Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden. Deel 119

bron
Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden. Deel 119. Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap, Den Haag 2004

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_bij005200401_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap

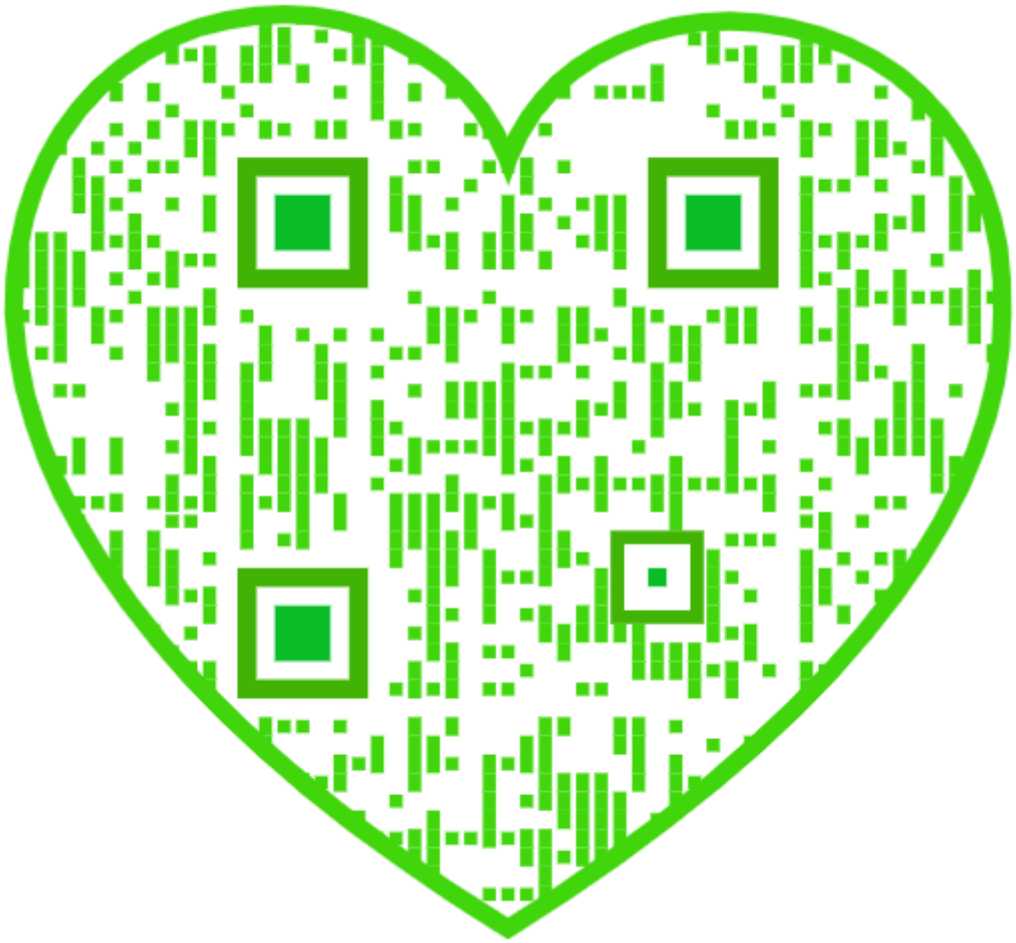

[Nummer 1]

E.H. Kossmann als redacteur van de *Bijdragen en mededelingen*

Klaas van Berkel

Op 8 november 2003 overleed in zijn woonplaats Groningen de historicus E.H. Kossmann. Op verschillende plaatsen is hij inmiddels op voortreffelijke wijze herdacht, als historicus, als docent en als lid van de Akademie.[1] Daarbij is echter weinig of geen aandacht besteed aan Kossmanns werkzaamheden ten behoeve van het (Koninklijk) Nederlands Historisch Genootschap, terwijl hij toch voor dit genootschap veel verdienstelijk werk heeft verricht. Van 1969 tot 1974 was hij redacteur van de *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* (en *qualitate qua* lid van het bestuur van het HG) en van 1979 tot eind 1982 was hij voorzitter van het bestuur. Met name als eerste voorzitter van de redactie van de in 1970 geheel vernieuwde *Bijdragen* heeft Kossmann een blijvend stempel gedrukt op de manier waarop het HG zich in de historische wereld in Nederland heeft gemanifesteerd. Er is dus reden hier wat langer bij zijn betrokkenheid bij dit tijdschrift stil te staan, te meer daar dit ook een wat ander beeld van Kossmann oplevert dan doorgaans van hem geschetst wordt.[2]

De Nederlandse historische wereld maakte aan het eind van de jaren zestig van de twintigste eeuw een moeilijke periode door. Er was sprake van een crisis in de geschiedwetenschap. De traditionele politieke geschiedenis leverde niet meer voldoende inspiratie op, maar of de opkomende sociale geschiedenis het vaandel kon overnemen was nog maar de vraag. Ook de nieuwe sociaal-economische, structureel en kwantitatief gerichte geschiedvorsing leek toch te beperkt om Nederlandse historici in groten getale aan te kunnen spreken. Institutioneel was het eveneens tijd voor een heroriëntatie. Links en rechts werden er plannen uitgebroed en hier en daar werden ook concrete stappen gezet. Zo knoopte het eerbiedwaardige Utrechtse Historisch Genootschap besprekingen aan met het wat jongere Nederlands Comité voor Geschiedkundige Wetenschappen en dat leidde op 10 mei 1969 tot de oprichting van het Nederlands Historisch Genootschap. Ongeveer tegelijkertijd stelde het Historisch Genootschap pogingen in het werk om zijn 'tijdschrift', de *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap (BMHG)*, samen te laten gaan met de kwijnende

1 F.R. Ankersmit, 'Het verleden is ons enige kompas voor de toekomst. Ernst Kossmann en het belang van de geschiedenis', *NRC Handelsblad*, 11 november 2003; W.E. Krul, 'Kossmann droeg de geschiedenis met zich mee', *UK*, 20 november 2003; R. Salverda, in: *The Times*, 24 November 2003; W.E. Krul, 'In memoriam E.H. Kossmann (1922-2003)', *Groniek*, 162 (2004) 125-130; P. Caljé, 'In memoriam. Bij de dood van Ernst H. Kossmann (1922-2003)', *Nieuwste Tijd*, X (2004) 90-92. Op 12 januari 2004 sprak F.R. Ankersmit een herdenking uit in de vergadering van de afdeling Letterkunde van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (te publiceren in de *Levensberichten en herdenkingen)*.

2 Ik dank een aantal oud-redacteuren en oud-bestuursleden alsmede dr. G. van der Plaat voor de informatie en documentatie die zij mij verschaften.

Bijdragen tot de geschiedenis der Nederlanden (BGN), wat resulteerde in de oprichting van de *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden (BMGN)*. Hoewel de twee laatste delen van de *BMHG* al officieel uit werden gebracht als deel 83 en 84 van de *BMGN*, werd pas met ingang van deel 85 in 1970 een echte nieuwe start gemaakt met het uit de fusie tot stand gekomen tijdschrift.[3]

Een van de nieuwe leden van het bestuur van het nieuwe HG was de Groningse hoogleraar Ernst Heinrich Kossmann. De op 31 januari 1922 in Rotterdam geboren Kossmann had een wat andere achtergrond dan de meeste Nederlandse historici. Hij had geschiedenis gestudeerd in Leiden en was in 1954 gepromoveerd op een studie over de Fronde. Daartoe had hij een jaar lang in Parijs onderzoek gedaan, wat hem een zekere vertrouwdheid had gegeven met de Franse historische wereld. Jarenlang verzorgde hij met zijn vrouw, Johanna Kossmann-Putto, een overzicht van de literatuur over de Nederlandse geschiedenis voor het Franse tijdschrift *Revue du Nord*. Enkele jaren na zijn promotie ging Kossmann zich echter intellectueel meer oriënteren op de Angelsaksische wereld. In 1957 was hij namelijk op voorspraak van Geyl benoemd tot lector in de Nederlandse geschiedenis aan University College in Londen, een functie die in 1962 werd omgezet in die van hoogleraar. Aanvankelijk concentreerde hij zich daar op de geschiedenis van de zestiende en zeventiende eeuw, wat onder andere leidde tot de publicatie van een beknopte, maar scherpzinnige studie van de politieke theorie in de zeventiende eeuw in Nederland (1960). Maar in deze periode ontving Kossmann ook de opdracht om in de reeks 'Oxford History of Modern Europe' een deel te schrijven over de geschiedenis van Nederland en België vanaf de late achttiende eeuw, een boek dat uiteindelijk in 1978 verscheen. De Nederlandse uitgave was al twee jaar daarvoor verschenen en werd onder de titel *De Lage Landen 1780-1940* jarenlang een veelgebruikt handboek van de moderne geschiedenis der Nederlanden. Inmiddels had Kossmann zijn positie in Londen echter al weer verruild voor een ordinariaat in Groningen, waar hij eind 1965 na het emeritaat van P.J. van Winter tot hoogleraar Geschiedenis na de Middeleeuwen was benoemd.

Door zijn werk aan *De Lage Landen* was Kossmann zeer vertrouwd geraakt met de Belgische historische wereld en het lag dan ook wel enigszins in de rede dat hij vanuit het bestuur van het nieuwe NHG belast werd met de samenstelling van een redactie van de nieuwe *BMGN*. [4] Hij had geen verleden in een van de bij de fusies

3 Een uitgebreide bespreking van deze fusies in: L.J. Dorsman, E. Jonker, *Anderhalve eeuw geschiedenis. (Nederlands) Historisch Genootschap 1845-1995* ('s-Gravenhage, 1995), in het bijzonder 99-113. Zie nog: J.C.H. Blom, 'Een eeuwfeest? Een verkenning ter gelegenheid van de laatste aflevering van deel honderd van de BMGN', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, C (1985) 576-587. Voor een plaatsbepaling van de *Bijdragen* temidden van andere Nederlandse historische tijdschriften: K. van Berkel, 'Het artikel. Historische tijdschriften tussen specialisatie en synthese', in: J. Tollebeek, T. Verschaffel, L.H.M. Wessels, ed., *De palimpsest. Geschiedschrijving in de Nederlanden 1500-2000* (Hilversum, 2002) 233-257.

4 In de notulen van bestuur en redactie wordt Kossmann aangeduid als voorzitter van de redactie, maar deze aanduiding ontbreekt in het colofon van het tijdschrift, waar de redacteuren alfabetisch zijn opgenomen.

betrokken organisaties en zou uitstekend kunnen functioneren als trait d'union tussen Noord en Zuid. Bovendien leverden die organisaties geen voor de hand liggende kandidaten: de oude *BMHG* had eigenlijk geen redactie en de Nederlandse leden van de redactie van de *BGN* vielen om uiteenlopende redenen af. Van Winter, die feitelijk hoofdredacteur was geweest, was al met emeritaat, J.A. Bornewasser werd voorzitter van het NHG, W. Jappe Alberts werd penningmeester van het bestuur en voorzitter van de bronnencommissie en J.C. Boogman was waarschijnlijk te 'Utrechts'. Misschien had men de verwachting dat Kossmann, die zich in Groningen al had doen kennen als voorstander van de modernisering van de historische opleiding, ook bij het nieuwe tijdschrift een moderne koers zou willen varen.[5] En ten slotte kan het zijn dat Van Winter simpel het voorzitterschap van de redactie voor zijn opvolger heeft opgeëist. Hoe het ook zij, in samenspraak met Bornewasser zocht Kossmann de andere redacteuren aan. Voor de Nederlandse kant liet hij zijn oog vallen op twee andere Groningers: de mediëvist H.P.H. Jansen, die redactie-secretaris werd, en de bibliothecaris van de universiteit, mr. W.R.H. Koops, die zijn ervaring in de uitgeverswereld meebracht (tot 1964 was hij onderdirecteur geweest bij de uitgeverij Wolters-Noordhoff, waar de *BMHG* en aanvankelijk ook de *BMGN* gedrukt werden).[6] Aan Belgische zijde viel de keus op J.A. van Houtte (die ook in de redactie van de *BGN* had gezeten), R. van Uytven en M. de Vroede (allen uit Leuven). De nieuwe redactie kwam voor het eerst bij elkaar (toen nog zonder De Vroede) op 4 juli 1969 in het Instituut voor Nieuwe Geschiedenis te Leuven.

Achteraf lijkt dit constituerend beraad van de nieuwe redactie het begin te zijn geweest van een glansrijke carrière van een toonaangevend tijdschrift over de geschiedenis van de Lage Landen. Maar in feite was het toch niet meer dan een poging tot doorstart van twee zieltogende bladen onder onzekere omstandigheden. Er moest nog van alles geregeld worden (tot en met het omslag), aan Belgische kant was er gemopper over het eigenmachtige optreden van de Nederlanders en aan Nederlandse kant was er onzekerheid over de financiële basis voor de nieuwe onderneming. Jappe Alberts had namelijk veiligheidshalve het vermogen van het oude HG ondergebracht in een aparte stichting, het Harreveld Fonds, en er zo voor gezorgd dat het nieuwe HG zich moest zien te bedruipen van contributies, donaties van het Harreveld Fonds en onzekere overheidssubsidies. Het was dan ook begrijpelijk dat Kossmann er niet

5 Voor Kossmanns ideeën over de vernieuwing van de academische studie geschiedenis (in Groningen) zie: E.H. Kossmann, *Familiearchief. Notities over voorouders, tijdgenoten en mijzelf* (Amsterdam, 1998) 173-176.

6 In de tijd dat hij bij Wolters-Noordhoff werkte, had Koops ook meegewerkt aan de uitgave van de correspondentie van Thorbecke. Zijn expertise op het gebied van de uitgeverij kwam het NHG goed van pas toen alle uitgaven ondergebracht werden bij Martinus Nijhoff in Den Haag (voorheen in Nederland de uitgever van de *BGN*). Overigens werden de banden met Nijhoff weer verbroken in de periode dat Kossmann voorzitter van het bestuur van het NHG was; Nijhoff was toen overgenomen door Kluwer en had geen interesse meer in de uitgaven van het NHG.

bepaald gerust op was dat alles goed zou komen. Kort na het constituerend beraad in Leuven schreef hij Bornewasser dat ze nu maar moesten zien wat ervan kwam:

> Ik zelf twijfel een beetje aan de toekomst van het blad. Niemand heeft er eigenlijk tijd voor ... Ik ben het geheel met je eens dat we de hele positie van het HG en zijn publicaties op een keer zouden moeten overdenken. De fusies hebben de zaak niet verhelderd; als we niet oppassen zakken we naar de status van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde.[7]

Het was dan ook niet onbegrijpelijk dat de redactionele verklaring die in de eerste aflevering van 1970 verscheen en die uit de pen van Kossmann kwam, niet erg zelfverzekerd klonk. De redactie had liever een wat pittiger naam gehad voor het nieuwe tijdschrift, maar had ook zelf niet iets kunnen bedenken dat iedereen bevredigde. 'Tenslotte heeft zij berustend een naam aanvaard die in elk geval de verdienste heeft duidelijk te zijn.'[8] Ook liet men weten dat men met enige schroom met het nieuwe tijdschrift was begonnen. In Noord en Zuid waren al heel wat goede historische tijdschriften en de beperking van de *BMGN* tot de geschiedenis der Nederlanden verminderde alleen maar de mogelijkheden om kopij te verwerven. De redactie had zich daarom ernstig afgevraagd of er voldoende behoefte was aan een tijdschrift van deze aard. Maar uiteindelijk had men die vraag toch met ja beantwoord. Het zou goed zijn als het tijdschrift wat zou kunnen bijdragen aan de verlevendiging van het debat in de historische wereld - in Nederland ontbrak dat zo goed als geheel, ten nadele van de historische wetenschap. Bovendien was het wenselijk om, daar waar kranten verstek lieten gaan, in de historische pers juist wel ruimte te scheppen voor serieuze recensies van studies op het terrein van de geschiedenis der Nederlanden. Doorslaggevend was echter de constatering 'dat een lange Nederlandse traditie niet op grond van zich wellicht spoedig weer wendende omstandigheden mag worden afgebroken.' Volgens Kossmann en de zijnen was het roekeloos te denken dat men anno 1970 geen prijs meer zou stellen op iets wat men sinds 1837 bezeten had, 'een tijdschrift gewijd aan de onuitputtelijke geschiedenis van de Lage Landen.'[9]

Het gevoel van onzekerheid leefde vooral bij de Nederlandse redacteuren. In maart 1970 kwam een kritisch rapport van de sectie geschiedenis van de Academische Raad ter sprake, waarin onomwonden werd gezegd dat Nederland op historisch terrein achterop was geraakt en dat het hoognodig was dat er een netwerk van onderzoeksen documentatiecentra kwam om die achterstand weg te werken. Kossmann had wat bedenkingen bij al die centra en vermoedde wel dat het vooral de Wageningse agrarisch historici waren die op die manier probeerden hun positie te versterken, maar voor een deel was de kritiek zijns inziens terecht. De vergelijking tussen de Nederlandse en de Belgische bijdragen aan de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* viel bijvoorbeeld in het voordeel van de Belgen uit. Ook H.P.H. Jansen was er niet

7 E.H. Kossmann aan J.A. Bornewasser, Groningen 7 augustus 1969 (mij vriendelijk ter inzage gegeven door J.A. Bornewasser).
8 'Een woord ter inleiding', *BMGN*, LXXXV (1970) 3-5, in het bijzonder 3.
9 *Ibidem*, 5.

gerust op. Hij vermoedde dat de Nederlandse historische opleiding minder was dan de Belgische, individualistischer, minder op bepaalde thema's geconcentreerd. Wat dachten de Belgische heren er nu van? Lag Nederland werkelijk achter in vergelijking met België? Volgens de Belgische redacteuren was er echter geen reden voor al te grote bezorgdheid. Van Houtte vond de kritiek in het rapport een typisch staaltje van Nederlands masochisme, dat zich ook uitte in het schuldgevoel ten opzichte van Indonesië en in de extreme opvattingen van de NVSH als reactie op de vroegere preutsheid. Op sommige punten had Nederland een achterstand op België, bijvoorbeeld in de mediëvistiek en de stadsgeschiedenis, maar op andere punten lag Nederland weer duidelijk voor.[10]

Maar ook al ging er achter het bescheiden woord ter inleiding enige onzekerheid schuil, Kossmann had wel degelijk een visie op het tijdschrift en bracht deze in redactie en bestuur van het NHG met kracht naar voren. Om te beginnen, zo staat in de redactionele inleiding te lezen, was het tijdschrift, net als haar voorganger de *BGN*, wel een Belgisch-Nederlandse onderneming, maar zonder dat dat betekende dat de redacteuren een bepaalde interpretatie van de geschiedenis der Nederlanden deelden en wilden uitdragen. De samenwerking vond haar rechtvaardiging in het feit dat men in Noord en Zuid dezelfde taal gebruikte en hetzelfde object bestudeerde. De redacteuren wilden niets te maken hebben met de Groot-Nederlandse gedachte, die oorspronkelijk wel aan de wieg had gestaan van de *BGN*. De ‘Suid-Afrikaanse kroniek’, die altijd in de *BGN* was verschenen, werd daarom niet gecontinueerd.

Verder was het tijdschrift vooral een tijdschrift, en daarin hoorden geen bronnenpublicaties meer thuis, zoals voorheen in de *BMHG*. Het is niet de bedoeling, zo staat in het woord ter inleiding, ‘dit tijdschrift voor de publicatie van bronnenmateriaal te bestemmen.’ Het zou mogelijk blijven in de vorm van ondersteunende bijlagen nog documenten af te drukken, maar verder wilde men niet gaan. Voor een historicus als Kossmann, die zijn kracht eerder zocht in het historisch essay dan in de nauwgezette bronnenstudie en die meer genoegen beleefde aan het analyseren van een betoog dan in het bijeengaren van feitelijke gegevens uit een archief, sprak dit vanzelf. Maar er waren er in het bestuur die er heel anders over dachten. Toen de redactie in 1971 weigerde een kleine bronnenpublicatie op te nemen (het dagboek van Meyer Ranneft), kreeg Kossmann het in het bestuur onmiddellijk aan de stok met de penningmeester, Jappe Alberts, kenner van de regionale geschiedenis, maar ook verwoed archiefonderzoeker. Alberts had het toch al niet begrepen op de spilzieke redactie met haar uitgebreide lunches en dure wijn; een broodje ham en een broodje kaas waren zijns inziens ook voldoende. En nu wilde die redactie ook af van bronnenpublicaties, terwijl bij de fusie juist was afgesproken dat bronnenpublicaties in het tijdschrift wel degelijk mogelijk zouden blijven.[11] Maar Kossmann hield het been stijf: een modern historisch tijdschrift is geen archief. Later ging hij nog verder. Toen er in 1972 bezui-

10 Notulen redactie *BMGN*, 24 maart 1970. Kossmann zelf besprak het rapport kort in de kroniek, *BMGN*, LXXXV (1970) 88-89.

11 Zie de discussie in de notulen bestuur NHG, 9 maart 1970.

nigingen dreigden en er werd voorgesteld om ook op het tijdschrift te korten, stelde Kossmann juist voor fors te snijden in het bedrag bestemd voor bronnenpublicaties. Gewone bronnenuitgaven waren eigenlijk uit de tijd, aangezien bijvoorbeeld bronnen door nieuwe reproductietechnieken steeds gemakkelijker toegankelijk waren voor onderzoekers. Het HG zou zich zijns inziens dienen te beperken tot het uitgeven van bronnen die niet openbaar waren en die alleen dankzij de introductie en het prestige van het genootschap in de openbaarheid konden worden gebracht. 'Dat is grensverleggend onderzoek.'[12] Alberts was het daar vanzelfsprekend niet mee eens, maar uiteindelijk heeft Kossmann wel gelijk gekregen. De *Bijdragen* drukten geen bronnen meer af, Alberts verliet eind 1972 eigener beweging - en ongetwijfeld teleurgesteld, zo niet verbitterd - het bestuur en het HG heeft in de jaren daarna minder en minder bemoeienis gekregen met het uitgeven van bronnenmateriaal.[13]

Ook op andere manieren drukte Kossmann zijn stempel op de *BMGN* en daarmee ook op het HG. Hij ontwierp samen met Koops het bekende groen-blauwe omslag (dat diende tot 1983), hij stelde samen met de secretaris van het bestuur, de Utrechtse historicus C.B. Wels, de regels op voor de annotatie van artikelen en bronnenuitgaven (de regels van 'Kossmann-Wels') en hij zette de kroniek (de rubriek met korte mededelingen en aankondigingen van publicaties over de geschiedenis der Nederlanden) op volgens de chronologische indeling die na zijn benoeming in Groningen in de afdeling was ingevoerd: Algemeen - Middeleeuwen- Nieuwe Tijd - Nieuwste Tijd. Ook hierover was Alberts verbolgen, aangezien de in de *BGN* gebruikelijke categorie Regionale Geschiedenis was verdwenen, maar Kossmann kon hem in dit opzicht gerust stellen; de regionale geschiedenis kwam, nu per tijdvak, wel degelijk aan bod.[14] Niet onbelangrijk was verder dat Kossmann er mede voor zorgde dat het NHG per 1 januari 1970 de Groningse studente geschiedenis Gees van der Plaat aantrok als bezoldigde assistent van de secretaris (een rijkssubsidie maakte zo'n aanstelling mogelijk). Zij had een MO-opleiding afgerond en liep kandidatencolleges bij Kossmann en E.H. Waterbolk toen Kossmann haar in mei 1969 polste voor een functie bij het HG in Utrecht. Behalve van college kende hij haar ook als abactis van de vereniging van Groningse geschiedenisstudenten Ubbo Emmius, als praeses van

12 Notulen bestuur NHG, 13 april 1972. Kossmann maakte deze opmerking ter ondersteuning van de mening van Wels, die in een beleidsnotitie ook had betoogd dat het uitgeven van goed toegankelijke bronnen minder prioriteit verdiende en dat men zich zou moeten concentreren op het uitgeven van bijvoorbeeld dagboeken van particulieren (zoals van Heldring en Schermerhorn). Zie Dorsman en Jonker, *Anderhalve eeuw*, 108-109.

13 Zie over de rol van Alberts in het bestuur van het NHG de wat al te zonnige voorstelling in: Kossmann, *Familiearchief*, 179-180. Overigens had Alberts al in januari 1972 wegens 'zeer aanmerkelijke verschillen van inzicht' zijn vertrek aangekondigd (Notulen bestuur NHG, 29 januari 1970, bijlage).

14 Notulen bestuur NHG, 9 maart 1970. Overigens stond in de instructie voor de schrijvers van kroniekbijdragen wel dat publicaties over regionale geschiedenis alleen voor een aankondiging in aanmerking kwamen als ze van méér dan regionale betekenis waren. 'De beraadslagingen in de vroedschap van Veere in 1737 zijn voor ons waarschijnlijk niet vermeldingswaardig, maar de beraadslagingen van 1747 kunnen een landelijk belang hebben.' Interessant is ook te zien wat uitgesloten werd: 'Prehistorie, kunstgeschiedenis, literatuurgeschiedenis, geschiedenis van de filosofie, folklore, naamkunde, historische morfologie of bodemkunde worden niet vermeld.' (Notulen redactie *BMGN*, 4 juli 1969, bijlage).

de Organisatie van Studenten Geschiedenis in Nederland en als bemiddelende en matigende factor in de democratische woelingen op het Instituut voor Geschiedenis in die jaren. Omdat de Utrechtse bestuursleden ook een kandidaat hadden, een lerares uit Utrecht, moest Kossmann Van der Plaat later wel introduceren als 'lerares te Assen' om haar benoeming er door te krijgen (ze gaf inderdaad les in Assen, maar dat was niet waarom Kossmann haar gekwalificeerd achtte). Zij notuleerde in het vervolg de vergaderingen van de verschillende commissies en voerde allerlei werkzaamheden uit ten behoeve van de ledenwerving, de organisatie van de congressen en voorbereiding van de jaarvergadering.

Merkwaardig is dat hoewel Kossmann 'mej. Van der Plaat' naar voren had geschoven, de redactie van de *BMGN* pas als laatste onderafdeling van het HG gebruik ging maken van haar diensten. Toen Kossmann en Koops in maart 1970 ter sprake brachten dat het goed zou zijn haar de redactievergaderingen te laten notuleren, maakten de Belgische redacteuren enig bezwaar. Als zij erbij zou komen, zo vreesde men, zou de vergadering 'minder gezellig' worden.[15] Wat daaronder verstaan werd, wordt in de notulen niet uitgelegd, maar valt wel te reconstrueren. De beginjaren van het NHG werden gekenmerkt door richtingenstrijd en wederzijds wantrouwen. Er was de tegenstelling tussen het tijdschrift en de bronnenuitgaven, er was wantrouwen van de Utrechtse bestuursleden jegens de anderen en van de Belgen jegens de Utrechtse heren. Dit betrof in het bijzonder Jappe Alberts, met wie men in de *BGN* slechte ervaringen had opgedaan.[16] In de vergaderingen ging het er soms heftig aan toe, wat Wels aanvankelijk ook in de notulen liet doorklinken, totdat Bornewasser en Kossmann opmerkten dat de notulen hier en daar toch wel 'iets te pikant' waren geredigeerd. Hoewel Alberts verklaarde dat hij er geen bezwaar tegen had 'wanneer zijn krasse uitspraken voor het nageslacht behouden bleven', sprak men af dat de notulen voortaan toch wat meer genuanceerd zouden worden geredigeerd.[17] Het was in belangrijke mate aan de tact van Bornewasser te danken dat de boel toen bij elkaar bleef. In zo'n situatie moest Kossmann natuurlijk behoedzaam manoeuvreren. Hij mocht bij de Utrechtse heren niet de indruk laten ontstaan dat Van der Plaat een Groningse spion bij het bestuur en de commissies was en omgekeerd mochten de Belgen in de redactie niet het idee krijgen dat via de nieuwe notuliste het bestuur meeluisterde in de vergadering van de redactie. Daarom kreeg zij het consigne een 'low profile' te houden. Ook mocht niet bekend worden dat Van der Plaat midden 1970 reeds het feitelijke werk deed bij het drukklaar maken van de kopij van het tijdschrift. Officieel was dat de taak van Jansen, maar Kossmann ontdekte dat deze eigenlijk niet voor zijn taak

15 Notulen redactie *BMGN*, 24 maart 1970.

16 Aanvankelijk leefde bij Kossmann ook de angst dat na de fusie het nieuwe tijdschrift zou worden overspoeld door Belgische bronnenpublicaties, reden waarom hij in de redactie een getalsmatig Nederlands overwicht wenste. De vrees was echter ongegrond. Nadat Van Houtte in het begin nog wat had gemopperd, verliep de samenwerking met de Belgen voorspoedig (al kon Van Houtte, 'de paus uit Leuven', het nog lang moeilijk hebben dat Nederlanders kritiek hadden op artikelen van Belgen). Dorsman en Jonker, *Anderhalve eeuw*, 97; mededeling G. van der Plaat.

17 Notulen bestuur NHG, 9 maart 1970.

berekend was. Het tweede nummer van 1970 corrigeerde hij daarom zelf en voor aflevering drie schakelde hij ondershands al Van der Plaat in, die zo het vak van hem leerde. Pas in oktober 1971 zou zij aantreden als notuliste van de redactie. Men kan het manipuleren noemen en zich erover verbazen dat een man met zoveel stijl tot zulke ingrepen overging, maar Kossmann redde op die manier wel het tijdschrift.

Een laatste vernieuwing met een Gronings accent was al even onnadrukkelijk als de voorgaande - en al even beslissend. In het begin hadden de *Bijdragen* nog wel eens last van kopijgebrek. Toen de redactie op 8 april 1971 in Leuven bijeenkwam (men vergaderde afwisselend in Leuven en Groningen) was aflevering 1 van dat jaar nog niet verschenen, moest aflevering 2 binnen een maand al bij de uitgever ingeleverd worden en was voor aflevering 3 nog niets binnen, 's Ochtends aan het ontbijt in Hotel Royal spraken de Groningse redacteuren daar al met elkaar over en toen opperden Koops en Kossmann om iets te doen met het feit dat het in december 1972 honderd jaar geleden zou zijn dat Huizinga in Groningen geboren was. Dat zou herdacht kunnen worden met een colloquium en de voordrachten zouden dan in de *Bijdragen* gepubliceerd kunnen worden, als men maar het *Tijdschrift voor Geschiedenis* en de Leidse universiteit voor zou zijn. De overige redacteuren zagen wel wat in dat plan en zodra de Groningers weer thuis waren begonnen ze aan de uitwerking ervan. Dankzij zijn goede internationale contacten en de medewerking met name van Koops en Kossmanns assistent IJnte Botke kon een indrukwekkend programma in elkaar gezet worden, met internationaal bekende sprekers als Gerhard Oestreich, Philippe Ariès, Ernst Gombrich en H.R. Guggisberg. Het congres vond plaats van 11 tot 15 december 1972 in Groningen en werd, ondanks het feit dat de pers het geheel liet afweten - wie besteedde in die tijd nu aandacht aan Huizinga? - een groot succes en (met enige vertraging) het begin zelfs van een ware Huizinga-revival. De voordrachten (in vier talen) vonden een plaats in de tweede aflevering van de jaargang 1973 van de *BMGN*.[18]

Het Huizinga-nummer van de *BMGN* was niet alleen een mijlpaal in de historiografie van Nederland, het stond in zekere zin ook symbool voor de vernieuwing die Kossmann in de historische wereld voorstond en die hij ook bij het tijdschrift nastreefde. Hoewel hij in sommige opzichten weinig affiniteit had met het werk van zijn Gronings-Leidse voorganger (Huizinga's veelgeroemde ‘historische sensatie’ zei Kossmann helemaal niets), herkende hij in Huizinga's geschiedschrijving ook elementen die hem wel aanspraken en die aansloten bij zijn eigen benadering van de geschiedenis. Rond 1970 wierpen zich tal van historici op die de geschiedwetenschap radicaal wilden vernieuwen. Kees Bertels is daar de karikaturale vertegenwoordiger van geworden, maar onder de sociaal-economisch georiënteerde historici waren er

18 Notulen redactie *BMGN*, 8 april 1971; Kossmann, *Familiearchief*, 177-181. Kossmann, die zelf het oorspronkelijke idee toeschrijft aan Koops, onderschat in zijn relaas over dit door de landelijke pers inderdaad doodgezwegen congres toch de indruk die het indertijd maakte op een aantal jonge studenten geschiedenis, van wie enkelen toen gewonnen werden voor de cultuurgeschiedenis.

ook heel wat die luidruchtig het primaat van een sociaal-wetenschappelijke, kwantitatieve benadering van de geschiedenis poneerden. Van die modernisering moest Kossmann niet veel hebben. Hij was en bleef individualist. Maar op zijn eigen manier werkte ook hij aan de modernisering van de Nederlandse historische wereld, alleen niet naar Frans, maar naar Angelsaksisch model: meer accent op geschiedschrijving dan op geschiedvorsing, meer affiniteit met de historicus als intellectueel dan met de historicus als archivaris en vooral een meer internationale oriëntatie. Grootse visioenen ontwikkelde Kossmann niet, hij wilde in het geheel niet belerend zijn en was beslist niet gediend van adepten of navolgers. Met zijn ironie schiep hij juist afstand, zowel tot de geschiedenis als tot zijn medehistorici en studenten. Maar tegelijkertijd vormde die ironie het uitgangspunt voor een sceptische en daarom bij uitstek moderne vorm van geschiedschrijving die een eigen recht van bestaan kreeg naast de programmatische geschiedbeoefening die toen ook in zwang raakte. De *Bijdragen* bieden voor beide richtingen ruimte. Maar ook al is het tijdschrift een collectief product, waaraan talloze historici in Noord en Zuid hun steentje hebben bijgedragen, als eerste voorzitter van de redactie van het tijdschrift heeft vooral Kossmann de formule geschapen die tot op de dag van vandaag haar waarde bewijst.

The Elusive Netherlands. The question of national identity in the Early Modern Low Countries on the Eve of the Revolt[1]

Alastair Duke

When in the *Comedy of Errors* Dromio of Syracuse compares the ghastly fat kitchenwench, whom he's thinking of marrying, to 'a globe', on which he 'could find out countries in her', his master Antipholus demands particulars. Having asked him to locate on the anatomy of this female atlas Ireland, Scotland, France, England, Spain and the Americas, Antipholus concludes his inquisition by enquiring, 'Where stood Belgia, the *Nether*lands?' to which the slave replies, 'O sir! I did not look so low.'[2] Antipholus' question was, of course, mischievous, intended simply to produce a good belly laugh from the groundlings, yet it deserves more serious consideration for uncertainty enveloped the early modern Low Countries.[3] Erasmus once jested that because of where he was born, he did not know whether he was 'Gallus' or 'Germanus'; on that account he could be considered as two-headed, 'anceps',[4] and he was not alone in his agnosticism.

The obstacles to the construction of a durable and comprehensive national identity for the early modern Low Countries were formidable. In the first place, the Burgundian- Habsburg state was a dynastic state 'par excellence': the Burgundian dukes had put it together piecemeal and though they had created central institutions, the autonomy of the individual provinces was protected by extensive and distinctive privileges. Nor were the provinces themselves cohesive political units. It was, for example, only in the late fifteenth century that the States of Holland became a representative body with which the ruler could do business.[5] Moreover insofar as the prince owed fealty to the king of France and to the Empire and his subjects could appeal to 'foreign' courts, his position as the fount of justice was notionally compromised.

The identity of the Low Countries was also muddied by contemporary debates about the correspondence between 'Gallia' and France and between 'Germania' and

1 Dr G.W. Bernard and Dr Mark Stoyle of the Department of History at Southampton, Dr Judith Pollmann of Somerville College Oxford and Professor Hugo de Schepper commented most helpfully on earlier drafts. I also indebted to my former postgraduate student Dr Paul Regan whose thesis 'The Construction of Patriotic Sentiment in the Sixteenth-century Low Countries: Cartography, Calvinism and Rebel Propaganda' (unpub. Ph. D Southampton, 1995) deserves to be better known. The British Academy generously financed research in Leiden and Ghent in 2001 and 2002.

2 *Comedy of Errors*, III, 2, 143-144; see E. Partridge, *Shakespeare's Bawdy. A Literary and Psychological Essay and a Comprehensive Glossary* (London, 1945) 8, 158. I am most grateful to Mr Andrew Jarvis, a Southampton graduate, who first alerted me to this usage.

3 'Low Countries' is used here loosely to mean the lands ruled by the Burgundians and Habsburgs, minus the duchy and county of Burgundy.

4 J.J. Poelhekke, 'Het naamloze vaderland van Erasmus', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, LXXXVI (1971) 95.

5 J.G. Smit, *Vorst en onderdaan. Studies over Holland en Zeeland in de late Middeleeuwen* (Leuven, 1995) 412-436, 483,504-506.

'Deutschland'. In Antiquity the Rhine had separated Roman Gaul from 'Germania Magna', and the memory of that boundary survived into the sixteenth century, perpetuated by cartographers, who took Ptolemy as their guide. When French scholars claimed that the mantle of ancient Gaul had fallen on contemporary France,[6] patriotic German humanists riposted by defining 'Deutschland' in cultural terms, as the lands where the German language was spoken, thus staking a claim to those west of the Rhine. The blurring between the Holy Roman Empire and 'Deutschland' also had repercussions for the Low Countries. If the Dutch-speaking region could readily be reckoned to the 'deutsche Landen', the position of provinces like Namur and Hainaut, which indisputably belonged to the Holy Roman Empire, was far from clear. Language provided a plausible basis for the construction of nationality in late medieval England,[7] but it was especially unhelpful in the case of the Low Countries, which sat astride the Romance-Germanic linguistic fault line.

It is then scarcely surprising that the Habsburg Low Countries failed to develop a robust national identity. Nevertheless the state-building of Charles V and the regency government in Brussels, in combination with a humanist patriotic rhetoric, ensured that by the eve of the Revolt the profile of the country and its inhabitants had become sharper, or at least less elusive. Ironically, one important element of Habsburg policy, namely the preservation of religious uniformity, provoked the first countrywide protest with the formation of the Compromise of the Nobility. At the same time, anxieties about the Spanish Inquisition, the misconduct of Spanish soldiers and sensitivities among the native high nobility, who felt excluded from the seat of power, sowed the seeds of mistrust between Spain and the Low Countries.

I

The nomenclature for the Low Countries provides the most obvious sign of the region's relatively weak sense of identity. Instead of a single specific name for the country or its inhabitants, there was a surfeit of descriptions.[8] By the 1560s anyone wishing to refer to the Low Countries was apparently spoilt for choice, for the eight basic options might be supplemented by combining names.[9] Yet not one name was entirely

6 G. Pounds, 'Origin of the Idea of Natural Frontiers in France', *Annals of the Association of American Geographers*, XLI (1951) 154-555.

7 A. Hastings, *The Construction of Nationhood. Ethnicity, Religion and Nationalism* (1997) 45-47; the French language also became one of the distinguishing marks of late medieval France, C. Beaune, *The Birth of an Ideology. Myths and Symbols of Nation in Late-Medieval France* (Berkeley, 1991) 273.

8 See the accompanying Table of names on page 38 below. Dr Andrew Sawyer kindly gave technical assistance with this Table.

9 Sometimes two names were combined as a 'belt-and-braces' exercise. So, the Dutch-speaking stranger church in London was known as the 'Duydsch-Nederlandischen Gemeine' or 'Ecclesia Belgiogermanica', and Viglius referred to the Low Countries as 'Belgium et (Inferior) Germania'. *Mémoires de Viglius et d'Hopperus sur le commencement des Troubles des Pays-Bas*, A. Wauters, ed. (Brussels, 1858) 15, 82.

satisfactory. Some only had a limited circulation, others were ambiguous, and yet others contentious. Nor were they easy to use. With few exceptions, they did not come trippingly off the tongue and occasionally the 'country name' failed to supply matching adjectives to describe the inhabitants or their cultures.

Not surprisingly foreigners were baffled. So when the Leuven theologian Johannes Molanus (1533-1585) addressed his *Natales Sanctorum Belgii* to an international readership, he felt impelled to explain that 'Belgium' had become a synonym for 'Germania inferior', though Italians and other foreigners preferred 'Flandria'.[10] Likewise, when the Florentine Ludovico Guicciardini published his Italian chorography of the Low Countries in 1567, he tried in his introduction to dispel some of the semantic confusion.[11] The English shared this puzzlement. In the fifteenth and in the first half of the sixteenth century they lumped aliens from the Germanic lands indiscriminately together as 'Flemings', 'Theotonici', 'Doch' or 'Germani'.[12] In the later 1560s many hundreds of mainly Protestant immigrants from the Low Countries took refuge in south-east England, and in particular London.[13] This latest influx gave rise to several surveys of foreigners, who were classified on the basis of political allegiance, language and culture into nine or ten 'national' groupings. About threequarters of all the strangers found in London in 1568 and 1571 were categorised as 'Dutch',[14] irrespective of whether they hailed from Antwerp, Königsberg, or Nuremberg.[15] Before 1560 more immigrants from the Low Countries had come from

10 B. de Groof, 'Natie en nationaliteit. Benamingsproblematiek in San Giuliano dei Fiamminghi te Rome (17e-18e eeuw)', *Bulletin de l'institut historique beige de Rome*, LVIII (1988) 90.

11 L. Guicciardini, *Descrittione di tutti i Paesi Bassi, altrementi detti Germania inferiore* (Antwerp, 1567). The passages in the introduction occur in the Dutch translation: *Beschrijvinghe van alle de Nederlanden: anderssins ghenoemt Neder-Duytslandt* (Amsterdam, 1612; facsimile ed. Haarlem, 1979) 1-3, 5.

12 J.L. Bolton, *The Alien Communities of London in the Fifteenth Century: the Subsidy Rolls of 1440 and 1483-4* (Stamford, 1998) 28-34. 'Doch' was the usual description in the reign of Henry VIII, see *Returns of Aliens dwelling in the City and Suburbs of London from the Reign of Henry VIII to that of James I*, R.E.G. Kirk, Ernest F. Kirk, ed. (4 parts; Aberdeen, 1900-1904) I, *passim*; the Dutch-speaking church at Austin Friars established in 1550 was described in the foundation charter as the 'ecclesia Germanorum'. During a dispute in 1605 between the Dutch and French churches, the French argued that 'Germani' meant 'High Germans', but the Dutch denied this, saying that 'het woord Germani ...begrijpt zo wel de nederduytsche, als die van de hooghe sprake.' *Geschiedenissen ende Handelingen die voornemelick aengaen de nederduytsche natie ende gemeynten ...vergadert door Symeon Ruytinck, Caesar Calendrininus ende Aemilius van Culenborgh,* J.J. van Toorenenbergen, ed. (Utrecht, 1873) 203.

13 R. Fagel, 'The Netherlandish presence in England before the coming of the stranger churches, 1480-1560', in: R. Vigne, C. Littleton, ed., *From Strangers to Citizens. The Integration of Immigrant Communities in Britain, Ireland and Colonial America, 1555-1750* (Brighton-Portland, 2001) 10-11. L.B. Luu, 'Skills and Innovation: a Study of the Stranger Working Community in London, 1550-1600' (unpub. Ph.D. London, 1997) 85. Dr Andrew Spicer and Dr Lien Luu kindly advised me about immigration from the Low Countries.

14 Inconsistencies in the registration of aliens, under-recording and gaps in the sources make it impossible to give precise figures. According to L.H. Yungblut, *Strangers settled here amongst us. Policies, Perceptions and the Presence of Aliens in Elizabethan England* (London, 1996) 21; 77% of the 9302 aliens registered in March 1568 in London and Westminster were returned as 'Dutch' and 18% as French.

15 *Returns of Aliens*, I, 437-440. In 1568 only 22 'Garmans' were identified in London as against 5225 'Dutch parsons,' see *Returns of Aliens*, III, 180-231, 439.

what was later to be the territories of the future United Provinces than from those of the subsequent Spanish Netherlands. This pattern changed in Elizabeth's reign when the immigrants came overwhelmingly from the southern provinces, and included a fair number of Walloons, who were usually also counted as 'Douch'.[16] Significantly, apart from a half-hearted attempt in May 1571 to classify strangers from the Habsburg Low Countries, whether Walloons or Dutch speakers, as 'Burgundians', the English officials did not treat the aliens from this region as a distinct 'nation'.[17] Whereas they recognised the border between France and the Low Countries, or rather between France and the Holy Roman Empire, aliens from, say, 'High Douch land', Friesland, and Cambrai were all seen as 'Douchemen' from the Holy Roman Empire.

Official Names

After the Burgundian dukes acquired lands in the Low Countries, they were forever travelling between their various territorial possessions and Paris. As feudal overlords the dukes naturally looked on all their lands as 'noz pays', and they therefore specified the region to which they wanted to send instructions by reference to where they were at the time of writing. If they were present in those territories, these became 'noz pays de par de□à' or, if they were outside, as 'noz pays de par delà' and the Habsburgs continued to use this colourless formula as they moved around their scattered possessions.[18] Though 'landen van herwarts over' eventually functioned as a synonym for the Low Countries,[19] it failed to generate names for either the inhabitants or their cultures and it fell into disuse in the later sixteenth century. And that other dynastic

16 Fagel, 'The Netherlandish presence', 9-12, 15.

17 In May 1571 over three hundred persons from Bishopsgate Ward were labelled as 'Burgundian': the majority came from the Walloon provinces, but a fair number also came from Flanders, Brabant, Zeeland, Holland and even Maastricht. In the November census that year, the individual ward returns found 3503 'Duche' and 143 'Burgundians,' but when the ward returns were added together, the 'Burgundians' were all re-classified as 'Duche', see *Returns of Aliens*, I, 426-427, II, 57-58, III, 330-440. In 1562 most of the members of the 'French' Church were called 'Burgundiones', here meaning Walloons, the others being French and Normans, *Returns of Aliens*, I, 292.

18 When travelling westwards in 1513, Maximilian I referred in a letter to Margaret of Austria from Cochem (on the Moselle) to 'noz subgectz de par delà', but writing a week later from Namur, he mentioned 'noz pays de par de□à.' M. le Glay, ed., *Correspondance de l'empereur et Marguerite d'Autriche* (2 vols; Paris, 1839) II, 178, 183. The versatility of this formula appears from a letter of Philip II to Margaret of Parma. Writing from Spain in January 1560, he spoke of his desire to make known to the 'estatz de mes royaulmes de par de□à le bon et grand debvoir où ceulx de delà [i.e. the Low Countries] se sont tousjours mis de leur costel.' L.P. Gachard, ed., *Correspondance de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parme avec Philippe II* (3 vols; Brussels, 1867-1888) I, 101.

19 The States General was described as 'den staeten van den Landen van herwaertsover.' P.D.J. van Iterson, P.H.J. van der Laan, ed., *Resoluties van de vroedschap van Amsterdam 1490-1550* (Amsterdam, 1986) 64; the cartographer Jacob van Deventer was paid for making 'een caerte van alle de landen van herwaerts over met oock de frontieren vande zelve landen.' H.A.M. van der Heijden, *Oude kaarten der Nederlanden, 1548-1794. Historische beschouwing, kaartbeschrijving, afbeelding, commentaar* (2 vols; Alphen aan den Rijn, 1998), I, 24. In the treaty of reconciliation between Nijmegen and Philip II in 1585, Parma was called 'gouverneur, lieutenant, ende capitaine generael vanden landen van herwaerts over.' P. Valkema Blouw, *Typographia Batava, 1541-1600* (2 vols; Nieuwkoop, 1998) no. 4926.

term, ‘nos pays patrimoniaux’, which also gave no clue to the country's identity, beyond the matter of lordship, was no less unwieldy.

If this clumsy terminology were largely confined to the prince and his administration,[20] a third dynastic description, 'Burgundy,' was more 'user-friendly'. Despite, or perhaps in compensation for, the loss of the duchy of Burgundy in 1477,[21] the first Habsburg rulers, including the young archduke Charles, continued to assert the links between the houses of Burgundy and Austria. But as Charles V became increasingly preoccupied with the defence of Catholic Christendom against the Turks and the Protestants, and with countering Valois ambitions in Italy, the recovery of the Burgundian homeland ceased to be a priority, and in 1544 the emperor allowed his territorial claim to the duchy to lapse.[22] The identification of 'Burgundy' with the Low Countries did not however immediately cease. Natives from these parts were, as we have observed, still occasionally known as 'Burgundians' in Elizabethan England,[23] while the membership of the Spanish Netherlands in the 'circulus Burgundicus' perpetuated the association for the duration of the Holy Roman Empire. Within the Low Countries the memory of 'Burgundy' survived most strongly in military circles: soldiers and civic militias continued to march behind banners incorporating motifs from the Burgundian flag, the red and white cross raguly of St. Andrew, well into the seventeenth century,[24] martial songs encouraged 'Bourgoensche herten',[25] while on the battlefield the cry remained 'Vive Bourgogne'. For this reason troops from the Low Countries were known to friend and foe alike as 'Burgundians'.[26]

20 'Hierlantsch' and 'overlantsch' were used analogously, though 'overlantsch' came to mean the German lands.

21 J. Huizinga's observation that after 1477 the Low Countries became 'een Bourgondische staat zonder Bourgondië'('Uit de voorgeschiedenis van ons nationaal gevoel', *Verzamelde Werken* (9 vols; Haarlem, 1948-53) II, 156-157) is only partially true; Franche-Comté was not finally ceded to France until 1678. I am indebted to Mr David Morgan of University College London for information on the usage of 'Burgundy'.

22 J. Dumont, *Corps universel diplomatique du droit des gens* (8 vols; Amsterdam-The Hague, 1726-1731) IV (ii), 284. The Habsburgs retained the ducal title.

23 See also Huizinga, 'Leiden's Ontzet', *Verzamelde Werken*, II, 52-53.

24 The Dutch rebels only abandoned the Burgundian flag around 1582, see J.P.W.A. Smit, *De legervlaggen uit den aanvang van den 80-jarigen oorlog* (Assen, 1938) 39; banners in the loyal provinces retained Burgundian motifs, see *Albrecht & Isabella 1598-1621. Catalogus*, L. Duerloo, W. Thomas, ed. (Turnhout, 1998) nos. 284-285. These Burgundian symbols re-appeared in the twentieth century when they formed elements in the propaganda of the Belgian fascist parties led by Joris van Severen and Léon Degrelle.

25 R. von Liliencron, ed., *Historischen Volkslieder der Deutschen vom 13. bis 16. Jahrhunderts* (4 vols; Leipzig, 1865-1869) IV, 236; P. Fredericq, ed., *Onze historische volksliederen van vóór de godsdienstige beroerten der 16de eeuw* (Ghent, 1894) 79.

26 Estienne Pasquier (1529-1615) says that in his youth the enemies of France were always called 'Burgundians', wherever they came from, see *Le Journal d'un bourgeois de Mons, 1505-1536*, A. Louant, ed. (Brussels, 1969) xlix, n. 2. In the late sixteenth century the French still called the Spanish Low Countries 'Pays des Bourguignons'; for the survival of 'Bourguignon' and 'Bourgogne' see P. Bonenfant, 'Du *Belgium* de César à la Belgique de 1830', *Annales de la société d'archéologie de Bruxelles* (1958-1961) 49, n. 2 and J.M. Cauchies, 'L'idée et le mot de Bourgogne dans les Anciens Pays-Bas vers 1500 et au-delà', in: *Autour de l'Idée bourguignonne. De la Province à la Région et de la France à l'Europe. Actes du Colloque des 2 et 3 décembre 1989* (s.l., s.a.) 17-23. Burgundians proper, recruited in Franche-Comté, fought on the royalist side during the Revolt, see G. Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567-1659* (Cambridge, 1972) 275, 277.

Elsewhere, however, 'Burgundy' slowly lost its relevance as the Low Countries drifted to the periphery of the Habsburg 'multiple monarchy'.[27] Not only was Charles a largely absentee ruler, but by admitting so many stranger knights to the Burgundian Order of the Golden Fleece, he diluted the special relationship between the ruling dynasty and the high nobility of the Low Countries.[28] Charles needed a cosmopolitan and imperial iconography to convey Gattinara's plans for a 'world monarchy' and his humanist emblem of the Pillars of Hercules with its ambitious yet faintly enigmatic 'Plus Ultra' motto better served his imperial purposes than the defiant Burgundian devices of the fire-steel and flint stone.[29] Margaret of Austria tried to resist these changes; shortly before her death she added a codicil to her will in which she pleaded that Franche-Comté and the Low Countries be united 'pour non abolir ce nom de la Maison de Bourgogne',[30] but it was in vain. An emperor who was crowned by the pope at Bologna and whose most famous victories were won as far afield as Pavia, Tunis and Mühlberg had clearly outgrown 'Burgundy'.[31]

Literary Names

For scholars and clerics who wrote in Latin 'Gallia Belgica', 'Germania inferior' and 'Belgium'/'Belgica' became the synonyms of choice for the Low Countries. In the early sixteenth century the maps from Ptolemy's much reprinted *Geography* still shaped the way contemporaries viewed Europe, though this was soon to change. The memory of 'Gallia Belgica', one of the three parts of Caesar's Gaul, survived the middle ages, though the defective and conflicting testimonies of writers from the fifth century onwards cast doubt as to its precise location.[32] According to the Ptolemaic tradition 'Gallia Belgica' was bounded by the Rhine, the Seine and the 'Britannicus

27 For the term 'multiple monarchy' see H.G. Koenigsberger, *Monarchies, States Generals and Parliaments. The Netherlands in the Fifteenth and Sixteenth Centuries* (Cambridge, 2001) 13, 328-329.

28 Eight of the fourteen new knights admitted at Barcelona were Spaniards, see Thierry de Limburg Stirum in: *La Toison d'Or. Cinq siècles d'Art et d'Histoire*, exh. cat. Bruges 1962 (Tielt, 1962) 38-40. The chapter at Tournai in 1531 tried to renew the bar on the admission of foreigners, Henne, *Histoire du règne de Charles-Quint*, VI, 10.

29 E.E. Rosenthal, 'The Invention of the Columnar Device of Emperor Charles V at the Court of Burgundy in Flanders in 1516', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, XXXVI (1973) 198-230.

30 G. de Boom, *Marguerite d'Autriche* (Brussels, 1946) 59.

31 One can read too much into Charles V's wish, expressed in his testament of 1522, to be buried with his Burgundian predecessors at the charterhouse at Champnol near Dijon. In fact, the place of burial depended on where he was at the time of his death - had he died in the Low Countries he was to be buried at Bruges and in Spain at Grenada - and whether the duchy had returned to Habsburg control. In a codicil of 1539 Charles asked only to be buried in Grenada alongside Ferdinand and Isabella. Charles did not, however, forget his Burgundian forebears. In 1550 he had the body of Charles the Bold brought from Nancy to Luxemburg, pending final burial in Bruges, alongside Mary of Burgundy. *Papiers d'État du cardinal de Granvelle*, C. Weiss, ed. (9 vols; Paris, 1841-52) I, 523; II, 547; A. Henne, *Histoire du règne de Charles-Quint* (10 vols; Brussels, 1858-1860) VIII, 395-396.

32 The 'evidence' from the fourth century onwards is reviewed in Bonenfant, 'Du *Belgium* de César', 34-51.

Oceanus',[33] and in the fifteenth century this name was applied to the Burgundian lands. Yet the match between this 'Gallia Belgica' and the possessions of the Burgundian dukes was very imperfect for the former included a large slice of what was indubitably France. The late fifteenth-century Burgundian jurist, Jean d'Auffay, therefore redefined it as those 'parties de Gaule hors les metes du royaume de France.' This slimmed down 'Gallia Belgica' comprised the Lower Rhine and Lorraine as well as the Burgundian Low Countries; as such it recalled the ancient kingdom of Lotharingia.[34] Hopes of resurrecting the Middle Kingdom might have inspired Charles the Bold, but such fantasies lost their appeal after 1477. Ludovico Guicciardini tackled the question quite dispassionately. What had once been 'Gallia Belgica', he tells us, was now shared between Philip II, the king of France, and sundry dukes and princebishops in the Lower Rhine, though Philip, of course, ruled 'het edelste deel'.[35]

If 'Gallia Belgica' associated the Low Countries with romanized 'Gallia', 'Germania inferior' potentially opened up quite different perspectives. During the middle ages the Church had given the name of the former Roman frontier province of 'Germania inferior', whose headquarters had been at Cologne, to the territories of the Low Countries. The name was confusing insofar as this Roman province had in fact belonged to 'Gallia': 'Germania Magna', as the non-Romanized part was known, began on the eastern side of the Rhine. But in the early modern period German humanists equated Germany with the entire Germanic-speaking Holy Roman Empire, the 'Heilige Romische Reich teutscher Nation'.[36] From within this 'Deutschland', as Ulrich von Hutten called the German lands, two ill-defined, yet culturally distinctive, regions emerged, known as 'Germania superior' or the 'Oberlandt' and 'Germania inferior', called according to the local vernacular, 'Nider teutschelant', 'Nederduytslant' or 'Niderlant',[37] In the Lower Rhine the notion of some such boundary, at

33 See reproduction of Ptolemy's map of 'France' in P.D.A. Harvey, *Medieval maps* (Toronto-Buffalo, 1991) 58; for Gallia Belgica see *Eenheid op papier. De Nederlanden in kaart van keizer Karel to Willem I*, J. Roegiers, B. van der Herten, ed. (Leuven, 1994) 14; P. Regan, 'The Construction of Patriotic Sentiment', 243-244.

34 Bonenfant, 'Du *Belgium* de César', 50 n. 5.

35 Guicciardini, *Beschrijvinghe*, 1, 3; see also earlier account of Gallia Belgica in *Juan Christoval Calvete de Estrella, Le très-heureux Voyage fait par très-haut et très puissant prince Don Philippe, fils du grand empereur Charles-Quint depuis l'Espagne jusqu' à ses domaines de la Basse-Allemagne avec la description de tous les Etats de Brabant et de Flandre écrit en quatre livres*, J. Petit, trans. (5 vols; Brussels, 1873-1884) II, 1-3; III, 62-63.

36 See K.F. Werner, 'Volk/Nation als politischer Verband' and B. Schóneman, 'Frühe Neuzeit und 19. Jh.' in: 'Volk, Nation, Nationalismus, Masse', in: O. Brunner, W. Conze, R. Koselleck, ed., *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* (8 vols; Stuttgart, 1972-1997) VII, 243, 284-288.

37 On this distinction see K. Meisen, 'Niederland und Oberland', *Rheinische Vierteljahrsblatter*, XV-XVI (1950-51) 417-464. See E. Verwijs, J. Verdam, *Middelnederlandsch woordenboek* s.v. 'Nederduutschlant' and F. Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der Deutschen Sprache,* W. Mitzka, ed. (18th edn; Berlin, 1960) s.v. 'niederdeutsch'. Both the extent of 'Lower Germany' and the relationship between 'Nider teutschelant' and 'Nederduytslant' remained uncertain. The anonymous 'Clerc uten Laghen landen', in the early fifteenth century, thought that 'Nederduutschlant', which included 'Walschlant', belonged to Charlemagne's Empire. The Franciscan who contributed the prologue to the 1567 edition of Anna Bijns poetry styled himself Minister provincial 'van deser Neder-duytslanden.' *Refereinen van Anna Bijns*, W.L. van Helten, ed. (Rotterdam, 1875) 193.

least on the west bank of the river, may have preserved the memory of the original Roman provinces, but even here opinions differed as to whether Cologne belonged to the 'over' or 'nederland'.[38] In their vernacular guise, these names drew attention to linguistic differences among Germanic speakers, to which we shall shortly return.

Guicciardini, like Erasmus, acknowledged that opinions differed as to whether the Low Countries formed part of 'Germania' or 'Gallia'. The Florentine knew the country he was describing was commonly called 'Germania inferiore o Alamagna Bassa' - indeed this alternative name appeared in the title of his chorography - but out of deference for the Ancients,[39] he preferred to assign the Low Countries, apart from Friesland, to 'Gallia'.[40] Yet, as he said, when he was writing in the 1560s, many of his contemporaries, including Gemma Frisius, thought of the Low Countries as belonging to 'Alamagna Bassa' because the language spoken by most of the inhabitants as well as their customs and laws closely resembled those of the High Germans.[41] In constructing the identity of their country these 'moderns' gave more weight to cultural factors than to the authority of Caesar and Ptolemy, and for that reason, they reckoned the Low Countries to the 'deutsche landen', even though this left the Walloon provinces in limbo.

In the middle ages the inhabitants of the Low Countries had often been called 'Belgii' or 'Belgae', but it was only towards the middle of the sixteenth century that 'Belgium' and 'Belgica' appeared as synonyms for 'Gallia Belgica'.[42] 'Belgica' marks a transitional stage in the metamorphosis of the region as it became slowly disentangled from 'Gallia' and 'Germania'. But scarcely had the 'Lady Belge', as the poet Edmund

38 Meisen, 'Niederland und Oberland', 450-451; L. de Grauwe, 'Emerging Mother-Tongue awareness. The special case of Dutch and German in the Middle Age and the Early Modern period', in: A.R. Linn, N. McLelland, ed., *Standardization. Studies from the Germanic Languages* (Amsterdam-Philadelphia, 2002) 100. My thanks to Professor Martin Durrell for this reference. An insignificant tributary of the Rhine, the Vinxtbach, once marked the boundary between the two Roman provinces midway between Bonn and Koblenz. This small river continued to feature on maps in the Ptolemaic tradition as the 'Obrincas'.

39 Guicciardini does not name these, but presumably he was thinking of Caesar and Ptolemy.

40 Kiliaan's Dutch translation of Guicciardini's chorography here adds in the margin, 'Nederland wordt ghenoemt Nederduytsland t'onrecht.' *Beschrijvinghe*, 5.

41 'Chiamasi anco Germania inferiore o Alamagna Bassa, quantunq; fuor' delle constitioni delli antichi, I quali eccettuata Frigia, & poco altro, tutto il rimanente nella Gallia comprehendeuano. Ma è piaciuto cosi a moderni: perche come scriue Gemma Frisio eccellentissimo Cosmografo, ha ottenuto all' eta nostra di comprehendersi nella Bassa Alamagna: conciosia che il linguaggio della maggior' parte di costoro, I costumi, & le leggi non sieno molto differenti da gli altri Alamanni.' L. Guicciardini, *Descrittione di tutti I Paesi Bassi, altrimenti detti Germanie Inferiore* (Antwerp, 1567) 4; see *Beschrijvinghe*, 5.

42 The Holland humanist Reinier Snoy used 'Belgium' for Low Countries in 1519. K. Tilmans, 'De ontwikkeling van een vaderland-begrip in de laat-middeleeuwse en vroeg-moderne geschiedschrijving van de Nederlanden', in: N.C.F. van Sas, ed., *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam, 1999) 22. I am indebted to Dr Karel Bostoen who advised me that the earliest recorded usage of 'Belgica' occurs in a work of Van der Noot of 1540; see also De Schepper, *'Belgium Nostrum' 1500-1650. Over integratie en desintegratie van het Nederland* (Antwerp, 1987) 6. For the identification of 'Gaul' with France see D. Nordman, 'Des limites d'état aux frontières nationales', in: P. Nora, ed., *La Nation* (3 vols; Paris, 1986) II, 35-36.

Spenser later called her, made her debut, than the slowly emerging national unity she represented began to disintegrate in the Revolt. Tutelary female figures had long personified the towns, and, more recently, the provinces, but visual representations of the national icon did not appear until the 1570s, and then only intermittently, when the rebel propagandists deployed 'Belgica' as the hapless victim of Spanish tyranny.[43]

In the mid-1560s a new name - the 'XVII Nederlanden' - suddenly emerged.[44] Historians still argue whether the 'seventeen' here refers to the prince's feudal titles or the tally of individual provinces, for the two do not exactly coincide. Probably the titles came first, but the emphasis shifted over time to the territories.[45] Almost a century ago Huizinga pointed out that late medieval authors used the number seventeen when they wanted to signify any large, but credible number, and had indeed already applied it in this sense to the lands of the Burgundian dukes.[46] As 'seventeen' apparently retained this significance in the early modern period,[47] it seems reasonable to interpret the 'XVII Nederlanden' symbolically, rather than to expect a precise constitutional explanation.

In 1548 a new Burgundian Circle was established, made up of five duchies, eight countships, one margraviate and nine lordships, in all twenty-three titles.[48] Five of

43 See D.R. Horst, 'De opstand in zwart-wit. Propagandaprenten uit de Nederlandse Opstand 1566-1584' (2 vols; unpub. proefschrift, Vrije Universiteit Amsterdam, 2000) I, 91 and afbeelding LIX; I, 121-23 and afbeelding LXXXVIII. An allegorical 'Gallia Belgica' did however welcome Philip to Douai in 1549. *Juan Christoval Calvete de Estrella*, III, 33. For other early symbolic representations of the Burgundian Low Countries see R.W. Scheller, 'Representatie en realisme: de vormgeving van het laat-middeleeuwse identiteitsbesef', in: B. Kempers, ed., *Openbaring en bedrog. De afbeelding als historische bron in de Lage Landen* (Amsterdam, 1995) 29-59.

44 *De kroniek van Godevaert van Haecht over de troebelen van 1565 tot 1574 te Antwerpen en elders*, R. van Roosbroeck, ed. (2 vols; Antwerp, 1929-1930) I, 31, 51; J.M.B.C. Kervijn de Lettenhove, ed., *Relations politiques des Pays-Bas etde l'Angleterre sous le règne de Philippe II* (11 vols; Brussels, 1882-1900) IV, 372. Godevaert van Haecht refers to a ban on the export of grain 'uyt den 17 Nederlanden' published in November 1565; this is apparently the earliest mention of the XVII Netherlands, though since Van Haecht revised his account, this may be a (slightly) later interpolation. Guicciardini who, as we shall see, popularised this description was gathering material for his chorography, which he completed in 1566, from 1560 onwards, H.H. Zwager, 'Inleiding' to facsimile reprint of 1612 edition of *Beschrijvinghe*, 7.

45 F. Doeleman, 'Oude en nieuwe problemen om de zeventien Nederlanden', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, XXXIII (1971) 273-287.

46 Huizinga, 'L'état bourguignon, ses rapports avec la France et les origines d'une nationalité néerlandaise', *Verzamelde Werken*, II, 213-215. A diptych of Philip the Handsome and Margaret of Austria c. 1493-1495 displayed seventeen 'Nederlands-Bourgondische' coats of arms counterbalanced by the same number of Austrian armorials. L. Devliegher, *De keizer-Karel-schouw van het Brugse Vrije* (Tielt, 1987) 75.

47 According to the English traveller Fynes Moryson 'seventeene Parishes' were drowned in the St Elizabeth flood of 1421. J.N. Jacobsen Jensen, 'Moryson's reis door en zijn karakteristiek van de Nederlanden', *Bijdragen en mededeelingen van het historisch genootschap*, XXXIX (1918) 233.

48 See R. Lacroix, L. Gross, ed., *Urkunden und Aktenstücke des Reichsarchivs Wien zur reichsrechtliche Stellung des Burgundischen Kreises* (3 vols; Vienna, 1944-1945) I, 289, 356-357, 391-392; II, 14.

these, however, concerned lands or titles, which were either clearly outside the Low Countries, or subsumed in larger entities.[49] Of the remaining eighteen, question marks

49 On this basis the titles to Franche-Comté, Salins, Valkenburg, Dalhem, and Maastricht could be discarded.

hung over two, namely the honorific titles of the 'herzogtumb Lottrich' and the 'marggrafschat des heiligen Reichs'. If one or other of these were dropped, then the significant and memorable title of the 'XVII Nederlanden' could be justified. In an early enumeration of 'les 17 provinces,' made in 1569, 'Lotharinge' heads the list and the margraviate is conspicuously absent.[50] Guicciardini disagreed: he discarded Lotharingia because 'de staet ende de naem blyven waerachtichlijck in Lorreyne', replacing it with the shadowy margraviate of the Holy Roman Empire, presumably on the grounds that, unlike Lorraine, this fell within the boundaries of the Low Countries ruled by Philip II. By this means he arrived at seventeen 'oprechtighe Landtschappen'.[51] Guicciardini's explanation quickly prevailed and the politically innocuous yet time-honoured margraviate became the makeweight title of choice.[52] Quite apart from the symbolic significance of the 'seventeen', its overt pluralism neatly reconciled the growing political unity of the country around the mid-sixteenth century with the continued strength of provincial loyalties. The idea of the 'XVII Nederlanden' survived long after the Revolt had rendered it politically obsolete. Stylistic convention and a reluctance to accept the division of the Low Countries perhaps explain why fine linen damask with armorials of the seventeen provinces was still being woven at Kortrijk in the early seventeenth century, but it was probably the interest in the continual wars, often fought in the Spanish Netherlands, that ensured the enduring topicality of maps of the 'XVII Nederlanden' throughout the seventeenth century and beyond.[53]

Generic Names

50 See the list given in the French caption to the satirical print *De troon van de hertog van Alva*, published in 1569, see Horst, 'De opstand in zwart-wit', I, 61-68 and afbeeldingen XXIX-XXXIII.

51 Guicciardini, *Beschrijvinghe*, 46. The German translation of Guicciardini, published in 1580, included an ornamental wood engraving captioned: 'General Tafel des ganzen Belgicae/Innhaltende das Niderlandt/sampt seinen xviij Ländern/darunder Lothringen nur den blossen hertzogthumbs Tittel hat.' It then listed 'die xvij wesentliche Länder', including 'Die Marggraveschaft des Heiligen Röm. Reichs', see Van der Heijden, *Oude kaarten der Nederlanden*, I, 73. Guicciardini treated the margraviate, which had no political significance, as part of Brabant. By the sixteenth century the only trace of the ancient margraviate was the exceptional sanctuary afforded to criminals. Guicciardini, *Beschrijvinghe*, 109.

52 Guicciardini, *Beschrijvinghe*, 47. Maps of the 'XVII Nederlanden' published after 1600 invariably displayed the arms of the margraviate, see Van der Heijden, *Oude kaarten der Nederlanden*, I, 96.

53 For damask table linen with armorials of the XVII provinces, which always included those of the margraviate, see G.T. van Ysselsteyn, *White Figurated Linen Damask. From the 15th to the Beginning of the 19th Century* (The Hague, 1962) 60-61, 211. I am indebted to Dr David Mitchell of the Centre for Metropolitan History London for information about linen damask. 43 of the 77 maps published in the seventeenth century displayed the XVII provinces, as against only eleven for the United Provinces and one for the Spanish Low Countries. Van der Heijden, *Oude kaarten der Nederlanden*, I, 98, 121; maps of the seventeen provinces may also have had superior aesthetic appeal.

The English, in common with Italians and Spaniards, had long employed ‘Flanders’ and ‘Fleming’ as synonyms for the Low Countries and their inhabitants and Fynes Moryson who travelled extensively in the 1590s in the United Provinces still habitually

used these terms.[54] Even among the inhabitants of the Low Countries 'Flamand' was used generically: the Hainaut-born Charles de Lalaing once told Mary of Hungary, 'Je ne suis, Madame, ne Ytalien, ne Espaignol, mais estimez moy le plus lourd Flameng qui soit.'[55] Yet this 'pars pro toto' usage was contested by none other than Erasmus, who gave 'Brabantia' this role.[56] The allodial status of the duchy, its famous charter of liberties, aptly described by one scholar as 'de gedroomde grondwet voor de Nederlanden',[57] and Antwerp's meteoric rise as the commercial metropolis of northern Europe conferred on Brabant the position of 'Hooft-provintie der Nederlanden'.[58] The Dutch spoken in Brabant - 'de gemeyne Brabantsche tale' - outshone the vernacular of Flanders,[59] and the duchy was eulogised in 1580 as 'thoofd en t'hert, der strijbaer Nederlanden.'[60] Yet 'Brabander' did not apparently challenge the supremacy of 'Vlaming' as a name for the Netherlanders. Foreigners certainly stood in awe of Antwerp, but perhaps its Golden Age faded too quickly for them to discard the traditional label of 'Fleming'.

Of all the names considered here, that of the 'Nederlanden' was, with Flanders, probably the most widely used. French-speakers spoke about the 'Pays-Bas', Italians 'Paesi Bassi', and Germans, the 'Niderlanden'. In German and Dutch both plural and singular forms vied with each other, while in French and English the plural predominated.[61] Yet this name too was far from straightforward. Whereas 'France'

54 According to the Flemish antiquary Marcus van Vaernewijck, *Den Spieghel der Nederlandscher audtheyt inhoudende die constructie of vergaderinghe van Belgis* (Ghent, 1568) fo. 107v-108, some foreigners (Spaniards?) called the inhabitants 'Allemanos de Bassa', but, 'sy hebben veel meer inden mont dat woort Flamingos'; see also Guicciardini, *Beschrijvinghe*, 5. Moryson may however have been influenced by what he had read in the works of the Flemish historian Jacobus Marchant (1537-1609) and Guicciardini, see 280-281, 304.

55 P. Rosenfeld, *The Provincial Governors from the Minority of Charles V to the Revolt* (Leuven, 1959) 15.

56 Poelhekke, 'Het naamloze vaderland', 118-123.

57 J.L. Nève, *Driewerf Rome* (Tilburg, 1992) 4 as cited by J.H.J. Geurts, *'Onsser stadt in sulken dranghe': Maastricht en het Rijk, 1500-1550* (Nijmegen, 1993) 6.

58 De Schepper, '*Belgium Nostrum*', 7; Junius used the expression in 1574, P. Bor, *Oorsprongk, begin en vervolgh der Nederlandsche oorlogen* (4 vols; Amsterdam, 1679-1684) I, 539. In an engraving in Guicciardini's *Beschrijvinghe*, *6v showing all the provincial shields, Brabant's occupies pride of place at the centre.

59 L. de Grauwe, 'Quelle langue Charles-Quint parlait-il?', in: M. Boone, M. Demoor, ed., *Charles V in Context. The Making of a European Identity* (Brussels, 2003) 157-161. The preference for 'brabants' may reflect the concentration of the printing industry in Antwerp. Approximately 2250 of the 4000 titles printed in the Low Countries in the period 1500-1540 came from Antwerp presses, of which half were in Latin and a third were in Dutch, J.G.C.A. Briels, *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630* (Nieuwkoop, 1974) 4-5.

60 See K. Bostoen, 'Nation und Literatur in den Niederlanden der Frühen Neuzeit', in: K. Garber, ed., *Nation und Literatur in Europa der Frühen Neuzeit* (Tubingen, 1989) 558 n. 20; 566 n. 51. Jan van der Noot spoke of Brabant in this way, see P. Avonds, 'Beschouwingen over het ontstaan en de evolutie van het samenhorigheidsbesef in de Nederlanden (14de-19de eeuw)', in: A. Keersmaekers, P. Lenders, ed., *Cultuurgeschiedenis in de Nederlanden van de Renaissance naar de Romantiek. Liber amicorum J. Andriessen* (Leuven-Amersfoort, 1986) 45.

61 De Schepper, '*Belgium Nostrum*', 5-6; the forms 'Deutschland' and 'deutsche landen' also co-existed.

'England' and arguably even 'Germany' had ethnic origins, 'Nederlanden' was a rather bland geographical term, and as such was shared with other low-lying regions across the Germanic-speaking world.[62] Besides, the 'Nederlanden' embraced the entire region of the Schelde, Maas and Rhine estuaries including the Lower Rhineland, and could indeed be applied wherever 'niederdeutsch', or as it was occasionally called 'nedderlendesch,' were spoken.[63] The three 'lantsheeren ... geboren uut nederlant,' whose pilgrimage to the Holy Land in 1450 was commemorated in song, came from 'Cleve, Hoorne ende Batenborch.'[64] And the Westphalian circle, created in 1512 and which included Jülich-Cleves and 'die Niderlande hinab bis an die Maß' (as viewed from the east), was also known as the 'Nederlandich kreys'.[65] For Thomas Murner (1475-1537) the Rhine entered 'Niderland' downstream from Bingen, some hundred and twenty kilometres as the crow flies from the borders of Luxemburg.[66] And this perception was shared by scholars in the Low Countries. The full title of Van Vaernewijck's *Den Spieghel der Nederlandscher audheyt*, published in 1568, explicitly reckoned Westphalia and Jülich and Cleves to 'die Nederlanden'.[67] To avoid confusion, the 'Nederlanden' in question had to be qualified and people therefore referred to 'die Erfnederlanden,' 'dese Nederlanden toebehoorende Coninck Philips,' or 'die kaiserliche Nidererbland.'[68]

Although 'Nederland'/'Niderland' long retained, as a paper published at Cologne in the early seventeenth century with the title of *Wochentliche Niderländische Post* reminds us,[69] its original sense, the name was slowly but surely monopolised by the

62 On the use of 'Ober/Nederland' elsewhere in the German-speaking world see appendix in Meisen, 'Niederland und Oberland', 459-464.

63 I am indebted to Professor Durrell and Dr T. Francis for guidance on the meaning of Niederdeutschland in the early modern period. In 1519 the second edition of the Low German version of *Das Narrenschiff* was described as having been translated 'vth hochdüdescher jn nedderlendescher sprake.' T.A. Francis, ''Vnse Sassische sprake': Evidence for the Status and Use of Low German in the period of decline 1500-1650' (unpub. Ph. D London, 2003) 175, 177 n 127. I am grateful to Mr P. Stevenson of the School of Modern Languages at Southampton for facilitating consultation with the German Studies Discussion List and for guidance on the linguistic situation in the early modern Germanic world.

64 F. van Duyse, ed., *Het oude Nederlandsche lied. Wereldlijke en geestelijke liederen uit vroegeren tijd. Teksten en melodieën* (4 vols; The Hague-Antwerp, 1903-1908) II, 1545.

65 *Urkunden und Aktenstücke*, I, 62, 67, 167.

66 J. Grimm, W. Grimm, *Deutsches Wörterbuch,* s.v. 'Niederland' col. 771.

67 Full title in E.O.G. Haitsma Mulier, G.A.C. van der Lem, ed., *Repertorium van geschiedschrijvers in Nederland 1500-1800* (The Hague, 1990) 411. Pontus de Huiter's Dutch orthography, published in 1581, drew on the vernaculars of Gelders and Cleves as well those of Brabant, Holland and Flanders. R. Willemyns, *Het verhaal van het Vlaams. De geschiedenis van het Nederlands in de Zuidelijke Nederlanden* (Antwerp, 2003) 124.

68 See J. Nanninga Uitterdijk, ed., *Historic van Overijssel door W. Nagge* (2 vols; Zwolle, 1915; repr. 1975) II, 182, 193, 211; *Urkunden und Aktenstücke*, I, 208.

69 P. Arblaster, 'London, Antwerp and Amsterdam: Journalistic relations in the first half of the seventeenth century', in: L. Hellinga, e.a, ed., *The Bookshop of the World. The Role of the Low Countries in the Book-Trade, 1473-1941* (Houten, 2001) 146. The late eighteenth-century regulations for the hatters' guild at Bonn described the town as being the last place 'im Niederlande.' Meisen, 'Niederland und Oberland', 426.

Burgundian-Habsburg state, which was by far the strongest regional power. As that state gradually became more integrated, Dutch chroniclers, without abandoning their local patriotisms, required a supra-provincial vocabulary to reflect the political realities, and from around 1490 they began to employ 'Nederlanden' to describe the dynastic state to which they belonged.[70] At the same time the Maas, which had separated the original Burgundian and Westphalian circles, began to assume the function of a national boundary, as the Habsburg state grew more sturdily independent of the Empire.[71] 'Nederlanden' in turn spawned 'Nederlander,'[72] which evolved in tandem: originally used of anyone from the Low Countries and the Lower Rhine (or from even further afield), it pertained particularly (though by means exclusively) to those inhabitants of the Habsburg state,[73] who spoke 'Nederlantsch'. Yet this supra-provincial identity remained frail. Significantly neither 'Nederlander' nor its French equivalent 'Belge' supplanted 'Vlaming', or later, 'Hollander' as comprehensive names for the inhabitants of the Low Countries.[74] In English the proper noun 'the Netherlands' co-existed with the older 'Low Countries' and 'Flanders', and while 'Netherlandish' has led a sickly existence, the neologistic 'Netherlandian' was stillborn.[75]

In all this assortment of names scarcely one was universally serviceable. Burgundians proper had a superior claim to 'Burgundy,' which was at any rate going out of fashion in the Habsburg Netherlands. The problematic Latin synonyms only ever served a limited public and much the same could be said of the 'XVII Nederlanden', while the metonymic use of 'Flanders' was under threat from Brabant. Yet these semantic difficulties are significant, for they attest to the fluid and elusive identity of the early modern Low Countries.

II

70 Tilmans, 'Ontwikkeling van een vaderland-begrip', 32.

71 'Over de Mase' for Germany, see Van Duyse, *Het oude Nederlandsche lied*, II, 1528; when Maximilian I wrote in April 1509 to take leave of Margaret of Austria, he did so 'car nous passuns demain la Moese.' Le Glay, *Correspondance*, I, 130.

72 *Woordenboek der Nederlandsche taal*, s.v. 'Nederlander'.

73 In February 1557 the Reformed minister Petrus Dathenus wrote from Frankfurt to the church at Emden: '...ick zoude tot voorderinge der Nederlanders wat schryven ter grote begeerte van vele uit den Nederlanden.' A.A. van Schelven, *De Nederduitsche vluchtelingenkerken der XVIe eeuw in Engeland en Duitschland* (The Hague, 1909) 406. The term 'Netherlander' was rarely used in mid-sixteenth century England. Only two of the 3160 'Dutch' immigrants listed in November 1571 were so described, and one of these had been returned a few months earlier as Italian! *Returns of Aliens*, II, 39; cf. 1,442. In 1567 the bishop of Winchester made a plea on behalf of the 'banyshed Netherlanders', in this case Walloons. *Relations politiques*, V, 721.

74 No adjective emerged from 'Pays-Bas'. De Schepper, *'Belgium Nostrum',* 22; francophone immigrants to England did however sometimes describe themselves as 'Walloons', see *Returns of Aliens*, I, 434, 452; II, 29, 52, 53.

75 *The Oxford English Dictionary*, s.v. 'Netherlandish' and 'Netherlandian'; art historians and language specialists coined 'Netherlandic' in the early twentieth century.

According to Anthony Smith, pre-industrial societies could develop ‘durable cultural communities’ or ‘ethnic cores’, before becoming full-blown nations, but to do so

they had to satisfy certain criteria, one of which was the possession of a common 'historic territory' or 'homeland'.[76] This was a condition the early modern Low Countries could not easily fulfil because the territorial make up of the country kept changing. Most early modern states, England apart, had uncertain borders, but the configuration of the Low Countries was exceptionally protean. No sooner had Charles the Bold died, than Louis XI recovered the duchy of Burgundy and the Somme towns, core regions of the Burgundian lands, and Gelre regained its independence. After this period of drastic contraction, the Habsburg state then expanded, but in an entirely different direction. Apart from Tournai, the territories added under Charles V all lay to the north and east. This expansion transformed the Low Countries: the Walloon region shrank in significance, while the Zuiderzee, once a dangerous maritime frontier became a 'Habsburgse binnenzee'.[77] While it is true that the north-eastern border changed remarkably little after 1548,[78] no one could be sure the period of expansion had indeed come to end. There was, after all, nothing particularly 'natural' about the boundaries of the Habsburg Low Countries. At one time or another, Charles V and the Brussels government eyed up the bishopric of Münster and even Bremen,[79] and at the very end of the sixteenth century East Friesland might have become the eighth member of the United Provinces.[80]

This instability was disconcerting enough, but a more fundamental threat to its identity came from the relationship of the Low Countries to France and the Holy Roman Empire. Under the Valois dukes of Burgundy, the ruler of the Low Countries had been a prince of the French blood royal: as late as 1468 the French States General reminded the duke that as an offshoot of the 'tronc royal', he could yet inherit the kingdom.[81] Philip the Good might be saluted in the late sixteenth century as 'imperii Belgii conditor,'[82] yet he, like his father and grandfather, had seen himself as a French prince, as 'bon et enthier Franchois.'[83] There was then no contradiction between George Chastellain's position as ducal 'indiciaire' and his desire to write 'pour gloire et exaltation de ce très-chrestien royaume [France].'[84] Of course, the dukes wanted, like other French peers, to administer their territories more efficiently, and they therefore forged the necessary military and political instruments. As a result the Burgundian Low Countries began to function more like a state,[85] but until the 1460s, the dukes

76 Anthony D. Smith, 'The Origins of Nations' (1989), in: *Becoming National. A Reader*, G. Eley, R.G. Suny, ed. (New York-Oxford, 1996) 109.
77 L. Sicking, 'De Zuiderzee en de territoriale afronding van de Nederlanden onder Karel V', *Holland*, XXX (1998) 127-141, esp. 136.
78 E. Verhees, 'Het ontstaan van de politieke en nationale oostgrens van Nederland: Oost-Friesland als casestudie' (unpub. 'doctoraalscriptie', Nijmegen University, 2000) 18-20. Professor dr. H. de Schepper kindly arranged for me to consult this excellent 'doctoraalscriptie'.
79 F. Postma, *Viglius als humanist en diplomaat 1507-1549* (Zutphen, 1983) 142-146, 152-153.
80 Verhees, 'Het ontstaan', 37-42.
81 Small, *George Chastelain*, 171.
82 W. Prevenier,W. Blockmans, *The Burgundian Netherlands* (Cambridge, 1986) 207.
83 Huizinga, 'L'état bourguignon', 172.
84 Small, *George Chastelain*, 226.
85 Prevenier, Blockmans, *Burgundian Netherlands*, 207-210.

and their courtiers assumed that their destiny lay within France and Burgundian political culture was strongly 'francocentric', which is not to say that it was always 'francophile'.[86] And since the dynasty provided the only supra-provincial focus of loyalty within the Burgundian territories, the prolonged and intimate involvement of the latter with the French monarchy inhibited the growth of a distinctive and common identity for the Low Countries.

That identity was also complicated in a quite different way by a ghost from the past, namely the ancient boundary between Lotharingia and West Francia, which ran through the Low Countries. Five centuries after the disintegration of the Carolingian Empire that ghost had not been completely exorcised. Following the incorporation of Lotharingia into the Holy Roman Empire in the tenth century, the boundary between the Empire and 'West Francia' ran along the Schelde; as a result Artois and Flanders west of the river acknowledged the king of France as overlord. Charles V finally ended this dependency in 1529 and in 1548 these officially entered the Empire as members of the new Burgundian Circle. In daily life such ties made little difference, but Charles V, like his Burgundian predecessors, took exception when their subjects sought justice in the 'Parlement' of Paris or the 'Reichskammergericht', for such actions detracted from the prince's 'preeminence et haulteur.'[87]

In the early modern period, language did not arouse the passions familiar to historians of modern nationalism. Yet the possession of a common and distinctive vernacular did provide an index of nationality, and medieval student corporations and religious congregations were often divided on linguistic grounds.[88] Sometimes indeed the linguistic criterion was quite strict: membership of the 'German Nation' at Bologna was confined to those 'qui nativam Alemanicam habent linguam.'[89] But in the case of the Low Countries this linguistic marker was conspicuously absent. The inhabitants of Artois, Namur, Hainaut, Tournai, French Flanders and 'Rommanbrabant', the so-called Walloon provinces, spoke the traditional 'langue d'oïl' vernaculars also in

86 G. Small typified Burgundian identity as 'francocentric' in an unpublished paper entitled 'The Construction of Burgundian Identity' read to the Medieval Studies Seminar at Reading on 23 November 2000.

87 *Urkunden und Aktenstücke*, I, 81, 293; see also Geurts, *'Onsser stadt in sulken dranghe'*. Ties with the Empire may also have inhibited the application of the concepts of 'maeistas' and 'sovereignty' to the princes in the Low Countries and promoted the use of euphemisms such as 'hoogheydt ende heerlijckhedyt', 'hoocheyt ende gerechticheyt' and 'opperste heer', see W. van Iterson on 'hoogheid en heerlijkheid', *Geschiedenis der confiscatie in Nederland* (Utrecht, 1957) 183.

88 To Commines a nation was composed of people 'd'un habit et d'une langaige.' Huizinga, 'L'état bourguignon', 168. The Knights of St John were divided into eight 'langues' or 'nations'. W. Nolet, P.C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de Middeleeuwen* (Amsterdam, 1951) 420. Sebastian Munster reckoned 'Gaul', and therefore Gallia Belgica, to France, but he acknowledged that the 'nations' of Alsace, Brabant and Holland were 'allemandes' on the basis of language; the Flemish were treated as part of 'Gaul' partly because in his view the majority spoke French, Nordman, 'Des limites d'état aux frontières nationales', 35-36.

89 Werner, 'Volk/Nation als politischer Verband', 232 n. 173.

colloquial use among their neighbours in Liège and the adjacent French territories.[90] Since however the written language of the Habsburg-Burgundian central administration approximated to the French of the Ile-de-France, a diglossie situation existed in the francophone region. Despite the prevalence of French culture among the high nobility and in the upper reaches of the central government, neither the dukes nor their Habsburg successors made any sustained attempt to impose that language on their Dutch subjects. All the dukes after Philip the Bold learned Dutch and even Charles V was supposedly brought up to speak 'thiois',[91] while the business of government with, and in, both the Walloon and Dutch-speaking regions was customarily conducted in the appropriate language.[92]

In 1538 Sebastian Franck anticipated the nineteenth-century German nationalist Ernst Moritz Arndt when he declared, 'Teutsch landt... so weit gerechnet, so weit Teutsch zung ...geredt würt.'[93] But just how far westwards did 'Teutsch landt' stretch? What was the relationship between 'Deutschland' and the Holy Roman Empire? And did the 'Teutsch zung' embrace the Dutch language? These were questions to which the answers were far from certain. The treatment of the Low Countries in early modern maps of 'Germania' varied: those faithful to the Ptolemaic tradition restricted 'Germania' to the lands east of the Rhine, whereas others, which interpreted 'Deutschland' as co-extensive with the Empire, included the southern Low Countries with the Walloon provinces.[94] Within the 'Reichstag' it sometimes suited the 'Burgundian' delegates to present the Low Countries as 'die slüssel deutscher nacion' or 'ein

90 Jean Lemaire de Belges, writing around 1510, differentiated between 'Fran□ois' and 'Vualon' or 'Rommand'. He characterised the former as 'plus moderne, et plus gaillart', see A. Henry, *Histoire des mots Wallon et Wallonie* (3rd ed.; Mont-sur-Marchienne, 1990) 37. Another name given to the French vernacular in the Low Countries was 'la langue bourguignonne.' The statutes of the Golden Fleece were supposedly drawn up in this language, which was considered more dignified than French 'comme estant plus ancienne et moins suspecte aux changements.' *La Toison d'or*, 23. Confusingly, the term 'wallon' when applied to the language was also used as a synonym in the Low Countries for standard French, perhaps out of a desire, born of longstanding antipathy towards France, to conceal the connection. According to Henry, *Histoire des mots*, 32, the term 'Walloon' first emerged in the period 1465-1477, when France became the archenemy of Burgundy. I am grateful to Dr R.V. Ball of the School of Modern Languages at Southampton for guidance on the linguistic situation in the francophone region.

91 De Grauwe, 'Quelle langue Charles-Quint parlait-il?', 147, 158.

92 The privileges granted in 1477 specified that the members of the central government should be able to conduct business in both languages, and that the provinces should be governed and justice administered in the local language, see W.P. Blockmans, 'De "constitutionele" betekenis van de privilegiën van Maria van Bourgondië' in: W.P. Blockmans, ed., *Le privilège général et les privilèges régionaux de Marie de Bourgogne pour les Pays-Bas 1477* (Kortrijk-Heule, 1985) 486.

93 A. Demandt, 'Die Grenzen in der Geschichte Deutschlands', in: *Deutschlands Grenzen in der Geschichte*, A. Demandt, ed. (Munich, 1990) 15-16; in 1813 Arndt longed for the day when the whole of Germany would be united 'so weit die deutsche Zunge reicht.'

94 B. Schmidt, '*Mappae Germanae*. Das Alte Reich in der kartographischen Überlieferung der frühen Neuzeit', in: M. Schnettger, ed., *Imperium Romanum irregulare corpus-Teutscher Reichs-Staat: Das Alte Reich im Verständnis der Zeitgenossen und der Historiographie*. Maps of 1482 (Tafel 1) and 1513 (Tafel 4) and another made in the first half of the sixteenth century (Tafel 2) followed Ptolemy.

schild und vormauer der teutschen nation.'[95] In his *'Brevis Germanie Descriptio'*, published in 1512, the German humanist historian, Johannes Cochlaeus, treated Zeeland and Flanders as the western outposts of the German lands.[96] For the Antwerp poet Anna Bijns 'Duytschlandt' stretched alliteratively from the 'Rije' to Reval in Estonia.[97] Yet there are signs that even before the Revolt gave the United Provinces a destiny outside the Empire and 'Deutschland', the two Germanic languages were drawing apart.

In the early modern period contemporaries distinguished, as they had in the time of the fourteenth-century Brabant historian Jan van Boendale, between the 'Germanspeaking lands' and the Romance, or 'welsch' countries, a division which significantly passed through the Low Countries.[98] Differences within these regions, between say Castilian and Portuguese, or German and Dutch, might easily be overlooked by outsiders.[99] For much the same reason the English were, as we have seen, inclined to classify all Germanic speakers as 'Douchemen'.

Though Dutch and German are now recognised as independent languages, this was less self-evident in the early sixteenth century, when both were described as 'lingua teutonica' and 'neder duutsche' might mean either Low German or Dutch.[100] When the German cosmographer Johann Rauw travelled in his imagination round 'the circumference of Germany, as far as the German language is spoken', his journey took him past Brussels, Ghent, Maastricht and Groningen.[101] Yet no one supposed that Dutch and German were mutually intelligible: High German texts had to be translated to be fully understood in the Dutch region, and this even applied to texts in the Gelders vernacular.[102] That 'averlens duysch' differed from 'nederlands duytsch'

95 *Urkunden und Aktenstücke*, I, 106, 202, 357; a school history, used throughout the lifetime of the Dutch Republic, reckoned the inhabitants of 'Batavia' to the 'duytscher nation'. Tilmans, 'Ontwikkeling van een vaderland-begrip', 31.

96 Johannes Cochlaeus, *Brevis Germanie Descriptio (1512) mit der Deutschlandkarte des Erhard Etzlaub von 1512*, K. Langosch, ed. (Darmstadt, 1960) 151-153; H. Lutz, 'Die deutsche Nation zu Beginn der Neuzeit. Fragen nach dem Gelingen und Scheitern deutscher Einheit im 16. Jahrhundert', *Historische Zeitschrift*, CCXXXIV (1982) 536. Johannes Stumpf also thought the 'Teutsche Nation' stretched 'über den Rhyn biß an die Schelde.' Schmidt, 'Mappae Germaniae', 15.

97 *Refereinen van Anna Bijns*, 283 (Bk. Ill, 19, c). 'Rije' = region between Maas and Schelde.

98 Jan van Boendale saw Christendom as being divided between 'die Walsche tongen' and those who spoke 'Dietsch', see De Grauwe, 'Emerging Mother-Tongue Awareness', 101; German Protestants in the 1540s lumped all their enemies together (i.e. Italians, Spaniards, the papacy and the Catholic clergy) as 'welschen'. J. Pollmann, 'Een naturelicke vijantschap' (unpub. 'doctoraalscriptie', Amsterdam University, 1990) 17-18; Liliencron, *Historischen Volkslieder*, II, no. 520, 522, 524, 529, 530.

99 De Grauwe, 'Quelle langue Charles-Quint parlait-il?', 151; De Groof, 'Natie en nationaliteit', 98; Spaniards also found difficulty in distinguishing between 'tudescos', 'alemánes' and 'flamencos', e.g. R. Fagel, *De Hispano-Vlaamse wereld. De contacten tussen Spanjaarden en Nederlanders 1496-1555* (Brussels-Nijmegen, 1996) 258 n. 218, 440.

100 See De Grauwe, 'Emerging Mother-Tongue Awareness', 99-100.

101 G. Strauss, *Sixteenth-Century Germany. Its Topography and Topographers* (Madison, 1959) 41.

102 Anastasius Veluanus, *Kort bericht ...der Leken Wechwyser*, first published in 1554, was reprinted in Dutch in 1555; for another Dutch translation of a 'Low German' publication see A. Pettegree, *Emden and the Dutch Revolt. Exile and the Development of Reformed Protestantism* (Oxford, 1992) Appendix, nos. 46 and 60.

was then a fact of life,[103] but these differences became more obvious as High German (and in the case of Overijssel 'Brabants' Dutch) asserted itself in the Low German, or Low Saxon, linguistic zone.[104] The spread of a print culture among the laity contributed to the greater differentiation between High German and Dutch. The Reformation in particular created an appetite for German Protestant literature in the Dutch-speaking world which could only be satisfied by translations.[105] During the second half of the sixteenth century both the Dutch and High German vernaculars were slowly codified and standardised, thanks to the cumulative endeavours of countless editors of religious texts, printers, schoolmasters and lexicographers.[106]

This heightened linguistic sensitivity may have strengthened the consciousness of Dutch-speakers that they shared a common culture. But there is scant evidence of any general antipathy towards the culture of the 'Bovenlanders'.[107] Most writers still supposed the Low Countries belonged to 'Germania' rather than to 'Gallia', yet politically and confessionally the ties with the 'deutsche Landen' were weakening. Charles V had no intention in 1548 of severing the ties between the Empire and his

103 See *Typographia Batava*, no. 5167. It concerns a German treaty translated into 'Low Saxon' and printed in Deventer. For 'nederlands duytsch' see the preface to the 'Deventer' New Testament (1525), in C.C. de Bruin, *De Statenbijbel en zijn voorgangers* (Leiden, 1937) 154; also 'nederlandtsch duidtsch', Van Schelven, *Nederduitsche vluchtelingenkerken*, 406.

104 Francis, 'Vnse Sassiche sprake', ch. 3. An incident in 1571 reveals that a text in Low Saxon might have to be modified to conform to the Dutch of Brabant. Before delegates from Overijssel presented their petition in Brussels, they took their text to a clerk who, we are told, produced a fair copy 'doch daerin ettlicke worden verandert op brabans.' *Uittreksels uit het dagboek van Arent toe Boecop* (Deventer, 1862) 176-77.

105 More editions of Luther's writings were translated into Dutch before 1546 than into any other language. B. Moeller, 'Luther in Europe: his works in translation', in: E.I. Kouri, T. Scott, ed., *Politics and Society in Reformation Europe* (Basingstoke, 1987) 236; see also A.G. Johnston, 'L'imprimerie et la Réforme aux Pays-Bas 1520-c.1555', in: J-F. Gilmont, ed., *La Réforme et le livre. L'Europe de l'imprimerie (1517-v.1570)* (Paris, 1990) 172. The great majority of these translations were made from High rather than Low German originals.

106 Luther used 'gemeinen deutschen, daß mich beide, Ober und Niederländer verstehen mogen,' cited Lutz, 'Die deutsche Nation', 538. The absence of a standard form of written Dutch posed a problem for those seeking to translate the Bible into the vernacular. The translator of the Deventer New Testament of 1525 tried to find 'een gemeyn spraeck' between 'Hollants' and 'Brabants' and Jan Utenhove produced a New Testament in 1556 in a vernacular that he hoped would be accessible to all speakers of regional Dutch dialects, but both ventures proved to be commercial failures. De Bruin, *De Statenbijbel*, 154, 231-232; Willemyns, *Het verhaal van het Vlaams*, 127-128. The first German and Dutch grammars did not appear until 1573 and 1584 respectively, though Johan Radermacher had made a start on a Dutch grammar in 1568. M.J. van der Wal, *De moedertaal centraal. Standaardisatie-aspekten in de Nederlanden omstreeks 1650* (The Hague, 1995) 17, 26, 110; Willemyns, *Het verhaal van het Vlaams*, 125.

107 When making the 'Deventer' New Testament of 1525, the translator explicitly borrowed from the German, because 'die overlantsche spraeck rechter, rycksinniger ende fyner is.' Bruin, *De Statenbijbel*, 154; in his forward to Jan der Werve's *Tresoor der Duytscher talen* the Antwerp printer Hans de Laet also saw the 'Overlantsche duytsche tale' as a resource on which writers in the Dutch vernacular might draw 'wanneer in de selve onse moedertale yet gebreect.' Willemyns, *Het verhaal van het Vlaams*, 120. The Flemish Calvinist Jan van Utenhove had no compunction about borrowing German case endings for his ill-fated translation of the New Testament. Bruin, *De Statenbijbel*, 230-232. Pontus de Huiter was then unusual when in 1581 he warned against Germanisms, Van der Wal, *Moedertaal*, 29.

hereditary lands to the west. Indeed he hoped by the Transaction of Augsburg to have secured a promise of German support against the French, but for all that the Low Countries' involvement in the Empire, never particularly strong, diminished as the sixteenth century wore on. Occasionally, the Dutch rebels petitioned the 'Reichstag', but as far as the United Provinces were concerned the Empire itself had by the early seventeenth century become a foreign country. Religious differences further drove a wedge between the Reformed Protestants in the Low Countries and Lutheran Germany. The repressive policies of the Habsburgs hindered the formation of Protestant churches in the Low Countries, and when the Reformation did eventually break through in the 1560s, its leaders looked to London, Emden, the French Protestants and ultimately Geneva, not Wittenberg, and the high priests of Luther's legacy. Mutual suspicions between the Protestant confessions later bedevilled the efforts of William of Orange and others to forge a pan-Protestant alliance against Spanish rule. Nevertheless, although German itinerants and soldiers might be abused as 'moffen' in the Low Countries, Germans as such were not generalised objects of hatred.[108]

III

In the summer of 1574 Granvelle's youngest brother, Champagney, indignantly rejected proposals from the States of Holland for the ending of hostilities. He was especially outraged by a demand that the King should establish a form of government, with the advice of the States General, conducive to unity and harmony. This struck him as absurd for it would, in effect, subordinate the King to the States General. In his eyes the States were less an institution than a venue, where the King could conveniently obtain advice if he so chose, while the Low Countries were merely a collection of contiguous lordships [heerlijkheden] with miscellaneous powers, laws and customs; they had nothing in common with one another 'dan alleenlijck gebuerschap onder eenen Landes-heere.'[109] Johan Junius de Jonge, the rebel governor of Veere, to whom the States of Holland entrusted the refutation of Champagney, disagreed profoundly. Since the time of Charlemagne, he claimed, 'dit Land en dese Provincien, in een lichame te samen gevoegt zijn geweest' and, despite being subsequently divided between various rulers, these had remained in close correspondence with one another until Philip the Good 'de selfde wederom onverscheidelijk in een lichaem heeft te samen gevoegt,' binding these together with laws and privileges. Duke Philip had also convoked the States General whenever necessary and when Charles the Bold did

108 H. Lademacher, 'Deutschland und die Niederlanden. Über Wandel und Kontinuität des Bildes vom anderen', in: H. Süssmuth, ed., *Deutschlandbilder in Dänemark und England, in Frankreich und den Niederlanden* (Baden-Baden, 1996) 392-393.

109 Bor, *Oorsprongk*, I, 535.

try to alter the constitution, turning the Low Countries into a kingdom, this body helped to frustrate his scheme. Charles V had then incorporated all the provinces, with the support of the 'Reichstag', into 'eenen Rijk-Creits', in order to forestall mischievous persons who might sow mistrust among the provinces on the pretext 'dat sy niet gemeins met den anderen en hadden.' These territories were not only united politically; they also shared a common name and culture, though not, of course, a single language,[110] and the assemblies of the 'schutterijen' and 'rederijkers', which Junius likened to the Olympic Games among the ancient Greeks, expressed this solidarity. The unity of the country and the widespread concern aroused by the religious edicts made it more than ever essential, not least for the restoration of the King's dignity, that the States General should be part of the solution.[111]

The argument between Champagney and Junius as to whether the Low Countries were a confederation or a unified and indivisible body essentially continued a discussion about the constitutional nature of the Habsburg state that had been rumbling in the background for some time, but with this significant difference. In the first half of the sixteenth century, the confederalist position championed by Champagney more often found support among the provincial States, whereas Junius' emphasis on the unity of the Low Countries chimed with the outlook of the central government, which was forever lecturing the States on the need to behave as loyal subjects and 'voisins ...estans sous l'obéissance d'ung seul prince.'[112]

Charles V and his regents were, of course, not in the business of nation building; they set out to strengthen princely authority by whatever means they could.[113] According to Gattinara justice was 'la royenne de toutes vertuz pour [par] laquelles les empereurs, roys et princes règnent et dominent,'[114] and by radically reforming the administration of justice, the government in Brussels accomplished the 'l'unification juridique' of the patrimonial lands.[115] The right of appeal to 'foreign' courts was finally abolished, the provincial courts concentrated on providing justice to the exclusion of other political functions, and increasingly suitors looked to the 'Grote Raad' in Mechelen for authoritative judgements; at the same time a start was made on the

110 Junius tried to make light of the language issue, on which he was vulnerable, by stressing the degree of bi-lingualism in the towns.

111 Bor, *Oorsprongk*, I, 536-544. For a partial translation see E.H. Kossmann, A.F. Mellink, ed., *Texts concerning the Revolt of the Netherlands* (Cambridge, 1974) 120-124.

112 L. van der Essen, 'Les États-Généraux de 1534-1535 et le projet de confédération defensive des provinces des Pays-Bas présenté par Marie de Hongrie au nom de Charles-Quint', in: *Mélanges d'histoire offerts Charles Moeller* (2 vols; Leuven, 1914) II, 125.

113 For recent work on Habsburg state-building see De Schepper, *'Belgium Nostrum'*; P.P J.L. van Peteghem, *De Raad van Vlaanderen en staatsvorming onder Karel V (1515-1555). Een publiekrechtelijk onderzoek naar centralisatiestreven in de XVII Provinciën* (Nijmegen, 1990); Geurts, *'Onsser stadt in sulken gedranghe'*; H. de Schepper, J.-M. Cauchies, 'Justice, grâce et législation. Genèse de l'état et moyens juridiques dans les Pays-Bas, 1200-1600', *Centre de recherches en histoire du droit et des institutions. Cahier No 2* (Brussels, 1994); F. Postma, *Viglius van Aytta als humanist en diplomaat; idem, Viglius van Aytta. De jaren met Granvelle, 1549-1564* (Zutphen, 2000).

114 Van Peteghem, *Raad van Vlaanderen*, 43.

115 The expression comes from De Schepper, Cauchies, 'Justice, grâce et législation', 51.

codification of custom laws. Law making, too, was perceived as the very particular concern of the prince; the central government assumed legislative roles hitherto performed at a more local level and published general edicts on heresy, censorship, coinage and the conduct of trade.[116] Ecclesiastical structures, too, were slowly aligned with those of the state. In the early sixteenth century monastic congregations specific to the Low Countries were created, the jurisdiction of 'foreign' church courts was excluded and, with the new bishoprics in 1559, a major step was taken towards the creation of a 'nationaal Nederlandse kerk',[117] with its own metropolitan and with diocesan boundaries that corresponded more closely with those of the Habsburg Low Countries. At the same time, the prince maintained his grip on the appointment of bishops, abbots and inquisitors. The creation in 1548 of the 'Burgundian Circle' marked, as Junius recognised, a further important stage in the process of statebuilding, and this was carried further a year later when all the provinces, reluctantly in the case of Friesland, ratified the Pragmatic Sanction. Henceforth one and the same prince was to inherit all seventeen provinces, which he would hold 'en une masse.'[118] Even when one allows for the enhanced powers of the provincial states of Holland and Flanders in the matter of finance,[119] there can be little doubt that the 'core' provinces more closely resembled a 'bondstaat' in 1555 than had been the case when Charles succeeded as Archduke forty years earlier.[120]

Because Champagney, like his brother, regarded the States General, as a threat to the King's authority, he belittled their importance,[121] yet earlier that century the central government, though wary of the States as a potential focus of opposition, seems to have tried to harness them in the task of state-building. Addressing the States General in 1522 Gattinara invoked, not for the first time, the familiar image of the bundle of arrows tied together to make it stronger, in effect reminding his audience that indeed

116 De Schepper, Cauchies, 'Justice, grâce et législation', 73-76. In fact, the anti-heresy legislation often proved highly controversial.

117 Postma, *Viglius van Aytta. De jaren met Granvelle,* 85.

118 For the Pragmatic Sanction see A.S. de Blécourt, N. Japikse, ed., *Klein Plakkaatboek van Nederland* (Groningen-The Hague, 1919) 77-79.

119 See N. Maddens, 'De invoering van de 'nieuwe middelen' in het graafschaap Vlaanderen tijdens de regering van keizer Karel V', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, LVII (1979) 342-363; 861-898; J.D. Tracy, *A Financial Revolution in the Habsburg Netherlands: Renten and Renteniers in the County of Holland, 1515-1565* (Berkeley, 1985).

120 For the invaluable distinction between 'core' and 'peripheral' regions see H. de Schepper, *'Belgium Nostrum'*; recently the author has distinguished three zones: an economically and politically integrated 'bondstaat' round the Rhine, Maas and Schelde estuaries, a peripheral zone whose members belonged only loosely to the Low Countries (Groningen, Overijssel, Luxemburg), and an intermediate group of provinces such as Artois, Utrecht and Gelre which, while still aloof, were becoming more closely associated with the 'core' provinces. See De Schepper, 'De eenheid van de Nederlanden onder Karel V. Mythe of werkelijkheid?', in: N.S. van der Wal, V.F. Marcha, ed., *Jaime Saleh: Excellerende Excellentie. Liber amicorum aangeboden aan de gouverneur van de Nederlandse Antillen* (Amsterdam, 2002) 184.

121 For Granvelle's misgivings see *Papiers d'État du cardinal de Granvelle*, V, 596-601; VII, 184-185, 373-375, 492-494, 591.

'eendracht maakt macht.'[122] The Low Countries faced a particularly anxious time in 1534-1535 with the prospect of a hostile Anglo-French alliance, continued turmoil in the Baltic and Anabaptist unrest at home. Mary of Hungary therefore pressed the provinces to establish a defensive union and a standing army, paid for by regular contributions from the provinces. Her proposal was, however, coolly received by the States General. Some saw this as a covert form of permanent taxation, a sort of *taille*, and knowing this had been the undoing of the States General in France, they had no wish to make the same mistake.[123]

But more prosaically the provinces were simply unconvinced of the benefits of a closer union. The circumstances were quite different from those in the United Provinces where Holland was so very clearly top dog in the Union; in the time of Charles V political and economic power was relatively evenly distributed between the 'core' provinces and, within them, among perhaps a dozen large towns.[124] Nor did these provinces recognise a common enemy. While Flanders and the Walloon provinces lived in fear of incursions from France, the threat to Holland and northern Brabant came from the east, from the Geldersen. Again, though their economies were broadly compatible, even complementary, their commercial interests were disparate and dissimilar.[125] For this reason the provinces were suspicious of closer cooperation, even in matters of security. In 1532 Holland proposed, with the support of Mary of Hungary, that the provinces should equip a joint fleet to force the re-opening of the Sound, yet even Zeeland, Holland's closest ally, refused to join an enterprise, which seemed only to serve the interests of Holland.[126] When therefore the Regent proposed the creation of a common defence force, Holland reverted to the confederalist position held by the other provinces and objected that under such an arrangement the enemy of a single province would become the enemy of all.[127] Unity between the provinces, apparently, remained an aspiration, something to be advertised during state entries by troupes of maidens sporting provincial shields in tableaux-vivants,[128] but such pious hopes did not long survive the political hardball.

Mary of Hungary seems to have thought of the States General as representative of the Low Countries - at least she called the provincial delegations meeting in 1534,

122 Koenigsberger, *Monarchies*, 115; Van Peteghem, *Raad van Vlaanderen*, 181; Henne, *Histoire de Charles-Quint*, III, 249-250.

123 Van der Essen, 'Les États-Généraux de 1534-1535', 135-138; Koenigsberger, *Monarchies*, 132; Henne, *Histoire de Charles-Quint*, VI, 87.

124 Flanders paid 33.8% of the taxes levied in the 1540s in the Habsburg Netherlands as against Holland's contribution of 58% in the seventeenth century. J. Israel, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806* (Oxford, 1995) 55, 286.

125 Israel, *The Dutch Republic*, 116-119.

126 W.P. Blockmans, J. van Herwaarden, 'De Nederlanden van 1493 tot 1555: binnenlandse en buitenlandse politiek', in: D.P. Blok, e.a., ed., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (15 vols; Haarlem, 1977-1983) V, 466; L. Sicking, 'Een landvoogdes in zeezaken', in: B.C. van der Boogert, J. Kerkhoff, ed., *Maria van Hongarije 1505-1558. Een koningin tussen keizers en kunstenaars* (Zwolle, 1993) 131.

127 Van der Essen, 'Les États-Généraux de 1534-1535', 129.

128 For such displays see *Juan Christoval Calvete de Estrella*, II, 81, 123, III, 50.

'messieurs representans les estats de pardecha',[129] - but whereas town corporations and the provincial states did represent self-conscious communities,[130] the same could not be said of the States General. Under Charles V the provincial states were too jealous of their own powers to give their delegates to the States General 'pleine puissance' to make binding agreements with Brussels. The doubt that hangs over the representative nature of the States General is in fact symptomatic of a deeper diffidence about the cohesiveness of the Habsburg state.

Such enthusiasm as the central government had for the States General - and it was always tempered - vanished after the meeting in 1557, when the provincial delegations broached matters of state in their joint discussions. In the event the King and his closest advisors, especially Granvelle, regarded the experiment of allowing such discussions as one which should not be repeated.[131] Yet at the very time when those close to the King had became thoroughly disenchanted with the States General, some of those most opposed to Habsburg anti-heresy policy began to nourish hopes that this body just might after all have a part to play in working out a more appropriate religious policy for the country as a whole.

As a result of Habsburg state-building, the profile of the Low Countries loomed larger in the lives of the inhabitants. But reactions to unpopular dynastic policies also stimulated supra-provincial cooperation and so indirectly strengthened the national identity of the country. The cost of the continual wars led to the belief among some nobles by 1550's that the Low Countries bore a disproportionate share of the financial burdens, even though these were 'guerre du roy', not 'guerre de Flandre'. So when in 1557 it looked as if Philip might be asked to support Mary Tudor in Scotland, he was warned to wage any such war 'non comme seigneur de pardecà, mais comme roi d'Angleterre.'[132] The aggressive wars of Charles the Bold and Maximilian had in the past led to complaints that the interests of the Low Countries were being sacrificed on the altar of dynastic ambitions, but in the case of Philip those anxieties were aggravated by the conviction that his repressive religious policy was singularly illsuited to the needs of the country.

The Caroline anti-heresy legislation had always been controversial because the edicts overrode privileges which safeguarded the judicial process and forbade the total confiscation of property. In 1550 Antwerp, supported discreetly by the Regent, had persuaded Charles to remove some of the most objectionable aspects of the 'blood'

129 R. von Häpke, ed., *Niederländische Akten und Urkunden zur Geschichte der Hanse und zur deutsche Seegeschichte* (2 vols; Munich, 1913-1923) I, 232.

130 J.D. Tracy, *Holland under Habsburg Rule 1506-1556. The Formation of a Body Politic* (Berkeley, 1990) 34-36; A. Duke, *Reformation and Revolt in the Low Countries* (London, 1990) 172-173.

131 Koenigsberger, *Monarchies*, 184-192; *Papiers d'état du cardinal de Granvelle*, VII, 373-375; in 1566 Margaret of Parma was careful to consult the 'Estatz de chascune province à part', beginning with the most biddable provinces. *Mémoires de Jacques de Wesenbeke*, C. Rahlenbeck, ed. (Brussels, 1859) 206.

132 A. Louant, 'Charles de Lalaing et les remonstrances d'Emmanuel-Philibert de Savoie (juillet et novembre 1556)', *Handelingen van de Koninklijke commissie voor geschiedenis*, XCVII (1933) 255-269; *Relations politiques*, I, 102.

edict lest these deter foreign merchants. These concessions, however, proved insufficient to allay anxieties. Measures grudgingly accepted to keep heresy at bay in the 1520s and 1530s seemed increasingly irksome and irrelevant in a country that lived by commerce, several of whose trading-partners had by the 1560s either adopted Protestantism or, as in the Empire and France, reached compromises of one sort or another. In 1564 Count Egmont argued in the Council of State that a policy of Procrustean orthodoxy might be all very well in the Spanish kingdoms, 'fermez de mer et montaignes' but it was plainly impractical in the Low Countries, 'qui estoient petits et environnez de toutes pars de ceulx qui s'estoient aliénez et séparez de l'Église romaine.'[133] The King's stubborn refusal to contemplate any sort of modus vivendi with Protestantism seemed only to confirm how little he and his Spanish Council understood that, as Mary of Hungary once told her brother, 'lesdits pays sont totalement fondez à la marchandise.'[134]

Though Charles V was the architect of this repressive policy, the emperor, unlike his son, was at least a 'natuerlijcke prince'.[135] Philip, unable to speak either Dutch or French, was a Spaniard born and bred, and his household while in the Low Countries consisted overwhelmingly of Spaniards; moreover, he succeeded his father at a time when anti-Spanish sentiment was growing apace in northern Europe. This contagion apparently infected the Low Countries from Germany, where Spanish troops, commanded by Alva, had helped to bring about the defeat of the Schmalkaldic League.[136] In the Low Countries, as in Germany, the alleged arrogance of Spanish soldiers alienated the townsmen, among whom they were billeted.[137] When the States General got wind of plans to retain Spanish troops after Cateau-Cambrésis and to appoint Spaniards to the Council of State, they immediately demanded that these be scrapped and insisted that the country be governed and defended by natives.[138] Even after the troops had been withdrawn in 1561, anti-Spanish feeling persisted; a poster attached to the town gates of Antwerp in March 1562 accused Granvelle of wanting to make Brabanters 'esclaves aux porceaux de Spaigne.'[139]

133 *Correspondance de Marguerite d'Autriche*, III, 462.
134 Von Häpke, ed., *Niederländische Akten*, I, 316.
135 Prevenier, Blockmans, *Burgundian Netherlands*, 200.
136 Liliencron, *Historischen Volkslieder*, IV, nr. 519-520, 522, 526, 530, 570; J. Pollmann, 'Eine natürliche Feindschaft: Ursprung und Funktion der Schwarzen Legende über Spanien in den Niederlanden, 1560-1581', in: F. Bosbach, ed., *Feindbilder. Die Darstellung des gegners in der politischen Publizistik des Mittelalters und der Neuzeit* (Cologne, 1992) 78-81; A. Duke, 'A Legend in the Making. News of the "Spanish Inquisition" in the Low Countries in German evangelical Pamphlets, 1546-1550', *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, LXXI (1997) 125-144.
137 G.A. Bergenroth, e.a., *Calendar of State Papers, Spanish* (15 vols; London, 1862-1954) XI, 228, 338. Spanish soldiers had fought in the Low Countries in large numbers since the early sixteenth century. It was, however, only in the early 1550s that their presence came to be resented, especially in the towns of Brabant, as a result of mutinies, see Fagel, *De Hispano-Vlaamse wereld*, 382-407. For the alienating effects of Spanish pride see *Vicente Alvarez. Relation du Beau Voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d'Espagne, Notre Seigneur*, M.-T. Dovillée, ed. (Brussels, 1964) 126, 134.
138 Postma, *Viglius van Aytta. De jaren met Granvelle, 1549-1564*, 175.
139 *Relations politiques*, II, 675.

Anxiety about the Spanish Inquisition had first surfaced at Antwerp in 1550; it then faded only to be re-ignited in 1559, when lurid rumours began to circulate about concerted plans to extirpate Protestantism from France and the Low Countries.[140] There may have been no substance in these reports, but they came on the heels of the publication of a Spanish Protestant's denunciation of the Inquisition and coincided with well-advertised 'autos-da-fé' in Seville and Valladolid, news of which soon reached the Low Countries and images of which circulated in German engravings.[141] Fears about the Spanish Inquisition also coincided with the establishment of an effective local inquisition in Flanders and the controversial re-organisation of the bishoprics. By 1566 the term 'Inquisition' was bandied about so loosely that it came to be equated in some circles with the anti-heresy legislation itself.[142] In this paranoid climate Philip II's declarations that he had no intention of introducing the Holy Office into the Low Countries cut no ice.

During the Revolt the conviction grew that a 'een naturelicke vijantschap' existed between Spaniards and Netherlanders and hatred of Spaniards eventually became a defining characteristic of the rebel Dutch. But even before the outbreak of hostilities, anti-Spanish feeling focused the disparate opponents of the King's religious policy. Fear of the French haunted Margaret of Parma and in Artois and Flanders they certainly posed a real military threat; here too the inhabitants reserved a visceral hatred for them - after the French had been defeated at Grevelingen local women allegedly ran about the battlefield stabbing the wounded enemy with pitchforks[143] - but the French posed no direct threat to Holland. Spain, by contrast, cast a sinister shadow across the whole country and one which because it was intangible, could be more easily manipulated.

IV

In the early modern period the concept of the *patria* was elastic. For the Cologne patrician Hermann von Weinsberg, the 'heimat' resembled a Russian doll; at the centre was his household, and from there the 'heimat' extended outwards to include Cologne,

140 In June 1562 Granvelle complained that Orange and Egmont were forever discussing the Spanish Inquisition as a result of information they had heard from Alva in Paris before Henri II died in 1559. According to the Cardinal, these stories had no basis in fact. *Papiers d'État du cardinal de Granvelle*, VI, 569-570.

141 W. Thomas, 'De mythe van de Spaanse inquisitie in de Nederlanden van de zestiende eeuw', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CV (1990) 336-341.

142 *Correspondance du Cardinal de Granvelle, 1565-1586*, E. Poullet, ed. (12 vols; Brussels, 1877-96) I, 112.

143 C. Piot, ed., *Chroniques de Brabant et de Flandre* (Brussels, 1879) 329.

the prince-bishopric, 'Deutzlant', Christendom, and finally heaven itself.[144] The anonymous lexicographer of the *Dictionarium Tetraglotton* was more down-to-earth. He defined 'Vaderlant' as '[d]e stede, het dorp, ghehucht of ander plaetse daermen gheboren is,'[145] but for him too the 'patria' was pluriform. How one defined the *patria* depended on one's own horizons. It was relatively easy for the great nobles - the members of the Golden Fleece - to conceive of the Low Countries as their 'patrie': they shared the outlook of the prince and as captains of the ordinance companies it fell to them to defend the country, while their lands were often scattered across several provinces. The artisans, on the other hand, still felt a keen sense of loyalty to their native city, whose privileges protected their employment and property. Despite these glaring differences, the notion of the *patria* underwent a slow and subtle expansion. By the end of the fifteenth century Holland had come to be seen as a single political entity represented by its provincial states,[146] while the humanists' discovery of 'Batavia' directed attention beyond the boundaries of Holland to Utrecht and even Gelre.[147] Habsburg state-building had also contributed to the enlargement of the notion of patria, most notably with the creation of the new Burgundian Circle and the Pragmatic Sanction.

The publication in 1557 of the very first maps of the Habsburg Low Countries both reflected and promoted those broader horizons. These displayed the political integration achieved under Charles V in a pictorial form so that the Low Countries could at last be visualised as a single entity, standing apart from the rest of Low Germany. As well as being decorative and informative, these may also have encouraged a sense of 'national' pride: Hieronymus Cock, who produced one of the earliest maps claims to have been impelled by patriotic motives.[148] Though relatively expensive - the cheapest map cost a couple of stuivers, the ceiling price for pamphlets and ephemera in 1566 - there was evidently a market for such maps to judge from the accounts of Christopher Plantin for 1557-1559.[149] Within ten years 'nederlantsche caerten' adorned the houses of Brederode, a Ghent brewer, a burgomaster of Hoorn and a graduate priest from Niedorp in North Holland.[150] In 1568 Guicciardini's chorography was

144 Hermann von Weinsberg, *Das Buch Weinsberg. Kölner Denkwürdigkeiten aus dem 16. Jahrhundert*, K. Höhlbaum, F. Lau, J. Stein, ed. (5 vols; Leipzig-Bonn, 1886-1926) V, 217-219.

145 S. Groenveld, ''Natie' en 'patria' bij zestiende-eeuwse Nederlanders' in: N.C.F. van Sas, ed., *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam, 1999) 59.

146 Smit, *Vorst en onderdaan*, 504-506.

147 Tilmans, 'Ontwikkeling van een vaderland-begrip', 26-33.

148 Van der Heijden, *Oude kaarten der Nederlanden*, I, 57-66; II, 142-143.

149 Van der Heijden, *Oude kaarten der Nederlanden*, I, 126 n. 72-73 and 77; for information on the price of pamphlets and prints see A. Duke, ''Posters, Pamphlets and Prints: the ways and means of disseminating dissident opinions on the eve of the Dutch Revolt', *Dutch Crossing*, XXVII (2003) 23-44.

150 Information based on house inventories drawn up in 1567-1568 for Ghent and the Noorderkwartier of Holland. The 41 inventories of houses in Ghent with movables yielded six maps, only one of which was specifically of the Low Countries; the 112 inventories for the Noorderkwartier mentioned 22 maps, two (possibly three) of which were of the Low Countries. In some cases maps were listed but not described. Sources: for Brederode see J.J. Salverda de Grave, 'Twee inventarissen van het huis Brederode', *Bijdragen en mededeelingen van het historisch genootschap*, XXXIX (1918) 65, 90; J. Scheerder, 'Documenten in verband

translated into French. Readers could now make an armchair journey through ‘dese edele ende heerlijcke Nederlanden,’[151] whose inhabitants were praised for their inventiveness and linguistic skills and whose mixed constitution the Florentine so much admired. Though Guicciardini still regarded the province as the fundamental unit, his strict adherence to the country's borders reinforced the impression that ‘Belgica’ now formed a coherent and cohesive state.[152]

The perception of the Low Countries as the common fatherland also began at this time to take root among those who were politically and religiously disaffected, in particular among the Calvinist émigrés. While these often bickered among themselves as to the legitimacy of resisting the civil powers, their circumstances, living as they did in a culturally alien, and sometimes confessionally hostile, environment, encouraged them to draw together. Van Roosbroeck detected a growing inclination among Germans to describe the Calvinist exiles in their midst as ‘de niderlendern.’[153] The Low Countries as a whole were also the focus of their religious life: they longed to see their country delivered from the tyranny of the ‘Roomschen Pharonis’. Their experience in exile naturally encouraged their leaders to draw parallels between God's dealings with the children of Israel in the past and His treatment of the Low Countries in the here and now. In the preface to his church order, written in 1554, Marten Micron, deplored what he called the ‘Aegyptische slavernie des Nederlandts.’ He lamented that among the countries still living under the domination of Rome was ‘onse Vaderlandt, dat gansche Nederlandt’ but he saw the stranger church as an instrument ‘om het lucht des Evangeliums over onse gansche Nederlanden ... metter tijdt te moghen bringhen.’[154] His colleague Jan Utenhove shared his broad patriotism. In 1561 he invited those better able than himself to translate the psalms of their obligation to serve God's people in this way ‘in onsen Nederlandschen Vaderlande.’[155]

During the winter of 1565/1566 a small group of Calvinist gentry - the leaders of the Compromise of the Nobility - launched a carefully orchestrated campaign,

met confiscatie van roerende goederen van hervormingsgezinden te Gent (1567-1568)’, *Handelingen van de Koninklijke commissie voor geschiedenis*, CLVII (1991) 125-242 and Nationaal Archief 's-Gravenhage, Grafelijkheidsrekenkamer 683*.

151 Guicciardini, *Beschrijvinghe*, 396. Strangely there was no Dutch translation until 1612, though German and English translations had appeared in 1580 and 1593.

152 Guicciardini appended entries for Liège and Aachen because of their ‘goede ghebuerschap, vriendtschap ende gheduerighe bondtgenootschap’ with the Low Countries, *Beschrijvinghe*, 376.

153 R. van Roosbroeck, *Emigranten. Nederlandse vluchtelingen in Duitsland (1550-1600)* (Leuven, 1968) 349; see also note 73. The Dutch art historian G.J. Hoogewerff noticed that Netherlanders in Italy began around 1570 to describe themselves as ‘Fiamingi’, irrespective of their provincial origins and he took this as a sign of ‘een gezamelijk Nederlandschap.’ L. van der Essen, *De historische gebondenheid der Nederlanden* (Brussels, 1944) 41.

154 M. Micron, *De christlicke ordinancien der Nederlantscher ghemeinten te Londen (1554)*, W.F. Dankbaar, ed. (The Hague, 1956) 35-37.

155 S.J. Lenselink, *De Nederlandse psalmberijmingen van de Souterliedekens tot Datheen* (Assen, 1959) 370, 515.

recruiting support from almost every province.[156] Early in April 1566 some two hundred gentry presented their petition to the Regent in Brussels, in which they asked Philip II to frame a new religious policy, 'par l'advis et consentement de tous les estats-généraux assemblés,'[157] including the abolition of the inquisition. It was a remarkable demonstration of political solidarity across the country: urban revolts had been common enough in the early sixteenth century, but these had been confined to a single town. With the Compromise there emerged a supra-provincial protest movement. The great nobles had long seen themselves as serving both the King and the *patrie*, but this rhetoric was gaining currency outside these circles by the 'Wondeijaar'. The Reformed minister Guy de Brès echoed it in his despairing remonstrance, addressed in January 1567 to the Knights of the Golden Fleece, in which he explained that the Calvinists wished to be regarded as 'fideles et loyaus serviteurs de sa M[ajesté] et amateurs de la patrie.'[158] Of course, the unity of the Beggars was fragile and short-lived, but the very attempt to organise a pan-Netherlands movement suggests that the disaffected political community of the Low Countries was beginning to find its voice.

When therefore William of Orange and the rebel publicists larded their propaganda after 1568 with calls for the deliverance of the 'lieve Vaderlant' from foreign tyrants, they were addressing a constituency that had, for one reason or another, already begun to think, albeit with difficulty, of the Low Countries as their 'communis patria', one that could stand alongside their provincial 'patriae'. To that extent the Low Countries had acquired a national identity; it may not have been very robust, but the concept of the Netherlands was rather less elusive than it had been fifty years earlier when Charles had succeeded.

156 Gentry from all seventeen provinces except Groningen signed, though only four gentry from Zeeland and initially only one Frisian put their names to the Compromise. A. Duke, 'Dissident Propaganda and Political Organization at the Outbreak of the Revolt of the Netherlands', in: P. Benedict, e.a., ed. *Reformation, Revolt and Civil War in France and the Low Countries, 1555-1585* (Amsterdam, 1999) 120-121. Junius emphasised the breadth of support for the Compromise. Bor, *Oorsprongk*, I, 541.

157 *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau lère Série* (8 vols; Leiden, 1835-1847) II, 83.

158 L.A. van Langeraad, *Guido de Bray. Zijn leven en werken* (Zierikzee, 1884) cviii.

Nomenclature for the Early Modern Low Countries

Typology *Usage*	*Latin*	*Dutch*	*German*
1 Dynastic *Official*	---	landen van her/derwaertsover	---
2 Dynastic *Official*	---	(neder) erfnederlanden	unser erblanden Erbnederlandenn
3 Dynastic *Generic*	---	Borgoengen landen	unser niderburgundischer landen
4 Classical *Literary Usage*	Gallia Belgica Belgica Belgium Belgium inferior	---	---
5 Classical *Literary Usage*	Germania/Alemania inferior	nederduytslandt/landen	Nider Teutschlandt
6 Political *Literary Usage*	---	seventien landen	XVII Niederlandschen Provintzen
7 Pars pro toto *Generic*	Flandria [Brabantia]	Vlaenderen	Flandern
8 Geographical *Generic*	patriae inferiores partes inferiores Alemanie	Nederlant Nederlanden	Niderlendischeland Niderland/Nederlandt Nyderlanden Unterlandt

Typology *Usage*	*French*	*English*	*Inhabitant*	*Adjective*
1 Dynastic *Official*	pays de par de□à/delà	---	---	---
2 Dynastic *Official*	pays patrimoniaux	lands of the emperor/king Philip	subject of the emperor/king Philip	---
3 Dynastic *Generic*	Basse Bourgogne	(Lower) Burgundy	Bourguignon Burgundian	bourguignon bourgoense Burgundian
4 Classical *Literary Usage*	La Gaule Belgique	Belgia Belge	Belgi(ae) Belge	Belgica belgicque
5 Classical *Literary Usage*	Basse-Allemagne Germanie Inferieure	Inferior/Low(er) Nether Germany	Nederduitscher Nider dütsch Doch/Doucheman Germanus	duuts/diets nederduytsch bas allemand Dutch/Low German

			inferior Teuto/T(h)eutonicus	
6 Political *Literary Usage*	XVII provinces belges/païs belgique	xvii landes	---	---
7 Pars pro toto *Generic*	Flandre	Flanders	Vlaming Flamand/Flameng Fleming	vlaemsch Flemish
8 Geographical *Generic*	Les/le Pays Bas Ces pays embas	Netherlands Low Countries/Country	Nederlander Niderlander Netherlander Lowlander	Nederlantsch Netherlandish

De dominante staat. De Gentse opstand (1449-1453) in de negentiende- en twintigste-eeuwse historiografie[1]

Jelle Haemers

Op 29 september 1839 hield agitator Jacob Kats te Gent een opruiende toespraak voor de verzamelde Gentse katoenarbeiders waarin hij hen opriep op te treden tegen het stijgende sociale onrecht in de arbeidersmilieus. Het was de aanzet tot het Gentse katoenoproer van 1839.[2] De rumoerige opstand werd weliswaar na enkele dagen hevig onderdrukt, maar de Gentse - en de hele Belgische - elite raakte door de losgeweekte krachten van de collectieve actie danig gechoqueerd. Jacob Kats beroerde namelijk niet alleen de geesten van de katoenarbeiders, ook de Vlaamse edelman Philippe Blommaert (1808-1871), een vroeg voorvechter van de nog jonge Vlaamse beweging, raakte overtuigd van de noodzaak van actie, zij het voor een andere zaak. Deze liberale intellectueel streefde naar het behoud van de Nederlandse taal in België en droeg op zijn manier een steentje bij tot de opwaardering van het 'Diets'.[3] In 1832 publiceerde hij bijvoorbeeld de *Aenmerkingen over de verwaerloozing der Nederduitsche tael*, een polemisch geschrift waarin hij ijverde voor een terugkeer naar de bronnen van het Nederlands. Ter bevordering van de kennis van de oudste vormen van zijn moedertaal, met name het Middelnederlands, en om de uitgeefwoede van geestverwanten te kanaliseren, richtte Blommaert in 1839, samen met een ander lid uit zijn Vlaamsgezinde netwerk, de hoogleraar geschiedenis Constant Serrure (1805-1872), de 'Maetschappy der Vlaamsche Bibliophilen' op.[4] Het katoenoproer attendeerde Blommaert ongetwijfeld op de Gentse opstandigheid door de eeuwen heen. Tijdens het Gentse katoenoproer snuffelde hij namelijk in de onontgonnen reeks manuscripten van de Gentse universiteitsbibliotheek en trof er de *Kronyk van Vlaenderen* aan, één van de voornaamste bronnen van de Gentse opstand van 1449-1453. Het resultaat was zijn artikel 'Causes de la guerre de la ville de Gand contre le due de Bourgogne', een korte historische schets over de context van de Gentse opstand van

1 We danken prof. dr. Marc Boone, dr. Jan Dumolyn en de redactie van de BMGN voor hun welkome opmerkingen en de kritische lectuur van het manuscript. Gebruikte afkortingen: *BMGN: Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden; B/HMGOG: Bulletijn/Handelingen van de Maatschappij voor Geschied- en Oudheidkunde te Gent; NBW: Nationaal Biografisch Woordenboek; (N)EVB: (Nieuwe) Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* en *TSG: Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis.*

2 Het katoenoproer vond plaats van 29 september tot 4 oktober 1839, zie hierover: G. Deneckere, *Het katoenoproer van Gent in 1839. Collectieve actie en sociale geschiedenis* (Nijmegen, 1998); *idem*, 'Burgerrechten, collectieve actie en staatsvorming. Gent 1830-1839', *BMGN*, CX (1995) 182-204 en J. Kuypers, *Jacob Kats, agitator* (Brussel, 1930).

3 A. Deprez, 'Blommaert (jonkheer Philip M.)', *NEVB*, I, 515-516.

4 J. Deschamps, 'Blommaert (jonkheer Philip Marie)', *NBW*, II (Brussel, 1966) 63-68. Over Serrure: A. Deprez, 'Serrure (Constant P.)', *NEVB*, II, 2734-2735. Beiden waren bovendien bevriend met Jan Frans Willems en waren betrokken bij de oprichting van het Vlaamsgezinde en liberale Willemsfonds.

1449-1453, een jaar later gevolgd door een lijvige notitie over de revolte, gebaseerd op bovenstaand manuscript van de *Kronyk van Vlaenderen* dat hij in deze periode uitgaf.[5]

Op 23 juli 2003 was het precies 550 jaar geleden dat de Gentse opstand op het slagveld van Gavere (een twintigtal kilometer ten zuiden van Gent) sneuvelde. Hoog tijd voor een zoektocht naar de wortels van de geschiedschrijving over deze slag in het bijzonder en de Gentse opstand in het algemeen. De huidige visie op de Gentse opstand, een botsing tussen de kracht van collectieve acties van de Gentse ambachten en de macht van het toenemende staatsgeweld van de Bourgondische hertogen, die geen definitieve 'objectieve' waarheid pretendeert te geven, is de resultante van twee eeuwen historiografie over deze opstand. Hoe historici dit staatsgeweld en deze collectieve actie in de negentiende en twintigste eeuw beschreven hebben en waarom zij dit hebben gedaan is het onderwerp van dit artikel. Op dit moment wordt de Gentse opstand getypeerd als een typisch laatmiddeleeuwse revolte waarin stedelijke netwerken, bestaande uit leden van de ambachtelijke gegoede middenklasse en bevriende elitaire kringen, het opnemen tegen de Gentse socio-politieke top. Gerugsteund door de lagere klassen van de stad probeerden de opstandigen het economische, politieke en financiële surplus van de stad uit handen te halen van de toplaag, die toenadering gezocht had tot de hogere overheidsmacht, de bestuurskliek rond de Bourgondische hertog Filips de Goede. Deze stond aan het hoofd van een groeiend staatsapparaat dat door een toenemende informele inmenging in de stedelijke politiek het Gentse kapitaal naar de hertogelijke schatkist trachtte te doen vloeien. Daarbij verrijkte ze de Gentse politieke elite, waardoor een reactie van de niet door de hertog begunstigde netwerken moeilijk kon uitblijven.[6]

De romantiek: 'overmacht verplettert heldenmoed'

In zijn artikel 'Causes de la guerre de la ville de Gand,' het eerste historische werk over de Gentse opstand, beschimpte Blommaert het Bourgondische - Franstalige - regime, als een regime van willekeur dat brutaal het 'Nederduits' had onderdrukt. De ziedende edelman ging zelfs een stap verder en trok deze lijn door naar het bewind van alle Bourgondische hertogen. In zijn eindoordeel schilderde hij de Bourgondische dynastie af als een huis van tirannen dat - vreemd aan de zeden van het Vlaamse volk, haar zin voor onafhankelijkheid en aan alles wat haar dierbaar is - de Vlamingen inspireerde tot een diepgaande en rechtvaardige afschuw van de Bourgondische dominantie. De hertogen vernietigden hun vrijheden, rechten en bovenal hun taal. Ze verloochenden 'ons' nationaal karakter 'et nous rendit bâtards au milieu d'un pays où les populations avaient toujours conservé leur cachet d' originalité.'[7] Door

5 Beide artikelen werden in de *Messager des sciences historiques de Belgique* gepubliceerd ((1839) 418-432 en (1840) 321-343). De uitgave van de kroniek (in samenwerking met C.P. Serrure): *Kronyk van Vlaenderen van 580 tot 1467* (Gent, 1839-1840).

6 J. Haemers, *De Gentse opstand (1449-1453). De strijd tussen rivaliserende netwerken om het stedelijke kapitaal* (Kortrijk-Heule, 2004).

7 Blommaert, 'Causes de la guerre', 432.

deze onderdrukking was niet alleen het Middelnederlands, maar eveneens de Vlaamse volksgeest verloren gegaan en verzet hiertegen was dan ook rechtmatig.

Deze visie op het Bourgondische staatsgeweld en de logisch daaruit voortvloeiende Vlaamse collectieve acties was niet nieuw. Blommaerts betoog sloot naadloos aan bij het discours dat de historiografie van het jonge België overheerste. Zijn publicatie verbond de twee wegen die de Belgische historiografie van meet af aan insloeg. Het artikel ademde enerzijds een romantisch-retorische sfeer uit, en werd anderzijds gepubliceerd in de *Messager des sciences historiques*, een forum voor hoofdzakelijk Gentse oudheidkundigen.[8] Dit tijdschrift wakkerde het Belgische patriottisme in alle vurigheid aan, maar focuste toch voornamelijk op de geschiedenis van het Vlaamse graafschap, in het bijzonder van zijn grootste stad, Gent. In een tijd waarin verheerlijking van het Vlaamse verleden gelijk stond aan een ootmoedige daad van Belgische vaderlandsliefde, ontsnapte ook de revolte van het opstandige bolwerk bij uitstek niet aan het waakzame oog van de Gentse erudieten.

Geschiedschrijving is een machtig instrument en leent zich uitstekend om bestaande situaties te rechtvaardigen.[9] Het Belgische koninkrijk was nog jong en de Franse overheersing lag vers in het geheugen, terwijl de latente zuidelijke annexatiedrang in het midden van de negentiende eeuw nog steeds niet tot het verleden behoorde. Een dreiging die zich gevoed wist door de kort tevoren vorm gekregen mythe van de zogenaamde vreemde overheersingen van België.[10] De jonge staat wilde, in tegenstelling tot het verleden, een onafhankelijke plaats op de wereldkaart innemen. Reden genoeg om de voorbije Vlaamse vrijheidsstrijd van rechtvaardige Vlamingen/Belgen tegen boosaardige Fransen extra in de verf te zetten.[11] Historiografische mythes vervulden een beslissende rol in het kader van de versterking van de nationale identiteit die zich sinds 1780 in de Oostenrijkse Nederlanden had ontwikkeld.[12] In een tijd dat de Belgische onafhankelijkheid nog maar net een vaststaand feit was, knoopte Blommaert met zijn overzicht van de Gentse opstand rechtstreeks bij deze traditie aan. De nieuwe natie zocht haar legitimatie. In die zin lag het fenomeen 'staatsvorming' niet alleen aan de basis van de vijftiende-eeuwse opstand zelf, maar vervulde het ook een motorfunctie in zijn prille geschiedschrijving.

8 De romantisch-retorische geschiedschrijving en de oudheidkundige stroming waren in het postrevolutionaire België twee handen op één buik. Zie J. Tollebeek, 'De *Messager* en de Maatschappij. Over geschiedbeschouwing te Gent (1870-1914)', *HMGOG*, LII (1998) 107-132 en *idem*, 'De *Messager des sciences historiques* (1823-1896)', *BMGN*, CXIII (1998) 23-55.

9 V. Lambert, 'De Guldensporenslag van fait-divers tot ankerpunt van de Vlaamse identiteit (1302-1838): de natievormende functionaliteit van historiografische mythen', *BMGN*, CXV (2000) 390.

10 J. Stengers, 'Le mythe des dominations étrangères dans l'historiographic belge', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, LIX (1981) 382-401.

11 P. Carlier, 'Contribution à l'étude de l'unification bourguignonne dans l'historiographic nationale beige de 1830 à 1914', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, XVI (1985) 1-12.

12 Over het ontstaan van de Belgisch-nationale geschiedschrijving: T. Verschaffel, *De hoed en de hond. Geschiedschrijving in de Zuidelijke Nederlanden (1715-1794)* (Hilversum, 1998) 61-98 en 445-446 en F. Vercauteren, *Cent ans d'histoire nationale en Belgique* (Brussel, 1959).

De Belgische overheid zag de voordelen van een historische legitimatie snel in en stuurde via politieke weg sterk aan op een stevig onderbouwde nationale historiografie. Één van de daartoe genomen beslissingen hield een wederzijdse ruil van middeleeuwse archiefstukken met Frankrijk in. In 1837 ontving Belgisch rijksarchivaris Gachard uit de 'Archives Départementales du Nord' te Rijsel een omvangrijk aantal archiefbescheiden dat in het Algemeen Rijksarchief te Brussel werd geklasseerd. In deze collectie bevond zich een handschrift dat sinds de confiscaties van de Gentse archieven door keizer Karel V, ten gevolge van de repressiepolitiek na de Gentse opstand van 1540, deel had uitgemaakt van een reeks Nederlandstalige, en daardoor te Rijsel verwaarloosde, manuscripten. De eerste beambte van het rijksarchief A. Schayes gaf het in 1842 te Gent uit onder de (achteraf foutief bevonden) titel *Dagboek der Gentsche Collatie, bevattende een nauwkeurig verhael van de gebeurtenissen te Gent en elders in Vlaenderen, voorgevallen van de jaren 1446 tot 1515*, naast de *Kronyk van Vlaenderen* dé belangrijkste bron voor de geschiedenis van de Gentse opstand.[13] Nogmaals werd de geschiedschrijving van ons onderzoeksobject ingrijpend beïnvloed door de groeischeuten van een jonge staat in wording.

Door de schat aan informatie die het *Dagboek der Gentsche Collatie* bood, liet een volgende geschiedenis van de Gentse opstand niet lang op zich wachten. Amper enkele jaren na Blommaert gebruikte baron Joseph Kervyn de Lettenhove (1817-1891) de nieuwe bron voor de beschrijving van het Gentse drama in zijn zesdelige *Histoire de Flandre* (1847-1850). Deze voorname romanticus, wel eens als de Belgische Michelet omschreven,[14] volgde grotendeels de ingeslagen weg van zijn voorganger. De Vlaamse volkskracht werd alweer uitgespeeld tegen een repressief staatsapparaat. Uiteindelijk diende 'la gloire de la Flandre' het af te leggen tegen de meedogenloze Bourgondisch-Franse onderdrukker die zonder scrupules de 'libertés nationales' had vermorzeld. Net als bij Blommaert kleurde ook Kervyn de Lettenhoves achtergrond het relaas. De auteur was een notoir katholiek politicus en werd zelfs minister van binnenlandse zaken in 1870. Aangezien hij bovendien de Vlaamse 'zaak' erg genegen was, droeg hij met zijn *Histoire de Flandre* sterk bij tot de vorming van de Vlaamse identiteit.[15] De Gentse opstand werd bijgevolg in een christelijk kleedje gestoken en kreeg eveneens een Vlaams tintje. Ter illustratie volgt hier de conclusie van zijn overzicht: 'l'année 1453 fut la plus triste du quinzième siècle; elle vit aux deux extrémités de l'Europe le triomphe de la force sur les lumières et la civilisation,' waarop hij kort de val van Constantinopel belichtte.[16]

Ondanks hun verschillende achtergrond bewandelden zowel Blommaert als Kervyn de Lettenhove hetzelfde pad. In hun zwart/wit-visie op de Gentse opstand kenden ze weinig genade voor het Bourgondische staatsapparaat waarvan de lezer, conform de historiografische tradities in de Romantiek, enkel het gewelddadige facet te verwer-

13 Over deze uitgave: V. Fris, 'Ontleding van drie Vlaamsche kronijken', *HMGOG*, III (1901-1902) 157.
14 R. de Schryver, *Historiografie, vijfentwintig eeuwen geschiedschrijving van West-Europa* (Leuven, 1997) 317.
15 *Idem*, 'Kervyn de Lettenhove (baron Joseph C.M.B.)', *NEVB*, II, 1710-1711.
16 Kervyn de Lettenhove, *Histoire de Flandre*, IV (Brussel, 1849) 497.

ken kreeg.[17] Blommaert bekritiseerde gaandeweg niet enkel de verdrukking van het 'Nederduits' door de Bourgondische hertogen, maar spuwde naderhand het hele regime uit. In de achttiende eeuw, toen in de Zuidelijke Nederlanden de Habsburgse, aan de Bourgondische hertogen verwante vorsten aan de macht waren, was Filips de Goede nog 'un des plus heureux & des plus puissans princes de l'Europe.'[18] In de negentiende eeuw hing Blommaert een ander beeld op over Filips de Goede. 'Nous sommes tentés de croire que le surnom de *Bon* a été donné par ironie à ce Philippe de Bourgogne, dont le règne est inscrit en lettres de sang dans l'histoire de Liège et dans celle de Flandre.'[19] Macht ontwikkelde zich in Franse handen tot een instrument van willekeur dat automatisch opstandige reacties uitlokte, zeker in het vrijgevochten Vlaanderen. De collectieve acties van de opstandige Gentenaars werden in de ogen van beide romantici een uiting van de aanbeden 'Volksgeist', de historische ziel van de Vlamingen, die vorm kreeg in de rituele 'wapeninghen' van de Gentse ambachten.[20] Het eindproduct van hun relaas werd telkens een heldenverhaal over de rechtvaardige vrijheidsstrijd van een zelfbewust volk dat revolteerde tegen de nietsontziende Bourgondische agressie, in dit geval verpersoonlijkt door de duivelse Filips de Goede. Kortom, in de literatuur van beide auteurs won de kracht van de 'Volksgeist' het van de brute staatsmacht - een 'paradigma' dat met regelmaat opdook in het oeuvre van negentiende-eeuwse (Belgische) romantici.

Ten gevolge van hun minachting van de Bourgondische top en de romantische voorliefde voor de 'Volksgeist' belandden Blommaert en Kervyn de Lettenhove automatisch in het andere kamp. In *Over de ambachtsgilden of neringen te Gent* (Gent, 1840) uitte Blommaert expliciet zijn voorliefde voor de Gentse ambachten. Of we hierin een waardering voor het Gentse katoenoproer van 1839 kunnen lezen is moeilijk uit de lectuur van het werk af te leiden. Het valt in ieder geval op dat Blommaert de neringen uit de textielsector uitvoerig belichtte en bovendien hun middeleeuwse combativiteit uitermate prees. De sympathie van Kervyn de Lettenhove voor de gewone neringdoener kan tevens een gevolg zijn van diens nauwe banden met Jules Michelet, die de Franse ambachten de hemel in schreef.[21]

In deze context moeten we ook het volgende fragment uit het gedicht 'Sneyssens' van Albrecht Rodenbach uit 1878 over de Gentse volksheld Cornelis Seyssoone plaatsen, die in de slag om Oudenaarde in april 1452 met het stadsvaandel in de hand eervol sneuvelde:

17 'Without violence, no history' in de romantische periode, aldus Tollebeek, 'Historical representation and the nation-state in romantic Belgium (1830-1850)', *Journal of the history of ideas*, LIX (1998) 344.

18 Verschaffel, *De hoed en de hond*, 339.

19 Blommaert, 'Causes de la guerre', 428.

20 Over de rol van de 'Volksgeist' in de romantische literatuur: Tollebeek, 'Historical representation', 340-341. Over de *wapeninghe* (hét prototype van de laatmiddeleeuwse collectieve actie): Haemers, *De Gentse opstand*, 195-205. Zie ook R. Verbruggen, '"Wapenninghe, meute ende beroerte". Het collectief geweld van de 14de-eeuwse ambachten in de grote Vlaamse steden' (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Gent, 2002) 117-162.

21 De Schryver, *Historiografie*, 317.

> Door 't blixemen van zijn gonsend zweerd omgeven,
> almachtig staaft de vaanderik van Gent den wederstand,
> en kerft en kerft, en peerd en peerdegast
> stort neêr. De lijken stapelen in het rond hoop over hoop.
> Maar overmacht verplettert heldenmoed.

Net als bij Blommaert diende het voorbeeld van de Gentse opstand de Vlamingen aan te zetten tot heroïsche daden tegen een Franstalige onderdrukker. De achtergrond van de Roeselaarse dichter (1856-1880) ligt dan ook helemaal in de lijn van die van Blommaert en Kervyn de Lettenhove. Rodenbach was, als leider van de katholieke Vlaamse studentenbeweging, voor zijn leeftijdsgenoten de heraut van de Vlaamse nationaliteit die hij weerspiegeld vond in het door Kervyn de Lettenhove geïdealiseerde 'Kerelsvolk'. Een volk dat hij bewonderde omwille van zijn vrijheidszin, zijn ontembare fierheid, zijn heldenmoed, zijn trouw aan de ruwe noordse aard en gebruiken.[22] Rodenbach gaf aan de Vlaamse authenticiteit een heroïsch karakter dat bijvoorbeeld ook in de gedichten van streekgenoot Guido Gezelle te herkennen viel. En net als zijn voorgangers gebruikte Rodenbach een heldhaftig verhaal uit de Gentse opstand in de romantisch-nationale beweging van zijn tijd. Het laatste vers van bovenstaand fragment vat dan ook kemachtig de visie van de romantici op de Gentse opstand samen.

Rodenbachs gedicht, Blommaerts artikel en Kervyn de Lettenhoves geschiedenis van Vlaanderen leunden qua stijl en thematiek dicht aan bij Hendrik Consciences *Leeuw van Vlaanderen* (1838). Alleen leende het onderwerp van deze laatste zich beter voor het nobele doel.[23] De geschiedschrijving van de Gentse opstand - en van de Bourgondische periode in het algemeen - moest immers met een jeukend dilemma afrekenen. Enerzijds scheerde het Bourgondische tijdvak op artistiek en economisch vlak hoge toppen, anderzijds onderdrukte de Franstalige Bourgondische macht de vrijheidsgevoelige Vlamingen. De voorliefde voor de Guldensporenslag werd dus onrechtstreeks aangewakkerd door een netelige ambivalentie in het historiografische kamp. De slag van 1302 groeide in de loop der jaren uit tot het ankerpunt in de Belgische geschiedschrijving en werd later het hoopgevende lichtbaken in de Vlaamse identiteit.[24] Ook de verblindende glans van 'de eeuw der Arteveldes,' die het juk van de hogere overheidsmacht gewelddadig hadden afgeworpen, trok historici als een zwerm muggen naar zich toe.[25] Bovendien wierp de overwin-

22 L. Gevers, 'Rodenbach (Albrecht)', *NEVB*, III, 2626. Over Cornelis Seyssoone: J. Haemers, 'Seyssoone (Cornelis)', ABW, XVII (te verschijnen te Brussel in 2004). Het volledige gedicht in A. Rodenbach, *Eerste gedichten* (Roeselare, 1878) 98-99.

23 Lambert, 'De Guldensporenslag', 377-391; J. Verbruggen, 'De historiografie van de Guldensporenslag', *De Leiegouw*, XIX (1977) 245-272 en J. Tollebeek, 'De cultus van 1302: twee eeuwen herinnering', in: R. van Caenegem, ed., *1302: feiten en mythen van de Guldensporenslag* (Antwerpen, 2002) 203-209.

24 Lambert, 'De Guldensporenslag', 390.

25 G. Deneckere, 'De resurrectie van Jacob van Artevelde in de 19de eeuwse Gentse arbeidersbeweging. Over het verlangen naar de "Grote man"', *HMGOG*, L(1996) 155-187 en Verbruggen, *Wapeninghe*, 31-37.

ning van de veertiende-eeuwse Vlaamse ambachtslegers een verduisterend silhouet over de vijftiende-eeuwse opstanden, die steevast op Vlaamse nederlagen uitliepen. Het succesrijke Artevelde-geslacht en de glorieuze overwinnaars van 1302 eisten bijgevolg alle aandacht voor zich op en vertrappelden andere middeleeuwse opstanden. De pijnlijke ondergang van het vijftiende-eeuwse Gent raakte al dan niet bewust in de vergetelheid, waardoor het aantal studies over dit onderwerp in de tweede helft van de negentiende eeuw beperkt bleef.

Het positivisme: 'den aanstaanden triomf van het centraliseerend stelsel'

We maken dus noodgedwongen een sprong in de tijd, naar het prille begin van de twintigste eeuw. De romantische 'Sehnsucht' had plaats gemaakt voor een rationelere benadering van de werkelijkheid, van de wetenschap en van de geschiedschrijving in het bijzonder. Geschiedenis was omgebouwd van een amateuristische en weemoedige ontdekkingsreis tot een professioneel en weloverwogen onderzoek. Geschiedenis werd nu in universiteiten geschreven door beroepshistorici die een kennis- en interpretatiemonopolie ten aanzien van het verleden claimden.[26] Kortom, geschiedenis werd een academische wetenschap, het positivisme was geboren. 'Dit positivisme huldigt het geloof dat, op basis van empirisch in de teksten vastgestelde feiten, over het verleden zekere kennis kan worden verworven en dat dankzij de kritisch-filologische methode een hoge objectiviteitsgraad kan bereikt worden,' leert ons de definitie van Reginald de Schryver.[27] Eén van de namen die steevast met deze nieuwe methode vereenzelvigd wordt, is die van Leopold von Ranke (1795-1886). Deze Duitse leermeester zond zijn zonen uit over West-Europa en ook België werd snel gekoloniseerd. Rankes leerling Ernst Curtius onderwees Godefroid Kurth, die op zijn beurt Paul Fredericq en Henri Pirenne onder zijn leerlingen telde. In het bijzonder Pirenne stortte zich, in zijn zoektocht naar 'wie es eigentlich gewesen' was, op de middeleeuwse geschiedenis van zijn geliefde België.[28] Daar Henri Pirenne (1862-1935) tot de eerste generatie in België opgeleide historici behoorde, werd zijn invloed zeer groot.

'Insister davantage sur la formation de ce qu'on pourrait appeler la civilisation de la Belgique,' werd het hoofddoel van zijn levenswerk *Histoire de Belgique* (1894-1932).[29] De kern van deze beschaving ontdekte hij in de 'pax Belgica', dit is het eeuwig vredevol samenleven van verschillende etnische - *in casu* Germaanse en Romaanse - groe-

26 C. Lorenz, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis* (Amsterdam, 1998) 250 en Tollebeek, 'De *Messager*', 128.

27 De Schryver, *Historiografie*, 302.

28 Over leven en werk van Henri Pirenne verscheen een extra nummer (XXVIII) van het tijdschrift *Archief en bibliotheekwezen in België* met als titel: A. Verhulst, G. Despy, ed., *La fortune historiographique des thèses d'Henri Pirenne. Actes du colloque de Bruxelles, 10-11 mai 1985* (Brussel, 1986). Zie ook A. Verhulst, 'Pirenne (Henri)', *NEVB*, II, 2480-2482 en J. Dhondt, 'Henri Pirenne: historien des institutions urbaines', in: *idem, Machten en mensen. De belangrijkste studies van Jan Dhondt over de geschiedenis van de 19e en 20e eeuw* (Gent, 1976) 63-119.

29 Geciteerd door De Schryver, *Historiografie*, 366. Bespreking in: Dhondt, 'Henri Pirenne', 96-102.

pen. Deze ‘vrede’ maakte een wezenlijk onderdeel uit van de Belgische beschaving en wortelde in de uitzonderlijke ligging van het land en in een volk dat sinds de Middeleeuwen qua identiteit één was maar staatkundig nog niet.[30] Over de Bourgondische periode heeft hij zelf verrassend weinig onderzoek verricht, een leemte die door zijn leerling Victor Fris werd ingevuld.[31]

De *Histoire de Belgique* werd een onvervalste ‘winner's history’ en is volledig geschreven vanuit het oogpunt van de triomferende nationale staat. Pirenne kende bijgevolg weinig genade voor de talrijke oppositiebewegingen die kenmerkend waren voor de geschiedenis van het vijftiende-eeuwse Vlaanderen. Hij zette zich dan ook resoluut af tegen zijn voorgangers toen hij over de Bourgondische staatsvorming het volgende schreef: ‘Elle n'est due ni au hasard ni à l'arbitraire, et ce serait n'y rien comprendre que de la considérer comme le triomphe brutal de la force sur le droit.’[32] Dat de oorlogsdreiging in het begin van de twintigste eeuw, in tegenstelling tot de decennia waarin Blommaert en Kervyn de Lettenhove hun relaas neerpenden, niet meer van Franse kant kwam, droeg ongetwijfeld bij tot de visie dat de Bourgondische staat een beslissende stap betekende in de richting van het Belgische ‘droit commun’.[33] De macht van het staatsbestel, dat volgens Pirenne, in tegenstelling tot de romantici, meer inhield dan een militaire zegetocht van een rusteloos hertog, zegevierde. Net als in de achttiende eeuw werd de ‘Conditor Belgii’ Filips de Goede bezongen als ‘une des figures les plus sympathiques de ce XVe siècle.’[34] Het contrast met de romantici is frappant.

Tegenstand tegen het staatsbestel was overbodig, nutteloos en zelfs gevaarlijk. Ook de Gentse opstand van 1449-1453 deelde in de klappen. In het summiere overzicht wees hij onophoudelijk met een beschuldigende vinger naar het stedelijke particularisme. Reeds van bij de aanvang lezen we over de Gentse opstand:

> Il n'est pas difficile pourtant de reconnaître qu'elle aussi ne constitue qu'une crise de conflit engagé entre le passé et l'avenir, et que si l'héroïsme des Gantois commande le respect, la cause pour laquelle ils combattirent ne peut se justifier si l'on envisage sans parti pris [*sic*!] les conditions au prix desquelles devait s'accomplir le progrès politique au XVe siècle.[35]

30 Tollebeek, ‘De *Messager*’, 127. Zie ook *idem*, ‘Historical representation’, 351-352; *idem*, ‘Het gevoelige punt van Europa. Huizinga, Pirenne en de plaats van het vaderland’, in: *idem*, ed., *De ekster en de kooi. Nieuwe opstellen over de geschiedschrijving* (Amsterdam, 1996) 225-247 en Carlier, ‘Contribution à l'étude’, 15-20. Voor Victor Fris zie tekst bij noot 41 vlg.

31 A. Uyttebrouck, ‘Henri Pirenne et les dues de Bourgogne’, in: Verhuist, Despy, ed., *La fortune historiographique*, 87-111.

32 H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, II, *Du commencement du XLVe siècle à la mort de Charles le Téméraire* (Brussel, 1922) 345.

33 *Ibidem*, 367. De term ‘droit commun’, rechtstreeks overgenomen uit de vijftiende-eeuwse bronnen, moest de *privi*-leges vervangen die door de politieke evolutie simpelweg voorbijgestreefd waren, zie Pirennes opmerkingen op *ibidem*, 344-345: ‘les privilèges ... perdent leur raison d'être.’ Zie ook Carlier, ‘Contribution à l'étude’, 18.

34 Pirenne, *Histoire de Belgique*, II, 267. Dezelfde algemene teneur bij *idem*, ‘Philippe de Bourgogne (dit le Bon ou l'Asseuré)’, *Biographie Nationale*, XVII (Brussel, 1903) 220-250.

35 *Idem, Histoire de Belgique*, II, 362.

De heroïsche vrijheidsstrijd van de oprechte Gentenaars tegen het 'régime du bon plaisir des dues de Bourgogne'[36] van Blommaert werd complexloos ingeruild voor de zinloze 'vredebreuk'[37] van conservatieve Gentenaars. Deze heethoofden beledigden zonder scrupules de geschiedenis en gingen daardoor logischerwijs - maar niet roemloos, het blijven tenslotte Belgen - ten onder. Kortom, positivisme als antithese van de romantiek.

Dit staatsdeterminisme, dat Pirennes tijdgenoten tot nationalistische waanzin zou drijven, kwam de geschiedenis van het middeleeuwse gildenwezen evenmin ten goede. De politieke invloed van de veertiende-eeuwse ambachten schatte Pirenne nog positief in. De opstanden van 1302, waarop hij steevast het etiket 'revolutie' kleefde, werden begroet als de aanvang van het tijdperk van de democratie in de Nederlanden,[38] een visie die nog het krachtigst de twintigste-eeuwse historiografie overleefde. Ook Pirennes pessimistische theorie over de economische verstarring van de vijftiende-eeuwse ambachten werd pas recentelijk onderuit gehaald. Pirenne was afkomstig uit een rijk en liberaal gezin met een industriële achtergrond en groeide op in een bloeiperiode van de Belgische economie.[39] Dat hij het economische verval van de laatmiddeleeuwse steden verklaarde door het 'déclin et archaïsme' dat eigen was aan corporatistische organisaties wordt vanuit die achtergrond begrijpelijk. Deze economische stagnatie ging daarenboven onafscheidelijk gepaard met politieke decadentie, aldus Pirennes zwart/wit-visie. 'Sclérose, combats d'arrière-garde, népotisme et hérédité néfaste des métiers, bref: un particularisme étouffant semblait être devenu la règle.'[40] Net als in de negentiende eeuw betekende de voorliefde voor de ene partij een minachting van de andere.

Terug naar de Gentse opstand, die door Pirenne grotendeels onaangeroerd bleef. Victor Fris (1877-1925) dook graag deze opengelaten ruimte in. Dat het positivisme in zijn verheerlijking van de krijgsgeschiedenis deze opstand, die eindigde in een roemrijke veldslag, nog niet beschreven had, was op zich al verwonderlijk. Fris verhielp deze anomalie en merkte op zijn 'bronnenstrooptocht' al vroeg op dat hij amper tevreden kon zijn met de gebrekkige uitgave waaruit hij zijn gegevens moest putten. In een erg kritisch artikel sabelde hij Schayes' editie van het *Dagboek der Gentsche Collatie* genadeloos neer.[41] Fris was een gediplomeerd archivist-paleograaf en benadrukte doorheen zijn verdere carrière telkens weer dat de hulpwetenschappen van het

36 Blommaert, 'Causes de la guerre', 432.
37 Pirenne, *Histoire de Belgique*, II, 365.
38 *Idem, Les anciennes démocraties des Pays-Bas* (Parijs, 1910).
39 Dhondt, 'Henri Pirenne', 68 en 101. Zie ook P. Lambrechts, 'L'historiographie des métiers dans les principautés des ancien Pays-Bas: acquis et perspectives de recherches', in: *idem*, J.-P. Sosson, ed., *Les métiers au moyen âge. Aspects économiques et sociaux* (Louvain-la-Neuve, 1993) 147.
40 M. Boone, 'Gestion urbaine, gestion d'entreprises: l'élite urbaine entre pouvoir d'état, solidarité communale et intérêts privés dans les Pays-Bas méridionaux à l'époque bourguignonne (XIVe-XVe s.)', in: S. Cavaciocchi, ed., *L'impresa. Industria, commercio, banca secc. XIII-XVIII* (Florence, 1991) 840.
41 In 'Ontleding van drie Vlaamsche kronijken', *HMGOG*, III (1901-1902) 164-167 spreekt Fris de banvloek uit over Schayes' uitgave. Over Fris' carrière: Tollebeek, 'De *Messager*', 129-132.

historisch onderzoek een onontbeerlijke basis waren voor een correcte geschiedschrijving. Hij duldde dus geen onbekwaamheid op dit vlak. In het kader van zijn doctoraatsonderzoek dat in 1899 onder supervisie van Pirenne afgerond werd, viel hij steeds terug op het origineel van het *Dagboek* dat hij tenslotte zelf voor een tweede maal uitgaf. Ook eerder uitgegeven oorkonden werden gewogen en te licht bevonden. De rest van zijn (te) korte leven zou Fris, die op latere leeftijd de functie van stadsarchivaris bekleedde, zich specialiseren in kritische uitgaven van voornamelijk oorkonden. 'Was nicht in den Akten, hat nicht gelebt,' luidde Rankes strijdkreet.[42]

Omdat Fris' doctoraatsverhandeling, 'De opstand van Gent tegen Philips de Goede (1450-1453)' zoek is, achterhalen we zijn visie op de opstand uit publicaties die eruit voortvloeiden. Daarin bekende Fris onomwonden dat hij zijn karretje spande aan het fatalistische discours van Henri Pirenne. Over de strijd tussen stad en staat schreef hij: 'elle est d'ailleurs inégale, et on prévoit bien que les villes, dont chacune se confine dans son égoïsme et ne songe qu'à ses propres intérêts, doivent fatalement succomber.'[43] Fris kende bijgevolg weinig genade voor de vele knevelarijen van de Gentse magistraat in de aanloop van de opstand en schoof de schuld van hun onvermijdelijke ondergang grotendeels in Gentse schoenen.[44]

> Ik houd het echter voor een onbetwistbaar bewijs van het onweerstaanbaar naken der moderne staatsinrichting en van den aanstaanden triomf van het centraliseerend stelsel, dat op het oogenblik dat hare stedelijke zelfregering zoo zeer bedreigd was, de stad Gent lieden aan haar hoofd had, die, in plaats van door een wijs beleid aan hertog Philips de gelegenheid en de mogelijkheid te ontnemen van haar eenen beslissenden slag toe te brengen, zich slechts om eigen voordeel bekommerden, en ja als handlangers hem in de kaart speelden.[45]

Opvallend in de zoektocht naar de oorzaken van de Gentse opstand - en in zijn historische visie 'tout court' - is dat Fris al te slaafs volgde wat de bronnen hem voorzegden. De teneur van bovenstaand citaat vinden we immers nagenoeg letterlijk terug in een processtuk dat in de zomer van 1452 te Lille het leven zag (en waar de Gentenaars veroordeeld werden).[46] Maar ook de 'hertogelijke trawanten', die met 'hunne kuiperijen' de Gentenaars de duivel aandeden, werden in Fris' verklaring niet gespaard.[47] De hertog zelf bleef echter volledig buiten schot. Ook hier volgde Fris

42 Geciteerd door De Schryver, *Historiografie*, 292.

43 V. Fris, *Histoire de Gand* (Gent, 1913) 105.

44 In de inleiding op de heruitgave van het *Dagboek van Gent van 1447 tot 1470, met een vervolg van 1477 tot 1515* (Gent, 1901), zoals hij het herdoopte, wijdde hij een volledig hoofdstuk aan het zogenaamde 'Wanbestuur van Gent van 1430 tot 1449' (I, 46-56); 'dat men ... zich niet verhaaste de Gentsche bestuurders als de grootste dieven en schelmen van hunnen tijd te aanzien; de verrotting en vooral de langvingerij, had al de klassen der maatschappij aangetast.' (*ibidem*, 54-55)

45 Fris in de inleiding op de uitgave van het *Dagboek van Gent*, I, 56.

46 'Ceulx qui gouvernoint la ville de Gandt, passé XIIII ou XV ans jusques puis nagaires, lesquelz en leur dit gouvernement monseigneur le due a aidés et accommandés,' aldus de hertogelijke propagandamachine; *Dagboek van Gent*, II, 131.

47 *Dagboek van Gent*, I, 156: 'dat niemand dus de val der grootste vlaamsche gemeente en van haar zelfbestuur begroete, als het einde der oneerlijkheden die wij hooger ten laste der

slaafs zijn bronnen. Middeleeuwers achtten hun vorst immers nooit verantwoordelijk voor de nefaste gevolgen van diens politiek, maar schoten steeds op de pianist. Als het op de correctheid van de uitgave aankomt, is Fris niet te verslaan, maar historische kritiek op de inhoud van de bronnen was hem onbekend.

We kunnen Victor Fris dan ook als een aanhanger van het 'naïef realisme' typeren. Hij haalde de historische feiten rechtstreeks uit de bronnen en ordende hen chronologisch. Het relaas werd, omdat het zich tot de feiten beperkte, gezien als een min of meer zuivere kopie van de werkelijkheid (een 'spiegel historiael').[48] Fris wilde als oprecht historicus - en beginselvast positivist - vanuit zijn academische ivoren toren objectief en neutraal tegenover het gebeuren aankijken. Fris kon zijn 'objectiviteit' echter niet volhouden, en liet indirect, alleen al door de misprijzende beschrijving van het corrupte bewind van de Bourgondische en de Gentse gezagsdragers, blijken dat de opstand van de modale Vlaamse ambachtsman tegen de overheersing van vreemde en/of onbetrouwbare ambtenaren gerechtvaardigd was. Dat de Vlaamse neringdoener Fris' sympathie wegdroeg, is deels door diens achtergrond te verklaren. Net als Blommaert, Kervyn de Lettenhove en Rodenbach was ook Fris de Vlaamse zaak niet ongenegen. Zijn rol in de Vlaamse beweging bleef echter beperkt tot publicaties in Vlaamsgezinde tijdschriften en historiografische bijdragen over de Vlaamse geschiedenis.[49] Fris wist in deze publicaties zijn voorliefde voor de Vlamingen doorgaans goed te verbergen, maar zijn Vlaamsgevoeligheid kwam bijvoorbeeld duidelijk boven drijven in de beschrijving van de heldhaftige daden van Cornelis Seyssoone. Bij de beschrijving van diens heldendaden liet hij zich zelfs rechtstreeks leiden door het gedicht van Rodenbach.[50]

Fris keek dus, net als zijn leermeester Pirenne, maar met iets meer medelijden, neer op de Gentse ambachten die moedig de staatsmacht dwarsboomden maar onvermijdelijk het loodje dienden te leggen tegen de Hegeliaans geïnspireerde 'politieke vooruitgang.' Welke bewonderenswaardige krachten de Gentse collectieve acties ook losweekten, de hertogelijke overheersing was onaantastbaar. Het standpunt van de positivisten druiste regelrecht in tegen de romantische visie die verzet tegen de overheidsmacht als legitiem beschouwde indien de heerser geen rekening hield met de eigenheid van zijn onderdanen. Opstanden waren daarentegen in de ogen van de nationalistische positivisten een spijtig, maar logisch gevolg van de algemene politieke transformatie in de vijftiende eeuw. Daarmee doelden ze op de omvorming van

schepenen en omgeving hebben bevonden: de bourgondische ambtenaars zouden deze nog overtreffen.' Zie ook noot 44.

48 Lorenz, *De constructie*, 23.

49 Fris' monografie 'De slag bij Kortrijk' (Gent, 1902) was bijvoorbeeld de speerpunt van de historiografie van 1302 in het herdenkingsjaar 1902 - zie hierover: Tollebeek, 'De cultus van 1302', 220. Fris publiceerde in *De Vlaamsche Gids* (IV en V) en het *Tijdschrift van het Willemfonds* (VIII en IX). Het *Dagboek van Gent* werd uitgegeven in de *Maetschappij voor Vlaamsche bibliophilen*. Zijn rol in de Vlaamse Beweging is al bij al dus miniem, in de *NEVB* werd hij zelfs niet meer opgenomen - in tegenstelling tot de 'oude' *EVB*: W. Prevenier, 'Fris (Victor)', *EVB* (Tielt, 1973) 1, 541.

50 Fris, *Histoire de Gand*, 130-131 en *idem*, 'Seyssone (Corneille)', *Biographie Nationale*, XXII (Brussel, 1914-1920) 356-358.

de oude feodale maatschappij, gefundeerd op 'onrechtvaardige' privileges, naar een moderne staat, hun eigen staat. Elke politieke verandering veroorzaakt verzet dat, nadat een meer geschikte staatsvorm ingeburgerd is, na verloop van tijd zou uitdoven. Opstanden waren nutteloos. Het eigen staatsbestel werd bijgevolg goedgekeurd en door middel van een favoristische geschiedschrijving gelegitimeerd. Ondanks hun geloof in objectieve geschiedschrijving werden de positivisten zelf een 'slaaf van het politieke bestel.'[51]

Voor Pirenne, Fris en andere epigonen was de meest geschikte staatsvorm één die rekening hield met de 'bien public' en niet enkel met de belangen van de toplaag van de samenleving.[52] Fris minachtte corrupte bewindvoerders en bewonderde hen die er tegen revolteerden. Deze meer democratische richting van de geschiedschrijving vindt haar wortels in de negentiende-eeuwse voorliefde voor de gewone ambachtsman. Fris ging nog een stap verder en ontwaarde in de Gentse opstand een democratie, die hij niet ongenegen was.[53] Dat de toenemende aandacht van historici voor democratische bestuursvormen in de periode tussen grofweg 1870-1920 gevoed werd door een veranderende maatschappij, hoeft hier geen betoog. Historici verschoven hun vizier van de top naar de basis van de maatschappij, een tendens die de romantische en positivistische historiografie zou overleven.

Recente geschiedschrijving: 'ontsporingen van overleg'

Uit bovenstaande beschrijving van de vroege historiografie over de Gentse opstand blijkt duidelijk dat contemporaine staatsvorming de geschiedschrijving over laatmiddeleeuwse opstanden sterk beïnvloed heeft. In de tweede helft van de twintigste eeuw, toen de macht van de staat zowel onderaan als bovenaan aangevreten werd, was dit niet anders. Enerzijds verdampten nationale grenzen in een Europees en zelfs breder economisch geheel. Diametraal daartegenover kleedden federalistische strekkingen de traditionele staat steeds verder uit en staken kortzichtige xenofobe en engnationalistische tendensen duidelijk de kop op.[54] De prangende tegenstelling tussen deze tegenstrijdige politieke bewegingen beheerste na de Tweede Wereldoorlog in toenemende mate de Belgische politiek. Ze liet dan ook de historiografie niet onberoerd.

51 Naar een opmerking van G. Iggers, *Historiography in the twentieth century: from scientific objectivity to the postmodern challenge* (Hanover, 1997) 5.

52 Richard Vaughan volgde Pirenne en Fris hierin. In zijn biografie over Filips de Goede bekeek hij, in de traditie van de positivistische naïef-realisten, de Gentse opstand in vogelvlucht *(Philip the Good. The apogee of Burgundy* (Londen, 1970; heruitgave in 2002) 303-333). Omdat hij zich bij de beschrijving van de opstand enkel op literatuur van Victor Fris baseerde, beschouwde hij de opstand als 'an unnecessary and costly blunder' (*ibidem*, 304) die dankzij een succesrijke hertogelijke strategie tot een goed einde werd gebracht (*ibidem*, 333). Over Vaughan: W. Blockmans, 'Van buitenaf bekeken. Buitenlandse historici over staatsvorming in de Nederlanden van de veertiende tot de zestiende eeuw', *BMGN*, C (1985) 600 en 604.

53 *Dagboek van Gent*, I, 245.

54 Over de crisis van de staat: A. Guéry, 'L'historien, la crise et l'état', *AHSS*, LII (1997) 233-237.

Concreet uitten deze politieke breuklijnen zich in een hernieuwde aandacht voor de vorming van de 'moderne staat'. Pirennes positivistische erfenis werd bestoven door opvattingen en methoden uit de Franse *Annales*-school, maar toch verliet de Belgische historiografie niet het typische empirisme dat haar eigen was.[55] Wat de Bourgondische periode betreft, werd de geschiedenis van de 'moderne staat' nieuw leven ingeblazen door studies van Walter Prevenier en Wim Blockmans. De veelzijdige historicus Prevenier gaf voornamelijk nieuwe impulsen aan de sociale (stads)geschiedenis.[56] Zijn leerling Blockmans zette de toon voor de hedendaagse historiografie over de middeleeuwse staat en haar oppositiebewegingen, de Gentse opstand incluis.

Blockmans startte zijn onderzoek in een tijd waarin de traditionele staat hevig doorelkaar geschud werd. De staat van Pirenne en Fris werd niet meer als een evidentie beschouwd. Het politieke establishment kwam oog in oog te staan met een militante jonge generatie die de grondvesten van het politieke bestel openlijk in vraag stelde. Staatsgeweld bleek in de jaren zestig en zeventig dikwijls de enige remedie tegen straatgeweld. Bovendien groeide bij de jongeren de frustratie over de in België heersende politieke cultuur, die meer weg had van patriarchale vriendjespolitiek en persoonlijke belangenbehartiging dan van een democratie. 'Political life in Belgium seems so absurd as to be almost a hallucination,' aldus Blockmans.[57]

Zijn gramschap tegen de Belgische compromispolitiek en haar corrupte vertegenwoordigers liet duidelijk zijn sporen na in zijn visie op de Gentse opstand. Blockmans zocht de oorzaak van het conflict in de centraliserende hertog die de democratische inspraak van de onderdanen had genegeerd. Filips de Goede wilde, tegen de wil van zijn onderdanen in, een onafhankelijke fiscale politiek opbouwen. '*Vanzelfsprekend* rees hier tegen verzet.'[58] Het verzet kon uiteindelijk enkel via militair machtsvertoon onderdrukt worden. Een eindoverwinning die de hertog moeilijk 'op een meer nefaste wijze [had] kunnen bereiken.'[59] Hij had immers de weg van het overleg veronachtzaamd, wat de Bourgondische dynastie in latere tijden zuur zou opbreken.[60] Wie de

55 J. Dumolyn, '"Postmoderne" geschiedschrijving, kritisch-realisme en emancipatorische praxis', in: *idem*, ed., *Aan de rand van het relativisme. Geschiedenis en engagement* (Brussel, 2003) 44 en P. van den Eeckhout, P. Scholliers, 'Social history in Belgium: old habits and new perspectives', *TSG*, XXIII (1997) 149-150. Een algemeen overzicht bij P. Scholliers, 'Major turns in European social historiography', *TSG*, XXIII (1997) 129-136.

56 Boone, 'Gestion urbaine', 841; Lambrechts, 'L'historiographie', 150 en W. Prevenier, 'Hoofdtrekken en resultaten van de geschiedschrijving in België na Wereldoorlog II', *Ons erfdeel*, XXII (1979) 553-562. We doelen voornamelijk op het werk van die laatste: *De leden en staten van Vlaanderen (1384-1405)* (Brussel, 1961). De aanzet kwam van Jan Dhondt, *Les assemblées d'états en Belgique avant 1795* (Gent, 1965).

57 W. Blockmans, 'Political culture in Belgium', in: M. Wintle, P. Vincent, ed., *Modern Dutch Studies. Essays in honour of Peter King, professor of Modern Dutch Studies at the University of Hull on the occasion of his retirement* (Londen, 1988) 219.

58 W. Blockmans, *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen in de overgang van Middeleeuwen naar Nieuwe Tijden (1384-1506)* (Brussel, 1978) 356 (onze cursivering).

59 *Ibidem*, 363.

60 Zie diens besluit over de Vlaamse revolte van 1477 in: *idem*, ed., *1477. Het algemene en de gewestelijke privilegiën van Maria van Bourgondië voor de Nederlanden* (Kortrijk-Heule, 1985) 120-121.

basisregels van de democratie niet volgt, creëert onrecht, aldus Blockmans' logica. Een democratie die onderzoek verdiende. Blockmans ging dan ook de invloed van de volksvertegenwoordiging na in een conflict dat de vorst had uitgelokt door een doelbewuste aanfluiting van de privileges, 'hoewel de zaak van de onderdanen rechtmatig was.'[61] Door de onderdrukking van de opstanden brak de hertog de hegemonie van de Vlaamse steden, waarop de moderne, 'absolute' regeringsvorm gegrondvest werd. Kortom, de Gentse collectieve acties vergrootten, uitgelokt via provocerend staatsgeweld, de macht van de Bourgondische hertog.

Niet enkel de hertogelijke intimidatiepolitiek vormde de oorzaak van het conflict, ook de Gentenaars kregen er van langs. Door de verkiezing van een radicaal bestuur in 1451 hadden de opstandelingen alle bruggen opgeblazen tussen de hertog en de stad. In tegenstelling tot zijn romantische en positivistische voorgangers bejubelde Blockmans het staatsbestel noch de opstandelingen. 'Het komt ons voor dat vroegere historici nog teveel hebben geschreven vanuit de optiek van de regeringsbelangen,' vertrouwt hij ons toe.[62] Blockmans verketterde iedere vorm van partijdigheid. Als 'neutraal' onderzoeker zocht hij enkel naar het ontstaan van democratische 'waarden' in het verleden, naar 'de mate van betrokkenheid der onderdanen bij het politieke beleid.'[63] En aangezien het postmodernisme de historici ten volle heeft doen beseffen dat de positivistische notie van objectiviteit voorgoed dood en begraven is, maken ze daarenboven in hun verklaring van de historische werkelijkheid 'een *expliciete keuze ... voor het (universalistische) perspectief van de democratie* en de daarmee verbonden waarden op basis van de overweging dat hier - gegeven de noodzaak van een [normatieve] keuze - de beste argumenten voor te geven zijn,' aldus Chris Lorenz.[64] Bovendien vond er een methodologische verschuiving plaats. Strikt historische verklaringen voor voorbije gebeurtenissen werden in het wetenschappelijke discours niet meer aanvaard. De negentiende-eeuwse grote verhalen die een vooruitgangsgeloof predikten, vonden geen lezers meer. Geschiedenis evolueerde naar een 'histoire totale'.[65]

Ook Blockmans verliet de 'cyclopische visie' op de geschiedenis en opperde dat geen enkel sociaal fenomeen geïsoleerd behandeld kon worden.[66] Deze visie plaatste mensen op de voorgrond en vereiste bijgevolg een andere onderzoeksmethode. Ook daarin nam Blockmans het voortouw. De prosopografie deed zijn intrede in de Belgische mediëvistiek en werd boven het beschrijvende stadium uitgetild tot een

61 *Idem, De volksvertegenwoordiging*, 376.
62 *Ibidem*, 49.
63 *Ibidem*, 587.
64 Lorenz, *De constructie*, 288. Over het postmodernisme en haar vele varianten: Dumolyn, 'Postmodernisme', 43-51 en Scholliers, 'Major turns', *passim*.
65 De Schryver, *Historiografie*, 377.
66 Samen met Raymond van Uytven pleit Blockmans voor een 'andere' sociale geschiedenis: R. van Uytven, W. Blockmans, 'De noodzaak van een geïntegreerde sociale geschiedenis. Het voorbeeld van de Zuid-Nederlandse steden in de Late Middeleeuwen', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXXIV (1971) 290.

meer sociaal-wetenschappelijk gerichte vraagstelling.[67] Vroegere vorsers focusten volgens hem teveel op 'hoogtepunten' in de socio-politieke geschiedenis (*in casu* de laatmiddeleeuwse opstanden), een methode die 'twee flagrante fouten vertoont.' Dergelijke benaderingen onderwaarderen het normale en 'men beschikt over geen enkele waarborg dat de keuze van de "hoogtepunten" relevant is.'[68] De conclusies die hij hieruit trok, hebben de benadering van laatmiddeleeuwse opstanden definitief veranderd. Crisissen verloren hun waarde niet voor het onderzoek maar hun opname in het discours kon slechts gerechtvaardigd worden 'omdat zij ontladingen zijn van de voordien latente spanningen.'[69] Blockmans beschouwde laatmiddeleeuwse opstanden niet als een autonoom maar als 'een komplementair fenomeen' bij de studie naar de representatieve instellingen en beschreef hen dan ook vanuit eenzijdig 'representatief' oogpunt. Opstanden werden door Blockmans' bril 'ontsporingen van overleg.'[70]

Blockmans had de smaak van staatsvorming te pakken gekregen. Samen met Jean-Philippe Genet en anderen startte hij in 1984 te Parijs een internationaal onderzoeks-project over de genese van de moderne staat ('Genèse de l'état moderne - The making of the modern state'). Wegens geldgebrek werd het later gekoppeld aan de European Science Foundation.[71] De staat en de toenmalige EEG droegen dus rechtstreeks bij aan onderzoek naar de eigen fundamenten. Onderzoek naar de staat ging daarbij steeds gepaard met het gebruik van de prosopografie, wat het staatsvormingsproces vermenselijkte.[72] Prosopografisch staatsonderzoek leidde volgens Blockmans zelfs tot het ontstaan van een nieuw staatsparadigma.[73] Historici en sociologen ontdekten in het staatsvormingsproces een accumulatief mechanisme dat, tegen de belangen van een groot deel van de onderdanen in, op geld en macht joeg. Samen met Michael Mann bekleedde de Amerikaanse historicus en socioloog Charles Tilly bij de uitbouw van dit nieuwe staatsparadigma een voortrekkersrol.[74] Diens analyse hield

67 Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, 47. Zie ook *idem*, 'Beheersen en overtuigen', 22 en *idem*, 'Van buitenaf bekeken', 594.

68 *Idem, De volksvertegenwoordiging*, 50.

69 *Ibidem*, 51.

70 *Ibidem*, 371. Een visie die we terug vinden bij de eerste historicus die zich weer waagde aan een integrale studie van een laatmiddeleeuwse Vlaamse opstand: 'Het is juist de studie van de sociale conflicten die ons belangrijke aanvullende informatie kan geven over deze tegenstellingen, die hierin "kristalliseerden".' Meer nog, de studie van opstanden is '*onmisbaar* in de sociale geschiedenis'; J. Dumolyn, *De Brugse opstand, 1436-38* (Kortrijk-Heule, 1997) 13.

71 J.-P. Genet, 'La genèse de l'Etat moderne. Les enjeux d'un programme de recherche', *Actes de la recherche en sciences sociales*, CXVIII (1997) 3-18 en W. Blockmans, 'Les origines des états modernes en Europe, XIII°-XVIII° siècles: état de la question et perspectives', in: *idem*, J.-P. Genet, *Visions sur le développement des états européens. Théories et historiographies de l'état moderne* (Rome, 1993) 1-14.

72 'Bref les historiens ont humanisé le monstre', aldus F. Autrand: 'Y a-t-il une prosopographie de l'état médiéval?', in: *idem*, ed., *Prosopographie et genèse de l'Etat moderne* (Parijs, 1986) 13.

73 W. Blockmans, 'Princes conquérants et bourgeois calculateurs. Le poids des réseaux urbains dans la formations des états', in: N. Bulst, J.-P. Genet, ed., *La ville, la bourgeoisie et la genèse de l'état moderne (XIIe-XVIIIe s.)* (Parijs, 1988) 167.

74 C. Tilly, *The formation of national states in Western Europe* (Princeton, 1975). *Idem, Coercion, capital and European states AD 990-1990* (Cambridge, 1990). *Idem*, W. Blockmans,

in dat belastingen en overheidsgeweld - 'kapitaal' en 'dwang' - als twee doorslaggevende factoren, beter nog: als één samenhangende factor in het staatsvormingsproces mogen worden beschouwd. Historici wezen in dit verband op de 'circulaire causaliteit' die ontstond in een centraliserend staatsbestel tussen oorlogsuitgaven en staatsfiscaliteit. 'Voor de concentratie van het legitieme geweld - het 'machtskapitaal' - was een efficiënte fiscaliteit onontbeerlijk'[75] 'Thus the concentration of coercion depended in part on the concentration of capital,' vulde één van de grondleggers van dit paradigma aan.[76] De top van elke centraliserende staat concentreerde de surplusextractie en bouwde door middel van een bureaucratisch staatsapparaat, oorlogsoverwinningen en inherent daaraan verwante financiële afromingsstrategieën zijn plaats op het politieke veld uit.

Deze ontwikkeling verliep niet in alle landstreken gelijk. Een 'natiestaat' kon via uiteenlopende trajecten vorm krijgen. Volgens Tilly lag de klemtoon bij de staatsvorming in de Nederlanden op de 'concentratie van kapitaal', waarbij hij zich voornamelijk op onderzoeksbevindingen van Blockmans baseerde.[77] Deze zocht immers in toenemende mate zijn toevlucht tot een financiële verklaring bij de interpretatie van het Bourgondische staatsvormingsproces. Dit kwam bijvoorbeeld al duidelijk tot uiting in diens visie op de aanvang van de Gentse opstand. Blockmans liet de opstand in januari 1447 een aanvang nemen omdat de Gentse Collatie (het leidinggevende bestuursorgaan van de stad) in die maand het voorstel van de hertog om een permanente zoutbelasting in het Vlaamse graafschap te heffen zonder genade gekelderd had.[78] Door de invoering van een permanente belasting op het levensnoodzakelijke zout (de zogenaamde gabelle) hoopte Filips de Goede een onafhankelijk belastingsysteem uit te bouwen, en zo een beslissende stap richting 'moderne staat' te zetten. Het Vlaamse graafschap was echter een 'bedensysteem' gewoon, waarbij de steden op de Staten-Generaal een vaste hand hadden in de toekenning van de hertogelijke gelden. Dat Filips de Goede dit forum van overleg trachtte te omzeilen, was het startsein voor de Gentenaars om te revolteren.

Ook Marc Boone, een jongere leerling van Walter Prevenier, startte zijn overzicht van de Gentse opstand in januari 1447. Hij kaderde zijn studie over het laatmiddeleeuwse Gent en haar opstanden dus evenzeer in het debat over de genese van de moderne staat. Dat hij kapitaal en dwang als de twee voornaamste factoren van staatsvorming beschouwde, komt bijvoorbeeld tot uiting in de opbouw van zijn

ed., *Cities and the rise of states in Europe, A.D. 1000 to 1800* (Oxford, 1994). M. Mann, *States, war and capitalism* (Oxford, 1988).

75 J. Dumolyn, 'Het hogere personeel van de hertogen van Bourgondië in het graafschap Vlaanderen (1419-1477)' (Onuitgegeven doctoraatsverhandeling Gent, 2001) 37. Zie ook J.-P. Genet, 'L'état moderne: un modèle opératoire?', in: *idem, L'état moderne: genèse. Bilans et perspectives* (Parijs, 1990) 263.

76 C. Tilly, 'Cities and states in Europe, 1000-1800', *Theory and society*, XVIII (1989) 567.

77 *Idem*, 'The long run of European state formation', in: W. Blockmans, J.-P. Genet, *Visions sur le développement des états européens*, 137-150. Synthese bij W. Blockmans, *Geschiedenis van de macht in Europa. Volkeren, machten, staten* (Antwerpen, 1997).

78 *Idem, De volksvertegenwoordiging*, 353-355.

doctoraatsverhandeling in een financieel en een politiek luik.[79] Boone zag de revolte van 1447-1453 als een 'eindpunt in die fase in het Bourgondische staatsvormingsproces' waarin de centrale staat met het ambachtsregime van de stad afrekende.[80] Door het intensieve gebruik van de prosopografie vermenselijkte Boone de opstand die niet meer als een strijd tussen stad en staat, maar als een gevecht tussen vorstelijke vertegenwoordigers en de stedelijke elite werd afgeschilderd. Zowel stedelijke als vorstelijke instellingen 'worden namelijk bevolkt en gedragen door concrete individuen die via een geheel van soms erg informele netwerken geselecteerd werden, op hun beurt veruiterlijkingen van belangen en opvattingen, hetgeen een voornamelijk sociale analyse van de betrokkenen impliceert.'[81] Boone sloot hiermee probleemloos aan bij de 'geïntegreerde sociale geschiedenis' van Blockmans en Prevenier.[82] De Gentse opstand werd, net als bij de romantici, weer een opstand tussen mensen wier motivaties, intenties en acties een ingrijpende invloed kunnen hebben op het verloop van de gebeurtenissen.

Boone integreerde daarbij voor het eerst de notie 'sociale netwerken' in de geschiedenis van de Gentse opstand, een onderzoekstrend die we kunnen kaderen in de zogenaamde 'newer social history'. Deze beklemtoonde voornamelijk de rol van de vrouw in de geschiedenis, de functie van cultuur in het dagelijkse leven, de nieuwe relatie met het verleden door een veranderende lectuur van de bronnen, enzovoort.[83] Daartoe kunnen we ook de sociale netwerkgeschiedenis rekenen die door - niet toevallig - Wim Blockmans in de Belgische mediëvistiek werd geïntroduceerd.[84] Dat de Belgische staat in de jaren 1980 nog steeds teerde op netwerkbanden en informele beïnvloeding, bewees deze auteur in een artikel dat rond dezelfde tijd het levenslicht zag.[85] Sindsdien ontwaarden Belgische mediëvisten (Blockmans, Boone en later ook Jan Dumolyn) netwerken in het Bourgondische staatsvormingsproces. De strijd tussen stad en staat vernauwde tot een 'netwerkengevecht' om het stedelijke kapitaal. Boone ploos bijgevolg relaties tussen de verschillende individuen en groepen in de Gentse elite uit en verbond ze aan hun operationaliteit tijdens de Gentse

79 M. Boone, *Geld en macht. De Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming (1384-1453)* (Gent, 1990) en *idem, Gent en de Bourgondische hertogen, ca. 1384-ca. 1453: een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces* (Brussel, 1990).

80 *Ibidem*, 226.

81 *Ibidem*, 16.

82 *Idem*, 'Zu einer integrierten Sozialgeschichte der niederländischen Städte. Das Beispiel Gent und die burgundische Staatsbildung (14.-16. Jahrhundert)', *Rheinische Vierteljahrsblätter*, LIV (1990) 78-82. Zie ook W. Blockmans, 'Verwicklungen und neue Orientierungen in der Sozialgeschichte der Niederlände im Spätmittelalter', in: W. Ehbrecht, H. Schilling, ed., *Niederländen und Nordwestdeutschland. Studien zum Regional- und Stadtgeschichte Nordwestkontinental Europas im Mittelalter und in der Neuzeit. Franz Petri zum 80. Geburtstag* (Keulen, 1983) 45-60.

83 Kenmerken van deze beweging bij Scholliers, 'Social history', 131-132.

84 W. Blockmans, 'Corruptie, patronage, makelaardij en venaliteit als symptomen van een ontluikende staatsvorming in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden', *TSG*, XI (1985) 231-247.

85 *Idem*, 'Political culture', 222: 'To understand Belgian political culture it is useful to be a medievalist or an anthropologist.'

opstand. Daarbij concludeerde hij dat Filips de Goede het stedelijke zelfbestuur niet enkel via de inrichting van centrale instellingen ondermijnde, maar dat de hertog tevens zijn toevlucht nam tot informele overredingstechnieken. Hij loodste bijvoorbeeld in de jaren 1440 vertrouwelingen in het Gentse stadsbestuur die als een sluipend gif het particularisme aantastten. Het stemgedrag van de Gentse Collatie werd in 1447 tevergeefs met informele overredingsmiddelen beïnvloed. Hertogelijke vertegenwoordigers vervalsten de schepenverkiezingen van 1449, enzovoort.[86] Kortom, Boone ontmaskerde corruptie, patronage en makelaardij als beproefde symptomen van ontluikende staatsvorming. Als eindbalans zocht hij de 'schuldigen' van het conflict (net als Victor Fris) voornamelijk in het legertje raadgevers, ambtenaren en juristen in het milieu van de hertog die weinig inzaten met de 'bien public' van de onderdanen.[87] Waarmee hij de notie 'statemaking as organized crime' van Charles Tilly dicht benaderde.[88]

Een meer toegedekte manier om als staatsapparaat de onderdanen voor zich te winnen is de propaganda. Boone schonk ruim aandacht aan het propagandaoffensief van de Bourgondische hertog tijdens de jaren 1449-1453, maar de historica die deze politieke strategieën uitvoerig blootlegde heet Michelle Populer.[89] Ze verplaatste in dat kader het beginpunt van de opstand naar augustus 1447. Populer verklaarde, in tegenstelling tot Blockmans en Boone, de opstand niet aan de hand van de financiële honger van het groeiende staatsapparaat, maar stelde dat de toenemende stedelijke frustratie tegen de informele inmenging van de hertog in de stedelijke politiek aan de basis lag van het conflict.[90] Pas achteraf schakelden zowel het overheidsapparaat als de revolterende stedelingen de afwijzing van de zoutbelasting in hun propaganda in. Door zich te focussen op de informele beïnvloedingstechnieken en de politieke strategieën van de hertog, trad ze echter niet buiten het 'staatsparadigma' van Blockmans, Tilly en de anderen. Ze verschoof enkel het zwaartepunt in de verklaring van de opstand van het gevecht om het stedelijke kapitaal naar de controle over het geweldsmonopolie, de dwang.

Dit nieuwe staatsparadigma had historici niet enkel propaganda, netwerken en informele beïnvloeding doen ontdekken, het liet bovendien meer ruimte voor onderzoek naar tegenbewegingen van de 'moderne staat'. Eenmaal het onderzoek naar staatsvorming haar legitimerend aureool had afgeworpen, intrigeerden de ondergang van natiestaten en alternatieven ervoor des te meer. In de rumoerige jaren zestig en zeventig, waarin de traditionele staat niet meer het hoofd kon bieden aan tal van maatschappelijke problemen, vond het sociologisch onderzoek naar straatgeweld en

86 Zie diens overzicht van de Gentse opstand: Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen*, 226-235.

87 *Ibidem*, 242.

88 C. Tilly, 'Warmaking and statemaking as organized crime', in: D. Rueschemeyer, T. Skocpol, P. Evans, ed., *Bringing the state back in* (Cambridge, 1985) 169-191.

89 M. Populer, 'Le conflit de 1447 à 1453 entre Gand et Philippe le Bon. Propagande et historiographie', *HMGOG*, XLIV (1990) 99-123.

90 In het bijzonder diens tactiek om het overdekenschap der neringen, één van de invloedrijkste posten in het Gentse institutionele bestel, aan particularist Daneel Sersanders te ontfutselen; *ibidem*, 106.

alle vormen van collectieve actie bovendien een tweede adem. Dat één van de grondleggers van het staatsdebat, Charles Tilly, in navolging van de 'History from below'- school, de geschiedenis van de staat opnieuw van onderuit bekeek, hoeft daarom weinig verwondering te wekken. Bijgevolg introduceerde hij het begrip 'collectieve actie' in het historisch (staats)onderzoek. Dit is een heel rekbaar begrip en daarom niet precies te definiëren. Gita Deneckere vertaalde Tilly's pragmatische omschrijving van 'collectieve actie' als volgt: de openlijke manifestatie van gemeenschappelijke eisen of klachten, namens een betrekkelijk machteloze groep mensen.[91] Geweld werd in Tilly's structuralistisch 'resource-mobilization'-model eerder een medium waarlangs actoren hun opinie aan de overheid duidelijk maakten. De overheid kon repressief reageren of een overlegronde starten, waardoor ze de bal terugkaatste in het kamp van de oproerlingen, enzovoort. Deze werkbare hypothese liet het onderzoek naar de Gentse opstand in de twintigste eeuw echter ongemoeid, maar toch liet het duidelijk sporen na in de laatste studie van de opstand in die eeuw.

De benadering van Arnade: 'realms of ritual'

In 1996 publiceerde de Amerikaanse historicus Peter Arnade de monografie *Realms of ritual. Burgundian ceremony and civic life in late medieval Ghent.* [92] Net als het netwerkonderzoek van Boone kunnen we deze studie catalogeren onder de noemer 'newer social history'. Arnade bouwde voort op een recente trend in de historiografie, met name de culturalisering van de politieke geschiedenis, een traditie waarin we ook het propagandaonderzoek van Populer kunnen plaatsen. Als buitenlands historicus gold voor Arnade het voordeel van de distantie, waardoor hij, deels in vergelijking met observaties elders, kenmerken kon ontwaren die een inheemse historicus ('in casu' Huizinga) niet waren opgevallen.[93] Arnade, die zichzelf in de 'heuristische traditie' van Huizinga plaatste, verweet zijn vroege voorganger dat hij de Bourgondische staat te veel als een 'herfsttij' beschouwde, waarin de oorspronkelijke betekenis van symbolen en rituelen vervangen was door pompeuze decadentie en holle symboliek. In navolging van Clifford Geertz en Richard Trexler ging Arnade het rituele aspect van de Gentse laatmiddeleeuwse sociabiliteiten daarom te lijf met de leuze 'ritual is a kind of social action.'[94] Geertz definieerde in de jaren zeventig opnieuw de relatie tussen symbolen en macht, waardoor de grenzen tussen het 'reële' en het 'sym-

91 G. Deneckere, *Sire, het volk mort. Sociaal protest in België (1831-1918)* (Antwerpen, 1997) 8 en *idem*,'Burgerrechten', 182. Zie ook *idem*, 'Sociale geschiedenis, het einde van de ideologie en de terugkeer van de bezieling. Een essay met de focus op het onderzoek naar collectieve actie in de jaren 1990', *TSG*, XXVI (2000) 245-249. De voornaamste publicaties van Tilly zelf: C. Tilly, *From mobilization to revolution* (Reading, 1978) en *idem*, 'History, sociology and Dutch collective action', *TSG*, XV (1989) 142-157.

92 P. Arnade, *Realms of ritual. Burgundian ceremony and civic life in late medieval Ghent* (Londen, 1996). Een voorpublicatie: *idem*, 'Crowds, banners and the market place: symbols of defiance and defeat during the Ghent War of 1452-1453', *Journal of medieval and renaissance studies*, XXIV (1994) 471-497.

93 Naar Blockmans, 'Van buitenaf bekeken', 603.

94 Arnade, *Realms of ritual*, 212. Diens kritiek op Huizinga: *ibidem*, 2-3.

bolische' in de politieke geschiedenis gedeeltelijk waren opgelost.[95] Arnade kon hierdoor probleemloos opperen dat rituelen de kern uitmaakten van de Bourgondische staat. Meer nog, Geertz' theaterstaat-model vormde ook in de Nederlanden een politiek fundament voor de Bourgondische dynastie, 'because it makes dramaturgy an essential category of political analysis.'[96]

Maar Arnade bewandelde geen onbetreden pad. In de Franse en Amerikaanse literatuur was bijvoorbeeld een groeiende aandacht ontstaan voor de hedendaagse spektakelstaat.[97] Verkiezingen werden steeds meer uitgevochten via de media, die politiek tot spektakel omtoverden. Blockmans en Prevenier lieten zich inspireren door Franse en Amerikaanse historici die antropologische syntheses over macht, cultuur, symboliek en spektakel aan het debat over de genese van de Franse staat koppelden. Het Bourgondische theaterstaat-model was geboren. Na de aandacht voor politieke tactieken in de jaren zeventig en de nadruk op de informele methodes in de jaren tachtig ontdekten Blockmans en Prevenier begin jaren negentig dat de Bourgondische staat ook via rituele strategieën haar machtsgreep op de onderdanen vergrootte.[98] Arnade sloot zich hier bij aan door te stellen dat ook de stad zich van ceremonieel geweld bediende om haar macht op het politieke veld uit te bouwen. Middeleeuwse symboliek en culturele manifestaties werden in zijn ogen zelfs een essentieel communicatiemiddel tussen de verschillende politieke actoren in de Nederlanden. Een visie die grotendeels kan verklaard worden door politieke transformaties op het eind van de twintigste eeuw, meer bepaald door het fenomeen van de 'verkokering.'[99] Een politieke koker is de zogenaamde 'overlegmarkt' tussen een staatsbestel en haar onderdanen, een politiek forum waar beleidsmaker en pressiegroep elkaar kunnen ontmoeten voor onderhandelingen over de bijsturing van het beleid. Door aan deze koker deel te nemen levert de onderdaan enerzijds politieke steun aan de vertegenwoordiger van de regering, maar anderzijds dient de onderdaan zich te schikken naar het compromis dat uit de bus komt. Via onderhandelingen worden op deze wijze 'vraag' en 'aanbod' van beide partijen op elkaar afgestemd. Garanties voor een optimale uitkomst van het overleg zijn er echter niet. Dit ideaaltypische model is uiteraard niet zonder meer op elke politieke situatie toepasbaar, maar Blockmans en Prevenier - en Arnade volgde hen daarin - zagen in de laatmiddeleeuwse ceremonie een gelijkaardige koker aan het werk (het begrip zelf hanteren ze niet).

95 C. Geertz, *The interpretation of cultures* (New York, 1973) en *idem, Negara: the theatre state in nineteenth-century Bali* (Princeton, 1980).

96 Arnade, *Realms of ritual*, 5.

97 Zie bijvoorbeeld G. Debord, *La société du spectacle* (Parijs, 1992) en D. Kertzer, *Ritual, politics and power* (Londen-Ithaca, 1988).

98 W. Blockmans, W. Prevenier, *The Burgundian Netherlands* (Cambridge, 1986) 223. Latere synthese van dezelfde auteurs in *De Bourgondiërs. De Nederlanden op weg naar eenheid (1384-1530)* (Amsterdam, 1997) 156-163 en 238-240. Over het Franse onderzoek naar de spektakelstaat: Guéry, 'L'historien, la crise et l'état', 246-247.

99 Zoals het bijvoorbeeld in Nederland eind jaren tachtig is vastgesteld. We baseren ons op J.L. van Zanden, R. Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland in de 20e eeuw* (Utrecht, 1989) 71 vlg.

Een voorbeeld. Arnade startte zijn verhaal over de Gentse opstand met de ceremonie waarin de Bourgondische hertog de gabelle (de permanente zoutbelasting) probeerde door te drukken in de Gentse Collatie.[100] Volgens Arnade bood Filips de Goede de Gentenaars via deze ceremonie een koker tot overleg aan.[101] Met de expliciete keuze voor januari 1447 als startdatum van de opstand had Arnade niet zozeer de bedoeling om in navolging van Blockmans en Boone, en tegen de visie van Populer in, de mislukking van de financiële honger van de hertog als oorzaak voor de opstand naar voor te schuiven. Arnade wilde aantonen dat door de faliekante afloop van de rituele ceremonie (lees: sociale actie) de Gentenaars de overlegkoker meteen opbliezen. Een harde aanpak van de hertog en een houding vol onbegrip van de Gentenaars waren het bittere gevolg. Het Bourgondische staatsgeweld en de Gentse collectieve acties die erop volgden evolueerden in Arnade's ogen naar een gevecht tussen ceremonies waarbij zowel de hertog als het Gentse stadsbestuur de stedelijke ruimte voor zich probeerde op te eisen. Toch lieten beide partijen door het gebruik van 'verkokerde' rituelen de weg naar overleg steeds open, zoals bijvoorbeeld bij de knieval van de voornaamste Gentse opstandeling in 1451 te Dendermonde.[102] De rituele dwang waarmee de hertog de opstandeling klein wou krijgen, interpreteerde Arnade als een politieke daad die steeds een communicatieve functie behield. Charles Tilly is niet veraf.

Arnade ging niet zo ver als Geertz zelf, die opperde dat rituelen in een theaterstaat een eigen leven leiden en een doel op zichzelf vormen. 'Power served pomp, not pomp power,' aldus de antropoloog.[103] Toch flirtte Arnade met deze idee waardoor politieke realiteiten onderbelicht bleven of zelfs verwaarloosd werden. Arnade gaf dan ook ruiterlijk toe dat de hertog de slaagkansen van de openingsceremonie in januari 1447 zelf ondermijnd had door de mislukte omkoping van een deel van de Gentse Collatie, waardoor hij zich aansloot bij Boones netwerkonderzoek.[104] Tot slot wees hij er echter op dat de hertog met de grote symbolische geladenheid van de afsluitende ceremonie van de opstand (de 'amende honorable' te Ledeberg op 30 juli 1453) de machtsverhoudingen in het Vlaamse graafschap herstelde en dat - op langere termijn - het stedelijk ceremoniële repertorium niet op kon tegen de rituele overmacht van de Bourgondische spektakelstaat. Maar nogmaals voegde hij er aan toe dat de politieke en financiële gevolgen van de hertogelijke overwinning vanuit het oogpunt van het staatsvormingsproces de belangrijkste waren. Hij sloot daardoor alweer bij de visie van Blockmans en Boone aan. 'The Ghent war opened and closed

100 Arnade, *Realms of ritual*, 96.

101 Door de Gentenaars in hún stad te komen opzoeken en hún taal te spreken; *ibidem*, 96-97 en 125.

102 *Ibidem*, 101-103. In deze merkwaardige ceremonie vroeg de aanstichter van de revolte (Daneel Sersanders) vergiffenis aan de hertog. Door deze rituele daad van opoffering betraden beide partijen de koker van overleg, waardoor een compromis werd bereikt: de hertog vergaf de stad haar opstandigheid en Sersanders vertrok uit het graafschap. Daar de proletarische bevolking van de stad hiermee niet akkoord ging, verlieten ze de koker.

103 Geertz, Negara, 13.

104 Arnade, *Realms of ritual*, 97.

with ceremonies that complemented one another and that demonstrate the central role public ritual assumed in the conflict,' besloot Arnade desalniettemin zijn visie op de Gentse opstand.[105]

Tenslotte merken we nog op dat zowel Arnade als andere laattwintigste-eeuwse vorsers de negatieve connotatie van opstandelijk geweld achterwege laten. De negentiende-eeuwse romantici benadrukten de agressiviteit van de repressieve staat. De positivisten beschouwden de collectieve acties van de Gentenaars als onverantwoord, nutteloos en zelfs gevaarlijk. Peter Arnade en de tandem Blockmans-Boone daarentegen zien in het symbolische geweld van de laatmiddeleeuwse ambachten een koker van geritualiseerd overleg met de hogere overheidsmacht.[106] Het 'répertoire' van de collectieve actie van de Gentse opstandelingen, om een begrip van Charles Tilly te hanteren, herbergde een 'hidden transcript' waarmee de opstandelingen hun onvrede uitten aan de Bourgondische hertog. De onvrede kon ontsporen, maar steeds hielden de opstandelingen de poort naar overleg open. Het al dan niet repressieve antwoord van de overheid op deze opborrelende onvrede - meestal in de vorm van een ritueel - toonde de onderdanen waar de staat heen wilde. Kortom, de integratie van sociologische, antropologische en cultuurhistorische standpunten in de historiografie over laatmiddeleeuwse revoltes tegen de gunstige achtergrond van de twintigste-eeuwse politieke evolutie die meer ruimte liet voor (de appreciatie van) politieke tegenbewegingen, zorgde voor een opwaardering van het opstandige geweld. Een opmerkelijke lijn die navolging vond in het begin van de eenentwintigste eeuw.[107]

Conclusie: de rol van staatsvorming op de historiografie

De rode draad doorheen dit overzicht van de historiografie over de Gentse opstand was de beslissende rol van contemporaine staatsvorming op de visie van negentiendeen twintigste-eeuwse historici. De opvatting van de geschiedschrijver over middeleeuws overheidsgeweld en stedelijke collectieve actie werd gedomineerd door diens kijk op het staatsbestel waaronder hij ressorteerde. In de periode vóór de Tweede Wereldoorlog correspondeerde een positief oordeel van het toenmalige staatsbestel met een opvallende waardering van de middeleeuwse staatsmacht, en vice versa. De romantische pioniers die de Gentse opstand van onder het stof haalden, ontdekten in het relaas van de opstand een heroïsche vrijheidsstrijd van zelfbewuste Vlaamse ambachten versus een ruige annexerende Franse hertog wiens macht het gehaald had van de volkse kracht - tot grote spijt van de vorsers.

105 *Ibidem*, 124.

106 Zie, bij wijze van voorbeeld, de algemene teneur van M. Boone, 'Urban space and political conflict in late medieval Flanders', *The journal of interdisciplinary history*, XXXII (2002) 621-640.

107 Deze visie komt bijvoorbeeld duidelijk tot uiting in de titel van de doctoraatsstudie van Elodie Lecuppre-Desjardin, 'La ville des cérémonies: espace public et communication symbolique dans les villes des anciens Pays-Bas bourguignons' (Parijs, 2002), waarin rituele staatsvorming vanuit de Franse traditie benaderd wordt.

Wegens het vanuit romantisch oogpunt ambigue karakter van de Bourgondische periode vervaagde de aandacht van latere 'historici' voor de Gentse opstand. Althans tot aan het begin van de twintigste eeuw. De op de positivistische leest geschoeide verwetenschappelijking van het historische *métier*, de opkomst van sterke staten en daaraan verwante nationalistische tendensen zorgden voor een opwaardering van centralistische bestuursmodellen. De vanzelfsprekendheid van de 'moderne staat' werd doorgetrokken naar de Middeleeuwen waardoor vanuit de niets ontziende motoriek van de 'politieke vooruitgang' collectieve acties van opstandige Gentenaars simpelweg tot historische bezienswaardigheden verschraalden.

Na de excessen van de Tweede Wereldoorlog bekeken historici de staat veel kritischer. In hun door de actualiteit aangewakkerde zoektocht naar 'democratische waarden' ontwaarden ze in de nationale politiek lucratieve machtsspelletjes, informele belangenbehartiging en al dan niet bonafide netwerken. Door middel van een ambitieus onderzoeksproject stelden ze de 'moderne staat' zelfs openlijk in vraag, met een nieuwe visie op staatsvorming als resultaat. Belgische historici verlieten als gevolg het legitimerende discours bij de beschrijving van de staat en haar tegenbewegingen. Toch bleef de staat dominant in het historisch onderzoek. De vorsers kaderden de strijd tussen stad en overheid immers in het nieuwe staatsparadigma. Opstanden werden een gevecht om kapitaal en geweldmonopolies. Propaganda, netwerken en informele beïnvloeding waren de wapens bij uitstek in deze strijd.

De groeiende politieke overlegcultuur enerzijds en de tendens naar politiek spektakel anderzijds hadden in de laatste decennia van de twintigste eeuw een opwaardering van laatmiddeleeuws straatgeweld tot gevolg. Historici kozen voor een dynamische benadering waarin ze staatsgeweld en collectieve actie als complementaire en dialectische fenomenen behandelden. Laatmiddeleeuwse opstanden versmolten tot krachtige signalen aan de hogere overheid, die haar macht aanwendde om op rituele wijze haar stelling kenbaar te maken. Hun beider geweld behield steeds een communicatieve functie en liet de weg naar een compromis open. Historici uit het derde millennium appreciëren deze opvatting, die wellicht aangewakkerd wordt door de belangeloze kijk op vormen van geweld waar de eenentwintigste eeuw gewend aan lijkt te raken, in het bijzonder de terreur. Jacob Kats en zijn humane toespraak voor meer sociale rechtvaardigheid uit 1839 hebben plaats moeten ruimen voor onzichtbare actiegroepen en duistere netwerken die met het angstaanjagende wapen van uitzinnig blind geweld om aandacht schreeuwen, zonder er een koker van overleg aan vast te knopen. Overheden weten niet hoe te reageren, en sturen op hun beurt compromisloze signalen uit. De visie op vroeger geweld wordt er - onomkeerbaar? - door beïnvloed en evolueert, net als het geweld zelf, naar een onbekende geschiedenis. Voer voor toekomstige historici.

Geweld in de polder*

Piet de Rooy

Geweld is een schaars goed in de Nederlandse geschiedschrijving. In de jaren zestig gingen jeugdige historici nog wel eens op zoek naar voorbeelden in het verleden van authentieke opstandigheid en de harde beteugeling daarvan, met verschillende studies over bloedige oproeren en felle stakingen als gevolg. Dit werd ook aangemoedigd. De Fibulaprijs in 1968 ging naar een studie over revolutionairen in 1848, die van 1970 naar een onderzoek over het Palingoproer.[1] Maar sindsdien is de aandacht weer verflauwd, zoals ook echte revoluties Nederland voorbijgingen zonder al te veel sporen na te laten, in ieder geval geen doorleefde herinnering, zoals bekend de onovertroffen bron voor nieuwe uitbarstingen van conflicten. Na deze betrekkelijk kortstondige aandacht voor geweld is in ieder geval het stof weer neergedaald. In een als conciliant te typeren historiografie werd sindsdien vooral de nadruk gelegd op gematigdheid in de onderlinge omgang, of zelfs de opmerkelijke tolerantie in de hantering van verschillen.[2] Dit beeld is gecanoniseerd in het recente megaproject over de *Nederlandse cultuur in Europese context*: daarin is geweld zelfs opvallend afwezig. Karel Davids, die daar in een elegante beschouwing op gewezen heeft, meldde samenvattend dat als er rook uit de vele bladzijden omhoog kringelde dit niet van kruitdamp, maar van pijptabak afkomstig was.[3] In Nederland heerste immers een 'fundamentele verplichting en vaak ook de bereidheid tot discussie', zoals Frijhoff en Spies dat in *Bevochten eendracht* geformuleerd hebben.[4] Dat zette de toon voor de volgende delen en dat werd ook het slotakkoord van de eindredacteuren Fokkema en Grijzenhout: 'Een van de terugkerende kenmerken van de Nederlandse cultuur... is de discussie, het overleg en het compromis.'[5] Dat was het normale patroon, 'dwang, geweld en gewapende conflicten' waren de uitzonderingen.

Nu is het niet zinvol dit te gaan ontkennen en simpelweg het tegendeel te beweren. Want ondanks het feit dat nader onderzoek wellicht nog tal van geweldsuitingen en

* Een verkorte versie hiervan is uitgesproken op de Nationale Geschiedenisdag op 1 november 2003 te Apeldoorn. Mijn dank gaat uit naar M.C. Brands voor zijn commentaar op een eerdere versie.

1 J.J. Giele, *De pen in aanslag. Revolutionairen rond 1848* (Bussum, 1968); P. de Rooy, *Een revolutie die voorbij ging. Domela Nieuwenhuis en het Palingoproer* (Bussum, 1971).

2 De verrassende uitzondering op dit patroon is C. Kristel, e.a., ed., *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam, 2003). De recente aandacht voor geweld kan worden toegeschreven aan de Nederlandse betrokkenheid bij Srebrenica en de moord op Pim Fortuyn.

3 K. Davids, 'In opdracht van de tijd? (De) Nederlandse cultuur in Europese context 1650-2000', *BMGN*, CXVII (2002) 544-556, hier 552.

4 W. Frijhoff, M. Spies, *1650. Bevochten eendracht* (Den Haag, 1999) 219.

5 D. Fokkema, F Grijzenhout, 'De beste stuurlui staan aan wal', *BMGN*, CXVII (2002) 557-564, hier 561. Vgl. overigens de nuanceringen daarop van Frijhoff en Spies, 'Hoe cultureel mag cultuurgeschiedenis zijn? Rond het ijkpunt 1650', *BMGN*, CXVII (2002) 471-481: 'Niks Paars, niks consensuscultuur, maar oorlog, expansiedrift en agressiviteit ..., fractiestrijd, soms bruut geweld...', 476.

gestage opstandigheid aan het licht zou kunnen brengen - hier valt te denken aan een vervolg op het onderzoek van Doedens, Dekker, Joor en Van der Velden[6] - erkend moet toch worden dat het zoeken naar allerhande conflicten of iets dat lijkt op een bloedige burgeroorlog in de Nederlandse verhoudingen iets weg heeft van het zoeken naar slangen op Ierland. En toch is dat relatief geweldloze verleden vreemd als we bedenken dat Nederland ontstaan is uit een burgeroorlog. Onze fameuze Opstand was weliswaar een opstand tegen een in Spanje verblijvende koning, maar het aandeel 'Spanjaarden' in het Spaanse leger was slechts 13,8%: de rest van de troepen bestond uit wat we anachronistisch Nederlanders en Duitsers zouden kunnen noemen. En hoe gruwelijk deze burgeroorlog was, heeft Van Nierop overtuigend laten zien in zijn studie over *Het verraad van het Noorderkwartier*. [7] Maar na dat rauwe begin moeten we Ton Zwaan, de auteur van een recente studie naar het geweldloze karakter van de Nederlandse geschiedenis, gelijk geven als hij stelt dat Nederland - vergeleken met Engeland, Frankrijk en Duitsland - na 1648 geen gewelddadige godsdienstige twisten, geen regionale opstanden of afscheidingsbewegingen, geen gewelddadige boerenbewegingen, geen revolutie en geen burgeroorlog heeft gekend. Er is in de zeventiende en achttiende eeuw geen 'cultuur van geweld' ontstaan, dat wil zeggen een situatie waarin men geweld als normaal, noodzakelijk of effectief beschouwde. In de negentiende en twintigste eeuw zou dat patroon zich volgens hem doorzetten, vooral omdat, kort gezegd, in een verdeeld land het verwerven van een punt van de taart aanzienlijk minder riskant was dan een greep naar de hele taart. Kortom, geweld was in Nederland wel aanwezig, maar het geweldsniveau was vergelijkenderwijs laag en dat niet door eigen morele voortreffelijkheid of superieur inzicht, maar vooral omdat geweld meestal niet mogelijk was, zelden nodig en vrijwel nooit nuttig werd geacht.[8]

Deze analyse is in die zin verfrissend dat hier die toon van zelffelicitatie ontbreekt, die historische beschouwingen over het geweldloze in de Nederlandse geschiedenis nogal eens doortrekt. Maar de verklaring voor dat verschijnsel is nogal lastig. Zwaan bij voorbeeld, vat deze, geïnspireerd door Norbert Elias, als volgt samen: het komt allemaal door de 'specifieke samenhangen tussen externe pacificering, staatsvorming, burgerlijke civilisering en interne pacificering.' Het gevaar van deze redenering is echter dat de verklaring samenvalt met datgene wat nu juist verklaard moet worden en dat deze uiteindelijk berust op de gedachte dat in elke periode geweld niet zoveel voorkwam, omdat het in een daaraan voorafgaande periode ook al niet zo uitbundig aanwezig was. De redenering wijst kortom vooral op padafhankelijkheid. Dat is natuurlijk niet onjuist: als er eenmaal een 'cultuur van geweld' is, dan is de geest buiten-

6 A. Doedens, ed., *Autoriteit en strijd. Elf bijdragen tot de geschiedenis van collectief verzet in de Nederlanden, met name in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Amsterdam, 1981); R.M. Dekker, *Holland in beroering. Oproeren in de 17de en 18de eeuw* (Baarn, 1982); J. Joor, *De adelaar en het lam. Onrust, opruiing en onwilligheid in Nederland ten tijde van het koninkrijk Holland en de inlijving bij het Franse keizerrijk (1802-1813)* (Dissertatie UvA 2000; S.l., s.a.); Sj. van der Velden, *Stakingen in Nederland. Arbeidersstrijd 1830-1995* (Amsterdam, 2000).

7 H. van Nierop, *Het verraad van het Noorderkwartier. Oorlog, terreur en recht in de Nederlandse Opstand* (Amsterdam, 1999) (percentage Spaanse militairen: 23).

8 T. Zwaan, *Civilisering en decivilisering. Studies over staatsvorming en geweld, nationalisme en vervolging* (Amsterdam, 2001) 151-152 en 162.

gewoon moeilijk in de fles terug te krijgen. Maar het lijkt me dat een cultuur van het geweldloze een buitengewoon broos goed is, dat wil zeggen dat - ook als een dergelijke gelukzalige staat aanwezig is - deze voortdurend onder druk zal komen te staan door nieuwe en onvoorziene bedreigingen. Zoals het handhaven van de neutraliteit van een land een zeer actieve buitenlandse politiek vergt, zo vergt conflictbeheersing een enorme sociale en politieke energie en bovendien een zekere dosis van geluk.[9] Op dat geluk en die energie wil ik nu nader ingaan, vooral toegespitst op de negentiende eeuw, juist omdat deze factoren naar mijn mening regelmatig worden ondergewaardeerd.

Om te beginnen met het geluk. Dat was voor een deel nauw verbonden met de geografische plaats van Nederland. Het gebied lag op een plek die lange tijd strategisch van groot belang was, in tegenstelling tot bij voorbeeld de Scandinavische landen. Engeland, Duitsland en Frankrijk gunden elkaar het bezit niet, zodat de zelfstandigheid van Nederland vooral gezien moet worden als het resultaat van een onderlinge machtsbalans tussen deze drie grote broers. Nederland was in dat opzicht misschien niet machteloos, maar in sterke mate afhankelijk, om niet te zeggen een gedoogstaat. Geen der grote mogendheden gunde elkaar het bezit van Nederland. Gevoegd bij het grotendeels ontbreken van een feodaal-militaire traditie en de afwezigheid van omvangrijke hongersnoden, heeft dat veel ellende voorkomen.[10] Dit geluk leidde tot een zekere arrogantie van de onmacht: het werd vooral in de negentiende eeuw voorgesteld als het resultaat van eigen voortreffelijkheid, van een in de geschiedenis verankerde antropologische kwaliteit. Typerend in dit opzicht is het zesdelige werk van de brave schrijver W.J. Hofdijk, die in het midden van de negentiende eeuw een zesdelig werk schreef, getiteld *Ons voorgeslacht*, dat steeds beknopter werd naarmate het roemrijke verleden verder terugweek. Aan het eind van het laatste deel barstte hij echter plotseling los met een lofzang op Nederland als ongeveer het enige land ter wereld waar de Bergrede goed begrepen was:

> Wy hebben eenmaal de zee beheerscht, en volkeren de wet voorgeschreven; wy hebben Europa en de waereld doen spreken van, doen buigen voor den Leeuw van Nederland, omwapperd van zijn driekleurige banier. Dat behoort tot het verledene; dat keert nimmer weder terug - en behoeft ook niet terug te keeren. Een andere toekomst ligt vóór ons; een grootschere nog - en die is bereikbaar. En wanneer gy, als ik, gehecht blijft aan den ouden Nederlandschen Leeuw - gy zult hem ook in die toekomst behouden: gy kunt er hem zien, verjongd door de glorie der overwinning, met zijn ouden standert, het heldere 'Oranje, blanje, bleu' uitwaaiende boven de golvende manen, maar den fieren klaauw rustende op

9 Over de noodzaak tot grote activiteit ter handhaving van de neutraliteit: H.P. van Tuyll van Serooskerken, *The Netherlands and World War I. Espionage, diplomacy and survival* (Leiden, Boston, Keulen, 2001).

10 In dit verband: W. Abel, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter* (Hamburg, (1935) 1978). De Nederlanden waren relatief welvarend, alleen zo nu en dan geteisterd door een watersnood.

> een nieuw blazoen, waarin ge het devies lezen zult: Het is schooner het zedelijkste dan het machtigste volk der aarde te zijn.[11]

Nu kent men, om in de beeldspraak te blijven, de leeuw aan zijn klauwen. En die werden wel degelijk uitgeslagen, zij het vooral in de koloniën. Juist nadat Hofdijk zijn hooggestemde zinnen schreef, werd met name Nederlands-Indië het toneel van een aantal hardhandige militaire expedities. Zo vertoonde Nederland vooral in de negentiende eeuw een soort dubbelportret: machtig voorbij de evenaar, zedelijk op het continent. Colijn zou hier het symbool van worden: op Atjeh aanvaardde hij het inzetten van geweld (waaronder het afmaken van gevangenen en het doden van vrouwen), in Nederland streed hij voor moraal en christelijke zeden (en keerde zich bij voorbeeld scherp tegen het neomalthusianisme, dat 'de basis waarop heel ons maatschappelijk samenstel rust' zou aantasten).[12] *Onward Christian Soldiers* kon zo een nogal uiteenlopende betekenis krijgen.

Zoals een zelfbeeld niet uit de lucht komt vallen, zo blijft het ook niet zonder effecten in de werkelijkheid. De gedachte het meest zedelijke volk op aarde te zijn werd de inzet van een geweldige ontplooiing van de sociale controle in de negentiende eeuw.[13] Van cruciaal belang daarbij was de veranderende positie van de kerkgenootschappen. In de achttiende eeuw was de invloed van de kerken op het dagelijks leven van mensen toegenomen, maar dit proces zou vervolgens nog aanzienlijk sterker worden. Die tempoversnelling werd vooral bevorderd door de scheiding van kerk en staat. Daardoor ontstond een situatie die te vergelijken valt met het vrijgeven van een markt: vanaf het moment dat de traditionele hiërarchische ordening van de verschillende kerkgenootschappen werd opgeheven, lag het veld open voor bekende mechanismen als het verhogen van de inspanningen om de kring van cliënten te behouden, liefst ook het marktaandeel te vergroten, kortom van agressieve onderlinge concurrentie.[14] De toon tussen de verschillende kerkgenootschappen zal dan ook scherper worden; onderlinge zending en evangelisatie werd steeds meer van belang, zoals ook nauwlettend de stand werd bijgehouden van de onderlinge bekeringen.[15] Onder aanvoering van voorgangers, priesters en dominees werden de muren van de ideologische getto's stevig opgetrokken, die van de gereformeerden, de katholieken en vervolgens ook

11 W.J. Hofdijk, *Ons voorgeslacht in zijn dagelijksch leven geschilderd* (Leiden, (1859-1864) 1873-1875) VI, 323-324.

12 J.P. Stoop, *'Om het volvoeren van een christelijke staatkunde'. De Anti-Revolutionaire Partij in het Interbellum* (Hilversum, 2001) 207; H. Langeveld, *Dit leven van krachtig handelen. Hendrikus Colijn 1869-1944* (Amsterdam, 1998) 103. Nog afgezien van de gedachte dat het Nederlands 'belang' in de Archipel nu eenmaal tot een hardhandiger optreden dwong (zoals concurrerende imperialistische landen immers ook deden), werd het verschil in optreden ook gelegitimeerd door raciaal superioriteitsgevoel.

13 V.C. Sleebe, *In termen van fatsoen. Sociale controle in het Groningse kleigebied 1770-1914* (Assen, 1994).

14 R.L. Moore, *Selling God. American religion in the marketplace of culture* (New York, e.a., 1994).

15 Dit werd bij voorbeeld systematisch gedaan in het anti-papistische blad *De Fakkel* (1848-1865). Vergelijk ook het dramatische verhaal van en over mej. Sara Ephraïm Diamant, *Een diamant door God geslepen. Krachtdadige bekeering of overbrenging uit het Joden- tot het Christendom* (Ouddorp, s.a. [1924]).

van de socialisten en liberalen.[16] Daarmee is de dwang van de interne sociale controle zeer sterk opgelopen. In het proefschrift van Van der Laarse bij voorbeeld valt een staalkaart aan voorbeelden te vinden van de herinvoering dan wel versterking van de *censura morum*, de tucht en discipline die lidmaten en voorgangers elkaar wisten op te leggen in de protestantse kerken.[17] In katholieke kring werd soms openlijk met een zekere nostalgie teruggedacht aan de jaren voordat in 1853 de bisschoppelijke hiërarchie was hersteld: daarmee was immers tegelijkertijd ook 'een soort van schrikbewind' ingevoerd.[18] Pas na enige generaties lijken de klachten over de onderlinge dwang af te nemen, wat vooral verklaard kan worden uit het feit dat in het begin van de twintigste eeuw de voorschriften geïnternaliseerd zijn en 'fatsoenlijk' gedrag als normale en vanzelfsprekende zelfdiscipline werd ervaren.[19] Een dergelijke groepsvorming leidt gemakkelijk tot gespannen verhoudingen tussen de verschillende groepen - en dat was inderdaad het geval. In de loop van de negentiende eeuw kwam het herhaaldelijk tot harde confrontaties en handtastelijkheden. Een aardig voorbeeld is de visite die Alberdingk Thijm in 1876 kort na het overlijden van Groen van Prinsterer aan diens weduwe bracht. Hij achtte het zijn plicht om op dat moment haar onder ogen te brengen dat haar overleden man een kwart eeuw eerder had gezegd dat het voor Nederland maar het beste was als alle katholieken uit Holland overgebracht zouden worden naar beneden de Moerdijk, het liefst zelfs naar Limburg. Het was pijnlijk, maar, zoals Thijm zei, 'waarheid gaat nog boven delicatesse.'[20] De omgang tussen de verschillende groepen was inderdaad zonder al te veel delicatesse, het ging om harde uitsluiting, of het nu ging om de Afscheiding of over de katholieken. Deze uitsluiting zou geleidelijk plaats gaan maken voor een patroon van conflictueuze rivaliteit.[21] Maar pas in de loop van de twintigste eeuw werd niet langer een balans opgemaakt van onderlinge bekeringen - hoewel de herdoop van prinses Irene in 1964 nog behoorlijk wat opschudding veroorzaakte - maar vooral van de subsidiestromen: de strijd werd van het terrein van het geloof overgebracht naar het domein van het geld.

Nederlanders waren buitengewoon verguld met zichzelf over deze 'pacificatie', ze zagen het als een monument van beschaving en vonden het eigenlijk wonderlijk

16 H. McLeod, *Religion and the people of Western Europe 1789-1970* (Oxford, 1981) 36.

17 R. van der Laarse, *Bevoogding en bevinding. Heren en kerkvolk in een Hollandse provinciestad, Woerden 1780-1930* (Amsterdam, 's-Gravenhage, 1989). Zie ook de pogingen om Ko en Daan Santeljano te behouden voor het traditionele geloof in de Portugees-Joodse gemeente te Amsterdam aan het einde van de negentiende eeuw in: J. Mendes [Emanuel Querido], *Het geslacht der Santeljano's* (Rotterdam, [1918-1929] 1929) I, 156 e.v.

18 X [F.A.J. van Lanschot], 'De katholieken in Nederland in 1874', *De Gids*, XXXVIII (1874) iii, 60-85; vgl. P. de Coninck, '"De katholieken in Nederland in 1874". Over een geruchtmakend Gids-artikel', *Documentatieblad Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800*, XVI (1993) nr. 39, 1-22.

19 Met des te meer verbijstering zal worden teruggekeken op deze sociale controle als in de jaren zestig de verzuiling in snel tempo vergruist. Men mist de gemeenschap die het bood en is tegelijkertijd bitter over de dwang op vele terreinen des levens die men zichzelf zo braaf had opgelegd. Een goed voorbeeld hiervan is te vinden in Godfried Bomans en Michel van der Plas, *In de kou* (Utrecht, 1969).

20 M. van der Plas, *Vader Thijm. Biografie van een koopman-schrijver* (Baarn, 1995) 465.

21 P. de Rooy, 'Voorbij de verzuiling?', *BMGN*, CXVI (2001) 45-67; *Idem, Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam, 2002).

dat andere landen het niet overnamen. Zou Nederland niet naar het pleidooi van Hofdijk,

zich internationale roem kunnen verwerven door dit ook de internationale samenleving te gaan voorhouden? Zonder de daadwerkelijke bezetting van de Indonesische archipel een moment te laten verslappen en ook zonder de ogen te sluiten voor de grote voordelen die een handeldrijvende natie had te verwachten van een vreedzame internationale gemeenschap, werd de nationale pacificatie opgewaardeerd tot exportproduct voor de internationale markt. Nederland als gidsland. Zoals bekend zou Van Vollenhoven daar de meest uitgesproken profeet van worden, al was het jammer dat zijn hartstochtelijke pleidooi precies één jaar voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog viel.[22]

Pas in de loop van de jaren zestig, bij het in het ongerede raken van de verzuiling, kwamen er aarzelingen over de prijs die voor de pacificatie betaald bleek te moeten worden, namelijk een ongelofelijk saaie politiek. Na 1918 gingen verkiezingen nauwelijks meer over politiek, maar hadden het karakter verworven van volkstellingen; 'normal politics' bestond vooral uit beheer. Toen pas begon ook te dagen dat de pacificatie, en het daarmee onlosmakelijk verbonden systeem van sociale controle, het dagelijks leven gevangen hield in een stelsel van sancties en beloningen. De beloningen lagen op het terrein van de gemoedsrust over eigen geestelijk heil, toegenomen hulp en zorg en ten derde op het besef te behoren tot een eigen gemeenschap. De betekenis daarvan kan nauwelijks overschat worden. Tegelijkertijd echter hadden deze voordelen even zovele keerzijden. Op het moment dat kinderen liefdevol worden opgevoed, is als sanctie niets zo efficiënt als de onthouding van liefde. Kleine wenken zijn dan vaak al voldoende, laat staan de bedreiging met een onaangenaam hiernamaals als veelvoorkomend element in de opvoeding.

Daar komt nog iets bij dat vaak over het hoofd wordt gezien, namelijk de rol van de staat. Het is in de geschiedschrijving gebruikelijk om te wijzen op het feit dat Nederland al van oudsher een zwakke staat is. Er is immers geen duidelijk machtscentrum, het is eigenlijk meer een conglomeraat van betrekkelijk democratisch met elkaar vergaderende groepen. Omdat het leven in de negentiende en twintigste eeuw ingewikkelder is geworden, zo gaat de redenering verder, was er wel sprake van een toenemende vervlechting tussen staat en samenleving, maar uiteindelijk vermocht de staat niet veel meer dan de compromissen volgen die op het middenveld werden gesloten. Van den Berg en Molleman hebben dit wel eens aangeduid als de 'ijzeren ring' waarin politiek en staat gevangen waren.[23] Nederland was kortom geen Frankrijk, met een sterk etatistische politieke cultuur. Dat is een zeer eenzijdig beeld, al was het maar omdat in Frankrijk de veiligheidsklep van het revolutionaire verzet, dan wel van de burgerlijke ongehoorzaamheid, vaker en effectiever klepperde dan in Nederland. Kenmerkend voor Nederland was een enorme verwevenheid van staat en belangenbehartiging, maar dat verzwakte niet slechts de staat, het verschafte tegelijkertijd het middenveld overheidsgezag en legitimiteit. De staat had aanvankelijk nauwelijks be-

22 C. van Vollenhoven, *De eendracht van het land* ('s-Gravenhage, 1913).

23 J. Th. J. van den Berg, H.A.A. Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek* (Alphen aan den Rijn, 1974).

moeienis met grote delen van het leven: dat diende men zelf te regelen, bij voorkeur naar algemeen aanvaarde christelijke waarden en normen. Daarom vond de overheid het christendom ook zo onmisbaar.[24] Maar in toenemend tempo werden opvoeding en onderwijs, sexuele relaties en huwelijksgedrag, werk en werkloosheid, ontspanning en wederzijdse ondersteuning bij voor- en tegenspoed onderworpen aan specifieke dwang, voorschrift of toezicht, afhankelijk van toestemming en bevorderd of tegengegaan door wet en overheid.[25] Vooral het rijke middenveld zou zich bezighouden met de regelgeving, de organisatie en de toepassingen van dit alles. De nadruk op de zwakte van de staat geeft te weinig ruimte aan het feit dat het middenveld in sterke mate met bijna staatsmacht kon opereren.

In dit verband is het ook van belang te wijzen op de interessante vermenging van functies in het burgemeestersambt. Zoals bekend gaat het hier om een door de koning benoemde functionaris, wiens positie niet afhankelijk was van de lokale machtsverhoudingen: hij diende juist boven de partijen te staan, zoals zelfs de eerste rode burgemeester K. ter Laan rolvast opmerkte toen hij in 1914 in Zaandam werd benoemd.[26] De burgemeester had bij uitstek de taak om te bemiddelen tussen middenveld en overheid, onderlinge conflicten te voorkomen dan wel te dempen. Bij elk grensconflict was hij de aangewezen scheidsrechter, de burgervader die vooraanstond bij ieder feest èn aan het hoofd stond van een steeds groter en professioneler politieapparaat, slechts aan de ministers verantwoording schuldig over zijn maatregelen bij het handhaven van de openbare orde. Het onmiskenbare etatisme was hier in fluweel gehuld. Veel geweld werd voorkomen door een stevig systeem van zoveel subtieler dwang en controle.

Dat systeem is vooral in de negentiende eeuw tot stand gekomen aan de hand van het onder controle houden van de verhoudingen tussen de kerkgenootschappen, maar zou in de twintigste eeuw dienst doen om de klassenstrijd onder de duim te houden.

24 Dat verklaart ook dat de overheid - ondanks de vorming van een min of meer neutrale publieke ruimte tijdens de Republiek, waarbij de bestuurders zich boven de confessies opstelden - zich nadrukkelijk tot doel stelde ‘maatschappelijke en christelijke deugden’ (vrijwel een tautologie) te bevorderen. Zonder christelijke moraal zou immers een beschaving geen bindmiddel hebben en weerloos zijn tegen elke zonde of ramp die maar denkbaar was. Over het begin van deze neutraliteit: J. Spaans, *Haarlem na de Reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven 1577-1620* ('s-Gravenhage, 1989). Over de veranderende relatie tussen staat, kerken en samenleving: P. van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990* (Amsterdam, 1996). Een christelijke moraal bevorderde ook de gedachte (en het gevoel) dat armoede aanstootgevend was en zo mogelijk verholpen diende te worden. De Bosch Kemper bij voorbeeld schreef enerzijds dat armoede vooral voortkwam uit de ‘zorgeloosheid der groote menigte’, maar constateerde daarnaast: ‘Wij oordeelen de armoede te afzigtelijk om haar zonder onderstand te laten. Wij zijn weldadig uit welvoeglijkheid, uit fatsoenlijkheid’: J. de Bosch Kemper, *Geschiedkundig onderzoek naar de armoede in ons vaderland, hare oorzaken en de middelen, die tot hare vermindering zouden kunnen worden aangewend* (Haarlem, (1851) 1860) 264 en 147-148. Zie ook: A. de Swaan, *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de Nieuwe Tijd* (Amsterdam, 1989) 23-37.

25 J. Harris, *Private lives, public spirit. Britain 1870-1914* (Harmondsworth, 1993).

26 N. Randeraad, ‘Het geplooide land. De pacificerende rol van commissarissen des konings en burgemeesters’, in: J.C.H. Blom, J. Talsma, ed., *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam, 2000) 134-153.

Zoals bekend werd de klassenstrijd in Nederland niet voortvarend ter hand genomen. Vanaf de jaren veertig van de negentiende eeuw werd er door bezorgde intellectuelen al op gewezen dat de klassenstrijd niet bij Wuustwezel zou stoppen.[27] Maar tot wanhoop van de socialisten duurde het verschrikkelijk lang voordat er sprake was van een mobilisatie van de strijdende partijen. Het aardigste voorbeeld van deze klacht is de studie van Henriëtte Roland Holst, die in 1902 haar *Kapitaal en arbeid in Nederland* uitgaf, wat welbeschouwd één jammerklacht was over 'een merkwaardig gebrek aan samenhang, regelmatigen uitgroei en vastheid van gang' der arbeidersbeweging. Dit was des te meer te betreuren, waar volgens haar het proletariaat in Nederland al zo lang was uitgebuit dat het nog slechts bestond uit 'stompzinnige schepselen, zwak van fysieke, nog zwakker van geestelijke krachten.'[28] Meer in het algemeen is het opmerkelijk hoe negatief sociaal-democratische intellectuelen oordeelden over aard en karakter van de arbeidende klassen, een oordeel dat in de geschiedschrijving is overgenomen en pas de laatste jaren aan het vervagen is.[29] Het werd alleen lange tijd niet herkend als stuitende neerbuigendheid, omdat dit oordeel gebed was in een groter verhaal over de bourgeoisie die zo lang treuzelde met het aanvaarden van haar historische taak, namelijk Nederland te industrialiseren. De proletariërs waren dus weliswaar achterlijk, maar ze konden er niets aan doen.

Nu kwam de industrialisatie inderdaad betrekkelijk laat en vooral erg geleidelijk op gang. Daarmee heeft dit proces in Nederland niet die verwoestende uitwerking gehad op de sociale relaties als in de bekende kolen- en staalgebieden van Europa, zoals in Noord-Frankrijk, het Ruhrgebied en Wallonië. Daar heersten situaties die bij voorbeeld Quack diep schokten.[30] Iets vergelijkbaars was eigenlijk alleen te vinden in de aardewerkindustrie in Maastricht, met Petrus Regout in een dragende rol als werkgever, katholiek en bourgeois, kortom als de ideale schurk. Maar dat was een uitzondering. De late en trage industrialisatie heeft niet alleen veel ellende voorkomen, maar het ook mogelijk gemaakt dat het standbesef lange tijd in functie bleef. Het interessante van standsbesef is dat daarin een notie zit van wederzijdse verantwoordelijkheden. Ook als aan het eind van de negentiende eeuw een dynamisch en offensief klassenbesef optreedt, zal dat nog allerlei kenmerken vertonen van standsbesef. Er was een sterke nadruk op wederzijdse rechten en plichten, zoals ook in het refrein klonk van het door de socialisten aangeheven Vrijheidslied. Daarnaast is er, nauw verbonden met de onmiskenbare sociale hiërarchie, sprake van een zeker wederzijds respect. En juist om dat respect met recht en rede te kunnen opeisen, zal de Nederlandse arbeidersbeweging vervolgens ook de eigen aanhang in sterke mate onderwerpen aan matigheid en bovenal aan discipline.[31]

27 G. de Clerq, 'Louis Blanc', *De Gids*, X (1846) 7-33, 43-78 en 131-162.

28 H. Roland Holst-van der Schalk, *Kapitaal en arbeid in Nederland. Bijdrage tot de economische geschiedenis der 19e eeuw* (Reprint Nijmegen, s.a.; Amsterdam: Soep, 1902) 6 en 89.

29 D. Bos, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894* (Amsterdam, 2001).

30 H.P.G. Quack, *Herinneringen 1834-1914* (Nijmegen, (1913/1915) 1972) 132.

31 A. de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940. Een historisch sociologische studie* (Meppel, 1984); J.C. van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap. Vijf eeuwen drankbestrijding en alcoholhulpverlening in Nederland* (Hilversum, 1995).

Tot slot. Onze historiografie heeft een sterk *Whig*achtig karakter. Een wat evenwichtiger beeld zal niet ontstaan door brutaalweg het andere uiterste te kiezen, ook al is het onderzoek naar allerlei vormen van geweld nog geenszins uitgeput.[32] Hier heb ik vooral naar voren willen brengen dat het geweld in potentieel verontrustende perioden in belangrijke mate beteugeld werd door aanvankelijk streng allerlei groepen uit te sluiten en slechts voorwaardelijk toe te laten - dit is vooral te merken aan de behandeling van de Afscheiding en de katholieken. In tegenstelling tot wat de term suggereert was 'openbaar' vaak de aanduiding voor een sociale ruimte waarin gelovigen nauwelijks op prijs werden gesteld. In de loop van de negentiende eeuw is een systeem van buitengewoon effectieve sociale controle tot stand gebracht, waarbij staat en middenveld verstrengeld raakten en wederzijds elkaars effectiviteit versterkten. De ontwikkeling van dit systeem kreeg de ruimte door twee geluksfactoren. Nederland raakte niet betrokken in de machtsconflicten binnen en tussen de drie ons omringende grote landen. Dat voorkwam allerlei rampen en gaf ruimte voor een eigen ontwikkeling. En, ten tweede, doordat Nederland niet beschikte over ijzererts of eenvoudig te exploiteren kolenbekkens werd een potentieel alles omverwerpend industrialisatieproces vermeden, waardoor het pacificerende systeem ook op de klassenstrijd toegepast kon worden. Het geweld in de polder had dus vooral de vorm van een buitengewoon sterke sociale controle - want in de polder blijft, zoals bekend, weinig ongezien. En boven die polder was bovendien dan nog altijd de hemel, van waaruit wij allen sterk in de gaten werden gehouden.

32 Er lijken twee terreinen nog grotendeels braak te liggen. Dat is ten eerste het geweld binnen gezinnen en families (incest, mishandeling van vrouwen en kinderen) en ten tweede het geweld in een aantal gebieden, waar bij zekere groepen (jonge mannen) en op zekere momenten (kermis) wel degelijk een soort geweldscultuur heerste (Oss, de Walden in Friesland, sommige dorpen in West-Friesland).

Het interieurjaar 2001

Boudien de Vries

Recensieartikel naar aanleiding van:
R. Baarsen, e.a., *Rococo in Nederland* (Uitgave naar aanleiding van de tentoonstelling Rococo, Nederland aan de zwier, Rijksmuseum Amsterdam 2 november 2001 t/m 3 februari 2002; Zwolle: Waanders, Amsterdam: Rijksmuseum, 2001, 330 blz., €38,60, ISBN 90 400 9577 9); F. van Burkom, e.a., ed., *Leven in toen. Vier eeuwen Nederlands interieur in beeld* (Amsterdam: Stichting manifestatie historisch interieur 2001, Zwolle: Waanders, 2001, 302 blz., €38,95, ISBN 90 400 9572 8); C.W. Fock, ed., *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900* (Zwolle: Waanders, 2001, 520 blz., €55,-, ISBN 90 400 9588 4); H.C.M. Kleijn, e.a., ed., *Interieurs belicht* (Jaarboek monumentenzorg 2001; Zwolle: Waanders, Zeist: Rijksdienst voor de monumentenzorg, 2001, 224 blz., ISBN 90 400 9591 4); M. Westermann, met bijdragen van C.W. Fock, E.J. Sluijter, H.P. Chapman, *Art and home. Dutch interiors in the age of Rembrandt* (Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling 30 september 2001 t/m 26 mei 2002 in respectievelijk het Newark Museum, New Jersey en het Denver art museum, Denver; Denver: Denver art museum, Newark: Newark Museum, Zwolle: Waanders, 2001, 240 blz., €38,95, ISBN 90 400 9587 6 (gebonden), ISBN 0 914738 46 1 (paperback)).

Het interieurjaar 2001 heeft een aantal mooie boeken opgeleverd over de geschiedenis van de binnenkant van Nederlandse huizen. Ze variëren van tentoonstellingscatalogus *(Rococo in Nederland)* tot gedegen sociaal-cultuurhistorische studie (*Het Nederlandse interieur in beeld*). Een andere mogelijke indeling is op basis van het type historisch interieur: gaat het om een interpretatie op basis van een daadwerkelijk nog bestaand interieur, of richt de aandacht zich op afzonderlijke voorwerpen of interieurs op schilderijen? Zo ingedeeld scoort *Leven in toen* hoog in de eerste categorie. Het gaat hier om honderd best bewaarde, gaafste interieurs in Nederland uit de periode 1600-1940. Logischerwijze is de negentiende eeuw hier heel goed vertegenwoordigd. In het rococoboek zijn ook wel opstellingen te vinden van interieurs, maar dat betreft museale reconstructies. Het accent ligt op het rococo zoals dat zich manifesteert in decoratieve ornamenten. De reconstructie van een volledig volgens de rococomode ingericht interieur is geen doelstelling geweest, maar veel meer de bestudering van op zichzelf staande objecten.

Art and home en *Het Nederlandse interieur in beeld* besteden ook wel aandacht aan elementen in het interieur door middel van ontwerptekeningen en voorwerpen, maar beide boeken richten zich vooral op allerlei interieurdetails op schilderijen, waardoor ze vreemd genoeg levensechter aandoen. Er staan mensen op de schilderijen, waarbij al dan niet geïdealiseerde interieurs het decor vormen. De interieurs in *Leven in toen* zijn weliswaar 'echter' dan geschilderde interieurs, maar ze stralen tegelijkertijd vrijwel altijd iets steriels en kunstmatigs uit. De lege zalen met mooie plafonds, de (gedekte) tafels, stoelen en zeker de bedden in tastbare, historische interieurs wekken zelden de indruk dat er ooit mensen gebruik van hebben gemaakt. Nergens slingert een boek of handwerkje, een huiselijke poes bij de haard is er nooit.

In *Leven in toen* zijn er overigens wel een paar nu nog bewoonde interieurs te ontdekken, meteen zichtbaar aan de kamerplanten of een boekenkast met paperbacks. Om die onnatuurlijke en bloedeloze indruk weg te nemen is ernaar gestreefd om van elk interieur ook een vroege foto op te nemen. Omdat veel van de beschreven woonhuizen pas in de twintigste eeuw museum zijn geworden, geeft

dat wel een beeld van hoe het pand ooit normaal bewoond werd. In *Interieurs belicht* zijn eveneens veel historische interieurs te zien, met hetzelfde effect van lege zalen en onbezette stoelen. Daar waar geprobeerd is het interieur letterlijk wat te verlevendigen, zoals op Kasteel Amerongen, is afgaande op de foto's, het resultaat voornamelijk een gekunsteld aandoend tafereel met twintigste-eeuwse, verkleedde tieners die zogenaamd in de keuken bezig zijn. Er kwam wel veel publiek op af en dat is ook wat waard.

De publicaties zijn zonder uitzondering buitengewoon fraai en royaal geïllustreerd, mooi vormgegeven en zijn ongetwijfeld zeer de moeite waard voor onderzoekers die zich bezighouden met de geschiedenis van de kunstnijverheid. Voor historici geldt vanzelfsprekend vooral de vraag: wat hebben we hieraan? Zijn deze tien kilo boek met honderden pagina's afbeeldingen behalve mooi ook interessant? Wat leveren ze voor nieuws op? Iedereen kan wel bedenken dat deze interieurboeken een illustratie vormen bij de boedelinventarissen uit het notariële archief. De notaris schreef op dat zich in de nalatenschap een spoelkom van Chinees porselein bevond of een Franse canapé, en deze studies geven daar een plaatje bij. Niet onbelangrijk, maar is er meer?

Ik begin bij de voor historici minst verrassende studie, die over het rococo. Niet-kunsthistorici denken bij rococo al snel aan veel krullen, dat blijkt inderdaad te kloppen. Dit boek toont heel veel zwierige krullen op trapleuningen, lambriseringen, meubelstukken, doosjes, spiegels, porselein en behang. De inleiding van Reinier Baarsen benadrukt vooral dat het rococo in Nederland bij de elite wel degelijk populair is geweest, al werd reeds in de achttiende eeuw deze frivole stijl als on-Nederlands gezien. De catalogus en de voorafgaande artikelen zijn vooral objectgericht, maar glimpjes van de sociaal-culturele context vangen we op in bijvoorbeeld kaderteksten over opdrachtgevers (Willem IV was belangrijk) of over de immigratie van Franse goudsmeden die met hun fijn bewerkte horloges de stijlvernieuwing in Nederland op gang brachten. De onbekendheid met het Nederlandse rococo is voor de samenstellers reden geweest om het accent te leggen op de stijl zelf, en niet op de sociaal-culturele context. Dat is op zichzelf verdedigbaar, maar wel jammer, want de vraag in hoeverre het rococo doordrong in andere sociale milieus dan alleen de bovenlaag, blijft onbeantwoord. Overigens is ook in *Leven in toen* te zien dat de stijl inderdaad populair is geweest en dat, waarschijnlijk wegens de hoge investeringen in die overdaad aan ornamenten, latere eigenaars niet altijd de hamer hebben gezet in de sierlijke stucplafonds of uitbundig gedecoreerde schoorsteenpartijen.

Leven in toen biedt, zoals gezegd, een overzicht van de honderd mooiste, best bewaarde en meest authentieke woonhuisinterieurs (7), dus automatisch uitsluitend van zeer welgestelden. Het is géén overzicht van de wooncultuur van ‘de’ Nederlanders. Aan elk interieur is een kort artikel gewijd, met de ontstaans- en bewoningsgeschiedenis van het huis. Van de opgenomen woonhuizen zijn doorgaans alleen de representatieve ruimten afgebeeld: een fraaie salon, een monumentale entree of trappenhuis, soms een slaapkamer of keuken. In een paar kaderteksten wordt stilgestaan bij de wat meer laag-bij-de-grondse aspecten van het interieur, zoals de watervoorziening, secreten en wc's, verlichting en verwarming. Buitengewoon praktisch is het overzicht achterin het boek, met daarin adressen en toegankelijkheid van de opgenomen locaties. In inleidende artikelen beschrijven Pieter Biesboer en Barbara van der Laan helder en overzichtelijk de grote lijn van de belangrijkste

veranderingen in het interieur. De kwaliteit van deze artikelen en de aardige kaderteksten niet te na gesproken, in de rest van het boek, het overgrote deel dus, ligt het accent op de architectonische en kunsthistorische aspecten, niet op de sociaalculturele.

Anders dan *Leven in toen* gaat *Interieurs belicht* uit van een veel ruimere opvatting van het begrip interieur. Ligt bij het eerste boek het accent op interieurs met een woonfunctie, dus

(land)huizen, paleizen en kastelen en een enkele maal een regentenkamer, bij het tweede gaat het daarnaast óók om het interieur van boerderijen, kerken, retraitehuizen (ja, met zwart-wit betegelde gangen), het Tuschinski-theater, bibliotheken, nutsbedrijven, enzovoorts, er is zelfs een artikel met als onderwerp 'van volksbadhuis tot Hamman.' Qua uitvoering veel bescheidener opgezet dan *Leven in toen*, maar juist door die ruime opvatting van het begrip interieur een origineel, en ook voor historici interessant boek.

Het boek valt uiteen in twee delen: 'Zorg en beheer' (zeven artikelen) en 'Inwendige rijkdom' (acht artikelen over bovenstaande interieurtypen). Er zijn daarnaast nog zestien korte kaderteksten over specifieke locaties. Het eerste deel biedt een caleidoscoop van alles wat met 'interieur' samenhangt: het ingewikkelde wettelijke kader, subsidiestelsels, conservering, beveiliging, educatieve aspecten en de wirwar aan particuliere, kerkelijke en overheidsinstellingen die interieurs in eigendom of beheer hebben. Heel nadrukkelijk raken de museale wereld en de (kunst)historische disciplines elkaar in het artikel van Peter van Mensch 'Tussen narratieve detaillering en authenticiteit.' Ontegenzeggelijk wordt het verleden beter invoelbaar door het toevoegen van verhalende details in interieurs, zoals bijvoorbeeld de 'living history' die in het Zuiderzeemuseum wordt toegepast. Maar waar liggen de grenzen? Van Mensch geeft als treffend voorbeeld een fort op Malta waarin een museum was gevestigd, dat gesloten moest worden wegens de waarschijnlijk zeer authentieke stank van rottende rattenkadavers en de eveneens zeer authentieke zwermen vlooien die er rondsprongen (54). De moderne bezoeker is doorgaans niet uit op dit type authentieke ervaring.

Erg stimulerend is ook het artikel 'Huiselijke pretenties' van Wim Denslagen, die op opgewekte toon een van de valkuilen van de reconstructie van historische interieurs beschrijft. Het overgrote deel van de welgestelde mensen woonde waarschijnlijk in een allegaartje van meubels en snuisterijen en niet in achttiende-eeuwse stijlkamers. Dat is nu natuurlijk nog zo. Maar er zijn hedendaagse rijken die, geïnspireerd door glossies als *House and garden*, met een lading antiek een interieur willen creëren - in 'manorhouse-stijl' bijvoorbeeld - dat nooit zo heeft bestaan. Historische interieurs zijn illusies (103). Verrassend is ten slotte een korte bijdrage waarin glashelder wordt aangetoond dat behoud van het interieur geen historische reconstructie hoeft te betekenen. De spectaculaire moderne plafondschildering van Huub Kurvers in kasteel Obbicht is hiervan een overtuigend bewijs. Niks wolken, fondantkleurige godinnen en putti, maar een luchtig zwevend tentdoek, waarachter de blauwe hemel lokt en de zon schijnt (10-11 en 104-107).

Interieurs belicht stipt heel veel aan dat de moeite waard is om verder te onderzoeken. Het toont daardoor tevens aan dat het behoud van het interieur als deel van het cultureel erfgoed een multidisciplinaire aanpak vergt, waarbij historici die zich bezighouden met allerlei economische, sociale en culturele aspecten van levensstijl en het gebruik van ruimten in het verleden, hun eigen inbreng hebben naast kunsthistorici, musea en monumentenzorg.

Art and home is een catalogus van een in de Verenigde Staten gehouden tentoonstelling over uitsluitend Nederlandse kunst. De eigenlijke catalogus wordt voorafgegaan door vier artikelen. Hoofdredacteur Mariët Westermann biedt in haar inleidende artikel een zelfde soort frisse blik op historische interieurs als Denslagen.

Het gaat hier om interieurs op schilderijen. Westermann laat de opvallende parallel zien tussen de stillevens en verstilde hoekjes op zeventiende-eeuwse schilderijen en de afbeeldingen uit een hedendaagse woonwarenhuisgids, de Amerikaanse *Pottery Barn*, zeg maar het equivalent van onze Ikeagids. Op allebei smaakvol gedekte tafels, leuke doorkijkjes, banen zonlicht over de vloer. Van de moderne interieurafbeeldingen weten we allemaal dat in werkelijkheid niemand zo woont, het zijn gestileerde ideaalbeelden. Dat geldt volgens Westermann ook voor de zeventiende eeuw. De genrestukken laten niet zien hoe

het werkelijk was, maar hoe de burgerij zich idealiter een privé-sfeer voorstelde. De populariteit van de genreschilderijen is een manifestatie van het opkomende huiselijkheidsideaal, dat mede door schilders vorm werd gegeven in de manier waarop interieurs, maar ook de mensen erin werden afgeheeld. Het overgrote deel van het artikel bestaat verder uit in grote lijnen beschrijven van een Nederlands normen- en waardenpatroon tegen de achtergrond van de zeventiende-eeuwse geschiedenis, en de spiegeling van die normen en waarden in de schilderkunst. Voor de gemiddelde historicus levert dat weinig nieuws op, maar voor de (Amerikaanse) doelgroep waarschijnlijk wel. Wat me stoorde waren uitspraken als: 'The burghers who bought them [de schilderijen] and saw themselves mirrored in them had a political stake in the triumphant progress of their values. That progress had to begin at home, and it was thus that artists, especially painters, assume a central position in the wider cultural effort to shape new living environments and familial relationships.' (79) Dat klinkt heel mooi, maar het hele artikel gaat over de vraag hoe normen en waarden gestalte krijgen in de picturale wereld, en niet andersom.

Nuchterder is het gedegen artikel van Willemijn Fock, die op basis van allerlei historische bronnen zoals boedelinventarissen, bouwtekeningen, krantenadvertenties en egodocumenten aantoont dat de zeventiende-eeuwse genreschilderijen geen één op één afspiegeling zijn van de burgerlijke interieurs. Het artikel is daarmee een uitstekend voorbeeld hoe de kunsthistorische en historische disciplines elkaar kunnen aanvullen. Bijvoorbeeld: afgaande op de schilderijen zou je denken dat elk huis van de welgestelde burgerij een fraaie tegelvloer heeft, met daarop dan ook nog eens een dik tapijt. Onzin, toont Fock aan, mensen hadden grenen planken op de vloer met daarop matten. Tegels waren veel te koud in dit klimaat. De tegelvloeren en tapijten waren vooral bedoeld om de virtuositeit van de schilder met perspectivische vertekeningen te laten zien. Ook de koperen kronen die vaak zijn afgebeeld, waren zeldzaam. Terecht stelt zij dat het vooral van belang is om vast te stellen hoe algemeen of hoe bijzonder bepaalde facetten van een interieur waren en dat kan niet op basis van afbeeldingen alleen. (101)

De overige twee artikelen in deze bundel zijn van Eric Jan Sluijter, die het ongewone beschrijft, namelijk het verbijsterend omvangrijke schilderijenbezit van twee Leidse burgers en van H. Perry Chapman, 'Home and the display of privacy.' Misschien is het 'typisch Amerikaans', maar kennelijk vindt deze auteur het nodig om aan te sluiten bij de belevingshorizon van de lezer: 'Just as American sitcoms of the 1950s and 1960s offered a forum for new notions of home and family, Dutch paintings of the 1650s and 1660s worked out and reinforced ideals of proper domestic life.' (129) En dat wordt dan verder uitgewerkt, met foto's van Archie Bunker erbij. Voor mij hoeft dat niet zo.

Het Nederlandse interieur in beeld onder eindredactie van Willemijn Fock doet niet aan dit soort nogal wilde vergelijkingen. Dit is een in alle opzichten prachtig boek. Het is voor de komende decennia hét standaardwerk voor het interieur, of liever, de wooncultuur. Want het gaat niet alleen om het interieur als zodanig, maar ook om de sociaal-culturele context. Behalve voor objecten en elementen in interieurs, is er dus aandacht voor de manier waarop het bewoond werd en voor vragen als door wie of wat werden veranderingen in het interieur gestimuleerd, wie waren gebruikers van bepaalde typen interieurs, welke differentiatie in wooncultuur bestond er naar

sociale groep, wat kostten verbeteringen of vernieuwingen, hoe werden huizen verlicht en verwarmd? Dat impliceert dat ‘interieur’ ruim moet worden opgevat: het betreft niet alleen alle roerende goederen, maar ook de beschilderingen, het behangsel, de schoorstenen, deuren, ramen, wanden en plafonds. Bij roerende en nagelvaste elementen zijn ook vorm, materiaal en productietechniek van belang.

De drie eeuwen die dit boek beslaat, zijn opgedeeld in zes hoofdstukken, één per halve eeuw. Elk hoofdstuk kent weer een vast stramien: eerst de algemene (kunst)historische ontwikkelingen

als achtergrond, daarna de planning, indeling en het gebruik, dan de vaste interieurafwerking en de losse inrichting. Er zijn veel afbeeldingen bij de tekst van de hoofdstukken zelf en aan het eind van elk hoofdstuk is er een groot cluster met afbeeldingen met korte toelichtende teksten, die adstrueren wat in het hoofdstuk zelf is behandeld. Het nadeel hiervan is dat waar in de hoofdstukken naar deze afbeeldingen wordt verwezen, de lezer die alles wil volgen voortdurend heen en weer moet bladeren; het voordeel van deze aanpak is dat, als op één afbeelding meerdere interieuraspecten te zien zijn, dit in de bijbehorende toelichting aan bod kan komen. De afbeeldingen zijn meest schilderijen, prenten, tekeningen en aquarellen, later ook foto's, en daarnaast plattegronden en ontwerptekeningen. De laatste zijn gelukkig op een zodanig formaat afgedrukt dat je er ook iets op kan zien. De series afbeeldingen zijn verbluffend. Omdat ze niet gekozen zijn om hun artistieke kwaliteit, is het overgrote deel onbekend materiaal dat is opgespoord in een groot aantal archieven en collecties. Het gaat om het alledaagse wonen, niet om de schitterende zalen van de elite. Dit maakt het boek van een totaal ander kaliber dan de tentoonstellingscatalogi, die meestal het mooiste uit de kast halen, en het is door de nuchtere, zakelijke stijl mijlenver verwijderd van de wat zweverige interpretaties van *Art and home*. We zien houterige gezelschappen die uitgekozen zijn omdat ze voor een interessante schoorsteen of deur zitten, we kijken in keukens en zien in hoekjes privaten, onze aandacht wordt gericht op de pendule of het porseleinen kaststel, of een donker hoekje waarin nog net een blaker is te zien. Fascinerend. Het is onvermijdelijk dat het overgrote deel van de afbeeldingen de rijkere interieurs betreft, en dan vaak alleen nog maar de representatieve ruimten en niet de zolder of de keuken. Waar mogelijk zijn die wel afgebeeld. De woonomgeving van de minder bedeelden blijft noodgedwongen onderbelicht.

De twee hoofdstukken over de zeventiende eeuw zijn geschreven door Willemijn Fock, die ook de eindredactie voerde. Zij is er, evenals Koldewij (1750-1800), het beste in geslaagd om daadwerkelijk een verband te leggen tussen de wooncultuur en de algemene sociaal-culturele context. De hoofdstukken van Pijzel-Domisse (1700-1750) en Eliëns (negentiende eeuw) doen dat minder en leggen het accent meer op de kunsthistorische aspecten. Pijzel-Domisse legt een groot accent op de interieurs van poppenhuizen, bij uitstek haar terrein. Hoewel deze interieurs erg de moeite waard zijn - al was het alleen al omdat ze zelden afgebeelde ruimten laten zien zoals de mangelzolder of de bijkeuken - had ik wel wat meer willen horen over de haken en ogen die deze bron ongetwijfeld heeft. En wat betreft de negentiende eeuw: dit indrukwekkende boek is toch ook een stand van zaken van het cultuur-historische onderzoek. Aan de negentiende eeuw is nu eenmaal minder gedaan dan aan de zeventiende eeuw. Dat komt ook tot uiting in het aantal pagina's: waar de zeventiende eeuw met 61 pagina's tekst (buiten de afbeeldingenclusters) wordt bedeeld, is dat voor de negentiende eeuw nog niet de helft daarvan.

Het boek bevat talloze interessante feiten (een mooie spiegel kostte 200 gulden, een schilderij van Rembrandt 400, 44), zeer bruikbare registers op personen, zaken en plaatsnamen maken het zoeken naar bepaalde voorwerpen of aspecten gemakkelijk (wat is sakerdaanhout?, wat is een dessertkamer?). Maar ondanks alle kwaliteiten toch een puntje van kritiek: een grote lijn is er moeilijk uit te halen. Bijvoorbeeld: ‘ergens’ treedt een fundamentele verandering op in de wooninrichting. Aanvankelijk staan de eetkamerstoelen tegen de wand en schuift men de tafel ingeklapt opzij. Voor

onze begrippen lijkt dat altijd alsof je net wil gaan stofzuigen (c.q. vegen). Dat verandert op een gegeven moment, maar wanneer? Of: aanvankelijk is er weinig tot geen differentiatie naar woonfunctie, overal in het huis staan bedden. Dat verandert, maar wanneer? Dat staat wel in het boek, maar is moeilijk terug te vinden. Bovendien wordt eerder de wanneer-vraag beantwoord dan de vraag waaróm een dergelijke verandering zich voordoet. Per hoofdstuk is er geen korte samenvatting van het meest karakteristieke uit de periode. Maar zoals gezegd, een prachtig boek gebaseerd op een indrukwekkende hoeveelheid wetenschap-

pelijk werk. Onmisbaar voor iedereen die zich bezighoudt met het onderzoek naar de wooncultuur. Historici én kunsthistorici zullen nu het verband tussen de ambities, de statusgevoeligheid, het conformisme, de religiositeit van de mensen op deze afbeeldingen en de stoffelijke neerslag daarvan in hun interieur verder moeten uitdiepen. Dit boek draagt daarvoor meer dan voldoende materiaal aan.

Recensies

Algemeen

M.G.J. Duyvendak, ed., *Regionaal besef in het Noorden. Historische opstellen aangeboden aan prof. dr. P. Th. F.M. Boekholt bij zijn afscheid als hoofddocent in de regionale geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen op 23 november 2001* (Groninger historische reeks XXIV; Assen: Van Gorcum, 2003, 138 blz., €17,90, ISBN 90 232 3910 5).

Dit vierentwintigste deel in de Groninger historische reeks bevat de teksten van de voordrachten uitgesproken op een studiedag te Groningen ter gelegenheid van het afscheid van een historicus die langs door Michiel Gerding aan het eind van deze bundel boeiend gekarteerde omwegen tot de regionale geschiedenis kwam, met Drenthe als hoofdterrein van onderzoek.

In een bijdrage met de intrigerende titel ‘Uit een dodenboom te Lutjelollum’ (6-29) laat Goffe Jensma zijn licht schijnen op het culturele verschil tussen Friesland en Groningen en de manier waarop dat in de negentiende eeuw werd geconstrueerd. Frappant is zijn antwoord op de vraag waarom het regionalisme juist in de provincie Friesland van het jonge koninkrijk zo'n vruchtbare voedingsbodem heeft gevonden. Hij zoekt de verklaring deels in de ‘relatief snellere periferisering van wat vanouds het tweede gewest van de Republiek was geweest’ (15) en het verlies van instituties als het hof der Oranjes te Leeuwarden en de universiteit van Franeker. Een groot deel van deze bijdrage betreft de uiteindelijk mislukte poging om met behulp van schedelmeting een fundamenteel verschil tussen een Friese en een Groningse ‘stam’ vast te stellen. Eén van de vele in dat kader onderzochte objecten was het lijk van een in een ‘dodenboom’ - houten doodskist - bijgezette vrouw, gevonden in het Friese Lutjelollum, vandaar de titel van Jensma's artikel.

Wanneer men de chronologie als richtsnoer hanteert, is er alle reden om, zoals in dit boek gebeurt, eerst de wording van het regionaal besef in Friesland en daarna hetzelfde proces in Groningen te behandelen. Het Friesch Genootschap ontstond in 1827. D. Th. Broersma maakt in zijn artikel ‘De Groninger beweging als brandpunt van ontluikend regionaal besef’ (30-43) duidelijk dat de bekende industrieel Jan Evert Scholten (1849-1918) één van de eerste grote gangmakers is geweest van die beweging. Interessant is dat zijn ‘sterk regionaal bewustzijn’ gepaard ging met een ‘rotsvast vooruitgangsgeloof’. (31) Evenzeer interessant is dat de Groninger beweging in een later stadium, toen mensen als K. ter Laan en G.W. Spitzen [Geert Teis] er een belangrijke rol speelden, als het ware een strijd op twee fronten heeft gevoerd. Men wilde zich profileren tegenover ‘Holland’ maar ook tegenover de ‘Groot-Friese (culturele) dreiging.’ (39)

In ‘Levend land. Regionaal besef aan de Groninger universiteit aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog’ (44-68) gaat K. van Berkel in op de viering van het universiteitslustrum in 1939. Hoogtepunt van de feesten was een openluchtspel onder de titel ‘Levend Land’, geschreven door Halbo C. Kool en Victor van Vriesland (onder pseudoniem), wier tekst overigens vóór de opvoering door de oud-Vindicater J.A .Fijn van Draat aan een ‘ingrijpende bewerking’ werd onderworpen. (61) Als manifestatie was het een typisch ‘teken des tijds’, dat bijvoorbeeld de warme

sympathie genoot van de bevlogen commissaris der koningin, mr. J. Linthorst Homan. ‘Uiteindelijk viel het resultaat iedereen erg tegen’ (63), mede als gevolg van

veel ‘gekibbel’ tussen de betrokkenen met als inzet onder meer de vraag of het ‘ten toneele voeren van volksgebruiken’ wel verantwoord was (al een oude strijdvraag onder de Nederlandse volkskundigen).

Erwin H. Karel schrijft over ‘De Drentse Beweging en de constructie van haar verleden.’ (69-87) Daarbij wordt terecht veel aandacht besteed aan het werk van de socioloog en hoogleraar ‘Publizistik’ (te Münster) H.J. Prakke en de voor alle uitingen van regionalisme zo cruciale periode van de Duitse bezetting. Het is voor de auteur duidelijk dat de Drentse Beweging in wezen het werk is van ‘Prakke en de zijnen’ (84) en dat het niet juist is haar begin al te situeren in de negentiende eeuw.

Het onderwerp van de bijdrage van Hermann Niebaum is ‘Regio, taal en politiek’. (88-108) Hij richt zijn aandacht vooral op de erkenning van het Nedersaksisch in het Europees handvest voor ‘regional or minority languages’. In tegenstelling tot de directeur van het Meertensinstituut is de auteur het met deze beslissing, waarbij hij nog een bescheiden rol als adviseur van de Nederlandse Kamer heeft gespeeld, volkomen eens. Hij uit echter wel een waarschuwing: zijns inziens kan het Nedersaksisch/Nederduits alleen voortleven ‘als het lukt om een eind te maken aan de teruggang van het doorgeven van de taal aan de volgende generaties.’ (104)

De verzorging van deze bundel is zoals wij van de uitgever en van de Groninger historische reeks mogen verwachten. De bruikbaarheid zou overigens hebben gewonnen met de opname van korte curricula vitae van de auteurs / sprekers.

Ph. M. Bosscher

J.L. Kool-Blokland, *De rand van't land. Waterschapsgeschiedenis van Schouwen en Duiveland* (Werken van het Koninklijk Zeeuwsch genootschap van wetenschappen XIII; Middelburg: Koninklijk Zeeuwsch genootschap van wetenschappen, 2003, 304 blz., €42,50, ISBN 90 70534 36 3).

Dit mooi geïllustreerde boek gaat over de strijd tegen het water van het ‘rampeiland’ Schouwen. In tegenstelling tot wat de titel suggereert, gaat het voornamelijk over het waterschap Schouwen. De Duivelandse polders en de andere kleine polders op Schouwen komen slechts incidenteel aan de orde. De schrijfster onderscheidt vijf perioden, waarbij de cesuren liggen bij 1600, 1795, 1815 en 1914. Een ‘rampwaterschap’ of een ‘rampeiland’ werd Schouwen genoemd omdat het in de loop van de geschiedenis zwaar is getroffen door rampen als stormen, dijkvallen en overstromingen. De waterschapsbestuurders van Schouwen wisten reeds vroeg de instanties in Middelburg en Den Haag te overtuigen, dat behoud van het eiland in het voordeel was van Zeeland en Holland. Het fungeerde als een voormuur voor deze gewesten en daarom sprak men van de ‘Rand van 't land’.

Rampen waren dikwijls de aanleiding tot bestuurlijke vernieuwing. Na de dijkdoorbraak van 1288 gaf graaf Floris V drie jaar later de opdracht om tijdelijk een overkoepelend dijkbestuur te vormen, dat boven de bestaande dijkcolleges stond om de lasten van het herstel over alle ingelanden te verdelen en controle uit te oefenen op het onderhoud van de zeedijken. Na de St. Elisabethsvloeden van 1421 en 1424 stelde de nieuwe machthebber Philips van Bourgondië een centraal dijkcollege in

voor Schouwen, bestaande uit een college van zeven heemraden onder voorzitterschap van de regerende burgemeester van Zierikzee. Het stadsbestuur van Zierikzee had een grote invloed, doordat het eveneens de heemraden aanstelde. De voorzitter van het dijkcollege bepaalde de agenda, de nieuwe werken en overlegde met de andere overhe-

den. Er was een opperdijkgraaf, die de soeverein vertegenwoordigde en daarom ten tijde van de Republiek door de Staten van Zeeland werd benoemd. Het werd steeds meer een ceremoniële functie. Voor belangrijke beslissingen werden de rijkste landeigenaren geraadpleegd. De waterschappen, die overkoepeld werden door het centrale waterschap Schouwen behielden hun oude structuur. De bestuursvorm van het waterschap bleef tot 1796 ongewijzigd.

Voor het waterschap Schouwen waren de dijkvallen het grootste probleem. Vanaf de vroegste geschiedenis van het waterschap deden ze zich voor. Na 1700 zijn alleen al 250 dijkvallen geregistreerd. Met name aan de zuidzijde deden de dijkvallen zich voor. Door de sterke stroming van de Oosterschelde kalfde de zuidkant af en ontstonden diepe geulen aan de voet van het dijklichaam. De geschiedschrijver M.Z. Boxhorn schreef in de zeventiende eeuw over de 'crancke dijkagie'. Aanvankelijk had men niet de technische mogelijkheden en de financiële middelen om werken ter voorkoming van dijkval uit te voeren. De bestrijding bestond in het leggen van een nieuwe dijk landinwaarts, een zogenaamde 'inlage'. Daardoor gaf men steeds land prijs. De grootste verliezen aan land vonden plaats tussen 1400 en 1600. Pas in de negentiende en twintigste eeuw gelukte het de dijkval gedeeltelijk te beteugelen door zinkstukken en het storten van steen. Beide oplossingen waren duur.

Ondanks de hoge waterschapslasten voor de landeigenaren kon Schouwen zelf niet alle lasten dragen. De financiële hulp van de Staten van Zeeland leidde ertoe dat de invloed van het gewest steeds groter werd. De Staten van Zeeland stelden drie inspecteurs aan om te controleren hoe het geld werd besteed en of het onderhoud van de zeedijken goed gebeurde. Hun macht groeide in de achttiende eeuw. Zij vormden als het ware een voorloper van de provinciale waterstaat.

In de Bataafse en Franse tijd werden pogingen ondernomen om tot centralisatie van de waterstaatszorg te komen. Het reglement van het waterschap Schouwen uit 1796 telde opnieuw zeven heemraden, waarvan er vier gekozen werden door de ingelanden met meer dan 10 gemeten (= 4 ha.) land, terwijl de Zeeuwse volksvertegenwoordigers de overige drie kozen. Elke maand was een heemraad 'commissaris van de maand' die de lopende zaken afhandelde. De heemraden benoemden een secretaris, een penningmeester en het overige personeel. In de Bataafse en Franse tijd volgden de waterstaatkundige rampen elkaar snel op, zo zelfs dat men vreesde voor de ondergang van Schouwen.

De auteur geeft een duidelijk beeld van het achtergebleven onderhoud door externe factoren als de Eerste Wereldoorlog, de economische crisis, de Tweede Wereldoorlog en de daaropvolgende opbouwjaren. Daardoor plaatst zij de gebeurtenissen van de februariramp van 1953 in een juist perspectief. Het waterpeil kwam tijdens de rampnacht bij Zierikzee een halve meter hoger dan ooit tevoren! Dat gegeven, gecombineerd met het achterstallige onderhoud, maakt duidelijk hoe deze omvangrijke ramp kon plaatsvinden. De februariramp vormt een waterscheiding in de beleving van de eilandbewoners. Een van de gevolgen van de ramp was de vorming in 1957 van één waterschap voor het gehele eiland. In 1996 zijn alle waterschappen in Zeeland opgegaan in één Zeeuws waterschap.

De auteur is zeer summier in haar verhaal over de gevolgen van de invoering van de wet verontreiniging oppervlaktewater in 1970, waardoor de waterschappen er een belangrijke taak bij kregen. De noten staan op dezelfde pagina als de verwijzing in de tekst. Dat is een goede zaak want in het notenapparaat staat veel informatie, die

voor een belangrijk deel thuishoort in de tekst. Door het zeer kloeke formaat konden de illustraties en kaarten groot afgebeeld worden. Jammer dat een begrippenlijst ontbreekt; niet elk gehanteerd begrip wordt verklaard en veel kopers zullen het boek niet in een ruk uitlezen en daardoor andere hulpmiddelen moeten gebruiken om de betekenis van het begrip te achterhalen.

Maar ondanks de kritische punten is *De rand van 't land* een goed geschreven en mooi uitgevoerd boekwerk, waarin de waterstaatsgeschiedenis van Schouwen tot ongeveer 1975 boeiend wordt verteld.

A. Vroon

P.J. van Cruyningen, *Boerderijbouw in Zeeland van de tiende tot de twintigste eeuw. 'Schone welbetimmerde hofsteden'* (Utrecht: Matrijs, 2002, 216 blz., €29,95, ISBN 90 5345 220 6).

Het jaar 2003 was uitgeroepen tot het jaar van de boerderij. Deze specifieke aandacht voor de bouwkunst ten plattelande lijkt op het eerste oog overdreven, gezien de nog volop aanwezige oude boerderijen. Toch slaakt de SHBO, de Stichting historisch boerderij-onderzoek te Arnhem, een noodkreet via alle mogelijke media: als de teloorgang in het huidige tempo doorgaat, is er over enkele tientallen jaren nauwelijks meer een oude boerderij te vinden (zie: E.L. van Olst, *Historische boerderijen in Nederland* (Arnhem, 2001)). Ook in deze studie van P.J. van Cruyningen komt deze 'erosie' duidelijk naar voren, al is dat zeker niet het doel van zijn onderzoek. Wel richt hij zich op een blinde vlek in de Nederlandse kaart van boerderijtypen, namelijk Zeeland.

De ontwikkeling van de boerderij in het zuidwestelijk kustgebied, zoals Van Cruyningen zijn onderzoeksgebied in bredere zin omschrijft, blijkt zeer complex. De ligging tussen Holland, Brabant en Vlaanderen met alle wederzijdse invloeden, de veelvuldige overstromingen gevolgd door herbedijkingen en de zich wijzigende sociale structuren, zijn daar in belangrijke mate debet aan. Ook een breed scala aan verschijnselen die de vorm van de boerderij bepalen, zoals de locatie van de koe- en paardenstallen en van de toegangen tot de deel, de gebint- en kapconstructies en de inrichting van het woongedeelte, draagt eraan bij. Niet in het minst doordat het voorkomen van deze aspecten zich niet in één duidelijke chronologische lijn beweegt, maar per regio, per eiland zelfs, zijn eigen ontwikkeling en combinaties kent.

Van Cruyningen loopt voor deze complexiteit niet weg. De twintigste-eeuwse boerderij-on- derzoekers Klaas Uilkema en R.C. Hekker boden hem slechts enkele mager onderbouwde theorieën over dit gebied. Met grote detailkennis van de boerderij vormen in Zeeland en de aangrenzende gebieden, vult hij die basis aan en wordt alles consequent op een rij gezet. Zijn brede insteek blijkt eruit dat hij naast de boerderijgebouwen zelf, ook geschreven archiefmateriaal, oude afbeeldingen en (landmeters)kaarten in het onderzoek betrekt. Ofschoon enkele conclusies op het eerste oog erg voor de hand liggen - bijvoorbeeld de vaststelling dat in Zeeuws-Vlaanderen de invloed van Vlaanderen sterker is dan van Holland, en dat het omgekeerde geldt voor Schouwen-Duiveland (123-124) - is zijn belangrijke verdienste dat hij tot deze gevolgtrekkingen komt dankzij een afgewogen argumentatie.

Vernieuwend is zijn aandacht voor sociale factoren: eigendomsverhoudingen, migraties en contacten met andere gebieden. Zo weet Van Cruyningen meer dan aannemelijk te maken dat de Schouwse stolp, sterk gelijkend op de Noord-Hollandse stolpboerderij en verder een vreemde eend in de Zeeuwse bijt, omstreeks 1600

daadwerkelijk door immigratie van Noord-Hollandse boeren op Schouwen is geïntroduceerd. (117 vlg.) Ook treft hij de stedelijke invloed aan, die vanaf de late zestiende eeuw opkomt en die bijvoorbeeld in Noord-Holland al eerder aangetoond is. (94, 102) Als eigenaar van boerderijen schakelden stedelingen technici in, die als rentmeester, landmeter of bouwkundige fungeerden en in het hele zuidwestelijke kustgebied werkzaam waren. Dankzij de hierdoor ontstane netwerken was de door Van Cruyningen geconstateerde snelle modernisering van de boerderijen mogelijk. Illustratief zijn de boerderijen

met vrijstaande woning op het kleine Zuid-Hollandse eilandje Tiengemeten, die ongebruikelijk zijn voor die streek, maar uitstekend verklaard kunnen worden uit het gegeven dat de ontginning vanaf circa 1800 plaatsvond onder leiding van landmeter/landbouwer Hugo Vogel uit Noordwest-Brabant, waar dit soort boerderijen gemeengoed was. (131, zie ook: 'Historisch Boerderij-onderzoek: Tiengemeten' (SHBO Jaarverslag 2000; Arnhem, 2001)) Met deze aanpak sluit Van Cruyningen nauw aan bij het moderne architectuurhistorische onderzoek naar de rollen van de opdrachtgever en bouwmeester, die in Nederland met name door A. Mekking is gepropageerd en in studies van kerkgebouwen vaak tot interessante theorievorming leidt, (zie: A.J.J. Mekking, *De Sint-Servaaskerk te Maastricht* (Utrecht, 1986))

Zich terdege bewust van de complexiteit, steekt de auteur de lezer de hand toe door middel van regelmatig ingelaste kortere of langere samenvattingen. Ook wordt elk hoofdstuk besloten met een kaartje van het onderzochte gebied, waarop in kleur de in de behandelde periode voorkomende boerderijtypen zijn weergegeven. Enig minpuntje is het ontbreken van plattegronden, waarin als extra (noodzakelijke!) informatie de verschillende functies in de schuren hadden kunnen worden aangeduid.

Dankzij de stevige onderbouwing van zijn waarnemingen voegt deze publicatie wezenlijk toe aan het Nederlandse boerderij-onderzoek: de witte vlek op de kaart is hiermee gedegen ingevuld. Kortom, dit boek is een prachtig geïllustreerd voorbeeld van het moderne, goed onderbouwde boerderij-onderzoek dat, hoewel een stevige kluif om door te werken, voor een ieder die geïnteresseerd is in de historische boerderij verplichte kost zou moeten vormen.

Karel Emmens

J.W. van Petersen, *Reizen is tol betalen. De verkeersontwikkeling in en om het gebied van Rijn en IJssel tot de Bataafse omwenteling van 1795* (Aalten: Fagus, 2002, viii + 831 blz., ISBN 90 70017 63 6).

Reizen was in vroeger dagen veel lastiger, kostbaarder en tijdrovender dan nu. Dat geldt zowel voor het personen- als goederen- en brievenverkeer. Toch heeft dit interessante onderwerp weinig aandacht getrokken. Deze kolossale studie wekt dan ook grote verwachtingen. Het formaat, het aantal bladzijden en het gewicht dwingen ontzag af; de beperkte oplage versterkt de indruk van een kostbaar kleinood. De plaats van handeling is een uithoek, een deel van Oost-Gelderland, de Liemers en Doesburg. Het onderwerp is de ontwikkeling van het doorgaand verkeer over land en over water in die contreien, van de Middeleeuwen tot de Bataafse omwenteling. Allerlei aspecten van het verkeer te land passeren de revue, voor zover daarover bronnen voorhanden zijn. Langdurig wordt stilgestaan bij de soorten wegen, de belabberde staat ervan, de pogingen ze te verbeteren, de loop van de voornaamste verkeersroutes, de vervoersmiddelen, de breedte van de wagensporen, de postwagendiensten, het internationaal vrachtverkeer, het bode- en postwezen, de herbergen, de doorwaadbare plaatsen, overzetveren en bruggen en de landtollen. Even uitgebreid komen allerlei aspecten van het verkeer te water aan bod, voor zover daarover bronnenmateriaal te vinden is. De aandacht concentreert zich op de

veranderende loop en bevaarbaarheid van de Rijn, Oude Rijn, IJssel en Oude IJssel, de jaagpaden, de aanleg- en overslagplaatsen, de scheepstypen, de houtvlotten, de schippers en hun gilden, de markt- en beurtvaart, de riviertollen en, opmerkelijk beknopt, de convooien en licenten en de ontduiking ervan. Steeds deden zich heftige belangentegenstellingen en zelfs gewapende schermutselingen voor tussen de vorsten en steden; het gebied viel gedeeltelijk

onder het hertogdom Gelderland, zowel onder het kwartier van Zutphen als Nijmegen, en gedeeltelijk onder het hertogdom Kleef, dat na 1609 in handen kwam van de keurvorst van Brandenburg. Het boek besluit met 59 bijlagen met ordonnanties, reglementen, instructies en tarieflijsten, een uitgebreide literatuurlijst en een uitvoerig register. Speciale aandacht verdienen de ruim 200 zeer interessante, meest onbekende afbeeldingen.

De hoeveelheid informatie die de auteur heeft verzameld uit een veelheid van archieven is ontzagwekkend. De manier waarop hij die heeft verwerkt stelt echter teleur. De auteur beperkt zich ertoe deze gegevens te rangschikken en te beschrijven en doet geen poging de lezer een beeld te verschaffen of een visie voor te schotelen. Het boek heeft daarom meer het karakter van een materiaalverzameling en bronnenuitgave dan van een historische studie. Veel archiefstukken worden integraal of geparafraseerd weergegeven; het verschil tussen de tekst en de bijlagen is minder groot dan men zou denken. De behandelde aspecten van het verkeer worden steeds voorafgegaan door globale beschouwingen, die zo algemeen en vaag zijn dat men zich afvraagt waarop zij precies van toepassing zijn. De stofomslag vermeldt dat de auteur meerdere theses overtuigend en definitief weet te bewijzen, zoals een belangrijke ontwikkeling van het verkeer in de vroegmoderne tijd, een grote mobiliteit in die dagen en een gelijkwaardigheid van het vervoer over land en over water in die tijd, maar in de praktijk blijkt weinig van een dergelijke opzet, laat staan van de bewijsvoering. Meermalen wordt geconstateerd dat de hoogte van de riviertollen en hun toenemend aantal leidden tot verplaatsing van een deel van de goederenstroom van de water- naar de landwegen, maar een nadere adstructie, ondersteund met cijfers, ontbreekt. Alle onderwerpen worden zo onsamenhangend en ondoorzichtig gepresenteerd dat het niet meevalt greep op de inhoud van het boek te krijgen. Men kan niet ontelbare verordeningen opsommen zonder langdurig stil te staan bij de vraag wat ervan in de praktijk terechtkwam. Men kan ook niet honderden bladzijden gegevens presenteren zonder zich uitvoerig rekenschap te geven van de vraag hoe zij zo helder en overzichtelijk mogelijk kunnen worden aangeboden. Het is een illusie te denken dat zij voor zich spreken en vanzelf een beeld oproepen.

Ongetwijfeld bevat het boek een schat aan informatie uit een veelheid aan archivalia over een belangrijk onderwerp dat zeker in Nederland weinig aandacht krijgt. De streekarchivaris van de Liemers en Doesburg heeft de historische wereld daarmee beslist aan zich verplicht. Helaas laten de vormgeving en interpretatie van het materiaal dat hij met zo'n eindeloos geduld boven water heeft gehaald veel te wensen over. Idealiter zou hij Oost-Gelderland als microkosmos voor de staat van het verkeerswezen in de vroegmoderne tijd hebben beschouwd en de schat aan gegevens systematisch vanuit dat perspectief hebben bewerkt en geanalyseerd; op zijn minst zou hij een bepaalde vraagstelling en opzet tot uitgangspunt hebben moeten nemen. Dat is niet gebeurd. Het boek past in een oeroude antiquarische traditie. Natuurlijk zullen veel streekgenoten, geografen en genealogen hun voordeel met de informatie kunnen doen, maar historici die vooral belang stellen in algemene problemen en nieuwe gezichtspunten zullen moeilijk met dit reusachtige werk uit de voeten kunnen, tenzij zij het toevallig als bron van informatie voor hun eigen onderzoek kunnen gebruiken.

Guido de Bruin

R. Dell' Aira, F. Hoekstra, *Faustius, een geschiedenis van Faust in Nederland* (Zaltbommel: Europese bibliotheek, 2002, 152 blz., €18,50, ISBN 90 288 3665 9).

De fascinatie voor Faust ontstond bij Robbie Dell' Aira al in zijn jeugd. Een verhaal, voorgelezen op de lagere school, bracht hem ertoe een bezoek te brengen aan kasteel Waardenburg, waar Faust gewoond zou hebben en gestorven zou zijn. Hij maakte er kennis met de kasteelbewoner. Deze Adriaan van Goelst Meijer liet hem later zijn verzameling documenten over Faust in Waardenburg na en introduceerde hem bij de Duitse Faust-kenner Günther Mahal. Beiden stimuleerden Dell' Aira in het onderzoek naar Faust in Nederland en dit resulteerde in de samenstelling van *Faustius*, bedoeld als populair wetenschappelijk boek.

Eerst worden heel verstandig de algemene Europese Faust-traditie en de historische Faust neergezet. Het universele thema van het Faust-drama is de mens die moet kiezen tussen goed en kwaad. In Goethe's Faust, sinds de negentiende eeuw dominant, sluit een wanhopige, in God en wetenschap teleurgestelde kamergeleerde een pact met de duivel. Deze zal hem alles geven in ruil voor zijn ziel. Zijn geliefde Gretchen wordt hier het slachtoffer van. Faust komt tot inkeer en wordt dus niet na de gebruikelijke vijfentwintig jaar door de duivel ter helle gevoerd. Er zijn echter ook oudere Faust-verhalen, die in dit boek meer aandacht krijgen.

Faust heeft werkelijk bestaan. Waarschijnlijk werd hij rond 1480 in Knittlingen in Baden-Württemberg geboren. In ieder geval was hij in zijn latere leven een van de vele alchimisten die in die tijd rondtrokken langs hoven en universiteitssteden. Er is een aantal contemporaine documenten over Faust bewaard gebleven, waarin hij onder meer getypeerd wordt als bedrieger, dodenbezweerder, astroloog, waarzegger en sodomiet. Maarten Luther evenals de katholieke kerk waren zijn gezworen vijanden. Toch is het aantal berichten over zijn schurkenstreken beperkt. Het is niet moeilijk ‘Magister’ Faust te plaatsen in zijn tijd: de reformatie, de renaissance. Het oude middeleeuwse wereldbeeld wankelde, godsdienst en wetenschap maakten revoluties door. Magie en medisch handelen werden echter nog niet altijd onderscheiden, heksen en ketters vervolgd als nooit tevoren. De alchimist zou goud uit kwik kunnen fabriceren. In samenhang hiermee staat de mogelijk historische en spectaculaire dood van Faust aan de basis voor de legendevorming. Een fatale ontploffing bij een alchimistisch experiment, dat in dienst van de in geldnood verkerende Freiherr Johann Ludwig von Staufen zou zijn uitgevoerd, heeft wellicht de onwetende bevolking tot het verhaal van de hellevaart geïnspireerd. Zo'n straf was voor de morele les van de Faust-legende natuurlijk essentieel.

In Nederland lijkt men eerst de Duitse Faust-traditie te hebben gevolgd. Het boekje *Historia* van Johann Spies dat 47 jaar na de dood van Faust (rond 1540) werd gepubliceerd en beoogde te waarschuwen tegen een verdorven levenswandel, kreeg een Nederlandse vertaling. Vele Nederlandse Faust-edities en beroemde Faust-illustraties volgden. Faust-legenden en vermeldingen over Faust lijken zich in Gelderland te concentreren. Dit zou kunnen wijzen op een historisch bezoek. De meest geloofwaardige aanspraken daarop kan kasteel Batenburg maken. Faust werd daar gevangen gezet door Herman van Bronckhorst-Batenburg. Een verhaal daarover van medicus Johannes Wier, slechts 28 jaar na de dood van Faust opgenomen in zijn boekje *De Praestigiis Daemonum*, maakt een authentieke indruk. Een ander historisch

bezoek werd misschien afgelegd aan kasteel Waardenburg, waar Faust zou zijn geweest en door de duivel gehaald. Er zijn echter nogal wat kastelen in Europa die daarop aanspraak maken. De schrijvers dragen een aantal verklaringen aan voor het ontstaan van dit volksverhaal. De Nederlandse *Faustius* (een Nederlandse latinisering van de naam) kreeg eigen Nederlandse trekjes. Hij werd verdorven door het lezen van boeken, zo luidt een verklaring van zijn teloorgang. Op Waardenburg verkoopt Faust zijn ziel voor zeven jaar in plaats van vijfentwintig en heet de

duivel ‘Joost’. In de epiloog concluderen de schrijvers dat Faust in de vele Nederlandse legenden aan amusementswaarde won, maar dat dit ten koste ging van de moralistische betekenis.

Dit intrigerende boek is prachtig geïllustreerd met allerlei historische afbeeldingen van Faust uit boeken en films, op theateraffiches en schilderijen. Suggestieve schilderijen en foto's van historische sites zijn opgenomen. Het boek heeft een appendix met Nederlandse verhalen over Faust, een literatuurlijst en een register. Enige verwarring leveren twee tegenstrijdige uitspraken over de inhoud van het boek op. Het zou behalve voor historici, ook zijn geschreven ‘voor de geïnteresseerde leek, die zich eerder voelt aangetrokken door het mysterie van de legende dan door de historische feiten...’ Even verderop leest men evenwel: ‘Noodgedwongen heb ik mij beperkt tot de historische Faust en de veel bekendere Faust van Goethe alleen in een korte schets... ter sprake gebracht.’(6-7) Het boek kon echter niet anders zijn dan een boek over verbeelding, legende en legendevorming, daar het materiaal over de historische Faust schaars is gebleken. Uitgezonderd Goethe's Faust staan verhaal en representatie hier dus toch voorop.

Martha Catania-Peters

A. Hanou, *Nederlandse literatuur van de Verlichting (1670-1830)* (Nijmegen: Vantilt, 2002, 287 blz., €22,50, ISBN 90 75697 62 7).

Vrijheidsstreven en het verlangen naar zelfontplooiing vormen volgens André Hanou de sleutel tot de literatuur van de Nederlandse Verlichting die hij in deze verzamelbundel van eerder verschenen artikelen onder de aandacht heeft willen brengen. (7-8) Als ik op mijn beurt een sleutel voor deze artikelen zou moeten aandragen, dan zou die ongetwijfeld gezocht moeten worden in Hanous verlangen een speelser en levendiger beeld te scheppen van de Nederlandse Verlichting dan het beeld van een saai en doods tijdperk dat lange tijd in de literatuurgeschiedschrijving is uitgedragen. Niet voor niets vergelijkt Hanou de Nederlandse Verlichting in het openingsartikel met Galathea, het oorspronkelijk naamloze doch wonderschone beeld van de klassieke beeldhouwer Pygmalion in Ovidius’ *Metamorfosen*. (19) Ook Galathea wordt pas in een later stadium tot leven gewekt en ontwikkelt zich dan, althans in achttiendeeeuwse bewerkingen van het verhaal, tot een individu met een verrassend zelfstandig karakter en denkvermogen.

Hanou is niet de eerste noch de enige die voor een eerherstel van de Nederlandse Verlichting heeft gepleit. Hij weet dat door zijn bronnenkeuze en stijl echter wel op een bijzonder aansprekende wijze te doen. Hanou heeft een zwak voor literaire en wereldbeschouwelijke teksten die neigen naar het satirische, absurdistische en obscure - teksten die vaak veel uitleg vergen. Door zijn grote vertrouwdheid met de achttiende-eeuwse wereld en door zijn scherpe oog voor de betekenis van schijnbaar triviale details is hij als exegeet op zijn best.

Anders dan in de Renaissance ligt in de literatuur van de Verlichting de nadruk niet langer op vormen en poëticale principes maar op vragen naar het universeel-menselijke en de juiste maatschappelijke ordening. Dat maakt deze

literatuur ook interessant voor historici. Hanou onderhoudt zijn lezers over het werk van kritische geesten als Cornelis de Bruijn, Jacob Campo Weyerman, Gerrit Paape, Jan Kinker en nog een flink aantal andere wereldverbeteraars die via het achttiende-eeuwse genootschapsleven, vrijmetselarij, toneel, tijdschriften of reisverhalen probeerden individu en maatschappij te veranderen. Ten dele stelt Hanou zich daarbij dezelfde

vragen als een historicus zou stellen: wat is de inhoud van deze teksten, welke concepten en ideeën liggen daaraan ten grondslag, wat is de maatschappelijke achtergrond, welke betekenis kan men aan het verschijnen van die teksten toekennen? Slechts bij enkele artikelen, zoals die over Weyerman, krijgen letterkundige vragen naar mijn smaak iets te veel de overhand. Maar zoals Hanou zelf al zegt, Clio is niet zijn muze - althans niet zijn enige muze. Als literatuurhistoricus voelt hij zich misschien wel meer aangetrokken tot Thalia en Erato, de muzen van de komedie en de lyrische poëzie. (111)

Terwijl Hanou interessante vragen stelt, blijven zijn antwoorden soms wat aan de tentatieve kant. Misschien is dat onvermijdelijk wanneer een auteur zich bij voorkeur op onbekende paden begeeft. Toch lijkt mij het verkennende karakter tegelijkertijd de kracht en de zwakheid van Hanous aanpak te zijn. Net iets te vaak moet ik in deze bundel lezen dat hij geen overzicht kan of wenst te geven (7, 53, 97), interpretatieve problemen als representativiteit en causaliteit maar even laat liggen (29, 77, 128, 141), twijfelt aan de mogelijkheid algemene conclusies te trekken. (131) Per artikel is dat nog best te verteren en kan het gewaardeerd worden als een realistische inschatting van wat er mogelijk is, maar wie die artikelen achter elkaar doorleest vraagt zich onwillekeurig af hoe die vele fragmentarische verkenningen, detailanalyses en luchtig geformuleerde kanttekeningen tot een samenhangend beeld moeten worden gesmeed. Een dergelijk doel streeft pionier Hanou niet na. Het keurslijf waar men zich dan als auteur in heeft te wringen, laat hij liever aan anderen.

Als ik aan de desiderata, die de auteur her en der verspreid door de bundel heen geformuleerd heeft, een eigen desideratum voor André Hanous toekomstig onderzoek zou mogen toevoegen: naast Galathea, Thalia, Sophie en de vele andere symbolische vrouwelijke personages die zijn publicaties bevolken, zou ik bij hem graag wat meer vrouwen van vlees en bloed tegenkomen - vrouwen die niet uitsluitend als gedachtespinsel van mannelijke auteurs tot leven komen maar zelf ook als denkend en creatief subject de Nederlandse Verlichting mee vorm hebben gegeven. Dat Wolff en Deken niet de enige schrijvende vrouwen zijn geweest die het algemene Verlichtingsstreven naar vrijheid en zelfontplooiing deelden en dit vaak met een aansprekend gevoel voor humor onder woorden wisten te brengen, kan sinds het verschijnen van de vuistdikke bloemlezing *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd* (1997) toch niet langer meer genegeerd worden.

Dorothée Sturkenboom

I. van Kessel, ed., *Merchants, missionaries & migrants. 300 Years of Dutch-Ghanaian relations* (Amsterdam: KIT, Accra: Sub-Saharan publishers, 2002, 159 blz., ISBN 90 6832 523 X (Amsterdam), ISBN 9988 550 77 4 (Accra)).

In deze bundel zijn veertien artikelen opgenomen, die de neerslag vormen van de in november 2001 in Den Haag gehouden conferentie ‘Past and present of Dutch Ghanaian relations.’ Deze conferentie werd georganiseerd door het Afrikaans studiecentrum in Leiden en het Nederlandse ministerie van buitenlandse zaken ter herdenking van 300 jaar Nederlands-Ghanese diplomatieke betrekkingen. Hoewel

aan het eind van de zestiende eeuw Nederlanders zich al op de kust van Ghana gevestigd hadden, is de missie in 1701-1702 van David van Nyendael, gezant van de WIC, naar de hoofdstad van het Ashanti-rijk als uitgangspunt genomen voor het begin van de officiële betrekkingen. De bundel bestaat uit drie delen: het eerste deel heeft als thema kooplieden, het tweede deel missionarissen en het laatste deel migranten. Dit zijn de

drie belangrijkste aspecten van de betrekkingen tussen Ghana en Nederland. De artikelen, die allemaal Engelstalig zijn, hebben wat het thema betreft iets te maken met één van deze drie aspecten.

Het aardige van de bundel is dat, hoewel de artikelen heel goed afzonderlijk te lezen zijn, er ook samenhang is tussen de stukken. De eindredacteur heeft in de inleiding de artikelen kort samengevat en met elkaar in verband gebracht. Verder dragen de verwijzingen van het ene artikel naar het andere ertoe bij dat de bundel zich als boek laat lezen. De bijdragen in het deel over de handel en kooplieden vertellen het verhaal van het op de Portugezen veroverde Elmina, de handelsposten, de slavenhandel in de zeventiende eeuw, de cacaohandel en niet te vergeten het verhaal over de Nederlandse jenever, die nog steeds een belangrijke rol speelt in Ghanese rituelen zoals bijvoorbeeld bij begrafenissen. Een apart artikel in dit deel is gewijd aan David van Nyendael.

In de volgende twee delen (missionarissen en migranten) vallen drie niet-historische artikelen op tussen de verder overwegend historische verhalen. Het artikel in het missionarissendeel van R. van Dijk over Ghanese kerken in Nederland (omgekeerde missie!) en het artikel over materiële ondersteuning door Ghanese migranten in Nederland van hun familieleden in Ghana, zijn meer sociologisch van aard. In dit laatste artikel laat D. Arhinful aan de hand van een drietal ‘case studies’ zien op welke manier Ghanese migranten in Nederland financiële banden met hun moederland onderhouden. De auteur ontkracht het idee dat migratie de familiebanden verbreekt. Het lijkt voor de migranten juist extra belangrijk om hun familie materieel te ondersteunen. De druk kan ook wel erg groot zijn als de migrant niet in staat is aan de verplichtingen te voldoen. Overigens is de materiële steun van een niet te onderschatten waarde voor de Ghanese economie.

In het derde niet-historische artikel gaat A. Pakosie na welke elementen uit de Maroon-cultuur in het huidige Suriname en Frans Guyana zijn terug te voeren op de Akan- en Ashanticultuur. Hoewel ook andere Afrikaanse invloeden zichtbaar zijn, zijn allerlei elementen uit de sociale structuur, de taal, de religie en het belang van drums terug te voeren op deze invloeden.

Het deel ‘missionarissen’ is het zwakste gedeelte van het boek. Dit deel bevat slechts drie artikelen, waarvan twee Jacobus Capitein tot onderwerp hebben. Hoe interessant het levensverhaal van Capitein ook is, er is wel veel aandacht voor de achttiende-eeuwse ex-slaaf uit Elmina die in Leiden theologie studeerde en later promoveerde op een proefschrift waarin hij de slavernij verdedigde. Het derde artikel is het hierboven genoemde stuk over de Ghanese (Pinkster)kerken in Nederland. Dit artikel gaat niet zozeer in op de godsdienstige aspecten, maar de auteur betoogt dat deze kerken de gevolgen van de strenge Nederlandse immigratiewetten van na 1990 hebben helpen verzachten. Niet alleen bieden de kerken zelfvertrouwen aan de migranten, zij zijn ook behulpzaam bij identiteitsonderzoek.

De vraag komt op waarom dit deel over missionarissen is opgenomen. Op een aantal plaatsen in het boek wordt namelijk opgemerkt (bijvoorbeeld op pagina 26) dat de missie vanuit Nederland zeker in de beginjaren weinig heeft voorgesteld. Overigens had in dit deel misschien iets over de ontwikkelingshulp voor Ghana opgenomen kunnen worden. Dit thema blijft in de bundel geheel onvermeld.

Twee artikelen in het migrantendeel zijn een speciale vermelding waard. Ineke van Kessel vertelt het niet alom bekende verhaal van de ongeveer 3000 soldaten die

tussen 1831 en 1872 in Elmina werden gerecruteerd om in Nederlands-Indië te gaan vechten. E. Kusruri gaat in op wat er nu nog terug te vinden is in Indonesië van de Afrikaanse gemeenschap in Purworejo. Beide artikelen zijn gebaseerd op recent onderzoek en zijn interessant om te lezen. De Afrikaanse soldaten kregen in het KNIL-leger de status van Europeaan, hoewel ze niet altijd gelijk

werden behandeld. Tegen de verwachting van de Nederlanders in, mengden ze op grote schaal met de lokale bevolking. Opmerkelijk is het dat latere generaties van Indo-Afrikanen nauwelijks iets van hun achtergrond weten en soms denken dat ze uit Oost-Afrika komen. Tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog streden de Indo-Afrikanen aan Nederlandse kant en werden later praktisch allemaal gerepatrieerd naar Nederland.

De Engelstaligheid van het boek en de internationale diversiteit van de auteurs zullen er ongetwijfeld toe bijdragen dat het boek toegankelijk is voor wetenschappers en geïnteresseerden over de hele wereld. Het boek is overigens ook bij een Ghanese uitgeverij verschenen. Ook de duidelijke verwijzingen en referenties aan het einde van elk hoofdstuk maken de bundel zeer bruikbaar. Wel is het jammer dat er niets over de achtergrond van de auteurs is opgenomen. Verder is de afgedrukte (historische) kaart van Ghana wat beperkt. Een uitgebreidere kaart zou niet misstaan hebben in dit overigens voortreffelijk geïllustreerde boek.

B.C. Meijerman

IJ. Botke, *Boer en heer. 'De Groninger boer' 1760-1960* (Dissertatie Groningen 2002; Assen: Van Gorcum, 2002, 725 blz., €27,-, ISBN 90 232 3826 5).

Het lezen van dit kolossale proefschrift leverde mij een merkwaardige tweeslachtige ervaring op. In eerste instantie beheerste mij het gevoel de inhoud van een enorm gegevensbestand over me heen te krijgen. De auteur heeft wel de presentatie van zijn materiaal gesystematiseerd door voor een logische, chronologisch opgezette hoofdstukindeling te zorgen, maar binnen elk hoofdstuk lijkt het onder de vet- en cursiefgedrukte kopjes een warboel van losse fragmenten. De auteur zelf spreekt in de inleiding over 'het voortdurend zwenken van de camera ... bedoeld om de totale schakering in beeld te krijgen.' (12)

Om u van deze schakeringen en de inhoud van het boek een indruk te geven, volgt hier een weergave van de vette kopjes, zoals deze in het derde hoofdstuk '1820-1850: Het kan verkeeren. Strijd, tegenslagen en vooruitgang. Crisis en herstel, streven naar macht, liberalisme en protectie' achtereenvolgens voorkomen: Academie, Politiek, Landbouw, Identiteit, Academie, Landbouw, Politiek, Academie, Politiek, Godsdienst, Politiek, Beschaving, Identiteit, Beschaving, Godsdienst, Landbouw, Identiteit en Politiek. Onder deze 18 hoofden treffen we gezamenlijk 69 cursief gedrukte hoofdjes aan als, (één per vet kopje respectievelijk in bovengenoemde volgorde): Oeconomische tuin; Baarzen, Rupsen, Ambtenaren; Roep om protectie: Rekwest; De ideale boer: Memorie; Napoleon; Rampen en plagen; Verdere neergang van de aristocratie; Hermannus Christiaan van Hall; Het Oldambt in beweging; Afscheiding; Willem Lammerts Dijkhuis; Nut; De ideale boer: Zijlker; Ze lazen veel; Het Verlichtste stukje gronds; Groot-Zeewijk: model en pronkstuk; Behang of geen behang; en Anti-aristocratische gevoelens. In de latere hoofdstukken komen ook nog de hoofden: Beeldvorming en Onderwijs voor. Waarom het ene fragment onder

Landbouw en een ander onder Politiek, Beschaving of Identiteit terecht komt, is meestal wel invoelbaar, maar enige systematisering valt ook hier niet te onderkennen.

Nu heeft de auteur in zijn inleiding uitdrukkelijk gewaarschuwd dat het boek niet gaat over theorievorming, maar over beeldvorming. Wat het eerste betreft, doet hij zijn belofte, zelfs met betrekking tot het laatste hoofdstuk, 'Tot besluit Beeldvorming. Van Geert Reinders tot Frank Westerman', volledig gestand.

In zijn bedoeling de ontwikkeling van de Groninger boer, met name de latere ‘herenboer’, te verbeelden in vrijwel alle aspecten die voor historisch onderzoek toegankelijk zijn, is de auteur op een indrukwekkende wijze geslaagd. Uit vroeger werk van anderen is deze ontwikkeling van opkomst, hoogtepunt en een zekere teloorgang bekend en ook veel van hun levenswijze en verdere gedragingen. De dissertatie van Botke levert hierbij een overvloedige illustratie en komt zo gezien op een goed moment, dat wil zeggen ná het meer structurele werk van P. Priester, R. Paping, V. Sleebe en anderen. Toch bevat het onderhavige werk meer dan een rijkdom aan illustratie. Het geheel is één brok cultuurgeschiedenis van het Groningse platteland. Doordat de schrijver vele onderdelen bovendien aardig in historiografische kaders plaatst, is hier sprake van belangrijke bijdragen op de terreinen van de boekgeschiedenis en leescultuur, de kerkgeschiedenis, het patriottisme, de tanende macht van de jonkers, het verenigingsleven enzovoort.

Wat het boek ook bijzonder maakt zijn de vele biografische gegevens en persoonsbeschrijvingen. Laatstgenoemde strekken zich wel vaak onder meerdere cursieve kopjes en soms gespreid over diverse onderdelen uit. Het persoonsregister bevat zo'n 1400 à 1500 namen. Mocht je van het Groninger platteland afstammen en je naam komt niet voor in dit boek, dan heeft je familie sociaal gesproken niet veel voorgesteld, zo'n gevoel krijg je. Het tegenovergestelde zal de belangstelling voor dit boek in het Groningse zeker vergroten.

De fundamentele vraag is of we hier nu te maken hebben met een nieuwe moderne vorm van wetenschapsbeoefening. Anders gezegd: is hier de verbeelding aan het woord als reactie op een doorgeschoten behoefte aan structuren en analysen in de gangbare wetenschappelijke geschiedschrijving? Mijn indruk is niet, dat door de formuleringen in de inleiding simpelweg van de nood een deugd gemaakt is. Wel lijkt het mij voor de hand liggen, dat het verlangen zoveel kennis niet verloren te laten gaan, de omgeving van de auteur aangezet heeft hem tot het schrijven van een proefschrift te bewegen. Verder zij opgemerkt, dat het aan de wetenschappelijke verantwoording en controleerbaarheid van het geschrevene geenszins ontbreekt.

In de praktijk blijken beide vormen van geschiedschrijving in het geval Groningen elkaar fraai in de hand te werken. Het blijft voor mij wel de vraag, of een betere, vanuit wetenschappelijk oogpunt toch gewenste, systematisering afbreuk gedaan zou hebben aan de beoogde beeldvorming. Het geheel uitsluiten van theorievorming moet mijns inziens en kennelijk ook van dat van de promotores kunnen, omdat theorievorming in principe niet meer is dan een methode om het inzicht in de historische ontwikkeling te vergroten. In dit opzicht acht ik Botke's aanpak gelijkwaardig aan andere wetenschappelijke vormen van geschiedschrijving.

Gerard Trienekens

Middeleeuwen en nieuwe geschiedenis

***Willem Procurator. Kroniek. Editie en vertaling van het Chronicon van Willelmus Procurator,* M. Gumbert-Hepp met medewerking van J.P. Gumbert, ed. (Hilversum: Verloren, 2001, 543 blz., €99,-, ISBN 90 6550 662 4).**

Het voorliggende boek bevat een nieuwe editie met vertaling van het *Chronicon* van Willem

Procurator. Het werk van Willem, zoon van Jacob, eerst enige tijd kapelaan van de heren van Brederode en vervolgens monnik in de benedictijner abdij te Egmond, alwaar hij later de functie van procurator uitoefende, is nog steeds een veel geraadpleegde bron, met name voor het deel dat de veertiende eeuw beslaat. Zijn kroniek is ingedeeld in jaren en loopt vanaf 1168, precies vanaf het punt waar de nog voorhanden netversie van de Egmondse annalen eindigen, tot en met het jaar 1332.

De editie en vertaling worden voorafgegaan door een inleiding waarin mevrouw Gumbert-Hepp een aantal aspecten van de auteur en diens werk behandelt alsmede een verantwoording geeft voor de editie en de vertaling. Een helder betoog over de codicologische structuur van het handschrift is van de hand van haar echtgenoot, de Leidse emeritus hoogleraar codicologie J.P. Gumbert. Het boek besluit met enkele stambomen en kaarten, een bibliografie en een index. De editie en vertaling beperken zich niet tot die teksten die Procurator uit eigen kracht heeft geschreven, zoals in de eerdere uitgave door Pijnacker-Hordijk uit 1904. Terecht zijn ook opgenomen die delen uit het handschrift die hij heeft gecompileerd uit gegevens in de Egmondse annalen en het werk van Martinus van Troppau.

Met dit boek heeft mevrouw Gumbert-Hepp de Nederlandse mediëvistiek verrijkt met een belangwekkend werkinstrument. Ze heeft ervoor gekozen haar grote kennis van het middeleeuws Latijn in te zetten voor een nauwgezette editie en vertaling. Een uitgebreid notenapparaat met verwijzingen naar de historische literatuur ontbreekt evenwel. Dat lijkt mij op zich geen groot bezwaar aangezien juist dergelijke gegevens doorgaans snel verouderen.

Het enige voorhanden handschrift moet een zogenaamd auteursexemplaar (of misschien wel het autograaf) zijn geweest. De behandeling van de editie is hiermee in overeenstemming. De interpunctie volgt die van het handschrift. Het hoofdlettergebruik is spaarzaam aangepast ten behoeve van de leesbaarheid, terwijl het oorspronkelijke hoofdlettergebruik door middel van vet is weergegeven. Ik neem aan dat dit consequent is geschied en niet zoals de inleiding aangeeft op onverwachte plaatsen, want dat lijkt mij een zeer arbitrair criterium. De passages ontleend aan het werk van Martinus van Troppau zijn gemarkeerd met #MvT/ aan het begin en /MvT# aan het einde. Dergelijke markeringen maken natuurlijk het zoeken in een digitaal tekstbestand eenvoudig; in druk was echter een andere wijze van weergave (bijvoorbeeld petitdruk) te prefereren geweest. De oorspronkelijkheid van het enige voorhanden handschrift had mij ook tot een andere keuze gebracht in de gevallen dat het handschrift een aperte fout vertoont. Ik zie het foutieve woord graag in de tekst en de voorgestelde emendatie in de noot, en niet omgekeerd.

Vooral op de vertaling zal mevrouw Gumbert-Hepp hebben gezwoegd. In haar inleiding geeft zij al aan dat zij met haar vertaling zo dicht mogelijk bij de oorspronkelijke tekst is gebleven, en dat aangezien de Procurator nogal stroef Latijn schrijft, het Nederlands navenant stroef is. Ze heeft verder geen poging ondernomen het rijmproza van de Procurator weer te geven. Een verstandige keuze, want een weergave hiervan in vertaling had zonder twijfel een onleesbare Nederlandse tekst opgeleverd. Dankzij de vrij letterlijke weergave van de Latijnse grondtekst in het Nederlands zijn beide goed met elkaar te vergelijken. Bovendien worden op deze wijze degenen die alleen de vertaling raadplegen, ook met de eigenaardigheden van de schrijver geconfronteerd. Een aardig voorbeeld hiervan lezen we op bladzijde

352-353: ‘Visum est etenim melius prefatas ... litteras sigillis eorum tangere...,’ door mevrouw Gumbert-Hepp letterlijk vertaald door: ‘Het scheen hen immers veel beter toe de genoemde stukken [ik zou hier “oorkonden” prefereren] ... met hun zegels aan te raken.’ De Latijnse grondtekst en de vertaling zijn mede goed in samenhang te volgen, omdat de vertaalster waar mogelijk de Latijnse woordvolgorde heeft aangehouden. Bovendien lijkt haar geen ‘videlicet’ of ‘itaque’ te zijn ontgaan.

Een enkele keer lopen de zinnen naar mijn smaak onnodig moeizaam. Zo stokte ik even bij het lezen op bladzijde 437 van de zin ‘U moet dus weten dat, toen paus Johannes de Beier tot dan toe door het gestook van Robert niet wilde steunen ... een andere weg werd behandeld.’ Duidelijker was hier geweest: ‘... toen paus Johannes aan de Beier ... geen steun wilde verlenen ....’ Dit zijn evenwel kleinigheden die mijn bewondering voor deze vertaling geenszins temperen. Met name bij de epische verzen die de Procurator inlast om de moraal van het voorafgaande verhaal weer te geven heeft hij de grootste moeite begrijpelijk Latijn te produceren. In de meeste gevallen is mevrouw Gumbert-Hepp er goed in geslaagd deze vaak duistere passages te duiden en te vertalen.

In de index van namen zijn enkele foutjes geslopen. Zo worden Reinoud I en II van Gelre hertog in plaats van graaf genoemd, worden de verschillende Gijsbrechten van Amstel op een hoop gegooid en wordt de domproost Dirk die in 1196 en 1197 kortstondig elect van Utrecht was niet onderscheiden van zijn opvolger Dirk die voor zijn verkiezing proost van Maastricht was. Schoonheidsfoutjes zijn ook her en der te vinden in de voetnoten. Zo wordt op bladzijde 21 het gebruik van de paasstijl in Engeland tot in de achttiende eeuw gemeld; bedoeld zal zijn de boodschapstijl.

Nog een laatste opmerking. Het vertalen van een zo omvangrijk werk vereist een zekere affiniteit met de te vertalen tekst. Het editeren en vertalen moet ook een genoegen zijn. Gezien de vasthoudendheid waarmee mevrouw Gumbert-Hepp zich van haar moeilijke taak heeft gekweten, blijkt dat zij een en ander duidelijk heeft ervaren. Ze spreekt dan ook van een leuke tekst. Hans van Rij die eerder bezig is geweest met een vertaling van het ‘Chronicon’ had die affiniteit met Willem Procurator niet. Hij werd, zo schrijft hij in een brief aan een collega, ‘fysiek beroerd van het gekunstelde proza van de Procurator.’ Hij is dus niet, zoals mevrouw Gumbert-Hepp in haar ‘Woord vooraf’ meedeelt, in het rijmproza blijven steken. Het was een wijs besluit van Van Rij om niet tegen heug en meug deze vertaling te willen voltooien. Mede hieraan danken we nu dit fraaie boek.

Eef Dijkhof

R. Vermij, *The calvinist copernicans. The reception of the new astronomy in the Dutch Republic, 1575-1750* (History of science and scholarship in the Netherland I; Amsterdam: Edita KNAW, 2002, x + 433 blz., ISBN 90 6984 340 4).

Toen Copernicus in 1543 bekend maakte dat de aarde om de zon draait in plaats van andersom, was er niemand die meteen juichend opsprong onder de kreet ‘maar natuurlijk! dat we daar nu niet zelf op zijn gekomen!’Vanwaar dat uitblijven van spontaan enthousiasme?

De gedachte dat het eigenlijk wel zo had moeten gaan maar de mensheid nog te bekrompen was om zonder horten en stoten van vooral godsdienstige aard het pad der Verlichting te betreden, is door de wetenschapsgeschiedschrijving sedert lang verlaten. Copernicus' leer van de dubbele aarddraaiing (in 24 uur om de eigen as, in een jaar om de zon) was toen geen als zodanig zichtbare aanzet tot de latere

Verlichting; de Copernicaanse revolutie is zelfs niet als een revolutie begonnen, maar is die pas geworden toen er een halve eeuw later goede redenen kwamen om zijn voorstel serieus te nemen. Wat konden, in termen van die tijd, goede redenen zijn? Slechts in heel beperkte mate degene die Copernicus zelf aandroeg. In de tweede helft van de zestiende eeuw is Copernicus vooral gezien als een eersterangs vakman, uit wiens gedetailleerde ontleding van de gecompliceerde planetenbanen in zo'n vijftigtal eenparig door-

lopen cirkels (Keplers ellipsen kwamen een halve eeuw later) je betere tabellen kon afleiden dan tot dan toe voorradig. Maar die aardbeweging, daar sprak teveel tegen. Niet alleen dat Gods in de bijbel geopenbaarde woord op menige plaats van een stilstaande aarde rept, maar ook dat, als de aarde zou draaien, een in de lucht geworpen steen niet op zijn uitgangspunt terug zou vallen maar ten westen ervan. Strijdigheid met elementaire fysische (in de zin van wat toen fysica heette, feitelijk aristotelische natuurfilosofie) en theologische gegevenheden was de kern van wat tegen Copernicus' niet eens geheel nieuwe voorstel werd ingebracht tot ... ja tot wanneer eigenlijk? In het hier te recenseren boek is het midden van de achttiende eeuw als eindpunt gekozen omdat toen de overwinning van het copernicanisme wel zo'n beetje voltooid was, althans onder het geletterde publiek in de Nederlanden.

Over het feitelijk verloop van de overwinning van het copernicanisme bestaat een grote hoeveelheid degelijke literatuur, waarin de bezwaren van de toenmalige tegenstanders ernstig worden genomen en voorts wordt aangegeven hoe die door een ca. 1600 op gang komende omwenteling in het wetenschappelijk denken geleidelijk aan werden ontkracht - een omwenteling waar het copernicanisme zelf een wezenlijk onderdeel van vormde. In die literatuur staat, terecht, het optreden van Galilei centraal, die zowel de ‘fysische’ als de theologische bezwaren met klem van argumenten ondermijnde, en wiens telescopische waarnemingen de discussie voor het eerst met empirische feiten verrijkten. Over hoe het na Galilei verder is gegaan, daar hoor je in de regel minder over. En ook hoe het de theologische bezwaren is vergaan daar waar de inquisitie ze niet kon opleggen, in de vooral protestantse landen van Europa dus, is een kwestie die aanmerkelijk minder aandacht heeft gekregen dan het fameuze proces tegen Galilei waarin die bezwaren werden vastgespijkerd. In beide bressen is Vermij gesprongen.

In zijn kern bestaat Vermij's knappe en vernieuwende boek uit de bijzonder gedetailleerde demonstratie van twee stellingen: althans waar het de Republiek betreft heeft (1) het kader waarin het debat werd gevoerd zich halverwege de zeventiende eeuw verplaatst van de wiskundige wetenschap van Copernicus, Kepler, Galilei, naar de natuurfilosofie van Descartes, welke daarmee de drijvende kracht is geworden achter de geleidelijke aanvaarding van het copernicanisme, en heeft (2) stellingname vóór of tegen Copernicus als speerpunt gefungeerd in het debat over de leer van Descartes, dat schijnbaar draaide om de natuurfilosofische merites ervan maar in werkelijkheid om nauw ermee verbonden geachte, theologische kwesties die op hun beurt een nauwelijks verhulde, politieke inzet hadden, sterk gekleurd door de eigenaardigheden van de hier te lande vigerende regeringsvorm. Ik merk terzijde op dat Vermij zelfs zover gaat in deze het primaat aan de politiek toe te kennen; een toespitsing die mij noch door het aangevoerde materiaal voldoende gestaafd lijkt, noch noodzakelijk voor zijn tweede hoofdstelling, die op zichzelf overtuigend en vernieuwend genoeg is.

Twee omstandigheden, waar Vermij terecht de nadruk op legt, maakten de Republiek in deze bijzonder ten opzichte van de rest van Europa. De ene is dat, net als andere componenten van de cultuur, natuurwetenschap en natuurfilosofie het hier zonder hofleven moesten stellen. Daarmee bleef de institutionele basis ervan beperkt tot het wiskundig geschoolde ambacht en, vooral, de universiteiten. Naast een enkele internationaal georiënteerde figuur als Christiaan Huygens is dan ook het merendeel van Vermij's tientallen personages in die kringen gesitueerd, met nadruk op al die

Leidse, Utrechtse, maar ook elders docerende professoren wier talloze leerboeken en disputaties over ‘het wereldsysteem’ de hoofdmoot van zijn grondig verwerkte materiaal vormen. De andere bijzonderheid van de Republiek in deze is dat Descartes er was komen wonen, in de hoop zijn leer aan de universiteiten ingevoerd te krijgen. Daarmee werden deze tot eerste strijdtoneel, waarbij, zoals Vermij in steeds glashelder proza laat zien, keer op

keer de vraag of de aarde om de zon draait tot inzet werd van soms zeer verwikkelde bondgenootschappen en intriges. De continuïteit daarin werd zelfs niet onderbroken toen, begin achttiende eeuw, de cartesiaanse natuurfilosofie plaats begon te maken voor het newtonianisme als nieuw kader waarbinnen een draaiende aarde zinvol viel onder te brengen, heel anders dus dan de elk passend kader ontberende paradox anderhalve eeuw eerder door Copernicus gelanceerd. Niet dat de aanvaarding ervan zo lang heeft geduurd, maar dat het er ooit van gekomen is, is het ware historische vraagstuk, aan de verheldering waarvan Vermij in dit ruime verspreiding verdienende boek een grote bijdrage heeft geleverd.

H.F. Cohen

Th. Roodhuyzen, *De admiraliteit van Friesland* (Franeker: Van Wijnen, 2003, 55 blz., €12,50, ISBN 90 5194 265 6).

Wie enigszins op de hoogte is van de staatsinrichting van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden weet hoe merkwaardig het bestuur van de zeemacht was geregeld. De strategische leiding berustte bij de Hollandse stadhouder in zijn functie van admiraal-generaal. Was er geen stadhouder in Holland dan ging deze leiding over aan een Haags gremium waarin de Hollandse raadpensionaris meestal de eerste viool speelde. Wat verder met het beheer van de zeemacht te maken had, viel binnen de competentie van vijf admiraliteitscolleges. Ook is bekend dat er relatief 'rijke' colleges waren als het Amsterdamse en vrijwel permanent armlastige. Tot laatstgenoemde categorie behoorde de Friese admiraliteit.

De auteur, historica en gepromoveerd op de Nederlandse marineofficieren in de jaren 1779-1802, behandelt in dit mooi verzorgde en geïllustreerde boekje allereerst de wordingsgeschiedenis van de admiraliteitscolleges tot 1597. Daarna volgt een beknopt overzicht van bestuur en organisatie, waarin vooral opvalt hoe men streefde naar een evenwicht tussen het belang van de generaliteit en dat van het gewest waar het betrokken college gevestigd was: een deel van de edelmogenden werd aangesteld door de 'eigen' provincie(s), een deel kwam van elders. In het geval van de Friese admiraliteit was de verhouding 6:4. In de hoofdstukken die volgen, is specifiek sprake van het wel en wee van het Friese college en de organisatie waarvan het de leiding had.

In de tweede helft van de zeventiende eeuw, met name tijdens de eerste twee Engelse oorlogen en de 'Guerre de Hollande', was er sprake van een zekere bloeiperiode. Het Friese college beschikte over enkele voortreffelijke admiraals, van wie in het bijzonder genoemd mogen worden Tjerk Hiddes de Vries en Auke Stellingwerff, en vooral tijdens de Tweede Engelse Oorlog leverde het Friese eskader uitstekend werk.

Na het einde van de Spaanse Successie-oorlog heeft de Friese admiraliteit decennialang een minimum aan activiteiten ontplooid. Een beperkte walorganisatie bleef bestaan, maar er werd nauwelijks meer gevaren en de bouw van nieuwe schepen bleef achterwege. Soms werden zelfs nog bruikbare oorlogsschepen verkocht. Pas na het midden der achttiende eeuw kan men weer wat meer activiteit waarnemen en

worden bijvoorbeeld nu en dan schepen uitgezonden naar de Middellandse Zee om daar de Nederlandse koopvaardij te beschermen. In de jaren voorafgaande aan de Vierde Engelse Oorlog en tijdens dat conflict wordt het scheepspark aanmerkelijk uitgebreid, vooral door aanbouw op de eigen werf te Harlingen. In die jaren valt ook de tragi-komische episode van de bouw van de twee linieschepen die niet uit de Zuiderhaven in zee gebracht konden worden. Over deze blamage is na verloop van tijd nogal wat

gedebiteerd dat niet in overeensteming is met de historische waarheid. Mevrouw Roodhuyzen geeft ter zake een verslag dat een zeer betrouwbare indruk maakt.

De activiteit tijdens de jaren 1780 ging de krachten van het Friese college te boven. Een door de generaliteit benoemde commissie van onderzoek - unicum in de geschiedenis van het Nederlandse zeewezen - onder leiding van de befaamde staatsman en rechtsgeleerde mr. H. van Wijn concludeerde in 1786 dat de Friese admiraliteit failliet was. Niettemin bleef zij tot het einde van de Republiek bestaan. Raden ter Admiraliteit en anderen, die zich aan wanbeheer en corruptie te buiten waren gegaan, bleven buiten schot, met uitzondering van de bekwame scheepstimmermansbaas Jan Sweerus, die zeker niet de hoofdschuldige was.

Het is al met al geen opwekkend verhaal, de geschiedenis van de Friese admiraliteit in de achttiende eeuw. Het wordt door de auteur zakelijk verteld, zoals ook elders met veel aandacht voor het sprekende detail. Het is duidelijk dat aan haar werk grondige archiefstudie ten grondslag ligt. Daarbij heeft het haar echter niet meegezeten: in 1771 ging de gehele administratie verloren, toen het Harlinger Admiraliteitshof afbrandde, en het archief van de Friese admiraliteit heeft ook geleden toen in 1844 vele archivalia van de admiraliteiten in Den Haag verbrandden. Gelukkig zijn er nog betrekkelijk veel afbeeldingen en realia overgebleven die herinneren aan de minst belangrijke der vijf admiraliteiten. Een groot aantal hiervan is in dit boekje afgebeeld.

Tot slot enkele kritische kanttekeningen. De slag bij Seneffe vond niet in 1672 plaats, zoals op pagina 29 wordt medegedeeld, maar in 1674. Een incidenteel gebruikte uitdrukking als ‘schepen van 74 stuks kanons’ (41) doet wat merkwaardig aan; gebruikelijker, ook bij deze schrijfster, is ‘stukken kanon’. ‘Hambriok’ (35) moet worden gelezen als ‘Hambroik’.

Ph. M. Bosscher

J.W. Veenendaal-Barth, met medewerking van V.L. Vree, ed., *Particuliere notulen van de vergaderingen der Staten van Holland 1620-1640 door N. Stellingwerf en S. Schot*, VI, *januari 1633-april 1634* (Rijksgeschiedkundige publicatiën, Grote serie CCXLIX; Instituut voor Nederlandse geschiedenis: Den Haag, 2002, xiii + 674 blz., €60,-, ISBN 90 5216 121 6).

Het is verheugend dat de delen van deze belangrijke RGP-uitgave zo regelmatig blijven verschijnen. Deel VI bevat de notulen van de vergaderingen van de Staten van Holland van januari 1633 tot april 1634. Gelukkig was Stellingwerff, die de uitvoerigste notities maakte, alle dertien zittingen van de partij; Schot liet de helft ervan verstek gaan. De notulen van de eerste drie zittingen van 1634, waarop de spanningen hoog opliepen, verdienen speciale aandacht, omdat gedrukte resoluties ontbreken. De vergelijking van de notulen met de resoluties wordt in deze jaren bemoeilijkt door de opzet van de resolutieboeken, die meestentijds niet de vergaderorde maar de punten van beschrijving volgen. Een vergelijking van de notulen van Stellingwerff met die van Schot is evenmin eenvoudig, omdat Schot vaak de afloop van een zaak bij de eerste vermelding aantekent. Toch mag zo'n

vergelijking niet achterwege blijven; de notulen vertonen soms opmerkelijke verschillen in interpretatie en nadruk.

Financiële problemen bleven in 1633-1634 de zittingen van de Staten van Holland domineren, hoewel de nood iets minder groot lijkt te zijn geweest dan in voorgaande jaren. Vooral de solliciteurs-militair, de admiraliteiten en de WIC meenden miljoenen tegoed te hebben; toch namen hun jammerklachten af. De meeste gewesten waren bijzonder nalatig bij het betalen van hun quote in de subsidies voor het zeewezen; dit was echter niets nieuws. Holland dreigde

wel elke keer vanwege de deplorabele situatie van de admiraliteiten, die weinig verweer hadden tegen de aanvallen van de Duinkerker kapers, die twee tot vier schepen per dag uit de Republiek zouden opbrengen (104), de subsidies voor het zeewezen te zullen betalen uit de Hollandse quote voor het landleger, doch schroomde de daad bij het woord te voegen. Alle voorstellen voor verzwaring en vermeerdering van de belastingen en voor bestrijding van fraude en inegaliteit bij de belastinginning werden op de lange baan geschoven en in de doofpot opgeborgen, zonder dat een besef van urgentie aanwezig leek. De impasse werd telkens doorbroken door nieuwe leningen aan te gaan, ondanks de weerstand die daartegen bestond.

De religieuze spanningen liepen na 1632 zienderogen terug. De tegenstellingen tussen de contraremonstranten en de remonstranten, die de voorgaande jaren herhaaldelijk voor een patstelling in de Staten van Holland hadden gezorgd, deden zich deze periode niet eenmaal gelden. Natuurlijk bleven religieuze spanningen een rol spelen bij de scherpe verdeeldheid over het buitenlands beleid, maar zij hadden hun alles verzengend karakter verloren.

Dat verklaart mede waarom de politieke tegenstellingen lange tijd minder hoog opliepen dan in de voorgaande jaren. De onderhandelingen met een zware afvaardiging uit de Zuidelijke Nederlanden over een bestand of vrede bereikten mei 1633 een beslissend stadium en raakten meteen in een impasse. De moeilijkheden draaiden om de incorporatie van de VOC en WIC, de overgave van de Meierij van Den Bosch en de Baronie van Breda, de greep op de Scheldedelta en de deelname van de Duitse keizer en de Liga. De tegenstellingen in Holland vielen in het niet bij die in de Unie. Een minderheid in de Staten van Holland onder aanvoering van Haarlem, Leiden en Gouda, met wisselende steun van Schoonhoven, Gorinchem, Brielle, Hoorn, Enkhuizen, Edam en Purmerend, verzette zich fel tegen de vredesgezinde koers van de meerderheid, maar legde zich uiteindelijk elke keer vrij gelaten neer bij het meerderheidsstandpunt; echte knopen behoefden voorlopig niet te worden doorgehakt. De tweespalt ging in de Staten-Generaal veel dieper en leidde tot een patstelling. Zeeland, Friesland en Groningen wezen een bestand of vrede bot van de hand en stelden alles in het werk de vredehandel te torpederen. Holland was niet in staat de impasse te doorbreken; het kwam zelfs in een volledig isolement terecht door het Franse voorstel een alliantie aan te gaan, hoewel een meerderheid in Holland afbreken van de onderhandelingen wist te voorkomen tot zij uitzichtloos waren geworden. Telkens blijkt de onmacht van Holland in deze jaren; deze werd in de hand gewerkt door het Spaans verzet tegen een bestand of vrede, die de Zuidnederlandse afvaardiging de wind uit de zeilen nam. Zo verliep het tij voor beëindiging van de slopende krijg.

Frankrijk poogde evenals in 1629 met zijn alliantievoorstel in troebel water te vissen. Het doel was de Republiek evenals Zweden met subsidies tegen de Habsburgers in het veld te houden, terwijl het zelf buiten schot bleef. De tegenstanders van een vrede of bestand in de Unie en in Holland lieten zich moeiteloos voor het Franse karretje spannen. Frederik Hendrik ging evenals in 1629 direct overstag; Gelderland, Utrecht en de Hollandse ridderschap volgden. Veel Hollandse steden begonnen te wankelen. De meest vredelievende steden van Holland onder aanvoering van Dordrecht, Amsterdam, Rotterdam en Alkmaar kwamen daardoor onder steeds grotere druk te staan. Tenslotte moesten zij in april 1634 het hoofd in de schoot leggen.

Deze bronnenuitgave maakt duidelijk dat het vuur van de tweedracht in de jaren 1632-1634 in de Unie veel hoger oplaaide dan in Holland. Bij alle brandende kwesties stonden Holland en zijn bondgenoten lijnrecht tegenover elkaar: de onderhandelingen met de Zuidelijke Nederlanden, de alliantiebesprekingen met Frankrijk, de omvang van het staatse leger, de aanvang van de veldtocht, de financiering van de oorlog, de subsidiëring van het zeewezen en de hulpverlening aan de WIC. Holland was door deze tweespalt niet in staat een vuist te maken.

Dezelfde kwesties leidden tot verdeeldheid in de Staten van Holland. Deze tweedracht mondde echter, behalve inzake de vraag of de Republiek een verbond met Frankrijk moest sluiten, niet uit in een impasse. De Staten van Holland kwamen in de jaren 1633-1634 in rustiger vaarwater terecht; de grootste druk was van de ketel.

De Hollandse verhoudingen in de onderhavige jaren worden het best ontleed door J.I. Israel, wiens onderzoek is gebaseerd op de vroedschapsresoluties van de stemhebbende steden. Deze bronnenuitgave voegt daaraan een nieuwe dimensie toe door de samenhang en context van de beschreven zaken en de compromisbereidheid van de leden in de Staten van Holland te veraanschouwelijken; de onmacht van de Republiek in deze tijd vloeide niet primair uit onenigheid in Holland voort. Israels analyse is bewonderenswaardig, maar deze bronnenuitgave maakt een andere interpretatie van allerlei kwesties mogelijk. Wel heeft dit deel een beperking die de twee voorgaande delen misten: de pensionarissen hebben in 1633 bij omvragen in de Staten over een vrede of bestand met de Zuidelijke Nederlanden en Spanje omwille van de geheimhouding meermalen hun veer neergelegd; dat was in 1629 en 1632 niet het geval. De transcriptie, het verwijssysteem en het uitvoerig register zijn van de kwaliteit waaraan men ongemerkt gewend is geraakt. Helaas heeft ook deze bekwame bewerkster de medewerking aan de uitgave op een laag pitje gezet; moge deze daardoor geen vertraging ondervinden!

Guido de Bruin

K. Bechler, *Schloss Oranienbaum. Architektur und Kunstpolitik der Oranierinnen in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts* (Dissertatie TU Berlijn 2000, Studien zur Landesgeschichte IV; Halle: Mitteldeutscher Verlag, 2002, 248 blz., €26,-, ISBN 3 89812 097 X).

Het Oranje-erfgoed in Duitse streken staat sinds een paar jaar definitief op de (toeristische) kaart. Een 1800 kilometer lange Oranjeroute (zie www.oranierroute.de) voert de reiziger langs 25 Nederlandse en Duitse steden: van Amsterdam en Breda, via Kleef, Nassau, Dietz (Oranienstein) en Oranienbaum, naar Potsdam en Oranienburg. De tentoonstelling ‘Onder den Oranje Boom’, in 1999-2000 achtereenvolgens in Krefeld, Oranienburg en Apeldoorn te zien, was gewijd aan de invloed van de ‘Nederlandse’ hofcultuur op Duitse vorstenhoven in de zeventiende en achttiende eeuw. Deze was een rechtstreeks gevolg van de huwelijken die de vier dochters van Frederik Hendrik en Amalia van Solms met Duitse vorsten sloten. In 1646 trouwde Louise Henriette (1627-1667) met keurvorst Frederik Willem van Brandenburg (1620-1688); in 1652 huwde Albertine Agnes (1634-1696) de Friese stadhouder Willem Frederik, vorst van Nassau-Dietz (1613-1664); in 1659 vond het huwelijk plaats tussen Henriette Catharina (1637-1708) en Johan Georg II, vorst van Anhalt-Dessau (1623-1693); in 1660 tenslotte volgde dat van Maria (1642-1688) met Lodewijk Hendrik Maurits, paltsgraaf van Simmern (1640- 1674).

Aan deze verbintenissen lagen belangrijke dynastiek-politieke overwegingen ten grondslag. Frederik Hendrik en Amalia voerden een doelbewuste huwelijksstrategie voor hun kinderen, gericht op een sterke positionering van het Oranjehuis temidden

van andere protestantse Europese vorstenhoven. Het huwelijk van hun zoon Willem met Mary Stuart in 1641 was in dat opzicht een cruciale zet. Amalia van Solms speelde bij dit streven naar prestigeverhoging van Huis en Hof een doorslaggevende rol. Als weduwe stelde zij zich tot voornaamste taak om de dynastie zowel letterlijk als figuurlijk ‘levend’ te houden - juist in een periode waarin de Oranjes tijdelijk politiek buitenspel stonden. Die ambitie uitte zij op de enige manier die haar

ter beschikking stond, namelijk middels een uitgekiende kunstpolitiek, die zichtbaar is in haar opdrachten voor allegorische schilderijen, en in de inrichting en decoraties van haar paleizen en vertrekken. Het decoratieve programma van haar Oranjezaal in Huis ten Bosch, dat tegelijkertijd de herinnering aan Frederik Hendrik èn de glorieuze toekomst van het geslacht verheerlijkt, is in dit verband het meest sprekende voorbeeld.

Aan de Oranjezaal wordt veelvuldig gerefereerd in de grondige en uitstekend geïllustreerde studie van Katharina Bechler over Oranienbaum, het slot dat Henriette Catharina tussen 1681 en 1698 in Anhalt-Dessau liet bouwen. Hoewel de auteur ruim aandacht besteedt aan (technische aspecten van) de architectuurgeschiedenis van Oranienbaum, verraadt de ondertitel waar het haar eigenlijk om te doen is: de architectuur- en kunstpolitiek van de vier Oranjeprinsessen, die in de naamgeving van hun Duitse paleizen zo nadrukkelijk aan hun familiale achtergrond refereerden. In opdracht van Louise Henriette begon in 1650 de verbouwing van een voormalig jachtslot tot slot Oranienburg. Albertine Agnes liet vanaf 1672 het slot Oranienstein verrijzen op de funderingen van een oud klooster, en noemde haar Friese landgoed Oranjewoud. Henriette Catharina doopte het dorp Nischwitz in 1673 om tot Oranienbaum, waar in 1681 werd begonnen met de nieuwbouw van een gelijknamig slot. Maria noemde het voormalig klooster bij Bad Kreuznach, waar zij in 1673 haar intrek nam, Oranienhof.

Nadrukkelijk interpreteert Bechler Oranienbaum als een ‘politiek gebouw’ (16) dat - net als de paleizen van de andere zusters - moet worden gezien als een ideologische voortzetting van een door Amalia van Solms geïnitieerd architectonisch ‘vrouwenprogramma’. (17) Zij werkt deze these uit na een methodologische en historiografische indeling (deel I); een historische inleiding (deel II), en een zeer gedetailleerde beschrijving van het complex, een bespreking van de verschillende bouwfasen en de verantwoordelijke architecten, en een kritisch bronnenverslag (deel III).

In het vierde deel plaatst de auteur Oranienbaum binnen de familiale bouwtraditie. Na een korte bespreking van de projecten van Frederik Hendrik, komen zeer uitgebreid drie ‘vrouwelijke’ paleizen aan de orde: de Oranjezaal, Oranienburg, en Oranienstein. De eerste bouwfase van Oranienbaum (1681-1685) stond onder leiding van de Nederlandse architect Cornelis Ryckwaert - een leerling van Pieter Post - die eerder in Brandenburg voor Louise Henriette had gewerkt. Zijn ontwerp paste duidelijk in de traditie van het Hollands classicisme, de bouwstijl die onder Frederik Hendrik zo'n furore had gemaakt. Ook de inrichting van het slot met meubelen, schilderijen, goudleer en andere luxeproducten was volledig ‘Hollands’: Henriette Catharina liet alles uit haar vaderland importeren. Bechler toont aan hoezeer de verbondenheid met de Oranjedynastie op allerlei manieren in de decoratie werd benadrukt, waarbij met name de oranjeboom een terugkerend motief was. Na de dood van haar man in 1693, en haar regeringsperiode als regentes (1693-1698), liet Henriette Catharina Oranienbaum verbouwen tot ‘weduwenresidentie’ voor particulier gebruik.

De Oranjezaal van Amalia, concludeert Bechler (158), heeft het Oranienbaum van Henriette Catharina wezenlijk beïnvloed. Hoewel er enige architectonische en decoratieve overeenkomsten zijn (de auteur noemt bijvoorbeeld de plaatsing van de keuken en de achthoekige gebouwtjes in de tuin), gold die voorbeeldfunctie toch vooral voor de betekenis van het complex. Volgens de auteur moeten de paleizen

(en dat geldt ook voor Oranienstein en Oranienburg) worden gelezen als een politieke-dynastieke boodschap die eerst door de moeder, en vervolgens door de dochters werd uitgedragen. Als weduwe zonder macht ontwikkelde Amalia noodgedwongen een propagandistische beeldtaal waarmee zij kon laten zien hoe springlevend het Oranjehuis was, en bleef. Haar dochters profileerden zich als prinsessen van Oranje, wier bouw- en decoratiepolitiek nadrukkelijk door dynastieke motivaties en ambities werd bepaald.

Het is een intrigerende interpretatie, die nog wel wat vragen oproept - niet in de laatste plaats die naar de 'vrouwelijkheid' van het programma. Uit passages over de paleizen nà de dood van de prinsessen, blijkt dat ook hun mannelijke nazaten (bijvoorbeeld Louise Henriettes zoon, Frederik III) de dynastieke band met Oranje bij verbouwingen bleven beklemtonen. Een andere vraag betreft het verband tussen de (machts)positie van de vrouwen en hun kunstpolitiek. Zowel Amalia als Henriette Catharina, Albertine Agnes en Maria waren (of werden) weduwe tijdens de bouwprojecten, wat mogelijk de betekenisgeving van hun paleizen beïnvloedde. De Oranjezaal bijvoorbeeld transformeerde daardoor van 'speelhuis' tot dynastiek gedenkteken. De verbouwing en decoratie van Oranienbaum na 1698 hield rechtstreeks verband met de nieuwe status van de opdrachtgeefster.

Bechler's studie is wellicht te gedetailleerd en te schools van opzet voor een groot publiek, en dat is jammer. Nog afgezien van de hoeveelheid en veelzijdigheid van haar materiaal, ligt de meerwaarde vooral in het laatste deel besloten. Het wordt tijd voor een grote studie naar de betekenis van deze 'Oranjevrouwen' als opdrachtgevers en bestuurders - zowel voor als achter de schermen.

Marika Keblusek

W. Troost, *Stadhouder-koning Willem III. Een politieke biografie* (Hilversum: Verloren, 2001, 331 blz., ISBN 90 6550 639 X).

In 2002 was het driehonderd jaar geleden dat koning-stadhouder Willem III overleed. Reeds in 1988 en 1989 werd uitgebreid stilgestaan bij de 'Glorious Revolution' en de daarop volgende 'Age of William and Mary', een gevolg van de meest succesvolle maar tegelijkertijd minst bloedige invasie aller tijden. De herdenking van de omwenteling in Engeland van 1688 leverde vele beschouwingen op; historici leven nu eenmaal deels bij de gratie van dergelijke jubilea. Ook in 2002 werden alleen al in Nederland twee congressen gewijd aan de 'grootste internationale staatsman uit de Nederlandse geschiedenis', althans volgens Henry Kissinger. 'Met een zekere schroom' schreef Wout Troost daarom ter gelegenheid van deze herdenking een biografie van deze Oranjeprins die, in weerwil van zijn benaming, eigenlijk veel eerder koning in de Republiek was en stadhouder in Engeland. Die schroom is valse bescheidenheid, want Troost houdt zich al vele jaren met dit onderwerp bezig. Dat juist hij, als leraar geschiedenis, zijn vakbroeders aftroeft is als prestatie extra het vermelden waard.

De Oranjes hebben overigens ook buiten dergelijke jubilea om de laatste jaren niet te klagen over aandacht van (kunst)historici. Er verschenen biografische beschouwingen van Luuc Kooijmans over de Friese stadhouder Willem Frederik, *Liefde in opdracht* (2000) en van A. Th. van Deursen over Maurits, *De winnaar die faalde* (2000). Tevens waren er in 1999-2000 de tentoonstelling 'Onder den Oranje boom' in Het Loo over de culturele invloed van de Oranjes op Duitse vorstenhoven in de zeventiende en achttiende eeuw en in 2000-2001 de Mauritstentoonstelling in het Rijksmuseum. De laatste twee passen vooral in de nieuwe aandacht voor de hofcultuur aan het stadhouderlijk hof in de Republiek, zoals die reeds in twee

tentoonstellingen in 1997 voor Frederik Hendrik werd vastgesteld. Merkwaardig genoeg is het samenvattende boek over dit thema *'Stadtholder' oder 'Staetholder'* uit hetzelfde jaar van de hand van de Duitse historicus Olaf Mörke in de Nederlandse vakbladen nooit gerecenseerd.

Nochtans lijken de twee stromingen van biografie en hofcultuur maar moeizaam tot een *geheel* te smeden als het om de Oranjes gaat. Ook Wout Troost waagt zich hier niet aan, wat al

direct blijkt uit zijn ondertitel: 'Een politieke biografie.' Daar waar Kooijmans vooral een psychologisch portret schetst van de Friese stadhouder en Van Deursen Maurits vooral tegen de achtergrond van zijn tijd plaatst, volgt Troost Willem III in essentie chronologisch in diens officiële bestaan. Achtereenvolgens passeren het kind van staat, de prins van Oranje, de stadhouder en de koning. Enigszins afwijkend zijn de laatste twee hoofdstukken, waarin respectievelijk de Schotse en Ierse kwesties ter sprake komen. Hoewel ze in het geheel van het boek wat merkwaardig passen, komt juist hier Troosts kennis beter tot zijn recht en overbrugt hij de Engelse en Nederlandse historiografie. Deze twee hoofdstukken bieden daarmee als een van de weinige in dit boek nieuwe inzichten. Ondanks zijn internationale statuur, blijft de koningstadhouder namelijk hoofdzakelijk apart van beide kanten van de Noordzee bestudeerd worden. Vergelijk: A.M. Claydon, *William III* (Londen, 2002).

In hoofdzaak concentreert Troost zich op de buitenlandse politiek (in het bijzonder de diplomatie) van de Republiek in het laatste kwart van de zeventiende eeuw, in het kader van de godsdienstoorlog tussen Willem III en Lodewijk XIV. Zijn belangrijkste stelling met betrekking tot de buitenlandse politiek is dat de twee protagonisten elkaar vooral verkeerd begrepen, een wellicht wat simplistische maar doeltreffende gedachte. De handboekachtige aanpak van Troost vol van allianties en bondgenootschappen wordt slechts onderbroken door hoofdstuk vijf over de binnenlandse politiek. Juist dit hoofdstuk biedt vreemd genoeg voldoende aanknopingspunten voor een radicaal andere visie op de politiek van de stadhouder - een waarin bijvoorbeeld via een stelsel van favorieten nepotisme hoogtij vierde. Dit persoonlijke netwerk strekte zich bovendien ook uit tot in het buitenland, waardoor de stadhouder relatief onafhankelijk van de staat kon opereren. In de visie van Troost is Willem III echter in de eerste plaats de held die in 1672 de Republiek van de ondergang redde en in veel mindere mate degene die haar door onverantwoord 'brinkmanship' mogelijk juist aan de rand van de afgrond bracht. De ongelukkige val van zijn paard Sorell in 1702 kan symbool staan voor de algehele ondergang van de Republiek, die bij wijze van erfenis er nog met pijn en moeite na zijn dood een laatste grote oorlog uit wist te persen. Het is tekenend voor dit boek dat wel deze (te rooskleurig voorgestelde) politieke erfenis ter sprake komt maar niet de ingewikkelde privé-erfenis van het sterfhuis.

De biografie is bovenal een zorgvuldige inventarisatie van alles wat rond en over de koningstadhouder is geschreven, resulterend in een indrukwekkende literatuurlijst die eerder het karakter van een bibliografie draagt. Hoewel de auteur al enige decennia thuis is op dit terrein, biedt hij zoals gezegd weinig nieuwe vergezichten. Voorzichtigheid troef is zijn motto, op soms wat merkwaardige terzijdes na waarin de auteur zijn mening ventileert over netelige kwesties als de homoseksuele geaardheid van de prins. Dit is dan ook geen sprankelende biografie geworden, eerder een degelijke: wie niet beter zou weten zou soms zelfs denken te maken te hebben met een geautoriseerde biografie. Opvallend aan het boek is verder dat wapengekletter opvallend afwezig is voor een prins die zo graag te paard zat en vaak campagne voerde. De auteur blijft dichtbij de saaie wereld van de diplomatie, zonder zich te buiten te gaan aan saillante persoonlijke details.

Wie tevreden is met een louter politieke biografie zal met dit boek genoegen nemen als handzaam overzicht van de rol van stadhouder Willem III in de buitenlandse politiek van de Republiek in het laatste kwart van de zeventiende eeuw. De grootsheid

van het onderwerp vraagt echter om een andere, meer revisionistische benadering die recht doet aan alle facetten van het leven van deze in binnen- en buitenland allesbehalve onomstreden staatsman.

C.O. van der Meij

F. Dragtenstein, *'De ondraaglijke stoutheid der wegloopers'. Marronage en koloniaal beleid in Suriname, 1667-1768* (Dissertatie Utrecht 2002, Bronnen voor de studie van Suriname (BSS) XXII; Utrecht: CLACS, [Bunnik]: Instituut ter bevordering van de Surinamistiek (BS), 2002, 309 blz., ISBN 90 393 3136 7).

Al vanaf het begin liepen slaven weg van de plantages in Suriname om daarmee het repressieve slavernijsysteem te ontvluchten. Deze weglopers, Marrons, vestigden zich in het dichtbeboste binnenland, waar zij groepen vormden die zich tot meerdere gemeenschappen ontwikkelden. Een jarenlange strijd tussen Marrons enerzijds en planters en koloniaal bestuur anderzijds volgde. Het bestuur bleek niet in staat om de Marrons te onderwerpen en marronage te stoppen. Het sluiten van vredesverdragen met de Marrons was onontkoombaar. In 1760 werd vrede gesloten met de Aukaners, in 1757 met de Saramaka en in 1768 met de Matawai.

Over de heroïsche geschiedenis van de weglopers, hun strijd tegen blanke overheersers en hun samenlevingen die tot heden ten dage voortbestaan in het binnenland van Suriname verschenen belangrijke historische en antropologische werken. Frank Dragtentein voegt aan deze reeks studies een boek toe met nieuw bronnenmateriaal over de vroegste geschiedenis van de Surinaamse Marrons. De studie begint in 1667, toen Suriname in Nederlandse handen kwam, en loopt tot aan het vredesverdrag met de Matawai in 1768.

Dragtenstein gaat uitvoerig in op de binnenlandse oorlog tussen Indianen en blanken die van 1678 tot 1686 werd gevoerd. Deze oorlog zou een belangrijke impuls hebben gegeven aan marronage. Veel slaven maakten gebruik van de onrust en chaos die de Indianenoorlog veroorzaakte en ontvluchtten de plantages. Samenwerking met de Indianen leerde de weglopers in het binnenland te overleven. De weglopers hielpen de Indianen op hun beurt bij de aanvallen op de plantages, waarbij zij slaven aanmoedigden te vluchten. Uiteindelijk wisten de blanken de Indianen te bedwingen en hen te verplichten om als hun bondgenoten deel te nemen aan tochten om Marrons gevangen te nemen. In de loop van dit boek komt de ambigue relatie tussen Indianen en Marrons, die soms solidair waren en soms tegen elkaar streden regelmatig terug.

Vervolgens beschrijft Dragtenstein de vele expedities die in de verschillende gebieden van Suriname werden gehouden om de marrondorpen te verwoesten en de bewoners te verjagen of gevangen te nemen. De expedities waren tijdrovend, geldverslindend, weinig succesvol en konden niet voorkomen dat meer slaven de plantages ontvluchtten. Het aantal vluchtelingen nam aanmerkelijk toe nadat de Franse admiraal Jacques Cassard op 9 oktober 1712 Suriname binnenviel. Cassard vroeg een brandschatting van 682.800 gulden, onder andere te betalen in slaven. Als gevolg van deze dreiging liepen ongeveer 300 slaven weg naar het binnenland.

Na het vertrek van Cassard werden de expedities naar Marrons voortgezet. De blanken op de plantages, die aan de expedities moesten deelnemen, waren daartoe echter steeds minder bereid. De planters, die volop klaagden over de overlast die marrons veroorzaakten, wilden evenmin meebetalen aan de expedities. Dragtenstein geeft geen duidelijke verklaring voor deze tegenstrijdigheid. Na het aantreden van gouverneur De Cheusses in 1728 verhardde de strijd tegen de Marrons. De expedities werden frequenter en ze waren beter georganiseerd. Meer militairen werden ingezet

en ze bleven langer onderweg. De commandanten kregen de instructie minder gevangenen mee te nemen dan voorheen, maar de gevangen Marrons te doden en hun afgehakte handen mee te nemen als bewijs. Ook de Marrons verhardden hun strijd. Ze wachtten niet langer af totdat zij werden aangevallen, maar namen de expeditiegangers onder vuur en vernietigden hun voedselvoorraden. Hoewel de blanken successen behaalden, bleef de overwinning op de Marrons uit. Het beleid van De Cheusses leverde niet het gewenste resultaat op.

Onder gouverneur Mauritius groeide het besef dat de strijd tegen de Marrons niet op de oude voet kon worden voortgezet en dat een vredesverdrag onvermijdelijk was. In november 1749 werd een voorlopige vrede gesloten met de Saramaka Marrons. Door vrede te sluiten met slechts een deel van de Marrons hoopte Mauritius de Marrons verdeeld te houden, zodat zij zich niet gezamenlijk tegen de blanken zouden keren. Het vredesverdrag leverde niet de rust op waarop was gehoopt en bovendien bleek het vredesverdrag niet houdbaar. Al in januari 1751 werd het verbroken.

De aanvallen op de plantages door Marrons hielden aan en het bestuur reageerde met omvangrijke expedities die nimmer het gewenste resultaat opleverden. De grootste slavenopstand in de Surinaamse geschiedenis, de Tempati-opstand, die duurde van februari tot september 1757, betekende uiteindelijk het keerpunt in de strijd met de Surinaamse Marrons. Bij deze goed voorbereide opstand waren Marrons betrokken geweest en meer dan 400 slaven ontvluchtten de plantages. Het koloniale leger bleek niet in staat om de weglopers terug te halen. Uiteindelijk werd duidelijk dat het zo niet langer kon, omdat de plantages leden onder de Marronaanvallen. Dragtenstein geeft herhaaldelijk aan dat het voortbestaan van de kolonie in gevaar werd gebracht door de Marrons, al geeft hij geen indicatie van de werkelijke omvang van de geleden schade. Om de rust te herstellen en de slaven de uitweg naar de Marrons in het binnenland te ontnemen was vrede met de Marrons noodzakelijk. Het was uiteindelijk de Aukaner Boston die bij aanvallen op de plantages brieven achterliet die aangaven dat de Aukaners belangstelling hadden voor een vredesverdrag. Hoewel de expedities zelden slaagden, verloren Marrons het leven bij de aanvallen en werden hun dorpen en kostgronden regelmatig vernietigd. Ook de Marrons verlangden naar vrede. De onderhandelingen konden beginnen.

Dragtenstein beschrijft de expedities en de vredesonderhandelingen nauwgezet. Hoewel de beschrijvingen van de vele expedities elk afzonderlijk soms weinig toevoegen, geeft het geheel wel een goede impressie van de kracht van de Marrons en de onmacht van bestuur en planters om hen onder controle te krijgen.

De belangrijkste redenen om te vluchten waren volgens Dragtenstein de slechte behandeling van de slaven door de planters en de toegenomen werkdruk. De Marrons verklaarden dit herhaaldelijk tijdens de vredesonderhandelingen. Het bestuur nam geen maatregelen om de behandeling van de slaven te verbeteren, maar gaf de planters daarentegen voortdurend de opdracht om het aantal blanken op de plantages te verhogen om zo de controle over de slavenmacht te vergroten, een maatregel waaraan overigens nooit werd voldaan. Maar waarom was vluchten juist in deze periode zo'n belangrijke vorm van verzet? Dragtenstein plaatst marronage niet in een bredere context van slavenverzet, zodat het lijkt alsof weglopen de enige of meest voor de hand liggende reactie was op wreedheden van planters. Doordat hij te dicht bij de bronnen blijft, laat hij vragen onbeantwoord en grotere verbanden liggen. Dragtenstein levert desalniettemin met dit boek een zinvolle bijdrage aan de Marronliteratuur en presenteert de lezer boeiend bronnenmateriaal over een indrukwekkende bevolking.

Ellen Klinkers

G. Wiesenfeldt, *Leerer Raum in Minervas Haus. Experimentelle Naturlehre an der Universität Leiden, 1675-1715* (History of science and scholarship in the Netherlands II; Amsterdam: Edita KNAW, Berlijn, Diepholz: Verlag für Geschichte der Naturwissenschaften und der Technik, 2002, 464 blz., ISBN 90 6984 339 0 (KNAW), ISBN 3 928186 61 2 (Duitsland)).

Leerer Raum in Minervas Haus, oorspronkelijk verdedigd als proefschrift aan de universiteit van Hamburg en nu in een fraai verzorgde handelseditie verschenen, is een omvattend en ambitieus boek. Naar de titel aangeeft, behandelt het het onderwijs in de experimentele natuurkunde aan de universiteit van Leiden. Beginjaar is 1675, toen de hoogleraar wiskunde en filosofie Burchard de Volder toestemming kreeg om op universiteitskosten een fysisch kabinet in te richten met behulp waarvan hij op zijn colleges de natuurverschijnselen 'ad oculum' kon demonstreren. De einddatum 1715 is gekozen met het oog op de befaamde rede van Herman Boerhaave, 'De comparando certo in physicis.' Het eigenlijke thema van het boek is evenwel de verhouding tussen wetenschap en universiteit in de nasleep van de 'wetenschappelijke revolutie'. Het uitgangspunt is dat wetenschap, in het onderhavige geval de proefondervindelijke natuurkunde, zich niet in een vacuüm afspeelt, maar vorm krijgt onder de invloed van lokale tradities en instellingen. De auteur probeert dus wetenschapsgeschiedenis en universiteitsgeschiedenis op elkaar te betrekken. Bij het uitwerken van dit thema zoekt hij het meer in de breedte dan in de diepte. Het boek beperkt zich niet tot Leiden. Latere hoofdstukken beschrijven de resultaten van een prosopografisch onderzoek naar de carrières van de Leidse filosofiestudenten; een uitputtend overzicht van de experimentele natuurkunde aan de andere Europese universiteiten; en de verhouding tussen de universiteiten en de wereld der geletterden daarbuiten. Dit laatste onderwerp wordt nogal essayistisch behandeld (de auteur spreekt zelf van een 'spekulative Skizze'), maar de andere thema's zijn steeds gebaseerd op een uitvoerig overzicht van het voorhanden materiaal. Wiesenfeldts aanpak is grondig, veelomvattend en hier en daar gedurfd. Hij brengt veel nieuw, soms onconventioneel bronnenmateriaal in kaart - zo is er een uitvoerige uiteenzetting over de tradities in illustraties voor leerboeken. Hij is ook niet bang voor het doen van stellige uitspraken van soms zeer wijde strekking. Het boek bevat daarmee een rijkdom aan gegevens en analyses die zich onmogelijk in een korte recensie laat samenvatten.

De situatie in Leiden, dat toonaangevend was voor het onderwijs in een groot deel van Europa, is niettemin het uitgangspunt. Het vak proefondervindelijke natuurkunde kreeg hier pas geleidelijk aan een eigen identiteit. Aanvankelijk was zelfs onduidelijk wie hier precies competent was. Behalve de filosoof De Volder doceerde ook de hoogleraar scheikunde Carolus de Maets vanaf 1675 dit vak. Ook onder De Maets' opvolger Jacob le Mort bleef de verhouding tussen experimentele filosofie en scheikunde, welk vak toen onder de medische faculteit viel, onduidelijk. De aanleiding voor het nieuwe vak lag volgens Wiesenfeldt bij de cartesiaanse twisten te Leiden, die in 1676 met het ontslag van de hoogleraar theologie Wittichius een nieuw hoogtepunt zouden bereiken. Proefnemingen waren niet aan een filosofische richting gebonden (De Volder zelf was cartesiaan, maar ook zijn collega Wolferd Senguerd voerde al snel proefnemingen op zijn colleges in) en maakten het aldus mogelijk om

uit de impasse te geraken. Hierbij kan men wel een vraagteken plaatsen. Dat de proefondervindelijke natuurkunde al snel tot een filosofisch neutraal terrein werd uitgeroepen, betekent niet dat die mogelijkheid van meet af aan duidelijk was. De Maets in elk geval lijkt eerder een militant verbreider van nieuwe opvattingen dan een voorzichtig en verzoenend man en De Volder was in 1675 nog volop actief voor de cartesiaanse zaak. Bij al zijn gedegen bronnenonderzoek heeft Wiesenfeldt uiteindelijk meer aandacht voor de wijdse vergezichten dan voor de vierkante

centimeter. Hoewel hij er (als eerste) op wijst dat het van belang is de verhouding van de proefondervindelijke natuurkunde tot de scheikunde te bespreken, komt hij aan een bespreking van de inhoud van het scheikundig onderwijs niet toe, een feit dat hij in zijn inleiding overigens zelf erkent. Over de proeven van De Volder merkt hij vooral op dat ze vrijwel allemaal uit het werk van Boyle komen. Dat mag zo zijn, ze werden toch in een nieuw kader geplaatst en kregen daarmee ook een nieuwe betekenis, die nadere analyse verdient. Echter, in zijn kenschets van de opvattingen van de verschillende hoogleraren gaat Wiesenfeldt vooral uit van hun oraties en de daarin verwoorde kentheoretische standpunten. Dat is merkwaardig traditioneel in zo'n vernieuwend boek en mijns inziens niet erg verhelderend.

Er blijft dus werk te doen, maar niettemin is dit de grondigste analyse van het natuurfilosofisch onderwijs in Leiden tot nu toe. Door nieuwe vragen te stellen en steeds aan een wijder perspectief te refereren, werpt Wiesenfeldt uiteindelijk meer licht op de ontwikkelingen dan wanneer hij vooral alle gebeurtenissen minutieus had uitgevlooid. Men kan met zijn stellingen in debat gaan, maar men kan ze niet negeren. Zijn verbinding van wetenschaps- en universiteitsgeschiedenis verdient beslist navolging. Onmiskenbaar is dit een standaardwerk aangaande een belangwekkende episode in de geschiedenis van de moderne wetenschap.

Rienk Vermij

J. Francke, *Utiliteyt voor de gemeene saake. De Zeeuwse commissievaart en haar achterban tijdens de Negenjarige Oorlog, 1688-1697* (Werken uitgegeven door het Koninklijk Zeeuws genootschap der wetenschappen XII; Middelburg: Koninklijk Zeeuws genootschap der wetenschappen, 2001, 498 blz., ISBN 90 70534 33 9).

Dit onderzoek naar de Zeeuwse kaapvaart in het laatste decennium van de zeventiende eeuw getuigt van grote moed. De auteur bracht een indrukwekkende hoeveelheid bedrijfshistorische gegevens boven water: over de schepen, de reders, de kapiteins, de winstgevendheid, de goederen die werden opgebracht, de kopers die dergelijke goederen weer kochten, de banden met de VOC en de WIC, de kuiperijen en fraudes... Een hele reeks vragen werd op het materiaal afgevuurd, zoals: Wanneer was het kaapvaartbedrijf winstgevend? Hoe werd deze gefinancierd? Welke nevenactiviteit hadden de reders? Hoe kwam men aan de bemanning? Wat was de positie van de kapiteins? Hoe was de verhouding tot de politiek, tot de reguliere oorlogsvloot? In welke zeeën was de kaapvaart voordelig? Welke taktiek werd wanneer toegepast? Hoe ging men om met krijgsgevangenen? De gehele database paste niet in één deel: een apart deel met aanvullende onderzoeksgegevens (247 blz.) is via de auteur te verkrijgen. De inzet van de auteur dwingt des te meer respect af indien men bedenkt dat het gehele onderzoek in slechts vier jaar is afgerond.

De kaapvaart bleek een bedrijfstak die sterk met het gehele politieke en economische leven in Zeeland verstrengeld was. Gezien de neergaande conjunctuur in de regio vormden commissies een interessante aanvulling op het bestaan van de Zeeuwse reders en ondernemers. Voor hen was vreedzame handel en het varen in convooien (de voorkeur van de Amsterdamse kooplieden) een minder aantrekkelijke

optie. Het was vrijwel onmogelijk om alleen van kaapvaart te leven: het was een activiteit die verricht werd naast de koloniale handel en koopvaardij, naast het politieke bedrijf en de industriële onderneming. Het uitreden van een kaperschip kon zeer winstgevend zijn, maar de risico's waren eveneens zeer groot. Ook betekende de kaapvaart werkgelegenheid voor de Zeeuwen zelf: 60% van de matrozen kwam uit Zeeland. De lonen (en beloningen) lagen daarbij aanzienlijk hoger dan in de marine en koopvaardij.

De getalsmatige analyses laten belangrijke conclusies toe. In tegenstelling tot de algemene indruk die men van deze ondernemingen heeft, was de kaapvaart een continu bedrijf: het gehele jaar door werden 'prijzen' (vijandelijke schepen en/of hun lading en/of hun bemanning) genomen en opgebracht, zelfs in de winter. De periode 1689-1692 was het meest winstgevend. Daarna liep het aantal 'prijzen' terug, maar relatief waren latere vangsten wat rijker dan in de eerste jaren van de oorlog. Vlissingen 'ving' de meeste schepen; de Middelburgse 'prijzen' leverden veruit het meeste op. Er was ook een verschuiving waarneembaar in de taktiek. Aanvankelijk voerde men individuele raids uit, maar na 1692 gingen kaperschepen steeds meer in compagnie varen. Zij vielen daarbij gezamenlijk een vijandelijk schip aan. Van de genomen goederen bleek vooral de wijn van groot belang: door de oorlog was de gewone wijnhandel immers sterk teruggelopen. Zeer waardevol is de vergelijking met de kaapvaart van andere landen in de Negenjarige Oorlog. Tegen de 13 miljoen gulden die de Zeeuwse commissievaart (officieel) opbracht vielen Vlaamse kapers bijna in het niet. De Engelsen waren vaak wel succesvol, maar aangezien zij later begonnen, konden zij minder profiteren van de rijke eerste jaren. De Franse kaapvaart leverde weer meer op dan de Zeeuwse. De Fransen hadden daarnaast het voordeel dat hun operatiegebied (Noordzee) dichter bij de vertrekhavens lag. De Zeeuwen voeren vooral op de Golf van Biskaje, de Middellandse Zee en de Atlantische Oceaan, zodat de kosten (en problemen van het goed bergen van de lading) relatief hoger uitvielen. De gemiddelde 'prijs' die de Fransen namen was echter minder waardevol dan de gemiddelde Zeeuwse 'prijs'.

Het boek bevat ook een vergelijking met de opbrengst uit de kaapvaart gedurende de andere oorlogen van de Republiek. Het is jammer dat de auteur geen gebruik maakt van de recente inflatiecijfers van De Vries en Van der Woude; dat had de analyse scherper kunnen maken. Duidelijk is wel dat na de Spaanse Successieoorlog de Zeeuwse commissievaart sterk terugviel.

De veelheid aan details en getalsmatige berekeningen maakt het de lezer echter niet altijd even makkelijk om de hoofdlijnen van het betoog te volgen. Op pagina 105, bijvoorbeeld, stelt de auteur dat de commissievaart geen bemanning aan de reguliere oorlogsvloot onttrok - dit zou een 'idee-fixe' zijn dat naar het 'rijk der fabelen' verwezen kon worden. Geen onbelangrijke opmerking, maar in het resumé op pagina 389 staat het er weer anders: 'De commissievaart oefende een zo grote aantrekkingskracht uit op het arbeidspotentieel van zeevarenden, dat de Zeeuwse admiraliteit grote moeite had haar vloot te bemannen en naar draconische maatregelen - uitvaarverboden - moest grijpen.' Soms lijkt het ook alsof de auteur werkelijk alles heeft willen berekenen wat maar mogelijk was. Het nut van getalsmatige analyses naar scheepsnamen, of de verdeling van type schepen opgebracht naar prijzenhof, is bijvoorbeeld niet direct duidelijk. Wellicht had een iets strakkere opzet de argumentatie kunnen verhelderen. Nu worden uiteindelijk de antwoorden op een aantal vragen van de centrale probleemstelling (Waarom was de greep van de overheid op deze bedrijfstak zo gering? Op welke wijze moeten de cijfers worden geanalyseerd om de prijzen in vergelijkend perspectief te kunnen plaatsen?) tussen de details door behandeld. Zij komen in ieder geval niet terug in het resumé. Het is dan ook jammer dat hij zich niet heeft willen wagen aan een echte conclusie.

Was de kaapvaart voor Zeeland nu uiteindelijk een vloek of een zegen? Zou de Republiek beter af zijn geweest met een sterkere oorlogsvloot, of als de vrede eerder

getekend was? Dergelijke vragen zijn niet expliciet door de auteur gesteld en kunnen ook nu nog niet worden beantwoord. Binnen de gegeven omstandigheden, echter, laat Francke zien dat kaapvaart voor de Zeeuwse ‘cash-nexus’ wel degelijk de meest aantrekkelijke optie was. Gesteund door de

lokale politieke elite, die veelal zelf een direct belang in een kaperschip had, kon een aanzienlijke groep reders en ondernemers goed geld verdienen aan de oorlog.

Marjolein 't Hart

Nieuwste geschiedenis

N. Mens, met bijdragen van G. Andela, e.a., *De architectuur van het psychiatrisch ziekenhuis* (Wormer: Inmerc, 2003, 335 blz., €53,-, ISBN 90 6611 089 9).

In dit boek staat de aandacht voor zorg- en woonomgeving van psychiatrische patiënten centraal. Dit boek hanteert een historisch perspectief en leidt de lezer langs, soms achterhaalde, oorspronkelijke uitgangspunten en de recente ontwikkelingen van het bouwen voor psychiatrische patiënten. De direct betrokken lezers, patiënt-cliënt én verzorger, kunnen eigen opvattingen en ervaringen prima toetsen aan die van anderen. Elke andere geïnteresseerde lezer - van bouwer tot omwonende - zal zich gretig verdiepen in één of meer van de aangeboden essays.

Aan de indeling van het boek is uitdrukkelijk aandacht besteed. Elk hoofdstuk vormt een onderdeel van de hierboven genoemde rode draad, maar is daarnaast gelukkig ook uitstekend op zichzelf te lezen. Er is ongewone zorg besteed aan het gidsen van de lezer: elk hoofdstuk of essay wordt bovenin elke pagina inhoudelijk geduid. De hoofdtekst op witte pagina's beschrijft cruciale momenten binnen de ontwikkeling van zorg en het bouwen van grensverleggende, eigentijdse woonvormen in de psychiatrie. De thematische uitweidingen op grijsgetinte achtergrond vind ik zelf het meest interessant. Zij spreken tot de verbeelding, zijn herkenbaar en confronteren scherp met het eigen wereld- en mensbeeld. Het boek eindigt met gedegen registers; onder andere inzake gebruikte literatuur, personen en plaatsnamen.

In het eerste hoofdstuk worden de aanzetten in Frankrijk (‘Hôpital pour deux cent fous curables’, 1788) en Engeland (William Tuke, de quaker die het principe van de ‘moral treatment’ introduceerde) mooi beschreven. Ook de oorspronkelijke ideeën van de Gentenaar Guislain (1796-1860) met betrekking tot het bouwen voor en verzorgen van psychiatrische patiënten komen aan de orde. Guislain kreeg als één van de eersten gedaan dat Vlaamse dolhuizen geestesgestoorden niet langer lieten ‘verwilderen’ of hospitaliseren in een gevangenis voor gestoorden. Hij streefde naar ‘architectuur als het onvolprezen gereedschap voor de nieuwe therapeutische behandeling.’(40) In dit essay worden direct al lijnen getrokken naar vergelijkbare ontwikkelingen in Nederland. Het aanpassen van het bestaande regiem en de behandelsystematiek in het Willem Amtsz Huis te Utrecht door prof. dr. Schroeder van der Kolk vond gelijktijdig plaats en wordt in drie pagina's toegelicht. Het hoofdstuk wordt afgesloten met de interessante biografie van Guislain.

Diverse tijdvakken en ooit dominante zorgideeën worden in dit boek besproken. Vanzelfsprekend krijgen de affaires rondom het Dolderse Dennendal ruim aandacht. De tijdgeest van de jaren zeventig wordt hier welhaast vlammend bevlogen beschreven. Terecht: het gelijk - achteraf - van de psychiater Frans van Klingeren is nu op pregnante wijze zichtbaar in onze hedendaagse samenleving. De van oudsher

vanzelfsprekend landschappelijk (geïsoleerde?) ligging van de oude gestichten zoals Veldwijk te Ermelo of Dennenoord in Zuidlaren, krijgt

hierdoor betekenis. Het essay ‘De beslotenheid geopend’ (Gerrie Andela, 204-213) zet dit klassieke uitgangspunt fraai in het moderne daglicht; de lezer krijgt hier zicht op de ontwikkeling van de landschappelijke (her)inrichting van bestaande en nieuwe locaties voor psychiatrische zorg.

Veel psychiatrische ziekenhuizen, die de afgelopen decennia de status van (rijks)monument verkregen, zagen of zien zich nog steeds geplaatst voor de uitdaging, enerzijds het monumentale karakter van het gebouw te behouden en anderzijds de gebruiks- en werkruimten, de woonen zorgfuncties te actualiseren in de geest van de zich steeds vernieuwende inzichten betreffende wonen en verzorgen.

Het essay ‘Van gevangenishok naar hotelsuite’ (Cor Wagenaar en Noor Mens, 162-167) beschrijft de veranderende inzichten met betrekking tot de inrichtingseisen. Het uniforme, zakelijk anonieme interieur van cellen of slaapzalen wordt verruild voor de eigen, persoonlijk ingerichte woon-slaapkamers, met een eigen deur en een eigen sleutel. De oude verpleeginrichtingen met een kloosterlijk karakter, de nieuwste woonvormen met gedurfde architectuur die op IJburg of in Almere mensen tot omkijken zouden dwingen, dit boek beschrijft het allemaal. Het is royaal geïllustreerd met fraaie foto's van instellingen en afdrukken van oorspronkelijke (bouw)tekeningen. Slechts 24 pagina's van de 335 bevatten alleen tekst. Tal van (voor)ontwerpen, losse schetsen, tuinplattegronden en -inrichtingen dragen bij tot verbeelding. De relatie tussen de hoeveelheid tekst en afbeeldingen is voorbeeldig. Visueel is er veel te genieten en het boek leidt de lezer langs veel psychiatrische instellingen in Nederland.

Noor Mens heeft, in samenwerking met anderen, dus een mooi boek gemaakt! De uitgave *De architectuur van het psychiatrisch ziekenhuis* is véél meer dan een verhandeling over de ontwikkelingsgeschiedenis van de gestileerde woon- en leefomgeving van een psychiatrische patiënt. En hoewel Mens in het voorwoord aangeeft dat de wetenschappelijke pretenties bescheiden zijn en er slechts hoofdlijnen beschreven worden, is de term standaardwerk niet misplaatst.

W.G. van Dijk

J.M.A. Maenen, *De invoering van het metrieke stelsel in Nederland tussen 1793 en 1880. Aspecten van een beschavingsproces* (Dissertatie Nijmegen 2002; [han.maenen@wanadoo.nl], 2002, viii + 309 blz., ISBN 90 9016218 6).

J.M.A. Maenen heeft voor zijn proefschrift het zeer interessante onderwerp van de invoering van het metrieke stelsel in Nederland gekozen. Tegenwoordig vinden wij het werken met het metrieke stelsel vanzelfsprekend. We kunnen ons eigenlijk niet meer indenken dat we niet in meters en kilo's zouden meten en wegen en dat we ons, als we zouden verhuizen van Groningen naar Amsterdam, een ander systeem van gewichten en maten eigen zouden moeten maken dan in Groningen werd gebruikt. En als we dan uiteindelijk aan de nieuwe gewichten waren gewend en daarna van beroep veranderden, bijvoorbeeld door apotheker te worden, dan moesten we wat gewichten betreft weer helemaal opnieuw beginnen. Wat een zegen dat deze toestand is opgeheven!

Maenen laat overtuigend het moeizame van de introductie van het metrieke stelsel zien. Nadat men in dit boek gelezen heeft over de tegenwerking en tegenzin waarmee de invoering van het metrieke stelsel in Nederland gepaard is gegaan, dan kan het verbazend worden genoemd dat het uiteindelijk toch gelukt is. Het is dan ineens heel begrijpelijk dat ze in Engeland en

Amerika aan hun ‘inch' en ‘pound’ vast zijn blijven houden en het is niet langer beschamend om stiekem euro-bedragen om te rekenen naar bedragen in guldens.

Het boek behandelt de betekenis van de oude maten en gewichten. Voor de dagelijkse en lokale praktijk voldeden die uitstekend. Ze hadden slechts een lokale geldigheid, maar dat was geen probleem, want het leven en werken van mensen speelde zich op lokaal niveau af. Ze waren ontstaan in de lokale praktijk en voldeden aan lokale behoeften. Uiteraard werd soms in bepaalde gebieden wel eens de behoefte tot unificatie gevoeld en zijn er ook wel meer en minder succesvolle pogingen op dat gebied ondernomen, maar een landelijke unificatie was een brug te ver. In een ontwerpgrondwet in 1797 werd bepaald dat in de gehele republiek er eenheid van maat en gewicht moest zijn, maar dat er in de wet in 1816 voor het metrieke stelsel zou worden gekozen, stond toen nog niet vast.

Het metrieke stelsel is uit Frankrijk afkomstig en door de Frans-Bataafse tijd in Nederland bekend geworden. De Amsterdamse hoogleraar wis- en natuurkunde J.H. van Swinden, die betrokken was bij de pogingen in Frankrijk om een decimaal metriek stelsel te ontwerpen en te propageren, heeft hierbij een belangrijke rol gespeeld. Het is daarbij interessant om te weten dat de meter geen enkel verband had met de dagelijkse praktijk; het is door wetenschappers en beleidsmakers ontworpen en is afgeleid van de omtrek van de aarde. Het was daardoor voor vrijwel iedereen even nieuw. De keuze voor de meter werd gedaan na de val van het Ancien Régime en werd daardoor nog lange tijd met de Franse Revolutie geassocieerd. Dat leverde later veel weerstand op. Het is in Nederland aan de invloed van de reeds genoemde Van Swinden te danken dat de introductie van het metrieke stelsel niet op deze associatie met de Franse Revolutie is vastgelopen. In 1816 was Nederland zelfs het eerste land dat dit stelsel bij wet verplicht stelde; eerder nog dan Frankrijk zelf.

De invoering van het metrieke stelsel betekende dat men in de dagelijkse praktijk van meten en wegen de nieuwe gewichten en lengtematen tot zijn beschikking moest hebben. Die moesten op eigen kosten worden aangeschaft. Het is voor te stellen dat men niet stond te trappelen om aan de wet te voldoen. De schrijver voert vele voorbeelden aan van kooplieden, winkeliers en handelaren bij wie nog de oude maten en gewichten werden aangetroffen. ‘Het is speelgoed voor de kinderen, ik gebruik ze niet,’ zo verdedigden sommigen zich. Anderen zeiden dat ze gedwongen waren om de oude maten en gewichten te gebruiken, want de klanten vroegen erom. Anders zouden die naar de concurrent gaan die nog wel bereid was om ze op de oude, vertrouwde manier te helpen.

Verdere consequenties van de invoering van het metrieke stelsel waren dat het ijkwezen op landelijke leest moest worden geschoeid en dat het onderwijs voor de acceptatie van het metrieke stelsel moest worden ingezet. In beide sectoren verliep het niet allemaal even gladjes. Het viel bijvoorbeeld niet mee om de onderwijzers voor het metrieke stelsel te motiveren. En als ze dat wel waren, was het niet zonder meer duidelijk hoe ze het metrieke stelsel moesten doceren. Uiteindelijk heeft het de gehele negentiende eeuw geduurd voor het nieuwe systeem was geaccepteerd en in sommige gevallen duurde het nog veel langer. Een voorbeeld van een nietmetrieke maat is de ‘paardekracht’, die nog steeds bekend is.

Het boek van Maenen is rijk aan materiaal. Dit blijkt zowel uit de hoofdtekst als uit de bijlagen. Het is indrukwekkend hoeveel relevant archiefmateriaal hij heeft weten te traceren. Hij heeft daardoor een behoorlijk complete behandeling van de

invoering van het metrieke stelsel in Nederland weten te geven en er is nog materiaal om op dit onderwerp verder te gaan. Ik had echter moeite een heldere lijn te ontdekken. Ook werd mij de toepasselijkheid van bepaalde theorieën niet altijd duidelijk, zoals die over het beschavingsoffensief van Frijhoff. Het lijkt mij niet dat de strijd om de invoering van het metrieke stelsel als een strijd van een bovenlaag

tegen een onderlaag kan worden getypeerd. Hiermee wil ik trouwens niet zeggen dat ik vind dat theorieën nooit bruikbaar zijn en daarom maar uit de geschiedschrijving moeten worden weggelaten. Integendeel, theoretische verhandelingen maken een historische studie vaak interessanter en geven het een meerwaarde.

Samenvattend, het geschrift is een aanwinst voor de Nederlandse geschiedschrijving, in het bijzonder omdat er veel instaat dat nog niet eerder was behandeld. Het laat zien, waarom het metrieke stelsel, hoewel de acceptatie daarvan vele ups en downs heeft gekend, toch uiteindelijk de vanzelfsprekende standaard is geworden.

Ida H. Stamhuis

A.H. Huussen jr., *Hemmo Dijkema 1799-1853. Gronings agronoom en Ruslandreiziger* (Groninger historische reeks XX; Assen: Van Gorcum, 2001, 263 blz., *f* 17,92, ISBN 90 232 3669 6).

De Groninger hoogleraar A.H. Huussen jr. schreef voor de mede door hemzelf geredigeerde Groninger historische reeks een biografie van de Groninger Hemmo Dijkema. Wat het leven van Dijkema van belang maakt zijn zijn landbouwkundige publicaties en zijn verslagen over een reis door Rusland. Over de eerste dertig jaar van zijn leven en over zijn persoonlijk leven is evenwel weinig bekend. Uit wat bekend is, komt hooguit het beeld naar voren van een eenzame vrijgezel. Door gebrek aan bronnen zoals een persoonlijk archief, was Huussen dus gedwongen deze biografie voor een belangrijk deel op Dijkema's publicaties te baseren.

De boerenzoon Dijkema groeide op in het Noord-Groningse Rasquert. Op zijn dertigste jaar nog ging hij theologie studeren in Groningen en na zijn afstuderen was hij enkele jaren hulppredikant in het kleine Stitswerd, eveneens in Groningen. Er was echter een overschot aan dominees en hij kon nergens een definitieve benoeming krijgen. Gebrekkige loopbaanvooruitzichten en persoonlijke tegenspoed waren daarom waarschijnlijk redenen voor Dijkema om in het buitenland zijn geluk te beproeven: in 1840 ging hij via Scandinavië en Estland naar St. Petersburg. Hij maakte uitgebreide tochten door Rusland en in 1842 keerde hij vanuit Odessa terug naar Nederland. Tevergeefs had hij in Rusland werk proberen te vinden als leraar of als rentmeester op een landgoed.

Voor zijn Ruslandreis was Dijkema al actief als publicist in de landbouwkunde. Hij had een prijswinnende verhandeling geschreven over de vlasteelt. Een zekere bekendheid verwierf hij echter met zijn in drie delen gepubliceerde verslag van zijn reis door Rusland (het derde deel verscheen in 1853). In Nederland was er tot dan toe weinig gepubliceerd over Rusland. In het reisverslag is veel aandacht voor opvoeding, onderwijs, het geloof, de landbouw en het zogeheten volkskarakter van de mensen. Het meest bijzondere van Dijkema was dat hij contact legde met boeren en arbeiders om hun taal en gebruiken te leren kennen. Moraliserend sprak hij zich uit tegen drankmisbruik, gokken, bijgeloof, corruptie en lijfstraffen van lijfeigenen. Dijkema geloofde dat de economische en maatschappelijke toestand zou kunnen verbeteren door goede opvoeding en scholing.

Dijkema ging na zijn reis verder met zijn landbouwkundige publicaties, onder andere in almanakken over de landbouw. Hij wilde kennis verspreiden en zo bijdragen tot meer beschaving en welstand onder de boeren. Zo schreef hij onder meer artikelen over verschillende manieren van ploegen, bemesting, aardappelteelt en nieuwe methoden van ontginning. Het bekendste werd hij met een groot werk over de geschiedenis van de landbouw in de provincie

Groningen. Van enkele van Dijkema's boeken zijn de intekenaren bekend en Huussen heeft hun sociale samenstelling onderzocht. In 1853 werd Dijkema benoemd tot burgemeester van de kleine Groningse plattelandsgemeente Marum. Enkele maanden na zijn benoeming overleed hij na een kort ziekbed.

Huussen sluit af met een bronnenuitgave van dertig pagina's bestaande uit enkele brieven van Dijkema en een bespreking van een van zijn boeken. Tenslotte is er een bronnenoverzicht, een literatuurlijst en een register. Huussen schrijft met veel uitroeptekens en in een oubollige stijl over 'wij' en 'onze Dijkema'. De biografie is chronologisch opgebouwd en bevat 25 hoofdstukken, waarvan sommige slechts uit enkele pagina's bestaan. Dijkema wordt in kaderteksten uitvoerig geciteerd en de auteur maakt veel niet-relevante opmerkingen, bijvoorbeeld over internet of het Paarse kabinet. Ook het notenapparaat bevat breedsprakige toelichtingen. Een bondige stijl en een betere structuur zou de leesbaarheid van deze publicatie zeker bevorderd hebben. Het belang van Dijkema zou tenslotte duidelijker zijn geworden als de auteur een uitgebreidere vergelijking met andere auteurs had gemaakt bijvoorbeeld rond de thema's reisverhalen, het Ruslandbeeld en de landbouwkunde.

Mark van Deursen

C. Smit, *Omwille der billijkheid. De strijd over de invoering van de inkomstenbelasting* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2002, De natiestaat. Politiek in Nederland sinds 1815; Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2002, 365 blz., ISBN 90 284 1995 0).

'Bij de totstandkoming van het Koninkrijk der Nederlanden in 1813 was er niet veel wat de ingezetenen aan deze staat bond behalve een ontzagwekkende staatsschuld.' Aldus de openingszin van het proefschrift van Christianne Smit over de discussies rond de invoering van de inkomstenbelasting, geschreven in het kader van het onderzoeksproject 'De natiestaat'. Het is een vlot geformuleerde, maar ook nogal boude binnenkomer. Zou het echt onzin zijn om te denken dat afkeer van de Fransen, de terugkeer van Oranje en de hoop dat 'de oude tijden weêrom keerden' wellicht ook een bindende rol hebben gespeeld? En bindt het bezit van staatsobligaties de bezitter werkelijk meer aan een staat dan bijvoorbeeld dat van grond?

Het is ook de vraag of het een goede keuze is geweest om een boek over inkomstenbelasting onder de titel 'omwille der billijkheid' in 1813 te beginnen. Natuurlijk kan men best op goede gronden besluiten om eerdere discussies over de inkomstenbelasting in bijvoorbeeld de Bataafs-Franse tijd buiten beeld te houden. Maar was dan 1830 niet een veel voor de hand liggender beginpunt geweest? Juist toen was immers het Nederlandse belastingstelsel aanmerkelijk onbillijker geworden dan ooit voordien. De accijnzen op eerste levensbehoeften waren fors verzwaard toen de Zuidnederlandse belastingopbrengsten niet langer benut konden worden voor de rentebetaling op de staatsschuld. Met name door de Belgische Afscheiding van 1830 en het daarop gevolgde 'volhardingsbeleid' van Willem I moest sindsdien een steeds extremer percentage van de belastingopbrengst overgeheveld worden naar de zakken van renteniers, die vervolgens noch over het bezit van, noch over het inkomen

uit hun obligaties enige belasting hoefden te betalen. Bij de aanvang van het koninkrijk was de staatsschuld door Napoleons tiërcering juist drie keer zo klein als vóór 1810, terwijl bovendien de last ervan in 1815 fors was verlicht door de vereniging met de Zuidelijke Nederlanden

De openingszin is niet de enige in dit boek, die wel boeiend en bondig oogt, maar bij nadere beschouwing toch minder betrouwbaar blijkt. Ook de slotzin roept vragen op. De uiteindelijk

in 1892/1893 ingevoerde inkomsten- en vermogensbelasting zou hebben bijgedragen tot het besef dat nu ‘alle Nederlanders zich als gelijkwaardige burgers van één natie konden beschouwen ... in de veronderstelling rechtvaardig en billijk te zijn aangeslagen.’ (292) Maar hoe verhoudt die conclusie zich tot het gegeven dat het tarief van de inkomstenbelasting maximaal 3,2% bedroeg en dat inkomsten- en vermogensbelasting tesamen niet meer dan 10% van de totale rijksbelastingopbrengst opleverden? Het boek wil ‘een politieke geschiedenis van het belastingdebat’ zijn, ‘geen geschiedenis van de belastingen in technische zin.’ Maar kan een geschiedenis van het belastingdebat het wel stellen zonder ook aandacht voor ‘technische’ aspecten? Gebrek aan interesse daarin geeft in elk geval geen vrijbrief om het belastingstelsel in de beginjaren van het nieuwe koninkrijk te karakteriseren als ‘een versnipperd geheel’, ‘de erfenis uit het gewestelijke verleden.’ (15) Alsof het hier niet gaat over het na de Bataafse Revolutie geünificeerde belastingstelsel van Gogel dat in 1816 grotendeels werd heringevoerd!

De hoofdstukken 2 tot en met 8 bevatten het chronologische verloop van de politieke discussies vanaf 1840 waar het in deze studie in hoofdzaak om gaat. Elk hoofdstuk bevat voor een beperkt aantal jaren een verslag van wat in de Handelingen van Eerste en Tweede Kamer, in persoonlijke archieven van politici, en in tijdschriften en brochures aan politieke discussies werd aangetroffen die in enige relatie stonden met het streven naar de invoering van een inkomstenbelasting. De auteur heeft er blijkens haar slotwoord op aanmoediging van haar promotor naar gestreefd om ‘iets aardigs’ van haar boek te maken. Daar wordt af en toe zeker aan voldaan. Ik vond het wat kort door de bocht om Van Halls briljante oplossing voor de financiële crisis van 1844 de kwalificatie ‘doortrapt’ mee te geven. (49) Maar wel wordt mooi voelbaar gemaakt hoe spannend het was of diens monsterlening tegen zeer lage rente, met een heffing als stok achter de deur, wel zou slagen. Ook krijgt de lezer een aardig persoonlijk beeld van sommige negentiende-eeuwse ministers van financiën, van Betz bijvoorbeeld, bekend als auteur van in de jaren 1860 verschenen ‘Finantieele beschouwingen’, die overigens voor dit boek juist niet geraadpleegd werden. Daarnaast komt minister Van Bosse goed in beeld en ten slotte natuurlijk Pierson, de minister die er uiteindelijk in zou slagen de inkomstenbelasting in 1893 aanvaard te krijgen, hoewel hij er jarenlang zelf geen echte voorstander van was geweest. Uit Piersons levendige dagboek citeert Smit terecht graag en veelvuldig.

Wie wil weten hoe haar oordeel over deze mannen zich verhoudt tot het in de biografische dissertaties van Viersen (1997) en Van Maarseveen (1999) van hen geschetste beeld, is echter genoodzaakt om zelf die studies op te slaan. Smit put wel uit deze boeken, maar toont ook meer in het algemeen nooit expliciete interesse in de historiografie van haar onderwerp. In de inleiding wordt volstaan met de vermelding dat er maar weinig studies over het belastingdebat in Nederland verschenen zijn. Over de - toentertijd bekroonde - studie uit 1967 van De Vrankrijker over belastingen in Nederland van 1848 tot 1893 wordt niet meer gezegd dan dat die ‘van oudere datum’ is. Nergens wordt uit de doeken gedaan of nu De Vrankrijker behalve ‘oud’ ook ‘verouderd’ is, of tot welke nieuwere inzichten haar eigen onderzoek heeft geleid.

In ieder geval was ook uit De Vrankrijkers studie al wel duidelijk dat de discussie over de inkomstenbelasting, na de invoering in 1842 in Engeland, in Nederland geen momentum kreeg, omdat afschaffing van een aantal accijnzen op eerste

levensbehoeften dankzij de Indische baten ook wel mogelijk bleek zonder invoering daarvan. Ook uit zijn boek bleek al dat na het wegvallen van de Indische baten de verdeeldheid en het gebrek aan partijvorming bij de liberalen, en andere prioriteiten bij de confessionelen de belangrijkste rol speelden bij het mislukken van verdere genomen initiatieven op dit terrein. Ook hij benadrukte al dat er bovendien in feite pas met Pierson een minister aantrad met voldoende kennis om de klus te klaren.

Het is natuurlijk zonder meer een goed streven om te proberen van jarenlange, niet altijd even

boeiende, en vaak in herhaling vervallende, belastingdiscussies toch nog iets te maken. Maar de in de inleiding beleden doelstelling om aan de hand daarvan tevens ‘fundamentele veranderingen in de Nederlandse politiek’ zichtbaar te maken - wat dus kennelijk door De Vrankrijker nog niet was gedaan? - en ‘inzicht te krijgen in de veranderingen in de politieke machtsverhoudingen en de politieke cultuur’, lijkt daar wel wat onder te hebben geleden. In de samenvattende paragraafjes aan het slot van elk hoofdstuk komt dat doel in elk geval niet echt overtuigend uit de verf. Het begrip ‘politieke cultuur’, een van de fundamenten van het ‘natiestaatproject’, speelt na de inleiding in het geheel geen expliciete rol meer. Zelfs in de conclusie wordt het niet meer genoemd. Is dat te wijten aan onvermogen van de auteur of aan onbruikbaarheid van het begrip voor dit onderwerp?

Dit punt roept tot slot de vraag op of de af en toe nogal kritische toonzetting van deze recensie misschien niet minstens zozeer het vigerende systeem van financiering van historisch onderzoek betreft als dit specifieke boek. Wie vandaag de dag een proefschrift schrijft, is immers meestal niet meer dan de onderaannemer van een projectleider. Wie wil promoveren moet binnen vier jaar maar zien uit te voeren wat door een ander voor hem of haar is bedacht. Hoeveel ruimte kunnen promovendi (en projectleiders) vandaag de dag nog nemen om zonodig af te wijken van een tevoren uitgestippeld pad, als dat pad misschien minder nieuws lijkt op te leveren dan was gehoopt?

Wantje Fritschy

H. Nijkeuter, *Geschiedenis van de Drentse literatuur, 1816-1956* (Drentse historische reeks XI; Assen: Van Gorcum, 2003, 847 blz., €59,-, ISBN 90 232 3912 1).

Dit boek is de handelseditie van het in september 2001 verdedigde proefschrift aan de rijksuniversiteit te Groningen onder de titel *De ‘pen gewijd aan Drenthe's dierbren grond.’ Literaire bedrijvigheid in de Olde Landschap, 1816-1956*. In ruim 800 pagina's passeren in dit encyclopedische naslagwerk alle producenten van Drentse literatuur de revue. Onder Drentse literatuur verstaat de auteur alle literaire teksten in de Drentse taal, regionale literatuur geschreven door Drenten en werken van niet-Drenten die een duidelijk regionale geest ademen. Ruim honderd auteurs vinden aldus een plaats in dit boek. Het is een werk geweest van lange adem dat zijn oorsprong vindt in het streektaalproject Drentse Taol. Daar is de auteur aan het eind van de jaren tachtig op vrijwillige basis begonnen met het opbouwen van een documentatiecentrum. Nadien heeft hij er met bewonderenswaardige volharding aan doorgewerkt, naast een volledige betrekking als docent in het voortgezet onderwijs. In zijn streven naar volledigheid is de auteur ver gegaan. Niet alleen diende ‘iedereen’ besproken te worden, zij dienden ook volledig besproken te worden en alles wat er over hen te vinden was diende onder ogen gezien te worden. Uit alle hoeken en gaten zijn gegevens opgediept en alle relevante archieven zijn in extenso doorgeploegd. De archivistische achtergrond van de auteur klinkt daar sterk in door. Aldus is een complete, betrouwbare gids ontstaan waar ieder die in dit thema geïnteresseerd is

Nijkeuter diep dankbaar voor mag zijn. Het boek zal nog decennialang zijn diensten bewijzen.

Nu de inhoud. Is de Drentse literatuurgeschiedenis ook interessant? Wat dat betreft is deze recensent in grote vertwijfeling achtergebleven. Natuurlijk zijn er schrijvers van (boven)regionale betekenis, daarover straks meer, maar na lezing overviel mij een gevoel van diepe treurnis. Het enige thema dat al die Drentse schrievers uit hun pen lijken te krijgen is dat van

‘mien dörpie’, of hoe de arme knecht het aanlegde met de dochter van de rijke boer. Ik chargeer natuurlijk, maar niet eens zo heel erg. Nooit is er eens een schrijver die uit de band springt en compleet wat anders tot onderwerp neemt: een thema uit de wereldgeschiedenis, een seriemoord of een avonturenroman. De ‘onverbiddelijke bestseller’ is duidelijk niet van de hand van een Drent. Nostalgie overheerst, soms tot vervelens toe. Wat dat betreft was de titel van het proefschrift goed gekozen: ‘dierbren grond’. Andere smaken hebben wij in Drenthe niet. Op zich doet dat wel de interessante vraag rijzen of alle streekliteratuur zo is. Verschilt de thematiek in Drenthe van die van het platteland van Overijssel of Gelderland of West-Friesland? Dat de auteur het antwoord op die vraag niet geeft, valt hem niet te verwijten. Daarvoor zouden vergelijkbare literatuurgeschiedenissen van elders moeten bestaan. Te hopen is dat zijn voorbeeld elders navolging krijgt. Dat Nijkeuter de vraag helemaal niet stelt, en die overheersende thematiek niet analyseert, vind ik wel een duidelijk minpunt van het boek. Naar mijn mening zou dat overheersende ‘leitmotiv’ wel eens te maken kunnen hebben met het ontbreken van steden in Drenthe (tot ver in de twintigste eeuw), en dus ook het ontbreken van een stedelijke cultuur. Ik denk dat onze perceptie van de Nederlandse cultuur heel sterk een ‘stedelijke’ is. Het ontbreken daarvan maakt Drenthe tot wellicht ideaal laboratorium voor het onderzoek naar plattelandscultuur.

Natuurlijk zijn er schrijvers die er uit springen. De negentiende-eeuwers Boom, Lesturgeon en Van Schaick zijn er voorbeelden van. De laatste, een dominee te Dwingeloo, is degene die de dorpsnovelle in het Nederlandse taalgebied geïntroduceerd heeft, naar het Zwitserse voorbeeld van Gotthelf. Het is dus allemaal zijn schuld. Het werk van Van Schaick en Lesturgeon, ook dominee, werd geregeld besproken in *De Gids* en trok dus landelijke aandacht. Harm Boom was vooral zeer actief als journalist: in Overijssel, Amsterdam, Den Haag en Utrecht, vanaf circa 1853 vooral als (hoofd)redacteur van de *Provinciale Drentsche en Asser Courant*. Bij de presentatie van het boek van Nijkeuter werd er door kenner van de negentiende-eeuwse literatuur Cees van Dijk op gewezen hoe nuttig inhoudelijke bestudering van het journalistieke werk van Boom zou zijn, en dan niet alleen in een Drents regionale context.

Interessant is ook de aandacht die Nijkeuter besteedt aan kranten en jaarboeken als de *(Nieuwe) Drentsche Volksalmanak*. Ook daar is het weer zo dat zijn materiaal tot tal van interessante vragen aanleiding geeft, maar die in het boek vergeefs gezocht zullen worden. Dan gaat het vooral om vragen naar verspreiding, leescultuur en dergelijke. Hoe belangrijk bijvoorbeeld was het feuilleton, niet alleen voor het succes van de krant, maar ook voor het bestaan en de ontwikkeling van de streekliteratuur?

In de twintigste eeuw springen Jan Fabricius, Anne de Vries (‘Bartje’) en Ben van Eysselsteijn eruit als schrijvers met nationale bekendheid. Hun betekenis voor de streekliteratuur is er vooral achteraf opgeplakt toen een jonge regionale cultuurbeweging na de Tweede Wereldoorlog behoefte had aan onomstreden ikonen. Een bijzondere fascinatie legt Nijkeuter aan de dag voor de oorlogsperiode. Ik heb zo'n donkerbruin vermoeden dat hij zich graag de Drentse Adriaan Venema waant. Van iedere auteur uit die periode wordt minutieus uitgevogeld of hij lid van de Kultuurkamer is geweest; al of niet iets (fouts) gepubliceerd heeft in die jaren; dat misschien wel gewild maar niet gekund heeft; wel gedaan maar eigenlijk niet gewild had. Gezien de ‘kwesties’ die dat nog steeds oplevert wellicht verklaarbaar maar in

het licht van de Drentse literatuurgeschiedenis mijns inziens niet altijd even relevant. Spectaculair is het allemaal niet. Natuurlijk waren er schrijvers die in hun liefde voor hun ‘dierbren grond’ zo ver gingen dat zij de bloed-en-bodem ideologie van NSB en nazi's van harte omarmden maar van grote invloed of betekenis was dat uiteindelijk allemaal niet. Niet te vergelijken bijvoorbeeld met de rol, die

de boerenbeweging Landbouw en maatschappij in dat opzicht speelde. Duidelijk is wel dat er geen automatisch verband gelegd moet worden tussen streekliteratuur en 'fout'.

Het boek houdt op in 1956, als het eerste Drentse streektaaltijdschrift *Oeze Volk* wordt opgericht. Sinds 1947 is er dan inmiddels ook een gearticuleerde Drentse beweging ontstaan in de vorm van Het Drents genootschap dat op tal van terreinen Drenthe cultureel wil opstoten in de vaart der volkeren. En dan wordt een auteur, die zich niet aan de conventies houdt, hardhandig tot de orde geroepen door de Drentse culturele smaakmakers. Klaas van der Geest die in 1949 een streekroman publiceert over de sociale misstanden in het voormalig veendorp Schoonoord wordt verraad aan de Drentse zaak verweten. De idylle van mien dörpie mag niet verstoord worden. Ook waar het gaat om het ontstaan van iets als een Drentse beweging, en of daar überhaupt wel van gesproken kan worden, biedt de studie van Nijkeuter tal van aanknopingspunten. Maar een vraagstelling als van Jensma's prachtige *Rode tasje van Salverda* hoeft men hier niet te verwachten.

Het boek overziende moet de conclusie luiden dat Nijkeuter een zeer waardevolle beschrijving van de Drentse literatuur heeft neergelegd, maar dat hij te weinig oog heeft gehad voor vraagstelling en analyse. Wellicht valt dat mede te verklaren uit de omstandigheid dat dit boek afkomstig is uit de hoek van de streektaal en niet vanuit de geschiedenis. Nijkeuter lijkt met dit boek de stelling te hebben betrokken: het materiaal ligt er, laat nu de analyse maar beginnen. Laten wij hopen dat hij daar zelf in de toekomst een actieve bijdrage aan zal leveren. Het corpus dat hij heeft neergelegd verdient dat ten volle.

M.A.W. Gerding

D. van der Meulen, *Multatuli. Leven en werk van Eduard Douwes Dekker* (Dissertatie Leiden 2002; Nijmegen: SUN, 2002, 912 blz., €45,-, ISBN 90 5875 054 X).

In 2002 stelden leden van de Maatschappij der Nederlandse letterkunde een lijst samen van de belangrijkste literaire auteurs aller tijden. Onbetwiste aanvoerder van deze lijst was Multatuli (1820-1887) met zijn roman *Max Havelaar* uit 1860. Multatuli blijft dus voorlopig onze grootste schrijver die met een magistraal boek een niet weg te denken onderdeel vormt van ons literaire cultuurgoed.

Een eerste aanzet tot een biografische schets over de bestuursambtenaar en schrijver die tot op de dag van vandaag de gemoederen bezighoudt, schreef Busken Huet in de jaren tachtig van de negentiende eeuw. In de twintigste eeuw volgden (deels 'halve' want onvoltooide) biografieën van Multatulivorsers als J. Saks, E. du Perron, Paul van 't Veer en W.F. Hermans. In 2002, zestien jaar na Hermans' *De raadselachtige Multatuli* en zeven jaar na het gereedkomen van Multatuli's *Volledige werken*, waarin zijn literaire werk en een chronologische verzameling brieven en documenten zijn opgenomen, publiceert Dik van der Meulen de eerste 'volledige' biografie over leven en werk van Eduard Douwes Dekker. Het is een mooi boek geworden in zesentwintig hoofdstukken, met op gezette tijden een 'Tussenstand' die

de lezer bij de les houdt en de overzichtelijkheid ten goede komt. De biografie wordt afgesloten met een ‘Eindstand’.

Voor zijn studie kon Van der Meulen behalve uit eerdere biografieën en de vijfentwintig delen *Volledige werken* ook putten uit een dikke Multatuli-encyclopedie en een enorme hoeveelheid secondaire literatuur. Dat had natuurlijk een groot nadeel: het is indrukwekkend hoe de biograaf deze hele bibliotheek van en over Multatuli in zijn boek op een overzichtelijke manier

heeft weten samen te vatten, maar als zoveel materiaal bekend is, wat valt er dan nog aan nieuwe, schokkende feiten te onthullen? Van nieuwe vondsten moet Van der Meulen het in zijn boek dan ook niet hebben en hij legt zich toe op een eigen benadering van het bekende materiaal. Zijn belangrijkste uitgangspunt daarbij is dat het om een schrijversbiografie gaat, en dus staat vooral Multatuli's schrijverschap centraal. Veel van wat hij schreef, kan niet goed meer begrepen worden zonder kennis van zijn tijd, zegt Van der Meulen. (15) In zijn studie spant hij zich dan ook in om het verleden aanschouwelijk te maken en Multatuli's denkbeelden, leven en werk in de negentiende-eeuwse sociaal-historische context te plaatsen. Belangrijkste vraag in de biografie is, welke invloed Multatuli's leven had op zijn geschriften. Leidraad vormen Multatuli's godsdienstige ontwikkeling (van doopsgezind tot warm pleitbezorger van het ongeloof) en zijn politieke stellingname (zijn standpunten over het koloniale stelsel, de parlementaire democratie, het liberalisme en het socialisme) die zijn leven en werk in hoge mate hebben beheerst. Samenhangend met de invloed op zijn werk stelt Van der Meulen de vraag in hoeverre Muitatuli zijn leven als bron gebruikte voor zijn geschriften en, omgekeerd, in hoeverre het werk als bron van kennis over de historische werkelijkheid, dus over zijn leven kan dienen. Voor de biograaf van een auteur die honderdvijftig jaar geleden leefde, is dat laatste vooral van belang bij de beschrijving van diens jeugdjaren, waarover heel weinig bekend is. Van der Meulen onderkent de gevaren van een dergelijke benadering maar vindt terecht dat hij die mogelijkheid, zeker bij een zo autobiografisch auteur als Muitatuli, niet mag laten liggen. Met grote zorgvuldigheid gaat hij te werk bij zijn ontrafeling van Multatuli's ‘Wahrheit’ en ‘Dichtung’. In een hoofdstuk ‘Wouter en de werkelijkheid’ bijvoorbeeld, doet Van der Meulen, tegelijkertijd de schaarse documenten uit de werkelijkheid en Multatuli's eigen latere commentaar raadplegend, aan de hand van de geschiedenis van Woutertje Pieterse (waarin Muitatuli de ontwikkeling van de kleine Wouter schetst, voortdurend in botsing met zijn klein-burgerlijke omgeving) een geslaagde poging, niet om de onweerlegbare ‘feiten’ naar boven te halen (die immers niet verifieerbaar zijn) maar om iets weer te geven van Dekkers ervaringswereld tijdens zijn jeugdjaren in Amsterdam. Hier (en later ook op andere plaatsen in het boek) wordt direct duidelijk hoe complex de relatie tussen leven en werk is: in Multatuli's geschriften zijn veel parallellen met Dekkers leven aan te wijzen die hem tot een ‘chroniqueur van de waarheid’ maken, maar de talrijke verifieerbare verschillen laten ook zien dat hij daarmee nog geen ‘boekhouder van de werkelijkheid’ was. (95)

Van der Meulen, secretaris van het Multatuligenootschap en medewerker aan de *Volledige werken*, zal in de vele jaren dat hij zich nu al intensief met Dekker/Multatuli bezighoudt ongetwijfeld trekjes van zijn object overgenomen hebben, maar anders dan Muitatuli kiest hij in controversiële kwesties zelden vlammend partij. Benieuwd was ik naar zijn standpunt inzake het al dan niet juiste optreden van de bestuursambtenaar Douwes Dekker in ‘de affaire Lebak’ die de weg vrijmaakte voor Multatuli's schrijverschap. Daarover is immers in recente jaren een verbeten loopgravenoorlog gevoerd tussen de ‘cultuurrelativist’ Rob Nieuwenhuys (1908-1999), die stelt dat Dekker weinig oog had voor de Javaanse samenleving, en de ‘Multatulianen’, de schare bewonderaars die Dekker ziet als groot en eenzaam strijder tegen het onrecht van zijn tijd, en derhalve pleiten voor het aanvaarden van zoiets als universele waarden. De pagina's die Van der Meulen aan de naoorlogse

standpunten van voor- en tegenstanders besteedt (321-328), geven geen antwoord op de vraag in hoeverre Dekkers optreden in Lebak naar de mening van de biograaf gerechtvaardigd was. Hier had Van der Meulen naar mijn idee zijn wetenschappelijke distantie wel even mogen laten varen, en iets van de tegendraadsheid van zijn object mogen overnemen.

Een kleine omissie vind ik het dat Van der Meulen in zijn 'Eindstand' wel de invloed van de

Max Havelaar op de Indische bestuursambtenaren na Dekker aanstipt, en iets zegt over de betekenis die de roman nog heeft in het Indonesië van na de onafhankelijkheid, maar verzuimt de enorme aantrekkingskracht te noemen die het boek vanaf 1900 in Nederlands-Indië uitoefende op de westers opgeleide Indonesische intellectuelen die de nationalisten van het eerste uur zouden worden. Zij lazen Multatuli en schreven er ook regelmatig over. In de Maleistalige pers, maar ook in de nationalistische Nederlandstalige jeugdbladen uit de jaren twintig als *Jong Sumatra* en *Jong Java* noemden zij Multatuli 'de heraut van de ethische gedachte' en een 'politiek strijder met de pen.' Van *Max Havelaar* ging een revolutionaire kracht uit: in de actualiteit van de koloniale overheersing gebruikten zij de roman politiek als inspiratiebron en als symbool voor nationalistische en antikoloniale denkbeelden.

De biograaf ziet in zijn studie principieel af van een psychologische benadering van zijn object. (15) Op dat terrein voelt hij zich incompetent, en bovendien verwacht hij er weinig heil van. Dat is jammer. Wellicht had hij de raadselachtige casus Eduard Douwes Dekker, dit 'vat vol tegenstrijdigheden', eeuwig achtervolgd door schuldeisers en kastekorten, met - om maar eens iets te noemen - zijn zenuwachtigheid ('hij vomeerde bij elke kleine aandoening of zenuwachtige gedachte', 285), zijn neiging tot megalomanie, zijn merkwaardige negatieve houding jegens zijn zoon Edu, voor kunnen leggen aan mensen die op dit gebied wel competent zijn. Voorwaar een interessant pathologisch kluifje, waar nog wel eens verrassende inzichten uit voort hadden kunnen komen.

Met Van der Meulen constateer ik dat 'de' definitieve biografie niet bestaat. (11) Toch zal deze goedgedocumenteerde en vooral zeer leesbare studie voor lange tijd 'het' boek over Multatuli blijven.

Liesbeth Dolk

B. Kruijsen, *Verzamelen van middeleeuwse kunst in Nederland 1830-1903* (Dissertatie Nijmegen 2002, Nijmeegse kunsthistorische studies X; Nijmegen: Nijmegen University Press, 2002, 388 blz., ISBN 90 5710 110 6).

Verzamelingen van historische voorwerpen hebben ook hun eigen geschiedenis, die de laatste jaren zelf weer onderwerp van historisch onderzoek aan het worden is. Zo onderzocht R. Priem '"The most excellent collection" of Lucretia Johanna van Winter, the years 1809-1822', *Simiolus*, XXV (1997) 103-235, beschreef E. Bergvelt in 1998 *Pantheon der Gouden Eeuw. Van nationale konst-gallerij tot rijksmuseum van schilderijen (1798-1896)*, voortgezet in het gedenkboek uit 2000 van G. van der Ham, *200 Jaar Rijksmuseum. Geschiedenis van een nationaal symbool*, en promoveerde R. Effert in Leiden in 2003 op *Volkenkundig verzamelen. Het Koninklijk kabinet van zeldzaamheden en het Rijks etnografisch museum 1816-1883*. Het Nijmeegse proefschrift van Barbara Kruijsen beslaat gedeeltelijk dezelfde periode als bovengenoemde werken en behandelt onder meer ook het Koninklijk kabinet van zeldzaamheden in het Mauritshuis in Den Haag, voorzover het middeleeuwse kunstvoorwerpen bevatte. Nu waren dat er niet zoveel, omdat deze verzameling niet zozeer op kunst maar eerder op vaderlandse geschiedenis was gericht, waarbij de

belangstelling meer uitging naar de Gouden Eeuw dan naar de Middeleeuwen. Sinds 1875 werd ze voor het publiek opengesteld in het Nederlandsch museum voor geschiedenis en kunst in Amsterdam, en sinds december 1884 in het nieuwe gebouw van het Rijksmuseum aldaar. Alles wat op oudheidkunde sloeg, voorwerpen tot ongeveer het jaar 1000, werd na 1816 bijeengebracht in het Rijksmuseum van oudheden in Leiden, waarvan de archeoloog Christiaan Reuvens de eerste directeur was.

Barbara Kruijsen beschrijft op grond van bovengenoemde en andere recente literatuur (alleen het boek van Effert was nog niet verschenen) de vrij ingewikkelde geschiedenis van de verschillende musea die in de loop van de negentiende eeuw ontstonden op basis van de collecties uit stadhouderlijk bezit en nieuwe aankopen en schenkingen. Verder is haar eigen onderzoek als een drieluik opgebouwd: waardering van middeleeuwse kunstvoorwerpen bij de overheid, dat wil zeggen eerst de rijks-, en dan de stedelijke overheid, waardering bij de kerk, en bij particulieren, zowel verenigd in genootschappen als privé. Als een afzonderlijke draad lopen de afbeeldingen met commentaar door het betoog heen: op afzonderlijke bladzijden zijn schilderijen, beeldhouwwerken, meubelen etcetera afgebeeld met een toelichting over de wijze van verwerving. Deze overlapt gedeeltelijk de lopende tekst, en laat zich ook afzonderlijk lezen. Dikwijls staan deze bladzijden wel in de buurt van de tekst waarop ze slaan, zodat ze een welkome verduidelijking bieden. Ze zijn op glanzend kunstdrukpapier gedrukt zoals het hele boek, maar in een grijze niet-contrastrijke toon, waarbij ik wel wil opmerken dat het kleine lettertype in combinatie met grijs op glans mij geregeld voor de ogen draaide. Ik moest fysiek moeite doen om deze tekst te lezen.

Inhoudelijk loont deze inspanning de moeite wel, want we komen veel te weten over de herkomst van allerlei bekende kunstwerken en over de motieven van de verzamelaars. Zij wilden in de eerste plaats nuttig zijn voor de opvoeding van een breed publiek (verbetering van de smaak) en voor de vaardigheid van contemporaine kunstenaars en ambachtslieden (voorbeelden ter navolging). Vandaar dat ook gipsafgietsels menige museumzaal vulden, want daaruit kon men immers evengoed de oude kunstvaardigheid aflezen. Verder was het belangrijk om de nationale of regionale identiteit te onderstrepen door voorwerpen voor vernietiging te behoeden die verband hielden met het eigen verleden. De belangstelling voor de Gouden Eeuw bleef daarbij voorop staan, maar vanaf ongeveer 1865 ontstond er ook een bredere waardering voor middeleeuwse kunst als zodanig, zowel bij protestanten als katholieken. Gewoonlijk waren het particulieren die in overheidsdienst deze belangstelling vorm gaven.

Er werden soms ook inventarissen van kunstvoorwerpen aangelegd, maar Kruijsen gaat niet of nauwelijks in op de vraag volgens welke principes deze lijsten waren opgesteld. Op bladzijde 143 staat de wat raadselachtige opmerking dat de nieuwe catalogus van het Museum van oudheden te Utrecht uit 1904 door S. Muller Fz. niet meer was geordend ‘in rubrieken die op een historisch ordeningsprincipe waren gestoeld (zoals “kerkmeubilair” en “huisraad”)’ maar ‘ingedeeld naar de aard van de voorwerpen, zoals “beeldhouwkunst”, “schrijnwerkersarbeid” en dergelijke’. Uit het commentaar bij plaat 89 op bladzijde 251 blijkt dat Kruijsen de waarde van voorwerpen in historische zin ziet in de mate waarin ze een beeld geven van de zeden en gewoonten in het verleden, en de kunsthistorische waarde in de kunstvaardigheid van het verleden. Er viel in de verzamelingen in de negentiende eeuw een verschuiving van (cultuur) historische naar kunsthistorische waarde te bespeuren. In hoeverre inventarislijsten deze verschuiving verder ook te zien gaven, blijkt echter niet. Wat wel blijkt, is de groeiende waardering voor middeleeuwse kunst na 1860 en de behoefte om voorwerpen uit die periode te bewaren voor eigen land of stad.

Het boek is voorzien van een notenapparaat onderaan de bladzijden, verder van een uitvoerige bibliografie en een index op personen en plaatsen. Daardoor is het makkelijk te raadplegen als naslagwerk voor collecties en collectioneurs.

Johanna Maria van Winter

P. Vesters, ed., *Harnas voor de hoofdstad. De Stelling van Amsterdam* (Cultuurhistorische reeks werelderfgoed in Nederland I; Utrecht: Matrijs, 2003, 304 blz., €29,95, ISBN 90 5345 210 9).

Opdrachtgever van deze prachtig vormgegeven en rijkelijk met foto's, kaarten en bouwtekeningen geïllustreerde publicatie is de in 1996 op initiatief van de provincie Noord-Holland opgerichte Stichting Stelling van Amsterdam. Met *Harnas voor de hoofdstad* wil zij een bijdrage leveren aan de duurzame instandhouding, en tevens de belangstelling voor en bekendheid met de Stelling van Amsterdam vergroten.

In een korte algemene inleiding (10-23) schetst de sociaal-geograaf en planoloog Paul Vesters ons het beeld van een monument dat weliswaar sinds 1996 op de Lijst van het werelderfgoed van UNESCO staat, maar voor veel mensen nog de grote onbekende is. Daarbij is deze negentiende-eeuwse kringstelling - een systeem van inundatiegebieden, forten, batterijen, dammen, sluizen, kanalen, duikers, kaden, wegen, magazijnen, kruitfabrieken en kazernes - maar liefst 135 kilometer lang. De functie van de Stelling van Amsterdam was die van nationaal reduit ter verdediging van de hoofdstad. Zouden andere verdedigingsstellingen vallen dan zou het Nederlandse leger zich terugtrekken binnen de kringstelling. Het unieke aan deze stelling, in tegenstelling tot de nog in het buitenland bestaande, is dat bij de verdediging gebruik werd gemaakt van water. Overigens is dit niet de enige reden voor de plaatsing op de werelderfgoedlijst. In de andere hoofdstukken wordt uitgebreid ingegaan op de verschillende argumenten die deze plaatsing zonder meer rechtvaardigen.

Het tweede hoofdstuk (24-65), geschreven door sociaal-geograaf Saartje de Bruijn en de militair-historicus Wim Klinkert, behandelt de politieke en maatschappelijke ontwikkelingen in de jaren 1840-1940. De rode draad van het Nederlandse buitenlandse beleid en het veiligheidsbeleid was afzijdigheid van de internationale politiek en gewapende neutraliteitshandhaving bij een conflict in Europa. Als een militair-strategisch instrument van dit beleid werd de Stelling van Amsterdam aangelegd. Nederland zag als klein land geen andere manier om zich staande te houden tussen de grote mogendheden. De militair-historicus Joep van Hoof gaat vervolgens in het derde hoofdstuk (66-111) wat meer in op de militair-historische aspecten van de stelling, waarbij met name de aandacht gaat naar de belangrijke rol van water als verdedigingsmiddel.

Dat de Stelling van Amsterdam uit meer dan alleen forten, kazematten en batterijen bestaat, wordt duidelijk gemaakt in het vierde hoofdstuk. (112-159) Kunsthistoricus Fred Gaasbeek bespreekt daarin de bouwkundige onderdelen van de stelling. De historisch-geograaf Henk Baas en de milieudeskundige Norbert Daemen belichten in het vijfde hoofdstuk (169-270) de invloed van de stelling op het landschap. Zo hielden de Verboden kringen tot de feitelijke opheffing van de kringwet in 1963 bebouwing in de onmiddellijke nabijheid van de forten tegen. De landschappelijke veranderingen vonden vooral sinds de demilitarisering van de stelling plaats. Zo zijn op verschillende plaatsen de inundatiegebieden bebouwd en forten in woongebieden komen te liggen. Op en rond de forten kreeg de natuur ‘vrij spel’ en werden de forten, die vroeger ‘kaal’ in het militaire landschap stonden, opgenomen in de natuur.

Na de Tweede Wereldoorlog verloor de stelling haar militaire verdedigingsfunctie en kwijnde langzaam weg. Defensie, die de forten hoofdzakelijk als opslagplaatsen

gebruikte, stootte ze langzaam aan af. In de jaren zeventig verschoven eigendom en beheer geleidelijk van rijksoverheid naar gemeenten en particulieren. Een ommekeer in de bewustwording is de affaire rond het fort bij Velsen. In 1975 bood de dienst der domeinen het fort ter verkoop aan de gemeente Beverwijk en de provincie Noord-Holland aan. Beiden waren geïnteresseerd maar

vonden de vraagprijs te hoog. Uiteindelijk kocht een particuliere ondernemer in 1979 het fort. De provincie schrok toen bleek dat de nieuwe eigenaar G. Kruk bv was, een slopersbedrijf met nota bene bunkersloop als specialisme. In 1983 liet Kruk het fort grotendeels slopen. Bij de provincie, wakker geschud door deze affaire, kwam het besef dat zij voortaan wel de verantwoordelijkheid moest nemen voor dit waardevolle erfgoed. De provincie gaf vier jaar later een nota uit waarin voor het eerst in grote lijnen en in detail werd uiteengezet waarom en hoe de stelling moest worden behouden. Over dit proces van bewustwording bij de overheid, de huidige stand van zaken rond het beheer en de ideeën die er leven voor toekomstig (her)gebruik van de 'civiele' stelling, gaat het door de journalist Fred Feddes geschreven zesde hoofdstuk. (208-253) De publicatie wordt afgesloten met een overzicht (254-283) van belangrijke objecten die aan of nabij de hoofdverdedigingslijn liggen, waarbij het accent op permanente verdedigingswerken ligt. Als bijlage is er een verklarende woordenlijst (284-289), een literatuurlijst (290-295) en een register van geografische namen. (296-361)

Wat in ieder geval duidelijk uit deze publicatie naar voren komt, is dat de Stelling van Amsterdam van cultuurhistorisch, landschappelijk, ecologisch en recreatief belang is. Als rode draad door *Harnas voor de hoofdstad* loopt het landschap: het oorspronkelijke landschap van voor de aanleg van de stelling, de militaire aanpassing daaraan, de stelling als zelfstandig militair landschap en de plaats die zij in het hedendaagse landschap inneemt. Jammer is het dat er zo weinig plaats is ingeruimd voor de mens, en met name voor de soldaten die in en rond de stelling leefden. Het nadeel van een bundel als deze met diverse auteurs, is dat zij vaak in de opeenvolgende hoofdstukken in herhaling vervallen. Dat neemt niet weg dat men met deze voor het oog zo aantrekkelijk vormgegeven publicatie er uitstekend in is geslaagd om de Stelling van Amsterdam onder een breder publiek in de belangstelling te brengen.

Edwin Maes

P.D. Gomes, *Over 'natuurgenooten' en 'onwillige honden'. Beeldvorming als instrument van uitbuiting en onderdrukking in Suriname 1842-1862* (Amsterdam: Aksant, 2003, 186 blz., €14,50, ISBN 90 5260 071 6).

De geschiedenis van de slavernij blijft maar onderwerp van publieke discussie. Zoals de Europese Nederlanders de Tweede Wereldoorlog en de bezetting als slijpsteen gebruiken voor hun vragen over goed en kwaad, zo doen onze landgenoten met een West-Indisch verleden dat met het Nederlandse aandeel in de slavenhandel en de plantageslavernij. Waren de Nederlandse slavenschepen geen drijvende doodskisten en waren de Nederlandse slaveneigenaren niet de wreedste van allemaal? Als droevig dieptepunt in de Nederlandse slavernij geschiedenis wordt wel gewezen op het feit, dat ons land de slaven pas in 1863 vrij verklaarde, dertig jaar na Groot-Brittannië en vijftien jaar later dan Frankrijk.

De zeer politiek-correcte titel van het hier besproken boek doet vermoeden dat de auteur geen ander doel heeft dan het bevestigen van een aantal stereotypen. Dat is echter niet het geval. Zij heeft een beknopte, maar lezenswaardige studie geschreven,

die echter - anders dan de achterflap de lezer wil doen geloven - niet tot stand is gekomen op ‘basis van uitgebreid archiefonderzoek.’ De lijst van geraadpleegde bronnen bevat zegge en schrijve drie bestanden: het *Algemeen Handelsblad* van 17 februari 1855, het *Algemeen Handelsblad* over de jaren 1853 tot 1857 en de notulen van de Staatscommissie voor slavenemancipatie over de jaren 1853-

1856. Dat is maar een fractie van het beschikbare archiefmateriaal. Hetzelfde kan gezegd worden over de lijst van geraadpleegde literatuur, waarop tal van studies ontbreken.

Ondanks deze tekortkomingen bevat het boek een nieuwe these. Volgens Gomes zou de relatief late afschaffing van de slavernij in Suriname en op de Nederlandse Antillen niet samenhangen met de specifieke Nederlandse politieke omstandigheden en evenmin met de houding van de slaveneigenaren in de koloniën, maar 'met de opvattingen van de Nederlandse beleidsmakers in het Suriname van die dagen.'(achterflap)

Dat is een stelling, waar veel voor te zeggen valt. Het massale abolitiedebat in Engeland had immers niet alleen gezorgd voor een meerderheid voor afschaffing in het parlement, maar ook voor tal van overtuigde abolitionisten in alle lagen van de bevolking, onder wie koloniale ambtenaren. Van dat laatste was in Nederland geen sprake, want in ons land was de afschaffing nauwelijks een punt van discussie en waren overtuigde abolitionisten dun gezaaid. De vraag is echter of dat verschil maakte. In Brits West-Indië dienden de uitgezonden gouverneurs en ambtenaren net zo te laveren tussen de regering in het moederland en de planterslobby in de koloniën als de ambtenaren en bestuurders in de Nederlandse West. Niet de koloniale beleidsmakers, maar het Engelse parlement bepaalde het tempo van de afschaffing. In Engeland werd dat parlement bestookt door een ongekend aantal petities uit alle lagen van de bevolking. Die petities waren niet het werk van uit West-Indië teruggekeerde ambtenaren, maar van teruggekeerde zendelingen. En juist die ontbraken in Nederland, want in Suriname missioneerden de Moravische broeders, die geen basis in Nederland hadden en op de Antillen de rooms-katholieke kerk, die in Nederland toen andere problemen aan het hoofd had. Ook al waren de Nederlandse gouverneurs en ambtenaren in de West niet zo conservatief geweest, maar geporteerd voor een snelle afschaffing, dan nog hadden regering en parlement in Den Haag zich daardoor niet laten opjagen. Alleen de publieke opinie had dat kunnen doen en die was in Nederland nauwelijks geïnteresseerd in deze kwestie. De these van dit boek is op drijfzand gebouwd.

Dat neemt niet weg, dat de auteur een aantal nuttige beschrijvingen presenteert van de opeenvolgende Nederlandse gouverneurs in Suriname. Ook het afschaffingsdebat in Engeland en Nederland wordt adequaat samengevat. Van de koloniale economie is Gomes minder op de hoogte. Zo beweert ze op pagina 10 dat de planters in Suriname konden beschikken over 'vrijwel kosteloze arbeid' en 'overheidssteun'. Twee enormiteiten. Zelfs in het beperkte lijstje van geciteerde literatuur komen studies voor, die uitvoerig uit de doeken doen dat slavenarbeid verre van goedkoop was en dat de suiker uit de Engelse en Franse koloniën wel en uit Suriname geen bescherming genoot op de thuismarkt.

P.C. Emmer

P. Brusse, *Leven en werken in de Lingestreek. De ontwikkeling van het platteland in een verstedelijkt land 1850-2000* (Utrecht: Matrijs, 2002, 256 blz., €29,95, ISBN 90 5345 214 1).

Ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan in 2002 van de Rabobank ‘De Lingestreek’ kreeg Paul Brusse (Universiteit Utrecht) in 1999 de opdracht deze studie te schrijven. Brusse promoveerde in hetzelfde jaar aan de Universiteit Wageningen; zijn dissertatie *Overleven door ondernemen. De agrarische geschiedenis van de Over-Betuwe 1650-1850* oogstte veel lof. Aan zijn studie heeft Brusse korte levensbeschrijvingen toegevoegd van personen die voor de streek belangrijk zijn geweest. Die biografieën zijn geschreven door leden van de historische kring West-Betuwe.

Leven en werken in de Lingestreek 1850-2000 is een fraai uitgegeven boek geworden, rijk geïllustreerd met foto's in zwart-wit en in kleur. Het is bovenal een degelijke studie geworden. Brusse heeft een enorme hoeveelheid relevante economische en sociaal-economische gegevens opgespoord en verwerkt in dit boek. Lof verdient de schrijver voor de wijze waarop hij die gegevens statistisch heeft verwerkt en in vele tabellen en grafieken heeft weergegeven. Lof ook voor de systematische wijze waarop hij bij elke door hem onderscheiden periode dezelfde economische en sociaal-economische thema's aan de orde stelt: ontwikkelingen in Nederland, bevolkingsontwikkeling, de landbouw, de coöperaties en de kredietverlening, en de industrie. Dat werkt zeer verhelderend en het maakt het boek toegankelijker voor de belangstellende leek.

Brusse deelt het tijdperk 1850-2000 in vijf perioden in. Deze fasering hangt samen met omslagpunten in de economische conjunctuurbeweging. In de eerste periode, 1850-1895, week de Lingestreek slechts in bepaalde opzichten af van Nederland als geheel. Wel was de bevolkingsgroei er geringer dan de landelijke. De oorzaak daarvan was een vertrekoverschot: de middelen van bestaan groeiden niet met de bevolkingsaanwas mee. De economie van de Lingestreek werd namelijk volledig gedomineerd door de landbouw. Daarin vonden ook in de Lingestreek wel veranderingen plaats, zoals de introductie van de suikerbietenteelt na 1865, maar die hadden kennelijk te weinig invloed op de groei van de werkgelegenheid. In deze periode begon ook de Gelderse Maatschappij van landbouw met haar activiteiten; leden waren grote boeren, maar vooral ook veel gegoede burgers. Van ‘socialistische’ utopieën als de coöperatieve beweging moesten deze leden van de Gelderse Maatschappij van landbouw niets hebben.

De ontwikkelingen in de Lingestreek begonnen in de periode 1895-1921 sterk af te wijken van de Nederlandse. Nederland raakte in een stroomversnelling, de Lingestreek stagneerde. De mechanisering begon er pas in 1920, de landbouwindustrie ontwikkelde zich nauwelijks, in plaats van een vestigingsoverschot kende de streek nog steeds een vertrekoverschot, de opbrengst van de akkerbouwgewassen bleef er laag etc. Dit achterblijven van de Lingestreek, en eigenlijk van het gehele Gelderse rivierengebied, is al vaak opgemerkt. Zeker tot 1950 werd in allerlei publicaties de bevolking van dat gebied nogal eens als achterlijk gekarakteriseerd. Pas na dat jaar zou de Lingestreek zijn ontwaakt en pas na 1960 haar isolement hebben doorbroken.

Volgens Brusse moet het achterblijven van de streek verklaard worden uit de ‘unieke bodemen waterhuishoudkundige omstandigheden.’(226) Pas in 1960 werd door ruilverkaveling, ontsluiting, drainage en herontginning van de komgronden het rivierengebied uit zijn isolement gehaald. Tot die tijd konden de boeren alleen op de stroomruggen wonen. De bouwlanden waren veelal te nat, zodat ze slechts extensief bewerkt konden worden. De graslanden in de komgronden waren van slechte kwaliteit en lagen ver van de boerderijen en waren daarom alleen geschikt voor vetweiderij en het weiden van paarden. Deze grootschalige extensieve landbouw was een goede manier voor een rendabele bedrijfsvoering, want de opbrengsten waren laag, maar de kosten ook, aldus Brusse. Ook het achterblijven van de industrialisatie in het Lingegebied is volgens Brusse tot op zekere hoogte te verklaren uit de bijzondere bodemgesteldheid. De geringe opbrengsten van de akkerbouw maakten namelijk de vestiging van grootschalige met de landbouw verbonden industrieën onrendabel.

Brusses verklaring voor de ‘achterlijkheid’ van de Lingestreek is overtuigend. Ze is ook veelomvattender en gedetailleerder dan hier kan worden weergegeven. Bovendien is het doel van het boek veel breder, want de auteur vraagt zich af ‘hoe de bewoners van de Lingestreek

tussen 1850 en 2000 hun (werkzame) leven inrichtten?'(9) Dat doel heeft Brusse mijns inziens volledig bereikt.

Han C. Vrielink

A. van Heijst, *Liefdewerk. Een herwaardering van de caritas bij de Arme zusters van het goddelijke kind sinds 1852* (Hilversum: Verloren, 2002, 317 blz., ISBN 90 6550 741 8).

De religieuzen van de in 1852 gestichte zustercongregatie de Arme zusters van het goddelijke kind, ook bekend als zusters van 'De voorzienigheid', werkten in naam der liefde. Zelf noemden ze hun belangeloos zorgen voor anderen, liefdewerk. De term 'caritas' heeft heden ten dage echter voor velen een negatieve connotatie. Liefdadigheid wordt geassocieerd met ongelijkheid en afhankelijkheid. De negatieve beeldvorming berust volgens de auteur echter meer op vooroordelen dan op kennis van zaken. De in de negentiende eeuw gestichte caritatieve congregaties, stelt Van Heijst 'dienen in hun levensbeschouwelijke, institutionele én professionele eigenheid te worden begrepen en zijn toe aan herwaardering.' (12)

De geschiedschrijving van religieuzen en de theorievorming over zorg en zorgethiek zijn de twee onderzoeksterreinen waaraan Van Heijst met deze studie een bijdrage wil leveren. Diverse archieven, waaronder het Archief zusters van 'De voorzienigheid' (AZDV) werden voor dit onderzoek geraadpleegd. Daarnaast is deze studie, aldus de auteur, ook een onderzoek ván onderzoek. In deze 'case study' wordt de historische zorgpraktijk van de zustercongregatie 'De voorzienigheid' en haar zorginstellingen, met behulp van de zorgtheorie van politiek filosofe Joan Tronto onderzocht. Van Heijst omschrijft deze theorie, die uit vier fasen bestaat, als: 'opmerken dat behoefte aan zorg bestaat; iets organiseren en financieren opdat aan die behoefte kan worden beantwoord; direct zorgdragen en de respons op het zorgaanbod door de zorgontvanger.' (24)

In de studies die in het afgelopen decennium, veelal in opdracht van congregaties, werden geschreven over liefdadige religieuzen, ging alle aandacht uit naar de zorgverleners. Ook zorgontvangers hebben echter volgens Van Heijst het recht om hun visie over de ontvangen zorg te geven. De auteur besteedt dan ook twee hoofdstukken aan de respons op zorg, ofwel de vierde fase van Tronto's zorgtheorie. In hoofdstuk 2 staat het door Gerard van Westerloo over zijn moeder Roosje Vonk geschreven boek *Roosje* centraal. Over de zorg die Roosje, tijdens haar verblijf van 1910 tot 1922, in het kinderhuis 'De voorzienigheid' te Noordwijkerhout ontving, heeft hij geen goed woord over. Van Heijst, die in dit interessante hoofdstuk de aanklachten van Van Westerloo analyseert en becommentarieert, wijst er echter op, dat de zusters deden wat de familie naliet, namelijk zorgen.

Hoofdstuk 6 is gewijd aan de tweede bron waarin vanuit het perspectief van een zorgontvanger naar de zorgpraktijk wordt gekeken. In dit hoofdstuk staat het nagelaten 'dagboek' van Evelina van der Lugt centraal, die vanaf 1852 in 'De Voorzienigheid' te Amsterdam woonde. De protestantse Evelina bekeerde zich tot het katholicisme, en trad in 1863 bij de zustercongregatie in. Uit haar herinneringen over de jaren

1852-1856, die zij overigens pas veertig jaar na dato op papier zette, blijkt dat zij de door ‘De voorzienigheid’ aangeboden zorg heel wat positiever waardeerde dan Roosje Vonk.

In de hoofdstukken 3, 4 en 5 staat het zorgaanbod centraal, ofwel Tronto's fasen 1 en 2. In deze hoofdstukken over liefdadigheid in relatie tot stand, sekse en confessie, gaat de auteur dieper in op de sociaal-religieuze omstandigheden waarin het negentiende-eeuwse weldoen is

ontstaan. Uit haar onderzoek blijkt, dat de initiatiefnemers voor wat betreft 'De voorzienigheid', rijke katholieke burgers en geestelijken waren. Het daadwerkelijk zorgen lieten ze echter aan vrouwen over. Enkele decennia nadat in 1852 het eerste tehuis aan de Lauriersgracht was geopend, bezat de congregatie al verschillende kindertehuizen waar voor honderden kinderen werd gezorgd.

Via archiefstukken, zoals correspondentie, de zogenoemde kinderboeken en notulen, wordt in hoofdstuk 8 gekeken hoe de zorg - Tronto's derde fase -, er in de praktijk van alledag uitzag. Voor de vele problemen waarmee de zusters op zowel het materiële als het immateriële vlak werden geconfronteerd, zochten en vonden ze kracht en inspiratie in het geloof. Achteraf gezien, valt er misschien veel op het zorgen van de zusters aan te merken, aldus Van Heijst. Ze benadrukt echter nogmaals, dat de zusters kinderen naar wie niemand anders omkeek, zo goed en zo kwaad als het ging, probeerden te helpen.

Liefdewerk, dat is opgebouwd uit tien hoofdstukken, is een diepgaande en gedetailleerde studie waarin de zorgpraktijk op erudiete wijze en in al zijn facetten wordt belicht. De in de studie verweven theorieën uit de theologie en de zorgethiek maken het boek echter minder toegankelijk voor een breed lezerspubliek. De uitgave bevat verder een aantal zwart-wit illustraties, een uitgebreid notenapparaat, bronnen en literatuurlijst en een register van persoonsnamen.

Rita Hooijschuur

T. van Middelkoop, *Een soldaat doet zijn plicht. Generaal H.G. Winkelman, zijn leven en betekenis als militair (1876-1952)* (Zaltbommel: Europese Bibliotheek, 2002, 382 blz., ISBN 90 288 3643 8).

Op initiatief van de vereniging 'Ons Leger' kreeg de legerplaats Nunspeet in 1973 de naam 'Generaal Winkelman-kazerne.' Het complex werd in 2001 gesloten en zal worden herschapen in een natuurterrein. Op deze wijze verdwijnt één van de weinige tastbare herinneringen aan de man die in 1940 als opperbevelhebber leiding gaf aan de Nederlandse krijgsmacht. In Soesterberg, zijn laatste woonplaats, is nog een Gen. Winkelmanstraat en te Rijsoord is in het schoollokaal waar hij op 15 mei 1940 de capitulatie tekende, deze scène met geüniformeerde poppen, originele wandplaten en andere attributen gereconstrueerd. Maar dan hebben we het ook wel gehad. Er is zelfs geen graf: Winkelman werd gecremeerd en zijn as verstrooid.

Tot een nationale figuur is hij nimmer uitgegroeid. In 1940 was zijn naam te veel verbonden met de nederlaag, tot 1945 zat hij onopvallend in krijgsgevangenschap en na de oorlog meed hij, op enkele verplichte nummers na, de publiciteit. Nederland had in de jaren van doorbraak en wederopbouw ook geen behoefte aan het bewierroken van vooroorlogse figuren. De opperbevelhebber van 1940 is een vergeten man en niets kan dat beter symboliseren dan de sluiting van de, ook nog erg laat, naar hem genoemde legerplaats.

Sinds kort is er het boek van Van Middelkoop. Het wil een eerbetoon zijn aan de generalissimus, maar ook dit gebaar komt laat. Het is de eerste biografie van Winkelman, vijftig jaar na zijn overlijden. Van Middelkoop tekent zijn hoofdpersoon

als trouwe echtgenoot en onbetwist hoofd van zijn hecht georganiseerde gezin, een vertegenwoordiger van de welgestelde burgerij in wier milieu hard werken en degelijkheid voorop stonden en waarin persoonlijke catastrofes (Winkelmans jongste zoon pleegde op negentienjarige leeftijd, nog thuis wonend, zelfmoord) verstandelijk werden verwerkt. Zo was hij ook als militair: solide vakman, beheerst, realis-

tisch, consequent in zijn handelen, zich bewust van zijn grote verantwoordelijkheid en in staat zich in het onvermijdelijke te schikken. Het vertrouwen dat de regering in hem had en de waardering die hij in het leger van 1940 genoot, waren daarop gebaseerd. Genialiteit, brille of charisma waren hem vreemd.

Het is goed dat Van Middelkoop heeft ingezien dat Winkelman eindelijk een aan hem gewijd boek verdiende. Maar aan de andere kant is het een beetje jammer dat deze toch al niet zo kleurrijke militair, een biograaf van zijn eigen slag heeft getroffen. Van Middelkoops boek is eerder beschrijvend en uiteenzettend dan analytisch en mist daardoor de spanning die bij een door een vraagstelling gestuurd betoog hoort. Verder is zijn schrijfstijl nogal gewoon en benadert hij Winkelman welwillend en met begrip. Slechts een enkele keer is er kritiek, bijvoorbeeld op Winkelmans beslissing de nacht van 9 op 10 mei 1940, toen alles er op wees dat de oorlog voor de deur stond, thuis te gaan slapen, in Wassenaar en niet op het hoofdkwartier aan de Lange Voorhout in Den Haag. Vernieuwend is het boek evenmin. Het berust nagenoeg uitsluitend op literatuurstudie. De familie van Winkelman kon enige gegevens verschaffen over zijn jeugd en militaire carrière tot 1940, alsmede over de periode van krijgsgevangenschap. Dat is nieuwe informatie, maar deze episodes doet Van Middelkoop in weinige pagina's af. Hij weet ook geen nieuw licht te werpen op de door J. Rogier gedane suggestie dat Winkelman Noord-Brabant slechts zwak heeft laten verdedigen om te voorkomen dat de Philipsfabrieken in Eindhoven onnodige schade zouden oplopen. Winkelman was na zijn pensionering enige jaren als adviseur bij de gloeilampenfabriek betrokken geweest. Rogiers theorie is een canard, maar juist daarom had Van Middelkoop er goed aan gedaan haar op grond van eigen onderzoek uit de wereld te helpen.

Wat biedt hij dan wel en waarin is de waarde van dit boek dan gelegen? Het is een gedegen en uitvoerige beschrijving van de Nederlandse voorbereidingen op de komende oorlog sinds de afkondiging van de mobilisatie in augustus 1939 en van het verloop van de strijd tussen 10 en 14 mei 1940. Het perspectief van de auteur is de rol die Winkelman in een en ander gespeeld heeft. Van Middelkoop baseert zich in hoofdzaak op de verslagen van de Parlementaire enquêtecommissie regeringsbeleid 1940-1945, de als ‘Groene Serie’ bekend staande reeks militair-historische studies van de generale staf uit de jaren vijftig en deel III van het werk van De Jong. Wie deze bronnen kent, komt bij Van Middelkoop niet voor verrassingen te staan. Dat is geen negatief oordeel. Ook aan dit soort boeken bestaat behoefte. Van Middelkoop kwijt zich verdienstelijk van zijn zelf opgelegde taak en het lezerspubliek heeft hem beloond. De eerste druk was binnen enkele maanden uitverkocht.

Het boek is netjes uitgegeven, goed geïllustreerd met foto's en kaarten en bevat een notenapparaat en literatuuropgave. Een register ontbreekt.

Herman Amersfoort

C. Fasseur, *Wilhelmina. Sterker door strijd* (Amsterdam: Balans, 2002, 176 blz., ISBN 90 5018 467 7; Nieuwe herziene uitgave, Rainbow Pocketboek 690; 220 blz., € 8,-).

Nog één keer heeft de historicus Fassseur, die zich thans wijdt aan zijn andere vak, dat van rechter, stilgestaan bij het onderwerp waarmee hij bij een breed publiek succes heeft geboekt: koningin Wilhelmina. In *Wilhelmina. Sterker door strijd* zijn vijf opstellen opgenomen die nogmaals de persoonlijkheid van de vorstin belichten.

Het interessantste is wellicht de bijdrage over Wilhelmina en de jodenvervolging. Vanaf het

verschijnen van het tweede deel van de biografie bloeide er een polemiek op over de vraag waarom de strijdbare koningin in haar beroemde radiotoespraken zo weinig heeft stilgestaan bij het lot van de joden en de holocaust. Een polemiek, waarin journalisten vragen stelden, maar waarin ook historici als Nanda van der Zee en Chris van der Heijden zich in kritische zin hebben gemengd. Fasseur legt er in zijn artikel de nadruk op dat men zich dient te verplaatsen in de gedachtegang van de tijdgenoten van de shoah. Gerenommeerde waarnemers als L. de Jong en M. van Blankenstein, de joodse hoofdredacteur van het Londense *Vrij Nederland*, konden zich geen voorstelling maken van de systematische uitroeiing van de joden door de Duitsers en hun handlangers. Er bestond geen voorbeeld van een dergelijke stelselmatige vernietiging van miljoenen mensen om hun ras of geloof. Het inzicht in de holocaust is na 1945 geleidelijk gegroeid. Niet mag worden vergeten dat de Tweede Wereldoorlog een bloedbad was van ongekende omvang, die tussen de vijftig en zestig miljoen mensen het leven heeft gekost. Tijdens die oorlog lag het accent vooral op het winnen van die oorlog ten koste van enorme offers. In 1979 verscheen het Londense deel van *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* van De Jong, maar de vraag waarom Wilhelmina zich zo zelden over de jodenvervolging uitsprak, werd toen ook nog niet gesteld. Sindsdien heeft een omslag plaats gevonden en is de jodenvervolging het allesoverheersende thema van de Tweede Wereldoorlog geworden. Voor Wilhelmina en haar ministers in Londen, die slechts zeer summier geïnformeerd waren over de jodenvervolging, gold dat niet. In de pocketuitgave van *Wilhelmina. Sterker door strijd* zet Fasseur zijn betoog kracht bij door de toespraken en uitlatingen van de koningin over de jodenvervolging te vergelijken met de redevoeringen die eerste minister Gerbrandy heeft gehouden. Ook bij hem slechts summiere aandacht voor dit onderwerp, ook al gebruikt hij eind 1942 in verband met de jodenvervolging de krasse uitdrukking ‘uitgeroeid’. Maar op dat tijdstip wist men in Londen nog niets over wat later in één woord Auschwitz is gaan heten. En, zegt Fasseur, het zou Gerbrandy's bevattingsvermogen te boven zijn gegaan. Al met al is met name dit opstel een uitstekende proeve van historisch besef.

Van de andere opstellen dient te worden genoemd ‘Een sprookjeshuwelijk dat niet standhield.’ Fasseur belicht via de koninklijke beschermeling Van 't Sant nog eens de handel en wandel van prins Hendrik en vertelt ondertussen hoe de voormalige Haagse commissaris van politie na de oorlog dr. L. Jong bij de neus nam. Het resultaat is een historisch detectiveverhaal.

Rob Soetenhorst

H.F. van de Griendt, *Uit sphagnum geboren. Een eeuw turfstrooiselindustrie in Nederland 1882-1983* (Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland. Derde reeks [XVIII]; Tilburg: Stichting Zuidelijk historisch contact Tilburg, 2002, 314 blz., ISBN 90 70641 66 6).

In deze mooie uitgave van het Zuidelijk historisch contact schetst de auteur, Henk van de Griendt, een beeld van een bedrijfstak waaraan hijzelf gedurende zijn hele werkzame leven verbonden is geweest, het laatst als directeur en

(president-)commissaris van het turfstrooiselbedrijf dat wij gemakshalve zullen aanduiden als ‘Griendtsveen’, voorbijgaande aan alle bedrijfsmatige, juridische en fiscale gedaanten waaronder het bedrijf geopereerd heeft. Van de Griendt was, geboren in 1925, de derde generatie in dit familiebedrijf, dat in 1882 startte met de fabrieksmatige productie van turfstrooisel. Hij was tussen 1952 en 1983 bij de firma werkzaam. De vierde generatie, zijn zoon die hem in 1983 opvolgde, redde het echter niet en werd door de

raad van commissarissen aan de kant gezet. Inmiddels bestaat het bedrijf als zodanig niet meer, er is alleen nog sprake van het beheer van onroerend goed.

Het is dus een boek dat geschreven is van binnenuit, door iemand die als fabrikant decennialang deel heeft uitgemaakt van de beschreven geschiedenis. Dat heeft natuurlijk het gevaar dat de schrijver onvoldoende afstand kan nemen tot zijn onderwerp, maar het moet gezegd worden dat dat in het onderhavige geval erg meevalt. De schrijver heeft zich geweldig ingespannen om een verantwoord historisch werk af te leveren dat gebaseerd is op intensief onderzoek in soms moeilijk toegankelijke bronnen. Dat de nadruk erg sterk valt op het wel en wee van de bedrijven van de familie, en andere belangrijke spelers in deze bedrijfstak enigszins veronachtzaamt en in die zin de titel niet helemaal waarmaakt, is een niet al te groot bezwaar. Griendtsveen is altijd een van de belangrijkste spelers in het veld geweest, zeker voor de Tweede Wereldoorlog, zodat het wel en wee van dit bedrijf een redelijk beeld geeft van de bedrijfstak als geheel.

Griendtsveen heeft zijn bakermat in de Brabantse Peel waar de Bossche ondernemer Jan van de Griendt in de negentiende eeuw verveningsactiviteiten begon met de maatschappij Helenaveen. Zijn zoons Jozef en Eduard behoorden tot de eersten die in ons land het in Duitsland ontwikkelde procédé van het machinaal vermalen van de bovenste laag veen tot strooisel toepasten. Deze laag van jong veenmosveen werd bolster(veen) genoemd en was als brandstof ongeschikt. Bij de brandturfwinning was deze als nutteloos terzijde geschoven. In Duitsland ontdekte men rond 1880 dat dit veen zich in gedroogde toestand zeer goed tot molm liet vermalen en dan uitstekend geschikt was om te dienen als stalvloerbedekking, in plaats van stro. Er bleek dan ook heel snel een grote markt voor dit turfstrooisel te bestaan en fabrieken schoten als paddestoelen uit de grond, vooral omdat de benodigde machinerie vrij eenvoudig was: een kwestie van malen en verpakken.

Al spoedig na de start in Brabant gingen de broers Van de Griendt op zoek naar veengebieden die voldoende bolsterturf zouden kunnen leveren en zo kwam men terecht in Drenthe, Overijssel en in Duitsland, direct over de grens bij Emmen en verder naar het noorden bij Papenburg. Hier ontstond de Griendtsveen Torfstreu A.G. die zich van de rest afsplitste en zelfstandig verder ging, tot op de dag van vandaag. Contacten met Groot-Brittannië waren ook intensief, vooral omdat het de belangrijkste afzetmarkt voor turfstrooisel was, maar ook omdat daar kapitaalverschaffers zaten en zelfs kleine productiegebieden werden aangekocht.

De kern van de Griendtsveen activiteiten lag sinds het begin van de twintigste eeuw in Zuidoost-Drenthe en is daar sindsdien ook gebleven. Tot de Eerste Wereldoorlog maakte de bedrijfstak een sterke groei- en bloeiperiode door, maar in het interbellum belandde hij in een diepe crisis. Die was voor een belangrijk deel te wijten aan de motorisering van het verkeer. Paardentrams werden afgeschaft en de legers schakelden over op motorvoertuigen (of fietsen). Na de Tweede Wereldoorlog trad een nieuwe fase in toen de tuinbouw een steeds belangrijker afzetmarkt werd. De rol van turfstrooisel werd overgenomen door de tuinturf en turfstrooiselbedrijven transformeerden zich tot potgrond- en substraatleveranciers. De grondstof daarvoor komt al lang niet meer uit Nederland maar wordt nu vooral uit de Baltische staten ingevoerd. Nederlandse bedrijven hebben daar soms hun eigen veenderijen. Het relatief grote aantal en het belang van Nederlandse potgrondbedrijven in het internationale verkeer is uitsluitend te danken aan het belang van de tuinbouwsector.

Inmiddels heeft zich een sterke concentratie voorgedaan en zijn vele kleine potgrondbedrijven opgegaan in enkele grote.

Naast het eigen bedrijf besteedt Van de Griendt veel aandacht aan de samenwerkingsverbanden en organisaties die in de loop van de tijd hebben gefunctioneerd op het gebied van

productieregulering en verkoop. Daar hebben zich in de loop van de tijd de nodige conflicten voorgedaan, die hier en daar wel wat veel door een Griendtsveen-bril worden beschreven.

Voor wie de studies van E.H. Karel naar de turfstrooiselindustrie kent, biedt dit boek niet heel veel nieuws waar het gaat om de geschiedenis van de bedrijfstak. Hooguit worden hier en daar wat nieuwe details geschetst. Ook de grote lijnen van de geschiedenis van Griendtsveen stonden al wel op papier. De verdiensten van dit boek zitten vooral in de uitgebreide beschrijving van die geschiedenis, waarbij de auteur kon beschikken over veel meer bronnen, onder andere uit zijn privé-archief, dan tevoren.

M.A.W. Gerding

W. van der Ham, *Meester van de zee. Johan van Veen (1893-1959) waterstaatsingenieur* (Amsterdam: Balans, 2003, 286 blz., €20,-, ISBN 90 5018 595 9).

In 1999 verscheen van de hand van W. van der Ham een jubileumboek over Rijkswaterstaat. Daarin bleek geen ruimte voor korte biografieën van belangrijke waterstaatsingenieurs. In opdracht van Rijkswaterstaat heeft hij alsnog het leven beschreven van een van zijn belangrijkste ingenieurs, Johan van Veen. Dit is een zeldzame opwelling van historisch besef bij die dienst, gezien het feit dat Van der Hams belangrijkste bron een ternauwernood van het grofvuil geredde kast vol oude rapporten was.

Van Veen werd geboren in een Groningse boerenfamilie, maar als derde zoon lag voor hem geen agrarische toekomst in het verschiet. Hij bleek een begaafde wiskundeleerling en na een schooltijd in Drenthe koos hij voor de Technische Hogeschool van Delft. Hij bleef echter sterk gericht op zijn ouderlijk huis. Zijn oudere zus was inmiddels in de ban geraakt van de ‘Cliristian Science’ en onder haar invloed kreeg ook Johan daarvoor interesse. De precieze rol van deze godsdienstige leer in het leven van Johan wordt niet heel erg uitgediept, maar de rationele benadering daarvan past bij zijn persoonlijkheid.

Na zijn afstuderen vond hij een baan in Drenthe. Daar verrichtte hij metingen voor het rechttrekken van een aantal riviertjes. De ingeslapen waterstaatsdienst aldaar kon niet overweg met zijn enorme werktempo, wat leidde tot ruzies en treiterijen. Dat zou een constante worden in het leven van Van Veen: weinig waardering voor zijn grote inzet, omdat hij zijn superieuren overvleugelde, en conflicten met collega's die het met zijn werkwijze niet eens waren. Zijn oudere zus was inmiddels naar de Verenigde Staten vertrokken en toen zijn moeder overleed, bond niets hem meer aan Nederland. Hij vertrok in 1926 naar Suriname om te gaan werken bij een Amerikaans bauxietbedrijf. Inmiddels had hij via de ‘Christian Science’ kennis gekregen aan Henny Aalfs. Misschien wat overhaast deed hij haar een huwelijksaanzoek, dat zij accepteerde. Zij volgde hem naar Suriname. Het klikte echter niet tussen de echtelieden.

De Amerikaanse aanpak in Suriname paste goed bij de energieke Van Veen, die zich vlot tot de tweede man van het bedrijf opwerkte. Hij kon snel problemen analyseren en concrete oplossingen bedenken. De productie van de mijn ging met sprongen omhoog. Zijn vrouw wilde echter graag weg uit het benauwde en verstikkende Suriname. Van Veen, die naam had gemaakt, vond een baan bij Rijkswaterstaat. Daar heerste een sterke bureaucratische sfeer. Hét prestigeproject was de drooglegging van de Zuiderzee, maar daarbij werd hij niet ingeschakeld. Hij kwam bij de directie Grote Rivieren. Met steun van zijn directe baas kon hij een eigen wetenschappelijke dienst opbouwen, waarvan het credo was: ‘onderzoek alles’.

Zijn enorme werklust uitte zich in de volgende decennia in tientallen belangrijke rapporten, waaraan hij onder meer de bijnaam dr. Cassandra overhield, naar de Trojaanse prinses die de ondergang voorspelde maar gedoemd was om niet geloofd te worden. Zo waarschuwde hij voor de slechte toestand van de dijken van Zeeland en Zuid-Holland. Na een stormvloed in 1943 waarschuwde Van Veen opnieuw voor een dreigende watersnoodramp. De oorlog, de stroperige besluitvorming en de nadruk op de wederopbouw daarna maakten dat er geen aandacht was voor de verwaarloosde waterwerken. Toen op 1 februari 1953 de dijken doorbraken, kwamen zijn ergste vermoedens uit. Gelukkig voor de drie miljoen inwoners van het hart van Holland kon het gat in de zwakste dijk snel gedicht worden, anders was de ramp nog vele malen groter geweest. De daarna in het leven geroepen Deltacommissie, waarvan Van Veen secretaris werd, werd opnieuw geplaagd door kinnesinne en tekort aan daadkracht. Ondanks dat kwamen de Deltawerken tot stand, die voor een groot deel gevormd werden naar plannen, die hij al veel eerder had gepresenteerd. Het Deltaplan is niet het enige dat Van Veen met vooruitziende blik ontwierp: zo is hij ook de geestelijke vader van de havens op de Maasvlakte en die in het Eems-Dollardgebied.

De biografie geeft een mooi beeld van deze belangrijke ingenieur, een mensensoort die niet vaak onderwerp is van een levensbeschrijving. Bij een dergelijke biografie is de afweging altijd, hoe de wetenschappelijke ideeën van de hoofdpersoon uit te werken. Teveel betekent het afhaken van de gewone lezer, te weinig houdt in dat zijn betekenis voor technisch onderlegden onduidelijk blijft. Van der Ham richt zich met name op het bredere publiek, maar weet toch een indruk te geven van de betekenis van Johan van Veen voor zijn werkveld. De psychologische kant van de biografie had nog wat verder mogen worden uitgediept. Toch wordt pijnlijk duidelijk dat ook voor een technisch begaafde ingenieur sociale vaardigheden en presentatietechnieken van doorslaggevender belang zijn dan plannen. Daardoor is Van Veen, ‘excusez le (bon) mot’, een roepende in de woestijn gebleven.

Fred Vogelzang

M. Derks, M. Huisman, *‘Edelmoedig, fier en vrij.’ Katholieke arbeidersvrouwen en hun beweging in de twintigste eeuw* (Hilversum: Verloren, 2002, 275 blz., €20,-, ISBN 90 6550 708 6).

Tegen het einde van de negentiende eeuw werden katholieke vakverenigingen opgericht, natuurlijk ter onderlinge steun, maar ook om te voorkomen dat katholieke arbeiders in de algemene bonden werden aangestoken door het socialisme van de leiding daarvan. Het boek van J. Perry over deze periode heet ook beeldend: *Roomse kinine tegen rode koorts* (Amsterdam, 1983). Een overzicht van deze geschiedenis is te vinden in de bundel *Katholieke arbeidersbeweging* onder redactie van J. Roes, uitgegeven ter gelegenheid van het opgaan van de NKV in het FNV.

Ook ‘*Edelmoedig, fier en vrij*’ dankt zijn ontstaan aan een opheffing: die van de organisatie van katholieke arbeidersvrouwen. De vrouwenbeweging van het NKV was bij de fusie van NKV met NVV niet mee overgegaan naar het FNV, maar als Vereniging van Nederlandse katholieke vrouwen zelfstandig geworden. Na een gestadig afkalven van het ledenbestand hief de vereniging zich als niet langer

levensvatbaar op. Op voorstel van de bisschop belast met vrouwenaangelegenheden werd toen besloten om de geschiedenis te schrijven van de organisatie waarvan de voorlopers op voorstel van een aalmoezenier in Limburg en een bisschop in Brabant waren opgericht.

Omdat de katholieke arbeidersjeugd ook in een diocesane structuur was georganiseerd, deed

zich behoefte aan een organisatie voor arbeidersvrouwen gevoelen. Deze vrouwen moesten immers ontwikkeld worden tot goede huisvrouwen en vooral goede katholieke moeders. Betaalde arbeid werd voor vrouwen uit deze stand alleen acceptabel geacht zolang ze ongehuwd waren. Er bestond al een RK Vrouwenbond, maar die had voornamelijk leden in de middenstand. Deze wilde ook de arbeidersvrouwen beschaven en organiseren, maar de geestelijkheid zag in dat arbeidersvrouwen zich in hun gezelschap niet op hun gemak voelden. De afdelingen van de Katholieke Arbeiders Vrouwenorganisatie werden dan ook onderdeel van het RK Werklieden verbond. (Zie ook M Derks, *Roomse dochters. Katholieke vrouwen en hun beweging* (Baarn, 1992) 52.)

Het RKWV stelde eerst in Limburg en vervolgens ook in Brabant propagandisten / leidsters aan, die zoveel mogelijk in elke parochie vrouwenafdelingen oprichtten met steun van de plaatselijke geestelijkheid en RKWV afdelingen. Herhaaldelijk benadrukken de schrijfsters, dat deze - natuurlijk ongehuwde - leidsters niet afkomstig waren uit de arbeidersklasse. In 1966 werd de KAV omgedoopt tot Vrouwenbeweging van het NKV. Terwijl het NKV steeds minder een standsorganisatie en steeds meer alleen belangenbehartiger werd, bleef de VNKV zich bezighouden met andere, immateriële zaken. Ze bleef een organisatie van doorgaans gehuwde vrouwen uit de arbeidersstand. Gegevens over leeftijdopbouw ontbreken in dit boek, en misschien ook in de archieven. Maar als de foto's een juist beeld geven, sloeg in de jaren tachtig de vergrijzing toe, en in 1996 viel het doek.

De ondertitel schijnt echter aan te duiden dat de schrijfsters de organisatie niet het belangrijkst vinden. Deze is duidelijk geïnspireerd op die van *Roomse dochters. Katholieke vrouwen en hun beweging*. De laatste titel is juist; dat boek gaat over vrouwelijke katholieke gangmakers. De gewone leden van de katholieke arbeidersvrouwenorganisaties zijn echter geen gangmakers geweest, ze zijn door de jaren heen vrouwen gebleven die het liefst bij elkaar kwamen zonder verplichtingen, om onderling gezellig samen te zijn. (259) Dit impliceert dat spreken over ‘hun beweging’ alleen in een andere betekenis kan. Volgens mij voegt *‘Edelmoedig, fier en vrij’* aan onze kennis van katholieke arbeidersvrouwen als groep in de beschreven periode weinig of niets toe. Alles is al gezegd in hoofdstuk 5 van Corrie van Eijls prettig geschreven studie *Maandag nemen we niets meer* (Amsterdam, 1997) en de hoofdstukken over Nic Mol en Annie Kessel uit *Roomse dochters*.

Ook begrijp ik niet waarom tegen alle aangedragen materiaal in wordt volgehouden dat je de arbeidersvrouwen niets hoefde te leren over het organiseren (261), dat zij het allemaal zelf hebben gedaan en dat ze ‘feminisering van de samenleving’ en ‘herwaardering van vrouwelijke zorgarbeid’ zouden hebben bepleit. (262) In dit opzicht is welhaast sprake van mythevorming. De schrijfsters zeggen in hun historisch credo in het eerste hoofdstuk, dat schriftelijke bronnen niet het hele verhaal vertellen en zelfs misleidend kunnen zijn - een zinnige waarschuwing waar het gaat over een organisatie waar veel zogenaamde ingezonden stukken in bladen uit de pen van de diocesane leidster blijken te komen - en dat herinneringen maar beperkte waarde hebben, omdat ze het verleden zien door een roze bril. Maar voor een dergelijke stellingname moet volgens mij toch enige aanwijzing in de bronnen worden getoond. Dat zij aanvankelijk meer gericht waren op het vinden van trends tot mondig worden en macht verwerven, wijten de schrijfsters aan het feit, dat zijzelf mede gevormd zijn door de tweede feministische golf. Een wat merkwaardig argument, gezien het

hierboven genoemde artikel van Marjet Derks in *Roomse dochters* uit 1992, die daarin een minder feministisch standpunt inneemt.

Misschien vinden we de sleutel op pagina 20, waar staat: ‘De gedenkboeken van de beweging werden geschreven door mensen uit de beweging of op zijn minst onder auspiciën van de bond

uitgegeven. We mogen aannemen dat de inhoud ervan door bestuur en kaderleden werd onderschreven en dat ze dus een "officiële" visie uitdragen.' Het citaat gaat over de KAB, maar het is zo categorisch gesteld dat het misschien ook geldt voor een boek begeleid door een commissie uit de Unie NKV.

W. Pelt

J.W. Schot, e.a., ed., *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw,* V, *Transport, communicatie* (Zutphen: Walburg Pers, 2002, 347 blz., € 39,95, ISBN 90 5730 068 0).

Altijd weer een zelfde werk; deel vijf van de serie 'Techniek in Nederland in de twintigste eeuw' (TiN20) is net als de voorafgaande delen de uitkomst van gedegen onderzoek. Het deel behandelt de thema's transport en communicatie (in TiN20-taal heten dat clusters). De kennis van beide thema's is onmisbaar om de dynamiek van de techniek in de vorige eeuw te begrijpen.

In het eerste cluster van dit TiN20-deel worden de innovatieprocessen die aan de dynamiek ten grondslag liggen begrepen in termen van 'technische regimes' en 'regimetransformaties' - de hand van Johan Schot is hierin duidelijk zichtbaar. Een technisch regime wordt gezien als een dominante technische praktijk op een gegeven moment. De veronderstelling is dat regimetransformaties grote economische, politieke en culturele effecten met zich meebrengen met grote gevolgen voor groepen van producenten, gebruikers en andere relevante partijen als de overheid. Over de oorzaken en gevolgen van het transformatieproces komt de lezer in dit deel veel te weten.

Het cluster 'transport' beschrijft de mobiliteitsexplosie van de twintigste eeuw die, zo stellen de auteurs, vooral kan worden geïnterpreteerd als een democratisering van het vervoer. Het fenomeen transport zelf wordt behandeld aan de hand van drie gevalsstudies: de auto en de vestiging van het autoregime, de Rotterdamse haven en de omslag van handmatige overslag van goederen naar een regime waarin mechanische overslag centraal staat en tot slot de luchthaven Schiphol en de overgang van een weilandregime naar een regime waarin het vliegveld wordt gezien als een complexe infrastructuur.

De pretentie dat de genoemde regimetransformaties sociaal-economische en politieke consequenties met zich meebrachten, maken de auteurs meer dan waar. Zonder de twee andere gevalsstudies tekort te willen doen, is dat goed te illustreren aan de hand van de geschiedenis van de automobiel. Niet alleen laten de auteurs zien dat steeds meer mensen uit alle lagen van de bevolking zich van gemotoriseerd vervoer konden bedienen, ook maken zij inzichtelijk hoe de complete infrastructuur veranderde met de komst van de auto. Aan de hand van gedetailleerd cijfermateriaal, grotendeels afkomstig uit het recent verschenen proefschrift van Peter Eloy Staal, medeauteur van de hoofdstukken over de auto, wordt de explosieve ontwikkeling van deze vervoersvorm duidelijk. Het zou de auteurs te kort doen te suggereren dat het hen slechts ging om de groei van het autobezit aan te tonen. Daarvoor hebben we geen historische studie nodig; immers talloze autobezitters staan dagelijks in de file! Het waardevolle van de studie is dat het tal van keuzen die aan het autobezit ten

grondslag liggen transparant heeft gemaakt. Al lezend worden we ingewijd in de wereld van de eerste autobezitter, de ontwikkelingen van de machine onder de motorkap en de discussies in en rond de belangenvertegenwoordiger de Algemene Nederlandse Wielrijders Bond (de ANWB) van in eerste instantie de fietser en later de autobezitter.

De analyse van het transport wordt afgesloten met een hoofdstuk getiteld ‘Begrensde mobiliteit?’ Daarin valt vooral het vraagteken op. In het hoofdstuk wordt zichtbaar dat de mobiliteitsexplosie uit de hand is gelopen, waardoor infrastructurele uitbreidingen, zoals de vijfde Schiphol-baan, op grote maatschappelijke weerstand konden rekenen. In de discussies over de toekomst van het transport in Nederland is het zinvol lessen te trekken uit het verleden - het cluster transport van de TiN20 serie biedt daarvoor een rijkdom aan mogelijkheden.

Ook in het tweede cluster van dit deel komt een technologie aan de orde die het sociaalculturele leven in Nederland sterk heeft beïnvloed: de ‘communicatie’. In dit cluster wordt de nadruk gelegd op de maatschappelijke inbedding op drie niveaus. Het eerste niveau behelst de organisatorische en institutionele inbedding, waarbij de vraag wordt gesteld hoe de introductie van nieuwe media gepaard gaat met de interactie tussen producenten, consumenten en intermediaire actoren. Op het tweede niveau wordt aandacht besteed aan het mediagebruik, waarbij zichtbaar wordt gemaakt dat in de loop van de tijd nieuwe, onverwachte gebruikerspraktijken kunnen ontstaan. Het laatste niveau betreft de culturele inbedding, waarin de lezer inzicht krijgt in niet alleen de discussies over de gevolgen van de nieuwe media, maar ook in hoe de discussies werden vertaald in concrete beheersings- en controlemechanismen.

Ook in dit cluster is gekozen om naast de analyse van maatschappelijke praktijken en gebruiken van meer algemene aard enkele gevalsstudies uit te diepen. De gevalsstudies hebben betrekking op communicatie op afstand - de telecommunicatie. Daarin komen de telefoon, de radio, de televisie en de ICT aan bod. Steeds weer gaat het om de vraag hoe de communicatiemiddelen zich via markt- en culturele integratie een plaats hebben kunnen veroveren in de Nederlandse samenleving.

Bij communicatie gaat het net als bij transport om concrete middelen en producten. De auteurs bieden een keur aan detailstudies over de introductie van ‘artefacten’ als de radio, kabeltelevisie en de computer. Ook het ontstaan en de werking van tal van deelproducten, zoals transistoren, schotelantennes en glasvezelkabels worden inzichtelijk gemaakt. Echter, net als in het cluster transport gaat het de auteurs ook hier niet om op zichzelf staande artefacten, maar wordt duidelijk dat producenten en eindgebruikers betekenis geven aan elk artefact. En de betekenis van een artefact als de radio of de televisie kan moeilijk begrepen worden zonder de analyse van het sociaal-technische netwerk waarin het functioneert.

Communicatie is toch vooral ook een samenspel van actoren. Eén actor valt in het bijzonder op: de Nederlandse international en elektronicagigant de NV Philips blijkt, niet geheel verrassend, een groot aandeel te hebben gehad in de introductie van radio en televisie in Nederland. Dat wil niet zeggen dat de rol van Philips een vanzelfsprekende was. Zowel binnen als buiten Philips waren er talloze discussies over de rol die radio en televisie in de maatschappij zouden moeten spelen. De verzuilde omroepen hebben in de discussie een belangrijk aandeel gehad. Belangrijk was ook de opkomst van het maatschappelijk middenveld van op consumenten ingestelde bedrijven, instellingen en belangenverenigingen. Zoals in de voorgaande TiN20 delen al duidelijk werd, zijn het de ‘intermediaire actoren’ die een schakel vormen tussen producent en consument. Onno de Wit, auteur van de hoofdstukken over radio en televisie, schetst vervolgens gedetailleerd hoe technologische ontwikkelingen en maatschappelijke processen als verzuiling en individualisering elkaar wederzijds hebben beïnvloed.

In de woorden van de auteurs was er sprake van een co-evolutie van technische en sociale ontwikkelingen. Voor elk telecommunicatiemiddel, telefoon, radio en televisie, verliep deze co-evolutie weer anders en kende de maatschappelijke inbedding een eigen dynamiek. Voor ieder die deze dynamiek wil begrijpen is dit deel van de TiN20 serie een onmisbaar naslagwerk.

Kees Boersma

B. Hering, *Soekarno. Founding father of Indonesia 1901-1945* (Verhandelingen van het Koninklijk instituut voor taal-, land- en volkenkunde CXCII; Leiden: KITLV Press, 2002, 439 blz., ISBN 90 6718 191 9).

Wie een biografie van Soekarno wil schrijven moet van goede huize komen. De eerste Indonesische president is een dermate complexe, flamboyante persoonlijkheid met een evenzeer woelige levensloop, dat het een uiterst lastige klus is hem in al zijn facetten recht te doen. Een handjevol historici (Ter Veer, Dahm, Legge, Penders om de belangrijkste te noemen) zijn de uitdaging aangegaan. Geen van hen is er echter goed in geslaagd om een evenwichtige beschrijving te geven van Soekarno's turbulente privé-leven en zijn functioneren als nationalistisch leider c.q. Indonesisch staatshoofd. Zij allen hebben bruikbare bouwstenen aangeleverd, maar dé biografie over hem is nog altijd niet geschreven. Zo ook niet door Lambert Giebels, van wie in 1999-2001 een tweedelige, ruim duizend pagina's tellende levensschets van Soekarno verscheen.

Hoezeer deze biografie ook geprezen kan worden om zijn uitgebreidheid en leesbaarheid, daar staat tegenover dat het werk nagenoeg geheel gestoeld is op Nederlandse bronnen, waardoor het een al te eenzijdig en gekleurd karakter heeft gekregen. Bovendien is Giebels in zijn haast om zijn tweeluik op tijd gereed te hebben rondom Soekarno's honderdste geboortejaar (1901) te gehaast en daardoor soms al te onzorgvuldig te werk gegaan, hetgeen afbreuk heeft gedaan aan de waarde van zijn epos. Met belangstelling heb ik dan ook uitgezien naar de kort na Giebels gepubliceerde biografie van Bob Hering. Het is opvallend hoe groot het contrast is tussen de beide historici - van wie bekend is dat zij niet eikaars vrienden zijn - en hun respectievelijke boekwerken. Waar Giebels zijn onderwerp beziet door een Hollandse bril, plaatst de in de jaren twintig in Indië geboren en daar tot beginjaren vijftig getogen Hering - die zijn biografie overigens beperkt tot de aanvang van de Indonesische revolutie - Soekarno nadrukkelijk in een Indonesische culturele setting. Daarbij baseert deze wetenschapper van Indo-Europese komaf - wiens academische carrière zich overigens voornamelijk in Australië heeft afgespeeld - zich primair op Indonesische bronnen, hetgeen zijn boek alleen daarom al een geheel ander karakter geeft en absoluut meerwaarde biedt. Zo heeft hij meer dan honderd Indonesiërs geïnterviewd die Soekarno hebben gekend en voorts vele Indonesische publicaties in zijn studie verwerkt die tot dusver voor westerse historici ontoegankelijk zijn gebleven vanwege de taalbarrière. Er is nog een opmerkelijk verschil. In tegenstelling tot Giebels is Hering geen vlot verteller. Hij is vooral een man van het detail, hetgeen zijn verhaal echter niet altijd ten goede komt. Mede ook omdat Hering in zijn gedrevenheid om nieuwe informatie aan te dragen - al in de jaren vijftig is hij begonnen materiaal over Soekarno te verzamelen getuige zijn eerste interviews - en in zijn hang naar volledigheid zo minutieus te werk gaat en telkens zijpaden inslaat waarvan niet altijd duidelijk is wat er nu de relevantie van is, leest het boek moeizaam. Dit laat echter onverlet dat Herings boek van belang is en een aanwinst waar het de kennis over deze grondlegger van de Indonesische staat betreft. Door zo nauwgezet te werk te gaan, weet hij tal van door Soekarno zelf in de wereld geroepen mythes te ontkrachten en komt er een scherper beeld naar voren van een Soekarno in zijn vroege, vormende jaren. De grootste kracht van de biografie schuilt mijns inziens

dan ook in het feit dat Hering Soekarno schetst als een kind van zijn inheemse leefmilieu en duidelijk maakt hoezeer hij gevormd is door zaken als kosmologie en het geloof in dergelijke magische krachten. Waar westerse historici als Giebels geen gevoel hebben voor dit soort ongrijpbare zaken, heeft Hering dit als kind van het land uitdrukkelijk wel. Hoe waardevol ook, toch roept de biografie ook teleurstelling op. Zo is het merkwaardig dat Hering geen mening geeft over zijn onderwerp. Hij koestert

duidelijk sympathie voor hem, maar getuigt hier niet openlijk van. Hij laat het aan de lezers over te oordelen en daar waar hij de zwakheden van Soekarno aanstipt, drukt hij zich uiterst mild uit. Aan een analyse komt Hering vreemd genoeg niet toe. Zo ontbreekt bijvoorbeeld een conclusie waarin alle draden nog eens bijeenkomen en hij stelling neemt, waardoor het boek - een tweede deel wordt niet aangekondigd - iets onbevredigends houdt. Zeker, Hering heeft zeer veel werk verzet, veel nieuwe informatie verwerkt en wat de kennis omtrent de leefen gedachtewereld waarin Soekarno zich in zijn jonge jaren bewoog nieuwe inzichten verschaft, maar dit alles heeft nog niet geleid tot een echt geslaagd boek Het wachten is dan ook nog steeds op dé biografie over deze fascinerende figuur.

Hans Meijer

I. Cornelissen, *Alleen tegen de wereld. Joop Zwart, de geheimzinnigste man van Nederland* (Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 2003, 280 blz., ISBN 90 388 1414 3).

Zo de naam Joop Zwart bij enkelen nog enige herinnering oproept zal die waarschijnlijk betrekking hebben op Zwarts ‘adviseurschap’ van mevrouw F. Rost van Tonningen-Heubel, weduwe van de fanatieke nationaal-socialist Meinoud Rost van Tonningen en in de publiciteit meestal aangeduid als ‘de zwarte weduwe’. Nog schaarser zullen de mensen zijn die zich herinneren dat Zwart in die tijd, zo rond het midden van de jaren tachtig van de vorige eeuw, kortstondig een eigen politiek partijtje leidde, Neerlands Herstel, dat programmatisch nauwelijks te onderscheiden was van de Centrum Partij. Toch doet het beeld van een rechtse, met racisme en neo-nazisme coquetterende randfiguur geen recht aan de ‘Werdegang’, in politiek en menselijk opzicht, van Johannes Hendrikus Zwart, geboren in 1912 en overleden in 1991. Cornelissens boek maakt dat overtuigend duidelijk.

Joop Zwart werd geboren in het gezin van de Amsterdamse sigarenmaker Siemon Zwart die zijn anarchistisch geloof had verlaten en zich tot het communisme had bekeerd. Hij weigerde echter om alle zwenkingen van Moskou mee te maken; daarvoor was hij teveel Amsterdammer en teveel anarchist gebleven. Het zijn vooral die twee elementen, de anarchistische inslag en het Amsterdammer (en dus lastig) zijn, die Joop van huis uit had meegekregen.

Zijn weinig gedweeë karakter openbaarde zich al op jeugdige leeftijd - hij was nauwelijks achttien - toen hij wegens ‘trotskistische neigingen’ werd verwijderd van de school van de Communistische jeugd internationale in Poesjkino, ten noorden van Moskou. Hij was op deze school terechtgekomen op voorspraak van Daan Goulooze, de Nederlandse vertegenwoordiger van de OMS, het illegale verbindingsapparaat van de Komintern. Anders dan zijn leermeester Goulooze, die toen hij werd beschuldigd van afwijkende politieke meningen, schuld bekende en weer in genade werd aangenomen, volhardde Joop Zwart in zijn ketterse opvattingen. Daardoor kwam hij blijvend buiten de kerk van Moskou te staan, teleurgesteld als hij was door de discrepantie die hij waarnam tussen de verkondigde communistische leer en de manier van leven die de communistische elite zichzelf toestond. Die

teleurstelling, dat gevoel van verraden te zijn in zijn idealen, heeft hem, naar Cornelissen ons meedeelt, nooit verlaten, evenmin als zijn brutale Amsterdamse, soms cynische manier van optreden.

Die eigenschappen en wat men zijn praktische idealisme zou kunnen noemen, zijn neiging om mensen in zijn omgeving te hulp te schieten, brachten hem tot daden die, in de woorden van de dichter Bloem, genoeg waren 'voor de rechtvaardiging van een bestaan' en in elk geval van een biografie. Begin 1942 werd hij wegens verzetsactiviteiten tegen de Duitse bezetter

opgepakt; via het kamp Amersfoort kwam hij terecht in het concentratiekamp Sachsenhausen. Daar werd onder de gevangenen de dienst uitgemaakt door de communisten, en tot Zwarts geluk was een van hen een oude bekende uit de tijd dat hij op de partijschool in Poesjkino zat. Deze maakte hem wegwijs in het kamp en bezorgde hem een functie bij de 'Politische Abteilung'. Dat werd voor Zwart de basis van waaruit hij met brutaliteit en inventiviteit vele medegevangenen het leven redde door hen administratief onvindbaar te maken. Onder hen waren de gebroeders Adri en Koos Vorrink. Deze laatste verklaarde na de oorlog tegenover de Parlementaire Enquêtecommissie dat Zwart 'duizenden malen zijn leven op het spel [had] gezet om mensen te redden.'

Ook na de oorlog bleef Zwart zich inzetten om waar nodig humanitaire hulp te bieden, met name op het gebied van de opsporing van in Duitsland vermiste Nederlanders. Hij deed dat in samenwerking met het Rode Kruis, maar kreeg met die organisatie grondig ruzie. Vooral het feit dat Zwart onder dekking van het Rode Kruis, maar buiten medeweten van de leiding van die organisatie, op illegale manier (maar met medeweten van De Nederlandse Bank en van minister Lieftinck) in de Sovjet-zone Reichsmarken omzette in de harde valuta die de Nederlandse regering toen zo nodig had, nam het Rode Kruis hem niet in dank af. Zwart kon deze stunt uithalen dankzij zijn oude relaties uit Sachsenhausen die nu in het door de Sovjet-Unie bezette deel van Duitsland op aanzienlijke posities waren beland. En het was dankzij oude kampmakkers dat hij voor Koos Vorrink informatie wist te verzamelen over het lot van de sociaal-democraten in wat later de DDR zou worden.

In het kader van deze bespreking is het niet mogelijk alle wapenfeiten, streken en wederwaardigheden van Joop Zwart te belichten, zoals zijn huwelijk met Vorrinks dochter Irene om haar een ongehuwd moederschap te besparen, zijn verzonnen correspondentschappen in het inmiddels lang ter ziele gegane weekblad *Accent*, zijn rol in de Algerijnse valsemunters affaire en tenslotte zijn gênante adviseurschap van mevrouw Rost van Tonningen. Cornelissen beschrijft het allemaal met vaart en gevoel voor detail. Wat het boek echter vooral lezenswaard maakt is de reeks portretten van minder of meer bekende Nederlanders met wie Zwart in aanraking kwam. Daardoor biedt deze biografie van een politieke randfiguur tegelijkertijd een vaak boeiende aanvulling op de bestaande geschiedschrijving van de twintigste eeuw.

Dick Engelen

E. van Nederveen Meerkerk, J. Peet, *Een peertje voor de dorst. Geschiedenis van het Philips pensioenfonds* (Amsterdam: Aksant, 2002, 492 blz., €30,-, ISBN 90 5260 030 9).

Een meervoudig jubileum was voor het bestuur van de Stichting Philips pensioenfonds aanleiding om aan het NEHA de opdracht te geven een geschiedenis van de Philips pensioenfondsen te boekstaven. Als onderzoekers en schrijvers werden aangetrokken Jan Peet, die reeds veel ervaring met dit soort onderwerpen had opgedaan, en de jongere onderzoekster Elise van Nederveen Meerkerk, die op dit moment verbonden is aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis en het NEHA. Als

achterwacht fungeerde een begeleidingscommissie met daarin mensen van Philips en bekende namen als Jan Lucassen, Jan Luiten van Zanden en Lex Heerma van Voss.

De auteurs konden terugvallen op het nagenoeg volledige archief van het pensioenfonds en op het Philips concern archief, terwijl ook vier interviews werden afgenomen. Zij gaven hun boek een goed doordachte en logische structuur mee. Allereerst is er een chronologische drie-

deling aangebracht met als scheidslijnen de jaren 1913, 1944, 1972 en 1997. In 1913 richtte de leiding van het snel groeiende bedrijf een vereniging op, waarbij het hogere personeel, de zogenaamde beambten, zich vrijwillig voor hun oude dag konden verzekeren. In 1929 kwamen in plaats daarvan twee pensioenfondsen, een voor het productiepersoneel en een voor de beambten. De Tweede Wereldoorlog geldt als een min of meer vanzelfsprekende cesuur. In 1972 kwam het na een lange discussie tot de invoering van een eindloonsysteem, waarbij in principe het laatst verdiende salaris de grondslag vormt van het ouderdomspensioen. In 1996 fuseerden de twee fondsen en in het jaar daarna stapte men om op de kosten te kunnen besparen over op het middelloonstelsel, waarbij de hoogte van het pensioen wordt afgeleid uit het loon dat gedurende de gehele loopbaan bij het bedrijf is verdiend. Elise van Nederveen Meerkerk schreef het gedeelte 1913-1944, de twee andere delen nam Jan Peet voor zijn rekening. Binnen deze drie delen wordt volgens drie ringen geanalyseerd: eerst wordt gekeken naar de algemene sociaal-economische ontwikkeling van Nederland, daarna naar die van Philips en tenslotte komen de ontwikkelingen van de pensioenfondsen aan de beurt. Het onderzoek vond verder op drie niveaus plaats. Tegenover de economische context, die bepaalt wat haalbaar is, staan de wensen van bedrijfsleiding en personeel op sociaal gebied. Het daaruit voortkomende spanningsveld resulteert in de feitelijke ontwikkeling van de pensioenvoorziening.

Deze goed doordachte en logische structuur leverde een uitstekend, met veel vakkennis geschreven werk op dat wat mij betreft model mag staan voor meer boeken over dit onderwerp. We komen niet alleen alles te weten over de pensioenvoorziening van een van de grootste particuliere werkgevers van Nederland, maar en passant ook veel over het sociaal beleid van het concern en over de sociale verhoudingen die door A.F. Th. van der Heijden wel als het ‘panphilipsme’ zijn gekarakteriseerd. Aan dit paternalistische klimaat kwam overigens vanaf de jaren zestig geleidelijk een einde om plaats te maken voor een veel zakelijker verhouding tussen werkgever en werknemer en een toenemende professionalisering, die gepaard ging met tal van vaste procedures. Het pensioen was niet langer een gunst, maar een onderdeel van de CAO en de vakbonden gingen er zich meer mee bemoeien.

Het risico van een boek als dit is dat het snel saai wordt door het onvermijdelijke jargon en de aard van de materie. De klip van het jargon hebben de auteurs omzeild door vaktermen en de details van de regelingen in kaders met een afwijkende typografie te behandelen. Deze kaders vormen trouwens een heel aardige introductie in de pensioenproblematiek, die actueler is dan ooit en veel mensen bezighoudt. De zandbank van de saaiheid heeft men echter helaas niet helemaal weten te ontwijken. Het betoog is soms te wijdlopig en bestuurlijke zaken staan erg centraal. Ik vroeg me daarom af, waarom men de gepensioneerden niet meer aan het woord heeft gelaten over hoe zij de overgang van werk naar veel vrije tijd hebben beleefd, hoe zij en hun partners na hun pensionering hun tijd hebben besteed, op welke problemen zij zijn gestuit en hoe zij deze hebben opgelost. Als gevolg van de recessie in de jaren tachtig van de vorige eeuw werden veel werknemers vervroegd gepensioneerd, terwijl het kostwinnersmodel langzaam maar zeker plaats maakte voor een grotere differentiatie en een andere verdeling van werk, zorg en vrije tijd. Wellicht bood de opdrachtgever hiertoe geen ruimte, maar dat kan ik van hieruit niet beoordelen.

Een peertje voor de dorst levert ook ‘eye openers’ op zoals de stelling dat het zogenaamde cappuccinomodel (AOW, aanvullende, collectieve en veelal verplichte

pensioenverzekering en de afsluitende individuele, vrijwillige verzekering) in Nederland al sinds 1913 bestaat en dus helemaal niet nieuw is. Wat wel veranderde en zal blijven veranderen zijn de verhoudingen tussen deze drie lagen.

Ton Kappelhof

M. van Doorn, *Het leven gaat er een lichten gang. Den Haag in de jaren 1919-1940* (Zwolle: Waanders, 2002, 328 blz., €29,50, ISBN 90 400 8718 0).

De hoofdtitel van dit boek is ontleend aan een citaat van wijlen burgemeester De Monchy. Daarmee impliceerde de burgervader dat Den Haag een welvarende stad moet zijn geweest. De algemene conclusie van dit boek is dat dit relatief inderdaad het geval was. Er was daarnaast wél sprake van een duidelijke scheiding tussen 'arm'en 'rijk'. Dat was zelfs een letterlijke scheiding. Het welvarende deel van de Hagenaars woonde op de zandgronden, de minder gefortuneerden op veengronden. (109) Minder dan 10% van het totale aantal woningen bevond zich in typische arbeiders- en kleine-middenstandswijken. (109) Ook op een andere manier weet Van Doorn te bewijzen dat de gemiddelde 'Hagenees' het nog niet zo slecht had. Slechts 22% van de beroepsbevolking verdiende in 1930 minder dan *ƒ*200,- per jaar. Ter vergelijking: in Rotterdam was dat percentage 39, terwijl het voor heel Nederland op 41,5 lag. (100-101) Een deel van de welstand van de regeringsstad is te herleiden tot het grote aantal 'oud-Indiërs' dat zich in de residentie vestigde. Vele koloniale ondernemingen, maar ook de fraaie omgeving en niet te vergeten de lage belastingdruk waren redenen waarom 'Indischgasten' vaak besloten in Den Haag te gaan wonen. (39-40) Van Doorn spreekt zelfs van een 'Indisch complex', dat bestond uit kantoren van koloniale bedrijven maar ook Indische restaurants en clubs. Tussen 1919 en 1939 besloot 34,7% van alle naar Nederland terugkerende 'Indischgasten' zich te vestigen in Den Haag. Wieteke van Dort zong klaarblijkelijk terecht: 'Den Haag, de weduwe van Indië ben jij...' Den Haag was ook voor een andere groep buitenlanders de plek bij uitstek om naar toe te gaan: van alle Duitse dienstbodes vond 29,9% emplooi in de hofstad, (ijkjaar 1930; 30) Ook verder geeft de auteur graag percentages en getallen; zo werkte toen maar liefst 9,5% van de Haagse beroepsbevolking bij een overheidsinstelling. (17.294 personen; 90)

Annexatie(pogingen) ten koste van omliggende gemeenten speelden reeds in de jaren tussen beide wereldoorlogen. De omliggende gemeenten verweerden zich heftig, echter met wisselend succes. Een belangrijk streven van het Haagse gemeentebestuur - inlijving van het hele grondgebied van Rijswijk en Voorburg - is echter niet gelukt. Den Haag moest zich tevreden stellen met 'lapjes grond'. In totaal heeft Den Haag een drietal pogingen gedaan om deze gemeenten in te lijven. Telkens moest de 'grote' stad bakzeil halen. De laatste annexatiepoging mislukte door een uitglijder van de gemeente zelf. Zij keurde in 1933 de publicatie van een rapport goed waarin stond dat de gemeente nog voldoende ruimte had voor ruim 400.000 nieuwe inwoners! (179) De minister van binnenlandse zaken oordeelde dan ook dat er geen noodzaak was voor gebiedsuitbreiding.

Het boek heeft een aantal typografische onvolkomenheden. Zo zijn de hoofdstukken niet genummerd, maar verwijzen de eindnoten wel naar hoofdstuknummers. ('Noten hoofdstuk l' etc.) Dat is vervelend, want de lezer moet óf in de inhoudsopgave gaan tellen met het 'hoeveelste' hoofdstuk hij bezig is óf bij elke hoofdstuktitel het juiste nummer schrijven. Daarnaast is het mijns inziens niet erg consequent dat de inleiding voetnoten kent, en de hoofdstukken eindnoten. Die eindnoten staan niet aan het einde van elk hoofdstuk maar na de bijlagen. De bijlagen verwijzen overigens ook naar hoofdstuknummers.

Het gebruik van noten is ook niet consequent. De meeste citaten worden verantwoord, maar een aantal weer niet, (voorbeeld op bladzijde 229) Daarnaast zijn de meeste citaten cursief weergegeven, maar weer niet allemaal, (zie bijvoorbeeld bladzijde 228) Een opvallend citaat is dat van Melis Stoke. (227) In hoeverre een uitspraak van de dertiende-eeuwse dichter past in, dan wel relevant is voor een boek over Den Haag in de jaren twintig en dertig van de

twintigste eeuw, is twijfelachtig. Jammer is ook dat woorden geheel overbodig worden afgebroken. Een 'afbreekstreepje' kun je verwachten aan het einde van een regel maar niet in het midden daarvan.

De laatste drie hoofdstukken van het boek (met als onderwerpen 'Annexatieperikelen', 'Politiek en bestuur' en 'Cultuur en recreatie') zijn prettig leesbaar. De zes hoofdstukken die eraan voorafgaan, kenmerken zich door veel statistische gegevens. Bovendien staan die hoofdstukken vol met tabellen en grafieken. Ook al ondersteunen die hoofdstukken de bewering 'het leven gaat er een lichten gang', de niet in cijfers geïnteresseerde lezer die op zoek is naar (jeugd-) herinneringen of gewoonweg leuke wetenswaardigheden, zal tussen al die cijfers moeten zoeken. De laatste drie hoofdstukken, en dan met name het allerlaatste, geven veel meer een sfeerbeschrijving van Den Haag in het interbellum.

M.A. de Winter

M. Beyen, *Oorlog en verleden. Nationale geschiedenis in België en Nederland, 1938-1947* (Dissertatie (bewerkt) Leuven 1999; Amsterdam: Amsterdam university press, 2002, 606 blz., €44,13, ISBN 90 5356 497 7).

In deze omvangrijke studie over de omgang met het verleden in België en Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog keert geregeld een bekend dilemma van de wetenschappelijke geschiedbeoefening terug: een te afstandelijke benadering van het verleden kan leiden tot een isolement van de geschiedwetenschap, terwijl een te veel aan engagement de wetenschappelijke betrouwbaarheid dreigt te ondermijnen. De eerste pool van dit dilemma bracht Jan Romein in 1939 treffend onder woorden: 'de verwetenschappelijking van de geschiedschrijving' had geleid tot desintegratie van het geschiedbeeld en daarmee tot haar ondergang als algemene cultuurwaarde. De toenmalige verwarring van het heden schiep immers meer dan ooit behoefte aan verankering in het verleden, zo stelde Romein in zijn oratie *Het vergruisde beeld*. De dubbele oorsprong van de moderne geschiedwetenschap (de negentiende-eeuwse symbiose van literatoren en politieke opvoeders enerzijds, erudieten en antiquaren anderzijds) manifesteert zich nog steeds in de haast onvermijdelijke gespletenheid van historici zowel vertellers als waarheidszoekers te zijn. Voor historici blijft het contact met hun publiek noodzaak. Rekening houdend met wat aan sporen van het verleden rest en anticiperend op de lezers, geven zij samenhang aan historische feiten door deze 'zinrijk' te rangschikken. Voor het onderhouden en revitaliseren van het culturele collectieve geheugen zijn historici daarom onmisbaar. In tijden van diepgaande crises komt deze gerichtheid op het publiek onder grote druk te staan.

De Belgische historicus Marnix Beyen beschrijft wat er met deze spanning in het historisch bedrijf gebeurde tijdens de Duitse bezetting van de Lage Landen: bij de productie, distributie en consumptie van geschiedbeelden, en bij de bescherming van het collectieve erfgoed. Beyen gaat uit van een historiografisch spectrum dat zich uitstrekt van het bewaren en ontsluiten van historische sporen door archivarissen, archeologen en monumentenzorgers tot het demonstreren van geschiedbeelden door docenten, romanschrijvers en makers van tentoonstellingen. Ongeveer in het midden

bevinden zich de academische historici. Behalve het archiefwezen worden de geschiedwetenschap, het geschiedenisonderwijs, de volkskunde en de museumwereld in deze periode belicht. De nadruk ligt op de ‘gezagsvolle’ vormen van omgang met het nationale verleden, op de pogingen om bepaalde geschiedbeelden geldigheid te verlenen.

Beyen heeft een doorwrochte studie geschreven, gebaseerd op een grote hoeveelheid bronnen en studies. De theoretische uiteenzetting in het inleidende hoofdstuk over de metahistorische begrippen historisch besef, historisch bewustzijn, collectief geheugen en zijn pleidooi om het neutrale begrip 'omgang met het verleden' te gebruiken, biedt een goed inzicht in deze bijzondere tak van de historiografie. Enigszins storend is de omslachtige compositie: voorafgegaan door een inleiding, bestaat het boek uit twee delen die elk afzonderlijke delen bevatten die weer in hoofdstukken zijn onderverdeeld. Daarnaast herhalen met name de uiteenzettingen over de academische geschiedschrijving in Nederland het bekende, traditioneel verzuilde beeld van de historiografie, mede het gevolg van de keuze voor het bestuderen van 'gezagsvolle' geschiedbeelden. Het derde hoofdstuk over de 'Militärverwaltung' in België en de 'Zivilverwaltung' in Nederland is door de grote hoeveelheid namen van bestuurders en wedijverende organisaties niet altijd goed te volgen. Een schema over deze politiek-bestuurlijke indeling had meer helderheid geboden. Stapt men over deze tekortkomingen heen, dan blijft er voor de lezer genoeg boeiend materiaal over.

Zoals te verwachten, bracht de politieke instabiliteit van de bezetting in beide landen een tendens tot retraditionalisering teweeg. Maar Beyen wijst er terecht op dat hier in feite sprake is van een versterking van een tendens die al veel langer aan de gang was. Processen van massificering, democratisering en industrialisering sinds de negentiende eeuw stimuleerden ook voor de oorlog een terugwaartse blik. Het optreden van de bezetter vertegenwoordigde bovendien niet alleen traditie maar ook moderniteit, zoals bleek uit het georganiseerde geweld, de administratieve centralisatie, de economische schaalvergroting en de geavanceerde 'historische technologie'. Daar tegenover stond een expliciete antimoderne levenshouding die een uiterst benauwende omgang met het verleden tot gevolg had. Dat zelfs het archiefwezen zich daarbij moeilijk kon onttrekken aan de vraag van het publiek, wordt in deze periode pijnlijk duidelijk. De bezetter eiste in Nederland in toenemende mate bewijzen van niet-joodse afstamming voor allerlei beroepen en ambten. De rijksarchivarissen voelden weinig voor het ondersteunen van dergelijk genealogisch onderzoek. Deze houding werd echter vooral ingegeven doordat archivarissen van oudsher weinig interesse opbrachten voor archieven die zij louter van particulier belang achtten. Tot hun opluchting kreeg de in 1941 opgerichte Centrale dienst voor sibbekunde, een beruchte SS-dienst die onder het ministerie van binnenlandse zaken ressorteerde, het beheer en reproductie van deze bronnen.

Het in beide landen georganiseerde discours over Germanen als edele krijgers en werklieden, het demonstreren van de oorsprong van 'ons' volk en de voortdurende nadruk op 'het eigene' tonen niet alleen de duistere kanten van de geschiedbeoefening, maar bewijzen ook hoezeer het historisch bedrijf bestaat bij de gratie van een open discussie over mogelijke interpretaties. De nationaal-socialistische referenties naar het verleden dienden niet om dat verleden te leren kennen, maar om een vaststaande historische uitkomst als beeld te presenteren: de onoverwinnelijkheid van het Arische volk. Als het resultaat van historisch onderzoek bij voorbaat vaststaat, aldus Beyen, dan is een wetenschappelijke benadering onmogelijk geworden. Een verstikte geschiedwetenschap blokkeert vervolgens ook een adequate popularisering. Als het onderwijs en het tentoonstellingswezen steeds dezelfde historische gebeurtenissen, helden, iconen en symbolen presenteren, dan is die beeldvorming niet alleen dodelijk

saai maar dan gaat deze ook voorbij aan de diversiteit van geschiedbeelden in een gemeenschap. Romein beklaagde zich dan wel over het vergruisde beeld, maar een hermetisch beeld is wellicht nog erger.

De verschillen in de omgang met het verleden tussen België en Nederland tijdens de oorlog zijn legio, maar ze zijn slechts ten dele te verklaren uit de bestuurlijke organisatie. Natuurlijk,

anders dan de Belgische regering konden de gevluchte koningin Wilhelmina en haar regering vanuit Londen wel een coherent beeld van de Nederlandse natie creëren, gelegitimeerd door een sinds het interbellum gedeeld heroïsch verleden. De 'Zivilverwaltung' zorgde er voor dat de bezettende macht veel meer in het Nederlandse politiek systeem geïntegreerd raakte dan in België. Zodoende konden duizenden schoolboeken gecontroleerd en gecensureerd worden op anti-Duitse sentimenten. Maar al spoedig verslechterde de relatie tussen de bezetters en hun oorspronkelijke Nederlandse bondgenoten. Deze laatsten zagen hun idealen over de natiestaat niet ingelost. In plaats van een versterking van het nationale gevoel werd een Groot-Germaans discours gepropageerd. Deze cultuurpolitiek riep van links tot rechts allerlei weerstanden op.

In België ontspon zich direct na de Duitse inval een bitter conflict tussen Leopold III en zijn regering over de oorlogsdoeleinden. De koning vluchtte niet en hoopte op een relatieve zelfstandigheid van zijn land tijdens de bezetting. Zijn krijgsgevangenschap maakte hem echter vleugellam, waardoor hij zijn onderdanen geen hart onder de riem kon steken zoals Wilhelmina dat met veel passie en overtuigingskracht wel kon doen. Bestuurlijk gezien bewerkstelligde de 'Militärverwaltung' van meet af aan een afstandelijke verhouding tussen de Duitsers en de Belgische bevolking. Desondanks groeide op den duur een wederzijdse waardering, ook omdat meer intellectuelen betrokken waren in het archiefwezen en de geschiedenispolitiek dan in Nederland. Mede om die reden bood België wel een forum voor Duitse gasthoogleraren, terwijl de Nederlandse universiteiten nauwelijks meewerkten om nationaal-socialistische of Duitse medewerkers te benoemen; zeker niet nadat de bezetter vanaf 13 april 1943 een loyaliteitsverklaring tegenover het Nederlandse en Duitse gezag verplicht stelde voor alle studenten die verder wilden studeren. Historici lieten zich in de eerste plaats leiden door wetenschappelijk prestige en betrouwbaarheid. Vandaar dat er soms kon worden samengewerkt met gewaardeerde (gematigde) Duitse intellectuelen. Het impliceerde ook dat men de wetenschappelijke spelregels en het streven naar een historistische objectiviteit niet gauw losliet, ook al spoorden de resultaten niet altijd met de ideologie van de bezetter waarvoor men sympathie had opgevat. Respect van vakgenoten had hogere prioriteit.

De verschillen in omgang met het verleden tussen beide landen werden echter vooral veroorzaakt door de verzwakte nationale identiteit van België. Terwijl in Nederland de vooroorlogse vitaliteit van het nationale besef tijdens de bezetting praktisch ongeschonden bleek, er zelfs door geïntensiveerd werd, deed de dreigende desintegratie van de natiestaat door Vlaamse en Waalse bewegingen de bezetter juist besluiten om de Belgische eenheid te versterken. België werd voorgesteld als historische ontmoetingsplaats tussen de Romaanse en Germaanse cultuur. Het is een van de curieuze paradoxen van dit intrigerende proefschrift.

Maria Grever

T. Duyff, met medewerking van T. van Deel, *'Je bent een onmogelijk man!' De briefwisseling tussen Simon Vestdijk en Johan van der Woude 1939-1969*

(Achter het boek XXXI; Den Haag: Letterkundig Museum, 2003, 226 blz., ISBN 90 76314 67 5).

In een van de brieven uit deze bibliofiel uitgegeven verzameling schrijft Simon Vestdijk dat hij Proust aan het lezen is. Hij moet zichzelf hebben herkend in de daarin figurerende due de Germantes, die een ongelooflijk talent had om zaken die zijn eigen liefhebberijen of levensroutine doorkruisten, te ontkennen of te bagatelliseren. Vestdijk lukt dat zelfs met de Tweede Wereldoorlog!

De bezorgers beginnen met een korte biografie van Johan van der Woude, die voor de huidige lezers een volkomen vergeten literator is. In 1959 werd hij nog omschreven als ‘gerangschikt ... in de rij der grote Nederlandse schrijvers van deze eeuw.’(1) In tegenstelling tot Vestdijk, die in de canon is opgenomen, ontbreekt van Van der Woude in de boekhandel inmiddels ieder spoor.

In 150 brieven wordt de relatie tussen deze twee schrijvers uit de doeken gedaan. Verreweg de meeste epistels zijn van Vestdijk en niet zonder reden. Van der Woude was niet alleen werkzaam in de uitgeverij, maar was lid van diverse redacties, genootschappen en verenigingen en had een gezin (later zelfs twee) te onderhouden. Al die bezigheden kwamen zijn werk niet ten goede, dat soms tekenen van haast vertoonde. Vestdijk daarentegen had zich teruggetrokken uit de wereld en leefde alleen voor zijn talent. Van der Woude omschrijft het aldus: ‘Dit enorme oeuvre kon slechts ontstaan vanuit een keuze voor isolement, voor een versmalde levensbasis in het dagelijks bestaan.’ (195 noot) Van der Woude, als groot bewonderaar van de schrijver Vestdijk, stelde zich als een trouwe luitenant in dienst van dat ‘enorme oeuvre’, hoewel een ongeduldiger man misschien met de Doornse auteur in conflict was geraakt.

Een goed voorbeeld van het bijna onbeschaamde gebruik dat Vestdijk maakte van de diensten van Van der Woude en een bijna onbegrijpelijk bewijs van zijn isolement, zijn de brieven die Vestdijk schrijft naar aanleiding van de voorbereidingen voor zijn roman *Pastorale 1943*. In het laatste oorlogsjaar besluit Vestdijk een roman te schrijven over het verzet in Nederland, waarin hij de strijders als amateurs neerzet. Vestdijk weet niets van de ondergrondse en melkt daarom Van der Woude uit, die actief lid is van verschillende organisaties. De vragen van Vestdijk over de uniformen van NSB-ers en SS-ers doen je je afvragen, of hij dit soort mensen gedurende de vijf oorlogsjaren ooit in levende lijve heeft ontmoet. Van der Woude suggereert Vestdijk dat het minder passend is om mensen die hun leven voor anderen hebben gewaagd en in veel gevallen verloren, belachelijk te maken, maar Vestdijk schrijft onverdroten door.

Ook voor zijn zeeroman *Puriteinen en piraten* is Van der Woude, als ervaren zeezeiler, een dankbare informant. Na geduldig te hebben geantwoord op de vele lekenvragen, vraagt Van der Woude in ruil slechts dat het boek aan hem zal worden opgedragen. Ondanks een toezegging doet Vestdijk dat uiteindelijk niet.

Het overgrote deel van de brieven heeft betrekking op de periode van de Tweede Wereldoorlog. Vestdijk blijkt voornamelijk bezig om essays, gedichten en novellen van eigen hand gedrukt te krijgen en verzamelt bijdragen van anderen voor tijdschriften waaraan hijzelf als redacteur is verbonden. Er is enige onduidelijkheid over zijn lidmaatschap van de Kultuurkamer, waartoe alle kunstenaars in Nederland gedwongen werden, als ze tenminste hun vak willen blijven uitoefenen. Velen weigerden, maar, na een verblijf als gijzelaar in St. Michelsgestel, trad Vestdijk wel toe tot de Kultuurkamer. Is dit een ‘quid pro quo’ voor zijn vrijlating? In ieder geval speelt opnieuw Van der Woude een grote rol bij Vestdijks vrijlating.

Heel even wordt de briefwisseling wat intiemer, wanneer Vestdijk zijn vrouw Ans voor korte tijd verlaat voor een heftige relatie met de schrijfster Henriëtte van Eyck. Het zijn echter vooral de brieven van Ans die de emoties tonen: Vestdijk zelf schrijft nauwelijks over zaken die hem emotioneel raken.

Dat is meteen de zwakte van een bundeling als deze: ondanks de vele noten en achtergrondinformatie blijven het fragmenten, die met name de zakelijke kanten van de relatie belichten. Een totaalbeeld geven ze niet. Het blijven bouwstenen voor Vestdijk-geleerden.

Fred Vogelzang

M. van Tielhof, *Banken in bezettingstijd. De voorgangers van ABN AMRO tijdens de Tweede Wereldoorlog en de periode van rechtsherstel* (Amsterdam, Antwerpen: Contact, 2003, 368 blz., €24,90, ISBN 90 254 1106 1).

De ontvangst van honderden brieven met vragen over de aanwezigheid van joodse financiële activa tijdens en na de Tweede Wereldoorlog is voor de ABN AMRO Bank in 1999 aanleiding geweest om M. van Tielhof zonder beperkende inhoudelijke instructies de opdracht te verlenen daar het nodige onderzoek naar te doen en erover te rapporteren. Dit gebeurde op basis van de archieven van de destijds nog bestaande grotere banken, die uiteindelijk in de ABN AMRO holding zijn opgegaan. Maar daarnaast heeft Van Tielhof ook gebruik gemaakt van archivalia elders en zich een weg weten te vinden in de overstelpende literatuur. Het resultaat is een overzichtelijk en goed leesbaar boek. De kwalificatie 'prettig' is hier niet het passende woord, want de lotgevallen van de joden (en anderen) ten gevolge van de nationaal-socialistische waanzin blijven een onvoorstelbare schande die altijd opnieuw uiterst somber stemt.

Na een beknopte inleiding over de positie van de grotere banken en de joden in ons land, legt de auteur in het eerste hoofdstuk uit dat de door haar behandelde instellingen in het algemeen anti-Duits waren en ook trachtten te handelen. Dit verhinderde niet dat zij - zo blijkt in het volgende hoofdstuk - uit vrees voor drastische ingrepen van de bezetter hun joodse personeel veelal vroeger hebben ontslagen dan in het overige bedrijfsleven het geval is geweest.

De hoofdstukken 3 tot en met 6 zijn het relaas van de lamentabele wijze waarop de joden van hun bezittingen en bewegingsvrijheid werden beroofd. De banken hebben in meerdere of mindere mate pogingen gedaan om dat schrijnende proces af te remmen, maar door dreigende sancties van het straffe bezettingsregime waren de mogelijkheden daartoe niet ruim. Wel waren banken en commissionairs er gedeeltelijk als de kippen bij toen provisie viel te verdienen aan het te gelde maken van het bij de door de bezetter in het leven geroepen pseudo-filiaal Sarphatistraat van de Bank Lippmann, Rosenthal (afgekort: Liro) in Amsterdam geconcentreerde joodse effectenvermogen. De banken meenden zo de liquidatie daarvan in Duitsland te voorkomen en hun verlies aan joodse klandizie enigszins te kunnen compenseren.

In hoofdstuk 7 komt het minder deprimerende onderwerp van de relatie tussen de banken en het verzet aan de orde. Die werd pas belangrijk toen in 1943 de financiële ondersteuning van het toenemende aantal onderduikers diende te worden gearrangeerd.

Twee hoofdstukken gaan over de gebeurtenissen na de oorlog. Hierin komen eerst de persoonlijke behandeling van het zo jammerlijk kleine aantal overlevende joden en de zuivering van het bankpersoneel ter sprake. Daarna schetst Van Tielhof de moeizame weg van de restitutie van geconfisqueerd vermogen, het - wat zij noemt - drama van het rechtsherstel en de schadevergoedingen waarover de financiële instellingen en joodse organisaties het in de jaren 1990 eens wisten te worden. Het boek besluit met een hoofdstuk met conclusies en drie beknopte bijlagen over de relatie tussen de behandelde banken en de ABN AMRO holding, de roof van joodse kunst (bedoeld wordt kennelijk: kunstbezit) en de gijzeling van directeuren en enkele medewerkers.

Banken in bezettingstijd is gebaseerd op een systematisch en degelijk onderzoek van de feiten. Dit heeft zijn neerslag gevonden in een nuchtere en - zoals P.W. Klein terecht op de achterzijde van het werk schrijft - onbevooroordeelde uiteenzetting.

Van Tielhof heeft haar best gedaan de verleiding te weerstaan het optreden van personen in het erbarmelijke treurspel vanuit de gemakkelijke naoorlogse leunstoel af te kraken. Zij heeft zich goed weten te verplaatsen in de destijds heersende bijzondere omstandigheden zonder overdreven mild in haar

oordeel te zijn. Wat dit betreft lijkt de terloopse opmerking (31) over een 'totaal gebrek aan politiek inzicht' van Wilhelmina in haar Londense jaren een uitschieter.

Over een deel van de behandelde onderwerpen is - ook in het recente verleden - al het nodige geschreven, maar dit belet niet dat het boek een nieuw licht op de gebeurtenissen doet schijnen door deze vanuit de positie van het bankwezen te beschouwen. Verder blijkt duidelijk dat de wijze van opereren van de grotere banken (door Van Tielhof herhaaldelijk met het germanisme 'grootbanken' aangeduid) geenszins identiek was. Dit versterkt het genuanceerde beeld van deze geschiedenis.

Af en toe is de auteur wellicht wat stellig. Zo meent ze (120-121) in afwijking van L. de Jong (en Presser) dat 'men' wel degelijk geloof hechtte aan de schaarse berichten over het noodlot van de gedeporteerde joden. Verder noemt Van Tielhof de beruchte Wannseeconferentie (64) 'een beslissende stap' op weg naar de moord op de joden, maar dit is alleszins de vraag. (P. Klein, *Die Wannsee-Konferenz vom 20. Januar 1942. Analyse und Dokumentation*, 5.)

Ten slotte twee kleine onnauwkeurigheden: het Liro-kantoor Sarphatistraat (77) lag niet in de eigenlijke Jodenbuurt. (Statistische mededelingen van het Bureau van statistiek der gemeente Amsterdam, no. 123, De verkiezingen in 1946, 7.) In de tweede plaats zou het gezien de spelling van de namen van de door Van Tielhof behandelde banken consequent zijn geweest om 'Joodsche Raad' (onder andere 121) met ch te schrijven. Een en ander doet uiteraard niet noemenswaardig af aan de bijzondere kwaliteiten van het boek, waarvan de impliciete conclusie is dat de waarheid in het midden ligt.

W.L. Korthals Altes

I. Schiweck, ... *weil wir lieber im Kino sitzen als in Sack und Asch. Der deutsche Spielfilm in den besetzten Niederlanden 1940-1945* (Dissertatie Düsseldorf, Niederlande-Studien XXVIII; Münster, New York, München, Berlijn: Waxmann, 2002, 452 blz., ISBN 3 8309 1106 8).

De Nederlandse televisie is herhaaldelijk verzocht om 'die mooie Duitse film' uit te zenden, waarvan men in de oorlog zo genoten had. Deze mooie film was *Die goldene Stadt*, een Ufafilm onder regie van Veit Harlan met in de hoofdrol de lieftallige Kristina Söderbaum. Deze film uit 1942 was dé absolute bezettingskaskraker in Nederland, waarover in oktober 1943 werd meegedeeld dat er in elk geval meer dan anderhalf miljoen kaartjes waren verkocht. In dat jaar 1943 waren in totaal 55,4 miljoen kaartjes in Nederland verkocht, tegen 40,4 miljoen in 1939. Toegegeven, er was ook een toeloop van Duitse soldaten en andere Duitse officials, die voor half geld binnen mochten, maar het resultaat is indrukwekkend. Het was dan ook niet gek dat deze film onderwerp van een stevige discussie was tijdens een conferentie in 1990 over amusement en propaganda in de bioscoop tijdens de bezetting. De één vond het een antisemitische *Blut- und Boden-film*, die absoluut niet in het openbaar vertoond mocht worden en de ander vond dat wij dat er nu in zagen, maar dat het publiek in 1943 het een leuke en onderhoudende film vond, waarbij het kleurgebruik ook zeer tot de verbeelding sprak. Ook Ingo Schiweck ontkomt niet aan *Die goldene*

Stadt in zijn proefschrift over de Duitse speelfilm gedurende de bezetting. Zelf neemt hij in zijn inleiding nogal omslachtig afstand van de tijdens de genoemde conferentie nog welig tierende tegenstelling tussen goed en fout. Voor een Nederlands publiek is het een opsomming van wat ze al weten en een Duits publiek zal er mijns inziens niet mee uit de voeten kunnen.

In een kleine 400 pagina's schildert Schiweck de verschillende Duitse en niet-Duitse organi-

saties op filmgebied, elkaar bestrijdend in plaats van samenwerkend, de Duitse penetratie in de Nederlandse bioscoopwereld en het bioscoopbezoek in de bezettingstijd. Om met het laatste te beginnen; het was al eerder bekend, en ook opgeschreven, dat het bioscoopbezoek ná de Duitse inval even inzakte, maar daarna weer toenam, flink toenam zelfs. Het was een doorn in het oog van sommige verzetsbladen, die er geen goed woord voor over hadden, dat het publiek niet en masse de bioscopen boycotte, waarin naast 'onschuldige' films óók de Duitse *Wochenschau* vol oorlogspropaganda werd gedraaid. Maar waren al die niet-propagandafilms wel zo onschuldig; wiegden zij het publiek niet in slaap?

Het nieuwe departement van volksvoorlichting en kunsten zou een nationaal-socialistisch speerpunt in Nederland moeten zijn, maar de nijvere ambtenaren kwamen er snel achter dat de Duitse belangen voorop stonden en dat er geen sprake was van een 'eigen' Nederlandse nationaal-socialistische inbreng. De Nederlandse centrale filmkeuring bleef na wat aanpassingen bestaan, maar hun werk, onder leiding van de leider van het Filmgilde, de NSB'er G.J. Teunissen, stelde steeds minder voor. Als zij bijvoorbeeld coupures op Duitse films (veel andere waren er niet) voorstelde, werd dat bijna altijd teruggefloten door hun Duitse vrienden.

De inval in Nederland, maar ook in de andere Europese landen, maakte het de Duitse filmindustrie mogelijk een monopoliepositie op deze bezette markt te veroveren. De Amerikanen hadden in het interbellum vanzelfsprekend hun best gedaan Hollywood stevig in Europa te verankeren en dat diende teruggedraaid te worden. Door de import en de vertoning van Engelse, en later ook Amerikaanse films eenvoudigweg te verbieden, was al een stevige stap in de goede richting gezet. Het opkopen van Nederlandse bioscopen, waarbij joodse eigenaren natuurlijk helemaal aan het kortste eind trokken, was een logisch vervolg. De productie van Duitse films in Nederland liep zeer op, mede vanwege de bombardementen op Duitsland en er werden in de Haagse en Amsterdamse filmstudio's achttien avondvullende speelfilms geproduceerd. De vakpersinteresse in de *Rembrandt*-film van Hans Steinhoff, die eind 1941 in Amsterdam werd geproduceerd, was overweldigend en de kritiek erop was even groot. 'On-Nederlands' was de term en Schiweck wijst er fijntjes op dat Duitsland meer buren had dan Nederland en dat deze film niet alleen voor Nederland bestemd was.

Het uitgebreidst behandelt de schrijver het bioscoopbezoek, waarnaar zijn titel ook verwijst; 150 pagina's met meer dan 600 voetnoten. Er was aan de ene kant een overweldigende bioscoopbelangstelling, maar dat betekende niet dat alle voorstellingen gladjes verliepen; op een gegeven moment waren meer dan 500 controleurs actief, die moesten opletten of de bioscoopeigenaar niet eigenmachtig uit het filmnieuws had gesneden of dat het publiek niet luidkeels van zijn afkeuring van de Nieuwe Orde liet blijken. En nieuws werd dan ook niet in de echte bioscoopdonkerte getoond, maar met halve verlichting. Revue-film, circusfilms, 'Wiener'- films en vooral films met Heinz Rühmann en Zarah Leander, het Nederlandse publiek genoot met volle teugen, tot woede van sommige verzetsbladen.

De auteur heeft veel uitgezocht, archieven in Den Haag, Amsterdam en Berlijn doorgeploegd, tientallen betrokkenen geïnterviewd en de relevante literatuur bestudeerd. Maar hij heeft ook alles op papier gezet, terwijl hij met minder had kunnen volstaan. In de epiloog wordt aandacht besteed aan de Nederlands-Oostenrijkse zanger Johan Heesters en komt in het bijzonder de

naoorlogse verhouding met zijn oude vaderland aan bod, zonder dat duidelijk is, waarom dat in dit boek moet. De hoofdstukken hebben ook nog *Exkursen*, waar weer wat nieuws in wordt behandeld en na de epiloog en het slotresumé volgen nog acht inhoudelijke bijlagen. Het is echt te veel van het goede. In zijn, terechte, poging om buiten goed en fout te blijven, blijft de auteur daar ook te dicht bij zitten. Als *Trouw* schrijft over ‘de geest van oppervlakkige genotzucht’ en stelt dat de jeugd bedorven wordt door ‘ongeoorloofde omgang met het andere ge-

slacht', lees je niet alleen een verzetskrant, maar ook een calvinistische afwijzing van de film in zijn algemeenheid, bezetting of geen bezetting.

David Barnouw

J. Oegema, *Een vreemd geluk. De publieke religie rond Auschwitz* (Amsterdam: Balans, 2003, 376 blz., ISBN 90 5018 586 x).

Over de vervolging en vernietiging van de joden in Europa kan op heel veel verschillende manieren worden gesproken: als misdaad tegen de menselijkheid, uitkomst van een complexe historische samenhang, oorzaak van psychisch leed. De laatste twintig jaar is naast deze manieren van spreken nog een ander vertoog duidelijk hoorbaar geweest. Dit is het verhaal van de cultuurcritici, die de jodenvervolging opvatten als definitief bewijs dat de Westerse cultuur op een dood spoor is beland. Vaak heeft deze zienswijze ook een religieuze lading. De dood van God, sinds de negentiende eeuw diverse malen afgekondigd, zou geleid hebben tot de dood van het door God uitverkoren volk.

Deze manier van denken over de jodenvervolging heeft de laatste jaren niet alleen op grote populariteit kunnen rekenen, maar bij veel anderen de nodige ergernis opgewekt. In het boek van Jan Oegema, *Een vreemd geluk. De publieke religie rond Auschwitz*, worden beide reacties serieus genomen. Dat maakt het tot een krachtig en intrigerend werk. Aan de ene kant bekent Oegema dat ook hij gegrepen is door de cultuurkritische fascinatie voor de holocaust (zoals veel van deze cultuurcritici de jodenvervolging noemen). Met name het werk van Etty Hillesum voedde bij hem het idee dat de jodenvervolging gezien moet worden als een offer, zoals Jezus dat bracht aan het kruis. Dat beeld paste niet alleen bij Oegema's gereformeerde opvoeding, maar bood ook een verontrustend soort bevrediging, die Oegema ontleedt aan de hand van een passage uit *L'homme révolté* van Albert Camus: 'Na het leed, dat Christus vrijwillig had ondergaan, was geen enkel lijden meer onrechtvaardig; integendeel, alle leed was noodzakelijk... Indien alles tussen hemel en aarde zonder uitzondering is overgeleverd aan leed, dan blijkt een vreemd geluk mogelijk.'

Tegelijkertijd brengt Oegema de ergernis onder woorden, niet alleen over het geluk, of zelfs de lust die sommigen ervaren in het aangezicht van de jodenvervolging, maar ook over de 'Schwärmerei' met het leed van anderen en de onbeschaamde annexatie van de jodenvervolging voor een nieuwe christelijke agenda in postconfessionele tijden. Daarmee is *Een vreemd geluk* een boek geworden dat ingaat op een wijdverbreid fenomeen in de omgang met de jodenvervolging en bovendien het gat vult dat de wetenschappelijke studies over dit onderwerp, *In de schaduw van Auschwitz* van Frank van Vree en in nog sterkere mate mijn studie *Na de ondergang*, hebben laten vallen. In mijn geval heeft de ergernis over het verschijnsel zeker bijgedragen aan het onvermogen om iets zinnigs te zeggen over deze materie. Ik ontbeer de metafysische gevoeligheid die Oegema onmiskenbaar wel heeft en die nodig is om dit onderwerp te behandelen.

Kern van Oegema's betoog is dat de hierboven benoemde fascinatie onderdeel is van een nieuwe 'publieke religie' rond de herinnering aan de jodenvervolging. De

term ‘publieke religie’ heeft Oegema ontleend aan het werk van de Amerikaanse godsdienstsocioloog Robert Bellah. Deze doelde daarmee op de rituele en emotionele herbevestiging van grondwaarden van samenleving, die met name vorm krijgt tijdens nationale feestdagen, rond nationale monumenten en in voordrachten van staatshoofden. Na de Tweede Wereldoorlog kreeg in Neder-

land een publieke religie vorm, waarin de waarden van het verzet tegen onderdrukking en van nationale saamhorigheid in de wederopbouw centraal stonden. Deze publieke religie kreeg rond 1980 concurrentie van een nieuw vertoog. De uitzending van de televisieserie *Holocaust* in 1979 en de publicatie van het werk van Etty Hillesum in 1981 markeerden volgens Oegema de opkomst van een publieke religie, die in plaats van de bevestiging van collectief heldendom een sceptisch verhaal plaatste van een natie die verzaakt had in zijn plicht het kwetsbare slachtoffer van vervolging te beschermen.

Rond die notie van het slachtofferschap ontstond een geheel van denkbeelden en praktijken dat Oegema analyseert als een ware religie, met een eigen heilsleer, een mythos, een demonologie, en een nieuwe ethiek, die volgens de auteur vooral vorm heeft gekregen in de 'smartlapethiek' van de Franse filosoof Emmanuel Levinas. Oegema schetst vervolgens uitgebreid een aantal godsbeelden (met name ontworpen door Elie Wiesel), zondaars zoals de negationisten, ketters zoals Theo van Gogh en zondebokken, waaronder Oegema met name de door *NRC Handelsblad* gedesavoueerde socioloog J.A.A van Doorn schaart. En ten slotte behandelt Oegema dan nog enkele nieuwe mystici: Hillesum, Lucebert en Titus Brandsma.

Op zichzelf is de vergelijking van de herinnering aan de vervolging met een religie niet nieuw. Wat Oegema ermee bedoelt is echter niet helemaal helder. Het is één ding om de omgang met de jodenvervolging te interpreteren met begrippen uit de godsdienstwetenschap. Dat is nog iets ander dan de stelling, dat de 'publieke religie rond Auschwitz' als vervanging of compensatie dient voor een verloren christelijk geloof. En het gaat vervolgens nog veel verder als de jodenvervolging geannexeerd wordt door een christelijk geloof op zoek naar nieuwe input, na twee eeuwen geleden te hebben onder de gesel van de moderniteit. Niettemin heeft Oegema een scherpzinnige en openhartige analyse gemaakt, die ook voor degenen die zich verre willen houden van religieus gedweep met het leed van joden de moeite van het lezen waard is.

Ido de Haan

A. van Kessel, *'Ruggen recht, heren!' Hoe de Nederlandse christen-democraten het tegenover hun Duitse geestverwanten aflegden in het debat over het profiel van de Europese Volkspartij* (Dissertatie Nijmegen 2003, Passage reeks XXI; Hilversum: Verloren, 2003, 480 blz., ISBN 90 6550 749 3).

De Europese politiek is lang een stiefkindje geweest van Nederlandse politieke partijen en bij het kiezerscorps hier te lande heeft Europa nog nooit tot de verbeelding gesproken, ook niet toen deze vorm van internationale politiek vanaf de jaren zeventig aan betekenis won. De Europese politiek en samenwerking is eigenlijk tot op de huidige dag een zaak gebleven van partijfunctionarissen. En wat die klaar spelen met het oog op het Brusselse of Straatburgse toneel ontgaat de Nederlandse kiezer veelal. Deze merkt op dat de CDA-er Balkenende met Berlusconi van Forza Italia en Aznar

van de Partido Popular confereert, maar hem ontbreekt veelal de wetenschap hoe het gekomen is dat juist deze heren bij elkaar aan tafel zitten.

Daar is een interessant verhaal over te vertellen, zo blijkt uit het Nijmeegse proefschrift van Alexander van Kessel over de Nederlandse christen-democraten en de Europese Volkspartij. De christen-democratie is een Europees machtsblok, maar wij kennen haar vooral als religieuze uitingsvorm op nationaal politiek terrein. Waar de sociaal-democraten van nature al een internationale samenwerking met geestverwanten hadden, moesten de Nederlandse christendemocraten deze na de Tweede Wereldoorlog van de grond af opbouwen. De animo daarvoor

was bij ARP en CHU aanvankelijk niet bijster groot. De basis waarop deze samenwerking moest plaatsvinden heeft eerst in de jaren negentig de vorm gekregen, die het aanschuiven van het CDA bij onder meer Forza Italia impliceerde. Het is kenmerkend dat niet een Europees politiek thema, maar juist de bepaling van deze grondslag de gemoederen van de CDA-leden heeft beroerd. Kenmerkend, omdat de totstandkoming van het CDA - tijdens cruciale jaren voor de Europese christen-democratie - ook zelf door een grondslagdiscussie werd beheerst en omdat het CDA zich met zijn beginseldenken onderscheidde van geestverwante partijen in Europa.

Van Kessel heeft een gedetailleerd en veel nieuws biedend boek geschreven over wat de 'Werdegang' van het CDA in Europees politiek verband werd - dit blijkt reeds uit de ondertitel en laat hij vanaf de eerste bladzijden doorschemeren. De aanvankelijk vooral bij de protestantse politici levende reserve aangaande een Europees christen-democratische samenwerking is de grondtoon gebleven van het Nederlandse smaldeel in deze samenwerking. Van Kessel vat de reserve samen als een verzet tegen de verwording van de Europese christen-democratische partij tot de conservatieve partij die deze Evangelische Volkspartij (EVP) feitelijk is geworden. Zijn boek is zo opgezet dat de 'Werdegang' op de voet is te volgen. Hij heeft de geschiedenis ervan verdeeld in drie perioden: van 1945 tot 1967, toen met succes de toetreding van de Britse conservatieven kon worden verhinderd; van 1968 tot 1978, toen de Duitse christen-democraten hun gewicht in de schaal wierpen ten gunste van de conservatieven en de evangelische radicaliteit van het CDA binnen Europa geen wervende, maar een isolerende factor bleek; en van 1979 tot het einde van de eeuw, toen het CDA de toetreding van de conservatieven moest dulden.

Conflicten gaan altijd over opvattingen of belangen die dicht bij elkaar liggen. Zo ook hier. Christen-democratie en conservatisme zijn soms nauwelijks van elkaar te onderscheiden politieke stromingen, zo geeft Van Kessel in een inleidende 'verantwoording' aan: beide rekenen met de traditie, erkennen de onvolmaaktheid van de mens, beklemtonen het belang van het maatschappelijke middenveld en hechten aan godsdienst. De geschiedenis van de Nederlandse christelijke politieke partijen binnen de EVP en zijn voorlopers is dan ook samen te vatten als het onvermogen het vermeende verschil tussen beide in politieke pasmunt om te zetten. Van Kessel biedt wel een panorama aan opinies ter zake, maar kiest zelf geen positie - we hebben met een terughoudende auteur te doen. Met name over het conservatisme zou meer te zeggen zijn geweest dan alleen de weergave van de meningen van CDA-ers daarover, samen te vatten in Arie Oostlanders uitval: 'Principes? Principes? Ik heb ze nog nooit over principes horen praten.'(304) Dat lijkt me wat te mager. Soms maakten bijvoorbeeld Duitse CDU-ers duidelijk dat ook hun partij, die voor samenwerking met conservatieven was, aan een christelijk karakter van de Europese politiek hechtte. Zaten de moeiten nu bij de ideële oppervlakkigheid van de conservatieven of bij de ideologische bevlogenheid van de CDA-politici? Ware het gehalte en de gestalte van de conservatieven beter uit de verf gekomen in het boek, dan hadden we ook het opereren van de CDA-europolitici en hun principiële insteek kritischer kunnen evalueren. Maar de onderzoeksvraag van het boek ligt daartoe te zeer in het verlengde van het oogmerk van de CDA-ers.

Omdat het CDA in Europa principieel koerste maar niet de positie begeerde die SGP en GPV in Nederland innamen, werd feitelijk het Nederlandse standpunt vanaf

de jaren zestig bepaald door anderen, de facto de machtige Duitse partner - niet voor niets staat Ruud Lubbers op de omslagfoto handenschuddend met Helmut Kohl. De CDU had wèl concrete politieke doelen: blokvorming tegenover de socialisten, en een economisch liberale politiek. De aandacht van de Duitse christen-democraten voor Europa nam toe toen de partij in 1969 in de oppositie belandde. Meer en meer kreeg deze op de conservatieven ingestelde factie binnen de EVP de

overhand op de ideologische en minder anti-socialistisch georiënteerde christen-democraten uit België, Italië en Nederland, zeker toen de Italiaanse christen-democraten medio jaren negentig eclipseerden. De opvolgers van de Italiaanse partners, Berlusconi en zijn 'onduidelijke figuren' (381), bleek een slechte ruil voor het CDA. De facto verloor het CDA niet alleen de principiële discussie, maar voegde het zich gedurende het proces inhoudelijk bovendien meer en meer naar de Europese zusterpartijen. De analyse van deze laatste - mijns inziens belangrijker, maar sluipender - ontwikkeling gaat in dit boek schuil achter de aandacht voor de poging van het CDA de rug principieel recht te houden.

Had het anders kunnen lopen? Genoemde Oostlander was vanaf 1975 betrokken bij de Europese samenwerking en bij de opstelling van diverse partijprogramma's. Zijn minachting voor de conservatieven was niet gering en zijn bezwaar altijd principieel - en dus ononderhandelbaar. Maar ook de overige onderhandelingsposities concentreerden zich volgens Van Kessels relaas nog sterk op de beginselen voor de Europese politiek en resulteerden in niet meer dan een katterig gevoel over de feitelijke ontwikkeling die in Duitse zin verliep.

George Harinck

S. Scagliola, *Last van de oorlog. De Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië en hun verwerking* (Dissertatie Rotterdam 2002; Amsterdam: Balans, 2002, 447 blz., ISBN 90 5018 593 2).

Dit Rotterdamse proefschrift heeft tot onderwerp het militaire geweld aan Nederlandse zijde tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd in de jaren 1945-1949 plus de latere debatten daarover. Auteur Stef Scagliola heeft intellectuele moed; zij koos een maatschappelijk relevant onderwerp dat nog altijd gevoelig ligt in het publieke sfeer. Het boek begint sterk met een heldere samenvatting van de strijd zelf. Citaten uit egodocumenten verlevendigen het beeld, dat al bekend was uit de literatuur, en brengen de ervaring dichtbij. Juist die egodocumenten, die met name vanaf de jaren tachtig verschenen, leveren de auteur fraaie illustraties voor de vele vormen van geweld aan beide zijden van de frontlinies. In het eerste deel stelt Scagliola de tegenstelling tussen de 'watjes' van de Koninklijke Landmacht en 'bloeddorstige' Indonesische militairen van het Indisch leger, het KNIL, op overtuigende wijze ter discussie.

Eén ding wordt duidelijk: ook KL-soldaten beoefenden zinloos en disproportioneel geweld, zij het uiteraard niet allemaal en niet overal. Daarvoor is de term 'oorlogsmisdaad' de juiste. Het ging veelal om misdaden die nu voor het Humanitair Strafhof in Den Haag behandeld zouden worden. De *Excessennota*, die in 1969 als regeringsreactie op en vijf maanden na het tv-optreden van Joop Hueting verscheen, bevatte slechts het officieel gerapporteerde topje van de ijsberg, zoals Van Doorn en Hendrix al in 1970 stelden.[1]

1 J.A.A. van Doorn, W.J. Hendrix, *Ontsporing van geweld. Over het Nederlands/Indisch/Indonesisch conflict* (Rotterdam, 1970). *De Excessennota. Nota omtrent*

Dat blijkt ook nu uit de verhalen die Scagliola tijdens haar onderzoek hoorde, en uit een deel van de brieven die zij analyseerde: 885 aan de VARA, de omroep die in januari 1969 de Achter het Nieuws-uitzending met Hueting presenteerde, en 46 aan Lou de Jong uit 1987.

Na een kort overzicht van de geschiedenis van de debatten, komt Scagliola daar per beroepsgroep op terug. Zij analyseert het gedrag van de groepen die het debat beheersten: politici, historici en veteranen. Een vierde groep, de journalisten, laat zij conform diens mediërende rol tussen deze groepen doorfietsen. Politici en historici worden afgerekend op de ijkpunten 'taboe' en 'doofpot' bij het ontstaan en de ontvangst van de *Excessennota*. Voor historici beoor-

het archiefonderzoek naar de gegevens omtrent excessen in Indonesië begaan door Nederlandse militairen in de periode 1945-1950, Jan Bank, ed. (Den Haag, 1995).

deelt de auteur bovendien de totstandkoming van de bronnenpublicatie *De Nederlands-Indonesische betrekkingen 1945-1950* in 1969, en drie andere publicaties: *Ontsporing van geweld* van Van Doorn en Hendrix (1970), *De Zuid-Celebes-affaire* van Willem IJzereef (1984) en deel XII van L. de Jong's *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (1987). Voor veteranen en veteranenorganisaties is er een andere meetlat, die van 'trauma'.

Die structuur levert nogal wat herhaling op: de *Excessennota* komt vier keer ter sprake, deel XII van *Het Koninkrijk* driemaal. De conceptuele chaos neemt geleidelijk toe, evenals het aantal morele oordelen. Pregnante definiëring van begrippen blijft achterwege. Het begrip doofpot laat weinig te raden over: een bewuste poging om een zaak verborgen te houden. Maar wat is taboe? De Van Dale is prettig eenvoudig: 'dat waarover volgens de sociale conventie niet gesproken mag worden.' Scagliola grijpt echter terug op theorieën van sociologen en constateert op grond daarvan 'sporen van taboeïsering' bij politici en historici. Met de openheid van de archieven zat het in 1969 wel goed. Bronnen in Indonesië werden echter niet getraceerd en dat werd om politieke redenen - de precaire verhouding met Indonesië - ook onwenselijk geacht. Brieven van militairen aan Achter het Nieuws bleven eveneens buiten beeld.

Het is evenwel de vraag of dat laatste wijst op taboe of doofpot. Daarvan is immers alleen sprake als de onderzoekers wisten dat de brieven - met een negatieve lading voor de opdrachtgever - bestonden en als zij de brieven daarom hebben verzwegen. Via een enkel telefoontje aan de secretaris van de onderzoekscommissie, C. Fasseur, had de auteur kunnen weten dat dat eerste niet het geval was. Gezien de concentratie op ambtelijke archieven was hier dan ook geen sprake van taboe of doofpot, hoogstens van een beperkt onderzoek. Het is mooi dat Scagliola de brieven heeft opgespoord en geanalyseerd, haar logica is op dit punt echter niet sterk.

De auteur neemt tenslotte afstand van de beroepsethiek van de historicus. De daarbij horende neutraliteit en afstandelijkheid zijn volgens haar de redenen geweest dat de geruchtmakende onderzoeken van Van Doorn/Hendrix en IJzereef nooit het grote publiek hebben bereikt. Hun boeken hadden op dat moment weinig nieuwswaarde en zijn dan ook niet door de media opgepikt. Dat verwijt richt Scagliola opmerkelijk genoeg niet tot de media, maar tot de eigen beroepsgroep. Hun neutraliteit is volgens haar een 'immuniseringsstrategie'. Daarom roept zij historici op de denkkaders te doorbreken door te schokken, hun resultaten te 'chargeren, de grens op [te] zoeken en het risico van veroordeling door vakgenoten te lopen.' (361) In het eindoordeel over de verschillende beroepsgroepen en hun houding ten aanzien van oorlogsmisdaden krijgen historici dus de Zwarte Piet uitgereikt.

De veteranen die met geweld te maken kregen, blijven namelijk buiten schot, als het om 'taboe' of 'doofpot' gaat. Zij worden immers gewogen naar de categorie van het 'trauma'. Het laat zich raden wat toetsing van hun gedrag aan de eerdere ijkpunten zou hebben opgeleverd: de moeizame debatten over het onderwerp in militaire kring uit de jaren tachtig en negentig zijn bekend. Met de introductie van 'trauma' treedt echter ineens een opvallende paradigmawisseling op. Deze wordt niet methodologisch onderbouwd. De enige logica achter deze keuze lijkt het publieke debat, waar trauma immers geleidelijk het nieuwe modewoord werd, zoals Jolande Withuis onlangs heeft aangetoond. De schrijver Rudy Kousbroek figureert dan ook prominent in de inleiding, want hij was het die de begrippen taboe en doofpot rond het koloniale verleden

introduceerde en die de militairen een strategisch gebruik van het begrip trauma verweet.

Trauma is echter in het boek een nog gecompliceerder begrip dan taboe en doofpot. Scagliola onderscheidt een drietal verschillende vormen: een ‘metaforisch trauma’, een ‘medisch-psy-

chologisch trauma' en een 'strategisch trauma'. Het eerste zouden alle militairen hebben opgelopen bij de kille ontvangst en de vervreemding bij terugkomst, 'de gedeelde ervaring van miskenning en teleurstelling.' Het resulteert in een dramatisch opgerekt traumabegrip, dat de term elke inhoud ontneemt. Onder de medisch-psychologische noemer analyseert Scagliola een aantal interessante rapporten van psychiaters uit de jaren veertig over de groep getraumatiseerden. Onder 'strategisch trauma' verstaat zij het slachtofferschap dat in het raam van de groeiende publieke populariteit van die categorie werd gebruikt om genoegdoening en erkenning te verkrijgen. Deze functionele vorm van trauma blijkt volgens Scagliola meer een uitvinding van journalisten dan van veteranen zelf. In de bij het proefschrift gevoegde stellingen is tenslotte ook nog sprake van een 'historisch trauma van Nederland' dat pas verwerkt is, wanneer alle feiten op tafel liggen, aan Indonesische en aan Nederlandse kant. Dat voorspelt weinig goeds voor de Nederlandse volksgezondheid. Met een zekere kennis van het eigen koloniaal verleden met inbegrip van het gehanteerde geweld zouden we misschien al een heel eind komen.

Mijn conclusie: conceptuele inconsistentie haalt dit vlot geschreven boek over een belangrijk onderwerp inhoudelijk onderuit. Men leze het op zijn sterke punten, zoals de samenvatting van de militaire geschiedenissen, de informatieve beschrijving van de debatten, de analyse van de psychiatrische rapporten uit de periode 1945-1949 en van de ingezonden brieven. Die bieden interessante stof tot nadenken over de Nederlandse identiteit. De moraliserende oordelen kunnen worden gemist. En laten historici hun onderzoeksresultaten op wetenschappelijk verantwoorde en consistente wijze presenteren, zeker als zij schokkend zijn. Daar heeft het publiek juist in onze emotiecultuur recht op.

Elsbeth Locher-Scholten

Medewerkers/sters

[Om privacyredenen is dit tekstgedeelte niet zichtbaar.]

De auteurs

Alastair Duke (1941) is als visiting reader verbonden aan de School of arts and humanities van de Universiteit van Southampton. Tot 2001 was hij reader in history aan de Afdeling geschiedenis van de Universiteit van Southampton.

Jelle Haemers (1980) is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de Vakgroep middeleeuwse geschiedenis van de Universiteit Gent waar hij in het kader van het IUAP-project 'Stedelijke samenleving in de Middeleeuwen en vroeg-moderne tijden' onderzoek verricht naar laatmiddeleeuwse opstanden.

Piet de Rooy (1944) is hoogleraar Nederlandse geschiedenis sedert de Middeleeuwen aan de Universiteit van Amsterdam.

Summaries

Alastair Duke, ***The Elusive Netherlands: the Question of National Identity in the early Modern Low Countries on the Eve of the Revolt***

The idea of the Burgundian-Habsburg Netherlands having any sort of national identity is usually met with understandable scepticism. The constitutional obstacles to the construction of such an identity were formidable, not least the piecemeal formation of the Burgundian dynastic state, whose prince owed homage to the kings of France and to the Holy Roman Emperor for their territories, and some of whose subjects could still seek justice in 'foreign' courts. Not surprisingly the early modern Low Countries baffled foreigners, but even those thoroughly familiar with the region did not know whether it belonged to 'Gallia' and 'Germania', and in particular how the Habsburg Netherlands related to an entity as vague as 'Nider teutschelant'. The rich yet problematic nomenclature for the Low Countries testifies to these difficulties, which were aggravated by the protean configuration of the Habsburg state and by uncertain relationship between 'Dutch' and 'Teutsch zung'. The state-building activities of Charles V certainly did not resolve the political and cultural confusion, but by 1555 these had helped to foster a stronger consciousness of the Low Countries as a distinctive political community, especially in the 'core' provinces. On the eve of the Revolt this found expression, ironically, in the emerging opposition to the presence of Spanish soldiers and to the central government's religious policy.

Jelle Haemers, ***The dominant state. The Gent revolt (1449-1453) in nineteenth and twentieth century historiography***

In this survey of the historiography of the Gent revolt (1449-1453), the author argues that the position adopted by historians in the nineteenth and twentieth century was largely determined by their own views about government. The romanticists, in their historical accounts, reflected their own time, namely the legitimate resistance of Dutch freedom-fighters against a Francophone oppressor. While nationalistic positivists regarded revolts as a threat to the mediaeval state they adored. In the face of tumultuous events, post-war historians identified undemocratic values in the contemporary constitution and subsequently abandoned the legitimizing discourse of the 'modern state'. As a result of the tendency in twentieth-century politics towards more consultation and more spectacle, late-mediaeval street violence was assessed in a more positive light. Ritual violence was seen as a social action. The author concludes that the historians' opinion about the violence executed by the government as well as the collective action of the subjects was dominated by their view of the state under which they themselves were living.

Piet de Rooy, *Violence in the polders*

There is a staunch Whig tradition in Dutch historiography coupled with a strong inclination to emphasize moderation and tolerance as key features in Dutch history. The explanation for the relatively low level of violence, however, is rather weak or missing altogether. This article presents a case that links the low level of violence to three positive factors: the Netherlands was situated, geopolitically speaking, in the eye of the storm; there were relatively few cases of famine; and, it had no iron and coal basins that could easily be exploited. Violence, therefore, tended to manifest itself in the form of strict social control: specifically developed through the process of keeping tight control of religious differences, which culminated in the system of pillarization in the nineteenth century and continued as a means of suppressing the class war. This throws some light on one specific aspect of modern Dutch history, namely that far from being weak (as maintained in the Whig tradition), the state and societal organizations strengthened each other, as a result of which they were able to dispel all manner of unrest and discontent.

[Nummer 2]

1302-2002. De Guldensporenslag en zijn nagalm in de moderne tijd[1]

P.C.M. Hoppenbrouwers

Terwijl 11 juli voor rechtgeaarde Ollanders een dag van rouw is - de dag nadat de Vader des Vaderlands door moordenaarshand werd omgebracht - is het bij de zuiderburen feest. Op 11 juli 1302 behaalden ze hun grootste militaire overwinning ooit in de Guldensporenslag voor de poorten van Kortrijk. Een eeuw geleden, bij de zeshonderdjarige herdenking van dit wapenfeit, was '1302' in Vlaamssprekend België uitgegroeid tot een historisch identificatiepunt van de eerste orde waarvoor men massaal de straat op ging.[2] In 2002 was dat allemaal wat minder, maar helemaal ongemerkt is de elfde juli zeker niet voorbijgegaan. Dat was mede te danken aan historici die de gelegenheid hebben aangegrepen om het collectieve geheugen der Belgen op eigentijdse wijze op te poetsen, dus niet meer door op nationale trots te tamboeren maar veeleer door zoveel mogelijk verschillende, bij voorkeur nieuwe, en in elk geval allemaal wetenschappelijk gefundeerde interpretaties van 1302 aan te reiken aan een breed publiek dat geïnteresseerd is in het verleden van het eigen land. Die interpretaties hebben niet meer uitsluitend betrekking op de gebeurtenissen zelf en de directe historische context waarin die lagen ingebed, of op hun oorzaak en hun gevolg, maar (vooral) ook op de wording van 1302 tot een wezenlijk onderdeel van de nationale mythevorming in zowel België als Vlaanderen. Het betekent tevens dat de studie van de Guldensporenslag inmiddels niet meer uitsluitend het terrein is van mediëvisten van allerlei slag (historici, medioneerlandisten, archeologen); daarnaast eisen vertegenwoordigers van de politieke geschiedenis van de moderne tijd en van de cultuuren ideeëngeschiedenis een plaats op. Dat alleen al maakt de berg literatuur die in 2002 is verschenen en waarvan hier slechts een deel wordt besproken, tot boeiende lectuur.[3]

1 In dit artikel worden de volgende publicaties besproken: C. Billen, e.a., *1302 Revisité/1302 Herbekeken* (Brussel: IMAVO, 2003, 177 blz., ISBN 90 75368 17 8). M. de Bruijn, Ch. Broer, *Volc te voet. Gevolgen van de Guldensporenslag voor de opkomst van de burgerij in de Noordelijke Nederlanden* (Volkscultuur XIV; Utrecht: Nederlands Centrum voor Volkscultuur, 2002, 63 blz., ISBN 90 7184 053 0). R.C. van Caenegem, ed., *1302. Feiten en mythen van de Guldensporenslag* (Antwerpen: Mercatorfonds, 2002, 301 blz., ISBN 90 6153 516 6). G.H. Nörtemann, *lm Spiegelkabinett der Historie. Der Mythos der Schlacht von Kortrijk und die Erfindung Flanderens im 19. Jahrhundert* (Dissertatie Universität Bielefeld 2002; Berlijn: Logos Verlag, 2002, 492 blz., ISBN 3 8325 0081 2). P. Trio, D. Heirbaut, D. van den Auweele, ed., *Omtrent 1302* (Alfred Cauchie reeks IV; Leuven: Universitaire pers Leuven, 2002, 269 blz., ISBN 90 5867 208 5). J.F. Verbruggen, R. Falter, *1302. Opstand in Vlaanderen* (Tielt: Lannoo, 2001, 278 blz., ISBN 90 209 4412 6).

2 In het vervolg zal ik, net als veel andere auteurs, '1302' en 'Kortrijk' kortheidshalve gebruiken om de gebeurtenissen in Vlaanderen rond 1300 en hun verwerking in de latere geschiedschrijving, literatuur en beeldende kunsten aan te duiden.

3 De complete oogst aan literatuur - voor een belangrijk deel bestaande uit heruitgaven - is te vinden op de website www.liebaart.org.

Van memorabele gebeurtenis tot lieu de mémoire, en weer terug

Les één van elke cursus geschiedfilosofie leert dat dingen die in het verleden zijn gebeurd pas historische gebeurtenissen worden als er achteraf betekenis aan is gegeven. 1302 is wel heel geschikt om die les nader te adstrueren. Keer op keer blijkt immers, hoezeer 1302 in alle opzichten een veelgelaagde historische 'constructie' is, een bouwsel dat vrijwel onmiddellijk na de Guldensporenslag in de steigers werd gezet. Kale feiten en verdichtsel zijn eigenlijk meteen al niet meer uit elkaar te houden. Over een heus ooggetuigenverslag beschikken we (vermoedelijk) niet, wél over verschillende bronnen die niet lang na de veldslag tot stand zijn gekomen en waarvan de auteurs beweren dat ze met ooggetuigen hebben gesproken. Al die primaire bronnen - met één uitzondering waarop ik verderop zal ingaan - lijden aan beknoptheid en gebrek aan exactheid, en spreken elkaar bovendien hopeloos tegen, en dat niet alleen omdat sommige uit Franse en andere uit Vlaamse koker komen. Het enige 'objectieve' feit dat overblijft, is de Vlaamse overwinning zelf; over hoe die nu precies tot stand is gekomen, bestaat eigenlijk alleen maar onzekerheid. Toch werd de Vlaamse victorie onmiddellijk herkend als een verbazing-, nee, ontzagwekkende gebeurtenis, reden tot even grote ontsteltenis en frustratie in Frankrijk als vreugde en leedvermaak in Vlaanderen. En dus begon de mythevorming eigenlijk direct, als een logisch vervolg op de overwinningsroes die Vlaanderen op de dagen na 11 juli 1302 overspoelde en die een 'gevoel van collectieve trots' teweegbracht. Dat gevoel is volgens Véronique Lambert te vergelijken met wat in de vakliteratuur soms wordt aangeduid als *soccer nationalism*. Die term verwijst naar de situatie waarin een relatie met een naburig land als gevolg van een overwinning van het nationale voetbalelftal van alle nuances en complexiteiten wordt ontdaan. Precies zo hadden na 11 juli 1302 'dé Vlamingen dé Fransen verslagen en uit het land verdreven.'[4] Daarmee werd volgens Lambert feitelijk al in 1302 zelf de basis gelegd voor de transformatie van een veldslag tot een 'vaste *lieu de mémoire'* in zowel de Vlaamse als de Belgische geschiedenis, terwijl zij anderzijds benadrukt wil hebben dat aan de gebeurtenissen in Vlaanderen die tot de Guldensporenslag leidden helemaal géén door alle maatschappelijke geledingen gedragen Vlaams-nationaal sentiment ten grondslag lag. Ofschoon het geschiedverhaal van de slag al aan het begin van de zestiende eeuw 'legendarische vormen' had aangenomen, zou de staatkundige werkelijkheid waarin de Zuidelijke Nederlanden na het begin van de Opstand terechtkwamen, een verdere ontwikkeling van de mythe van 1302 voor enige eeuwen op een laag pitje zetten. Dat veranderde pas in het laatste kwart van de achttiende eeuw, toen in de Oostenrijkse Nederlanden en later na de Franse annexatie een aarzelende 'versterking van de nationale identiteit' op gang kwam, waarin de Guldensporenslag een bescheiden rol vervulde. Eerst de onafhankelijkheidsstrijd tegen Nederland en de stichting van het koninkrijk België openden evenwel ruim baan voor een (hernieuwde) nationale uitvergroting van 1302 - alleen uitvergroting van welke natie?

4 V. Lambert, 'De Guldensporenslag van fait-divers tot ankerpunt van de Vlaamse identiteit (1302-1838). De natievormende functionaliteit van historiografische mythen', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CXV (2000) 365-391, 389-390.

De omgang met 1302 na 1830

De omgang met 1302 na 1830 is op weldoordachte, effectieve manier behandeld in de Bielefeldse dissertatie van Gevert Nörtemann, *Im Spiegelkabinett der Historie*, een geslaagde en knappe multidisciplinaire exercitie die is opgebouwd als een drieluik: het eerste paneel geeft een literatuurwetenschappelijke analyse van Henri Conscience's beroemde historische roman *De Leeuw van Vlaanderen*; het tweede is een historiografische analyse van de behandeling van 1302 in een aantal gezaghebbende Geschiedenissen van België, respectievelijk van Vlaanderen uit de negentiende eeuw; het derde omvat een etnologische analyse van de populaire feestcultuur die rond de viering van 1302 is ontstaan. Stukje bij beetje laat Nörtemann ons zo zien hoe vanuit drie verschillende 'milieus' (bellettrie, universitaire geschiedwetenschap, volkscultuur) werd bijgedragen aan de transformatie van een als groots aanvaarde, maar nauwelijks met collectieve emoties geladen historische gebeurtenis tot 'krachtige katalysator' in een proces van natievorming.[5] Het beeld is zeker niet volledig - iets dat Nörtemann ook nadrukkelijk niet beoogde. Bezwaarlijk is dat niet. Wie een breder overzicht wenst, of juist meer tijdsdiepte, kan in de hier besproken bundels terecht bij een keur van Belgische auteurs, historici (Tollebeek, Verschaffel, Lambert) zowel als kunsthistorici (Cardon en Stroobants), die zich met de beeld- en mythevorming rond 1302 van de veertiende eeuw tot nu hebben beziggehouden.[6]

Uit deze veelzijdige analyse van de nagalm van 1302 in vooral de moderne geschiedenis van België blijkt herhaaldelijk dat we met een buitengewoon interessant speelveld van doen hebben, waar twee verschillende waardensystemen samenkwamen (en in zekere zin op elkaar botsten): van de ene kant de drieledige collectieve loyaliteitshiërarchie lokaal patriottisme, cultuur- (of regio-) gebonden nationalisme (i.c. Vlaams nationalisme) en staat-gebonden nationalisme (i.c. Belgisch nationalisme), van de andere kant de naast elkaar oprukkende, elkaar beconcurrerende (andere) grote ideologieën van de negentiende eeuw: het liberalisme, het katholieke confessionalisme en het socialisme. Juist de bijzondere omstandigheden waarin België rond het midden van de negentiende eeuw verkeerde - de succesvolle onafhankelijkheidsstrijd tegen Nederland, de snel groeiende Waals-Vlaamse tegenstellingen en de relatief vroege industrialisatie - kunnen de bijzondere heftigheid van de botsing der ideologieën in België verklaren.

Toch heeft het lang geduurd voordat 1302 daarin een bijzondere ideologie-ondersteunende rol kreeg toegewezen en langs die weg haast automatisch aanleiding gaf tot hetzij elkaar completerende hetzij van elkaar afwijkende pseudo-historische interpretaties. Dat lange oponthoud had, meen ik, twee oorzaken. Ten eerste de neiging onder openbare bestuurders en universitaire historici om maatschappelijke tegen-

5 J. Tollebeek, 'De cultus van 1302: twee eeuwen herinneringen', in: Van Caenegem, *1302. Feiten en mythen*, 195-239, 197.

6 Tollebeek, 'De cultus'; J. Tollebeek, T. Verschaffel, 'Helden en herdenkers. De geschiedenis van een romantische mythe en een nationaal symbool', in: Trio, *Omtrent 1302*, 183-205; V Lambert, 'Over carrière, promotie, degradatie en rehabilitatie. 700 Jaar Jan Breydel en Pieter de Coninck', in: Trio, *Omtrent 1302*, 207-228; 'B. Cardon, B. Stroobants, 'De uitbeelding van de Guldensporenslag', in: Van Caenegem, *1302. Feiten en mythen*, 171-193.

stellingen te pacificeren door de nieuwe staat België een voor alle Belgen acceptabele historische legitimatie aan te meten. Ten tweede het fenomenale succes van Henri Conscience's historische roman *De Leeuw van Vlaanderen*, die de weg plaveide naar een Vlaamse/Vlaams-nationale toeëigening van 1302.

De historische legitimatie van de Belgische staat

Een belangrijke rode draad in de eerste geschiedenissen van België die na 1830-1831 van de drukpers kwamen, bestond uit de ombuiging van de Waals-Vlaamse dualiteit in een cultuurhistorisch voordeel. Humanistische geschiedschrijving werd hiertoe aangelengd met negentiende-eeuwse rassenleer: de Belgen bestonden als volk al ruim voor de geboorte van Christus - men leze de openingszinnen van Caesars *De bello Gallico*. [7] Dit Gallische (Keltische) volk versterkte zich vervolgens in de loop van de Late Oudheid door vermenging met Germaanse elementen; het eindproduct was een nieuw Belgisch 'ras', samengesteld uit de twee grote rassen van de Europese voorgeschiedenis, de Kelten en de Germanen. Dat verschafte de Belgen niet alleen heel bijzondere fysieke en psychische basiskwaliteiten, maar het maakte hen ook tot een vitale verbindingsschakel tussen twee cultuursferen. Volgens de Luikse literatuurhistoricus Jean Stecher (1820-1909) was de hele bestaansgrond van de Belgische staat vanaf 1830 nog altijd gelegen in het 'verzoenen' van de 'twee grote Europese rassen.'[8] Hij raakte daarmee aan een precair punt. Van een onafhankelijke Belgische staat was voor 1830, met een korte uitzondering in de jaren na 1790, nooit sprake geweest. Dus als Caesars Belgen zich gedurende al die tussenliggende eeuwen al als een volk hadden weten te handhaven, dan toch als een natie zonder staat. Die situatie riep vanzelf vragen op als waar de Belgen dan in de tijd tussen *De bello Gallico* en *La Muette de Portici* woonden, hoe hun 'belgitude' zich uitte en vooral ook, welke (duistere) historische krachten de werkelijke incarnatie van de Belgische staat zolang hadden tegengehouden.

De beste oplossing voor deze historische inconveniëntie leek nog om het graafschap Vlaanderen dienst te laten doen als historische *pars pro toto* voor België in de tijd dat België nog niet bestond - ook niet in de vorm van de Oostenrijkse Nederlanden. Alternatieven als het 'verbelgen' van grote figuren uit de middeleeuwse geschiedenis die enig raakvlak hadden met wat na 1830 Belgisch grondgebied zou zijn, zoals Clovis, Karel de Grote en Godfried van Bouillon bleken minder aantrekkelijk. Geen van hen wist ooit uit te groeien tot symbool van de Belgische natie. Maar het graafschap Vlaanderen met zijn schitterende middeleeuwse verleden, zijn machtige graven en zijn rijke steden, dat was andere koek. En culmineerde de geschiedenis van het graafschap niet in de Guldensporenslag? De aantrekkelijkheid van de Guldensporenslag

7 *Gallia est omnis divisa in partes tres, quarum unam incolunt Belgae (...). Horum omnium fortissimi sunt Belgae, propterea quod a cultu atque humanitate provinciae longissime absunt, minimeque ad eos mercatores saepe commeant atque ea, quae ad effeminandos animos pertinent, inportant, proximique sunt Germanis, qui trans Rhenum incolunt, quibuscum continenter bellum gerunt*. P.K. Huibregtse, ed., *Gaius Iulius Caesar, Commentarii de bello Gallico* (Groningen, 1964[6]) 53.

8 Nörtemann, *Im Spiegelkabinett*, 257-258.

als nationaal evenement was des te groter omdat zij, althans in de nationalistische visie, zo overduidelijk draaide om de strijd tegen vreemde, Franse overheersing, waarvan niet alleen Vlaanderen het slachtoffer was geworden maar waardoor ook de rest van 'België' was bedreigd.

Het probleem was natuurlijk dat *du moment* Vlaanderen tot evidente drager en verdediger van de Belgische natie in donkere tijden werd uitgeroepen, dit evengoed, of nog beter, zou kunnen dienen ter ondersteuning van een historische claim op het bestaan van een Vlaamse natie. Vandaar dat de (pro-)Belgische geschiedschrijvers lange tijd voorzichtig zijn geweest met het ophemelen van de jongens van Pieter de Coninck.

Een en ander betekende dat het uitroepen van de Belgische onafhankelijkheid bepaald niet meteen leidde tot een opwaardering van wat er in en rond 1302 had plaatsgevonden binnen het kader van de Belgische nationale geschiedschrijving. Nörtemann spreekt van een 'gebetsmühlenhafte Wiederholung' van steeds maar weer dezelfde dingen die heel lang noch een nationaal-historische noch een sociaal-economisch historische lading meekregen.[9] Hooguit kwam er wat meer variatie in de (her)beschrijvingen van de Guldensporenslag zelf. Furore maakte de Kortrijkse textielbaron en amateurhistoricus Jacques Goethals-Vercruysse (1759-1838) die een belangrijke rode draad uitzette door, weliswaar zonder dat uitdrukkelijk te vermelden, Lodewijk van Velthem als betrouwbaarste bron voor de beschrijving van de slag aan te wijzen, een lijn die later met evenveel succes, maar op twee heel verschillende niveaus, is gevolgd door zowel Conscience als Verbruggen. Een daadwerkelijk nieuwe wetenschappelijke maatstaf bij de reconstructie van de gebeurtenissen in en rond 1302 op basis van een vergelijkende historische kritiek van de beschikbare primaire bronnen (voor zover toen bekend) werd in 1851 gesteld door de historicus - en schrijver van historische romans - Henri Moke, maar zelfs zijn werk lokte niet onmiddellijk wetenschappelijke discussie, laat staan pogingen tot nieuwe interpretatie, uit.

Pas vanaf ongeveer 1870, toen de Franse dreiging even weer acuut leek te worden, zou 1302 uitgroeien tot een centraal oriëntatiepunt in zowel de Belgisch-nationale als Vlaams-nationale geschiedschrijving. Deze opwaardering van 1302 werd vanuit heel verschillende hoeken op gang gebracht - en nam vervolgens ook heel verschillende uitdrukkingsvormen aan. Aan het ene uiterste stonden de lokale initiatieven tot oprichting van herdenkingsmonumenten in Brugge en Kortrijk, die mede vanuit het oogpunt van financiële haalbaarheid al te graag als zaken van Vlaams-nationaal belang werden voorgesteld. Niet alleen kwamen die monumenten er uiteindelijk, zij het na lang sparen en bikkelen (want enthousiasme voor de leeuwen van Vlaanderen was één ding, het storten van een paar franken voor hun vereeuwiging in brons of steen iets gans anders), vervolgens groeide 11 juli in de decennia rond 1900 uit tot een Vlaams-nationaal feest.

Aan het andere uiterste stond de historisch-wetenschappelijke heroverweging van 1302 die in dezelfde periode haar beslag kreeg. Behalve in het reeds genoemde, oudere

9 Nörtemann, *Im Spiegelkabinet*, 228. Op pagina 238 spreekt de auteur in verband met hetzelfde verschijnsel van 'nur dekoratives Breiwerk, dass die immer wieder gleiche Geschichte verschiedenartig akzentuiert[e].'

werk van Henri Moke, werden belangrijke aanzetten gegeven door auteurs van wat we nu zouden noemen populair wetenschappelijke, voor een breed (burgerlijk) publiek geschreven geschiedenisboeken. Dergelijke voorstellingen boden ook alle ruimte om 1302 binnen een algemeen (Vlaams-)nationaal kader geheel in overeenstemming met persoonlijke ideologische voorkeur te interpreteren. We zien dat bijvoorbeeld in het werk van twee mannen die rond 1880 een vooraanstaande rol speelden in het culturele leven te Brugge: de links-liberale leraar Julius Sabbe en de conservatief-katholieke kanunnik Adolf Duclos. Voor Sabbe markeerde de Guldensporenslag niet minder dan het einde van het feodalisme en de oude adel tegenover de politieke en sociale doorbraak van de Vlaamse burgerij én de Vlaamse arbeidersklasse, waarbij de helden van het Groeningekouter, Jan Breydel en Pieter de Coninck, nu ook nog eens verheven werden tot zinnebeelden van 'de triomf van de arbeider over de aristocratie.'[10] Duclos ging zo mogelijk nog verder door in zijn populaire leesboek *Onze helden van 1302* uit 1880 de Franse koning Filips de Schone voor te stellen als een duivelse vorst die de essentie van de middeleeuwse, katholieke samenleving bedreigde. Voor Duclos bestond die essentie uit de harmonische samenwerking tussen collectieven, zoals huishoudens, wijken, gilden en dergelijke, die met elkaar één 'lichaam' vormden dat eendrachtig en onder aanvoering van natuurlijke leiders de collectieve vrijheden verdedigde tegen het oprukkende centralisme en absolutisme van de door Filips de Schone belichaamde moderne staat. Duclos' beeld van de middeleeuwse samenleving was feitelijk een curieuze reprise van de organische maatschappijfilosofie die in de latere Middeleeuwen zelf dominant was en die bijvoorbeeld compact is samengevat in Johannes van Salisbury's traktaat *Policraticus*. Bij Duclos vormden deze opvattingen slechts één aspect van zijn 'mediëvalisme', zijn nostalgieke hang naar het middeleeuwse verleden[11], dat kennelijk veel breder leefde want Duclos wist het Brugse stadsbestuur met betrekkelijk gemak over te halen tot een drastische neogotische restyling van de historische binnenstad.

Maar ook universitaire historici lieten zich niet onbetuigd, de grote Henri Pirenne voorop. Pirenne ging zich nadrukkelijk met 1302 bemoeien na het verschijnen in 1897 van een indringende maar tegelijk onverbloemd apologetisch getinte *thèse* over de Vlaamse politiek van Filips de Schone van de Franse bibliothecaris-archivist Frantz Funck-Brentano. Er waren twee punten in Funcks beschouwing die Pirenne bijzonder staken. Ten eerste verleende Funck ongenuanceerd steun aan de reeds in de veertiende eeuw in Franse bronnen opduikende gedachte dat het Vlaamse gemeenteleger de slag op het Groeningekouter door list en bedrog had gewonnen, namelijk door het graven van afgedekte sloten. Dit was Pirenne tegen het zere been niet alleen omdat Funck hiermee Pirenne's eigen visie op het gebeuren, in 1890 neergelegd in een artikel, afwees maar ook omdat Funck zijn tekstkritische vakmanschap zo ostentatief had verloochend.[12] Het boek van Funck-Brentano bevatte echter nog een andere redenering

10 Citaat bij Nörtemann, *Im Spiegelkabinett*, 360.

11 Vgl. de dissertatie van R. van Kesteren, *Het verlangen naar de Middeleeuwen. De verbeelding van een historische passie* (Amsterdam, 2004).

12 Nörtemann, *Im Spiegelkabinett*, 281-288. Nörtemann zelf stelt zich op dit punt vierkant achter Pirenne op. Hij noemt verschillende van Funcks conclusies in het licht van de bronteksten 'erstaunlich'. *Ibidem*, 284. Verbruggen en Falter noemen Funcks werk zelfs 'een blinde lofzang op de Franse monarchie', geschreven door een buitenlander - Funck Brentano

waarvoor Pirenne geen enkel begrip kon opbrengen, namelijk dat Vlaanderen het door zijn verzet tegen de weldadige 'vredesmacht' van de Franse koningen als het ware voor eeuwen voor zichzelf verpest had. Het graafschap was juist tot grote bloei gekomen in de twaalfde en dertiende eeuw onder de beschermende vleugels van de koning. Door die macht in 1302 voorgoed af te wijzen zakte Vlaanderen in economisch opzicht af naar een bedroevend peil, waarop het tot diep in negentiende eeuw zou blijven. En precies het begin van die neergang van Vlaanderen maakte de Guldensporenslag voor Funck één van de belangrijkste gebeurtenissen van de Middeleeuwen. Pirenne's verontwaardigde reactie op dit punt leidde volgens Nörtemann tot 'eine kopernikanische Revolution in der Konzeption belgischer Nationalgeschichte.'[13] Tot op dat moment was de Guldensporenslag voor Belgische historici niet meer en niet minder geweest dan één van de vele roemrijke daden van de proto-Belgen. Nu liet Pirenne hem, net als Funck-Brentano maar met een totaal andere uitkomst, uitgroeien tot een gebeurtenis met vérstrekkende gevolgen voor de Europese geschiedenis. Had het Franse ridderleger de slag gewonnen, zo luidde Pirenne's redenering, dan had Filips de Schone Frankrijk *in no time* uitgebreid tot aan de Rijn en hadden de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden met hun enorme invloed op de Europese geschiedenis nooit kunnen ontstaan. Pirenne had weinig op met de neo-humanistische neiging om de wortels van de Belgische staat terug te voeren tot in de tijd van Caesars Belgae, of zelfs maar tot de dagen van Karel de Goede en het Huis van de Elzas.[14] Voor hem was de vorming van de personele unie van Bourgondische vorstendommen in de eeuw tussen 1350 en 1450 het beginpunt en in die optiek zag hij 1302 als een onmisbaar wegbereidend moment.[15]

En zo verhief de grote Pirenne 1302 in zijn spraakmakende *Histoire de Belgique* (1900) tot een hoogtepunt van de Belgische, ja zelfs de Europese, geschiedenis precies in een tijdsgewricht waarin de herdenking van de Guldensporenslag een zaak voorbehouden aan de Vlaamse gemeenschap (dat wil zeggen het Vlaams sprekende deel van de bevolking van België) was geworden. Dat neemt niet weg dat Pirenne's visie op de historische consequenties van 1302 tot op de dag van vandaag aantrekkingskracht heeft behouden. De Guldensporenslag, zo stelt Marc Boone in zijn bijdrage aan de Mercatorfondsbundel, maakte de Franse annexatie van Vlaanderen voorgoed ongedaan. Vanaf dat moment zou Vlaanderen een 'apart vorstendom' onder een 'eigen dynastie' blijven en binnen een eeuw na Kortrijk tot 'hoeksteen van de anti-Franse

was een tot Fransman genaturaliseerde Luxemburger - 'die geheel Parijs ervan wilde overtuigen dat hij een goede Fransman kon zijn.' Verbruggen, Falter, *1302*, 9.

13 Nörtemann, *Im Spiegelkabinett*, 289.

14 Nota bene 'weinig'. Voor Pirenne was België geen natuurlijk eindproduct van een onveranderlijk etnisch substraat dat er in Caesars tijd al was, maar het product van specifieke en complexe (want geïntegreerde sociale, economische, politieke en culturele) historische ontwikkeling. In het adjectief 'sociaal' zat voor Pirenne tevens een etnisch-raciale component. Vgl. Nörtemann, *Im Spiegelkabinett*, 289-291.

15 Nörtemann, *ibidem*. Met deze gedachtegang legde Pirenne, ongewild, ook de basis voor een ook toen soms al voorzichtig oplevende groot-Nederlandse gedachte.

staatkundige logica van de Bourgondiërs' worden.[16] Dat mag zo zijn, maar hier wordt wel een wezenlijk stuk van het verhaal weggelaten. Want was die hele Bourgondisering niet begonnen als een Frans-koninklijk 'project'? Een project dat ongeveer inhield dat als de inlijving van Vlaanderen *manu militari* niet (meteen) lukte - of politiek verstandig was - zij maar via een ander beproefd middel, namelijk huwelijkspolitiek, moest worden bereikt. En dus werd de Franse prins Filips de Stoute na lange onderhandelingen gekoppeld aan de erfdochter van Vlaanderen, zodat het een kwestie van tijd was wanneer het rijke graafschap als een rijpe appel in de schoot van de Franse kroon zou vallen.[17] Dat het allemaal anders is gelopen, was rond 1365 natuurlijk niet te voorzien; evenmin zal de jonge Filips met de gedachte van een Bourgondisch-Nederlands statencomplex hebben gespeeld.[18]

Pirenne's langdurige invloed heeft zich trouwens ook uitgestrekt over de geschiedkundige opvattingen over de diepere oorzaken van de conflicten die in 1302 tot uitbarsting kwamen. Met Henri Moke, en hoewel evenmin als Moke socialist, staat Pirenne aan de basis van een niet primair nationale, maar van een brede sociaaleconomisch historische interpretatie van 1302.[19] Destijds stuitte die niet alleen op hevig verzet van Vlaams nationalistische wetenschappers, zoals de activistische neerlandicus Leo Delfosse, bovendien werd Pirenne's veelomvattende en daardoor wat diffuse visie vanaf het begin overwoekerd door zeer uitgesproken, met levensbeschouwelijke overtuigingen verbonden interpretaties die naar voren werden gedragen in de strijd tussen liberalen, katholieken en socialisten. Voor de eersten ging 1302 au fond om de vrijheid van de Vlaamse (stedelijke) gemeenten tegenover het Franse staatscentralisme, voor de laatsten was Kortrijk een tussenstation in de klassenstrijd tussen textielarbeiders en een overwegend Fransgezind burgerlijk patriciaat, terwijl voor de katholieke voormannen de Guldensporenslag een lichtend voorbeeld van saamhorigheid van een volk was dat zich tot het uiterste solidair had getoond in zijn strijd tegen de verderfelijke - want anti-pauselijke - tiran Filips de Schone.[20]

De Leeuw van Vlaanderen of de impact van een historische roman

Deze hele baaierd aan levensbeschouwelijke interpretaties en opvattingen werd tegelijkertijd steeds enger verbonden met de Vlaamse zaak en steeds minder, Pirenne's

16 M. Boone, 'Een verstedelijkte samenleving onder spanning. Het graafschap Vlaanderen omstreeks 1302', in: Van Caenegem, *1302. Feiten en mythen*, 27-77, 76-77.

17 Als alternatief zal de gedachte aan de vorming van een Vlaams *apanage* hebben gespeeld. Margareta van Male was immers voor haar huwelijk met Filips de Stoute al acht jaar de onbestorven weduwe van Filips van Rouvre, hertog van Bourgondië. Zou zij in tussentijd zijn gestorven, dan waren haar erflanden, voor zover gelegen in het koninkrijk Frankrijk, zijn teruggevallen aan de Franse koning, die ze vervolgens of bij de kroondomeinen had kunnen voegen of in apanage had kunnen geven aan een van zijn jongere zonen.

18 Deze redenering zet de deur op een kier naar een andere redenering, namelijk dat het Vlaamse lot om vroeg of laat door de Franse koning te worden geannexeerd, onafwendbaar was. Dat idee is ook al vóór 1850 geventileerd. Nörtemann, *Im Spiegelkabinett*, 254.

19 Tollebeek, 'De cultus', 235-236, duidt deze twee hoofdrichtingen in de moderne interpretatie van 1302 de 'nationale' versus de 'sociale betekenisgeving'.

20 Vgl. Tollebeek, 'De cultus', 219-221.

gezag ten spijt, met sympathie voor de Belgische natie. Deze tendens betekende in feite de culminatie van een langdurig proces van Vlaamse toeëigening dat in 1838 op gang was gebracht met het verschijnen van *De Leeuw van Vlaanderen of de slag der gulden sporen*, een historische roman over de gebeurtenissen in 1302 die een daverend succes bleek. De Antwerpse auteur, Henri - niet Hendrik - Conscience, slaagde waar veel beroepshistorici falen (of niet eens willen slagen): hij wist een emotionele band te creëren tussen zijn lezers en individuen uit een donkergrijs verleden. Dit bereikte hij via de beproefde stijlmiddelen van de historische roman: het verhaal speelt zich af tegen een overtuigend (dat wil zeggen historisch-wetenschappelijk betrouwbaar) decor; er is een beperkt aantal hoofdfiguren, waarmee de lezer kan sympathiseren of die juist zijn afschuw opwekken; er is een romance ingebouwd. Het eerste punt werd door de auteur in een inleiding duidelijk onderstreept. Conscience zag zichzelf namelijk niet alleen als een romancier maar ook als een serieuze geschiedschrijver.[21] Ofschoon *De Leeuw* een fictief verhaal vertelde, was de inhoud, zo hield hij zijn lezers voor, stevig verankerd in een historisch 'ware' context. Conscience had zich ook goed gedocumenteerd in de primaire bronnen en verantwoordde gegevens ook in een annotatie. Tegelijkertijd paste Conscience echter vormen van selectie toe die de toets der historische kritiek niet kunnen doorstaan. Hij gebruikte uitsluitend informatie uit de Middelnederlandse bronnen en dan vooral Lodewijk van Velthem. Deels was dat noodzaak, deels boze (?) opzet, want Conscience beheerste het Latijn niet en de Franse bronnen negeerde hij gewoon.[22] Een andere vorm van selectie zat in het toekennen van volledig ingevulde hoofdrollen aan personen die volgens de bronnen waarschijnlijk wel een hoofdrol hebben gespeeld maar waarvan de precieze inhoud niet vaststaat. Het was Conscience die van het 'complementaire heidenpaar' Pieter de Coninck en Jan Breydel (vooral over hem is veel onzeker), 'byroniaanse helden' maakte en zo 'het Guldensporenverhaal op een definitieve manier van hoofdfiguren voorzag.'[23]

Door dit alles kwam *De Leeuw* in een 'ambivalente verhouding tot de historische overlevering' te staan, maar alleen door die doelbewuste, selectieve verankering in

21 Net als Henri Moke trouwens, die acht jaar voor Conscience ook al een historische roman over 1302 schreef, *Philippine de Flandre*, die Conscience mede inspireerde tot Vlaams-nationale herinterpretatie. Tollebeek, 'De cultus', 204-205. Een andere inspiratiebron was het immense schilderij 'De Slag der Gulden Sporen' van de historieschilder Nicaise de Keyser, dat in 1836 te Brussel werd geëxposeerd en onmiddellijk enorme bewondering opriep, eerst in België en later ook in Engeland. De Keyser had zijn schilderij overigens bedoeld als zinnebeeld van de Belgische onafhankelijkheidsstrijd, niet van enig Vlaams emancipatiestreven. Vgl. Cardon, Stroobants, 'De uitbeelding', 184 en 187; Tollebeek, Verschaffel, 'Helden en herdenkers', 190.

22 Nörtemann, *Im Spiegelkabinett*, 52.

23 Tollebeek, 'De cultus', 208; Tollebeek, Verschaffel, 'Helden en herdenkers', 191. Nörtemann, *Im Spiegelkabinett*, 269 e.v. analyseert de heroïsering van De Coninck en Breydel vanuit de theorie van de 'mythenproducerende geschiedschrijving'. Volgens deze theorie gaan aan geslaagde heroïsering twee fasen vooraf: 1 de oorspronkelijke geschiedschrijver(s) construeert/construeren in bepaalde mate 'historische waarheid'; 2 de historische hoofdrolspeler(s) moeten als moderne held(en) herkenbaar zijn en geaccepteerd worden als (directe) voorouders/voorlopers. Dit vraagt van de historicus de bereidheid om een affectieve verbinding tussen verleden en heden te leggen, om zich in sterke mate met individuen uit het verleden te identificeren, en eventueel ook om in conflicten uit het verleden partij te kiezen. Vgl. over de historische Breydel en De Coninck, Lambert, 'Over carrière'.

de historische 'werkelijkheid' kon de roman volgens Nörtemann uitgroeien tot 'nationale oorsprongsmythe' of 'nationaal epos' van Vlaanderen.[24]

Of Conscience in de jaren daarna, toen hij was uitgegroeid tot de 'vader' van de Vlaamse beweging, nog onverdeeld gelukkig was met de uitwerking van zijn mateloos populaire roman en de verwachtingen die daardoor in de richting van de auteur waren gewekt, is zeer de vraag. Het felle Vlaams-nationale 'woord vooraf' uit de eerste druk is in alle latere uitgaven weggelaten en in de *Geschiedenis van België* die Conscience in 1845 voltooide, komen de helden van *De Leeuw* - de Leeuw zelf en zijn vader, dus de Vlaamse graven Robrecht van Béthune en Gwijde van Dampierre - er heel wat minder fraai vanaf dan in de roman.[25] Nörtemann, die hierop wijst, durfde vervolgens niet te concluderen dat Henri Conscience wellicht minder flamingantistisch was dan het altijd wordt voorgesteld, een idee dat voor Tollebeek (als Belg?) helemaal niet problematisch is. Had Conscience niet gewoon last van de 'dubbele loyaliteit' waarmee zoveel Belgische intellectuelen (maar Vlaamse meer dan Waalse) worstelen?[26]

Van veldslag tot nationale feestdag

Tot jaarlijkse openbare vieringen van de Guldensporenslag in heel Vlaamssprekend België kwam het eigenlijk pas na de grote herdenking van 1902 te Kortrijk. Het was ook de tijd waarin 1302 uitgroeide tot een heroïsch monument voor een massaler én radicaler wordend Vlaams nationalisme dat steeds opnieuw concrete politieke richtpunten vond: de taal- en cultuurstrijd, onder andere in het hoger onderwijs; de behandeling van Vlaamse soldaten in het Belgische leger, enzovoort. De radicalisering zorgde echter spoedig voor een scheiding der geesten binnen het Vlaamse nationalisme zelf, tussen anti-Belgische maximalisten of activisten aan de ene en loyaal-Belgische gematigde pragmatici aan de andere kant. Ook leidde ze tot ernstige gewetensconflicten binnen de levensbeschouwelijke stromingen. De Vlaamse

24 Nörtemann, *Im Spiegelkabinett*, resp. 57 en 43. Nörtemann hanteert hier mythedefinities van Michail Bachtin en Daniel Madélenat. Vgl. *ibidem*, 61-64. Welk van de twee etiketten de voorkeur verdient, is niet uitsluitend een kwestie van smaak. Tegen 'oorsprongsmythe' pleit, zou ik zeggen, dat Conscience Kortrijk nergens wil voorstellen als constitutieve fase van het Vlaamse volk. Dat volk bestond al, 1302 scherpte alleen zijn zelfbewustzijn. Tollebeek, Verschaffel, 'Helden en herdenkers', 191, willen soms nóg meer invloed aan Conscience toeschrijven dan hij al had. Zo zou Conscience in zijn roman 'de strijd althans aan Vlaamse zijde een religieus karakter hebben gegeven', maar op dat punt volgde Conscience zijn bron, de rijmkroniek van Lodewijk van Velthem, getrouw; die had dat religieuze karakter er al ingelegd.

25 Nörtemann, *Im Spiegelkabinett*, resp. 93 en 257. Over het Woord vooraf bij de eerste druk van *De Leeuw*, zie ook het interview met R. Jacobs, 'Liever de uil dan de leeuw. Een interview met Roel Jacobs', in: Billen, *1302 Herbekeken*, 99-111, 103. Jacobs spreekt van een 'oproep tot de emancipatie van Vlaanderen en tot erkenning van de rechten van de Nederlandstaligen.' In zijn commentaar bij de eerste ingediende tekst van mijn artikel ontkende *BMGA*-redacteur Louis Vos echter dat Conscience in de gewraakte tekst ook maar enige 'bijgedachte aan een zelfstandige Vlaamse staat of een Vlaamse identiteit in conflict met een Belgische' zou hebben gehad. Het eerste heb ik Nörtemann natuurlijk ook helemaal niet in de pen gelegd.

26 Tollebeek, 'De cultus', 203 en 218.

socialisten zagen bijvoorbeeld weinig heil in de maximalistische eisen van de Vlaamse activisten, maar ander-

zijds wilden ze een belangrijk podium voor de publieke expressie van hun eigen politieke ideeën en standpunten - de jaarlijkse herdenking van de Guldensporenslag - niet geheel aan de activisten laten. Zo kwam het reeds in het Interbellum tot een grote variatie in herdenkingen maar wél langs twee hoofdlijnen: enerzijds 'de groots opgezette officiële vieringen (met hun partijpolitieke variaties)', anderzijds de 'geheel anders gestileerde alternatieve vieringen van radicalere flaminganten.'[27]

Vreemd genoeg was de 11 juli herdenking tijdens de Tweede Wereldoorlog, ondanks velerlei onfrisse flirts van de Vlaamse activisten met de nazi's, niet voldoende gecompromitteerd geraakt om na de bevrijding onmiddellijk als nationale feestdag te worden afgeserveerd. Dit had vooral te maken met het feit dat de jaarlijkse happening prima bruikbaar was als chronisch verzoeningsceremonieel. Wel was het zo dat de collaboratie-discussies en de opkomst van een hernieuwde radicale Vlaams-nationale beweging opnieuw leidden tot diversificatie en met name tot een afsplitsing van 11 juli vieringen door extremisten. Andermaal werd deze ontwikkeling in zekere zin weerspiegeld in de geschiedschrijving over 1302, waarin de twee hierboven aangeduide interpretatierichtingen al snel na de oorlog weer herkenbaar zijn. In de jaren vijftig domineerde de 'nationale' richting, onder andere in het werk van Delfos[se] en Nowé, in de jaren zestig en zeventig de 'sociale' richting, die zich nu ook vastzette in de literaire en cinematografische verbeelding van 1302, bijvoorbeeld in het werk van Hugo Claus.

In de 11 juli herdenkingen zelf is de laatste decennia onmiskenbaar sleet gekomen. Het curieuze is dat onder een jongerengeneratie die zozeer in de ban is van vooral de heroïsche en gewelddadige aspecten van de Middeleeuwen de Guldensporenslag niet meer wil boeien. Ook de korte opflikkering van de 1302 mythe in de discussies over de reikwijdte van de autonomie van Vlaanderen binnen de nieuwe federale opzet van de Belgische staat heeft daar vooralsnog geen verandering in kunnen brengen. Behalve een gebrek aan belangstelling onder het grote publiek zijn hier twee meer specifieke redenen voor aan te wijzen. Ten eerste heeft 1302 voor de nationalisten van het Vlaams Blok niet meer die aantrekkingskracht die het op eerdere generaties wél had. Ten tweede is 1302 stilzwijgend 'gecanoniseerd' als groots moment in de voorgeschiedenis van de staat België, niet langer een 'levendige herinnering' waar slechts één volksdeel zich mee kon identificeren, maar opnieuw geneutraliseerd tot een 'historisch feit' waar door iedere Belg, de koning incluis, met gepaste trots op kan worden teruggekeken.[28] Met dat zelf opgelegde anti-historisme[29] is 1302 feitelijk opgehouden de *lieu de mémoire* te zijn die het ruim een eeuw - tussen ca. 1850 en ca. 1980 - is geweest, een bijzondere *lieu de mémoire*, dat wel, een die eerder scheidend dan verbindend

27 Tollebeek, 'De cultus', 230.

28 *Ibidem*, 239.

29 Vóór die tijd komen we dat zelden tegen. Tot de uitzonderingen behoort het werk van August Vermeylen die al omstreeks 1900 ventileerde dat 1302 alleen binnen zijn eigen context te begrijpen was en betekenis droeg; alle betekenis die er later aan was gegeven, lag op het vlak van mythevorming en verbeelding. De strijd van de Vlamingen anno 1900 had voor Vermeylen - nochtans een flamingant - helemaal niets te maken met die van de wevers van 1300. Nörtemann, *Im Spiegelkabinett*, 296-297.

heeft gewerkt, ‘ein separierender Erinnerungsort’, zoals Nörtemann hem treffend heeft aangeduid, haast een contradictio in terminis.[30]

2002: herdenking en reconstructie

En daarmee zijn we terug bij de herdenkingsliteratuur uit 2002. Die is inderdaad gespeend van grote nationale gebaren en sentimenten, wat kleine stekeligheden tussen Vlaamse en Franse historici daargelaten.[31] De vraag is dan hoeveel eer er voor een historicus anno 2002 nog te behalen viel met onderzoek naar de gebeurtenissen omstreeks 1300 zelf, ontdaan van al hun mythen. Is niet alles inmiddels gezegd? Nee, hebben we opgelucht mogen constateren. Wie de hier besproken publicaties aandachtig doorleest, zal heel wat nieuwe inzichten of anders toch voorstellen tot correctie van oudere opvattingen aantreffen.

30 Nörtemann, *Im Spiegelkabinett*, 455.

31 Franse historici neigen er nog steeds toe om het belang van de Guldensporenslag te bagatelliseren. Verbruggen, Falter, *1302*, 7-8. S. Dauchy, ‘“Le désastre de Courtrai”. Het beeld van de slag van 1302 in de Franse handboeken’, in: Van Caenegem, *1302. Feiten en mythen*, 241-261, 261, verwijst naar de monumentale driebandige *Histoire militaire de France*, in 1992 verschenen onder redactie van Philippe Contamine. De slag bij Kortrijk kreeg hierin zegge en schrijve tien regels. Overigens ontbreekt de Guldensporenslag ook in sommige recente Engelstalige militair-historische overzichtswerken, zoals in B. Perrett, *The battle book* uit 1992, aldus S. Boffa, ‘Het belang van de veldslag bij Kortrijk (1302) in de middeleeuwse militaire geschiedenis’, in: Billen, *1302 Herbekeken*, 19-41, 40.
Een voorbeeld van ongemakkelijke onenigheid biedt het opeisen van de overwinning in de slag bij Pevelenberg in 1304. Volgens Verbruggen en Falter, *1302*, 7-8 en 230-231, zette Filips de Schone onmiddellijk na de slag zijn propagandamachine in gang om rond te bazuinen dat de Fransen hadden gewonnen, vooral ook dankzij het heroïsche optreden van de koning zelf. Sindsdien zijn Franse historici dat blijven roepen. En, ja hoor, in de Mercatorfondsbundel stelt de Franse historicus Eric Boumazel zonder de geringste aarzeling dat ‘Filips de Schone in eigen persoon de smaad van Kortrijk uitwiste door op 18 augustus 1304 de moeilijke maar beslissende veldslag bij de Pevelenberg (Mons-en-Pévèle) te winnen.’ E. Bournazel, ‘Het Capetingische koningschap in de dertiende eeuw: van Bouvines tot Kortrijk’, in: Van Caenegem, *1302. Feiten en mythen*, 79-105, 105. Verbruggen en Falter corrigeren dit in Vlaamse ogen onjuiste inzicht opzichtig. Hun boek opent en eindigt met een referentie aan de Blindekensprocessie die nog elk jaar op 15 augustus [sic] door de straten van Brugge trekt, geleid door ‘tien Brugse meisjes [die] een kaars van 36 pond dragen naar de Onze-Lieve-Vrouwe ter Potterie.’ Volgens Verbruggen en Falter is dit beslist géén *invented tradition* maar een optocht die vanaf 1305 telkenjare is gehouden ter herinnering aan de triomfantelijke terugkeer van de Brugse gemeentenaren uit Pevelenberg. Dus kennelijk leefde in Brugge de overtuiging ‘dat de troepen van de stad ... inderdaad een overwinning hadden geboekt.’ In hun gedetailleerde verslag van het treffen maken Verbruggen en Falter echter zonneklaar dat de slag feitelijk onbeslist bleef. Verbruggen, Falter, *1302*, 7-8, 205-227 (hoofdstuk 13), 229-230 en 233 (illustratie). En wat lezen we vervolgens in Verbruggens bijdrage aan de Mercatorfondsbundel? Dat ‘de Vlaamse gemeentenaren ook daarna [= na Kortrijk] nog hun grote waarde demonstreerden in de slag bij de Pevelenberg, waar de Bruggelingen en andere Vlamingen zegevierend oprukten tot in het Franse kamp en de koninklijke tent.’ J.F. Verbruggen, ‘De Guldensporenslag’, in: Van Caenegem, *1302. Feiten en mythen*, 11-25, 25. Een andere kwestie die nog altijd gevoelig ligt, is de rol van de Zeeuwse edelman Jan van Renesse in de Guldensporenslag. Zie daarvoor de pagina's 170-171.

Relatief ruime aandacht is besteed aan wat we nu zouden noemen de staatsrechtelijke achtergronden van het Vlaams-Franse conflict. In verschillende rechtshistorische bijdragen wordt het dilemma waarin de Vlaamse graven al vóór 1300 verkeerden,

messcherp geformuleerd: als verdedigers van de opvatting dat 'het overheidsgezag [in het graafschap Vlaanderen] zoveel mogelijk diende toe te komen aan de graaf'[32] kwamen de Dampierre's klem te zitten tussen twee andere visies. Aan de ene zijde die van hun leenheren, en dan vooral van hun ligische heer, de koning van Frankrijk - de Duitse koning legde minder gewicht in de schaal - die behalve suzereiniteit ook 'imperiale soevereiniteit' over heel het grondgebied van hun koninkrijk begonnen te claimen.[33] Aan de andere zijde had je de stedelijke (en in mindere mate de landelijke) gemeenten die een hoge mate van lokale bestuurlijke autonomie opeisten. Dit was allemaal geenszins uniek; het was een conflictsituatie die zich in deze periode overal voordeed waar zich territoriale vorstendommen consolideerden. De Vlaamse graven hadden alleen de pech, als men dat zo wil zeggen, dat elk van hun tegenstanders aan weerskanten tot de meest formidabele binnen zijn categorie behoorde. En alsof dat niet genoeg was, kwamen er nog extra complicaties bij, zoals de economische afhankelijkheid van Frankrijks erfvijand Engeland, de gevaarlijke claim van de Henegouwse Avesnes op het Duitse deel van het Vlaamse grondgebied en de bij tijd en wijle hoog oplopende sociale spanningen binnen de grote Vlaamse steden. Dat alles bij elkaar opgeteld maakte het bewind van de Dampierre's bij voorbaat tragisch; het was slechts een kwestie van tijd wanneer onheil over hen en Vlaanderen zou komen.

Binnen de recente rechtshistorische reflectie op deze situatie duikt de oude kwestie op, of men in het 'staatsrechtelijke' duel tussen Filips de Schone en Gwijde van Dampierre de eerste nu als 'modern', de tweede als 'ouderwets' moet beschouwen. Van den Auweele neigt er nog altijd toe om die vraag bevestigend te beantwoorden. Toen Gwijde in 1296 een oordeel van de Pairs de France werd geweigerd, was dat leenrechtelijk onterecht, maar dat was voor Filips de Schone het punt helemaal niet. Wat de koning betreft mocht die hele feodale rechtsorde worden bijgezet in het 'staatkundige antiquiteitenkabinet.' De Vlaamse graaf werd voor een 'moderne' rechtbank gedaagd, het Parlement van Parijs, en veroordeeld wegens majesteitsschennis, een misdrijf omschreven in het Romeinse recht. Door niet adequaat op deze tegenzetten te anticiperen had Gwijde er blijk van gegeven de tekenen des tijds slecht te verstaan. Hij was dus 'naïef, om een eufemisme te gebruiken.'[34] Volgens een andere Vlaamse rechtshistoricus, Dirk Heirbaut, is een dergelijke tegenstelling tussen conservatief en modern veel te zwart-wit. Zo een atavist was Gwijde van Dampierre nu ook weer niet. Net als zijn leenheer wierp hij volop 'legisten' (juristen, geschoold in het Romeinse recht) in de strijd. Zijn grootste beoordelingsfout was dat hij zijn mandaat tot permanente procuratie aan het Parlement introk toen oorlog onvermijdelijk werd. Het plaatste zijn zoon en opvolger Robrecht van Béthune in een ongelijke positie toen na Pevelenberg de Frans-Vlaamse onderhandelingen werden hervat. Het resultaat was een verdrag

32 D. Heirbaut, 'Het juridische kader. Instellingen en recht in Vlaanderen omstreeks 1302', in: Van Caenegem, *1302. Feiten en mythen*, 107-139, 108.

33 Zie voor deze begrippen resp. Bournazel, 'Het Capetingische koningschap', 81, en D. van den Auweele, '11 juli 1302. De staatsrechtelijke prehistorie van de Guldensporenslag', in: Trio, *Omtrent 1302*, 13-35, i.h.b. 26-30. De Franse koning kon zich bovendien beroepen op het Verdrag van Melun van 1226 waarbij de graaf van Vlaanderen zich volledig had onderworpen aan de Franse koning.

34 Van den Auweele, '11 juli 1302', 31-32.

- het Verdrag van Athis-sur-Orge - dat voor Vlaanderen nodeloos nadelig uitpakte.[35] In de publicaties, verschenen in 2002, is de traditie om 1302 eerst en vooral sociaal-economisch en niet 'nationaal' te verklaren - de traditie die teruggaat op Moke en Pirenne - met verve voortgezet door wat ik gemakshalve maar aanduid met de 'Gentse school', waaruit soms geluiden opklinken die we sedert 1989 niet vaak meer hebben gehoord: 'Niet in Kortrijk [dat wil zeggen in 1302] maar in Brugge [dat wil zeggen tussen 1280 en 1302] werden de eerste stenen van de torenhoge scheidingsmuur tussen de leidende en de arbeidersklasse gesloopt.'[36] Voor Pirenne waren de diepere oorzaken van Kortrijk overigens ook al gelegen in de scherpe klassentegenstellingen in de grote Vlaamse steden. Deze gaven aanleiding tot chronische spanningen tussen oligarchische stadsbesturen en textielarbeiders, een groep die Pirenne zich toch teveel voorstelde als een negentiende-eeuws industrieel proletariaat *avant-la-lettre*. Het enige dat Filips IV in deze visie te doen had gestaan, was een coalitie aangaan met het Vlaamse 'gemeen', maar iets dergelijks was ondenkbaar voor een middeleeuwse koning. Wat dus tot stand kwam was een 'natuurlijke' alliantie tussen de Franse monarchie en de Franssprekende grootstedelijke oligarchieën, en zo kreeg een sociaal conflict dan een Vlaams-nationaal randje.

Na Pirenne heeft deze sociaal-economisch historische interpretatie duidelijk aan precisie en verfijning gewonnen. Sommige Gentse auteurs hebben de sociaal-economische omstandigheden aan het einde van de dertiende en het begin van de veertiende eeuw ingepast in het 'grote verhaal' van seculiere golfbeweging van (hoogmiddeleeuwse) expansie- en (laatmiddeleeuwse) contractiefase, en de daarmee verbonden structuurveranderingen in de Vlaamse textielnijverheid. Het punt is hier natuurlijk: in hoeverre pakten die langetermijnfactoren in het ene textielcentrum (Gent) anders uit dan in andere (Ieper, Dowaai of Rijsel) of dan in het rond 1300 als kool groeiende internationale handelscentrum Brugge?

Anderen hebben zich meer gericht op de sociale en politieke conflicten die in deze zeer bijzondere economische zone ontstonden. Walter Prevenier onderscheidt 'drie typen van sociale spanningsvelden': een soort van klassenstrijd tussen textielarbeiders en werkgevers uit de patriciaatskring; een pseudo klassenconflict tussen oud geld en nieuw geld; botsingen binnen de arbeidersgeleding rond verschillende deelbelangen.[37] Deze spanningsvelden verbonden zich dan na 1297 definitief met de 'partijpolitieke' keuze tussen Leliaards (pro-Frans/ Franse koning) en Klauwaards (pro-Dampierre). Dit is allemaal een stuk genuanceerder dan de oude horizontale klassenstrijd en Preveniers leerlingen Peter Stabel en Jan Dumolyn omschrijven wat in Gent gedurende de tweede helft van de dertiende eeuw plaatsvond dan ook liever als de vorming van 'een soort "volksfront" tegen het klassieke patriciaat, waar[toe] zowel textielarbeiders, andere ambachtslieden als leden van de hogere burgerij... behoorden die geen toegang

35 Heirbaut, 'Het juridische kader'.

36 V. Lambert, J. Dumolyn, 'De cruciale decennia in de geschiedenis van een Europese stad. Brugge tussen 1280 en 1302', in: Trio, *Omtrent 1302*, 65-79, 79.

37 W. Prevenier, 'Leliaards en Klauwaards vóór en na 1302. Loyaliteit, collaboratie en opportunisme', in: Trio, *Omtrent 1302*, 137-159, 140.

hadden tot de politieke macht.'[38] Dit leidde tot verticale, en daardoor instabiele en asymmetrische bondgenootschappen, waarin het gemeen voor het karretje van elitebelangen werd gespannen.

De Gentse auteurs gaan met opvallend gemak de internationale vergelijking uit de weg, hoewel juist die hun interpretaties van de situatie in Vlaanderen naar mijn idee verder had kunnen verrijken. Vonden zij dit voor de gelegenheid te ver voeren? Tot de omissies behoren bijdragen over de economische betrekkingen tussen Vlaanderen en (Noord-)Frankrijk, over de cruciale Engelse connectie en over de Europa-brede emancipatie van wat ik liever de stedelijke middenklassen dan de 'burgerij' zou noemen. Bij het laatste thema zal men het eerste denken aan de opkomst van de *popolo* in de Noord- en Midden-Italiaanse *comuni* maar hetzelfde fenomeen deed zich ook in de Nederlanden buiten Vlaanderen voor, zoals blijkt uit *Volc te voet* van Martin de Bruijn en Charlotte Broer. Deze brochure-achtige tekst over de gevolgen van de Guldensporenslag voor de sociale en politieke geschiedenis van de vorstendommen binnen de grenzen van het huidige Nederland, geschreven in opdracht van het Nederlandse Centrum voor Volkscultuur in Utrecht, munt uit in helderheid maar is toch niet helemaal geslaagd. De verhouding tussen het eigenlijke onderwerp en de belichting van de context is hier wel érg ver zoek en, het is reeds opgemerkt door een collega-recensent, de auteurs slagen er niet in om aannemelijk te maken wat de ondertitel van hun boekje belooft, namelijk dat de Guldensporenslag gevolgen heeft gehad 'voor de opkomst van de burgerij in de Noordelijke Nederlanden.' Zelfs in de stad Utrecht was dat, op de keper beschouwd, niet het geval.[39]

De Guldensporenslag opnieuw bekeken

Aardig is ten slotte dat het recente onderzoek rond 1302 wel degelijk ook nieuwe interpretaties heeft opgeleverd - dan wel nieuwe gegevens die daartoe de mogelijkheid openen - van de gebeurtenis waar het in 2002 allemaal om te doen was: de Guldensporenslag zelf.[40]

De auteur die het aan zijn reputatie het meest verplicht was om zich precies op dit punt te manifesteren was Jan-Frans Verbruggen. Bij gelegenheid van de vorige grote herdenking een halve eeuw geleden bracht hij een monografie over de Guldensporenslag uit die sindsdien geldt als de best onderbouwde moderne reconstructie van het eigenlijke treffen. In *1302. Opstand in Vlaanderen*, dat Verbruggen samen met de historicus en journalist Rolf Falter schreef, wordt een ge-update en op een breed publiek gerichte visie op 1302 gepresenteerd, waarin het verslag van de veldslag zelf *au fond* niet afwijkt van het boek uit 1952. Uiteraard blijft een dergelijke publicatie

38 J. Dumolyn, P. Stabel, 'Aan de zijlijnen van een conflict? Gent en het Gentse in 1302', in: Trio, *Omtrent 1302*, 37-63, citaat op 62.

39 J.W.J. Burgers, 'De Guldensporenslag' [bespreking van Jongen en Piters, *Ghi Fransoyse* (zie noot 46) en De Bruijn en Broer, *Volc te voet*], *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen*, XVII (2003) 42-47, 46-47.

40 Ik deel op dit punt dus niet de mening van Verschaffel dat 'er over de "feiten zelf" betrekkelijk weinig nieuws te melden is.' T. Verschaffel, '2002's voetnoten bij 1302', *Ons Erfdeel. Vlaams-Nederlands Cultureel Tijdschrift*, XLVI (2003) i, 125-130, 126.

voor de wetenschappelijk geïnvolveerde lezer behelpen. Enige historiografische reflectie ontbreekt, zeer complexe zaken (zoals de leenrechtelijke verhouding tussen Vlaanderen en Frankrijk) worden gesimplificeerd, de annotatie is mager en de omgang met primaire bronteksten is wetenschappelijk dubieus. Wat het laatste betreft: naast netjes vertaalde letterlijke citaten uit kronieken bevat het boek ook talrijke parafrases waarin de inhoud van veelal verschillende bronnen, of van eerdere interpretaties door historici, vrij is samengevat en vervolgens als letterlijk citaat gepresenteerd.[41] Alleen uit de - defectieve - annotatie achterin het boek blijkt waarop een en ander teruggaat. Door de toepassing van dit procédé heeft de tekst onmiskenbaar aan levendigheid en leesbaarheid gewonnen, bijvoorbeeld in de passages over de Vlaamse onderhandelingen met het pauselijke hof in Rome of over die welke in de maanden direct na de Guldensporenslag plaatsvonden bij Dowaai, maar de prijs is een suggestie van inhoudelijke exactheid en van een bepaalde toon die de bronnen zelf niet bieden. Daarnaast is de krijgskundige aritmetica van Verbruggen niet altijd te volgen. Uit het gegeven dat in de slag '63 hertogen, graven, prinsen en baanderheren' het leven hebben gelaten en het feit dat 'een baanderheer 20 edelen aanvoerde' wordt afgeleid dat aan Franse zijde 'minstens 1260 edelen' zijn gesneuveld.[42] Verbruggen meent dus dat met een heer van vorstelijke status ook altijd zijn hele ridderlijke gevolg sneefde. Die interpretatie lijkt me veel te japannerig - hoewel de kroniek van Lodewijk van Velthem nochtans één harakiri-achtige actie vermeldt: die van de heer van Beausart.[43]

Desondanks blijft de krijgshistorische kennis die Verbruggen ook in dit laatste boek weer tentoonspreidt fenomenaal en dat betekent dat elke poging om het verhaal van 11 juli 1302 anders te vertellen, gelijkstaat met een uitdaging aan het adres van Verbruggen. Sergio Boffa en Paul Trio zijn die uitdaging aangegaan.[44] Boffa heeft vooral gezocht naar verduidelijking op basis van vergelijking met andere veldslagen uit de periode rond het begin van de veertiende eeuw. Trio's aanval op Verbruggen is radicaler. Zijn tactiek bestaat uit het combineren van een eigen gevoel voor 'militaire logica' met fundamentele kritiek op de betrouwbaarheid van Lodewijk van Velthems rijmkroniek, volgens Verbruggen de belangrijkste primaire bron van informatie over het verloop van de slag.[45]

Wat Velthems berijmde *Voortzetting* van Jacob van Maerlants *Spiegel Historiael* betreft, vat Trio de resultaten van recent medioneerlandistiek onderzoek als volgt

41 Zo grijpen de auteurs soms terug op negentiende-eeuwse bewerkers van bronteksten, zoals baron Kervyn de Lettenhove, over wie de auteurs in noot 9 bij hoofdstuk 7 zelf opmerken dat hij 'even schitterend schrijft als onbetrouwbaar is.'

42 Verbruggen, 'De Guldensporenslag', 23.

43 Vgl. hierover Boffa, 'Het belang', die in voetnoot 8 vergelijkbare kritiek uit, en P. Trio, 'Vlaanderen de Leeuw. Het relaas van de slag bij Kortrijk opnieuw aan de bronnen getoetst', in: Trio, *Omtrent 1302*, 81-110, 97.

44 Boffa, 'Het belang'. Trio, 'Vlaanderen de Leeuw'. Een andere betrekkelijk recente militair-historische bespreking, die van K. de Vries, *Infantry warfare in the early fourteenth century. Discipline, tactics and technology* (Woodbridge, 1996) 9-22, blijft meer in overeenstemming met Verbruggen.

45 Hiermee plaatste Verbruggen zich feitelijk in de traditie van Henri Conscience en vele anderen, onder wie Pirenne, voor wie Velthem eveneens als belangrijkste eigentijdse bron voor de gebeurtenissen rond de Leeuw van Vlaanderen gold.

samen. De Brabantse pastoor werkte slordig en gehaast, las slecht Latijn (sic), loog bij herhaling en gebruikte zijn geschreven bronnen - voor zover bekend overwegend Franse - vrij. Ofschoon Velthem ter aanvulling van zijn brongegevens ooggetuigen sprak, en vermoedelijk enige jaren na 1302 het slagveld bezocht, was de bedoeling van zijn uitgebreide verslag niet primair om een objectiverende weergave van de uit min of meer betrouwbare bronnen gereconstrueerde feiten te bieden. Velthem wilde eerst en vooral aan de hand van het verhaal van de Guldensporenslag demonstreren en leren, hoe God het kwaad in de geschiedenis op verschrikkelijke wijze straft. Het kwaad werd in dit geval belichaamd door Filips de Schone en zijn trawanten die Velthem verantwoordelijk stelde voor de dood van paus Bonifatius VIII. En de Vlamingen waren Gods uitverkoren instrumenten geweest om de Franse koning een passende straf uit te meten, een beetje zoals de Heer een eeuw eerder de Mongolen op een christenheid in moreel verval had losgelaten.[46] Aan Velthems objectiviteit kan nog om andere redenen worden getwijfeld. Volgens Trio verraadt de *Voortzetting* tamelijk uitgesproken politieke voorkeuren en antipathieën. Behalve anti-Frans zou Velthem anti-Hollands en anti-Henegouws en behalve pro-Brabants pro-Vlaams, pro-Zeeuws en pro-'Diets' zijn geweest. Die Zeeuwse voorkeur had dan weer te maken met Velthems opdrachtgevers en weldoeners. De *Voortzetting* was opgedragen aan Gerard van Voorne, voor Trio 'een belangrijk Zeeuws edelman.'[47] De Zeeuwse adel verzette zich tegen 'de aanmatigende politiek' van de Hollandse graven uit het Huis van Avesnes 'die een bedreiging vormde voor hun macht en een zekere graad van autonomie.' Om die reden gaf Velthem de rol die Jan van Renesse tijdens de Guldensporenslag speelde extra glans.[48] Op dit punt gaat Trio te kort door de bocht, zeker omdat hij niet aangeeft, welke periode hij op het oog heeft: de jaren rond 1302 of de tijd waarin Velthem zijn *Voortzetting* componeerde: rond 1315. Bepaaldelijk in de eerste periode hield Gerard van Voorne nog de zijde van de Avesnes toen Jan van Renesse al in ongenade gevallen en uit Zeeland verbannen was.[49] Men zal het, los hiervan, met Trio eens zijn dat Velthems tekst een 'adellijke ontstaanscontext' had en voor een adellijk publiek was geschreven. Het betekent niet alleen dat het belang van de (Vlaamse) edelen tijdens de slag wel eens te zwaar wordt aangezet ten opzichte van dat van de gemeentelijke milities, maar vooral ook dat de beschrijving van de slag moest voldoen aan allerlei literaire conventies en boordevol topoi en stereotiepen uit de ridderepiek zit.

Toch weigert Trio uiteindelijk - uit een soort van historisch lijfsbehoud? - om Velthem als bron geheel af te schrijven. Want Velthem mag de werkelijkheid dan hier

46 Vgl. voor deze interpretatie ook Lambert, 'De Guldensporenslag', 380-381; L. Jongen, M. Piters, ed., *'Ghi Fransoyse sijt hier onteert'. De Guldensporenslag [door] Lodewijk van Velthem. Kritische editie van de Middelnederlandse tekst uit de Voortzetting van de Spiegel historiael met inleiding en vertaling* (Leuven, 2002) 22-25.

47 Velthem hoopte zo het ambt van kapelaan van Voorne te krijgen, dat eerder door Jacob van Maerlant was bekleed als wiens literaire erfgenaam Velthem zich beschouwde. Trio, 'Vlaanderen de Leeuw', 95-98.

48 Trio, 'Vlaanderen de Leeuw', 96.

49 Vriendelijke mededelingen van dr. A. Janse te Leiden en dr. J.W.J. Burgers te Amsterdam. Vgl. A. Janse, 'Hoe de eerste partijen in Holland kwamen', in: D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke, H. Sarfatij, ed., *1299: één graaf, drie graafschappen. De vereniging van Holland, Zeeland en Henegouwen* (Hilversum, 2000) 93-106, 99-100.

en daar gekneed en vervormd hebben, ‘dat betekent op zich nog niet direct dat hij niet tegelijkertijd [sic] een juiste voorstelling van zaken kan [hebben] [ge]geven.’[50] Maar op welke punten gaf hij die ‘juiste voorstelling’ nu wél en op welke niet? Trio heeft het antwoord op deze vraag gezocht in twee verschillende richtingen: ten eerste in de substitutie van Velthem als primaire informatiebron door een andere min of meer contemporaine tekst, de *Annales Gandenses*, en ten tweede door te navigeren op zijn eigen ‘militaire logica.’ Beide oplossingen roepen meteen nieuwe bezwaren op. De Gentse annalen zijn veel minder uitvoerig over de Guldensporenslag zelf dan Velthem. En hoeveel militaire logica bezit een vredige mediëvist als Paul Trio - hoe zeker is het trouwens dat de strijdende partijen zich onder de extreme omstandigheden van een veldslag ‘logisch’ gedroegen?

Er zijn zo nogal eenvoudig gaten te schieten in Trio's alternatieve versie van de Guldensporenslag, maar hij komt zeker ook met interessante observaties. Dat geldt dan in het bijzonder voor de beken en sloten die op grond van verschillende latere beschrijvingen van het slagveld zo'n belangrijke plaats zijn gaan innemen in de standaardvoorstelling van Verbruggen. Terecht merkt Trio op dat noch Lodewijk van Velthem - die hij op dit punt wél krediet wil geven - noch de *Annales Gandenses* ook maar één toespeling op enige waterloop maken. Hetzelfde geldt trouwens voor de vroegste uitbeeldingen van de slag - die op de zogenaamde Oxford chest en die op het veelvuldig afgebeelde miniatuur in een handschrift van de *Grandes Chroniques de France* van ca. 1330 dat te Brussel wordt bewaard. Dus toont Trio de moed om in zijn alternatieve beschrijving van het verloop van de strijd op het Groeningekouter het water helemaal weg te laten. Weliswaar vergeet hij voor het gemak te vermelden dat ‘[gegraven] sloten’ - *fossiés* - wel degelijk worden genoemd in een ogenschijnlijk betrouwbare contemporaine Frans bron, maar omdat daarin wordt gesuggereerd dat de Franse commandant Robert van Artois de sloten voorafgaand aan de slag had laten dempen (*remplir*), komt het resultaat op hetzelfde neer: tijdens de slag speelde water geen rol.[51]

Andere punten overtuigen minder, of helemaal niet. Ik noem er twee. Ten eerste acht Trio het onlogisch dat de zwaar gepantserde Vlaamse ridders te voet gevochten zouden hebben, zoals Lodewijk van Velthem beweert - en Verbruggen ook gelooft. Maar waarom? Dat ridders, wanneer dat tactisch uitkwam, te voet vochten, weten we van menige andere veldslag uit de latere Middeleeuwen. En zeker in dit geval woog het psychologische voordeel - de adel, inclusief de twee Dampierre's, vocht zij aan zij met het gemeen - al gauw op tegenover het eventuele strijdkundige nadeel.

Het andere punt betreft de rol op het slagveld van de Zeeuwse edelman Jan van Renesse, die meestal wordt gezien als de hoogste commandant van de Vlaamse troepen. Trio wil dat niet geloven. Veel logischer komt het hem voor dat de twee voor Kortrijk aanwezige telgen uit het Huis van Dampierre, Gwijde van Namen en Willem van Gulik, de leiding hadden. Dit lijkt me misplaatst chauvinisme, zoals ook Dirk Heirbaut in een studie van de Vlaamse aanvoerders meent: ‘Uiteindelijk is het niet zo leuk om

50 Trio, ‘Vlaanderen de Leeuw’, 99.

51 Het citaat uit de rekening bij Boffa, ‘Het belang’, 25, noot 11.

te moeten erkennen dat de grote verantwoordelijke voor de Vlaamse overwinning in 1302 een 'buitenlander' was.' Maar, 'als de Vlamingen op het slagveld van Kortrijk daar geen punt van maakten, waarom zouden wij dat dan wel doen?'[52] Inderdaad zijn de overwegingen die vóór Renesse's hoofdrol pleiten sterker dan de tegenargumenten. De Zeeuw was ouder, had een veel grotere gevechtservaring dan de Dampierre's en werd vermoedelijk speciaal voor de riskante expeditie naar Kortrijk ingehuurd. De Dampierre's daarentegen waren onervaren twintigers en zeker Willem van Gulik komt over als een onbesuisde jongeman met een duistere zijde, bepaald niet iemand om een leger aan toe te vertrouwen. Daarbij was Renesse's positie op het slagveld - in de tweede linie - te vergelijken met die van de Franse aanvoerder, Robert van Artois. Het beste argument wordt echter niet door Heirbaut genoemd. Het is te vinden op het zoëven al genoemde miniatuur waarop twee herkenbare ridderfiguren staan afgebeeld. De ene is onmiskenbaar Robert van Artois, die van zijn paard getrokken wordt. De andere wordt gewoonlijk geïdentificeerd als Gwijde van Namen[53], maar dat is moeilijk houdbaar. De tweede ridder draagt namelijk een schild met daarop als wapenteken een klimmende gouden leeuw op een veld van keel (rood). Dat was het wapen van Renesse, niet van de Dampierre's.[54] Dat Jan van Renesse dit wapen inderdaad te Kortrijk voerde, staat met zoveel woorden te lezen in de rijmkroniek van Lodewijk van Velthem, waar de auteur in het Franse kamp voor de slag het volgende gesprek laat plaatsvinden:

> Een baniere sagicker blaken/
> den lupart van goude gebatelgeert/
> int velt van kele geordineert./
> Van Brabant sprac doe her Godevard:/
> Die ridder die draecht den lupart/
> dats die gene, dat segic die/
> daer ic meest af ontsie./
> Hets mijn her Jan van Rinesse.[55]

52 D. Heirbaut, '"In die werelt en esser niet sesse die bet van oorloge weet." Jan van Renesse en de andere Vlaamse aanvoerders in de Guldensporenslag', in: Trio, *Omtrent 1302*, 111-136, citaat op 128.

53 Aldus Cardon, Stroobants, 'De uitbeelding', 174, met op pagina 173 een afbeelding.

54 Zie voor de wapenschilden van de aanvoerders in de slag bij Kortrijk de verder wat merkwaardige website www.liebaert.org.

55 Jongen, Piters, *Ghi Fransoyse,* 132. Hun vertaling luidt: Tk zag er één banier wapperen, met daarop een klimmende gouden leeuw op een rood veld.' Toen sprak Godfried van Brabant: 'Voor de ridder die de Leeuw [sic] in zijn vaandel voert, ben ik het meest bevreesd. Dat is heer Jan van Renesse.' De vertaling van 'lupart' door 'leeuw' (in plaats van 'luipaard') is ook heraldisch te rechtvaardigen. Onder andere C. Pama, *Rietstap's Handboek der wapenkunde* (Leiden, 1961[4]) 138-140; *Middelnederlandsch Woordenboek* (CD-ROM SDU), s.v. 'lupaert' (waar naar deze passage in Velthem wordt verwezen). Het miniatuur in de *Grandes Chroniques* toont duidelijk een klimmende leeuw en geen (heraldische) luipaard. Wél is het zo dat het wapen van Renesse zoals dat uit latere tijd bekend is een klimmende aanziende leeuw op een goud geblokt veld van keel toont. De afbeelding op de miniatuur is simpeler (net als Velthems beschrijving!). Vgl. C.E.G. ten Houte de Lange, *Repertorium familiewapens van bekende Nederlandse geslachten* (2 dln.; 's-Gravenhage, Rotterdam, 2001) I, 128; en J.D. Rietstap, *Wapenboek van den Nederlandschen adel* (2 dln.; Groningen, 1887) II, 102-116 en plaat 68. Een der aanzienlijke gesneuvelden aan Franse zijde, Jean de Burlats, seneschalk van Guyenne, voerde als wapen een gaande gouden leeuw op een veld van keel. Zie de afbeeldingen op www.liebaert.org. Maar er is geen bijzondere reden om juist hem achter

Een van de intrigerende theoretische vragen die Trio's poging om het monopolie van Verbruggen op de beschrijving van de Guldensporenslag te doorbreken oproept, is of herinterpretatie van bestaande, gekende gegevens tot nieuwe historische 'feiten' kan leiden. Vooralsnog lijkt Trio's gooi in die richting niet geslaagd. Eerder zijn, wat 1302 betreft, bijgestelde interpretaties te verwachten op basis van nieuwe feiten in de zin van nieuwe basisimput, die dan vooral uit de hoek van de middeleeuwse archeologie te verwachten is.

Weliswaar heeft zich vanwege de stedenbouwkundige ontwikkeling van Kortrijk geen heuse slagveldarcheologie rond de Guldensporenslag mogen ontwikkelen, zoals bijvoorbeeld mogelijk bleek rond de slag bij Mohács van 1526. Toch heeft uitgebreid archeologisch onderzoek naar middeleeuws Kortrijk, uitgevoerd in de jaren 1990-2002, wel degelijk sporen aan het licht gebracht die nieuw licht kunnen werpen op het verloop van de slag. Ik denk dan met name aan de blootlegging van de funderingen van de kolossale dwangburcht waarvan de beheersing feitelijk de directe aanleiding tot de veldslag op 11 juli 1302 vormde.[56] Deze burcht, zo staat nu wel vast, bestond uit twee door water van elkaar gescheiden segmenten: de westelijke hoofdburcht die na de Franse inval van 1297 over de oude grafelijke burcht was heengebouwd en de oostelijke voorburcht waarvan de bouw pas in de herfst van 1301, dus minder dan een jaar voor de Guldensporenslag was aangevangen op het terrein van een kerk. Despriets reconstructie maakt duidelijk dat de Vlaamse troepen op het slagveld niet direct door de 334 Franse bezetters van de burcht bedreigd kunnen zijn, zeker wanneer men aanneemt dat de meesten zich in de westelijke hoofdburcht bevonden. Men zou zich dus moeten afvragen, of het gemeentecontingent uit Ieper dat naar verluidt uit 500 man bestond en dat tot opdracht had om uitvallen uit de burcht tijdens de slag te verhinderen nu echt wel in zijn geheel stond opgesteld op de plaats die het van Verbruggen kreeg toegewezen, namelijk op het slagveld, aan de oostflank van het Groeningekouter. Dat lijkt mij nu eens, gegeven de situatie ter plekke, 'militair onlogisch.' Er was slechts één smalle doorgang van de voorburcht naar het slagveld, die gemakkelijk met minder mannen verdedigd kan zijn. Zou het merendeel van de Ieperlingen niet binnen de muren van Kortrijk bij de poorten van de hoofdburcht hebben gepost, eventueel in gezelschap van Kortrijkse weerbare mannen die buiten op het slagveld

Artois af te beelden. A.D. Hedeman, *The royal image. Illustrations of the Grandes Chroniques de France 1274-1422* (Berkeley etc., 1991) 83-84, bespreekt deze miniatuur niet, wel een andere, uit een handschrift van de *Grandes Chroniques* van ongeveer dezelfde periode dat in verband is te brengen met de familie van één der andere belangrijke gesneuvelden aan Franse zijde, Filips de Schone's raadsheer Pierre Flote.

Door de weergave van Leeuw met een hoofdletter suggereren Jongen en Piters in hun vertaling van Velthems tekst dat Renesse het wapen van de Dampierre's voerde, *quod non*. Hetzelfde meent Heirbaut, *In die werelt*, 132, die de geciteerde passage uit Velthem vervolgens helemaal fout heeft gelezen, getuige zijn samenvatting: 'Jan van Renesse draagt ... het Vlaamse vaandel, een klimmende leeuw van sabel (zwart) op een gouden veld.' Een freudiaanse verschrijving die toch ook bij Heirbaut onderbewust Vlaams chauvinisme verraadt?

56 Ph. Despriet, 'Kortrijk in 1302: een geactualiseerd beeld', in: Van Caenegem, *1302. Feiten en mythen*, 159-169, 159-162.

konden worden gemist? Dit wordt trouwens duidelijk gesuggereerd op één van de frontpanelen van de Oxford chest.[57]

Tot besluit

Als geen andere gebeurtenis uit de middeleeuwse geschiedenis is de Guldensporenslag geschikt om te demonstreren dat geschiedenis zich continu heen en weer beweegt tussen informatie en feit, feit en interpretatie, evenement en structuur, tekst en context, reconstructie en constructie, relaas en mythe en *Wahrheit und Dichtung*. Door de verscheidenheid in benadering en disciplinaire achtergrond is de omvangrijke productie van historische publicaties die bij gelegenheid van de 700-jarige herdenking van de slag is verschenen in dit opzicht even fascinerend als leerzaam. *Grosso modo* is die productie te verdelen in studies over de opname van '1302' in een tweeledig - Belgisch en Vlaams - nationaal discours dat zich na 1830 in de nieuwe staat België ontvouwde, en studies over de gebeurtenissen in en omstreeks 1302. De eerste maken niet alleen duidelijk hoe '1302' van memorabele gebeurtenis uitgroeide tot een heuse *lieu de mémoire*, maar ook dat het die status niet lang geleden weer is kwijtgeraakt. Wat de laatste betreft, hebben vooral de juridische en sociaal-economische aspecten van de historische context waarbinnen '1302' moet worden gesitueerd zich mogen verheugen in aandacht. Ofschoon niet altijd vrij van enig Vlaams chauvinisme heeft die aandacht geleid tot een scherper en verfijnder beeld van de toedracht tot en de gevolgen van de gebeurtenissen in het voorjaar en de zomer van 1302 - en daarmee tot een (nóg) meer genuanceerde betekenisgeving - dan tot dan toe binnen de vooral tot Pirenne te herleiden interpretatiekaders beschikbaar was. Maar daarnaast blijkt dat zelfs over de Guldensporenslag zelf het laatste woord nog niet is gezegd. Gelukkig maar, want de kleur en de glans van een van de grote spektakelstukken uit de middeleeuwse geschiedenis mogen niet verbleken.

57 Vgl. L. Devliegher, 'De omstreden "Kist van Oxford"', in: Van Caenegem, *1302. Feiten en mythen*, 262-285, 268 (afbeelding).

‘Wordt Nederland verdedigd?’ De discussie over de hoofdverdedigingslinie van de NAVO in het begin van de jaren vijftig

Jan Hoffenaar

In augustus 1952 ging er een kleine schokgolf door Nederland. In de kranten verschenen alarmerende berichten dat Nederland bij een eventuele Sovjetaanval niet zou worden verdedigd. Waarom waren we dan nog lid van de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO), vroegen velen zich af. Parlementariërs eisten duidelijkheid van de regering. Aanleiding tot deze ophef was een artikel van Drew Middleton, de bekende correspondent van de *New York Times* in Bonn. Hij beschreef de groeiende oppositie van militaire leiders uit Nederland, de Bondsrepubliek Duitsland en enkele andere landen tegen de strategische opvattingen van enkele niet bij name genoemde Franse generaals die, aldus Middleton, het toekomstige debat over de geallieerde verdedigingsstrategie domineerden. De Fransen waren ‘interested mainly in the defense of Metropolitan France and the territories in Northern Africa.’ Zij waren niet geïnteresseerd in ‘holding the Low Countries and northwest Germany.’[1]

Middleton openbaarde een belangrijke strategische discussie uit de vroege jaren vijftig. In West-Europa werd toen de militaire dreiging van de Sovjetunie als zeer reëel ervaren, terwijl de opbouw van de NAVO-strijdkrachten nog bij lange na niet zo ver was gevorderd dat zij een opmars van het Rode Leger konden weerstaan. De kloof tussen wat de NAVO militair gezien kon en wat zij zou moeten kunnen, was enorm. In het begin van 1952 was weliswaar het op het Europese geallieerde hoofdkwartier (het Supreme Headquarters Allied Powers Europe, SHAPE) opgestelde *Emergency Defence Plan* van kracht geworden, maar tegelijkertijd hielden de belangrijkste bondgenoten er hun eigen opvattingen én plannen op na.

In dit artikel wordt duidelijk gemaakt hoe en waarom Nederland klem kwam te zitten in dit krachtenveld van officiële geallieerde doelstellingen en plannen enerzijds en meer reële, dikwijls nationaal gekleurde opvattingen anderzijds. Dit vraagstuk wordt vanuit diverse invalshoeken bekeken. In de eerste plaats bestond er in deze opbouwjaren een, soms precaire, trilaterale relatie tussen de NAVO, de Nederlandse regering en de publieke opinie. Het bondgenootschap was voorlopig militair tot minder in staat dan het zou wensen, de bevolking moest niet te veel worden verontrust, terwijl de regering met haar beleid én uitspraken als het ware fungeerde als een buffer tussen deze twee partijen. In de tweede plaats wordt de vraag gesteld hoe groot de rol van nationale belangen bij de geallieerde strategische en operationele planning was en welke rol SHAPE hierbij speelde. Ten derde wordt het vraagstuk benaderd vanuit de dubbele positie van Nederland tegenover de NAVO. Enerzijds was het de eisende partij (het wilde worden verdedigd), anderzijds zat het in de beklaagdenbank (het zou

1 D. Middleton, ‘French idea of European defense opposed by more military leaders’, *New York Times*, 17 August 1952.

te weinig aan zijn defensie doen). Tot slot komt de cruciale vraag aan de orde of Nederland bij een Sovjetaanval daadwerkelijk zou zijn verdedigd of dat het snel zou zijn prijsgegeven.

Dit voor Nederland existentiële vraagstuk is nog nauwelijks onderwerp van historisch onderzoek geweest. J.W.L. Brouwer en C.M. Megens hebben wel het in de periode augustus 1948 tot maart 1951 gevoerde moeizame debat in de ministerraad over de Nederlandse militaire bijdrage aan de NAVO in kaart gebracht.[2] Daarnaast heeft J.W. Honig de binnenlandse besluitvorming over het Nederlandse defensiebeleid geanalyseerd.[3] Beide studies concentreren zich op de omvang van de Nederlandse bijdrage, zowel in geld, als in manschappen en materieel. Zij besteden echter geen aandacht aan strategische en operationele aspecten. De positie van Nederland in de bondgenootschappelijke militaire plannen komt niet aan de orde. De enige die dit vraagstuk wel aanroert, is J. van der Harst in zijn in 1987 verschenen, maar helaas niet gepubliceerde dissertatie.[4] Hij kon toen daarvoor geen NAVO-archieven raadplegen. Doordat deze in de afgelopen jaren gedeeltelijk toegankelijk zijn geworden, is het nu mogelijk de strategische en operationele aspecten van de Nederlandse defensie in de vroege jaren vijftig volledig te analyseren.[5]

Een kloof tussen wens en werkelijkheid

Op het eerste gezicht zag het er wat de Nederlandse veiligheidssituatie betrof, aanvankelijk goed uit. Nederland was van aan vang af betrokken bij de Westerse politieke en militaire samenwerking. In 1948 werd het lid van het Verdrag van Brussel, op grond waarvan de Westerse Unie werd opgericht. Het nam daarmee formeel afstand van ruim een eeuw neutraliteitspolitiek. Een jaar later behoorde het tot de eerste ondertekenaars van het Noord-Atlantisch Verdrag. Daarmee was de belangrijkste doelstelling van het Nederlandse veiligheidsbeleid gerealiseerd, namelijk de verzekering

2 J.W.L. Brouwer, C.M. Megens, 'Het debat in de ministerraad over de Nederlandse militaire bijdrage aan de NAVO, 1949-1951', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CVII (1992) 486-500.

3 J.W. Honig, *Defense policy in the North Atlantic alliance. The case of the Netherlands* (Westport, 1993).

4 J. van der Harst, 'European Union and Atlantic partnership. Political, military and economic aspects of Dutch defence, 1948-1954, and the impact of the European Defence Community' (Florence, 1987) 86-93.

5 Dit artikel is een onderdeel van het lang lopende project 'De Nederlandse militaire bijdrage aan de NAVO, 1949-1974', dat past in een bredere, internationaal georiënteerde stroming binnen de contemporaine geschiedbeoefening waarin op basis van onderzoek in recent geopende archieven, wordt getracht een scherper en dikwijls juister inzicht te krijgen in het daadwerkelijke verloop van de ontwikkelingen en gebeurtenissen gedurende de Koude Oorlog. De twee belangrijkste netwerken waarin onderzoek en onderzoekers worden samengebracht, zijn het Cold War International History Project (http://wwics.si.edu/cwihp) en het Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact (http://www.isn.ethz.ch/php), waarin de auteur als Nederlands contactpersoon fungeert. Daarnaast is onder meer het in Potsdam gesitueerde Militärgeschichtliches Forschungsamt bijzonder actief op dit terrein. In Nederland wordt nog betrekkelijk weinig onderzoek gedaan naar de veiligheidspolitieke en militaire aspecten van de Koude Oorlog.

van Amerikaanse betrokkenheid bij de veiligheid van West-Europa. Een aanval op één lidstaat zou als een aanval op alle worden beschouwd. Dat gaf een veilig gevoel.[6]

De officiële verdedigingsplannen klonken eveneens optimistisch. Al in augustus 1948 waren de Western Union Chiefs of Staff (WUCOS) overeengekomen 'that we should hold the enemy as far east as possible in Germany with the resources available at any given time.'[7] Dit was het beginsel van *forward defence*, dat ook het uitgangspunt van de NAVO-verdediging werd.[8] Op korte termijn zou de hoofdverdediging echter langs de Rijn en de IJssel worden gevoerd. Het laatstgenoemde deel van de linie was na sterke Nederlandse aandrang, met Britse steun in de planning opgenomen. Alleen zo kon in ieder geval het politieke en economische hart van het land worden behouden.[9] Deze situatie was verre van ideaal, omdat in de eerstkomende jaren het noordoosten van het land bij een vijandelijke aanval onmiddellijk zou worden opgegeven, maar een bevredigendere oplossing lag in het nabije verschiet.

Groot-Brittannië, dat eeuwenlang voor zijn eigen veiligheid veel waarde aan het behoud van de Lage Landen had toegekend, steunde, zoals gezegd, in principe het

6 A.E. Kersten, 'Die Außen- und Bündnispolitik der Niederslande 1940-1955', in: N. Wiggershaus, W. Heinemann, ed., *Nationale Außen- und Bündnispolitik der NATO-Mitgliedstaaten* (München, 2000) 153-175.

7 WUCOS-vergadering 24 augustus 1948, DG 1/6/36. Public Record Office, Kew, Richmond (Londen), Engeland (PRO), Archieven Brussels Treaty Organisation/Western European Union (BTO/WEU). Het streven om de strijd tegen een vijand uit het oosten offensief buiten het Nederlandse grondgebied te voeren, was onder Nederlandse militairen reeds lange tijd geaccepteerd. Zie bijvoorbeeld de reactie van kolonel M.R.H. Calmeyer, de latere staatssecretaris van defensie (1959-1963), op een memorie betreffende de legervorming van de waarnemend chef Generale Staf (CGS), generaal-majoor A.Q.H. Dijxhoorn, 24 september 1945. Instituut voor Militaire Geschiedenis, Den Haag, doos 177, map 177/5.

8 De NAVO-lidstaten aanvaardden het principe van een voorwaartse verdediging op de bijeenkomst van de Noord-Atlantische Raad in december 1950. 6e Vergadering North Atlantic Council (NAC), december 1950, C6-D/1. NATO Archives, Brussel. Een goed artikel over het ontstaan van de strategie van voorwaartse verdediging is nog steeds: J.A. Blackwell Jr., 'In the laps of the Gods. The origins of NATO Forward Defense', *Parameters, Journal of the U.S. Army War College*, XV (1985) iv, 64-75. Het eerste plan waarin de *forward defence strategy* daadwerkelijk, zij het in grote lijnen, werd geöperationaliseerd was het SHAPE *Defense Plan* dat op 1 januari 1952 werd verspreid. Het plan behelsde 'initial operations of Allied Command Europe in the event of war commencing 1 July 1954.' De Commander-in-Chief Land Forces in the Centre had de opdracht voor het voeren van 'a mobile defense in the North German Plain, trading space for time, inflicting maximum destruction and delay on the Soviets, holding as far east as possible, with a final stopline not farther west than the IJssel-Rhine.' Hij moest eveneens 'defend a position east of the Rhine to include the Ruhr, the hilly country of Central and West Germany, and the Black Forest.' 'SHAPE History. Plans and Progress 1951-1952', Vol. I, Section II, 193-197, SHAPE, Central Records (CR), Mons. Als de Sovjetunie vóór 1 juli 1954 zou aanvallen dan gold het SHAPE *Emergency Defence Plan*, dat op 15 februari 1952 van kracht werd. In het vervolg van dit artikel wordt op dit plan teruggekomen.

9 M.R.H. Calmeyer, *Herinneringen. Memoires van een christen, militair en politicus*, J. Hoffenaar, ed. (Den Haag, 1997) 426; J. Schuiten, 'Die militärische Integration aus der Sicht der Niederlande', in: N. Wiggershaus, R.G. Foerster, ed., *Die westliche Sicherheitsgemeinschaft 1948-1950. Gemeinsame Probleme und gegensätzliche Nationalinteressen in der Gründungsphase der Nordatlantischen Allianz* (Boppard am Rhein, 1988) 95.

idee van een verdediging aan de IJssel.[10] Dat bleek onder meer bij een discussie eind 1948

10 Zie bijvoorbeeld: 'Short Term Strategic Aims in Europe at the Outbreak of War', een rapport van de Chiefs of Staff, C.O.S. (48)200(0), 8 september 1948. PRO, Archieven Ministery of Defence: Chiefs of Staff Committee, Minutes (DEFE 5), inv.nr. 12.

tussen *field marshal* B.L. Montgomery of Alamein en de Franse generaal J.M.G. de Lattre de Tassigny over de 'alignment of our defences in Holland.' Montgomery, op dat moment Chairman of the Western Europe Commanders-in-Chief, stelde: '... it was essential to do everything possible to prevent the Russians overrunning Western Holland. ... To achieve this object it would be necessary to fight on the IJssel line.' De Lattre, Commander of the Western Union Landforces, zag ook wel in dat 'the IJssel was the most reasonable line of defence', maar had zijn bedenkingen over de haalbaarheid ervan. Hierop repliceerde de Britse *field marshal*: 'In all circumstances, however, [I] would continue to work on the principle that we should never desert the Dutch.'[11] Begin 1949 stelde Montgomery zelfs voor een Britse infanteriebrigadegroep voor de IJsselverdediging ter beschikking te stellen totdat Nederland zelf voldoende troepen op de been zou hebben gebracht. De Britse Chiefs of Staff steunden hem. Het British Defence Committee wilde voorlopig echter niet zo ver gaan. Daarom zou in geval van nood waarschijnlijk een brigade van de reeds als bezettingstroepen in Duitsland aanwezige British Army on the Rhine de opdracht hebben gekregen zich naar de IJssellinie te begeven.[12]

In juni 1950 brak de oorlog in Korea uit en daarmee begon een nieuwe periode in de opbouw van het geallieerde veiligheidsstelsel. De inval van het communistische Noord-Korea in het territorium van het door de Verenigde Staten gesteunde Zuid-Korea deed acuut de vrees voor een Sovjetaanval op West-Europa ontstaan. Geheel vreemd was dit niet. De Koude Oorlog was in de jaren ervoor verhevigd, vooral als gevolg van de blokkade van Berlijn en de bekendmaking dat behalve de Verenigde Staten ook de Sovjetunie over een atoombom beschikte. De inval in Zuid-Korea was de eerste grootschalige militaire operatie in een gebied dat niet tot de invloedssfeer van de Sovjetunie werd gerekend. Wat in Azië gebeurde, kon ook in Europa plaatsvinden. Wie kon garanderen dat dat niet zou gebeuren? Nu, achteraf, weten we op basis van na de Koude Oorlog vrijgekomen archiefmateriaal, vrijwel zeker dat Stalin in deze periode nooit van plan is geweest West-Europa aan te vallen. Toen bestond die zekerheid niet en voerde vrees de boventoon.

Vanaf die zomer van 1950 begon de NAVO snel te veranderen van een vooral politieke naar een eveneens militaire organisatie. Het meest zichtbare teken hiervan was de oprichting van SHAPE. Op 19 december 1950 werd generaal Dwight D. Eisenhower benoemd tot de eerste Supreme Allied Commander Europe (SACEUR). De 'militarisering' van de NAVO kwam tevens tot uiting in de vergroting van de geallieerde defensie-inspanningen, waarop vooral de Amerikanen sterk aandrongen. Onmiddellijk na het uitbreken van de Korea-oorlog bleek tevens dat de Britse steun voor de IJssellinie niet onvoorwaardelijk zou zijn. Montgomery stelde toen dreigend dat Nederland zijn

11 Vergadering WUCOS en Commanders-in-Chief Committee, 15 december 1948, FC(48)7. PRO, BTO/WEU, DGl/10/53.

12 'Note for the Record' van een gesprek tussen generaal De Lattre de Tassigny en Britse minister van defensie, 11 January 1949. PRO, Archieven Foreign Office (FO) 371/79248; Brief Chairman Western Europe Commanders-in-Chief, Montgomery, aan Chief of the Imperial General Staff, Field Marshal Sir William J. Slim, 18 januari 1949, WE/HQ/1/147 en brief Slim aan Montgomery, 2 februari 1949, CIGS/BM/33/3031. PRO, Archieven War Office (WO) 216/298.

troepenopbouw moest versnellen, anders zou hij zich tegen de verdediging aan de IJssel keren.[13] Deze opstelling paste, hoe paradoxaal dat op het eerste gezicht ook lijkt, bij de grotere Britse betrokkenheid bij de defensie van het West-Europese vasteland, die na aanvang van de Korea-oorlog pas daadwerkelijk vorm kreeg.[14] Het werd nu ernst, de Britten waren bereid hun bondgenoten te hulp te komen, maar dan moesten deze wel eveneens zelf hun defensie-inspanning opvoeren.

De Nederlandse regering kon hiertoe maar moeilijk besluiten. Het land moest nog bijkomen van de grootschalige troepenzendingen naar Nederlands-Indië tussen 1945 en 1949, in een vergeefse poging om behalve met diplomatieke ook met militaire middelen het Nederlandse gezag in deze kolonie te herstellen.[15] Deze uitzendingen hadden bovendien de krijgsmachtopbouw ernstig verstoord.[16] Na de overdracht van de soevereiniteit op 27 december 1949 duurde het vervolgens nog bijna anderhalf jaar voordat Nederland zijn krijgsmacht begon op te bouwen op een wijze die de, zij het bescheiden, goedkeuring van de hoogste NAVO-commandanten kreeg. Het defensiebudget werd bijna verdubbeld en de vorming van eenheden versneld. Toch bleef er kritiek. Vooral de Britten en de Amerikanen waren erop tegen dat Nederland naast een relatief grote land- en luchtmacht, tevens een omvangrijke marine ging opbouwen.[17] Verder had men van NAVO-zijde onder meer grote moeite met het Nederlandse mobilisatiesysteem en het relatief geringe aantal parate eenheden. Een factor die in de eerste jaren eveneens af en toe voor vertraging in de opbouw zorgde, waren haperingen in de Amerikaanse materieelleveranties - die op zichzelf overigens de opbouw in zeer belangrijke mate mogelijk maakten.[18] Ondertussen deed de Nederlandse regering er in de internationale fora alles aan om zo spoedig mogelijk garanties te krijgen voor de veiligheid van het gehele Nederlandse grondgebied. Zo bracht zij tijdens de NAVO-Raad in september 1950 als eerste lidstaat, bij monde van minister van buitenlandse zaken D.U. Stikker, het gevoelige onderwerp van de herbewapening

13 Notulen Comité Verenigde Chefs van Staven (CVCS), 7 juli 1950. Ministerie van defensie, Centraal Archievendepot, Rijswijk (CAD), Archief Marinestaf.

14 De Britse betrokkenheid bij de verdediging van continentaal West-Europa had tot midden 1950 vooral het karakter van politieke *'damage limitation'*. In de eerste vijf jaar na de Tweede Wereldoorlog berustte het Britse veiligheids- en defensiebeleid op drie pijlers: de verdediging van het Verenigd Koninkrijk, het behoud van een stevige positie in het Midden-Oosten en controle over de zeeroutes. De Britten beschouwden de Europese defensie als een vooruitgeschoven verdediging van Groot-Brittannië. Zij vonden *air power* en atoomwapens de beste middelen om de Sovjetunie af te schrikken en te verslaan. Na het uitbreken van de Korea-oorlog was er echter sprake van een actieve militaire *'continental commitment'*, die vooral tot uiting kwam in het stationeren van enkele divisies in de Bondsrepubliek. Vgl. P. Cornish, *British military planning for the defence of Germany, 1945-1950* (New York, 1996).

15 Alleen al van de Koninklijke Landmacht gingen er tussen 1945 en 1949 meer dan 120.000 militairen naar de Oost. Zij bleven daar gemiddeld ruim drie jaar. De laatsten vertrokken midden 1951. Zie: J. Hoffenaar, 'De terugkeer van de militairen van de Koninklijke Landmacht uit Indonesië (1947-1951)', *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis Landmachtstaf,* XIII (1990) 99.

16 J. Hoffenaar, 'Hannibal ante portas'. De Russische militaire dreiging en de opbouw van de Nederlandse krijgsmacht', in: J. Hoffenaar, G. Teitler, ed., *De Koude Oorlog. Maatschappij en krijgsmacht in de jaren '50* (Den Haag, 1992) 54-69.

17 Zie: Brouwer, Megens, 'Het debat in de ministerraad'.

18 C.M. Megens, *American aid to NATO allies in the 1950s. The Dutch case* (Amsterdam, 1994).

van (West-)Duitsland officieel ter sprake. De opbouw van Duitse militaire eenheden zou een werkelijk voorwaartse verdediging sneller mogelijk maken.[19]

Het dreigement van Montgomery maakte nog eens duidelijk dat Nederland er alle belang bij had de IJsselverdediging snel op te bouwen. Het deed er dan ook alles aan de IJssellinie voor alle bondgenoten volledig aanvaardbaar te maken. De Nederlanders bouwden in twee jaar, van begin 1951 tot eind 1952, volgens een goede nationale traditie een echte waterlinie, waarbij in enkele dagen grote stukken land aan weerszijden van de rivier onder water konden worden gezet.[20] Daartoe zouden onder meer grote stuwen in de Rijn en de IJssel worden geschoven. Weifelende bondgenoten moesten zo over de streep worden getrokken.

De bondgenootschappelijke discussie over de IJssellinie ontging de Nederlandse bevolking volledig. Wie goed de kranten las, kon het bestaan van de linie vermoeden. Wie dicht in de buurt woonde en bepaalde terreinen niet mocht betreden, wist dat daar 'iets' gebeurde dat met defensie te maken had. Slechts zeer weinigen waren echter op de hoogte van de precieze werking van de waterlinie. De bouw ervan was een uiterst geheim project. Dat had niet alleen militaire, maar ook belangrijke maatschappelijke redenen. Als bijvoorbeeld bekend was geworden dat maar liefst ruim 400.000 burgers aan weerszijden van de rivier bij een Sovjetaanval geëvacueerd hadden moeten worden, dan had dat waarschijnlijk tot grote onrust geleid. Bovendien zou het stellen van de stuwen leiden tot het droogvallen van de grote rivieren ten westen van de linie en tot een verstoring van de waterhuishouding in grote delen van het land. Deze zeer ingrijpende gevolgen stelden de Nederlandse politieke en militaire leiding voor een groot dilemma. Enerzijds zou gezien de rampzalige maatschappelijke en economische gevolgen zo lang mogelijk met het stellen van de stuwen moeten worden gewacht. Anderzijds moest dat vanuit militair-operationeel oogpunt juist zo snel mogelijk gebeuren, omdat het ongeveer een week zou duren voordat de gebieden volledig onder water zouden staan en dat was precies de periode die de vijandelijke hoofdmacht naar verwachting nodig zou hebben om de linie te bereiken.[21]

De twijfel over het tijdig stellen van de inundaties was niet de enige onzekerheid met betrekking tot de officiële geallieerde planning en ook niet de belangrijkste. In het algemeen waren de officiële NAVO-operatieplannen in die eerste jaren niet realistisch. Eerlijke Amerikaanse en Britse inschattingen van het Westerse weerstandsvermogen tegen de verwachte grote gepantserde conventionele Sovjet-Russische overmacht waren meestal veel somberder. De voornaamste reden hiervoor was dat de opbouw van de geallieerde strijdkrachten veel langzamer ging dan gepland. Op 15 februari 1952 trad het *Emergency Defence Plan* van SHAPE in werking. Dit plan bepaalde de hoofdlijnen van de NAVO-verdediging in Europa in de periode voorafgaande

19 6e Vergadering NAC, 15 september 1950, C5-VR/2. NATO Archives.

20 J. Hoffenaar, B. Schoenmaker, *Met de blik naar het Oosten. De Koninklijke Landmacht 1945-1990* (Den Haag, 1994) 113-115; J.R. Beekmans, C. Schilt, ed., *Drijvende stuwen voor de landsverdediging. Een geschiedenis van de IJssellinie* (Utrecht, 1997).

21 Nota CGS, 29 januari 1952, Kab. 52/90. CAD, Archief minister van oorlog (zeer geheim), bundel 34/1952; Notulen Algemene Verdedigingsraad (AVR), 30 mei 1952. Ministerie van algemene zaken (AZ), Semi-Statische Archieven (SSA), doos AVR 1952 t/m 1955.

aan het inwerkingtreden van het *Defence Plan*, dat op dat moment was voorzien voor 1 juli 1954. Volgens het *Emergency Defence Plan* moest in de Centrale Sector 'the general line of the IJssel and Rhine Rivers' worden vastgehouden.[22] De Britse Chiefs of Staff beoordeelden het plan echter als 'unrealistic because with the forces available ... we do not consider that the Rhine Line can be held.'[23] Het in september 1952 goedgekeurde *US Joint Outline Emergency War Plan* voorzag in de terugtrekking van Amerikaanse troepen van de Rijn naar de Pyreneeën. De Joint Chiefs of Staff hadden dit plan al ruim een half jaar eerder met generaal Eisenhower persoonlijk afgestemd; zijn NAVO-staf werd niet ingelicht. Alleen de Britten werden op de hoogte gebracht. Zowel de Amerikanen als de Britten begrepen echter dat Eisenhower om politieke redenen gedwongen was bij de planning in de NAVO, uitsluitend uit te gaan van de *'Continental Strategy'*, dus de verdediging aan de Rijn en de IJssel. Elke verwijzing naar een verder terugtrekken van troepen, naar een *'Peripheral Strategy'*, zou voor de continentale West-Europese lidstaten onbespreekbaar zijn, de Westerse cohesie verscheuren en zo Stalin in de kaart spelen.[24]

Begin jaren vijftig bestond er dus een onduidelijke situatie met betrekking tot de geallieerde planning. De politieke en militaire autoriteiten in de continentale West-Europese lidstaten waren hiervan niet precies op de hoogte. Zij begrepen echter maar al te goed dat zo lang de benodigde divisies nog niet op de been konden worden gebracht, de officiële operatieplannen niet konden worden uitgevoerd. Zij beseften dat er een gat bestond tussen het officieel beoogde en het feitelijk uitvoerbare optreden. Dat vonden zij buitengewoon zorgelijk. De vijand kon immers binnenkort voor de deur staan. Vanaf het voorjaar van 1951, toen de planning binnen het net opgerichte Europese NAVO-hoofdkwartier op gang kwam, had Montgomery, die bij de NAVO Deputy SACEUR was geworden, alle bij de planning betrokken officieren op scherp gezet. 1 December 1952 was volgens hem de *'Master Date'*. 'The Russians will have to decide by *then* whether to attack in the West, or not: on the premise that if they waited much longer they would find us too strong.'[25] 1952 was naar zijn mening 'a key year', omdat de beginnende Duitse herbewapening in dat jaar 'may force Russia to strike in the West.'[26] Hij koos 1 december van dat jaar als de datum waarop 'the weapons must be forged and be ready for use', om de eenvoudige reden dat de NAVO-

22 'SHAPE EDP 1-52, code name "Vigilance", 15 februari 1952, gevoegd bij brief van SACEUR, voor deze de Deputy Chief of Staff Plans and Operations, Air Vice Marshal, RAF, E.C. Hudleston, aan de Commander-in-Chief Allied Forces Northern Europe, 1 december 1951, SHAPE 731/51. SHAPE, CR, 1B R-2 L-21A.

23 'SHAPE EDP', 9 januari 1952, COS(52)26. PRO, DEFE 5/36/26. De Commander Allied Land Forces Central Europe, generaal Juin, drukte zich in een brief aan Eisenhower (31 december 1951, 11/ALFCE/SG) iets voorzichtiger uit, maar schreef desalniettemin in relatie tot de uitvoerbaarheid van het EDP dat 'we find ourselves today, and for two more years, in a dangerously precarious situation.' SHAPE, CR, 1B R-2 L-042.

24 W.S. Poole, *History of the Joint Chiefs of Staff The Joint Chiefs of Staff and National Policy*, IV, *The Joint Chiefs of Staff and National Policy 1950-1952* (Washington, 1996) 159.

25 'Remarks by Field-Marshal Montgomery' op de stafconferentie bij SHAPE op 18 mei 1951. SHAPE, CR, IB R-2 C-030.

26 'Visits to U.K., Belgium and Holland. Note by Field-Marshal Montgomery', 12 juni 1951, FM/47. SHAPE, CR, 1BR-3 L-018.

strijdkrachten niet eerder gereed konden zijn. Bovendien, zo redeneerde hij, 'if the Russians should decide to start World War III they will do so in the winter months: when the Western Air Forces would not be able to operate at maximum efficiency, and when the Western Land Forces would not be in a high state of battle efficiency.'[27]

Een geringe belangstelling voor de verdediging van nederland

De urgentieverklaring van Montgomery brengt ons opnieuw bij de kern van de kwestie die in Nederland in de zomer 1952, na de verschijning van het artikel van Drew Middleton, zo hoog opliep: hoe zouden de geallieerden daadwerkelijk optreden als het Rode Leger op korte termijn West-Europa zou aanvallen? Er bestond immers ruimte tussen de plannen en de realiseerbaarheid en deze kon op verschillende wijzen worden gedicht.

In deze situatie konden nationale belangen de overhand krijgen in het optreden der geallieerden. En daarvoor waren de Nederlandse autoriteiten zeer bevreesd. Reeds in het voorjaar van 1951, toen zoals vermeld de defensieplanning bij SHAPE voortvarend van start ging, had het Comité Verenigde Chefs van Staven, het coördinerende orgaan van de chefs van staven van de krijgsmachtdelen, geconstateerd dat onder de bondgenoten de belangstelling voor de verdediging van Nederland in het algemeen gering was. De Nederlandse defensietop vermoedde dat de geallieerde bevelhebbers de neiging hadden over te hellen naar de Franse opvatting, dat wilde zeggen een verdediging achter de Rijn en alléén de Rijn.[28] Dit vermoeden stoelden zij op mededelingen van het hoofd van de Nederlandse liasonmissie bij SHAPE, generaal-majoor Th. E.E.H. Mathon, die waarschuwde dat er in het geallieerde hoofdkwartier ernstig rekening werd gehouden met een verdediging ten zuiden van de grote rivieren.[29] Van oudsher beschouwden de Fransen de Rijn als hun *frontière naturelle*. [30] Het is interessant te constateren dat de opstelling van Frankrijk in deze opbouwperiode voor Nederland zowel voordelig als nadelig was. Enerzijds was Frankrijk de grote bondgenoot die zich steeds sterk maakte voor een *continental strategy*, anderzijds had zij bij de operationele invulling daarvan altijd in eerste instantie de bescherming van haar eigen grondgebied voor ogen en dat kon voor Nederland ongunstig uitvallen.

De scepsis van de Nederlandse defensieleiding nam in het najaar van 1951 toe, na de benoeming van de Franse generaal (vanaf mei 1952 *maréchal de France)* A.

27 'Note by Field Marshal Montgomery, 27 May 1951', SHAPE, CR, 12C R-1 L-13.
28 Notulen CVCS, 8 juni 1951. CAD, archief Marinestaf.
29 Brief Head Netherlands Liason Mission SHAPE aan minister van oorlog e.a., 2 juni 1951, nr. U.390-51/M.1, Semi-Statisch Archief KL, Den Haag (SSAKL), archief Militair-Politieke Aangelegenheden (MPA), nr. 679.
30 De primaire taak voor de Franse strijdkrachten was 'assurer avec le concours des alliés la couverture de la frontière du Rhin', zoals reeds was verwoord in het besluit van het Comité de Défense Nationale van 30 november 1948. Aangehaald in: P. Guillen, 'La France et la question de la défense de l'Europe occidentale, du Pacte de Bruxelles (Mars 1948) au Plan Pleven (Octobre 1950)', *Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale et des conflits contemporains*, CXLIV (1986) 80.

Juin tot commandant van de Allied Land Forces Central Europe. Verschillende ontwikke-

lingen leken haar bange vermoedens te bevestigen. Zo zouden in het voorlopige *emergency plan* van maarschalk Juin zowel de Ardennen, als Holland zijn aangeduid als hardnekkig te verdedigen gebieden, *firm bases*. In het definitieve plan echter werd nog uitsluitend over de Ardennen gesproken. Met betrekking tot Nederland vermeldde het plan slechts dat de vijandelijke opmars door het land, door inundaties en vernielingen zou worden bemoeilijkt.[31] Het operatieplan had echter, zo blijkt uit de discussies voorafgaande aan de vaststelling van het plan, voor Nederland nog slechter kunnen uitvallen. SHAPE, die de planning coördineerde en integreerde, moest af en toe flink bijsturen. Eind november 1951 schreef zij in een commentaar op een concept van het plan het ermee eens te zijn dat 'in first priority a Central Firm Base in the area Eifel-Ardennes-Hunsrück' moest worden behouden. Zij wees er daarnaast op - en daarom gaat het hier - dat diverse verwijzingen naar uitsluitend de 'Rhine' moesten worden gewijzigd in 'IJssel Rhine.'[32] Deze aanwijzing hielp aanvankelijk weinig. Een maand later moest SHAPE namelijk de commandanten van de land-, zee- en luchtstrijdkrachten in de Centrale Sector nogmaals verzoeken 'any reference to or inference of withdrawal operations to the west of the IJssel-Rhine' uit hun ontwerp *Central Region Combined Emergency Defense Plan* te schrappen. Dit gold in het bijzonder voor de passage waarin werd gesproken over 'the 'stopline' based on the Vosges-Ardennes- Meuse and Albert Canal!'[33]

Er waren meer omineuze voortekenen. Zo waren er aanwijzingen dat Rotterdam niet meer als belangrijke aanvoerhaven in de plannen was opgenomen, waardoor de IJsselverdediging in de lucht zou komen te hangen.[34] Tevens leek het erop dat de geplande oliepijpleidingen in het kader van het infrastructuurprogramma van de NAVO, bij de grote rivieren zouden stoppen. In het voorjaar van 1952 werd de ongerustheid bij de Nederlandse defensieleiding nog groter toen de commandant van de Northern Army Group (NORTHAG), Sir John Harding, aangaf dat hij de vakgrens tussen het Nederlandse en het Britse legerkorps wilde verleggen van de Waal naar de zuidelijker gelegen lijn Rees-Gogh-Afferden-Boxmeer-Uden-Vught. Hij was van mening dat één Nederlandse divisie ten zuiden van de grote rivieren, in de omgeving

31 Dit blijkt uit een brief van CGS aan SACEUR, 11 juni 1952, nr. MPA 1492 AT/1213-1274, alsmede uit een nota van minister van oorlog, C. Staf, ten behoeve van de Algemene Verdedigingsraad van 19 september 1952, zoals van te voren ter beoordeling voorgelegd aan de voorzitter CVCS, 11 september 1952, nr. NAP 52/1173. SSAKL, MPA/1492. Er zijn geen concept-plannen gevonden waarin West-Nederland expliciet als 'hold area' of 'firm base' werd aangeduid.

32 Brief Major General P.L. Bodet, Assistant Chief of Staff, Plans, Policy and Operations, aan Commanderin-Chief Allied Land Forces Central Europe, 28 november 1951, PPO 1241. SHAPE, CR, 1B R-2 C-11.

33 Brief SACEUR, voor deze Major General P.L. Bodet, Acting Deputy Chief of Staff Plans and Operations, aan de C-i-C Allied Land Forces, Central Europe, de C-i-C Allied Air Forces, Central Europe en de Flag Officer Central Europe, 28 december 1951, SHAPE 801/51. SHAPE, CR, 1B R-2 C-13.

34 Van der Harst, 'European Union and Atlantic Partnership', 90. De militaire waardering van Rotterdam stond in deze eerste opbouwjaren voortdurend ter discussie. Een vroeg voorbeeld is de moeite die de toenmalige CGS, generaal H.J. Kruls, in 1949 moest doen om Rotterdam naast Antwerpen als *'port of stores'* erkend te krijgen in het kader van het *Short Term Plan* van de Westerse Unie, Notulen WUCOS-vergadering 27 september 1949, DG 1/6/36. PRO, archieven BTO/WEU.

van het Reichswald, moest worden ingezet.[35] De Nederlandse chef Generale Staf, generaal

35 Brief Head Netherlands National Section bij de British Army on the Rhine, majoor A.A. Paessens, aan CGS, Hasselman, 6 mei 1952, nr. BAOR 4022 Plans en brief Harding aan CGS, 22 augustus 1952, nr. BAOR 1053. CAD, archief Netherlands Detachment NORTHAG.

B.R.P.E Hasselman, achtte deze grensverlegging prematuur. Hij vond dat er eerst voldoende troepen moesten zijn om de IJsselsector te verdedigen.[36] In het verlengde hiervan kon de wens van Harding worden beschouwd om de *Main Headquarters* van NORTHAG van Eindhoven naar Maastricht (de Pietersberg) en de *Rear Main Headquarters* van Valkenswaard naar Fort Eben-Emaël te verplaatsen.[37] En of dit allemaal nog niet genoeg was, waren er in dezelfde periode sterke aanwijzingen dat Frankrijk probeerde maarschalk Juin benoemd te krijgen tot commandant van alle NAVO-strijdkrachten in de Centrale Sector, een functie die generaal Eisenhower tot dan toe naast zijn functie van SACEUR bekleedde.[38] Dat zou voor Nederland verstrekkende gevolgen kunnen hebben, zo was het vermoeden.[39] 'Aangezien van Franse zijde nog steeds de lijn Antwerpen-Ardennen als verdedigingslijn wordt aangehouden is uit strategisch oogpunt de benoeming van generaal Juin voor Nederland gevaarlijk', aldus een minister in april 1952.[40] Zijdelings zij opgemerkt dat Juin zich herhaalde malen verzette tegen de aanwijzing van Antwerpen als belangrijkste aanvoerhaven voor de Britse troepen. Hij wilde liever een of meer Franse Kanaalhavens daarvoor bestemmen.[41]

Nee, de Nederlandse defensietop dacht in een geheel andere richting. Zij wilde een hardnekkige verdediging achter de IJssel inrichten en, als de vijandelijke troepen toch zouden doorbreken, de geallieerde troepen laten terugtrekken in een *'firm base* Holland', die met alle middelen moest worden behouden. Zij wezen op de grote voordelen van het behoud van een stevig bruggenhoofd ten westen van de IJssel en ten noorden van de grote rivieren. Bij een eventuele vijandelijke doorbraak ten zuiden van deze rivieren zouden de geallieerden in het bezit blijven van vliegbases van waaruit de vijandelijke verbindingslijnen konden worden bestookt. Tegelijkertijd zouden de vijand deze bases worden ontzegd. Dat zou van groot belang zijn omdat deze zich bij uitstek leenden voor luchtaanvallen en aanvallen met geleide, al dan niet met atoomkoppen geladen, projectielen tegen de strategische luchtbases op de Britse eilanden. Bovendien zou het behoud van een *'firm base* Holland' de vijand

36 Brief Hasselman aan Harding, 1 september 1952, nr. MPA 1629 N/1213-1274. SSAKL, MPA/1629.

37 Brief Head Netherlands Liaison Section NORTHAG, kolonel A.D.C. van der Voort van Zijp, aan CGS, ca. 6 August 1952, nr. 1118 ZG. CAD, archief Netherlands Detachment NORTHAG.

38 SACEUR was daarnaast tevens bevelhebber van Amerikaanse strijdkrachten in Europa.

39 Brief minister van buitenlandse zaken, voor deze de secretaris-generaal, aan de buitengewoon en gevolmachtigd ambassadeur in Londen, 18 april 1952, nr. N 4349. Archief ministerie van buitenlandse zaken, Den Haag (BuZa), archief NAVO 1948-1954 en DMA (Directie Militaire Aangelegenheden) 1950-1954, inv.nr. NAVO/1945-1954/00269.

40 Notulen Ministerraad, 21 april 1952. Nationaal Archief, Den Haag (NA), archief Ministerraad (MR), inv.nr. 396.

41 Zie o.a. brief luitenant-generaal Jean E. Valluy, *Deputy Chief of Staff, Logistics and Administration,* aan SACEUR, 21 november 1952, nr. 48/LOG/DCLS, over 'Ports for British Forces in Germany in Wartime.' SHAPE, CR, 12C R-2 L-22. N.B.: Tot eind 1951 werden de Britse troepen nog via Hamburg bevoorraad. Het volgende jaar veranderde dat. In vredestijd werden zij voortaan hoofdzakelijk bevoorraad via de haven van Antwerpen, terwijl munitie via Zeebrugge en personeel via Hoek van Holland werd aangevoerd. De kwetsbaarheid van dit *'Antwerp complex'* in tijd van oorlog leidde spoedig tot een zoektocht naar meer zuidelijk gelegen alternatieven.

het gebruik ontzeggen van de Nederlandse kust, met zijn havens en zeearmen, welke zeer geschikt zouden

zijn voor het inrichten van onderzeebootbases en welke hem in staat zouden stellen zijn overmacht op dit wapen volledig uit te buiten.[42]

Deze opvattingen sloten min of meer aan bij die van de Duitse topmilitairen en de aanpak die generaal Eisenhower militair gezien de meest wenselijke vond. Zij gingen uit van de idee Denemarken en delen van Noord-Duitsland en eventueel Noord-Nederland te behouden, om van daaruit de opmarcherende Sovjeteenheden in de flank te kunnen aanvallen. Zuid-Duitsland en de Alpen zouden eveneens moeten worden behouden, om de vijand op zijn andere flank te attaqueren.[43] De Duitse visie stond in die dagen bekend als het 'plan-Speidel', genoemd naar de Duitse generaal die tijdens de eerste onderhandelingen over de Europese Defensie Gemeenschap in de eerste maanden van 1951, het Duitse plan ontvouwde.[44] Dit 'plan-Speidel' werd in de Nederlandse pers dikwijls als alternatief voor de Franse verdedigingsconceptie aangeprezen. De opvattingen van de Duitsers en uiteraard vooral van Eisenhower vonden eind 1951 hun weerslag in het *Defence plan* van SHAPE, dat op 1 juli 1954 in werking zou moeten treden.[45] De Nederlandse (en Duitse en Deense) zorgen golden, zoals gezegd, de uitvoering van het tot die tijd geldende *Emergency Defence Plan*. Overigens had de Nederlandse militaire leiding voorlopig nog niet werkelijk de intentie om linies in Nederland en Duitsland op elkaar te laten aansluiten. Toen de eerder genoemde generaal-majoor Mathon voorstelde om, wellicht in overleg met de geallieerden en met Duitse hulp, de IJssellinie uit te breiden tot de Eems en het Dortmund-Emskanaal, kreeg hij bij zijn Nederlandse collega's geen voet aan de grond.[46] De verdediging aan de IJssel was volgens hen op dat moment het hoogst haalbare.

De aanwijzingen voor de vermeende geringe geallieerde belangstelling voor de verdediging van Nederland ten noorden van de grote rivieren, vielen samen met ongunstige geallieerde beoordelingen over de vorderingen van de Nederlandse defensieopbouw. Vooral de Nederlandse landmacht en zijn officierskorps moesten het ontgelden. Wat te denken van het keiharde oordeel dat Montgomery eind november 1951 na een bezoek aan Nederland velde: 'The Dutch Army [is] useless to NATO.'[47] Dat

42 Nota minister Staf, 19 september 1952 (zie noot 31).

43 Zie bijvoorbeeld de toelichting van Eisenhower op zijn plannen tijdens een bijeenkomst in het Witte Huis, 31 januari 1951: 'I want to build a great combination of sea and air strength in the North Sea. I'd make Holland and Denmark a great 'hedgehog' and I'd put 500 or 600 fighters behind them and heavy naval support in the North Sea. I'd do the same sort of thing in the Mediterranean, ...' *Foreign Relations of the United States*, 1951, Vol. 3(1), 452. In 1952 groeide, zoals de Nederlandse ambassadeur in Washington, J.H. van Roijen, het noemde, 'de tegenstelling tussen de Eisenhower-strategie (*hold areas* in Noorden en Zuiden) en de Franse strategie (eventueel terugtrekken op Frankrijk).' Telegram Van Roijen N 5, 13 juni 1952. BuZa, archief 13, nr. 269.

44 Voor de Duitse militaire opvattingen zie o.a.: F. Buchholz, *Strategische und militärpolitische Diskussionen in der Gründungsphase der Bundeswehr 1949-1960* (Frankfurt a.M. etc., 1991).

45 Zie noot 8.

46 Brief Head Netherlands Liaison Mission SHAPE, luitenant-generaal Mathon, aan minister van oorlog e.a., 2 juni 1952, nr. U.390-51/M.1. SSAKL, MPA/679; Brief Mathon aan minister (van buitenlandse zaken?), 31 augustus 1952. BuZa, GS I, 771.

47 Verslag van Montgomery 'Visit to Holland by Field-Marshal Montgomery: 26/28 November 1951', 29 november 1951, FM/57. SHAPE, CR, 12C R-1 L-14. Een Nederlands verslag van

maakte de Nederlandse positie er niet steviger op. Wie slecht presteert, heeft weinig te vertellen. De eiser, Nederland, zat tegelijkertijd in het beklaagdenbankje.

De nederlandse regering in het nauw

De moeilijkheden bij en de meningsverschillen over de opbouw van met name de Nederlandse landmacht waren vrij algemeen bekend. In januari 1951 hadden zij zelfs geleid tot de ontheffing uit zijn functie van de internationaal gewaardeerde chef Generale Staf generaal H.J. Kruis.[48] Daarentegen was slechts een beperkte kring van politici, diplomaten en militairen op de hoogte van alle 'ins' en 'outs' van de internationale perikelen rond de strategische positie van het Nederlandse grondgebied. Daarom sloeg het midden zomer 1952 min of meer bij toeval 'ontdekte' artikel van Drew Middleton in als een bom bij de rest van de bevolking. Bijna alle Nederlandse kranten berichtten erover.[49] De Nederlandse bevolking zag nu zwart op wit welke gevaren haar boven het hoofd hingen. Niet alleen Noord- en Oost-Nederland zouden worden opgegeven - wat voor velen waarschijnlijk ook nieuw was - maar de kans bestond dat dit eveneens zou gelden voor het dichtbevolkte westen van het land. Zoals eerder is aangegeven, bestond zelfs de kans dat ook Zuid-Nederland niet zou worden verdedigd, maar dat wisten slechts zeer weinigen.

Het artikel van Middleton was voor de belangrijkste parlementariër van dat moment, de katholieke voorman C.P.M. Romme, aanleiding de 'rooms-rode' regering on-middellijk te vragen om opening van zaken te geven.[50] Daarmee bracht hij de regering behoorlijk in de problemen. Het duurde ruim drie weken voordat zij een antwoord gaf. Dat was wel begrijpelijk, onder meer omdat er een nieuw kabinet in de maak was, maar veel vertrouwen gaf het natuurlijk niet. De regering stond voor een probleem vergelijkbaar met dat van de kwadratuur van een cirkel. Zij was op de hoogte van de grote lijnen van de officiële geallieerde defensieplannen en wist dat er een kloof bestond tussen deze plannen en de realisatie ervan. Zij kon echter over deze zaken geen precieze mededelingen doen, omdat ze *'cosmic top secret'* waren. Belangrijker nog was dat de regering dat ook niet *wilde* doen, omdat zij vreesde dat de bevolking dan niet langer bereid zou zijn de zeer hoge bedragen voor defensie op

hetzelfde bezoek vermeldde dat volgens 'Monty' de landmacht was 'unfit to fight anybody, today.' BuZa, GS I, map 771.

48 Zie: J.W.L. Brouwer, 'Politiek-militaire verhoudingen aan het begin van de Koude Oorlog: rond het ontslag van generaal H.J. Kruls, januari 1951', in: Hoffenaar, Teitler, *De Koude Oorlog*, 70-86.

49 Onder meer: 'Onthulling van de 'New York Times': Verdediging van Nederland in discussie', *de Volkskrant*, 19 augustus 1952; 'Meningsverschillen over strategie weer actueel', *Algemeen Handelsblad*, 19 augustus 1952; 'Verzet tegen de Franse Visies', *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 19 augustus 1952; 'Parijs wenst defensie langs Rijn en Waal', *Het Vrije Volk*, 19 augustus 1952; 'Wordt Nederland verdedigd?', *de Telegraaf*, 22 augustus 1952; 'Kan Nederland op geallieerde hulp rekenen?', *Trouw*, 22 augustus 1952. In de maanden hierna bleef de verdediging van Nederland de gemoederen in pers en politiek bezighouden. Zie: *Dagelijks Overzicht. Samengesteld door de LVD*, 1952.

50 Aanhangsel *Handelingen Tweede Kamer* (HTK), Buitengewone Zitting 1952, vraag 7 (ingekomen op 20 augustus 1952).

te brengen. Het laatste was nodig om de genoemde kloof binnen enkele jaren te kunnen dichten.[51]

51 Een maand later, op 27 september, stelde de katholieke parlementariër J.J. Fens de problematiek aan de orde in de Raadgevende Vergadering van de Raad van Europa.

De regering was reeds eerder die zomer op de hoogste NAVO-niveaus op zoek gegaan naar een ondubbelzinnige uitspraak over het behoud van de IJssel als deel van de hoofdverdedigingslinie en over het behoud van West-Nederland als een *firm base*. De nieuwe, in april 1952 aangetreden SACEUR, generaal Matthew B. Ridgway, begreep dat er met betrekking tot het *Emergency Defense Plan* 'cause for misunderstanding regarding intentions' bestond. Hij verzekerde echter:

> I am firmly determined (and so is Marechal Juin), under the Emergency Defence Plan to defend the Rhine-IJssel line to the last. I do not countenance any thought of failure in this strategy and, therefore, no planning for withdrawal into national redoubts is possible.[52]

De Nederlandse politieke en militaire leiding was met deze verklaring echter allerminst tevreden. Terwijl Eisenhower zijn goedkeuring over het inundatieplan voor de IJssel had uitgesproken en de bedoeling leek te hebben Nederland ten westen van deze rivier als een *'firm base'* te behouden,[53] was het van Ridgway bekend dat hij afkerig was van 'fortresses' and 'redoubts.'[54] Al bij zijn installatie had Ridgway aangegeven dat het naar zijn oordeel belangrijker zou zijn de strijdkrachten bij elkaar te houden om naar een bruggenhoofd te kunnen terugtrekken en van daaruit een tegenaanval te ondernemen, dan tot elke prijs bepaalde strategisch kwetsbare delen van West-Europa te behouden.[55] Het was daarom niet verwonderlijk dat de Nederlanders Ridgway's opmerkingen met de nodige scepsis bekeken, vooral waar hij sprak over de onmogelijkheid van planning voor terugtrekken in nationale *redoubts*. Bovendien zei hij in diezelfde verklaring dat als gevolg van vijandelijke lucht- en mijnendreiging, niet kon worden gerekend op Rotterdam en Antwerpen als aanvoerhavens in tijden van oorlog. Generaal Hasselman hield in zijn reactie voorlopig echter voet bij stuk. Hij deelde Ridgway mee dat de Nederlandse militaire autoriteiten 'thought it fit to prepare a retreat to a firm base.'[56] Al met al was er in de loop van 1952 een voor alle betrokkenen onduidelijke en weinig bevredigende situatie ontstaan. Het bleef in essentie een kwestie van vertrouwen én vermogen en beide elementen ontbraken in de zomer van dat jaar.

Wat moest de regering nu aan het parlement vertellen om de kwadratuur van de cirkel op te lossen? Minister van oorlog en van marine C. Staf ging eerst naar het hoofdkwartier van de NAVO in Parijs om uit de eerste hand te horen hoe de vork precies in de steel zat.[57] Veel schoot hij daarmee niet op. De enige oplossing was tijd,

52 Brief Ridgway aan Hasselman, 14 August 1952, nr. SHAPE/812/52, AG 1241/5 PPO. SHAPE, CR, 1B R-01 L-179.

53 Dit was althans de conclusie die minister Staf eind mei 1952, na zijn laatste bezoek aan SHAPE, had getrokken. Notulen AVR, 30 Mai 1952. AZ, SSA, doos AVR 1952 t/m 1955.

54 'History of ALFCE 1952', 60. SHAPE, CR, 12B R-2 L-001. Zie ook: M.B. Ridgway, *Soldier. The Memoirs of Matthew B. Ridgway*, H.H. Martin, ed. (New York, 1956) 248. Hij schreef hier dat hij als SACEUR geen gebied zomaar zou hebben opgegeven, maar wel onder één voorwaarde: hij zou geen hopeloze posities verdedigen.

55 Minister Staf haalt deze uitlatingen van Ridgway aan in een nota van 8 februari 1954. NA, MR, nr. 498.

56 Van der Harst, 'European Union and Atlantic Partnership', 92.

57 Minuut Sir Neville Butler (HMs Ambassador in The Hague) aan Lord Hood, 25 augustus 1952. PRO, FO 371/102466.

geduld, maar daarmee kon de regering in deze tijd van acuut geachte dreiging niet wegkomen. Daarom zocht zij haar toevlucht in algemene formuleringen en verschool zij zich achter geheimhouding, in de hoop dat dit voldoende zou zijn om de onrust in te dammen.[58] De eerste concepten van het antwoord op de vragen van Romme bevatten nog passages als 'de bestaande plannen voorzien in de verdediging van het Nederlands grondgebied.' Vervolgens werd gesproken over 'de bestaande conceptie voorziet in een *behoorlijke* (cursivering JH) behartiging van de Nederlandse belangen.' Daarna stond er in de concepten 'dat de bestaande conceptie, gezien de nog beperkte middelen, rekening houdt met de Nederlandse belangen.'[59] Uiteindelijk antwoordde de regering dat zij het 'niet in het algemeen belang [acht] opening van zaken te geven betreffende militair-strategische plannen.' Zij ging vervolgens verder met:

> De Nederlandse regering staat op het standpunt, dat aan de zware Nederlandse defensieinspanning in geallieerd verband de zekerheid van geallieerde verdediging van Nederland in geval van een aanval onverbrekelijk verbonden *behoort* (cursivering JH) te zijn. In het licht van hetgeen de regering bekend is omtrent de geallieerde militair-strategische conceptie leidt dit standpunt tot de onverminderde voortzetting van de Nederlandse defensie-inspanning.[60]

Buitenstaanders hadden weinig keus: zij moesten de regering maar op haar woord geloven, zoals de regering SACEUR maar moest vertrouwen. Romme had begrip voor de positie van de regering. Hij vond dat zij duidelijke taal had gesproken, 'zo duidelijk als men in de gegeven omstandigheden kan wensen, en het is ook taal, die bedoeld is gerust te stellen.'[61]

Twijfels bleven echter aan parlementariërs knagen. Zelfs de Atlantische solidariteit werd in twijfel getrokken. Prof. dr. C. Gerretson, lid van de Eerste Kamer voor de Christelijk-Historische Unie, vroeg de regering of de zekerheid bestond of, in het geval Nederland na een verdediging in geallieerd verband zou worden bezet, geen der bondgenoten afzonderlijk vrede zou sluiten vóórdat geheel Nederland zou zijn bevrijd. De regering antwoordde dat zij deze zekerheid meende te hebben op grond van artikel 5 van het Noord-Atlantisch Verdrag.[62]

Ondertussen probeerde de regering op de hoogste niveaus aandacht te vragen voor de geallieerde defensieplanning ten aanzien van continentaal West-Europa, en Nederland in het bijzonder. Zo was zij aanvankelijk van plan het *Emergency Defence Plan* ter sprake te brengen in het hoogste militaire orgaan van de NAVO, het Military Committee, of in het permanente orgaan van dit comité, het Military Representative

58 Notulen Ministerraad, 25 augustus en 4 september 1952. NA, MR, inv.nr. 397.
59 Voor verschillende concepten van het antwoord van de regering op de vragen van Romme zie: BuZa, Code 9 (I), inv.nr. 04335.
60 Aanhangsel *HTK*, Buitengewone Zitting 1952, antwoord op vraag 7 (ingekomen op 13 september 1952).
61 'Gelijk recht op verdediging', *de Volkskrant*, 25 september 1952.
62 Aanhangsel *HTK*, 1952-1953, vraag 1 (ingekomen op 1 oktober en beantwoord op 21 oktober 1952).

Committee.[63] De Amerikaanse State en Defense Departments toonden meer dan gewo-

63 Bericht van Van Starckenborch (Nederlandse Permanente Vertegenwoordiger bij de NAVO) aan minister van buitenlandse zaken, 9 september 1952, N 157. SSAKL, MPA/687.

ne aandacht voor de Nederlandse bezorgdheid en vroegen zich af wat de regering precies aan de orde wilde stellen.[64] Deze Amerikaanse belangstelling valt achteraf wel te begrijpen. Zoals eerder gezegd, planden de Amerikaanse strijdkrachten in die maanden immers nog geheel op basis van een *'peripheral strategy.'* Hun belangstelling zal er niet minder op zijn geworden toen de Nederlandse regering zeer korte tijd later besloot het vraagstuk op het allerhoogste niveau, bij de North Atlantic Council en de Standing Group, ter bespreking voor te leggen. Minister Staf stelde ten behoeve van deze bijeenkomst een korte, zakelijke nota voor de leden van de beide fora op.[65] Daarnaast boog het Comité Verenigde Chefs van Staven zich over een ontwerptelegram aan de Nederlandse Permanente Vertegenwoordiger in de North Atlantic Council, jhr. A.W.L. Tjarda van Starkenborgh Stachouwer, waarin de Nederlandse visie met betrekking tot de NAVO-strategie nauwkeurig was verwoord.[66] Ten slotte instrueerden de twee ministers van buitenlandse zaken, J.W. Beyen en J.M.A.H. Luns, de Nederlandse ambassadeur in Washington, J.H. van Roijen, over het in te nemen standpunt in diens gesprekken met Amerikaanse beleidsmakers.[67] Dit alles gebeurde echter onder het voorbehoud dat eerst de resultaten van een gesprek met maarschalk Juin moesten worden afgewacht.

Dit gesprek vond op 22 oktober in Den Haag plaats en verliep gunstig. Maarschalk Juin leek zijn gesprekspartners ervan te hebben overtuigd dat hij 'persé niet speciaal geporteerd is voor de verdediging van Frankrijk.'[68] Andere hoge NAVO-autoriteiten deden in die dagen eveneens hun best de brand te blussen en de Nederlandse zorgen weg te nemen. Kort na elkaar arriveerden generaal Ridgway en de secretaris-generaal van de NAVO, Sir H.L. Ismay, voor besprekingen in Nederland.[69] De chef-staf van SHAPE, de Amerikaanse generaal A.M. Gruenther, legde bovendien tegenover *Elsevier's Weekblad* in Nederland de volgende verklaring af:

> Laat mij echter voor ditmaal duidelijk en zonder omwegen constateren, dat er nimmer twijfel kan bestaan over het feit, dat het gebied, waarvan de defensie aan SHAPE is toevertrouwd, *in zijn geheel* zal worden verdedigd. En dat er geen sprake is van enigerlei plan, dat het opgeven beoogt van ook maar het geringste deel ervan.[70]

Meer zat er op dat moment voor Nederland niet in. Zolang er onvoldoende troepen waren, konden er geen garanties worden gegeven. Iedereen had zijn hoop gevestigd op een Duitse militaire bijdrage aan de Westerse defensie-inspanning. Daarover waren in die maanden moeizame onderhandelingen gaande in het kader van de Europese

64 Bericht van Van Roijen (Nederlandse ambassadeur in Washington) aan minister van buitenlandse zaken, 2 oktober 1952, N 11. SSAKL, MPA/687.
65 Bericht Staf aan Van Starkenborgh, 10 oktober 1952. SSAKL, MPA/687.
66 CGS, o/l sous-chef kolonel C.J. Valk, aan voorzitter CVCS, 18 oktober 1952, nr. MPA 1899P/1200-1274. SSAKL, MPA/687.
67 Bericht Beyen/Luns, N 8, aan Washington, 11 oktober 1952. SSAKL, MPA, MPA/687. Dit bericht was door het Hoofdkwartier van de Generale Staf voorbereid. Concept-antwoord op telegram Van Roijen, N 11. SSAKL, MPA/687.
68 Notulen Defensiecommissie, 23 oktober 1952. CAD, Archief Defensiecommissie.
69 Zie o.a.: *Het Parool*, 15 oktober 1952.
70 'Defensie van Nederland: een verklaring', *Elsevier's Weekblad*, 18 oktober 1952.

Defensie Gemeenschap (EDG). Ook de meeste parlementariërs onderkenden dat: 'Indien Duitsland niet in EDG-verband wordt ingeschakeld, hangt de verdediging van de N.W.-hoek van Europa in de lucht.' Deze waarneming nam volgens hen echter niet weg dat de regering 'een niet aflatende diligentie' in acht moest nemen.[71] Minister Staf was het geheel met de parlementariërs eens. Hij benadrukte echter tevens dat hij er een bezwaar in zag 'een eigen strategie te concipiëren.' Nederland kon weliswaar eigen inzichten naar voren brengen, maar voorop diende te staan 'dat wij bereid zijn een volledige medewerking te geven aan een gemeenschappelijke opstelling en uitvoering der plannen.'[72] Hij erkende dat er verschillende plannen in discussie waren geweest, maar was er nu geheel van overtuigd dat

> het mogelijke wordt gedaan het NAVO-territoir als geheel te verdedigen. Het mogelijke, want... er moet een mogelijkheid zijn. En deze mogelijkheid groeit met de verdere defensieinspanning .... Daarbij zal eerst niet kunnen worden vastgehouden aan hetgeen men zich uiteindelijk ten doel stelt en zal een meer westwaarts gelegen linie [waardoor niet het gehele Nederlandse grondgebied zal worden verdedigd] in beschouwing moeten worden genomen.[73]

De verklaringen van de Nederlandse regering en hoge NAVO-functionarissen misten hun effect niet. Ruim twee maanden na de publicatie van het artikel van Middleton waren de binnenlandse gemoederen enigszins gesust en was het geallieerde front naar buiten toe weer gesloten. De Nederlandse regering toonde sindsdien weliswaar 'een niet aflatende diligentie' inzake deze strategische kwestie, maar stelde zich verder tamelijk terughoudend op. Zij realiseerde zich dat Nederland, als kleine bondgenoot, voorlopig nog weinig in de melk had te brokkelen. Van de geplande interventie tijdens een gemeenschappelijke vergadering van de North Atlantic Council en de Standing Group, waarbij ook Ismay en Ridgway aanwezig waren, kwam uiteindelijk niets terecht. Op het laatste moment besloot de Nederlandse permanente vertegenwoordiger bij de NAVO de Nederlandse punten niet aan de orde te stellen. De drie leden van de Standing Group lieten zich slechts in zeer algemene bewoordingen uit. Van Starkenborgh concludeerde dat in deze omstandigheden geen resultaat viel te verwachten van het naar voren brengen van speciale Nederlandse punten. Tevens ontraadde hij zijn Belgische collega specifieke zaken over het gebruik van de havens van Rotterdam, Antwerpen en Le Havre ter bespreking voor te leggen. Hij vreesde een oppervlakkige behandeling, met de kans dat de 'onvoorbereide SG uitlatingen zou kunnen doen, die ons slecht passen.'[74] De rest van het jaar beperkte

71 *HTK*, 1952-1953, 2800, VIII A, nr. 10 (Voorlopig verslag, 21 oktober 1952).
72 *HTK*, 1952-1953, 2800, VIII A, nr. 11 (Memorie van antwoord, 31 oktober 1952).
73 *HTK*, 1952-1953, 211.
74 Codebericht Van Starkenborgh, N 275, aan minister van buitenlandse zaken, 29 oktober 1952. SSAKL, MPA/687. Na afloop van de bijeenkomst werd in een officieel communiqué (opnieuw) verzekerd dat de NAVO-strategie 'de verdediging omvat van alle volkeren en gebieden, waarvoor de NATO verantwoordelijk is.' 'NATO purpose reaffirmed', *The Times*, 29 October 1952.

de Nederlandse regering zich tot het maken van enkele kritische kanttekeningen tijdens belangrijke strategiedebatten in NAVO-verband.[75]

75 Zo merkte Van Foreest tijdens een bespreking van de *Strategic Guidance* (SG 13/25) in het MRC (18 november 1952) op dat deze leidraad 'not emphasize sufficiently the inter-relation between the defense of Northwest Europe and the defense of the British Isles.' NATO Archives, MRC-meetings, MRC-060-52. Toen een paar weken later, op 9 december 1952, het MC de Strategie Guidance (MC 14/1) bediscussieerde, maakte Holthe een belangrijke kanttekening over 'an effort to hold selected key areas as long as possible.' NATO Archives, MC-meetings, MC/CS-007.

Een minder prangende kwestie

Het lijkt er op dat vanaf 1953 de verdediging van Nederland een steeds minder prangende kwestie in het publieke en politieke debat werd. Verschillende factoren droegen daaraan bij. Eind 1952 waren de werkzaamheden aan de IJssellinie gereed gekomen en hadden tevens verschillende geallieerde bevelhebbers hun voldoening daarover uitgesproken. De bondgenoten waren bovendien in het algemeen een stuk positiever over de voortgang van de Nederlandse defensieopbouw. Daarbij was een soepelere gang van zaken bij de Amerikaanse materieelleveranties van belang. Een nog belangrijkere factor was dat een forse Duitse bijdrage aan de Westerse defensie-inspanning, in het kader van de Europese Defensie Gemeenschap, daadwerkelijk in zicht kwam. Daarmee zou een echte voorwaartse defensie werkelijkheid kunnen worden. Misschien wel de belangrijkste rol speelde het overlijden van Sovjetleider Stalin in 1953. Voor de korte termijn leek de druk van de ketel.

Echt verdwenen waren de zorgen niet. Het feit dat Oost-Nederland bij een vijandelijke opmars sowieso zou worden opgegeven, bleef moeilijk verteerbaar. Wat het Nederlandse volk gelukkig niet wist, was dat de militaire leiding onmiddellijk na afloop van die hectische maanden zelf ook sterk aan de haalbaarheid van een *firm base* Holland ging twijfelen![76] Op het hoogste politieke niveau bleef men intern nog enige jaren met zeer sombere scenario's rekening houden. Begin 1954 stelden Beyen en Luns in een notitie aan de minister van oorlog en marine dat, zolang de geplande twaalf Duitse divisies nog niet aanwezig zouden zijn, ‘de NAVO-strijdkrachten niet in staat zullen zijn meer dan een vertragend gevecht tegen de aanvallende Sovjetstrijdkrachten te voeren, welk gevecht in het gunstigste geval zal resulteren in het houden van een bruggenhoofd in Zuid-West Frankrijk.’ Zij hadden de indruk dat het vasthouden van ‘een bruggenhoofd Nederland [...] uit militaire overwegingen wellicht onuitvoerbaar zou blijken te zijn.’[77] Ook minister Staf geloofde er niet meer in.[78] Het bleef voorlopig tobben. Nog in februari 1957 concludeerde de Commander-in-Chief Allied Forces Central Europe, de Franse generaal J.E. Valluy, dat het toen geldende strategische concept was ‘doubtless the least unsatisfactory, but one which gives no

76 ‘Memorandum Firm Base Nederland’, op 19 november 1952 (nr. 7101cf/1213-1901) door de voorzitter van het Comité Verenigde Chefs van Staven aangeboden aan de chef Marinestaf, de chef Generale Staf en de chef Luchtmachtstaf. De conclusie luidde dat terugtrekken en standhouden in een *firm base* Holland onmogelijk was. SSAKL, MPA/1492. Hoewel het comité vaststelde dat het memorandum uitging van de somberste veronderstellingen, was in elk geval duidelijk dat de topmilitairen weinig vertrouwen in deze nieuwe ‘Vesting Holland’ stelden.

77 Concept-brief minister van buitenlandse zaken en minister zonder portefeuille aan minister van oorlog en marine, 9 januari 1954. BuZa, GS I, map 771.

78 Notulen Ministerraad, 8 februari 1954. NA, MR, inv.nr. 399.

real protection to Western Europe.'[79] Dat men zich in Nederland vanaf 1953 minder zorgen leek te maken, was niet zozeer te danken aan de militaire capaciteiten van de NAVO, als wel aan de positievere inschatting van de politieke intenties van de Sovjetunie.

Vanaf 1958 leek Nederland werkelijk iets rustiger te kunnen ademhalen. Toen pas, en dus niet in 1954, zoals aanvankelijk in de bedoeling had gelegen, werd de eerste zichtbare stap naar een voorwaartse defensie gezet. De hoofdverdedigingslinie verschoof van de Rijn-IJssellinie naar de Weser-Fuldalinie. Dat was mogelijk door de deelname van de Duitse strijdkrachten aan de NAVO-defensie - het plan voor een Europees leger was in 1954 afgewezen en de BRD was een jaar later lid van de NAVO geworden -, alsmede door de opstelling van tactische nucleaire wapens. In 1963 verschoof de linie verder oostwaarts, naar de Elbe, langs de *inner-deutsche Grenze*. Sindsdien verschenen er geen onrustbarende artikelen zoals die van Drew Middleton meer in de krant en zag de Nederlandse regering zich niet meer voor schier onoplosbare vraagstukken geplaatst. Nederland zou worden verdedigd. Maar veilig kon niemand zich voelen. Een kernoorlog hing immers als een zwaard van Damocles boven de gehele mensheid.

Conclusie

Begin jaren vijftig zou Nederland bij een Sovjetaanval niet zijn verdedigd. Ingewijden beschouwden dit pijnlijke scenario destijds als zeer waarschijnlijk. De opbouw van de NAVO-strijdkrachten was nog niet zo ver gevorderd dat deze een voorwaartse verdediging konden voeren. Aanvankelijk was de voornaamste vraag welke gebieden wel en welke niet moesten worden behouden. De beantwoording kreeg vorm in operatieplannen en, nog belangrijker, voorbereidende maatregelen ter uitvoering van deze plannen. Hierbij botsten divergerende nationale belangen en inzichten, i.c. de Franse en de Nederlandse. Zeker in de allereerste jaren had de Nederlandse regering weinig troeven in handen om haar eisen kracht bij te zetten. Ze zat veeleer in het beklaagdenbankje, omdat de opbouw van de Nederlandse krijgsmacht naar de mening van de NAVO-autoriteiten niet vlot genoeg verliep. Met de komst van generaal Juin als bevelhebber der landstrijdkrachten in Centraal-Europa leken de Franse strategische inzichten te gaan domineren. Dat was nadelig voor Nederland, omdat in de Franse optiek de verdediging aan de IJssel geen hoge prioriteit had.

Het bovenstaande maakt nog eens duidelijk dat 'de' NAVO en 'het' Europese hoofdkwartier als neutrale instanties niet bestonden. Wat zij deden en zeiden was altijd in belangrijke mate het resultaat van een strijd tussen nationale belangen. Dat gold zeker de operatieplannen, die voortdurend in ontwikkeling waren. Uiteraard werd een en

79 Verklaring van Commander-in-Chief Allied Forces Central Europe (CINCENT) op een conferentie met zijn ondercommandanten, 27 februari 1957, gevoegd bij nota van CINCENT aan SACEUR, 9 april 1957, AFCE/76/57. SHAPE, CR, 1A R-14 L-045.

ander nooit zo duidelijk gezegd. NAVO-autoriteiten stelden alles meestal zo voor dat het in aller belang was. De Nederlandse regering bevond zich in een nog veel lastiger positie. Zij moest waken voor het nationale belang, maar was zelf buiten machte deze taak, althans wat de militaire kant betrof, afdoende te vervullen. Zij was afhankelijk van hulp van andere NAVO-lidstaten en die konden of wilden de Nederlandse belangen niet laten prevaleren. Toen het parlement haar in de zomer van 1952 vroeg naar de precieze gang van zaken met betrekking tot de verdediging van Nederland, stond ze bijna schaakmat. Ze kon en wilde niet duidelijk zeggen dat de bondgenoten zich in de eerste fase van de oorlog niet maximaal voor het behoud van Nederland zouden inzetten. Ze zocht het antwoord, in navolging van NAVO-autoriteiten, in vage formuleringen. Dat was onbevredigend, maar bleek afdoende, zeker toen spoedig het acute dreigingsgevaar verdwenen leek.

Het ironische is dat resultaten van onderzoek in archieven van voormalige Warschaupact-landen (met uitzondering van Rusland, waar de archieven na een korte periode van relatieve openheid in het begin van de jaren negentig, wederom hermetisch zijn gesloten) vrij overtuigend aantonen dat Stalin tijdens de Korea-oorlog nooit van plan is geweest West-Europa aan te vallen. Integendeel, hij vreesde veeleer een op handen zijnde aanval van het Westen op Oost-Europa.[80] De verschuiving van dit defensieve naar een duidelijk offensief denken in de Sovjetunie lijkt pas te hebben plaatsgevonden na het overlijden van Stalin, een periode die in het Westen altijd is beschouwd als een waarin de relaties tussen Oost en West verbeterden.[81] Het blijkt moeilijker een ‘koude’ oorlog te analyseren dan een ‘warme’.

80 Zie: V. Mastny, *The Cold War and Soviet Insecurity. The Stalin Years* (Cambridge, 1996).

81 Voor de operationele planning aan de kant van het Warschaupact zie o.a.: de PHP-website (zie noot 5) en V. Mastny, A. Wenger, S.G. Holtsmark, *NATO and Warsaw Pact 1949-1979. Threat perceptions, war planning, alliance management* (te verschijnen in zomer 2004).

De Nederlandse economie tijdens de Tweede Wereldoorlog bekeken vanuit een Vlaams/Belgisch perspectief

Erik Buyst en Wim Lefebvre

H.A.M. Klemann, *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam: Boom, 2002, 696 blz., ISBN 90 5352 767 2).

Analyses van de vele, vaak dramatische gebeurtenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog blijven zowel wetenschappers als het brede publiek haast mateloos fascineren. Vooral publicaties over de holocaust, collaboratie en verzet kunnen steevast op een massale belangstelling rekenen. De (macro-)economische problematiek komt in dit geheel wat technisch over en spreekt daardoor minder tot de verbeelding. Deze algemene observaties gelden voor zowat alle West-Europese landen met inbegrip van Nederland en België.

Toch vertoont de historiografie in het noordelijke en zuidelijke gedeelte van de Lage Landen ook belangrijke verschilpunten. Wat de duistere kanten van de bezettingsperiode betreft, is Nederland in de loop der jaren grotendeels met zichzelf in het reine gekomen. In België verloopt dit proces veel moeizamer, onder meer omdat de (perceptie van de) Tweede Wereldoorlog de traditionele ideologische en communautaire breuklijnen in de Belgische samenleving breed ten toon spreidde. Dit laat zich ook gevoelen in de benadering van de economische dimensie. Het Belgische debat blijft tot op vandaag vaak steken in een tamelijk steriele discussie over de mate waarin het 'patronaat' neigde naar collaboratie.[1] De Nederlandse historicus Hein A.M. Klemann is dit stadium duidelijk ontgroeid. In zijn boek *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* schuift hij de problematiek van collaboratie en verzet complexloos opzij. In eerste instantie formuleren we enkele algemene bedenkingen over deze publicatie om nadien dieper in te gaan op de aspecten landbouw en distributie.

Algemene bedenkingen

De bedoeling van Klemann is in de eerste plaats een algemeen overzichtswerk te schrijven waarin het wel en wee van de belangrijkste economische sectoren in Nederland zowel kwantitatief (toegevoegde waarde, werkgelegenheid, winstgevendheid) als kwalitatief wordt onderzocht. Hij gaat daarbij het moeilijke probleem van het ramen van de zwarte productie en van de Duitse exploitatie niet uit de weg. Ook het monetaire en fiscale beleid en de prijspolitiek komen uitgebreid aan bod evenals het effect van de oorlogsomstandigheden op de inkomensverdeling. Na lectuur van dit boek heeft de lezer alleszins een brede kijk op de Nederlandse economie tijdens de bezettingsperiode.

Vanuit Belgisch perspectief valt opnieuw de grondigheid op van de economische oorlogsvoorbereiding in Nederland. De aanleg van uitgebreide voedsel- en grondstoffenvoorraden en de uitbouw van een efficiënt rantsoeneringsbeleid

1 Zie bijvoorbeeld D. Luyten, *Ideologie en praktijk van het corporatisme tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Brussel, 1997) 294-297.

contrasteerden inderdaad scherp met de Belgische nonchalance terzake. Het blijft bijzonder merkwaardig dat de Belgische politici nauwelijks lessen trokken uit de schrikwekkende ervaringen tijdens de Eerste Wereldbrand. Het ‘schuldig verzuim’ vanwege de politieke klasse zou de Belgische loontrekkenden tijdens

de Tweede Wereldoorlog al in een vroeg stadium overleveren aan de grillen van de zwarte markt. Vooral de lagere inkomensgroepen betaalden daarbij het gelag in de vorm van een haast chronische ondervoeding.

Ook de ingrijpende fiscale hervormingen die Nederland tijdens de bezettingsjaren onderging, trekken de aandacht. In deze problematiek komen dan weer de technocratische trekjes van de Nederlandse ambtenarij op de voorgrond. Zelfs ingrepen die voor het uitbreken van de vijandelijkheden duidelijk op geen parlementaire meerderheid konden rekenen, werden zonder pardon doorgedrukt. In België zou een dergelijke handelwijze ongetwijfeld tot zware conflicten geleid hebben met de regering in Londen en tot harde strafrechtelijke sancties na de bevrijding.

Het boek van Klemann biedt dus heel wat stof tot reflectie. Toch roept het werk op bepaalde vlakken meer verwachtingen op dan het inlost. De titel van het boek suggereert dat zowel de vooroorlogse (1938-1939) als de naoorlogse periode (1945-1948) expliciet in het verhaal worden meegenomen. Van deze verfrissende aanpak - meestal wordt enkel de bezettingsperiode in de analyse betrokken - komt in feite weinig terecht. De relatief zwakke prestaties van de Nederlandse economie tijdens de laatste jaren van de Grote Depressie worden al te gemakkelijk in de schoenen geschoven van Duitsland. Het in toenemende mate autarkisch gerichte economische beleid van de grote oosterbuur zou de Nederlandse export gefnuikt hebben (bijvoorbeeld 38-41). Een systematische sterkte-zwakteanalyse van de Nederlandse economie anno 1938 had ongetwijfeld een evenwichtiger beeld opgeleverd en (toekomstige) knelpunten in de structuur van de Nederlandse volkshuishouding kunnen blootleggen. Ook de naoorlogse wederopbouw komt maar summier aan bod, zodat het blijvende effect van de toegenomen kapitaalstock tijdens de Tweede Wereldoorlog moeilijk kan geduid worden.

De aangekondigde vergelijking met andere bezette landen valt eveneens erg mager uit. Wat de Belgische casus betreft, levert Patrick Nefors voor een aantal strategische sectoren - zoals staal en steenkool - nuttig vergelijkingsmateriaal aan.[2] Helaas maakt Klemann daarvan geen gebruik. De weinige Nederlands-Belgische vergelijkingen die dan toch worden gemaakt, zijn bovendien niet geheel vrij van schoonheidsfoutjes. Zo beweert Klemann dat bij de naoorlogse monetaire sanering in België 'alle bankbiljetten ongeldig waren verklaard.' (206) In werkelijkheid verloren alleen de grotere coupures uitgegeven door de Nationale Bank van België hun betaalkracht, terwijl de kleine coupures uitgegeven door de Schatkist ongestoord verder konden blijven circuleren.

Het door Klemann gepresenteerde cijferwerk heeft als grote verdienste dat een ernstige poging wordt ondernomen om eerdere ramingen bij te stellen. Toch gaat de auteur een aantal keren te kort door de bocht. We kunnen enkel toejuichen dat de auteur probeert om het jaarlijkse bruto binnenlands product (BBP) van Nederland te ramen tijdens de bezettingsperiode en dit zowel in lopende als vaste prijzen. Teveel reconstructies van BBP-reeksen laten de oorlogsperiode(n) ten onrechte links liggen. Toch had Klemann de lezer moeten waarschuwen dat een stelsel van nationale rekeningen essentieel ontworpen is om de economische activiteit in een vrijemarktomgeving te meten. De oorlogsperiode was daar mijlenver van verwijderd met alle gevolgen van dien. Naast deze algemene bedenking lijken ook sommige

2 P. Nefors, *Industriële 'collaboratie' in België. De Galopindoctrine, de emissiebank en de Belgische industrie in de Tweede Wereldoorlog* (Leuven, 2000).

berekeningsmethoden niet correct. In bijvoorbeeld tabel 12.4 (438) raamt de auteur de ‘inkomensoverdrachten om niet.’ Hij rekent daartoe alle bedragen die de bezetter aan Nederlandse leveranciers betaalde door te graaien in de Nederlandse schatkist of door monetaire financiering via de Nederlandsche Bank. Volgens Klemann gaat het in deze gevallen om export zonder echte tegenprestatie. Vanuit het oogpunt van de nationale rekeningen klopt deze redenering niet. Zolang de bezetter zijn aankopen betaalde, gaat het om ‘gewone’ uitvoer. De wijze van financiering - orthodox,

budgettair of monetair - is daarbij van geen belang. Alleen de echte roof, dus zonder enige vorm van vergoeding, mag tot de categorie 'inkomensoverdrachten om niet' worden gerekend. Het gevolg van dit misverstand is dat het beschikbaar nationaal inkomen van Nederland - het netto nationaal inkomen min de inkomensoverdrachten om niet - veel te laag wordt geraamd. De interpretaties die op deze cijfers gebaseerd zijn, moeten dan ook grotendeels genegeerd worden.

Een ander belangrijk berekeningsprobleem vinden we terug in tabel 15.7. (557) Klemann suggereert dat de Nederlandse reële lonen in 1945 zouden teruggevallen zijn tot amper 5% van het vooroorlogse peil. Waar komt dit onwezenlijk lage cijfer vandaan? Om zijn reeksen in nominale prijzen te defleren, hanteert Klemann *de facto* een constante goederenkorf met gewichten daterend uit 1938. Door de scherpe veranderingen in relatieve prijzen tijdens de bezettingsjaren is de hypothese van een onveranderde goederenkorf echter niet houdbaar. Producten die zeer sterk in prijs stegen (op de zwarte markt) verdwenen wellicht uit het modale consumptiepakket. Vandaar het grote belang om met jaarlijks veranderende gewichten te werken, bijvoorbeeld door gebruik te maken van een kettingindex. Deze techniek blijft omwille van de extreme omstandigheden in oorlogstijd eveneens een lapmiddel, maar zal ongetwijfeld leiden tot minder grote foutenmarges.

Deze problemen tonen aan dat diepgaande methodologische uitweidingen noodzakelijk zijn om het gepresenteerde cijferwerk te kunnen evalueren en interpreteren. Het voorliggende boek schiet daarin tekort. Bovendien mengt de auteur summiere methodologische toelichtingen doorheen de tekst, waardoor de dynamiek van de analyse verloren gaat. Degelijk uitgewerkte bijlagen kunnen dit probleem remediëren.

Soms gaat de kwantificering ook niet ver genoeg. Zo beweert Klemann dat de fiscale hervormingen tijdens de bezetting de inkomenskloof verminderde. Een cijfervoorbeeld waarin het inkomen van een aantal type-gezinnen werd doorgerekend voor en na de hervorming had deze stelling kunnen staven.

Landbouw

De agrarische sector speelde in alle landen een sleutelrol tijdens de bezettingsperiode. Een reden genoeg om aan deze bedrijfstak meer aandacht te besteden. Wat Nederland betreft, poneert Klemann bovendien de interessante stelling dat, indien de illegale productie wordt ingecalculeerd, nauwelijks een daling is vast te stellen van de landbouwproductie tot aan de hongerwinter van 1944-1945. De auteur verwerpt daarmee de meeste bestaande literatuur die vaak uitgebreid ingaat op de problemen met de voedselvoorziening vanaf het begin van de bezetting. Klemann toont mooi aan dat het eerder om fabels ging die de slachtofferrol van het bezette Nederland extra in de verf moesten zetten. De patriottische argumenten die de boeren aanhaalden om voor de zwarte markt te produceren (anders kwam het toch maar in Duitse handen terecht) worden ontmaskerd als voorwendsels om hogere prijzen op de zwarte markt te kunnen opstrijken. Klemann stelt dan ook ongezouten dat vele Nederlandse boeren zich tijdens de Tweede Wereldoorlog op een weinig fraaie manier wisten te verrijken.

Deze boude uitspraken staan of vallen uiteraard met de ramingen van de illegale productie. Volgens de auteur kwam op het einde van de oorlog zowat de helft van de totale landbouwproductie op de zwarte markt terecht. De gemaakte berekeningen dwingen bewondering af en doen eindelijk een licht schijnen op de reële voedselvoorziening tijdens de Tweede Wereldoorlog. Toch lokken de gehanteerde ramingsmethoden ook bedenkingen uit.

De berekeningen zijn gebaseerd op zogenaamde standcijfers: vóór de oogstperiode werd in Nederland aan landbouwspecialisten uit het hele land een oordeel gevraagd over de omvang

van de komende oogst. Dat oordeel werd door het ministerie van landbouw uitgedrukt in een cijfer. Door dat cijfer tijdens de vooroorlogse periode te vergelijken met de oogst die erop volgde (voor die periode beschikt men namelijk wel over betrouwbare productiecijfers) kan men bepalen welke productie je mag verwachten bij een bepaald standcijfer. Op basis van de standcijfers tijdens de Tweede Wereldoorlog kan Klemann zo de reële productie ramen. Het is een omslachtige berekening, maar wellicht de enig mogelijke om iets over de werkelijke landbouwproductie in Nederland tijdens de bezetting te weten komen.

Wat het jaar 1945 betreft, ontbreken echter standcijfers, behalve voor grasland. De auteur berekent zelf standcijfers door het standcijfer voor grasland te vergelijken met dat van de voorgaande jaren en diezelfde verhouding over te nemen voor de andere gewassen. Uiteraard is dit een zeer rudimentaire werkwijze en Klemann kan dan ook niet anders dan het extreem hoge resultaat van 54% illegale productie in 1945 zelf in twijfel trekken. (199-200)

Voor tuinbouw beschikt de auteur niet over betrouwbare standcijfers want er is alleen een kwalitatieve en geen kwantitatieve waardering van de geschatte oogst beschikbaar. Bij de berekening van de tuinbouwproductie wordt daarom uitgegaan van de productiviteitscijfers uit de akkerbouw. (208) Klemann moet dan ook toegeven dat zijn cijfers voor de tuinbouw wellicht het minst betrouwbaar zijn van alle agrarische productiereeksen. (210)

Voor de visserij, waarover de auteur geen standcijfers heeft, stelt hij de zwarte productie gelijk aan die in de veehouderij, omdat beide producten door de bevolking even ‘node werden gemist.’ (211) De auteur beseft dat deze argumentatie geen hout snijdt en voegt er onmiddellijk aan toe dat vis maar een aandeel vertegenwoordigde van 2% in de totale voedselvoorziening. De belangrijke regionale verschillen in de visconsumptie worden daarbij onder de mat geveegd. Bovendien raamt Klemann de visvangst op basis van cijfers die het Centraal Bureau voor Statistiek in 1947 publiceerde. (211) Nochtans lezen we op pagina 24 ‘De cijfers betreffende het economisch leven van Nederland in de Tweede Wereldoorlog, zoals het CBS die in 1947 publiceerde, deugen van geen kanten.’

Uit dit korte overzicht kunnen we afleiden dat sommige cijferreeksen eerder impressionistisch werden samengesteld. Dit is bij gebrek aan bronnenmateriaal onvermijdelijk, maar een sensitiviteitsanalyse had kunnen aantonen dat het hanteren van andere hypothesen het totaalbeeld niet noemenswaardig verandert. Toch kunnen we ons niet van de indruk ontdoen dat Klemann een wat te optimistisch beeld ophangt. In elk geval verschilt de toon van dit hoofdstuk sterk met de teneur van hoofdstuk 13, waarin de nadruk wordt gelegd op het monotone karakter van de voeding tijdens de bezettingsjaren en het ontbreken van producten zoals vlees en eieren.

Winkeliers en handelaren

Ook van de ontwikkeling van de handelssector tijdens bezetting en oorlog weet Klemann een mooie schets te maken. Wat de kleinhandel betreft, komt hij tot de vaststelling dat de kleine kruidenier er relatief op vooruit ging ten opzichte van de coöperatieve winkel en nog meer ten opzichte van de grootwinkelbedrijven. De omzet

van kruideniers bedroeg volgens zijn indexberekening (1938 = 100) in 1945 nog 82 punten; voor coöperaties was dat maar 41 en bij grootwinkelbedrijven 36. Voornamelijk de voedingshandel wist de terugval van de omzet relatief beperkt te houden: met 1938=100 behaalde de omzet van de voedingshandel nog 68 in 1945; voor de *non-food* is dat in hetzelfde jaar slechts 29 punten.

Klemann relativeert bovendien het belang van de omzetdalingen voor de winkeliers door er op te wijzen dat de meeste handelaars de brutowinstmarges tijdens de oorlogsperiode fors zagen stijgen. Zij zaten niet langer opgescheept met onverkoopbare voorraden, de omloopsnelheid van de stocks lag veel hoger en er was de erg lucratieve zwarte markt waar veel handelaars

zich op waagden. Uit Klemanns beschrijvingen komt de uitdagende stelling naar voren dat de bezettingsperiode voor de winkeliers de economisch moeilijke jaren 1930 kon doen vergeten: 'Voor de middenstander betekende de oorlogsschaarste het einde van de depressie van de jaren dertig.' (322) Daartegenover staat een sterk toegenomen hoeveelheid werk, zoals bijvoorbeeld de ingewikkelde bonnenadministratie. Hoewel de stelling dat een groot aantal handelaars zich tijdens de oorlog kon verrijken, wellicht klopt, kan men zich toch weer de vraag stellen of Klemanns interpretatie ook hier geen al te gemakkelijke generalisatie inhoudt.

De internationale handelsbetrekkingen werden met zwaardere problemen geconfronteerd dan de kleinhandel door de sterke inperking van de zeevaart en het afsnijden van de Indische kolonies door de Britse blokkade. Tijdens de neutraliteitsperiode (voor de Duitse invasie) bleef de import nog redelijk op peil, maar de export daalde sterk ten gevolge van uitvoerverboden, vaak opgelegd door de Britse regering. Tijdens de bezetting draaide dit beeld aanvankelijk om: de uitvoer bleef op peil, maar de invoer slonk. Vanaf 1944 daalden zowel import als export.

Op basis van literatuur en origineel bronnenonderzoek slaagt Klemann erin een mooi beeld op te hangen van de smokkel langsheen de Nederlands-Belgische (en in mindere mate de Nederlands-Duitse) grens. Deze beschrijvingen zijn bijzonder interessant omdat het om een activiteit gaat die voor de historicus per definitie moeilijk te reconstrueren valt bij gebrek aan sporen in de archieven. Tot een kwantificatie van de omvang van de smokkel komt Klemann echter niet. De auteur beperkt zich tot een raming van de toegevoegde waarde van de Nederlandse internationale handel op basis van officieel gepubliceerde cijfers. Deze reeksen zeggen weinig omwille van de vertekening door de smokkel, maar ook de gehanteerde berekeningsmethode overtuigt niet. De enige groothandelsactiviteit met een internationale dimensie waarvan de toegevoegde waarde bekend is, was de handel in wollen garens. Voor die sector beschikt Klemann echter enkel over cijfers voor de jaren 1938 en 1939. Wat de groothandel in kruidenierswaren betreft - die evenwel nauwelijks bij de internationale handel betrokken was, omwille van de aard van de producten en de uitvoerbeperkingen op voedingswaren - beschikt de auteur wel over cijfers die de gehele periode 1938-1945 overspannen. Naar analogie met de ontwikkelingen in die sector, berekent Klemann vervolgens hoe de groothandel in wollen garens zich tijdens de oorlog zou ontwikkeld hebben. Deze redenering snijdt vanzelfsprekend geen hout, want de ene groothandelstak was wel en de andere veel minder bij de internationale handel betrokken. Daarenboven kan de representativiteit van de groothandel in wollen garens voor de gehele internationale handel van Nederland in twijfel getrokken worden. (338-339)

Om een beeld van de handelsactiviteit tijdens de bezettingsperiode te kunnen schetsen, gebruikt Klemann heel wat literatuur en een indrukwekkende variëteit aan bronnenmateriaal. Zo gebruikt hij onder andere een aantal dagboeken. Toch vertoont de literatuurstudie hiaten: bijvoorbeeld ontbreken de werken van Roger Miellet (*Honderd jaar grootwinkelbedrijf in Nederland* (Zwolle, 1993); *Winkelen in weelde. Warenhuizen in West-Europa 1860-2000* (Zutphen, 2001)).

In tegenstelling tot de andere hoofdstukken verdwijnen vergelijkingen met het buitenland in het gedeelte over handelaars en winkeliers helemaal naar de achtergrond. Klemann stelt dat de literatuur hieromtrent nog in de kinderschoenen staat. (304) Ongelijk kunnen we hem moeilijk geven, maar er werd hier en daar toch wel wat

over deze problematiek gepubliceerd. Wat België betreft, kunnen we onder meer verwijzen naar het onderzoek van Peter Heyrman en Claudia Vermaut.

Ondanks deze kritische bedenkingen blijft het boek van Klemann de moeite waard. Het werk brengt veel informatie op een systematische wijze samen, zodat een breed beeld ontstaat over de Nederlandse economie en samenleving tijdens de bezettingsperiode. Vanuit dit oogpunt is er in België nog veel werk op de plank en biedt de studie van Klemann de nodige inspiratie. Ook in Nederland is de discussie zeker niet beslecht. Een aantal van de door Klemann gepre-

senteerde databanken zijn zeker voor verbetering vatbaar en wellicht zal dit ook leiden tot nieuwe interpretaties. Het is dus nog even wachten op de ‘definitieve’ databank en synthese over de Nederlandse economie tijdens de oorlogsperiode.

Repliek op Buyst en Lefebvre
Hein A.M. Klemann

Inleiding

Als Buyst en Lefebvre stellen dat ik 'de problematiek van collaboratie en verzet complexloos opzij' schuif en een bepaald stadium van de geschiedschrijving betreffende de Tweede Wereldoorlog ben ontgroeid, hebben zij slechts ten dele gelijk. De vraag waarom veel Nederlanders in de eerste oorlogsjaren sterk tot aanpassing geneigd waren, respectievelijk nauwelijks in verzet kwamen, ga ik bijvoorbeeld niet uit de weg. Een moreel beladen, en daarom in een wetenschappelijk debat onbruikbaar begrip als 'collaboratie' zal evenwel zelden mijn computer verlaten. Wel stuit ook ik op kwesties die - vaak al tijdens de bezetting - een morele dimensie hadden. In mijn werk over de economische ontwikkeling van Nederland in de jaren 1938-1948 gaat het echter in de eerste plaats om de economische ontwikkeling en de gevolgen daarvan. Daarbij komt naar voren in hoeverre economische groei en het verdwijnen van werkloosheid, samen met de goede voedselvoorziening, de bevolking in de eerste bezettingsjaren heeft bevestigd in zijn acceptatie van hetgeen onvermijdelijk leek, een Duitse overheersing voor de komende decennia. Al in de *AGN* concludeerde Blom dat de 'overheersende drijfveer voor het overgrote deel van de bevolking ... geruime tijd toch niet het zoeken naar de juiste positie tussen collaboratie en verzet [lijkt] te zijn geweest, maar eerder het vinden van de weg om de vertrouwde levenswijze zo ongestoord mogelijk voort te zetten.'[1]

Zo'n houding is maar al te menselijk en er moet daarom van worden uitgegaan dat ook de Belg of Fransman in 1940 het liefst zijn leven normaal had voortgezet. De vraag komt dan op waarom die houding in Nederland manifester was en langer werd volgehouden? In de economische ontwikkeling kan ten minste een deel van het antwoord worden gevonden.

Het dagelijks leven kan slechts voortgang vinden als de economische omstandigheden dit mogelijk maken. In Nederland was dit de eerste bezettingsjaren het geval. In België en Frankrijk nauwelijks. Dit verschil kan de aanvankelijk in Nederland minder geprononceerde vijandigheid ten opzichte van de bezetter verklaren, zonder dat de historicus in morele stellingen blijft steken. Economische analyse kan dan ook bijdragen aan de beantwoording van traditionele vragen betreffende de oorlogsjaren. Tegen analyse van de vraag waarom de neiging tot samenwerking met, respectievelijk verzet tegen de bezetter in bepaalde periodes of landen sterker was dan elders, heb ik geen bezwaar en de 'problematiek van collaboratie en verzet' schuif ik dan ook niet zomaar opzij. Morele antwoorden waarin 'goed', 'fout' of verschillende tinten 'grijs' centraal staan, verklaren evenwel niet alleen niets, ze roepen zoveel emoties op dat analyse daarna nauwelijks meer mogelijk is. Uit het wetenschappelijk debat dienen ze daarom te worden verbannen.

In hun reactie op mijn werk hebben Buyst en Lefebvre naast positieve opmerkingen, ook enige punten van kritiek. Behalve algemenere opmerkingen, valt die kritiek te herleiden tot drie clusters. In de eerste plaats zijn beide collega's het niet eens met de wijze waarop ik aantoon dat de productie redelijk op peil bleef, maar Nederland

1 J.C.H. Blom, 'Nederland onder Duitse bezetting 10 mei 1940-5 mei 1945', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XV (Haarlem, 1982) 55-94, daar 56.

vanaf 1942 desondanks ernstig verarmde. In de tweede plaats hebben zij problemen met sommige aspecten van mijn berekeningen en tenslotte constateren zij een tegenstelling tussen de hoge landbouwproductie en de teruglopende voedselconsumptie. Hieronder worden deze kwesties puntsgewijs behandeld.

Algemene punten

Een belangrijk punt van kritiek betreft het feit dat de titel van mijn boek aankondigt de jaren 1938-1948 te zullen behandelen, terwijl de analyse zich tot 1940-1945 zou beperken. Daartegen valt behalve dat de berekeningen steeds de jaren 1938-1948 beslaan, in te brengen dat, zoals uit de ondertitel blijkt, het werk over 'jaren van oorlog en bezetting' gaat. De jaren vóór en na de oorlog worden behandeld voor zover de ontwikkelingen vooruitlopen, respectievelijk terug te voeren zijn op de oorlogsjaren. Omdat de voor- en naoorlogse jaren evenmin los te zien zijn van depressie en wederopbouw zou een complete economische analyse van die jaren leiden tot een studie betreffende de economie gedurende depressie, oorlog en wederopbouw. Om dat te voorkomen moesten er compromissen worden gezocht die recht doen aan het idee dat de continuïteit van de economische geschiedenis niet zondermeer door de oorlog werd doorbroken, zonder dat het onderzoek onhanteerbare proporties aannam. Uiteraard bleven hierdoor enige vragen liggen. Het door mij naar voren gebrachte idee dat de economie in 1938 nog in sterke mate de gevolgen voelde van het protectionisme in Europa en vooral van het door deviezencontrole in stand gehouden Duitse isolement, is daardoor inderdaad niet gebaseerd op een volledige analyse van de vooroorlogse economische situatie, maar op de gangbare literatuur.

De vergelijking met de omringende landen zou te summier zijn. Er zijn evenwel maar weinig omvattende studies van de economie van in de Tweede Wereldoorlog bezette landen. Voor zover die er zijn, gaan zulke studies voor hun kwantitatieve gegevens bovendien uit van de officiële statistieken. Aangenomen kan worden dat die dezelfde problemen kennen als de Nederlandse statistiek van deze jaren, waarin een wisselend deel van de productie voor de zwarte markt bestemd was en nooit in de cijfers terechtkwam. Bovendien ontstonden er vele redenen om met de cijfers te sjoemelen, al was het maar de belastingdruk en overheidsregulering. Volgens de officiële cijfers zou bijvoorbeeld de landbouwproductie in Frankrijk 30% zijn gedaald. Niet alleen haalde de bezetter nog 10-20% van de resterende productie naar zich toe, ook viel de invoer van voedsel weg (voor de oorlog 20%). Alles bijeen blijkt uit deze cijfers dat de Franse bevolking met minder dan de helft van de normale voedselhoeveelheid moest toekomen. Uiteraard is dat onmogelijk. Er moet, net als in België, flink zwart zijn geproduceerd, maar er zijn nooit pogingen ondernomen die clandestiene productie (waarvoor in België percentages tot 50% worden genoemd) te kwantificeren. Analyses op basis van officiële statistieken zijn er voldoende, maar deze leveren, aangezien zij op onbetrouwbare cijfers zijn gebaseerd, weinig bruikbare inzichten op.

Tenslotte de vraag of alle Belgische bankbiljetten in 1945 ongeldig zijn verklaard. Vermoedelijk is dit een taalkundige kwestie. Mijns inziens zijn door de staat uitgegeven coupures (die in circulatie bleven) geen bank-, maar muntbiljetten.

Inkomensoverdrachten om niet

Door hetgeen de bezetter naar zich toehaalde van het nationaal inkomen af te trekken, laat ik zien dat Nederland, ondanks de door mij berekende, goed in stand gebleven

productie, vanaf 1942 ernstig verarmde. Buyst en Lefebvre's idee dat het zo berekend beschikbaar nationaal inkomen maar beter kan worden vergeten, bestrijd ik dan ook ten stelligste. Zij hebben gelijk dat bij het berekenen van dit beschikbaar inkomen, slechts inkomensoverdrachten om niet - overdrachten die niet betaald zijn - van het nationaal inkomen mogen worden afgetrokken. De vraag is of de Duitse onttrekkingen als zodanig mogen gelden. Met andere woorden: betaalden de Duitsers voor wat zij meenamen. Duidelijk is dat de bezetter zijn leveranciers in bijna alle gevallen betaalde. Was dat niet gebeurd dan hadden de Duitsers geen Nederlands bedrijf zonder permanente fysieke dwang kunnen laten produceren. Van ‘echte roof’ zoals Buyst c.s.

inkomensoverdrachten om niet noemen, was daarmee, zo lijkt het, geen sprake. Dat bedrijven werden betaald, betekent evenwel niet dat dit ook voor de samenleving als geheel gold. In strijd met de internationale bepalingen werden aan de Nederlandse schatkist alle gelden onttrokken die de bezetter nodig had. Iets anders dan inkomensoverdrachten om niet kan ik hierin niet zien. De overige onttrekkingen werden betaald door monetaire expansie - het vergroten van de geldcirculatie, voornamelijk door de inconvertibele Reichsmark - een munt van nul en gener waarde in het internationale betalingsverkeer - in guldens inwisselbaar te maken. Reichswirtschaftsminister Walter Funk noemde dit, toen hij ervan hoorde 'Raub' (140), 'echte roof'. Door een marionet - M.M. Rost van Tonningen - tot president van de Nederlandsche Bank te benoemen, werd het de bezetter mogelijk Duitse bankbiljetten, waarvoor zelfs in Duitsland nauwelijks iets te krijgen viel, om te zetten in guldens. Daarmee werd alles wat in Nederland nog te koop was, verkrijgbaar voor iedereen met Duits bankpapier. Het is duidelijk dat dit een door de bezetter af gedwongen inkomensoverdracht betrof. Niet de goederen of diensten, maar het geld waarmee deze werden betaald, was verkregen door 'echte roof'.

Volgens mijn berekeningen daalde het BBP tussen 1938 en 1945 niet met 48% zoals het CBS berekende, maar met 14%. De productie bleef, zelfs in extreme jaren, behoorlijk op peil. Door het wegvallen van overzeese inkomsten daalde het nationaal inkomen iets meer, in de genoemde periode met 18%. Van dat nationaal inkomen trok de bezetter evenwel een substantieel deel naar zich toe, waardoor het beschikbaar nationaal inkomen scherp daalde. In 1944 werd een dieptepunt bereikt, 52% beneden het niveau van 1938. De productie bleef overeind, maar desalniettemin verarmde het land vooral na 1941 schrikbarend.

Berekeningen

Buyst c.s. menen - en daar hebben zij gelijk in - dat er methodologische uitweidingen noodzakelijk zijn om het gepresenteerde cijferwerk te evalueren en interpreteren. De keus om die verspreid in de tekst op te nemen, vinden zij ongelukkig. Het alternatief - een technisch boek over de cijfers dat in een apart economisch-historisch circuit was blijven steken - achtte ik evenwel ongewenst. Mijns inziens gebeurt dat al te vaak met economisch-historisch onderzoek. Voor technisch detailonderzoek is daar geen bezwaar tegen.Vandaar dat een deel van mijn onderzoek eerder in artikelen is gepubliceerd.[2]

Als beoefenaar van een historische subdiscipline moet de economisch historicus evenwel in boeken waarin thema's worden aangesneden van belang voor het algemeen historisch debat, zodanig schrijven dat deze niet slechts leesbaar zijn voor economisch-historische specialisten. De keuze de beschrijving van de berekeningen

2 H.A.M. Klemann, 'De economische exploitatie van Nederland door de Duitse bezetter', in: H. Flap, W. Arts, *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam, 1997) 117-138; H.A.M. Klemann, 'De legale en illegale productie in de landbouw 1938-1948', in: *NEHA-jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis*, LX (1997) 307-338; H.A.M. Klemann, '"Belangrijke gebeurtenissen vonden niet plaats... ." De Nederlandse industrie 1938-1948', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CXIV (1999) 506-552.

summier te houden, is daarmee verklaard. Uiteraard is dit voor de één een pre, terwijl de ander er ongelukkig mee is. Enige bijlagen hadden dit kunnen ondervangen, maar hadden het werk nog omvangrijker gemaakt. Om het bezwaar volledig te ondervangen, wordt er aan gewerkt cijfers, basismateriaal, plus de daarmee uitgevoerde berekeningen te beschrijven en via internet toegankelijk te maken.

Ook de opmerking van de criticasters dat mijn berekeningen betreffende de ontwikkeling van de detailhandel wellicht een 'al te gemakkelijke generalisatie' zijn, moet ik bestrijden. Als er één sector is waarin de cijfers nauwkeurig zijn, is het de detailhandel. Er zijn behalve van het

CBS ook van het Economisch Instituut voor den Middenstand voor een aantal typen winkels gegevens betreffende de omzetontwikkeling en de verhouding tussen omzet en toegevoegde waarde. Bovendien zijn er in 1940 tellingen geweest van middenstandsbedrijven, grootwinkelbedrijven en coöperaties uitgesplitst naar verhandelde artikelen en omzetcategorie. Aan de hand van deze gegevens valt de toegevoegde waarde in de sector goed te berekenen. Ook zonder de zwarte productie steeg deze tussen 1938 en 1943 met 25%. De hamsterwoede zorgde er voor dat 1940 en 1941 nog veel betere cijfers te zien gaven. Pas in 1944 daalde de legale toegevoegde waarde in de detailhandel 2% onder die van 1938, maar toen nam de zwarte handel grootse vormen aan. Aan de hand van de zwarte productie in landbouw en industrie kan de zwarte omzet in de detailhandel per sector worden geschat. Wordt daarvoor een voorzichtig cijfer genomen, dan bleef de toegevoegde waarde in de detailhandel gedurende de hele bezetting ruim boven het niveau van 1938. (319) Natuurlijk staat daar tegenover dat middenstanders door de bonnenadministratie meer werk kregen, maar aan hun bijdrage aan het BBP doet dat niets af.

Voor de internationale handel zijn de berekeningen problematischer. De legale omzetontwikkeling is bekend, maar de gegevens ontbreken om daaruit de toegevoegde waarde te distilleren. Wel is bekend dat in groot- en detailhandel enerzijds de omzet door schaarste geringer werd, maar dat die schaarste anderzijds de uitval van goederen tot bijna nul reduceerde. Inderdaad is in de internationale handel de verhouding tussen omzet en toegevoegde waarde berekend aan de hand van niet geheel representatieve cijfers, waarbij evenwel moet worden aangetekend dat het onaannemelijk is dat de verhouding tussen toegevoegde waarde en omzet een andere ontwikkeling doormaakte dan in de andere deelsectoren van de handel. Op de totaalcijfers zijn deze berekeningen bovendien van weinig invloed. De handel bepaalde in 1938 10% van het nationaal inkomen, en van die 10% bepaalde de internationale handel 25%. Geaccepteerd moest worden dat de toegevoegde waarde in de internationale handel - die in 1938 het nationaal inkomen voor 2,5% bepaalde maar door de scherpe daling van de in- en uitvoer vanaf 1940 minder belangrijk werd - is gebaseerd op cijfers waarvan het aannemelijk is dat de trend juist is, maar waarvan de exacte hoogte iets kan afwijken. Tenslotte is het jammer dat smokkel niet te kwantificeren valt, maar dit is inherent aan deze handel.

Buyst c.s. zijn teleurgesteld dat het nivellerend effect van de inkomstenbelasting uit 1941 niet is nagerekend. Een probleem daarbij was dat dit een rijksbelasting betrof, terwijl ter compensatie lokale heffingen werden afgeschaft. Eind 1940 werd in *ESB* een berekening gepubliceerd betreffende het inkomensnivellerend effect in enige gemeenten. De auteur maakte evenwel zijn uitkomsten slechts in grafieken aanschouwelijk, zonder precieze cijfers te publiceren. Het herhalen van deze berekeningen, vereist onderzoek in verschillende gemeentes naar aard en hoogte van de diverse heffingen die in 1941 werden afgeschaft. Omdat niets erop wijst dat de uitkomsten anders zouden zijn dan in het *ESB*-artikel, leek mij het opnieuw uitvoeren van deze tijdrovende calculaties overbodig.[3]

Tenslotte de vraag of in 1945 een reëel loon ter hoogte van 5% van dat van 1938 realistisch is, en of het doorrekenen van het effect van de zwarte markt op de reële inkomens niet anders had moeten geschieden. Buyst en Lefebvre hebben gelijk als

3 P.C.J. Kien, 'Gewijzigde belastingdruk door de invoering van de loonbelasting', *Economischstatistische berichten*, 27 december 1940, 784-786.

zij stellen dat de extreme zwarte prijzen tot een andere besteding van het budget moet hebben geleid. Het zou mooi zijn de weging van de uitgaven hieraan aan te passen. Daartoe had er gedurende de oorlog budgetonderzoek moeten plaatsvinden, of zouden er een groot aantal huishoudboekjes bewaard moeten zijn. Dat is niet het geval. Uitgaan van de CBS kosten-van-levensonderhoudindex en alle zwarte aankopen negeren - wat veelal gebeurd - wekt echter de onzinnige indruk dat de welvaart

van loontrekkers tijdens de Hongerwinter met niet meer dan 5% ten opzichte van 1938 was gedaald. Wordt de zwarte voedselproductie, die steeg tot 40%, in 1944 en 1945 verwerkt in de kosten van levensonderhoud - waarbij moet worden uitgegaan van vooroorlogse wegingsfactoren omdat er geen andere zijn - dan steeg dit indexcijfer niet tot 149 in 1944 en 1945 (1938=100), maar tot respectievelijk 562 en 1138 (1938=100). Voor de reële loonsom betekent dit dat deze in de Hongerwinter tot 25 en 15 (1938=100) werd gereduceerd. Van deze periode is bekend dat mensen hun vermogen - spaargeld, sieraden, kleding en linnengoed, meubilair - moesten aanspreken om te overleven. Tot en met 1943 daalde de voor de prijzen - inclusief zwarte voedselprijzen - gecorrigeerde loonsom, na tot 1942 redelijk op peil te zijn gebleven, met 47% ten opzichte van 1938. Gegeven het nivellerend effect van de kinderbijslag en inkomstenbelasting uit 1941, verklaart dit dat er tot de Hongerwinter wel sprake was van sterke verarming, maar, mede door de goede voedselvoorziening, niet van schrijnende toestanden. Worden de kosten van levensonderhoud ook gecorrigeerd voor de zwarte handel in andere goederen dan voedingswaren - kleding, schoeisel, brandstoffen, fietsbanden en allerhande luxe - dan stegen de kosten van levensonderhoud nog spectaculairder. Vanaf 1942 daalde de loonsom gecorrigeerd voor deze prijsindex al tot 35 (1938=100) en in 1945 inderdaad tot 6%. Uiteraard geeft deze index meer een indicatie van de verarming, dan een reëel beeld van de bestedingen. Vanaf 1942 was het, zo luidt ook mijn commentaar bij de tabel waarin deze cijfers te vinden zijn (557-558), voor velen daardoor ‘niet meer mogelijk in voldoende mate in de primaire levensbehoeften te voorzien. Voedsel was er nog voldoende, maar van zeep, brandstof, kleding en schoeisel, moest ... de bevolking ... ernstige tekorten accepteren.’ De door Buyst en Lefebvre bekritiseerde 5% reëel loon, wordt in mijn eigen tekst gepresenteerd als niet meer dan een indicatie van de mate van verarming.

Landbouw en voedselvoorziening

Voor Nederlanders die zich bezighouden met bezettingsgeschiedenis zijn de hoge voedselproductiecijfers vermoedelijk weinig verbazingwekkend. Mijn berekeningen in deze zijn goeddeels gebaseerd op werk van mijn Utrechtse collega Trienekens, die aantoonde dat de voedselvoorziening zo geregeld was, dat de bevolking tot september 1944 - toen in het bezette landsdeel de Hongerwinter uitbrak - qua voeding niets tekort kwam.[4]

Wel zijn de cijfers voor twee kleine deelsectoren enigszins onzeker. Net als bij de internationale handel zijn er onvoldoende basisgegevens om voor de visserij en tuinbouw betere cijfers samen te stellen. Voor de tuinbouw leunen de berekeningen op enige aannames, waardoor de productieomvang in deze sector, die in 1938 de landbouwproductie voor 10 en het BBP voor 1,7% bepaalde, wat ruw is geschat. Voor de visserij zijn er geen andere gegevens dan de CBS-cijfers, terwijl verspreide informatie erop wijst dat er nogal wat vis clandestien is aangevoerd. Vandaar dat er vanuit is gegaan dat de zwarte productie hoog was. Er bestond een ruime vraag naar

4 G.M.T. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening 1940-1945* (Utrecht, 1985).

dierlijke vetten, reden om de CBS-cijfers te verhogen met een toeslag voor de zwarte productie gelijk aan de zwarte productie in de andere sector die dierlijke vetten voortbracht, de veeteelt. Uiteraard is dit niet meer dan een schatting. Een alternatief was de sector buiten beschouwing laten. Gegeven het feit dat de visserij in 1938 1,3% van de voedselproductie uitmaakte en 0,2% van het BBP, lijkt het zinloos hier meer woorden aan vuil te maken. Belangrijker is de opmerking dat ik wat de voedselvoorziening betreft een te optimistisch beeld ophang. Ik schat de landbouwproductie hoog, terwijl ik in het hoofdstuk over de materiële verzorging van de bevolking het monotone karakter van de voeding beschrijf.

Nederland was in geldeenheden vóór de oorlog netto exporteur van voedingswaren, maar het

is nog de vraag of dit ook gold voor de productie in voedingseenheden. Het importeerde enorme hoeveelheden graan om zijn bevolking en veestapel te voeden en exporteerde luxe, dierlijke producten en groenten. Gedurende de oorlog viel de invoer weg en werd ook de uitvoer tot een minimum teruggedrongen. Om ervoor te zorgen dat de bevolking van eigen bodem kon worden gevoed, werd de veestapel - vooral de varkens- en pluimveestapel - goeddeels opgeruimd. Grasland werd omgeploegd tot akkers. Een stijgende productie van aardappels, graan en ruwe tuinbouwproducten resulteerde. Daartegenover stond een daling van de veeteeltproductie. Omdat de waarde van een eenheid calorieën in aardappelen veel geringer is, dan de waarde van die eenheid in vlees of kaas, daalde de waarde van de productie fors. Wordt de zwarte productie in ogenschouw genomen, dan betrof die daling reëel ruim 20%. De akkerbouwproductie - de productie van ruwe calorieën - steeg evenwel met 43%, terwijl de duurdere, maar daarom nog niet meer voedingseenheden opleverende veeteelt daalde met 49%. (212) Trienekens heeft al aangetoond dat de voedselproductie en de gelijkmatige verdeling daarvan ervoor zorgden dat er weinig redenen zijn om aan te nemen dat er vóór de Hongerwinter mensen ernstig tekort kwamen. In hoofdstuk 6 bevestig ik door middel van mijn berekeningen Trienekens conclusies. Dat iedereen via de distributie op min of meer hetzelfde dieet werd gezet, betekende evenwel een herverdeling van het beschikbare voedsel. Vooral burgerlijke klassen moesten met minder vlees, eieren, dierlijke vetten en andere soorten als lekker ervaren voedsel rondkomen. Uiteraard mopperden ze. Ook thans zou een goed deel van de bevolking indien gedwongen genoegen te nemen met een voldoende, maar niet overmatig, vetarm, vezelrijk dieet, goeddeels bestaande uit plantaardige producten, het idee hebben ernstig tekort te komen.Van de groep die beter werd gevoed dan vóór de oorlog - de werklozen uit de jaren 1930 die een baan kregen en zich daardoor het rantsoen - dat ze zich voor de oorlog nooit konden permitteren - ook konden aanschaffen, is in de bronnen weinig terug te vinden.

Recensies

Algemeen

K. van der Wiel, *Op zoek naar een biografisch portret in het verleden,* K. Bossaers, J. Brugman, J. Knoester, ed. (Op zoek naar.. .III; Hilversum: Verloren, [Leiden]: Erfgoedhuis Zuid-Holland, [S.L.]: Stichting museaal en historisch perspectief Noord-Holland, 2003, 123 blz., €11,-, ISBN 90 6550 780 9).

Wat doe je met een kleine maar intrigerende historische bron, een kaasschriftje van een veeboer als behandeld in het eerste voorbeeld van het onderhavige boek, of brieven van je betovergrootmoeder? Dit derde deel uit de reeks 'Op zoek naar.....' is een handleiding voor historisch biografisch onderzoek. Het is vooral geschreven voor 'mensen die op zoek zijn naar de levens van minder bekende personen én die over de resultaten van hun onderzoek willen schrijven' (7). Dit vraagt om een andere aanpak dan schrijven over een bekend historisch personage. In de inleiding zegt de schrijver de term 'biografie' te groot te vinden voor wat hij beoogt. Toch kan ook de professionele biograaf-historicus misschien nog iets in dit boekje vinden, alleen al omdat er vele handige naslagwerken, vindplaatsen en websites in worden genoemd.

Het boek bestaat uit twee delen. In de eerste helft worden aanwijzingen gegeven voor een eerste terreinverkenning, vindplaatsen besproken, zoeken, ordenen en schrijven behandeld. Dit wordt afgesloten met een zeer nuttige checklist: ga na of er al een 'In memoriam' aan je hoofdpersoon is gewijd, of er al archiefonderzoek naar hem of haar is gedaan, verdiep je in het beroep, de familie, de sociale omgeving en wooncarrière van je personage. De vele aanwijzingen in de checklist en ook in de hoofdstukken daarvoor, zijn vooral praktisch van aard. Trek conclusies na een dag archiefonderzoek, plaatsje hoofdpersoon in de ontwikkelingen van zijn tijd, bestudeer politiek, dagelijks leven, literatuur en oude kranten! Van de levensstijl kan een inboedelbeschrijving getuige zijn, enzovoort. Enkele paragrafen zijn teveel een opsomming geworden van naslagwerken, zoals bijvoorbeeld de paragraaf 'Moeilijke woorden en begrippen' (41). Deze had misschien beter achterin het boek kunnen worden opgenomen, in de bijlagen met lijsten van biografische naslagwerken, naamboekjes, instellingen en internetadressen. Het verschil zit hem natuurlijk in de korte commentaren die in de paragrafen erbij staan. Van allerlei vindplaatsen worden ook data genoemd: voor beroepen vóór 1800 kun je de gildenarchieven proberen, vanaf 1922 staan bedrijven geregistreerd in het handelsregister van de Kamer van Koophandel. Aardig is ook de korte uitweiding over wat de functie van een archief nu eigenlijk is, watje er daarom wel en niet van mag verwachten. Aan het nieuwe fenomeen van de websites, vaak nog in wording, is eveneens aandacht besteed. En, zo vanzelfsprekend dat ik het bijna vergeet, aan de noodzaak van het stellen van vragen.

In het tweede deel van het boek worden drie praktijkvoorbeelden gegeven. Van de levens van een veeboer te Opperdoes in de negentiende eeuw en een schipper voor de VOC op China in de achttiende eeuw worden het feitenmateriaal en de zoektocht ernaar besproken, alsmede hoe de vondsten met gegevens uit de literatuur zijn te integreren. Het derde voorbeeld is een eindproduct: het levensverhaal van

Louise Wijnaendts, werkzaam voor de vroege vrouwenbeweging in de negentiende eeuw. Merkwaardig genoeg, vind ik de verslagen van

gevonden materiaal interessanter dan dit eindproduct, het uiteindelijke biografische portret van voorbeeld drie. Ik denk niet dat dit aan het personage of de schrijfstijl ligt. Een levensverhaal boeiend beschrijven is wellicht het moeilijkste onderdeel van het hele proces.

In een citaat (van wie?), wat verloren onderaan het hoofdstuk 'Waar vind ik het materiaal' (15-33), klinkt een geluid van historisch-filosofische aard daarover: 'It is easier to collect data than to know what to do with them' (33). Van der Wiel geeft natuurlijk allerlei oplossingen voor dit probleem, zoals het lijstje met vragen dat hij aanbeveelt als mogelijke leidraad voor het schrijven van een levensverhaal. Toch is dit niet de sterkste kant van het boekje. Zijn benadering is steeds weer erg praktisch en iets meer gericht op het vinden dan op het ordenen en verwerken. Hoewel de schrijver geen tijdperken uitsluit, lijkt hij toch vooral mogelijke biografische schetsen van personen uit de laatste drie eeuwen op het oog te hebben. Dit stemt ook overeen met de opzet van de serie 'Op zoek naar...': '.. .historie dichtbij, de geschiedenis op maat' (7).

Martha Catania-Peters

M. van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld. Plaatselijk bestuur, dorpsgrenzen en bestuurlijke indeling in de Meierij van's-Hertogenbosch, circa 1200-1832* (Dissertatie (bewerkt) Katholieke Universiteit Brabant 2002, Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland. Derde reeks; Tilburg: Stichting Zuidelijk historisch contact, 2003, 383 blz., ISBN 90 70641 69 0).

De auteur van dit werk is sedert 1981 werkzaam als ontwikkelingswerker. Het geboorteland Brabant bleef hem echter intrigeren zodat hij na een onderzoek, dat slechts vier jaar in beslag nam, in 2002 bij prof. dr. A.J. Bijsterveld (Universiteit van Tilburg) promoveerde op het eerste boek waarin een poging wordt gedaan om de ontwikkeling van het plaatselijk bestuur en de bestuurlijke indeling van de Meierij van 's-Hertogenbosch in de periode ca. 1200-1832 te analyseren en te verklaren.

Van Asseldonk onderzocht nagenoeg alle middeleeuwse archiefbronnen en zeer veel latere archieven. Tegenover deze overvloed aan primaire bronnen staat een zwakke theoretische basis. De theorie van Blickle over het communalisme waaraan in 1995 een symposium gewijd werd en waarvan de uitgewerkte voordrachten verschenen in *Noordbrabants historisch jaarboek*, XVII-XVIII (2000-2001), laat de auteur zonder opgave van redenen links liggen (19). Zijn methodiek trekt eveneens de aandacht. Al 'luisterend' naar zijn bronnen, stelde hij de vraagstelling aan de hand van zijn bevindingen herhaalde malen bij. Het gebruik van hedendaagse termen wijst hij zonder meer af omdat ze het zicht op het verleden zouden belemmeren. Vervolgens introduceert hij zijn eigen termen waaronder die van 'algemeen bestuurlijk ressort' en 'openbaar rechterlijk ressort' met name moeten worden genoemd.

Na in het eerste deel de diverse instituties zoals steden, vrijheden en heerlijkheden te hebben geïntroduceerd, worden in het daarop volgende deel zestien taakvelden die door de plaatselijke besturen zijn uitgeoefend besproken. Een omvangrijk derde deel handelt over de totstandkoming van de geografische grenzen tussen de dorpen, waarna in het vierde deel de evolutie van de algemene bestuurlijke indeling volgt.

In een samenvatting worden enkele ontwikkelingsfasen onderscheiden. Nadat in de dertiende eeuw de onvrije lieden in de Meierij juridisch vrij waren geworden ontstonden de oudste bestuursvormen: de corporele vergadering en de ding- of schepenbanken. De corporele vergadering bestond uit de notabelen van het dorp, de schepenen oefenden een complex van bestuurlijk-juridische functies uit. De meeste dingbanken werden gesticht tussen 1170 en 1300.

In een volgende fase kwamen de beden, die vanaf 1438 volgens een stelsel van vaste quoten werden geheven. De periode van de Gelderse oorlogen zorgde vanaf ca. 1480 voor het ontstaan van permanente dorpskassen die vanaf de late zestiende eeuw beheerd werden door een of meer borgemeesters, mannen die een jaar lang de kas moesten beheren en daarvoor persoonlijk aansprakelijk waren. Rond 1600 kwamen de 'regenten' op, vaste beroepsbestuurders die in de loop der tijd steeds meer de macht aan zich trokken met als gevolg dat rond 1700 de invloed van de corporele vergadering zeer gering was geworden. Tussen 1795 en 1810 ontstonden de nu nog bestaande gemeenten en werden bestuur en rechtspraak volledig van elkaar gescheiden. Pas wanneer er conflicten ontstonden, werden er grenzen vastgesteld, maar pas tussen 1795 en 1832 werden alle gemeentegrenzen exact vastgelegd.

De auteur heeft met dit boek in een in Brabant sterk levende behoefte voorzien. Een ander pluspunt is dat veel verouderde denkbeelden worden opgeruimd, zoals, om er maar een te noemen, de notie dat de gemeentegrenzen in dit deel van Nederland afgeleid zouden zijn van de parochiegrenzen. Het was veel eerder zo dat kerkelijke en wereldlijke indeling zich volkomen gescheiden ontwikkelden.

Dat neemt niet weg dat er op dit boek nogal wat aan te merken valt en dat we er mijns inziens nog lang niet uit zijn. Van Asseldonks methode van 'het luisteren naar de bronnen' gaat ervan uit dat de overgeleverde documenten de realiteit van toen weergeven en dat het slechts nodig is van de inhoud ervan kennis te nemen. Zo simpel is het echter niet! Een bron spreekt nooit voor zichzelf, hij moet altijd in zijn context worden geplaatst en weerspiegelt de gedachten en concepten van de schrijver of het circuit waartoe hij behoorde. Aan het slot gekomen rijst niet een nieuw ander beeld op dat de duidelijkheid geeft waar menig lezer naar zal hebben uitgezien. Het lijkt erop dat de schrijver zich nog te weinig van zijn bronnenmateriaal los heeft kunnen maken. Een goede theorie had hier zijn diensten kunnen bewijzen.

Bij de behandeling van de periode 1648-1795 worden enkele belangrijke ontwikkelingen niet vermeld, zoals de toenemende bemoeienis van Den Haag na 1678 met het beheer van de plaatselijke financiën en de opkomst van de kwartiersvergaderingen in de zeventiende eeuw. De periode 1795-1832 had beter helemaal buiten beschouwing kunnen worden gelaten, omdat vanaf ca. 1780 hele nieuwe, door de auteur niet waargenomen opvattingen over overheid en bestuur opkwamen en de interventie van een vreemde mogendheid, Frankrijk, zorgde voor een verregaande centralisatie van de macht in het voor Brabant verre Den Haag. Uiterst discutabel is ook zijn bewering dat het begrip rechtspersoon pas in het begin van de negentiende eeuw zou zijn ingevoerd.

De onderhavige materie had naar mijn mening met veel meer vrucht benaderd kunnen worden vanuit een concept als 'machtsverhoudingen', terwijl ook de theorie van het communalisme aanknopingspunten biedt. De bestuurlijke structuren die in Staats-Brabant in 1795 bestonden, waren immers de resultante van een machtsstrijd tussen de hertog van Brabant, lagere adellijke heren en tenslotte zeker ook de 'landlieden', de bewoners van het platteland. Volgens Van Asseldonk zijn er weinig aanwijzingen voor boeren die schaak speelden met de heren en zou de invloed op de evolutie van bestuursstructuren van onderaf gering zijn geweest. Hij vond immers geen opstanden, noch revoluties (177), alsof er niet meer manieren zijn om je te verzetten tegen wat van buiten of van boven komt. Zo kwamen aan het einde van de zeventiende eeuw de oplopende spanningen tot uiting in een reeks moordaanslagen

op predikanten, schoolmeesters en belastinginners. Structuren die zich van onderaf ontwikkelden waren er wel degelijk en ze komen in dit boek ook voor, maar worden niet als zodanig herkend. Ik noem slechts het burengerecht en de corporele vergadering. Een orgaan als het laatste ontstaat welhaast vanzelf, wanneer de notabelen 's zondags na de kerk in de herberg elkaar treffen en zaken bespreken

die allen aangaan en beter gezamenlijk kunnen worden aangepakt. Zo'n orgaan wordt niet ingesteld door een heerschap, maar ontstaat, waarna in een volgende fase hertog en lagere heren er het voordeel van inzien omdat zij nu een aanspreekpunt hebben en het collectief van boeren en boertjes gemakkelijker fiscale en andere verplichtingen op kunnen leggen.

Ton Kappelhof

G. van Tussenbroek, *Onder de daken van Zaltbommel. Bouwen en wonen in de historische binnenstad (1350-1650)* (Utrecht: Matrijs, 2003, 224 blz., € 29,95, ISBN 90 5345 227 3).

Zaltbommel kent menigeen alleen als silhouet met een karakteristieke toren bij het passeren van de Waalbrug. Maar wie zich laat verleiden tot een bezoek treft een historisch juweel, gevat in het groen van de wallen.

Voor het eerst is er nu een alomvattende beschrijving van de stad, waarin niet alleen de geschiedenis spreekt vanuit de archivalische bronnen, maar waar de bebouwing als het ware zelf spreekt. De methodiek daarvoor was het bouwhistorisch onderzoek, met name van de huizen achter de gevels. Bij een aantal verbouwingen en restauraties in de laatste twintig jaar is het mogelijk geweest om de anatomie van de huizen te doorgronden. De geschiedenis blijkt in de meeste gevallen terug te gaan tot de (her)bouw na de grote stadsbrand van 1524. Uit diverse aanwijzingen concludeert de auteur dat veel van wat toen verbrand is nog een houtskeletconstructie had. Het herstel van de schade betekende gelijk een vrijwel voltooide verstening van de stad. Op grond van de verzamelde gegevens probeert de auteur te komen tot een typologie van deze huizen en daarbij verschijningsvorm, constructie en indeling een functionele inhoud te geven. De huizen blijken van oorsprong een gemengd karakter te hebben gehad met wonen, ambacht, opslag en verkoop in één gebouw. Er is een aantoonbare verwantschap met de huizen van 's-Hertogenbosch. Deze typologie verheldert de verschillende karakteristieken van de diverse straten in relatie tot de economische activiteit. De ligging aan de rivier genereerde welvaart, waardoor er in de zestiende eeuw wel 4000 inwoners waren in een stad met 900 huizen. Branden als die van 1503 en 1524 en in mindere mate diverse belegeringen veroorzaakten flinke schade aan dit bestand, maar als de economie op peil bleef, was de stad even later weer op orde. Hoe dat in zijn werk ging: de organisatie van het bouwbedrijf en de herkomst van de bouwmaterialen, wordt ook besproken.

De economische neergang in de zeventiende eeuw daarentegen bracht het aantal inwoners en het aantal huizen met ruim een derde terug. Bij wat men toen prijsgaf, werd niet gekeken naar monumentaliteit. De auteur demonstreert dit met het verhaal van het rijke vroeg-renaissance stadspaleis van Johan van Rossum. Behalve met een zeer gedetailleerde tekening van rond 1600 is dit verhaal geïllustreerd met een tekening van J. Stellingwerf, die ruim honderd jaar later een huis tekende dat hij niet gekend had. Elders in het boek komen we zijn werk nog een paar keer tegen. Het werk van deze tekenaar is artistiek inferieur en hoogst onbetrouwbaar en voor eens en voor altijd zou besloten moeten worden om dit nooit meer als topografische bron

te gebruiken. Gelukkig wordt dit gecompenseerd door de vele andere illustraties: naast oude en recente foto's zijn er veel kaarten en juist ook foto's en tekeningen die de constructie van de huizen tonen. Dit benadrukt dat het inzicht van de bouwhistoricus primair gebaseerd is op het zien.

Bouwhistorici vinden voldoende in dit boek om vakdiscussies aan te wakkeren, zoals bijvoorbeeld over de betekenis van dwarshuizen. Diverse besproken panden werden, zelfs nog

in 2000, gesloopt. Het is ook een belangrijke boodschap van dit boek: een waarschuwing om pas na een bouwhistorische toets eventueel een besluit over sloop te nemen. Gebrek aan kennis leidt tot verkeerde beslissingen, zelfs bij restauraties. Nu biedt dit boek voor beleidsmakers en architecten een kompas.

Ook voor wie inzicht wil hebben in het functioneren van een (toen) middelgrote stad in met name de zestiende eeuw en de weerslag daarvan op de bebouwing, is dit een boek om niet te missen. De vormgeving van de uitgever staat er garant voor dat het verleidelijk is om dit werk steeds weer ter hand te nemen.

Bart Klück

G. van Wezel, met medewerking van P. le Blanc, e.a., *De Onze-Lieve-Vrouwekerk en de grafkapel voor Oranje-Nassau te Breda* (De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst; Zwolle: Waanders, Zeist: Rijksdienst voor de monumentenzorg, 2003, 484 blz., €50,-, ISBN 90 400 8746 6).

De Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk in Breda werd gebouwd vanaf 1410 op initiatief van Engelbrecht I, graaf van Nassau-Dillenburg, die zich in 1403 in Breda gevestigd had. De bouw en inrichting van de kerk vonden plaats in de cultureel belangrijkste bloeiperiode van Breda, de vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw. Met het vertrek van het Nassause hof uit Breda in 1550 kwam aan deze bloei een einde. Maar toen was de Grote Kerk inmiddels uitgegroeid tot een imposant gotisch bouwwerk en rijk gedecoreerd met beeldhouwwerk, muuren gewelfschilderingen en gebrandschilderd glas.

In de jaren 1520-1526 werd in opdracht van Hendrik III aan de noordzijde van het koor het nieuwe Herenkoor gebouwd, als nieuwe grafkapel voor de Nassau-dynastie. De gewelven van deze kapel werden in 1533 beschilderd door de Italiaanse kunstenaar Tommaso Vincidor da Bologna. De grotesken die Vincidor aanbracht, weerspiegelen de belangstelling van Hendrik III voor de renaissancestijl en zijn voor Nederlandse begrippen opmerkelijk Italiaans-klassiek. Een andere blikvanger in het Herenkoor is het grafmonument voor Engelbrecht II en zijn echtgenote (toegeschreven aan Jan Mone, ca. 1531-1534), dat eveneens in opdracht van Hendrik III gemaakt werd. Het is uitgevoerd in zwart marmer en albast, met vier levensgrote figuren *all'antica* op de hoeken en is een van de belangrijkste beeldhouwwerken die in die tijd in de Nederlanden vervaardigd werden.

De bouwgeschiedenis, decoratie en interieuronderdelen van de Bredase Grote Kerk, zoals koorbanken en grafmonumenten, zijn op voorbeeldige wijze beschreven in de monografie *De Onze-Lieve-Vrouwekerk en de grafkapel voor Oranje-Nassau te Breda*, die is verschenen in de serie De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst. De samenstelling en eindredactie waren in handen van Gerard van Wezel, die tevens enkele hoofdstukken schreef. Eerder verscheen van zijn hand een studie over een ander belangrijk monument in Breda, het Paleis van Hendrik III, dat met dit boek een tweeluik vormt.

De aanleiding voor deze studie over de Grote Kerk is de restauratie van het ex- en interieur in de periode 1994-1998. Het boek vormt de weerslag van het tijdens de

restauratie verrichte onderzoek naar de bouwgeschiedenis en de (restauratie-)geschiedenis van onder andere de muurschilderingen en de grafmonumenten. Het bestaat uit drie delen, Middeleeuwen, Renaissance en Nieuwe Tijd, die steeds enkele hoofdstukken omvatten, gevolgd door een catalogusdeel. Wat waar besproken wordt, is snel te vinden via de gedetailleerde inhoudsopgave die het boek tot een zeer toegankelijk naslagwerk maakt.

De hoofdstukken (en de ‘entries’ in het catalogusdeel) werden geschreven door diverse specialisten en zijn gedegen en prettig leesbaar. Het deel Middeleeuwen opent met een hoofdstuk over de bouwgeschiedenis van de kerk, geschreven door Matthijs Burger. Michel Timmermans schreef over de decoratie van de laat-middeleeuwse sluitstenen, kapitelen en kraagstenen. De functie en betekenis van de middeleeuwse muur- en gewelfschilderingen zijn onderwerp van een essay door Paul le Blanc. In het deel Renaissance worden de grafmonumenten en epitafen in de kerk beschreven door Frits Schoften en de grafzerken door Tim Graas en Harry Tummers. Gerard van Wezel wijdde een hoofdstuk aan het nieuwe Herenkoor als grafkapel voor Oranje-Nassau, gevolgd door een bijdrage van Liesbeth Helmus over altaarstukken voor de Reformatie. Het deel Nieuwe Tijd bestaat uit een hoofdstuk over de protestantse inrichting van de kerk sinds de Reformatie (door Tim Graas) en een hoofdstuk over de klokken in de Bredase toren (door Jacques Maassen).

Waardevol zijn de vele foto's van bouw- en interieuronderdelen en inventarisstukken die in het boek opgenomen zijn. Ze laten zien hoe verrassend rijk gedecoreerd het interieur van de Grote Kerk is. Zo blijkt uit de foto's van de gebeeldhouwde kapitelen en van de misericorden aan de koorbanken dat in de kerk onverwacht veel duivels, monsters en figuren uit het dagelijks leven uitgebeeld zijn. Kleurenfoto's van de gebrandschilderde ramen maken de daarop uitgebeelde motieven goed zichtbaar.

Van de Grote Kerk zijn geen zeventiende- of achttiende-eeuwse interieurschilderijen of -prenten bekend. Dit wordt enigszins gecompenseerd door het grote aantal foto's uit de negentiende en vroege twintigste eeuw dat van de kerk en het interieur bewaard gebleven is. Gelukkig heeft Van Wezel veel van deze foto's in het boek opgenomen. Ze zijn boeiend om naar te kijken, maar maken bijvoorbeeld ook duidelijk hoe kunstwerken eruit zagen vóór en ná vroege restauraties. Zo tonen foto's uit 1860 van het grafmonument voor Engelbrecht I, diens vrouw en zoon (anoniem, ca. 1505-1515) hoe gehavend de restauratie-architect Pierre Cuypers het monument aantrof, alvorens hij in dat jaar met zijn ingrijpende restauratie begon. Een ander voorbeeld is de muurschildering van Christoffel (anoniem, ca. 1535), die getuige foto's uit 1908 en 1955 in het verleden nogal eens overgeschilderd of anderszins aangetast is.

De monografie over de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Breda is een zeer volledig naslagwerk dat laat zien hoe verrassend mooi deze kerk is wat betreft architectuur en decoratie. Het maakt tevens duidelijk dat Hendrik III met zijn opdracht tot de bouw en decoratie van het nieuwe Herenkoor en het grafmonument van Engelbrecht II een aanzienlijke bijdrage leverde aan de introductie van de renaissancestijl in de Nederlanden.

Yvonne Bleyerveld

J. Tollebeek, T. Verschaffel, L. Wessels, ed., *De palimpsest. Geschiedschrijving in de Nederlanden 1500-2000* [I], *Teksten*, [II], *Fragmenten* (Hilversum: Verloren, 2002, 300 blz., €35,-, [I], 196 blz. [II],

ISBN 90 6550 711 6 (tekstboek), ISBN 90 6550 712 4 (bronnenboek), ISBN 90 6550 698 5 (set)).

Ik heb zelden met zoveel genoegen aan een recensie gewerkt. Het boek, twee delen in een cassette, is verzorgd uitgegeven en nodigt door zijn uiterlijk al uit tot lezen. Het thema, op zichzelf al interessant, wordt op een zeer aansprekende manier uitgewerkt. De geschiedschrijving wordt hier gepresenteerd als een staalkaart van genres en vormen. In zulke tekstvormen immers, aldus de redacteuren in hun nawoord, krijgt de geschiedschrijving concreet gestalte in een

reactie op de uitdaging van haar tijd. Tezelfdertijd scheppen zulke genres hun eigen problemen. Deze benadering is dus uitstekend geschikt om de historiciteit van het vak geschiedenis te laten zien. Het boek is tevens bedoeld als tekstboek bij de cursus historiografie van de Open Universiteit Nederland. We hebben dus te maken met toegankelijke overzichten van in principe bekende stof, niet met vernieuwend onderzoek. Voor diverse van de behandelde onderwerpen echter ontbraken zulke systematische overzichten tot dusverre. De auteurs zijn allen specialisten op hun terrein. Ook professionele historici zullen ongetwijfeld dankbaar van dit boek gebruik maken.

In deel I bespreken veertien historici, tien uit Nederland en vier uit Vlaanderen, ieder een genre. De indeling is grotendeels chronologisch. Achtereenvolgens komen aan de orde: kroniek en annalistiek; de humanistische vorm; de (vroegmoderne) eruditie; het plakkaatboek; het pamflet; de (vroegmoderne) universele geschiedenis; de dissertatie (over geschiedenis tijdens de Verlichting); het romantische geschiedverhaal; de nieuwe eruditie; de negentiende-eeuwse nationale geschiedschrijving; het pleidooi (over emancipatorische geschiedschrijving); macrogeschiedenis; het artikel (een enigszins misleidende titel: het gaat vooral om een overzicht van de geschiedenis van de wetenschappelijk-historische tijdschriften); en tenslotte het essay (over de nieuwe attitude vanaf de jaren 1960). Deel II levert bij elk van de bovengenoemde artikelen een aantal fragmenten uit de besproken genres, kort ingeleid en waar nodig vertaald. Het gaat niet slechts om inleidingen of programmatische verklaringen, men heeft inderdaad geprobeerd om exemplarische teksten te vinden. Het deel biedt dus inderdaad een staalkaart van historische benaderingsmethoden.

Een gevarieerd aanbod, kortom, dat ook een gevarieerde behandeling vergt. Sommige artikelen concentreren zich op toonaangevende auteurs. Het artikel over macrogeschiedenis betreft zelfs maar één historicus, J.C. van Leur. Andere wijzen op het belang van genootschappen of andere institutionele ontwikkelingen. Het hoofdstuk ‘kroniek en annalistiek’ zoekt daarentegen juist de hoogte van de filosofie op. Deze titel is waarschijnlijk bewust zo gekozen, want over concrete annalen of kronieken gaat dit stuk eigenlijk niet. Bij de plakkaatboeken kan elk afzonderlijk boek behandeld en gekarakteriseerd worden. Bij pamfletten is daar uiteraard geen beginnen aan en gaat het om brede typeringen. Natuurlijk speelt op de achtergrond soms het eigen specialisme of stokpaardje van de schrijvers mee. Niettemin, het feit dat elk artikel zo zijn eigen toon heeft, maakt dat de artikelen in deel I niet minder een staalkaart van historiografische vormgeving vormen dan de bloemlezing in deel II. Wat bij sommige bundels een gebrek is, wordt hier eerder een samenbindend element.

De erepalm in de bundel verdient voor mij Leen Dorsman met zijn stuk over de ‘nieuwe eruditie’: de institutionalisering, professionalisering en verwetenschappelijking van het historisch bedrijf in de negentiende eeuw. Dit stuk beperkt zich niet tot schrijvende historici en historici aan universiteiten, maar bespreekt ook uitvoerig de ontwikkeling van bijvoorbeeld het archiefwezen. Daarbij munt het uit door helderheid en besteedt het gelijkelijk aandacht aan Nederland en België. Het stuk van Van der Lem over de nationale geschiedenis is dan een goede tweede, met veel aandacht voor de achtergronden en fraaie typeringen van de betrokken (Belgische en Nederlandse) auteurs.

De gekozen opzet betekent dat niet naar een volledig overzicht is gestreefd. Sommige auteurs of zelfs hele historische specialismen zal men vergeefs in deze bundel zoeken. Daar staat tegenover dat in traditionele overzichten de hier behandelde thema's vaak wat tussen wal en schip vallen. Uiteraard valt over sommige keuzes te debatteren, maar het eindresultaat pakt zeer gelukkig uit. Op een fundamenteler niveau valt er echter wel iets op te merken over de gekozen benadering. Het gaat dan niet om de vraag welke genres nu in een dergelijke bundel

thuishoren en welke niet, maar om de vraag hoe men ‘geschiedenis’ eigenlijk opvatten wil. De geschiedschrijving die in het boek centraal staat is de academische discipline zoals die vandaag de dag bestaat. Vakken als archeologie, kerkgeschiedenis of kunstgeschiedenis fungeren hooguit aan de zijlijn. Voor de moderne periode ligt zo'n definitie natuurlijk ook voor de hand. Wel zou men zich kunnen afvragen hoe, en langs welke weg, juist deze discipline er in geslaagd is zich als hoeder van ‘de’ geschiedenis op te werpen. Zoals het nu gepresenteerd wordt, krijgt het opduiken van de discipline in de negentiende eeuw min of meer het karakter van een volwassenwording van iets wat daarvoor in wezen al bestond. Maar wat was geschiedenis voor 1800? De grenzen van de huidige discipline bieden hier weinig houvast. Daarmee heb ik het niet over de vraag of plakkaatboeken en pamfletten wel historiografische genres zijn. Hoe men die vraag ook beantwoordt, duidelijk is dat deze genres een afzonderlijke studie meer dan waard zijn. Het probleem zit bij brede thema's als eruditie of humanisme. Wie in zulke genres op zoek gaat naar een vormgeving van ‘geschiedenis’ dreigt zich al snel door een moderne definitie van dat vak te laten leiden. De ‘bijbelse geschiedenis’ bijvoorbeeld wordt dan stilzwijgend genegeerd. Deze werd indertijd echter zeker niet alleen door theologen beoefend. Inderdaad blijken de auteurs in deze bundel zich af en toe duidelijk door een moderne visie op hun vak te laten leiden. De kritiek op de vroegste geschiedenis van Rome wordt gepresenteerd als een belangrijk moment in het ontstaan van historische kritiek, maar de eerste uitingen van moderne bijbelkritiek worden niet genoemd. En om de vroegmoderne tijdrekenkunde te betitelen als een ‘hulpwetenschap’ is zonder meer anachronistisch. Ik zeg niet dat hun visies per definitie onverdedigbaar zijn, maar wel dat auteurs en samenstellers zich van deze problemen duidelijker rekenschap hadden kunnen geven. Het is merkwaardig dat terwijl historici van de geneeskunde, de wiskunde of welke andere wetenschap ook inmiddels wel geleerd hebben dat zo'n discipline geen vanzelfsprekend gegeven is, historici kennelijk nog altijd moeite hebben met afstand te nemen tot hun eigen vak. Dat neemt niet weg dat ik deze bundel van harte ter lezing wil aanbevelen. Hij vormt in meerdere opzichten een spiegel van het historisch bedrijf, ook in de zin dat hij nog eens de oude stelling illustreert dat juist dubieuze uitgangspunten soms prachtige boeken opleveren.

Rienk Vermij

I. Matthey, *Vincken moeten vincken locken. Vijf eeuwen vangst van zangvogels en kwartels in Holland* (Hollandse Studiën XXXIX; Hilversum: Verloren, 2002, 464 blz., €39,-, ISBN 90 70403 49 8).

Een aantal jaren geleden genoot ik bij vrienden een maaltijd, welke ik niet snel zal vergeten. De hoofdgang bestond uit een schotel van acht kwartels, opgediend in een schaal met een hoge rand waarover de acht kopjes kunstig gedrapeerd buiten de schaal naar beneden hingen. Afgezien van de hoogst artistieke presentatie van het gerecht, bleek het ook een hoogstandje in smaakgenot te leveren. Over de voorgeschiedenis van zulke maaltijden en aanverwante zaken handelt dit boek. Het presenteert zich terecht als een (cultuur)geschiedenis van de beroepsmatige en recreatieve vogelarij. Het is een verrukkelijk boek over een bezigheid in het verleden,

waarvan nu nog net zo uitvoerig verslag gedaan kan worden, omdat op de valreep van uitsterven ook het gebruik van ‘oral history’ in belangrijke mate benut kon worden.

Vanzelfsprekend gaat het niet over wereldschokkende zaken. Zonder vogelarij zou ons verleden geen ander verloop hebben gekend. Maar deze studie brengt een stukje verleden tot leven waarin je je als lezer als het ware weer in contact voelt komen met toen gewone dingen, die inmiddels geheel verdwenen zijn, en waarvan je zonder zo'n boek nooit weet zou krijgen. Het

biedt een beetje de sensatie van een ontdekkingstocht, van een herbeleefd stukje verleden.

In acht hoofdstukken wordt de lezer in dat wereldje ingevoerd. In het eerste hoofdstuk in de soorten vogels, waarop de vangst zich richtte. Dat waren er heel wat meer dan alleen vinken. Naast de vinkachtigen passeren de leeuwerikken, de lijsterachtigen, de spreeuwen, de mussen, de mezen, de kraaiachtigen en de kwartels de revue. Zij allen waren ieder op hun wijze het object van vangst voor culinair consumptieve doeleinden, dan wel voor zang-, lok-, sier- of huisdiervogel. De vangsten zelf zijn het onderwerp van het zeer grote hoofdstuk 2. Het opent met een uitvoerige behandeling van de uiteenlopende soorten bronnen die daarvoor ter beschikking staan om vervolgens de verschillende soorten vangst met de daarbij behorende technieken die in de loop der tijd werden aangewend te bespreken (vangst met blote handen, met lokmiddelen, middels jachtvogels, in vangkooien, vogelpotten, klemmen, met schiettuig, lijm, vinkennetten en vinkenbanen). De jagende mens is daarin heel inventief geweest. Tot slot passeren dan nog wat vangstcijfers de revue. Informatie genoeg om er enkele tabellen en grafieken op los te laten. In hoofdstuk 3 komt de wetgeving aan bod. Een voorlopige afsluiting vormt de Flora- en faunawet uit 1998, in feite het sluitstuk van de vogelbescherming, die met de Vogel wet van 1912 reeds heel sterk was aangezet. Maar ook daarvóór, vanuit de Middeleeuwen reeds was het bejagen van vogels regelmatig onderwerp van wetgeving. Al was het maar omdat jacht in het algemeen een sterk aan de adel gebonden prerogatief was.

De hoofdstukken 4 en 5 vormen tezamen naar mijn mening de kern van het boek. Het eerste handelt over de beroepsvinkerij, het tweede over het vinken als sport, tijdverdrijf, recreatie. Als beroepsgroep zijn de beroepsvinkers te vergelijken met jagers en vissers. Het was een nering waarin een (stuk) broodwinning aan de orde was. Meestal was het een nevenberoep en in dat opzicht dus weer anders dan dat van de jager en zeker de visser. In financieel opzicht trouwens ook, meestal werd het beroep door armoedzaaiers uitgeoefend. Aangezien het een aan het seizoen gebonden activiteit was, waren vooral personen die in dat jaargetijde steevast op werkloosheid in hun hoofdberoep konden rekenen, onder de beoefenaren te vinden. Vinkers stonden laag op de sociale ladder. Maar ‘hun gezamenlijke jaarvangst aan vinken en ander klein gevogelte moet in de honderdduizenden hebben gelopen’ (136): een beeld dat bevestiging vindt in de vele afbeeldingen in de beeldende kunst van wild en gevogelte, hoezeer men ook moet oppassen met de mate van realisme in de Hollandse schilderkunst. Zo laat tabel 4 zien dat de vangstadministratie van de vinkenbanen van een vijftiental buitenplaatsen over minimaal 10 en maximaal 88 vangstjaren, alle ergens tussen 1739 en 1911 in de tijd gesitueerd, jaargemiddelden van tussen de 2.000 en 6.000 vogels opleveren. En dat terwijl een vangstseizoen doorgaans slechts zes à acht weken beliep. Wanneer wij dan ook nog bedenken dat de potentiële consument blijkbaar vooral onder de elite van het platteland en de stedelijke bovenlaag en middengroepen gezocht zal moeten worden, dan was het vogelen wellicht toch net iets meer dan een tijdverdrijf, een spel voor fijne luiden. Dat neemt niet weg dat het vinken toch ook in sterke mate een vermaak was voor zowel delen van vooral de stedelijke bevolking alsook voor de elite. Alle facetten daarvan komen in hoofdstuk 5 uitvoerig aan de orde.

Het thema van het verhaal van het dineetje, waarmee ik deze bespreking opende, wordt in hoofdstuk 6 behandeld. Consumptie blijkt dan niet alleen in culinaire zin

te worden verstaan. Ook het in leven houden van gevangen vogels ter opluistering van het woonvertrek in vogelkooien, het africhten van sommige soorten terwille van hun zang en voor het meedoen aan concoursen voor zangvogels, voor het opgezet worden om toe te voegen aan rariteitenkabinetten en verzamelingen natuurlijke historie, en ten slotte natuurlijk ook om als verenmateriaal in dameshoeden verwerkt te worden, het waren allemaal vormen van consumptief gebruik, die met wisselende intensiteit zich in de loop der eeuwen hebben voorgedaan.

Voordat in slothoofdstuk 8 de teloorgang van het vinken als bedrijf en als vermaak uit de doeken wordt gedaan (vanwege de veel intensievere dierenbescherming dan vroeger èn door ecologische veranderingen: duinbebossing en drooglegging Haarlemmermeer), wordt hoofdstuk 7 gewijd aan de vogelarij als onderwerp van dichtkunst en rijmelarij. Het is een kostelijk onderwerp, maar ook verbazingwekkend door de veelheid aan materiaal, die de auteur hierin bijeen heeft gebracht. Op zichzelf is dit reeds een aanwijzing voor de plaats welke het vinken vroeger in het volksvermaak maar evengoed in de elitecultuur heeft ingenomen: niet wereldschokkend, maar ook niet onbelangrijk voor culinaire genoegens, voor het kinderspel, voor de zangvogelsport, de damesmode, als bron van neveninkomsten en relatiegeschenk. Een stuk verloren gegaan dagelijks leven komt door dit boek weer in beeld.

Wat aan dit boek in zijn algemeenheid opvalt, is de enorm brede kennis van de auteur over tal van vaak zeer uiteenlopende terreinen. Dat gaat van naamkunde tot kunstgeschiedenis tot letterkunde, en nog veel meer. Alleen al de verzorging met illustraties is een beschouwing op zich waard. Zelden of misschien wel nooit heb ik een historische verhandeling zo functioneel geïllustreerd gezien. Niet minder dan 130 afbeeldingen sieren dit boek met 385 bladzijden tekst. En zij zijn stuk voor stuk het bekijken waard. Maar de eruditie spreekt ook uit het feit dat niet minder dan bijna zeventienhonderd voetnoten werden toegevoegd, een literatuurlijst met wel zeshonderd titels, negentien grafieken en acht tabellen, een lijst met meer dan vijftig geraadpleegde archieven, een uitmuntende verklarende woordenlijst van twaalf bladzijden, en een voorbeeldig register van zeventien pagina's. Kortom een boek met een onderwerp van niets bezien vanuit de loop van de wereldgeschiedenis, maar toch een werk van groot respect afdwingende eruditie dat de lezer voortdurend in contact brengt met het dagelijks leven in vroeger dagen. Hulde aan de auteur. De flaptekst vermeldt dat in dit boek de geschiedenis van de zangvogel- en kwartelvangst in Holland voor het eerst wordt beschreven. Mij lijkt ‘ook voor het laatst.’ Een felicitatie voor de Historische Vereniging Holland, die dit boek in zijn serie Hollandse Studiën uitbracht.

Ad van der Woude

D. Blonk, J. Blonk-van der Wijst, *Hollandia comitatus. Een kartobibliografie van Holland* (Utrechtse historisch-kartografische studies I; 't Goy-Houten: Hes en De Graaf publishers, 2000, 488 blz., ISBN 90 6194 418 X).

Het historisch-kartografische onderzoeksprogramma Explokart van de Universiteit Utrecht heeft tot doel te komen tot een betere ontsluiting van het kartografische erfgoed in Nederland. De resultaten van dit onderzoeksprogramma zullen worden gepubliceerd in een nieuwe reeks. Van die reeks is de onderhavige band het eerste deel. Het boek beoogt een compleet overzicht te geven van alle gedrukte landkaarten van het graafschap Holland vanaf 1542 tot aan het begin van het Koninkrijk der Nederlanden. Het noordwestelijke deel van de huidige provincie Noord-Brabant is daarbij niet over het hoofd gezien. Uit de titel blijkt niet duidelijk dat het alleen gaat

om de kaarten die het hele gewest Holland beslaan. Slechts bij wijze van uitzondering zijn deelkaarten opgenomen. Eén van die uitzonderingen betreft de Kop van Noord-Holland. Dit gebied heeft in de beschreven periode een aantal keren een ingrijpende verandering ondergaan. In een apart hoofdstuk worden die veranderingen beschreven. De auteurs onderscheiden in dat veranderingsproces zes fasen en illustreren die fasen met een achttal deelkaarten.

De bibliografie omvat in totaal 101 kaarten, gerangschikt in chronologische volgorde en als zodanig doorlopend genummerd. In de *Summary* is de opeenvolging van de kaarten een andere, aangezien daarin meer is gelet op de onderlinge afhankelijkheid dan op het jaartal. Een nadere toelichting wordt daarbij echter niet gegeven. Opmerkelijk is de verdeling van de kaarten in de tijd. 28 Kaarten dateren uit de tweede helft van de zestiende eeuw en evenveel uit de eerste helft van de zeventiende eeuw. De tweede helft van de zeventiende eeuw heeft 19 kaarten nagelaten, de eerste helft van de achttiende eeuw 16 en de tweede helft van die eeuw 9. Van die laatste dateren er 7 uit de jaren 1790.

De schrijvers hebben in de kartografie van het graafschap Holland drie traditieblokken onderscheiden. Gedurende meer dan 75 jaar bleef de kartografie van het graafschap Holland schatplichtig aan de gewestkaart van Jacob van Deventer. De andere traditieblokken worden gedomineerd door de kaart van Balthasar Florisz. van Berckenrode en Nicolaas Visscher II. Bij elke kaart wordt vermeld tot welke traditie zij behoort. Wat het belang daarvan is, wordt niet toegelicht. Slechts in algemene bewoordingen wordt aangegeven wat de voornaamste kenmerken van elk van die blokken zouden zijn. De karakteristieken sluiten elkaar echter niet uit en lijken nauwelijks onderscheidend.

De kracht van het boek ligt eerder in de rijke verzameling aan kartografische informatie die daarin is bijeengebracht dan in de opbouw van het betoog. Zo staan in het hoofdstuk over de kartering van Holland in de periode 1543 tot 1840 de kaarten centraal die ten grondslag hebben gelegen aan de drie onderscheiden traditieblokken. Tegelijkertijd wordt in dit hoofdstuk echter stilgestaan bij de kaarten uit de atlassen van Christiaan Sgroten, hoewel die niet in deze bibliografie zijn opgenomen. De auteurs lichten deze beslissing toe met de opmerking dat deze kaarten ‘toch ook van belang zijn.’ Verder wordt aandacht besteed aan de kaart van Joost Jansz. Beeldsnijder ‘omdat hieraan gegevens zijn ontleend.’ Zonder nadere toelichting sluit dit hoofdstuk af met paragrafen over de kaarten uit de Franse tijd en over de Choro-topografische kaart van C.R.Th. Krayenhoff.

In deze bibliografie zijn alle 101 kaarten gereproduceerd onder vermelding van de officiële titel, de vindplaatsen en de relevante literatuur. Bovendien wordt van elke kaart de ontstaansgeschiedenis kort toegelicht. Soms was het nodig om daarbij uitgebreid in te gaan op een aantal kenmerkende verschillen tussen de onderscheiden edities. Dat geldt onder andere voor de kaarten van Sebastiaan Münster, Abraham Ortelius en Gilles Robert, om maar enkele voorbeelden te noemen. Deze kaartbeschrijvingen zijn stuk voor stuk knappe staaltjes van kartografisch en bibliografisch speurwerk. Zij maken deze bibliografie tot een onmisbaar naslagwerk.

De auteurs vragen in hun beschrijvingen ook aandacht voor de inhoud van de kaarten. Steeds weer wordt gewezen op de vele landschappelijke veranderingen die zich in het graafschap Holland hebben voorgedaan in de periode die door de kaarten wordt bestreken. Op die manier is aan de kaarten een schat aan informatie toegevoegd. Doordat de kaarten centraal staan, voegt die toegevoegde informatie zich echter niet aaneen tot een doorlopend verhaal. De bruikbaarheid van de bibliografie voor andere dan kartografische doelen wordt daardoor beperkt, te meer daar er wel een register van persoonsnamen is opgenomen maar niet van toponiemen. Wie iets wil weten over de Slaperdijk of de Wiericke zal dus het hele boek moeten doorzoeken. Toch is het boek een belangrijke aanwinst, zowel door de vele afbeeldingen als door de

bijeengebrachte documentatie over de verschillende kaarten en hun ontwikkelingsgang. Ook voor geïnteresseerden in de landschappelijke veranderingen heeft dit boek veel te bieden.

G.J. Borger

M. Derez, e.a., ed., *Arenberg in de Lage Landen. Een hoogadellijk huis in Vlaanderen en Nederland* ([Die Arenberger. Geschichte einer europäischen Dynastie III]; Leuven: Universitaire pers Leuven, 2002, 407 blz., €75,-, ISBN 90 5867 233 6).

De afgelopen jaren is in verscheidene baanbrekende studies en bundels meer licht geworpen op de sociale machtsbasis van de middeleeuwse aristocratie in de Nederlanden. Prosopografische en netwerkstudies als die van Mario Damen en Hans Cools, de analyses van ministerialiteit, adeldom en ridderschap door A.L.P. Buitelaar en Antheun Janse en bundels als *Showing Status* (onder redactie van Wim Blockmans en Antheun Janse) besteedden aandacht aan familiale en professionele verbanden, status en prestige, en de institutionele inbedding van de adel in vorstelijke en gewestelijke instellingen en de kerk. De materiële machtsbasis van de adel is er heel wat bekaaider afgekomen. Begrijpelijk is dit wel, want de noodzakelijke, moeizame bezitsreconstructie en de bijbehorende genealogische puzzels leveren behalve veel werk (veelal tot op plaatselijk niveau) maar zelden tot de verbeelding sprekende studies op. De studie van Eduard van Ermen uit 1982-1986 over De *landelijke bezittingen van de heren van Wezemaal in de Middeleeuwen* (2 dln.; Leuven, 1982-1986) bleef lang een eenling in de historiografie van de Nederlanden. Dat zo'n studie niettemin tot een aansprekend resultaat kan leiden, bewijst dit boek over het geslacht van Arenberg, genoemd naar een oude, in de Eifel gelegen heerlijkheid. Inmiddels verscheen ook een diepgaande studie naar de familiale en economische grondslagen van de machtspositie van de Brabantse adellijke familie van de Berthouts van de hand van Godfried Croenen, getiteld *Familie en macht. De familie Berthout en de Brabantse adel* (Leuven: Universitaire pers, 2003). Toch kunnen deze sobere studies niet tippen aan het ongetwijfeld dankzij grote financiële steun van de prinsen van Arenberg totstandgekomen boek over de Arenbergs in de Lage Landen.

Na het overlijden van Karel van Croy in 1612 ging het hertogdom Aarschot met de bijbehorende omvangrijke bezittingen via zijn zus Anne van Croy over aan haar echtgenoot Karel, prinselijke graaf van Arenberg. Zo kwamen de Arenbergs, wier stamlijn begint met de gelijknamige twaalfde-eeuwse burggraven van Keulen, terecht in het hart van de Nederlanden. Al sinds de veertiende eeuw hadden de heren van Arenberg uit de adellijke familie Van der Marck in het prinsbisdom Luik en de Ardennen voet aan de grond gekregen. Graaf Karels kleinzoon Frans werd in 1644 tot hertog van Arenberg verheven. Na de Eerste Wereldoorlog confisqueerde de Belgische staat de uitgestrekte bezittingen van de inmiddels in Duitsland gedomicilieerde Arenbergs en werden deze openbaar verkocht. De Katholieke Universiteit Leuven kwam in 1925 in bezit van het Arenbergpaleis in Heverlee en verkreeg later door een hertogelijke schenking een deel van de bibliotheek en het kunstpatrimonium uit de paleizen van Brussel en Heverlee. Dat is uiteindelijk de reden dat prof. dr. Jan Roegiers van die universiteit, met de wetenschappelijk medewerkers van de Universiteitsbibliotheek Mark Derez en Mare Nelissen, alsmede Jean-Pierre Tytgat en Anne Verbrugge, de redactie voerde van dit schitterende boek over de Arenbergs in de Nederlandstalige Lage Landen. Het boek is - na twee eerdere delen over de domeinen van deze nog altijd bestaande hertogelijke familie in de Eifel en in Westfalen en het Emsland - de eerste band van het derde deel, gewijd aan de

Arenbergse bezittingen in de Nederlanden. De tweede band zal het Franstalige deel daarvan bestrijken. De rol van de Arenbergs in Frankrijk en in het negentiende-eeuwse en vroeg-twintigste-eeuwse Oostenrijk, Italië en Bohemen komt aan bod in volgende delen.

De Arenbergs kenden zes verschillende takken, waarvan er drie sinds de veertiende eeuw over bezittingen in de Nederlanden beschikten, namelijk de heren en graven van Arenberg 'in engere zin', de heren en prinsen van Sedan en de baronnen van Lummen. Dit omvangrijke

boek traceert allereerst in het luik ‘Een hoogadellijk huis’ (11-144) de geschiedenis van al deze Arenbergs. De huidige, twaalfde hertog van Arenberg, Jan Engelbert, droeg een hoofdstuk bij over de ingewikkelde genealogie van de familie, voorzien van heldere schema's; de markies de Trazegnies verzorgde een overzicht van de families die in het huis Arenberg opgingen; Luc Duerloo beschreef de rol van de Arenbergs in de Habsburgse Nederlanden en Mark Derez hun plaats en optreden na de revolutie tot aan de ‘sekwestratie’ na 1918. Jean-Pierre Tytgat verzorgde een overzicht van het imposante bezit van de Arenbergs in de Nederlanden en van het beheer daarvan.

In het tweede deel, ‘Bezittingen in de Lage Landen’ (145-310), worden dan systematisch alle heerlijkheden, paleizen en stadshoven beschreven, van de oudste bezittingen Peer en Lummen in de Limburgse Kempen tot de achttiende-eeuwse aanwinst Middelburg in Vlaanderen. Vooral lokale specialisten uit Vlaanderen en Nederland leverden hiervoor de uitstekend gedocumenteerde teksten. Zo weten we nu dat de Arenbergs tot op Terschelling en in het thans Groningse Westerwolde gegoed waren. Dit deel is prachtig geïllustreerd met talrijke kaarten (uiteraard onder meer uit de beroemde Albums van Karel van Croy), topografische prenten en afbeeldingen van de talrijke kunstvoorwerpen die de Arenbergs her en der stichtten en achterlieten, zoals het glas-in-loodraam van Margaretha van der Marck (†1599) en haar echtgenoot Jan van Ligne, ouders van Karel van Arenberg, in de Goudse Sint-Janskerk, en Jans graftombe in de kerk van Zevenbergen.

De sterke positie van de Arenbergs op het internationale politieke toneel weerspiegelde zich in hun talrijke posities op het hoogste niveau, hun macht en aanzien en hun rijkdom, waarvan tot op de dag van vandaag talloze kunstwerken en paleizen (zoals het Brusselse Egmondpaleis en het kasteel te Heverlee) getuigen. Hoe puissant rijk ze wel waren (en zijn), komt duidelijk tot uiting in het derde en laatste deel, ‘Kunst en wetenschap’ (311-383), gewijd aan het mecenaat en het kunstbezit van de familie door de eeuwen heen. Eeuwenlang stelden zij vrijwel alle adellijke geslachten in de Zuidelijke én Noordelijke Nederlanden in de schaduw als het ging om religieuze en vooral wereldlijke architectuur, het stichten van gedachteniskunst, het verzamelen van kunstvoorwerpen en de opbouw van een imposant familiearchief. Het Belgische deel daarvan berust thans in het Algemeen Rijksarchief in Brussel, het Leuvense Universiteitsarchief en het Arenbergarchief in Edingen. Dit boek, waarmee de prinselijke familie de aandacht wil vestigen op het familiearchief en haar overige culturele activiteiten, is een nieuwe parel aan de reeds zo illustere kroon. Het biedt niet alleen een uitstekend en toegankelijk inzicht in de gecompliceerde familie- en bezitsgeschiedenis, maar ook tal van aanknopingspunten voor nieuw historisch en kunsthistorisch onderzoek. Bijzondere lof verdient de uitgever voor de kostelijke vormgeving.

Arnoud-Jan Bijsterveld

A.M.L. Hajenius, met medewerking van R. Hofman, *Dopers in de Domstad. Geschiedenis van de Doopsgezinde gemeente Utrecht 1639-1939* (Doperse

documentaire reeks III; Hilversum: Verloren, 2003, 303 blz., €20,-, ISBN 90 6550 740 X).

In de Doperse documentaire reeks is na De Rijp en Edam nu de beurt aan Utrecht om te worden beschreven. De eerste twee deeltjes zijn in eigen beheer uitgegeven door het Doopsgezind Seminarium, maar vanaf dit deel is de reeks ondergebracht bij uitgeverij Verloren.

Sinds A. Th. van Deursens *Bavianen en slijkgeuzen* (Assen, 1974; laatste druk Franeker,

1998) en Peter van Roodens *Religieuze regimes* (Amsterdam, 1996) is het iedereen wel duidelijk dat kerkgeschiedenis niet alleen geschikt is als tijdverdrijf voor gepensioneerde predikanten, maar ook interessant licht kan werpen op historische vragen. En de dopers kunnen zich de laatste jaren in een behoorlijke belangstelling verheugen, hetgeen meer in overeenstemming is met hun belang tijdens de Opstand, toen hun aantal zeker even groot als hun huidige ledental van enkele tienduizenden was en waarschijnlijk groter dan dat der calvinisten.

In de eerste plaats moet hier als voorbeeld worden vermeld de mooie studie over de periode van 1531-1675 door S. Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden* (Hilversum, 2000). Ook het boek over de episode-Munster van Luc Panhuysen, *De beloofde stad* (Amsterdam, 2000) heeft veel aandacht gekregen en is welhaast een bestseller geworden. Naast dergelijke historische werken zijn er ook recent enige publicaties verschenen vanuit een uitdrukkelijk doopsgezind-apologetisch standpunt. Vrijwel al deze boeken concentreren zich op Holland en Friesland.

Alle reden dus om het volledig eens te zijn met de schrijfster, de romaniste A.M.L. Hajenius, dat het een interessante vraag is hoe de situatie rondom de doopsgezinden zich ontwikkelde in Utrecht. Dat de door haar als 'studie' aangeduide publicatie van H.B. Berghuys, *Geschiedenis der Doopsgezinde gemeente te Utrecht* (Utrecht, 1926) deze vraag niet beantwoordt, behoeft eigenlijk geen betoog. Het is een pamflet, bestaande uit overdrukjes van historische schetsen uit kerkbladen. Het hier besproken boek is duidelijk serieuzer aangepakt. Er is uitgebreid studie gemaakt van het Utrechts Archief, de literatuurlijst beslaat 14 en het notenapparaat 24 bladzijden.

De opbouw van het boek is kennelijk geïnspireerd door de bundel *Wederdopers, menisten, doopsgezinden in Nederland 1530-1980* (Zutphen, 1993). Het inleidende hoofdstuk is getiteld 'Kort overzicht van de geschiedenis van de doopsgezinden in Nederland.' Het geeft in sneltreinvaart de hoofdpunten uit de literatuur en had beter 'Zeer kort overzicht' kunnen heten. Dan volgt een verslag van de sporen die dopers tussen 1530 en 1630 in de Utrechtse archieven hebben nagelaten, gevolgd door uitvoerige thematische hoofdstukken over gemeenteleden, organisatie van de gemeente, doperse beginselen en gebruiken, armenzorg en contacten met andere Utrechters en dopers elders. Een schets over de gemeente in de eerste helft van de twintigste eeuw en een samenvattend slotwoord ronden het boek af.

Het boek geeft een grote hoeveelheid feiten. Vaak wordt wel een eerste aanzet gegeven tot interpretatie, maar grote lijnen komen voor mij nergens naar voren. Nu moet ik wel vermelden, dat ik niet doopsgezind (geweest) ben. En al is dit nergens expliciet gemaakt, het lijkt er sterk op, dat het boek voor en door doopsgezinden is geschreven. Een argument hiervoor zou men kunnen ontlenen aan het voorwoord: het is alleen de bedoeling om het boekje van Berghuys, domineesgeschiedenis in de slechtste zin van het woord, in een nieuw jasje te steken. Een sterkere aanwijzing in die richting is de stijl: gemeenteleden worden wel erg vaak aangeduid als broeders (en zusters, maar daar is veel minder over te vertellen). Een voorbeeld op pagina 55: 'Wat weten we van de maatschappelijke situatie van de broeders in dat jaar [1862]? Zes broeders werden in de loop der jaren bedeeld. In het voorafgaande hebben we reeds gezien dat tenminste 19 van de 59 broeders een maatschappelijke functie bekleedden. Twee andere broeders bekleedden hoge ambtelijke functies.' Ook wordt telkens wanneer een zaal in het kerkgebouw wordt genoemd, vermeld welke functie die ruimte tegenwoordig vervult, hetgeen voor een boek met als ondertitel 1539-1939

wat vreemd aandoet. Trouwens, Hajenius maakt ook overigens vaak een vergelijking met het hedendaagse kerkelijke leven van de broeders en zusters.

Soms ontkom ik niet aan de indruk dat het boek de dopers in een goed daglicht wil stellen. Van David Joris wordt alleen verteld dat hij er ‘tamelijk controversiële standpunten’ op nahield

(26). Dat hiertoe ook polygamie behoorde, schijnt nog steeds taboe. En wat te denken van de volgende conclusie (115): 'Hielden de Utrechtse doopsgezinden zich aan de traditie van eenvoud? Kennelijk wel, want in de notulen wordt er niet over gesproken.'

Dit doet niet af aan het respect dat het vele noeste werk dat aan dit boek voorafging, af dwingt. De honderd pagina's tellende bijlagen met lijsten van martelaren, leden, verdeeld in preciezen en moderaten, diakenen, diaconessen, organisten, orgeltrappers, kosters, kosteressen, bedeelden, legatarissen en voorzangers, en de encyclopedie-achtige biografieën van alle leraren uit de besproken periode vormen een goede basis voor studie. De hoofdtekst kan worden beschouwd als een toegang tot het materiaal in het Utrechts Archief. Het boek over de dopers in de Domstad moet echter nog geschreven worden.

W. Pelt

M. Broersma, *Beschaafde vooruitgang. De wereld van de Leeuwarder Courant 1752-2002* (Dissertatie Groningen 2002; Leeuwarden: Friese pers boekerij, 2002, 546 blz., €35,-, ISBN 90 330 1144 1).

Uitzonderingen daargelaten reikt de belangstelling van uitgevers en redacties voor de geschiedenis van hun krant meestal niet verder dan de horizon van de tijd. In het geval van de *Leeuwarder Courant* is dat anders. Met het oog op het naderende 250-jarige jubileum werd zes jaar geleden geld vrijgemaakt voor een wetenschappelijke studie naar haar historische achtergronden. Het eigen verleden onder ogen durven zien getuigt van zelfbewustzijn. De opdrachtgever zal niet teleurgesteld zijn. Onder de titel *Beschaafde vooruitgang* schetst Marcel Broersma op haast journalistieke wijze een beeld van de wereld waarbinnen de krant opereerde en waaraan zij mede vorm gaf. Naast de inhoud die vooral de geïnteresseerde lezer in de provincie zal boeien, trekt hij aandacht met zijn ambitieuze programmatische benaderingswijze.

Uitgangspunt is de vraag hoe de *Leeuwarder Courant* erin slaagde 250 jaar lang de lezers aan zich te binden en levensvatbaar te blijven. Beantwoording vereist een uitvoerige zoektocht naar de identiteit van de krant in relatie tot de omgeving waarin zij opereerde. Die is, aldus Broersma, te achterhalen door een systematische analyse van inhoud en stijl. Is daarin een patroon te ontdekken? Wat bepaalt de constante en wat de variabelen? Rekening houdend met de complexe maatschappelijke werkelijkheid waarin een krant opereert komt de auteur tot de voor de hand liggende conclusie dat er sprake was van een samenspel van factoren. Het belangrijkst was het evenwicht tussen verandering en continuïteit. De krant verwelkomde vooruitgang in journalistiek en maatschappelijk opzicht als die op beschaafde wijze gestalte kreeg. Zij besteedde alleen aandacht aan datgene dat qua inhoud en stijl voldeed aan de burgerlijke normen en waarden waar zij voor stond en die zij uitdroeg. Zij belichaamde het streven naar beschaafde vooruitgang.

Die basishouding sloot aanpassing niet uit. Toen de sociale actieradius van het lezersbestand verder reikte en de krant ook buiten kringen van de gegoede burgerij werd gelezen, ging aandacht voor 'human interest' en verstrooiing een grotere rol

spelen. Toch bleef de *Leeuwarder Courant* in primaire zin altijd een nieuwsblad. Opinievorming werd lange tijd gemeden. Dat was een taak van de lezer. Die kon zich baseren op de aan hem verstrekte informatie. De krant hield daarom zorgvuldig rekening met de pluriformiteit aan opvattingen in de samenleving. Toch ontkwam ook zij niet aan een meer directe deelname aan de vorming van de publieke opinie.

Vanaf 1830 bood de krant ruimte aan meningsvormende bijdragen van lezers. Pas tegen het einde van de negentiende eeuw ging opinievorming een structureel bestanddeel uitmaken van het blad.

De ideëel gemotiveerde neutraliteit was uiteraard mede gebaseerd op eigenbelang. Juist de afwezigheid van een expliciete politieke positiebepaling bood de mogelijkheid naar alle kanten toe deuren open te laten en een breed spectrum aan lezers aan zich te binden. Zowel in de eerste honderd jaar van haar bestaan als ten tijde van de Duitse bezetting werden daarmee conflicten met een repressieve overheid voorkomen. Uit commercieel oogpunt was er de uitgevers alles aan gelegen dat hun product aansloot bij de behoefte van de consument. De krant was dan ook allereerst een onderneming. Die vergde van tijd tot tijd investeringen. Modernisering van productie en professionalisering van de redactie hielden op enige onderlinge afstand gelijke tred met elkaar.

Het laatste hoofdelement dat van positieve invloed was op de levensduur van de *Leeuwarder Courant* werd gevormd door de betekenis die zij had voor Friesland. Zij droeg sterk bij aan de definiëring van de Friese identiteit. Accentuering van het eigene was niet in strijd met maar vormde een bijdrage aan de Nederlandse cultuur zoals die in de negentiende eeuw vorm en inhoud kreeg.

Broersma benadrukt dat hij inhoudelijk en methodologisch afwijkt van de gebruikelijke pershistorische benaderingswijze. Hij stelt niet de redactie maar het perspectief van de lezer centraal. Juist om die reden vormt een systematische ontleding van de inhoud in combinatie met aanvullend archiefonderzoek naar contextuele factoren de basis van deze studie. Een dergelijke verbinding tussen een sociaal-wetenschappelijke en de 'heuristisch-interpretatieve' werkwijze leidt - aldus de schrijver - tot vruchtbare resultaten. Is dat ook zo?

De hoofdstructuur van het boek bestaat uit vier delen waarin de geschiedenis van de krant per tijdvak wordt beschreven. Binnen ieder chronologisch deel wordt het onderwerp steeds op drieledige wijze benaderd. Tegen de historische achtergrond wordt een schets gegeven van de bedrijfsmatige organisatie, de werkwijze van de redactie - *de journalistieke cultuur* -, het lezersprofiel en het beeld van de werkelijkheid dat de krant haar lezers voorschotelde.

De schrijver is er zondermeer in geslaagd dit programma op hoofdlijnen te realiseren, maar de uitwerking bevat nog wel wat losse eindjes! Dat kan haast ook niet anders. In zijn doorwrochte maar ook wel pretentieuze inleiding raakt hij aan zoveel zaken, dat het nauwelijks mogelijk is op voldoende en coherente wijze aan alles toe te komen.

Institutionele aspecten als bedrijfsvoering, technische organisatie, distributie en de gebruikelijke biografische schetsen van uitgevers en redactie komen - de wisselende beschikbaarheid aan bronnen in aanmerking genomen - over het algemeen goed tot hun recht. Datzelfde geldt voor het lezersprofiel. Opvallend in dat verband is dat de krant in de achttiende eeuw een relatief breed lezerspubliek kende, waartoe ook boeren, ambachtslieden en mensen in loondienst behoorden.

De systematische analyse van de inhoud wordt zichtbaar in grafieken. Rubricering van onderwerpen in de krant, de herkomst van het nieuws, de snelheid waarmee het nieuws de redactie bereikte en de verdeling van redactionele en commerciële ruimte in de krant worden helder in beeld gebracht. Toch zou de lezer op grond van de inleiding meer mogen verwachten. Dat deze analyse in sterke mate de uitkomst van

het onderzoek heeft bepaald, wordt niet duidelijk. Vooralsnog heeft die een meer illustrerende dan argumenterende functie. De schrijver slaagt er onvoldoende in de uitkomsten systematisch te integreren in zijn betoog. Daarnaast had een meer consistente aandacht voor plaatsing en uitvoering per tijdvak voor de hand gelegen. De verdeling van de ruimte in de krant bijvoorbeeld komt in deel I in het eerste hoofdstuk aan

de orde, in deel 2 en 3 in het tweede hoofdstuk, om vervolgens in het vierde deel te ontbreken. Desondanks geeft de schrijver hier een prijzenswaardige aanzet tot methodologische vernieuwing van pershistorisch onderzoek.

Als 'casestudy' naar de ontwikkeling van de journalistieke cultuur vormt het boek een welkome bijdrage aan de Nederlandse persgeschiedenis. Al was het alleen al vanwege de heldere uiteenzetting van dit complexe en anders zo moeilijk hanteerbare begrip. Een stelselmatige operationalisering daarvan blijkt echter niet mogelijk. Gebrek aan bronnen zal een eerste reden zijn. Van meer fundamentele betekenis is de zichtbare spanning tussen de systematische verslaggeving die de sociale wetenschapper eigen is en de verhalende lijn die de echte historicus verraadt. Niettemin doet de schrijver prachtige observaties. De van het normale patroon afwijkende chronologische ordening van nieuwsberichten per onderwerp in plaats van per land bevorderde het lineaire tijdsbesef van de achttiende-eeuwse lezer. Evenzo wordt de functie- verbreding van de krant in de negentiende eeuw heel fraai in beeld gebracht.

De analyse en beschrijving van de representatie die de krant gaf van de wereld om haar heen is helder. Nadeel van het werken met goed gestructureerde periodieke steekproeven is dat de reactie van de krant op maatschappelijke en politieke crises nauwelijks in beeld komt. Juist in dergelijke periodes blijkt waar men werkelijk voor staat. Verder valt ook hier op dat ongewild de 'heuristisch-interpretatieve methode' domineert. Aan wat hij anderen verwijt, kan de schrijver blijkbaar zelf ook niet ontkomen. Ook hij maakt regelmatig gebruik van citaten en parafrases om zijn betoog kracht bij te zetten. De passage met betrekking tot de Belgische Afscheiding vormt daarvan een duidelijke illustratie.

Inherent aan de keuze voor het lezersperspectief en daarmee samenhangende structurele benadering van het onderwerp is een gebrek aan directe verbinding tussen de verschillende componenten van het massacommunicatieproces. Zodoende ontstaat nooit een echt beeld van het proces dat zich voltrok tussen het moment dat een gebeurtenis tot nieuws werd en dat waarop de journalistieke verbeelding ervan de lezer onder ogen kwam. Om diezelfde reden verzuimt de schrijver de positie van de krant binnen het perslandschap op landelijk niveau duidelijk te markeren.

Een laatste punt van kritiek betreft de oppervlakkigheid waarmee de historische context soms wordt geschetst. Zo komt de passage over de ontwikkeling van het staatkundig leven in de eerste helft van de negentiende eeuw (131-132) nauwelijks boven het niveau van een schoolboek uit. Natuurlijk kan men niet meester op alle wapenen zijn. Een zorgvuldige beschrijving van zo'n omvangrijke periode is haast ondoenlijk binnen de tijdspanne die voor een dergelijke studie is gereserveerd. Toch blijft meer diepgang en precisie een vereiste.

Onverlet bovenstaande kanttekeningen kan de conclusie niet anders zijn dan dat Broersma een studie van belang heeft gepresenteerd. Schriftelijke verslaglegging van wetenschappelijk onderzoek moet niet alleen de lezer boeien, maar bovenal tot verdere discussie aanzetten. Broersma voldoet zondermeer aan beide eisen. Met buitengewone interesse heb ik zijn boek bestudeerd en mezelf opnieuw de vraag gesteld op welke wijze pers- of mediageschiedenis idealiter moet worden benaderd. Een nieuw debat daarover zou welkom zijn.

Jaco Schouwenaar

Middeleeuwen en nieuwe geschiedenis
E. Huizinga, O.S.H. Lie, L.M. Veltman, ed., *Een wereld van kennis. Bloemlezing uit de Middelnederlandse artesliteratuur* (Artesliteratuur in de Nederlanden I; Hilversum: Verloren, 2002, 237 blz., €14,-, ISBN 90 6550 679 9).

Een wereld van kennis is één van de boeiende resultaten van de werkzaamheden van de werkgroep Middelnederlandse artesliteratuur. De bloemlezing vormt het veelbelovende eerste deel van een reeks die focust op een literair genre waarmee de meeste mediëvisten minder vertrouwd zijn, met name artesteksten. Deze teksten hebben een instructieve bedoeling en verschaffen informatie uit de sfeer van de 'artes liberales' (de vrije kunsten), de 'artes mechanicae' (wat nodig is om een ambacht uit te oefenen) en de 'artes magicae' (de magische kunsten). Het tweede deel, *Artes in context. Opstellen over de handschriftelijke inbedding van Middelnederlandse artesteksten*, wordt binnenkort verwacht.

Chronologisch hebben we in deze bundel te maken met teksten die voor de eerste maal zijn opgesteld of vertaald tussen het midden van de dertiende en het begin van de zeventiende eeuw en dit zowel in proza- als in versvorm. De teksten zijn doorgaans opgenomen in verzamelhandschriften en vaak voorzien van illustraties. Het is dan ook volledig terecht dat in deze bundel veel aandacht besteed wordt aan de handschriftelijke context. Het gros van het publiek van de artesteksten wordt uitgemaakt door personen uit de eigen omgeving van de auteur die over het onderwerp een beperktere achtergrondkennis hebben of minder ervaring met het zelfstandig verwerken van kennis.

Voor bovenstaande informatie werd geput uit de inleiding van O. Lie, E. Huizinga en L. Veltman, waarin het genre geschetst en gecontextualiseerd wordt. De overige bijdragen zijn zowel van hun hand als van die van andere medioneerlandici/ae. Zij zijn telkens opgebouwd volgens een vast stramien, waarbij de becommentarieerde editie van een sprekend fragment telkens voorafgegaan wordt door een inleiding op de culturele, maatschappelijke of wetenschappelijke context van de tekst (auteur, manuscriptcontext, kopiist e.d. ...) en gevolgd door een literatuurlijst. De essays werpen niet alleen een mooi licht op de denkwereld van de (geletterde) middeleeuwse mensen en op hun wereld- en mensbeeld maar ook op allerlei aspecten van hun dagelijks leven. Taalonderwijs, chronologie, astrologie, magie, chirurgie, koken, reizen, het zijn maar enkele van de vele onderwerpen die in artesteksten aan bod kunnen komen.

Uit het soms heel uitvoerige voetnotenapparaat en/of woordverklaring blijkt dat ook de auteurs zelf vaak met de teksten 'worstelen'; voor wie geen Middelnederlands kent is de lectuur van de - soms heel lange - fragmenten in elk geval niet echt toegankelijk. Eigenlijk is het jammer dat er - op enkele uitzonderingen na - geen ver/hertaling van de fragmenten opgenomen is. De bundel bevat immers veel materiaal dat ook voor een ruimer publiek dan eerste en tweede jaarsstudenten uitermate boeiend zou kunnen zijn. De 'hertaling' van de recepten in de bijdrage van C. Muusers richt zich in elk geval duidelijk ook tot andere geïnteresseerden.

De bundel draagt ook bij tot het zichtbaar maken van de geletterdheid van middeleeuwse vrouwen, een thema waaraan de laatste tijd veel interessant onderzoek

wordt gewijd. Het is een bekend gegeven dat vooral mannelijke ‘studenten’ in aanraking kwamen met de ‘artes liberales’ maar zowel op dit terrein als op dat van de andere artes treffen we in deze bundel vrouwen aan. We ontmoeten hen niet alleen onder het publiek van de artesteksten, bijvoorbeeld in de bijdrage van L. Veltman over een veertiende-eeuws astrologisch traktaat dat opgesteld is

voor de adellijke dame Aleid van Zandenburg, maar ook als auteur in de persoon van Barbara Sagers, het hoofd van het Gentse Lazarus Gasthuis, die in de vijftiende eeuw een lepratraktaat schreef waarnaar in de inleiding van de bundel verwezen wordt. Het genderperspectief zou in de sfeer van de artesteksten nog tot interessante, nieuwe inzichten kunnen leiden. Zo zou ik het niet onlogisch vinden om te proberen na te gaan of het al dan niet vermelden van vrouwen in vertaalboekjes (zie de bijdrage van B. van der Have) kan gekoppeld worden aan de sekse van de geïntendeerde gebruikers. Nog een laatste, kleine opmerking: gezien het feit dat er in de bijdrage van C. Muusers (148, noot 7) vermeld wordt dat de kok in onze contreien in toenemende mate een keukenmeid was en er ook op de afbeelding (149) duidelijk een vrouwelijke kok staat, was het gendercorrect geweest om over de 'kok/kin, hij/zij' in plaats van over 'de kok, hij' te spreken. Ere aan wie ere toekomt, ook op culinair vlak...

Katrien Heene

W. van Anrooij, e.a., *Al t' Antwerpen in die stad. Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd* (Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen XXIV; Amsterdam: Prometheus, 2002, 207 blz., €22,50, ISBN 90 446 0099 0).

De essays die opgenomen zijn in *Al t' Antwerpen in die stad* spruiten voort uit een Vlaams-Nederlands interuniversitair samenwerkingsverband rond stadscultuur in de laatmiddeleeuwse Nederlanden en vormen de weerslag van een workshop over 'Literatuur in en rond Antwerpen 1300-1350.'

Zoals de titel van de bundel aangeeft, ligt de focus op de historische en ethische teksten geproduceerd door Jan van Boendale of - voor wie zich op dit vlak wat voorzichtiger opstelt - door de zogenaamd Antwerpse school. Methodologisch wordt geopteerd voor een contextuele benadering waarbij de teksten bekeken worden in relatie tot hun historische en maatschappelijke omgeving. Een perfecte toepassing van dit uitgangspunt vinden we in essays als dat van G. Warnar over de verschil- en vooral de raakpunten tussen Boendale en Ruusbroec, dat van J. van Leeuwen over het beeld van vorsten en rechters in de Middelnederlandse *Melibeus*, of dat van J. Reynaert die het auteurschap van de *Melibeus* en *Dietsche doctrinale*, op basis van tekstuele en inhoudelijke indicaties, wel met grote stelligheid aan Boendale toeschrijft. De algemene historische achtergrond waartegen de literaire activiteiten zich afspeelden, wordt geschetst door R. van Uytven in een essay over de betekenis van de stad Antwerpen in de veertiende eeuw. Bijdragen als die van M. Piters over de berijmde inhoudsopgaven in Boendales *Der leken spiegel* of die van W. van Anrooij over de verschillende typen tekstuele geleding in de Middelnederlandse letterkunde zijn technischer en moeilijker te smaken voor minder filologisch of literair geïnteresseerden. Dit geldt ook voor de bijdrage van S. Corbellini over de verspreiding van Albertanus van Brescia, de Italiaanse inspiratiebron voor de *Melibeus* en *Dietsche doctrinale*, die zeer descriptief is. A. Mulder-Bakker gaat dan weer vrij ver in de - overigens zeer interessante - hypotheses die zij vanuit gendersperspectief formuleert

over twee veertiende-eeuwse verzamelhandschriften. Beide codices met basisteksten uit het christelijk geloof en moralistisch-didactische teksten, waaronder die van Boendale, zouden volgens haar als een soort ‘familieboeken’ gefungeerd hebben in stedelijke kringen. Mulder-Bakker meent dat uit deze boeken een revolutionaire boodschap valt af te leiden waarbij ‘goede’ huisvrouwen als bondgenoten gezien worden bij het propageren van het moderne staats- of stadsgezag. J. Reynaert tenslotte wijst in zijn bijdrage op de invloed van een figuur als Jeanne van Valois op

de manier waarop Boendale over vrouwen schrijft en ook Mulder-Bakker vestigt onze aandacht op de gelijkenissen tussen de bemiddelaarsrol van Jeanne in de historische realiteit en die van Prudentia in de *Melibeus*. 'Cherchez la femme' het blijft een uitdaging, ook voor mediëvisten.

Katrien Heene

P. Stabel, B. Blondé, A. Greve, ed., *International trade in the Low Countries (14th-16th centuries). Merchants, organisation, infrastructure. Proceedings of the International Conference Ghent-Antwerp, 12th-13th January 1997* (Studies in urban social, economic and political history of the medieval and early modern Low Countries X; Leuven-Apeldoorn: Garant, 2000, xiii + 267 blz., ISBN 90 441 1005 5).

Dit boek is de bundeling van dertien bijdragen aan de internationale conferentie, georganiseerd door de universiteiten van Gent en Antwerpen, in januari 1997. Het thema van de conferentie was de dagelijkse praktijk en de infrastructuur van de internationale handel in de Lage Landen op het breukvlak van de late Middeleeuwen en de vroegmoderne tijd, met nadruk op de contacten tussen kooplieden en lokale ondernemers van de exportnijverheid en het functioneren van de tussenhandel. Financiële organisaties en technieken, zoals het geavanceerde Italiaanse financieringsmodel en de Italiaanse bedrijfsvoering, speelden hierbij een ondersteunende rol (vii).

Een tweede thema van de conferentie was de verhouding tussen lokale handelaren en vreemde kooplieden. Zelfs binnen de gemeenschappen van buitenlanders bestonden verschillende organisatietypen, afhankelijk van de aard, traditie en grootte van de firma. Dezelfde verschillen zijn herkenbaar bij de sociale en economische organisatie van de buitenlandse kooplieden in de havensteden. Hadden ze bijvoorbeeld de bescherming nodig van de natie waartoe ze behoorden? Welke verschillen bestonden er tussen de verschillende naties (mediterrane versus hanzeatische handel in de late Middeleeuwen, Brugge versus Antwerpen in de zestiende eeuw, landhandel versus overzeese handel en de verschillen tussen de handel in bulkgoederen en de handel in luxe producten)? Vragen te over dus.

De bijdragen bieden een rijk palet aan onderwerpen, overigens zonder veel onderlinge samenhang. Zoals te verwachten ligt de nadruk bij de Zuidelijke Nederlanden, met voorkeur voor Brugge. De meeste bijdragen gaan over groepen buitenlandse handelaren in de Lage Landen, zoals Hanzeaten, Portugezen, Spanjaarden, Castilianen, Engelsen en Antwerpenaren in Amsterdam. Daarnaast zijn er enkele thematische artikelen over netwerken, marketing en commerciële ideologie. De bundel bevat een mengeling van jong aankomend talent en door de wol geverfde onderzoekers. Al met al is de kwaliteit van de bijdragen goed. En in dat opzicht is de bundel evenwichtig.

In de afsluitende bijdrage van Dick de Boer wordt gewezen op een stimulerende conferentie in december 1997, hoewel de bijeenkomst in januari 1997 plaatsvond. Hij erkent dat het niet mogelijk is om tot duidelijke conclusies te komen, daarvoor

is de bundel te breed van opzet en bestaat er te weinig samenhang tussen de bijdragen (243). Wel ziet hij een toenemende belangstelling bij economische historici voor de sociale voorwaarden en sociale context waarbinnen de handel plaatsvond. Men is op zoek naar de individuele handelaar en zijn sociale infrastructuur. Daarbij is De Boer niet erg gelukkig met de traditionele benadering van de Lage Landen op het breukvlak van de Middeleeuwen en de vroegmoderne tijd. Er wordt nog te veel

naar specifieke regio's gekeken. Veelal worden ze nog als concurrenten gezien. Terecht vindt hij dat er meer moet worden gekeken naar de interactie en synergie tussen de regio's.

International trade in the Low Countries is een interessante bundel, waarbij de waarde niet in het geheel ligt, maar in de kwaliteit van de afzonderlijke bijdragen.

Victor Enthoven

H.G. Koenigsberger, *Monarchies, States Generals and Parliaments. The Netherlands in the fifteenth and sixteenth centuries* (Cambridge studies in early modern history; Cambridge: Cambridge university press, 2003, xix + 381 blz., £55,-, ISBN 0 521 80330 6).

De verhouding tussen monarchieën en vertegenwoordigende politieke lichamen in de vroegmoderne tijd is het onderwerp van dit boek. Weliswaar staan de Nederlandse Staten-Generaal daarbij in het middelpunt, maar de auteur trekt geregeld verhelderende vergelijkingen tussen de situatie in de Nederlanden en die in andere delen van Europa. Koenigsberger vangt zijn betoog aan bij wat hij kenschetst als een toevallig begin in januari-februari 1464, tijdens de regering van Filips de Goede: misschien niet echt de eerste Nederlandse Staten-Generaal, maar wel de eerste vergadering van afgevaardigden der provinciale Staten waarbij het in de eerste plaats ging om zaken van hoge politiek. In de eerste zeven hoofdstukken van het boek, met als voorlopig eindpunt de afdanking van Karel V in 1555, worden de problemen van de uit verschillende politieke eenheden samengestelde monarchie der Bourgondiërs en Habsburgers behandeld. Onderling vertrouwen tussen de vorst en de Staten-Generaal was dan wel het fundament voor een min of meer gladjes functioneren van de regering, maar wat te doen als dat vertrouwen was beschadigd of, erger nog, een langdurige en moeilijk oplosbare crisis was uitgebroken? Dat was reeds het geval in de jaren tachtig van de vijftiende eeuw. Anders dan in een monarchale eenheidsstaat bood het overheidsgezag dan al snel een uiterst verbrokkelde aanblik: wie had het wanneer en hoe over wat te zeggen? Koenigsberger toont echter aan dat Maximiliaan I ten slotte deze crisis wist op te lossen door de Staten-Generaal te betrekken bij elke onderhandeling en regeling die in de jaren negentig de rust in de Nederlanden terugbracht. Vanaf dat moment schildert de auteur de schijnbaar onweerstaanbare versterking van monarchale macht onder Filips de Schone en Karel V, bekwaam bijgestaan door de landvoogdessen Margaretha van Oostenrijk en Maria van Hongarije. Tegen 1550 waren de Nederlanden bovendien steeds meer opgeschoven in de richting van een centrale positie in het Habsburgse rijk.

Het is bijna onvermijdelijk dat het tweede gedeelte van het boek, vanaf hoofdstuk 8 dat het kortstondige optreden van landvoogd Philibert van Savoye behandelt, min of meer komt samen te vallen met een geschiedenis van de Nederlandse Opstand. Uiteraard blijft het perspectief daarbij onveranderd de lotgevallen van de relatie tussen vorstenmacht en Staten-Generaal. Koenigsberger ziet in 1557 een nieuw type Staten-Generaal ontstaan, aangezien de afgevaardigden nieuwe discussieonderwerpen op het tapijt brachten die niet meer zouden verdwijnen: enerzijds rechten en privileges

van provincies en lagere overheden (van belang, bijvoorbeeld, voor de discussies over kettervervolging) en anderzijds zaken van essentieel politiek belang, die meestal met een uiterst kritische toonzetting tegenover de opvattingen der regering werden besproken. Filips II komt er bij Koenigsberger niet goed af: zijn beslissing om Alva te zenden (1567) ondermijnde het eerder genoemde fundament van vertrouwen tussen vorst en representatieve lichamen en belemmerde zo hun samenwerking op beslissende

momenten. Wat volgde was een reeks gezagscrises die uitmondde in het begin van een heuse regering door een representatief lichaam: de eerste onafhankelijke Statenvergadering der opstandige gewesten Holland en Zeeland in 1572. Vier jaar later, bij de Pacificatie van Gent, was dit klimaat van gezagscrises tussen vorst en Staten-Generaal nog geenszins verbeterd. Koenigsberger ziet pas vanaf het begin van de jaren tachtig, wanneer de deling tussen de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden zich duidelijk begint af te tekenen, ontwikkelingen in de richting van een stabielere verhouding tussen beide partijen. In het Zuiden gaan de vorst en zijn soevereiniteit overheersen en worden de Staten-Generaal op den duur buiten spel gezet. In het Noorden helpt de 'fatwa' (de term wordt inderdaad, mijns inziens wel erg anachronistisch, door Koenigsberger gebruikt, 295) van Filips II om Oranje vogelvrij te verklaren en te laten vermoorden niet echt. Filips II wordt verlaten en vervolgens vestigen de Staten-Generaal er hun eigenaardig bewind dat het, zoals bekend met ups en downs, tot het einde van de achttiende eeuw zou uithouden.

Het is jammer dat de auteur kennelijk niet meer kennis heeft kunnen nemen van sommige recente bijdragen aan de geschiedenis van het tijdvak. Zo ontbreken de voortreffelijke boeken van F. Postma over Viglius. Waren die gelezen, dan had Koenigsberger ongetwijfeld een aantal accenten anders gezet. Maar toch: de auteur heeft een zeer rijk boek geschreven dat de fricties tussen het verlangen naar macht en het verlangen naar vrijheid bij vorst en Staten-Generaal terecht tot 'Leitmotiv' heeft verheven. Zijn interpretaties en commentaren zijn daarbij altijd zeer de moeite waard en zetten aan tot nadenken. De opdracht van het boek aan het Europees Parlement is niet voor niets: de huidige verhouding tussen overheidsgezag, vertegenwoordigende lichamen en volk kan er alleen maar baat bij hebben wanneer het historisch perspectief niet geheel naar de achtergrond verdwijnt. De recensent heeft er bovendien met instemming kennis van genomen dat Koenigsberger zijn vakbroeders enige aspecten van de libretti van *Così fan tutte* en *Le nozze di Figaro* ter lering voorhoudt (229, 339).

M.E.H.N. Mout

W. Thomas, *In de klauwen van de inquisitie. Europese protestanten in Spanje, 1517-1648* (Amsterdam: Amsterdam university press, 2003, 448 blz., €27,-, ISBN 90 5356 499 3).

In de klauwen van de inquisitie is het eerste boek over het protestantisme in Spanje in de Nederlandse taal sinds dominee Maximiliaan Frederik van Lennep in 1901 zijn *De hervorming in Spanje in de zestiende eeuw* publiceerde. Daarmee is meteen duidelijk dat het boek een belangrijk hiaat opvult in de Nederlandse bibliotheken. Daar waar het boek van Van Lennep - overigens pas in 1984 - in een Spaanse vertaling is uitgegeven, is het boek van Thomas juist een vertaling en bovendien tegelijkertijd een verkorte versie van zijn lijvige Spaanstalige dissertatie, in 1999 verdedigd aan de universiteit van Leuven. Wie echt alle details wil weten, lijkt dus naar Leuven te moeten afreizen om daar dit ongepubliceerde proefschrift te raadplegen. Er bestaat echter een alternatief, dat vreemd genoeg niet in dit boek staat vermeld. In 2001

publiceerde de auteur namelijk twee stevige boeken in het Spaans op basis van zijn proefschrift. Het gaat hier om *Los protestantes y la inquisición en España en tiempos de Reforma y Contrarreforma* en om *La represión del protestantismo en España 1517-1648*, beide uitgegeven door Leuven university press. Opvallend is dat er in het Spaans gekozen is voor zeer neutrale titels, terwijl het boek van Amsterdam university press uitpakt met *In de klauwen van de inquisitie*. Het roept herinneringen op aan Van Lennep, die zijn onderwerp omschreef als ‘den

worstelstrijd, waarin onze Spaansche geloofsgenoten in de zestiende eeuw zijn ondergegaan.' Ik vermoed dat de 'Hollandse' uitgever heeft aangedrongen op een beter verkoopbare titel in de lijn van de vertrouwde Zwarte Legende.

De Nederlandse titel doet daarmee geen recht aan de conclusies van Werner Thomas. Hoewel hij geen verdediging van de Spaanse inquisitie voor ogen heeft gehad - de auteur houdt niet van oordelen maar van verduidelijken - is er in zijn boek wel sprake van een ontmythologisering van de inquisitie als het gevreesde instrument van de onderdrukking. In plaats van de mythe komt Thomas met een sociologische benadering van de ontwikkelingen. Veeleer dan slachtoffers van de inquisitie, waren de protestanten het slachtoffer van de Spaanse samenleving waarin de nationale en katholieke identiteit volledig samenvielen. De slachtoffers waren veelal buitenlanders die zich niet hielden aan de formele uitingen van het katholieke geloof. Als vreemdelingen waren zij bij voorbaat verdacht en afwijkend gedrag viel daardoor sneller op. Deze korte omschrijving van de conclusie doet echter geen recht aan het rijke en genuanceerde boek van Wemer Thomas. De auteur is goed op de hoogte van de internationale literatuur en met zijn boek levert hij een essentiële bijdrage aan de studie van de Spaanse inquisitie en van de Europese moderne geschiedenis in zijn algemeenheid.

Het boek bestaat uit twee duidelijke delen. In het eerste deel vinden we een grotendeels chronologisch opgezette studie naar de mislukking van de Reformatie in Spanje en de bestrijding van het protestantisme. Vervolgens is er een thematisch opgezet gedeelte waarin achtereenvolgens de aangever, de beschuldigde en de zelfaangever worden belicht. Zo valt bijvoorbeeld op dat de periode 1559-1575 de meest agressieve is geweest. In deze jaren is bijna 80% van de doodstraffen tegen protestanten ten uitvoer gebracht, gemeten tegen de gehele periode 1517-1648. Het gaat voor deze periode van 130 jaar overigens om een totaal van 221 executies wegens protestantisme. Ook kwam meer dan de helft van het totale aantal buitenlandse protestanten in aanraking met de inquisitie in deze korte tijd tussen 1559 en 1575.

Thomas is als eerste onderzoeker in staat om met dit soort feitelijke gegevens naar buiten te komen. Het corpus van 3117 protestanten die tussen 1517 en 1648 zijn veroordeeld op beschuldiging van protestantisme is namelijk gebaseerd op al het nog bestaande bronnenmateriaal. Wel had ik van de auteur een inschatting verwacht van het mogelijke totale aantal gevallen, rekening houdend met het verlies aan bronnen. De Spaanse versie biedt hier overigens wel meer informatie over. Onder de ruim drieduizend bevinden zich 560 Spanjaarden, 1837 Fransen, 261 Britten, 213 Nederlanders, 87 Duitsers, 59 Italianen en verder nog kleine aantallen Portugezen, Polen, Zwitsers, en één Hongaar, één Griek, één Noor en één Deen. Van het opvallend grote aantal Fransen was het merendeel overigens afkomstig uit de streek rond de Pyreneeën. De omvangrijke database die bij het onderzoek gebruikt is, maakt het mogelijk om vele vragen aan het materiaal te stellen. Behalve de herkomst van de beschuldigden komen ook hun leefijd, beroep, motivatie, integratie en geloofsbeleving aan bod. Daarnaast worden ook de aangevers bestudeerd, waarbij de belangrijkste conclusie is dat het bijna altijd gaat om Spaanse bekenden en niet om medewerkers van de inquisitie.

De procesdossiers leveren vaak korte biografietjes op die een zeer levendig beeld geven van zowel het leven als de belevingswereld van de beschuldigden. Enkele Nederlandse voorbeelden kunnen dit verduidelijken. Zo is er de uit Kleef afkomstige

Hans Avontroot die steeds maar weer probeert om de Spaanse koningen tot het calvinisme te bekeren en uiteindelijk als bejaarde man in 1633 op de brandstapel eindigt. Of wat te denken van Carlos Robert uit Atrecht, die een leeg wijwatervaatje in het bijzijn van omstanders wilde vullen met zijn eigen urine: ‘Toen hem werd gezegd dat hij een ketterij beging, antwoordde hij dat dat niet zo was, want hij urineerde slechts wijwater.’ Ik had graag willen weten wat voor straf de inquisitie voor deze man in petto

had. Een boeiende 'zelfaangever' was de Fries Fiarco Sibrantes Degrote die als kapitein van een Staats oorlogsschip had meegedaan aan de verovering van Brazilië, maar uiteindelijk met vrouw en kinderen naar Spanje verhuisde, als bekeerd katholiek. De Brugse steenkapper Guillermo Flex had wellicht de meest bijzondere levensloop: met achttien jaar trad hij in Brugge in bij de capucijnen, vervolgens werkte hij in Marseille bij een calvinistische steenkapper, in Augsburg bij een lutherse meester en via Amsterdam kwam hij in Londen terecht bij een anglicaanse meester. Uiteindelijk vestigt hij zich in het katholieke Spanje. Mijn favoriete verhaal van de Delftse koopman Giraldo Delhoec valt echter alleen in de Spaanse editie te vinden.

Met *In de klauwen van de inquisitie* heeft Werner Thomas het definitieve boek geschreven over de bestrijding van het protestantisme in Spanje, in ieder geval voor de volgende honderd jaar.

Raymond Fagel

J.D. Tracy, *Emperor Charles V, impresario of war. Campaign strategy, international finance, and domestic politics* (Cambridge: Cambridge university press, 2002, xvi + 344 blz., €50,-, ISBN 0 521 81431 6).

In zijn boek *The Grand Strategy of Philip II* (1998; 2e verbeterde editie 2000) nam Geoffrey Parker een gecompliceerde tijdsbalk op waaruit bleek dat deze monarch slechts zes maanden lang niet in oorlog was geweest. Een dergelijke overmaat aan krijg is ook bij Filips' vader Karel V gemakkelijk vast te stellen. Inderdaad meent Tracy dat er nauwelijks één compleet vredesjaar te vinden is, tenminste indien alle Habsburgse bezittingen in ogenschouw worden genomen. Daar hij zich echter in zijn boek over Karel V als krijgsheer concentreert op Castilië, Napels en de Nederlanden, onderscheidt hij decennia waarin deze drie gebieden wel of juist niet in krijgshandelingen waren betrokken, en die laatste worden dan als tijdperken van vrede beschouwd (109-110). Maar of het nu vrede was of oorlog, geld had de keizer altijd van zijn onderdanen nodig, als het niet was om zijn laatste veldtochten te land en ter zee af te betalen, dan toch om de volgende voor te bereiden. Zeker wanneer Karel V vond dat hij vanwege zijn eer en goede naam in eigen persoon als bevelhebber ten strijde moest trekken werd de behoefte aan geld enorm, zoals Tracy overtuigend weet aan te tonen.

Dit boek gaat dus over oorlogen van Karel V, de manier waarop die werden gefinancierd en de weerslag daarvan op de binnenlandse politieke situatie in de betreffende gebieden. Tracy kenschetst de keizer als een 'impresario of war'. Dit doet hij om de semantisch reeds bezette term 'enterpriser' te vermijden (8 noot 16, waar Fritz met Otto Redlich wordt verward) en, neem ik aan, tevens om verre te blijven van de uitdrukking 'warlord', die nog pejoratiever klinkt dan het Nederlandse 'krijgsheer'. Uitgangspunt is het bestaan van een 'grand strategy' - het begrip werd door Parker in zijn bovengenoemde boek de vroegmoderne geschiedenis binnengevoerd. Het komt mij voor dat hiermee iets wordt bedoeld wat vroeger als 'groot-machtpolitiek' gecombineerd met 'arcana imperii' werd aangeduid. Ook in vroeger tijden braken de historici zich reeds het hoofd over de vraag of vroegmoderne

vorsten een consistente machtspolitiek volgens een dieperliggend ‘grand plan’ wilden en konden voeren. Anders dan bij Filips II is er bij Karel V uiteraard geen sprake van uitsluitend ‘nationale’ (Spaanse) belangen die door een dergelijke ‘grand strategy’ werden gediend (22). Het is eigenlijk jammer dat Tracy niet in debat heeft kunnen treden met W.P. Blockmans, die in zijn beknopte biografie *Keizer Karel V 1500-1558. De utopie van het keizerschap* (Leuven-Amsterdam, 2000) zijn

hoofdstuktitel ‘Een grote strategie?’ immers van een ferm vraagteken heeft voorzien. Hoe dit ook zij, Tracy introduceert het begrip met betrekking tot de keizer zonder enige aarzeling in zijn inleidend eerste gedeelte over ‘Strategy and Finance’. Daar legt hij ook het bekende systeem van overheidsfinanciering onder Karel V bekwaam uit. Hij besteedt ruim aandacht aan het moeizame streven van de regering naar belastinghervormingen en het verkrijgen van liefst steeds hogere subsidies van vertegenwoordigende politieke lichamen, alsmede aan de ook niet bepaald ongecompliceerde verhouding met de grote bankiers, die werden geacht de keizer een schier onophoudelijke stroom van kredieten te verstrekken.

In het tweede gedeelte van zijn boek beschrijft Tracy de campagnes van Karel V tussen 1529-1552. Ook hier komt de lezer natuurlijk veel bekend voor, maar Tracy weet door gebruik te maken van de meest uiteenlopende gedrukte en ongedrukte bronnen toch een eigen toon aan te brengen. Hij richt zijn oog namelijk steeds op de financiële planning en de daadwerkelijke uitvoering daarvan, met alle daarbij behorende haken en ogen: bijvoorbeeld moeizaam politiek overleg en risicovolle ad-hoc beslissingen. De financiële en fiscale gevolgen van Karels militaire mega-ondernemingen, zoals de geslaagde verovering van Tunis in 1535 en de veldtochten in het Rijnland en in Noord-Frankrijk in 1543-1544, drukten vooral zwaar op Castilië en in mindere mate op de rijke Nederlandse provincies Brabant, Vlaanderen en Holland. Maar zijn mislukte tocht tegen Algiers had hij weer niet kunnen ondernemen zonder de aanzienlijke geldelijke subsidies van zijn Zuiditaliaanse onderdanen. Het losgeld voor twee zonen van Frans I werd gedeeltelijk besteed aan een groots opgezette tocht met een Donauvloot (1532) als antwoord op het oprukken van sultan Suleyman de Grote uit Hongarije in de richting van Wenen (West-Hongarije is niet hetzelfde als het huidige Slowakije, 139).

Het derde gedeelte van het boek handelt in het bijzonder over de direct aan de oorlogen gerelateerde belastingen in Castilië, Napels, Brabant, Vlaanderen en Holland en de implicaties daarvan voor de binnenlandse politiek. Voor de Nederlanden als geheel kent Tracy in dezen veel meer belang toe aan de provinciale Staten dan aan de Staten-Generaal (311 noot 22) - een mening die hij mogelijk zou herzien na kennisneming van H.G. Koenigsbergers recente boek *Monarchies, States Generals and Parliaments. The Netherlands in the fifteenth and sixteenth centuries* (Cambridge, 2001). Kortom: vooral de uitvoerige en belangwekkende behandeling van de financiering der beschreven oorlogen vormen het sterke punt van dit boek, meer dan de beschrijving van louter militaire of politieke ontwikkelingen.

M.E.H.N. Mout

H.P.M. van de Venne, *Cornelius Schonaeus Goudanus (1540-1611),* I, *Leven en werk van de christelijke Terentius. Nieuwe bijdragen tot de geschiedenis van de Latijnse scholen van Gouda, 's-Gravenhage en Haarlem* (Dissertatie Nijmegen 2001; Haerlem reeks XV-i; Voorthuizen: Florivallis, 2001, 604 blz. in 2 banden, ISBN 90 75540 15 9).

Schonaeus, humanist, pedagoog en schrijver van een indrukwekkende reeks Latijnse schooldrama's, heeft nu dan toch eindelijk zijn biograaf gevonden. In jarenlange speurtochten werd door Van de Venne de basis gelegd voor een waarlijk indrukwekkende trilogie over Schonaeus, drie degelijk gedocumenteerde publicaties over diens leven en werk, zijn vriendenkring en zijn publicaties, alle verschenen in 2001. De hier besproken biografie valt dan weer uiteen in twee delen: het levensverhaal en een reeks bijzonder functionele bijlagen.

Het verhaal van Schonaeus' leven wordt verteld in een ‘Leven in vogelvlucht’ en negen

hoofdstukken met de volgende onderwerpen: geboorteplaats en geboortejaar (1540), schooltijd (1547-1559), studie in Leuven (1560-1562/1563), leraarschap in Haarlem (1564-1571), rectoraat in Den Haag (1572-1574), rectoraat in Haarlem (1574-1609), kinderen en kleinkinderen, karakterschets, en besluit. Het leven in vogelvlucht is wat erg uitgebreid - de vogel heeft wat langzaam gevlogen - en de vele details benemen de lezer nogal eens het zicht op het geheel. De negen hoofdstukken zijn strak onderverdeeld in kleine gedeelten met elk een eigen thema of themaatje. Vaak knap gekozen illustraties verlevendigen de tekst.

Ondanks het feit dat ook hier soms wat veel details worden verstrekt, met name in de voetnoten, is het een verhaal dat zich prettig laat lezen. Belangrijk is dat er door nijver archiefonderzoek veel nieuwe gegevens te voorschijn zijn gebracht. Zo kennen we nu de ouders van Schonaeus, weten we nieuwe details over zijn Goudse schooltijd, is bekend geworden dat hij in Leuven op een Goudse beurs studeerde en dat hij de studie niet met een licentiaat heeft kunnen afronden. Een tot op heden nooit eerder genoemd feit is het rectoraat van de Haagse school. Ook over Schonaeus' rectoraat in Haarlem zijn veel nieuwe gegevens aan het licht gekomen, met name over het toch wel opvallende feit dat de katholieke Schonaeus na de alteratie van de stad betrekkelijk rustig rector van de stadsschool kon blijven.

En dan grijpt de lezer nieuwsgierig naar de tweede band van dit boek. Niet minder dan 27 bijlagen geven een imposante reeks bronnen die Schonaeus' leven en werken stevig in het kader van tijd en plaats zetten. Zo komen aan de orde: de bewaarde portretten van Schonaeus, docenten die hem gevormd hebben, de inkomsten die hij als docent en rector genoot, de publicatie en opvoering van zijn schooldrama's, leerlingen en commensalen, bewaarde testamenten, bijzonderheden over de editie van de vier oudste toneelstukken in Keulen in 1591 onder de titel Terentius Christianus, gegevens over schoolreglementen, collegae docenten en curatoren.

Bijzonder interessant is bijlage 17, ‘Boekenleveranties aan Schonaeus door de Officina Plantiniana te Antwerpen’, de aantallen en prijzen van tussen 1570 en 1610 geleverde boeken, waaronder grote aantallen van Schonaeus' eigen publicaties. Speciale aandacht verdient bijlage 27, ‘Bronnen voor onze kennis van het leven van Cornelius Schonaeus Goudanus.’ Het zijn 108 letterlijke citaten en samenvattingen uit archiefstukken, de meeste opgespoord in het Archief voor Kennemerland te Haarlem en het Streekarchief Hollands Midden te Gouda. Evenals het levensverhaal zijn ook deze bronnen chronologisch geordend, voorzien van inhoud en datum, en waar nodig met aantekeningen toegelicht.

Tot zover het goede, zeer goede nieuws. Helaas is er ook slecht nieuws te melden. Wat ik al vaker in recensies heb geschreven, geldt helaas ook voor deze publicatie: het register van personen, plaatsen en zaken is onvolledig. Het staat er weer: ‘Het register bevat in één alfabet de voornaamste persoons- en plaatsnamen, onderwerpen en titels van werken.’ Dan lees ik ook nog: ‘Omdat Bijlage 14 voor zichzelf spreekt, is deze niet opgenomen in het Register. Eveneens zijn de namen in de hoofdtekst op pp. 260-264 niet opgenomen, omdat deze reeds daarvóór uitvoerig aan bod zijn gekomen.’ Aan de ene kant dus een rijk boek, met een schat aan historische gegevens, en aan de andere kant een register dat is toegesneden op de hoofdonderwerpen van het boek en daardoor veel van de opgedolven schatten in het duister laat liggen.

Het mag klinken als een persoonlijk ‘Caeterum censeo...’, maar ik blijf erop hameren: wanneer houden we nu eens op met het maken van deze onvolledige

registers? Belangrijke boeken als de hier besproken publicatie zijn niet alleen van belang voor onze kennis van hun hoofdonderwerpen, in dit geval Schonaeus en de scholen waar hij studeerde en werkte, maar bevatten ook veel kostbaar historisch materiaal voor onze kennis van andere personen en zaken. Dit soort publicaties heeft ook een functie als naslagwerk, en het gebeurt niet zelden dat een goed register zaken aan het licht brengt die elders maar moeilijk of niet zijn te vinden.

Tenslotte nog dit. Ik heb me verwonderd over het besluit van het Besluit op bladzijde 297: 'Door dit speurwerk (in archieven) is bij mij steeds meer de overtuiging gegroeid dat een op deze wijze ingesteld onderzoek eveneens bij veel andere humanisten uit de Nederlanden tot nieuwe resultaten en inzichten zal leiden. Alleen door ook hier de platgetreden paden - die helaas bezaaid liggen met steeds opnieuw herhaalde halve waarheden en hele onwaarheden - te verlaten, zal het mogelijk zijn om onze kennis van het leven en de werken van deze cultuurdragers met tal van onbekende gezichtspunten te verrijken. Hopelijk mag deze studie daartoe een nieuwe impuls geven.'

Wordt hier niet voorbijgegaan aan het centrale feit dat de omvang en kwaliteit van het beschikbare bronnenmateriaal voor onze kennis van die humanisten heel verschillend is? Schonaeus heeft over eigen leven en werk weinig gegevens achtergelaten. Maar neem nu zijn jongere collega Gerardus Joannes Vossius, van wie we autobiografische schetsen hebben, een correspondentie van meer dan 3000 brieven, zes kloeke foliodelen publicaties en dan nog een omvangrijk persoonlijk archief. Voor Vossius heeft archiefonderzoek alleen maar wat aanvullend kruimelwerk opgeleverd. Maar goed, voor deze publicatie over Schonaeus was archiefonderzoek wel degelijk nodig, en dat heeft onder de bekwame handen van Van de Venne ons een rijk boek gegeven, waarmee nu ook deze invloedrijke 'Terentius Christianus' weer echt tot leven is gewekt.

C.S.M. Rademaker

Y. Rodríguez Pérez, *De Tachtigjarige Oorlog in Spaanse ogen. De Nederlanden in Spaanse historische en literaire teksten (circa 1548-1673)* (Dissertatie Utrecht 2003; Nijmegen: Vantilt, 2003, 344 blz., €24,90, ISBN 90 75697 91 0).

De geschiedenis van de relatie tussen Spanje en de Nederlanden is lange tijd een terrein geweest dat voorbehouden was aan voornamelijk Nederlandse en Belgische historici, vooral wanneer het over de periode van de Opstand gaat. De laatste jaren trekt ze echter meer en meer de aandacht van Spaanse historici, en steeds meer Spaanse onderzoekers zakken af naar Belgische en Nederlandse archieven om er op hun beurt onderzoek te verrichten naar de Spaanse kant van het conflict. Miguel Ángel Echevarría Bacigalupe en Manuel Herrero Sánchez zijn daar ongetwijfeld de beste voorbeelden van.

Yolanda Rodríguez Pérez sluit zich met *De Tachtigjarige Oorlog in Spaanse ogen* aan bij deze belangrijke evolutie. In dit in vlekkeloos Nederlands gestelde boek begeeft de auteur zich bovendien op compleet onbekend terrein. Zij bestudeert immers de visie(s) van de Spanjaarden over de Nederlanden en de Opstand, kortom, de keerzijde van de Zwarte Legende. Daarnaast besteedt zij ruim aandacht aan het Spaanse zelfbeeld zoals dat in confrontatie met deze visie(s) ontstond. Weliswaar deed Miguel Herrero García in 1928 een eerste poging om een overzicht te bieden van de stereotypen die over buitenlanders en het buitenland in Spanje de ronde deden, en heeft ook Johan Brouwer tot het onderzoek van deze beeldvorming bijgedragen,

toch hielden beide auteurs zich veelal op de vlakte en boden ze nauwelijks analyse. De grote verdienste van Rodríguez is dat zij deze lacune heeft opgevuld.

De auteur deelt haar onderzoek chronologisch op. Het eerste deel wordt gewijd aan de periode 1568-1609, het tweede valt samen met het Twaalfjarig Bestand, en het derde behandelt de jaren 1621-1648. Een hoofdstuk over het beeld van de Nederlanden in Spanje tijdens de Oudheid en de Middeleeuwen gaat aan de analyse vooraf. Bovendien rondt ze haar onderzoek af met een hoofdstuk over de periode 1648-1673, toen de relatie tussen beide landen op korte tijd

enorm verbeterde en zelfs tot allerlei allianties leidde. Rodríguez voert haar onderzoek op basis van oorlogskronieken, literaire bronnen - voornamelijk theaterstukken - en *relaciones* of nieuwsberichten.

Eerlijkheid gebiedt te zeggen dat de algemene conclusies eigenlijk reeds op voorhand vastlagen. De Spanjaarden beschouwden de Nederlanders inderdaad voornamelijk als opstandelingen en ketters, en Willem van Oranje was de grote boeman. Ondanks dit te verwachten resultaat, biedt Rodríguez' onderzoek belangrijke nieuwe inzichten. In de eerste plaats toont ze aan dat de door historici veel gebruikte oorlogskronieken niet alleen als een ooggetuigenverslag mogen worden beschouwd, maar dat ze in een literaire traditie passen die teruggaat op Caesar en Tacitus en dus ook als dusdanig moeten worden gelezen. Vooral de inleidingen op de kronieken beantwoordden aan deze modellen, zodat de inhoud ervan niet alleen afhing van wat de auteur wilde vertellen, maar ook van wat hij volgens zijn voorbeelden moest vertellen en hoe. Omdat historici tot nog toe alleen deze inleidingen hebben gebruikt wegens hun pittoresk karakter, is het beeld dat uit dit onderzoek is ontstaan, vervormd. Om de echte opinie van de verslaggevers over de Nederlanden te kennen, moet men, zoals Rodríguez aantoont, het corpus van de kronieken lezen, dat veel minder door stilistische criteria werd bepaald. Op deze manier komt de auteur tot de ontdekking dat de befaamde drankzucht der Nederlanders eigenlijk nauwelijks deel uitmaakt van het Spaanse beeld, daar waar in het verleden vrijwel alle studies precies het tegenovergestelde hadden geconcludeerd, zich baserend op steeds dezelfde bron, namelijk de inleiding van Alonso Vázquez.

Een tweede belangrijk resultaat van dit onderzoek is ongetwijfeld de chronologie die de auteur in het ontstaan en gebruik van het Spaanse beeld aanbrengt. De negatieve visie op de Nederlanden ontstaat weliswaar meteen na 1568, maar was geen constant gegeven tot het einde van de oorlog in 1648. Rodríguez toont aan dat het beeld tijdens de jaren van het Twaalfjarig Bestand volledig naar de achtergrond verdwijnt. Dit bewijst dat het ten dele politiek gestuurd werd. Het gebruik ervan werd achterwege gelaten indien dat 's lands belangen in gevaar bracht. Ook de snelle aanpassing van het beeld na 1648 is verrassend. Weliswaar verdwijnt het niet volledig, maar het vervaagt voldoende om een samenwerking tussen beide landen mogelijk te maken.

Daarnaast geeft Rodríguez' onderzoek inzicht in de vorming van de Spaanse publieke opinie tijdens de Opstand. Het was inderdaad een schitterend idee om zich niet louter te beperken tot oorlogskronieken of literatuur, maar om beide te combineren. Op die manier demonstreert de auteur duidelijk dat de informatie uit kronieken en *relaciones* in de theaterstukken doorsijpelt. De stereotypen vinden niet alleen hun weg naar de verhaallijn, maar ook naar de secundaire plot, meestal een liefdeshistorie tussen een Spaanse soldaat en een Vlaamse vrouw. Precies door het theater als belangrijke opiniemaker in het Spanje van de Gouden Eeuw mee in rekening te brengen, verklaart de auteur de verspreiding van het beeld en de soms hardnekkige levensduur ervan. Tegelijkertijd licht ze toe hoe dit theater tijdens het Bestand meegeholpen heeft om de gemoederen te bedaren en de opinies bij te stellen.

Ten slotte is Rodríguez Pérez waarschijnlijk de eerste historicus die aandacht besteedt aan het Spaanse zelfbeeld tijdens en in de context van de Tachtigjarige Oorlog, en aan het verband tussen dat zelfbeeld en de visie op de Nederlanden. Het beeld van goede katholieken, moedige en moreel hoogstaande soldaten, en trouwe onderdanen ontstaat misschien niet in de confrontatie met de Nederlanders, maar het

wordt er wel sterk door gekleurd. Zelfs tijdens het Bestand was dit het geval. De auteur bewijst inderdaad dat tijdens die jaren de Spanjaarden hun eigenbeeld sterk zullen ontwikkelen. Ze hadden blijkbaar nood aan het opkrikken van hun eigendunk.

De studie van Rodríguez vertoont nauwelijks onvolkomenheden. Een negatief punt is misschien

dat hier en daar de historische context soms wat breder mocht worden uitgesmeerd. Het is bijvoorbeeld belangrijk te weten dat Martín Antonio Delrío de opstandelingen zo sterk haatte omdat hij en zijn familie zelf het slachtoffer waren geworden van de Opstand. Verscheidene keren werden familiebezittingen door de rebellen vernield, terwijl hijzelf uiteindelijk het land moest verlaten en pas na de campagnes van Farnese zou terugkeren. Zijn oom Luis Delrío, lid van de Bloedraad, kreeg het nog harder te verduren. Dergelijke gegevens zijn niet onbelangrijk bij het analyseren van 's mans visie op de Opstand. Het zou ook boeiend geweest zijn het verband te onderzoeken tussen het succes van Lope de Vega's theaterstuk over het beleg van Maastricht (1579) in de beginjaren van de zeventiende eeuw, en het langdurige beleg van Oostende (1601-1604) dat toen het publiek bezighield. Hetzelfde geldt voor het verband tussen de moeite die de Spaanse opinie had met de scheiding der Nederlanden, en de toenmalige cartografie, die de Nederlanden tot lang na 1648 als één geheel bleef voorstellen. Wanneer de drankzucht der Nederlanders ter sprake komt, ware het ook interessant geweest de edicten te bekijken die de aartshertogen tegen de openbare dronkenschap hebben uitgevaardigd. Blijkbaar was ‘drankzucht’ niet louter een visie, maar ook een realiteit. Ook het besluit is wat vlak en herhaalt slechts de conclusies uit de deelbesluiten. Misschien was een vergelijking met de Zwarte Legende hier op zijn plaats geweest.

Ondanks deze mankementen is Rodríguez' boek een uiterst boeiende studie geworden. We weten nu tenminste wat er aan de andere kant van de frontlinie over de Opstand werd gedacht. Hopelijk komt er heel snel een Spaanse vertaling, zodat ook de Spaanse historici hiervan kennis kunnen nemen.

Werner Thomas

W. Bergsma, *‘Zij preekten voor doven’. De Reformatie in Drenthe* (Drentse historische reeks X; Assen: Van Gorcum, [Zuidwolde]: Stichting Het Drentse boek, [Leeuwarden]: Fryske Akademy, 2002, 131 blz., €18,-, ISBN 90 232 3874 5).

Bartje bidt niet voor bruine bonen. Anne de Vries heeft een paar generaties geleden daarmee de Drenten als eigenzinnige gelovigen gekenmerkt. Het lijkt een tijdgebonden voorbeeld, maar een vergelijkbare mentaliteit ontmoet men in Bergsma's studie over Drenthe in de zeventiende eeuw. Er waren een kwart eeuw na de invoering van de Reformatie in dat gewest (1598) nog predikanten die geen bijbel bezaten en kerspels die geen enkel gereformeerd lidmaat kenden.

Wiebe Bergsma, werkzaam bij de Fryske Akademy, is de deskundige bij uitstek van de geschiedenis van de Reformatie in de noordelijke provincies. Zijn studie over het gereformeerd protestantisme in Friesland 1580-1650, in 1999 verschenen onder de titel *Tussen Gideonsbende en publieke kerk*, is weliswaar schatplichtig aan het eerdere werk van J.J. Woltjer, O.J. de Jong, A.Th. van Deursen en H. Schilling, maar heeft zonder veel moeite zijn eigen betekenis bewezen. Met name door zijn kennis van de archieven kan Bergsma een levensecht beeld geven van de ontwikkeling van de Reformatie.

De onderhavige studie - een bewerking van een opstel eerder verschenen in de bundel over *De Reformatie in Drenthe in de zestiende en zeventiende eeuw* (M.A.W. Gerding, e.a., Delft, 1998) - geeft een beknopt overzicht van het protestantiseringsproces in de Oude Landschap. Drenthe telde maar weinig mensen (zo'n goede twintigduizend mensen begin zeventiende eeuw), en had een vrijwel volledig agrarisch karakter. Er werden meer wolven dan intellectuelen gevonden. De Drentse pastoors en de inwoners van het klooster Dikninge stonden niet bekend

om hun bijzondere vroomheid, noch om hun katholieke danwel reformatorische bevlogenheid. De kerk werd er van boven- en buitenaf in het kader van de regionale militair-politieke ontwikkelingen gereformeerd. Stadhouder graaf Willem Lodewijk van Nassau kon daarbij echter wel rekenen op de medewerking van een aantal overtuigde staatsgezinde gereformeerde Drenten, met name de leden van het geslacht De Vos van Steenwijk, en op de Groninger gereformeerde predikanten. Drenthe is misschien wel het duidelijkste voorbeeld in de Republiek van de Reformatie van bovenaf.

Het gevolg was, dat de publieke Gereformeerde kerk omstreeks 1650 in Drenthe wel de 'civil religion' belichaamde, en feitelijk zonder concurrenten. Reeds toen werd dus de situatie benaderd, vastgelegd bij de volkstelling van 1809, toen alle inwoners van Drenthe opgaven, te behoren tot de gereformeerde religie, op een paar honderd katholieken na in Coevorden en hier en daar wat joden. Een score die de vaderlandse kerk in geen enkele andere provincie behaalde. Maar dat betekende niet, dat de Drenten anno 1650 en nog lang daarna goede calvinisten waren. Het duurde verscheidene jaren na 1598, voordat enig effect van de Reformatie op lokaal niveau merkbaar was, naar de uitvoerige beschrijving die Bergsma ervan in 'Van kerkspel tot kerspel' geeft.

Inhoudelijk was het effect van de protestantisering volgens Bergsma slechts mager te noemen. Prediking en onderwijs hadden maar weinig greep op hart en handel van de bevolking, naar de zeer geringe aantallen kerkgangers en vooral lidmaten aangaven. Armoede, onkunde, tekorten aan goede predikanten en schoolmeesters bevestigden een vicieuze cirkel. Met een verwijzing naar de twintigste-eeuwse cijfers van de socioloog J.P. Kruyt suggereert Bergsma, dat die ook nooit doorbroken is. Zijn voorbeeldige schets eindigt echter op dit punt naar mijn mening wat haastig. De aantallen lidmaten voor een dertig gemeenten die hij opgeeft, zijn inderdaad zeer gering. Zij dateren echter bijna allemaal van de eerste dertig jaren van de zeventiende eeuw. Een paar cijfers lijken echter de groei ervan in latere jaren aan te geven, zodat Bergsma zijn conclusies over de mislukte Reformatie te snel trok. Een kanttekening bij een gewaardeerd opstel dat vraagt om een vervolg.

G.J. Schutte

Dutch-Asiatic Shipping (1595-1795) via Internet (http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/DAS).

In 1979 verschenen de delen II en III van J.R. Bruijn, F.S. Gaastra, I. Schöffer, *Dutch-Asiatic Shipping in the 17th and 18th centuries* (3 dln.; Den Haag: Martinus Nijhoff, 1979-1987) een bronnenpublicatie waarin vrijwel alle reizen die vanaf 1595, merendeels onder auspiciën van de VOC, van en naar de Oost werden ondernomen, staan opgesomd. Het ging om meer dan 8000 reizen; 4700 richting Ceylon en Batavia (Deel II), en 3500 terugreizen (Deel III). In een besprekingsartikel in de *BMGN* (CIII (1988) 231-236), ter gelegenheid van het uitkomen van het samenvattende deel I, roemde F.J.A. Broeze de publicatie als een mijlpaal in de maritieme en economische geschiedenis. Ook had hij waardering voor de vorm waarin de gegevens stonden

vermeld: 20 variabelen waren in een tabelvorm ondergebracht, waardoor het zoeken naar gegevens werd vergemakkelijkt en de leesbaarheid werd vergroot.

Wat Broeze zich niet afvroeg, was of een gedrukte publicatie nu werkelijk de beste vorm was om zo'n gegevensverzameling te presenteren. Toegang tot de gegevens geschiedde via drie indices: op scheeps-, kapiteins- en plaatsnaam. De wederwaardigheden van een bepaald schip

of een bepaalde kapitein konden op die manier goed gevolgd worden, zij het dat er dan heel wat in beide boeken moest worden gebladerd. Maar vragen over de waarde van ladingen, het aantal passagiers of het aantal doden dat tijdens de reizen te betreuren was, waren moeilijker te beantwoorden: de indices gaven daarop geen ingang, zodat niets anders restte dan het doorvlooien van de twee boeken van de eerste tot de laatste bladzijde. Zo'n vraag had Broeze zich wel kunnen stellen, omdat eindjaren tachtig de informatietechnologie al zo ver gevorderd was dat de gegevens ook heel goed in een database op een cd-rom hadden kunnen zijn ondergebracht, hetgeen de zoekmogelijkheden sterk zou hebben verbeterd.

Nu, ruim tien jaar verder, heeft het ING de logische stap gezet om inderdaad een databaseversie van *Dutch-Asiatic Shipping* te ontwikkelen, die weliswaar niet via cd-rom, maar via internet te raadplegen is. Voor deze versie zijn niet opnieuw de archieven geraadpleegd, maar is de oorspronkelijke publicatie gescand en in een database ondergebracht. Deze procedure heeft het aanmerkelijke voordeel dat het snel en goedkoop kan worden gedaan; een nadeel is dat gegevens die niet in de boekversie zijn opgenomen, nu ook niet beschikbaar zijn. Zo is een beschrijving van de lading in de boekversie weggelaten, omdat het teveel ruimte zou kosten, terwijl die informatie natuurlijk zonder probleem een plaatsje in de databaseversie had kunnen krijgen.

Belangrijkste vraag is natuurlijk: kun je nu sneller en beter zoeken in de database- dan in de boekversie? Wat sneller zoeken betreft is dat zeker het geval. Selecteer een schip of een kapitein en met één druk op de knop worden alle reizen getoond die het schip of de kapitein heeft gemaakt. Wat beter zoeken betreft is de winst minder groot dan verwacht. Dat je ook op scheepstype, bouwjaar, VOC-werf, vertrek- en aankomstplaats kunt zoeken, is zeker een verbetering. Maar dat je niet op waarde van de lading kunt zoeken, of op aantal en soort scheepslieden is teleurstellend. Het is informatie die immers wèl in de database aanwezig is! Ernstig is dat de database niet bepaald foutloos is geconverteerd vanuit de oorspronkelijke boeken. Er zijn veel typefouten in de database blijven staan. Het schip de Blijde Boodschap komt bijvoorbeeld in de database voor als Elude Boodschap en als Blude Boodschap.

Tenslotte: veel sociaal- en economisch-historici zullen de gegevens uit de database willen gebruiken om ze te aggregeren, te sommeren en te totaliseren. De huidige interface biedt daarvoor geen mogelijkheid. Hoe prettig het ook is om via Internet de gegevens te kunnen benaderen, het ware te wensen dat de ‘Dutch Asiatic shipping’-database ook als bijvoorbeeld Excel-bestand te downloaden zou zijn.

Onno Boonstra

N. Middelkoop, ed., *Amsterdammers geportretteerd. Kopstukken 1600-1800* (Bussum: Toth, 2002, 304 blz., €29,90, ISBN 90 6868 315 2).

Van de meer dan duizend schilderijen daterend van voor 1800 in bezit van de stad Amsterdam, bestaat ruim de helft uit portretten van Amsterdammers. Het is een zeer gevarieerd bezit en het gaat van 58 regentenstukken, 17 groepsportretten van chirurgijns en 58 schuttersstukken tot honderden individuele portretten. Vele zijn dus vanwege instellingen tot stand gekomen, weer andere komen uit familiecollecties.

In 1986 werd al een tentoonstelling van zestiende-eeuwse portretten in het Amsterdams Historisch Museum gehouden en in 2002 kwam een grote expositie van schilderijen uit Amsterdams bezit en van buiten de stad tot stand die de twee volgende eeuwen bestreek. Over het algemeen hebben kunsthistorici niet veel interesse voor dit soort schilderijen getoond. Maar het is een terrein waarop in Amsterdam ongeveer tweehonderd

schilders actief zijn geweest. Het rijke inleidende artikel van Rudi Ekkart in deze prachtig geïllustreerde catalogus probeert voor het eerst een overzicht van de ontwikkelingen in de Amsterdamse portretkunst in de zeventiende en achttiende eeuw te geven.

De Amsterdamse groeps- en individuele portretten zijn geen vlakke plaatjes. Zij waren vol signalen voor de toeschouwer. Familiewapens, inscripties, kleding waaruit al dan niet de waardigheid sprak, vèrkleding (à l'antique, historieschilderkunst), achtergronden met huizen en afgebeelde portretten, alles moest duidelijk maken hoe de afgebeelde(n) zich gezien wilde(n) hebben. De tentoonstelling was evenals de catalogus naar thema ingedeeld. Elk thema wordt voorafgegaan door een kort essay en bij elk groepsportret van die afdeling wordt de voorgestelde met alle signalen en zijn of haar leven beschreven. Dan volgt de pedigree. Daar duiken de eerste verrassingen op. Zo hing het portret van Hiob de Wildt door D. Santvoort uit 1640 enige tijd in: A. Hitler Führermuseum, Linz. En hoe was het mogelijk dat de zeer calvinistische Wigbold Slicher zich in een ‘portrait historié’ met zijn halfnaakte vrouw als Venus, als Paris en daarnaast Amor liet afbeelden? De conclusie luidt voorlopig dat het doek alleen voor zijn privévertrekken was bestemd. Het feit dat vooraanstaanden zich gaarne in bijbelse of klassieke dracht of als herders in arcadische omgeving lieten conterfeiten is een boeiend cultuurhistorisch fenomeen, dat niet alleen maar met de mededeling dat hun ‘fantasie met hen op de loop ging’ kan worden afgedaan, zoals J.B. Bedaux spottend meent te moeten opmerken (213). Zijn bijdrage vormt een merkwaardig buitenbeentje in de catalogus. Hier wordt een soort psychologiserende kunstbeschouwing toegepast, die zich met een beroep op Gombrich’ werk afzet tegen ‘hineininterpretieren’ bij de uitleg van kunstwerken. Eigenaardig genoeg brengt Bedaux zelf ook een privéinterpretatie van bijvoorbeeld Rembrandts schilderij ‘De scheepsbouwer Jan Rijcksen en vrouw Griet Jans’, waarop we volgens hem een deur zien openzwaaien en de vrouw door haar half open mond een ‘nonverbaal signaal’ geeft waarmee zij zou laten uitkomen seksuele interesse te hebben voor haar man (72)!

Gelukkig vindt tegenwoordig een soort kruisbestuiving tussen kunsthistorici en ideeënhistorici plaats, want juist bij portretten is verdere interpretatie alleen mogelijk als de achterliggende gedachtewereld expliciet wordt gemaakt. Dat wordt vooral duidelijk in het inleidende artikel van de historicus S.A.C. Dudok van Heel, die glashelder uitlegt waarom er tussen 1618 en 1636 een hele reeks portretten ten voeten uit van Amsterdamse regenten en hun echtgenotes ontstond. Een laatste exemplaar kwam in 1639 tot stand en wel door toedoen van Rembrandt, die geld nodig had en daarna het portretteren voor gezien hield. Deze schilderijen hadden daarna ‘dynastieke’ pretenties. Dat keken deze ‘nouveaux riches’ af van de adel die dit soort portretten al lang liet vervaardigen. Sommige regenten schrokken er niet voor terug in hun nieuwe buitenhuizen hele familiereeksen op te hangen, waarvan een gedeelte uit ‘vooroudericonen’, fantasieportretten, bestond. De behoefte de keten der geslachten te verlengen prevaleerde boven het nog zeer zwakke historische bewustzijn. Deze afbeeldingen zaten dan ook vol anachronismen en waren doods van impressie. Al dan niet echt, familieportretten bleven dierbaar, maar toen het dynastieke aspect door uitsterving van families verdween geraakten deze kostbaarheden in de handel, waarop in testamenten de bepaling verscheen dat zij bij overlijden mee begraven moesten worden, of verbrand om publieke verkoop te vermijden. Vanzelfsprekend zijn weer

andere aspecten te zien bij groepsportretten van gildeoverlieden (het eerste dateert van 1599), schuttersstukken (het oudste is van 1529) en groepsportretten van regenten en regentessen van liefdadige instellingen (sinds 1617). Het dateren en identificeren van de voorgestelden is boeiend werk en vergt grote kennis van geschiedenis en kleding. Bovendien kan het nagaan van het lot van zo'n schilderstuk door de geschiedenis veel verduidelijken. Naast de reeds genoemden geven W. Kloek, V. Manuth, M.J. Bok, N.

Middelkoop, M. Jonker, P. Knevel en voor de achttiende eeuw (wanneer de wijze van voorstellen onder invloed van nieuwe verlichtingsidealen verandert) F. Grijzenhout en P. Knolle ons de instrumenten voor een vruchtbare interpretatie van deze tak van de schilderkunst.

E.O.G. Haitsma Mulier

C. Huygens, *Mijn leven verteld aan mijn kinderen in twee boeken,* ingeleid, bezorgd, vertaald en van commentaar voorzien door F.R.E. Blom, I, *Inleiding, teksteditie en vertaling,* II, *Commentaar en annotatie* (2 dln.; Amsterdam, Prometheus/Bert Bakker, 2003, 191 + 34 (deel I), 622 blz. (deel II), €60,-, ISBN 90 351 2311 5); C. Huygens, *Journaal van de reis naar Venetië,* vertaald en ingeleid door F.R.E. Blom, met medewerking van J. Heijdra, T. Snijdersde Leeuw (Nederlandse klassieken; Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker, 2003, 192 blz., ISBN 90 351 2500 2).

Zelden zal een zeventiende-eeuwse Nederlandse grote persoonlijkheid ons zo bekend zijn als het geval is met Constantijn Huygens. Dat lag niet in de laatste plaats aan hem zelf. Vaak liet hij zich met of zonder familieleden afbeelden en zijn vele geschriften geven een goed beeld van zijn bezigheden en gedachten. Bovendien deed hij er als literator alles aan om voordelig over te komen. Naast zijn officiële werkzaamheden als secretaris in dienst van de Oranjestadhouders, die hij zeer trouw was en bleef, bekwaamde hij zich in de dichtkunst en muziek. Hij deed dat met de zogenaamde ‘sprezzatura’, die hoorde bij een heer van stand, een ‘honnête homme’, die alleen voor een kleine kring liefhebbers zijn niet gemakkelijk te doorgronden schrijfsels creëerde. Bij zo'n heer van stand, die via het patroon-cliënt netwerk steeds hoger klom, hoorde ook een passend onderkomen. Zo liet hij een tegenwoordig niet meer bestaand huis in classicistische stijl aan het Haagse Plein neerzetten (het leek op het Mauritshuis) en een buiten bij Voorburg, hij kocht een kasteel in de Bommelerwaard en nog een ‘optrekje’ bij Turnhout. Deze zo van zijn eigen waarde bewuste man liet ons behalve zijn briefwisseling minstens zes autobiografische geschriften na, waarvan er nu twee weer in mooie edities in de serie Nederlandse klassieken zijn uitgegeven. Op de ene uitgave, *Mijn leven verteld aan mijn kinderen*, dat door Huygens op 82-jarige leeftijd werd afgerond, is de classicus en neerlandicus Frans Blom aan de Leidse universiteit gepromoveerd. Het boek wordt door een dubbel zo dikke band commentaar en annotatie begeleid. Het andere werk bevat het in het Frans (de taal der diplomatie) geschreven dagboek van Huygens' reis naar Venetië uit 1620 in het gevolg van de diplomaat François van Aerssen. De bedoeling was het verdrag tussen de Republiek en Venetië ter plaatse te bezegelen. Beide werken waren al eerder uitgegeven. *Mijn leven*, waar vijf handschriften van over zijn, in 1817 door P. Hofman Peerlkamp met een wat onevenwichtige annotatie, gevolgd door een nieuwe uitgave in 1898 door J.A. Worp, die niet veel toevoegde. Het *Journaal* werd ook door de laatste in 1894 in de *BMHG*, voorloper van dit tijdschrift,

gepubliceerd, maar zonder toelichting en in de originele taal. Ja, iedereen kende toen nog Frans.

Hoe zien deze nieuwe edities er uit? Na een inleiding over de reis naar Venetië is de tekst in het zeventiende-eeuwse Frans afgedrukt. Deze kwam vrij snel na de reis van 25 april tot 7 augustus 1620 tot stand. Natuurlijk staan er veel aardige bijzonderheden in over de tocht door Duitsland naar Venetië en terug, zoals gevaarlijke situaties onderweg en kantelende koetsen, of boeiende ontmoetingen. Maar Blom maakt de lezer goed duidelijk nooit te vergeten dat dit geen 'spontaan' verhaal is. Zoals elke welopgevoede heer kende Huygens zijn klassieken én contemporaine auteurs. Hij wist dat de grote Lipsius al in de zestiende eeuw raad had gegeven

hoe en waarom te reizen. Door goed waar te nemen ontstond dan immers kennis van zeden en gewoonten en dientengevolge prudentie. Hij had Vergilius' regels over de schoonheid van het Gardameer geleerd en herhaalde ze. Met andere woorden de lezer - en al was het manuscript niet gedrukt, Huygens gaf het wèl aan belangrijke relaties ter inzage - moest het vernuft, waarmee die kennis in zijn verhaal verwerkt werd, bewonderen. Ook vergelijkingen met de Leidse bibliotheek, wanneer hij onderweg boekerijen en auditoria bezocht, en met de tocht naar Nova Zembla als het weer in de bergen bar was, zullen zijn geapprecieerd. Als jonge man zag Huygens toen al hoe de machtsverhoudingen lagen en waar hij zichzelf, onder andere door zijn grote talenkennis (een gesprek met de doge van Venetië in het Italiaans wordt gememoreerd) op zijn voordeligst kon presenteren. Het *Journaal* is nu voor het eerst vertaald. De enige aanmerking die daarop te maken valt betreft kleine afwijkingen in het Nederlands ten opzichte van de Franse tekst, bijvoorbeeld op de pagina's 106-107 waar ‘un autre gentilhomme, son beau père’ wordt: ‘die zijn schoonvader bleek’, op de pagina's 121-122: rijtuigen met ‘Gentilshommes et Dames par douzaines’ worden ‘met tientallen edelmannen en dames.’ Of op de pagina's 168-169, waar een ‘village a trois heures de Spluge’ vertaald is als ‘3 mijl verderop.’ En wat zijn ‘klimmetjes’ (171)? Tot slot nog een kleinigheid: waarom worden bij stemmingen in Venetië volgens noot 107 ‘stemsteentjes’ gebruikt, terwijl de jongens die de stembussen ronddroegen ‘ballottini’ ofwel ballenjongens heetten en daar inderdaad de stemballetjes in verzamelden? Maar alleen een kniesoor tilt er zwaar aan.

Mijn leven kwam dus op hoge leeftijd van Huygens tot stand en bestaat uit 2162 versregels in Latijnse hexameters, waarvan aan het eind 200 dichtregels met een zelfportret. Daarnaast wordt een prozavertaling afgedrukt. Het is een in hoge mate gestileerde levensbeschrijving, die telkens zonder in aperte onwaarheden te vervallen Huygens' levensloop verfraait en - voor de kinderen - indringender exemplarisch maakt. Dit paste in de betreffende traditie, die het leven langs bepaalde etappes met typische voorvallen uit jeugd en volwassenheid hoorde te laten verlopen, en zo geacht werd een selectieve terugblik te bieden. Die selectie is aardig vast te stellen door Huygens vroegere biografische geschriften en brieven er naast te leggen. De annotatie van dit deel doet dat dan ook en is daardoor knap ingewikkeld geworden. De auteur wordt in zijn eigen tijd geplaatst en het verschil tussen het geschrevene en het werkelijke leven aangegeven. Daarna volgt een analyse van het Latijn, met zijn echo's uit de antieke literatuur. In de praktijk gaat dat aldus: in boek II, vv 29-64 beschrijft Huygens een hachelijke overtocht naar Engeland. In zijn annotatie in het tweede deel op de pagina's 198-201 geeft Blom aan hoe de auteur de situatie flink heeft gedramatiseerd om effect te bereiken. Hij laat zeelieden sprekend optreden, zware mist hangen en een storm op zee opsteken, die op het laatst nog bijna alles dreigt te laten mislukken. Maar in werkelijkheid was de mist al opgetrokken, de kust in zicht en die storm pas direct na de landing in Engeland opgestoken. Dit alles gaat vergezeld door noten achterin het boek. Dan verwijst Blom naar de ook achterin opgenomen parallelle teksten in de appendix onder nummer 39 uit Huygens' eigen dagverhaal van de gebeurtenissen. Tenslotte wordt de Latijnse woordkeus geanalyseerd, merendeels mooi voer voor classici. Een dergelijke uitputtende behandeling is ook uitgevoerd met de reis naar Venetië, die een belangrijk deel van *Mijn leven* uitmaakt en dat met significante verschillen ten opzichte van het *Journaal*. Elders komt ook de geschiedenis van Huygens' bril ter sprake, die op geen enkele van zijn portretten

te zien is. Al mag deze annotatie sommigen overdadig lijken, voor liefhebbers van de zeventiende eeuw is het buitengewoon boeiend te zien hoe Huygens aan deze teksten gesleuteld heeft om het beoogde effect te bereiken. Deze fraaie, geïllustreerde uitgaven maken dat mogelijk.

E.O.G. Haitsma Mulier

G. van der Plaat, *Eendracht als opdracht. Lieuwe van Aitzema's bijdrage aan het publieke debat in de zeventiende-eeuwse Republiek* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2003; Hilversum: Verloren, 2003, 264 blz., € 25,-, ISBN 90 6550 759 0).

'Reeds bij een eerste kennismaking met het onderwerp Aitzema valt het op, dat het aantal studies over Aitzema beslist omgekeerd evenredig is met de grote hoeveelheid literatuur die uit zijn werken put en op zijn arbeid steunt, of, om het korter en misschien wat scherper te zeggen, er is aanzienlijk minder over Aitzema geschreven dan er uit zijn werken is overgeschreven. Het is toch wel merkwaardig dat over de man zonder wie wij slechts een zeer onvolledig beeld van onze gouden eeuw zouden hebben, nog geen enkele monografie is verschenen.'

Dat waren de eerste woorden van de kandidaatsscriptie die ik in 1959 schreef over Lieuwe van Aitzema en het godsdienstig leven van zijn tijd. De scriptie had tot een biografie moeten uitgroeien, maar een andere bekende Nederlander uit zijn tijd schoof Aitzema aan de kant. De scriptie werd samengevat in een artikel. Twee hoogleraren besteedden eind jaren zestig nog gepaste aandacht aan de Friese diplomaat-historicus, Poelhekke in Nijmegen en Waterbolk in Groningen. Daar had de laatste een werkgroep studenten om zich heen verzameld en die publiceerden in 1970 de resultaten van hun Aitzema-onderzoek in het boek *Proeven van Lieuwe van Aitzema*.

En toen werd het weer stil op het Aitzemafront, maar nu, 35 jaar nadat de Groningse studenten actief waren, heeft een van hen een boek over Aitzema gebracht dat voorlopig een standaardwerk zal blijken te zijn. Het is geen biografie geworden, maar een studie over Aitzema's politieke ideeën, over zijn bijdrage aan het publieke debat in zijn tijd. Lange jaren heeft de auteur zich verdiept in het werk van Aitzema, en de resultaten van haar graafwerk zijn nu neergelegd in een negental thematische hoofdstukken. Na de beschrijving van Aitzema's plaats in de vroegmoderne geschiedschrijving en zijn werk als diplomaat komen de volgende onderwerpen aan de orde: de Vrede van Munster, de Eerste Engelse Oorlog, Staten en stadhouders, het stadhouderschap midden zeventiende eeuw, de beste staatsvorm, en kerk, staat en tolerantie. Een samenvattend hoofdstuk sluit het boek af.

De historicus Fruin zette in 1864 met een artikel voor vele jaren de toon voor de beoordeling van Aitzema. Tijdens de Eerste Engelse Oorlog was de Friese diplomaat een van de anonieme correspondenten van de Engelse minister John Thurloe. Volgens Fruin was Aitzema dus een landverrader, die de vijand van het lieve vaderland de meest geheime documenten toespeelde. Met dit valse geschiedbeeld wordt nu eindelijk definitief afgerekend. Er was in Aitzema's tijd namelijk geen Nederlands vaderland. De provincies hadden allemaal andere en vaak tegenstrijdige belangen bij oorlog en vrede. Aitzema moest bovendien allereerst de grote belangen verdedigen van de Hanzesteden die hij in Den Haag vertegenwoordigde. Zo bezien krijgt zijn briefwisseling met Thurloe wel een heel ander karakter dan Fruin daaraan meende te moeten geven.

Voor Fruin bleef Aitzema zeker een waarheidlievend auteur, op wie je kon bouwen, maar hij was, behalve een landverrader, ook een man behept met een cynische kijk op het leven. Maar was het wel cynisme waarmee Aitzema de wereld om zich heen bekeek en beschreef? Geyl heeft destijds die vraag gesteld, en hij kwam tot de

conclusie dat Aitzema's raakheid van oordeel en pittige formuleringen terug te voeren zijn op een kijk op het leven die in feite een vorm van wijsheid was. Toegegeven, Aitzema's kijk op mensen en wereld is aan de sombere kant. Bij herhaling prikt hij door de schone schijn heen en ontmaskert hij zogenaamde idealen en fabels. Als een refrein lezen we dan steeds: haast alles kan worden teruggevoerd op honger naar

macht en eigenliefde, en mensen gebruiken graag mooie woorden, maar doen zelf wat ze in anderen veroordelen.

Voor Aitzema kwam de eendracht van het land op de allereerste plaats. Daaraan moest alle politiek en religieus handelen worden getoetst. Zelf accepteerde hij geen enkel politiek of religieus etiket. Hij pleitte voor een zo ruim mogelijke publieke kerk. De kerk van de eerste eeuwen, met bijbel en apostolische geloofsbelijdenis, die gaf alles wat een christenmens nodig heeft, en wie daaraan vasthield moest volledig aanvaard worden als medegelovige. Alles wat daar later aan werd toegevoegd bracht alleen maar onrust en kerkstrijd. De Reformatie was dan ook een ramp. En wat de regeringsvorm betreft gaf Aitzema de voorkeur aan een stadhouderlijk bewind. Het veelhoofdig staatse bewind bracht tweedracht en corruptie, en ondanks de beleden democratische idealen werd men geregeerd door een kleine vooral zichzelf begunstigende elite, die precies deed wat men de prinsgezinden verweet.

Ook na Fruin is Aitzema's werk steeds als historische bron gebruikt. De daar aanwezige beeldvorming staat echter haaks op het geïdealiseerde beeld van de zeventiende eeuw, gekoesterd in onze nationalistische geschiedschrijving en in de historiografie van de Reformatie ten onzent. Onze Gouden Eeuw echter, aldus Aitzema, was geen tijd van strijd om ware vrijheid en ware godsdienst, maar een periode van rampzalige ruzies om de macht. Van der Plaat laat zien hoe er in de loop van de tijd is gedacht over die ideeën van Aitzema, en gaat daarover met collegae in discussie. Vanuit de moderne literatuur toont zij bovendien overtuigend aan, dat Aitzema's ideeën ook leefden bij veel van zijn tijdgenoten. Haar eindconclusie luidt dan ook: Aitzema schenkt ons niet alleen belangwekkend en betrouwbaar historisch materiaal, maar ook verhelderende inzichten voor een beter verstaan van onze Gouden Eeuw.

Van der Plaat schrijft in een rustige, weloverwogen betoogtrant. Hier en daar zouden wat minder herhalingen wel gewenst zijn. Een enkele keer is wat er staat ook niet helemaal duidelijk door het weglaten van toch onmisbare komma's. Het boek geeft verder tussen de beschouwingen door veel biografische gegevens over Aitzema, maar ik mis toch een beknopt ‘curriculum vitae’ aan het begin van het boek. In de literatuuropgave mis ik ook een aantal oudere publicaties die tot het standaardpakket Aitzemastudies gerekend moeten worden, zoals de beschrijving van het Aitzema-archief van Lasonder uit 1916.

We hebben nu eindelijk een eerste wetenschappelijke monografie over de omstreden Friese diplomaat-historicus, en natuurlijk zou je daarin graag zoveel mogelijk informatie opgenomen willen zien. Maar ook met de beperkingen die de auteur zich heeft opgelegd is er nu een belangwekkend standaardwerk beschikbaar. Laten we daar dankbaar voor zijn, maar wel blijven hopen dat het Aitzema-onderzoek een even goed vervolg zal krijgen.

C.S.M. Rademaker

H.B. van der Weel, *‘In die kunst en wetenschap gebruyckt.’ Gerrit Claeszoon Clinck (1646-1693), meester kunstschilder van Delft en koopman in dienst*

van de Verenigde Oostindische Compagnie **(Hilversum: Verloren, 2002, 224 blz., €19,-, ISBN 90 6550 721 3).**

De onderhavige studie is in feite het levensverhaal van Gerrit Claeszoon Clinck en zijn gezin. Clinck had een opleiding genoten als kunstschilder maar zou uiteindelijk carrière maken in Azië in dienst van de Verenigde Oost-Indische Compagnie. Dat laatstgenoemde deel van zijn leven vormt verreweg het hoofdbestanddeel van het boek en is mede gebaseerd op de dagregisters die Gerrit Clinck in Azië zelf bijhield en die als deel II in transcriptie zijn opgenomen. Clincks'

levensverhaal is om tenminste twee redenen interessant: enerzijds vanwege zijn opmerkelijke opleiding en anderzijds vanwege het feit dat zijn verblijf in India samenvalt met het onderzoek dat de Heeren XVII door Van Rheede tot Drakesteyn in India laten uitvoeren naar malversaties en wanbeheer.

Clinck groeide op in Delft waar hij werd opgeleid tot kunstschilder. Hij heeft dat vak echter nooit zelfstandig kunnen uitoefenen, hoewel hij die ambitie zeker gehad zal hebben. Na in Delft zijn eerste opleiding te hebben genoten, trok hij naar Italië om zich daar te vervolmaken. Terug in Delft noemde hij zich ook niet meer 'Gerret' maar 'Gerradus', meester-schilder. Hij vestigde zich, inmiddels gehuwd, in Amsterdam, ongetwijfeld in de hoop daar afnemers voor zijn werk te vinden. Geld om het poorterschap te verkrijgen en daarmee de mogelijkheid om lid te worden van het St. Lucasgilde had hij niet. Hij had geen eigen atelier maar werkte anoniem als graveur of meewerkend schilder in een van de vele schilderswerkplaatsen in de stad. Eigen werk van hem is niet bekend maar hij moet zich, mede gezien de ligging van zijn woning, naar het oordeel van de auteur wel bewogen hebben in het milieu van schilders als Van der Neer en de Ruysdaels en graveurs-uitgevers als Claes Jansz Visscher, Allaerts en De Witt. Dan blijkt dat hij, zoals zoveel schilders, een nevenactiviteit ontwikkelde om het hoofd boven water te houden. Hij bewoog zich met succes in de textielhandel. En toen kruiste de VOC zijn pad. De VOC ondervond in het laatste kwart van de zeventiende eeuw hevige concurrentie van de Engelsen op het gebied van katoenen stoffen die in India werden geproduceerd. De Engelsen wisten zich met hun dessins sneller aan te passen aan de veranderende Europese mode en de Heeren XVII besloten een functionaris naar Azië te zenden om ter plekke de dessins te ontwerpen en te keuren. De keuze viel op Clinck waarbij zijn schildersopleiding tot aanbeveling gestrekt zal hebben. Daarmee begon een carrière als koopman en opperkoopman die hem tot een vermogend man maakte. Zijn activiteiten spelen zich af in de periode 1685-1693, toen Van Rheede tot Drakesteyn in de vestigingen van de VOC in India en Bengalen probeerde door krachtdadig optreden de particuliere handel en malversaties terug te dringen en daarmee de winstgevendheid van de handel te bevorderen. We komen daar door Clinck, die ook met deze wanpraktijken geconfronteerd werd, meer over te weten. Clincks' opdracht was echter niet de bestrijding van wantoestanden. Hij moest ervoor zorgen dat de kwaliteit van de katoentjes verbeterde en met name dat de dessins beter aansloten bij de vraag van de Europese markt. Clinck ging voortvarend te werk, stichtte in de factorij Hougli een monsterweverij, maar moest ervaren dat zijn invloed ophield op het moment dat hij zijn hielen lichtte. Ook het doorbreken van bestaande traditionele productieprocessen ging niet over een nacht ijs.

In 1693 viel Clinck als een der velen ten slachtoffer aan het ongezonde klimaat. Het is aardig dat de auteur nog een apart hoofdstuk wijdt aan de weduwe met haar vijf kinderen, zoals zij in de tekst doorlopend aan de familie en familiebanden aandacht besteedt. Van de kinderen keerden er twee naar de Republiek terug, de overige drie overleden in Azië. Geertruida van Pollinckhoven zelf trok naar Batavia waar zij zich als rijke weduwe vestigde en haar vermogen vermeerderde door beleggingen en handel in textiel. Dat verliep voorspoedig. Zo bezat zij binnen de muren van Batavia tien huizen en 24 slaven en telde men in haar boedel meer dan 40 schilderijen waaronder een Rembrandt en een Ruysdael die uit Europa meegekomen waren!

Het boek is zin vol geïllustreerd en goed verzorgd uitgegeven met een aantal bijlagen, bronnenen literatuuropgave en een register op persoons-, scheeps- en geografische namen.

J.P. Sigmond

D. Ormrod, *The rise of commercial empires. England and the Netherlands in the age of mercantilism, 1650-1770* (Cambridge studies in modern economic history X; Cambridge: Cambridge university press, 2003, xvii + 400 blz., £55,-, ISBN 0 521 81926 1).

David Ormrod is geen onbekende in Nederland. Zijn studies over de Engelse graanexport (1985) en de Engelse koloniale re-export (1984) hebben ons inzicht in de handelsrelaties tussen Engeland en de Republiek in de achttiende eeuw verdiept. De twee studies zijn in aangepaste vorm terug te vinden in het onderhavig boek, zijn levenswerk, over de neergang van de Hollandse stapelmarkt en wereldhandel en de opkomst van Engeland als economische wereldmacht. Het werk berust op aandachtige lezing van de literatuur en gedegen onderzoek in Engelse en Nederlandse archieven. Het gaat uit van de these dat het Noordzeegebied als een economische eenheid moet worden opgevat, met de Hollandse steden en Engeland als communicerende vaten. De Hollandse hegemonie in de wereldhandel zou veel korter hebben geduurd dan in de geschiedschrijving wordt aangenomen: deze zou maar 40 jaar (1609-1652) stand hebben gehouden. Volgens de auteur lag dat vooral aan de kwetsbaarheid van de Hollandse economie: het gebrek aan economische integratie, de groeiende behoefte aan voedsel- en steenkoolimport, de toenemende afhankelijkheid van uitheemse grondstoffen en halffabrikaten voor de nijverheid, de interprovinciale en interstedelijke rivaliteit, de zwakte van de staatsmacht en de afwezigheid van een koloniale afzetmarkt. Het epicentrum van de Noordzee-economie zou al vanaf de jaren 1650 naar Engeland zijn gaan verschuiven, dat vóór 1700 de dominantie in de wereldhandel van de Hollandse steden overnam. Deze snelle ommekeer zou niet mogelijk zijn geweest zonder een steeds samenhangender mercantilistische politiek, die een breed spectrum van uitingsvormen kende. Londen nam niet de gehele positie van Amsterdam over; een deel van de stapelmarktfunctie viel toe aan Amsterdam en Hamburg. Londen was echter uniek; het was het eerste wereldhandelscentrum met een nationale stapelmarkt, een geïntegreerde economie, een voedselen energieoverschot, een op inheemse grondstoffen drijvende nijverheid, een sterke staatsmacht, een imperiaal handelsnetwerk en een grote koloniale afzetmarkt. De expansie van de Atlantische economie als belangrijkste groeisector was echter afhankelijk van het Engels vermogen tot reexport van koloniale goederen naar Noord-Europa. De reorganisatie van de nog steeds dominerende handel met de landen rondom was daarom volgens de auteur van groter gewicht voor de commerciële revolutie van Engeland dan de expansie van de lange afstandshandel met de wereld buiten Europa.

In de decennia rond 1700 vond een ingrijpende reorganisatie van de handel in het Noordzeeen Baltisch gebied plaats. Door de grootschalige export van steenkool en graan kreeg Engeland steeds meer greep op de internationale massagoederenhandel en vrachtvaart ten koste van Holland. De Engelse concurrentiepositie werd versterkt door het bevorderen van protectionisme naar buiten en vrijhandel naar binnen: monopolistische compagnieën werden opgeheven of ontkracht en buitenlandse kooplieden en investeringen werden massaal aangetrokken. Veel Hollandse koopmanshuizen, die in de Republiek weinig winstmogelijkheden meer zagen, trokken daarvan voordeel door zich toe te leggen op de goederenhandel tussen de Republiek en Engeland, vooral de laken-, linnen-, steenkool- en re-exporthandel, en, later, door

hun kapitaal in de Engelse staatsschuld te beleggen; de meeste koopmanshuizen vestigden een filiaal in Londen. De Hollandse kooplieden begonnen ook op grote schaal rechtstreeks zaken te doen met Engelse ondernemers. Dit bewijst ten overvloede dat zij zich niet overgaven aan zelfbeklag maar actief inspeelden op de krimpende markt. Veel Engelse kooplieden reduceerden hun betrokkenheid bij de weinig winstgevende en riskante handel met de landen rondom, trokken hun representanten terug en beperkten zich tot commissiehandel, zodat zij zich meer konden toeleggen op de florerende Atlantische economie.

Het boek is kunstig opgezet. De eerste drie hoofdstukken beschouwen de problematiek van de Noordzee-economie globaal vanuit verschillende gezichtspunten. De volgende zes hoofdstukken gaan nader in op de belangrijkste takken van handel - de lakenhandel, de linnenhandel, de koloniale doorvoerhandel, de graanhandel, de steenkoolhandel en de scheepvaart -, waarbij steeds dezelfde punten aan de orde komen en dwarsverbanden worden aangebracht. Het tiende hoofdstuk tracht het belang van het Engelse protectionisme in al zijn verschijningsvormen op waarde te schatten. De conclusie laat zien hoe de stukjes van de puzzel in elkaar vallen. De hoofdstukken staan op zichzelf, maar vormen tevens deel van een veelkleurig wandtapijt. Literatuuranalyses en archiefvondsten zijn steeds ingenieus versmolten tot een organisch geheel en leidende gedachten en concrete gegevens zijn hoofdstuk na hoofdstuk samengesmeed tot een groots panorama. De auteur heeft weinig op met de verregaande theorieën van Braudel, Wallerstein en De Vries/Van der Woude en baseert zich liever op concreet onderzoek. Hij legt daarbij steeds de nadruk op de nauwe samenhang en wisselwerking tussen economische groei en staatsingrijpen in de vroegmoderne tijd. Het boek verschaft ook op allerlei deelterreinen nieuwe gezichtspunten die tot nadenken stemmen. Nooit is het belang van de Noordzeehandel voor de Engelse economie zo breed uitgemeten. Nooit is het gewicht van de Engelse graan-, steenkool- en koloniale re-export voor de Hollandse economie zo helder aangetoond. Nooit is de these van Israel over het gering belang van de Engelse markt voor de Hollandse wereldhandel zo overtuigend weerlegd. Nooit is de invloed van de rijzende handelsmetropool Hamburg op de neergang van de Hollandse stapelmarkt zo scherp gerelativeerd. Nooit is het positieve effect van het Engelse protectionisme op de Hollandse economie zo sterk benadrukt. Het verbod om katoenen en zijden stoffen uit Azië in Engeland in te voeren, het verstrekken van premies voor de uitvoer van graan en mout uit Engeland en het oogluikend dulden van grootschalige belastingontduiking bij de export van steenkool uit Engeland gaven een belangrijke impuls aan de Hollandse economie.

Dit betekent niet dat er bij het boek geen kritische kanttekeningen zijn te plaatsen. De titel suggereert een gelijkwaardige behandeling van de Engelse en Hollandse stapelmarkt en wereldhandel, maar daarvan is geen sprake. De auteur concentreert zich geheel op de opkomst van Engeland als economische wereldmacht en beschouwt de achteruitgang van de Hollandse wereldhandel en stapelmarkt primair als vergelijkingsmateriaal. Dit is op zich te billijken, maar is wel ten koste gegaan van de evenwichtigheid. Het belang van de Hollandse wereldhandel na 1650 wordt systematisch onderschat, terwijl de hegemonie van de Engelse handel steeds te vroeg wordt gedateerd en te zwaar wordt aangezet. De auteur merkt zelf op dat de Engelse kooplieden tot de jaren 1730 afhankelijk bleven van de Hollandse stapelmarkt voor de export van grondstoffen, nijverheidsproducten en koloniale goederen (41), dat de Engelse en Hollandse buitenlandse handel in 1740 nauwelijks in waarde verschilden (58) en dat het overwicht van Engeland in de Noordzee- en Baltische handel in de jaren 1686-1771 blijkens beschikbare gegevens niet zo groot was (zie tabel 3.1, 61). Tevens benadrukt hij zelf dat de Hollandse stapelmarkt en vrachtvaart vanwege de talloze oorlogen onontbeerlijk waren voor de export van Franse producten naar de uitdijende Engelse consumptiemaatschappij, voor de financiering van de Engelse oorlogvoering op het continent en voor de export van Engelse goederen. Ook beklemtoont hij zelf dat de Hollandse trafieken van levensbelang waren voor de

Engelse economie door het veredelen van Engelse en koloniale goederen die vanwege het belastingsysteem niet in Engeland konden worden bewerkt. De opkomst van commissiehandel in Engeland wordt voorgesteld als een teken van vooruitgang, terwijl deze voor Holland onveranderlijk is beschouwd als een teken van verlies aan greep op economische markten; de auteur constateert echter zelf dat er een kloof van dertig jaar gaapt tussen de ontwikkeling van

de commissiehandel en de investeringen op grote schaal in de transatlantische handel. Wisten Hollandse kooplieden wellicht met succes hun Engelse rivalen de loef af te steken binnen het Engelse handelssysteem? En tenslotte laat de auteur in het vage of de verschuiving van het centrum van de wereldhandel van Holland naar Engeland moet worden toegeschreven aan het verschil in economische kracht en kwetsbaarheid of aan het verschil in staatsmacht en protectionisme. Waarom legt hij zo'n nadruk op het gehele arsenaal aan mercantilistische middelen dat Engeland toepaste om de hegemonie in de wereldhandel te veroveren indien het ging om een onafwendbaar proces van economische transformatie?

Deze kanttekeningen doen niets af aan mijn grote bewondering voor dit boek. Het is een uitnemend overzicht over de verschuiving van het centrum van de stapelmarkt en wereldhandel van de Hollandse steden naar Engeland en over de transformatie van de onderlinge handelsbetrekkingen in dezelfde tijd, bezien vanuit Engels perspectief. Het is een werk vol interessante gegevens, doorwrochte analyses, gedetailleerde literatuuropgaven, nieuwe gezichtspunten en stimulerende aanknopingspunten voor nader onderzoek en verdere beschouwing. Het boek zal tot in lengte van jaren onmisbaar blijven.

Guido de Bruin

J. Venema, *Beverwijck. A Dutch village on the American frontier, 1652-1664* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2003; Hilversum: Verloren, Albany, NY: State of New York university press, 2003, 527 blz., €35,-, ISBN 90 6550 760 4).

Er zullen weinig Nederlandse dorpjes zijn die zoveel aandacht hebben gekregen als Beverwijck. Het gaat hier niet om het Noord-Hollandse Beverwijk, maar om het Noord-Amerikaanse, gelegen aan de Hudsonrivier en tegenwoordig Albany genaamd, de hoofdstad van de staat New York. Alleen al de laatste vijftien jaar verschenen onder meer boeken of dissertaties van Merwick, Shattuck, Sullivan en Hackett, die allen in meer of mindere mate aandacht besteden aan de eerste jaren van Albany. De historiografische dichtheid is des te opmerkelijker als we bedenken dat het hier gaat om een nederzetting met in 1660 iets meer dan duizend inwoners van zeer gevarieerde geografische herkomst. Daarnaast is het bronnenmateriaal naar Nederlandse maatstaven beperkt: incomplete gerechtsnotulen, wat notarieel archief en nog enkele verspreide documenten. Wel is bijna alles in vertaling beschikbaar, onder meer in publicaties van het New Netherland Project, waar de Nederlandse Venema sinds 1985 werkt. Eerder schreef zij over de armenzorg in Beverwijck en publiceerde ze een vertaling van de rekeningboeken van de diaconie. Met haar grondige kennis van de originele manuscripten en de mogelijkheid om, in tegenstelling tot sommige Amerikaanse historici, Nederlandstalige literatuur te raadplegen, is zij de aangewezen persoon om de geschiedenis van Beverwijck te beschrijven.

De bovenloop van de Hudson - door de Nieuw-Nederlanders de Noordrivier genoemd - was het centrum van de bonthandel, die de aanleiding voor de stichting van de kolonie Nieuw-Nederland was. Hier stichtte de West-Indische Compagnie

Fort Orange van waaruit de handel met de Indianen, veelal Mohawks, de meest westelijke van de Irokezenstammen, werd onderhouden. De WIC stond in 1629 toe dat particuliere kooplieden onder het oppergezag van de Compagnie eigen nederzettingen begonnen, de zogenaamde patroonschappen. De Amsterdamse koopman Kiliaen van Rensselaer maakte van deze mogelijkheid gebruik en nam vanaf het begin van de jaren dertig tientallen mensen in dienst om in zijn patroonschap de landbouw te bedrijven. Zo ontstond ten noorden van het fort een bijeenwoning van een paar

honderd mensen, de kern van Rensselaerswijck. Weldra kwamen er problemen. De directeur van het patroonschap ontzegde de WIC-soldaten het recht om bomen te kappen in het patroonschap en liet huizen bouwen vlak onder de muren van het fort. Als reactie verklaarde de WIC in 1652 dat een gebied van drieduizend voet rond het fort onder de jurisdictie van de Compagnie viel. Daarmee verloor Rensselaerswijck in één klap haar belangrijkste nederzetting en was de plaats Beverwijck geboren. Het dorp vertoonde een opvallende groei. Waren er in 1642 ongeveer honderd kolonisten, tien jaar later was dit al verdubbeld. En nog eens tien jaar later was het inwonertal de duizend gepasseerd.

Hoewel de handel in bevervellen belangrijk bleef, was landbouw noodzakelijk om de snel groeiende bevolking te voeden. En de economie diversificeerde nog verder: er werden houtzaagmolens gebouwd, steenbakkerijen ingericht en er waren diverse smeden, bakkers, brouwers en herbergiers werkzaam. Ook werden publieke voorzieningen opgericht: een schepenbank, een armenhuis, de kerk, de burgerwacht. Venema beschrijft hoe het dorp institutioneel, religieus en economisch langs Nederlandse lijnen werd opgebouwd, maar besteedt ook veel aandacht aan de niet-Nederlandse aspecten: de slavernij, de contacten met de Indianen en het klimaat, veel meer een landklimaat dan in de Republiek. Door de vorst en de sneeuw was Beverwijck, dat als noordelijkste nederzetting van Nieuw-Nederland toch al afgelegen was, in de winter volledig geïsoleerd. Slechts af en toe ging er een Indiaanse koerier met brieven heen en weer naar Nieuw-Amsterdam.

Een dorp aan de ‘frontier’, dus, zoals Venema in de titel al stelt. Maar in deze context roept ‘frontier’ associaties op met de lading die dit woord sinds de introductie door Frederick Jackson Turner in de negentiende eeuw gekregen heeft, niet in de laatste plaats in de Amerikaanse nationale mythologie. In de moderne historiografie is aan de vermeende cultuurvormende kracht van de ‘frontier’ het een en ander afgedaan. Venema lijkt zich daarvan onvoldoende bewust te zijn. In haar centrale vraag (20: ‘how a culture ... changed under influence of the physical environment and the native population’) lijkt zij ervan uit te gaan dat deze twee factoren cultuurvormend zijn, maar uit haar relaas blijkt dat de invloed van deze factoren erg gering, of op zijn minst moeilijk aantoonbaar, was. Voor zover de cultuur van Beverwijck tussen 1652 en 1664 (een erg korte periode!) veranderde, lijkt dat meer een gevolg geweest te zijn van het groeiproces en van de autonome dynamiek van de gemeenschap dan van een ‘amerikanizerende’ ‘frontier’. Ook in de rest van het boek speelt de theorie en de analyse en interpretatie een ondergeschikte rol. Daarvoor kan men beter de werken van eerder genoemde auteurs, in het bijzonder de dissertatie van Shattuck, ter hand nemen.

Ondanks enkele kritiekpunten is *Beverwijck. A Dutch village on the American frontier* een goed boek. Het toont aan wat er met goed toegankelijke lokale bronnen en gedegen onderzoek allemaal mogelijk is. De kracht van dit boek is het evocatieve detail. Venema dringt met haar meeslepende beschrijving door tot het dagelijks leven in een klein zeventiende-eeuws dorpje aan de rand van de westerse beschaving. In het bijzonder in hoofdstuk vier, waarin de levens van een zestal kolonisten onder de loep worden genomen, ziet zij kans om Beverwijck tot leven te roepen. Zoals Venema het zelf zegt in haar voorwoord: ‘The story is for people and about people’, in het bijzonder voor degenen die geïnteresseerd zijn in de eerste jaren van Albany. Voor hen heeft Venema een verdienstelijk boek afgeleverd.

Jaap Jacobs

I. Leemans, *Het woord is aan de onderkant. Radicale ideeën in Nederlandse pornografische romans 1670-1700* (Dissertatie Utrecht 2002; Nijmegen: Vantilt, 2002, 411 blz., € 25,-, ISBN 90 75697 80 5).

Het onderwerp van dit boek is ongewoon en er bestaat weinig literatuur over. D. Haks en W.W. Mijnhardt hebben ruim tien jaar geleden in artikelen een indruk trachten te geven van Nederlandse porno uit de zeventiende en achttiende eeuw. Inger Leemans is daardoor geïnspireerd. De 'tegendraadse auteurs met radicale opvattingen, die zij op een constructieve, humoristische, niet al te aggressieve manier aan de lezer proberen over te dragen via smakelijke verhalen, alles onder het genot van een goed glas wijn' hebben haar gecharmeerd. 'Mannen naar mijn hart. De lezer zij gewaarschuwd'(5). Voor haar onderzoek moest zij eerst pornografische romans zien te vinden. Het bleken, afgezien van vertalingen, slechts een tiental te zijn, die tussen 1679 en 1697 verschenen, terwijl dit soort boeken in de achttiende eeuw over de hele eeuw verspreid uitkwamen. Voordien ging het alleen om poëzie in de stijl van Aretino. De auteurs waren libertijnen, vrijdenkers en vrijbuiters, die tegen taboes optraden. De teksten werden anoniem en zonder plaatsnaam gepubliceerd. Zij beschreven natuurlijk gedetailleerd vooral seksuele handelingen. Maar zij bevatten ook verdergaande kritiek op de bestaande maatschappij en een levensvisie. Leemans gaat pas na ruim 200 bladzijden in op dit laatste niet onbelangrijke aspect: haar boek krijgt dan een meer 'ideologisch' karakter. Hier wordt de inhoud van deze pornoromans verbonden met de radicale Verlichting, zoals die door Margaret Jacob (1981) en Jonathan Israel (2001) is geproclameerd. In de laat zeventiende-eeuwse Republiek zou het begin van de meer gematigde achttiende-eeuwse Verlichting te situeren zijn. Het werk van Spinoza en vele anderen om hem heen zou een compromisloos optreden tegen geopenbaarde religie prediken. Een aanloop vond plaats in het, overigens zeker niet antireligieuze, cartesianisme en de mechanisering van het wereldbeeld. Volgens Leemans werden deze ideeën in de Nederlandse pornoromans 'verstopt', die daarom internationaal uniek zijn. Haar boek bestaat dus eigenlijk uit twee delen. Het eerste behandelt de romans in literairhistorisch opzicht, het tweede richt zich op een bepaald facet van de inhoud.

In tegenstelling tot de situatie in Frankrijk, waar per jaar soms meer dan tien romans verschenen, was de productie in Nederland in de tijd zeer geconcentreerd en vooral het werk van een Amsterdamse uitgever Timotheus ten Hoorn. In deze werken was het 'gewone' taalgebruik opvallend. Men zette zich sterk af tegen opgeklopte formuleringen. Bovendien werd het waarheidsgehalte van het verhaalde, dat vaak over gewone mensen ging, sterk aangezet. Volgens Leemans moet dit verzet tegen een fictionele romanopvatting in het kader van het opkomend rationalisme gezien worden. Men ging op zoek naar wetmatigheden van het menselijk handelen en daarom verdiende een realistische weergave van de 'nieuwe' Nederlandse maatschappelijke werkelijkheid in de Hollandse steden de voorkeur. Dit is ook in de pornografische romans waar te nemen, Daarbij valt ook een totaal ontbreken van de ethische dimensie op. Het was recht toe recht aan. Terwijl Franse en Italiaanse romans een didactische kant hadden en genot, geluk en liefde hoog op de ranglijst stonden, was dat in Nederland niet het geval. Hier werden ook geen activiteiten in betere kringen weergegeven. Het betrof mensen in steden, die zelf in hun eigen onderhoud voorzagen en op zichzelf gericht waren. En er werd geen bevestiging van burgerlijke waarden

als doel gesteld. In deze pornoromans kwam de authenticiteitsfictie van het verhaalde overal tot uitdrukking en de auteurs presenteerden hun aanvallen op de moralistisch-didactische literatuur als een vorm van emancipatie. Met deze houding zouden zij ongeveer zestig jaar op de Engelse en Franse pornografen vooruit lopen. Leemans probeert verder na te gaan hoe deze romans tot stand kwamen, wie ze schreef en wie ze las. Dat is geen

gemakkelijke opgave. Ten Hoorn verborg ze in zijn reclame vaak achter en tussen medische titels en gaf los en vast uit. Het kwam erop neer dat de markt regeerde. Sommige auteurs konden door haar aangewezen worden, onder andere de productieve Rotterdamse bakker Gerrit van Spaan. Zij maakt ook aannemelijk dat Pieter Elzevier naast vele andere werken *De doorluchtige daden van Jan Stront* (uit 1684), de meest pornografische Nederlandse roman, geschreven heeft. Onder het zich vooral in Holland en Utrecht bevindende redelijk geletterde lezerspubliek waren naar getuigenissen aangeven ook vrouwen. De romans verschenen soms in hoge oplagen en werden vaak herdrukt (zie bijlage C).

Het laatste gedeelte van Leemans' boek bespreekt de aanwezigheid van radicale verlichtingsideeën in de pomoromans. Terwijl de receptie van spinozistische opvattingen zich in Frankrijk via het rationalisme afspeelde, was dat hier het geval door bijbelkritiek en het bespreken van de verhouding tussen filosofie en theologie. En dat vooral in een praktische benadering. Het gebeurde behalve in reisverhalen, woordenboeken, filosofische romans ook in porno. Dat zijn echter geen 'livres philosophiques' moet de auteur erkennen. Ook treffen we geen mechanistisch materialisme aan. Wel aanvallen op religie en theologie, een bepaling van de plaats van de vrouw, geloof in de kracht van natuurlijke elementen en discussies over de waarde van deugd en moraal. Een hedonist als Hadrianus Beveland heeft aanduidingen in die richting. Maar komt zijn erotisch pantheïsme nu echt uit Spinoza, zoals de schrijfster wil? Er is toch al een veel oudere traditie van pantheïsme. In *'t Amsterdamsch hoerdom* spreekt een juffer in 'boekhoudachtige termen' over haar escapades. Dat ontlokt Leemans de opmerking dat hier de ethiek afhankelijk is van de praktijk, waarin zelfzuchtig genotsbejag het menselijk handelen bepaalt en dit 'vertoont duidelijke overeenkomsten met enkele radicaal-filosofische standpunten uit die tijd' (265). Een tiental pagina's verderop, na een bespreking van Mandeville's boeken, is de conclusie, dat hier 'raakvlakken' bestaan met 'enkele radicale filosofieën' uit dezelfde tijd (273). Het is voorzichtig geformuleerd. Zou het niet in algemenere zin een samenkomen kunnen zijn van anticlericale gevoelens, een vrijere opvatting van wat regeren betekent en porno zonder daar spinozistische ideeën bij te halen?

Met het beschrijven van de 'infrastructuur van een tegendraadse wereld', waarin de boekhandel een belangrijke sociale verzamelplaats blijkt te zijn, eindigt dit boek. Het óntdekt een wereld waarover weinig bekend was en is als zodanig het resultaat van goed onderzoek. Jammer genoeg kan de presentatie van al deze vaak amusante leesstof soms alleen maar schools genoemd worden (bijvoorbeeld met zinnen als: nu ga ik dit doen en dan dat). Maar wie geduld heeft, kan veel sappigs lezen met een interessante duiding, die zeker aanleiding geeft tot discussie.

E.O.G. Haitsma Mulier

M. Carasso-Kok, C. van Lakerveld, ed., *Een curieus werck. Oorlog en vrede verbeeld in een zeventiende-eeuwse maquette* (Hilversum: Verloren, 2003, 131 blz., €21,-, ISBN 90 6550 748 5).

In 1987 hoorde de aan het Amsterdams Historisch Museum verbonden kunsthistoricus Dedalo Carasso (1940-1995), dat zich in Weimar op de zolder van het Wittumspaleis een maquette bevond van een gebouw dat zeer op het Amsterdamse stadhuis leek. Het jaar daarop kon hij die zelf bekijken en moest constateren dat de gelijkenis groot was maar met aanzienlijke verschillen. Zijn krantenartikel erover riep reacties op en een daarvan hield in dat er in 1696 een pamflet was verschenen met een beschrijving van het fenomeen. Contacten met Weimar bleven bestaan,

maar het overlijden van Carasso en andere tegenslagen hadden tot gevolg dat pas nu een publicatie over de in 1999 aan het museum in bruikleen gegeven raadselachtige maquette is verschenen. Want raadselachtig is het geval. Waarom werd een in zes bouwsegmenten uiteen te nemen model van grenen- en vurenhout, van onder tot boven met meestal op papier aangebrachte schilderingen vervaardigd? En wie gaf daar de opdracht voor? Bovendien, waarom werden er zoveel associaties met het achtste wereldwonder aangebracht, maar bleven ook zoveel verschillen bestaan?

Dit boekje bevat zeven artikelen en is rijk geïllustreerd. Hier is een gezelschap specialisten bijeengebracht, die ieder voor zich een bepaald aspect van het probleem behandelen. Nadat Corrie Boschma-Aarnoudse architectuurhistorisch onderzoek, Deirdre Carasso de verhalende schilderingen, Jet Pijzel-Dommisse de decoratie, Marinus Pütz Goethe en het Amsterdamse raadhuis, Pieter Vlaardingenbroek het parallelle bouwmodel daarvan en Angelique Friedrichs het schildertechnisch onderzoek hebben besproken, kan Roelof van Gelder het geheel samenvatten. Wat is nu het antwoord op de vele vragen? Deze maquette werd in de jaren zestig van de zeventiende eeuw gemaakt. Zij was geïnspireerd door het classicisme van het Amsterdamse stadhuis en de prenten die Jacob Vennekool in 1661 ervan publiceerde. In 1696 bestond zij in ieder geval, daar toen het al vermelde pamflet verscheen. In 1712 werd de maquette geveild. Zij was in de achttiende eeuw in bezit van de bankiersfamilie Mylius uit Frankfurt. Hertog Carl August van Saksen-Weimar kocht het gevaarte in 1788. Hij was in het jaar daarvoor in oktober met de veldtocht tegen de patriotten in de Republiek mee geweest (niet ‘tijdens de alliantie met Pruisen ter ondersteuning van stadhouder Willem V’ zoals de versluierende tekst op pagina 91 luidt). Daar had hij grote belangstelling voor het Amsterdamse stadhuis opgevat. Eerst liet hij de maquette in Weimar opstellen en vervolgens in zijn zomerresidentie in Jena. Op aandringen van zijn vriend Goethe werd zij in 1820 ingrijpend gerestaureerd. Op een of andere manier kwam zij weer terug in Weimar waar in 1974 nogmaals een restauratie volgde, overigens niet in haar voordeel. Een veelbewogen geschiedenis dus.

Uit de soms zeer technische artikelen blijkt dat het gaat om een attractie, die bijvoorbeeld op een kermis verbazing moest opwekken en diende te vermaken. Er waren in Amsterdam en elders meer van die luxe kijkdozen opgesteld, die soms zelfs vorstelijke aandacht kregen. Dan keek men ernaar en erín. Want in tegenstelling tot een bouwmodel en een open poppenhuis, kon men hier door gedeelten open te klappen het interieur bezichtigen en zelfs om hoeken kijken door vernuftig opgestelde spiegeltjes. Grote wijzigingen zijn door de restauraties aangebracht, de buitenkant veranderde van kleur, de klok bovenop verdween en in 1820 werd het geheel door toedoen van Goethe klassieker en ‘verstadhuisd’. In 1974 installeerde men zelfs van binnen elektrisch licht. Het ging om de binnenkant, waar ook al tijdens het ontstaan van de schilderingen het nodige veranderde. Nu treffen we er een verheerlijking van de Vrede van Nijmegen met een zeldzame geschilderde afbeelding van de vredessluiting aan. Waarschijnlijk in de eerste plaats geschilderd door de in Leiden actieve Edwaert Collier met drie, later vervaardigde, signaturen en het jaartal 1677 (sic!) omringde hij deze met oorlogstaferelen, te land en ter zee, maar ook met jachtscènes en vredige stukjes. Portretten van protagonisten (merkwaardig genoeg niet van Willem III), guirlandes, over balustrades kijkende toeschouwers, allegorische figuren, van alles verlevendigde deze ‘strip’. En belangstelling verwekte dit alles

zeker want bij het schildertechnische onderzoek zijn in de plafondschilderingen blaasjes ontdekt naar alle waarschijnlijkheid veroorzaakt door de brandende kaarsjes, die werden gebruikt om het bezichtigen van de schilderijen bij te lichten. Bijlagen met documenten en brieven en de in facsimile afgedrukte brochure uit 1696 completeren dit fascinerende boekje.

E.O.G. Haitsma Mulier

C.A. Laan, *Drank en drinkgerei. Een archeologisch en cultuurhistorisch onderzoek naar de alledaagse drinkcultuur van de 18de-eeuwse Hollanders* (Dissertatie Rotterdam 2003; Amsterdam: De Bataafsche leeuw, 2003, 232 blz., ISBN 90 6770 557 4).

In de tweede helft van de achttiende eeuw telde de vissersplaats Vlaardingen twaalf herbergen binnen het stadsgebied. Dat de stad na 1780 hard achteruitging door het instorten van de haringvisserij zien we terug in herberg De Visscher, die in de jaren 1742-1805 gevestigd was aan de Markt. In een periode van ruim zestig jaar heeft deze herberg vijf eigenaren gekend, waarvan er twee overleden met meer schulden dan bezittingen en de laatste de herberg alleen kocht om deze op te heffen. Bij vier opeenvolgende verkopingen vanaf 1766 daalt de waarde stapsgewijze van ƒ4.600,- naar ƒ1.225,-. Behalve wellicht de oprichter lijkt het er niet op dat ooit iemand rijk is geworden van deze herberg. De juiste combinatie van schriftelijke en archeologische bronnen maken deze herberg echter eeuwen later alsnog tot een goudmijn voor het historisch onderzoek.

Het onderzoek naar de materiële cultuur van het dagelijks leven in het verleden volgt tot nu meestal verschillende sporen die elkaar zelden gelijkvloers kruisen. Historici analyseren de ontwikkelingen aan de hand van schriftelijke bronnen, zoals boedelinventarissen en rekeningen. De objecten zelf zijn niet direct onderwerp van onderzoek en dienen meestal slechts om de resultaten te illustreren. Daartegenover staan onderzoekers die allereerst van deze objecten uitgaan, zoals archeologen en kunsthistorici. De laatsten werken bij voorkeur met voorwerpen die duidelijk een kunstzinnige meerwaarde hebben, bovendien hebben zij veel ervaring in het gebruik van beeldmateriaal. Voor archeologen anderzijds zijn ook de eenvoudigste materialen belangwekkend, mits ze in een onverstoorde en goed gedocumenteerde context gevonden zijn. Het langs elkaar heen werken van deze onderzoekers is niet enkel een kwestie van het gebruik van verschillende bronnen, maar ook van de per vakgebied nogal uiteenlopende vraagstellingen en onderzoeksprioriteiten. In het redactioneel van het *HG-nieuws* van maart 2003 werd nog geconstateerd dat er een kloof gaapt tussen de vakhistorici en de museumwereld, die de geschiedenis met beeldmateriaal en objecten aan een breder publiek presenteert.

In een opmerkelijke studie naar de alledaagse drinkcultuur in het achttiende-eeuwse Holland heeft Laan geprobeerd om bruggen te slaan tussen deze verschillende benaderingen. De auteur heeft zich daarvoor binnen haar historische opleiding ook het archeologische en museale handwerk eigen gemaakt. Haar dissertatie berust op de vondst van een beerput van herberg De Visscher in Vlaardingen, waarvan ook een boedelinventaris bekend is. De toevallige mogelijkheid om deze bronnen met elkaar te vergelijken heeft geleid tot een boek waarin archieven, archeologische vondsten, afbeeldingen en contemporaine beschrijvingen op gelijkwaardige wijze naast elkaar gezet en gecombineerd worden.

Gezien de ambitieuze doelstelling is deze dissertatie eigenlijk een bijzonder toegankelijk, om niet te zeggen opvallend ongecompliceerd boek geworden. Het boek is rijk geïllustreerd en goed verzorgd uitgegeven en het lijkt, hoewel voorzien van enkele tabellen in de bijlagen, meer op een groot publiek dan op kritische mede-onderzoekers gericht te zijn. In de titel staat het begrip ‘drinkcultuur’ centraal,

maar veel verder dan de mededeling dat mensen drinken en daarvoor drank en drinkgerei nodig hebben wordt dit niet uitgewerkt (7). Er is geen vraagstelling herkenbaar die duidelijk met één van de achterliggende disciplines in verband gebracht kan worden (dat heeft de auteur wellicht ook welbewust vermeden), noch een voor alle groepen aansprekende interdisciplinaire vraagstelling; de methode is hier het doel geworden.

De grootste hoofdstukken bevatten de presentatie van het archeologische vondstmateriaal. Dit is waarschijnlijk ook inhoudelijk voor de niet-archeologische onderzoekers het belangrijkste

deel van haar boek. Beerputten vormen een belangrijk onderdeel van het stedelijk archeologisch onderzoek, waarover vooral door Bartels uitvoerig gepubliceerd is (M. Bartels, *Steden in scherven. Vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900)* (Zwolle, Amersfoort, 1999). Vele opgravingen zijn nu eenmaal ongepubliceerd blijven liggen, bovendien zijn de meeste verslagen te specialistisch om gemakkelijk door anderen gebruikt te worden. Door de uitvoerige behandeling van de verschillende soorten vondsten in één Vlaardingse beerput en de vergelijking met voorbeelden uit Delft krijgt de lezer een goed beeld van de mogelijkheden die de beerput als bron biedt. De beschrijving levert bovendien een beknopte ontwikkeling van het in de achttiende eeuw gebruikte glas en keramiek op. Waar archeologen uit de aard der zaak over een grondige materiaalkennis beschikken, kan ik het toch niet nalaten om de auteur te corrigeren als zij schrijft dat tinglazuur aardewerk vervaardigd is van witbakkende klei. Men voegde juist tin aan het glazuur toe om een wit oppervlak te krijgen, het met tinglazuur behandelde aardewerk was van zichzelf nooit wit (89).

De gedetailleerde vergelijking tussen de scherven die in de beerput gevonden zijn en de bijpassende boedelinventaris wordt heel letterlijk uitgevoerd, veel meer dan het materiaal dit toelaat. De vondsten in de beerput kunnen, vooral op grond van de pijpenkoppen, gedateerd worden in de decennia 1770-1790. Dit is voor een beerput een opvallend korte en scherpe datering. De boedelinventaris dateert uit 1774 en markeert het moment dat de herberg in andere handen overging. Wat in 1774 in de inventaris beschreven werd, was nog niet weggegooid, en het is de vraag of de nieuwe eigenaar de hele inboedel heeft overgenomen. Dat zal zeker niet gelden voor de vertrekken op de verdieping, waar de eigenaar zelf woonde. Daaruit volgt dat veel voorwerpen uit de beerput in 1774 nog niet in het huis aanwezig waren. Ook het gebruik van de bedrijfsruimten op de begane grond kan gewijzigd zijn.

Afbeeldingen uit vooral de collectie van Museum Boijmans Van Beuningen en beschrijvingen ontleend aan de onvolprezen Le Francq van Berkhey completeren het boek. Het geheel levert een toegankelijk en vaak boeiend boek op dat het drinkgerei van de Hollanders in al haar facetten belicht. Deze veelzijdigheid is echter zowel de troef als de zwakke schakel. Wat vooral blijft, is een mooie en waarde volle inleiding tot andere disciplines en de uitnodiging om andersoortige bronnen serieuzer in het eigen onderzoek te betrekken.

Johan Kamermans

G.J. Schutte, ed., *Hendrik Cloete, Groot Constantia and the VOC, 1778-1799. Documents from the Swellengrebel Archive. Dokumente uit die Swellengrebel-argief* (Van Riebeeck- Vereniging. Tweede reeks XXXIV; Vlaeberg: Van Riebeeck-Vereniging, 2003, xv + 336 blz., ISBN 0 0958 45221 0).

The Cape farms of Groot and Klein Constantia, on the Eastern flank of Table Mountain, now engulfed in the suburbs of Cape Town, were among the first places whose wine was marketed on the strength of the name of the estate where they were

made, and not just of the region. In this it preceded Chateau Lafitte and many more, now more famous. The marketing of the Dutch East India Company had success, in this as in so many things, creating consumer demand in the courts of Europe where such had not existed before.

The problem with which the VOC had to contend in this was that, in order to realise profits on the sale of these wines, which of course it imported to Europe, it had to maintain good relations with the owners of the farms. The VOC might have claimed a monopoly over the sale of wine;

Hendrik Cloete and Johannes Colijn in Constantia between them exercised a monopoly over its production, which simply could not be evaded. Moreover they needed a reasonable return on their investments, and for their labour, and if this was not forthcoming from the Company, then the possibilities for the evasion of the VOC's monopoly were considerable. In 1783, at the height of the Forth Anglo-Dutch War, the Danes even organised an auction of Constantia wine in Amsterdam, to the consternation of the Heeren XVII. How the sale of the Constantia vintages was to be organised, and what the rights of the Company and of the farm-owners were to be was thus a question of negotiation.

In this volume, put out by the Van Riebeeck Society with its customary care and full annotation, one stage in those negotiations are set out. Hendrik Cloete was in the habit of making use of his friend Hendrik Swellengrebel, son of a former Cape Governor, as his intermediary in the Netherlands. As a result, copies of much of the correspondence on the marketing of the wine ended up in the Swellengrebel family archives, together with an extensive correspondence between the two men, much of which was published in an earlier volume of the Society. The material provides fascinating insights into the workings of a major Cape wine farm in the later eighteenth century, although of course, as is pointed out in Gerrit Schutte's introduction, Cloete was always concerned to demonstrate that he was unable to make a profit out of Groot Constantia, and that he was on the edge of destitution, which was clearly not the case - he was and remained a very rich man. For all that, both as an indication of how at least some parts of Cape agriculture functioned and as a sample of the commercial practices of the VOC in its last years, this volume is most welcome.

There is one point, though, which needs attention, namely the language. Schutte comments in his introduction that historical documents need to be studied in their original language, and of course he is quite right in this. The Van Riebeeck Society is to be praised for maintaining its practice of publishing documents both in the Dutch original and in English translation. If he is to be true to his principles in this, why did Schutte allow his introduction and the annotation to be translated from his Dutch into Afrikaans? Presumably in this he felt the need to make a gesture towards his South African hosts. But then, why Afrikaans? I can imagine that translation into all eleven official languages of South Africa would be impossible, but if there had to be translation beyond English, which has become ‘more equal’ than the other ten, then Xhosa has as much claim as Afrikaans, as with English they form the official languages of the province in which Constantia is to be found. The reasons must be in the convoluted politics of language in South Africa, and should have been explained.

Robert Ross

Nieuwste geschiedenis

H. de Leeuwe, *De Amsterdamse Schouwburg in 1795. Het eerste jaar der Bataafse vrijheid* (Zutphen: Walburg pers, 2003, 343 blz., €39,50, ISBN 90 5730 266 7).

Iemand die zich minzaam mét zijn voornaam als schrijver meldt, roept in eerste instantie het beeld op van een persoon van niet al te gevorderde leeftijd. Maar het wordt opnieuw duidelijk dat men met eerste indrukken voorzichtig moet zijn. De schrijver is niemand minder dan de

eerste hoogleraar in de theaterwetenschap in Nederland, Hans Heinz Joachim de Leeuwe. Hij bekleedde die post van 1966 tot 1981 - daarvóór leidde hij al enige tijd het desbetreffende instituut in Utrecht. Op de gebruikelijke leeftijd van 65 jaar nam hij afscheid als hoogleraar. Het onderhavige boek heeft hij dus als royale 'tachtiger' geproduceerd. Dat dwingt al bij voorbaat respect af. Bij zijn afscheid als hoogleraar werd de wens uitgesproken dat hij 'weer eens een uitgebreidere studie in boekvorm zal gaan schrijven' (H. Mulder, 'De Turkse violist. Herinneringen aan professor De Leeuwe en het Instituut voor theaterwetenschap te Utrecht', *Proscenium*, VII (1983) 14). Sindsdien heeft hij, onder andere, gepubliceerd over Goethe en Bilderdijk en zijn medewerking verleend aan de uitgave van de *Volledige Werken* van Muitatuli. En nu heeft hij dan plaatsgenomen in de Amsterdamse Schouwburg in het jaar waarin de Patriotten hun tweede kans kregen: 1795. Hij zal een plek gezocht hebben in de loge om niet te veel afleiding te ondervinden van rumoerend publiek op de parterrevloer of het schellinkje. Vanuit die positie, met voldoende zicht op de zaal en het toneel, heeft hij alle stukken die dat jaar werden gebracht aanschouwd, uitgebreid beschreven en van commentaar voorzien. In januari, meteen na de 'bevrijding', ging de schouwburg weer open en was er nog een half seizoen te gaan. De eerste helft van het volgende seizoen, tot januari 1796, is aansluitend in ogenschouw genomen. In totaal betreft het ruim 100 stukken, gebracht in ongeveer 230 voorstellingen: kluchten, blijspelen, tragedies, zangstukken, balletten en combinaties van toneel, zang en ballet.

Het leeuwendeel van het boek wordt uiteraard besteed aan de beschrijving van de gespeelde stukken en wat de schrijver daar aan overpeinzingen aan toevoegt. Zelfs de stukken die bewust of door toeval niet werden gegeven, zijn niet aan zijn aandacht ontsnapt. Een aanzienlijk kleiner deel van het werk bevat enkele beschouwingen over het gebodene en de gevolgtrekkingen die daaruit gemaakt kunnen worden. Verder is het boek verlucht met de nodige functionele afbeeldingen en voorzien van enkele bijlagen betreffende de gespeelde werken. Aan onvolkomenheden ontkomt men niet in een werk van deze omvang, bijvoorbeeld op bladzijde 300: 'Bramanti', in plaats van 'Bramante' en op de bladzijden 307-308: 'plaat 20 figuur 2' wordt wel aangekondigd maar niet getoond.

Het jaar 1795 is natuurlijk interessant vanwege de Bataafse Omwenteling. Bovendien valt het jaar in de periode van de zegevierende burgerij die zich graag 'verlicht' en 'weldenkend' noemt, terwijl tegelijkertijd de sentimenten van de Romantiek zich al laten gelden. De manier waarop De Leeuwe een en ander beschrijft, wekt inderdaad de indruk dat hij de stukken voor zijn geestesoog gespeeld ziet. Hoewel hij blijft kijken met de ogen van iemand die ruim 200 jaar later leeft, laat hij zich af en toe zodanig meevoeren door zijn onderwerp dat hij een zinsnede of enkele woorden in achttiende-eeuwse spelling door zijn tekst mengt. 'Toen' en 'nu' vloeien daar moeiteloos ineen. De Leeuwe's empathie geeft ook de lezer de mogelijkheid om zich maximaal in te leven in de sfeer van die tijd. De schouwburg is immers een 'leerschool' waar de toeschouwers de kans geboden wordt een gewenste werkelijkheid waar te nemen om vervolgens gesticht of gelouterd in hun woonsteden terug te keren. Uiteraard worden er 'politiek correcte' stukken geprogrammeerd en stukken met een teveel aan Oranje afgevoerd. In verband met de programmering is er zelfs even sprake van 'actie voeren' door enkele burgers en acteurs. Maar ook deze revolutie is van fluweel. Later zal er pas met tomaten worden gegooid. Overheersend zijn de stukken

waarin de burgerlijke idealen van de Verlichting in beeld worden gebracht, vooral de gelijkheid, de vaderlandsliefde en de broederschap der volkeren. Aan gevoelige expressie wordt ruim baan gegeven. Er wordt veel geweend, ten voeten gevallen en berouwvol geknield. Opvallend is het aantal rollen waarin de uitgebeelde personages bereid zijn zich te doorsteken. In al dan niet hechte alexandrijnen wordt er getreurd en gejubeld binnen

de drie klassieke eenheden van tijd, plaats en handeling. Toch kondigen zich veranderingen aan, zij het in ons land weer later dan elders. Regelmatig worden ook stukken in proza waargenomen en de drie eenheden worden nog wel eens opgerekt.

Het is geen boek dat men in één adem uitleest. Een ideale schouwburgavond bestond destijds uit iets ernstigs, een ballet en iets vrolijks. De lezer moet dat eigenlijk ook als leidraad aanhouden en zich beperken tot het lezen van enkele stukken per dag. Hij moet de tijd nemen om ze rustig tot zich te nemen. De licht ironische toon waarop Hans de Leeuwe zijn lezers uitleg verschaft komt zo ook het beste tot zijn recht.

Jan K.H. van der Meer

L. van Molle, P. Heyrman, ed., *Vrouwenzaken-zakenvrouw en. Facetten van vrouwelijk zelfstandig ondernemerschap in Vlaanderen, 1800-2000* (Bijdragen Museum van de Vlaamse sociale strijd XVIII; Leuven: KADOC, Gent: Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, 2001, 304 blz., €23,55, ISBN 90 76686 08 4).

Vrouwen zijn onderbelicht in de bedrijfsgeschiedenis. In het eerste deel van dit boek geven drie auteurs de historiografische, juridische en kwantitatieve achtergronden van dit inmiddels algemeen erkende feit. Leen van Molle beschrijft hoe de zogenaamd sekse-neutrale maar in feite mannelijke blik waarmee (bedrijfs)historici naar het verleden kijken, een rol speelt in het negeren van vrouwelijke ondernemers. Maar ook de vrouwenhistorici krijgen van haar een veeg uit de pan; door *uitzonderlijke* vrouwen te bestuderen, bevestigt de vrouwengeschiedenis in feite de retoriek van het bestaan van gescheiden mannelijke en vrouwelijke leefwerelden.

Peter Heyrman gaat uitvoerig in op de historisch-statistische bronnen van zelfstandige vrouwelijke arbeid in de negentiende en twintigste eeuw. Onder invloed van de juridische handelingsonbekwaamheid van gehuwde vrouwen werden de zelfstandige economische activiteiten van hen vaak verzwegen bij officiële tellingen, terwijl er in de Belgische praktijk veel - juridisch toegestane - wegen waren voor vrouwen om zelfstandig te opereren. Heyrman concludeert dat er tussen 1846 en 2000 steeds minimaal 20 à 30 procent zelfstandige vrouwen in België waren. Vrouwenarbeid behelsde dus zeker meer dan huishoudelijk of agrarisch werk of loonarbeid in fabrieken.

Toch is er niet veel bekend over vrouwelijke ondernemers. Het tweede deel van de bundel bevat tien bijdragen die deze leegte enigszins opvullen. In zijn totaliteit is dit deel een illustratie van een gebrek dat in deel I al wordt geconstateerd: de grote middengroep van de vrouwelijke ondernemers blijft wederom onderbelicht. In meer dan de helft van de artikelen gaat het om het hogere echelon van ondernemende vrouwen; de vrije beroepen, beeldende kunstenaars en componisten, met als toppunt de gegoede dames in de negentiende eeuw die hun (familie) kapitaal inzetten in maatschappelijk geëngageerde projecten. Hier wordt het begrip ondernemerschap wel erg opgerekt. De redenering dat deze vrouwen wegbereidsters waren voor latere onderneemsters overtuigt mij niet.

Op zichzelf is het wel terecht om te kiezen voor een ruime definitie van ondernemerschap, namelijk als een marktgerichte economische activiteit waarbij de ondernemer zelf de eindverantwoordelijkheid draagt. Alleen op die manier is het mogelijk om in de bronnen verscholen onderneemsters op het spoor te komen. Maar zelfs dan blijft de zichtbaarheid van zelfstandige vrouwen een probleem zoals de bijdragen over vrouwen in kleinhandel en horeca van Valérie Piette en in de kant- en borduursector van Frieda Sorber aantonen. Niet toevallig zijn dit de enige bijdragen over de middengroepen.

Bronnengebrek lijkt echter geen rol te spelen in de vier bijdragen over de vrije en verzorgende beroepen. Dit waren immers beroepen waarover een maatschappelijke discussie over de toelating van vrouwen woedde. Sofie de Graeve beschrijft bijvoorbeeld hoe zelfstandige verpleegkundigen en zelfstandig gevestigde vroedvrouwen vrijwel ten onder gingen in de strijd om de dominantie in de geneeskundige zorgverstrekking in de periode 1908-1974. Zij behandelt niet alleen het discours, maar ook de wettelijke omstandigheden die de rol van deze vrouwelijke zorgondememers ondermijnden. Zo was de structuur van de ziektekostenverzekering in België zeer ongunstig voor de vroedvrouwen. Sinds 1944 kregen vrouwen die in een materniteit (een kraaminrichting) bevielen wél kosten vergoed, terwijl dat niet het geval was voor vrouwen die kozen voor een thuisbevalling. Dit in tegenstelling tot Nederland, waar meer zelfstandig gevestigde verloskundigen zijn. Een dergelijke structurele verklaring geeft de marktgerichtheid in de definitie van ondernemerschap meer reliëf. Meer in ieder geval dan het diskwalificeren van onderneemsters in bepaalde branches (zoals de zorg) als 'niet-geëmancipeerd' want verbonden met de traditionele opvatting van 'gender', zoals gebeurt in de zeer normatieve bijdrage van Alison Woodward.

Het derde en laatste deel van de bundel bestaat uit twee artikelen over belangenorganisaties waarin vrouwen tot de tweede helft van de twintigste eeuw zwaar waren ondervertegenwoordigd. Met name in middenstandsbonden was het gebruikelijk dat familiebedrijven door de mannen werden vertegenwoordigd. Dit lijkt een voorbeeld van een grotere dominantie van mannen in de publieke sfeer, terwijl in deel I het idee van gescheiden leefwerelden juist krachtig was verworpen.

De rol van vrouwen in familiebedrijven is ten slotte een kwestie die enigszins in de lucht blijft hangen, al wordt er veelvuldig naar gerefereerd. Meerdere auteurs noemen het feit dat vele ondernemende vrouwen achter de façade van het familiebedrijf verborgen bleven. Het is jammer dat dit fenomeen niet uitgediept is in een aparte bijdrage. Als een weduwe de zaak van haar overleden man continueerde, stapte zij uit de schaduw. De vanzelfsprekendheid waarmee dit dikwijls gebeurde, suggereert op zijn minst dat zij voordien ook al actief in het bedrijf werkte. Maar welke rol speelde de echtgenote eigenlijk in het familiebedrijf? Nam zij ook ondernemingsbeslissingen? Had een vrouw beslissingsbevoegdheid over het familiebedrijf waarin haar bruidschat of erfdeel werd geïnvesteerd, of was zij louter een financier? Het collectief van auteurs van deze bundel zou hier gezamenlijk ongetwijfeld (het begin van) een systematisch antwoord op kunnen geven.

Doreen Arnoldus

R. Kuiper, *'Tot een voorbeeld zult gij blijven'. Mr. G. Groen van Prinsterer (1801-1876)* (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 2001, 246 blz., ISBN 90 5881 062 3); G. Harinck, R. Kuiper, P. Bak, ed., *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980* (Passage reeks XVI; Hilversum: Verloren, 2001, 384 blz., €28,-, ISBN 90 6550 664 0).

Elk handboek leert, dat de Anti-Revolutionaire Partij Nederlands eerste moderne politieke partij was. Vanaf 1879 kende zij een landelijke partijorganisatie (belichaamd in een centraal comité van kiesverenigingen en zichtbaar op de deputatenvergaderingen), een partijprogram annex uitvoerige toelichting (‘Ons Program’), een partijleider (de voorzitter van het moderamen van het centraal comité) en een partijkrant *(De Standaard)*; zij bond bovendien haar kamerkandidaten aan het partijprogram en verwachtte onderling overleg van hen in een

kamerclub. Contemporaine critici vroegen zich af, of dit politieke novum wel staatkundig door de beugel kon: kamerleden moeten immers stemmen zonder last en ruggespraak. Maar reeds in 1888 verwierf de ARP ruim een kwart van de kamerzetels en kon zij in coalitie met de rooms-katholieke kamerleden het eerste christelijk kabinet-Mackay vormen. Honderd jaar lang speelde de ARP een bovenmodaal partijtje politiek op het Nederlandse staatkundig speelveld en ook een kwart eeuw na haar opgang in het CDA komt de herinnering aan haar herhaaldelijk op.

De man achter dit succesverhaal was onmiskenbaar dr. A. Kuyper. Hij was de opsteller van dat partijprogram zowel als van de toelichting, was voorzitter van het centraal comité en hoofdredacteur van het bevriende dag- en weekblad; bovendien was hij de stichter van de Vrije Universiteit, dat het opleidingscentrum van de gereformeerde intelligentsia bij uitstek werd. Hoezeer ook omstreden als eerste minister van 1901-1905, hij was de man die de ARP bijna een halve eeuw lang met straffe hand leidde. En ook na zijn verscheiden durfde zijn partij nog een halve eeuw lang haast geen stap buiten zijn erfenis te gaan.

Toch begint de geschiedenis van *De Antirevolutionaire Partij* terecht met 1829, het jaar waarin G. Groen van Prinsterer de eerste nummers van zijn blad de *Nederlandsche Gedachten* liet verschijnen. Want dat was het aarzelende begin van de antirevolutionaire richting in Nederland: Groen was de grondlegger van de antirevolutionaire beweging, Kuyper van de Antirevolutionaire Partij.

We bezitten een aantal biografische schetsen van Groen en een reeks van studies over diverse aspecten van zijn opvattingen en werkzaamheden als politicus en historicus. Veel ervan verraden hun ontstaanstijd: de jaren van de verzuiling en de bijbehorende apologetiek. Recente publicaties tonen meer distantie, maar een echte intellectuele biografie die Groens denken en handelen in onderling verband, af gezet tegen zijn tijd en omgeving, in hun ontwikkeling beschrijft en analyseert, ontbreekt nog steeds. Het boek van R. Kuiper doet daar wel naar verlangen. Niet omdat het een slecht boek is. Integendeel, er is veel goeds van te zeggen. Het is gebaseerd op Groens eigen geschriften, het overwegend gedrukt beschikbare bronnenmateriaal en de diverse studies die de afgelopen jaren over Groen verschenen zijn. Het beschrijft op hoofdlijnen de samenhang tussen Groens overtuigingen, zijn publicaties en zijn publieke optreden. Het is goed geschreven en geeft relatief veel aandacht aan de mens Groen.

Dat laatste is, om te beginnen, minder eenvoudig dan het lijkt. Groen heeft zijn leven uitputtend gedocumenteerd; nog afgezien van zijn vele eigen publicaties vol persoonlijke elementen maken de bekende zes dikke RGP-delen *Briefwisseling* en nog eens twee dito *Bescheiden* het mogelijk hem soms van dag tot dag, van uur tot uur te volgen. Zij bieden trouwens slechts een deel van de reële schriftelijke nalatenschap die Groen van Prinsterer aan het nageslacht legateerde. Hij was zich uitermate bewust van zijn historische rol. Maar zijn persoonlijke, intieme leven schermde hij tegelijkertijd stevig af. Zonder enig gewetensbezwaar vernietigde hij aan het eind van zijn leven allerlei strikt persoonlijke gegevens en documentatie. Kuiper heeft her en der pogingen ondernomen, die persoonlijke sfeer te laten resoneren in zijn biografische schets, zich bewust overigens dat op details (Groens omgang met zijn familie, zijn medekerkleden en medeburgers, de kiezers, zijn geld en zijn uitgevers bijvoorbeeld) nader onderzoek gewenst is.

Groen zelf zou trouwens dat soort biografisch onderzoek maar zo zo gevonden hebben, denk ik. Groens eigen norm voor een echte biografie, zoals Kuiper die terecht releveert, was ‘recht doen aan het verband tussen karakter, levensovertuiging en werk.’ Het zal duidelijk zijn, dat die term ‘karakter’ weinig van doen heeft met onze postmoderne belangstelling voor het individu en zijn persoonlijke eigenschappen en gevoelens. Groen wilde beoordeeld worden als publiek

persoon, als belijder van de gereformeerde belijdenis en vertolker van de christelijk-nationale traditie. Van die overtuiging en het publieke optreden daarvoor zocht hij erkenning. Groens grote biografie moet dan ook daarop vooral geconcentreerd worden, op de kwaliteit van die overtuiging: haar intellectuele bronnen, haar ontwikkeling, haar plaats in haar tijd en omgeving. Maar minstens zoveel op Groens 'karakter' als 'leader' van zijn richting. Op dat terrein is nogal wat te doen. Het boek van Kuiper zelf en ook het hoofdstuk 'Van antirevolutionaire richting naar antirevolutionaire partij 1829-1871' in *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980* wijzen erop. Groens beweging leek in 1871 politiek, ideologisch en organisatorisch op sterven na dood. En zijn opvolger was naar Van Deursens omschrijving 'naar de maatstaven van de tijd nog rijkelijk jong voor het parlement en toch had hij al meer vijanden dan vele ambtgenoten die het dubbele van zijn jaren telden.'

Vijanden zou Kuyper ook nadien nog velen maken en tal van geestverwanten en medestanders van zich afstoten. In de geschiedschrijving hebben die conflicten, de nederlagen bij de Doleantie, bij de kiesrechtuitbreiding van 1892-1894, de verkiezingsnederlaag van 1905, uitvoerige aandacht gekregen. Eén van de goede kanten van deze geschiedschrijving van de ARP is, dat het aandacht geeft aan de andere Kuyper: als partijleider in de jaren van opbouw 1871-1905, de rebelse minoriteitenleider die stap voor stap de tegenstanders dwingt het aandeel van het antirevolutionaire volksdeel in staat en samenleving te erkennen, ondanks fundamentele verwikkelingen in de achterban als de Doleantie en de breuk met De Savornin Lohmans Vrij-Antirevolutionairen. Het waren jaren, waarin niemand om Kuyper heen kon. En dat niet op de eerste plaats vanwege zijn politiek en organisatorisch vernuft, maar vooral omdat hij recht en ruimte vroeg voor diepgevoelde en breed gedragen overtuigingen.

Vanaf 1829 ontwikkelde zich een antirevolutionaire richting, die mettertijd zich verdichtte tot een antirevolutionaire beweging en de Antirevolutionaire Partij. De bundel beschrijft helder en evenwichtig de ontwikkelingen, intern en extern, en de politieke rol van de ARP, op hoofdlijnen. Terecht wordt ook expliciet aandacht gegeven aan geestverwante alternatieven: het ontstaan van de CHU, van de SGP in het interbellum en van het GPV in de jaren 1945-1949. Geen volledig lijstje dus, wel drie geschiedenissen die helpen om karakter en koers van de ARP te preciseren.

Geen van drieën verklaren echter de ontwikkelingen vanaf omstreeks 1960. De ARP dobberde schijnbaar stuurloos op de golven door verontrusting en evangelisch-radicalisme opgeworpen en verloor ondanks de Zijlstra-factor systematisch aanhang. De gegeven verklaring van deze teloorgang klinkt wat mechanisch. Het ontbreken van leiding en idealisme, de ontzuiling: het is allemaal waar, maar ik mis wat Piet Jongeling indertijd noemde het stille sterven van de gereformeerde wereld, later door godsdienstsociologen geanalyseerd en door Geert Mak beeldend beschreven. De evangelisch-radicale stroming van toen sprak een andere taal dan Jongeling, maar deelde zijn verlangen naar een principiële, bijbelse politiek. Die analyses worden kennelijk niet gedeeld door de redacteuren van deze bundel, die boven de laatste bladzijden 'een voorzichtig slot' schreven. Wie anderhalve eeuw antirevolutionaire richting in de Nederlandse politieke overziet, kan niet om de nuchtere vaststelling heen dat de partij zich evenzeer kenmerkte door haar praktische zin als door haar religieuze bevlogenheid, noteerden zij. De politiek

van de ARP had een aantal malen een duidelijk christelijk profiel, zoals inzake het onderwijs en de sociale wetgeving. Maar ook vertoonde het standpunt van de partij vaak veel overeenkomsten met dat van de bredere behoudende politieke stroming in ons land. In het licht van die constatering ligt de voorzichtige overgang naar de brede volkspartij van het CDA voor de hand, aldus hun slotsom. Een conclusie, inclusief de voorzichtige omhelzing van het

conservatisme, die meer stelt dan bewijst, lijkt het, en een karakterschets van anderhalve eeuw ARP waarin Groen en Kuyper zich vast niet helemaal herkend zouden hebben.

Toen de ARP nog in het centrum van de macht stond, veroorloofde zij zich bij het vijftigjarig bestaan in 1928 de publicatie van een vuistdik luxueus uitgevoerd gedenkboek, dat *Schrift en historie* getiteld werd en de geschiedenis, de beginselen en het optreden van de ARP in staten en raden uitvoerig beschreef. Niet veel dunner was *Het volk ten baat. De geschiedenis van de AR-partij* van J.A. de Wilde en C. Smeenk uit 1949. Er ligt een grote afstand tussen dat zelfgenoegzame gedenkboek en het geheel van binnenuit geschreven *Volk ten baat* en *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980*; het verschil is al zichtbaar in de handzame omvang van het laatste en wordt symbolisch onderstreept door het feit dat de bibliografie ervan alleen de tweede, goedkope uitgave van 1929 van *Schrift en historie* kent. Ook de auteurs van *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980* erkennen hun betrokkenheid bij het antirevolutionaire gedachtegoed en ze willen met hun boek een eigen, christelijke visie op de geschiedenis stimuleren. Maar tegelijkertijd willen zij als vakmensen schrijven, gebaseerd op de bronnen en het recent onderzoek - verscheidenen van hen promoveerden de afgelopen jaren op uitstekende proefschriften over onderdelen van de geschiedenis van de ARP. Zij zijn zich dus bewust de nodige distantie te moeten bewaren. Aan dat voornemen hebben zij zich gehouden, soms zelfs strikter dan nodig. De feiten weerspreken immers de flaptekst, die zegt dat ‘de ARP nooit een grote politieke partij is geweest’: in 1888 verwierf de ARP 28, in 1901 24 van de 100 zetels in de Tweede Kamer. Tegen de achtergrond van een geschiedenis waarover de zware schaduwen van Abraham de Geweldige vallen, echter een bijna weldadige bescheidenheid.

G.J. Schutte

H. Ruitenbeek, *Kijkcijfers. De Amsterdamse Schouwburg 1814-1841* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2002; Hilversum: Verloren, 2002, 526 blz., €45,-, ISBN 90 6550 692 6).

Voor wie meent dat met de actie Tomaat de neergang van het Nederlandse toneel begon, is het nuttig te weten dat ook het klassieke theater al een bron van verdeeldheid was. Al in de tijd van de grote Ziesenis-Wattier en Andries Snoeck klaagden critici over de grove zinnelijkheid van het toneel en de verregaande verdierlijking van het publiek. Tijdschriften als *De Toneelkijker* of mr. Samuel Wiselius in zijn invloedrijke verhandeling over de ‘toneelspeelkunst’ van 1826 hamerden onophoudelijk op het belang van ‘goede smaak’ en ‘volksverbetering’. Merkwaardig genoeg lag aan deze verlichte opinie de rotsvaste overtuiging ten grondslag dat alles vanaf de achttiende eeuw, de eeuw van de Verlichting, bergafwaarts was gegaan. Immers, na de sentimentele rousseauïstische drama's kwamen de patriotse prozastukken, de Franse vaudevilles en ten slotte de Duitse melodrama's. Wat begon met de in de negentiende eeuw nog hoog gewaardeerde Voltaire was ontaard in de ‘literaire modderstroom’ van gevierde toneelschrijvers als de Duitser Kotzebue.

Opmerkelijk genoeg is deze eigentijdse vervalsvisie vrij kritiekloos in de handboeken overgenomen. In haar rijke dissertatie *Kijkcijfers* over de Amsterdamse Schouwburg tijdens het koninkrijk van Willem I doet de Amsterdamse theaterwetenschapper Henny Ruitenbeek echter een belangwekkende poging om nu eens na te gaan wat hiervan klopt. Was het klassieke repertoire werkelijk verdrongen door de romantische school? Keek het grote publiek eigenlijk wel het liefst naar melodrama's? En maakte de geletterde bovenlaag onder het schouwburgpubliek inderdaad plaats voor ‘het volk’? Ruitenbeek gaat niet voorbij aan vertrouwde

zaken als de canon van het toneelrepertoire, de speltraditie, het emplooisysteem en allerlei scenische factoren (zoals decor en kostuums), maar het is de theatermarkt die hier centraal staat. De titel is daarom gelukkig gekozen. Naar analogie van de moderne mediastudies zou men kunnen zeggen dat het haar te doen is om een publieks- en receptieonderzoek. Toch heeft zij vermoedelijk weinig op met deze postmoderne tak van sport. We komen dan ook niet veel te weten over de 'commodificering' van het theateraanbod, de communicatie van beelden en betekenissen, of de negentiende-eeuwse 'kijkervaring'. De cijfers in de titel verwijzen vooral naar de recette-inkomsten van het zogeheten kassapubliek. Met behulp hiervan is in dit boek een schat aan kwantitatieve gegevens over het toneelaanbod, hun genres en opvoeringsfrequentie, en de rangverdeling en bezettingsgraad van de Amsterdamse schouwburg bijeengebracht.

Het antwoord op de hierboven genoemde vragen laat zich als volgt samenvatten. Anders dan de eigentijdse kritieken suggereren blijkt uit de programmering dat het treurspel in de onderzochte periode nog wel degelijk als hoogste genre stond aangeschreven. De schouwburgdirectie deelde in feite de klassiek-classicistische smaak van *De Toneelkijker*. De voorkeur ging daarbij uit naar klassieke Griekse tragedies boven Frans-classicistische stukken, al werden in Griekse geest ook de historiestukken van Huydecoper, Vondel, Racine en zelfs Voltaire gewaardeerd, voorzover deze althans op 'echt Homerische en Vondeliaansche leest geschoeid' waren. Dit 'verplooiien' naar de eigen landsaard werd overigens door het emplooistelsel bemoeilijkt, aangezien de grootste acteurs nog steeds jaar in jaar uit op het 'eerste plan' in de schoonste stukken speelden. Met Snoecks overlijden in 1829 konden dan ook plotseling veel treurspelen voorjaren niet meer worden opgevoerd!

Door te tellen weet Ruitenbeek veel sjablones door te prikken. Zo stelt zij vast dat de nieuwe romantische stukken en vaudevilles weliswaar volle zalen trokken, maar na 1820 minder werden geprogrammeerd. De hoogste speelfrequentie behaalden de vertrouwde treurspelen die op de drukke zaterdagavonden stonden geprogrammeerd. Bovendien blijkt uit de kaartjesverkoop dat juist de goedkope rangen een sterkere voorkeur aan de dag legden voor ouderwetse treuren blijspelen, terwijl de romantische 'toneelspelen' (waarin geen verheven verzen maar alledaags proza werd gesproken) meer in de gunst der geletterden stonden. Hoewel het eerste kan worden uitgelegd als bewijs voor de behoudende smaak van de lagere standen, blijkt uit het tweede bepaald geen volkse voorkeur voor modieuze 'soaps'.

Helaas slaagt Ruitenbeek er niet in een duidelijk beeld te geven van de samenstelling van het theaterpubliek. Bij gebrek aan gegevens heeft zij ervoor gekozen om na te gaan welke sociaalmaatschappelijke groepen voldoende te besteden hadden om naar de schouwburg te gaan. Het zal niet verbazen dat deze exercitie weinig verrassends oplevert. De daglonen in Alkmaar geven weliswaar een beeld van de levensstandaard van de vroegnegentiende-eeuwse arbeidersbevolking, en het is goed om iets te weten over de sociale gelaagdheid van de vroegnegentiendeeeuwse stadsbevolking, maar wat leert deze 'schouwburgstratificatie' ons over de Amsterdamse theatercultuur? De hier gevolgde omweg als methode mag volstaan om aannemelijk te maken dat het 'gemeen' nooit in groten getale het theater heeft bezocht, maar geeft uiteraard geen antwoord op de vraag wie dan wél tot de bezoekers behoorden. Behalve over de gewone man worden we evenmin geïnformeerd over

de ‘beau monde’ in de loges die als abonnementshouders niet onder het onderzochte kassapubliek waren vertegenwoordigd. Als we Wiselius mogen geloven was de relatie tussen smaak en stand ook niet eenduidig, want ‘dien gants en al onthollandschten hoop, die zich bij uitnemendheid *de Groote of Fatsoenlijke Wereld* noemt, naar welke mindere standen zich helaas! zoo gaarne vormen’, zou hebben aangezet tot de publieke smaakbederving.

Het behoeft geen betoog dat dit boek vernieuwend en veelomvattend is. Niettemin zit dus juist in de 'harde kern' iets onbevredigends. Ik bedoel dit overigens meer als vormkritiek dan als kritiek op het onderzoek, dat uitmuntend is. Het komt mij echter voor dat het rijke materiaal zich lastig laat persen in het thetische uitgangspunt. Een complexer beeld dringt zich dan ook op uit de toneelrecensies die in verschillende delen van dit boek onder de loep worden genomen. Uit dit receptieonderzoek blijkt dat de classicistische kritiek van *De Toneelkijker*, met zijn nadruk op schoonheid en karakter, in de jaren 1820 krachtig werd weersproken door radicale bladen als Anton Cramers *Het Kritisch Lampje* - pleitbezorger van de romantische smaak en de autonomie der kunsten. Een middenkoers volgde het liberale *Algemeen Handelsblad*, dat een nationaal-pedagogische opvatting van het 'opvoedende' toneel verenigde met een 'algemene' voorkeur voor karakterstukken, ongeacht of ze classicistisch of romantisch waren. Het was echter *De Toneelkijker* die op het schouwburgrepertoire (én de latere beeldvorming) zijn stempel wist te drukken. Vaudevilles en romantische stukken werden vooral na 1820 minder geprogrammeerd. Een verklaring hiervoor zoekt Ruitenbeek in het feit dat de schouwburg toen onder beheer van het stadsbestuur kwam te staan. Door on-Hollandse melodrama's te weren meenden de notabelen leiding aan de volksgeest te geven. Want de 'openbare vijand' van gelijkheid en individualisme mocht na de Franse tijd verslagen zijn, de Franse onzedelijkheid wroette nog altijd door in de egoïstische smaak van het publiek.

Hoewel Ruitenbeek oog heeft voor deze politieke aspecten is het jammer dat zij niet méér werk heeft gemaakt van de betekenis en context van het genredebat. Het theater lijkt immers een centrale rol te hebben gespeeld in het vroegnegentiende-eeuwse proces van culturele natievorming. Als pre-liberale arena, waarin werd gestreden om de controle van de volksgeest, was de schouwburg misschien wel het voornaamste communicatiekanaal van botsende 'politiek correcte' en onwelgevoeglijke ideeën, van 'civic pride' en de 'literary underground'. Vermoedelijk lagen in de voorstellingen tal van toespelingen en boodschappen verborgen die door de rangen in 'de zaal' op verschillende wijzen werden verstaan. Veel van wat op straat niet gezegd mocht worden, kon immers hier als spel worden uitgedrukt en beleefd. Gold de roep om een 'verbetering' van het toneelbestel dan in metaforische zin die van het staatsbestel? Stond Amsterdam, evenals Parijs en Brussel in 1830, een revolutie in het theater van de staat te wachten, die ook hier vanuit het échte theater zou zijn 'gemaakt' wanneer de Belgische Opstand (en de nationale reactie óók op het toneel) geen roet in het eten had gegooid? Het zijn vragen die uiteraard binnen het bestek van dit boek niet zijn gesteld. Maar na deze leerzame afrekening met de 'Whig interpretation' van de Nederlandse theaterwetenschappen lijkt de tijd rijp om de theatervertogen eens vanuit cultuurhistorisch perspectief te herlezen als méér dan enkel toneelrecensies.

Rob van der Laarse

I. de Haan, *Het beginsel van leven en wasdom. De constitutie van de Nederlandse politiek in de negentiende eeuw* (De natiestaat. Politiek in

Nederland sinds 1815; Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2003, 286 blz., € 29,90, ISBN 90 284 1951 9).

‘Jede Epoche’, zo luidt de bekende uitspraak van Ranke, ‘ist unmittelbar zu Gott.’ Wat deze negentiende-eeuwse Duitser hiermee wilde zeggen is dat historici het tijdperk dat zij bestuderen niet moeten behandelen als onderdeel van een overkoepelend patroon of verloop van de geschiedenis, maar dat zij elk tijdperk op zichzelf moeten laten staan. Ido de Haans nieuwste

boek, *Het beginsel van leven en wasdom*, is een inspirerend werk in het spoor van Ranke, die de negentiende-eeuwse Nederlandse politieke geschiedenis als tijdperk weer zijn verdiende plek onder de zon heeft gegeven.

Het beginsel van leven en wasdom is een reactie tegen het lang overheersende idee dat de negentiende-eeuwse Nederlandse politiek slechts een tamelijk onbelangrijk intermezzo was in het continuum tussen het politieke (en religieuze) leven van de Nederlandse Republiek en het verzuilde systeem van 'schikken en plooien' van de twintigste eeuw. Dat dit meer een houding is dan een uitgewerkte interpretatie bewijst het feit dat De Haan ervoor koos om mij te citeren als een exponent van dit gedachtegoed - terwijl ik slechts in *Nieuw Babylon in aanbouw* tussen neus en lippen door verwees naar de overeenkomsten tussen de regenten van de zeventiende en van de twintigste eeuw. Hoe dan ook, de in de politieke filosofie getrainde Utrechtse hoogleraar verzet zich (terecht) in dit boek tegen een 'finalisme'; tegen de neiging om de twintigste eeuw te zien als de natuurlijke voortzetting van een eerdere periode of de negentiende eeuw slechts interessant te vinden inzoverre het een voorafschaduwing was van de grote ontwikkelingen die zouden plaatsvinden in de daaropvolgende eeuw - met name de verzuiling. Volgens De Haan had de politiek van de negentiende eeuw een ingrijpender invloed op het politieke leven dan veelal is verondersteld.

De Haans geschrift is niet het eerste boek dat wijst op de transformerende invloed van de negentiende-eeuwse Nederlandse politiek. *Het beginsel van leven en wasdom* is tenslotte onderdeel van 'de Natiestaat'-serie, waarin al zes studies zijn gepubliceerd over de Nederlandse politiek sinds 1815. Bovendien is dit boek noodzakelijkerwijs - daar een eeuw geschiedenis gecondenseerd moest worden tot 200 pagina's - gebaseerd op secundaire literatuur van Nederlandse en buitenlandse auteurs, die ons al aan het denken hebben gezet over de politieke en religieuze betekenis van de negentiende eeuw. In dit opzicht heeft De Haan er baat bij gehad te leven in een tijd waarin historici zich niet langer bekneld hoeven te voelen door de banden van de verzuiling in hun onderzoek naar de negentiende eeuw. Zo gezien is *Het beginsel van leven en wasdom* een bevestiging dat het 'finalisme' dat door De Haan wordt afgewezen al op zijn retour is.

Maar deze constatering mag geen afbreuk doen aan de originaliteit en breedte van dit boek. De Haan richt zich op de 'constitutie' ('gesteldheid') van de Nederlandse politiek, die hij niet in de eerste plaats definieert als grondwet, maar als de 'politieke ruimte' die geschapen werd door de grondwetten van het einde van de achttiende eeuw, van 1815 en vooral van 1848. Hoewel hij het begrip nooit nauwgezet definieert, is De Haan's begrip van 'constitutie' gebaseerd op dat van Thorbecke als 'het beginsel van leven en wasdom', waarin ruimte werd gecreëerd om politiek te bedrijven én politieke grenzen werden afgebakend.

De Haan stelt dat de constitutie van de Nederlandse politiek in de negentiende eeuw door het creëren van politieke ruimte het mogelijk maakte om debatten te voeren over de armenzorg en vooral de lagere scholen. Zonder deze nationale politieke ruimte zouden de parlementaire debatten en volkspetitionnementen niet kunnen plaatsvinden. Maar hij gaat nog een stapje verder en beweert dat de negentiende-eeuwse debatten - vooral die tussen Thorbecke (met wie De Haan een uitgesproken affiniteit heeft) en Groen van Prinsterer (met wie hij die niet heeft) - niet in de eerste plaats de inhoud van de kwesties betroffen maar de *vorm* van de

constitutie, dat het voornamelijk ging om de vraag hoe de natiestaat vormgegeven zou moeten worden. Het ging dus eigenlijk om de fundamentele inrichting van de natiestaat, zoals de principes die ten grondslag zouden moeten liggen aan het schoolsysteem en het stemrecht. Deze debatten vonden niet alleen plaats binnen de constitutionele grenzen van de natiestaat, maar werden door de grenzen in het leven geroepen; de ‘constitutie’ noodzaakte het ontstaan

van deze debatten. Daarom schrijft De Haan op pagina 87 over het 'keurslijf' van de constitutie 'dat de maatschappelijke krachten samenbalde die in de decennia daarna in botsing kwamen over de inrichting van de natie.'

De Haans argument is niet alleen opmerkelijk, maar ook belangrijk. Het bepaalt ons bij het feit dat de 'constitutie' (en vooral de grondwet van 1848) niet een statisch en ondergeschikt gegeven is maar een dynamisch proces dat evenals andere belangrijke politieke, sociale en religieuze maatschappelijke krachten in de negentiende eeuw een beslissende en radicale uitwerking had op de contouren van het Nederlandse politieke leven. De frisse blik van De Haan toont op nieuwe wijze aan wat de traditionele parlementaire historici al wisten: de 'hoge politiek' van de Bataafse en negentiende- eeuwse constituties was toch van monumentaal belang.

De zes essays in *Het beginsel van leven en wasdom* zijn vaak overtuigend. Vooral zijn hoofdstuk over 'confessie' is sterk. Daarin verklaart De Haan de confessionalisering van de Nederlandse politiek in de context van de veranderende politieke ruimte en de botsende ideeën over de wijze waarop het christelijk geloof in de Nederlandse samenleving vormgegeven kon worden. Maar soms zijn zijn argumenten ietwat suggestief en minder overtuigend. Zo beweert De Haan dat we evenzeer over Nederlands 'etatisme' kunnen spreken als over Frans 'etatisme', omdat de volksdelen zo verstrengeld waren geworden met de Nederlandse staat. Maar als dat waar is kunnen we ook spreken over Brits en Zweeds 'etatisme', omdat daar - evenals in Nederland - ook sprake was van uitgebreide staatsinterventie in naam van een anti-overheidsideologie en ten bate van personen en particuliere instellingen. Dan wordt 'etatisme' als term zo opgerekt dat zij niet langer zo nuttig is. Verder neigt De Haans nadruk op constituties als vormexperimenten met hun eigen regels ertoe om de continuïteit die er zou kunnen bestaan tussen de constituties van de Republiek en die van de negentiende eeuw te veronachtzamen. Maakten de negentiende-eeuwse constituties een volledig einde aan de eerdere politieke tradities? Hadden de uitkomsten van het constitutionele debat niets van doen met de prerevolutionaire tradities in de Nederlandse geschiedenis? Dit lijkt van tijd tot tijd door De Haan te worden geïmpliceerd.

Maar deze opmerkingen mogen niet afleiden van het feit dat De Haan ons heeft verrijkt met een informatieve en stimulerende interpretatie van het negentiende-eeuwse politieke leven. *Het beginsel van leven en wasdom* verdient het aandachtig te worden gelezen. Het is erudiet en goed beargumenteerd, een verhelderend en creatief boek. De brede visie die erin naar voren komt, zal historici van alle soorten en maten moeten inspireren tot de heroverweging en bespreking van de 'constitutie' van de Nederlandse natiestaat.

James Kennedy

H.L. Wesseling, *Europa's koloniale eeuw. De koloniale rijken in de negentiende eeuw, 1815-1919* (Amsterdam: Bert Bakker, 2003, 397 blz., ISBN 90 351 2421 9 (gebonden), 90 351 2420 0 (paperback)).

'...een boek over Europa's koloniale rijken moet gaan over Europa's koloniale rijken. Niet meer en niet minder.' Aldus bakent Wesseling het onderwerp af in zijn nieuwe

overzichtswerk over Europees kolonialisme en imperialisme in de ‘lange’ negentiende eeuw. Het boek begint met een grote cirkel die het onderwerp omsluit. Die ‘omtrek’ betreft een bespreking van het negentiende-eeuwse koloniale beleid van de verschillende Europese staten met betrekking tot ‘mensen’ (migratiestromen, volksplantingen, slavernij en contractarbeid), ‘goederen’ (de samenhang van kolonialisme met de industriële revolutie), ‘machten’ (Europese rivaliteit en

overzeese expansie, vormen van koloniaal bestuur) en ‘ideeën’ (de beschavingsmissie). Vervolgens wordt die negentiende-eeuwse cirkel in twee helften gedeeld. Het verhaal zoomt in op politieke en strategische ontwikkelingen in de verschillende door Europa gekoloniseerde regio's tussen 1815 en 1870, gevolgd door het hoofdthema van het boek: het moderne imperialisme tussen 1870 en 1914. Opnieuw wordt eerst een omtrek geschetst, in de vorm van een typologie van verschillende soorten van imperialismen. Vervolgens wordt de daadwerkelijke expansie beschreven. Engeland, Frankrijk en Nederland krijgen daarbij de meeste aandacht. Maar ook de successen en mislukkingen van Duitsland, België, Portugal, Spanje, Italië en Rusland komen in beeld. Het boek eindigt met een analyse van het verband tussen de Eerste Wereldoorlog en het kolonialisme en van de uitkomsten van de vredesregelingen na 1918 voor de verdeling van Europese machtsposities ten tijde van het interbellum. In een korte conclusie worden enkele grote vragen opgeworpen met betrekking tot de legitimiteit van de koloniale expansie, de ‘winst en verlies’-rekening voor Europa en de betreffende landen en regio's, de onafhankelijkheidsbewegingen na de Tweede Wereldoorlog, en de doorwerking van het kolonialisme tot op de dag van vandaag.

Europa's koloniale eeuw is een rijk en informatief handboek. Het heeft echter als expliciet uitgangspunt dat de volken en gebieden die korte of langere tijd onder Europees bestuur hebben gestaan, niet veel meer met elkaar gemeen hebben dan dat gegeven. Om dan toch een samenhangend verhaal te kunnen vertellen, is dus een stevige Europese kern nodig. Wesseling gebruikt daarvoor de beeldspraak van het panorama. Hij schetst het Europese koloniale landschap en stuurt de blik van de lezer naar telkens een ander continent, een andere regio of staat. Het Europese centrum vanwaaruit we moeten kijken, en waaromheen de koloniale wereld wordt gesitueerd, krijgt echter geen eigen profiel. Horen, bijvoorbeeld, Turkije en Rusland er wel bij of niet? De vraag laat zich niet eenduidig beantwoorden. Soms wel, en soms niet. Europese denkers als de Tocqueville worden selectief, in specifieke nationale en koloniale contexten, aangehaald, zonder samenhangend beeld van hun vaak niet eenduidige (en grensoverschrijdende) opvattingen over kolonialisme of imperialisme. Ondanks intermezzi over periodiseringen en definitiekwesties, ontbreekt een duidelijk Europees begrippenkader. Het blijkt per land telkens weer iets anders te liggen. De term volksplanting wordt gaande het betoog steeds exclusiever bestemd voor blanke ‘settler’ kolonies, en bij implicatie niet van toepassing verklaard op die kolonies die door Europeanen werden bevolkt met tot slaaf gemaakte Afrikanen en op contract geworven Chinezen, Indiërs of Javanen. Daarmee schuiven Australië, Nieuw Zeeland, Zuid-Afrika, de VS (laat staan Japan) geforceerd het beeld in en uit. Het modern imperialisme begon in 1870, maar niet in Engeland want daar begon het rond 1800; en eigenlijk is de term voor Nederland met zijn kolonialisme ‘sui generis’ helemaal niet bruikbaar. Ook begrippen als ‘informal empire’, ‘preëmptief imperialisme’, ‘subimperialisme’ versterken de indruk dat het raamwerk waardoor we naar het koloniale panorama kijken, geregeld van vorm verandert. Die dynamiek in het centrum, de vraag naar het ‘Europese’ van Europa's koloniale eeuw, naar inter-Europese drijfveren en mechanismen, wordt niet uitgelegd. Hoe kwamen concepten voor associatie, assimiliatie, indirect bestuur, direct bestuur, onvrije arbeid, gedwongen arbeid, contractarbeid tot stand? Ieder Europees land lijkt zijn eigen koers te hebben gevaren, die bovendien ‘per kolonie’ verschilde. Een voorbeeld voor

wat betreft Nederland: Wesseling poneert de bekende ietwat loze stelling dat het cultuurstelsel in Nederlands-Indië rond 1860 de financiële middelen genereerde voor de afschaffing van de slavernij in Suriname. Maar ligt in Europees perspectief het verband niet dertig jaar eerder, tussen de invoering van gedwongen arbeid onder het cultuurstelsel rond 1830 en het Nederlands getreuzel om de slavernij af te schaffen? Is ook de afschaffing van de slavernij en gedwongen arbeid rond 1860, gevolgd

door koeliearbeid met poenale sanctie in zowel Nederlands-Indië als Suriname, niet in de eerste plaats een oplossing die op Europees niveau vorm kreeg?

Het is jammer dat Wesseling vanuit zijn grote overzichtskennis de Europese geschiedenis van het kolonialisme niet heeft benaderd als aspect van de wereldgeschiedenis. Door zijn gefragmenteerde behandeling van wat overzee gebeurde, miste hij de kans om de opkomst van Europa's koloniale rijken in een wijder perspectief te plaatsen. De Mutiny van 1856-1858 (getypeerd als een 'bloedige burgeroorlog') wordt inmiddels bijvoorbeeld door historici over de hele wereld 'the Anglo-Indian War', of ook 'the Great Rebellion', genoemd. Dat verschil in naamgeving is niet simpel af te doen als een kwestie van perspectief, van een Europees verhaal tegenover talloze nationale verhalen, het is een uiting van eenzijdigheid die voortkomt uit gebrek aan reflectie op de geschiedschrijving zelf als aspect van het kolonialisme. Door de onduidelijkheid over 'het Europese' van de koloniale/imperialistische geschiedenis, wordt bovendien de betekenis van dit verleden voor het *huidige* Europa niet geproblematiseerd. Het kolonialisme ging gepaard aan Europese rivaliteit, maar er was een zekere centrale regie; op Europees of op mondiaal niveau. Welke mechanismen werkten daar en zijn ze er nog steeds, wat betekent dit koloniale verleden voor de plaats van 'het oude Europa' in de huidige wereldpolitiek, hebben de huidige burgers van Europa een per natie afzonderlijk of ook een gezamenlijk koloniaal verleden, en horen Turkije en Rusland daar dan wel bij, of niet? Handboeken hebben tot doel basiskennis te bieden en een gezamenlijk referentiekader te scheppen van waaruit nieuwe vragen gesteld kunnen worden. In die zin is het denken over *Europa's koloniale eeuw* nog niet voltooid. De geschiedenis moet nog thuiskomen. Hopelijk gaat Wesseling dan ook nog verder.

Susan Legêne

L. van Driel, *Een leven in woorden. J.H. van Dale, schoolmeester, archivaris, taalkundige* (Zutphen: Walburg pers, 2003, 448 blz., €29,50, ISBN 90 5730 257 8).

Rond Johan Hendrik van Dale (1828-1872), een begrip geworden door het op zijn naam staande woordenboek, is legendevorming opgetreden. Een krantenkop uit de jaren vijftig noemt hem 'een eenzame op de voorpost van Noord-Nederlands beschavingsgebied.' Hij zou als eenvoudig onderwijzer in het geïsoleerde Sluis geheel zelfstandig de grondslag hebben gelegd voor het meest gezaghebbende woordenboek buiten het (pas recent voltooide) *WNT*. Al deze kwalificaties zijn onjuist. Dr. L. van Driel, gespecialiseerd in de geschiedenis van de Nederlandse taalkunde, medeauteur van de 'duografie' over De Vries en Te Winkel (1998), en ook nog streekgenoot, was de aangewezen persoon om leven en werk van Van Dale in hun juiste proporties te reconstrueren. Ondanks de ernstige handicap dat het archief van Sluis in de Tweede Wereldoorlog verloren is gegaan, is hij erin geslaagd veel materiaal op te diepen en in een gedetailleerde biografie onder te brengen. Aan de eigenlijke levensbeschrijving van ruim 300 bladzijden voegde hij bijlagen toe met genealogische aantekeningen, een lijst van de honderden publicaties van Van Dale en de tekst van vrijwel alle

overgeleverde brieven. Het boek is ruim geïllustreerd, en bevat een uitvoerig notenapparaat, een bibliografie en een personenregister.

In het begin loopt het verhaal wat stroef, daarna wordt de verteltrant vlotter. Van Driel kan daarbij de neiging niet onderdrukken om af en toe leuk uit de hoek te komen (221: 'Terwijl Frankrijk en Pruisen slag leveren, zit de secretaris van de subcommissie Sluis zonder penningen.'). Vrees dat zijn onderwerp saai wordt gevonden? De vraag dringt zich natuurlijk wel op of we alles willen weten van een negentiende-eeuwse hoofdonderwijzer te Sluis. Als

bij elke biografie hangt het antwoord niet slechts af van het bijzondere van diens persoonlijkheid (en dan blijkt de brave Van Dale toch niet zó intrigerend te zijn), maar ook van de context waarin hij functioneerde. Binnen het chronologische stramien heeft Van Driel zijn verhaal aan de hand van thema's opgebouwd, die betrekking hebben op de uiteenlopende activiteiten van Van Dale en de kringen waarin hij zich bewoog. Indirect ontstond zo een serie 'case studies', die zicht bieden op aspecten van het sociale en intellectuele leven in de negentiende eeuw. We maken kennis met het milieu van gedreven onderwijzers uit de middenklasse die - zonder hogere opleiding - gegrepen raken door de wetenschap en driftig publiceren over geschiedenis, taal en literatuur. We horen over hun vorming, hun werksituatie en de beperkingen waaraan ze onderworpen zijn. Van Dale was lang de enige niet. Hij was wel iemand die aan een zwakke gezondheid een enorme werkkracht paarde. Tussen zijn drieëntwintigste en zevenentwintigste jaar leverde hij niet minder dan 174 taalkundige en historische bijdragen - vragen en antwoorden - aan het net opgerichte tijdschrift *De Navorscher*. En vanaf 1859 behaalde hij elk jaar een nieuwe onderwijsakte: wiskunde, Engels, Hoogduits, natuurkunde en landbouwkunde. Hij schreef een hele serie schoolboekjes en als (aanvankelijk onbezoldigd) archivaris ordende en exploreerde hij het archief van Sluis. Van Dale nam actief deel aan het verenigingsleven.Verschillende hoofdstukken bieden daarmee inzicht in de plaatselijke sociabiliteit. Het boek bevat trouwens veel meer over de regionale geschiedenis. Interessant zijn ook de contacten met Vlaanderen; Van Dale toonde zich daarbij een geestdriftig supporter van de Vlaamse Beweging. In betrekkelijk korte tijd wist hij door correspondentie en bezoek aan congressen een netwerk op te bouwen in Noord en Zuid. Al in 1857 werd hij, nog geen dertig jaar oud, opgenomen in de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde.

Gegeven de specialisatie van de biograaf is het begrijpelijk dat de taalkundige activiteiten de meeste aandacht krijgen. Op dat terrein was Van Dale een invloedrijk popularisator. Zijn bewerking van de syntaxis van de Utrechtse hoogleraar Brill tot een schoolboek zette bijvoorbeeld een belangrijke stap in de ontwikkeling van de didactiek van de zinsontleding voor het lager onderwijs. Het woordenboek is een product van zijn laatste levensjaren. Hij moest eraan werken naast een arbeidsintensieve opdracht om uit archiefbescheiden de rechten van de stad Sluis op het bezit van de vestingwerken aan te tonen. Van Dales *Nieuw Woordenboek der Nederlandsche Taal* (1872-1874) was in feite niet nieuw. Het is een bewerking van het oudere woordenboek van Calisch en Calisch, overgebracht in de spelling van De Vries en Te Winkel en met een kleine 20.000 woorden aangevuld tot in totaal circa 106.000 lemmata. Van Dale heeft het niet geheel kunnen voltooien. Hij overleed in mei 1872 aan de pokken; de nadere bewerking van bijna de helft van de kopij is geschied door zijn medewerker Manhave. De kwaliteit van het woordenboek werd al spoedig omstreden, maar de uitgave kwam wel op het juiste moment. De sociaal-economische ontwikkeling versnelde immers in de jaren zeventig, de middenklasse groeide en daarmee ook het onderwijs en de vraag naar taalgidsen. De eerste oplage telde al 10.000 exemplaren. Echt gezaghebbend werd 'de Van Dale' echter pas vanaf de zevende druk (1950), bewerkt door Kruyskamp en De Tollenaere. Met zijn goed leesbare biografie heeft Van Driel de voorgeschiedenis ervan vakkundig opengelegd.

E.K. Grootes

R. van der Wal, *Of geweld zal worden gebruikt. Militaire bijstand bij de handhaving en het herstel van de openbare orde 1840-1920* (Hilversum: Verloren, 2003, 352 blz., € 27,-, ISBN 90 6550 734 5).

Het Nederlandse leger was in de negentiende eeuw de klusjesman van de samenleving. Bij tal van problemen die de civiele overheid boven het hoofd dreigden te groeien, staken militairen een helpende hand toe. De belangrijkste vorm van steunverlening, de militaire bijstand bij de handhaving en het herstel van de openbare orde, is het onderwerp van het proefschrift van Ronald van der Wal. Hij vult met zijn studie een lacune in de geschiedschrijving over het Nederlandse leger, die zich tot nu toe vrijwel uitsluitend op de externe taak van dat leger had gericht. Van der Wal behandelt de periode van 1840 tot 1920, omdat zich volgens hem in die jaren een demilitarisering van de ordehandhaving heeft voorgedaan. Zoals hij in zijn inleiding aangeeft, wil hij op twee vragen antwoord geven. De eerste vraag betreft de uitgangspositie, de situatie rond 1840, toen het leger een prominente rol bij het bewaken van rust en orde speelde. Wat waren, wil de auteur weten, de oorzaken van deze grote militaire betrokkenheid? Het antwoord dat hij geeft, is helder en overtuigend. De politiezorg, die in Nederland een verantwoordelijkheid van de gemeentebesturen was, was zo zwak ontwikkeld dat het civiele gezag bij het minste of geringste ordeprobleem wel een beroep op het leger moest doen. Het waren vooral financiële overwegingen die gemeentes, provincies en Rijk er lange tijd van weerhielden de politie uit te breiden en de afhankelijkheid van de krijgsmacht te verminderen. Het leger was een goedkoop en altijd beschikbaar instrument. De gemeentewet van 1851 schreef duidelijk voor dat een burgemeester te allen tijde militaire bijstand kon requireren. De militaire commandanten hadden maar te gehoorzamen.

De tweede vraag luidt: hoe voltrok zich vervolgens de demilitarisering van de ordehandhaving, wanneer en onder welke omstandigheden? In een degelijk betoog dat de lezer langs de grote oproeren en stakingen van de periode 1840 tot 1920 voert, geeft Van der Wal aan dat er steeds meer onvrede ontstond over de knullige en daardoor soms onnodig bloedige wijze waarop het militaire apparaat zich van zijn bijstandstaak kweet. Een aantal geweldsexcessen toonde volgens veel commentatoren aan dat het leger in feite niet geschikt was om als ordehandhaver op te treden. De overheid raakte er steeds meer van overtuigd dat deze taak zoveel mogelijk in de handen van de politie diende te worden gelegd. De politie werd dan ook langzaam maar zeker, te beginnen in de grote steden, uitgebreid en versterkt, zodat het leger minder vaak in actie behoefde te komen. De militaire leiding die nooit erg op haar bijstandstaak gesteld was geweest - er viel immers geen eer aan te behalen - hield deze ontwikkeling niet tegen. En zo kwam het dan geleidelijk tot een demilitarisering van de ordehandhaving, aldus Van der Wal. Hij wijst er overigens wel op dat de politie, om die taak van het leger te kunnen overnemen, tot op zekere hoogte moest worden gemilitariseerd. Politiemensen en veldwachters werden uitgerust met vuurwapens, terwijl de korpsen in de grote steden over bereden brigades en karabijnbrigades gingen beschikken. Bij Van der Wal heeft het begrip demilitarisering klaarblijkelijk alleen betrekking op wie de orde handhaaft (het leger of een civiele instantie) en niet op de wijze waarop en de middelen waarmee dat gebeurt.

Er is nog een belangrijker reden om Van der Wals demilitariseringsthese te relativeren. De politie mocht dan flink sterker geworden zijn, wanneer zich een grootschalige verstoring van de orde voordeed, was en bleef het ‘wettig gezag’ sterk van de krijgsmacht afhankelijk om deze de kop in te drukken. Dat gold voor het Palingoproer van 1886 evengoed als voor de spoorwegstakingen van 1903 en de voerliedenstaking van 1911. De auteur heeft dan ook grote moeite aan te geven

wanneer die demilitarisering nu precies een aanvang nam. ‘De militaire betrokkenheid vertoonde pas rond de eeuwwisseling een eerste daling, die zich na 1910 verder doorzette’, schrijft hij op pagina 21, maar hij moet daaraan onmiddellijk toevoegen dat tijdens de Eerste Wereldoorlog het leger weer volop bij de ordehandhaving betrokken raakte. Bovendien slaagde de legerleiding er tijdens die mobilisatiejaren in, onder invloed van de revolutiedreiging,

de door haar voorgestane harde aanpak van woelingen aanvaard te krijgen. Van der Wal eindigt zijn laatste hoofdstuk met de oprichting van het korps politietroepen in 1919, dat samen met het korps marechaussee, in het interbellum een belangrijke rol bij de ordehandhaving zou gaan spelen. Hij schrijft: 'De krijgsmacht behield zodoende een prominente rol bij de ordehandhaving, die daardoor tot aan de Tweede Wereldoorlog een sterk militair karakter bleef houden.' Hoezo demilitarisering?

Ondanks een geforceerde poging zijn betoog in een demilitariseringsthese te wurmen - wellicht had hij meer succes gehad als hij het begrip specialisatie tot uitgangspunt had genomen - heeft Van der Wal een informatief en leesbaar boek geschreven. Twee andere minpunten mogen evenwel niet onvermeld blijven. Ten eerste maakt de auteur een pijnlijke uitglijder door zowel op pagina 212 als 222 te beweren dat als gevolg van de invoering van de persoonlijke dienstplicht 'arbeiders zich niet langer aan 's lands wapenrok [konden] onttrekken.' Alsof dit weinig draagkrachtige deel van de bevolking het zich had kunnen veroorloven een plaatsvervanger in te huren! Bovendien wordt op die eerste pagina het Nederlandse officierskorps ook nog eens volkomen ten onrechte 'overwegend aristocratisch' genoemd. En helaas bevat het boek nog wel meer onjuistheden aangaande het leger. Het tweede minpunt betreft de ontelbare hoeveelheid schrijffouten en andere slordigheden in het boek. Vooral namen en voorletters moeten het regelmatig ontgelden, terwijl een term als *Recueil Militair* voor de auteur meer dan eens een onoverkomelijke hindernis is gebleken. Zeer storend is dat in de slotbeschouwing pagina 316 niet op pagina 317 aansluit. Om positief te eindigen: *Of geweld zal worden gebruikt* bevat twee nuttige bijlagen. De eerste, die zestien pagina's beslaat, biedt een overzicht van de militaire bijstand in de jaren 1840 tot 1918. De tweede geeft het aantal dodelijke slachtoffers ten gevolge van militair geweld in diezelfde periode. In totaal 59 personen.

Ben Schoenmaker

E. Berkers, *Technocraten en bureaucraten. Ontwikkeling van organisatie en personeel van de Rijkswaterstaat, 1848-1930* (Dissertatie Eindhoven 2002; Zaltbommel: Europese Bibliotheek, 2002, 223 blz, €31,50, ISBN 90 288 1537 6).

Rijkswaterstaat is niet meer weg te denken uit de Nederlandse maatschappij. De organisatie beheert het hoofdwegennet, de grote vaarroutes en de kustverdediging. De geschiedschrijving van Rijkswaterstaat heeft, gestimuleerd door de dienst zelf, een hoge vlucht genomen rond het 200-jarig bestaan. Het Delftse proefschrift van Berkers komt ook voort uit dit project 'Twee eeuwen Rijkswaterstaat.' De studie behelst méér dan de ondertitel suggereert, want de auteur is er terecht van uitgegaan dat het niet goed mogelijk is de organisatie van Rijkswaterstaat te beschrijven zonder aandacht te besteden aan de werkzaamheden van de dienst. Dat ligt voor de hand, want de omvang van de organisatie van Rijkswaterstaat, en met name het personeelsbestand, fluctueerde nogal, met name in de negentiende eeuw. Dat kwam uiteraard door de in de loop van de jaren sterk wisselende omvang van de, vanaf ca.

1880 uitbestede, bouwtaak (zoals de aanleg van de Nieuwe Waterweg, het Noordzeekanaal en de Zuiderzeewerken).

Berkers heeft op basis van uitgebreid en gedegen archiefonderzoek een schat aan materiaal ontsloten. Hij laat zien dat vooral interne factoren, zoals reorganisaties, herwaardering van functies en overheveling van personeel met langdurige tijdelijke contracten naar vaste aanstellingen de omvang van de dienst deden groeien. In de bijlagen wordt het hele ambte-

narenkorps in kaart gebracht, met vermelding van de personele bezetting van de leiding van de diverse onderdelen van de dienst. De anonieme massa van beambten krijgt een gezicht in uitgebreide paragrafen met kleurrijke anekdotiek over hun dagelijkse werkzaamheden. Arbeidsvoorwaarden komen aan bod, en de in het midden van de negentiende eeuw nog volop levende gewoonte om bepaalde functies generaties lang door familieleden te laten vervullen. Zo mochten weduwen in enkele gevallen de post van brug- en sluiswachter overnemen van hun overleden echtgenoot. Het ligt dan ook niet aan het bijeengebrachte materiaal dat deze studie niet geheel bevredigt. Ook de vele typefouten vormen niet de belangrijkste steen des aanstoots, al kun je je afvragen waarom een uitgever zoveel werk maakt van de uiterlijkheden van een boek en tegelijkertijd beknibbelt op de eindredactie van de tekst.

Twee bezwaren kleven aan deze studie. Het eerste bezwaar geldt de compositie van het boek. Pas in de conclusie slaagt de auteur erin systematiek te brengen in zijn betoog dat in de afzonderlijke hoofdstukken te zeer een aaneenschakeling van al dan niet uitgewerkte gedachten is om als geheel te kunnen overtuigen. Centrale thema's dringen zich op, zoals de rol van de ministers van waterstaat, de professionalisering van de leiding, de verambtelijking van de dienst, de relatie tussen bouwactiviteiten en ontwikkeling van de organisatie, en de reorganisaties van de dienst als geheel. Deze komen ook alle aan de orde, maar versnipperd en verspreid door het boek, in een soort chronologische ordening. Voorts toont Berkers een begrijpelijke fascinatie voor de totstandkoming van grote werken als de Staatsspoorwegen en de Zuiderzeewerken, maar voor beide geldt nu juist dat die totstandkwamen buiten het bestek van Rijkswaterstaat.

En daarmee komen we op het tweede bezwaar tegen dit, overigens boeiende en goed geschreven, boek. Bezwaar is wellicht een te groot woord. Berkers heeft zijn onderwerp zorgvuldig verantwoord en ingeperkt, en niet vergeten moet worden dat het doel van de reeks waarvan dit boek een onderdeel vormt, beperkt bleef tot de geschiedenis van Rijkswaterstaat zelf. Maar toch is het boek in één opzicht een gemiste kans. Rijkswaterstaat wordt niet in een context geplaatst. Zo blijft de ontwikkeling van de bureaucratie in Nederland buiten beschouwing. Dat is jammer omdat de auteur wel degelijk bouwstenen aandraagt voor een nadere analyse van de ontwikkeling van het Nederlandse bestuursapparaat, bouwstenen die voor Rijkswaterstaat worden uitgewerkt in de conclusie, maar juist daar van een weidser perspectief hadden kunnen worden voorzien. Op welke grondslagen dient een organisatie te staan: functioneel of regionaal, bureaucratisch of dynamisch. En wat is de verhouding tot de minister en de ambtelijke top van het ministerie? Is er sprake van een typisch Nederlandse bestuurlijke cultuur, waarvan Rijkswaterstaat een exponent is? Of omgekeerd: in hoeverre was juist Rijkswaterstaat bepalend voor de ontwikkeling van een Nederlandse bestuurlijke cultuur. Het was en is immers een van de grootste overheidsdiensten, in heel Nederland duidelijk zichtbaar aanwezig en met pendanten in provinciale waterstaatsdiensten.

Een andere context: het beheer van de ruimte in Nederland, blijft eveneens onderbelicht. Rijkswaterstaat had en heeft in Nederland de macht over nat en droog, en bepaalt in hoge mate langs welke lijnen wij ons dienen voort te bewegen. Als gezegd: Berkers beperkt zich enerzijds in zijn boek terecht niet tot het strikte thema organisatie en personeel, onder andere met zijn behandeling van de organisatie van de spoorwegen en het debat over de aanleg van de Zuiderzeewerken. Maar anderzijds

schrikt hij terug voor de logische consequentie: behandeling van de betekenis van Rijkswaterstaat voor de ontwikkeling van Nederland in zijn geheel in de periode 1848-1930, een tijdvak waarin het ‘lege land’ gevuld raakte, groter werd door landaanwinning en kleiner werd door de ontwikkeling van de infrastructuur.

Dirk Jan Wolffram

H. Verhage, *Katholieken, kerk en wereld. Roermond en Helmond in de lange negentiende eeuw* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2003, Maaslandse monografieën LXVI; Hilversum: Verloren, 2003, 310 blz., €29,-, ISBN 90 6550 742 6).

Deze dissertatie is de laatste van de reeks studies die werden uitgevoerd in het zogeheten Amsterdamse verzuilingsproject dat zich ten doel stelde door middel van lokale deelstudies helderheid te verschaffen in een thematiek die tot dan toe hoofdzakelijk op een nationaal niveau was bestudeerd. Een 'nakomertje' mogen we het boek intussen wel noemen, nu drie jaar geleden al een afsluitende bundel over dat project verscheen, *De verzuiling voorbij*, onder de redactie van J.C.H. Blom en J. Talsma. Wel sloot die bundel het project in formele zin af, maar wat materialiter verwacht had mogen worden: hoe de inzichten uit de lokale studies de verzuilingsthematiek inderdaad hadden verduidelijkt, bleef erin teleurstellend onder de maat. Zowel het voorwoord door J. Talsma alsook het uitvoerige recensieartikel door P. de Rooy in dit blad *(BMGN*, CXVI (2001) 45-57) wilden noch konden daarom de betrekkelijk geringe wetenschappelijke betekenis van het project als zodanig verhullen. 'Als zodanig' - want de aparte boeken waren steeds van zo'n kwaliteit dat ze de schrijvers ervan met gemak tot dissertatie konden dienen.

Dat is ook het geval met de goed geschreven studie van Verhage. De projectleiders kunnen in meerdere opzichten blij zijn met zijn bijdrage, want - wat er ook de reden van geweest moge zijn - de verzuiling in katholieke kring was er in het project tot dan toe buitengewoon bekaaid af gekomen. Dat tekort wordt met Verhage's boek in ieder geval voor een deel goedgemaakt. Het behandelt de geschiedenis van de veranderende verhoudingen in katholieke kring in twee kleine steden van het homogeen katholieke zuiden, het Limburgse Roermond en het Brabantse Helmond.

De behandeling van het Roermondse geval reikt niet verder dan tot het einde van de negentiende eeuw. In het centrum van de aandacht staan de conflicten tussen het conservatieve, kerkelijk establishment onder leiding van bisschop Paredis - Roermond was en is bisschopszetel - en het aan invloed winnend liberalisme. Natuurlijk ging het daarbij steeds om kwesties die in de tweede eeuwhelft overal speelden, vooral rond pers en onderwijs, en wat later ook rond kiesverenigingen en gemeentepolitiek. Heel gedetailleerd laat de schrijver zien hoe de conservatieve bisschop, wiens optreden aanvankelijk in alles deed denken aan ancien-régimeverhoudingen en die daarom een vanzelfsprekend gezag in alle vraagstukken van algemeen belang opeiste, tot een andere houding kwam. Enerzijds deed zich de druk van de modernconfessionele, ultramontaans geïnspireerde beweging ook in het Limburgse steeds sterker gelden. Dat bracht profilering van het katholieke belang en rekening houden met de boven-Moerdijkse bisschoppen met zich mee, omdat die beweging dáár zijn oorsprong vond. En dat botste met een door eeuwenlange afzondering gevormde Limburgse mentaliteit - waar de schrijver dan ook niet voor niets zijn eerste hoofdstuk aan heeft gewijd. Aan de andere kant radicaliseerden ook de Roermondse liberalen die zich steed duidelijker deel van het Nederlands liberalisme wisten. Zo groeiden - in de terminologie van de auteur - 'kerk en wereld' ook in Roermond steeds verder uit elkaar en was de kerk gedwongen de steeds verdergaande autonomie van steeds méér wereldlijke terreinen te erkennen.

De uiteenzetting over Helmond laat in veel opzichten een heel andere indruk achter, en dat is niet alleen het gevolg van het feit dat, jammer genoeg overigens, het verhaal over dit Brabants industriestadje begint waar dat over Roermond eindigde, rond 1900. Hier is het niet de clerus die de hoofdrol in de ontwikkelingen krijgt toebedeeld, maar Jos van Wel, de leider van wat de auteur aanduidt als een 'burgerlijk-confessionele' beweging die zich hoofdzakelijk richtte op

verbetering van de toestand van de ‘werkliedenstand’ - Helmond was, heel anders dan Roermond, een industriestadje met alle sociale problemen vandien. Niet dat pers, onderwijs en gemeentepolitiek geen rol speelden, maar de conflicten rond de oplossing van de sociale kwestie c.q. de middelen (zoals staking) waarmee die kon worden opgelost, stonden hier centraal. En inderdaad: ook hier weer gaat het om ‘de conflicten’, in dit geval van de vooruitstrevende ‘burgerlijk-confessionelen’ met de conservatieve ‘clericaal-confessionelen’ onder leiding van de plaatselijke deken, die het almaar groeiend succes van de ‘leken’ van de ‘R.K. Democratie’ - in andere boeken als de linker- of sociale vleugel van de katholieke beweging aangeduid - met lede ogen aan moest zien. Ook het succes van dit ‘burgerlijk confessionalisme’ beschouwt de schrijver als een vorm van scheiding van ‘kerk en wereld’.

In de Nabeschouwing wil de auteur, ondanks de ook voor hem evidente verschillen tussen de twee casus, de onderzoeksresultaten niettemin met behulp van één conceptueel kader interpreteren. De ‘integrale conflicten’ die het gevolg waren van de in beide gevallen vastgestelde pretenties van de geestelijkheid (‘kerk’, ‘clericaal confessionalisme’) maakten als gevolg van de toenemende invloed van liberalen in het ene, ‘socialen’ in het andere geval, plaats voor ‘grensconflicten’: wie had waarover wat te vertellen? Daarmee correspondeert de tegenstelling tussen een ‘inclusieve’ en een ‘exclusieve’ visie op de vraag hoe katholieken zich het beste tegenover de moderne ontwikkelingen konden opstellen. Dat afgrenzingsaspect vindt de auteur één van de belangrijkste inzichten die zijn onderzoek hem heeft bijgebracht en hij ziet er zelfs de schakel in tussen het lokale en nationale niveau: wat plaatselijk was uitgevochten, die ‘afgrenzing’ namelijk, werd landelijke richtlijn en wezenlijke trek van ‘verzuiling’. Het is jammer dat *De verzuiling voorbij* verscheen vóórdat de schrijver zijn dissertatie had afgerond, want men zou benieuwd zijn naar een poging om met een dergelijk begrippenapparaat de onderzoeksresultaten van de andere dissertaties uit het project en de verzuilingsliteratuur van nationaal niveau door te lichten. Overigens had dat ook in de Nabeschouwing wel wat méér gekund dan is gebeurd. Die tekst laat nu al met al een nogal abstracte indruk achter. Ook een vergelijking van Helmond met een aantal andere Brabantse steden had op basis van de literatuur heel goed gekund. Er bestaat immers een hele reeks Tilburgse dissertaties over het verzuilingsproces in de grotere Brabantse steden.Verhage stipt een en ander wel aan, hij lijkt ook goed op de hoogte van die boeken en trouwens van nog veel méér, maar hij heeft de mogelijkheden tot een wat grondiger besluit niet helemaal benut, lijkt me. Maar wat niet is, kan komen... In dat geval zou een in de tijd doorgetrokken vergelijking (anders dus dan de twee elkaar nu opvolgende fasen) wellicht vruchtbaar kunnen zijn. Het door de auteur ontwikkelde begrippenapparaat zou dan ook beter getoetst kunnen worden. Zo vroeg ik me onder meer af, of de inclusiviteit van integraal-conservatieve evidenties, zoals ze in het Roermondse geval naar voren treden, niet méér te onderscheiden is van de inclusiviteit van de eerder modern-totalistisch te noemen elementen uit het confessionaliseringsstreven van sommige ultra's die we in het geval-Helmond aan het werk konden zien. Niet voor niets eindigde Van Wel uiteindelijk bij Zwart Front.

Eén ding is zeker. Dit boek bevestigt het uit heel wat ander onderzoek van de laatste jaren (Westhoff, Van Meeuwen, Sanders - om maar een paar namen te noemen) oprijzende beeld van een uiterst gedifferentieerde en dus conflictueuze ontwikkeling van de verhoudingen in katholieke kring. Het is àl conflict wat de klok in dit boek

slaat. Het is niet de minste verdienste van Verhage's studie dit aspect van de katholieke verzuiling in het Amsterdamse project aan de orde te hebben gesteld.

P. Luykx

I. Jager, *Hoofdstad in gebreke. Manoeuvreren met publieke werken in Amsterdam 1851-1901* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2002; Rotterdam: 010 publishers, 2002, 559 blz., €39,50, ISBN 90 6450 413 X).

In de ogen van tijdgenoten was Amsterdam rond het midden van de negentiende eeuw een doodzieke stad. De stadsingenieur J.G. van Niftrik vergelijkt de stad in zijn memoires met een lelijke oude dame met een gehavend gebit. Zijn herinneringen, opgetekend rond 1907, vormen samen met een rapport van de inspecteur der publieke werken, W.A. Froger, uit 1854 de belangrijkste bron voor het proefschrift van Ida Jager. Het is een wetenschappelijke vertelling over een diagnose van de ziekte, over het proces van symptoombestrijding en over (de aanzet tot) het genezingsproces.

Hoofdstad in gebreke biedt een geschiedenis van de openbare werken in Amsterdam tussen 1850 en 1900. Zowel de technologie als het menselijk handelen worden aan de orde gesteld. Het werk bestaat uit drie delen.

In het eerste deel (hoofdstukken 1, 2 en 3) wordt een beeld geschetst van een stad in verval en het disfunctioneren van de gemeentelijke dienst voor publieke werken rond 1850. Amsterdam, het Venetië van het Noorden, was een schaduw van het welvarende handelscentrum uit de zeventiende eeuw. Verwaarlozing en vervuiling zijn sleutelwoorden voor de toestand van de verdedigingswerken, riolen, wegen en openbare gebouwen. Onmacht, armoede en inertie zijn de belangrijkste kenmerken van de gemeentelijke organisatie in die tijd. Dat althans is het perspectief van de architect en civiel-ingenieur W.A. Froger. Zijn uiterst gedetailleerde rapport, opgemaakt in de rol van inspecteur der publieke werken, wordt in vele toonaarden geciteerd en geparafraseerd. Zodoende wordt voor de moderne lezer een venster geopend op het verleden van Amsterdam als de hoofdstad van een ontwikkelingsland.

In het tweede deel (hoofdstukken 4 en 5) kunnen we lezen hoe langzaam maar zeker verbeteringen tot stand komen door de uitvoering van publieke werken. Er worden ambitieuze plannen opgesteld voor de uitbreiding en verbetering van de stad, de aanleg van een rioleringsstelsel en de uitvoering van havenwerken. De aanleg en het onderhoud van straten, pleinen, grachten en bruggen krijgen bijzondere aandacht. Dit vormt het hart van de publieke werken. Daarnaast gaat de dienst zich in toenemende mate bemoeien met de afvoer van vuilnis, de constructie van drinkwaterleidingen, de aanleg van begraafplaatsen, stadsverlichting en de gasvoorziening. Het valt daarbij op dat vele activiteiten die rond 1850 in eigen beheer werden uitgevoerd door de gemeente, na een periode van privatisering vanaf 1865, rond 1900 weer onder de hoede van de gemeente worden gebracht.

In het derde en laatste deel, de epiloog, kiest de historica stelling in polemieken tussen kritische Amsterdamse politici en burgers, enerzijds, en hoofdambtenaren van de dienst publieke werken, anderzijds. Haar sympathie gaat overduidelijk uit naar de leiding van de dienst. Het negatieve imago waarmee de dienst te kampen had, is niet terecht. De dienst fungeerde als schandpaal voor elk ongerief dat vriend en vijand van het Amsterdamse gemeentebestuur bespeurde. De technici van publieke werken hebben in de opvatting van Jager de vooruitgang van Amsterdam in de laatste decennia van de negentiende eeuw mogelijk gemaakt. Al te vaak moesten ze daarbij oproeien tegen een stroom van politieke kortzichtigheid en onsamenhangend handelen. De centrale conclusie luidt dat de hoofdambtenaren van publieke werken eigenbelang en persoonlijk prestige ondergeschikt hebben gemaakt aan de drang om Amsterdam

te helpen op de weg naar modernisering op hygiënisch, economisch en technologisch gebied.

Binnen een bestek van 556 bladzijden doet Ida Jager op een boeiende wijze verslag van het reilen en zeilen van de dienst der publieke werken. Zij heeft de data voor haar onderzoek

voornamelijk geput uit technische rapporten en de handelingen van de Amsterdamse gemeenteraad. Doorgaans bieden deze bronnen taaie lectuur. Dat geldt zeker niet voor de tekst van dit proefschrift. Met een groot inlevingsvermogen en met verstand van technische zaken verhaalt de auteur over de keuze tussen een rioleringsstelsel met waterspoeling of de pneumatische afvoer van fecaliën met behulp van het stelsel van Liemur. Gewapend met een fikse portie kennis uit contemporaine handboeken voor ingenieurs, weet ze dilemma's rond de keuze tussen natuurstenen keien, gebakken klinkers of hout als wegbedekking, helder te maken.

Het is de menselijke noot, de ‘petite histoire’, welke dit boek echter van de eerste tot de laatste pagina spannend maakt. Froger komt naar voren als een technocraat van het zuiverste water, die een heroïsche strijd voert tegen kortzichtige conservatieve regenten. De historica treedt op vele plaatsen nadrukkelijk uit de coulissen om met welgekozen kwalificaties het dramatisch gehalte van de gebeurtenissen te onderstrepen. Op bladzijde 163 wordt de lezer deelgenoot gemaakt van de ontboezeming dat het rapport van Froger zich laat lezen als een ‘half opgelost detectiveverhaal.’ Verderop (197) wordt hetzelfde document aangeduid als ‘een radeloos makend stuk.’ De stadsingenieur Van Niftrik vervult een hoofdrol in het drama van de publieke werken tussen 1864 en 1900. Zijn ‘heldendaden’ zijn een algemeen plan voor de stadsuitbreiding (uit 1866) en een stapel ambtelijke adviezen over de noodzaak tot ophoging van bouwterreinen in de diep gelegen polders rond Amsterdam. Zijn ambtelijke geschriften worden gekenmerkt door realiteitszin, eenvoud en helderheid. De loyaliteit ten opzichte van zijn politieke superieuren doet voorbeeldig aan. Daarbij moet men bedenken dat Van Niftrik in zijn werk als onderhandelaar namens de gemeente met grondexploitanten en bouwondernemingen, grote financiële verleidingen heeft moeten weerstaan.

Ida Jager bedient zich van een narratieve methode van geschiedschrijving. Feiten en interpretaties worden niet scherp onderscheiden, zo dit ooit mogelijk is. Uit een wetenschapsmethodologisch oogpunt kunnen bij deze aanpak vraagtekens worden geplaatst. Op zijn minst kan de indruk ontstaan dat de auteur alleen die feiten heeft geselecteerd welke passen bij haar werkhypothese. Die hypothese is te vinden op bladzijde 14. Daar deelt de auteur de lezer mede dat haar hoofdpersonen werden gedreven door het streven om het bouwwerk van de stad, welke ernstig in verval was geraakt, weer beter te laten functioneren. Zij vergelijkt haar aanpak op bladzijde 16 met het schrijven van een historische roman. Het belangrijkste verschil schuilt in de geringere mogelijkheden voor de auteur van een geschiedwerk om te bepalen wie de hoofd- en bijrollen spelen. Ze vervolgt haar methodische betoog als volgt: ‘De schrijver van een historische roman mag de mensen tot leven wekken door hun woorden naar believen te parafraseren en aan te vullen, soms zelfs feiten naar zijn hand te zetten. In een wetenschappelijke benadering moet de auteur het met de gegeven tekst doen. De enige overeenkomst is dat ook ik me heb bepaald tot een aantal hoofdpersonen om tijdelijk als het ware mee samen te leven, hun alle mogelijke geestelijke ruimte te laten. Ik wilde hun beweegredenen en fascinaties door en door leren kennen, omdat het noodzakelijk is te weten hoe ‘ils ont pensé l'univers autour d'eux’.’ In die opzet is de auteur wat mij betreft geslaagd.

Arnold van der Valk

P. Breuker, e.a., ed., *De fiifde woansdei. 150 jier PC (1853-2003)* (Franeker: Van Wijnen, 2003, 296 blz., € 29,50, ISBN 90 5194 257 5).

In Franeker, eens de derde van de Friese elf steden, verrees omstreeks het midden van de

vijftiende eeuw het enige echte middeleeuwse kasteel dat Friesland heeft gekend: het Sjaerdaslot. Toen het bouwwerk in later eeuwen werd afgebroken, bleef een niet geheel egaal grasveld over, dat bekend staat onder de naam Sjûkelân. Op dit terrein nu vindt jaarlijks, op de woensdag in de zomerkermis, de meest befaamde kaatspartij van Friesland plaats, de PC. Dit sportevenement is uitgegroeid tot een fenomeen met een geheel eigen, lastig te omschrijven sfeer ('typisch Fries' is wat al te gemakkelijk).

De dag van de PC is de vijfde woensdag na 30 juni. Hiermee is de cryptische hoofdtitel verklaard van het - overwegend Friestalige - boekwerk dat ter gelegenheid van het honderdvijftigjarig bestaan van het evenement is verschenen. Het begrip PC zelf betekent overigens: Permanente Commissie. Dit acroniem is, zoals meer voorkomt, een eigen leven gaan leiden, waardoor het tegenwoordig niet alleen meer de aanduiding is van de organisatie achter het evenment, maar ook van het evenement zelf.

De 'fiifde woansdei' is een specimen van een gedenkboek, geschreven door verscheidene auteurs en met veel illustraties, maar dan wel een waarin de behandeling van de geschiedenis van de jubilerende organisatie niet is verschraald tot een simpele opsomming van feiten. Dat was ook niet de bedoeling van de redactie, die in haar voorwoord meedeelt dat in ieder geval een deel van het werk wetenschappelijk verantwoord is en dat daarin wordt getracht het verschijnsel PC in een brede cultuurhistorische en maatschappelijke context te plaatsen. Overigens is ook dit deel niet geannoteerd; het blijft bij een verantwoording van bronnen en literatuur achter in het boek.

Omdat de notulen van de PC pas vanaf 1910 bewaard zijn gebleven, was over de beginfase van de Franeker kaatspartij altijd al weinig bekend. Hierin brengt dit boek geen verandering. Het belang van het historische gedeelte moet worden gezocht in de behandeling van de twintigste-eeuwse geschiedenis. Hierin wordt, behalve aan de meer sportieve aspecten, die met grote kennis van zaken worden behandeld, ook aandacht besteed aan zaken als de herkomst van zowel de leden van de Permanente Commissie als de deelnemers aan de kaatspartij. De auteur van dit onderdeel (P. Breuker) geeft overigens terecht zelf al aan (70) dat een diepgaander onderzoek van dit aspect, waarin onder meer ook de betekenis van de veranderingen in het boerenbedrijf zouden moeten worden betrokken, de moeite waard zou zijn. Dit blijft dus een desideratum. Verder had ik van de vijf voorzitters van de PC graag meer uitgewerkte biografische schetsen gezien. De meest kleurrijke, de notaris mr. K. Bijlsma, wordt wel treffend getypeerd, maar zijn maatschappelijke en politieke betekenis en geestelijke achtergrond worden slechts terloops aangegeven (hij was niet lid van de Eerste Kamer, zoals hier wordt gezegd, maar van de Tweede Kamer, waar hij in 1938 mr. P.J. Oud opvolgde als fractielid van de Vrijzinnig-Democratische Bond). Overigens geloofde deze langstzittende voorzitter zelf, blijkens een interview met de *Leeuwarder Courant* van 30 juli 1966, dat de kaatssport was ontstaan in de omgeving van Franeker en wel uit het kaatsen met kleine aardappeltjes in de schuren tijdens regenachtig weer, een opvatting die totaal niet strookt met de door Breuker kort samengevatte herkomst van het tot 1700 juist ook door de elite beoefende kaatsspel, waarvan de bakermat wordt gezocht in Picardië.

Op verspreide plaatsen in het boek wordt aandacht geschonken aan de merkwaardige en, zoals blijkt, dikwijls sterk bekritiseerde organisatievorm van de Permanente Commissie: een soort vriendenclub van heren (overigens lange tijd meer

middenstanders en aardappelhandelaren dan notabelen), die pas in 1980 in een stichting is omgezet. De beeldvorming van de PC, maar wel beperkt tot de beginfase, wordt besproken in een bijdrage van Y. Kuiper, die ondermeer ingaat op de rol van de elite bij de organisatie van volksfeesten in de periode van overgang van volksspel naar gereglementeerde wedstrijdsport. Hier vinden wij nog eens krachtig bevestigd

dat de nu als PC bekend staande Franeker kaatspartij haar bestaan dankt aan een beschavingsoffensief van de plaatselijke elite.

O. Vries

L. Nys, e.a., *De zieke natie. Over de medicalisering van de samenleving 1860-1914* (Denken over cultuur VI; Groningen: Historische uitgeverij, 2002, 414 blz., €39,95, ISBN 90 6554 493 3).

In een kleurrijk artikel uit het boek *De zieke natie* analyseert neerlandica Mary Kemperink hoe de hogere klasse werd verbeeld in de Nederlandse en Vlaamse roman van het fin de siècle. De heren en dames van stand werden neergezet als mooi en elegant, concludeert zij, met blanke, tengere handen en een sierlijke bouw. Deze lichamelijke verfijning wees op de innerlijke beschaving van de hogere klasse. Maar die verfijning had een keerzijde: ze lag akelig dicht bij verzwakking. Nervositeit, zedeloosheid en decadent materialisme vormden een bedreiging voor de aristocratie.

De Nederlandstalige roman rond 1900 was duidelijk beïnvloed door het destijds populaire degeneratiedenken, dat het onderwerp vormt van *De zieke natie*. De degeneratietheorie, die rond 1850 vanuit Italië en Frankrijk ontstond binnen de criminologie en psychiatrie, verkondigde dat de kwaliteit van de westerse bevolking ernstig werd bedreigd door het moderne bestaan. Jachtigheid en overmatige hersenactiviteit, het gebruik van drank en opium en de vermeende seksuele losbandigheid leidden ertoe dat mensen lichamelijk en moreel aftakelden. Het proces van verval begon met zenuwachtigheid, drankmisbruik of crimineel gedrag en eindigde in latere generaties met volslagen idiotie, krankzinnigheid of psychopathie. Door deze degeneratie van de bevolking zouden krankzinnigheid en criminaliteit onrustbarend toenemen. De gehele natie was ziek.

Ook in Nederland en België werd het degeneratiedenken gretig opgepikt door een bont gezelschap van cultuurcritici, kunstenaars, historici, economen en politici, zo blijkt uit *De zieke natie*. Het politieke, culturele en wetenschappelijke ‘vertoog’ raakte doortrokken van medische en biologische metaforiek. Met de concrete invloed van al deze retoriek viel het echter erg mee, stelt hoogleraar Nederlandse geschiedenis Piet de Rooy. Medisch taalgebruik was vooral populair als vorm voor cultuurkritiek. Achtergrond van die cultuurkritiek, zo maken diverse artikelen uit *De zieke natie* duidelijk, was een diepe angst voor maatschappelijke chaos en verandering. Achter de bezorgde verhalen over epidemieën, drankmisbruik en seksuele losbandigheid school de vrees voor opstand van het snel groeiende stedelijke proletariaat.

Door middel van de bundel *De zieke natie* (de weerslag van een congres uit 2000) probeert een groep Leuvense historici het begrip ‘medicalisering’ nieuw leven in te blazen. Dat duidt op de wijze waarop medische concepten en praktijken, zoals de degeneratietheorie, worden ‘uitgebreid naar en toegepast op andere domeinen van het sociale, politieke en culturele leven.’ Zo wordt het begrip genuanceerd omschreven door de Amerikaanse historicus Robert Nye, die een boeiende historiografische inleiding schreef voor *De zieke natie*. Nye beschrijft hoe het historische onderzoek naar medicaliseringprocessen vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw opbloeide.

Artsen en psychiaters lagen toen zwaar onder vuur. Ze zouden hun patiënten uit winstbejag en gemakzucht volstoppen met pillen, terwijl mildere en eeuwenlang beproefde natuurgeneeswijzen tot kwakzalverij waren bestempeld. Critici als Ronald D. Laing en Michèl Foucault betoogden dat psychiaters mensen die sociaal ongewenst gedrag vertoonden,

wegborgen in gestichten en gevangenissen. Deze maatschappelijke uitstoting van nonconformisten werd gerechtvaardigd door een medisch-psychiatrisch vertoog.

Ook historici raakten door deze theorieën geïnspireerd en tijdens de jaren zeventig en tachtig werd driftig onderzocht en beschreven hoe de macht van artsen en psychiaters in de samenleving sinds de negentiende eeuw was toegenomen. De afgelopen decennia raakte het historisch onderzoek naar medicalisering als een proces 'van bovenaf' echter weer enigszins uit de gratie. Een meer moderne en liberaal getinte geschiedschrijving 'van onderaf', dus vanuit het perspectief van de patiënt, toonde aan dat de macht van artsen in de praktijk vaak beperkt was, omdat hun cliënten tot op grote hoogte hun eigen gang gaan. Veel mensen 'winkelen' eigenzinnig en eclectisch op de medische en psychiatrische 'markt', waar naast het aanbod van de officiële geneeskunde altijd een scala aan alternatieve geneeswijzen voorhanden is gebleven.

Interessant genoeg wordt in enkele artikelen uit *De zieke natie* deze visie op de zelfstandig en vrij handelende consument nu op haar beurt weer aangevallen. In een artikel over de psychiatrische visie op vrouwen rond 1900 betoogt Geertje Mak bijvoorbeeld dat het maar de vraag is, in hoeverre mensen uit vrije wil hun verhaal komen vertellen aan een psychotherapeut. Dat mensen hun gevoelsleven in psychiatrische termen beschouwen, bewijst veeleer hoe diep psychiatrische denkmodellen zijn doorgedrongen in de samenleving. Ze zijn geïnternaliseerd geraakt. Ook Nye vraagt zich af of mensen inderdaad als vrije individuen winkelen op de medische en psychiatrische markt. Helaas gaan weinig teksten in *De zieke natie* in op deze vraag. De nadruk ligt in deze bundel veelal op zeer interessante, maar ook vrij traditionele vertooganalyse. Geschiedschrijving van onderaf blijft goeddeels buiten beschouwing.

Gemma Blok

J. Vredenberg, *'Trotse kastelen en lichtende hallen.' Architectuur van elektriciteitsbedrijven in Nederland tot 1960* (Dissertatie Nijmegen 2003, Nijmeegse kunsthistorische studies XI; Utrecht: Matrijs, 2003, 479 blz., €49,95, ISBN 90 5345 228 1).

We kunnen ons nauwelijks meer een voorstelling maken van de kleine revolutie die het verfijnd reguleren en transporteren van elektriciteit heeft teweeggebracht in de productiecentra, het transportwezen, de individuele huishouding, de openbare ruimte, de winkels, de horeca en de nutsgebouwen van de stad. Een deel van de fysieke verschijningsvorm van het oorspronkelijke netwerk dat energie samenbalde en via distributiepunten verspreidde staat nog fier of ruïneus overeind: de centrales, onderstations, schakelstations en transformatorhuisjes die door kabels op palen of masten dan wel ondergronds zijn gelieerd. Dat netwerk legde het verband tussen industriële beschaving en de moderne ruimte-ervaring.

Het proefschrift van Jan Vredenberg gaat niet zozeer in op de zegeningen van de elektriciteit voor de modernisering van de Nederlandse maatschappij of op de impact daarvan op de visuele verschijningsvorm van het landschap. Hij cirkelt veeleer rond

de objecten zelf om daarin de betekenis van de elektrificatie terug te vinden. Daarvoor maakt bijvoorbeeld hij excursies naar de invloed van de Bond Heemschut, baksteenbouw, montagebouw en ijzervakwerk. Ook bestudeerde hij technische vernieuwingen in Amerikaanse bedrijven zoals montage in staal, steen en glas. Tenslotte verdiepte hij zich in iconografische aspecten, namelijk de vraag hoe de betekenis van de elektriciteit symbolisch of grafisch in sculpturen en andere ornamentatie- en decoratieschema's kon worden uitgedrukt. De sleutelvraag luidt welke architectuur de elektrificatie als instrument van de vooruitgang op een passende wijze tot uitdrukking zou kunnen brengen.

De elektriciteitsbedrijven speelden volgens Vredenberg een voortrekkersrol in de gebouwenproductie voor de industrie, waarbij Nederland zich vóór de oorlog vooral op Duitsland oriënteerde, bijvoorbeeld op de grote bedrijven in het Ruhrgebied en grote centrales in Berlijn (het werk van Peter Behrens voor de AEG). Om de architectuur van elektriciteitsbedrijven te verklaren legt hij nadrukkelijk een relatie tussen bedrijfsvoering, technische apparatuur en bouwtechniek. De eerste generatie bouwwerken (1890-1915) werd vooral onder een gemeentelijk regime ontworpen door gemeentearchitecten, niet zelden civiel ingenieurs die in bouwkunde waren gespecialiseerd. Deze nieuwe elektriciteitsgebouwen verwezen naar burchten en kathedralen. De bedrijfshallen, gevuld met corpulente turbines en generatoren, hadden rondboogvensters en torens met kantelen. In de periode daarna (tot grofweg 1960), toen de provincies de elektriciteitsvoorziening op zich namen, domineerden kubische baksteenmassa's en lange vensterrijen, meestal opgesmukt met sculpturen die de heilzame werking van de elektrificatie verkondigden. Er werden speciale provinciale bouwbureaus opgericht die decennia lang alle elektriciteitsgebouwen ontwierpen. Een novum daarbij was dat in die bureaus ingenieurs en architecten samenwerkten. Deze samenwerking kwam voort uit een verbreding van het werkterrein van de architect. Bovendien werden de gebouwen groter en efficiënter opgezet. De reusachtige hallen rond het machinepark vonden een plaats aan de stadsranden. Aan deze aansprekende gebouwen zijn de namen van enkele grote architecten verbonden zoals Fels, Hamerpagt, Van Rood en Roosenburg. Hun kantoorgebouwen oogden als kleine bestuurlijke paleizen, hun bedrijfshallen waren hulzen rond het machinepark en hun zorgvuldig vormgegeven transformatorhuisjes zochten meestal op abstracte wijze aansluiting op de lokale rurale architectuur.

Vredenberg heeft pionierswerk verricht, want er bestaat weinig onderzoek op dit terrein. Bovendien heeft hij zijn onderzoek grondig gedaan door de buitenlandse invloeden te traceren. Tenslotte maakte hij een compleet, goed geïllustreerd overzicht van alle belangrijke elektriciteitsgebouwen in Nederland uit de behandelde periode, waarin ook de architectuur van de elektriciteitsbedrijven in Nederlands-Indië is opgenomen. Het enige bezwaar is dat hij de objecten erg van buiten behandelt en stilistisch wil duiden. Naar mijn smaak beschouwt hij de architectuur te weinig ruimtelijk, namelijk als een architectonisch samensmelten van civiele en burgerlijke bouwkunde. Juist dit gelukkige huwelijk tussen schoonheid en techniek kan wel eens de sleutel bevatten tot de verklaring van de visuele ordening van de huid van een elektriciteitsgebouw. Die huid ondersteunt en versterkt namelijk een majestueuze binnenruimte waarin de machinerie de juiste plaats in de energieketen wordt toebedeeld, de logica van het productieproces en de logistieke opzet van de gebouwen.

Koos Bosma

S. de Bodt, J. Kapelle, met medewerking van Th. Gielen, e.a., *Prentenboeken. Ideologie en illustratie 1890-1950* (Amsterdam-Gent: Ludion, 2003, 276 blz., € 49,50, ISBN 90 76588 58 9).

Wie geen vreemdeling is op de antiquarische boekenmarkt weet dat je daar altijd overstelpt wordt door Nederlandse kinderboeken uit grootmoeders tijd. Zeg: uit de jaren 1890-1950. Maar goede achtergrondliteratuur over die periode blijkt schaars. Al gauw komt men terecht bij de bloemlezingen van Leonard de Vries. Vanuit dat perspectief valt het alleen maar toe te juichen dat Saskia de Bodt en Jeroen Kapelle, gesteund door een zevental andere onderzoekers (m/v), hun wetenschappelijk licht hebben laten schijnen over die vaak geziene maar zelden onderzochte kinderboeken.

Hun invalshoek is origineel, want in principe kunsthistorisch, en zij beperken zich hoofdzakelijk tot het artistieke prentenboek. Hoofdzàkelijk, want als welkom contrast schuilt tussen al dat fraais ook een apart boeksociologisch hoofdstuk door Th. Gielen over goedkope prentenboekjes uit de warenhuiswereld. Maar los daarvan valt hier het volle licht toch op het type prentenboek dat ook in Nederland omstreeks 1890 onder invloed van de Engelse 'Arts and Crafts Movement' en onze eigen 'Nieuwe Kunst'-beweging ontstaat en waaraan de namen verbonden zijn van onder meer Theo van Hoytema, Henriëtte Willebeek Le Mair, L.W.R. Wenckebach en Ben Wierink. Hoytema's *Hoe de vogels aan een koning kwamen* (1892) geldt algemeen als koploper van dat nieuwe genus, dat in korte tijd binnen de smaakmakende elite een hoog prestige verwerft en dat eigenlijk ook altijd gehouden heeft. Om een dubbele reden: allereerst omdat die artistieke prentenboekmakers nadrukkelijk streven naar een verantwoorde vormgeving; en verder omdat de esthetische presentatie bij hen vaak wordt gezien als hefboom naar een betere maatschappij. Artistieke pretentie en utopische wereldverbetering gaan hier hand in hand. Vandaar de ondertitel van dit boek van Saskia de Bodt c.s.: 'Ideologie en Illustratie.' In diverse hoofdstukjes wordt dat ideologisch aspect van de nieuwe boekillustratie nader uitgewerkt. Die moderniteit manifesteert zich op allerlei terreinen: in de natuurfantasie, de kinderkleding, tot in het meublilair en de wooninrichting met kinderkamer toe.

Intussen kwam dat artistieke prentenboek er ook niet zonder slag of stoot. Niet iedereen in pedagogisch Nederland bleek meteen gewonnen voor de dominantie van het beeld over het woord. De strijdbare Nellie van Kol bijvoorbeeld wilde er niets van weten. Voor haar waren 'plaatjes' in een kinderboek helemaal niet nodig. Diverse andere auteurs (meest dames) mengden zich in de strijd, waarbij consistentie van denken dikwijls ver te zoeken was. Saskia de Bodt heeft in haar inleidende hoofdstukken geprobeerd om die discussie aan het begin van de twintigste eeuw over de status van het prentenboek tot een overzichtelijk beeld samen te herleiden. Maar het blijft toch, ondanks of misschien juist door de veelheid aan citaten, een schimmig geheel.

Voor boekillustratie zijn illustratoren nodig. Dat lijkt vanzelfsprekend maar is het niet. Negentiende-eeuwse uitgevers (en zij niet alleen) kochten dikwijls alle illustratiemateriaal en bloc als stereotypie uit het buitenland. Vooral bij prentenboeken met summiere tekst gebeurde dit regelmatig. Maar het prentenboek-nieuwe-stijl vroeg om een professionalisering van het illustratorenvak. Dat gebeurde pas vanaf de jaren dertig, toen er op verschillende plaatsen in Nederland (Amsterdam, Den Haag, Rotterdam) aparte opleidingen van de grond kwamen. Bijzonder verhelderend op dit punt is de 'case-study' van Margreet van Wijk-Sluyterman over illustratoren die werkten voor uitgeverij G.B. van Goor Zonen te Gouda. Mede dankzij de door haar opgediepte gegevens uit het bij uitzondering bewaard gebleven bedrijfsarchief krijgen we hier een aardig, soms zelfs onthutsend, beeld van de werksituatie inclusief honorarium van zo'n boekillustrator.

Het misschien wel nuttigste onderdeel van het hier besproken boek staat achterin. Dat is het door Jeroen Kapelle geredigeerde biografische lexikon van Nederlandse en Vlaamse illustratoren van prentenboeken. Het bevat een schat aan dikwijls moeilijk te achterhalen personalia van alle behandelde hoofdpersonen en nevenfiguren. Een enkele aanvulling: Marietje Witteveen - stellig een innoverende hoofdfiguur binnen dit tableau - overleed op 30 oktober 1999.

Saskia de Bodt verdient een groot compliment, omdat zij in zo korte tijd als teamleidster van de Utrechtse onderzoeksgroep dit overzichtswerk tot stand heeft weten te brengen. Het resultaat mag er zijn, al vallen juist de kleurafbeeldingen, wanneer men ze vergelijkt met de originele illustraties, enigszins tegen: ze zijn soms te rozig, hetgeen die overwegend 'mooie' prentenboekjes nog eens zo zoetelijk maakt.

Serieuzer bezwaar, dat waarschijnlijk in de ogen van de samenstellers helemaal geen tekort is: het volstrekt buiten beschouwing laten van de tekst. Een prentenboek is hier alleen maar een boek met prenten. Nu zijn de 'artistieke' prentenboeken (Willebeek Le Mair!) en zeker de meer commerciële, 'snoezige' prentenboeken van Rie Cramer, Sijtje Aafjes e.d. inderdaad vaak tekstueel van een uiterste onbenulligheid. Voor de fabrieksprentenboeken waar Gielen over schrijft, geldt dat uiteraard in versterkte mate. Maar ook dat zegt iets over hun ideologisch gehalte. Het nu geschetste beeld zou wellicht meer nuance gekregen hebben, wanneer ook andere verschijningsvormen dan de artistieke aan de orde waren gesteld. Resumerend: een rijk en interessant boek dat volop prikkels levert voor verder onderzoek.

P.J. Buijnsters

L. Molenaar, *Marcel Minnaert, astrofysicus 1893-1970. De rok van het universum* ([Amsterdam]: Balans, [Leuven]: Van Halewyck, 2003, 602 blz., ISBN 90 5018 603 3 (Balans), ISBN 90 5617 480 0 (Van Halewyck)).

Marcel Minnaert, astrofysicus is de hoofdtitel van deze lijvige biografie. Een heel leven in één woord samenvatten lukt zelden, en een opsomming die ook maar enigszins recht doet aan het fenomeen Minnaert zou ook wel erg lang zijn geworden. Hij begon zijn carrière als bioloog en flamingant die na de Eerste Wereldoorlog in België als landverrader werd veroordeeld. Later kreeg hij als astrofysicus in Utrecht de hoogste onderscheidingen van zijn vakgebied. Tussendoor was hij in Sint Michielsgestel één van de drijvende krachten achter de volksuniversiteit van gijzelaars. Daarnaast was hij onder meer onderwijshervormer, polemist, vredesactivist, promotor van het Esperanto en popularisator van wetenschap. Bij de meeste mensen is hij vooral in die laatste hoedanigheid bekend: als auteur van *De natuurkunde van het vrije veld*, dat in rubrieken als 'Alledaagse wetenschap' van *NRC Handelsblad* nog steeds regelmatig wordt aangehaald. De ondertitel van de biografie, *De rok van het universum*, is ontleend aan een gedicht van Lucebert uit de bundel *Dichters over sterren*, die Minnaert in 1949 samenstelde.

Bij zijn geboorte kreeg Minnaert van zijn ouders - beiden pedagogen - een levensmotto mee: ''k Ben minnaer van de reine vreugd /Van 't schoon en ware, kunst en deugd.' Het lijkt erop dat hij deze woorden ter harte heeft genomen. Zijn passie voor het ware heeft hem als wetenschapper gemotiveerd, en ook daarbuiten liet hij zich steeds leiden door rationele overwegingen. Zijn belangrijkste wetenschappelijke werk was het introduceren van een objectieve eenheid voor de intensiteit van fraunhoferlijnen in het zonnespectrum, de *equivalente breedte*. Deze nieuwe eenheid is het fundament van zijn belangrijkste werk, een Atlas van het zonnespectrum, die in 1940 werd gepubliceerd in het Engels en in het Esperanto. De bijna obsessieve rationaliteit had Minnaert van geen vreemde: zijn ouders hadden geprobeerd hem een verantwoorde, rationele opvoeding te geven. Veel wetenschap was daar onderdeel van, maar ook veel kunst, en met name muziek. Minnaert leerde diverse instrumenten bespelen. Zijn eerste publieke optreden - hij was toen veertien - was een voordracht over Wagner, waarbij hij zichzelf op de piano begeleidde.

De liefde voor schoonheid ging echter verder dan alleen muziek. Hoewel hij iedere metafysica verafschuwde, kan een zeker gevoel voor mystiek hem niet worden ontzegd. De kern daarvan was de esthetische natuurbeleving. *De natuurkunde van het vrije veld* beoogt dan ook niet de fysica uit te leggen aan de hand van voorbeelden uit de natuur, maar wil de waardering voor de

schoonheid van de natuur verdiepen, door begrip van de achterliggende fysica. Molenaar besteedt veel aandacht aan dit werk, onder meer in de vorm van een acht pagina's lange fictieve ‘dag uit het leven van Marcel Minnaert.’

Tot slot had Minnaert een sterk, om niet te zeggen compromisloos, gevoel voor deugd en rechtvaardigheid. Tijdens zijn studententijd in Gent was hij een van de radicaalste activisten tegen wat hij zag als de Franstalige onderdrukking van Vlaanderen. Daarom verwelkomde hij tijdens de Eerste Wereldoorlog de Duitsers, die de langgekoesterde wens van een Nederlandstalige universiteit vervulden. In 1918 werd Minnaert vanwege zijn medewerking hieraan veroordeeld tot 15 jaar dwangarbeid. Hij week uit naar Nederland, waar hij sterk maatschappelijk betrokken bleef. Hij verafschuwde de fascistische koers van veel van zijn vroegere kameraden. Na de Tweede Wereldoorlog werd hij een uitgesproken internationalist, onder meer in het *Verbond van wetenschappelijke onderzoekers*, niet toevallig het onderwerp van een eerdere studie van Molenaar. Minnaerts maatschappelijke activiteiten maakten hem onderwerp van onderzoek door de BVD.

Molenaar heeft het leven van Minnaert in drie delen beschreven, ieder met een ander accent. Het eerste deel beschrijft de jeugd, opvoeding en studietijd van Minnaert. Doordat zijn ouders uitgebreide dagboeken bijhielden, had Molenaar de beschikking over ongekend rijk bronnenmateriaal over deze periode. In het tweede deel staat het wetenschappelijke werk centraal. Het bevat onder meer een inleiding in de beginselen van de astrofysica. We zien Minnaert in deze periode veranderen van een heldenvereerder in een kritisch wetenschapper. Het derde deel, over de periode na 1945, concentreert zich op de maatschappelijke activiteiten van Minnaert. Tot slot is er een appendix over de *anomale dispersie*, een achteraf foutief gebleken theorie van de Utrechtse fysicus W.H. Julius, de oprichter van het Heliofysisch Instituut, waar Minnaert na zijn komst naar Nederland ging werken. Minnaert was jarenlang een van de felste verdedigers van die theorie.

Ieder deel wordt afgesloten met een ‘momentopname’, waarin Molenaar een korte psychologische analyse van Minnaerts karakter en ontwikkeling geeft. Dit zijn eigenlijk de belangrijkste delen van het boek, omdat Molenaar zich de taak heeft gesteld de mens Minnaert te begrijpen. Toch zijn de analyses vrij summier. Bijvoorbeeld het onvermogen van Minnaert om te reageren op de verdwijning en (vermoedelijke) zelfmoord van zijn zoon Koen, en de psychische problemen van zijn vrouw Miep Coelingh, zouden naar mijn idee een grotere plaats in deze ‘momentopnames’ verdienen.

Molenaar is er wel van beschuldigd dat het astrofysische werk van Minnaert te weinig aandacht krijgt, en te weinig in context geplaatst wordt. Dat is de prijs voor het kiezen van een ander thema in het derde deel. Molenaar concentreert zich op het werk van vóór de Tweede Wereldoorlog. Dat lijkt een verdedigbare keuze: Minnaert is te veelzijdig om steeds de wetenschap centraal te stellen. Tegelijk lijkt Molenaar op dit punt niet helemaal consequent, want voor het overige heeft hij zich weinig beperkingen opgelegd. De biografie staat bol van de details en uitweidingen, die het soms een wat wollig aanzien geven. Wellicht is dat een gevolg van zijn overduidelijk aanwezige enthousiasme voor zijn onderwerp. Over het algemeen is de biografie verder prettig leesbaar. De poging om Minnaerts astrofysische werk ook voor leken uit te leggen is lovenswaardig, hoewel de echte alfa waarschijnlijk toch na enkele bladzijden moet afhaken.

‘Een goudmijn voor elke biograaf’ is een opmerking die wel vaker op de achterkant van een biografie verschijnt, maar in dit geval lijkt het gerechtvaardigd. Dat komt niet alleen door het kleurrijke leven van Minnaert, maar ook door de enorme hoeveelheid beschikbaar

bronnenmateriaal, waaronder de dagboeken van zijn ouders en interviews met zijn vrienden, familie en promovendi. Een rijke biografie is het geworden.

David Baneke

J.W. Schot, e.a., ed., *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw,* VI, *Stad, bouw, industriële productie* (Zutphen: Walburg pers, [Eindhoven]: Stichting historie der techniek, 2003, 455 blz., €39,95, ISBN 90 5730 069 9).

Met het verschijnen van deel zes uit de serie *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw*, is een eind gekomen aan de presentatie van maar liefst vijftien onderzoeksclusters die elk een deel van de technische ontwikkeling in Nederland blootleggen. Wat nog rest is het laatste deel van de serie 'Techniek en modernisering. Balans van de twintigste eeuw.' Daarin zullen de auteurs aangeven welke lessen getrokken kunnen worden uit de gevalsstudies van de eerste zes delen. Deel zes bevat het resultaat van drie onderzoeksclusters: stad, bouw en industriële productie. Deze drie clusters beschrijven de tastbare uitkomsten van technische en industriële bedrijvigheid. Opnieuw zijn de auteurs in staat gebleken een rijk en gevarieerd beeld te schetsen van de technische ontwikkeling in de verschillende contexten.

Op het eerste gezicht lijkt het thema 'stad' niet geheel te passen in een serie over techniek. Immers, als het gaat over de stad, denken we al snel aan thema's als demografische ontwikkelingen, de trek van het platteland naar de stad en hygiëne. Wat de onderzoekers echter duidelijk maken, is dat deze problematiek niet is los te zien van technische ontwikkeling. De auteurs pakken het groots aan: de stad wordt zowel ondergronds als bovengronds gedeconstrueerd. Dat doen ze niet voor niets, want in de beginjaren van de twintigste eeuw breiden de grote steden zich zowel bovengronds als ondergronds bijzonder snel uit. Allereerst gaan de auteurs ondergronds: de Nederlandse steden, die vanouds zeer gefragmenteerde rioolstelsels bezaten, krijgen technisch ingewikkelde rioolsystemen. Dat dit niet zonder slag of stoot gebeurde, blijkt uit de vele heftige discussies die plaatsvonden over de meest geschikte systemen.

Maar niet alleen ondergronds, ook (en meer zichtbaar) bovengronds doet de modernisering haar intrede in de stad. Aan de hand van de pakkende titel 'de bewogen stad' laten de auteurs zien hoezeer de verschillende actoren hebben geworsteld met bijvoorbeeld de verkeersdrukte. Om het hoofd te bieden aan vraagstukken als de aansluiting op het landelijk verkeersnet, parkeermogelijkheden en de autodichtheid werden tal van soms creatieve oplossingen bedacht met bedoelde maar vaak ook onbedoelde uitkomsten. De auteurs zijn erin geslaagd te laten zien dat de stedelijke ontwikkeling werd gekenmerkt door geïsoleerde en technisch gestuurde oplossingen naar de planning van integrale stedelijke systemen van ondergrondse en bovengrondse ruimtelijke ordening.

De geschiedenis van het bouwen in Nederland sluit naadloos aan bij de verhandeling over stedelijke ontwikkeling. Echter, de onderzoeksfocus in dit deel van het boek is geheel anders. De nadruk in het deel over bouw ligt op institutionele ontwikkelingen. De lezer maakt kennis met tal van belangengroepen,

woningbouwverenigingen, adviescommissies en gemeenten. Daardoor dreigt de verhandeling over het bouwen op voorhand wat taai te worden. Immers, zo'n institutionele benadering doet de vraag rijzen waar en hoe de technische ontwikkeling wordt meegenomen. De auteurs kiezen echter voor een heldere aanpak: de technische, bouwkundige vernieuwing is er één van een coproductie tussen de modernisering van de woningbouw

en technische keuzes. Zonder een maatschappelijk draagvlak, gecreëerd door tal van instituties die de eindgebruiker vertegenwoordigden, zouden technische vernieuwingen weinig kans van slagen hebben gehad.

De auteurs waarschuwen de lezer op voorhand voor groot optimisme. In het inleidende hoofdstuk lezen we: 'Gezien het weinig innoverende karakter van het woningbouwbedrijf, ligt het voor de hand dat impulsen voor technische vernieuwing van elders kwamen' (115). Die vernieuwende impulsen, zo kunnen we lezen, kwamen vooral van architecten, zoals die van de Amsterdamse school, en van arbeiders- en vrouwenorganisaties. Die laatste groep leverde suggesties voor aanpassing en verbetering van ontwerpen en bouwprogramma's. Zeker als het op gebruikersvriendelijkheid en wooncomfort aankwam, waren deze adviezen onmisbaar. Het was met name de Vrouwen Adviescommissie (de VAC) die een belangrijke interveniërende rol vervulde tussen ontwerpers en eindgebruikers. Met recht kan hier gesproken worden van een co-constructie tussen ontwerp en gebruik.

De presentatie van het cluster 'industriële productie' doet de technisch geïnteresseerde lezer smullen: zonder de voorgaande clusters tekort te doen, gaat het hier om de techniek zoals zo velen het zich voorstellen. De fabriek waarin de industriële productie plaats vindt, is immers het symbool voor industriële revoluties, voor vooruitgang en modernisering maar ook voor vervuiling, ongelukken, kapitalistische ondernemingen en arbeidersbewegingen. De auteurs zelf definiëren de industriële productie als 'het geheel van middelen en processen om op systematische wijze producten voort te brengen in een fabriekscontext' (247).

Met de beschrijving en analyse van de lopende band als de gezichtsbepalende industriële innovatie van de twintigste eeuw, plaatsen de auteurs zich in de traditie van techniek-historici als David Hounshell. De lopende band is het voorbeeld bij uitstek waar technische ontwikkeling, de aard van de organisatie en de regulering van arbeid bij elkaar komen. Het is tijdens de behandeling van dit soort thema's dat de contextuele geschiedschrijving van wezenlijk belang is. De auteurs maken gebruik van geëigende indelingen als de procesindustrie versus de productindustrie, maar kiezen ook voor verrassende invalshoeken. Zo laten de auteurs aan de hand van de geschiedenis van het Philips industriecomplex in Eindhoven zien hoezeer industriële productie vervlochten is geraakt met massaproducten, industrieel onderzoek, rationele bedrijfsvoering en arbeidsproductiviteit.

Bij de presentatie van al het industriële geweld, besteden de auteurs ruim aandacht aan sociaaleconomische ontwikkelingen waarin het industriële (groot) bedrijf was ingebed. Hierbij maken de auteurs gebruik van inzichten uit de economische en bedrijfsgeschiedenis en van innovatiestudies. Door het maken van deze verbindingen tonen de techniekhistorici zich van hun beste kant.

Kees Boersma

R. Buikema, M. Meijer, ed., *Kunsten in beweging 1900-1980* (Cultuur en migratie in Nederland I; Den Haag: Sdu uitgevers, 2003, xiii + 467 blz., € 30,-, ISBN 90 12 09775 4).

De reeks Cultuur en migratie is een poging tot inclusief denken op alle niveaus: ook in de omschrijving van het begip cultuur. De redactie van de veelbelovende reeks zet de drie benaderingen van cultuur op een rij en werkt vervolgens met alle drie. Cultuur in de utopische benadering stelt beschaving of ‘civilisatie’ tegenover barbaarsheid. ‘Achterlijkheid’ zou men misschien tegenwoordig zeggen. Het gevatte antwoord van Ghandi op de vraag ‘What do you

think of Western civilisation?': 'I think it would be a good idea' geeft dit utopische karakter scherp aan. Cultuur is een idee, een ideaal. Tegelijk levert Ghandi in dit korte zinnetje een kritiek op de westerse opvatting dat er geen andere beschavingen zouden zijn en maakt hij duidelijk dat die er wel zijn.

De antropologische benadering van cultuur stelt het dagelijks leven centraal. Cultuur is dan het geheel van gewoontes en rituelen van een bepaalde samenleving. Het vakgebied van de antropologie werd aanvankelijk ontwikkeld met een eurocentrisch perspectief, het idee dat de Europese cultuur de norm was en de andere culturen 'primitief'. Inmiddels is dit veranderd. In de hedendaagse antropologie betekent cultuur voor een samenleving hetzelfde als de grammatica voor een taal: de gewoonten en gebruiken van een samenleving structureren en geven betekenis.

Bij het esthetisch cultuurbegrip staat kunst voorop. Vaak wordt 'kunst' alleen voor 'het hoogste en het beste' gereserveerd. Maar de redactie vat er ook populaire cultuur, liedjes, dans, orale tradities onder. Daardoor overlappen de antropologische en esthetische benadering elkaar, terwijl deze ook met de utopische ideeën samenhangen.

Dit eerste deel van de reeks Cultuur en migratie is een mooi voorbeeld van de integratie van kunst(-geschiedenis) en geschiedenis in een stijl die het midden houdt tussen journalistiek en wetenschap. Net diepgravend genoeg om de vraagstelling en resultaten duidelijk voor het voetlicht te krijgen, en tegelijkertijd zo smakelijk opgeschreven dat je blijft lezen tot het eind van het verhaal en meteen aan het volgende artikel begint. De brug naar het verleden is veelal een concrete gebeurtenis, verteld vanuit het perspectief van één hoofdpersoon. Mensen als Hella Haasse, Donald Jones, Irmgard Keun, Nola Hatterman, Hans Faverey, Otto Sterman, Tjalie Robinson en Breyten Breytenbach passeren de revue. Evenementen als de eerste nieuw-Nederlandse afvaardiging naar het songfestival (1966 Milly Scott), het optreden van de Balinese gamelangroep in het Amsterdamse Concertgebouw (1931), of het verschijnen van het Suriname-nummer van het Friese literaire tijdschrift *De Tsjerne* in 1952 bieden het kader voor de beschrijving van het proces van ontmoeting, aantrekking en afstoting over een langere periode.

In de inleiding rafelt de redactie van dit deel, de Maastrichtse hoogleraar 'Gender en diversiteit' Maaike Meijer en de Utrechtse literatuurwetenschapper Rosemarie Buikema, de verschillende patronen uiteen van wederzijdse beïnvloeding: de kunst van migranten veranderde door de invloed van het nieuwe land én omgekeerd veranderde de kunst in Nederland door migranten. Hoewel de tweezijdigheid van de beïnvloeding wordt benadrukt, gaat het hierbij toch vooral om vijf verschillende reacties op de kunst van migranten.

Het eerste patroon is het onzichtbaar maken of 'witwassen' van de migrantenkunst. Ofwel deze kunst zó eigen maken, dat men vergeet dat het van elders kwam. Het artikel van Berteke Waaldijk en Susan Legêne biedt daarvan overtuigende verhalen. De winst voor Nederlandse kunst en cultuur tijdens het koloniale bewind over Indonesië was groot en gevarieerd. Tegenwoordig kan men de koloniale verbindingen nog overal zien. Zo is de verwevenheid met Indië een interessant aspect uit het werk van Jan Toorop. De ontwikkeling van toegepaste vlechtkunst in Nederland is ondenkbaar zonder Indonesische invloeden.

Een tweede patroon is 'exotiseren'. Het benadrukken van het uitheemse maakt migrantenkunst extra aantrekkelijk. Maar net zo makkelijk sloeg zo'n exotische bewondering om in een verdachtmaking, zoals net voor en in de oorlog gebeurde.

Jazzmuziek en ook zigeunermuziek zijn voorbeelden van exotiseren zowel in het idealiseren als in het demoniseren. ‘Romantische’ zigeumermuziek was populair, terwijl tegelijk Roma en Sinti blootstonden aan vervolging.

Soms is een ontwikkeling van uitsluiting naar insluiting te herkennen, het derde en vierde patroon van reacties op de kunst van migranten dat de redactie onderscheidt. Dat geldt bijvoorbeeld voor de tango. Nadat in 1913 was besloten de tango in het lesprogramma op te

nemen, kwamen felle reacties. De brochure *Op tegen de zedenontaarding!* uit 1914 waarschuwde tegen de gevaren van deze zinnenprikkelende nieuwe dans. De koningin verbood de tango aan het hof te dansen en op de dansscholen kuiste men de originele stijl en passen tot de zogenaamde 'Europese tango'. Hoe de Argentijnse tango in onze tijd alsnog het land veroverde, behoeft geen betoog.

Het vijfde reactiepatroon is te omschrijven als 'hybridiseren', omvormen tot een transnationale cultuur. De interactie leidt tot fundamentele verandering van het etnisch-witte, regionale karakter van de Nederlandse cultuur zelf. Dit inzicht vormt de kern van de betekenis van dit boek: het buitenland is deel van onszelf.

Dineke Stam

P.-E. Staal, *Automobilisme in Nederland. Een geschiedenis van gebruik, misbruik en nut* (Dissertatie Technische Universiteit Eindhoven 2003; Zutphen: Walburg pers, 2003, 205 blz., €14,95, ISBN 90 5730 248 9).

Op het omslag van Peter Staals proefschrift is een Nederlandse droom afgebeeld, zo te zien van rondom 1960. Een gele Daf rijdt door een mediterraan paradijs: grote bloemen in de berm, zeilbootjes op een azuren zee. Aan boord een 'extended family': man op leeftijd aan het stuur, zijn grijze maar jeugdige vrouw naast hem en een jonger gezin op de achterbank, allen tevreden glimlachend, al moet het behoorlijk warm en krap zijn daarbinnen. Familie-ideaal en de nieuwe luxe van auto en vakantie zijn hier nog harmonieus verenigd, een combinatie die in latere reclamebeelden steeds minder voorkomt. De plaat illustreert de aanpak die Peter Staal gekozen heeft voor zijn studie naar de geschiedenis van de auto in Nederland in de twintigste eeuw: gebruikers, gebruik en de betekenissen die aan de auto werden toegekend staan centraal. Deze benadering sluit aan bij die van het overzichtswerk *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw*, waaraan Staal als auteur heeft bijgedragen.

Over de geschiedenis van de auto in Nederland is al veel geschreven, zowel populair als wetenschappelijk. Staal constateert echter dat een overzichtswerk nog ontbreekt, dat er nog maar weinig zicht is op de gebruikers en dat de nadruk in de literatuur ligt op de vroege twintigste eeuw. Zijn studie is een poging, een overzicht over de hele twintigste eeuw te geven, met gebruikers in de hoofdrol. Als los begrippenraamwerk dienen de S-curve, ontleend aan sociologische diffusiestudies, Rogers' fasering van gebruikers ('innovators', 'early adopters', etc.) en een classificatie van substitutieprocessen.

In het boek doorlopen we de hele periode viermaal, telkens vanuit een ander perspectief. Hoofdstuk II is een statistisch overzicht van het autobezit en het autogebruik. We zien een onvolledige S-curve: langzame groei aan het begin van de eeuw, versneld na de Eerste Wereldoorlog, een explosieve groei in de jaren vijftig en zestig, waarna in de jaren zeventig de curve enigszins afvlakt, zonder dat een verzadigingspunt in zicht komt. De curve loopt vrijwel parallel met die van het bruto nationaal product: autobezit weerspiegelde nauwkeurig de toenemende welvaart in Nederland - een opmerkelijke coïncidentie, omdat de macroeconomische ontwikkeling het resultaat was van meer en complexere dynamieken dan de diffusiecurves van

gebruiksgoederen. Staal heeft ook getracht de ruimtelijke diffusie te reconstrueren, met het onderscheid stad-platteland als belangrijkste criterium. De diffusiecurves in de stedelijke en meer landelijke provincies blijken dicht bij elkaar te liggen. De steden liggen lange tijd iets voor, om na 1976 te worden ingehaald door landelijke gemeenten.

Vergelijking met de studies van Hagerstrand en Jarvis over de VS en Zweden, die Staal als model hebben gediend, is natuurlijk discutabel: gezien de uitgestrektheid van die landen is het niet zo vreemd dat het platteland daar lange tijd op de steden voorliep. In het volgende, derde hoofdstuk laat Staal zien dat tollen, slechte wegen en het ontbreken van servicestations de diffusie op het platteland lange tijd hinderden.

Dat derde hoofdstuk laat zien wie de bezitters waren van de alsmaar groeiende massa auto's. Aanvankelijk waren het uiteraard de rijken, voor wie het autorijden een vorm van vermaak en opschepperij was. Tot de 'early adopters' behoorden echter ook artsen, die hun koets, fiets of motorfiets door een (vaak tweedehands) auto vervingen. Na de Eerste Wereldoorlog daalden de prijzen van auto's snel, de inkomens stegen en naar Amerikaans model werden afbetalingsregelingen populair, zodat het voertuig in het bereik van de bredere middengroepen kwam. Ford's model T was ook in Nederland een doorslaand succes: hij veroverde in de jaren twintig de helft van de Nederlandse markt.

Het vierde hoofdstuk plaatst de auto te midden van andere vervoersmiddelen, oude en nieuwere. De vraag is hier hoe de specifiek Nederlandse mix van vervoersmiddelen ontstond, waarin de auto dominant was, maar andere vervoersmiddelen eveneens een plaats kregen of behielden: de fiets natuurlijk, maar na de Tweede Wereldoorlog ook de brommer en de scooter, de trein, de tram, de bus en het vliegtuig. Evenals in het volgende hoofdstuk besteedt Staal hier veel aandacht aan de fiets en de motorfiets, die de weg hebben gebaand voor de auto. Dat was letterlijk het geval in de aanleg van wegen, maar het gold ook voor de strijd om ruimte en voorrang op de weg tussen nieuwe en oude middelen van vervoer, de 'opvoeding' van de nieuwe weggebruikers, die aanvankelijk hun snelheid en overmacht wilden etaleren, en de oprichting van organisaties als ANWB en de KNAC, die de wegenaanleg, de bewegwijzering en andere faciliteiten bevorderden. Staal benadert het ingewikkelde probleem van de veranderende verhouding tussen de verschillende vervoerstypen met behulp van verkeersstatistieken, uitspraken in de vakpers over de gebruikswaarden van de verschillende vervoersmiddelen en de regelgeving door de overheid.

Het vijfde hoofdstuk, tenslotte, behandelt de rol van de belangenorganisaties, met name de ANWB en de KNAC, bij de aanleg van wegen, de verkeersveiligheid en de rijbewijzen, met andere woorden de fysieke en institutionele infrastructuur en de maatregelen die de auto acceptabel en aantrekkelijk moesten maken. Daarmee werd de weg gebaand voor de massamotorisering na de Tweede Wereldoorlog.

Staal geeft ons in betrekkelijk kort bestek (zo'n 160 pagina's) een overzicht van de opmars van een apparaat dat het dagelijks leven en het aanzien van Nederland diepgaand heeft veranderd. Dat is een belangrijke verdienste. Niettemin vertoont het boek storende gebreken. Het taalgebruik is slordig en soms onbeholpen. Hij spreekt bijvoorbeeld van 'herdenkboeken', 'invoer van de autoloze zondag' en plaatst komma's veelvuldig verkeerd. De lezer struikelt regelmatig over zinnen als 'Juist als transportmiddel op gebied van het toeren in de zin van het gaan naar de natuur richting vakantiebestemming was deel van de aantrekkelijkheid' (103). Hiaten in de grafieken in hoofdstuk II bevinden zich op andere plaatsen dan de tekst aangeeft en de periodisering, met omslagpunten in 1923 en 1957, correspondeert niet met de statistieken die Staal presenteert en evenmin met de verhalende tekst in hoofdstuk 4. Grafieken waarin de autodichtheid per provincie wordt weergegeven of de diffusie in Nederland wordt vergeleken met andere landen (43, 155) zijn onleesbaar omdat

de lijntjes niet goed te onderscheiden zijn, zodat ook het betoog erover enigszins de mist in gaat.

Fundamenteler dan dit soort bezwaren, die met een stevige eindredactie hadden kunnen worden voorkomen, is de onderbouwing van het verhaal. Staal heeft voornamelijk drie typen bronnen

gebruikt: de bestaande literatuur, statistieken over autobezit en -gebruik en artikelen in bladen die door automobilisten werden gelezen, zoals *De Auto, De Kampioen* en de *Autokampioen*. De autolobby is daarmee goed vertegenwoordigd in het boek, wat vanuit het 'gebruikersperspectief' begrijpelijk is, maar voor belangrijke delen van Staals betoog bieden deze bladen onvoldoende basis. Hij heeft het namelijk niet alleen over gebruikers, maar ook over *potentiële* gebruikers en het bredere 'publiek'. Waar hij schrijft dat het positieve beeld van de auto bij 'het publiek' in Nederland sterk werd bevorderd toen tijdens de spoorwegstaking in 1903 auto's als alternatief voor treinen werden ingezet (61), zal dat zeker hebben gegolden voor de tegenstanders van de staking, onder wie ongetwijfeld veel automobielbezitters, maar dat is iets anders dan 'het publiek'. Zijn bewering (in navolging van *Techniek in Nederland*) dat de 'mentaliteit van de gehele bevolking' in de jaren dertig op het gebruik van de auto werd ingesteld door de inspanning van organisaties als de ANWB, waardoor dit vervoermiddel na de oorlog zo'n geweldige verbreiding kreeg (82, 127) valt op basis van de bronnen die hij heeft gebruikt niet te verdedigen. Bovendien: hoe verhoudt die volgens Staal zo belangrijke rol van de ANWB zich tot het feit dat de diffusie van de auto precies de groei van het BNP volgde? Hoe de auto in Nederland is ontvangen is te traceren in een groot aantal bronnen dat Staal niet heeft gebruikt, zoals lokale kranten, veel gelezen bladen zoals *Het Leven* en *Panorama* en debatten in gemeenteraden. Een steekproef uit dergelijke bronnen had een meer geschakeerd en beter onderbouwd beeld opgeleverd.

Niettemin is het onderzoek naar de auto in Nederland dankzij dit boek weer een stapje verder: we hebben een uitgebreid overzicht van de bestaande literatuur, een verzameling statistisch materiaal, het perspectief van de autobladen en een overzichtsverhaal waarop toekomstige historici het nodige zullen hebben af te dingen en te nuanceren.

D. van Lente

G. Aalders, *Leonie. Het intrigerende leven van een Nederlandse dubbelspionne* (Amsterdam: Boom, 2003, 413 blz., €19,50, ISBN 90 5352 927 6).

Leonie is de levensbeschrijving van mevrouw Leonie Brandt-Pütz, geboren in 1901 in Duitsland als dochter van een mijnwerker, echtgenote van een 17 jaar oudere bakker in goede doen en moeder van twee kinderen. Vanaf haar vroegste jeugd moet zij zich een bijzonder persoon gevoeld hebben, niet thuishorend in het ouderlijk milieu. Al op heel jeugdige leeftijd fantaseerde zij de rol van buitenechtelijk kind, verwekt door een 'heer van adel'; op dertienjarige leeftijd zou zij betrokken zijn geweest bij grensoverschrijdende spionage. Dat deze in een zelfgeschapen realiteit levende jongedame zich aangetrokken voelde tot de wereld van het toneel is dan niet verwonderlijk, zoals het ook niet verbaast dat ze volgens haar eigen mening - en die van de auteur - een talent had voor het *métier* van de spionage. Het is dit laatste element dat als een rode draad door haar levensverhaal loopt en waaraan de titel van

het boek refereert. Het zwaartepunt van dat verhaal ligt in de jaren dertig en vooral de jaren veertig van de vorige eeuw.

In zijn Verantwoording merkt Aalders terecht op dat in het archiefmateriaal dat betrekking heeft op de periode direct na de Tweede Wereldoorlog waarheid en fictie vaak moeilijk van elkaar zijn te onderscheiden. Om, in Aalders' woorden, het kaf van het koren te scheiden past hij de methode van hoor en wederhoor toe. Daarbij besteedt hij vooral aandacht aan de vraag ‘in welke verhouding mensen stonden tot mensen tegen wie ze beschuldigingen hadden geuit

of, omgekeerd, die ze juist probeerden te sauveren. Rancune, eigenbelang of gewoon wraakzucht bleken vaak de drijfveer van vele "onthullingen" en aantijgingen.' Deze werkwijze lijkt op het eerste gezicht zo gek nog niet, maar blijkt gaandeweg ontoereikend om van *Leonie* een geloofwaardig, laat staan een overtuigend boek te maken. Wanneer twee of meer onthullingen of beweringen tegenover of naast elkaar worden geplaatst, betekent dat nog niet dat daaruit de ware toedracht als vanzelf naar boven komt. Aalders ziet dat ook wel, maar neemt er nogal eens genoegen mee de keuze aan de lezer te laten - een weinig bevredigende oplossing. Aan de andere kant betekent het feit dat een onthulling of bewering niet expliciet wordt weersproken, nog niet dat die onthulling of bewering ook 'waar' of zelfs maar aannemelijk is. Het resultaat van deze manier van werken is dat deze biografie misschien wel intrigerend is, maar dan vooral als weerspiegeling van de verwarde en verwarrende periode direct na de bevrijding, de periode waarin de voornaamste bronnen waarop *Leonie* is gebaseerd tot stand kwamen. Waarheid en fictie blijven in *Leonie* dooreenlopen. Twee voorbeelden.

Aalders wijdt een hoofdstuk aan een van de huzarenstukjes van zijn heldin aan het eind van de jaren dertig. Om aan geld te komen voor haar 'grote passie', de spionage en de daarmee samenhangende buitenlandse reizen, had zij het idee opgevat een club voor kunstenaars op te richten waar ook rijke en invloedrijke figuren uit politiek en bedrijfsleven welkom zouden zijn. Volgens het verhaal - niet door andere bron weersproken en dus als geloofwaardig gepresenteerd - werd dit project gefinancierd door 'een aantal geldschieters', waaronder èn de Abwehr èn de Gestapo. De kern van het huzarenstuk bestond er in dat deze sociëteit, de Paneelclub, eigenlijk een afluistercentrale was. Volgens het verhaal konden alle inkomende en uitgaande telefoongesprekken worden afgeluisterd met behulp van door de PTT geïnstalleerde apparatuur. Bovendien waren alle tafeltjes, aldus nog steeds het verhaal, voorzien van microfoons, zodat alle aan die tafels gevoerde gesprekken eveneens konden worden afgeluisterd. Dit verhaal, dat blijkens de annotatie voor het allergrootste deel is gebaseerd op Leonies eigen na de oorlog afgelegde verklaringen, is in hoge mate ongeloofwaardig. Zo er al eens een 'interessant' gesprek is opgevangen en zo een telefoniste al eens een telefoongesprek heeft meebeluisterd, dan nog is het erg onwaarschijnlijk dat de PTT apparatuur zou hebben geleverd om dat afluisteren mogelijk te maken. Op wiens gezag zou de PTT dat hebben moeten doen? Dat van de Amsterdamse procureur-generaal Van Thiel met wie Leonie intieme banden onderhield? Op basis waarvan? Maar bovenal is het praktisch en technisch ondenkbaar dat een microfoonactie zoals door Leonie/Aalders beschreven, heeft kunnen plaatsvinden. Zelfs wanneer maar één van de twintig onder tafelkleedjes verborgen microfoons daadwerkelijk had gefunctioneerd - en niet alle tegelijk zoals wordt gesuggereerd - dan nog was het bij de toenmalige stand van de techniek praktisch onmogelijk daarmee een zinvol resultaat te bereiken: teveel bijgeluiden (het huisorkest!) en geen mogelijkheden om die uit te filteren. Maar dan nog: op geen enkele manier wordt duidelijk wat deze hele onderneming heeft opgeleverd aan informatie. Het meest waarschijnlijk is dat dit hele afluisterproject alleen in de fantasie van Leonie heeft bestaan.

Mijn tweede voorbeeld betreft de zogenaamde 'stadhoudersbrief' van prins Bernhard, waarin deze in 1942 aan Hitler zijn diensten zou hebben aangeboden in ruil voor een soort stadhouderschap over Nederland. Hier plaatst Aalders verklaringen

van Leonie en anderen over het wel of niet bestaan van die brief naast en tegenover elkaar, zonder daarin een eigen standpunt in te nemen. Het lijkt wel of dit hele hoofdstuk slechts bedoeld is om deze oude maar kennelijk taaie ‘canard’ nog eens onder de aandacht te brengen. Na alles wat omtrent deze kwestie al elders gezegd is, kan ik me beperken tot de constatering dat *Leonie* vooral dankzij dit hoofdstuk de media heeft gehaald, maar dat het de geloofwaardigheid van het boek niet heeft verhoogd.

Een frikkerige opmerking tot slot. Bij zijn annotatie verwijst Aalders met regelmaat naar een dossier Brandt-Pütz berustend in het archief van de AIVD. Het betreft hier echter het BNV-archief dat enkele jaren geleden is overgedragen aan het Nationaal Archief.

Dick Engelen

M. Polman, ed., *Anton van Duinkerken. Een veelomvattend mens* (Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland. Derde reeks; Tilburg: Stichting zuidelijk historisch contact, 2003, 185 blz., ISBN 90 70641 70 4).

Was Anton van Duinkerken katholiek? De vraag lijkt ongerijmd, maar in een van zijn gaafste gedichten, 'Voorbijgang', vraagt hij zelf: 'Is iemand wel één uur geweest/Wat hij altijd had willen zijn?' Voor zover Van Duinkerken nog bekendheid geniet, is dat als de man van de eenvoudige dichtregel 'Daarom, mijnheer, noem ik mij katholiek.' Maar waarom hij zich zo noemde is minder eenvoudig te zeggen, zoals veel inzake Van Duinkerken raadselachtiger is dan op het eerste gezicht lijkt.

De bundel *Anton van Duinkerken. Een veelomvattend mens* is verschenen ter herdenking van de honderdste geboortedag van Van Duinkerken (1903-1968) en bevat acht opstellen over Duinkerkeniaanse onderwerpen als Brabant, de Vlaamse literatuur, levenskunst en heiligheid. Voorts wordt hij getekend als bloemlezer, literair journalist en geleerde. De psycholoog Karel Soudijn opent de bundel met een artikel over de melancholie bij de hartelijke en broederlijke Van Duinkerken en zet daarmee de lezer op het spoor van de raadselachtigheid en de complexiteit. Wat betekende de nadrukkelijke katholieke belijdenis voor een mens met een contrastrijk gevoelsleven als Soudijn schetst? Hij wilde 'als slaaf van een erf'lijk verlangen' (29) missionaris worden, Brabant heiligen en Holland kerstenen, het katholicisme tot spil maken in de literaire interactie tussen Nederland en Vlaanderen, en dat alles niet als een kwezel, maar als een standvastig en dapper mens met een goed gevormd karakter. Dit kloeke voornemen waait ons inderdaad tegen uit zijn gedicht 'Daarom, mijnheer, noem ik mij katholiek' en kenmerkt heel zijn optreden in vooroorlogs literair Nederland. Als 'Bolle Ton van Brabant' (Du Perron), plomp, fors, maar na elke polemiek hopend een glas met zijn tegenstander te drinken, werd hij een onvermijdelijk letterkundig fenomeen.

Maar vanaf het openingsartikel zweeft door de bundel de vraag: wat steekt er achter deze 'annexatiestrategie' (136)? Charles van Leeuwen suggereert in zijn artikel over Van Duinkerken als geleerde dat hem een beveiligings- en bewaringsdrift beheerste, als reactie op de dreigende ondermijning van de humaniteit, c.q. het katholicisme.Van Duinkerken-specialist Mariëlle Polman wijst op de innerlijke spanning in diens katholieke geloof. Zijn missionaire ijver wekt de indruk dat hij met zijn religie de cultuur wil verlossen van haar crisis ('herstel van de katholieke literatuur zal vanzelf leiden tot een verhevigd godsdienstig elan en tot vernieuwing op maatschappelijke terreinen', vat Arno Kuipers dit streven samen (121)), maar zij beschrijft hoe zijn eigen geloof evenzeer onderdeel uitmaakt van die crisis. Met name de oorlog en zijn teleurstelling over de aanhoudende en bewuste schending van de

menselijke waardigheid tastten zijn optimisme aan. Hij bleef wel geloven in de eeuwigheidshonger als kenmerk van het menselijke, maar het was geknakte hoop. Polman werkt alleen het aspect van de hoop, vervat in zijn levenskunst, in haar artikel verder uit, waardoor de wond - evenals dat in de grote biografie van Michel van der Plas uit 2000 het geval was - een ondertoon blijft, vervlochten met de melancholie die Soudijn reeds aanduidde. In elk geval lijkt Van Duinkerkens annexatiedrift naast uiting van verwachting ook verhulling van wanhoop.

In zijn werk als literair criticus leek hij deze complexiteit in de relatie van geloof en cultuur uit de weg te gaan. In *De Tijd* liet hij voor de eigen achterban veelal de morele zijde van de letterkunde zwaarder wegen en in de literaire bladen vroeg hij onder vakbroeders meer aandacht voor de esthetische kant van de schone letteren. Maar in elke kritiek brak toch de vraag naar het beginsel van de auteur door en heerste de katholiciteit - in literaire sferen vertaald als menselijkheid - in de beoordeling over de schoonheid. In het licht van zijn geknakte hoop dringt zich ook hier de vraag op naar de bereikbaarheid van zijn ideaal, zeker als hij het geloof typeert als 'bovenzinnelijk heimwee' (107) of, zoals in zijn gedicht 'Herkenningsteken', als 'verborgen pijn' (11).

Polman en Sanders suggereren in hun bijdrage een veralgemenisering van Van Duinkerkens problematiek door er op te wijzen dat het accent in de letterkunde van de jaren dertig op levensbeschouwing lag. Van Duinkerken floreerde in dit klimaat en noemde iedere auteur die hij waardeerde en die genoemd heimwee in zijn werk aan de dag legde katholiek, zonder uit te leggen wat dat precies was. Sanders beschrijft in een andere bijdrage hoe Van Duinkerken in zijn bloemlezing tot ergernis van menigeen Van de Woestijne en Hoornik binnen een 'alles overspannend katholiciteitsbegrip' (141, Ter Braak) wist te vangen. Katholiek, schrijft Van Leeuwen, was kennelijk iedereen 'die niet uitdrukkelijk tot het protestantse kamp behoorde' (154). Hier treedt de verhulling van de eigen wanhoop als keerzijde van de annexatiedrift misschien het duidelijkst aan het licht. De protestantse letterkundigen waren bescheidener in het interbellum. Misschien ook wel realistischer; in elk geval bestaat er nog een protestantse literaire infrastructuur, terwijl het katholieke culturele gebouw van Van Duinkerken & Co in de jaren vijftig en zestig is ingestort. De in deze bundel getoonde complexiteit in Van Duinkerkens cultuurstreven prikkelt tot verdere studie, niet zozeer van het verval, als wel van de motieven, verborgen spanningen en infrastructuur van dit cultureel katholicisme, waarvoor Van Duinkerken en anderen zich in het interbellum zo breed maakten.

George Harinck

I. Kuypers, *In de schaduw van de Grote Oorlog. De Nederlandse arbeidersbeweging en de overheid, 1914-1920* (Dissertatie (bewerkt) Utrecht 1996, IISG Studies + essays XXXIII; Amsterdam: Aksant, 2002, 304 blz., ISBN 90 5260 034 1).

Dit boek is een verkorte en herziene versie van een veel uitgebreider proefschrift dat in 1996 aan de Universiteit Utrecht verdedigd is. Naar de zeer uitgebreide literatuurlijst te oordelen zijn latere publicaties niet meer verwerkt. Zo draagt dit boek bij tot de groeiende aandacht voor de Eerste Wereldoorlog zonder in discussie te treden met de nu bestaande literatuur. Kuypers plaatst zijn betoog in twee langetermijnontwikkelingen, die aan het eind van de negentiende eeuw begonnen: de opkomst van de verzorgingsstaat en de verzuiling. Beide werden in zijn visie veroorzaakt door de socialistische beweging en de uitbreiding van het kiesrecht, twee factoren die in de Eerste Wereldoorlog nog volop aanwezig zijn. Het betoog wordt zo tamelijk ingewikkeld, want het gaat Kuypers uiteindelijk om de interactie tussen

de overheid en de politieke partijen enerzijds en de vakbeweging anderzijds. Tussen politieke partijen en vakbeweging bestaan dwarsverbindingen, tussen vakbeweging en overheid ontstaan tijdens de oorlog dwarsverbindingen. Hij wil aantonen dat de overheid tijdens de oorlog de vakbeweging met succes in het bestaande bestel inlijfde en tevens het definitieve fundament legde voor de latere verzorgingsstaat. Zoals in het prachtige programma 'Herenleed' bij tijd en wijle Johnny van Doorn door het beeld scheerde, zo duiken in dit verhaal soms de werkgevers op.

Na een korte schets van wat voorafging, behandelt Kuypers de oorlogscrisis: voor hem de paniek die in augustus 1914 in Nederland uitbrak. Hij laat zien hoe vooral bij de moderne arbeidersbeweging alle krachten werden opgetrommeld om de organisaties intact te houden. De regering stak de handen uit de mouwen om een sociale ramp te voorkomen. De noodmaatregel-Treub regelde werkloosheidsuitkeringen. Via een stelsel van maximum-prijzen moest de levensmiddelenvoorziening betaalbaar blijven. Het Koninklijk Nationaal Steunfonds werd opgericht om de directe staatsinmenging te beperken en toch degenen die door de oorlog getroffen waren, niet over te geven aan armbesturen en filantropie.

De noodmaatregel-Treub werd van groot belang voor de vakbeweging. Hij volgde het Gentse systeem dat enkele gemeenten reeds hanteerden: een overheidstoeslag op de uitkeringen van werkloosheidsfondsen. Veel van deze fondsen gingen uit van vakbonden als onderlinge sociale hulp, maar ook als lokkertje voor nieuwe leden. Kuypers laat zien dat de vakbonden door de maatregel aan de overheid gebonden werden en rekening moesten gaan houden met eisen die zij stelde. Centralisatie en concentratie in de vakbeweging waren het gevolg. Lokale vakverenigingen moesten zich aansluiten bij landelijke verbanden en hun werkloosheidskassen landelijk bundelen. Beroepsvakbonden moesten zich meer en meer bedrijfstaksgewijs verenigen: van timmerlieden- of metselaarsbonden naar een bond voor bouwvakkers. Door de betere werkloosheidsuitkeringen werden de bonden echter tevens aantrekkelijk voor ongeorganiseerde arbeiders: een scherpe concurrentie ontstond tussen de bonden. Hier ligt een band met de verzuiling, maar die wordt door de auteur niet gelegd.

Ook de organisatie van de levensmiddelenvoorziening had gevolgen voor de arbeidersbeweging. Aanvankelijk werden arbeidersorganisaties buiten de meeste instanties gehouden die zich met dit onderwerp bezighielden. Naarmate de voedselvoorziening in grotere problemen kwam, kregen ze echter ook een deel van de verantwoordelijkheid te dragen. Het bekendste geval is wel dat van de Amsterdamse wethouder Wibaut, die het moeilijke jaar 1917 bepaald niet zonder kleerscheuren doorkwam. Doordat de overheid lange tijd vasthield aan het ideaal dat de samenleving zelf problemen oploste en daarom handelaars en werkgevers veel vrijheid liet, werd de voedselvoorziening steeds schrijnender. Dat leidde tot protest, door Kuypers uitvoerig in kaart gebracht aan de hand van voedselonlusten en stakingen. Ook de moderne arbeidersbeweging werd doelwit van dat protest. Niet alleen was zij mede verantwoordelijk voor de situatie, ook matigde ze zich uit loyaliteit met overheidsinstanties en angst de invoering van algemeen kiesrecht (voor mannen) te verliezen.

Radicaal-linkse groepen, verenigd rond de syndicalistische vakfederatie NAS en de radicale sociaal-democraten in de SDP, maakten van de onvrede goed gebruik en verhoogden de onzekerheid van SDAP en NVV jegens hun radicale concurrenten. Kuypers laat uitvoerig zien dat het zwabberend gedrag van de sociaal-democraten in de ‘mislukte’ revolutie van november 1918 niet uit de lucht kwam vallen. Troelstra werd niet zozeer gedreven door een revolutionair gemoed als wel door verkeerde calculatie. Leidende sociaal-democraten, als J.W. Matthijsen, waren vanaf 1917 zelfs niet te beroerd hun linkse concurrenten bij politie en inlichtingendienst bekend te maken. Dat wisten we nog niet uit de overigens afdoende studie van H.J. Scheffer.

Kuypers heeft een helder gestructureerd boek geschreven. Hij heeft zich vaak op primaire bronnen moeten baseren en daarin zo uitvoerig onderzoek gedaan, dat allerlei secundaire literatuur de noten niet gehaald heeft. Het boek is vermoedelijk in de avonduren in deze definitieve vorm gegoten. Daaraan schrijf ik de vele grammaticale en typefoutjes toe, maar tabel 5.3 is volkomen onbegrijpelijk. Voor de technische verantwoording van veel tabellen moeten we trouwens naar het proefschrift in de Utrechtse bibliotheek grijpen. Het is tenslotte te hopen dat iemand nog eens het gedrag van de werkgevers beter in kaart brengt. Als het al

terecht is, dat in de Eerste Wereldoorlog het fundament werd gelegd voor de latere verzorgingsstaat, dan kan die stelling toch niet goed verdedigd worden zonder acht te slaan op de manier waarop de werkgevers zich toen voorbereidden op een nieuwe tijd.

Bert Altena

K. Kooman, *Een koningin met mannenbenen. Fanny Blankers-Koen, atlete van de eeuw* (Amsterdam-Antwerpen: Veen, 2003, 240 blz., €16,50, ISBN 90 204 0820 8).

Wie was Fanny Blankers-Koen? Velen zullen haar naam kennen. Fanny Blankers-Koen was de belangrijkste Nederlandse sportvrouw van de vorige eeuw en in die hoedanigheid tevens een boegbeeld van het feminisme. Zij had een voortrekkersrol voor vrouwen en bezat een unieke positie. Ze leverde, zonder zich dit daadwerkelijk te realiseren, een belangrijke bijdrage aan de emancipatie van de West-Europese vrouw. Fanny Blankers-Koen was een voorloper van de hedendaagse sportvrouw, die de moederrol combineert met sport op zowel hoog als laag niveau. In 1948 werd zij viervoudig Olympisch kampioen op de Olympische spelen in Londen en kreeg internationaal de eretitel 'de atlete van de eeuw.' Op het hoogtepunt van haar roem was zij pas dertig jaar oud.

Dit boek is afkomstig uit de reeks van L.J. Veen sportbiografieën. De auteur Kees Kooman is van huis uit sportverslaggever en blijkt in hoge mate gegrepen te zijn door het leven van Fanny Blankers-Koen. Sinds de Olympische Spelen van Moskou (1980) volgt hij de topsport van binnenuit. Hij werkte ondermeer voor *Het Vrije Volk* en *Sport International*.

Fanny Blankers-Koen (1918-2004) werd in de zomer van 1943 wereldrecordhoudster bij hoog- en vèrspringen. Deze unieke prestatie kreeg vanwege de Tweede Wereldoorlog echter nauwelijks enige aandacht. Dit veranderde in 1948, toen zij definitief haar naam vestigde en de bijnaam 'de vliegende huisvrouw' kreeg - een woordspeling op de 'Flying Dutchman'. Tijdens haar lange carrière werd Fanny Blankers-Koen uiteindelijk 58 keer kampioen en zij verbeterde 12 wereldrecords. Na het veroveren van viermaal goud in 1948 ontving ze huldeblijken die tot die tijd slechts mannen ten deel waren gevallen. Vervolgens droeg zij in 1949 en 1950 in de Verenigde Staten en Australië de boodschap uit dat een vrouw die zichzelf in de sport serieus neemt, veel succes kan hebben. Hierbij werd zij ondersteund door haar man en trainer Jan Blankers. Fanny beschikte over een perfecte coördinatie en had zeer gespierde benen, die vaak 'mannenbenen' werden genoemd.

Het boek opent met een citaat van de kerkvader Augustinus (354-430), 'Wat is vergeten anders dan het ontbreken van een herinnering?' Helaas gooide Fanny Blankers-Koen het merendeel van haar tastbare persoonlijke herinneringen weg, ze bewaarde bijna niets. Het is de auteur toch gelukt, aan de hand van persoonlijke getuigenissen een pakkende biografie te schrijven. Dit in tegenstelling tot het liefhebbende boekje *Fanny* van haar man en trainer Jan Blankers en Aad van Leeuwen, dat geen echte biografie is met een objectieve weergave van haar prestaties, maar een uiting van kritiekloze bewondering. Het werk van Kooman is daarom de eerste

echte biografie van Fanny Blankers-Koen geworden en biedt een levendig en spannend relaas over deze belangrijke sportvrouw uit de twintigste eeuw.

Ook de nare en minder leuke kanten uit haar leven komen uitgebreid aan de orde. Het hoofdstuk over Foekje Dillema springt er daarbij uit. In dit hoofdstuk behandelt de auteur de rivaliteit tussen de beide zeer getalenteerde atleten en beschrijft hij hoe Fanny Blankers-Koen gebruik maakte (of was het misbruik?) van een seksetest om Foekje Dillema uit te schakelen. Door een test waarbij de mannelijkheid van Dillema werd bewezen, verdween deze rivaal definitief van

het toneel van de topsport. De lezer blijft in dit geval wel met enige vragen zitten. Hoewel de auteur hier veel ooggetuigen aanhaalt, wordt uit zijn relaas niet duidelijk hoe de vork echt in de steel zat.

Verhalen over haar minder goede karaktertrekken en nare gebeurtenissen worden dus afgewisseld met haar successen, en het boek is bovendien voorzien van authentieke zwart-wit foto's. Kooman schrijft met enthousiasme en gedrevenheid, waardoor het boek vlot wegleest. Nergens wordt het verhaal saai, maar de stijl van het geschrevene had wel wat helderder mogen zijn en minder doorspekt met citaten. Achterin het boek bevindt zich een handige 'erelijst', waarin een overzicht van haar wereldrecords, belangrijkste Nederlandse records, Olympische records, Olympische Spelen, Europese kampioenschappen en nationale titels wordt gepresenteerd. Voor de sportliefhebber een echte aanrader!

Gwendolyn E. van Essen

R. Aeg. Timmerman, *Een golfclub in Brabant. Driekwart eeuw in Toxandria* (Chevalier: Hendrik Ido Ambacht, 2003, 251 blz., ISBN 90 9016418 9).

Dit boek schetst een beeld van het ontstaan en de groei van de Noord-Brabantse golfclub Toxandria. Op de achtergrond van de geschiedenis van deze golfclub komt tevens de snelle sociale en economische ontwikkeling van West-Brabant in beeld. Verder loopt als een rode draad door het verhaal de levensloop van een vijftal personen die zowel in als voor de vereniging actief zijn geweest. Mede door het verhaal van de levensloop van deze mensen worden de veranderingen geïllustreerd. De auteur is van mening dat de cultuur van een samenleving in haar geschiedenis besloten ligt, ook al is dat slechts de geschiedenis van een golfclub. Timmerman heeft met het schrijven van dit boek twee liefhebberijen kunnen realiseren, namelijk liefde voor de golfsport en voor het bestuderen van de geschiedenis. De uitgave werd ondersteund door de stichting Brabantse regionale geschiedbeoefening.

Het boek is opgebouwd uit vier delen, elk onderverdeeld in diverse hoofdstukken, die op chronologische wijze de geschiedenis van Toxandria laten zien. Elk deel opent met een hoofdstuk dat 'de mensen van Toxandria' beschrijft en vervolgens verder gaat met de geschiedenis van de golfclub. In deel I wordt de omgeving van Toxandria omschreven aan de hand van de sociaal-economische en politieke geschiedenis van de provincie Brabant na de Eerste Wereldoorlog. In 1928 werd de Noord-Brabantse Golfclub Toxandria opgericht door Charles Stulemeijer, die tevens voor langere tijd de hoeder van Toxandria bleef. De auteur schetst hoe Stulemeijer, die zelf geen golf speelde, er desondanks belang bij had een golfbaan op te richten voor de academici die werkzaam waren in zijn kunstzijdefabriek te Breda. Vlak voor de Tweede Wereldoorlog bereikte Toxandria de status van een golfclub met een eigen wedstrijdbaan. In augustus 1944 besloot Stulemeijer, uit dankbaarheid voor de genezing van zijn dochter Amelie van tuberculose, om de terreinen van de golfbaan aan de stichting de Klokkenberg te schenken, die na de oorlog een sanatorium wilde oprichten voor tbc patiënten. Toen de bouwplannen echter in 1950 werden gewijzigd, behield Toxandria gelukkig haar banen.

In deel II komen Janus en Dina van Genk naar voren als zeer betrokken en hardwerkende werknemers van Toxandria. Janus was jarenlang een van de ‘greenkeepers’ van de golfclub en later samen ondermeer met zijn vrouw Dina buffetbeheerder, administrateur en kinderoppas. In deel III wordt het beeld van een goedwillende regent in de persoon van Dick Gerkens geschetst, die van 1961 tot 1973 voorzitter van Toxandria was, een actieve bestuurder, die zich

bovenal met personeelsproblemen heeft bemoeid. In het laatste deel komt Chiel Daelman ter sprake, die zeventig jaar lang caddie bij Toxandria was en actief als medeoprichter en voorzitter van de caddievereniging Sport na Arbeid (SNA). Tot in de tweede helft van de twintigste eeuw was de caddie een vast onderdeel van de golfsport. Hij droeg de tas met stokken, maar deed meer dan dat. In de loop der jaren ontwikkelde hij zich tot een assistent, raadgever van de speler en soms zijn coach. De speler en zijn caddie vormden in het ideale geval een ingespeeld duo.

Aan de hand van dergelijke voor Toxandria belangrijke personen wordt de geschiedenis van de club in beeld gebracht. Timmerman beschrijft hoe een golfclub een verzameling van een aantal recreanten is die hun hobby uitoefenen, maar ook een kleine gemeenschap van mensen die werken voor hun levensonderhoud. Dit laatste laat hij dus in zijn boek uitgebreid aan de orde komen.

Het boek geeft blijk van een grote betrokkenheid bij de golfclub Toxandria en de levens van de diverse personages. De auteur schetst met liefde het wel en wee van de mensen die van belang waren voor het voortbestaan van de golfclub, en je kunt mede uit de gedetailleerdheid opmaken dat hij zijn onderzoek gedegen gedaan heeft. Mijn enige punt van kritiek betreft de stijl van de auteur, waaruit weliswaar grote inzet blijkt maar niet altijd een kritische geest. Mij bekroop het gevoel dat de schrijver voortdurend de mening van de beschreven personen vertolkt, maar niet met een eigen visie komt. Een gemiste kans!

Achterin het boek bevinden zich allereerst een chronologie, een lijst van bijzondere leden, zes plattegronden, respectievelijk drie van de baan en drie van het clubhuis, een overzicht van geraadpleegde literatuur, geraadpleegde bronnen, de noten per hoofdstuk en tot slot een register van persoonsnamen.

Gwendolyn E. van Essen

G. Zondergeld, *Geen duimbreed?! De Vrije Universiteit tijdens de Duitse bezetting* (Zoetermeer: Meinema, 2003, 295 blz., €18,-, ISBN 90 211 3867 0).

Gjalt Zondergeld plaatst zijn vlot leesbare geschiedenis van de Vrije Universiteit tijdens de Duitse bezetting in het kader van discussies over de Tweede Wereldoorlog als cesuur in de nationale geschiedenis en de moreel geaarde geschiedschrijving over de oorlogsjaren. Dat is verrassend voor wie weet dat de universiteitsgeschiedenis op nationaal niveau als zelfstandige discipline bloeit. Speciaal over Nederlandse universiteiten in oorlogstijd is inmiddels zoveel verschenen, dat een universiteitshistorische setting bij dit boek voor de hand lag. Anderzijds, wie Zondergeld en zijn engagement kent, zal niet verbaasd zijn dat hij deze verouderende discussies toch voortzet en modernere vraagstellingen links laat liggen.

Discussies in het historisch vak zijn niet snel ouderwets, maar ik heb niet de indruk dat het kader dat Zondergeld koos behulpzaam is om de geschiedenis van de Vrije Universiteit in oorlogstijd te verklaren. Het is immers moeilijk vol te houden dat deze universiteit haar beleid in de periode 1940-1945 baseerde op een goed-fout-schema. Deze kleine, gereformeerde universiteit reageerde per saldo niet veel anders dan de overige Nederlandse universiteiten: ze nam een afwachtende

houding aan; trachtte voorts ongeschonden de oorlog door te komen. In discussies achter de schermen met het ministerie van onderwijs liet de hoogleraar rechten V.H. Rutgers als de rector voor de jaren 1940-1941 en 1941-1942 soms zijn tanden zien - zijn foto siert terecht het omslag - maar een publiek verweer bleef ook aan deze zo maatschappelijk verwortelde universiteit achterwege. Toch was daar wel reden toe geweest, met hoogleraar

theologie H.H. Kuyper die het kort na de Duitse inval publiekelijk had over Wilhelmina die we 'als landsmoeder lief *hadden',* en met de provocerende hoogleraar geschiedenis A.A. van Schelven die zich in de zomer van 1940 openlijk bij Arnold Meijers Nationaal Front aansloot.

Achteraf is de oorlogsepisode in de VU-geschiedenis uiteraard wèl in het goed-fout-schema geplaatst: de na de oorlog omgekomen hoogleraar rechten J. Oranje, rector voor de jaren 1943-1944 en 1944-1945, werd tot de gevallenen van de Vrije Universiteit uit de bezettingstijd gerekend (248), terwijl de naam van H.H. Kuyper, verjaagd van huis en haard ten gevolge van de militaire strijd, op een kar berooid en verzwakt naar Groningen gebracht en daar begin 1945 overleden, *niet* op de officiële herdenkingsplaquette werd vermeld. De weglating van Kuypers naam op de herdenkingsplaquette, zonder dat hij in of na de oorlog aan de Vrije Universiteit officieel bekritiseerd is vanwege zijn standpunt, is een daad van historische correctheid, die aan het ethisch laakbare grenst. Zondergeld meldt de weglating niet; begrijpelijk, want het getuigt van een herschikking van de feiten conform een aan de werkelijkheid opgedrongen goed-fout-schema, een schema dat hij in dit boek juist hanteert omdat het zo goed aansluit bij de werkelijkheid van de oorlogsjaren.

Zondergelds boek mist een duidelijke onderzoeksvraag. Mede daardoor blijft het beeld dat hij presenteert dicht in de buurt van de indruk die het in 1946 gepubliceerde tekstenboek *De Vrije Universiteit in oorlogstijd* biedt. Vanuit universiteitshistorisch kader was er vermoedelijk toch ander en nieuw licht op de geschiedenis van de Vrije Universiteit in oorlogstijd gevallen. Mij trof bijvoorbeeld de dominantie van de juridische faculteit in de oorlogsjaren. De eerste halve eeuw van de in 1880 gestichte Vrije Universiteit gaven theologen de toon aan en waren veel problemen theologisch van aard. Maar in de laatste theologisch geladen zaak die de universiteit op haar grondvesten deed schudden, de kwestie-Geelkerken (1926), lijkt de theologische faculteit in diskrediet te zijn geraakt en komen de juristen op. A. Anema en H. Dooyeweerd en Rutgers nemen in 1933 het voortouw in de strijd tegen de totalitaire ideologie, en daarbij sluiten de sterke rectoraten van Rutgers en Oranje in oorlogstijd aan. De juristen beantwoorden in hun optreden niet aan het beeld van de verzuilde, uniforme wereld van de gereformeerde mannenbroeders, maar zijn, zo meldt Zondergeld, actief in het algemene maatschappelijke leven. Met hen aan het roer krijgt de Vrije Universiteit in het interbellum onmiskenbaar een ander karakter, maar dit is Zondergeld ontgaan.

Het zwakke rectoraat van de theoloog D. Nauta (1942-1943) is exemplarisch. Een krachtig protest tegen totalitaire ideologieën klonk vanuit hun kring niet op en hoewel de juristen hen leerden dat er nieuwe kerk-staat-verhoudingen ontstonden, reageerden ze daar niet op. Buiten gereformeerde kring treden ze nauwelijks op en gevoegd bij hun jarenlange verzet tegen nieuwe wijsgerige inzichten als van F.J.J. Buijtendijk, H.J. Pos, Dooyeweerd en D.H.Th. Vollenhoven en hun ouderwetse onderwijs (over Karl Barth werd in het interbellum nauwelijks college gegeven, terwijl theologisch Nederland inmiddels barthiaans werd), levert dit het beeld op van een naar binnen gekeerde, verstarde theologische faculteit, die alleen bij de achterban nog gezag genoot. In hoeverre verlamde dit de Vrije Universiteit in haar optreden tegenover de bezettende macht? En in hoeverre verklaart de tweederangspositie van de theologen binnen de universiteit hun overheersende rol bij de kerkscheuring in de Gereformeerde Kerken in 1944, die ook Zondergeld wel noemt, maar zonder dat het verband ervan

met de geschiedenis van de Vrije Universiteit duidelijk wordt. Er zijn kortom nog vele discussies te voeren, nieuwe en oude, en Zondergelds boek prikkelt daartoe minder dan verwacht.

George Harinck

J.P. Zwemer, *Zeeland 1945-1950* (Vlissingen: Den Boer de Ruiter, 2000, 719 blz, ISBN 90 74576 21 4).

Dit omvangrijke boek wordt in het voorwoord aangekondigd als eerste deel van een reeks studies over Zeeland in de periode 1945-1960. De regionale geschiedschrijving, die momenteel veel vruchten baart in de vorm van overzichtswerken van de historie van steden en provincies, omvat hiermee een nieuwe variant: de provinciale 'thick description'. Want die term is van toepassing op het grootste deel van het boek van Zwemer. Hij heeft weliswaar voor een ordenend principe gekozen door als centrale thema's de wederopbouw en de toenemende rol van de staat te nemen, maar dat neemt niet weg dat zijn studie een welhaast encyclopedisch karakter heeft gekregen.

Na uitgebreide hoofdstukken over Zeeland in het interbellum en gedurende de bezetting, wordt de naoorlogse geschiedenis in vier delen behandeld. Allereerst komt de 'evacuatieperiode' aan de orde. Na de bevrijding in november 1944 was een groot deel van de provincie door zware gevechten en inundaties in feite onbewoonbaar geworden. De vestiging van het centraal gezag na de bevrijding verliep in Zeeland buitengewoon moeizaam en onregelmatig. Zwemer volstaat hierbij niet met een analyse van de complexe verhoudingen tussen het voormalig verzet, het militair gezag, de vooroorlogse autoriteiten en de civiele diensten van de geallieerden. Hij slaagt er ook in over te brengen hoezeer de bevolking te lijden had, eerst onder het geweld van de bevrijding, vervolgens onder de bestuurlijke willekeur.

Zwemer legt een grote voorliefde voor het verhaal van de 'gewone man' aan de dag. Scherp wordt daardoor duidelijk hoe de tijd van herstel van oorlogsschade en voorzichtige wederopbouw door de Zeeuwse bevolking is beleefd. In het deel van het boek dat is gewijd aan de politiek, met als centrale thema de 'doorbraak', komt naar voren hoezeer sprake is geweest van lokale ontwikkelingen, waarin een gemeenschappelijke Zeeuwse noemer zich veelal hooguit deed vermoeden. Zwemers betoog is op dit punt niet veel meer dan smakelijke anekdotiek rond enkele hervormde predikanten die publiekelijk waren toegetreden tot de nieuwe Partij van de Arbeid, en oude SDAP-leden die het er maar moeilijk mee hadden dat de PvdA, hun nieuwe politieke tehuis, meedeed aan Koninginnedag. Bij de eerste naoorlogse kamerverkiezingen bleek de PvdA het in Zeeland heel behoorlijk te doen: de overloop naar de CPN was geringer dan in Nederland als geheel en bovendien bleek de PvdA in Zeeland nogal wat hervormde voormalige ARP-stemmers te trekken die voor een deel ook overstapten naar de andere winnaar in Zeeland: de CHU. Deze laatste slaagde er vervolgens bij de vlak na de kamerverkiezingen gehouden verkiezingen voor Provinciale Staten in om stemmen te winnen ten koste van de PvdA, die ook veel voormalige VDB-stemmen verloor aan de VVD. Provinciaal antisocialistisch standsdenken was dus sterker dan affiniteit met het landelijke doorbraakstreven. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1946 kwam echter naar voren dat de opmars van arbeiders in de Zeeuwse politiek niet te stoppen was. De vooroorlogse gezagsverhoudingen waren door de bezetting onherstelbaar aangetast, concludeert Zwemer.

Na meer dan 350 pagina's met dit soort aardige wetenswaardigheden volgen zes hoofdstukken onder de noemer 'Wederopbouw', waarin Zwemer zich méér dan een veredelde chroniqueur betoont. Geen 'thick description', maar een afgewogen betoog over het herstel van Zeeland na de oorlog. Een uitstekend hoofdstuk over grote

planologische ambities wordt gevolgd door hoofdstukken waarin scherp de belemmeringen voor modernisering naar voren komen. De bijzondere geografie van de provincie gekoppeld aan een gebrek aan middelen, stonden stedebouwkundigen en het provinciebestuur in de weg. Bovendien bleek de gebrekkige infrastructuur een hinderpaal voor de terugkeer van industrie. Eigenaren van verwoeste bedrijven

herstelden hun onderneming liever elders. Voorts was door de inundaties en de gevechtshandelingen de Zeeuwse woningvoorraad zwaar getroffen, ernstiger dan in welke andere provincie dan ook. De wederopbouw bood daarmee ongekende mogelijkheden voor architecten die vrijwel ongeremd hun gang konden gaan, wat resulteerde in een streekeigen variant van de overal in Nederland verrijzende wederopbouwarchitectuur. Het herstel van de landbouwgrond spitste zich toe op Walcheren, waar het landschap werd gereconstrueerd en de landbouw werd gemoderniseerd volgens de nieuwste inzichten. Meer dan honderd boerenbedrijven werden verplaatst naar de nieuwe Noordoostpolder, om ruimte te maken voor bedrijfsvergroting en rationalisering.

De kracht van de hoofdstukken over de wederopbouw is bovenal hierin gelegen dat er een echt Zeeuws verhaal valt te vertellen. Anders dan in de eerdere delen van het boek is de geschiedenis van Zeeland hier meer dan een optelsom van landelijke ontwikkelingen en lokale eigenaardigheden. In een zeer omvangrijk slotdeel schetst Zwemer de modernisering van de Zeeuwse maatschappij in al zijn geledingen rond 1950. De in 1945 ingezette voorzichtige politiek en bestuurlijke vernieuwing consolideerde zich, en door een actief overheidsbeleid op verschillende niveaus bloeide de Zeeuwse economie op. Hier laat Zwemer de belangrijkste ontwikkelingen uit de eerdere delen van het boek samenvallen, gecombineerd met beschouwingen over de voortgang van de modernisering van de samenleving zoals die ook elders in Neerland viel waar te nemen. Het laatste deel lijkt hiermee een opmaat voor een analyse, in het volgende boek, van een Zeeuws succesverhaal dat weinig afwijkt van de ontwikkeling van andere overwegend agrarische provincies. Maar zoals we allernaal weten: de kracht van het water bepaalde dat de Zeeuwse geschiedenis zijn eigen verloop kende. Pas in de slotzin van de conclusie wijst Zwemer vooruit naar de watersnoodramp van 1953.

De laatste twee delen van het boek doen uitzien naar het vervolg van deze studie, waarin ongetwijfeld de watersnoodramp centraal zal staan. Het geeft Zwemer hopelijk houvast voor een beschouwing waarin hij het eigene van de Zeeuwse geschiedenis scherp naar voren brengt. Dat kan een studie opleveren die evenwichtiger van opbouw is dan het hier besproken boek, waarin nog te vaak de anekdotes het zicht op de grote lijnen in de geschiedenis in de weg staan.

Dirk Jan Wolffram

R.E. van Holst Pellekaan, I.C. de Regt, *Operaties in de Oost. De Koninklijke marine in de Indische archipel (1945-1951)* (Amsterdam: De Bataafsche leeuw, 2003, 368 blz, €39,50, ISBN 90 6707 566 3).

Van Holst Pellekaan en De Regt hebben zich ten doel gesteld het gat te dichten tussen de honderden titels over het Nederlandse militaire optreden in Indonesië te land en de slechts twee studies die tot op heden aan het optreden van de Koninklijke marine daar zijn gewijd: het beleid van vlootvoogd vice-admiraal Pinke en het optreden van de mariniersbrigade. Hoog tijd dus om de operaties van vloot en marine luchtvaartdienst nader te beschrijven. De auteurs geven daarbij aan dat niet alle acties

konden worden beschreven en dat keuzes moesten worden gemaakt. Welke criteria daarbij zijn gehanteerd wordt evenwel niet aangegeven. Aangenomen wordt dat het hier de grotere operaties betreft die ten behoeve van actie te land zijn uitgevoerd en dat voor andere zaken, zoals de bestrijding van smokkel, het mijnenvegen en de inzet van vliegtuigen, zij zich vooral door het beschikbare archiefmateriaal en met name de wat uitgebreidere patrouilleverslagen hebben laten leiden.

Niettemin zal de lezer zich schrap moeten zetten: 386 pagina's op groot formaat bieden het nodige te verstouwen. De auteurs hebben veel werk verzet en de studie biedt veel meer dan alleen de aangekondigde beschrijving van marine-operaties. Er is ook een hoofdstuk over de activiteiten na de soevereiniteitsoverdracht. Minstens even boeiend als het verslag van de operaties is de beschrijving van de organisatorische opbouw van de marine in Indië na de oorlog: hoe met surplusvoorraden van elders een vloot wordt opgebouwd met een sterke nadruk op patrouillevaartuigen om de scheepvaart in de archipel te controleren en smokkel van wapens en ondernemingsproducten tegen te gaan. Dit was de hoofdtaak. De steunverlening aan operaties te land was meer incidenteel van aard. De vraag hoe effectief het tegengaan van smokkel was, kunnen de auteurs door het gebrek aan voldoende gegevens niet beantwoorden. Alleen voor 1948 staan cijfers ter beschikking. In moeilijk internationaal-rechtelijk vaarwater werden 10600 schepen aangehouden, waarvan liefst 20% naar een onderzoekshaven werd gedirigeerd of opgebracht.

Deze patrouilletaak waar vice-admiraal Pinke zich sterk voor maakte, bracht de tegenstellingen tussen de ‘Haagse’ en de ‘Indische marine’ sterk aan het licht. Nederland richtte zich op de herbouw van een vloot van kapitale schepen waar grote bemanningen voor nodig waren. Dat dreigde afgeremd te worden door een vloot van onderhoudsintensieve schepen voor een aflopende zaak in Nederlands-Indië die nutteloos zouden zijn voor een nieuwe Navo-taak. Dit is één decor waartegen de marine-inzet wordt afgezet. Het andere is de politieke context van die tijd, op zichzelf adequaat, maar het geeft het bekende neerlandocentrisch gerichte beeld. In de literatuurlijst ontbreekt dan ook elke verwijzing naar Indonesische of Engelstalige literatuur.

Door de uitgebreid weergegeven technische details over schepen, havens en vliegkampen, draagt de studie het karakter van ‘door marinelui voor marinelui’ geschreven. Er wordt ook flink met namen gestrooid. Voor betrokkenen van destijds zal dit een feest der herkenning betekenen en het biedt zeker voor andere geïnteresseerden boeiende doorkijkjes in het marineleven in die dagen, maar het ontneemt ook een beetje het zicht op de grote lijn. Dat is zeker voor de beginperiode mede het gevolg van de door de auteurs gekozen werkwijze. Zij kiezen voor die periode vooral voor een onderwerpsgewijze benadering langs de lijn van de verschillende regionale commando's en diensten, waardoor de chronologie van de gebeurtenissen in de rommelige en spannende maanden volgend op de Japanse capitulatie een beetje ondergesneeuwd raakt. Voor de beginperiode blijven ook nog wel wat zaken onderbelicht die iets meer relief aan de politiek-militaire context hadden kunnen bieden, zoals bijvoorbeeld het optreden van kapitein-ter-zee Huijer in Soerabaja en het ongelukkige beleid van admiraal Helfrich waardoor het grootste deel van de mariniersbrigade onnodig in Malakka belandde. De pioniersgeest en vindingrijkheid in die eerste periode wordt echter in rijk detail beschreven toen de marine zich van scheepjes bediende met namen als ‘Bali's laatste hoop’.

Van de lezer wordt verder enige geografische lenigheid verwacht. Zeker wanneer de acties worden beschreven, wordt men van links naar rechts door de archipel gevoerd. Kaarten bieden daarbij een goede ondersteuning, al ontbreekt een kaartje waarop de bevelsgebieden en de steunpunten in de archipel zijn weergegeven. Wel moet gezegd worden dat het boek voortreffelijk is geïllustreerd en van uitgebreide

overzichten van het aanwezige materieel is voorzien. Een notenapparaat ontbreekt. Jammer genoeg is er ook niet voor gekozen om aan het eind van elk hoofdstuk een samenvatting te geven van de voornaamste bronnen om latere wetenschappers een vingerwijzing te geven. Wel is aangegeven welke archieven en collecties zijn geraadpleegd.

D.C.L. Schoonoord

M. Elands, A. Staarman, ed., *Afscheid van Nieuw-Guinea. Het Nederlands-Indonesische conflict 1950-1962* (Bussum: Thoth, 2003, 207 blz., ISBN 90 6868 323 3).

Tot zeer recent heeft de Nederlandse staat zich - om het diplomatiek uit te drukken - doorgaans niet bijzonder genereus betoond jegens degenen die hem als beroeps- of dienstplichtig militair onder moeilijke omstandigheden hebben gediend. Tegenwoordig is een omslag merkbaar. Nieuwe psychologische inzichten hebben daarbij een rol gespeeld. De Jongs introductie van het begrip 'geschonden groepen' zal ook het zijne hebben gedaan. In dit fraai verzorgde boek, uitgegeven onder auspiciën van het Veteraneninstituut en het Legermuseum, staan in feite de militairen centraal die in Nieuw-Guinea hebben gediend tussen eind 1949 en de zomer van 1962.

Het boek opent met een analytische beschrijving van het Nederlandse Nieuw-Guineabeleid door de gerenommeerde journalist John Jansen van Galen. Daarna beschrijft de historicus Rein Bijkerk hoe dit beleid weerklank vond in parlement en pers. Jos Hilkhuijsen, cultureel antropoloog, geeft in een rijk verluchte bijdrage aan hoe de Nieuw-Guinea-kwestie motieven bood aan vele Nederlandse tekenaars van politieke prenten. De historicus Hans Meijer behandelt een bij uitstek delicaat onderwerp: de volksraadpleging na de overdracht van het gebied aan Indonesië die, zoals hij duidelijk aangeeft, eigenlijk geen gelegenheid gaf tot vrije keuze. Martin Elands en Mathieu Willemsen, respectievelijk historicus en kunsthistoricus (beiden met als bijzonder aandachtsveld militaire geschiedenis) beschrijven en analyseren het Nederlandse militaire optreden. De twee laatste bijdragen hebben rechtstreeks betrekking op de ervaringen van de Nieuw-Guinea-veteranen. Twee brieven van Arie Langenberg, die als dienstplichtig militair in 1961-1962 in Nieuw-Guinea het hoogtepunt van de crisis beleefde, geven zijn persoonlijke ervaringen weer. Drie auteurs afkomstig uit de wereld van psychologie en communicatiewetenschap belichten tenslotte met redacteur Elands, historicus, hoe het na 1962 met de Nieuw-Guinea-veteranen gegaan is, in hoeverre zij 'erkenning' hebben ondervonden, hoe het met hun 'welzijn' en hun onderlinge 'solidariteit' gesteld is.

De kennismaking met dit boek was voor mij een verfrissende ervaring. Voor een officieuze uitgave, ingeleid door de directeur van het Veteraneninstituut en de directeur van het Legermuseum, is het mijns inziens uitzonderlijk dat totaal geen poging wordt gedaan dingen mooier voor te stellen dan zij geweest zijn en dat fouten onverbloemd worden erkend. Ik hoop en verwacht dat dit boek door vele Nieuw-Guinea-veteranen zal worden gewaardeerd als een betrouwbare herinnering aan 'hun' verleden. Voor anderen kan het een waarde volle inleiding zijn tot een in ieder geval merkwaardige episode uit de Nederlandse geschiedenis. Dat komt zowel door de kwaliteit van de genoemde artikelen als door die van het 'bijwerk'. Overigens is de opgenomen bronnenlijst in feite een literatuurlijst. Ten aanzien van pagina 129 (in het stuk van Elands en Willemsen) veroorloof ik mij twee aanmerkingen op terminologisch gebied. Een oorlogsschip is niet 'de' Hr. Ms. maar simpelweg 'Hr. Ms.' De daar genoemde Indonesische oorlogsschepen behoren te worden aangeduid als 'torpedomotorboten'.

Ph.M. Bosscher

W. Willems, *Stadskind. Kroniek van een naoorlogse jeugd* (Amsterdam: Bert Bakker, 2003, 310 blz., ISBN 90 351 25592).

Tussen 2 november 2001 en 27 januari 2003 wijdde de *Haagsche Courant* iedere zaterdag een

hele pagina aan de Haagse samenleving in de jaren vijftig en zestig. De pagina werd gevuld met een selectie van ingezonden memoires van ruim tweeduizend lezers en een wekelijkse rubriek van Wim Willems met zijn jeugdherinneringen. In *Stadskind* zijn de bijdragen van Willems gebundeld. De stukjes van de lezers zijn overigens ook in boekvorm uitgegeven: *Mijn stad. Herinneringen van Hagenaars* (Bzztoh, 2003).

Het boek van Wim Willems speelt zich voornamelijk af in het Valkenboskwartier, waar de schrijver opgroeide als oudste zoon van een bouwvakarbeider. Het gezin had het niet breed en moest, evenals veel buurtgenoten in die tijd, de etage woning delen met een kostganger om de inkomsten van de vader aan te vullen. De stukjes van Willems geven een aardig beeld van het wel en wee in de wijk en van zijn bewoners. Hij vertelt smakelijk over de winkeliers en de straathandelaren met hun handkarren, het spelen en kattekwaad uithalen in de nog vrijwel autoloze straten, zijn uitstapjes, de school, zijn vrienden en zijn familieleden.

Inhoudelijk zijn de verhaaltjes ongewijzigd uit de krant overgenomen. Redactioneel schijnt er het een en ander aan gecorrigeerd te zijn, maar dat is dan wel tamelijk slordig gedaan. Sommige stukjes hebben kop noch staart. Het taalgebruik is ook niet erg mooi: wezen in plaats van zijn, en veel verkeerde uitdrukkingen als: ‘ik eindigde op de schouders van mijn vader’ (276), of: ‘mijn zeventienjarige dagdromen’ (268) en dergelijke.

Als gezellige bijdrage voor een pagina in de *Haagsche Courant* zijn de stukjes best aardig, en met het idee om ze gebundeld uit te geven is ook niets mis, maar de opmerking op de achterzijde van het boek, dat de verhalen verweven zijn met de sociale geschiedenis, plus de introductie van Willems als auteur van verschillende historische standaardwerken, wekt de indruk, dat het om een sociaal-historisch boek gaat en dat lijkt me toch wat overdreven. Het boek bestaat uit louter persoonlijke anekdotes, zonder enige algemene samenhang. Bovendien geeft de schrijver zelf in zijn nawoord aan, niet als professioneel historicus te werk te zijn gegaan, omdat dit hem te veel tijd zou hebben gekost.

Tijdgebrek of iets anders; voor iemand die zegt zijn boek te beschouwen als onderdeel van een uniek sociaal-historisch project, is hij wel onzorgvuldig met historische feiten omgegaan. Hij vermeldt zelden in welke periode het verhaal zich afspeelt, alsof er geen verschil bestaat tussen de jaren vijftig en zestig. Ook generaliseert hij erg gemakkelijk. Zo gingen Hagenaars volgens hem destijds niet naar buiten; het was het koelkastloze tijdperk; en veel mannen hadden in die tijd - net als zijn vader - korte armen, om maar iets te noemen. De vakantiekolonie was, naar hij beweert, haar tijd ver vooruit, omdat je daar moest douchen en tandenpoetsen. Iemand die niet beter weet, krijgt van hem toch wel een vrij eenzijdig beeld voorgeschoteld.

Dit boek gaat over de persoonlijke jeugdherinneringen van Willems, en het beeld dat wordt opgeroepen, is dan ook vooral van de auteur zelf. Als ‘beeld en werkelijkheid in de scheikundedoos van zijn geheugen soms verkeerd gemengd’ zijn, om het maar met zijn eigen woorden te zeggen (305), is dat voor een luchtig boekje misschien niet zo bezwaarlijk, maar voor een historisch project had hij beter wel een beetje professioneler te werk kunnen gaan.

Rose Marie Schenkels

G. Oostindie, I. Klinkers, *Decolonising the Caribbean. Dutch policies in a comparative perspective* (Amsterdam: Amsterdam university press, 2003, 291 blz., ISBN 90 5356 654 6).

Deze Engelstalige, vergelijkende studie over het dekolonisatieproces in de Nederlandse Caraïben is bijzonder welkom. Het vormt een (voorlopig?) sluitstuk van de driedelige reeks over dit

dekolonisatieproces: *Knellende Koninkrijksbanden* en de korte samenvatting van deze uitputtende, 1700 pagina's tellende studie, geschreven door Oostindie en Klinkers, en Klinkers' dissertatie *De weg naar het Statuut*, die reeds vanuit een vergelijkend perspectief geschreven werd. De auteurs constateren in de inleiding van het hier besproken boek, dat de gehele naoorlogse periode beslaat, 'Much has been written on the post-war decolonisation in the Caribbean, but rarely from a truly comparative perspective, and - apart from Dutch-language studies - seldom with serious attention to the former Dutch colonies of Suriname, the Netherlands Antilles and Aruba. The aim of the present study is to help bridge these gaps' (10). In deze dubbele opzet zijn de auteurs meer dan geslaagd. Want naast een analyse van de buitenlandse dekolonisaties en een overzicht van het Nederlandse dekolonisatieproces in de regio voegen zij nog drie thematische hoofdstukken toe, over ontwikkelingshulp, migratie en de culturele betrekkingen. Zelfs Susan Legêne, die eerder de politieke focus van *Knellende Koninkrijksbanden* in *Nieuwste Tijd* bekritiseerde, kan ditmaal tevreden zijn.

De eerste drie hoofdstukken behandelen respectievelijk de Britse, Franse en Amerikaanse Caraïben. In het Britse geval is de dekolonisatie het verst gevorderd. De meeste koloniën verwierven in de loop van de jaren zestig en zeventig volledige onafhankelijkheid. Met tegenzin behield Engeland de soevereiniteit over enkele kleine eilanden, die weinig ontwikkelingshulp en weinig emigratiemogelijkheden ontvingen. Het andere uiterste wordt gevormd door de Franse overzeese departementen Martinique, Guadeloupe en Guyane die dezelfde ondergeschikte status als de departementen in Frankrijk zelf behielden. Antilliaanse protesten leidden slechts tot de verlening van enkele autonome bevoegdheden. Daar staat tegenover dat de Antilliaanse Fransen hun eigen afgevaardigden in het Franse parlement mogen kiezen, vrij naar Frankrijk kunnen emigreren en royale financiële hulp en sociale uitkeringen ontvangen. De Amerikaanse gebiedsdelen Puerto Rico en de Maagdeneilanden bevinden zich tussen de Franse en Britse uitersten in. Ze verkregen geen onafhankelijkheid of volwaardige 'statehood', maar wel een ruime mate van autonomie en royale migratiemogelijkheden en financiële steun. Van de Nederlandse Caraïben benaderde Suriname het dichtst het Britse voorbeeld door in 1975 volledige onafhankelijkheid te verwerven, terwijl de Nederlandse Antillen en Aruba ongeveer een zelfde autonome positie als Puerto Rico en de Maagdeneilanden innemen.

De vier chronologische hoofdstukken die het politieke dekolonisatieproces in de Nederlandse Caraïben behandelen, bevatten voor de Nederlandse lezer uiteraard weinig nieuws. Achtereenvolgens beschrijven die hoofdstukken beknopt de vooroorlogse koloniale periode, de weg naar het Statuut van 1954, de betrekkelijk rustige verhoudingen tussen de verlening van autonomie in 1954 en de volksopstand in Willemstad in 1969, het Nederlandse streven naar volledige onafhankelijkheid sindsdien, de overhaaste doorvoering van die onafhankelijkheid voor Suriname in 1975, onder het progressieve kabinet-Den Uyl, het vasthouden aan blijvende autonomie door de Antillen, de verlening van een 'status aparte' aan Aruba, de aanvaarding van blijvende autonomie door Nederland rond 1990 en de recente spanningen tussen de Antillen en Nederland, vooral onder druk van de massale emigratie uit Curaçao.

Een positieve kanttekening vormt de ruime aandacht die de auteurs aan de doorwerking van de problematische Indonesische dekolonisatie besteden. De

Koninkrijksconceptie van het Statuut was oorspronkelijk bedoeld om Indonesië blijvend aan Nederland te binden. Een streven dat voor Indonesië mislukte maar aanvankelijk slaagde voor de West. Bij de 'model-dekolonisatie' van Suriname speelde ook een rol dat Den Uyl en Pronk de fouten begaan bij de dekolonisatie van Indonesië wilden goedmaken - een streven dat nieuwe, onvoorziene fouten schiep. Een kritische kanttekening bij deze chronologische hoofdstukken is een zekere neiging tot 'Antillen-

centrisme'. De dekolonisatie van Suriname, vervat in een hoofdstuk over de periode 1954-1975 van 29 pagina's, komt er enigszins bekaaid af in vergelijking met het volgende hoofdstuk van 45 pagina's dat uitsluitend de Antilliaanse toestanden na 1975 behandelt. Tenslotte zijn zowel de bevolking van Suriname als die van de Surinaamse diaspora in Nederland groter dan de Antilliaanse. De toelichting van het uitzonderlijk progressieve karakter van het kabinet-Den Uyl, waarmee het hoofdstuk na 1975 begint, was ook beter op zijn plaats geweest in het voorafgaande hoofdstuk.

De drie thematische slothoofdstukken, die achtereenvolgens de ontwikkelingssamenwerking, de emigratie en de culturele betrekkingen behandelen, zijn betrekkelijk origineel en bevatten interessant, recent cijfermateriaal. Volledige onafhankelijkheid blijkt een hoge prijs te hebben. De onafhankelijke landen in de regio hebben een laag BNP per hoofd, ontvangen weinig hulp, ondergaan beperkingen op de emigratie en blijven opgescheept met de taal van de kolonisator. Maar de veel comfortabeler positie van de autonome en niet-autonome gebiedsdelen op deze terreinen heeft ook een prijs: een grote mate van financiële afhankelijkheid van de metropool. In het geval van Nederland en de Antillen leidt die afhankelijkheid onder druk van de massale emigratie en tekortkomingen van het lokale bestuur tot toenemende fricties. Terecht concluderen de auteurs echter dat Nederland en de Antillen door het Statuut, dat niet eenzijdig opgeheven kan worden, in de toekomst tot elkaar veroordeeld zullen blijven. Met die, voor sommige lezers wellicht deprimerende conclusie, besluiten ze een mooi, zeer bruikbaar boek over de dekolonisatie van de Nederlandse Caraïben in vergelijkend perspectief.

Maarten Kuitenbrouwer

M. van der Land, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66, 1966-2003* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2003; Den Haag: Sdu uitgevers, 2003, 512 blz., €30,-, ISBN 90 12 09573 5).

Eindelijk, een serieuze studie over D66! Het is een bijzondere partij, qua ideologie, organisatie en geschiedenis. De partij kent weinig soortgenoten in andere landen, al zijn er overeenkomsten met de Italiaanse Partito Radicale, de Franse Radicaux de Gauche en mogelijk Shinui (sinds 1992 deel van Meretz) in Israel. Toch hebben historici en politicologen opvallend weinig aandacht aan de Democraten besteed. Het proefschrift van de Leidse politicoloog Menno van der Land voorziet dus zeker in een behoefte.

Van der Land plaatst D66 niet in een vergelijkend perspectief, maar schrijft een puur Nederlandse partijgeschiedenis. Hij gebruikt daarbij een voor de hand liggende periodisering: drie bloeiperiodes (1966-1970, 1975-1981 en 1985-1994), telkens gevolgd door jaren van electorale achteruitgang en (doorgaans ook) identiteitscrises en financiële nood.

De Democraten werden door hun plotselinge succes bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1967 verrast (zeven zetels, ongehoord voor een nieuwe partij in die tijd). Hun historiograaf lijkt die verrassing te delen en niet goed te kunnen verklaren. Theorieën over het succes van nieuwe partijen doet hij in een

paar zinnen af als ‘niet echt bruikbaar’ of ‘nogal beperkt bruikbaar’ (409). Dat is jammer, want ‘case studies’ kunnen immers juist dienen om theorieën te toetsen en te verbeteren. Valt de opkomst van D66 niet grotendeels toe te schrijven aan een gunstige ‘political opportunity structure’ in het Nederlandse partijenstelsel, dat door ontzuiling en snel op elkaar volgende kabinetswisselingen (zonder verkiezingen) rond 1966 duidelijk in een crisis leek te verkeren? De oprichters van D66 legden met hun pamflet de vinger op de zere plek,

spraken een groeiende hoog-opgeleide nieuwe middenklasse aan en maakten goed gebruik van moderne reclametechniek en het charisma van Van Mierlo.

Zoals nagenoeg elke succesvolle nieuwkomer in het partijbestel kon D66 niet meteen zijn draai vinden. Vanaf het begin worstelden de Democraten met het dilemma, of ze een 'normale' partij even links van het midden wilden worden of een protestbeweging en 'anti-systeem' partij wilden blijven. De partij koos uiteindelijk voor het eerste, maar niet zonder kleerscheuren, conflicten en afsplitsingen - al hadden die over het algemeen weinig te betekenen. Van Mierlo zette in 1971 al het 'krankzinnig avontuur' met PvdA en PPR door, en het scheelde weinig of hij groef daarmee zijn politieke 'graf' en bijna sleurde hij de hele partij met zich mee. Vooral door de inzet van Glastra van Loon en onder de bezielende leiding van Terlouw brak een tweede bloeiperiode aan, waarin D66 zich als vierde stroming (naast christen-democraten, sociaal-democraten en liberalen) trachtte te manifesteren. In 1981 keerde plotseling het tij. Was dat de schuld van Terlouw, die als minister te weinig leiding kon of wilde geven aan de partij, en bovendien met fractievoorzitter Brinkhorst niet goed door één deur bleek te kunnen? Werden de vaak naïeve Democraten gemangeld door de 'machtspartijen' CDA en PvdA? Of gaf het 'verraad' van Ameland (gasboringen) en Amelisweerd (wegaanleg ten koste van natuur) de doorslag? Van der Land gaat een keuze hier wijselijk uit de weg, al besteedt hij relatief veel aandacht aan de eerste factor en erg weinig aan de laatste.

Vervolgens beschrijft hij met mededogen de hopeloze taak van Engwirda om de Democraten in de volgende neergaande periode (1981-1984) te leiden. De terugkeer van Van Mierlo in 1985 deed een nieuwe bloeiperiode aanbreken. Deze eindigde pas in 1994: een electoraal hoogtepunt (24 zetels), maar ook een politieke triomf, de installatie van het eerste paarse kabinet. Van der Land werpt en passant nieuw licht op de formatie van dat kabinet en maakt duidelijk hoe Van Mierlo onder druk van Kok besloot het fractievoorzitterschap in de Tweede Kamer in te ruilen voor het ministerie van buitenlandse zaken. Mede hierdoor luidde hij een nieuwe periode van neergang en interne moeilijkheden in: door zijn functie - met veelvuldig verblijf in het buitenland - kon hij de partij niet meer goed leiden. D66 raakte opnieuw bekneld tussen coalitiepartners en verloor geleidelijk zijn politieke gezicht. Van der Land laat zien hoe de verschillende opvolgers van Van Mierlo tot op de dag van vandaag daarmee worstelen.

In hoofdstuk 8 tracht de auteur de ontwikkeling van D66 te analyseren en politicologisch te interpreteren. Dit is niet het sterkste deel van zijn boek. Een groot aantal theorieën en typologieën passeert de revue, zodat het de lezer uiteindelijk duizelt, zonder dat er erg veel blijft hangen. Pas aan het eind wordt de bedoeling van het hoofdstuk enigszins duidelijk: de fundamentele dilemma's te schetsen waarmee D66 in de loop der tijd voortdurend geconfronteerd werd, in het spanningsveld tussen oorspronkelijke idealen en aanpassing aan het politiek systeem. Op strategisch en ideologisch vlak heeft de partij zich intussen aangepast, maar op organisatorisch gebied blijft de spanning tussen ideaal (directe democratie) en aanpassing (centralisatie en professionalisering) bestaan. De auteur wekt de indruk dat hij ook dit ideaal als illusie beschouwt, maar heeft misschien te weinig oog voor de (indirecte) invloed van D66 op de vèrgaande democratisering die zich de laatste paar jaar in andere, gevestigde partijen lijkt te voltrekken.

De kracht van het boek ligt ongetwijfeld in de beschrijving van de ideologische en organisatorische strijd die D66 met zichzelf heeft gevoerd. Helaas wordt het relaas regelmatig ontsierd door slordigheden, lelijke zinnen en kleine fouten, zoals: ‘het belangrijkste motief om in 1996 de partij op te richten’ (379). Soms is zijn slordigheid vermakelijk. Zo komt de naam Lange volgens het register negen keer in het boek voor; bij nader inzien blijkt het niet alleen om twee verschillende personen te gaan, Henk Lange en Jan de Lange, maar wordt ook zeven keer naar het bijvoeglijk naamwoord ‘lange’ verwezen, wanneer dat toevallig aan het begin

van een zin staat en dus met een hoofdletter geschreven wordt: ‘Lange tijd...’(68), ‘Lange vergaderingen...’(148). Verder laat Van der Land de lezer te vaak in het ongewisse over de context van een gebeurtenis. Hij schrijft bijvoorbeeld ‘Door de recente ontwikkelingen is het milieu het belangrijkste onderwerp in het verkiezingsprogramma’ (258) - we schrijven 1988 - zonder aan te geven welke ontwikkelingen hij bedoelt. Om in termen van de auteur te blijven: het is zeker geen ideaal proefschrift, maar evenmin een desillusie.

Paul Lucardie

K. Ribbens, *Universitaire journalistiek tussen onafhankelijkheid en informatievoorziening. Een geschiedenis van het U-blad* (Utrecht: Matrijs, 2003, 224 blz., €17,95, ISBN 90 5345 232 X).

Met het verschijnen van diverse studies over landelijke en regionale dagbladen is persgeschiedenis tot een volwassen loot aan de historische boom uitgegroeid. Nu is er ook een studie naar het Utrechtse universiteitsblad. Al eerder waren enkele periodieken uit de wereld van het hoger onderwijs onderwerp van studie, maar de inspiratie tot dit boek kwam voort uit het feit dat in 1999 de Stichting Utrechts Universiteitsblad werd opgeheven en het blad werd ondergebracht in een zelfstandige universitaire dienst. Dat lijkt een organisatorische bijzaak, maar juist het gevecht om de organisatievorm staat centraal in het boek van Ribbens.

Het *U-blad* ontstond in 1969, een periode waarin politisering en studenteninspraak sterk opgeld deden. Anders dan op basis daarvan zou mogen worden verwacht, ontstond het blad niet uit een behoefte van studenten aan grotere openheid, maar op last van het universiteitsbestuur, dat een verbeterde informatievoorziening voor zijn medewerkers en studenten nastreefde. Het had daarbij eerder een bedrijfsorgaan in gedachten dan een onafhankelijk weekblad. Door samenvoeging van enkele mededelingenbladen binnen de universiteit en het aantrekken van een professionele redactie dachten de bestuurders een vorm te hebben gevonden, waarbij informatie over wat er binnen de universiteit leefde en voorviel, op een heldere wijze naar buiten zou worden gebracht. De in dezelfde periode opgezette afdeling PR kende eenzelfde bestaansgrond.

Al snel bleek dat met name de hoofdredacteur een heel andere richting wenste in te slaan. Klakkeloos opnemen van mededelingen was zijn inziens een te slaafse opstelling tegenover de universiteit. Hij wilde een politiek links, kritisch geluid laten horen. Onduidelijk is in hoeverre de meerderheid van de lezers zo'n invulling wenste. Het lijkt eerder de ambitie van de hoofdredacteur zelf te weerspiegelen, die een ‘echte’ krant wilde maken. Een groep lezers viel het in ieder geval nogal rauw op het dak, namelijk die van de bestuurders van de universiteit. Zij waren bang voor negatieve berichtgeving over de instelling en wilden niet dat groepen binnen en buiten de universiteit zich geschoffeerd zouden voelen. Terecht vonden ze dat het *U- blad* informatie moest geven over en voor de universitaire gemeenschap. Dit conflict zat al ingebakken in de onduidelijke opdracht die de redactie van het universitaire weekblad had meegekregen. Ribbens doet vrij omstandig uit de doeken

hoe diverse commissies klaarheid probeerden te scheppen in de verwoeste onderlinge betrekkingen, wat uiteindelijk leidde tot het vertrek van redactieraad en hoofdredacteur en de invoering van een nieuw reglement.

Een nieuwe eindredacteur stuurde eind jaren zeventig het blad in rustiger en neutraler vaarwater. De tijdgeest veranderde, waardoor de gepolariseerde politieke stellingname verdween. Het afwentelen van dreigende bezuinigingen verlegde ook de prioriteiten van de redactie. Het blad

werd ondergebracht in een zelfstandige stichting. Dat de opheffing van die stichting in 1999 zonder grote conflicten gepaard ging, is het bewijs van de veranderende tijden en ook het grotere vertrouwen tussen redactie en broodheer.

De studie bestaat behalve uit de doorlopende, chronologische, grondtekst, uit enkele intermezzi die in afwijkend lettertype zijn gezet. In driekolomsopmaak zijn thema's uitgewerkt die zich in meer dan incidentele aandacht mochten verheugen, zoals emancipatie en democratisering. Omdat die thema's door het boek heen zijn gestrooid, staan ze soms chronologisch op een verkeerde plek. Dat komt de leesbaarheid niet ten goede. In een al evenmin zeer goed leesbaar grijs lettertype komen meer direct aan de inhoud van het blad gerelateerde onderwerpen aan de orde, zoals speciale kerstuitgaven of columns. Het lijkt er een beetje op dat die intermezzi de tekst wat moeten opleuken. De grondtekst is vrij feitelijk en droog, de bestudeerde notulen schijnen af en toe nog door in de tekst. Sommige botsingen en conflicten worden niet helder. De bronnen zwijgen blijkbaar en informanten hebben er niet over willen praten. Omdat vooral de hoofdredacteuren daarin een grote rol speelden, blijft de vraag open hoe groot de invloed was van de rest van de redactie. Wie bepaalde er eigenlijk welke rubrieken en columns werden opgenomen?

Het is uiteindelijk allemaal niet erg wereldschokkend. Hier wreekt zich de beperkte reikwijdte en betekenis van het onderwerp van deze studie. Verbreed had het boek kunnen worden door vaker en intensiever te vergelijken met collega-universiteitsbladen of met andere ‘corporate’ periodieken. De verschillen of overeenkomsten hadden dit boek voor een bredere doelgroep interessanter gemaakt.

Fred Vogelzang

Naamlijst van medewerkers/sters

[Om privacyredenen is dit tekstgedeelte niet zichtbaar.]

De auteurs

Erik Buyst (1960) is hoogleraar economische geschiedenis aan het Centrum voor Economische Studiën van de Katholieke Universiteit Leuven.

Jan Hoffenaar (1960) is hoofd Bureau Onderzoek en Publicaties van het Instituut voor Militaire Geschiedenis (Koninklijke Landmacht).

Peter Hoppenbrouwers (1954) is hoogleraar middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam.

Hein A.M. Klemann (1957) is sinds 1988 werkzaam aan de Universiteit Utrecht.

Wim Lefebvre (1978) is wetenschappelijk medewerker bij het Algemeen Rijksarchief te Brussel.

Summaries

Jan Hoffenaar, *'Will the Netherlands be defended?' The debate about NATO's main lines of defence at the beginning of the 1950s*

At the beginning of the 1950s, the Netherlands would not have been able to defend itself in the event of a Soviet attack. Despite the fact that NATO, under the leadership of the Supreme Allied Commander Europe, General Eisenhower, and later General Ridgway, was in the process of rapidly building up its defences, it was still incapable of conducting a forward defence. The pivotal political and military issue in the short term centred on one question: Which areas in Western Europe could and should be kept and which not? Answers to this question exposed conflicting national interests and points of view, particularly those of the Dutch and the French. As it was taking a considerably long time to build up the Netherlands' defences, the Dutch government had very few trump cards to add weight to its demands. Indeed, in the summer of 1952, when Parliament asked to be given a precise account of how the Dutch defences were progressing, the government was practically boxed into a corner.

Peter Hoppenbrouwers, *1302-2002. The Battle of the Golden Spurs and its impact on modern times*

The commemoration, in 2002, of the 700th anniversary of the Battle of the Golden Spurs at Courtray has generated a stream of new books and articles. They shed new light on two quite different aspects of this memorable event which took place on 11 July 1302: First, the transformation of the battle into a veritable *lieu de mémoire*; second, the interpretation of the event itself through a more sophisticated explanation of its underlying causes and wider impact, as well as alternative views about the military action that took place. What makes the first aspect so very fascinating is the fact that the myth of 1302 eventually turned into a battlefield itself, where Flemish and Belgian nationalists sat face-to-face, and where three of the overarching ideologies of the nineteenth century - Liberalism, Christian denominationalism, and Socialism - collided. The pacifying tendency among most Belgian national politicians and professional historians, as well as the gradual appropriation of the myth of 1302 by Flemish nationalists, hampered and complicated its transformation into a collective 'place of remembrance' acceptable to all Belgians. One conclusion regarding the second aspect is that recent authors have great difficulty escaping the dominant models of interpretation of Moke/Pirenne in the social and economic field, and Verbruggen in the field of military tactics.

Eric Buyst en Wim Lefebvre, *The Netherlands economy during World War II viewed from a Flemish/Belgian perspective*

Hein Klemann's book provides a general overview of the performance of the Dutch economy during World War II. It also deals with exploitation by the German war machine, production for the black market, price controls, and monetary and fiscal policies. The reconstructed macro-economic data, such as the evolution of real wages, is sometimes prone to serious methodological flaws. For other variables, such as agricultural production in 1945 and international trade, it is clear that more research is necessary to produce reliable indicators. Despite these critical remarks, Klemann's book offers a valuable synthesis, and other countries, such as Belgium, can use it as a source of inspiration.

Hein A.M. Klemann, *Reaction to Buyst and Lefebvre*

I only partly agree with Buyst and Lefebvre's contention that I am no longer interested in treating the problems of collaboration and resistance as a key subject in World War II history. I oppose only a historiography in which moral answers are given to the question on why resistance was limited and adaptation common in the early years of the German occupation in the Netherlands. To answer this question, it is better to look for concrete differences between the Netherlands and other Western European countries. Its economic history can provide such an answer. In the Netherlands, the early years of the German occupation represented a period of economic welfare. As a result of the opening of the German market after a period of almost 10 years of German economic isolation, and as a result of enormous German orders, the Dutch economy flourished from July 1940 until late 1941. It ended the period of pre-war depression and mass unemployment. Together with the well-organised distribution of food, this economic boom may not have resulted in an outright acceptance of the occupation, but it at least made it easier for the population to accept what seemed to be inevitable anyway.

Buyst and Lefebvre do not agree with the way I calculate from the new series of the national income, which showed a very limited decline, and available national income, which showed a dramatic decline from 1942 onwards, by subtracting the German withdrawals of goods and services from the Dutch economy from the national income. In their opinion, only income transfers without compensation should be subtracted from national income to compute available national income. I agree with this, but do not believe that the Germans gave any compensation for their withdrawals. Of course, Buyst and Lefebvre are right; Dutch companies were paid by the Germans for their orders, but the money with which they paid was illegally taken from the Dutch treasury or acquired by inflating the Dutch money supply without compensation. This is important because it makes clear that on the one hand Dutch national income did not

decline - as was thought until only recently - by almost 50% between 1938 and 1944, but only by 15%. Nevertheless, Dutch society rapidly declined into acute poverty because the occupier took up to 45% of the national income without compensation. As a result, available national income declined by more than 50%.

Nor do Buyst and Lefebvre like the way I explained my calculations: They think I am too cryptic. My reasons for this were because I believe that the book is important not only to economic historians but to everyone interested in World War II and I wanted to prevent it from only circulating among a limited number of economic historians. In fact, most of my calculations had already been published earlier. Of course, they are correct in their assertion that the decision to make the book available to a wider audience makes it hard to find all the explanations of the calculations. The explanations are present, however they tend to be brief and are scattered throughout the book. To compensate for this, I will publish all the calculations on the web, as soon as possible.

[Nummer 3]

‘C'estoit comme songe et mocquerie de parler de pardon.’ Obstructie bij een pacificatiemaatregel (1566-1567)*

Violet Soen

Inleiding

Het generaal pardon of pardon général - een tijdelijke gunst verleend aan een groep mensen die zich schuldig heeft gemaakt aan een misdrijf tegen de staat - werd in de vroegmoderne tijd beschouwd als een efficiënte strategie om een woelige maatschappij te pacificeren en de vorstelijke machtsuitoefening te herbevestigen.[1] Zo kondigden de landvoogden in de Nederlanden in de onrustige jaren 1570-1574 driemaal een generaal pardon af: Alva publiceerde het eerste generaal pardon op 16 juli 1570 in Antwerpen en verlengde dit vervolgens op Pinksteren 23 mei 1572, terwijl zijn opvolger, Don Luis de Requesens, op 6 juni 1574 een nieuw en breder generaal pardon afkondigde. Al deze verzoeningsinspanningen bereikten in 1576 een hoogtepunt in de Pacificatie van Gent.

Verschillende auteurs hebben het generaal pardon in de marge van hun eigen onderzoek bestudeerd. Gustaaf Janssens leverde pionierswerk in zijn studie naar de loyale oppositie in Brabant[2], terwijl Hugo de Schepper vooral de winst onderzocht die de landsheerlijke macht uit gratieverlening kon behalen.[3] Guido Marnef bekeek het effect van een dergelijke genademaatregel op de religieus vlottende middengroepen in Antwerpen[4] en Aline Goosens toetste in haar institutionele studie over de inquisitie(s) het generaal pardon op zijn comptabiliteit met de toenmalige ketterwetgeving.[5] In een recente overzichtsbundel *España y las 17 provincias de los Países Bajos. Una revisión historiográfica (XVI-XVIII)* handelen maar liefst twee bijdragen over ‘estrategias de pacificatión’ en ‘intentos de reconciliatíon’ tijdens de Nederlandse Opstand en in een derde artikel onderzoekt Geoffrey Parker de kans op pacificatie in

* We danken prof. dr. J. Roegiers en de redactie van de BMGN voor hun suggesties en opmerkingen bij het nalezen van het manuscript.

1 Zie: H. de Schepper, ‘Repressie of clementie in de Nederlanden onder Karel V en Filips II’, in: B.C.M. Jacobs, e.a., ed., *Een rijk gerecht. Opstellen aangeboden aan P.L. Nève* (Nijmegen, 1998) 341-364, 341 vlg, of de Spaanstalige variant van hetzelfde artikel: ‘Pena o gracia en Flandes bajo Carlos V y Felipe II (1521-1598)’, in: J. Martinez Millan, ed., *Felipe II (1527-1598), Europa y la Monarquía Católica* (2 dln.; Madrid, 1998) II, 795-814.

2 G. Janssens, *Brabant in het verweer. Loyale oppositie tegen Spanje's bewind in de Nederlanden van Alva tot Farnese, 1567-1578* (Kortrijk, Heule, 1989) 164-168 en 215-221.

3 De Schepper, ‘Repressie’, 346.

4 G. Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie. Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool 1550-1577* (Antwerpen, 1996) 172-176.

5 A. Goosens, *Les inquisitions modernes dans les Pays-Bas méridionaux, 1520-1633* (2 dln.; Brussel, 1997-1998) vooral I, 114-120.

de Lage Landen anno 1567 volgens de principes van 'counterfactual history.'[6] De redacteuren van deze bundel beschouwen het onderzoek naar pacificatiestrategieën als 'het huidige historiografische debat.'[7] Toch is het droevig gesteld met de feitenkennis over het generaal pardon tijdens het begin van de Opstand en zijn effectiviteit. Zo beweerde Geoffrey Parker over de mogelijke pacificatie in 1567 dat 'the duke [of Alba] also opposed the issue of a pérdon general (it was only promulgated in July (sic) 1574, after his recall)'[8], terwijl Alva juist tweemaal een pardon afkondigde en Requesens in juni 1574 de gratie uitvaardigde. Helaas staat Parker met zijn interpretatie- en dateringsfouten niet alleen[9] en daarom is het nuttig en nodig de geschiedenis van het generaal pardon nog eens grondig te bekijken.

In tegenstelling tot de bestaande historiografie richt dit artikel zich niet op de uiteindelijke effectiviteit van het generaal pardon, maar op de principiële discussie die aan de amnestie voorafging. Bekeken wordt hoe het generaal pardon in de jaren 1566-1567 als strategisch middel werd aanzien om de onrust van het eedverbond en de beeldenstorm te beëindigen. Het artikel gaat specifiek in op de mogelijke weerstand die een pacificatiestrategie kon oproepen, een tegenstand die zo hevig kon zijn dat zelfs het uitvaardigen van de maatregel gevaar liep. Het politieke debat in 1566 en 1567 toont aan dat voor de toenmalige beleidsmakers het doel (de pacificatie) niet steeds de middelen heiligde. Integendeel, vier jaar lang hielden reserves het uitvaardigen van een generaal pardon tegen. Naast fundamentele scepsis over het al dan niet verlenen van een algemeen pardon stonden ook de uitvoeringsmodaliteiten ter discussie. De Friese rechtsgeleerde Joachim Hopperus[10] formuleerde die terughoudendheid in regeringskringen als volgt: 'Et que c'estoit comme songe et mocquerie de parler de pardon sans cognoistre les personnes pour qui, ny les délicts ou crimes pourquoy.'[11]

6 A. Crespo Solana, M. Herrero Sánchez, ed., *España y las 17 provincias de los Países Bajos. Una revisión historiográfica (XVI-XVIII)* (Cordoba, 2002). Zie de bijdrage van H. de Schepper, 'Los Países Bajos y la Monarquía Hispánica. Intentos de reconciliación hasta la tregue de los Doce Años (1574-1609)', I, 325-354; B.J. García García, 'Ganar los corazones y obligar los vecinos. Estrategias de pacificación de los Países Bajos (1604-1610)', I, 137-166 en G. Parker, '1567: The End of the Dutch Revolt?', I, 269-290.

7 Crespo Solana, Herrero Sánchez, 'Introducción', in: *Idem*, ed., *España y las 17 provincias de los Países Bajos*, I, xv.

8 Parker, '1567: The End of the Dutch Revolt?', I, 276. Requesens kondigde een generaal pardon af op 6 juni 1574, Alva op 16 juli 1570.

9 V. Soen, 'Geen pardon zonder paus! Studie over de complementariteit van het pauselijk en het koninklijk pardon (1570-1574) en pauselijk inquisiteur-generaal Michael Baius (1560-1576)' (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement moderne geschiedenis, 2003) ix voetnoot 8.

10 Joachim Hopper(u)s (1523-1576). Fries rechtsgeleerde, vertrouweling van Viglius, raadsheer in de Geheime Raad (1561), zegelbewaarder voor de Nederlandse aangelegenheden (1566). Zie vooral: G. Janssens, 'Joachim Hopperus, een Fries rechtsgeleerde in dienst van Filips II', in: G. Asaert, e.a., ed., *Recht en instellingen in de Oude Nederlanden tijdens de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd. Liber amicorum Jan Buntinx* (Leuven, 1981) 420-433.

11 'Het was als een droom of spot om over vergiffenis te spreken zonder te weten voor wie of voor welke overtredingen of misdaden.' J. Hopperus, *Recueil et mémorial des troubles des Pays-Bas du Roy*, in: A. Wauters, ed., *Mémoires de Viglius et d'Hopperus sur le commencement des troubles des Pays-Bas* (Brussel, 1958) 231-374, zie 305.

Het 'generaal pardon' in de zestiende-eeuwse politieke cultuur

De zucht naar pacificatie manifesteerde zich op alle niveaus van de zestiende-eeuwse samenleving. Karel V formuleerde het samenspel van verwachtingen krachtdadig in het volgende devies aan zijn zoon Filips II: 'la sécurité, la quiétude et bon gouvernement.'[12]

Van het ruime scala aan pacificatiestrategieën bood vooral een genadig koninklijk optreden uitzicht op een harmonieuze samenleving. In de ogen van 'le menu peuple' moest een 'goede koning' net als Salomo rechtvaardig maar vooral genadig oordelen.[13] Sinds de Middeleeuwen fungeerde genadigheid als een aangeboren vorstelijke deugd ('innata clementia'). Als plaatsvervanger van God ('vicarius Dei') werd de koning geacht deze deugd steeds opnieuw in praktijk te brengen ('imitatio Dei').[14] De Renaissance had voor een heropleving van dit antieke keizersideaal gezorgd: Caesar was het schoolvoorbeeld van een genadige vorst, al verschilde de historische realiteit danig van Cicero's mythe.[15]

De vorstelijke vergevingsgezindheid via gratieverlening was een concretisering van de 'clementia principis'[16], waarbij de antieke deugd volgens Cicero en Seneca versmolt met de bijbelse plicht tot vergeving. Reflectie over religieuze absolutie en haar politieke vertaling werd door de Reformatie nog prangender aangezien sommige onderdanen zowel uit politiek als religieus oogpunt dwaalden.[17] Als vorstelijk prerogatief was gratie niet alleen een bewijs van de koninklijke autoriteit maar het was eveneens een middel om haar te versterken. Juristen beklemtoonden bovendien het potentieel om met gratie fijnere nuances in de rechtspraak tot uiting te brengen. Gratie werd daardoor een 'humaniserende correctiemogelijkheid.'[18]

Gratieverlening behoorde vaak tot het ceremonieel van een koninklijke intrede. De weldaad van de 'presentia regis' werkte in de regel door een 'absentia regis'.[19] De eventuele ontgoocheling bij aankomst van de koning (omdat de vorst toch niet over het wondermiddel bleek te beschikken om alle problemen op te lossen) werd dan weggewerkt via een daad van vergeving of genade.[20] Een politiek pardon, meestal in

12 J. Delumeau, *Rassurer et protéger. Le sentiment de sécurité dans l'Occident d'autrefois* (Parijs, 1989) 25.
13 P. Burke, *Volkscultuur in Europa, 1500-1800* (Den Haag, 1990) 149.
14 Janssens, *Brabant in het verweer*, 387 (vooral vanuit het beeld van de Koning-Goede Herder).
15 Een korte schets van M. de Waele over 'genade' in het vroegmoderne Europa vindt men als inleiding op: *Idem*, e.a., ed., *Clémence, oubliance et pardon en Europe, 1520-1650* (Cahiers d'histoire, la Revue du département d'histoire de l'université de Montréal, XVI (1996) ii, numéro spécial) 5-8.
16 Een studie over hoe de Oostenrijkse Habsburgers omgingen met dit topos van de 'genade van de vorst' (samenvatting van een proefschrift): V. Pokorny, 'Clementia Austriaca. Studien zur Bedeutung der Clementia Principis für die Habsburger im 16. und 17. Jahrhundert', *Mitteilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsforschung*, LXXXVI (1978) 311-364.
17 De Waele, *Clémence, oubliance et pardon en Europe, 1520-1650,* 5.
18 De Schepper, 'Repressie of clementie', 346-348.
19 De weldaad van de aanwezigheid van de koning werkte in de regel door zijn afwezigheid.
20 Algemeen principe bij: T. Zotz, 'Präsenz und Repräsentation. Beobachtungen zur königlichen Herrschaftspraxis im höhen und späten Mittelalter', in: A. Lüdtke, ed., *Herrschaft als soziale*

de vorm van een 'lettre de rémission', bracht symbolisch een dialoog tussen onderdaan en vorst tot stand.[21]

Het wettelijke kader in de zestiende-eeuwse Nederlanden ging ervan uit dat één enkele dader een gratieverzoek indiende bij de Geheime Raad, een van de drie collaterale raden. Berouwvolle ketters konden vanuit de gevangenis een procureur aanzoeken en een gratieproces bij de Geheime Raad inleiden, waarop die dan een beroep deed op de hulp van een inquisiteur voor de vereiste daaraan voorafgaande absolutie.[22]

Een generaal pardon probeerde op grote schaal te bewerken wat een eenvoudige persoonlijke gratie op microniveau beoogde: de verzoening van de vorst met zijn onderdanen en tegelijkertijd een herbevestiging van de koninklijke macht. De voorzitter van de Geheime Raad Viglius[23], vóór zijn Brusselse periode hoogleraar burgerlijk recht, omschreef de juridische implicaties van een generaal pardon treffend: 'una omnibus, si quid ab ipsis hac parte peccatum esset, venia.'[24] In onrustige tijden was een generaal pardon eveneens een pragmatische oplossing voor een falende justitie, die de massa schuldigen niet kon verwerken.[25] Bovendien vereiste het uitvaardigen van een generaal pardon een aangepaste ceremoniële enscenering zodat symbolisch een verzoening tussen vorst en onderdanen kon plaatsvinden en zodat die zich vervolgens in het collectief geheugen kon nestelen.[26]

In het Spaans-Habsburgse rijk fungeerde het generaal pardon dat Karel V in 1522 na de opstand van de 'Comuneros' verleende als het voorbeeld bij uitstek. Terwijl er stemmen opgingen om de opstandige Spaanse steden hun privileges te ontnemen

Praxis. Historische und sozial-anthropologische Studien (Göttingen, 1991) 168-194, zie 180 en Pokorny, 'Clementia'.

21 Voor een inspirerende cultuurhistorische en antropologische benadering van zestiende-eeuwse Franse 'lettres de rémission' (remissiebrieven): N. Zemon Davis, *Fiction in the Archives. Pardon Tales and their Tellers in Sixteenth Century France* (Stanford, 1987) of in Franse vertaling: N. Zemon Davis, *Pour sauver la vie. Les récits de pardon au seizième siècle* (Parijs, 1988).

22 Een volledig wettelijk overzicht voor gratieverlening bij 'crime d'hérésie' tussen 1521-1598 bij A. Goosens, 'Les grâces et rémissions de peine pour hérésie', in: De Waele, *Clémence, oubliance et pardon en Europe, 1520-1650*, 9-32, zie 10-17 of A. Goosens, *Les inquisitions modernes dans les Pays-Bas méridionaux, 1520-1633*, I. Een overzicht van de algemene gratieverlening: zie De Schepper, 'Repressie', 341-364.

23 Wigle Aytta van Zuichem (1507-1577): studies te Leuven en Dôle, officiaal bisschop Münster, lid van de Geheime Raad (1542) en uiteindelijk voorzitter van deze raad der juristen (1549). Zie: F. Postma, *Viglius van Aytta. Als humanist en diplomaat (1507-1549)* (Zutphen, 1983) en *Idem, De jaren met Granvelle (1549-1564)* (Zutphen, 2000).

24 'Eén vergeving voor allen, als ze hierin zouden gezondigd hebben.' Viglius, 'Recueil et mémorial des troubles des Pays-Bas du Roy', in: A. Wauters, ed., *Mémoires de Viglius et d'Hopperus sur le commencement des troubles des Pays-Bas* (Brussel, 1958) 1-230, 136.

25 De Schepper, 'Repressie', 346-348. Ook in Frankrijk speelde deze overweging mee in de amnestiepolitiek van Henri IV: M. Wolfe, 'Amnesty and 'Oubliance' at the End of the French Wars of Religion', in: De Waele, *Clémence, oubliance et pardon en Europe, 1520-1650*, 44-68, 49.

26 K.R. Bartlett, 'The Politics of Pardon: the Case of Sir John Cheke, 1556', in: De Waele, *Clémence, oubliance et pardon en Europe, 1520-1650*, 33-44, 33 en 42. Vgl. Wolfe, 'Amnesty and "Oubliance"', 49-50.

of tenminste toch buitensporigheden in de standenvertegenwoordiging te reduceren, koos

Karel V op eigen verantwoordelijkheid[27] voor de weg van de genade nadat de opstand militair neergeslagen was. De afkondiging op de marktplaats te Valladolid op Allerheiligen 1522, die met veel ceremonieel gepaard ging, luidde eerder symbolisch een reconciliatie in dan dat de justitie daadwerkelijk verzacht werd. Het pardon zou bijvoorbeeld 293 zeer verschillende personen de toegang tot genade ontzeggen. Karel V slaagde in zijn opzet want sindsdien zou hij als genadige vorst afgeschilderd worden. Dit (deels mythische) beeld werkt tot in de recente historiografie door.[28] In de Nederlanden werd het middel van een generaal pardon slechts op beperkte wijze gebruikt, namelijk voor de Friese ketters (1554). De uitvoering lag toen voornamelijk in handen van de inquisiteurs aangezien de absolutie van ketterij hun bevoegdheidsterrein was.[29]

'Les trois poincts de l'inquisition et modération et pardon'[30]

De vraag naar een generaal pardon in de Nederlanden zou niet opduiken als zelfstandige eis maar inhaken op reeds lang bestaande verzuchtingen betreffende de verzachting van de ketterwetgeving en de afschaffing van de inquisitie. Vooral de geheimhouding omtrent de hervorming van de bisdommen in 1559 had het gerucht gevoed dat Filips II hiermee de Spaanse inquisitie in de Nederlanden wilde introduceren. De mythe rond de inquisitie, een onderdeel van de zich halverwege de zestiende eeuw ontpoppende 'leyenda negra'[31], stond ver af van de dagelijkse leef- en werkwereld van het handjevol inquisiteurs dat toen nog in de Zeventien Provinciën aan het werk was. De twee resterende inquisiteurs-generaal Judocus Tiletanus (Josse Ravesteyn)[32] en Michael Baius[33] resideerden permanent in Leuven. In Vlaanderen

27 J. Perez, *La revolucion de las comunidades de Castilla (1520-1521)* (Madrid, 1978) 590-594.

28 M. Fernandez Alvarez, 'La proyeccion internacional: Diferencias entre Carlos V y Felipe II', in: *Dos monarcas y una historia en común. España y Flandes bajo los reinados de Carlos V y Felipe II* (Madrid, 2001) 39-48, zie 43.

29 Generaal pardon voor de ketters uit Friesland (1554): Archivo General Simancas, Secretaría de Estado, Negotiatíon de Flandes 508 (hierna AGS, E.), fol. 143. Afgekondigd op 18 juli 1554 door Franciscus Sonnius. Ook bij de aanstelling van Lindanus dacht men eraan een generaal pardon te verlenen: P.T. van Beuningen, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop. Bijdrage tot zijn biografie (1525-1576)* (Assen, 1966) 56.

30 Citaat uit: Hopperus, *Recueil*, 317.

31 W. Thomas, 'De mythe van de Spaanse inquisitie in de Nederlanden in de zestiende eeuw', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* [hierna *BMGN*], CV (1990) 325-353.

32 Judocus Tiletanus (Josse Ravesteyn) (1506-1570): doctor in de theologie, 'professor ordinarius', inquisiteur-generaal. A. Roersch, 'Ravesteyn, Josse', in: *Biographie Nationale* [hierna *BN*] (Brussel, 1866-1944) XVIII, kol. 802-806.

33 Michael Baius (1513-1589): doctor in de theologie, 'professor regius' scholastiek en exegese. Zie: E. van Eijl, 'Bay (Baius), Michael de', in: *Nationaal biografisch woordenboek*, I (Brussel, 1964) kol. 114-129 en E. van Eijl, 'Michael Baius, 1513-1568. Een studie over zijn leven tot aan de veroordeling door Rome in 1567' (Onuitgegeven proefschrift, Katholieke Universiteit Leuven, faculteit Letteren, departement geschiedenis, 1968) I, 264-265.

trad Pieter Titelmans nog steeds op, maar veel gematigder dan in zijn piekjaren.[34] In het Noorden

34 J. van de Wiele, 'De inquisitierechtbank van Pieter Titelmans in de zestiende eeuw in Vlaanderen', *BMGN*, XCVII (1982) 19-63, zie 55.

probeerde Lindanus het hof in Den Haag attent te maken op het ketterprobleem. De klaagzang op de lakse medewerking die Lindanus ontving uit regeringsmiddens, vormde het terugkerend refrein in zijn 'Persecutio Goessaica', een soort geestelijk testament waarin hij op uiterst persoonlijke wijze het verhaal van de 'troubles' probeerde te brengen.[35] Michael Baius beschouwde zijn inquisiteursambt zelfs als levensbedreigend.[36]

De beroemde brieven van Filips II, geschreven op 17 oktober 1565 vanuit zijn buitenverblijf Segovia, waren voornamelijk een aanmaning voor Margaretha van Parma omdat zij de inquisiteurs Baius en Titelmans niet genoeg te hulp kwam.[37] Toen de koning kort daarna vernam dat Baius en Ravesteyn, naar het voorbeeld van Lindanus, hun ambt neergelegd hadden, droeg Filips zijn halfzus Margaretha van Parma op de beide theologen ervan te overtuigen de inquisitie weer waar te nemen. Niemand mocht de inquisiteurs nog een duimbreed in de weg leggen.[38] Hoewel de brieven uit Segovia 'an sich' louter reacties waren op de persoonlijke lotgevallen van de resterende inquisiteurs-generaal Baius en Ravesteyn, werden ze in de Nederlanden als een zuivere programmaverklaring ontvangen.[39] De edelen sloten zich vanaf december 1565 aaneen rond een 'compromis' over de afschaffing van de inquisitie en een verzachting van de plakkaten. Zo'n vierhonderd edelen zouden daarmee de grenzen van hun loyaliteit verkennen.

Nog voor dit eedverbond zijn eisen in de vorm van een smeekschrift zou aanbieden, was het probleem al aan de orde bij de Raad van State op een zitting 'un jour vers

35 Stuk uit het Leuvense universiteitsarchief: J. Roegiers, 'Jan Frans van de Velde (1743-1823). Bibliograaf en bibliofiel', in: E. Cockx-Indestege, F. Hendrickx, ed., *Miscellanea Neerlandica. Opstellen voor dr. Jan Deschamps ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag* (Leuven, 1987) 66. Het stuk was oorspronkelijk in het bezit van Jan Frans van de Velde, die het manuscript verwierf bij de liquidatie van de bibliotheek van het Malderuscollege, het handschrift verhuisde met diens archiefmateriaal naar het Bisschoppelijk Seminarie in Gent.

In de 'Persecutio Goessaica' verwerkte Lindanus heel wat persoonlijke informatie, zodat het handschrift een uitzonderlijk egodocument uit de tweede helft van de zestiende eeuw werd. Naar ons aanvoelen is dit manuscript niet de verloren gegane autobiografie van Lindanus waarvan zijn bewonderaar en secretaris Havensius gebruik kon maken bij zijn 'Commentarius de erectione novorum in Belgio episcopatuum.' Van Beuningen, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop*, xxx-xxxiii.

36 Baius aan Lorenzo de Villavicencio (2/05/1566): AGS, E. 529, nr. 67.

37 Filips II aan Margaretha van Parma (17/10/1565): R.C. Bakhuizen van den Brink, J.S. Theissen, ed., *Correspondance française de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II (1565-1568)*, I (Utrecht, 1925) 98-104.

38 Filips II aan Margaretha van Parma (20/10/1565): AGS, E. 525, fol. 168, gepubliceerd in: *Colección de Documentos Inéditos para la História de España* (hierna: *CODOIN*) (Madrid, 1964-1975) IV, 326 of samengevat in: L.P. Gachard, ed., *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas publiée d'après les originaux conservés dans les Archives royales de Simancas* (hierna: Gachard, *CPhII*), I (Brussel, 1848) 372-374.

39 Vergelijk D. Lagomarsino, 'Court Factions and Formulation of Spanish Policy towards the Netherlands' (University of Cambridge, onuitgegeven proefschrift, 1974) 85: 'Philip's general understanding of the problem of the Netherlands was shaped by specific issues of Bruges as seen through Villavicencio's eyes.'

mymars' 1566.[40] De mededelingen van de graaf van Meghen, Charles de Brimeu[41] - in

40 'Een dag rond midden maart': Hopperus, *Recueil*, 303. Verslag van deze zitting bij Viglius, *Mémoires*, 135-137 en Hopperus, *Recueil*, 303-305.

41 Charles de Brimeu, graaf van Meghen (?-1572): luitenant en kapitein van Henegouwen, gouverneur van Gelre en Zutphen (1559-1570), gouverneur van Friesland, Overijssel en Groningen (1570-1572). Zie G. Guillaume, 'Brimeu (Charles de)', in: *BN*, III, 664-667.

1559 opvolger van Horne als gouverneur van Gelre en Zutphen - maakten het forum tot een crisis vergadering. Op zijn reisweg had de graaf de vergaderingen van het 'Compromis des Nobles' te Hoogstraten bijgewoond. In Brussel verklaarde de graaf van Meghen openlijk - weliswaar op basis van een 'étranger' wiens naam hij niet wilde onthullen - dat het eedverbond een leger van 35.000 man verzamelde zowel in binnen- als buitenland.

Volgens De Brimeu kon het landsheerlijk gezag slechts drie kanten uit: ofwel zelf tot bewapening overgaan, wat onmogelijk was zonder koninklijke toestemming die sowieso te laat zou komen, ofwel toegeven aan de ontevredenheid over de inquisitie en de plakkaten, maar daar zou Filips II heftig tegen protesteren. De enige tussenweg die er voor de graaf overbleef bestond uit 'd'adviser un moien pour leur donner contentement sur l'Inquisition et placarts' en tegelijkertijd de groep edelen te rehabiliteren door 'grâce et pardon.'[42] In Meghens pacificatiestrategie was de feitelijke pragmatische oplossing tevens een symbolische verzoening tussen Filips II en zijn weerspannige onderdanen die 'de koninklijke majesteit beledigden.'[43]

Onmiddellijk rees er principieel verzet. De andere raadsheren, die niet op de hoogte waren van de militaire demarches, waren zeer verbaasd over de verklaringen van de graaf (de edelen zouden uiteindelijk ongewapend hun smeekschrift aanbieden). De reacties op het door Meghen voorgestelde pardon voor de groep edelen waren scherp afwijzend. 'Id somnio simile videri', meldde Viglius. Zoals aangehaald meende Hopperus dat de raadslieden het voorstel zelfs als 'mocquerie' kwalificeerden.[44] De spontane houding van de raadsheren beklemtoonde vooral dat men toch niet op voorhand kon vergeven zonder de schuldenlast of de misdadigers te kennen. Volgens hen zou een overhaaste verlening van genade aan alle 'signataires', in het licht van de omstandigheden een aantasting van het koninklijk gezag betekenen in plaats van de koninklijke autoriteit te versterken.[45]

De oorspronkelijke weerstand tegen Meghens voorstel betekende niet dat het generaal pardon van tafel werd geveegd. Integendeel, de daarop bijeengeroepen vergadering van alle provinciegouverneurs - Oranje en Horne bleven weigeren deel te nemen - vond het idee zelfs noodzakelijk 'propter communem omnium securitatem.'[46] Bovendien kon Willem van Oranje - die ondertussen door zijn Tolerantiepreek zeer in diskrediet geraakt was - op die manier met een schone lei beginnen. Ook 'opportu-

42 'Een middel aan te raden om hun tevreden te stellen over inquisitie en plakkaten.' Het feit dat Viglius in zijn *Mémoires* het idee van het pardon niet aan zichzelf toeschrijft, weerlegt de stelling van Goosens dat hij diegene was die het pardon voorstelde; Viglius zou er zich wel voor inzetten. Goosens, *Inquisitions*, I, 97.

43 Viglius, *Mémoires*, 134-135.

44 'Dit leek (voor hen) gelijk aan een droom': Viglius, *Mémoires*, 135-137. Vgl. Hopperus, *Recueil*, 304-305.

45 Viglius, *Mémoires*, 136.

46 'Omwille van ieders (gemeenschappelijke) zekerheid': Viglius, *Mémoires*, 140. De uitnodigingen voor deze vergadering vertrokken op 20 maart.

nisme' en eigenbelang inspireerden de houding van de aanwezige provinciegouverneurs na hun verklaring dat ze de wapens niet wilden opnemen om de inquisitie of de ketteredicten te verdedigen. Zonder een volledige verzoening tussen vazallen en soeverein, kon men 'noch op vrede noch op rust' hopen. De provinciegouverneurs meenden dat het idee een kans van slagen had.[47]

Margaretha van Parma verwerkte de voorstellen van de Raad van State samen met het op 5 april aangeboden smeekschrift van het eedverbond tot een 'moderatie' (waarvan de tekst nooit van kracht werd). Het behoudende document voorzag in een verzachting van de straffen (behalve voor de anabaptisten) maar liet de inquisitie bestaan. Het pardon werd niet in de moderatie verwerkt. De suggestie tot pacificatie vanuit de regering werd daardoor formeel de laatste schakel van de 'tres puntos principales' die de edelen verlangden. Met dit drieledig eisenpakket vertrokken de baron van Montigny en de markies van Bergen op diplomatieke missie naar Madrid.[48]

Koninklijke obstructie smelt ogenschijnlijk onder druk

Magaretha van Parma bracht haar halfbroer onmiddellijk op de hoogte van Meghens relaas. In Madrid had de kritiek op een generaal pardon dezelfde structuur: vooral het collectieve karakter van de maatregel voor de 'opstandige edelen' was Filips II een doorn in het oog, al voegde hij er fijntjes aan toe:

> mais je ne suis si inhumain ny si rigoureux qu'en temps et lieu ... je ne veuille pardonner auculns de mes subgectz, ... non seulement comme prince à ses subgectz, mais comme de pere à filz.

Zij die 'par légèreté ou séduction' fouten begaan hadden, vielen met andere woorden onder het gebruikelijke individuele gratiebeleid.[49] Bovendien wilde Filips II onmiddellijk na zijn geplande aankomst in de Nederlanden ruimere graties verlenen, zoals ook in de Nederlanden algemeen verwacht werd.[50]

Door de aankomst van Montigny en Bergen op 17 juni 1566 veranderde Filips' spontane attitude tegenover 'les trois points de l'inquisition et modération et pardon' in een principieel discours. Meer dan andere vorsten uit zijn tijd maakte Filips II zich

47 Viglius, *Mémoires*, 141 en Hopperus, *Recueil*, 306.

48 Jean de Glymes, markies van Bergen (?-1567): ridder van het Gulden Vlies (1555), gouverneur van Henegouwen (1555), lid van de Liga tegen Granvelle, lid van het Eedverbond, stierf op deze diplomatieke missie te Madrid. A. Le Roy, 'Berghes (Jean de Glymes, marquis de)', *BN*, II, 221-231. Floris de Montmorency, baron van Montigny (1527-1570): broer van de graaf van Horne, lid van de Liga van Granvelle, werd op deze diplomatieke missie aangehouden om vier jaar later in Simancas gewurgd te worden. E. de Borchgrave, 'Montigny (Florent ou Floris de Montmorency, baron de)', *BN*, XV, 187-194.

49 Filips II aan Margaretha van Parma (6/05/1566): Theissen, *Correspondance française*, I, 143. Volledige paragraaf geciteerd door: Goosens, *Inquisitions*, I, 99. Vgl. Viglius, *Mémoires*, 155 en Hopperus, *Recueil*, 313.

50 Voorbeelden van gratieverlening bij intredes van Filips II: G. Parker, *The Grand Strategy* (Londen, 2000) 14. Verwachtingen die het bezoek bij de Nederlanders opwekte: Janssens, *Brabant*, 400-401.

zorgen over een ethische, morele en theologische rechtvaardiging van zijn politiek.[51] Achteraf beschreef Hopperus de reacties van Filips II tijdens deze periode als volgt: ‘de tant moins qu'encore que le Roy trouva bon de se conformer à tout ce que se requiert’, uit angst dat bij toegevingen het eedverbond nieuwe eisen zou gaan stellen.[52] Margaretha van Parma leek echter steeds meer gewonnen voor een verzoenende opstelling. Na brieven van Montigny smeekte de landvoogdes nogmaals de drie eisen zo vlug mogelijk toe te staan. Een generaal pardon was naar haar idee vooral voor de edelen bestemd, en kon eventueel uitgebreid worden naar andere groepen die de koninklijke majesteit beledigd hadden. Het verlenen van een generaal pardon verhinderde evenwel niet de voorbereiding van een militaire onderneming tegen diegenen die daarna nog de wapens zouden opnemen.[53]

De tegenstrijdige verklaringen die Filips II op 9 augustus aflegde, tonen aan dat obstructie tegen het generaal pardon onder dwang opzij geschoven kon worden, zonder dat Filips zijn principiële houding wijzigde. De druk kwam uit het Middellandse zeegebied waar de Turken de koninklijke vloot bedreigden.[54] Naar buiten toe stemde de koning in met ‘les trois poincts’ - weliswaar onder beperkende voorwaarden - en bracht hij Margaretha van Parma daarvan op de hoogte. De concessies volgden op een vergadering met drie ‘Nederlanders’ die zich als raadsheer aan het Madrileense hof bevonden: Charles de Tisnacq[55], benoemd in een functie in de Nederlanden maar wiens vertrek uitgesteld werd, de Friese jurist Hopperus die als zegelbewaarder zijn plaats kwam innemen en Josse Courtewille[56], tolk aan het hof.

Als voorwaarde voor ieder generaal pardon gold dat er voorzichtig mee omgesprongen moest worden. Net als Margaretha van Parma dacht Filips II in termen van een politiek pardon, niet alleen omdat het juist deze delicten waren waarbij het ‘Compromis’ over de schreef gegaan was maar ook omdat hij niet beschikte over volmachten om ketters te vergeven.[57] Filips II beschouwde zijn eigen concessies als buitensporig, naar alle waarschijnlijkheid omdat ze niet met zijn strategie strookten. De Madrileense tactiek bestond erin het katholieke geloof te bewaren in alle gebieden, zodat er geen domino-

51 F. González de León, G. Parker, ‘The Grand Strategy of Philip II and the Revolt of the Netherlands, 1559-1584’, in: Ph. Benedict, e.a., ed., *Reformation, Revolt and Civil War in France and the Netherlands (1555-1585)* (Amsterdam, 1999) 185-200.

52 ‘Steeds minder stemde de koning ermee in om zich aan te passen aan alles wat gevraagd werd’: Hopperus, *Recueil*, 327.

53 Margaretha van Parma aan Filips II (7/07/1566): AGS, E. 530, fol. 92 en volgende; uitgebreid samengevat in Gachard, *CPhII*, I, 428.

54 G. Parker, *Van beeldenstorm tot bestand* (Utrecht, 1981) 81 en F. González de León, G. Parker, ‘The Grand Strategy of Philip II’.

55 Charles Tisnacq (?-1573): raadsman van de Raad van Brabant (1527), lid van de Geheime Raad (1550), zegelbewaarder van de Nederlanden te Madrid (1559), president Geheime Raad (1570). Zie: J. Lefèvre, ‘Tisnacq (Charles de) ou Van Tisenaecken’, in: *BN*, XXV, 334-340.

56 Josse Courtewille (?-1572): lid van Filips' hofhouding, correspondent van Margaretha van Parma, vriend van Viglius, secretaris van Alva (1567). Zie: C. Piot, ‘Courtewille (Josse de)’, in: *BN*, XIX, 427-429.

57 Goosens, *Inquisitions*, I, 102.

effect zou kunnen ontstaan. Ook de koninklijke ambassadeur bij de paus, Don Luis de Requesens, werd op de hoogte gebracht van de concessies. Requesens liet weten dat paus Pius V akkoord ging met een pardon zolang het enkel politieke misdrijven kwijtschold. Absolutie van ketterij behoorde tot de pauselijke competentie.[58]

De uiterlijke toegevingen gingen evenwel vergezeld van een geheime verklaring waarin stond dat de koning zich niet gebonden achtte aan deze concessies, omdat zij onder druk tot stand gekomen waren.[59] De vorst maande zijn getuigen aan te zwijgen, totdat hij de verklaring op een gepaste tijd zou publiceren. De geheime verklaring biedt een directe blik op de eigen opvattingen van de koning over het generaal pardon en de afkondiging daarvan. Hij besefte goed dat vele edelen, provinciegouverneurs en vazallen aan de vorst een 'venia et plenissima indulgentia'[60] vroegen, al sloot hij van meet af aan gratie voor 'auctores, principales motores, fautores, duces et capita seditionem' uit.[61] Filips verleende de gunst enkel als 'necessarium remedium' wegens de religieuze onrust en het gevaar van openlijke rebellie van edelen of steden in de Nederlanden. De vorst benadrukte dat hij uit 'noodzaak' ertoe gekomen was zijn 'innata clementia' aan te wenden. Zijn raadsheren meenden eveneens dat de maatregel 'opportuun' was. Filips II voelde zich echter niet gebonden aan zijn concessies en hij behield de mogelijkheid om zwaarder te straffen. De brief met toegevingen en de bijhorende geheime verklaring tonen aan hoe ambivalent en tegelijk hoe principieel de obstructie tegen het pardon voor het eedverbond was: uiterlijk kon de tegenstand onder druk opgegeven worden maar onderhuids bleven de reserves bestaan.

Een generaal pardon als pacificatiestrategie na de beeldenstorm?

De beeldenstorm haalde de ambivalente en twijfelende houding van 'el rey prudente' in. Beleidsmakers beschouwden de Nederlandse beeldenstorm als een regelrechte 'fureur populaire' of een 'raige du peuple'[62] en begrepen de situatie in Franse termen en proporties.[63] Zij moesten nu niet alleen een 'groepje' dissidente edelen maar hele

58 Filips II aan Requesens (12/08/1566): AGS, E. 901, fol. 85; uitgegeven door L. Serrano, *Correspondencia diplomatica entre España et la Sante Sede durante el pontificado de S. Pio V* (hierna: *CD*), I (Madrid, 1914) 415 en in het Frans samengevat (met enkele Spaanse citaten) door Gachard, *CPhII*, I, 445. Requesens aan Filips II (18/09/1566): AGS, E. 902, fol. 24; uitgegeven door Serrano, *CD*, I, 341 en samengevat door Gachard, *CPhII*, I, 463.

59 Verklaring van Filips II voor een notaris in het bijzijn van Alva (Latijn) (09/08/1566): AGS, E. 531, fol. 52-53 (uiterst kort samengevat in Gachard, *CPhII*, I, 443) en kopie in AGS, E. 2842, niet gefolieerd: 'La protestación y declaración secreta que su Majestad hizó en el Bosque de Segovia, cuando concedió el perdon general de los rebeldes de Flandes, en la qual reserva algunos para ser castigados.' Vgl. G. Janssens, 'Collaboratie en repressie in de Nederlanden vanaf de komst van Alva tot de Pacificatie van Gent (1567-1576)', in: *Handelingen van het XXXIe Vlaams Filologencongres* (Brussel, s.a. [1977]) 265-270, zie 268.

60 'Vergeving en algehele kwijtschelding.'

61 'Daders, belangrijke aanzetters, schuldenaars of leiders en kopstukken van het verraad.'

62 A. Lottin, 'Pour une nouvelle lecture de l'iconoclasme aux Pays-Bas (1566)', in: A. Lottin, *Etre et croire à Lille et en Flandre. XVIe- XVIIIe siècle. Recueil des études* (Artois, 2000) 277-285.

63 H.G. Koenigsberger, *Monarchies, States Generals and Parliaments. The Netherlands in the Fifteenth and Sixteenth Centuries* (Cambridge, 2000) 213.

bevolkingsgroepen zien te pacificeren. De beslissingen in Brussel en Madrid verliepen door een 'politiek vacuüm' allesbehalve gelijktijdig, en waren evenmin op elkaar afgestemd. Tijdens de beeldenstorm handelde Margaretha van Parma op basis van de toegevingen, die Filips II uitgevaardigd had nog voor er sprake was van iconoclasme. Margaretha van Parma streefde zigzaggend naar pacificatie, terwijl Filips II en zijn 'Consejo' bij deze openlijke 'rebellie' eensgezind alle vorige concessies van tafel veegden.

In de Nederlanden was er allesbehalve unanimiteit over de te volgen koers om de schuldigen te straffen en bijgevolg waren de voorgestelde oplossingen heel diffuus.[64] De Nederlandse raadslieden ijverden in ieder geval voor 'doulceur'[65]; zelfs diegenen die verantwoordelijk waren voor repressie, geloofden in een generaal pardon - als vangnet voor een falende justitie.[66] Paradoxaal genoeg interpreteerden de edelen de wensen van de beeldenbrekers volgens 'hun' 'trois poincts'. Meer zelfs, er werd steeds vaker gesproken in termen van een generaal pardon en verzachting van de plakkaten.[67] Het verlangen naar een pardon kreeg steeds meer autonomie en bestond niet enkel meer uit een samenspel met 'l'inquisition et modération'. Bovendien zorgde de beeldenstorm ervoor dat de inhoud van het gevraagde pardon verschoof van een voornamelijk politiek pardon naar een gratie die zowel politieke als kerkelijke reconciliatie insloot, want voor beeldenbrekerij kon de wereldlijke vorst geen absolutie schenken. Vanaf de beeldenstorm was het buiten kijf dat een kerkelijke absolutie en reconciliatie 'el origen y fundamento del perdon'[68] werd, terwijl men bij het eedverbond enkel in termen van een politiek pardon dacht.

De landvoogdes stond onder zware druk en verleende verregaande concessies. Zo mochten de protestanten preken op die plaatsen waar vóór de beeldenstorm gepreekt was. De edelen van het eedverbond gingen vrijuit als ze een persoonlijk pardon aanvroegen (zoals Filips II op 9 augustus toegestaan had), terwijl de verantwoordelijken voor de beeldenstorm vervolgd moesten worden. Op 26 augustus 1566 vervatte de landvoogdes de beslissing in de vorm van een ordonnantie, waarna de stadhouders verantwoordelijk werden voor de uitvoering. Ook van dit akkoord zou later het gerucht verspreid worden dat het onder dwang was ontstaan en dat de koning er zich dus niet aan hoefde te houden.

Toen de provinciegouverneurs en stadhouders vanuit Brussel terugkeerden om orde op zaken te stellen in hun jurisdictiegebied, bleek eens te meer hoe ze aan de 'trois

64 Koenigsberger, *Monarchies*, 220.

65 'Een zachte opstelling': Vgl. Mansfelt aan Margaretha van Parma (9/8/1566): Gachard, *CPhII*, I, 443. Rossano aan Alessandrino (1/09/1567): L.P. Gachard, *Les bibliothèques de Madrid et de l'Escurial. Notices et extraits des manuscrits qui concernent l'histoire de Belgique* (hierna *Madrid*) (Brussel, 1875) 103.

66 Goosens, 'Réflexions', 19.

67 Vergelijk Heyndrikx' opmerking aan de hand van de brieven van Morillon. V. Heyndrikx, 'Maximiliaan Morillon (1517-1586), medewerker van kardinaal Granvelle' (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement moderne geschiedenis, 1993) 54.

68 Filips II aan Alva (12/05/1569): AGS, E. 910, fol. 102, vgl. Poullet, *CGr*, III, 576 of samenvatting Gachard, *CPhII*, II, 90.

poincts' bleven vasthouden. Op 24 augustus 1566 stuurde Margaretha van Parma de graaf van Hoogstraten, Antoine de Lalaing[69], naar Mechelen op verzoek van de magistraat. Hoogstraten liet al na twee dagen (zonder de Raad van State te raadplegen) een generaal pardon afkondigen. Het verleden werd vergeven en de gevangenen in het begijnhof werden vrijgelaten. De stad somde later veertien redenen op waarom ze 'la voie de doulceur' boven een gewapend optreden verkozen had: zo voerde de magistraat onder andere aan dat militaire interventie de toestand verwarder zou hebben gemaakt. Bovendien zag de stad Mechelen niet erg veel in een vergeving aan 'plusieurs du menu peuple', die nooit tot de nieuwe religie behoord hadden en enkel materiële welvaart nastreefden.[70] Hoogstraten had de maatregel trouwens handig doorgevoerd. Voor de afkondiging van de moderatie en het pardon, had hij de verzamelde menigte gevraagd wie 'rust en pacificatie' wilde. Drie à vierduizend mensen zouden enthousiast hun hand opgestoken hebben.[71] Uiteindelijk zou men wel enkele beeldenbrekers verbannen maar om niet in het vaarwater van het afgekondigde pardon te komen, kregen deze bannelingen volgens vicaris-generaal Morillon[72] geen 'echte' straffen.[73] Zelfs tien maanden later claimden Mechelse gevangenen nog gebruik te kunnen maken van dit pardon![74]

Egmond ging als gouverneur van Vlaanderen voorzichtiger te werk dan Hoogstraten in Mechelen. Hij wilde eveneens het voor de geconfedereerden voorgestelde pardon opentrekken naar de 'gens simples'. Als provinciegouverneur liet hij een ontwerptekst voor de stad Oudenaarde redigeren, waarvan de aanhef luidde: 'Sa Majesté pardonne à ceulx qui ont esté seduictz pour faire ces foulles et insolences aux églises d'Audenaerde.'[75] Ook zij die de wapens opgenomen hadden en daardoor een 'crimen laesae majestatis' hadden begaan, kwamen in aanmerking. De leiders van de beeldenstormers zouden wel vervolgd worden om de beginselvastheid van het gezag niet aan te tasten. Het pardon was in de opvatting van Egmond expliciet het enig mogelijke vangnet voor de falende justitie, want 'quand une multitude ha delinqué que l'on ne peut

69 Antoine de Lalaing, graaf van Hoogstraten (?-1568): ridder van het Gulden Vlies (1559), kapitein van een ordonnantiebende (1561), actief in de Liga tegen Granvelle, op de hoogte van het Compromis, weigerde samen met Horne en Egmond de getrouwheidseed af te leggen, vluchtte en stierf in ballingschap. Zie: A. Wauters, 'Lalaing (Antoine de)', in: *BN*, XI, 85-90.

70 'De weg van de zachte opstelling', 'verschillende personen uit het gewone volk.'

71 G. de Ophem,'Deduction et narration de l'estat et la conduicte de la ville de Malines, durant les derniers troubles de ces pays (...)', F.A.F. de Reiffenberg, ed., *Bulletin de la Commission royale d'histoire*, Serie I, XIII (1847) 11-62, zie 38, 53.

72 Maximilien Morillon (1517-1586): aartsdiaken en eerste vicaris-generaal van het Mechelse aartsbisdom (1561), Granvelles correspondent en politiek informant, bisschop van Doornik (1583): C. Piot, 'Morillon (Maximilien)', in: *BN*, XV, 267-272 en V. Heyndrikx, *Morillon*.

73 Morillon aan Granvelle (6/10/1566): E. Poullet, *Correspondance du cardinal de Granvelle, 1565-1586* (hierna *CGr*) (Brussel, 1877-1896) II, 18.

74 Morillon aan Granvelle (12/10/1566): Poullet, *CGr*, II, 23. Morillon aan Granvelle (27/10/1566): Poullet, *CGr*, II, 60. Morillon aan Granvelle (24/05/1567): Poullet, *CGr*, II, 468.

75 'Hare Majesteit vergeeft aan hen die verleid werden tot oneerbiedigheden tegenover de kerken van Oudenaarde.' Egmond aan Margaretha van Parma (15/09/1566): ARA, Aud. 244/2, stuk 59. Geciteerd door: Goosens, *Inquisitions*, I, 104-105.

prendre le supplice de toute ladicte multitude, mais qu'il convient s'attaicher aux autheurs s'il est possible de les trouver.'[76]

Twee bewegingen tekenden zich nu tegelijkertijd af. Enerzijds ontstond er een duidelijk afgelijnde groep die meende geen baat te hebben bij een pardon, anderzijds werd de eis tot een generaal pardon geradicaliseerd. De lagere adel was niet gewonnen voor het pardon uit vrees dat de maatregelen alles zouden 'mectre tout à l'égal et faire aussi beau l'ung que l'autre.' Wie zich niet aan één of ander misdrijf schuldig gemaakt had, wilde nog steeds dat er verschil bleef bestaan tussen wie goed en slecht gehandeld had tijdens de ongeregeldheden.[77] De 'moienne noblesse' zou nooit toestaan 'qu'on les comprègne au pardon général ..., que seroit leur faire tort ... comme ne veuillant rien avoir de commun avec les aultres.' Men wilde niet in hetzelfde schuitje als Willem van Oranje belanden![78] In dat opzicht ijverde de loyale Berlaymont, chefpresident van de Raad der Financiën,[79] voor een generaal pardon op basis van een onderscheid tussen goed en kwaad, of zoals Morillon het uitdrukte 'exaltando humiles et deprimendo superbos.'[80] Toch kozen vele heren het veilige voor het onveilige en volgens Morillon diende men 'dagelijks' een dossier tot gratieverlening in, zoals de ordonnantie van 26 augustus 1566 hen toestond. Morillon meende dat de vlucht naar gratieverlening bewees dat deze heren de opstandige partij voor zwak hielden.[81]

Tegenover die oppositie van de lagere edelen stond Willem van Oranje, die in Antwerpen het meest verregaande akkoord met de calvinisten afsloot en vervolgens via de Staten een generaal pardon wilde afdwingen.[82] De Staten van Brabant radicaliseerden hun eis door expliciet genade af te smeken voor de 'ketters'. Op 21 december 1566 en op 30 januari 1567 vroegen de Staten van Brabant officieel aan de landvoogdes 'aan de sectarissen en diegene van de nieuwe religie in gratien te ontfangen ende hen te gunnen abolitie oft pardon generael van 't gene zij dienaangaende aen zijne majesteit mogen misdaen hebben.' Ze hoopten daardoor 'dat vele ondersaten en andere binnen desen lande inden beginsele deur eene subite nieuwichheit hen in eenige saken vergeeten en te buyten zijn gegaan, daer deure [door het pardon] sullen tot resipiscentie en goede obedientie commen.'[83]

76 'Wanneer een menigte een misdaad heeft begaan, dan kan men geen straf opleggen aan de ganse menigte, maar dient men zich te richten tot de leiders als men die kan vinden': Margaretha van Parma aan Filips II (3/01/1567): AGS, E. 536, fol. 7-8, samengevat door: Gachard, *CPhII*, I, 500.

77 '... zou alles op gelijke voet zetten en de ene evenveel verschonen als de andere': Morillon aan Granvelle (31/12/1566): Poullet, *CGr*, II, 195.

78 '... dat men hen in het generaal pardon insluit, ... wat hen onrecht zou aandoen, aangezien ze niets gemeenschappelijk willen hebben met de anderen': Morillon aan Granvelle (20/06/1567): Poullet, *CGr*, II, 497 (woorden van de echtgenote van Arenberg).

79 Charles Berlaymont (1510-1578): militaire carrière onder Karel V, hoofd van de Raad van Financiën, lid van de Raad van Beroerten (1567). G. Guillaume,'Berlaymont, Charles (comte de)', in: *BN*, II, 250-254.

80 'Om de nederigen te verheffen en de hooghartigen te gronde te richten.' Morillon aan Granvelle (3/11/1566): Poullet, *CGr*, II, 77.

81 Morillon aan Granvelle (4/03/1567): Poullet, *CGr*, II, 287.

82 Morillon aan Granvelle (16/11/1566): Poullet, *CGr*, II, 99.

83 Rekwest van de Staten van Brabant aan de landvoogdes Margaretha van Parma (21/12/1566): P.C. Bor, *Oorsprongk, begin en vervolgh der Nederlandsche oorlogen* (4 dln.; Amsterdam, 1679-1684) I, 126. Rekwest van de Staten van Brabant aan de landvoogdes Margaretha van

Margaretha van Parma, die ondertussen vanuit Spanje veel kritiek te verduren kreeg op haar pardon voor de edelen[84] en ook wijselijk de concessies van de provinciegouverneurs in het gebied van hun jurisdictie verzweeg[85], verklaarde tegenover de Staten moeite te hebben met het afkondigen van een pardon omdat het 'te seer generalijk en confuis [was], sonder te maken eenige distinctie of onderscheit van de delicten en excessen.' Daarmee greep ze terug naar de spontane reacties van de raadslieden, toen de graaf van Meghen het idee van een pardon de allereerste keer lanceerde.[86] Bovendien hield ze vast aan het principe van aanwezigheid van de koning want een pardon kon niet 'in ausenza di V. Mta et per terza perzona' verleend worden.[87] Zolang de reis van de koning nakend was, vormde zijn afwezigheid een reden om een generaal pardon uit te stellen. Margaretha suggereerde om eerst 'le chastoy d'aucuns malfacteurs' uit te voeren en daarna pas het pardon toe te kennen (bij het eedverbond opteerde ze ervoor eerst een generaal pardon af te kondigen en daarna diegenen te straffen die nog misdaden begingen).[88]

Tegen de lente van 1567 was de situatie in de Nederlanden weer rustig. Margaretha van Parma eiste een eed van trouw aan de koning en de religie, maar Oranje weigerde die af te leggen. Willem van Oranje schepte daarentegen op een generaal pardon van de koning gekregen te hebben 'non seulement en particulier mais en général.' Oranjes secretaris bevestigde dat de prins 'n'at jamais treuvé bon le remède par les armes ... et qu'il fust été mieux de rappaiser les troubles, par assembler les Estats généraux et pardon général.'[89] De geruchten die Willem van Oranje over een mogelijk pardon verspreidde, hielden geen steek maar bewezen dat de oppositie wel heil zag in de maatregel.

Genade na repressie

In tegenstelling tot de disparate voorstellen van de Nederlandse raadslieden vormden

Parma (30/01/1566 - n.s. 1567): Algemeen Rijksarchief Brussel, Handschriftenverzameling 333, fol. 14.

84 Castagno aan Alessandrino (26/10/1566): Serrano, *CD*, I, 373; extracten van deze brief bij Gachard, *Madrid*, 435 (Franse samenvatting op 91). Filips II verspreidde dat hij enkel toestemming voor 'zachte woorden van vergeving en barmhartigheid' toegestaan had, zeker geen toestemming voor calvinistische preken.

85 Parker, *Beeldenstorm*, 75.

86 Apostille Margaretha van Parma op rekwest van de Staten van Brabant van 21/12/1566: Bor, *Oorsprongk*, I, 127.

87 'Niet in afwezigheid van Uwe Majesteit noch door een derde persoon': Margaretha van Parma (3/01/1567): AGS, E. 536, fol. 7-8, samengevat door: Gachard, *CPhII*, I, 500. Vgl. Castagna aan Alessandrino (22/03/1567): Serrano, *CD*, II, 287.

88 'De vervolging van enkele misdadigers (boosdoeners)': Margaretha van Parma aan Filips II (3/01/1567): AGS, E. 536, fol. 7-8, samengevat door: Gachard, *CPhII*, I, 500.

89 'Niet alleen een particulier pardon maar een algemeen' - 'De prins had de remedie met wapens nooit goedgekeurd, maar had het altijd beter gevonden de onrust te bedaren door de Staten-Generaal samen te roepen en een generaal pardon uit te vaardigen.' Morillon aan Granvelle (5/04/1567): Poullet, *CGr*, II, 350.

de raadslieden van de 'Consejo' in Madrid één front. Zij meenden unaniem dat er krachtig paal en perk moest gesteld worden aan de calvinistische preken. De grillige en zwakke Franse politiek tegenover de Hugenoten had aangetoond wat voor onheil men kon verwachten van een te zachte opstelling, terwijl een bestraffing van de Nederlanden een duidelijk voorbeeld zou zijn voor de onrustige vice-koninkrijken Milaan en Napels. Dit was een principiële keuze: bij de gelijktijdige Morenopstand probeerde de regering eerst een verzoenende houding aan te nemen. Het mislukken van de compromispolitiek bij de 'Moriscos' overtuigde de vorst er waarschijnlijk van dat hij door een te lakse opstelling de Nederlanden aan de ketters zou overleveren.[90] Ook de houding van paus Pius V, die pleitte voor 'la voie de doulceur', maakte duidelijk dat Madrid in 1566 voor een principiële keuze stond.[91] De permanent aan het Spaanse hof residerende pauselijke ambassadeur drukte de koning op het hart 'ch'è bene che vadi li con la misericordia et non con il fueco e ferro.'[92]

De twee belangrijkste facties aan het Madrileense hof hielden er over de uitvoering van de 'rigueur' wel verschillende opvattingen op na: de 'Ebolistas' wensten dat de koning in hoogst eigen persoon, vergezeld van een klein leger, naar de Nederlanden zou reizen terwijl de 'Albistas' meenden dat een indrukwekkende legerexpeditie de komst van de koning moest voorbereiden. Het idee van een generaal pardon, zoals nog in de sessie van 3 oktober 1566[93] was besproken, verdween op 29 oktober van tafel door de finale beslissing 'd'user du dernier remede quest la voye des armes pour resister contre les leurs.'[94] Pas in een later stadium zou Alva, die deze harde lijn voorstond, ook de opdracht krijgen als kapitein-generaal het bevel te voeren over deze legerexpeditie.

Net als vele anderen in zijn tijd[95], was de hertog van Alva van mening dat het doel van een politiek pardon vervat lag in een versterking van de koninklijke autoriteit en dat een generaal pardon bijgevolg enkel verleend kon worden indien het koninklijk gezag onbetwist was. Voor de verlening van gunstmaatregelen moesten eerst de schuldigen van de rebellie veroordeeld worden. Zijn motto was 'sévérité', niet 'cruauté' zoals partijdige historici later beweerden, en in zekere mate stond hij zelfs 'model'[96] voor een opvatting uit zijn tijd, dat genade na repressie kwam. De legeraanvoerder Alva heeft de mogelijkheid van een generaal pardon eerder vanuit een strategisch-

90 Goosens, 'Réflexions', 21.
91 Pius V aan koningin Elisabeth (4/11/1566): Serrano, *CD*, I, 377. Filips II aan Requesens (26/11/1566): AGS, E. 901, fol. 103; uitgave: Serrano, *CD*, I, 399; samenvatting in: Gachard, *CPhII*, I, 487.
92 'Dat het beter was dat de vorst met barmhartigheid en niet met vuur en zwaard naar de Nederlanden ging': Rossano aan Alessandrino (15/12/1566): samenvatting in Gachard, *Madrid*, 93; Italiaans extract op 436.
93 Janssens, *Brabant*, 165, voetnoot 108.
94 'Door te zien dat noch een zachte opstelling, noch dissimulatie, noch waarschuwingen de vazallen in hun plicht konden behouden, zijn we tot onze grote spijt gedwongen de laatste remedie te gebruiken, die diegene is van de wapens om te weerstaan aan hun wapens.' Instructies voor Alva (31/01/1567): *CODOIN*, IV, 388 of Gachard, *CPhII*, II, 619. Vgl. Goosens, 'Réflexions', 22.
95 M. de Waele, 'Un modèle de clémence. Le duc d'Albe, lieutenant-gouverneur des Pays-Bas, 1567-1573', in: *Idem, Clémence, oubliance et pardon en Europe, 1520-1650*, 21-32, 28.
96 De Waele, 'Modèle', 23.

militair belang onderzocht dan vanuit algemeen-politieke overwegingen. Toch moest de kapitein-generaal volgens de instructies van de koning de Nederlandse vazallen van de koning met 'alle *doulceur* en waardigheid' behandelen, 'et des toutes choses possibles ... preferer la grace et clemence a rigueur.'[97]

Vanuit Rome juichte Granvelle de strenge houding van Filips II en Alva toe.[98] Net als zijn informant Morillon[99] ging de kardinaal allerminst akkoord met de afkondiging van een generaal pardon zoals men dat in de Nederlanden vroeg. Hij was verheugd dat de koning het genaderecht louter en alleen voor zichzelf reserveerde. Toch verdedigde Granvelle meer genuanceerde standpunten dan Alva. Zijn jarenlange ervaring met 'les humeurs' van de Nederlandse bevolking zal daar wel iets mee te maken hebben. Zo pleitte de voormalige raadgever van Margaretha van Parma ervoor om liever schuldigen niet te vervolgen, dan onschuldigen voor niets te laten boeten. De Nederlandse bevolking mocht vooral niet wanhopen en de mogelijkheid tot genadeverlening bij de komst van de koning moest duidelijk opengelaten worden.[100] Granvelle zou uiteindelijk door de escalerende toestand in de Nederlanden zijn verzet tegen een generaal pardon laten varen en vanaf 1568 was hij de belangrijkste persoon die een generaal pardon verdedigde zowel bij Filips II als bij Alva.

De optie om in de Nederlanden met 'rigueur' op te treden ging samen met het perspectief om na het straffen van de hoofdschuldigen een generaal pardon uit te vaardigen, zoals het in de instructies verwoord stond, 'imitando Julio Caesar que queria mas veneer con clementia que con rigor.'[101] Op 7 augustus 1567, net toen Alva de Nederlanden met zijn leger van 10.000 soldaten binnenviel, besloot Filips II zijn geplande reis naar de Lage Landen uit te stellen. Als mogelijke oplossing voor het politieke vacuüm na Margaretha's geplande vertrek (uit onvrede met Alva's zending) stelde hij voor Don Juan van Oostenrijk, een bastaardzoon van Karel V, als landvoogd naar de Nederlanden te zenden, met een 'perdón general.'[102] Filips II zag deze suggestie zowel als een gunst tegenover zijn onderdanen in de Nederlanden als een onderdeel van het ceremonieel bij de intrede van een nieuwe landvoogd.

Het uitstel van de reis van Filips II naar de Nederlanden zorgde ervoor dat de voorwaarde van de koninklijke aanwezigheid bij het verlenen van een generaal pardon

97 '... en van alle mogelijke oplossingen, genade en clementie boven strengheid verkiezen.' Instructies voor Alva (31/01/1567): *CODOIN*, IV, 388 of Gachard, *CPhII*, II, 619.

98 Lagomarsino, *Court Factions*, 17 en 66-71.

99 Heyndrikx, *Morillon*, 54-55.

100 Granvelle was niet steeds voor een generaal pardon zoals zijn verdedigers Gachard en Van Durme het voorstelden. Granvelle aan Filips II (15/04/1567): AGS, E. 904, fol. 8 of samengevat in: Gachard, *CPhII*, I, 526 of in Poullet: *CGr*, I, 383. Granvelle aan Filips II (29/04/1567): AGS, E. 903 of samengevat in: Gachard, *CPhII*, I, 531 of Poullet, *CGr*, I, 414. Pensionaris Pierre Cornet aan Granvelle (17/05/1567): Poullet, *CGr*, I, 463.

101 'In navolging van Julius Caesar die meer verlangde te winnen met genade dan met strengheid.' Instructies voor Alva: A.L.E. Verheyden, *Le conseil des troubles. Listes des condamnés (1567-1573)* (Brussel, 1961) 508. Vgl. De Waele, 'Modèle', 25 (vooral voetnoot 15: receptiegeschiedenis van Caesar in de Nieuwe Tijd).

102 Parker, 'End of the Dutch Revolt?', 275.

op het achterplan kwam. Ook bij Margaretha van Parma was eenzelfde evolutie te merken: nadat ze eerst relatief gunstig stond tegenover een pardon voor het eedverbond en het vervolgens na de beeldenstorm afwees wegens 'de afwezigheid van de koning', zou ze - landvoogdes af - bij Alva de zaak van een generaal pardon bepleiten. Meermalen wees ze erop dat ze het generaal pardon graag vóór haar vertrek uit de Nederlanden afgekondigd had gezien, dus in afwezigheid van de koning 'conforme à la esperanza que tantas vezes les ha dado.'[103] Haar houding werd meer dan waarschijnlijk ingegeven door haar afkeuring van Alva's werkwijze en het instellen van een Raad van Beroerten, die met collectieve dagvaardigingen, verbanningen en confiscaties het leven van haast iedere lokale gemeenschap verstoorde.

Maar Alva was vanaf nu de sleutelfiguur waarop Filips II steunde: hij raadde de koning af om Don Juan te sturen[104] en hij kon ook vrijelijk beschikken over zijn machtiging een generaal pardon af te kondigen. De visies van Margaretha van Parma en Alva botsten met elkaar tijdens een audiëntie op 17 december 1567. Terwijl Margaretha Alva op het hart drukte dat een generaal pardon 'conveniente y necessario' was[105], onderstreepte de hertog dat de Geheime Raad eerst over drie punten moest onderhandelen: wie voordien nog vervolgd moest worden, wie van het pardon uitgezonderd moest worden en wie van het pardon mocht genieten.[106] Alva ging er op dat moment nog steeds van uit dat de koning uiteindelijk in de lente van 1568 zou komen. Dat gaf hem genoeg tijd om eerst de schuldigen te straffen en de autoriteit van de koning te herstellen. Na haar vertrek uit de Nederlanden meende Margaretha van Parma dat de koning het pardon niet vroeg genoeg kon laten ingaan.

Uitstel maar geen afstel

Tijdens Alva's landvoogdij schaarden steeds meer mensen zich achter de wens van een generaal pardon.[107] De directe aanleiding daarvoor was niet zozeer meer het witwassen van de schuld aan het Wonderjaar (zowel van het eedverbond als de beeldenstorm) maar wel het beëindigen van de repressie door Alva en een hersteld vertrouwen tussen de koning en zijn onderdanen. Zo hoopte men publiekelijk op een generaal pardon onmiddellijk na de 'exemplarische' executie van de graven Egmond en Horne. Filips II meende, na uitdrukkelijk aandringen van Granvelle, dat de overwinning op Willem van Oranje een ideale gelegenheid zou bieden om een generaal pardon

103 'Overeenkomstig de hoop die Uwe Majesteit hen zovele keren gegeven heeft.' Margaretha van Parma aan Filips II (21/11/1567): AGS, E. 535, fol. 142-143; samenvatting in Gachard, *CPhII*, I, 601. Margaretha van Parma aan Filips II (22/11/1567): AGS, E. 535, fol. 133-136, samenvatting en getranscribeerde paragraaf over het pardon: Gachard, *CPhII*, I, 602. Margaretha van Parma aan Filips II (12/01/1568): AGS, E. 538, fol. 78-79, samenvatting in Gachard, *CPhII*, II, 6.

104 Parker, 'End of the Dutch Revolt?', 275.

105 Verslag van het gesprek van Margaretha van Parma en Alva op 17/12/1567: AGS, E. 535, fol. 253-254; uitgegeven in: *CODOIN*, IV, 481.

106 Ook na de 'comuneros' hadden de keizerlijke raadslieden over deze drie vragen gediscussieerd: Perez, *La revolution de las comunidades de Castilla (1520-1521)* 590-594.

107 De korte schets is een samenvatting van: Soen, 'Geen pardon zonder paus', 89-227.

te verlenen, terwijl Alva ervan overtuigd was dat dit gebaar zijn oorlogstactiek zou ondermijnen. Op aandringen van Filips II, stelde Alva uiteindelijk begin 1569, samen met Viglius, een voorstel op waarna de debatten in de 'Consejo' een half jaar aansleepten. Alva koppelde de afkondiging van het generaal pardon dat in Madrid op 16 november 1569 verleend was, handig aan de goedkeuring van zijn Tiende, Twintigste en Honderdste Penning. Hij moest deze strategie opgeven om, na nog wat kleinere uitstelmanoeuvres, het generaal pardon op 16 juli 1570 met grootse statie in Antwerpen af te kondigen.[108] De politieke wending die het pardon moest inluiden, bleef echter uit. Alva zette de veroordelingen door en bestrafte diegenen die niet van het pardon gebruik gemaakt hadden.

Bij de geboorte van de koninklijke erfgenaam Ferdinand besloot Filips II naar aanleiding van deze heuglijke dynastieke gebeurtenis (zeker na het debacle met Don Carlos) het bestaande pardon met drie maanden te verlengen. De verlenging werd afgekondigd op Pinksterdag 23 mei, na de inname van Den Briel door de geuzen. De oorlogssituatie verhinderde iedere overdaad aan ceremonieel, en het waren vooral de lokale pastoors of kanunniken die voor de uitvoering van het generaal pardon, en vooral de kerkelijke reconciliatie, verantwoordelijk werden.

De militaire acties veegden ook andere plannen voor een nieuw generaal pardon (zelfs voor een *ampliation*!), verleend door een nieuwe landvoogd Juan de la Cerda, de hertog van Medina-Celi van tafel. Alva gebruikte zijn veto uit vrees voor een 'perception de faiblesse' in oorlogstijd. Bij de herovering van de opstandige steden, hanteerde de hertog zelf het 'stadspardon', maar slechts als strategisch middel. Ook toen Requesens in de Nederlanden aankwam, moest hij optomen tegen de obstructie van Alva (en zijn clan) tegen een generaal pardon. Pas zes maanden na zijn plechtige intocht zou het pardon afgekondigd worden (de vergelijking met 'de vertraging' onder Alva was niet veraf). De landvoogd hoopte tevergeefs dat de opstandige steden door het pardon onder het koninklijk gezag zouden terugkeren.

Zowel bij de daarop volgende vredesonderhandelingen in Breda als bij de vergaderingen van de 'Consejo de Estado' werd een generaal pardon nog steeds als potentiële pacificatiestrategie in overweging genomen. Zelfs de onderhandelaars van de Pacificatie van Gent besloten, in hun eerste paragraaf, tot de verlening van een seculier pardon. Alle misdaden, zonder uitzondering, werden er vergeven en de verplichte reconciliatie viel weg. Het niet-afgekondigde pardon, dat tegelijkertijd in Madrid in de steigers stond, bevatte daarentegen nog steeds uitzonderingen en de verplichte verzoening met de katholieke kerk. Pas Don Juan zou het pardon succesvol inzetten voor de Spaanse kroon door aan de herwonnen steden specifieke pardonnen te verlenen.

Patronen van obstructie

In de cruciale jaren 1566-1567 dook het idee van een generaal pardon op als een mogelijk pacificatiemiddel om de 'signataires' van het eedverbond weer tot onvoor-

108 De publicatie in de andere steden vond, op enkele uitzonderingen na, plaats op 30 juli.

waardelijke loyaliteit te brengen. Door de beeldenstorm onderging de invulling van het generaal pardon een grondige transformatie: een generaal pardon moest de koning nu weer met alle onderdanen verzoenen. Terwijl het generaal pardon in de jaren 1566-1567 qua inhoud en aanhangers veranderde, bleven de obstructies van zijn tegenstanders variaties op hetzelfde thema. Alva's argumentatie tegen een pardon verschilde nauwelijks van de tegenstand die Meghen te verwerken kreeg en van de tegenwerpingen die Filips II en Margaretha van Parma oorspronkelijk formuleerden. Uiteindelijk zou zelfs Requesens, hoewel die in beginsel gewonnen was voor een pardon, zich van dezelfde argumentatie bedienen. Een drietal argumenten werd naar voren gebracht.

In de eerste plaats heette een generaal pardon de ultieme remedie te zijn en kon het alleen aangewend worden als de toestand geen andere uitweg bood. De tweespalt over het thema was onmiddellijk diametraal: terwijl de leden van de Raad van State meenden dat eerst het koninklijk gezag hersteld moest worden, verklaarden de meeste provinciegouverneurs dat het generaal pardon een middel was om de ‘rust en zekerheid’ te herstellen. Ook Margaretha van Parma leek uiteindelijk te suggereren dat een generaal pardon misschien de rust kon terugbrengen, waarna men kon overgaan tot het straffen van hardnekkige opstandelingen. De beeldenstorm deed zowel Margaretha van Parma, Filips II, Alva als Granvelle en zijn vicaris-generaal Morillon de mogelijkheid van een pardon ten stelligste afwijzen, terwijl de graaf van Hoogstraten, Egmond, Willem van Oranje en de Staten van Brabant meenden dat een generaal pardon meer dan ooit welkom was. Geleidelijk aan zouden Granvelle en Margaretha van Parma, hoofdzakelijk op basis van een evaluatie van Alva's regime, overhellen naar de mening dat de omstandigheden een generaal pardon nodig maakten. Filips II raakte steeds meer onder invloed van Granvelle maar bleef vertrouwen op Alva voor de uiteindelijke evaluatie van de ‘juiste gelegenheid’. Maar de hertog van Alva koesterde de rigide opvatting dat een generaal pardon enkel kon wanneer de koninklijke autoriteit niet betwist werd. In zijn ogen legitimeerde oorlogsdreiging of oorlogstijd een koninklijke gunst van genade niet.

Ten tweede kan een generaal pardon door zijn collectief karakter de koninklijke beginselvastheid aantasten en daardoor een ‘perception de faiblesse’ doen ontstaan. De Raad van State en ook Margaretha van Parma waren oorspronkelijk bang voor het collectieve karakter dat geen onderscheid maakte tussen ‘goed’ en ‘kwaad’. Zo wilde ook een belangrijk deel van de ‘moienne noblesse’ niet over dezelfde kam geschoren worden als Willem van Oranje. Dit principe hing nauw samen met de discussie over de uitvoeringsmodaliteiten van een eventueel generaal pardon. De hamvraag luidde wie van het pardon kon genieten en in welke mate. Vanaf het begin stond buiten kijf dat de belangrijkste leiders van het eedverbond en de beeldenstorm geen gratie konden krijgen, terwijl de Pacificatie van Gent een onvoorwaardelijk pardon zou afkondigen.

En in de derde plaats was een generaal pardon een koninklijk prerogatief dat alleen in aanwezigheid van de koning gegeven kon worden. Margaretha van Parma, Filips II, Alva en Granvelle hielden oorspronkelijk sterk vast aan deze voorwaarde. Toen de

geplande reis van Filips eenmaal uitgesteld werd naar de lente van 1568 en vervolgens ‘sine die’, leek het belang van deze voorwaarde haar kracht te verliezen. Eerst wilde Filips Don Juan sturen met een generaal pardon op zak, vervolgens drong Margaretha van Parma erop aan dat Alva zijn machtiging voor een generaal pardon zou gaan gebruiken. Ook in de Nederlanden hoopte men dat Alva de maatregel uiteindelijk zou afkondigen. Alva was diegene die het generaal pardon nog het meest aan het koninklijk prerogatief koppelde.

Hoewel de koning niet lijflijk kon present zijn, bleef het generaal pardon verbonden aan surrogaatvormen van koninklijke aanwezigheid: bij de zending van Don Juan, Don Juan de la Cerda en Don Luis de Requesens als landvoogd overwoog men telkens de mogelijkheid het generaal pardon bij de ‘intrede’ te verlenen om de Nederlandse onderdanen gunstig te stemmen. De verlenging van het generaal pardon in 1572 was een gunst bij de geboorte van een nieuwe erfgenaam.

De geschiedenis van het Nederlandse generaal pardon suggereert dat het al dan niet doorgang vinden van een pacificatiestrategie niet alleen afhing van haar verzoenend potentieel maar evenzeer van de obstructie die zij opriep. Deze tegenstand hing af van de omstandigheden en vooral van de subjectieve interpretatie van een generaal pardon in het licht van deze omstandigheden. In de Nederlanden wisselden de invullingen en coalities rond een generaal pardon vlug zodat het moeilijk was de aspiraties rond een generaal pardon gelijk te stemmen. Op geen enkel tijdstip bevonden alle belangengroepen zich op dezelfde golflengte zodat het pardon in 1570, 1572 en 1574 uiteindelijk menigmaal frustratie in plaats van pacificatie bracht.

Geoffrey Parker meent dat de komst van Don Juan met een generaal pardon in 1567 ‘would probably have achieved much the same results as a visit from the king himself.’ Een daad van genade zou de gemoederen bedaard hebben en de rust in de Nederlanden hersteld hebben.[109] Misschien stelt de auteur de slaagkansen van een generaal pardon wat te gemakkelijk voor, maar de voorwaarden voor het afkondigen van een succesvol pardon verdienen wel een aparte studie. In ieder geval was in 1567 de tegenstand tegen een generaal pardon nog heel heftig, zeker bij Alva, maar bijvoorbeeld ook bij Granvelle en zijn informant Morillon. Pas vanaf 1569 was de weerstand niet meer van die aard dat ze een generaal pardon kon verhinderen. Tot dat jaar was het pardon slechts een ‘songe’.

109 Parker, ‘End of the Dutch Revolt?’, 282.

Degeneratie en dressuur. Natuurgeneeswijze, vegetarisme en naturisme als ontwerpen voor een moderne samenleving, 1890-1950[1]

Evert Peeters

Aloïs van Son sprak niet graag over zichzelf. De Antwerpse natuurgenezer, die sinds de Eerste Wereldoorlog praktijk hield in een statig herenhuis op de Amerikalei, leek daarvoor te sterk op het heil van anderen gericht. Liever dan over eigen beslommeringen praatte Van Son over het lot van de zieken die zich aan hem hadden toevertrouwd. Zij waren betrekkelijk talrijk: in de jaren 1920 ontving Van Son volgens eigen cijfers elk jaar 1200 nieuwe patiënten.[2] Het ging om lieden die door hun eigen dokter waren opgegeven, die zelf om een of andere reden hun vertrouwen in de gevestigde medische wetenschap hadden verloren of zich eenvoudig nieuwsgierig toonden naar de bijzondere geneesmethode van de natuurarts, die elk gebruik van medicijnen uitsloot en in plaats daarvan steunde op 'natuurlijke' en 'ordelijke beginselen.' Ook over die beginselen sprak Van Son vaak en enthousiast. Hij wijdde er talloze uiteenzettingen aan, die hem ook buiten de stad enige bekendheid opleverden. Daarnaast droeg Van Son zijn missie uit in *Terug ter orde*, het eigenzinnige *Vlaams natuurgeneeskundig tijdschrift* dat hij, onder wisselende ondertitel, van 1923 tot 1941 leidde. Bijna twintig jaar hoofdredacteurschap van dat blad ontlokten hem slechts één keer een persoonlijke bekentenis - in het januarinummer van 1935. Deze ene confidentie wierp een bijzonder licht op de grote bekommernis van de Antwerpse genezer om zijn eigen heil, maar maakte ook de strategieën zichtbaar van een aantal andere Belgische groepen en figuren die in de eerste helft van de twintigste eeuw - net als Van Son - de ambitie koesterden om de 'moderne mens' door een 'natuurlijke leefwijze' 'terug naar de natuur' te voeren.

De herinnering die Van Son aan de lezers van *Terug ter orde* prijsgaf, begreep hij zelf als het belangrijkste keerpunt in zijn leven. 'Toen ik twintig jaar oud was,' zo vertelde hij aan het eind van een artikel over 'vruchten en groenten als voedsel en als geneesmiddel,' 'lag ik doodziek te bed ... met een zeer ernstige ontreddering van mijn hartfuncties.' Dat hartfalen had Aloïs bij de aanvang van het jaar 1909 naar de totale uitputting gevoerd. De 'hartcrisen' volgden elkaar zo snel op en bleken zo ernstig, 'dat vaak 's nachts den dokter in allerijl ontboden werd, om den aanval met morphinespuit te bezweren.' De morfine maakte 'suf en stijf,' maar bracht het hartritme van de jongeman niet tot bedaren. De huisarts bekende daarop zijn machteloosheid aan de moeder van Aloïs. Hij zei haar - zo herinnerde Van Son zich in 1935 - 'dat

1 Dit artikel kwam tot stand in het kader van het FWO-onderzoeksproject 'Lebensreform in België, 1890-1950. Een cultuurhistorische analyse van ideeën en praktijken' dat aan de KU Leuven wordt uitgevoerd. Als promotoren treden Jo Tollebeek, Geert Vanpaemel en Kaat Wils op. Ik dank hen voor hun opmerkingen bij een eerdere versie van dit opstel. Gerard Verheijen dank ik voor zijn correcties en suggesties.

2 [Anoniem], 'De verplichtingen van het doktersberoep', *Terug ter orde. Vlaams natuurgeneeskundig tijdschrift van het Hygiënisch Gesticht Van den Broeck*, III (1925-1926) v-vi, 481.

ik het met een dergelijk hart nog hoogstens drie maanden uithouden kon.' Van Son vertelde hoe zijn wanhopige familie vervolgens op aanraden van een verre verwant een 'natuurarts' had ontboden, die de familie nooit eerder had bezocht en waarvan ook de jonge Van Son op dat moment nog nooit had gehoord. De voorschriften van deze voor de familie ongetwijfeld eigenaardige figuur wekten verbazing en ongeloof. Zonder veel overtuiging schakelde Aloïs in de loop van februari op een dieet van plantaardige rauwkost over, terwijl zijn moeder hem viermaal daags met koud water in moest wrijven en hem koude compressen diende op te leggen. Het vertrouwen in de 'waterdokter' groeide echter snel. Vrijwel onmiddellijk na het inzetten van de ongewone behandeling, zo beweerde Van Son vijfentwintig jaar na de feiten, was de toestand van de patiënt er immers spectaculair op vooruit gegaan. Naarmate zijn eetlust vergrootte, zijn spijsvertering verbeterde en de hartcrisen minder frequent optraden, liet Van Son zijn aanvankelijke twijfels varen en raakte hij er steeds meer van overtuigd dat zijn nieuwe arts 'de ware geneesmethode gevonden had.' Alle vooruitgang schreef Van Son volledig aan het strenge dieet en de waterbehandeling toe. En de progressie zette door. Vanaf de zomer maakte de zieke 'reuzenschreden' voorwaarts en in de eerste winter volgend op zijn genezing wandelde hij dagelijks twintig kilometer van Antwerpen naar Wijnegem en terug om zijn herwonnen gezondheid te bewijzen. Van Son verzekerde zijn lezers dat hij zich 'de laatste vijfentwintig jaren' - hij was inmiddels vijfenveertig jaar oud - altijd 'hygienisch, sober [had] gevoed,' 'nooit meer vleesch of visch [had] gegeten, geen enkel medicijn meer ingenomen.' Toch had hij sinds zijn twintigste 'geen enkele dag meer te bed' gelegen en had hij een 'bestendige verhooging van gezondheid en werkvermogen' ervaren.[3]

In Van Sons herinnering contrasteerden die gelukkige jaren scherp met de ziekelijke en treurige 'eerste twintig jaren' van zijn leven. Aan de hartstoornis was een lange geschiedenis voorafgegaan van - volgens Van Son - verkeerd behandelde, chronische kwalen. Bij een onschuldige ontsteking op achtjarige leeftijd 'werden mij de polypen uitgehaald,' 'reeds voor mijn negende jaar maakte ik een leverziekte met zware geelzucht door' en 'op den dag mijner Eerste Communie [ontwaakte ik] tot mijn ontgoocheling ... met een tand- en kaakbeenabces, waarbij ik den mond schier niet openen kon,' zo klonk het klaaglijk in *Terug ter orde*. Op kostschool had Aloïs met 'het vliegend flericijn' en 'rheumatiek' gekampt, waardoor hij soms wekenlang het bed moest houden. Het bescheiden burgerlijke milieu waarin Van Son in 1889 was geboren, moet die zorgen moeizaam hebben gedragen. Aloïs' vader, die in de

3 [Anoniem], 'Vruchten en groenten als voedsel en geneesmiddel', *Terug ter orde. Fides-Caritas-Ratio. Vlaamsch natuurgeneeskundig tijdschrift*, X (1934-1935) iv-v, 58-61. In *Terug ter orde* kregen alleen de bijdragen van externe medewerkers en de overgenomen, vertaalde artikelen van buitenlandse voorbeelden een auteursvermelding mee. De overgrote meerderheid van de artikelen bleef zonder signatuur. Maar de herkenbare, heftige toon die in al deze teksten terugkeerde deed vermoeden dat het telkens opnieuw ging om artikels van Van Son zelf, die zich op het schutblad van het tijdschrift als 'bestuurder' afficheerde. In het geval van deze jeugdherinnering wordt de aanname van Van Sons auteurschap bovendien ondersteund door de biografische details, die worden bevestigd in Y. Foppema, 'Alwyn van Son mistekend door zijn bruid', *Juffrouw Ida. Nederlands letterkundig museum en documentatiecentrum*, XI (1985) i, 22-25.

havenbuurt een taverne uitbaatte, waar schippers en reders over scheepsorders kwamen onderhandelen, vroeg zich wellicht af hoe dit ziekelijke kind ooit een plaats in de wereld moest veroveren. Uit ongerustheid hadden Aloïs' ouders steeds nieuwe dokters opgezocht - geneesheren die in 1935 het doelwit werden van hun tot de natuurgeneeswijze bekeerde zoon. Steeds andere dokters, sakkerde Van Son, hadden zijn kinderkwaaltjes, zijn zenuwachtigheid en zijn nachtelijke huilbuien met 'kunstmatige' middelen willen onderdrukken - in plaats van de genezing aan de natuur over te laten. Allerlei 'poedertjes' hadden ze hem voorgeschreven, net als '"versterkend" voedsel: melk, eieren, minstens tweemaal per dag vleesch, bovendien traan!!' Het waren de wapens geweest, vond Van Son, van een 'blinde geneeskunde,' van 'geneesheeren' die de natuur met 'duistere en kwaadwillige natuurkrachten' gelijkstelden, waarover zij hoopten 'de baas te spelen.' 'Terwijl zij toch moesten beseffen,' meende Van Son, dat de natuur 'de dokters slechts als deemoedige geneesknechten onder zich dulden kan.'[4]

Van Son richtte zijn frustratie niet alleen op de medische stand. Zijn gevecht met de reguliere, aan de universiteiten onderwezen 'medicijngeneeskunde' was ook aanleiding tot een bredere kritiek. Het hoogmoedig geachte optreden van de dokters kreeg volgens Van Son pas zijn volle betekenis als het in verband werd gebracht met een diepgaande 'ontaarding' van de hele samenleving - zelf het gevolg van een verregaande vervreemding van de moderne mens ten opzichte van de natuur. In *Terug ter orde* haalde Van Son de degeneratieve invloed van de moderne grootsteden als voorbeeld aan. Hij wees op het gebrek aan 'licht en lucht' dat de stedelingen leden en veroordeelde het helse werk- en leefritme dat hen werd opgelegd. De industrie van haar kant, zo meende Van Son elders, bracht weliswaar rijkdom, maar beroofde de wereld ook van haar kleuren en vergiftigde de arbeidende bevolking met lood, zink en ammoniak. De moderne manier van leven, die Van Son verder met alcohol- en tabaksgebruik associeerde, baarde niets dan verzwakking en verziekelijking. Zowel in zijn eigen ziektegeschiedenis als in de pathologieën van zijn patiënten vond Van Son bewijzen voor die stelling.[5]

Om de rampzalige evolutie te keren, propageerde hij de persoonlijke hervorming, die hij zelf op zijn twintigste had aangevat. Het moderne individu moest het natuurlijk evenwicht in zichzelf hervinden, vooraleer de ziektes van de samenleving konden worden geheeld. Verschillende Europese voorbeelden inspireerden Van Son op die zoektocht - zoals de natuurlijke voedingsleer van de Zwitser Bircher-Benner, de 'enseignements naturistes' van de Franse natuurarts Paul Carton en de natuurgeneeswijze die door het Nederlandse blad *Uitkomst* werd uitgedragen. Maar de duidelijkste

4 [Anoniem], 'Vruchten en groenten als voedsel en geneesmiddel'. *Terug ter orde*, X (1934-1935) iv-v, 57, 58 en 61. Voor biografische elementen over Van Son, zie M. Gijsen, *De leerjaren van Jan-Albert Goris* (Brussel, Den Haag, 1975) 65-69; J.G. van Schaik-Willing, *Dwaaltocht. Een stukje eigen leven* ('s-Gravenhage [1977]) 55-114; Foppema, 'Alwyn van Son mistekend door zijn bruid', 22-25; L. Simons, 'Het derde leven van Stijn Streuvels', in: K. Wauters, ed., *Verhalen voor Vlaanderen. Aspecten van het Vlaamse fictioneel proza tot aan de Tweede Wereldoorlog* (Kapellen, 1997) 154.

5 [Anoniem], 'Volksgezondheid en wetgeving', *Terug ter orde*, IV (1926-1927) viii-ix, 776-777; [Anoniem], 'Arme stadskinderen', *Ibidem*, X (1934-1935) ix-x, 151-153.

formulering ‘van het naturisme, van de natuurgeneeswijze en de levensreform’ die Van Son aanhing, vond hij in Duitsland. In 1938 drukte hij in *Terug ter orde* een artikel af van de Duitse publicist A. Reiber, over de ‘levensreformbeweging’ die in Duitsland ‘reeds in de vorige [negentiende] eeuw van zich [deed] gewagen.’ Reiber ontleende zijn definitie van deze ‘Lebensreformbewegung’ aan de *Grosse Herder* encyclopedie. ‘Onder levensreform verstaat men,’ zo klonk het in Van Sons vertaling nu ook in *Terug ter orde*,

> die strevingen, welke zich als doel stellen, het leven zinvoller vorm te geven [‘gestalten’] en het wederom met de algemene natuurwetten in overeenstemming te brengen. De levensreformbeweging gaat van de vaststelling uit, dat de beschaving de mensch ontworteld en in tweespalt met de natuur gebracht heeft en wil deze tweespalt, door omwenteling van het gansche leven, weer opheffen.[6]

Van Son stond met zijn opvattingen dus niet alleen. Niet in Europa en ook niet - zoals zal blijken - in zijn eigen vaderland. Historisch onderzoek dat zich de jongste jaren in toenemende mate voor Van Sons Europese geestesgenoten interesseerde, heeft de vervlechting van degeneratievrees en individualistisch hervormingsstreven karakteristiek genoemd voor een beperkte, maar reële groep individuen, veelal uit de burgerlijke middenklassen afkomstig, die sinds het einde van de negentiende eeuw de modernisering van de samenleving onder kritiek stelde. In Duitsland, maar ook daarbuiten, zocht deze ‘Lebensreform’, anders dan de jonge sociaal-democratie, niet in de socialisering, maar in de privatisering van de sociale kwestie een oplossing voor de diepgaande en vaak negatieve gevolgen van industrialisering en verstedelijking. ‘Lebensreform’ was voor deze ‘humanitair-idealisten’ in de eerste plaats ‘Selbstreform.’ Om deze verinnerlijking aan te duiden, muntte de Amsterdamse historicus Piet de Rooy het begrip ‘zelfheiliging.’[7]

Eigenaardig genoeg zijn de implicaties van deze ‘beweging-naar-binnen’ in het onderzoek naar de ‘Lebensreform’ tot nog toe nauwelijks naar waarde geschat. Steeds stond in dat onderzoek immers de (naar buiten gerichte) ‘ideologie’ van de beweging centraal. Deze ‘ideologie’ werd zowel door ideeënhistorisch geïnteresseerden als door sociaal-historici op haar ‘anti-moderne’ dan wel ‘moderne’ karakter bevraagd. Jan Romein stelde in zijn *Op het breukvlak van twee eeuwen* Van Sons streven nog

6 A. Reiber, ‘Katholiek hygiënisme in het buitenland. De Samaritaanse zusters van Volkertshausen (Baden, Duitsland)’, *Terug ter orde*, XIII (1938-1939) xi-xii, 162-164. De oorsprong van de term *Lebensreform* wordt in de jaren 1890 gelegd, maar is niet precies gelocaliseerd - zie J. Frecot, J.F. Geist, D. Kerbs, *Fidus, 1868-1948. Zur ästhetischen Praxis bürgerlicher Fluchtbewegungen* (München, 1972) 26. De praktijken in de kern van de ‘Lebensreform’ - vegetarisme, natuurgeneeskunde, naturisme en ‘reformkledij’ - worden verder vaak in verband gebracht met ‘perifere’ fenomenen als de tuinwijkgedachte, ideeën over landhervorming, koloniestichtingen en geheelonthoudersbewegingen, zie W.R. Krabbe, *Gesellschaftsveränderung durch Lebensreform. Strukturmale einer sozialreformerischen Bewegung im Deutschland der Industrialisierungsperiode* (Göttingen, 1974) 27-47 en 48-111.

7 P. de Rooy, ‘“Een hevig gewarrel”. Humanitair idealisme en socialisme in Nederland rond de eeuwwisseling’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CVI (1991) iv, 625-640. Vergelijk voor deze ‘privatisering’: Krabbe, *Gesellschaftsveränderung durch Lebensreform*, 171.

gelijk met ‘het slechte geweten van een heersende klasse die enerzijds niet langer overtuigd

was van het goed recht harer heerschappij en anderzijds daarin nog zo weinig bedreigd werd dat zij zich veroorloven kon, haar eigen tekort te onderkennen.' De leer van de 'Lebensreform' begreep in Romeins ogen even weinig van de 'moderne [medische] wetenschap' als van het 'moderne socialisme' en was daarom gedoemd om het onderspit te delven.[8] In gelijkluidende termen hadden Janos Frecot, Johann Friedrich Geist en Diethart Kerbs, zowel als Wolfgang Krabbe over de beweging geoordeeld, toen zij in de jaren 1970 voor het eerst onderzoek naar de Duitse 'Lebensreform' voerden. Ook voor hen ging het om een ideologische 'Fluchtbewegung' van een burgerij die, tegelijk stuurloos en gefrustreerd, een onmogelijke derde weg zocht tussen modern kapitalisme en socialisme.[9] Tegen deze karakterisering rees vanaf de jaren 1990 groeiend verzet. Eva Barlösius en Michael Hau kunnen model staan voor een meer sociaal-historisch georiënteerd onderzoek, dat heel anders oordeelde over de 'moderniteit' van de 'Lebensreform.' In hun studies over vegetarisme en 'Lebensreform' begrepen zij het streven dat in dit opstel door Van Son wordt geïllustreerd, niet als vlucht uit de moderniteit, maar net als geëngageerde bijdrage aan de ontplooiing van de moderne wereld. Barlösius deed dat door de 'moderne' 'reglementering' en 'rationalisering' te beklemtonen, waaraan de 'Lebensreformer' het dagelijkse leven onderwierpen. Hau deed iets gelijkaardigs door de gezondheidsidealen die de 'Lebensreformer' koesterden, te herinterpreteren als een van de vele 'disciplinerende' antwoorden die een moderne populaire hygiënische cultuur sinds 1900 bood op burgerlijke angsten en verwachtingen. Thomas Rohkrämer besloot dat lieden als Van Son niet streden tegen, maar vóór een '*andere* moderniteit.'[10]

8 J.M. Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen* (Amsterdam, 1976) 632, 644 en 650.

9 Frecot, *Fidus, 1868-1948,* 9-12 en 15-24; J. Frecot, 'Die Lebensreformbewegung', in: K. Vondung, ed., *Das Wileminische Bildungsbürgertum. Zur Sozialgeschichte seiner Ideen* (Göttingen, 1976) 138-152; Krabbe, *Gesellschaftsveränderung durch Lebensreform,* 27-47 en 48-111. Maar ook in een deel van het recentere onderzoek wordt de 'anti-moderne' these hooggehouden, zie bijvoorbeeld T. Faltin, *Heil und Heilung. Geschichte der Laienheilkundigen und Struktur antimodernistischer Weltanschauungen in Kaiserreich und Weimarer Republik am Beispiel von Eugen Wenz (1856-1945)* (Stuttgart, 2000) 143-183 en 389-402.

10 E. Barlösius, *Naturgemässe Lebensführung. Zur Geschichte der Lebensreform um die Jahrhundertwende* (Frankfurt am Main, New York, 1997); M. Hau, *The Cult of Health and Beauty in Germany. A Social History 1890-1930* (Chicago, 2003); T. Rohkrämer, *Eine andere Moderne? Zivilisationskritik, Natur und Technik in Deutschland, 1880-1933* (Paderborn, etc., 1999). In dezelfde lijn kunnen de opmerkingen van Henk te Velde en Frank Huisman over de 'kleine geloven' in Nederland worden geciteerd: F. Huisman, H. te Velde, 'Op zoek naar nieuwe vormen in wetenschap en politiek. De 'medische' kleine geloven', *De negentiende eeuw*, XXV (2001) iii, 129-136. Onder het recente(re) onderzoek hoort ook het eerste naslagwerk over 'Lebensreform' thuis, dat intussen beschikbaar is - D. Kerbs, J. Reulecke, ed., *Handbuch der deutschen Reformbewegungen, 1880-1933* (Wuppertal, 1998) - net als de zeer breed opgezette catalogus bij de tentoonstelling die van 21 oktober 2000 tot 10 maart 2001 in Darmstadt aan de 'Lebensreform' werd gewijd: K. Buchholz, e.a., ed., *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900* (2 dln.; Darmstadt, 2001). B. Wedemeyer, *Der Athletenvater Theodor Siebert (1866-1961). Eine Biographie zwisschen Körperkultur, Lebensreform und Esoterik* (Göttingen, 1999) kan als voorbeeld gelden van de recente stroom biografische en lokale studies op het gebied van de 'Lebensreform.' Voor het Nederlandse taalgebied zij tenslotte gewezen op A. Labrie, 'De "Kultur-und Lebensreformbewegung"', in: *Idem, Zuiverheid en decadentie. Over de grenzen van burgerlijke cultuur in West-Europa, 1870-1914* (Amsterdam, 2001) 144-154.

Hoewel deze tweede voorstelling veel aantrekkelijker lijkt dan de aanvankelijke veroordeling, valt ook hierop heel wat af te dingen. Ook Barlösius en Hau verkijken zich immers op de 'ideologie' van de 'Lebensreformers' en verlenen bijgevolg aan de bezigheden van Van Son een te massief, dwingend en collectief karakter. Hier wordt een vertekend beeld geboden van de manier waarop lieden als Van Son in de moderne samenleving participeerden. Door de focus op hun maatschappelijke ideologie te richten, verdwijnt de 'zelfheiliging' zelf, en de persoonlijke praktijk die zij behelsde, paradoxaal genoeg uit het zicht. Terwijl die praktijk net inhoud gaf aan de verkondigde ideeën - en niet andersom. Van Son zelf kon de 'ontaarding' van de samenleving pas als persoonlijk probleem voorstellen en begrijpen, als hij dat probleem op zijn eigen lichamelijke beleving betrok. Bij middel van een ascetische, als 'natuurlijk' omschreven levensstijl hoopte hij het contact met zijn eigen lichaam - de natuur in zichzelf - te herstellen en zichzelf op die manier tot een oorspronkelijke geachte, zuivere gezondheid terug te voeren. 'Zelfheiliging' bleek niet in de eerste plaats een ideële, maar een lichamelijke 'queeste.' Daarom ook dient de gebruikelijke behandeling van de 'Lebensreform' binnenstebuiten gekeerd. De eigen dynamiek van haar eigenzinnige praktijken kan alleen worden gevat, wanneer deze niet louter als illustratie van een - belangrijkere - 'ideologie' wordt behandeld, maar als deel van een ascetische ervaring wordt begrepen, die als 'verzoening met de natuur' werd betiteld, maar nog vaker zonder woorden werd beleefd. Deze perspectiefwissel zal duidelijk maken dat de ascetische praktijk zich niet richtte op de 'massa', maar op de overtuigde éénlingen. Hun activiteit onderwierp zich niet aan maatschappelijke 'rationalisering' en 'disciplinering', maar verzette zich juist tegen dergelijke 'collectieve' projecten, bij middel van een doorgedreven, persoonlijke dressuur.

Die dressuur moest individueel worden aanvaard, maar altijd diende toch ook de weg 'gewezen.' De 'levensreform' leek wel zonder disciplinerende instantie, maar niet zonder charismatische leermeester te kunnen. Van Son herinnerde zich in *Terug ter orde* hoe de natuurgenezer die zijn ouders in 1909 hadden ontboden, soms urenlang bij hem op bed bleef zitten, om hem geduldig uit te leggen waarin de 'natuurlijke geneeswijze' zich van alle andere 'kunstmatige artsenijen' onderscheidde, om hem te waarschuwen voor de moeilijkheden die nu eenmaal hoorden bij de zuiverende kuur en om hem 'aan te moedigen tot volharding' in de nieuwe levenswijze. 'Het zwaartepunt zijner behandeling,' beweerde Van Son over die natuurarts, 'lag niet in het gezag van den raadgever, maar in de overtuiging van den patiënt.' 'Met zijn diepere levensinzichten,' herinnerde Van Son zich vol dankbaarheid, 'met zijn klaren kijk op gezondheid en ziekte, op het werk van God in ons en in de natuur, baande hij mij de weg naar een nieuw leven, naar opstanding van lichaam en geest.' Die weg moest stap voor stap worden afgelegd en moest het hele leven lang worden aangehouden. Althans in de zelfverbeelding van de 'Lebensreformers' kon deze dressuur, eens aanvaard, nog moeilijk worden afgelegd.[11]

Alleen door die dressuur zelf tot focus van het onderzoek te maken, kan de merkwaardige verzoening met de moderne samenleving waarvan de 'Lebensreform' inder-

11 [Anoniem], 'Vruchten en groenten als voedsel en geneesmiddel', 60-61.

daad getuigde, op een concrete manier inzichtelijk worden gemaakt. Duidelijk zal worden hoe 'levensreformers' in een strakke, vrijwillig aanvaarde zelfcontrole, een middel vonden om hun scherpe, volgehouden kritiek op de moderne samenleving vorm te geven en te beleven. Tegelijk zal blijken hoe opposanten als Van Son hun contestataire praktijk als een brug hanteerden waarlangs zij zich stapje voor stapje toegang verschaften tot een veranderende, geïndustrialiseerde en verstedelijkte wereld.[12] In Van Sons vaderland tekende die contradictorische dressuur de activiteit van drie verschillende groepen. Zij beheerste niet alleen de natuurgeneeswijze die een aantal van zijn voorgangers sinds de jaren 1890 tot ontwikkeling hadden gebracht, maar ook het vegetarisme dat andere burgerlijke individuen sinds 1897 propageerden, net als het naturisme dat naaktlopers-provocateurs na de Eerste Wereldoorlog voor het eerst in België verspreidden. De verwantschap van deze drie verschillende groepen - die organisatorisch onafhankelijk van elkaar opereerden en bovendien ook intern uiteen vielen in een aantal los van elkaar bestaande kernen - school in hun gemeenschappelijke toe-eigening van 'Lebensreform'-praktijken. Samen vormden zij een Belgische 'gemeenschap van dressuur' die tot nog toe aan de historische aandacht is ontsnapt.

Een wereld van ascese

De aanhangers van deze 'levensreformbe weging' schiepen een wereld van ascese. De burger die zich tot het ambitieuze, maar tegelijk marginale ideaal bekende, moest vertrouwde genoegens derven. In onthouding en beheersing vond hij een nieuw houvast. Doorheen die 'versterving' kon de moderne werkelijkheid tot een dualistisch schema worden herleid. In plaats van de moderne verwarring, de veelheid aan keuzemogelijkheden en het snelle ritme van de veranderingen trad een eenvoudige tegenstelling tussen 'verwording' en 'zuiverheid', 'overbeschaving' en 'natuur.' Maar die reductie had onverwachte gevolgen - het 'levensreform' - ideaal toonde zich ook op dit vlak dubbelzinnig. In het vernauwde blikveld konden immers ook heel nieuwe aspecten van de moderne werkelijkheid zichtbaar worden. Zo klonk er bij 'levensreformers' naast de oproep tot ascese ook een onophoudelijke verheerlijking van een nieuwe vrijheid, die zuiverder en meer betekenisvol werd geacht. Geloofd werd dat het opheffen van allerlei verstarde conventies (de 'valse' beschaving) niet tot chaos leidde, maar net het herstel van een natuurlijke harmonie tot gevolg had.[13] De versterving maakte vrij.

Deze ascetisch-vitalistische logica dook in België voor het eerst op in de loop van de jaren 1890. Zij klonk zeer sterk door in de geschriften van de Antwerpenaar Frans

12 Het beeld van de 'Lebensreform' als 'brug' ontleen ik opnieuw aan De Rooy, 'Een hevig gewarrel', 638.

13 Hier toonde de 'levensreformbeweging' zich verwant aan het anarchistische gedachtegoed, zoals zich dat in het Belgische fin de siècle vooral in kunstenaarskringen ontwikkelde. Zie E. Peeters, 'De anarchie als zelfkritiek. Burgers, levenshervormers en 'vrije kolonies' omstreeks 1900', te verschijnen in de acta van het colloquium 'Van Nu en Straks als gangmaker. Vlaamse tijdschriften in het fin de siècle' dat op 30 en 31 oktober 2003 aan de Gentse universiteit werd gehouden.

Jozef van den Broeck. Hij was het die in 1909 aan het ziekbed van Van Son had gestaan, de jongeman had opgeleid en hem later ook tot zijn opvolger had uitgekozen. Op zijn aansturen haalde Van Son zijn kandidaatsdiploma geneeskunde aan de Leuvense universiteit, om na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog zijn studies in Nederland voort te zetten. Bij het einde van de oorlog echter stierf Van den Broeck. Van Son moest na 'drie jaar doktorale studies in den vreemde' zonder diploma - en zonder het begeerde wetenschappelijke prestige voor zijn natuurgeneeskundige activiteiten - naar Antwerpen terugkeren, om op het sterfbed van zijn leermeester te beloven diens werk verder te zetten.[14] Het herenhuis dat Van Son vanaf dat overlijden betrok, had Van den Broeck al in 1898 aangekocht, om er zijn praktijk in onder te brengen - het Hygiënisch Gesticht. Van den Broeck was echter ook al vóór dat jaar als natuurgenezer actief. Zelf rond 1860 in Booisschot geboren, had hij vanaf de jaren 1890 in de dorpen rond Herenthals een reputatie als 'wonderdokter' opgebouwd. Plantaardige rauwkost en waterbehandeling maakten ook toen al de kern van zijn therapeutische methode uit. Hij was van het belang van deze methode overtuigd geraakt door studie van de werken van bekende natuurgenezers, zoals de Zwitser Arnold Rikli en de Oostenrijker Vincent Priessnitz. Tijdens een bezoek aan het Duitse Wörishofen, waar Sebastian Kneipp de natuurgeneeswijze predikte, had Van den Broeck de theoretische waarde van rauwkost en water - naar eigen zeggen - in de praktijk bevestigd gezien.[15]

Intussen groeide de toeloop in Herenthals en later ook in Antwerpen Van den Broeck boven het hoofd. Hij zag zich verplicht ook in Brussel, Gent en Brugge raadplegingen te organiseren. Die populariteit wekte de aandacht van wantrouwige artsen en aan hun 'drijverijen' weet Van den Broeck de drie veroordelingen die hij in 1894, 1895 en 1900 opliep voor onwettige uitoefening van de geneeskunde.[16] Die rechtszaken dwongen de gekrenkte genezer zijn theoretische uitgangspunten te expliciteren. Hij deed ze aan de wereld kond in een aantal apologetische verweerschriften. Zo richtte hij in 1898 een omstandig verzoekschrift aan het Belgische parlement. In die brochure vroeg hij om begrip. Kon de wetgever hem niet beschermen tegen de vele aanklachten? Vonden de volksvertegenwoordigers ook niet dat 'de wet het recht [moet] eerbiedigen ... van goed te doen en nuttig te zijn?' Begrepen zij dan niet dat hij gewoon geen keuze had, omdat 'den waren natuurarts de *plicht* is opgelegd het afgedwaalde menschdom

14 [Anoniem], 'Volksgezondheid en wetgeving. De provinciale gezondheidskommissie der mikroben tot machtsmisbruik verleid', *Maandschrift van het Hygiënisch Gesticht Van den Broeck*, I (1923-1924) iii, 40-41; Foppema, 'Alwyn van Son mistekend door zijn bruid', 22-25.

15 [Anoniem], 'Beknopte levensschets van F.J. van den Broeck', *Maandschrift van het Hygiënisch Gesticht Van den Broeck*, I (1923-1924) x, 149-159; *Ibidem*, I (1923-1924) xi, 165-170; *Ibidem*, I (1923-1924) xii, 191-194; [Anoniem], 'Beknopte levensschets van F.J. van den Broeck', *Terug ter orde*, II (1924-1925) i, ii en v, 207-211, 219-222 en 265-270. Over de inspiratie van Van den Broeck door Rikli en Priessnitz, zie [Anoniem], 'Sebastiaan Kneipp bij paus Leo XIII', *Ibidem*, V (1928) i-ii, 877-891, met name 877-878.

16 [Anoniem], 'Beknopte levensschets van F.J. van den Broeck', *Maandschrift van het Hygiënisch Gesticht Van den Broeck*, I (1923-1924) x, 149-159; *Ibidem*, 165-170; *Ibidem*, xii, 191-194; *Ibidem*, II (1924-1925) i, ii en v, 207-211, 219-222 en 265-270. Over de inspiratie van Van den Broeck door Rikli en Priessnitz, zie [Anoniem], 'Sebastiaan Kneipp bij paus Leo XIII', *Terug ter orde*, V (1928) i-ii, 877-891, met name 877-878.

tot de natuur weêr te brengen?' In zijn beroep op het gezond verstand en de gevoelens van rechtvaardigheid van het Belgische volk hield Van den Broeck de politici voor dat 'de mensch, in zijne levenswijze, van den weg der natuur is afgeweken en zich daardoor alleen ontellijke kwalen op den hals heeft gehaald.'[17]

Dat ook Van den Broeck geloofde dat alleen een strikt ascetische levenswijze de moderne mens opnieuw vrij kon maken, bleek uit de brochure *Het levensproblema en de natuurlijke behandeling der zieken* uit 1904. Daarin onderbouwde hij deze gedachte met een particuliere leer van het 'instinct.' Voor Van den Broeck stond 'instinct' gelijk met de spontane neigingen en behoeften van het menselijk organisme. Dat organisme reageerde op de informatiestroom die door de zintuigen werd voortgebracht, maar ook op de impulsen die uitgingen van het 'instinct,' dat in elke cel verankerd lag. Menselijk handelen was dan ook altijd een resultante van de verwerking door de hersenen van dat dubbele signaal. Bij de moderne mens, zo klonk het onheilspellend, was dat signaal verstoord geraakt. Verkeerde levensgewoonten hadden zijn 'natuurlijk instinct' aangetast. Het raakte 'gedresseerd' en zelfs 'verbasterd.' In het eerste geval ontwikkelde zich een lichte afhankelijkheid van een 'zaak of handeling' die nutteloos maar weinig schadelijk was, in het tweede geval trad een ernstige organische mutatie op. De cellen verloren in dat geval 'hunne oorspronkelijke samenstelling,' het signaal dat zij naar de hersenen uitzonden raakte vertroebeld en het organisme werd afhankelijk van 'valse behoeften.' Die 'ontaarding' verklaarde waarom in de stedelijke samenleving - in de ogen van de natuurarts - zoveel mensen ziek werden, maar ook waarom tal van huisdieren van slag raakten. Bij mens en dier was de natuurlijke afkeer voor schadelijke invloeden stilgevallen, terwijl hun werkelijke 'levensbehoeften' waren ondergesneeuwd. Zonder er erg in te hebben waren zij verhangen geraakt aan een eet- en leefwijze die hen in traag tempo vergiftigde.[18]

Dezelfde ontaardings- en instinctenleer beheerste de vegetariërsvereniging die in 1897 in Brussel was opgericht. De Société végétarienne de Belgique verenigde een kleine groep Franstalige burgerlijke individuen - aanvankelijk niet meer dan enkele tientallen - die geen banden met Van den Broecks Gesticht onderhielden en in hun individualistische hervorming ook een ander vertrekpunt hadden gekozen. Hoewel ook zij wel eens over natuurgeneeskundige vraagstukken discussieerden, ging rauwkost de meesten onder hen te ver. Zij beperkten zich tot het derven van vlees, alcohol en 'prikkelstoffen.' Het ging eerder om een gradatieverschil dan om een kwalitatief onderscheid. De vegetariërs deelden immers in grote mate het 'levensreform'-gedachtegoed dat Van den Broeck verdedigde, vooral omdat de Belgische vegetariërs zich grotendeels op dezelfde internationale voorbeelden richtten als de Belgische natuurgenezers. Met name de Duitse 'Lebensreform' - waarin de collusie tussen natuur-

17 J. van den Broeck, *Voor mijn recht en uw recht. Een beroep op het gezond verstand en de gevoelens van rechtvaardigheid van het Belgische volk* (Boisschot, 1898) 1, 4, 5 en 20 (mijn cursivering).

18 J. van den Broeck, *Het levensproblema en de natuurlijke behandeling der zieken* (Brecht, 1904) 23, 25, 43 en 22. Het werk verscheen drie jaar later ook in Franse vertaling. Zie J. van den Broeck, *Le problème de la vie et le traitement hygiénique des malades* (Brecht, 1907).

geneeskundige en vegetarische verenigingen omstreeks 1900 ver was doorgedreven - diende als richtpunt.[19]

In de stichtingsgeschiedenis van de Société végétarienne, die als dochter van de Franse vegetariërsvereniging ontstond, speelden vooral de Fransman Jules Grand en de Belg Ernest Nyssens een cruciale rol. Maar dé vedette van de Belgische vegetariërs was ongetwijfeld de wetenschapster Iosefa Ioteyko. De fysiologe en psychologe van Poolse origine was sinds 1898 verbonden aan de Brusselse universiteit. Ze leidde er het pas opgerichte Laboratoire d'énérgétique en bouwde onder andere op het nieuw ontgonnen gebied van de 'vermoeidheidstudies' een internationale reputatie op. Maar die wetenschappelijke bedrijvigheid ging hand in hand met een levenshervormend engagement. Al vóór haar Brusselse aanstelling toonde de academica zich een voorvechtster van het militante vegetarisme en van de Société végétarienne. Ioteyko's overtuigingen werden deels bevrucht door haar experimenteel onderzoek naar (over)vermoeidheid. Zij was ervan overtuigd geraakt dat niet alleen overmatige inspanningen, maar ook vleesgebruik aan de bron kon liggen van 'fatigue.' Omgekeerd verdedigde zij haar vegetarische geloofspunten met natuurwetenschappelijke argumenten. Dat deed zij in haar bijdragen aan het Belgisch-Franse vegetariërsblad *La réforme alimentaire* en in een aantal wetenschappelijk-vulgariserende brochures die zij tussen haar academische werkzaamheden door verzorgde.[20]

In die brochures maakte Ioteyko duidelijk waaruit de intoxicatie waarover ook Van den Broeck sprak, kon bestaan. Ioteyko waarschuwde voor de overdadige hoeveelheid dierlijke proteïnes die de vleeseter verbruikte. Proteïnes van dierlijke oorsprong leverden weliswaar het levensnoodzakelijke bestanddeel stikstof, maar droegen ook een toxische dreiging in zich. Hun verbranding was onvolledig, hield Ioteyko vol, en liet een giftig residu na. Vleesconsumptie bracht daarom een overbelasting mee van maag, nieren en lever, verhoogde sterk de kans op constipatie (en dus op auto-intoxicatie), lokte eczema en acné uit en versnelde tenslotte het verouderingsproces, dat immers op zichzelf al een vergiftigingsproces was. Het menselijk organisme was volgens Ioteyko eenvoudig niet op vleesgebruik voorzien: 'l'alimentation carnée n'est pas naturelle à l'homme.' Dat sommigen - ook wetenschappers - niettemin het vleesgebruik als een menselijke behoefte omschreven, wekte haar spotlust. Ioteyko vond dat haar tegenstanders niet mochten vergeten dat 'les alcooliques parlent aussi du 'besoin' d'alcool, et qu'on a vu des éléphants vider des bouteilles de champagne!' Nee, als de moderne mens geen plantaardige proteïnes gebruikte, in plaats van dierlijke, kon dat gedrag volgens Ioteyko alleen worden uitgelegd als 'une aberration de l'instinct.'[21]

19 I. vanden Berk, 'Uit de doeken gedaan. Rond reformkledij in België en in haar buurlanden' (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling; Leuven, 2002) 99.

20 Voor biografische informatie over Ioteyko, zie 'Le docteur J. Yoteyko', *Bulletin trimestriel de l'Office intercommunal pour l'orientation professionelle*, IX (1929) 22-27 en S. de Coster, 'Joteyko (Josefa)', in: *Biographie nationale* (Brussel, 1970) XLV, 479-484.

21 I. Ioteyko, V. Kippiani, *Le végétarisme et son influence sur la santépublique, le commerce, l'industrie et l'economie de la nature. Deux rapports présentés au Congrès de l'alimentation. Gand, novembre 1908* (Brussel, s.a.) 4, 28-30, 64-65.

In deze context, waarin de verbeelding van een zuiver instinct meteen ook het beeld van een verbasterd instinct opriep, nam 'zelfheiliging' de vorm van herinneringsarbeid aan. Zowel vegetariërs als natuurgenezers gingen ervan uit dat de moderne burger - opnieuw in de woorden van Van den Broeck - niet meer kon vertrouwen op 'de leiding van zijn instinct' (dat was immers 'in zichzelve ontaard') en daarom alleen door redeneerkracht (het gebruik van 'het gezond verstand') het juiste spoor kon terugvinden. Van den Broeck adviseerde het moderne individu te rade te gaan bij de enkele 'natuurmensen' die er nog restten, of bij 'de vrije dieren.' Daar kon hij door observatie de principes achterhalen die hij zichzelf voortaan moest opleggen: voor hem was hun spontane werkzaamheid immers verloren gegaan.[22] Of hij kon zich een handje laten helpen door Van den Broeck, die zijn gehoor natuurlijk voorhield toegang te hebben tot die vergeten principes. Een langdurige ziekte had hem zelf 'tot moeder Natuur [gedreven]' - en tot de regels van 'eene natuurlijke levenswijze.'[23]

Maar de herinneringsarbeid beperkte zich niet tot een verstandelijke zoektocht. Deze vormde pas de eerste stap. Van den Broeck bezwoer zijn lezers dat de strikte en vasthoudende naleving van zijn voedings- en levensvoorschriften een organische reactie kon teweegbrengen. Alsof het lichaam zelf zich als gevolg van de strenge zelfcontrole plots herinnerde waar zijn oorspronkelijke noden lagen - en zijn 'natuurlijk instinct' herleefde. Dan 'zullen zijne cellen langzaam hunne oorspronkelijke samenstelling en hunne natuurlijke behoeften herwinnen,' verzekerde Van den Broeck plechtig.[24] Dat cellulaire herstel, zo beweerde Ioteyko op haar beurt, zette zich ook door in de menselijke geest. 'Les vrais végétariens, ayant reconquis l'instinct naturel,' zouden opnieuw een spontane afkeer ontwikkelen voor alles wat het organisme kon schaden.[25] Eens de levenskracht uit haar slaap was gewekt, verloren de ascetische voorschriften hun gedwongen karakter. De vegetariër zou dan immers opnieuw zonder nadenken het rechte pad weten te vinden. Ioteyko beloofde hem 'un bonheur' en 'un état de calme, d'équilibre plus parfait' waar de nerveuze moderne mens alleen maar van kon dromen.[26]

Telkens opnieuw riepen ascese en vitalisme elkaar op - zowel in de instinctenleer als in de therapeutische praktijk. Duidelijk werd dat de 'levensreformers' al hun vertrouwen stelden in een abstracte levenskracht. Die moest opnieuw worden gewekt, of preventief versterkt, om de moderne uitdagingen met succes het hoofd te bieden. Natuurgenezers vereenzelvigden die ongrijpbare, mysterieuze kracht graag met het leven zelf, met een 'universele energie' of met een 'natuurkracht.' In elk geval moest de opwekking van die kracht volgens 'natuurlijke wetten' verlopen. De meest systematische uiteenzetting over die wetten kon worden gevonden in de geschriften van de Luxemburgse geestelijke Nicolas Neuens die in België omstreeks 1900 gretig aftrek vonden. Neuens groef naar de ordenende principes van de ontaarde en de natuurlijke werkelijkheid, om zo aan de instinctenleer die de natuurgenezers hanteerden een 'wetenschappelijk' fundament te verschaffen. Zijn boeken (zoals zijn *Manuel pratique*

22 Van den Broeck, *Het levensproblema*, 26, 42 en 43.
23 Van den Broeck, *Voor mijn recht en uw recht*, 8.
24 Van den Broeck, *Het levensproblema*, 26.
25 Ioteyko, Kippiani, *Le végétarisme et son influence sur la santé publique*, 62.
26 I. Ioteyko, *L'enfance végétarienne (enquète sur 170 enfants vegetarians)* (Brussel, 1911) 29.

et raisonné du système hydrothérapique de S. Kneipp of *Ma cure naturelle réconfortante*)[27] hadden een grote invloed op Belgische geestesgenoten. Zelf was Neuens in de jaren 1890 - net als Van den Broeck - diep onder de indruk geraakt van de stellingen van de Duitse natuurarts Kneipp. Hij was door de wonderbaarlijke genezingen die aan Kneipp werden toegeschreven naar het sanatorium in Wörishofen gelokt. Neuens was daar bij Kneipp op consult geweest om genezing te vinden voor zijn als ziekelijk ervaren gezondheid, maar mocht nadien ook enige tijd als een soort stagiair de werkzaamheden van zijn inspirator van nabij volgen. Een en ander leidde in 1894 tot de officieuze promotie van Neuens zelf tot natuurarts. De Luxemburger vroeg en verkreeg daarop vanwege de kerkelijke hiërarchie de ontheffing van zijn priesterlijke taken, verliet zijn parochie Biwingen en begon in december 1894 in het Belgische plaatsje Bokrijk bij Genk een eigen natuurgeneeskundige praktijk. Ook in Namen probeerde hij een praktijk op te zetten, die hij in 1898 weer verliet, om terug te keren naar zijn vaderland. Terwijl hij eerst in Diekirch, later onder andere in Bollendorf zijn activiteiten verderzette, nam hij steeds meer afstand van Kneipp en noemde zich voortaan liever een volgeling van Priessnitz, wiens methode Neuens rationeler leek. Naar Priessnitz' principes bouwde hij tenslotte in 1909 in Weilerbach bij Diekirch een sanatorium dat onder de naam Héliar grote bekendheid verwierf.[28]

Aan de ‘curistes’ die Neuens daar ontving, legde hij in dagelijkse redevoeringen de draagwijdte uit van ‘la loi naturelle universelle’ die volgens hem de hele werkelijkheid regeerde. Later kon ook een breder publiek in Neuens' *Le naturisme intégral. Cent vingt conferences* lezen waaruit die wet bestond. Zij hield in dat alle natuurkrachten uit zichzelf een onderlinge samenhang vonden - ‘l'harmonie universelle’ - en in die convergentie samen naar één vastgesteld doel tendeerden. Elke schending van die stabiele samenhang stond gelijk met ‘une défaite fâcheuse ou même ruineuse pour le corps humain.’ Aan de oorsprong van die samenhang en doelgerichtheid lag een ‘principe vital.’ Dat kreeg door Neuens een immanent en boven-fysisch karakter toegedicht, en was daarom in staat de materie leven in te blazen, te domineren en - uiteindelijk - met een zuiver instinct te begiftigen.[29] Wie dat alles had begrepen, zo vervolgde de redenering, moest inzien dat de taak van de geneesheer zich beperkte tot het scheppen van de omstandigheden waarin het levensprincipe volop kon floreren - ‘créer des bonnes conditions vitales.’ De symptomatische aanpak die Neuens aan de klassieke geneeskunde verweet, had precies het tegenovergestelde effect. Symptoombestrijding kon volgens Neuens hoogstens de kwaal verplaatsen en bovendien waren de medicijnen waarvan de reguliere medische wetenschap zich bediende, ronduit schadelijk. Zij verdoofden de waarneembare gevolgen van het vitale onevenwicht, maar verzwakten op die manier - nog steeds volgens Neuens - ook het vitale principe zelf. Omdat klassieke geneesheren de ziekte als vijand beschouwden, bleven zij

27 N. Neuens, *Manuel pratique et raisonné du système hydrothérapique de S. Kneipp* (Parijs, 1893); N. Neuens, *Ma cure naturelle réconfortante* (Diekirch, 1906).

28 E. Welter, ‘Ein Einblick in das Leben und Wirken von Pfarrer Nicolas Neuens’, in: *Abbé Nicolas Neuens, sein Leben, sein Lebenswerk. Gründer des integralen Naturismus, 1845-1921* (Luxemburg, s.a.) 21-22.

29 N. Neuens, *Le naturisme intégral. Cent vingt conferences* (Gembloers, 1924) 1, 7, 15-16, 18.

blind voor de heilzame kracht die schuilging in de koortsaanval of de lichamelijke pijn. Neuens legde uit dat die ongemakken duidelijk maakten dat de levenskracht alarm had geslagen en bij middel van een zogenaamde 'crise de guérison' het verstoorde evenwicht poogde te herstellen. Wie die genezende crisis onderdrukte, zorgde ervoor dat de acute ongerechtigheid waartegen de levenskracht in opstand kwam, ongemerkt een chronisch karakter kon aannemen. Een chronisch karakter, bovendien, dat nog werd bezwaard door de giftige medicijnen die niet in het lichaam thuishoorden en het vitale evenwicht alleen nog verder ontwrichtten. Die ontwrichting joeg de patiënt opnieuw naar de medicijnartsen.[30] Neuens beloofde zijn kuurgasten die vicieuze cirkel te doorbreken. Uit zijn vitalistisch perspectief volgde een holistische therapie, in eenklank met de veronderstelde eenheid en harmonie van het levensprincipe.[31] 'La vraie méthode' liet zich als volgt samenvatten:

> [Elle] ne traite pas la maladie, mais le malade; elle n'a pas la prétention de guérir directement, mais de fortifier le corps, afin que les forces nouvelles, bien réglées, commencent la guérison et la conduisent à bon terme.[32]

De beloftes van het lichaam

Exemplarisch was het grote belang dat in die holistische behandeling aan water werd gehecht. Natuurgeneeswijze bleek in België in hoofdzaak hydrotherapie. Neuens en ook Van den Broeck traden op als eerste promotoren van deze waterbehandeling, die zij zelfbij Kneipp hadden ontdekt. Zowel in het sanatorium Héliar als in het Hygiënisch Gesticht ondergingen de patiënten zitbaden, lansdouches en compresbehandelingen. Een dokter die omstreeks 1910 in beide centra had verbleven, ging enkele jaren later in een brochure dieper in op de werking van de aldaar verstrekte therapie. Léon Neuens was na het behalen van zijn diploma geneeskunde een tijdlang medewerker geweest van de oude Van den Broeck, maar hij was ook zijn Luxemburgse neef Nicolas in Weilerbach gaan opzoeken. Omstreeks de Eerste Wereldoorlog zette hij aan de Waversesteenweg in Brussel een eigen natuurgeneeskundige praktijk op - waarnaar *Terug ter orde* later overigens zijn Brusselse lezers doorverwees. In de brochure *Malades, guérissez-vous par les moyens naturels* zette Léon Neuens in 1912 niet alleen de hoofdlijnen uiteen van zijn aan Nicolas Neuens en Van den Broeck ontleende waterbehandeling, hij maakte ook de logica achter deze methode inzichtelijk. Deze logica liet zich verduidelijken aan de hand van het zogenaamde volledige dampbad - dat een bijzonder ingewikkelde opstelling vereiste. Léon Neuens raadde het aan voor alle zieken die sterk genoeg waren om hun bed te verlaten. Zij moesten naakt op een stoel gaan zitten, waaronder een alcohol- of petroleumvuurtje werd geplaatst. In een pot op dat vuur kookte een

30 N. Neuens, *Ma méthode naturelle réconfortante* (Diekirch, 1906) 62.
31 Over de samenhang van vitalisme en holisme in de natuurgeneeskundige praktijk, zie W.R. Krabbe, 'Naturheilkunde', in: Kerbs, Reulecke, *Handbuch der deutschen Reformbewegungen 1880-1933*, 80.
32 Neuens, *Ma méthode naturelle réconfortante*, 9.

flinke hoeveelheid water. De patiënt moest zich met zware dekens bedekken, die hem en de stoel volledig omsloten en hermetisch aansloten

rond zijn hals. Om bloedaandrang in het hoofd te voorkomen, hield hij intussen zijn voeten in een teiltje warm water, en drukte hij een met koud water natgemaakt compres tegen het hoofd. Van tijd tot tijd moest hij kleine beetjes koud water drinken. Omdat hij tijdens de hele behandeling - die een minuut of vijfentwintig mocht duren - frisse lucht moest kunnen inademen, kon de stoel best voor een open raam worden geplaatst. Na afloop werd de patiënt afgekoeld door wrijvingen met een natte koude doek, daarna zachtjes drooggewreven, van proper linnen voorzien en tot een paar lichte gymnastiekoefeningen aangespoord. Eventueel kon hij nadien een halfuurtje in bed gaan liggen.[33]

Het water werd in die hele behandeling geen genezende maar een ‘mechanische’ rol toegedicht. Léon Neuens roemde de ‘stimulation générale’ die het dampbad volgens hem veroorzaakte. Het water wekte de levenskracht van de patiënt en dwong het organisme om zelf het zieke orgaan te genezen. De watertherapie, vatte Léon Neuens samen, viel niet blind aan, maar werkte via de omweg van het organisme dat zich, anders dan de dokter, nooit vergiste en zelf het beste wist welke wapens het moest inzetten. Concreet stimuleerde de waterbehandeling het zenuwstelsel en verhoogde zij de bloedcirculatie. De afvalstoffen, beweerde Léon Neuens, konden daarom sneller worden afgevoerd, terwijl het bloed dat zich her en der had opgehoopt, zich opnieuw kon verspreiden, zodat ‘gecongestionneerde’ organen werden verlicht. Dat alles leidde - in Léon Neuens' terminologie - tot een herstel van het organisme, een verhoging van zenuwkracht en een herstel van de vitale weerstand. Alleen wie op Neuens' stoel de ongemakkelijke houding en de vaak onaangename lichamelijke reactie had doorstaan, kon met nieuwe levenskracht worden beloond. Want ‘sans réaction, pas de salut: la dégénérescence sera graduelle et fatale.’[34]

Om die reactie te voltrekken, was niet alleen het water als mechanische reactor nodig, maar ook een zo sterk mogelijk reagerend lichaam. Om de vermeende degeneratie van dat lichaam te overwinnen, hielden de Belgische natuurgenezers hun patiënten een eindeloze hoeveelheid aandachtspunten en verboden voor. Het terrein moest worden voorbereid en daarom moest de patiënt zich streng onthouden van alle mogelijke schadelijke invloeden en gedragingen. Het hele lichaam werd zo voorwerp van dressuur. Van Son bood in zijn tijdschrift een staalkaart van die zelfcontrole. Met grote stelligheid en een buitengewone ascetische ‘rigueur’ onderwees hij de dressuur van het lichaam. ‘Het leven [was] ernstig’[35]: de zelfcontrole begon met een onverzoenlijke strijd tegen ‘onnatuurlijke’ en ‘ontaarde’ praktijken zoals - om er maar een paar te noemen - abortus, bevallingen onder verdoving, flessenvoeding voor baby's, verplichte vaccinatie voor kinderen, alcoholgebruik, vleesconsumptie en tabaksverslaving.[36]

33 L. Neuens, *Malades, guérissez-vous par les moyens naturels* (Brussel, 1912). De brochure werd hier geraadpleegd in een latere druk: L. Neuens, *Malades, guérissez-vous par les moyens naturels* (Parijs, s.a.) 52-53. In hetzelfde jaar verscheen ook nog L. Neuens, *Traité de médecine naturelle* (Bruxelles, 1912).

34 Neuens, *Malades, guérissez-vous par les moyens naturels*, 34 en 61.

35 [Anoniem], ‘Antwoord aan mijn vriend N. te Y’, *Terug ter orde,* VI (1929-1930) i-ii, 1103.

36 Zie over de natuurlijke zwangerschap en dito babyvoeding bijvoorbeeld [Anoniem], ‘Raadgevingen aan kraamvrouwen. Miskraam: oorzaken - behandeling’, *Terug ter orde*, II (1924-1925) ii, 213-219; over de verplichte vaccinatie zie bijvoorbeeld [Anoniem], ‘Het bankroet der vaccinatie’, *Ibidem*, IV (1926-1927) iv-v, 669-743 en [Anoniem], ‘Verplichte encephalisatie van Belgische kinderen?’, *Ibidem*, vii-viii, 773-777.

Maar de reactiviteit van het lichaam kon ook - positief - worden bevorderd, niet door onthouding, maar door een voldoende grote opname van frisse lucht, zonlicht en plantaardig voedsel (die samen met rust en voldoende beweging de vijf zogenaamde 'levenselementen' uitmaakten). Het belang van frisse lucht bleek in de manier waarop Van Son in de jaren 1920 het thema van de reformkledij hernam, dat de Belgische kunstenaar Henry van de Velde omstreeks 1900 al had verdedigd.[37] Overigens zonder naar Van de Velde te verwijzen, stelde Van Son voor mannen en vrouwen het dragen van wijde, losse kleding voor. De esthetische argumenten die Van de Velde daarvoor had aangedragen, werden door Van Son aangevuld met de bedenking dat de bestaande kleding (vooral dan het corset voor vrouwen) de bloedsomloop deed stremmen, de voortplantingsorganen beknelde en de huid onvoldoende zuurstof liet. De heilzame invloed van het zonlicht moest volgens Van Son zo vaak als mogelijk worden genoten, in de eigen tuin of - in de winter - achter glas. De natuurgenezer leerde zijn patiënten hoe ze met ingenieuze zeildoekconstructies hun naakte lichaam voor de buren konden (en moesten) verbergen, terwijl de 'zonne-kracht' hun lichaam versterkte.[38] De aandacht voor 'gepaste voeding' bleek uit de 'voedingshervorming' die in zijn programma voor 'levensreform' een prominente plaats opeiste. Dat Van Son niet alleen - zoals Ioteyko's vegetariërsbeweging - een vleesverbod voorstond, maar zijn patiënten ook verplichtte fruit en groenten rauw te nuttigen, had te maken met de grotere levenskracht die de onbewerkte plant volgens hem bevatte. Die levenskracht was kostbaar: de plant had haar door eigen verwerking voor menselijke consumptie geschikt gemaakt. Het kookproces doodde die krachten, deed de lichamelijke reactiviteit uitdoven en leidde tot verweking van zieken en gezonden.[39]

De lichamelijke dressuur strekte zich tenslotte ook uit over de menselijke geest - die voor 'levensreformers' in België integraal deel leek uit te maken van het ene lichaam. Ook hier kon de lichamelijke reactiviteit worden verhoogd. Léon Neuens riep zijn cliënteel en lezers op om niet alleen schadelijke gedragingen af te zweren, maar ook om negatieve gedachten te weren. In de meditatieve voorschriften waarmee zijn boek besloot, maande hij aan om via 'auto-suggestions positives' de genezing te bespoedigen - of de gezonde toestand te bestendigen. De voortdurende inprenting

37 H. van de Velde, *Album moderner, nach Künstlernetwürfen ausgeführter Damenkleider* (Düsseldorf, s.a.); *Idem, Die künstlerische Hebung der Frauentracht* (Krefeld, 1900); *Idem, Das neue Kunst-Prinzip in der modernen Frauenkleidung* (Darmstadt, 1902); over reformkledij verscheen ook M. Coppens, *Mode in België in de negentiende eeuw* (Brussel, 1996) 73; C. Schnitger, 'Hoedsters van het nieuwe mensenras. Enige kanttekeningen bij de sociale betekenis van reformkledij', *Textielhistorische bijdragen,* XXXI (1991) 130-150; *Idem*, 'Women's dress reform in the Netherlands', *Textile History*, XXIV (1993) 75-89; *Idem*, 'IJdelheid hoeft geen ondeugd te zijn. De Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleeding', *Jaarboek Vrouwengeschiedenis*, VI (1985) 163-185; *Idem*, 'Reformkledij omstreeks 1900. Naar een nieuw kleedgedrag', *Eeuwwende 1900* (1995) 63-89; Vanden Berk, 'Uit de doeken gedaan. Rond reformkledij in België en in haar buurlanden'.

38 [Anoniem], 'Kuischheid en naaktheid', *Terug ter orde*, III (1925-1926) i-ii, 399 e.v.

39 [Anoniem] 'Voedingshervorming', *Ibidem*, 614 en [Anoniem], 'Voedingshervorming', *Ibidem*, 857 e.v.

van een geïdealiseerde gezondheid en de bewuste verheviging van het verlangen om te genezen, resulteerden volgens Neuens in de verwerkelijking van dat verlangen. Daarom bezwoer hij: 'surveillons [...] constamment notre attitude mentale; soyons optimistes, croyons toujours à une meilleure destinée.' Die controle van het mentale welbevinden, de oefening van een sterke en onafhankelijke wil hielp de moderne mens 'à être le plus content possible avec son sort.'[40]

De nieuwe klemtoon die hier op de reactiviteit van het lichaam kwam te liggen, bracht ook een herwaardering met zich mee van lichamelijk welbevinden, schoonheid en kracht. Het lichaam werd niet alleen een terrein van dressuur, maar ook een embleem - van hernieuwde gezondheid en levenskracht, van heerschappij over moderne dreigingen. In het reform-vertoog konden tal van nieuwe (lichamelijke) ervaringen tot uitdrukking worden gebracht. Nog duidelijker dan bij natuurgenezers en vegetariërs, bleek dat bij de naturisten die zich in België vanaf de jaren 1920 organiseerden.

Het spektakel van het naakt

Zoals de vegetariërs, ontwikkelden ook de naturisten een eigen praxis om inhoud te geven aan eenzelfde 'levensreform' gedachtegoed als de natuurgenezers voorstonden. Ook hier ontbraken organisatorische banden met zowel het natuurgeneeskundige als het vegetarische netwerk grotendeels, maar leidden gedeelde buitenlandse voorbeelden tot een gemeenschappelijk vertoog. Naturisten kozen ervoor om het contact met de zuiver geachte natuur te herstellen, door zich op gezette tijden en op speciaal daarvoor ingerichte terreinen te 'bevrijden' van hun kleren - voor hen de kentekens van 'overbeschaving' die 'kultuurmenschen' op hun lichaam droegen. Maar tegelijk toonden vele naturisten zich ook hevig voorstander van de vegetarische leefwijze en discussieerden zij over natuurgeneeskundige concepten - onder andere over rauwkostvoeding. Voor hen was - in de termen van Jozef Swenne, een van hun woordvoerders - het 'nudisme' (naaktlopen) maar één onderdeel van het 'naturisme' (natuurlijke leefwijze). Deze integratie van 'levensreform'-praktijken ontleenden zij aan Duitse en Franse voorbeelden. Ook de Duitsers Richard Ungewitter en Adolf Koch beschouwden naaktlopen slechts als één onderdeel van een ruimer 'levensreform'-streven, terwijl vanuit Frankrijk de gelijkluidende stemmen van de naturistische propagandisten Jean Demarquette en Kienné de Mongeot doordrongen.[41]

In Gent groeide uit die Duits-Franse inspiratie de naturistenvereniging De Spar. Dat gebeurde op aangeven van de ondernemer Oswald Johan de Schampelaere, die in maart 1928 het familielandgoed Huize Wallaghe ter beschikking stelde van de nieuwe vereniging. De organisatie verzamelde een hondertal leden, die in de tuin van het landgoed, en later ook op een ander speciaal daarvoor uitgerust terrein in het Antwerpse Zoersel, in een eigenhandig gebouwd 'nudarium' aan naaktzwemmen deden en naaktgymnastiek beoefenden. Vier jaar eerder had de handelsingenieur Paul Swenne in

40 Neuens, *Malades, guérissez-vous par les moyens naturels*, 107, 112 en 116.

41 Zie G. Spitzer, *Der deutsche Naturismus. Idee und Entwicklung einer Volkserzieherischen Bewegung im Schnittfeld von Lebensreform, Sport und Politik* (Ahrensburg, 1983).

Antwerpen al een ruimer initiatief genomen. Zijn vereniging Hélios of Ligue belge de propagande héliophile bood naaktrecreatie voor een zo breed mogelijk burgerlijk publiek - luidens het ledenblad *Lumière et liberté* telde de vereniging op haar hoogtepunt ongeveer achtduizend sympathisanten.[42] Maar tegelijk wilde de organisatie in het puriteins geachte België een debat op gang brengen over lichamelijkheid en seksualiteit. Swenne toonde zich beïnvloed door de Berlijnse seksuologie, die zich sinds het einde van de negentiende eeuw en ook nog tijdens het interbellum onder invloed van wetenschappers als Magnus Hirschfeld en Albert Moll in snel tempo tot een zelfstandige discipline ontwikkelde. Onder het pseudoniem Marc Lanval ontpopte Paul Swenne zich tot een productieve vulgarisator van de nieuwe seksuologische inzichten. In tal van brochures en in de door hem in 1930 opgerichte Cercle d'études sexologiques verfoeide Swennes *alter ego* het seksuele taboe dat volgens hem zowel de officiële katholieke als de gelaïciseerde moraal beheerste.[43]

Precies in die minachting voor het lichamelijke toonde zich volgens Swenne de 'ontaarde' moderne mens. Die had de natuur zover buiten zijn blikveld geplaatst, dat hij er zelfs niet door de aanblik van zijn eigen naakte lichaam aan herinnerd wilde worden. De naturisten stelden tegenover die onderwaardering een radicale esthetisering van het lichaam. Dat bleek voor hen méér dan een noodzakelijk werktuig van de natuur. Het opende zelf het zicht op de ideale orde. In een manifest dat in maart 1934 in het ledenblad van Hélios werd afgedrukt, werd die gedachte als volgt verwoord. De Ligue Gymnique de la Côte d'Azur de Nice - een filiaal van Hélios dat was opgericht door enkele leden die jaarlijks in het zuiden overwinterden - stelde daar dat zonlicht en lichaamsoefeningen de moderne mens sterker, maar ook mooier maakten. De naturistische praktijk vormde 'le meilleur moyen d'acquérir une plastique bien équilibrée, souple et ferme à la fois, toute de vigueur et d'harmonie.' Die aanhoudende 'perfectionnering' van het lichaam riep bij de Hélios- aanhangers herinneringen op aan 'les grandes traditions artistiques des civilisations antiques.' Zij voelden zich net zoals de Griekse atleten deel van 'le splendide spectacle de beaux corps nus, musclés et brunis, se livrant aux excercises gymniques ou évoluant librement dans un milieu de la nature.'[44] Dat spektakel van het lichaam wilde Hélios in ere herstellen, in een samenleving die naar hun oordeel door seksuele angst beheerst bleef. Tegelijk ontkenden (óók) zij in alle toonaarden de seksuele geladenheid van hun fantasma. De naakte ervaring wekte - nog steeds volgens de Ligue Gymnique - gevoelens van respect en bewondering, geen erotische fantasie. Het ging om 'une pure sensation d'art et de beauté.'[45] Swenne had in zijn boek *Les peaux de bronze* op gelijke wijze de schoonheid van het naakt losgemaakt van seksuele aantrekkingskracht - en op die

42 [Anoniem], 'Un ordre du jour', *Lumière et liberté. Organe officiel de Hélios, Ligue Belge de propagande héliophile,* III (1934) xix, 1.

43 R. Caers, 'Het naturisme in het interbellum: een verkenning' (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling; Gent, 1996) 31-34 en 34-37. Over identiteit en pseudoniem van Paul Swenne alias Marc Lanval, zie *Ibidem*, 101.

44 Ligue Gymnique de la Côte d'Azur de Nice, 'Le nudisme intégral. Ses bienfaits, physiques et mouraux', *Lumière et liberté*, III (1934) xix, 3.

45 *Ibidem*.

manier deze schoonheid tot een hogere orde verheven. De naturist zocht en vond niets anders dan ‘une sensation de légérété et de force’ en ‘un bien-être immédiat,’ meende Swenne. Elke ‘coquetterie,’ zo vervolgde hij, bleef op de naturistenterreinen ‘sans objet,’ omdat het kwaad alleen daar kon opduiken ‘où on voudra qu'il soit.’[46] Omdat naaktrecreatie van de Hélios-gangers niet door seksuele drang, maar door esthetisch verlangen werd gedreven, omdat in het collectieve gebeuren bovendien de noodzakelijke intimiteit ontbrak, moest het erotische naakt er wijken voor ‘la chasteté du nu.’ Het lichaam kreeg hier een gedeseksualiseerde en verheven, haast goddelijke status.[47]

Dat prestige kon op verschillende manieren worden ingekleed. Een tweevoudige (nieuw)religieuze redenering onderbouwde de nieuwe waardering van het lichaam. Voor een katholieke natuurgenezer als Van den Broeck of Van Son verwees het lichaam naar Christus. In *Terug ter orde* werd gewaarschuwd dat ‘velen die naar reinheid streven ... gevaar loopen, het lichaam als iets slechts te gaan aanzien.’ Maar in het lichaam lag ‘niets pijnlijks,’ het bleef altijd ‘Gods werk,’ ‘hoezeer ook misbruikt’ door onnatuurlijke gewoonten. Een overdreven preutse houding was zondig, zo klonk het, omdat zij de ideale orde die God in het lichaam had gelegd, aan het oog onttrok. Het was zaak die orde door levenshervormende praxis opnieuw te laten schitteren. Een naakt zonnebad was voor Van Son ‘als een voorspel, 't geeft een voorsmaak van de verrukking die den gelukzaligen te beurt zal vallen, wanneer zij bij de verrijzenis, wanneer alle orde hersteld zal zijn, Christus, Maria, al de Heiligen en ook elkaars naakte schoonheid zullen aanschouwen, ook met lichamelijke oogen.’[48]

In de naturistische beweging nam die vergoddelijking van het lichaam een andere, nog scherpere vorm aan. Swenne had al vroeg in zijn activistische carrière het christendom voor een zonnecultus ingeruild. De heilige drievuldigheid die de christelijke katholieke kerk aanhing, was voor hem niets anders dan een latere verschijningsvorm van een voorhistorische zonnemythe die aan de oorsprong van alle wereldgodsdiensten lag. De christelijke vader bleek in Swennes theorie een transformatie van de zon, de zoon stond voor het vuur dat naar de aarde werd gezonden, terwijl de heilige geest de vlammen van dat vuur moest representeren.[49] In de Oud-Perzische zonnecultus van Zarathoestra ‘qui est parvenu à nous quasi intacte,’ ‘malgré les quelques 6500 années,’ vond Swenne de resten van een beschaving waarin ‘le Soleil et sa réprésentation terrestre: le feu’ ongehinderd hun macht konden uitoefenen.[50] In het Hélios-blad maakte een zekere Isadora duidelijk op welke manier het menselijke lichaam deel had aan die zonnemacht. Ze sprak met ontzag over het voorjaarsontwaken van de natuur, over ‘l'infiniment grand du soleil’ en ‘le mystère de cette nature incompréhensible.’ Ze strekte zich verlangend uit naar die oneindigheid en voelde dat ‘nous faisons partie

46 M. Lanval, *Les peaux de bronze. Nudisme, naturisme, libre-culture, héliothérapie et eugénique* (Parijs, Antwerpen, 1932) 54 en 57. Het boek verscheen in hetzelfde jaar ook in het Nederlands: M. Lanval, *Het naakte leven* (Antwerpen, 1932).

47 Lanval, *Les peaux de bronze*, 69, 70 en 73.

48 [Anoniem], ‘Kuischheid en naaktheid’, *Terug ter orde*, III (1925-1926) i-ii, 399, 405.

49 Lanval, *Les peaux de bronze*, 25.

50 *Ibidem*.

de cette unité!!!' In dat spektakel voelde zij zich tegelijk toeschouwer en acteur. De grootsheid van het gebeuren vond zij niet alleen rondom haar terug, maar herkende zij ook in zichzelf. 'Le vrai naturiste,' beweerde zij, 'cherche en lui-même, la flamme divine.' Het lichaam als 'temple de l'âme' kreeg een nieuwe betekenis.[51] Wie zoals Swenne de kreet 'vive le Soleil, vive la Vie!' aanhief, kon zich een zoon of dochter van de zonnegod wanen.[52]

Dat geloof vormde de grond voor een uitzonderlijke elitegeest. Het naakte lichaam werd boven de seksualiteit verheven, maar de naturisten voelden zich ook superieur over hun medeburgers. Swenne spoorde zijn aanhang aan om fierheid te tonen over de kracht en de weerstand die zij in zichzelf ontdekten 'et dont hier, vous ne soupçonniez pas l'existence.' De Hélios-leden mochten trots zijn op hun bevrijding uit de voorouderlijke preutsheid en - zoals de zonnegod zelf - voluit genieten 'de votre supériorité morale et physique sur les êtres qui gravitent autour de vous.'[53] Laten we fier zijn, zo besloot Swenne, te behoren 'à l'élite, chaque jour plus nombreuse, des peaux d'airain, des peaux de bronze!' Een uniform had die elite niet. Ook aan medailles, vervolgde Swenne, aan vlaggen, oriflammen of insignes had de avant-agarde van de 'levensreform' geen nood. Een gebronsde huid volstond als lidkaart en als propagandamiddel.[54] Het ideaal van de naaktlopers kreeg hier de glans van het absolute. Swenne kon zijn lezers onder wetenschappelijke, medische en (nieuw)religieuze argumenten bedelven, maar in laatste instantie kon zijn ideaal niet verstandelijk worden gedeeld. Het kon alleen worden getoond. Een naturist moest niet spreken over een ideale, natuurlijke orde, hij moest ze bovenal belichamen.

Het lichaam maakte een werkelijkheid zichtbaar die door de naturisten niet helemaal onder woorden kon worden gebracht. Wie zich - naar naturistische opvatting - opnieuw verenigde met de natuurlijke orde waarvan hij eigenlijk deel uitmaakte, gaf de afstand op die noodzakelijk was om over die natuur te reflecteren. In plaats daarvan ging hij op en onder in het spektakel en in de roes die daar voor de Belgische naturisten leek bij te horen. In die ervaring - zo werd gehoopt - openbaarde zich de levenskracht en vond de naaktloper de rust die de moderne beschaving hem had ontnomen. De natuur nam opnieuw van hem bezit. In die gedachte viel vooral de onmiddellijke bereikbaarheid op die de naturisten met hun ideaal verbonden. De heling van moderne kwalen was voor hen niet de vrucht van een ingewikkelde zoektocht, maar van een eenvoudige keuze - de opgave van een artificieel geachte afstand. Net zo had het ook geklonken in het natuurgeneeskundige tijdschrift dat Van Son redigeerde. De Nederlandse literator Yge Foppema, die tussen 1924 en 1930 korte periodes in het Hygiënisch Gesticht inwoonde, parafraseerde in *Terug ter orde* de grot van Plato. Hij vertelde over 'blinde muurstommelingen' die in een ver Oosters land de hele dag met hun gezicht naar een hoge, loodrecht oprijzende bergwand gekeerd zaten, om de schaduwen te bestuderen van hun eigen lichaam en van het leven achter hen dat

51 Isadora, 'Le nudisme, est-il une réligion?', *Lumiére et liberté*, II (1933) ix, 3.
52 M. Laval, 'La Ligue Hélios', *Ibidem*, I (1932) i, 1.
53 Lanval, *Les peaux de bronze*, 54.
54 *Ibidem*, 98.

[door] de zon werd belicht. Verdiept in de onophoudelijke bewegingen van hun eigen weerkaatsingen, zagen de 'muurkundigen' niet in dat 'achter de zon schijnt en het leven voorbijgaat.' Foppema's boodschap was duidelijk. Wie wilde ontsnappen, hoefde zich alleen maar om te draaien, om 'met knipperende oogen te kijken naar het lachende landschap voor hem.' De oplossing die de 'levensreformers' voorstelden, lag binnen handbereik. Het 'natuurlijke' wezen van de dingen - zo luidde de veronderstelling - lag eenvoudig voor het grijpen.[55]

Een 'nieuwe gemeenschap'?

Ook de samenleving leek volgens een aantal aanhangers van de 'levensreform' -gedachte een dergelijk verborgen 'wezen' te bezitten. Zij stelden zich een maatschappelijke samenhang voor die tegelijk natuurlijk, vrij en harmonieus was - en die kon worden 'vrijgemaakt' door de als verstard en onnatuurlijk ervaren banden van het zieke burgerdom door te snijden. Niet alleen het eigen leven, maar ook de gemeenschap moest dus voor hen opnieuw door de natuur in bezit worden genomen. Op die manier grepen de praktijken van bijvoorbeeld Swenne in op het debat over de 'Vergesellschaftung' van het samenleven dat sinds de late negentiende eeuw in heel Europa op gang gekomen was. De Duitse socioloog Ferdinand Tönnies had de transformatie beschreven die de samenhang van de menselijke gemeenschap in de loop van de negentiende eeuw had ondergaan. De hiërarchische verbanden van de traditionele landbouwgemeenschap ('Gemeinschaft') waren in de moderne industriële samenleving ('Gesellschaft') grotendeels verdwenen, metropool en natiestaat hadden hun integrerende rol overgenomen.[56] In die discussie pleitten de 'levensreformers' niet - zoals wel eens is beweerd - voor een terugkeer naar de voorouderlijke rurale samenlevingsverbanden.[57] Wél geloofden zij dat de gemeenschap - net als het individu - een natuurlijke levenskracht bezat die moest worden versterkt om haar te helpen doorheen de moderne ontwikkelingen een nieuwe, sterkere samenhang te vinden. Die veronderstelling vormde meestal niet meer dan een gelegenheidsargument in de propaganda van natuurgenezers, naturisten en vegetariërs. Een kleine minderheid werd echter door dat geloof verleid tot radicale politieke stellingnames.

De manier waarop de Ligue Gymnique de la Côte d'Azur de Nice over het spektakel van de gemeenschappelijke naaktheid had gesproken, maakte duidelijk hoe bijvoorbeeld de naturisten zich de nieuwe maatschappelijke samenhang konden voorstellen. Zij zochten het samenhorigheidsgevoel in het gedeelde bewustzijn te behoren tot een sterk, gezond en lichamelijk mooi ontwikkeld 'ras' - hier een synoniem voor 'de menselijke soort.' Een ras dat in zich de nieuwe krachten ervoer

55 Y. Foppema, 'Het sprookje van waan en wezen', *Terug ter orde*, III (1925-1926) v-vi, 469-471.

56 F. Tönnies, *Gemeinschaft und Gesellschaft. Grundbegriffe der reinen Soziologie* (Berlijn, 1920). Voor de receptie van Tönnies categorieën, zie G. Schroeter, L. Clausen, C. Schlüter, 'Hundert Jahre 'Gemeinschaft' und 'Gesellschaft'. Ferdinand Tönnies in der internationalen Diskussion', *Journal of the history of the behavioural sciences*, XXX (1994) i, 82-84.

57 U. Linse, 'Exkurs: 'Gemeinschaft' und 'Gesellschaft' von Ferdiand Tönnies bis Theodor Geiger', in: Kerbs, Reulecke, *Handbuch der deutschen Reformbewegungen 1880-1933*, 61-66.

die een herwonnen natuurlijkheid schonk. Die verworvenheid stelden de naturisten in de eerste plaats

voor als de vrucht van persoonlijke zelfcontrole. Als elk individu zijn eigen zwakheden en ziekelijkheden aanpakte, door zichzelf een strikte natuurlijke levenswijze op te leggen, ging ook de gezondheid van de gemeenschap er op vooruit. Maar de redenering kon ook anders luiden. Als het *samen* van de samenleving in de eerste plaats uit een gedeelde gezondheid bestond, konden de dragers van 'atavismes' als een bron van maatschappelijke tweedracht worden voorgesteld. Zij leken dan niet langer alleen slachtoffers te zijn, die hun overgeërfde moderne kwalen zelf konden en moesten overwinnen. Zij konden ook als een objectief - en onverbeterlijk - gevaar worden begrepen, dat actief moest worden opgespoord en waarvan de eventuele invloed diende ingedijkt.

Die gedachtegang liep bij een minderheid van de Belgische naturisten uit op een omarming van de eugenetica. In het Hélios-blad riep een zekere E. Relgis de overheid op om een brede eugenetische politiek te voeren. Relgis onderbouwde die oproep met humanitaire argumenten. Zolang het probleem van de voortplanting aan het lot werd overgelaten, legde hij uit, bleven de pogingen 'pour humaniser les moyens sociaux' hun uitwerking missen. Alleen de creatie van 'un homme nouveau' en 'une race nouvelle' die door de eugenetica werden beloofd, kon betekenisvolle vooruitgang brengen. Het was daarom niet voldoende om de gezondheid van de sterke leden van het ras te bewaren. Ook 'l'élimination des inaptes, toute cruelle qu'elle puisse paraître' mocht volgens Relgis niet worden geschuwd. Zij drong zich op 'comme moyen de prevention de la race.' Maar meteen voegde Relgis daaraan toe dat die eliminatie het best kon worden bereikt door een politiek van vrijwillige geboortenbeperking, die moest steunen op een doorgedreven seksuele opvoeding onder alle lagen van de bevolking.[58]

Swenne dacht in dezelfde richting. Naast voorzitter van Hélios was hij omstreeks 1930 ook een gedreven lid geworden van de Société belge de médécine préventive et eugénique. In die vereniging van wetenschappers en dokters verdedigde hij niet alleen de veralgemening van seksuele opvoeding en geboortenbeperking, maar schoof hij ook vrijwillige preventieve sterilisatie als stategie naar voren. In zijn boek *La stérilisation sexuelle* wees Swenne in 1934 de economische crisis aan als dwingende omstandigheid. Het geldgebrek maakte 'le poids morts' dat bestond uit - volgens Swenne - meer dan '1.000.000 d'habitants ..., anormaux tarés ..., 1 Belge sur 8' al te zwaar om te dragen. Hij vond dat de gedegenereerde 'malheureux et misérables' met de beste zorgen moesten worden omringd, maar schreef tegelijk dat wie 'les "trop tards"' behandelde, ook 'les "pas encore"' voor het leven moest behoeden. Voor hen was het leven immers nauwelijks een geschenk. Zij werden in ziekenhuizen 'gekerkerd', zonder hoop op genezing, met de enige zekerheid dat zij op hun beurt hun kwalen op hun nageslacht zouden overdragen. De omvang van die ongelukkige groep, vervolgde Swenne, had de gemiddelde leeftijd in België tot nauwelijks 48 jaar doen zakken en een groot deel van de bevolking tot ziekte en ellende veroordeeld. Een al te zachte aanpak had volgens hem tot 'une hécatombe' geleid. Die toestand legde op zijn beurt een zware hypotheek op de ontwikkeling van het nog gezonde deel van de bevolking,

58 E. Relgis, 'Humanitarisme et eugénisme', *Lumiére et liberté*, V (1936) xl, 1.

dat uiteindelijk ook van ‘tout le capital de vie-énergie’ werd beroofd. Bovendien verhoogde de onbeperkte bevolkingsaangroei die uit de seksuele moraal van de kerk voortvloeide, de druk op de wankele vrede in Europa. Overbevolking had voor Swenne de Grote Oorlog mee veroorzaakt. Nu leek de tijd gekomen om al deze problemen ‘qui touchent au plus profond secret de l'être humain’ grondig aan te pakken. Swenne pleitte voor vrijwillige sterilisatie van alcoholici, blinden, doofstommen, geesteszieken en seksuele misdadigers. Die sterilisatie moest getuigen van een dubbele verantwoordelijkheidszin. In de eerste plaats voor het eventuele nageslacht: uit ‘l'élan sublime de deux êtres’ mocht geen ellende, maar alleen leven, gezondheid, goedheid en liefde ontspringen. Maar ook de samenhorigheid van de menselijke soort kon alleen worden bewaard als men de natuur toeliet ‘d'éliminer rapidement ses déchets humains.’[59]

Het verlangen naar een gezonde mensheid riep niet alleen een eugenetische verleiding op. De maatschappelijke tweedracht moest immers niet alleen negatief worden vermeden, de samenhang kon ook positief worden bevorderd. In het vertoog van de ‘levensreformers’ dook rond 1930 ook de ‘nieuwe gemeenschap’ als utopisch motief op. Het waren vooral jongeren die vegetarisme (en soms ook naturisme) met een sociaal utopisme verbonden - en de ‘levensreform’ op die manier in extremistisch politiek vaarwater deden belanden. In Vlaanderen was die evolutie voorbereid door de gematigd-socialistische *ArbeidersJeugdGroepen*.[60] Die brachten als eerste hun politiek ideaal met een milde vorm van lichamelijke ‘gezondmaking’ in verband, door wandelen en kamperen in hun activiteiten te integreren en alcohol- en tabaksonthouding voor de leden verplicht te stellen.[61] Vanaf 1923 voerden deze jonge socialisten - naar Nederlands en Duits model - de leuze dat ‘wij onszelf moeten socialiseren.’[62] In plaats van nog ‘de naar buiten gerichte verwachting ... naar de grooten vooravond’ te koesteren, besloten zij voortaan de blik naar binnen te richten en ‘onzen socialistische kultuurwil’ te sterken.[63] In die woorden klonk de ambitie door om in zichzelf het kapitalisme - dat met ‘ik-instinkten’ werd verbonden[64] - te overwinnen en een nieuwe socialistische mentaliteit - een nieuwe ‘gemeenschapscultuur’[65] - te scheppen. Ook hier werd dat streven begrepen als een poging om ‘het kontakt’ te herstellen ‘met Moeder Aarde’ - een contact dat ‘door de kapitalistische wankultuur te sterk verbroken [werd].’[66]

Dit verlangen om zich in een eigen ‘jeugdrijk’ terug te trekken, waaruit als gevaarlijk

59 M. Lanval, *La stérilisation sexuelle* (Brussel, 1934) 15, 18, 77, 79, 80, 82, 89-104.
60 Zie C. Dooms, ‘De arbeidersjeugdbeweging in het interbellum (1923-1940)’ (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling; Gent, 1984); C. Dooms, ‘De Belgische socialistische arbeidersjeugdbeweging in het interbellum, 1923-1940’, *Amsab-Tijdingen*, III (1984-1985) ii-iii, 34-44.
61 Zie bijvoorbeeld [Anoniem], ‘Zelfbeheersching’, *De jonge kameraad. Orgaan van Het Arbeiders-JeugdVerbond België*, VI (1932) ii, 3 en [Anoniem], ‘Over wandelen en kampeeren’, *De jonge kameraad. Orgaan van den Vlaamschen Bond van Socialistische Jonge Wachten en ArbeidersJeugdGroepen*, III (1929) vi, 3.
62 Th. de Swemer, ‘[Zonder titel]’, *De jonge kameraad*, VI (1932) v, 3.
63 W. Vanderveken, *Het socialisme en de jeugdbeweging* (Brussel, 1930) 5.
64 [Anoniem], ‘[Zonder titel]’, *De jonge kameraad*, VI (1932) i, 5.
65 W. Vanderveken, ‘[Zonder titel]’, *Ibidem*, I (1927) i, 3.
66 [Anoniem], ‘Wandelen!’, *Ibidem*, ii, 2.

omschreven moderne invloeden konden worden geweerd en waarbinnen de leden geacht werden zichzelf door zelfcontrole te 'verbeteren', kenmerkte natuurlijk niet alleen de ArbeidersJeugdGroepen. In Vlaanderen vormde het experiment van de socialistische jeugd slechts het eerste ankerpunt in een veel bredere inculturatie van het moderne jeugdbewegingsideaal na de Eerste Wereldoorlog. Deze toe-eigening richtte zich zowel op de oudere Duitse Wandervogel als op de contemporaine Engelse padvinderij en de Duitse katholieke Quickborn-jeugd. In het spoor van die buitenlandse voorbeelden, groeide niet alleen bij de socialistische jeugd, maar ook in de traditionele Vlaamse studentenbeweging de aandacht voor wandelen en kamperen en kreeg de morele code die ook buiten de groep moest gelden een meer uitgesproken - soms ascetisch - karakter.[67]

Bij een kleine minderheid in het jeugdland leidde het nieuwe jeugdbewegingsideaal tot een doorgedreven en radicale lichamelijke ascese. Het experiment van de 'vrije jeugdbeweging' dat in de jaren 1929-1931 náást de hernieuwde katholieke jeugdbeweging, de scouts en de socialistische jongeren ontstond, vormde de meest radicale exponent van het nieuwe jeugdbewegingsideaal en vond tegelijk aansluiting bij het 'levensreform' -ideaal zoals dat door vooral vegetariërs en naturisten werd beleefd. Idealisme en dressuur gingen in dit 'alternatief jeugdleven' hand in hand. Discussies over de vrije tijdsbesteding van jongeren raakten er verweven met vragen over vleesderven en naaktcultuur, en al snel ook met radicale politieke stellingnames.[68]

Die collusie van politieke ideeën en levenshervormingspraktijken kon een extreemlinks karakter aannemen. Dat bleek bijvoorbeeld in Aalst, waar jeugdleiders Bert van Hoorick en Juul Franck aan het hoofd stonden van de 'vrije jeugdbeweging' Manesching. Die radicale kern was als Vlaams-katholieke blauwvoeterskern aan de rijksmiddelbare school ontstaan, maar had zich in de eerste helft van de jaren 1930 langzaam losgemaakt uit het overkoepelende Algemeen Vlaamsch Studentenverbond.[69] Aan de oorsprong van die breuk lag onvrede over het als ouderwets en vrijblijvend ervaren flamingantisme van de Blauwvoeterie. Ouderwets omdat de Vlaamse strijd volgens Van Hoorick voortaan met sociale argumenten moest worden gefundeerd (vooral vanaf 1932 kreeg de groep een steeds duidelijker communistisch maar partij-onafhankelijk profiel). Vrijblijvend omdat het Vlaamse ideaal voor Van Hoorick duidelijk moest worden verbonden met een 'levenshervorming,' omdat echte gemeenschapsgeest alleen kon groeien als ook de strijd werd aangebonden tegen de mode, tegen alcohol- en tabaksgebruik en zelfs snoepconsumptie. Ook pleitte Van Hoorick voor

67 L. Vos, 'Jeugdbeweging', in: R. de Schryver, e.a., ed., *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (Tielt, 1998) II, 156-159.

68 M. van Doorselaer, 'Vrije jeugbeweging, volksdansbeweging en jeugdherbergen in Vlaanderen, 1918-1940' (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling; Gent, 1980) 33-38; M. van Doorselaer, P. Vandermeersch, 'Alternatief jeugdleven in Vlaanderen (1918-1940)', *Spieghel historiael*, XXI (1986) 192-198; R. van der Laarse, W. Melching, *De hang naar zuiverheid. De cultuur van het moderne Europa* (Amsterdam, 1998) 15-50.

69 Deze afscheuring moet worden begrepen als een radicale echo van de discussie over het moderne jeugdbewegingsideaal in de katholieke studentenbeweging. Zie daarover L. Vos, *Bloei en ondergang van het AKVS. Geschiedenis van de katholieke Vlaamse Studentenbeweging 1914-1935* (2 dln.; Leuven, 1982) 207-227.

de veralgemening van coëducatie en de invoering van naaktcultuur in de Vlaamse jeugdbeweging, terwijl hij zelf begon te experimenteren met vegetarisme.[70]

Maar terwijl een vereniging als Manesching de 'nieuwe gemeenschap' steeds duidelijker in communistische termen omschreef, won het 'levensreform'-ideaal ook aanhang aan de uiterste rechterzijde van het politieke spectrum. Dat bleek in de Vlaamsche Kampeer Gemeenschap, een politiek ongebonden bundeling van 'vrije jeugdbewegingen,' padvinders en wandelgroepen, waarbij ook Manesching'ers een tijdlang aansluiting vonden. Het verenigingsblad *Naar bosch en hei* paarde een antiparlementair discours aan swastikasymboliek en Germaanse mystiek.[71] Een aantal incidenten tussen links en rechts binnen deze koepel luidde de uittocht in van de Manesching'ers en het uiteenvallen van de Vlaamsche Kampeer Gemeenschap in het najaar van 1932. De groepen waarmee Manesching in conflict was gekomen, konden bijna allemaal in Antwerpen worden gesitueerd. Daar floreerden een aantal 'vrije jeugdbeweging'- groepjes die (in los-vaste samenwerking met de lokale afdeling van de Spar-naturisten) de collectieve beleving van een 'levensreform'-ideaal combineerden met de verheerlijking van een gedeelde zuiver-Germaanse raciale afkomst. Zo beschouwde bijvoorbeeld de groep Wunihild - geleid door de Antwerpenaar Miel Vercammen - zichzelf als de 'kerngroep van de Germaanse jeugdbeweging.'[72] Bij hen kreeg het rasbegrip een duidelijke etnische lading.

Echo's van die racialisering klonken ook bij een enkele aanhanger van de Hélios-naturisten. Een zekere Erna Nilsen besprak in het Hélios-blad de raciale zuivering door de nazi-regering in Duitsland met veel welwillendheid. Zij schreef dat 'l'élimination de l'élément étranger indésirable: le juif' nodig kon zijn om het Duitse volk te zuiveren en te versterken, 'de même que l'on isole un malade pour le soigner.' Zij geloofde ook dat de stringente raszuiverheidswetten van de nazi's maar tijdelijk van kracht zouden zijn, 'car une fois le résultat atteint, c'est à dire les maladies vaincues et les anomalies extirpées, elles seront devenues inutiles.' Ze waarschuwde voor overdreven bewondering, maar plaatste na enige aarzeling de nazi-regering in moreel opzicht wel boven het Belgische bewind en de katholieke kerkleiding.[73]

Toch bleef die rechtse radicalisering van het 'levensreform'-ideaal een zaak van een kleine minderheid. Buiten de 'vrije jeugdbeweging' bleven Belgische natuurgenezers,

70 B. van Hoorick, 'Levenshervorming', *Noodhoorn*, III (1932-1933) i, 25, geciteerd in: K. Humbeeck, 'Dat donkere ding, de massa. Omtrent Louis Paul Boon en de jonge generatie in de jaren dertig', in: L.P. Boon, J. Weverbergh, *Boontjes 1966* (Antwerpen, Baarn, 2001) 361; [Anoniem], 'Verslag van de bestuursvergadering van A.V.S. op 18-2-33', *Opkomst*, VI (1932-1933) iii, 100, geciteerd in: K. Humbeeck, 'Dat donkere ding', 370. Over Van Hoorick's vegetarisme: R. Hemmerijckx, 'Bert van Hoorick: van flamigantisme naar communisme. Deel 1', *Wetenschappelijke Tijdingen op het gebied van de geschiedenis van de Vlaamse Beweging*, LXII (2003) ii, 110. Zie ook R. Hemmerijckx, 'Bert van Hoorick: van flamigantisme naar communisme. Deel 2', *Ibidem*, iii, 163-176.

71 Hemmerijckx, 'Bert van Hoorick. Deel 1', 107.

72 Caers, 'Het naturisme in het interbellum: een verkenning', 63-68, 63 voor het citaat.

73 E. Nilsen, 'Paganisme', *Lumière et liberté*, IV (1935) xxxviii, 4. Over de houding van de Duitse naturistische beweging onder het nazi-regime, zie U. Linse, 'Sonnenmenschen unter der Swastika', in: M. Grisko, ed., *Freikörperkultur und Lebenswelt. Studien zur Vor- und Frühgeschichte der Freikörperkultur in Deutschland* (Kassel, 1999) 239-279; G. Spitzer, 'Rassistische Tendenzen in der deutsche Lebensreformbewegung', *Jahrbuch des Forums für Sportgeschichte*, VIII (1993) 192-198.

vegetariërs en naturisten niet alleen afkerig van ideologisch extremisme, maar weigerden zij meestal ook om zich in politieke kwesties 'tout court' te mengen. Veelal beperkten zij hun optreden op het politieke terrein tot een pragmatische strijd tegen een aantal wettelijke bepalingen die hen in hun bezigheden hinderden, zoals de wet op de onwettige uitoefening van de geneeskunde voor de natuurgenezers of de wet op de openbare zedelijkheid voor de naturisten. Als zij zich al uitlieten over de polarisering van het eigentijdse politieke debat, klonk er vaker wel dan niet misprijzen over het extremisme. Zo stuitten de sympathieën van Nilsen in de naturistische beweging ook op verzet, dat 'l'hypothèse d'une Race Aryenne pure' als 'un mythe' afdeed.[74] En naturistenleider Swenne veroordeelde - klaarblijkelijk tegen de dubbelzinnigheden van een aantal van zijn volgelingen in - het nazi-totalitarisme scherp. Hij zag in het Hitler-regime een 'psychisme homosexualisé' aan het werk. Dat had op sociaal vlak de vrouw (opnieuw) aan de haard gedwongen en op het politieke terrein een gewelddadig en dictatoriaal regime geïnstalleerd. Bange mannen waren in dat regime verworden tot een brullende, onderworpen massa in dienst van een elite die haar 'satisfaction psycho-sexuelle' vond in overheersing en terreur. De massamanifestaties van de nazi's getuigden volgens Swenne van een ontspoorde homoseksualiteit. De nazi-partijleden aanbaden daar de mannelijke kracht en brutaliteit - kwaliteiten die hun echtgenotes hen niet konden bieden. Het nazi-regime bood geen enkele hoop voor wie de moderne mens en zijn gemeenschap wilde versterken. Het bleek integendeel zelf een degeneratieverschijnsel. Een ontaarding die volgens Swenne zeker in Duitsland voortvloeide uit de langdurige scheiding van mannen en vrouwen tijdens de Grote Oorlog, uit de minderwaardige positie die de vrouwen in de Westerse samenleving nog steeds bekleedden en uit het gebrek aan volwaardige seksuele opvoeding. Om de totalitaire ontsporing te keren had de wereld - zo besloot Swenne - meer dan ooit nood aan zelfstandig denken, vrij initiatief, vrouwenemancipatie en politieke democratie.[75]

Epiloog. De praxis van een andere moderniteit

De afstand die vele natuurgenezers, vegetariërs en naturisten al tijdens de jaren 1930 namen van de politiek radicaliserende minderheid die zich met hun ideeën en praktijken tooide, hield hen na mei 1940 - tenminste als groep - ook buiten de politieke en culturele collaboratie. Van de grootschalige nazistische recuperatie van de 'Lebensreform' die zich in Duitsland had voltrokken, was in België geen sprake.[76] Die afzijdigheid verklaarde ook waarom vele 'levensreformers' in België hun activiteiten na de Oorlog probleemloos op dezelfde wijze konden verderzetten. Zoals tijdens het interbellum - en ook al omstreeks 1900 - bleef het 'levensreform'-streven in België ook dan het werk van geïsoleerde groepen en figuren. Terwijl de activiteiten van het

74 Isadora, 'Le Juif devant l'Opinion', *Lumière et liberté*, II (1933) xiv, 4.
75 M. Lanval, 'Le phénomène hitlérien devant la sexologie', *Ibidem*, V (1936) xliii, 1 en 4.
76 Bij wijze van voorbeeld, zie G. Spitzer, 'Gymnastik oder Parademarsch? Die Rolle Hans Suréns für die Einführung der Leibesübungen in des Nationalsozialistischen Arbeitsdienstes', in: *Idem*, D. Schmidt, ed., *Sport zwischen Eigenständigkeit und Frembestimmung* (Bonn, 1986) 193-212.

Hygiënisch Gesticht Van den Broeck uitdoofden, ontstonden op andere plaatsen nieuwe, even lokale natuurgeneeskundige initiatieven.[77] De naturistenvereniging De Spar verloor tijdens een bitter organisatorisch conflict met andere naturistische kernen veel van zijn aantrekkingskracht, terwijl Swenne zijn Hélios nog meer dan vroeger in een zuiver-wetenschappelijke seksuologische richting leidde. Het vooroorlogse naturisme werd overvleugeld door de nieuwe naturistische groep Athena, die sinds het midden van de jaren 1950 meer leden groepeerde dan Spar en Hélios samen. De naaktrecreatie verwierf - net als trouwens het vegetarisme - na de Tweede Wereldoorlog een steeds grotere populariteit. Die vlucht leek een hoogtepunt te bereiken in de jeugdige contestatie, de 'hippie-happenings' en het nieuwe ecologische bewustzijn van de jaren 1960. Bij delen van de protestgeneratie konden de praktijken die hun wortels vonden in de 'levensreform'-beweging uit de eerste helft van de twintigste eeuw opnieuw drager worden van een radicale, antiburgerlijke vooruitgangskritiek. Ook toen was 'het persoonlijke politiek.' Opnieuw kon de hervorming van het eigen leven afkeer en revolte tot uitdrukking brengen - en tegelijk een eigen 'zuiverheid' beschutten tegen de 'ontaarding' en het geweld van de bestaande orde. Maar de roep om het 'materialistische Westen' 'terug naar de natuur' te voeren, vertaalde zich niet alleen in persoonlijke expressie. Mobilisatie door 'nieuwe sociale bewegingen' en groene partijen vanaf de jaren 1970 bood ook een kanaal om de 'natuurlijke' verzuchtingen binnen te brengen in het publieke debat.[78]

Die publieke vertaling van de eigen contestataire 'way of life' leken natuurgenezers, vegetariërs en naturisten omstreeks 1900 te ontberen. Hun ondernemingen bleven het werk van kleine(re), geïsoleerde groepen, vaak onder leiding van een charismatisch voorman en soms met een zeker sektarisch karakter. In hun droom om de samenleving te veranderen door eerst het individu te hervormen, bleef het partijpolitieke spel buiten beeld en kreeg de politiek als de manier waarop mensen vorm geven aan hun samenleven, een heel eigen karakter. Zelfs de enkele naturisten en vegetariërs die in het interbellum extremistische ideologieën omarmden, begrepen het 'politieke' als een persoonlijke vormgeving. Ook zij stelden zich de utopische gemeenschap (in sociaalegalitaire of Germaans-nationale zin) voor als een direct gevolg van een bewuste en individuele overstap naar een andere manier van leven. Dressuur verkozen zij boven politieke strategie, de revolutie van het lichaam boven klassenstrijd.

Dit binnenstebuiten keren van de politiek had ernstige gevolgen voor de maatschappelijke 'impact' van het 'levensreform'-project. Het beeld kon inderdaad ontstaan dat

77 Gewezen zij bijvoorbeeld op het Antwerpse geneeskundig instituut levenskunst onder leiding van J. Magnus en op de praktijk en de publicaties van de Rotselaarse natuurarts Paul Bouts.

78 Th. Poguntke, *Alternative politics. The German Green Party* (Edinburgh, 1993); S. Walgrave, *Tussen loyauteit en selectiviteit. Over de ambivalente verhouding tussen nieuwe sociale bewegingen en groene partij in Vlaanderen* (Leuven, 1995); S. Hellemans, F. Janssens, K. Deschouwer, 'Agalev, van catacombenchristendom tot geïntegreerd politiek alternatief', in: S. Hellemans, M. Hooghe, ed., *Van 'mei '68' tot 'Hand in Hand'. Nieuwe sociale bewegingen in Vlaanderen* (Leuven, 1995) 127-146; M. Hooghe, 'De milieubeweging, een reus op duizend voetjes', *Ibidem*, 49-68. Over de gelijkaardige, maar vertraagde ontwikkeling van de politieke ecologie in Wallonië, zie B. Rihoux, 'Ecolo en de nieuwe sociale bewegingen in Franstalig België, bloedbroeders of verre verwanten?', *Ibidem*, 147-166.

de ‘levensreformers’ zich uit de samenleving terugtrokken om zich in de eerste plaats met persoonlijke problemen bezig te houden. De manier waarop Van Son zich in 1935 zijn jeugdjaren voor de geest haalde, kon inderdaad worden uitgelegd als een schoolvoorbeeld van escapisme. Het ‘format’ dat hij in *Terug ter orde* aan zijn herinneringen oplegde, keerde in gelijkaardige levensverhalen die andere ‘levensreformers’ publiceerden, steeds terug. Het persoonlijke voorbeeld en de individuele overtuigingskracht stonden in deze ‘narrative’ centraal. Steeds trad een gelukkig genezen patiënt of lid van de vereniging als hoofdrolspeler op - of voerde de auteur zichzelf als dergelijk patiënt op - die door een ernstige ziekte tot inkeer was gekomen. Die inkeer leek precies te bestaan in een afwending van het verdorven maatschappelijke gebeuren. De patiënt was ziek van de wereld en begreep de zelfvervolmaking die hij aanvatte - via rauwkostvoeding, een iets minder streng vegetarisch dieet, de invoering van een regelmatig naakt zonnebad of de zelfbehandeling met water - als een levenlang gevecht om zich van die ziekte te ontdoen. Die ascese wekte in Van Sons archetypische relaas een onmiddellijke verbetering van de gezondheidstoestand. Even onvermijdelijk in het genre was echter de heftige terugkeer van de aanvankelijke ziekteverschijnselen, enige tijd na de aanname van de nieuwe levensstijl. Pas ná deze verslechtering - een finale ‘genezingscrisis’ - kon de opgevoerde patiënt de ‘onnatuurlijke afwijkingen’ die zijn leven tevoren hadden beheerst, helemaal achter zich laten.

De grote spanning die tijdens de hele hier behandelde periode bleef bestaan tussen deze (individuele) strategie en de (maatschappelijke) beloftes van natuurgeneeskundige instituutjes, vegetarische clubs en naturistische verenigingen, kon het beeld van een escapistische beweging nog versterken. De spanning ontging ook de ‘levensreformers’ zelf niet. Iemand als Van Son begreep heel goed dat de genezing die zijn eigen levensverhaal beloofde, natuurlijk niet voor iedereen was weggelegd. Vaak wond hij zich in *Terug ter orde* op over de patiënten die de ‘genezingscrisen’ weigerden te ondergaan, die de opgelegde voorschriften al te streng vonden en na enkele consultaties afhaakten om hun ‘wanordelijke’ leventje te hernemen. In de individuele keuze, die het ‘levensreform’ project voor sommigen aantrekkelijk kon maken, school natuurlijk ook de kwetsbaarheid van de propaganda. Werd ‘het ras’ sterker door de ascese van enkelingen? Kwam daardoor de ‘natuurlijke gemeenschap’ dichterbij? Van Son klaagde in de laatste nummers van *Terug ter orde* natuurlijk niet minder dan in de openingsnummers in 1923 over de onnatuurlijke omstandigheden waarin de moderne stedelingen leefden. Vooral leek het hem zwaar te vallen dat zijn bekeringsarbeid weliswaar een behoorlijk aantal individuen tot de ‘natuurlijke levenswijze’ had overhaald, maar dat deze successen op de samenleving als geheel geen enkele invloed leken uit te oefenen. Jawel, moest Van Son in 1937 toegeven, het was zo dat ‘de laatste jaren’ steeds meer stedelingen in de vakanties het platteland opzochten. Het was zelfs zo dat ‘[Het wachtwoord] ‘terug tot de natuur’... ons uit alle hoeken tegenwaait.’ Maar even zeker was het ‘dat slechts weinigen van dit reizen en trekken ... de edele en rijpe vruchten oogsten, die elk nauwer kontakt met de natuur zou kunnen afwerpen.’ In de moderne massacultuur was zelfs Van Sons edele wachtwoord ‘ontaard’ en bleek het verlangen

naar de natuur niets meer in te houden dan ‘een bijeenhokken van menschen in drukbeloopen badplaatsen,’ terwijl de ‘stedelingen, verslaafd aan luxe en comfort’ het platteland verstoorden in plaats van er te herbronnen.[79]

Was die machteloosheid van de dressuur onvermijdelijk en noodzakelijk? Was het een vergissing om te geloven dat de beste manier om de samenleving ‘menselijker’ te maken, bestond in het ‘verbeteren’ van de individuen die haar bevolkten? De hardnekkigheid waarmee Van Son en zijn geestesgenoten aan deze ‘vergissing’ bleven vasthouden, maakt in elk geval duidelijk dat ook de individuele dressuur omstreeks 1900 kon verschijnen als een overtuigend middel om de wereld te herscheppen. Die vaststelling werpt een verrassend licht op de ontstaansgeschiedenis van de moderne massapolitiek, die wellicht meer dan algemeen wordt aangenomen, de vrucht was van onderhandeling en discussie. De uitkomst van het debat tussen zij die de samenleving wilden hervormen via collectieve, ‘moderne’ weg en zij die in individuele ‘zelfheiliging’ geloofden lijkt langer dan algemeen aangenomen onzeker te zijn gebleven. Tot ver in de twintigste eeuw leek individuele dressuur en zelfvervolmaking de ‘grote politiek’ te kunnen uitdagen - of ten minste zichzelf als zinvolle aanvulling te kunnen presenteren. De scherpe tegenstelling tussen moderne politiek en niet-moderne ‘zelfheiliging,’ lijkt dan ook vooral de vrucht te zijn van een interpretatie achteraf, die de feitelijke verliezers meteen ook tot noodzakelijke verliezers reduceert. De ‘levensreformers’ zelf begrepen hun activiteit helemaal niet als een buiten de wereld staand escapisme - hoewel enige tragiek in hun zelfbeeld niet ontbrak. Lieden als Van Son voelden zich hartstochtelijk betrokken bij de moderne samenleving die zij zo heftig bekritiseerden.

Met die burgerlijke wereld deelden zij de angst voor degeneratie, die sinds het einde van de negentiende eeuw zowat overal kon worden gehoord. Negatieve gevolgen van industrialisatie en verstedelijking werden in dat burgerlijke vertoog als ‘sociale kwalen’ voorgesteld, die bovendien generationeel konden worden overgedragen. De ‘zieke stad’ werd gevreesd, om haar epidemieën door onhygiënische leefomstandigheden, haar alcoholisme en haar morele perversiteit, die als een erfelijke belasting werden begrepen. Een evolutionair verval bedreigde in de burgerlijke psyche de industriële en technologische vooruitgang van ‘buitenaf’. Maar de dreiging zat ook ‘binnenin’ de vooruitgang zelf, zo luidde de mening van velen. In wetenschap en cultuur werd tegelijk het beeld opgeroepen van een samenleving die ziek werd door haar succes. Een succes dat de wereld zo snel van aanschijn deed veranderen, dat hele groepen niet meer de tijd kregen om zich aan de moderniseringen aan te passen. Hun aanpassingsvermogen - zo kon de redenering luiden - werd te ver opgerekt en die overvraging leidde na erfelijke overdracht onvermijdelijk tot een nieuwe ophoping van kwalijke gebreken.[80] Degeneratievrees vormde niet alleen de keerzij van het

79 [Anoniem], ‘Over natuurschoon, kunst en leven’, *Terug ter orde*, XII (1937-1938) i-ii, 1-3.

80 Een verhelderend voorbeeld van die angst voor overvraging bood de vroeg-twintigste-eeuwse ‘vermoeidheidswetenschap’ en haar preoccupatie met de dreigende ‘surmenage’ van de werklieden. Zie R. de Bont, ‘Energie op de weegschaal. Vermoeidheidsstudie, psychotechniek en biometrie, 1900-1945’, in: J. Tollebeek, G. Vanpaemel, K. Wils, ed., *Degeneratie in België (1860-1940). Een geschiedenis van ideeën en praktijken* (Leuven, 2003) 257-296, met name 264-268.

vooruitgangsgeloof, maar omsloot dus ook twijfels over de vooruitgang zelf.[81] Op die vrees leek de dressuur een eigen, bijzonder overtuigend antwoord te kunnen bieden. Zij greep immers niet - zoals tal van andere, op de massa gerichte, disciplinerende projecten - in op 'grote' processen die met de vermeende degeneratie werden geassocieerd, maar op de concrete persoonlijke gevolgen. Het leek aannemelijk de degeneratie te willen bevechten in de eigen lichamelijkheid van het individu, om zo uiteindelijk ook de samenleving als geheel van haar 'ontaarding' te verlossen. Hun isolement leek het historische, niet het noodzakelijke gevolg van een gevecht om de juiste praxis van de moderniteit dat omstreeks 1900 veel minder duidelijk beslecht was dan het achteraf kan lijken.

Er is een nog radicalere conclusie mogelijk. Van Sons relaas laat niet alleen toe om de tegenstelling te nuanceren tussen enerzijds moderne, collectieve en anderzijds niet-moderne, individuele vormgevingen van het politieke. Het biedt ook perspectieven om te onderzoeken welke rol tegenbeelden van de moderniteit konden spelen in de culturele reproductie van die moderniteit. Misschien vormde de roep om een individuele 'terugkeer naar de natuur' zelf wel een belangrijke steun voor de modernisering van de samenleving. De dressuur die natuurgenezers, vegetariërs en naturisten aanprezen, liet toe om de afkeer van (bepaalde aspecten van) die modernisering vorm te geven, maar via dat kanaal slaagden 'levensreformers' er tegelijk ook in om zich - stapje voor stapje - toegang te verschaffen tot de veranderende wereld. Riep Van Son de lezers van *Terug ter orde* op om de moderne samenleving weg te vagen, of bood hij zijn publiek net kansen om zich door middel van een 'natuurlijke levenswijze' beter staande te houden in de verstedelijkte en geïndustrialiseerde wereld, om zich beter af te stemmen op het moderne ritme, om wat bedreigd werd - de 'gezondheid', de 'gemeenschap' - een nieuwe plaats te geven in de moderne ontwikkelingen? Het leek erop dat alvast Van Son zelf pas door 'terug te keren', vrijplaatsen te scheppen en de burgerlijke codes te herzien, zijn plaats in de moderne wereld kon vinden.

Als charismatisch voorman had Van Son in de Belgische 'gemeenschap van dressuur' zijn eigen rol gespeeld. Het Hygiënisch Gesticht Van den Broeck dat hij tijdens het interbellum tot een echt laboratorium voor 'levensreform' uitbouwde, bleef ook tijdens de oorlogsjaren patiënten ontvangen. In een *Praktische handleiding voor hygiënische levenshervorming* en een *Praktische handleiding voor voedingshervorming* - allebei verschenen in 1941 - synthetiseerde Van Son de opvattingen die hij zijn hele leven had verdedigd.[82] Uit de twee boekjes sprak de droom van natuurlijkheid en harmonie die sinds 1890 in België aanhang had gewonnen en ook lang na 1955, toen Van Son op 66-jarige leeftijd overleed, aantrekkelijk kon blijven. De commercialisering van die droom, na de Tweede Wereldoorlog, maakte hem alleen maar sterker. Hij bood een verweer tegen de moderniteit - en troost voor de onontkoombaarheid van zijn dynamiek.

81 J. Tollebeek, 'Degeneratie, moderniteit en culturele verandering. Een Belgisch perspectief', in: *Ibidem*, 299-320, met name 300-301.

82 A. van Son, *Hoe word ik en blijf ik gezond? Hygiënische raadgever voor gezonden en zieken. Praktische handleiding tot hygiënische levenshervorming* (Antwerpen, 1941); A. van Son, *Revolutie in de keuken en op den disch! Praktische handleiding voor voedingshervorming* (Antwerpen, 1941).

Max Weber in the Netherlands 1903-1907. A neglected episode in the early history of The Protestant Ethic*

Peter Ghosh

I

As of today Max Weber is a canonical author, who provides us with set texts for university education throughout the developed world. In this sense we may say that he is a 21st century author; a current part of our cultural history; and we would be unwise to underestimate the power of cultural canons and traditions which, though by no means released from history, commonly move according to a much slower time scale than the more immediate history of living agents. As befits his lofty status, the canonical Weber deals with the largest of concepts - the 'rational' construction of modernity - using the largest social and political units - the 'Occident' and the European 'Great Powers' - across a time-frame of millennia. However, this canonical Weber was once a living agent himself; a man who enacted and endured his own history on a more recognisably human scale. The historical Weber was a lifelong depressive who became chronically concerned with his health and who supposed that the cure lay in communion with nature, as a relief from the agitating sphere of *Kultur* (or absolute human 'values'). Thus he sun-bathed in the nude at home;[1] rode ponies in the Scottish rain and 'mizzle'; or sat and walked alone for days on the sand-dunes by the *Noordzee*. This historical figure also grew up within a world of far-flung family connections which - then as now - knew no national or 'Great Power' boundaries; and so we find him amongst poor hill farmers in the Southern states of America, or spending leisurely afternoons with his affluent mercantile relatives in Amsterdam, listening patiently to the seedy stories of their family life. Such contact with an often unostentatious and perhaps intractable reality is of course essential to any great or canonical author. Thinkers can only take on a greater, posthumous life because in their own day they have not been simply purveyors of grand theory, either in literature or in 'science' (*Wissenschaft*). Instead their theoretical formulations have arisen through an engagement with 'life' in all its Nietzschean wealth and depth, though without any of Nietzsche's paralysing elitism.[2] Such an interaction between life in its 'everyday'

* Abbreviations: *PE* for *Protestant Ethic*; *AfSS* for *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*; *GARS* for *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie,* I (Tübingen, 1920); *MWG* for *Max Weber Gesamtausgabe*, H. Baier, ed., et al. (Tübingen, 1984-). Letters by Weber within the latter edition are cited as *Briefe*. - My thanks to Judith Pollmann for reading a draft of this paper, and to Sam Whimster for xeroxes of the transcripts of Weber's correspondence prepared by Marianne Weber and now in the Dahlem archive.

1 *Briefe* 13/14.4.06, *MWG* II/5.76.

2 Cf. 'Vom Nutzen und Nachteil der Geschichte für das Leben' [1874], in *Unzeitgemäße Betrachtungen* (1876).

reality[3] and a mind of the utmost conceptual and reflexive power is supplied by a period of about five years beginning in 1903 when Max Weber first went to the Netherlands. Initially this was just another beach holiday, but inevitably his reflexive mind began to focus on the society around it; it moved away from Zen-like nature and came back to *Kultur*. This in turn had an impact on Max Weber the author, and in particular his most famous and now canonical text, *The Protestant Ethic and Spirit of Capitalism* - a work which first became the object of conscious preoccupation, a 'work in progress', in the months immediately after his return from holiday in Scheveningen in June 1903.[4]

Indeed the reader who begins Part II, the substantive part, of *The Protestant Ethic* (or *PE*) might reasonably suppose that the Netherlands will be a central part of the account which is to follow. The country is listed as one of 'those lands of *Kultur* with the highest degree of capitalist development' in the 16th and 17th centuries, whilst the Dutch are also associated with all the major strands in Weber's remarkable religious composite, 'ascetic Protestantism': Calvinism, the baptisers and Pietism. The '*Kulturkampf*' between Dutch Arminians and Calvinists after 1609 is selected as a central historical episode, just as the Synod of Dordrecht is upheld as a doctrinal exemplar of Calvinism. The fact that there was (in Weber's view) no impassable gulf between Calvinism and the baptisers or *Täufer*[5] was demonstrated by 'the independent sects of England and Holland'. Finally we are told that Pietism 'first grew up on Calvinist soil... above all in Holland' [XXI.2, 5-6].[6] Surely these references point to a major role for the Netherlands in the argument of the *PE*?

The point is reinforced by the location of the Dutch at the heart of 'Western Europe' [84] or the Weberian 'Occident': the classic locus of rationalization and modern capitalism.[7] Weber was rightly scathing about those of his critics who simply assumed that the presence of a religious and ascetic component, such as Calvinism, could in all cases produce a capitalist outcome: 'That the *mere* fact of confessional adherence

3 The 'everyday', the 'normal' and the 'average' are central categories for Weber and run throughout the *PE*: eg. *AfSS* XXI.19, 26, 27, 31, 37 n.74, 38, 44, 46, 69, 73, 74.

4 See his letters to Marianne Weber from there, 6-13 June 1903: Zentrales Staatsarchiv Dahlem, Rep. 92, Nachlaß Max Weber. [Hereafter 'Dahlem Nachlaß'.]

5 The German distinction between *Baptisten* - which in effect means 'English Baptists', although they emigrated to America and even back to Germany in 1834 - and *Täufer* - a generic term for all sects with an interest in adult baptism - is hard to reproduce in English. I translate the first as 'Baptists', the second as 'baptisers'.

6 References in square brackets are either to the original text of the *PE* in *AfSS* XX (1904) 1-54, XXI (1905) 1-110 in the form [XX. 1], or, as page numbers alone [111], to new material inserted in the revised 1920 text in *GARS*, I, 17-206. I also cite the German texts of the 'Vorbemerkung' and 'The Protestant sects and the spirit of capitalism', *GARS*, I, 1-16, 207-236 on the same principle. All translations from German are my own. No disrespect for current English language translations of the *PE* is intended thereby; but in my opinion none of these is framed according to sufficiently historical principles - on which point see my comment 'Translation as a conceptual act', *Max Weber Studies 2* (2001) 59-63. More specifically, none allows for an adequate distinction between the 1904-1905 and the 1920 texts. Note finally that whilst the German edition of the *PE* by Klaus Lichtblau and Johannes Weiß (Bodenheim, 1993) deserves all credit for being the first to address this distinction, its textual listing is not complete and it will not serve as a scholarly edition.

7 For a classical summary of this theme see the 'Vorbemerkung' [1920], [1-16].

could drum up out of the soil a particular economic development in this way; that Siberian Baptists would inevitably become wholesalers, and Calvinist inhabitants of the Sahara industrialists - such an opinion will hardly be attributed to me.'[8] Nonetheless, he was quite as much a universal and 'sociological' thinker as he was an historical one: specific contexts were important, but they could be transcended. Calvinist causation might not be linked to a capitalist outcome like a rod to a piston, but still Weber adhered to the view that the psychological impact of ascetic religiosity - its tendency to produce 'a virtuoso capitalistic, acquisitive sense' - was the same '*wherever it has appeared*' [XX.8]. This is what he meant when in a famous (but much misinterpreted) term he talked of an 'inner' or 'elective affinity' between ascetic Protestantism and capitalism [XX.11, 54; XXI.56]. So: given a location at the heart of the Occident - a wider rationalizing *Kultur* which favoured capitalism in so many other respects besides that of the religious ethic - the expectation that there might be an achieved capitalist outcome in the Dutch case was entirely reasonable. According to Weber's own definition: ascetic Protestantism ought to take effect anywhere where 'the *possibility* of capitalist development was *generally* present in the area in question.'[9] So here again, we might expect a quite central treatment of the Netherlands.

But if we ask whether these expectations are met in the text of the *PE* as written in 1904-1905, the answer must be No. There are indeed a sizeable number of 'Dutch' references throughout the text; nor does Weber omit some consideration of the problem of Dutch capitalism. Yet any talk of there being a specifically Dutch character or centrality in the argument of the original *PE* would be misplaced. By comparison with the amount and graphic quality of the attention devoted to England and America, or even to Germany - an ascetic failure but (curiously) a belated capitalist success - the Netherlands is virtually an absentee. Here is a marked paradox. And yet it is not the only paradox at work since, despite this general truth, some of the additions Weber made to the revised text of the *PE* published in 1920 *do* tend to highlight local Dutch peculiarity. Without actually subverting the original structure, they certainly represent a cross-current. Clearly there are major unanswered questions here, and to answer them we must examine Max Weber's encounter with the 17th century Dutch past and also with his 20th century Dutch present. In doing so the history of the *PE* emerges in a fresh light at a point which hitherto has been almost entirely neglected: the years immediately after its first publication.

II

If we consider the original, 1904-1905 text of the *PE*, there are at least two causes tending to diminish or veil the Dutch presence. The most obvious was Weber's

8 'Kritische Bemerkungen zu den vorstehenden 'Kritische Beiträge", *AfSS*, XXV (1907) 246, cf. H.K. Fischer, 'Kritische Beiträge zu Prof. M. Webers Abhandlung:'Die protestantische Ethik...", *ibidem*, 241-242.

9 [26 n. 1], This note was attached in the 1920 text to clarify the meaning of the quotation at [XX.8]; but this was clarification and not alteration.

conventional belief in 18th century Dutch stagnation: that, however advanced Dutch capitalism might have appeared in the 17th century, this was a tendency that had not been sustained and developed thereafter, as it had in England. Thus from the outset a set of unobtrusive but persistent statements make clear his belief in Dutch capitalist deficiency. It was a Dutch sea-captain who 'wanted to go halfway through hell for profit, even if he singed his sails' [XX.20], but this was a kind of self-condemnation, since naked greed and high risk were not rational capitalist procedures according to Weber. The Leiden textile manufacturer and political theorist, Pieter de la Court, is invoked as a proponent of low wages in industry, whereas Weber, adopting the avowedly left liberal and 'democratic' perspective of his day,[10] holds that high wages best conduce to rational capitalist maximization of productivity; and in his most general pronouncement, he states that 'the great monied men in the Netherlands were overwhelmingly *not* adherents of a strictly observant Calvinism, but Arminians' [XX.22, 26 n. 1]. Having thus sidelined the Dutch in Part I, he offers only fairly brief reflections in Part II of the text to explain the deficient capitalist ethic of the Dutch *bourgeoisie*: they were *rentiers* and patricians rather than aggressive industrial capitalists; they bought into a feudal nobility; and they helped create a traditionalist rural peasantry via land reclamation. All of these features diverted their energies away from a thrusting, rationalising urban sphere. Political and economic stagnation was paralleled by the decline of radical Calvinism and the promotion of religious toleration after the death of Maurits of Nassau in 1625. [XXI.42 n.78; 94-95, 102-103] In his own day Weber nurtured just the same 'backward' image of the Dutch, as can be seen from his contacts with his Fallenstein and Bunge relatives in Amsterdam. They helped run a tobacco import company, working only very short hours and relying almost exclusively on a 'colossal' inherited capital with otherwise 'ancestral' business methods; the psychological backdrop to this was an atmosphere of physical comfort and ethical laxity.[11] This was almost a replica of the depiction in the *PE* of a capitalist business structure *minus* that spirit of capitalism which was introduced into Germany ca. 1850 - a sketch which also derived from Weber's relatives, this time in Oerlinghausen [XX.27-28]. However, the modern Dutch stood lower than this in that they produced nothing - and in his assumption that authentic capitalism was industrial and productive, and not merely financial and mercantile, Weber was a true Marxist [6-8]. So on the scale of capitalist evolution, the Dutch were well behind even the soft and *gemütlich* Germans [XXI.39].

But though they may not have embodied modern capitalism, the religious and ascetic credentials of the Dutch would still appear to be strong. Yet Weber dismisses this idea in a line: 'Holland was really only ruled by strict Calvinism for seven years,' between the Synod of Dort and the death of Maurits of Nassau (1618-1625). [XXI.102] Of course, a mere epigram could hardly get around the fact that Calvinism was a major religious presence in Dutch society for a much longer period; that (as we shall see) Weber's principal theological sources, Gisbert Voetius and Johannes Hoornbeek, date

10 Cf. 'The Relations of the Rural Community...' [1904], *MWG* I/8.222.

11 *Briefe* 18.8.07 cf. 25, 26.8.07.

from well after 1625; or that any site of Calvinist rule (or *Herrschaft*), however brief, might be worth further inquiry. But though such apparently obvious objections were left unanswered in 1905, the intellectual procedure underlying Part II of the *PE* offers an explanation for this apparent casualness: a specifically Dutch presence in the text and a more penetrating inquiry into Dutch problems are set aside, because the mode of inquiry is not national or geographical, but international and psychological. As Weber put it when replying to criticism in 1910: 'the task which *I* chose was... in the first place to establish not *where* and with what degree of strength, but *how* and through what inner chain of motivations specific formulations of the Protestant faith were placed in a position to take effect... in the way they did.'[12]

The force of this idea can be seen at almost every point. Thus after the opening pages of Part II, with their apparent pronouncements of Dutch centrality, there follows an exploration of the psychological model of Calvinist predestination with little reference to countries, and with almost no reference to the Dutch at all.[13] Moving on to Pietism, a prior knowledge of Weber's principal secondary sources - Heinrich Heppe, Albrecht Ritschl[14] - reveals that he follows their lead by treating Dutch Pietism as a precursor to its German kin. Hence occasional references to Dutch sources [XXI.45 nn.80-82] and a covert allusion to the *fijnen*, that spiritual elite of 'fine' or 'precisian' Pietists which derived from Dutch usage.[15] Hence too the strategic transition to '*German* Pietism' [XXI.46] which, in accordance with the secondary sources, follows on from the Dutch. But still this is a vestigial borrowing, visible only under the microscope. Weber offers no equivalent heading for '*Dutch* Pietism', and when we compare him to his sources, it is clear that what he has done in fact is practically to suppress any independent reference to the Dutch. The same moral applies to Weber's several, yet very general, references to Menno Simons and his Mennonite followers [XX.10, 53; XXI.61, 65, 69]. Geographically and linguistically Menno and his original followers were of course Dutch; but they are used by Weber only as early, though significant, exemplars of the sectarian principle which is at work throughout an international 'baptising' movement [*Täufertum*]. So the only discernible consequence of their Dutch origin for the *PE* would appear to be Weber's failure to supply much solid scholarly foundation to support frequent assertions of their importance - the product of his distaste for reading in Dutch, which he considered a 'cursed hotchpotch'

12 'Antikritisches zum 'Geist' des Kapitalismus', *AfSS* 30, 191. [Hereafter: 'Antikritisches'.] This can be seen as a reiteration of [XXI.5 n.3a] which dismisses consideration of the specific origin of ascetic movements as a secondary consideration. The text quotation is also translated, minus a crucial emphasis, in *The Protestant Ethic Debate*, D.J. Chalcraft, A. Harrington, ed. (Liverpool, 2001) 70. [Hereafter: *PE Debate*.]

13 Apart from the citations of Hoornbeek and Voetius noted below, almost the only reference to the Dutch in the entire section on Calvinism is a reference derived from Heinrich Heppe, a theologian with strong Calvinist interests [XXI.19 n.27]; though note too the anticipatory reference to the *fijnen* [XXI.27 n.52], which is however really part of the history of Pietism.

14 On whom see below, 364-365.

15 [XXI.45]. Weber derived the term from Albrecht Ritschl's *Geschichte des Pietismus* (Bonn, 1880-1886) I, 101, 155, II, 125 etc.; both authors in fact use the German *feinen* and not the Dutch, but there is no question that the derivation is Dutch; cf. also [XXI.27 and n.52].

when compared to the purity of *Hochdeutsch.* [16] His one source on Menno and Mennonites came from the relevant article in the German religious encyclopaedia, the *Protestantische Realenzyklopädie* [XXI.69 n. 136],[17] and we can hardly be surprised that, when he considers the baptising sects, the Mennonites are pushed 'rather to one side', so that the focus of attention rests 'especially' on the Anglocentric Quakers [XXI.61 n.122, 62 n.123].

Now Weber's 'psychological' procedure was all his own; but still it guided his choice of source materials and was itself reinforced by those materials. His introductory bibliographical citation of works on Dutch history in 1905 [XXI.5 n.4] is skimpy in the extreme, starting with such notoriously popular and dated works as J.L. Motley's *Rise of the Dutch Republic* (1856). The specifically Dutch sources which follow seem to be cited only for effect: Allard Pierson's *Studies* on Calvin (1883-1891), Robert Fruin's famous work on the Dutch Revolt in the 1590s, *Tien jaren uit den tachtigjarigen oorlog* (1857-1858), and the Roman lawyer J.C. Naber's study of the struggles between church and state, *Calvinist of libertijnsch?* (1884). None will be cited again. Partly this arises from the somewhat casual choice of particular items. For example, Fruin's work stands somewhat apart from the investigative frame of reference of the *PE*, given that its concerns are primarily political and predate the era of the early 17th century *Kulturkampf* which most interested Weber. The same can be said of Pierson, since the *PE* focusses not on Calvin but subsequent 'Calvinism'. [XXI.6 n.5] However, the major point is that, as a result of his comparative ignorance of Dutch literary culture, Weber is here citing a set of liberal authors, with two out of the three (Fruin, Pierson) well known outside the Netherlands.[18] They were in fact authors who were intellectually sympathetic and accessible to liberal circles outside the Netherlands, the circles Weber grew up and moved in. Thus they were secular by background and method (Fruin, Naber); they sought actively to diminish the significance of religious allegiance in politics (Fruin); or else in the case of Pierson, having grown up in the Dutch Reformed Church they had left it, and now stood for a liberal modernism in theology in direct opposition to Calvinism. But this kind of anti-religious liberalism was quite unusable in the *PE*, given its concern to show the fruitfulness of the religious

16 To Marianne Weber, 7.6.03, 'Dahlem Nachlaß'. Of course Weber could read in Dutch, as much as anyone can who can read German, but he admitted his resistance to speaking it - an obvious test of any deeper intimacy with the language: *Briefe* 7.8.07.

17 Another tell-tale sign of Weber's lack of Dutch knowledge, and of the random way in which it was acquired, is that his acquaintance with Hendrik Niklaes, the Dutch founder of the Familist sect, comes not from a Dutch source but from a book by the London stationer and Quaker, Robert Barclay, *The Inner Life of the Religious Societies of the Commonwealth* (London, 1876): XXI.88 n.41. (He is of course not to be confused with the 17th century Robert Barclay, whose *Apology for the True Christian Divinity* (1676) was one of Weber's major primary sources.)

18 See the valuable sketch by P.B.M. Blaas, 'The Touchiness of a Small Nation with a Great Past', in: A.C. Duke, C.A. Tamse, ed., *Clio's Mirror* (Zutphen, 1985) 141-147. Prof. Blaas states, very fairly, that Fruin had few contacts with foreign scholars; but still he was known to Macaulay and Ranke (141). We might add that Fruin went out of his way to praise Ranke in the most fulsome manner, which was of course music to German ears: F. Rachfahl, 'Robert Fruin', *Historische Zeitschrift*, XCVIII (1906-1907) 507-543, here 515, 532-535. - Pierson had actually lived in Heidelberg between 1865 and 1874 and taught at the university from 1870, though whether Weber knew about this is unknown.

past in shaping the secular present. When Pierson's work is dismissed as 'a purely anti-Calvinist, partisan text', this is not because it is an Arminian work, as an unwary reader might suppose - we shall see that Weber could be interested in both sides of the '*Kulturkampf*' - but because of its secular hostility to Calvinism.

Yet if these authors were of little use to Weber, they do provide a clue to his approach, since they show that the real foundations of any Dutch inquiry at this date were not specifically Dutch but international. Weber's real and working 'Dutch' sources in 1904-1905 were either German or Latin. His major primary sources included Gisbert Voetius's *Ta Asketika* (1664), and when that failed him (due to the inadequacies of the interlibrary loan service) [XXI.3 n.3, 75 n.2], he turned to a pupil of Voetius, Johannes Hoornbeek and his *Theologiae practicae* (1663).[19] Of course these were most emphatically Dutch authors, who aroused relatively little attention elsewhere in Protestant Europe, whereas at home they engaged in a renewed religious *Kulturkampf* against Cocceius and his followers after c.1655. Yet this national context is ignored in the *PE* due to Weber's insistence that significant religious dispute had ended in 1625.[20] Instead he implicitly - or unthinkingly - places them within a cosmopolitan and international Protestant discourse, which was a mirror of his own composite concept, 'ascetic Protestantism'. For though the latter is initially expounded in individual sections (on Calvinism, Pietism, Methodism, *Täufer*), the telos of the account is the avowed fusion of all the local or national sources into a single whole in the final section of the *PE*, so as to 'treat of ascetic Protestantism as *one* collective mass.' [XXI.74 cf. 2 n.2] It might be said that the same principle also applies to Weber's other major primary sources, and this is true. However, in the case of his major English and German authors (Baxter, Barclay, Bayly, Spener) a firm sense of national and local context accompanies them throughout the 17th century and even into the 18th century,[21] a context which can in turn be linked to subsequent political and economic outcomes. By contrast Voetius and Hoornbeek can *only* be cited as grouped exponents of an international ascetic Protestantism - 'Luther, Calvin, Knox, Voët,' 'Baxter, Bailey, Sedgwick, Hoornbeek' [XX.11, XXI.20 n.30] - because in a Dutch context asceticism had produced no capitalist end result.

There is a similar international element present in Weber's chief secondary sources: Albrecht Ritschl's *History of Pietism* (1880-1886) and Heinrich Heppe's history of Pietism and mysticism in the Reformed church, '*particularly in the Netherlands*' (1879).[22] Both were works by German authors, which sought to understand Dutch

19 [XXI.10 n.12, 12 n.17, 20 n.30, 24 n.42, 25 n.48, 27 n.51, 75 n.4, 88 n.42, 90 n.47, 105 n.79].

20 This may be reinforced by a reliance on liberal and secular authors. Conrad Busken Huet's *Het Land van Rembrandt* (Haarlem, 1882-1884), a work used by Weber [XXI. 95 n.54b, 102 n.72], concentrates on Voetius's dispute with Descartes; on Balthasar Bekker and Spinoza; that is, on the struggle between 'Faith' and scepticism, and not on national disputes within the Reformed Church. Thus Cocceius is not even mentioned: Vol. II(1), c.I, ss.XVIII-XXII.

21 Indeed when Weber strays into the 18th century - a period he regarded as secondary to the formative epoch of the English Civil War and the Thirty Years' War - he evokes English and German context in much *greater* detail in the cases of Zinzendorf and Wesley, to compensate for his relative ignorance and/or lack of interest: [XXI.50-54; 58-60].

22 *Geschichte des Pietismus und der Mystik in der reformirten Kirche, namentlich der Niederlande* (Leiden, 1879).

Pietism within the wider transnational, or in other words German-centred, history of Pietism as a whole. Another apparently Dutch moment lies in Weber's enthusiasm for Rembrandt [XXI.94 n.54a] - an enthusiasm which derived from a succession of visits to the Mauritshuis during his trip to Holland in June 1903.[23] But even so the written accompaniments to visual appreciation were either German (his friend and Heidelberg colleague Carl Neumann's *Rembrandt* (1902)) or internationally famous Dutch writers in German translation (Conrad Busken Huet's broad cultural history *Het land van Rembrandt* (1882-1884), translated into German as *Rembrandt's Heimath* (1885-1887)).[24] Thus for Weber the significance of Rembrandt's *Saul and David* (c. 1655) - the picture which moved him more than any other - lay once more in its revelation of the relation between ascetic Protestantism and modern *Kultur*. Rembrandt was the embodiment of 'the mighty effect' of 'the Puritan idea'; he was a 'Protestant soul grown up in freedom and poverty.'[25] Here indeed Weber was prepared to draw on Neumann's description of Rembrandt's Dutch milieu, but only with a view to proving that 'Puritanism contained within it a world of contrasts', and that the artist was, after all, a 'unique genius', an *exception* to the innate contradiction between Puritan asceticism and the fine arts [XXI.96-97].[26] Of course, Weber was also being conventionally German and international in another sense, since his enthusiasm for Rembrandt, though scrupulous and suitably qualified, was really just another drop in the great tide of Rembrandt enthusiasm sweeping Germany in the last two decades

23 To Marianne Weber, 8, 9, 10, 13.6.03 on *Saul and David*, Dahlem Nachlaß; extracts pr. in Marianne Weber, *Max Weber. Ein Lebensbild* (Tübingen, 1926) 283-284; trans. Zohn, *Max Weber. A Biography* (New Brunswick, 1988) 270-271.

24 [XXI.94 n.54a, 95 n.54b, 97 n.60, 102 n.72]. Busken Huet was, of course, another theological liberal as well as a pronounced cosmopolitan.

25 Respectively: [XXI.94 n.54a]; to Marianne Weber, 13.6.03, Dahlem Nachlaß. In the latter (especially) Weber is making the (equally international) comparison between Rembrandt and the Catholic Rubens, which became almost obligatory at this date: see for example, Jacob Burckhardt's 1897 celebration of Rubens in his *Recollections of Rubens* which went hand in hand with profound distaste for Rembrandt. One could regard Busken Huet's pairing of *Het land van Rembrandt* with *Het land van Rubens* (1879) as an anticipation of this from a Dutch perspective. However, much the earliest example of this international and religious comparison occurs in Baudelaire's *Les Fleurs du Mal* (1861), which Weber was delighted to discover and to which he drew attention in 1910: 'Antikritisches', 185 n.14, here 187 [*PE Debate*, 80]. Baudelaire's 'precocity' is of course readily comprehensible when we consider that he was almost as much an art critic as a poet. - The idea that Rembrandt might have been significantly influenced by Rubens, a commonplace of modern interpretation, is of course absent.

26 [XXI.96-97] cf. Neumann, *Rembrandt* (Berlin and Stuttgart, 1902) III.8, 'Rembrandt und das religiöse Leben in Holland'. Like Weber Neumann supposed that Rembrandt's religiosity was profoundly individual, comprising a mixture of unconventional membership of the Mennonites (527, 574f); Jewish influences; and the mysticism of Jacob Böhme (579-580). Weber approved of, and borrowed from this account [XXI.94 n.54a; 97 and n.60]. Even so the construction of Rembrandt as a 'Puritan' was entirely his own idea, and overrode evidence to the contrary, which was already obvious in Weber's day, notably Rembrandt's portrait of the Remonstrant leader Uytenbogaert (1633) in the Amsterdam Rijksmuseum, a work which is mentioned by Neumann (578) to show that Rembrandt was not a 'church' Calvinist.

of the 19th century - a tide which raised him from being a mere Dutch master to a central figure in the canon of Western art as defined by German art historians.[27]

27 The best known text of this kind was of course J. Langbehn, *Rembrandt als Erzieher* (1890); see further J. Stückelberger, *Rembrandt und die Moderne. Der Dialog mit Rembrandt in deutschen Kunst um 1900* (Munich, 1996).

III

We may say, then, that in the 1904-1905 *PE* there is some diffused Dutch background, but there are no obvious Dutch figures in the foreground. However, when Weber started to revise the *PE* for separate publication in 1906-1908, and when *at the same time* he drafted the companion essay on 'the Protestant sects and the spirit of capitalism',[28] a set of specifically Dutch references did emerge. There are two obvious reasons for this movement: one intellectual, one external. The external fact is that the only research trip Weber made at this time - albeit a modest one - was when he returned to the Netherlands in July 1907, partly for rest and recuperation, but also in order 'to see what they have on 'Calvinism' and the like' in the Amsterdam and Leiden libraries.[29] Now this was a real advance on his visits in 1903 which, despite such accidental byproducts as the viewing of Rembrandt, were intended solely for purposes of rest.[30] Yet 1906-1908 was the only period when Weber did any new work on the *PE* within its original framework - that is, the specifically 17th century origins of ascetic Protestantism, which would then give way to the much wider perspective that came to fruition in 1913-1914, embracing the entire Occident and Christianity as units within a comparison of the 'world religions' throughout recorded history. So by the time he returned to the *PE* in the summer of 1919, to cast it into the form in which it has now come down to us, he regarded both it and the essay on 'the Protestant sects' as 'older' essays [12] - meaning that neither could offer a history of Occidental Christianity as a whole, because they were locked into the original, narrower structure. However, since Weber could not change the structure of the *PE* without destroying it, the net result is that 'older' revisions from 1906-1908 continue to bulk large in the cumulative revisions to the *PE* published in 1920; and references to the Netherlands bulk large within *that* group.

These Dutch references thus draw our attention to a quite fundamental aspect of the

28 [207-236]. This is a major research finding which stems from my work for a forthcoming Englishlanguage edition of *The Protestant Ethic* (Oxford University Press), and which could easily consume an essay in itself. Please note here: 1 the obvious textual closesness of the essay on the sects to its immediate and dateable precursor, '"Kirchen" und "Sekten" in Nordamerika', *Die Christliche Welt*, XX, Sp.558-562, 577-583 (14, 21 June 1906); 2 the heavy reliance in 'the Protestant sects' on bibliography which was *already* available to Weber when he originally composed the *PE* in 1904-1905; 3 the citation of Dutch materials which must have derived from Weber's trip to the Netherlands in 1907; 4 a conceptual framework confined to the 17th century and ascetic Protestantism, which is shared with the original text of the *PE* but which (it is agreed) was abandoned after 1910; 5 although there are signs of subsequent textual revision in 1919, parallel to those made to the *PE* at this date, these are exceedingly slight.

29 *Briefe* 17.8.07. Weber intended to spend a week in Amsterdam working, though when he lost a day due to a bad night (ibid., 22.8.07), he extended his time there. On Leiden see *ibidem*, 3.8.07, 2-3.9.07.

30 Weber went to Scheveningen (the coastal resort of the Hague) for a fortnight in June 1903 and for a further week in October; in 1907 he spent a whole month (26 July - 28 August) based around Zandvoort, Egmond aan Zee and Amsterdam (in that order). - Prof. Hartmut Lehmann, who is editing the *PE* for the *MWG*, asserts that Weber used his 1903 Dutch holidays for 'literary researches'; but his claim is unsubstantiated (so far). In particular there is no reference of this kind in the transcripts of his 1903 Dutch correspondence in the Dahlem Nachlaß: *Max Webers 'Protestantische Ethik'* (Göttingen, 1996) 148 n.13.

textual history of the *PE*. We have grown used to regarding the *PE* as a text which appears in two states: that of 1904-1905 and that of 1920. But though in publishing terms this is an evident truism, seen as a statement about the genesis of the text, it is radically false. The textual changes which were first printed in 1920 did not all derive from Weber's hasty revision in the summer of 1919;[31] so they do not reflect a simple switch from an 'early' text to a 'later' one, where the latter reflects the viewpoint derived from writing *Economy and Society* and the 'Economic Ethics of the World Religions.' On the contrary, materials for revision accumulated throughout the period 1906-1919. In the vast majority of cases the origin and intellectual rationale of Weber's textual revisions is quite clear, and they can be broken down into distinct categories. Of these, erudite references to 17th century Protestantism deriving from work done in 1906-1908, often developed from or even re-using literature *already* available in 1904-1905, make up much the largest category when measured by the number of new insertions into the text - though they lose this primacy if measured by aggregate word length.[32] But in any case it must be understood that the canonical complete text which is so widely read today is in fact a historical composite, based on a number of strata, in which a hitherto wholly neglected, 'early' phase of work, dating from 1906-1908, is a central component.

Now Weber's primary intellectual concern in 1906-1908 was not so much to revise the *PE* - he saw no great need for this - but to develop and supplement it by an inquiry into the nature of the Protestant sects. This was an inquiry he had always intended to pursue as a sequel to the *PE*, and it is plainly announced as the first of several future 'tasks' at the close of that work: 'The task now is rather to demonstrate the significance of ascetic rationalism for the ethical substance of the *social* economy, something only touched upon in the preceding sketch; hence [its significance] for the mode of organization and the function of social communities from the conventicle right up to the state' [XXI.109]. In this statement 'sects' and 'churches' are the missing middle terms between two outer extremes: the 'conventicle' - the informal group which remains within a church framework and which has not yet expanded to become

31 The primary time frame for this revision (setting aside further emendations at the proof stage) falls between 21 June 1919, when Weber moved from Heidelberg to Munich, and 11 Sept. 1919, when Weber told Siebeck that the manuscript of the revised *PE* was finished (*MWG* I/19.44). In this same period Weber had worked on the extensive revisions to Confucianism (loc. cit.), and he had also had to lecture on 'The most general categories of the science of society' (M. Weber, *Lebensbild*, 671; trans. Zohn, 660), since there had been an additional university semester for ex-servicemen. The amount of time left for the *PE* does not appear to be very great.

32 This is a fundamental documentary point which can only properly be tested by examining an edition of the *PE* which shows the two strata of the text simultaneously and down to the smallest detail (such as I propose). Until that edition appears the reader will note that 1 I posit a clear hypothesis, which can be checked against the texts; 2 it is backed by Weber's own testimony; 3 the Dutch cases specified below are all examples of, and evidence for, the 'early' revisions which I postulate. - The revisions which must be supposed to date from 1919 are - as we might expect - very different in nature, being general and conceptual disquisitions rather than scholarly insertions, designed to take account of Weber's shifting and developing viewpoints on both religion and capitalism. There is then a third category, scholarly and precise once more, representing an accumulation of individual findings commonly deriving from new publications, and first recorded by Weber in the years 1908-1914.

an avowed voluntary 'sect' [221] - and the 'state' which is still more purely institutional than any 'church'. The sect was in turn the ancestor of the modern 'club' and voluntary association [214-215], and taken all together such an inquiry was a central component of the elaboration of ascetic Protestantism in its specifically social context, an area which the *PE* had explicitly eschewed [eg.XXI.72]. Yet this was a different area of work with a distinct focus, and in the modern day especially it did *not* necessarily lead him to areas with the most pronounced modern capitalism [219], but rather to places with the most obviously developed sects and modern mass religiosity. So although seventeenth century England may have provided an historical root for this inquiry, impressions of present day rural America and the Netherlands were at least as powerful.

Travel impressions of America in 1904 provided the starting point for his first discussion of the sects in the spring of 1906;[33] but once Weber had received such a powerful stimulus to look at specifically modern sectarianism independent of its links to capitalism, he could hardly avoid reflecting on the Dutch case when he went there in 1907, since neo-Calvinism under the leadership of Abraham Kuyper supplied by far the most important example of a modern mass Protestant social movement in the whole of Europe. The Catholic Christian Social movement of Karl Lueger in Vienna, to say nothing of its Dutch Catholic equivalent, though to our eyes obviously comparable, aroused no interest in Weber. Nor, equally noticeably, did the popular Protestantism of the Francophone Swiss cantons, though its contacts with Dutch neo-Calvinism must have been known to him. (This latter case tends to confirm the signs that Weber's cultural horizons were marked not merely by the Protestant-Catholic divide, but also by the Romance-Germanic one in language.)[34] But within a Protestant and Germanic context Kuyper's well-known achievements - the founding of his own political party in 1879, the leadership of a 'sectarian' secession from the established church in 1886, and attainment of the post of Dutch Minister President between 1901 and 1905 - took on obvious significance for Weber. In his eyes this was a variant of sectarian voluntarism, even if its inherited (religious) or newly created (political) institutional structures remained very important [220 n.2]; more obviously it was a successful, mass Protestant, 'Christian-Social' movement in stark contrast to the crashing failure of the German liberal Protestants led by Friedrich Naumman, to whom Weber had been close in the 1890s.[35] Seen thus, how could he fail to be interested in the Dutch case? Such is one intellectual origin of his 1907 journey to Amsterdam.

The result of this interest (and journey) is a set of explicitly Dutch references inserted in the so-called '1920' text of the *PE*. On the one hand, there are learned historical

33 '"Kirchen" und "Sekten" in Nordamerika', *Die Christliche Welt,* XX, Sp.558-562, 577-583 (14, 21 June 1906); cf. 'Protestant sects' [207-218].

34 [XX.36], This position was softened - though not withdrawn - in 1920: [63-64].

35 Weber always remained sympathetic to Naumann and willing to offer him political advice (though often of the most harshly critical kind). Nonetheless, 1903 marked a kind of parting of the ways for the two men. After the defeat and liquidation of the *National-soziale Partei*, Naumann sought to enlist Weber for a new political journal, but Weber preferred the academic and reflective route of work on the *Archiv*: Weber to Naumann 17.7.03, pr. M. Weber, *Lebensbild*, 289 [trans. Zohn, 276-277].

references inserted into the notes: to Dutch provincial synods; to Dutch sermons denying Christ's role as a universal redeemer; to Dutch (and Voetian) 'conventicles'; to English Baptists in Amsterdam in 1612-1613. There is an expanded treatment of Dutch Arminianism, and a renewed consideration of Wilhelm Schortinghuis, the early 18th century Dutch Pietist.[36] Last but not least Sir William Temple is cited on the proverbial 'honesty of the Dutch' [202 n.2]. This was peculiarly significant given Weber's repeated emphasis that the maxim of 'honesty is the best policy' was central to the 'spirit' of capitalism [XXI,71, 107 n.83a], since it pointed to the (deeply paradoxical) conclusion that, despite their lack of an adequate modern capitalism, the Dutch people could still represent the capitalist ethic. Now it would be unrealistic to suppose that, concealed in the notes, these modest insertions should have attracted much attention. (On the other hand, the idea that Weber's notes are any less important as an indication of his views than the main text is a grave misconception: except when they are simply references, the notes must be regarded as a secondary panel of text.) Still they do mean that in the '1920' text with which most readers are familiar, the section on Calvinism in particular acquires a Dutch patina of the kind that one would in ignorance have expected to be there all along. More prominent, and sending out a louder cultural signal to the readership of Weber's day, are a set of inserted references to the modern Netherlands. When these are supplemented - as they must be - by the parallel references in the essay on the 'Protestant sects', they comprise a succinct catalogue of the entire canon of Dutch neo-Calvinism from the French Revolution onwards (even if, like all canons, this was a retrospective creation, which is not to be taken as an accurate historical rendering of its alleged subject). Thus at various points Weber takes us through a familiar sequence which begins with Willem Bilderdijk (1756-1831), poet, friend of Robert Southey, partisan of the house of Orange and of Calvinism, critic of the French Revolution, and author of a multi-volume *Geschiedenis des Vaderlands* (*History of the Fatherland* (1832-1853)) along these lines [226n. 1]. In the next generation there comes the converted Jew, poet and publicist Isaac da Costa (1798-1860) [102 n.2] and Groen van Prinsterer (1801-1876) - the latter of course the central public spokesman for mid-19th century Calvinism, which though evidently a modern creed also drew much of its appeal from 17th century tradition, and especially the synod of Dort.[37] Finally there is Kuyper (b. 1837), who is the subject of typically lengthy Weberian 'notes' in the essay on the 'Protestant sects' [220 n.2, 222 n.1, 226 n.1].

An equally clear sign of Weber's new immersion in the modern, anti-liberal partisans of Dutch religion lies in the historical sources he employs. Thus the notes on Kuyper in the 'Protestant sects' are underpinned by a series of pamphlets - works Weber could only have found when in the Amsterdam university library in 1907 - chiefly

36 [84 n.1; 94 n.2; 95 n.1; 97 n.3; 105 n.4; 108 n.3; 131 n.1]; reference to Schortinghuis in the 1905 text will be found at [XXI.45 n.80].

37 The canons of the Synod did not constitute a sole or unique 'shibboleth' for Groen, but they were of great importance, as indicating that man's fate was controlled by God and not by human effort or rational calculation: *Le parti anti-révolutionnaire et confessionel dans l'église réformée des Pays-Bas* (Amsterdam, 1860) 11 cf. 16-20. This work was used by Weber: see below.

by Kuyper, but also by Hendrik Hogerzeil, focussing on the great disruption, the *Doleantie* or 'protest' of 1886, that led in 1892 to the formation of the separatist or (in Weber's eyes) 'sectarian' *Reformed Churches in the Netherlands*.[38] Of course, these sources are contemporary and not historical, just as Kuyper himself had no pretensions to be a historian, however important the appeal to Calvinist tradition might be, and for this reason he will not be mentioned in the revisions to the *PE*. Nonetheless, the distinction between the *PE* and the 'Protestant sects' essay is really only that between two sides of the same coin. Thus both pieces refer to Kuyper's precursor, Groen van Prinsterer [226 n.1], who was both a contemporary publicist like Kuyper and a historian as well. If we examine the Dutch bibliography inserted in the *PE*'s bibliographical survey note on Calvinism in 1920 [88 n.1], Groen's work is now the centrepiece of what Weber considers necessary. Two of the three works mentioned are of real importance: one is a large, general historical compendium, the *Handboek der geschiedenis van het vaderland* (1852), whilst the other is an essentially contemporary statement, designed as an analysis and a kind of manifesto for the 'anti-revolutionary party' within the Dutch church, a party readily identified in retrospect as the stage immediately prior to Kuyper's formation of a mass political party: *Le parti anti-révolutionnaire et confessionel dans l'église réformée des Pays-Bas* (1860). Its subject, as Weber frankly acknowledges, is '*modern* Holland;' and hence the subtitle '*étude d'histoire contemporaine*.'

This inextricable mix of historicity and modernity is apparent in Weber's other new Dutch sources which, even when they are not Calvinist, all share the common feature that they are neither secular nor liberal. They comprise (first) Wilhelmus Nuyens (1823-1894), the Catholic country doctor and a prolific 'empirical' expositor of well-known data within an explicitly confessional framework. His general histories, first for the period 1559-1598, and then - the period of interest to Weber - for 1598-1625 constitute an early restatement of a Catholic position suitable for the 19th century analogous to that of neo-Calvinism.[39] We might say that we see here some historiographical origins of *verzuiling*. The next is H.C. Rogge, author of a study of the Remonstrant leader Uytenbogaert,[40] himself the scion of a family with longstanding Remonstrant (or Arminian) loyalties and a Remonstrant preacher for twenty years

38 Weber cites Kuyper: *Het dreigend conflict* (Amsterdam, 1886), *Het conflict gekomen* (Amsterdam, 1886) and *Separatie en Doleantie* (Amsterdam, 1890); and Hogerzeil, *De kerkelijke strijd te Amsterdam* (Amsterdam, 1886): [220 n.2; 222 n.1; 226 n.1]. Notice that he does not cite what one might have thought was the 'obvious' work by Kuyper, the well-known Stone lectures on *Calvinism* (Amsterdam, Edinburgh, New York, 1899), though it would be unwise to suppose he did not look at them. *If* he did, then failure to cite was presumably because the coverage here was simply too general and went well beyond consideration of the sectarian principle (10, 37). The lectures include much that Weber would have agreed with, but they also include Kuyper's distinctly unWeberian thinking on a universal or '*common grace*' alongside '*particular grace*' (30); whilst the treatment of the believers' church - the essential sectarian principle (75-97) - was something Weber found covered with more passion and more attention to precise Dutch circumstances in the 1886 pamphlets.

39 *Geschiedenis der kerkelyke en politieke geschillen in de republiek der zeven vereenigde provincien, voornamelyk gedurende het twaalfjarig bestand (1598-1625)* (Amsterdam, 1886-1887); cited [88 n.1, 94 n.2].

40 *Johannes Wtenbogaert en zijn tijd* (Amsterdam, 1874-1876); cited [94 n.2].

(1856-1877). It is true that he did become librarian (1877) and then a professor at the University of Amsterdam (1890), because Arminianism was undoubtedly held to be more congenial to the hegemonic liberalism of this period; still he was not a secular and *wissenschaftlich* liberal, but rather a pious remembrancer of the early 17th century.[41] Finally, there is one significant German source. But whereas in 1904-1905 Weber's German sources used Dutch materials to German ends, here the concern is truly Dutch and the book in question was itself translated from German into Dutch and not the other way round. This was the record of August Köhler's youthful travels as a theology student in the Netherlands in 1855,[42] offering a sympathetic, religiously informed picture of 'grassroots' Dutch religious life in the mid-century - Köhler himself (b.1835) was no theological liberal but an intelligent conservative.[43] It is a work that Weber refers to repeatedly.[44] Of course, none of this should be taken as implying that Weber had simply become illiberal - Robert Fruin and Allard Pierson are not deleted from the suggested reading. Nonetheless, it is clear that there has been a major shift in Weber's Dutch perspective away from that of an instinctive liberalism towards modern Calvinism or its religious antitheses - and this within just two years of the first publication of the *PE*. As I have suggested, the shift was triggered by the combined impact of modern America and the Netherlands upon him, but it also finds roots in his own intellectual make-up. After all, Weber's critique of liberalism, both in Germany and in general, was already well entrenched, as will be clear from the assaults in the original *PE* on 'Liberal "enlightenment"'; on its 'rose-tinted' optimism; and on the naive pursuit of 'eudaemonistic' happiness, based on the crass assumption of a simple, normative and progressive rationalism [XX.30, 35; XXI.108] - and such thinking had also been a staple of Weber's early maturity in the 1890s.[45] He had not abandoned liberalism; but he knew very well that it must move on to cope with the modern challenges of socialism and - as we see here - nascent Christian democracy.

The main text of the *PE* is relatively little affected by Weber's new Dutch thinking with one significant exception. In the '1920' text there appear a series of references to the idea of evangelical 'revivals' and 'general awakening' as phenomena which occur throughout the Protestant world - in England, North America and in 'Holland' - and which have lasted from the 17th through to the 19th century. [90, 101 n.2, 130, 149] The inclusion of the province of Holland here - despite the previously announced capitalist and ascetic deficiency of the Dutch - and the continuation of the argument forward to the 19th century - despite previous concentration on the 17th century, and a concern to emphasise the overall 'secularization' of European and even American *Kultur* since then[46] - clearly reflect (and derive from) Weber's interest in modern Dutch Calvinism. By and large Weber is well disciplined, and his

41 On Rogge see the *Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek, X,* 825-827.
42 *Die niederländische reformirte Kirche* (Erlangen, 1856); trans. as *De Nederlandsche hervormde kerk* (Amsterdam, 1857).
43 See *Allgemeine Deutsche Biographie*, LI, 310-311. Köhler's work on the Dutch church was too youthful and too far removed from obvious German concerns to merit a mention in this article.
44 [88 n.1, 102 n.2, 137 n.4, 179 n.1].
45 See eg. the Freiburg Inaugural [1895], *MWG* I/5.558-559, 563, 572.
46 [*GARS* 217 cf. XX.6; XXI.3 n.3, 106].

new and somewhat divergent concerns have been largely restricted to the notes, just as they are in the essay on the 'Protestant sects' and again in the 'anti-critical' writings of 1910.[47] But even in this restricted form Weber's modern, Dutch and 'sectarian' enthusiasms bring major problems for the *PE*, since this was a text originally designed to exclude and not to accommodate such subjects.

Seen purely empirically, there is an obvious gain in that Weber now recognises the continuous presence of orthodox Calvinism throughout Dutch history from the early 17th century onwards. On the other hand, there is an obvious confusion and conflation of terms when Weber seeks to fuse the Dutch '*Réveil*' movement inaugurated in 1822-1823 with Anglo-American evangelical 'revivalism' of the period c. 1780-1860. Yet the likeness in labels conceals profound differences in historical substance. The first was a species of Protestant Romanticism, being Continental, cosmopolitan (it was triggered by Francophone Switzerland), literary and intellectual. It can be viewed as a form of Protestant retreat into the past, analogous to the more common Romantic flight from Protestantism to a Catholic medievalism, and hence its well-known attraction of converts from Judaism in the shape of Isaac da Costa and Abraham Capadose [226 n.1]. Yet in all these respects it was worlds away from English-speaking Protestant evangelicalism, which, by its primary emphasis on personal piety, was in principle anti-intellectual, with no interest in history. In this respect, it is noticeable that Groen, with his strong Romantic and literary tendencies, and staunch adhesion to a state-church connection (even if he could allow that the latter was also 'an independent corporation' of the former) could be accused by his opponents of representing high church Puseyism. This was of course an error, but still it indicates just how far removed he was in fact from an English-speaking evangelicalism which regarded Puseyism as something close to Satan.[48] Again, in Anglo-American 'revivalism' the only relevant conversion was not that between religions but the personal experience of rebirth which brought the individual into direct contact with God. Given such characteristics it took on a populist social profile - in Weberian language that of the *Mittelstand* or *petit bourgeois*[49] - which was far removed from that of the cultural and patrician elite of religious Romanticism. At birth it did have a Continental link to Dutch and German Pietism, and this must be Weber's justification for seeking to group the two together. Yet the link was solely one of origin, and it was not sustained subsequently, during the classic era of English 'revivals' and American 'awakenings'. In any case, Pietism was at least as far removed socially and culturally from elite Romanticism as from Anglophone evangelicalism. In short, Weber's attempt to group the two forms of 'revival' was analogous to his parallel and almost equally mistaken attempt to group Isaac da Costa with Hendrik de Cock; the Portugese Jewish convert with the rustic originator of the first modern secession of Calvinist old believers from the Dutch Reformed Church in 1836, as if they were identical peas in a pod [102 n.2].

47 'Antikritisches', 185 n.14 (beginning at 186) [*PE Debate*, 79]; 'Antikritisches Schlusswort zum "Geist des Kapitalismus"', 566 n.10, 570 n.11a.2 [*PE Debate*, 125-127]. [Hereafter, 'Schlusswort']

48 *Le parti anti-révolutionnaire et confessional,* 27 cf. 6.

49 See eg. [XX.18, 26-27, 33; *GARS* 38 n.1 (at 39) 53-54, 213-214].

But however important our retrospective and empirical objections may be, Weber was much more concerned about the conceptual problems he could see for himself; and these problems are surely one important reason, though by no means the only one, for the silent abandonment of the *PE* as a publishing project in 1908.[50] Weber's new interest in a modern and mass Dutch Calvinism had created two major difficulties. First, it cast doubt on the view advanced in the original *PE*, that there had been insufficient Calvinist penetration in the Netherlands to bring about the rise of an ascetic capitalist stratum: if this was so, how could Calvinism be so well established nearly 300 years later? It also appeared to run contrary to a major thesis of his writings on the sects: that due to secularization the historical moment for modern European (and even modern American) sectarianism was now past [212-213]. To the second objection, at least, Weber had a kind of answer, though it is given in the 'Protestant sects' and not the *PE*. For him 19th century Dutch Calvinism was not actually a modern phenomenon at all, but a symptom of the essentially constant and unchanging nature of Dutch society and *Kultur*. When staying in the Netherlands in 1907 he wrote that 'here history appears to sleep. There is much which is just as Jan van der Meer painted it 300 years ago.'[51] Now this was not merely a tourist observation about windmills, canals and the rural landscape: when did Weber ever make purely casual or unthinking tourist observations?[52] The same thinking underlies his view of the 'ancestral' business methods of his Fallenstein relatives in Amsterdam.[53] Hence it was possible for him to state that the opposition of the 'orthodox' Dutch secessionists in 1886 - a lay group led by lay elders such as Kuyper - to the liberal ministers of the *Dutch Reformed Church*, 'was in essence exactly the contrast between [moderate] Presbyterians and [orthodox] Independents in the 16th century.' [226] In another formulation, Kuyper was merely 'following on from Voët' in the 17th century [220 n.2]. So although Weber was prepared to allow that 'neo-Calvinism in Holland is indeed a structure with a very modern cross-grain', still to view it as simply modern was a 'fairly strange assertion.' Regardless of any revisions in his viewpoint since 1905, he continued to hold that the fundamental determinant of this 20th century movement lay in the '*sacrosancta synodus*' of Dordrecht.[54]

Yet if one accepted this argument, one would have to ask why Weber was interested in modern Dutch Calvinism at all, when his chief interest in the sects was historical, and when his main argument for the modern period was that they had been, or would in the Dutch case, ultimately be secularized. Nor did it remove his other difficulty,

50 Here is another major research finding: 'major' because its significance is so great and has been wholly ignored to date. The last mention of revision and separate publication of the *PE* as a potential project is in *Briefe* 27.7.08; thereafter there is epistolary silence. Nonetheless there are *de facto* announcements of abandonment: see 'Antikritisches', 177, 194 n.23, 196 n.28; 'Schlusswort', 566 n.10, here 567-568 [*PE Debate* 62, 82 n.24, 83 n.30, 125-126].

51 *Briefe* 10.8.07.

52 Weber himself practically acknowledged this when justifying his long descriptive letters from the Netherlands in 1903: 'a bookish scholar turned pedant has unlearned intuitive pleasure, and can only grasp hold of impressions discursively': to Marianne Weber 13.6.03, Dahlem Nachlaß.

53 *Briefe* 18.8.07.

54 'Antikritisches', 185 n.14, here 187 [*PE Debate*, 80].

the subversion of the relation between ascetic Protestantism and capitalism. Consider here his views on Amsterdam. His new-found anxiety to defend the continuity of Dutch religious life through to the most modern times led him to assert in 1910 (against his critic Rachfahl) that it might not be pure chance that Kuyper's neo-Calvinism found its origins in '"unbelieving" Amsterdam', even though in the *PE* he had highlighted 17th century Amsterdam as a mercantilist and materialist centre of religious toleration at odds with radical Calvinism - a passage which remained unaltered in 1920.[55] Weber hoped to get out of this dilemma by positing a previously unsuspected Calvinist '*minority*' in Amsterdam in the centuries after 1625 (though he himself had portrayed this as an era of religious decay), which resurfaced due to Kuyper in 1886. Clearly this was special pleading, and only the hagiographer will suppose that all criticism of the *PE* has been based on misreading, or that all Weber's 'anti-critical' defences are empirically robust. Special pleading about Amsterdam was then made general by appeals to the 'half-broken Puritanism of Holland' and a picture of Dutch *Kultur* as riven by the 'most profound contrasts' between the religiously zealous and the indifferent, contrasts that had existed 'in essentials up till today.'[56] Now the idea of sharp contrasts within a national *Kultur* was indeed a favourite with Weber, and one which he had already invoked in 1904 in the English case (as between Roundheads and Cavaliers).[57] Still there was little point in invoking subtleties of this kind when he himself was not a research historian unpicking a crude holism, but an inter-disciplinary social scientist (and emergent 'sociologist') whose perspective was really international and not intranational. Not only this, but the same thesis of national 'contrasts' was being used to justify radically contrary historical outcomes: capitalist success in England, capitalist failure in the Netherlands. Invoking 'contrasts' was in fact an implicit confession of defeat. The only possible reason for doing so in the Dutch case was to support the idea that there might be *both* a mass modern Dutch Calvinism and at the same time a 'contrasting' lack of modern capitalism. But if this was so, then the idea of any meaningful 'elective affinity' between ascetic Protestantism and capitalism was groundless.

Weber could not be expected to proclaim this truth aloud; but like most authors, he could see his own problems - as distinct from those raised by critics - clearly enough. His final significant discussion of Dutch history and *Kultur* occurs in the 'anti-critical' writings of 1909-1910 - a label given by Weber himself which correctly signifies their essentially negative and defensive character.[58] But although the *PE* had by now been set aside, the subject was still quite fresh in his mind, whilst his critic at this date, Felix Rachfahl, was a scholarly historian of the Dutch revolt against Spain.[59]

55 Compare 'Antikritisches', 185 n.14, here 187-188 [*PE Debate*, 80-81] with [XXI.42 n.78; *GARS* 131 n.1]. For Rachfahl's remarks on Amsterdam, see 'Kalvinismus und Kapitalismus' [1909], in: *Die protestantische Ethik*, II, *Kritiken und Antikritiken*, J. Winckelmann, ed. (Gütersloh, 1978) 98-100.

56 'Antikritisches', loc. cit; 'Schlusswort', 566 n.19, here 567 [*PE Debate*, 125].

57 [XX.52] Not surprisingly given his Dutch difficulties, Weber was anxious to reinforce this idea subsequently: [81 n.3].

58 See nn.12, 47 supra.

59 By 1909 he had published a series of biographical-monarchical studies of 16th century Dutch history: *Margaretha von Parma, Statthalterin der Niederlande (1559-1567)* (1898) and the first two volumes of *Wilhelm von Oranien und der niederländischen Aufstand* (1906-1908);

However, unlike Weber, he was not a modern day economist or social scientist, and the disparity between Weber's novel insistence on the strength of Dutch neo-Calvinism and the absence of a modern Dutch capitalism - a problem which post-dated the original *PE* - was not a subject he could have been expected to touch upon.[60] Yet the 'replies' to Rachfahl show how Weber himself understood that there was a real and unresolved problem in regard to the Netherlands. How could there be such an absence of capitalism when every single variety of ascetic Protestantism (with the obvious exception of the 'latecomer' Methodism [XXI.61]) was 'nurtured and spiritually supported' by Dutch influences, and when the links between these Dutch roots and the English and American heartlands of capitalism were so strong? 'Puritan dissent in England... the specifically ascetic variant of Calvinism... Baptism... the Mennonites... the Baptisers... Quakerism... and finally: Pietism' all had come from Holland or the South Netherlands.[61] Such is the perplexity that underlies Weber's statements in 1910 that 'the problem of the peculiar character of Dutch capitalism and of the inner behaviour of the population towards it' was 'extremely involved and interesting'; and that 'in fact I am still far from clear regarding these problems.'[62] On this, as on so much else, the anti-critical writings of 1910 were intended to be a 'last word',[63] a burying of the subject - and in the Dutch case they really were. The impasse was left unresolved.

IV

What, then, does Weber's Dutch 'moment' tell us about the history of the *PE*? Unlike many inhabitants of 'great power' states, and contrary to any notion of him as a ruthless 'great power' nationalist, Max Weber understood full well that territorial extent or size of population were not the sole reasons for reflecting on the nature of a polity or society; that in the realm of *Kultur* smaller powers such as 'the Swiss, Danes, Dutch, [and] Norwegians' could be just as, if not more, interesting than large ones

a third volume would come in 1924. The only real grain of comfort to diehard 'empiricist' defenders of Weber *contra* Rachfahl is that he had not published on the early 17th century period which was most central to Weber's concerns and argument.

60 Confronted by Weber's 'new argument' regarding the Dutch, Rachfahl thought only of his own position and whether it was compromised thereby. Predictably he supposed it was not: 'Nochmals Kalvinismus und Kapitalismus' [1910], in: *Die protestantische Ethik*, II, *Kritiken und Antikritiken*, 250.

61 'Schlusswort', 570 n.11a, here 571 [*PE Debate*, 127].

62 'Antikritisches', 185 n.14, here 186 [*PE Debate*, 79].

63 'Last word' or *Schlusswort* was of course central to the title ('Anticritical last word') of Weber's second article on the *PE* of 1910, which did indeed stand as a last word until 1920. The editors of *The Protestant Ethic Debate* unhesitatingly reject this idea: for them the anti-critical writings 'stand between the first and second editions of the PE and have the potential to bridge the editions' (5); and by a natural extension they regard the critical debates of Weber's day as part of a seamless continuum through to contemporary sociological discussion of Weber, capitalism etc. Here all is teleology and there is no such thing as historical discontinuity. On this arbitrary basis they delete Weber's title (in favour of 'Weber's Second Reply to Rachfahl' - a sublime blandness) without a word of justification.

afflicted by distorting political and military commitments.[64] The interest he displayed in Dutch history and religiosity in 1907 shows clearly that such an interest in 'small powers' was no mere empty statement. Now this is not to say that his difficulties with Dutch Calvinism and capitalism were the sole and decisive cause of the silent abandonment of the project to revise and republish the *PE* the following year. Still, the Dutch case did show that the path of such revision and expansion was not a smooth one; that an inquiry into the social location of ascetic Protestantism was going to lead Weber into a conceptual terrain which was in many ways distinct and divergent from that raised by the individual and psychological affinity between the Protestant ethic and capitalism - the carefully delimited sphere he had selected for the *PE* in 1904-1905. The history of the years 1906-1908 shows that, even when he confined himself to a 17th century and Protestant framework, Weber's thoughts inevitably tended towards conceptual multiplicity and comprehensiveness of coverage. On a smaller scale they pointed in the *same* direction as the comparative religious and sociological studies he would take up after 1910, or had already taken up in his university lectures on *General ('theoretical') economics* in 1897-1898.[65] Indeed one of the very oddest features about the *PE* was its claim to tackle such a broad theme - the origins of modern capitalism and hence of modern *Kultur* as a whole - by such a singular, 'one-sided' and relatively narrow route [XXI.110]. In this respect it was a most unWeberian work, and it is not frivolous to suggest that this unusual and consciously constrained format was a selfimposed restriction provoked by Weber's previous nervous collapse and the fear of its recurrence.[66]

Of course, in explaining the silent abandonment of the *PE* as an intellectual project in 1908, other factors must be added in. Intellectually Weber had very little to gain from revision and republication of the *PE* within its original, limited remit: the revisions made c. 1906-1907 show no signs of any great conceptual advance but only (as we see) of conceptual diffusion and the multiplication of perspectives. Again, though there was a possible financial reward attached to book publication - a project first urged upon him by his publisher Siebeck in July 1906[67] - after receiving the news of his wife's legacy from Carl David Weber in the summer of 1907,[68] this need was no longer pressing. Thus it was that from the autumn of 1908 far more ambitious and expansive concerns, above all the revision of Gustav von Schönberg's *Handbuch der politischen Ökonomie* - the precursor of the *Grundriß der Sozial-ökonomik* and of *Economy and Society* - would thrust the *PE* aside, apparently for good. All the same, if we wish to understand the ways in which the *PE* was first developed after 1905 and then laid to rest, Max Weber's encounter with the Netherlands is a central

64 'Zwischen zwei Gesetzen' [1916], *MWG* I/15.94; cf. 94-95 passim; 'An der Schwelle des dritten Kriegsjahres' [1916], ibid., 682-684.

65 See the *Grundriss zu den Vorlesungen* [1898], repr. Tübingen, 1990.

66 This logic undoubtedly applies to the parallel, 'external' sequence of events whereby Weber gave up his teaching post and took an editorial post without any fixed obligations at the *Archiv für Sozialwissenschaft*; and without the *Archiv* the *PE* would never have existed in anything like the form that we know it, and so perhaps not at all.

67 *Briefe* 24.7.06 referring to Siebeck's letter of 17.7.06.

68 See *Briefe* 12.8.07 (to Michels) and then 2-3.9.07.

episode, which casts new light on the history of the text at an unexpected and hitherto entirely neglected point.

Recensies

Algemeen

I. de Haan, *Politieke reconstructie. Een nieuw begin in de politieke geschiedenis* (Oratie Universiteit Utrecht, 12 maart 2004; Utrecht: Universiteit Utrecht, Faculteit der letteren, 2004, 45 blz., ISBN 90 7691248 3).

In de rede waarmee Ido de Haan in maart van dit jaar het hoogleraarschap politieke geschiedenis te Utrecht aanvaardde, toont hij hoe de bestudering van het 'nieuwe begin' en de reconstructie na regimewisselingen de politieke geschiedenis verder kan helpen. Daarmee greep hij de gelegenheid aan om de eerste resultaten te presenteren van een door NWO gefinancierd onderzoeksprogramma dat hij in Amsterdam was begonnen maar nu in Utrecht voortzet. Het is een mooi en veelbelovend thema, want de manier waarop na een crisis nieuwe spelregels ontstaan in de politiek en nieuwe instituties vorm krijgen kan fundamentele inzichten opleveren, zoals De Haan al duidelijk maakt met een vergelijking tussen verzoening en reconstructie na crisisperiodes in het Nederland en Frankrijk van 1600, 1814 en 1945. Zijn achtergrond als politicoloog maakt hij productief door anders dan historici meestal doen niet naar verschillen tussen historische periodes te zoeken maar naar overeenkomsten. Er kan dan anachronisme dreigen en de definitie van overgangsperiodes en regimewisseling is nog niet helemaal scherp (de periode die misschien wel het meest als overgangstijd wordt aangeduid, het fin de siècle, staat los van regimewisseling, en impliciet betekent regimewisseling bij De Haan zoiets als restauratie, dus niet 1795 maar 1813-1815 en niet 1940 maar 1945), maar de energie waarmee De Haan zich aan het werk heeft gezet doet verwachten dat er uit de deelonderzoeken een mooie synthese zal ontstaan. De Haan overtuigt ook wanneer hij betoogt dat het onderzoek naar een nieuw begin in de politieke geschiedenis een bijdrage zal leveren aan de vernieuwing van de geschiedschrijving van de politiek. De laatste decennia is nog eens de vruchtbaarheid gebleken van onderzoek naar politieke crisisperiodes zoals de Franse Revolutie, maar ook het eind van de negentiende eeuw waarin geen sprake is van formele regimewisseling. Door zich te concentreren op reconstructie na regimewisseling bakent De Haan een terrein af waarbinnen een consistente benadering mogelijk is.

De Haan neemt geen genoegen met een uitleg van zijn eigen plannen alleen. Hij wil ook duidelijk maken wat hij niet doet en daartoe onderbreekt hij zijn betoog voor een kritische bespreking van de geschiedenis van politieke cultuur. Hij begint met een hommage aan zijn voorganger, Hans Righart, die het begrip onder Nederlandse historici introduceerde. Dat is sympathiek, elegant en op zijn plaats. Maar vervolgens haalt De Haan een retorische truc uit, want hij gebruikt Righart, die na zijn oratie eigenlijk weinig meer aan het thema heeft gedaan en wiens definitie van politieke cultuur door de beoefenaren ervan niet veel is nagevolgd, om de zwakheden van de benadering van politieke cultuur te kritiseren. Hij concentreert zich op drie punten: het gebrek aan aandacht voor evenementen, instituties en macht. Omdat enkele argumenten die De Haan aandraagt wel vaker worden gehoord, is het de moeite waard ze hier kort te bespreken.

Righart meende dat de studie van de politieke cultuur zich bij uitstek met de ‘longue durée’ bezighoudt. Daar is veel tegenin te brengen en De Haans kritiek dat de politieke cultuur het evenementiële over het hoofd ziet overtuigt niet echt. Laten we een voorbeeld van De Haan zelf nemen: Van Limburg Stirum die op 17 november 1813 op de Kneuterdijk de beroemde

proclamatie voordraagt over de oude tijden die weerom keren. ‘Wie hechtte er geloof aan een graaf met een oranje kokarde, zonder enige officiële functie?’, vraagt De Haan. Een antwoord geeft hij niet, maar dat zou zonder twijfel gezocht moeten worden in een ‘thick description’ van de gebeurtenis: een oranje kokarde was enkele decennia daarvoor het symbool van een partij, maar kon nu opeens eenheid betekenen, en blijkbaar was in de chaos van het moment toch niet alles onzeker, want een graaf was nog iets meer dan een gewone Nederlander - en meer geneigd een leidende rol te willen spelen. En hoe bereikte de proclamatie nu eigenlijk een publiek en welk publiek deed er op dat moment eigenlijk toe? Allemaal voer voor historici van politieke cultuur. Maar het zijn vragen die De Haan blijkbaar hooguit interesseren op weg naar een nieuwe institutionalisering van de politiek. Dat hij zich in zijn onderzoek daarop wil concentreren, is zijn goed recht, maar de benadering van de politieke cultuur wilde nu juist duidelijk maken dat er meer in de politiek is dan instituties en puur individueel gedrag alleen. Righart maakte een scheiding tussen de harde en de zachte kant van de politiek die in zekere zin politieke cultuur reduceerde tot de franje van de politiek. Het is daarna duidelijk geworden dat de kracht van de politieke-cultuurbenadering juist ligt in het opheffen van deze scheiding. De studie van politieke cultuur onderzoekt enerzijds de (in)formele regels van de gevestigde politiek - en laat dus zien hoe instituties in de praktijk functioneren of als het ware gedefinieerd worden - en anderzijds de strijd over de grenzen van wat politiek mag heten in een bepaalde periode (met veel aandacht voor de publieke kant van politiek). Als men dit reduceert tot de vraag welk gedrag nu uiteindelijk institutionaliseert, ontstaat een teleologische benadering van politieke cultuur die voorbijgaat aan het eigene van iedere periode. In die zin blijven een nieuw-institutionele en een culturele benadering van de politiek naast elkaar staan, maar ze kunnen elkaar ook aanvullen: de grondwet van 1848 bijvoorbeeld, schiep nieuwe institutionele grenzen en mogelijkheden voor de politiek en bepaalde dus het ‘pad’ van de Nederlandse politiek, maar tegelijk was dat pad in 1848 nog allerminst duidelijk en moest dat voor een belangrijk deel in de politiek-culturele praktijk nog gedefinieerd worden. Verder sluit de politiek-culturele benadering aandacht voor instituties niet uit, zoals bijvoorbeeld blijkt uit lopend onderzoek naar verenigingen en parlementen, terwijl De Haan het doet voorkomen alsof het begin van de studie van politieke cultuur dat hij in zijn voetnoten aanhaalt meteen alle mogelijkheden van de benadering al heeft uitgeput.

Deze twee bezwaren sluiten nauw aan bij De Haans eigen plannen, het derde bezwaar wordt meer algemeen gedeeld en vaak gehoord: de benadering van de politieke cultuur veronachtzaamt de ‘macht’. Dat snijdt het meeste hout, want politieke cultuur richt zich vooral op de publieke en zichtbare kanten van de politiek en heeft dus moeite recht te doen aan het geduw en getrek in achterkamertjes en aan brute macht tegenover meer symbolisch gefundeerd gezag. Dat is een beperking, maar het valt me van de theoretisch geïnteresseerde De Haan tegen dat ook hij het begrip ‘macht’ zo weinig problematiseert. Want wat is nu eigenlijk macht? Politieke cultuur houdt zich wel degelijk met macht bezig, maar dan met de vraag welke formele en vooral informele regels gelden in politieke strijd (dus ook met dat wat tegenstanders in een ongelijke machtsstrijd met elkaar verbindt, en wie de agenda mag bepalen), en met machtsvorming via repertoires van collectieve actie, via allerlei symbolische middelen en via groepsvorming. Het is daarbij merkwaardig dat de

politieke-cultuurbenadering altijd de vraag naar de betekenis van macht krijgt voorgelegd, terwijl bijvoorbeeld de klassieke partijgeschiedenis die zich op ideologie en organisatie concentreerde zeker niet meer over macht zegt, maar daar zelden iets over te horen heeft gekregen. Men kan juist zeggen dat de benadering van politieke cultuur de vraag wat macht eigenlijk is en vooral de verhouding tussen macht en gezag weer op de agenda heeft gezet. Bij macht gaat het allereerst om het vermogen zijn wil op te leggen en door te zetten tegen die van anderen in, bij gezag om de in de politiek zeker zo belangrijke

vraag welke leiding als legitiem geaccepteerd wordt. Over deze zaken is het laatste woord nog niet gezegd, maar het is te gemakkelijk om te doen alsof iedereen toch wel weet wat 'macht' is.

De Haans nadruk op institutie, macht en evenement zal bij politiek historici instemming opleveren: daarover gaat een groot deel van hun vak immers. Zoals ik heb betoogd houden ook de historici van politieke cultuur zich daarmee bezig, maar ze voegen er iets aan toe. Het is dan de vraag of De Haans op dit punt wat klassiek ogende betoog niet zijn 'nieuwe begin' in de zin van vernieuwing van de politieke geschiedenis in gevaar brengt. Zou het niet veel meer voor de hand liggen voor dit nieuwe begin ook gebruik te maken van politieke cultuur? Het lijkt me niet nodig de verschillen zo te accentueren, want de gemeenschappelijke aandacht voor 'vormen van politiek' verbindt zijn institutionele benadering met die van de politieke cultuur. Ietwat scherp heeft De Haan in een voetnoot van zijn meest recente boek[1] polemisten rond een geschil in de politieke geschiedenis 'het narcisme van het kleine verschil' verweten. Nu wil ik niet ontkennen dat er sprake is van reële verschillen van benadering, maar ze sluiten elkaar zeker niet uit en De Haans behoefte aan polemiek lijkt me overdreven. Tenzij hij denkt dat zijn eigen geluid anders niet gehoord wordt, maar dat lijkt me met zo'n krachtige oratie niet waarschijnlijk.

Henk te Velde

G. Deneckere, B. de Wever, ed., *Geschiedenis maken. Liber amicorum Herman Balthazar* (Gent: Tijdsbeeld, Universiteit Gent: Vakgroep nieuwste geschiedenis, AMSAB-Instituut voor sociale geschiedenis, 2003, 301 blz., €50,-, ISBN 90 8058 304 9).

Toen de Gentse hoogleraar Romain van Eenoo in 1999 met emeritaat ging, kreeg hij van zijn oud-medewerkers Jan Art en Luc François een bijzonder lijvig 'liber amicorum' aangeboden. *Docendo discimus* telde ruim duizend pagina's en bevatte meer dan zestig bijdragen over de meest diverse onderwerpen op het terrein van de Nieuwste Geschiedenis. Gita Deneckere en Bruno de Wever kozen voor het 'liber amicorum' van Herman Balthazar, die jarenlang samen met Van Eenoo de leerstoel Nieuwste Geschiedenis heeft bekleed, voor een andere - misschien wel interessantere - aanpak. De 'historien entrepreneur' van de Gentse universiteit kreeg bij zijn emeritaat in 2003 een boek met *slechts* zestien bijdragen, geschreven door streng geselecteerde auteurs, allemaal naaste collega's en leerlingen die bij hem gepromoveerd zijn of onder zijn leiding een proefschrift voorbereiden. Niet alleen werd het aantal bijdragen drastisch beperkt, er werd ook een strakkere structuur uitgetekend. De drie delen van het boek handelen over de drie voornaamste historische onderzoeksvelden die Balthazar heeft geëxploreerd: de geschiedenis van de emancipatorische bewegingen, de geschiedenis van de industriële samenleving en de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog. In de drie delen worden een aantal instellingen en initiatieven voorgesteld waaraan Balthazar heeft meegewerkt en

1 I. de Haan, *Het beginsel van leven en wasdom. De constitutie van de Nederlandse politiek in de negentiende eeuw* (De natiestaat. Politiek in Nederland sinds 1815 (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2003, 286 blz., ISBN 90 284 1951 9) 238, noot 18.

worden de historiografische ontwikkelingen in de genoemde onderzoeksvelden geschetst.

Voorafgaand aan de drie delen beschrijft Gita Deneckere - met veel sympathie en evenwichtig balancerend tussen luchtige anekdotiek en ernstige analyse - het levensverhaal van

Herman Balthazar, een in 1938 geboren zoon van een vrijdenker, die zijn vader al op zevenjarige leeftijd verloor, die in Gent geschiedenis ging studeren en bij Jan Dhondt - stichter van het Seminarie voor Hedendaagse Geschiedenis - een proefschrift schreef over het politiek personeel aan het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw. Na zijn promotie werd Balthazar docent aan de Vrije Universiteit Brussel (VUB), en vanaf 1973 bezette hij daarnaast ook met Romain van Eenoo de leerstoel Nieuwste Geschiedenis aan de universiteit van Gent. In 1985 werd hij - volgens Deneckere eerder toevallig - gouverneur van de provincie Oost-Vlaanderen. Daarnaast bleef hij wel buitengewoon hoogleraar aan de VUB (tot 1991) en aan de Gentse universiteit. Balthazar behoort tot de socialistische familie - langs vaderskant was dit een traditie - en maakte nooit een geheim van zijn lidmaatschap van de loge. Over dit laatste punt walst Deneckere wel erg snel heen. Ze beperkt zich tot de mededeling dat Balthazar de politieke invloed van de vrijmetselarij altijd heeft gerelativeerd.

Dat Balthazar vanaf 1985 zijn politieke ambities liet primeren op zijn wetenschappelijke loopbaan, verwondert niet. Hij wilde - zo stellen de redacteurs van dit boek - geen ivorentoren-historicus zijn; het verlangen om zelf geschiedenis te maken was steeds in hem aanwezig. In haar biografisch opstel staat Deneckere stil bij enkele basisopvattingen van Balthazar over geschiedenis en geschiedschrijving. Zo wijst ze op zijn sympathieën voor ‘eye-witnesshistory’, op zijn interesse voor een sociale geschiedenis ‘from below’ - die meer aandacht schenkt aan de kleine militant in de socialistische arbeidersbeweging - en op de belangstelling die hij voor mondelinge geschiedenis heeft betoond. Ook gaat ze in op de invloed die Jan Dhondt op hem heeft uitgeoefend, bijvoorbeeld in de zoektocht naar een evenwicht tussen engagement en kritische afstand in de geschiedschrijving. Jan Dhondt lijkt soms wel de tweede hoofdpersoon van dit ‘liber amicorum’; hij treedt in meerdere opstellen op de voorgrond, zijn schim is alom aanwezig. Romain van Eenoo haalt in zijn bijdrage herinneringen op aan de charismatische hoogleraar die de hedendaagse geschiedenis tot een eigen discipline omvormde, haar van een instrumentarium voorzag en daardoor - vooral aan de Gentse universiteit - nog steeds een zekere heldenstatus geniet.

Het ‘liber amicorum’ voor Balthazar oogt fraai. Het werd rijkelijk en inventief geïllustreerd met foto's uit de collecties van het AMSAB-Instituut voor sociale geschiedenis, het Museum voor industriële archeologie en textiel (MIAT) en het Studie- en documentatiecentrum oorlog en hedendaagse maatschappij (SOMA), drie instellingen die ook in het boek worden voorgesteld. Het is boeiend iets meer te vernemen over de historiek van deze instituten die iedere Belgische historicus die zich met eigentijdse geschiedenis bezighoudt, bekend zijn. Wel neigen de bijdragen soms wat te veel naar promotieteksten. Ze werden stuk voor stuk geschreven door mensen die aan de instellingen werken en ze vaak mee hebben uitgebouwd. René de Herdt, directeur van het MIAT en de auteur van het opstel over dit instituut, schrijft zelf dat hij geen geschiedenis van dit museum kan schrijven omdat hij als directeur te nauw betrokken is en omdat de afstand tot de feiten nog te gering is. Maar wat dan met Balthazars overtuiging dat betrokkenheid niet hetzelfde is als partijdigheid, maar juist tot een veelzijdige analyse kan leiden?

Naast de bijdragen over een aantal instellingen en initiatieven die Balthazar heeft bezield, bevat het boek verder enkele opstellen over de historiografie van de

onderzoeksvelden die hij tijdens zijn loopbaan heeft verkend. Hendrik Defoort pleit in zijn bijdrage voor een pragmatische herbronning van de geschiedschrijving over de socialistische arbeidersbeweging en geeft daarbij een sneer naar de ‘soms pedante hogepriesters van het postmodernisme’, een stroming die hij - dat is genoegzaam bekend - als een modetrend beschouwt. De bijdrage van Bruno de Wever zet op een rustiger en erg bevattelijke wijze de voornaamste controverses in de

historiografie over de Vlaamse Beweging uiteen. Het boek sluit af met een bijdrage waarin Luc François het werk van Herman Balthazar als promotor met veel cijfertjes en tabellen analyseert.

Balthazar moet tevreden zijn met dit boek, dat door zijn weldoordachte structuur, een aantal mooie essays en een fraaie vormgeving zeker lof verdient. Het Belgische dagblad *De Standaard* selecteerde het 'liber amicorum' in zijn editie van 18 december 2003 terecht voor een rubriek van feestelijk uitgegeven koffietafelboeken, 'waarin het even aangenaam kijken als lezen is.'

Liesbet Nys

C. Kristel, e.a., ed., *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam: Balans, 2003, 382 blz., €30,-, ISBN 90 5018 622 X).

In 2003 werd NIOD-directeur Hans Blom zestig jaar. Een vijftal collega-historici besloot hem ter gelegenheid van dit heuglijke feit niet de gebruikelijke fles wijn en doos sigaren maar een feestbundel cadeau te doen. Dit onder de niet ironisch bedoelde titel *Met alle geweld*. Blom, zo schrijven de redacteuren in hun inleiding, staat bekend als de historicus die de Nederlandse geschiedenis etiketteerde met de woorden 'burgerlijk en beheerst'. Zij wijzen er evenwel op dat zijn belangstelling tegelijkertijd altijd sterk is uitgegaan naar de gewelddadige inbreuken op dit overwegend vreedzame patroon. Het begon al met het onderwerp van zijn proefschrift: de muiterij op De Zeven Provinciën. Voor deze feestbundel zijn zestien auteurs verzocht dit thema - de omgang van de Nederlandse samenleving met geweld in binnen- en buitenland - verder uit te diepen. Deze uitnodiging heeft een reeks interessante artikelen opgeleverd, waarvan de thematische samenhang evenwel niet bijster groot is. De redactie heeft een brede ondertitel moeten formuleren om alle auteurs binnenboord te houden. In een aantal bijdragen is geweld(dadigheid), in welke vorm dan ook, wel erg ver te zoeken. De vraag hoe bepalend geweld en het dreigen ermee voor de historische ontwikkeling zijn geweest, blijft in de bundel dan ook vrijwel onaangeroerd. We moeten het wat dat betreft doen met de conclusie die Van Sas in zijn bijdrage aan de bundel tamelijk terloops trekt, namelijk dat het verloop van de Nederlandse geschiedenis als minder geweldloos en minder onschuldig moet worden voorgesteld dan vaak wordt aangenomen. (49) Jammer dat deze these een niet wat centralere plaats in *Met alle geweld* heeft gekregen.

Deze kanttekening neemt niet weg dat het een geslaagde bundel is. De artikelen zijn zonder uitzondering de moeite van het lezen waard. Een aantal haakt aan bij het oeuvre van Blom. Soms gaat het daarbij om een aanvulling, zoals in de bijdrage van Elly Touwen-Bouwsma, die de Indonesische reacties op de bovengenoemde muiterij onder de loep neemt, een aspect dat Blom in zijn proefschrift buiten beschouwing liet. Een enkele auteur levert kritiek op één van de kenmerkende stellingen die Blom in de loop der jaren heeft geponeerd. Zo is Brands van mening dat Blom onvoldoende nauwkeurig heeft aangegeven hoever zijn verzet tegen het 'goed-fout denken' precies reikt, met als gevolg dat hij de deur zou hebben opengezet voor een zekere

'vergrijzing' en verschraling van het geschiedbeeld, waarin morele kwesties onderbelicht blijven. Meershoek gaat in op Bloms in 1987 in *De Gids* gepubliceerde lezing 'De vervolging van de joden in Nederland in internationaal vergelijkend perspectief.' Blom hanteert daarin ten behoeve van zijn analyse een driedeling tussen daders, omgeving en slachtoffers. Meershoek oordeelt dat deze driedeling eerder een belemmering dan een hulpmiddel is bij het beantwoor-

den van de vraag waarom er verhoudingsgewijs zoveel Nederlandse joden zijn weggevoerd en vermoord. Veel actoren laten zich niet eenduidig in één van deze drie rubrieken onderbrengen. Bovendien heeft deze indeling, aldus Meershoek, door haar herkomst uit het strafrecht, een te sterke morele connotatie. De auteur presenteert hiermee de jarige Blom alsnog een sigaar, maar dan één uit eigen doos.

De bundel wordt geopend met een bijdrage van emeritus-hoogleraar Von der Dunk, waarin deze stelt dat de mentaliteit van het Nederlandse volk al eeuwenlang door een weerzin tegen oorlog en geweld wordt gekenmerkt. Deze afkeer lijkt hem moeilijk te ontkennen. Toch heeft uitgerekend Blom onlangs tijdens de derde nationale geschiedenisdag (november 2003) de prikkelende vraag gesteld of dit al zo vaak geschetste nationaal-pacifistische zelfbeeld niet nodig aan revisie toe is. Von der Dunk wil daar kennelijk niet aan, maar zijn artikel heeft mij gesterkt in de opvatting dat dit oude zelfbeeld inderdaad nogal eenzijdig is. Zo is het opvallend hoezeer de auteur handel en oorlog als elkaars tegenpolen beschouwt, terwijl Mars en Mercurius in het verleden uitstekende bondgenoten zijn gebleken. De VOC en de WIC waren tot de tanden gewapende handelscompagnieën, met een zin voor kopen én kapen. En dan: is een koloniale mogendheid niet per definitie een gewelddadige staat? Door het debacle van mei veertig te typeren als een ultieme demonstratie van de nationale ongeoefendheid in de omgang met geweld, zoekt Von der Dunk de oorzaken van dit fiasco te veel in wat een typisch Nederlandse mentaliteit moet zijn, terwijl desastreuze nederlagen en de daarbij tentoongespreide mentale onvoorbereidheid op oorlog van alle tijden en alle volkeren zijn. Het legerbericht aan generaal Harberts ‘Toen werd het levensgevaarlijk en gingen wij terug’, is bepaald niet zo uniek in de militaire annalen als Von der Dunk suggereert. (28) Defaitisme is niet voor niets een leenwoord.

Het is helaas onmogelijk binnen het bestek van deze bespreking alle bijdragen de revue te laten passeren. Zij zijn moeilijk onder één noemer te brengen, met dien verstande dat bijna de helft betrekking heeft op de Tweede Wereldoorlog en de verwerking daarvan. En dat laatste is niet verrassend in een aan Blom gewijd ‘liber amicorum’. Behalve de zestien artikelen bevat de bundel een stuk van de hand van Conny Kristel waarin zij een overzicht geeft van Bloms bijdrage aan de geschiedwetenschap in Nederland en afgewogen oordeelt over de betekenis van zijn diensten aan Clio. Dit alles natuurlijk bedoeld als tussenbalans, want we zouden bijna vergeten dat de NIOD-directeur nog steeds ‘alive and kicking’ is. Zo zal de lijst van zijn publicaties die in de bundel is opgenomen, naar verwachting nog aanzienlijk groeien.

Ben Schoenmaker

M.A.W. Gerding, e.a., ed., *Encyclopedie van Drenthe* (3 dln.; Assen: Van Gorcum, 2003, x + 1096 blz., €120,-, ISBN 90 232 3932 6).

Is het niet wat veel gevraagd van een recensent om een encyclopedie te beoordelen van bijna 1100 pagina's, en dan ook nog een waarin hij zelf een van de lemma's is? Beïnvloedt dat laatste zijn oordeel in negatieve of positieve zin? De lezer oordele zelf.

Het fenomeen ‘provinciale encyclopedie’ lijkt een typisch Noord-Nederlands verschijnsel te zijn. In de jaren vijftig verschenen er voor Groningen en voor Friesland kort na elkaar twee encyclopedieën, namelijk die van K. ter Laan, *Groninger Encyclopedie* (2 dln.; Groningen,

1954/1955) en de *Encyclopedie van Friesland* (Amsterdam, 1958), onder (hoofd)redactie van J.H. Brouwer. De Friezen hadden kennelijk de smaak te pakken, want in 1975 verscheen er in Leeuwarden een tweedelige *Encyclopedie van het hedendaagse Friesland*, waarin de ontwikkelingen in de laatste twintig jaar (1954-1974) de hoofdmoot vormden. Bijzonder element in de beide Friese encyclopedieën was dat het daarbij niet uitsluitend om alfabetisch opgezette uitgaven ging, maar dat daarin een zogenaamd 'compendiumgedeelte' opgenomen was. Daarin werd aandacht besteed aan economische ontwikkelingen, taal, letterkunde, kunst en cultuur en tal van andere meer algemene onderwerpen. Was het de Groninger naijver die in 1999 een *Nieuwe Groninger Encyclopedie* in maar liefst drie delen het licht deed zien?[1] In ieder geval was het dit provinciale naslagwerk dat de Drentse bestuurders in 2001 deed besluiten ook een dergelijk werk te laten samenstellen, dat ter gelegenheid van het 400-jarig bestaan van de Drentse Staten in 2003 is verschenen.

De hoofdredactie heeft het zich zeker niet makkelijk gemaakt. Niet alleen konden zij niet terugvallen op eerdere uitgaven, maar ook geven zij in hun korte Verantwoording aan dat het hen niet alleen om geschiedenis ging, maar dat zij alle sectoren van het maatschappelijk leven zoveel mogelijk wilden beschrijven. Naast geschiedenis in al zijn aspecten is er dan ook aandacht voor economie, zorg en welzijn, bestuur en politiek, sport, religie, geologie, landschap en de flora en fauna. Beoogd doel was een zo compleet mogelijk naslagwerk samen te stellen van zaken en personen, die voor Drenthe van belang zijn of zijn geweest. Dat betekende dat bijvoorbeeld allerlei bestaande bedrijven vermeld worden en dat er ook nog levende personen opgenomen zijn. Vooral bij de sporters is opvallend dat er relatief veel jongeren vermeld worden. En dan bedoel ik niet de bekende schaatsers Piet Kleine (geb. 1951) of Jan Bols (geb. 1944), maar wel bijvoorbeeld de handbalster Elly An de Boer (1979), de kunstrijdster Karin Venhuizen (1984) en de wielrenner Addy Engels (1977). De redactie was zich er zeer van bewust dat er in hun keuze altijd een arbitrair en subjectief element blijft zitten. Dat zal wel zo blijven, want wat is er ondanks de redactionele toelichting 'Drents' aan de bosanemoon of de dodaars?

Bezien we nu met het oog op deze recensie de historische lemma's (instellingen, begrippen, families en personen) in dit naslagwerk, dan moet ik vaststellen dat ik al bladerend en naslaand niet veel zaken miste. Wie wil weten wat nu toch eigenlijk een 'goorspraak', een 'rocht' of een 'dingspil' was, of wat de veldnamen 'woert' en 'goorns' inhielden kan er goed in terecht. Ook jongere en oudere instellingen komen vrijwel zonder uitzondering voor: Opbouw Drenthe, de Etstoel, het DETI, alsmede vele belangrijke functionarissen. Ook de vermelding van de oudere Drentse geslachten is zinvol (Alting, Pelinck, Homan, Kymmell enz.), evenals apart de beroemdere leden van zo'n familie. Toch zit daar ook het zwakke punt, want wie op zoek gaat naar de voormannen van de Drentse patriottenbeweging in de jaren tachtig van de achttiende eeuw komt wel enigszins bedrogen uit. Bij het lemma patriottenbeweging wordt weliswaar Carel de Vos van Steenwijk als leidende figuur genoemd, maar ontbreekt bij het lemma over die familie een aparte beschrijving van deze intrigrerende persoon. De partij-ideoloog van de patriotten mr. Johannes Tonckens (en auteur van de *Tegenwoordige Staat van Drenthe* - waar is dat lemma overigens? -), die leefde van 1750-1790, wordt in het geheel niet genoemd, zelfs niet eens bij zijn familie. Zijn oudere broer Joachimus Lunsingh Tonckens, degene die Drenthe in de eerste Nationale Vergadering in 1796 vertegenwoordigde, was kennelijk ook geen vermelding, laat

staan een lemma, waard. De vooraanstaande Meppeler patriot Otto Blom heeft er wel een, maar die komt weer niet voor in het algemene lemma over de beweging.

Ik houd het maar op kleine slippertjes in een overigens zeer bruikbaar naslagwerk. Het enige

echte nadeel van deze publicatie zal voor velen waarschijnlijk niet de genoemde onvolkomenheidjes zijn, maar de prijs ervan, die met 120 Euro toch wel aan de heel hoge kant is.

Frank Keverling Buisman

C. Deligne, *Bruxelles et sa rivière. Genèse d'un territoire urbain (12e-18e siècle)* (SEUH, Studies in European Urban History (1100-1800) I; Turnhout: Brepols, 2003, 272 blz., €57,-, ISBN 2 503 51382 4).

De studie van mevrouw Deligne, laureaat van de Dexiaprijs voor geschiedenis 2002, vult een lacune. Een volwaardige en afgeronde studie over de veelzijdige wisselwerking tussen een stad en een waterloop ontbrak eigenlijk. Als testcase meteen Brussel aanvatten getuigt van moed, zowel wegens de schaal van de stad als wegens de gehavende staat van het stadsarchief na de beschieting van 1695. De auteur situeerde daarenboven de Brusselse situaties tegen de achtergrond van de hele Zennevallei en dat in een langetermijnperspectief vanaf de vroege Middeleeuwen tot in de achttiende eeuw.

Het boek valt uiteen in vijf hoofdstukken. Het eerste beschrijft de molens op de Zenne vanaf hun verschijnen in de negende eeuw tot in de Nieuwe Tijd. Kaarten in bijlage bieden een overzicht van hun spreiding in tijd en ruimte. De verschillende technische molentypes worden beschreven, maar hun verdergaande industriële diversificatie wordt uitsluitend in twee kaarten in bijlage voorgesteld. Merkwaardig genoeg noemt de bibliografie niet de publicaties van J. Herbillon-A. Joris over de wedemolens noch die van M.-A. Amould over de voor het Brusselse zo specifieke papiermolens.

Molens, vooral graan- en moutmolens, en de daarvan afhankelijke brouwerijen, zelf bovendien grote verbruikers, waren essentieel in een agglomeratie van enige omvang. Die bedrijven zochten noodgedwongen de nabijheid van het water op of het water werd er naartoe geleid. De kunstmatige grachten dienden soms ook voor de afwatering en voor de verdediging. Molens, brouwerijen en hydrografische kunstwerken waren in zekere zin instrumenten van de macht waarmee de graaf van Leuven, later hertog van Brabant, zich liet gelden te Nijvel, Vilvoorde en Brussel. De daarbij ingestelde banrechten komen evenwel niet uit de verf. Volledig onjuist is bovendien de voorstelling over het monopolie van de mout. (48) De ‘maceria quae alio nomine Grut’ is geen mout, maar een plantaardige grondstof die aan de mout werd toegevoegd. Bovendien is de interpretatie van een artikel uit het Brusselse molenstatuut van ca. 1175 nogal ongenuanceerd. Wanneer de hertogelijke molens niet kunnen werken, mogen de Brusselaars ‘ubicumque’, dus overal, niet noodzakelijk op handmolens, malen. In dit tweede hoofdstuk met de wat vage titel ‘l'émergence des villes’ komen de Brusselse molens aan bod, dus niet de andere molens van buiten de stad, waarover hoofdstuk I handelde. Het opent daarenboven nog maar eens het dossier van de oudste geschiedenis van Brussel aan de hand van toponymische en hydrografische gegevens. Waar de oudere literatuur een burcht zag, wil de auteur alleen een nederzetting zien, eventueel met wallen tegen het water beveiligd. Pas

met de ingreep van de graaf van Leuven bij het begin van de elfde eeuw zou de nederzetting uitbreiden en met de nabije bewoningskernen samengroeien. Toponymische argumenten lijken naar ons gevoel te dikwijls te zeggen wat men wil dat ze zeggen. Nemen we bij voorbeeld

‘Serrewerre’, volgens de auteur een samenstelling van ‘Ser’ (='s Heren-) en ‘wer(r)e’(=wal). (75) Volgens het *Middelnederlandsch Woordenboek* van Verdam, dat de auteur als een soort van bijbel beschouwt, betekent ‘were’ evenwel ook een stuk land en zelfs een perceel of landerijen, omgeven door sloten! Herinneren wij dat ook de term ‘Scherrewerre’ voorkwam (68, 69 en 71) en dat Schere of Schar(e) volgens dezelfde Verdam ook weide, oever of dijk betekende. Waarom trouwens voor deze materie niet te rade gaan bij A.A. Beekman, ‘Aanvullingen en verbeteringen op gebied van dijk- en waterschapsrecht...’, deel XI van de grote Verwijs en Verdam? De hypothese dat de bouw van de molens in het zuiden van de stad voor het midden van de twaalfde eeuw de bedoeling had de Zennescheepvaart naar Halle af te sluiten zal ongetwijfeld opzien baren.

Hoofdstuk III heeft het ondanks zijn titel niet uitsluitend over de waterlopen en de watervoorziening binnen Brussel; ook Vilvoorde en Nijvel komen aan bod. Naast brouwerijen en molens waren ondernemers in de textielnijverheid, huidenvetters, vleeshouwers, houders van badstoven en anderen aangewezen op de aan- en afvoer van water. Een sprekende kaart in bijlage toont hun clusters in de stad. Dat veel stoofhouders tegelijk textielondernemers zouden zijn 98-99) overtuigt niet. Natuurlijk was de combinatie van meer dan één beroep niet ongewoon, maar de term ‘waard’, uitbater van een bedrijf of een herbergier, verengen tot ‘makelaar’, hoofdzakelijk in laken, gaat ons te ver.

De vervuiling van de oppervlaktewateren, mede door de industriële bedrijven, en de overheidsmaatregelen daartegen, de zorg voor de bevoorrading in drinkwater en de aanleg van waterreserves voor het blussen en het in leven houden van vissen sluiten daarbij aan.

Normaal verwacht men hier bovendien de bespreking van de ‘putsels’, hefbomen om water te scheppen, en van ‘heimelicheden’(wc's) die uitmonden over de waterlopen. Dergelijke toelatingen en de daarvoor aan de hertogelijke domeinen te betalen cijnzen zijn nochtans in alle Brabantse steden bekend.

Hoofdstuk IV beschrijft de visteelt en de visvangst in de vijvers en waterlopen rond Brussel. De teelt nam met de invoering van de karper een grote vlucht sinds de twaalfde eeuw, maar scheen sinds de zestiende eeuw terug te lopen, mogelijk voor een deel als een gevolg van de betere aanvoer van zeevis langs het kanaal van Willebroek. Over de uitbating en de productie van de visvijvers van de hertogelijke en adellijke domeinen en van de kloostervijvers vooral in de Nieuwe Tijd brengt de auteur verrassende bijzonderheden uit de betreffende archieffondsen. De grafiek van de visteelt te Elsene in de jaren 1567-1572 is helaas onduidelijk wegens het ontbreken van voldoende bijschriften.

Het laatste hoofdstuk overschouwt de ingrijpende veranderingen op het gebied van de waterbeheersing in de Nieuwe Tijd, met als bekroning de inwijding van het kanaal van Willebroek in 1561 ondanks het verzet van Vilvoorde en Mechelen die grote belangen hadden in de Zennescheepvaart. Te Brussel gaf de kanaalaanleg aanleiding tot drastische ingrepen in de hydrografie en de urbanisatie. De lezer blijft wat op zijn honger over de besparingen in tijd en geld die het kanaal met zich bracht. Een andere opvallende innovatie waren de krachtige pompen die in 1602 werden ingezet voor de bevloering van het Brusselse paleispark. De afleiding van een deel van het Zennewater naar het kanaal leidde wel tot een snelle verzanding van de rivier en verhoogde zo het overstromingsgevaar.

Een hoofdzakelijk chronologisch opgebouwd besluit en een alfabetisch register, waarin ook een aantal realia zijn opgenomen, ronden dit indrukwekkende en vernieuwende boek af. Het had wel een zorgvuldiger nalezing van de drukproeven verdiend; het aantal drukfouten, vooral in de tekstcitaten, toch geen mislezingen (?), is eigenlijk onduldbaar hoog, maar ze zijn gelukkig vrij makkelijk te verbeteren.

R. van Uytven

W. Bloemink, e.a., *De Waag in Deventer. 475 jaar geschiedenis* (Zutphen: Walburg pers, 2003, 160 blz., €22,95, ISBN 90 5730260 8).

Handel en wegen horen bij elkaar: omstreeks 1190 kreeg Deventer van de landsheer (de bisschop van Utrecht) stadsrechten en het weegrecht. In de cameraarsrekeningen van 1348 - een cameraar was een stadsbestuurder met verantwoordelijkheid voor de financiën - wordt al gesproken van een 'scalehus'. (77) Eind dertiende eeuw was Deventer een prominent lid van de Noord-Duitse Hanze. Op de jaarmarkten kwamen de handelaren met laken en zuivelproducten uit Holland, met vis uit het Noorse Bergen, met hout en landbouwproducten uit Westfalen en het Rijnland.

De Waag op de Brink, aan de rand van de toenmalige stad en op het tweede plein van Deventer, is de oudste waag van Nederland. Het eerste plein is gelegen bij de Lebuinuskerk, waar ook het stadhuis is en de Vederwaag. Bij de Vederwaag werden de kleinere hoeveelheden goederen uit de directe omgeving, die op de weekmarkten werden verkocht, gewogen. De scheiding tussen het bestuurlijke en het handelscentrum is eveneens in Zutphen te vinden.

In terugblik is de Waag een voorbeeld van de 'traagheid van de architectuur.' (52) De economische basis was weggevallen bij de voltooiing van het gebouw (1528-1531). Tot het begin van de zestiende eeuw wist Deventer zich te handhaven in de rij van grote jaarmarktsteden als Frankfurt en Antwerpen. De verminderde bevaarbaarheid van de IJssel en de politieke ontwikkelingen deden Deventer veranderen van een handelsstad in een garnizoensstad. De Tachtigjarige Oorlog en de oorlogen in de Duitse gebieden bemoeilijkten de handel.

De eerste twee hoofdstukken schetsen de handelsontwikkeling en het centrum waar de handel plaatsvond. De drie daarop volgende hoofdstukken behandelen de verschillende functies die de Waag gaandeweg toebedeeld kreeg. Bij de bespreking van de diverse functies volgt een historische uiteenzetting van bijvoorbeeld het weegrecht, de tarieven en de provinciale accijns. Het laatste hoofdstuk behandelt de restauratie, die zeer recent is voltooid.

De weegfunctie van de Waag verloor gaandeweg aan belang. Vanaf 1568 tot circa 1840 vervulde de Waag een functie in het bewaren van de orde en veiligheid in de stad. Het was de hoofdwacht voor het gelegerde garnizoen en de burgermilitie. De functiewijziging is terug te vinden in de bouwhistorie van de Waag. Het bordes uit 1643 noemen de auteurs dan ook het 'sluitstuk van een functieverandering.' (65) Het bezoek op koninginnedag 2003 van de koninklijke familie en de centrale plaats die de Brink vervulde in het programma is een voortzetting van deze eeuwenlange traditie. De Brink functioneert als het plein voor representatieve aangelegenheden. De Waag heeft meer van een stadhuis dan van een waag.

De derde en huidige functie als plaats van cultuuroverdracht begon met de komst van de tekenschool. Minder gegoede ambachtslieden konden er kosteloos tekenles volgen. De in 1832 benoemde stadsbouwmeester moest, naast zijn andere werkzaamheden, het bouwkundig tekenonderwijs verzorgen. Bouwkundigen, ambachtslieden en schilders verwierven aan de Tekenschool hun kennis. Vervolgens vonden het gymnasium en de meisjes-HBS er onderdak. In 1915 werd de Waag museum, wat het nu nog is.

Door de eeuwen heen is het nodige veranderd aan het gebouw en niet alles laat zich meer achterhalen. Zo is onduidelijk waarvoor de verdiepingen werden gebruikt:

hadden deze een representatieve en/of een administratieve functie? Verder is niet duidelijk welke gebouwen als voorbeeld hebben gediend. De auteurs richten hun blik daarom naar Duitse bouwwerken in andere gebieden uit dezelfde periode. Zij plaatsen het verhaal in een bredere historische context; dit perspectief is boeiend en verhelderend. Een zestigtal pagina's van het boek heeft betrekking op de geschiedenis van de stad en de functies van de Waag. Aan de bouwhistorie en

de restauratie zijn eveneens zestig pagina's gewijd. Dit laatste had wel iets minder gekund. Vijf pagina's voor steenhouwersmerken is royaal voor een publicatie die zich richt op een breed publiek. Het boek is geïllustreerd met prachtige foto's en is ook voor niet-Deventenaren de moeite waard.

G.A.C. Boon

I. van der Vlis met medewerking van Th. Rinsema, *Weeshuizen in Nederland. De wisselende gestalten van een weldadig instituut* (Zutphen: Walburg pers, 2002, v + 301 blz., ISBN 90 5730 209 8).

Dit overzichtswerk, tot stand gekomen ter gelegenheid van het honderdveertigjarig bestaan van de stichting Het Burgerweeshuis in Meppel, beschrijft op drie verschillende manieren de levensloop van weeshuizen in Nederland. Eerst wordt een algemeen beeld geschetst van de opkomst van dit soort weldadige instituten. In de loop van de zestiende eeuw werden in tal van stadjes en steden weeshuizen gesticht. Er waren duizenden weeskinderen, en voor hen moest worden gezorgd, hun hulpbehoevendheid stond buiten kijf. Speciaal ingerichte tehuizen waren echter iets nieuws. Wezen werden lange tijd opgevangen door de gemeenschap, kwamen terecht in allerhande charitatieve instellingen, of belandden in bedelarij of prostitutie. De groei van de economie maakte gespecialiseerde wezenzorg mogelijk. De hervorming was daarnaast van grote betekenis, want de gereformeerde diaconieën wilden een eigen opvang voor wezen, en al bestaande katholieke weeshuizen werden gereformeerd. Kloosters die waren ontmanteld en aan de stadsbesturen toevielen, bleken heel geschikt voor de opvang van hulpbehoevende kinderen. Lang niet altijd waren alle weeskinderen welkom: lidmaatschap van de juiste kerk was een belangrijke voorwaarde. Van hun ouders, wel te verstaan. En misschien nog wel belangrijker was het, dat hun ouders ingezetenen van de stad waren geweest. Was dat niet het geval, dan was er een probleem; aalmoezeniersweeshuizen konden dan de zorg op zich nemen. In de loop van de achttiende eeuw werd het voor weeshuizen moeilijker om hun positie te handhaven. Er was minder geld, maar er kwamen niet minder wezen. Aan het einde van de achttiende eeuw huisvestte het Aalmoezeniersweeshuis aan de Prinsengracht in Amsterdam duizenden kinderen. In de negentiende eeuw begon er op het terrein van de wezenzorg veel te veranderen. De overheid begon met wetgeving op het gebied van de liefdadigheid met de Armenwet van 1854. Die wet vormde een belangrijke mijlpaal; veel weeshuizen, voorheen lokaal geregeld, moesten zich aanpassen aan nieuwe, landelijke regelingen. Tegelijkertijd werden vanuit particulier initiatief nieuwe inrichtingen opgezet voor verwaarloosde kinderen, die wel ouders hadden, maar door wie zij onvoldoende verzorgd werden. Pas in de twintigste eeuw wordt zorg voor kinderen wettelijk geregeld in de Kinderwetten van 1901. De al lang bestaande weeshuizen kregen daar steeds vaker mee te maken, wanneer hun gevraagd werd voogdijkinderen op te nemen. Niet alle weeshuizen waren daar op gebrand. Want weliswaar kregen ze subsidie voor het opvangen van voogdijkinderen, regentencolleges vreesden vaak voor verlies van hun zelfstandigheid. En terecht; met de komst van de Algemene Bijstandswet van 1965 werd geregeld

dat liefdadige instellingen voortaan geen rol meer mochten spelen in het verlenen van bijstand aan hulpbehoevenden. Een aantal instellingen dat het tot die tijd had volgehouden werd geliquideerd en hun vermogen ging naar de burgerlijke overheid of naar het kerkgenootschap waar het weeshuis deel van uitmaakte. Veel instellingen zochten andere activiteiten, op het gebied van jeugdzorg, kinderbescherming, of in meer algemeen liefdadige zin.

Het laatste deel van het boek is ook het meest verrassende: alfabetisch, van Aardenburg tot Zwolle, wordt aangegeven wat er nog rest aan activiteiten, en hoe de instellingen te bereiken zijn. Alleen dat overzicht is al een fraai resultaat van dit uitvoerige onderzoek naar opkomst en uiteindelijk ook weer verdwijnen van de wezenzorg in Nederland. Het is verbazend om te zien hoe instellingen in leven blijven, ook wanneer hun oorspronkelijke bestaansrecht is weggevallen. Meer dan honderd hebben de twintigste eeuw weten te overleven.

Tussen de grote lijn van het eerste deel van dit boek, en de lijst van nog altijd bestaande instellingen aan het einde staat het middelste deel, dat gaat over het wel en wee van elf geselecteerde weeshuizen, in elke provincie een. In kort bestek wordt van elk weeshuis de geschiedenis geschetst. Daarvoor is onderzoek gedaan in de archieven, maar ook blijkt dat veel weeshuizen hun eigen geschiedenis hebben laten vastleggen in gedenkboeken. Vaak gaat het in de notulen van de regentencolleges die de weeshuizen bestuurden over conflicten, en over geld. Regenten wilden hun autonomie bewaren, tegenover plaatselijke overheden die subsidie verstrekten. In sommige weeshuizen worden al in de negentiende eeuw de uniformen afgeschaft, in andere duurt dat tot ver in de twintigste eeuw. Een enkele keer is er sprake van binnenvaders, die zich ongepaste vrijheden met de kinderen veroorloofden en dan ontslagen werden.

Er staan ontroerende illustraties in het boek, zoals die van de voogden van het Burgerweeshuis te Meppel, in 1938, die poseren achter een tafel, waarop zes flessen wijn staan. Ze kijken allen plechtig, zich bewust van hun verantwoordelijke taak. Mooi is ook de foto van de weesjongens uit Maastricht, die in 1900 op de foto gaan in hun zondagse kleren, sommigen zo klein dat ze zittend op een bank met hun voeten de grond nog niet halen. Uit datzelfde Maastricht, maar dan vijfenvijftig jaar later, is een groepsfoto van het personeel van De Nieuwenhof. Onder hen veertien nonnen in habijt. Hoe snel de tijden veranderden in de jaren zestig blijkt uit een foto van de woonkamer van De Lindenhof in Schiedam; drie langharige jongens roken nonchalant shag. *Weeshuizen in Nederland* is een mooi en zorgvuldig uitgegeven boek. Kinderleed is van alle tijden, maar het ziet er tegenwoordig anders uit dan vroeger.

Bernard Kruithof

P.J. Knegtmans, P. van Rooden, ed., *Theologen in ondertal. Godgeleerdheid, godsdienstwetenschap, het Athenaeum Illustre en de Universiteit van Amsterdam* (Zoetermeer: Meinema, 2003, 204 blz., €19,50, ISBN 90 211 3951 0).

In 2001 werd in Amsterdam een congres over het theologisch onderwijs aan het Athenaeum Illustre en de Universiteit van Amsterdam georganiseerd. De bijdragen aan dat congres werden gebundeld, en zijn nu verschenen onder de titel *Theologen in ondertal*. Die titel verraadt het al: de conclusie van het congres was dat het theologisch onderwijs aan de gemeentelijke universiteit van Amsterdam nooit echt van de grond is gekomen. En was in het verleden de omvang en kwaliteit ervan al problematisch, het heden geeft nog veel meer reden tot zorg. Bij elke

bezuinigingsronde, zowel op ministerieel als universitair niveau, heeft het Amsterdamse theologie-onderwijs het de laatste decennia zwaar te verduren gehad. De predikantenopleiding is verdwenen en leerstoelen worden eerder opgeheven dan gecontinueerd. De verklaring voor deze teloorgang blijkt in het verleden gevonden te kunnen worden. Zo levert historisch onderzoek naast bevrediging van de nieuwsgierigheid ook een beter begrip van het heden op.

In een aantal bijdragen van *Theologen in ondertal* staat cijfermateriaal centraal. Ten behoeve

van het congres werd aanvullend archiefonderzoek gedaan, en zo kon vrij nauwkeurig gereconstrueerd worden welke omvang en 'kleuring' het theologie-onderwijs vanaf het begin van de zeventiende eeuw had. Aanvankelijk werd dit onderwijs verzorgd binnen het Athenaeum Illustre. Aan die instelling werd lang geen hoogleraar in de theologie benoemd, omdat binnen het Amsterdamse stadsbestuur de strijd tussen de contra-remonstranten en remonstranten met teveel verve werd gevoerd. Men kon of wilde geen partij kiezen, en daardoor bleven leerstoelen onopgevuld of slechts magertjes bezet. Ook het feit dat het Athenaeum Illustre pas ver in de negentiende eeuw (1877) een volwaardige universiteit werd, droeg bij aan de onzichtbaarheid van Amsterdam in het landelijk aanbod van bijvoorbeeld de predikantenopleidingen.

In vrijwel alle bijdragen is een goed evenwicht gevonden tussen bestudering van deelaspecten van ruim vier eeuwen geschiedenis, en de rode draad van de congresbundel. Zo is er in de gedetailleerde studies van Knegtmans en Vuyk over de remonstrantse invulling van het theologieonderwijs, in die van Zwiep over de joodse traditie en in die van Detering over de 'Radicale School' ook aandacht voor de grote lijn.

In sommige bijdragen, zoals die van Heerma van Voss over de studie van de oud-oosterse godsdiensten, is die link tussen detail en grote lijn wat minder overtuigend. In dergelijke gevallen dringt zich onvermijdelijk de behoefte aan synthese op. De korte inleiding die de samenstellers van de bundel aan de afzonderlijke bijdragen hebben toegevoegd, schiet dan te kort. Het blijft daar bij de wat oppervlakkige constatering dat 'de grillige geschiedenis van de godgeleerdheid aan het Athenaeum Illustre, de Universiteit van Amsterdam en enkele daaraan gelieerde predikantenopleidingen van kleine kerkgenootschappen [zich] kenmerkt door dieptepunten en hoogtepunten.' (8) Elders in de bundel wordt mijns inziens een scherpere en juistere analyse gemaakt: doordat het theologisch onderwijs om de hierboven genoemde redenen van onderlinge verdeeldheid en gebrek aan universitaire status landelijk gezien nooit veel betekenis kreeg, kan van hoogtepunten in feite niet gesproken worden. Er zijn kleine, plaatselijke successen - zoals die van de 'Amsterdamse school', een specifiek Amsterdamse bijbelstheologische hermeneutiek, door Siebert-Hommes voor deze bundel beschreven. Maar het totaalbeeld is niet grillig. Met de oprichting van de VU in 1880 kreeg het toch al noodlijdende gemeentelijk theologisch onderwijs in Amsterdam een klap te verwerken die de UvA tot op heden niet te boven kwam.

Interessanter wellicht dan het cijfermatig perspectief, is de constatering dat er in Amsterdam in de loop der eeuwen wel plaats was voor onderwijs in enkele 'minderheids-godsdiensten'. Het meest aansprekend is de geschiedenis van het joodse theologisch onderwijs, beschreven door Zwiep in haar bijdrage 'Tussen godgeleerdheid en letteren: joodse studies aan de Universiteit van Amsterdam.' Zij geeft een helder beeld van die geschiedenis, en sluit toch ook weer af met een weging van het succes van de joodse opleiding. Die valt onverwachts positief uit. Ondanks een aanval van de toenmalige minister van onderwijs W.J. Deetman in 1983-1984, heeft Amsterdam door een samenwerkingsverband tussen een aantal onderzoeksinstituten, musea en leerstoelen hedentendage 'toch eindelijk zoiets als 'joodse wetenschap'.' Voor een stad die verder geen succes-stories op dit terrein kent, is dat geen onbetekenende uitzondering.

Els Stronks

D. Beckers, *'Het despotisme der mathesis'. Opkomst van de propaedeutische functie van de wiskunde in Nederland 1750-1850* (Dissertatie Nijmegen 2003; Hilversum: Verloren, 2003, 246 blz., €22,-, ISBN 90 6550 762 0).

In hoeverre heeft onze moderne samenleving vorm gekregen dankzij een modern onderwijsprogramma, en dan in het bijzonder dankzij de verspreiding van wiskundige kennis? Hoe historisch relevant deze vraag ook is, hij valt amper te beantwoorden. Wel staat vast dat er op bepaalde momenten in het verleden een sterk geloof is geweest in de maatschappelijke betekenis van wiskunde, hetzij vanwege de direkte praktische toepasbaarheid, hetzij vanwege de 'vormende waarde'. IJveren voor maatschappelijke hervormingen nam dan ook niet zelden de vorm aan van het stellen van eisen aan de wiskundige kennis van (toekomstige) bestuurders of werklieden. In die zin in elk geval is wiskunde in de historische ontwikkeling van meer dan marginaal belang.

De wiskundehistoricus Danny Beckers stelt zich in dit Nijmeegse proefschrift ten doel in kaart te brengen hoe de wiskunde kon uitgroeien tot een vak waaraan men zo'n fundamentele betekenis toekende. Beckers hoofdthema is de vraag hoe de wiskunde in de loop van de tijd werd tot een verplichte en noodzakelijke voorbereiding op andere kennis. Belangrijk is daarbij de vraag wat 'wiskunde' in de behandelde periode eigenlijk inhield. Dit is nog grotendeels onontgonnen terrein. De geschiedenis van de wiskunde is weliswaar een oud genre, maar heeft zich in het algemeen beperkt tot het werk van belangrijke theoretici. Beckers is geïnteresseerd in de manier waarop dit vak leefde bij brede lagen van beoefenaars - bij schoolmeesters, amateurs, technici, enzovoort. Hij onderscheidt voor de achttiende eeuw twee verschillende vormen van wiskunde: een 'academische wiskunde', die de nadruk legde op het aankweken van begrip, en een 'burgerlijke wiskunde', die leefde in genootschappen en bij practici. Hierbij lag de nadruk op het directe nut en was de wiskunde vooral een kwestie van het leren van regeltjes. Kenmerkend is de bespreking van een wiskundeboek waarin de recensent de auteur verweet 'dat hij teveel nadruk legde op begrip, en dat zulks kinderen alleen maar hinderde in het vlot en foutloos leren cijferen.' (72)

Om propedeutisch bruikbaar te zijn, moest het karakter van de schoolwiskunde veranderen. Wiskunde als propedeuse viel niet zonder meer vanuit de praktijk te rechtvaardigen en moest zich legitimeren met een beroep op een meer verwijderd nut. Dit vereiste dus het formuleren van een op begrip en inzicht gebaseerde vorm van wiskunde. Nu bestonden tussen de twee oudere vormen binnen de kleine Nederlandse wereld onvermijdelijk tal van raakvlakken en in de loop van de tijd groeiden de beide wiskundeopvattingen naar elkaar toe, in het bijzonder in een instelling als het Wiskundig Genootschap. Vanaf het einde van de achttiende eeuw werd een nieuw ideaal gepropageerd, met name door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Deze zag wiskunde in de eerste plaats als een middel om een rationele geesteshouding aan te kweken. Moraal, niet toepasbaarheid stond dus voorop. Dit ideaal werd vervolgens in allerlei culturele genootschappen overgenomen en ook vanuit de academische wereld (wel deels met eigen bedoelingen) gepropageerd.

De invoering van dit nieuwe ideaal ging overigens niet altijd van een leien dakje. Om te bezien in hoeverre het wiskundige denken daadwerkelijk veld won bekijkt Beckers in hoofdzaak twee gebieden, het onderwijs en de praktijk. Wat het onderwijs betreft, voor de Franse en Latijnse scholen kan hij terugvallen op een uitvoerige studie van Harm Smid, maar hij betrekt ook andere schooltypen in zijn

beschouwingen. Ondanks vurige en soms invloedrijke pleitbezorgers als de hoogleraar Jacob de Gelder en de ambtenaar op het ministerie van onderwijs D.J. van Ewijck, ontmoette de nieuwe wiskunde hier veel verzet, zowel bij meer praktisch

ingestelde geesten als bij aanhangers van het oude, op de klassieken gebaseerde onderwijsideaal. De titel van het boek geeft een welsprekend citaat hoe sommigen tegen de van boven opgelegde vernieuwingen aankeken. Dat er ook wel enige grond voor scepsis bestond, blijkt wanneer Beckers bekijkt in hoeverre de pleidooien voor meer wiskunde gerechtvaardigd werden door de praktijk. Wiskunde werd geacht 'nuttig' te zijn, maar in hoeverre werd zij in de negentiende eeuw ook werkelijk gebruikt door staatkundigen en technici? Van een vanzelfsprekende zegetocht is geen sprake. Op sommige terreinen, in het bijzonder de verzekeringskunde, kregen wiskundigen snel een belangrijke stem in het kapittel. Maar in de techniek, de waterstaat en ook in de statistiek (staathuishoudkunde) oordeelde de samenleving dat men heel goed zonder wiskundige kennis kon. Het moderne wiskundeonderwijs, zou men kunnen concluderen, is vooral het resultaat van een cultureel beschavingsoffensief en van een wetenschappelijke lobby, niet het antwoord op een duidelijk gevoelde behoefte. Zo bezien is het niet merkwaardig dat er fel verzet bestond tegen de introductie van het wiskundeonderwijs op middelbare scholen. Wel roept dat de vraag op hoe het komt dat het 'Nutsideaal' uiteindelijk toch tamelijk probleemloos de overhand lijkt te hebben gekregen. Deze vraag beantwoordt Beckers niet en valt ook buiten zijn bestek. Het valt te hopen dat zijn boek ook algemeen historici beweegt eens wat aandacht te besteden aan de geschiedenis van de wiskunde.

Beckers is niet over een nacht ijs gegaan. Hij geeft blijk van een uitzonderlijke belezenheid in alles wat met negentiende-eeuwse wiskunde te maken heeft. Geen wiskundeleerboek zo onbeduidend, geen tijdschrift zo obscuur, of hij heeft het opgespoord en bestudeerd, zo lijkt het. Ook het archiefonderzoek schuwt hij niet. Zijn boek is mede gebaseerd op een brede kennis van wat de archieven van allerlei lokale genootschappen, nutsdepartementen en onderwijsinstellingen bevatten. Dat levert niet alleen geleerde beschouwingen op, maar ook aardige versjes waarmee hij zijn boek weet te verlevendigen. Daar staat tegenover dat de vorm waarin hij zijn geleerdheid over de lezer uitstort bedenkingen oproept. Het betoog is enerzijds prettig beknopt. Anderzijds kan hij het niet laten om, vooral in de noten, voortdurend te verwijzen naar verwante gegevens, vermoedens te uiten en uitleg te geven. Dit maakt het betoog soms wat onevenwichtig. Ik had liever gehad dat de auteur al deze uitweidingen had geschrapt en in plaats daarvan een strakker betoog had opgebouwd, waarbij hij best wat langer stil had mogen staan bij sommige hoofdpunten.

Rienk Vermij

Middeleeuwen en nieuwe geschiedenis

W. Blockmans, P. Hoppenbrouwers, *Eeuwen des onderscheids. Een geschiedenis van middeleeuws Europa* (Amsterdam: Prometheus, 2002, 476 blz., €36,08, ISBN 90 5333 590 0).

Een nieuw handboek middeleeuwse geschiedenis, duidelijk geconcipieerd voor een Nederlandstalig publiek al blijft het kader resoluut Europees, is geen alledaags verschijnsel. Het is al jaren geleden - sinds de herwerkte versie van het boek van De Boer, Van Herwaarden en Scheurkogel (bij Martinus Nijhoff, 1995, de eerste versie

bij Wolters-Noordhoff dateerde van 1989) - dat een dergelijke opzet nog werd ondernomen. In tegenstelling tot wat bijvoorbeeld bij de Franse mediëvisten het geval is, waar nieuwe handboeken met een grote regelmaat de

markt overstromen, gaat het er hier duidelijk wat trager en meteen ook op een meer doordachte wijze aan toe, dat is zeker aan de inhoud af te lezen. Van een te sterke commerciële instelling mag de uitgever zeker ook niet verdacht worden. Plannen om het handboek in de grootste Vlaamse geschiedenisopleiding in te voeren werden eerder dit jaar afgeblazen, omdat er geen voorraad meer bleek te zijn! Zouden Blockmans en Hoppenbrouwers dan een bestseller geschreven hebben? Het is hen toegewenst, maar zo een vaart dreigt het met deze uitgever kennelijk niet onmiddellijk te lopen.

Het boek heeft anderzijds veel om de gebruikers, docenten en studenten, te verleiden. Het is mooi uitgegeven, rijkelijk en vaak zeer gepast geïllustreerd ook in kleur (al contrasteert deze luxe met de wel erg bescheiden formaten van de kaartjes, het is dus te hopen dat bij een volgende versie de kleuren behouden blijven en de kaarten groter en talrijker worden), de bijschriften mogen er ook zijn (op de uitschuiver op pagina 184 na waar de Normandische abdij Jumièges, toch een stichting met Merovingische wortels, plots tot de cisterciënzerorde wordt gerekend). Toch nog even bij de kaarten blijven, op pagina 44 laten de auteurs zich terecht kritisch uit over de traditionele cartografische voorstellingen van de vroegmiddeleeuwse volksverhuizingen, waarvan de voorstelling hen eerder aan bewegingen van tankdivisies op een slagveld doet denken, dan aan een complex en vooral over lange tijd uitgesmeerd collectief verschijnsel. Waarom wordt deze lijn niet doorgetrokken, door er een dergelijke kaart met bijhorend ontmythologiserend commentaar bij te voegen? Een ietwat creatief docent moet daarmee toch uit de voeten kunnen. Achteraan vinden de gebruikers nog enkele pedagogische hulpmiddelen, een tijdsbalk, een selectieve bibliografie (met in principe enkel recente werken in het Nederlands en het Engels, een bizar criterium) en een register.

Het belangrijkste is uiteraard de tekst zelf. Bij dergelijke ambitieuze overzichten kunnen altijd opmerkingen worden gemaakt over de opbouw en vooral de dosering van de thema's. Vaak leggen die opmerkingen meer de voorkeuren van de recensent bloot, dan dat ze de auteurs recht doen. Ik wil er mij toch aan wagen, door te benadrukken hoe zeer mij de grote aandacht voor de economische onderbouw, in relatie zoals het ook wel hoort, met sociale verschijnselen heeft gecharmeerd. De economische geschiedenis van de Middeleeuwen dreigde immers, na zich in een grote traditionele belangstelling te hebben mogen verheugen in de decennia onmiddellijk na de Tweede Wereldoorlog, wat in de vergetelheid te geraken door het vaak modieuze succes van de Annalesschool en haar epigonen, à la Duby, Schmitt, Le Goff et les autres. Door de grote en overigens terechte weerklank van hun doorgaans erg lezenswaardig oeuvre leek zowaar de opvatting dat er over de Middeleeuwen enkel en alleen in termen van culturele expressie, religieuze uitingen en rituelen, gender en antropologisch te duiden verschijnselen kon worden gesproken, definitief verankerd. Dit overzicht herstelt het evenwicht, gelukkig maar. Het intellectuele parcours van de auteurs deed dit ook wel verwachten, maar het blijft nog altijd wat tegen de stroom op roeien, iets waar moed voor nodig is. Soms had ik de indruk dat ze zich ook wilden indekken, door nogal uitgebreid op voor hen minder evidente topics in te gaan. Het hoofdstuk over de filosofie, Ockham en het universalia-debat (343 vlg.) is een voorbeeld van een uit de hand gelopen betoog dat te overtuigend wil zijn (wat de hond Fikkie hier komt doen ontgaat mij ook, bij Ockham kan ik mij alleen een scheermes voorstellen). Waarom wordt hier, wat elders

vaak gepast gebeurt, de lijn naar actuele debatten, over het postmodernisme in dit geval, niet doorgetrokken?

Wat inderdaad in dit boek bij herhaling opvalt zijn de op het eerste gezicht opvallende, voor traditionele ogen ongetwijfeld gewaagde, maar doorgaans zeer verdedigbare parallellen met wat tot de leefwereld van een hedendaags (jong) lezer behoort. Enkele voorbeelden: Karel de Grote, Karel V, Mussolini en Bokassa (keizer van de Centraal-Afrikaanse republiek) in één

regel (22); de vergelijking tussen de huidige kaalslag van het tropisch regenwoud en het trieste lot van vele Europese bossen tijdens de grote ontginningsbeweging tussen grofweg 950 en 1250 (157); de wel zeer actuele eenzijdige rechtvaardiging van de kruistochten en het daarbij aangewende vijandbeeld en propaganda uiteraard in de elfde en twaalfde eeuw (247); Girolamo Savonarola die vergeleken wordt met een Amerikaanse televisiedominee (386); de lijn die wordt doorgetrokken van het relaas van Galbert van Brugge over de Vlaamse opvolgingscrisis en het benadrukken van het contractuele karakter van de relatie vorst-onderdaan over de 'verlating' van Filips II van Spanje in 1581 naar de huidige 'impeachment'-procedure in de Amerikaanse grondwet (411); of nog het optreden van de Franse vorst Filips IV tegen de Tempeliers in relatie met de zuiveringen onder Stalin (420). Blockmans en Hoppenbrouwers willen duidelijk beklemtonen dat middeleeuwse geschiedenis meer is dan de evidente aanloop naar heel wat latere en actuele maatschappelijke debatten. Deze laatste hebben middeleeuwse wortels en vallen niet te begrijpen zonder de ontwikkelingen tijdens deze cruciale en sinds de dédain van de humanisten en vele negentiende-eeuwse historici (men denke aan het succes van Burckhardts Renaissance-visie) met negatieve connotaties omgeven periode.

Eeuwen des onderscheids zo is het overzicht gedoopt en deze titel is meer dan een fraaie zinsnede, hij geeft precies aan waar het over gaat: de eeuwen waarin Europa een 'Sonderweg' is ingeslagen, die zowat alle latere globale processen helpt verklaren (kolonisatie, vorming van 'moderne' staten, culturele verspreiding via boekproductie, handelskapitalisme). In een afsluitend hoofdstuk vragen ze zich af wat er nu eigenlijk 'nieuw' is aan de zogenaamde 'nieuwe tijden'? Bijzonder weinig zo blijkt, hoogstens een versnellingsfase in vele aan de gang zijnde ontwikkelingen. Wat de Middeleeuwen zelf aan nieuws hebben voortgebracht is dan weer indrukwekkend: culturele diversiteit, een scheiding tussen Kerk en wereldlijke macht, de monarchale staat geboren uit concurrentie en strijd, en zijn onafscheidelijke tegenkrachten, het parlementarisme en de burgercultuur, de universiteiten als biotoop voor onafhankelijke en kritisch ingestelde intellectuelen. Mediëvisten horen dit alles uiteraard al lang te weten, nu hebben ze een uitmuntend instrument in handen om de hardleerse buitenwereld tot beter inzicht te brengen.

Marc Boone

R. Sleiderink, *De stem van de meester. De hertogen van Brabant en hun rol in het literaire leven (1106-1430)* (Dissertatie Leiden 2003, Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen XXV; Amsterdam: Prometeus, 2003, 250 blz., €19,95, ISBN 90 446 0329 9).

In dit boek bestudeert Sleiderink de rol die de Brabantse hertogen speelden in het literaire leven gedurende een periode van meer dan drie eeuwen, beginnend in 1106, toen de Duitse keizer de hertogelijke titel verleende aan Godfried I van Brabant, en eindigend in 1430, toen het hertogdom werd opgenomen in het rijk van de Bourgondische hertog Filips de Goede. In het eerste hoofdstuk gaat de aandacht naar de twaalfde eeuw. De auteur toont daar onder andere aan dat de 'Genealogia principum Brabantie', die meestal gedateerd wordt in de dertiende eeuw, mogelijk wel eens

kort na de dood van hertog Godfried I († 1139) kan geschreven zijn. Ook van ‘Van den bere Wisselau’, een Middelnederlands werk dat slechts fragmentair bewaard is gebleven, wordt aannemelijk gemaakt dat het aan het twaalfde-eeuwse Brabantse hof kan ontstaan zijn. Verder slaagt de auteur erin om onder andere op basis van informatie uit de ‘Vita’ van de Luikse bisschop Albert van Leuven een vrij gedifferentieerd beeld te schetsen van de literaire activiteit aan het hof, waar het Nederlands een vooraanstaande rol speelde. In

hoofdstuk 2, dat de regeringen van de hertogen Hendrik I en Hendrik II (1190-1248) behandelt, betwijfelt de auteur met goede argumenten of de Franstalige romans uit de Zwaanriddercyclus, die in het verleden in verband zijn gebracht met het Brabantse hof, daar ook werkelijk zijn ontstaan. Even genuanceerd en kritisch laat hij zich trouwens ook uit over de hypothetische Brabantse ontstaanscontext van de Nederlandstalige Trojeroman van Segher Diengotgaf en van de anonieme Parthonopeus van Bloys.

Hoofdstuk 3 behandelt de regeringen van hertog Hendrik III (1248-1261), die zelf Franstalige liefdespoëzie schreef, en van zijn weduwe Aleid, die onder andere contacten onderhield met Thomas van Aquino en diens ordebroeder Thomas van Cantimpré. Kort na de dood van Hendrik III, en vermoedelijk in opdracht van Aleid, werd een Franstalige avonturenroman geschreven, 'Sone de Nansay', die inspeelde op de politieke situatie die ontstaan was doordat de oudste zoon van Hendrik III ongeschikt was om zijn vader op te volgen. Sleiderink stelt een plausibele nieuwe datering voor van 'Sone' in de jaren 1261-1267 en interpreteert de tekst als educatieve literatuur bedoeld voor Aleids tweede zoon Jan, die in 1267 zijn oudere broer zou opvolgen. In hoofdstuk 4, waarin de literaire activiteit onder hertog Jan I (1267-1294) aan de orde komt, weet Sleiderink nieuwe interpretaties over bekende werken te combineren met boeiende pagina's over werken die totnogtoe zo goed als onbekend zijn gebleven, zoals een Franstalige liefdesleer, de 'Puissance d'amour'. In verband met de slag bij Woeringen van Jan van Heelu ontwikkelt Sleiderink de aantrekkelijke hypothese dat deze tekst niet zozeer bedoeld was om de Engelse schoondochter van hertog Jan I Nederlands te leren, zoals de auteur het in de proloog voorstelt, dan wel om de onderdanen van de hertog te overtuigen tot het betalen van meer belastingen.

Hoofdstuk 5, over de hertogen Jan II en Jan III (1294-1355), bespreekt talrijke, vooral Nederlandstalige werken die verbonden kunnen worden met de hertogen, maar Sleiderink wijst erop dat Jan II en Jan III toch een weinig actieve rol speelden als literaire mecenas. Werken als de 'Brabantsche yeesten' van Jan van Boendale werden weliswaar aan de hertog opgedragen, maar Sleiderink stelt terecht de vraag of het initiatief tot het schrijven niet dikwijls uitging van de auteurs zelf of van andere opdrachtgevers, dikwijls afkomstig uit de Brabantse adel en ridderschap of uit het patriciaat van de grote Brabantse steden. Hoofdstuk 6 behandelt de regering van hertogin Johanna (1356-1406), wier echtgenoot hertog Wenceslas van Luxemburg een grote literaire belangstelling aan de dag legde, wat zich onder andere uitte in een (reële of schijnbare) poëtische samenwerking met de Franstalige auteur Jean Froissart in diens 'Prison amoureuse' en 'Méliador'. Na de dood van Wenceslas († 1383) stelt Sleiderink een terugval vast in het literair mecenaat: hertogin Johanna bleek vooral geïnteresseerd in devotionele literatuur in het Nederlands. Hoofdstuk 7 behandelt tenslotte de periode van de hertogen Anton van Bourgondië en diens zonen (1406-1430). Onder Anton van Bourgondië werden aan het hof zowel Franstalige werken van Christine de Pizan als de 'Cronicke' van Brabant van de hertogelijk ambtenaar Hennen van Merchtenen geapprecieerd. Hertog Jan IV was zelf lid van de Brusselse rederijkerskamer en was bevriend met de hofkapelaan Wein van Cotthem, die na 1430 een vervolg zou schrijven op de 'Brabantsche yeesten'.

In het laatste hoofdstuk beschouwt Sleiderink enkele algemene vragen in verband met het literair mecenaat van de Brabantse hertogen en de mogelijkheden en problemen van het mediëvistisch mecenaatsonderzoek. Hierbij komt hij tot een aantal

belangrijke inzichten die ook buiten de Brabantse context relevant zijn. Hij onderzoekt de verschillende motieven van mecenas (statusverhogend karakter, opiniëren, beleren, devotie, literaire belangstelling) en auteur (financieel voordeel, ambitie, politiek of religieus engagement, culturele aantrekkingskracht van het hof), waarbij hij er voor pleit om niet op een al te simplistische manier te denken

over mecenaatsrelaties en vooral ook serieus rekening te houden met de verschillende motieven van de auteur. Daarbij wijst hij er terecht op dat bij verscheidene van de door hem bestudeerde werken het initiatief tot het schrijven niet primair uitging van de hertog/mecenas maar van de schrijver. Ook wanneer de invloed van de mecenas meer uitgesproken was, meent Sleiderink dat er steeds sprake moet geweest zijn van een wisselwerking tussen beide partijen.

Hoewel verdedigd als proefschrift te Leiden, zal deze vlotgeschreven literair-historische studie ook door een breder publiek van niet-specialisten gewaardeerd worden. Sleiderink is er immers uitstekend in geslaagd om een boeiend verhaal te schrijven waarin literatuurgeschiedenis en de algemene geschiedenis van de Brabantse hertogen op een knappe manier worden geïntegreerd. Erg verdienstelijk is dat de auteur zich daarbij niet heeft beperkt tot Middelnederlandse letterkunde, maar evenveel aandacht heeft voor Franstalige werken, zonder bovendien literaire activiteit in het Latijn en het Duits en andere verwante kunstvormen, zoals voordracht, muziek en boekillustratie, te verwaarlozen. Sleiderink heeft zich evenmin verloren in uitgebreide geleerde discussies van technische details, hoewel de fragmentaire aard van de bronnen daartoe zeker dikwijls aanleiding had kunnen geven. Hij veronachtzaamt nochtans de vele wetenschappelijke onzekerheden niet. Hij biedt immers de lezer steeds een genuanceerde voorstelling van de onderzoeksvragen alsook een duidelijke stellingname, waarvoor hij meestal overtuigende argumenten weet te geven. Nadeel is echter dat deze argumentatie dikwijls enigszins lapidair blijft en verwezen wordt naar de voetnoten. Door deze aanpak zal het vernieuwende karakter van veel wat Sleiderink schrijft, ontsnappen aan de lezer die niet zeer met de materie vertrouwd is. Sleiderink leidt zijn lezers echter met vaste hand langs een weids en gevarieerd aanbod van literair en artistiek mecenaat aan het Brabantse hof en daarvoor zullen zowel historici als literatuurwetenschappers hem dankbaar zijn.

Godfried Croenen

M. Rem, *De taal van de klerken uit de Hollandse grafelijke kanselarij (1300-1340). Naar een lokaliseringsprocedure voor het veertiende-eeuws Middelnederlands* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2003, Uitgaven Stichting Neerlandistiek VU XXXIX; Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU, [Münster: Nodus Publikationen], 2003, 323 blz., €50,-, ISBN 90 72365 73 9 (Nederland), ISBN 3 89323 447 0 (Duitsland)).

In 2003 vond in Troyes een congres van de ‘Commission internationale de diplomatique’ plaats met als onderwerp de taal van de middeleeuwse oorkonden. Er werd veel geklaagd over het gebrek aan belangstelling van taalkundigen voor het kapitale materiaal voor de taalgeschiedenis dat men in de oorkonden kan vinden. Met deze klachten in gedachten hebben wij vol verwachting het boek van Margit Rem over het gebruik van het Middelnederlands in de kanselarij van de graven van Holland in de eerste helft van de veertiende eeuw ter hand genomen. De titel alleen al wekte de hoop dat de historici eindelijk geholpen zouden worden door professioneel taalkundig onderzoek.

De auteur heeft besloten om een dialectanalyse uit te voeren van de oorkonden die werden geschreven door acht notarissen (‘scribenten’), die actief waren in de kanselarij van de graaf van Holland tussen ca. 1300 en 1340. Deze analyse, die in het boek ‘lokaliseringsprocedure’ wordt genoemd, heeft tot doel de herkomst van grafelijke klerken te bepalen. Dat is vaak heel moeilijk met de in de diplomatiek gangbare methoden om kanselarijpersoneel te identificeren. In acht uitgebreide hoofdstukken (daarbij inbegrepen de inleiding en de slotbeschouwing),

worden achtereenvolgens de samenstelling van het corpus van bronnen voorgesteld, de analysemethode, en de regels en praktijk van het werk in de middeleeuwse kanselarij. Dit alles wordt gevolgd door de gedetailleerde analyse van de dialectologische kenmerken van de documenten, met behulp van talrijke kaarten. Helaas, de aantrekkelijkheid van de opzet van het boek, zo zakelijk als die op grond van de inhoudsopgave lijkt, gaat niet gepaard met een even aantrekkelijke uitvoering van het onderzoek. Door de keuze van de bronnen (middeleeuwse oorkonden) moest de auteur zich verdiepen in de diplomatiek, een van de oudste geschiedenisdisciplines, en zij heeft zich willens en wetens blootgesteld aan de 'aanval van de bloeddorstige historici.' (5) Helaas: ondanks haar grote inzet wist de auteur de historische context van het taalmateriaal niet te beheersen, en de historici hebben alle recht om hun twijfels te uiten.

We beperken ons tot enkele van de meest dubieuze punten. Twijfelachtig zijn de gehanteerde criteria voor de samenstelling van een corpus van oorkonden (en andere teksten), geschikt voor de 'lokaliseringsprocedure'. Deze criteria werden overigens door de auteur overgenomen van het 'Corpus van de veertiende-eeuwse Middelnederlandse oorkonden', opgebouwd door Peter van Reenen aan de Vrije Universiteit van Amsterdam. (21-23) De oorkonden moeten in origineel zijn overgeleverd en mogen 'geen afschriften' zijn; zij moeten niet 'afkomstig zijn van te belangrijke personen' (sic!); 'er moet een nauwkeurige datum in de oorkonde staan'; 'de plaats van herkomst moet letterlijk in het document genoemd worden'; en ... als de precieze lokalisering van een oorkonde onmogelijk is, moet die uit de database geschrapt worden. (23-34) Het is duidelijk dat de samenstellers van de database alleen geïnteresseerd zijn in onbetwistbare, zekere gevallen: die vragen geen extra werk. Elke diplomaticus weet evenwel dat op die manier een groot aantal waardevolle bronnen gewoonweg wordt weggegooid, omdat lang niet alle authentieke en in de veertiende eeuw geschreven oorkonden aan genoemde criteria voldoen. Afgezien daarvan wordt elke historicus wantrouwig bij de opmerking dat de auteur zich niet verplicht voelt om alle bestaande bronnen in het onderzoek te gebruiken (in dit geval: alle oorkonden geschreven door acht geselecteerde grafelijke klerken), omdat 'wij ervan uitgaan dat in de gevonden oorkonden taalmerken voorkomen die exemplarisch zijn voor het taalgebruik van de scribent.' (68) Helaas, de lezer heeft weinig redenen om het optimisme van de auteur te delen.

Lopend op de eieren van de historische nuances, formuleert Margit Rem een aantal opmerkingen die op het conto van haar gebrek aan historische eruditie en haar beperkte kennis van de literatuur geschreven moeten worden. Haar verbazing over de simplificatie en unificatie van het dictaat van de grafelijke oorkonden (61 vlg.) vindt hierin zijn oorsprong, dat zij zich als medioneerlandicus niet verplicht voelde om te onderzoeken in hoeverre het dictaat van een oorkonde in de volkstaal bepaald werd door enerzijds zijn oorspronkelijk Latijnse structuur en anderzijds de juridische voorwaarden en eisen waaraan de oorkonde moest voldoen.

Bij de samenstelling van het 'corpus' van grafelijke oorkonden dat voor analyse in aanmerking kwam moest de auteur nolens volens in aanraking komen met de diplomatische kritiek van de te gebruiken teksten. Helaas, ondanks uitgebreid gebruik van de onderzoeksresultaten van J. Kruisheer en J. Burgers, kon zij de aard van de diplomatische analyse, die zij constant met de vervelende term 'klassieke methode' aanduidt, niet echt begrijpen. Het grootste nadeel van deze methode blijkt er volgens

haar in te liggen dat ‘de toepassing ervan enorm veel tijd kost. Men moet immers niet alleen naar allerlei archieven om oorkonden te verzamelen, maar moet deze oorkonden ook intensief bestuderen om verschillende handen te kunnen identificeren.’(42) Een dergelijk naïeve constatering wekt niet alleen bij elke historicus-mediëvist de slappe lach op, maar suggereert ook een cruciaal verschil tussen taalwetenschappers en historici in hun benadering van hetzelfde bronnenmateriaal. Kennelijk zoeken taalkundigen voor-

namelijk naar duidelijke, meetbare gevallen die - volgens hen - een norm of model vertegenwoordigen, ongeacht de vraag of deze constructie iets te maken heeft met de historische werkelijkheid. Een dergelijk kunstmatige aanpak kan een historicus niet accepteren. Overigens maakt de auteur, ondanks haar twijfels, toch gebruik van de ongelukkige 'klassieke' methode, en schrijft lange passages over uit de publicaties van J. Burgers over de acht geselecteerde grafelijke klerken. (80 vlg.) Het is een van de vele inconsistenties en interne tegenstellingen in het boek.

Als de ouderwetse oorkondenkritiek zulke serieuze nadelen heeft, wat voor indrukwekkende resultaten kan het gebruik van de taalkundige lokaliseringsmethode dan opleveren? De uitgebreide presentatie van deze methode vinden wij in hoofdstuk 5. (129-150) Dit hoofdstuk is overigens geschreven met twee andere auteurs (Evert Wattel en Peter van Reenen). Kort samengevat gaat het om vergelijking, met behulp van de computer, van de dialectale kenmerken uit een oorkonde van onbekende herkomst met de overeenkomstige kenmerken van oorkonden waarvan we de plaats van herkomst wel kennen (zie de uitleg op pagina 129). Het blijkt dus een methode te zijn die vergelijkbaar is met de efficiënte methode om ongedateerde oorkonden te dateren zoals die werd ontwikkeld door Canadese historici in de jaren tachtig van de twintigste eeuw (zie: M. Gervers, 'The DEEDS Project and the development of a computerised methodology for dating undated private charters of the twelfth and thirteenth centuries', in: M. Gervers, ed., *Dating undated medieval charters* (Woodbridge, 2000) 13-36). Ik voel mij niet competent om de wiskundige aspecten te bespreken van de door Margit Rem geleende methode. Sommige uitgangspunten van de lokaliseringsmethode wekken echter wantrouwen, zoals bijvoorbeeld de opvatting: 'het ontbreken van informatie mag geen enkele invloed uitoefenen op het resultaat van de procedure.' (130) Voor de reconstructie van de historische werkelijkheid heeft het ontbreken van informatie immers wel degelijk betekenis en gevolgen.

Het meest waardevolle deel van het boek is de presentatie van het taalkundige materiaal met behulp van kaarten die de territoriale aanwezigheid van bepaalde dialectologische kenmerken visualiseren, (hoofdstuk 6) Jammer genoeg levert de analyse van dit materiaal opmerkelijk magere conclusies op. (hoofdstuk 7) De eerste cruciale vraag van het onderzoek, namelijk of men kanselarijklerken kan identificeren op basis van hun taalgebruik, wordt uiteindelijk met 'nee' beantwoord. De auteur concludeert dat 'met behulp van de lokaliseringsprocedure ... nooit bewezen [kan] worden waar een scribent geboren is' (269), terwijl zij eerder een aantal keren gesuggereerd heeft dat er geen betere manier bestaat om de herkomst van grafelijke klerken te bepalen.

Het tweede cruciale probleem van het onderzoek betreft de taal. Volgens Margit Rem hebben wij in de eerste helft van de veertiende eeuw te maken met het ontstaan van een vorm van Middelnederlands die wij kanselarijtaal mogen noemen, en die moet worden geassocieerd met het zuiden van Holland en het dialect van Dordrecht. Jammer genoeg verdwijnt de precisie van deze constatering wanneer men een bladzijde verder leest dat men in de kanselarij van de graaf van Holland overwegend Hollands schreef. (288) Daarvan had de lezer al eerder een vermoeden. Om tot deze conclusie te komen was zo'n opgeblazen onderzoek helemaal niet nodig geweest.

Helaas moeten wij nog wijzen op een aantal andere storende fouten. Het is opvallend dat de auteur veel moeite heeft om de vakliteratuur op een juiste manier

te gebruiken. Het gaat daarbij niet alleen om de zeer vervelende manier om verwijzingen aan te kondigen (bijvoorbeeld 41, 43, 55, 80 en ‘passim’), maar ook om het feit dat zij in extenso grote stukken van andere publicaties overschrijft, in plaats van hun resultaten zelfstandig samen te vatten (bijvoorbeeld

47-48, 50, 54, 262 en andere). Heel vervelend voor de lezer zijn ook de talloze herhalingen, die al snel het onaangename idee opwekken dat het boek twee keer zo kort had kunnen zijn.

Het is duidelijk dat dit boek van Margit Rem bij lange na niet volmaakt is, noch wat betreft de uitgangspunten (de keuze van de bronnen, de methode, de interpretatie van de onderzoeksresultaten), noch in veel details van de uitvoering van het onderzoek. Deze historicus eindigt de lectuur van het boek met irritatie en teleurstelling. Bruikbare interdisciplinaire samenwerking lijkt op dit gebied nog steeds heel ver weg te zijn.

Anna Adamska

C. Stroo, *De celebratie van de macht. Presentatieminiaturen en aanverwante voorstellingen in handschriften van Filips de Goede (1419-1467) en Karel de Stoute (1467-1477)* (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse academie van België voor wetenschappen en kunsten, Nieuwe reeks VII; Brussel: Paleis der Academiën, 2002, 388 blz. + 143 blz., ISBN 90 6569 911 2).

Dit prachtig uitgegeven en rijk geïllustreerde boek is een ‘ingekorte versie’ van het proefschrift waarmee dr. Stroo in 1992 aan de Leuvense universiteit promoveerde bij de betreurde prof. M. Smeyers. De auteur heeft een ieder die zich bezighoudt met het hof van de vijftiende-eeuwse Bourgondische hertogen en met de vele en velerlei vormen van de hofcultuur van de Bourgondiërs een grote dienst bewezen door het uitgeven van deze handelseditie. Op het eerste gezicht doet de titel van het werk de brede inhoud ervan geen recht. Het gaat om veel meer dan een kunsthistorische uiteenzetting en beschouwing over de presentatieminiaturen in de manuscripten van de omvangrijke bibliotheek die Filips de Goede en Karel de Stoute samenstelden (overigens in navolging van hun boekenminnende groot- en overgrootvader Filips de Stoute en zijn vrouw Margaretha van Male). Stroo levert ons niet minder dan een synthese van boek- en kunsthistorische wetenschap met de politieke, intellectuele en ideeëngeschiedenis van Bourgondië.

Hoe belangrijk dit werk is kan blijken uit het hiervolgende, korte (en onvermijdelijk onvolledige maar toch tekenende) overzicht van belangrijke studies over de beschaving van vijftiende-eeuws Bourgondië. Al in 1909 wees Georges Doutrepont in zijn geleerde *La littérature française à la cour des ducs de Bourgogne* op de literaire betekenis van de Bourgondische boekerij voor de ontwikkeling van de West-Europese cultuur, maar zijn aanwijzingen vonden vrijwel geen navolging. Integendeel. Zijn werk werd in 1919 magistraal overschaduwd: Johan Huizinga had natuurlijk een scherp oog voor de dramatische effecten van de Bourgondische literatuur, maar zijn *Herfsttij der Middeleeuwen* droeg toch, denk ik, sterk bij aan de perceptie door latere geleerden van het Bourgondische hof als weinig ‘ideologisch’ en al helemaal niet als een plaats waar nagedacht werd over idee en praktijk van politieke macht en bestuur. Dramatiek en serieus nadenken leken na Huizinga elkaar daar uit te sluiten. Hoewel Otto Cartellieri's *Am Hofe der Herzöge von Burgund* (1924) iets meer oog had voor het ‘systeem’ of zelfs de constructie van de

Bourgondische cultuur en politiek, vermocht ook de Engelse vertaling van zijn werk in 1929 onderzoek in deze richting niet te stimuleren. En aan het einde van de jaren zestig en in de vroege jaren zeventig van de vorige eeuw liet Richard Vaughan in zijn befaamde tetralogie over de vier hertogen nog weten dat het enige dat hun bewoog, moest worden gekenschetst als een soort territoriale 'aggrandizement'. C.A.J. Armstrong had in een lezing te Leuven in 1958 ('Les ducs de Bourgogne, interprètes de la pensée politique du 15e siècle') met klem een studie van de politiektheoretische opvattingen van de hertogen bepleit maar het is kenmerkend voor het algemene geleerde gevoelen over Bourgondië dat deze rede eerst in 1995 (!) kon

worden uitgegeven. Nog in de vroege jaren tachtig werd doorgaans met grote scepsis gereageerd op de gedachte dat de hertogen en hun raadgevers aan de hand van uit de Oudheid en de Middeleeuwen overgeleverde teksten of van geschriften 'geïmporteerd' uit Italië of Spanje ook systematisch nadachten over hun positie en de wijze waarop deze gestalte kon worden gegeven in het praktische bestuur. Toch leerden zij uit deze boeken hoe zij hun macht konden legitimeren, en precies dat laat Stroo na nog weer twintig jaar, in 2002, helder zien.

De kern van zijn betoog geeft Stroo zelf glashelder weer: 'Het ritueel van de boekoverhandiging in handschriften van Filips de Goede en Karel de Stoute, toont aan dat de uitbouw van de Bourgondische boekencollectie in hoge mate relevant was voor het statuur en de macht van de heerser. Dit inzicht wordt bevestigd door de resultaten van de beeldanalyse, in samenhang met de receptie van het literair-historische ideeëngoed, te relateren aan het politiek-ideologische referentiekader van een heerschappij die - op het toppunt van haar macht - initiatieven neemt om haar positie te consolideren en te legitimeren. Het boekenmecenaat van de Bourgondische machthebbers was geen vrijblijvend initiatief.' (321)

Zijn studie heeft drie delen. Het eerste is getiteld 'Het presentatieritueel.' Hierin wordt de beeldtraditie en -idioom van Bourgondische presentatieminiaturen aan de hand van de *Chroniques de Hainaut* besproken. Het tweede deel heet 'Presentatie, representatie en pretentie.' Centraal staat hier het 'beeld' van de Bourgondische heerschappij met als belangrijkste themata de objectivering van het leiderschap van de hertog (onder andere door aspecten van de miniaturen als het dressoir met pronkgerei, de hertog als gerechte regeerder, het mechanisch uurwerk en de valk en de hond). Het derde deel - dat deze bespreker als het belangrijkste voorkomt - heet 'Het woord van de schrijver: een legitimerend vertoog.' Cyriel Stroo bespreekt in dit hoofdstuk aan de hand van een grote selectie teksten wat hij noemt 'de retoriek van de macht' en verbindt deze aan de politieke actualiteit van 'het literair-historische discours.' Helder wordt in dit hoofdstuk dat zowel de Henegouwse traditie als het Brabantse verleden een literair-historische context verschaft binnen het kader van 'Bourgondië', en er worden verbindingen gelegd met het Franse koningshuis. Het geheel culmineert in het zelfbeeld van Filips de Goede als initiatiefnemer van een kruistocht tegen de Turken en dus als de ultieme vertegenwoordiger van christelijk Europa in het midden van de vijftiende eeuw.

De studie wordt met enige klinkende zinnen besloten:'De geschriften die we samenbrachten onder het embleem van de presentatieminiatuur, getuigen van een doelbewuste, politiek-geïnspireerde beeldvorming omtrent de reputatie en de autoriteit van de Bourgondische hertogen. Ze documenteren en verheerlijken de kwaliteiten en referenties van een universele vorst. Deze celebratie van de macht ligt besloten in de rituele aanbieding van het boek.' (327) Samen met het fraaie boek van Hanno Wijsman, *Gebonden weelde. Productie van geïllustreerde handschriften en adellijk boekenbezit in de Bourgondische Nederlanden (1400-1550)* (proefschrift Leiden, 2003), legt dr. Stroo's studie een uiterst belangrijk en ook mooi fundament voor nieuwe detailstudies. De tijd zal leren of we hier te maken hebben met een echte 'paradigm shift' in de studie van vijftiende-eeuws Bourgondië.

Arjo Vanderjagt

M. Weis, *Les Pays-Bas espagnols et les Etats du Saint Empire (1559-1579). Priorités et enjeux de la diplomatie en temps de troubles* (Faculté de philosophie et lettres. Histoire CX; Brussel: Editions de l'Université de Bruxelles, 2003, 388 blz., €30,-, ISBN 2 8004 1303 4). M. Weis, ed., *Légitimer la répression des troubles. Les correspondances du pouvoir espagnol avec les princes allemands au début de la révolte des Pays-Bas (1566-1568)* (Archives générales du Royaume et Archives de l'État dans les provinces. Studia XCIX; Brussel: Archives générales du Royaume, 2003, 174 blz., €7,50).

Rond 1530 begonnen de landvoogdessen van de Nederlanden zich te bedienen van secretarissen die de Duitse taal meester waren. Zij verzorgden en vertaalden de briefwisseling met de Duitse correspondenten - waaronder de 'Nederlandse' procuratoren bij het Rijkskamergerecht in Spiers - van hun opdrachtgeefsters Margaretha van Oostenrijk en Maria van Hongarije en vervulden tevens diplomatieke missies in het Rijk. Na het totstandkomen van het verdrag van Augsburg, waarbij de Habsburgse Nederlanden bijna geheel van het Rijk waren losgemaakt (1548), is dit secretariaat geïnstitutionaliseerd. Op 24 december 1553 werd de Oostenrijker Urban von Scharenberg (Scharberger) als eerste officiële secretaris van state voor Duitse aangelegenheden ('secrétaire d'Estat aulx affaires d'Allemaigne') benoemd. Voordien was hij al particulier secretaris van Maria van Hongarije geweest. De toen gestichte Duitse staatssecretarie zou tot 1729 blijven bestaan, maar boette vanaf circa 1650 geleidelijk aan betekenis in. Haar glorietijd viel samen met de ambtsperiode van Scharberger welke duurde tot diens overlijden in oktober 1579.

De tekst van het boek van Monique Weis over de jaren 1559-1579 is in drie delen ingedeeld. Een 'Introduction' gaat daaraan vooraf, terwijl ter afsluiting 'Conclusions. Les priorités idéologiques de la diplomatie' zijn opgenomen. (365-374) Het eerste deel van het werk handelt over de 'fondements et acteurs des interactions politiques' (15-134) en geeft in feite een uit Duitse handboeken en biografische naslagwerken gedestilleerd overzicht van de toenmalige staatsrechtelijke constellatie van het Duitse Rijk en van de betekenis van het verdrag van Augsburg en de Augsburger religievrede van 1555. Tevens wordt de lezer in vogelvlucht ingelicht over de personalia van de vorsten met wie Brussel in contact stond. Als vrienden beschouwde men de (zeer katholieke) hertogen van Beieren, de keurvorsten van Trier, Mainz en Keulen en de bisschoppen van Würzburg, Münster en Augsburg, terwijl de hertogen van Kleef en Brunswijk en de keurvorsten van Brandenburg en Saksen voor mogelijke bondgenoten gehouden werden. Tot de categorie van te bedwingen vijanden werden de bestuurders van het aartsbisdom Bremen, de keurvorsten van de Palts, de landgraven van Hessen en Baden en de hertogen van Württemberg gerekend. Met al deze Rijksstanden correspondeerden niet slechts de Habsburgse landvoogden, doch ook hun principaal in Madrid. Na het vertrek van Filips II en diens Duitstalige secretaris Paul Pfintzing naar Spanje (1559), liep het grootste deel van de correspondentie van het Spaanse hof met de Duitse vorsten namelijk via de Brusselse secretarie van Scharberger: de zogeheten 'via de Flandes'. Het postverkeer met de keizer in Wenen en (voor een deel) met de Beierse hertogen volgde echter een afwijkende route door Italië, de 'via de Italia'. (63)

In delen 2 en 3 geeft mevrouw Weis ons een indruk van de aard van de bestudeerde diplomatieke briefwisseling. Deel 3 is uitsluitend gewijd aan de neerslag van de Nederlandse opstand (227-363), terwijl in het tweede deel de brieven over een zevental andere, meer alledaagse, thema's worden aangestipt. Ik noem betuigingen van vriendschap, de uitwisseling van nieuws (in 'avisi' of 'Zeitungen'), interventies ten behoeve van handelsbelangen van de respectieve onderdanen, het regelen van financiële problemen (met als storende factor het eeuwige geldgebrek van de landvoogden), het recruteren van troepen in het Rijk door Alva en Willem van Oranje en de bescherming van kerkelijke goederen tegen de gevolgen van confessionele veranderingen. Hier wordt een glimp getoond van voor vele soorten van geschiedschrijving interessant materiaal, dat echter helaas niet ontsloten is. Het gerecenseerde werk bevat geen regis-

ter op persoons- en plaatsnamen, noch een zakenregister. Bovendien heeft mevrouw Weis zich bij de redactie van haar tekst niet van een topografische kaart van Nederland en Duitsland bediend, noch van de bestaande historische atlassen. De in de bronnen voorkomende aanduidingen worden klakkeloos overgenomen, bijvoorbeeld de namen van de plaats 'Dorst sur la Lippe' (181, 184, door de auteur voor Dortmund gehouden, terwijl de plaats Dorsten ècht aan de Lippe ligt), van de stad 'Sons' (?) in het stift Keulen (191), van de heerlijkheid 'Borckele' (in feite: Borculo, 204) en van de plaatsen 'Lothum' en 'Gribbenforst' (217-218, in werkelijkheid Lottum en Grubbenvorst). Eenzelfde gemakzucht blijkt uit de 'sommaire' bibliografie die het werk besluit (379-385) en hoofdzakelijk titels van bronnenuitgaven en algemene werken opsomt, terwijl voor de meer specifieke literatuur naar de eindnoten van de (tweeëntwintig) hoofdstukken verwezen wordt. (379) Uit de verhaspelde plaatsnamen blijkt wel dat onze auteur van dit 'specifieke' literatuuronderzoek niet veel werk heeft gemaakt.

De in deel 3 aan de orde komende documenten over de Nederlandse Opstand vormen een mooie aanvulling op de vooral op pamfletten en vlugschriften gebaseerde passages over dezelfde jaren in J. Arndt, *Das Heilige Römische Reich und die Niederlande 1566 bis 1648* (1998). Een tweeëndertigtal brieven heeft mevrouw Weis integraal uitgegeven in de tweede in de aanhef van deze bespreking vermelde publicatie, helaas zonder annotatie en zonder registers. Omdat grote lappen tekst uit deze wijdlopige en met veel strijkages versierde brieven ook nog integraal (met een Franse vertaling) in de hierboven besproken studie voorkomen, is de meerwaarde van deze bronnenuitgaaf niet zo groot. Duidelijk springt wèl in het oog dat Filips II van augustus 1566 tot mei 1568 vier maal een schriftelijk 'propaganda-offensief' heeft ingezet om de Duitse vorsten over de aard van de problemen in de Nederlanden in te lichten, namelijk voortkomende uit ongehoorzaamheid tegen het wettig gezag, en om hen van zijn goede bedoelingen jegens de buurlanden te overtuigen. De katholieke zowel als de lutherse vorsten toonden begrip: hooghouden van het landsheerlijk overheidsgezag was voor hen belangrijker dan meelij met de vervolgde ketters of erkennen van een zekere gewetensvrijheid. Na 1568 verschuift het zwaartepunt van de briefwisseling naar de strijd tegen de troepen van Willem van Oranje en tegen de watergeuzen.

Al met al: Monique Weis heeft ons het belang van het archief van de Duitse staatssecretarie getoond, maar de stof helaas met de Franse slag bewerkt.

P. L. Nève

J. Postma, V. Enthoven, ed., *Riches from Atlantic commerce. Dutch Transatlantic trade and shipping, 1585-1817* (The Atlantic World. Europe, Africa and the Americas, 1500-1830 I; Leiden, Boston: Brill, 2003, xxv + 525 blz., €129,-, ISBN 90 04 12562 0).

Eindelijk een serie, die zich ontfermt over de vroege geschiedenis van het Atlantische gebied. En eindelijk een bundel met bijdragen over het Nederlandse aandeel daarin. Dat vormt een historiografisch stiefkind, zeker vergeleken met de geschiedschrijving van de eerste drie eeuwen van de Nederlandse expansie in Azië. De oorzaken van

dit verschil zijn niet moeilijk te achterhalen. Door een speling van het lot is het archief van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) bijna geheel bewaard gebleven, terwijl dat van de West-Indische Compagnie (WIC) in de loop der tijd radicaal is uitgedund. Maar zelfs een volledig archief zou slechts een deel van de Nederlandse activiteiten in het Atlantische gebied hebben gedocumenteerd, want vanaf het begin was het monopolie van de WIC omstreden en zat het Atlantische gebied vol Nederlandse vrijbuiters ('lorredraaijers'), die buiten het zicht van de Compagnie handel dreven.

Dit manco kan deze bundel niet opheffen. Het is nu eenmaal onmogelijk om elk Nederlands schip te achterhalen, dat in het Atlantische gebied heeft gevaren. Het bekende Dutch Asiatic Shipping project, dat resulteerde in een volledig overzicht van twee eeuwen VOC-scheepvaart tussen de Republiek en Batavia, kan nooit een Atlantische pendant krijgen. De hoeveelheid vervoerde goederen en personen en de omvang van de geldstromen zijn alleen op basis van schattingen te benaderen en die hebben altijd iets onbevredigends.

De bundel bestaat uit vijf secties, waarvan de eerste een overzicht geeft van het allereerste begin van de Nederlandse vaart in het Atlantische gebied, de vroege Nederlandse handel op Portugees Brazilië alsmede van de geschiedenis van de WIC. De tweede sectie behandelt de slavenhandel en de goederenhandel met Afrika, in de derde sectie komt de handel met de Caribische eilanden en Noord-Amerika aan de orde en in de vierde sectie de handel met Suriname, Essequebo en Demerarij (Berbice ontbreekt). In het laatste deel maakt Wim Klooster de balans op van twee eeuwen handel met Noord- en Zuid-Amerika, terwijl Victor Enthoven een manmoedige poging doet om de totale Nederlandse handel in het Atlantische gebied tussen 1585 en 1817 te becijferen.

Het resultaat is indrukwekkend. In de eerste plaats lijkt het economische belang van de Nederlandse handel in het Atlantische gebied in de vroegere analyses systematisch te zijn onderschat. Er verschenen de laatste decennia wel voortdurend berekeningen, die de waarde van de Atlantische en Aziatische handel onder Nederlandse vlag steeds dichter bij elkaar brachten, maar voor het eerst wint de Atlantische handel in deze bundel met ruime voorsprong. Een tweede noviteit zijn de schattingen van de investeringen. Ook die waren in het Atlantische gebied omvangrijker dan in Azië. De cijfers wijzen er echter ook op - en daarover zwijgt de bundel - dat er per geïnvesteerde gulden in Azië veel meer handel werd gegenereerd dan in het Atlantische gebied en waarschijnlijk ook meer winst. De titel van deze bundel is dan ook geen gelukkige keus: als er een land verlies geleden heeft op z'n Atlantische activiteiten, dan was het de Republiek.

Deze nieuwe inzichten maken de interpretatie van het Nederlandse verleden in het Atlantische gebied er overigens niet makkelijker op. Was het vroeger mogelijk om het bescheiden en steeds geringer wordende Nederlandse aandeel in de Atlantische economie te verklaren met een verwijzing naar het disproportioneel grote Nederlandse belang in Azië, met deze bundel in de hand is dat veel moeilijker. Als Nederland toch redelijk meedeed in het Atlantische gebied, dan is niet goed te begrijpen waarom de WIC zo weinig kolonisten inzette. De geschiedenis van de VOC toont immers aan, dat er voldoende buitenlandse mannen bereid waren om naar een ander continent te vertrekken. En waarom heeft ons land de nieuwe dynamiek van de Atlantische economie na het einde van de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog aan zich voorbij laten gaan? Zelfs de Denen wisten ervan te profiteren. Het is veelzeggend dat de Nederlandse buurkolonies van Suriname pas opbloeiden nadat ze rond 1800 in Engelse handen waren gekomen. En als er in Suriname na 1780 al sprake was van groei, dan kwam dat vaak door Engelse planters en Engelse investeringen.

Deze Nederlandse afwijkingen van het algemene Atlantische patroon vragen om meer onderzoek. Deze bundel vormt daarvoor een uitstekend uitgangspunt. Zowel de auteurs als de bezorgers van dit deel verdienen een pluim, terwijl de general editors

van de serie kunnen worden gefeliciteerd met hun keuze om het eerste deel van hun nieuwe reeks te wijden aan de Atlantische geschiedenis van de Republiek.

P. C. Emmer

Th de Nijs, E. Beukers, ed., *Geschiedenis van Holland*, II, *1572 tot 1795* (Hilversum: Verloren, 2002, 527 blz., ISBN 90 6550 683 7).

Deze geschiedenis van Holland behoort tot een lastig genre. Lastig voor redactie en auteurs, en lastig ook voor een bespreker. Wat immers is de bedoeling van een dergelijk boek, en in verband daarmee, volgens welke maatstaven moet het beoordeeld worden? De veertien bijdragen zijn geschreven door vijftien wetenschappers die hun sporen verdiend hebben. Maar de hele opzet van het werk maakt duidelijk dat hun beoogd publiek eerder tot de categorie 'algemeen ontwikkeld', dan tot dat van de collega-historici gerekend moet worden. Het boek ambieert klaarblijkelijk om wetenschappelijke kennis samen te vatten en aan een niet-wetenschappelijk publiek over te dragen. Daarbij mogen dan criteria als 'betrouwbaarheid', 'volledigheid' en 'toegankelijkheid' worden gehanteerd.

Wat dat betreft hebben de lezers van dit boek niets te klagen. In een prettig leesbare stijl worden door ter zake deskundige auteurs de belangrijkste feiten en ontwikkelingen voorgesteld. Luuc Kooijmans en Carly Misset zetten in het eerste hoofdstuk de politieke ontwikkelingen op een rijtje, Taeke Stol bericht over de waterstaatkundige verwikkelingen, terwijl Jan Bieleman (landbouw) en Milja van Tielhof (handel en nijverheid) de economie voor hun rekening nemen. Drie hoofdstukken van Jan Lucassen (bevolking), Paul Knevel (maatschappelijke groepen) en Jo Spaans (sociale zorg) behandelen de sociale aspecten, waarna Paul Abels de kerkelijke geschiedenis uit de doeken doet. Willem Otterspeer bijt met een hoofdstuk over de wetenschap het spits af in het culturele gedeelte, gevolgd door Eddy Grootes (literatuur), Eric Jan Sluijter (schilderkunst), Louis Peter Grijp (muziek) en Freek Schmidt (bouwkunst). Het boek eindigt met een slotbeschouwing van Willem Frijhoff.

Wie met de materie vertrouwd is wordt zo nu en dan verrast - Lucassen verstrekt nieuwe ramingen over aantallen stedelingen omstreeks 1680 en 1750, Jo Spaans komt met enkele mij onbekende gegevens over provinciale wetgeving inzake de armenzorg, Sluijter geeft een nieuwe synthese van het werk over de canonvorming rond de 'Hollandse school' - maar men zal hier toch vooral een competente samenvatting van de resultaten van recent onderzoek aantreffen. Daar is niets mis mee, want dat was precies de bedoeling en wanneer het beoogde bredere publiek in groten getale op deze manier daarover geïnformeerd wordt, is het belangrijkste doel van dit boek bereikt. De toegankelijkheid wordt niet weinig vergroot door een ruimhartig illustratiebeleid, met geregeld verrassende afbeeldingen die goed aansluiten bij de tekst. Wat dat betreft verdienen ook vormgever en uitgever een compliment.

So far so good. Men zou wellicht ook enkele additionele eisen aan een boek als dit mogen stellen: 'verantwoording', 'evenwichtigheid', 'historiciteit' en 'samenhang'. Om met het eerste te beginnen, daar is de redactionele politiek niet helemaal helder. Sommige hoofdstukken zijn uitvoerig geannoteerd, andere uitsluitend bij de citaten, het eerste zelfs daar niet. Bij alle hoofdstukken is een beredeneerde literatuuropgave, en die heeft soms het karakter van verantwoording, maar lijkt in andere gevallen slechts bedoeld als leeswijzer. Ook met de 'evenwichtigheid' is iets merkwaardigs aan de hand. Niet minder dan vijf van de veertien hoofdstukken zijn gewijd aan wetenschap en cultuur. Daarbij steekt een enkel hoofdstuk over de politiek wel mager af, te meer daar er bij voorbeeld heel weinig te vinden is over de werking van de openbare instellingen. De justitie, om een ander thema te noemen, dat bovendien

niet van actualiteit is ontbloot, komt in het hele boek niet voor. En waarom wel het muziekleven behandeld, waarvan Grijp zelf zegt dat het eigenlijk niet erg bijzonder was, en niet de marine die Hollands naam en faam op de zeven zeeën uitdroeg? Maar de belangrijkste problemen zitten toch bij de laatste twee criteria. Door de thematische behandeling van ruim twee eeuwen

is de ontwikkeling van Holland, in deze periode weinig minder dan sensationeel zoals bekend, eigenlijk een beetje buiten beeld geraakt. Een aantal auteurs besteedt uitdrukkelijk aandacht aan de achttiende eeuw, anderen lijken te suggereren dat die meer van hetzelfde bood. Waarin verschilde Holland anno 1795 van het Holland van 1572, zo zou men willen weten. Hier was een taak weggelegd voor de redactie. Die bewaart echter in dit boek een volledig stilzwijgen. Er is geen redactioneel voorwoord waarin het programma van het boek uiteen wordt gezet. Voor een boek als dit is dat al een probleem, dat nog wordt verergerd door het feit dat de geschiedenis van Holland in belangrijke mate ook de geschiedenis van Nederland als geheel is. Waarin zit dan de verbijzondering van de Hollandse geschiedenis? De lezer wordt zonder enige aanwijzing op pad gestuurd. Gaandeweg gaat die lezer wellicht een vermoeden krijgen: blijkbaar was het de moderniteit van de landbouw, de waterrijkdom van het gewest, de vooraanstaande rol van de handel, het grote aantal immigranten, de prominentie van de steden, het rijke literaire leven, de originele schilderkunst. Maar waren de sociale voorzieningen in Holland beter dan elders in de Republiek, was Holland toleranter dan de andere gewesten, was de wetenschap die in Leiden werd gedoceerd anders dan die in Utrecht of Franeker, en was er een typisch Hollandse stedenbouw? En dan zwijg ik nog van de Hollandse politiek! De redacteuren, geen van beiden overigens specialisten van de zeventiende en achttiende eeuw, laten het aan de lezer zelf over. En aan Willem Frijhoff, die in zijn slotbeschouwing een antwoord moet verschaffen.

Het moet gezegd, dit laatste hoofdstuk maakt heel veel goed. Frijhoff gaat juist wel in op de fasering van de Hollandse geschiedenis en stelt uitdrukkelijk de comparatieve vraag waarin Hollands identiteit en eigenheid gelegen was. Zijn antwoord bestaat uit twee delen. Enerzijds zegt hij: Holland was een regio van contrasten; van land versus water, noord versus zuid, geleerden- versus burgercultuur, maar ook van gecultiveerde verscheidenheid, botsende meningen, kortom een discussiecultuur. Hoewel daar best wat in zit, is de term ‘contrast’ mij iets te ruim voor een typering van een samenleving. Met even veel recht kan men hetzelfde zeggen over Frankrijk: centrum versus provincie, vorst versus onderdanen, noord tegenover zuid. Veel interessanter lijkt mij Frijhoffs suggestie dat Holland zijn bijzondere plaats in Europa te danken had aan het ‘polis model’ van de samenleving. Dat model werd bepaald door de dominantie van de stedelijke economische activiteiten over de landelijke, het burgerschap als maatschappelijk organisatiebeginsel, het primaat van de stedelijke elites, de goed georganiseerde stedelijke sociale voorzieningen, cultuurspreiding en de symbolische representatie met nadruk op het collectieve (de Hollandse tuin). Die invalshoek is een welkome uitbreiding van wat ik zelf enkele jaren geleden heb aangeduid als ‘corporatieve samenleving’, een typering die Frijhoff elders (*1650: Bevochten eendracht*, 177-178) heeft onderschreven. In Europees verband werkt hij ook beslist. Maar binnen de context van de Republiek veel minder. Want al waren de steden in de andere gewesten minder overheersend, ook daar joegen ze het ideaal van de stadstaat na. Holland, zo zou men dus ook kunnen zeggen, was vooral het meest succesvolle voorbeeld van een samenlevingstype dat in de hele Republiek een draagvlak had. Elders moest het alleen veel meer dan in Holland concurreren met het alternatieve, vorstelijke model.

Maarten Prak

S. Groenveld, J.J. Huizinga, Y.B. Kuiper, ed., *Nassau uit de schaduw van Oranje* (Franeker: Van Wijnen, 2003, 159 blz., ISBN 90 5194 261 3). A.P. Nienes, M. Bruggeman, met medewerking van H.J. de Muij-Fleurke, e.a., *Archieven van de Friese stadhouders. Inventarissen van de archieven van de Friese stadhouders van Willem Lodewijk tot en met Willem V, 1584-1795* (Hilversum: Verloren, Den Haag: Koninklijk Huisarchief, Leeuwarden: Tresoar, 2002, 717 blz., ISBN 90 6550 736 1).

2003 was het jaar van de manifestatie 'de Friese Nassaus' - zulks op initiatief van Tresoar, Princessehof en Fries Museum. Aanleiding vormde het verschijnen van *Archieven van de Friese stadhouders*. Ook een congres vond toen plaats; het resulteerde in de bijzonder fraai vormgegeven artikelenbundel *Nassau uit de schaduw van Oranje*. Dat is een pakkende titel, al kan men zich afvragen of de Friese Nassaus al niet eerder waren ontslagen uit de ban van het hollandocentrisme. De Friese Nassaus werden weliswaar omstreeks 1900 ten onrechte in het perspectief van het (destijds moderne) orangistische nationaliteitsbesef geplaatst, zoals blijkt uit Y. Kuipers artikel. Maar sindsdien stond de tijd toch niet stil. Hoezeer het wegebben van het nerveuze orangisme het wetenschappelijk perspectief ten goede kwam bleek in 1995 bij het verschijnen van de *Dagboeken van Willem Frederik* (onder auspiciën van het NHG) en de daarop aansluitende publicistiek. In 1997 plaatste de bundel *Van Leeuwarden naar Den Haag* de Nassaus wederom in het volle licht. In zijn voortreffelijke artikel over de soms moeizame relatie tussen Oranje en Nassau onderscheidde S. Groenveld in het *Jaarboek Oranje-Nassau Museum* (1997) de Nassau-tak duidelijk van de Haagse. *Nassau uit de schaduw* bevat dan ook een herschreven versie van zijn artikel.

Enerzijds waren de Nassaus dus al voor 2003 onderkend als historiografisch belangwekkende figuren in hun eigen recht. Anderzijds valt er ook na 2003 het nodige onderzoek te verrichten naar de geschiedenis van beide takken in hun culturele, politieke en sociale context. Dit omdat de afgelopen decennia in het buitenland nieuwe baanbrekende studies betreffende vorsten en elites werden gepubliceerd. Bepaalde vragen uit die historiografie blijken de auteurs van *Nassau uit de schaduw* zich ook gesteld te hebben. Zo noemt G. Janssen cliëntelisme en patronage de ambigue basis van het stadhouderlijk gezag der Nassaus. B. Bilker gebruikt hun huwelijkspolitiek als graadmeter van hun Europese status. Ph. Breuker signaleert hun zeggenschap in de kerk als steun voor de stadhouderlijke evenwichtspolitiek tussen adel en burgerij. Portretopdrachten, kunstaankopen en de inrichting van privé-vertrekken gelden in andere artikelen als uitingen van een hofcultuur die over de Friese grenzen reikte. In verband hiermee merkt R. Ekkart terecht op dat er nog steeds veel onbekend is. Dat is juist, want G. Terborchs kniestuk (1670) van de twaalfjarige Hendrik Casimir II in de City Art Galeries van Manchester lijkt de samenstellers nog niet bekend te zijn.Wij zullen dus even moeten wachten voordat ook dit unieke werk zal worden beschouwd als blijk van Albertine Agnes' opzet ook buiten Friesland portretopdrachten te verstrekken.

De *Archieven van de Friese stadhouders* zijn het resultaat van een ander initiatief dat met deze publicatie leidt tot een virtuele opheffing van een nogal willekeurige tweedeling uit het verleden. Belangrijke delen van het Nassau-archief werden namelijk in 1834 en 1948 in het Koninklijk Huisarchief (KHA) en het Rijksarchief

Friesland/Ryksarchyf/Tresoar geplaatst. Hun herinventarisatie leidde tot deze gezamenlijke uitgave. De samenstellers hebben modernprofessionele indelingen in hun bestanden geïntroduceerd. Dat leidde tot verplaatsing van stukken, verbetering van beschrijvingen en de exploratie van nooit adequaat beschreven of geordende bestanden. Het gaat hier om massa's die niet in een paar jaar, onder tijdsdruk, volledig beschreven kunnen worden, zo weet ook de inleiding. Van ca. honderd bundels heterogene stukken in Tresoar werden bijvoorbeeld voor het eerst beschrijvingen naar onderwerp en persoonsnamen opgesteld voor een ‘Nadere Toegang’ van 165 bladzijden. Een volledige, veel tijd vergende, beschrijving van elk stuk of een subnummering van de stukken per bundel was

nog niet mogelijk. Wegens de tijdsdruk konden bepaalde bestanden uit het KHA nog niet ondergebracht worden in deze publicatie. De omzetting van de Haagse stukken is gaande. Gelukkig liggen concordanties klaar zodat gebruikers van dit fraaie boek nu al documenten kunnen opvragen. Zijn gebruik zal soms tot veel bladerwerk leiden. Want hoewel KHA en Tresoar nu dezelfde driedeling van hun Nassau-bestanden volgen, krijgt iedere Nassau in beide opstellingen zijn/haar eigen, steeds opnieuw beginnende, nummering voor zijn/haar individuele collectie in plaats van dat er doorgenummerd wordt. Evenals de handhaving van de bestaande tweedeling in Haagse en Leeuwarder stukken is dat een klein praktisch probleem. In ieder geval laat deze uitgave het volle licht vallen op de betekenis van deze bijzondere archieven. Zij zal ook toekomstig onderzoek stimuleren, omdat zij ook niet-dynastiek-historische onderzoekers zal aantrekken. Beter dan voorheen immers, kan nu kennis worden genomen van de rijkdom van deze collecties (mede dankzij een uitgebreid personen- en zakenregister). Deze uitgave is zodoende een wezenlijke stap naar een geïntegreerde ontsluiting van het gehele Nassau-archief, te meer omdat deze inventaris van zowel de stukken in KHA als in Tresoar op de website van de laatste te vinden zijn en toekomstige emendaties daar kunnen plaatsvinden. Ook de Nassause archieven zijn nu uit de schaduw getreden.

C.A. Tamse

A.E.C. Simoni, *The Ostend story. Early tales of the great siege and the mediating role of Henrick van Haestens* (Bibliotheca bibliographica Neerlandica XXXVIII; 't Goy-Houten: Hes & De Graaf publishers, 2003, 230 blz., €75,-, ISBN 90 6194 159 8).

In de militaire geschiedenis van vroegmodern Europa neemt de belegering van Oostende tijdens de Tachtigjarige Oorlog een bijzondere plaats in. Zowel gemeten in tijdsduur als in mensenlevens is het beleg ongeëvenaard. Het kostte de Spanjaarden drie jaar en tachtig dagen om deze stad op de Staatse troepen te veroveren (5 juli 1601-22 september 1604). Voor zowel Spanje als de jonge Republiek der Verenigde Nederlanden was dit beleg een prestigezaak. Spanje had zijn reputatie als sterkste landmogendheid aan de verovering van Oostende verbonden - geheel Europa had het oog op dit beleg gericht - en Den Haag gaf het Staatse garnizoen daarom bevel de verdediging tot het uiterste vol te houden. Zware verliezen werden hierbij voor lief genomen. Naar schatting moesten elke maand duizend nieuwe soldaten gestuurd worden om de gewonden, doden en zieken te vervangen. Toen de Spanjaarden op 22 september 1604 Oostende eindelijk in bezit konden nemen, was de stad volledig verwoest en ontvolkt. Naar de totale verliezen van de belegeraars en verdedigers kan alleen gegist worden, maar beide kanten hadden waarschijnlijk elk 40.000 doden te betreuren.

Alles aan het beleg van Oostende was uitzonderlijk. Tijdgenoten vergeleken het met dat van Troje en Oostende kreeg dan ook al snel de bijnaam Nieuw Troje. Uitgevers speelden graag in op de grote publieke belangstelling die in Europa voor het beleg bestond. Eén van hen was de in Leiden werkzame Henrick Lodewijcxsoon

van Haestens. Tussen 1613 en 1615 publiceerde hij drie werken over het beleg van Oostende, twee in het Nederlands en een in het Frans. Van Haestens had twee jaar eerder samen met Jan Orlers de bekende *Nassauschen Lauren-crans* uitgegeven, maar in tegenstelling tot dit werk waaraan Van Haestens bijdrage als auteur niet in twijfel wordt getrokken, bestaat er geen zekerheid of hij ook de drie boeken over Oostende geschreven heeft. In 1621 verscheen namelijk *Oostende, vermoerde, gheweldighe, lanckdurighe ende bloedighe belegeringhe* van de hand van Philippe Fleming. Fleming had als secretaris

van de vestinggouverneurs en als auditeur van het garnizoen (een ambtenaar belast met de strafrechtspleging) de gehele belegering in Oostende meegemaakt en de gebeurtenissen in een dagboek opgetekend. In zijn in 1621 verschenen werk verwijt hij eerdere auteurs van het beleg dat zij de gebeurtenissen foutief of aangedikt hebben weergegeven. Volgens Simoni richt Flemings woede zich vooral op Van Haestens.

Simoni tracht in haar studie te achterhalen welke bronnen Van Haestens voor zijn boeken over Oostende heeft gebruikt. Kende hij de inhoud van Flemings dagboeken? Via de gebruikte afbeeldingen en door middel van stijlvergelijkingen komt zij tot de conclusie dat Van Haestens boeken over het beleg van Oostende bewerkingen zijn van het in 1604 verschenen werk *Histoire remarquable de ce qui s'est passé ... au siège ... d'Ostende*, dat op zijn beurt weer een vertaling was van het in datzelfde jaar in Keulen uitgekomen boek *Belägerung von Ostende*. De auteur hiervan was waarschijnlijk Henricus Bilderbeke, agent van de Staten-Generaal in Keulen. Simoni maakt daarmee aannemelijk dat Van Haestens niet beschuldigd kan worden van het plagiëren van Flemings aantekeningen, maar de kans die dit vervolgens biedt om te onderzoeken wie van de beide auteurs, Fleming of Bilderbeke, de feiten van het beleg beter heeft weergegeven, laat zij onbenut.

Het is jammer dat Simoni zich heeft beperkt tot de ontstaansgeschiedenis van Van Haestens boeken over het beleg van Oostende. Waarschijnlijk heeft haar achtergrond als specialist op het gebied van boekgeschiedenis haar hierbij parten gespeeld. Het beleg van Oostende was een drama van mythische proporties, maar in Simoni's studie komt dat amper uit de verf. De zeer riskante en twijfelachtige manier waarop generaal Vere, opperbevelhebber in Oostende in de eerste maanden van het beleg, de stad uit Spaanse handen trachtte te houden, komt alleen aan de orde in een eindnoot. (57, eindnoot 59) Op tweede Kerstdag 1601 verraste Vere Maurits met de mededeling dat hij de Spanjaarden van een stormaanval had weten af te houden door aan te bieden onderhandelingen te openen over de overgave van Oostende! Zeer terecht besteedt Simoni aandacht aan de Italiaanse ingenieur en uitvinder Pompeo Targone die Clemens VIII in 1603 als pauselijk geheim wapen naar het Spaanse belegeringsleger stuurde. Targone ontwierp onder andere een gigantische wagen die de Spanjaarden in staat moest stellen de verbinding tussen Oostende en de zee af te snijden en daarnaast bedacht hij allerlei andere ingenieuze belegeringswerktuigen, zonder enig succes overigens. Simoni's belangstelling voor Targone's activiteiten strekt zich echter niet verder uit dan de verschillende illustraties die van zijn constructies bestaan. Het gevolg is dat we voor de meest gedetailleerde ‘moderne’ studie over het beleg van Oostende nog steeds aangewezen zijn op het in 1887 verschenen werkje van C.A. van Sypesteyn, *Het merkwaardig beleg van Ostende 5 juli 1601-22 september 1604* (Den Haag). Merkwaardig genoeg verwijt Simoni juist Van Sypesteyn gebrekkige kennis van boekgeschiedenis omdat het hem niet lukte te achterhalen wie de auteur van de *Belägerung* was. (31-32) Simoni heeft dat raadsel opgelost, maar verder is haar boek slechts een aanvulling op Van Sypesteyn.

Olaf van Nimwegen

F. Scholten, *Sumptuous memories. Studies in seventeenth-century Dutch tomb sculpture* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2003; Zwolle: Waanders, 2003, 272 blz., ISBN 90 400 9475 6).

Wie de Nieuwe Kerk in Amsterdam bezoekt ziet tegenwoordig aan de achterkant van het praal-

graf van Michiel de Ruyter een glazen scherm waardoor de kist met het lichaam van de zeeheld zichtbaar is. Toen koningin Wilhelmina voor haar zilveren jubileum in 1923 toestemming werd gevraagd bij de restauratie van het graf van Willem van Oranje op eenzelfde wijze diens kist in het zicht te laten plaatsen, wees zij dat verzoek echter af omdat 'dit Roomsch zoude zijn', met andere woorden zou lijken op heiligenverering. Dit kleine incident laat zien dat er roomse en niet-roomse gewoonten waren bij het omgaan met doden en hun grafmonumenten. De dissertatie van de kunsthistoricus Frits Scholten, conservator beeldhouwkunst bij het Rijksmuseum, gaat uitgebreid in op het 'probleem' van de protestantse landen en met name van de Republiek hoe vorm te geven aan grafmonumenten voor aanzienlijken zonder de katholieke iconografie te volgen. Na de studie van Elisabeth Neurdenburg over de zeventiende-eeuwse beeldhouwkunst uit 1948 is dit de eerste nieuwe en originele bijdrage aan dit onderwerp.

In een inleiding bespreekt Scholten alle ins en outs hoe zo'n praalgraf tot stand kwam en welke verwachtingen eraan waren verbonden. Daarna behandelt hij de geschiedenis van het beeldhouwersatelier van Hendrick de Keyser, die het grafmonument voor Willem van Oranje in Delft ontwierp en zo een van de eerste protestantse vorstentombes schiep (1614-1622). Zijn zoon Pieter maakte naast enkele andere tombes en epitafen het niet meer bestaande en schijnbaar met Delft concurrerende grafmonument van graaf Willem Lodewijk, de Friese stadhouder, in Leeuwarden. Vervolgens komt het werk van François Dieussart ter sprake. Hij staat voor de introductie van de classicistische beeldhouwkunst in de Republiek, mede door toedoen van de spil in het culturele leven, de bijna onvermijdelijke Constantijn Huygens. Hier betreft het vooral het prachtige grafmonument van stadscommandant Charles Morgan (1645) in de Grote Kerk in Bergen op Zoom. Dan analyseert Scholten de beeldtaal van het opmerkelijke monument voor de mislukte, in de lucht gevlogen admiraal Jacob van Wassenaer Obdam (1667) uit de Grote Kerk in Den Haag door Bartholomeus Eggers en die van vele andere zeehelden, die juist in het eerste stadhouderloze tijdperk zeer werden gevierd. Het laatste hoofdstuk bevat de poging van de adel door enkele opvallende grafmonumenten uit de jaren zestig en zeventig, bijvoorbeeld in de kerken van Midwolde, Katwijk-Binnen, Stedum en Stavenisse zich 'op de kaart' te zetten tegen de zich steeds nadrukkelijker manifesterende burgerpatriciërs. Bij het ontstaan van deze tombes speelden de weduwen een belangrijke rol, niet in het minst doordat zij door Rombout Verhuist, die een aantal van deze monumenten ontwierp en uitvoerde, prominent werden afgebeeld. Zij waakten er over hun overleden echtgenoten om zich later bij hen te voegen in hun eeuwige slaap. Daarom werden zij ook in hun onderkleding voor het slapen gaan afgebeeld! Een epiloog wijdt dan nog aandacht aan de vele bezoekers van deze monumenten, die al snel volop in de belangstelling stonden, en aan de beoefenaars van de oudheidkunde. Antiquaren gingen tombes bestuderen, afbeeldingen verzamelen en opgravingen verrichten. Zij waren de voorlopers van Scholten zelf.

Deze kunsthistorische publicatie heeft, zoals hierboven al doorschemerde, een duidelijk cultuurhistorische benadering. In de nieuwe Republiek met haar heersende publieke gereformeerde religie konden natuurlijk geen graftombes verrijzen met een traditionele katholieke iconologie. Er zat dus een theologische kant aan de nieuwe ontwerpen, maar er was ook een politieke component, die zowel voor het graf van Willem van Oranje als de latere gedenktekens voor zeehelden gold. Van de kant van

de predikanten bestond groot verzet tegen beeldhouwkunst in de kerkgebouwen en dat verdween allengs. Aan de hand van de bijna honderd bestaande graven en epitafen laat Scholten, geholpen door een paar contemporaine tractaten, zien hoe het katholieke beeld, waarin de overledene door het opdragen van missen met de levenden verbonden bleef, werd vervangen door het in de grafmonumenten uitdragen van een voorbeeldig christelijk en vooral in velerlei opzichten deugdzaam leven. Dit nam niet weg dat de tombes

door bijvoorbeeld hun hoogte duidelijk bleven aangeven tot welke stand ('dignitas') de overledene had behoord. Hendrick de Keyser doorbrak aan het begin van de eeuw met zijn monument voor Willem van Oranje definitief de opvatting van het katholieke vorstengraf met boven de vorsten knielend in gebed afgebeeld en beneden de dode lichamen, zoals hij het van het Franse Saint Denis kende. Oranje zit als veldheer voor zijn in nachtkleding gehulde met de armen ter weerszijden schijnbaar slapende dode lichaam. Ook de erbij afgebeelde deugden zijn andere dan bij katholieke monumenten. Scholten noemt dit concept republikeins, een in dit verband enigszins twijfelachtige term, die hij ook reserveert voor het feit, dat de Staten-Generaal later bij het ontbreken van de stadhouders zeer in de weer was voor Wassenaer Obdam en andere zeehelden om indruk te maken met hun monumenten. Of dit republikeins moet worden genoemd is maar de vraag want bijvoorbeeld het enorme gedenkteken voor Michiel de Ruyter dateert van 1677-1681. Maar het aantal wijst er zeker op dat in de jaren vijftig en zestig met hun vele oorlogen een grafmonument voor een gevallen zeeheld van groot belang werd geacht en dat was uniek in Europa. Het feit dat er toen geen Oranjes meer waren, was misschien internationaal verwarrend, zoals de auteur meent, maar eerder had al geen van de opvolgers van Willem van Oranje een grafmonument gekregen. Ironisch is dan wel weer, dat de vormgeving van het monument voor de 'republikeinse' anti-held Van Wassenaer Obdam met zijn staande figuur (als Hercules) terugging op de katafalken voor de overleden Spaanse Habsburgers.

Afgezien van deze aanmerkingen en het feit dat er soms herhalingen in het boek voorkomen (drie hoofdstukken verschenen eerder in artikelvorm) is dit welkom onderzoek. Hier wordt, ondersteund door vele mooie afbeeldingen, een onbekend terrein blootgelegd. Naast de analyse van allerlei invloeden, die de kunstenaars ondergingen, stelt Scholten hun schepping in een bredere context. Verder laat hij aan de hand van archiefbronnen zien hoe het produceren van een grafmonument in zijn werk ging. Na discussies met de opdrachtgever over ontwerp en uitvoering kunnen wij alles volgen van de ruwe blokken marmer tot de plaatsing (het hekwerk was in de prijs inbegrepen, het transport niet). De auteur verdient alle lof voor zijn zorgvuldige benadering in dit prachtige boek.

E.O.G. Haitsma Mulier

B. Noak, *Politische Auffassungen im niederländischen Drama des 17. Jahrhunderts* (Dissertatie Freihe Universität Berlin 2001, Niederlande-Studien XXIX; Münster, New York, München: Waxmann, 2002, 317 blz., €34,80, ISBN 3 8309 1145 9).

Het is verbazingwekkend hoe nauw politiek en toneel in de Gouden Eeuw met elkaar waren verweven. Een groot aantal treurspelen ging op een heimelijke, dubbelzinnige wijze over brandende politieke vraagstukken, terwijl de bevolking zich daarmee niet had in te laten. Zo'n politieke lading ontbrak vooral bij historiedrama's - tragedies rond echte of vermeende historische gebeurtenissen - zelden: de geschiedenis was de beste leermeester. Het voorbeeldig overzicht van Mieke B. Smits-Veldt, *Het Nederlandse Renaissancetoneel* (Utrecht, 1991) besteedt veel aandacht aan de

actueel-politieke functie van toneelstukken en roept op tot nader onderzoek. Toch voelen literatuurhistorici zich daartoe nauwelijks aangetrokken, op H. Duits na. Dit boek, dat als dissertatie in Berlijn is verdedigd, vormt dan ook een welkome aanwinst.

De probleemstelling van het werk lijkt op het eerste gezicht duidelijk. De auteur wil onderzoeken en illustreren hoe de actuele politiek-theoretische discussie in de zeventiende-eeuwse Republiek tot uitdrukking kwam in historiedrama's. Eerst wordt daarom een overzicht ver-

schaft van de ontwikkeling van de politieke theorie in de Republiek tot 1672. De auteur verkent hierbij vertrouwde paden. Via de opvattingen over het recht van opstand, de ideeën van Lipsius, Althusius en Grotius en de visies op de ‘constitutio mixta’ komt men terecht bij de denkwereld van De Witt, De la Court, Uytenhage de Mist en Spinoza en hun orangistische tegenhangers. De ontwikkeling van de politieke theorie wordt getoetst aan tien zorgvuldig geselecteerde historiedrama's, evenwichtig verspreid over de tijd, die in paren van twee worden geanalyseerd. Het gaat om twee drama's van Duym en Van Zevecote uit 1606 en 1626 over het beleg van Leiden, twee tragedies van Hooft en Sixtinus uit 1613 en 1628 over de moord op Floris V, twee drama's van Vondel en Van der Lust uit 1646 en 1652 over de terechtstelling van Maria Stuart, twee toneelstukken van Verbiest en Van Someren uit 1650 en 1670 over de moord op Caesar en twee treurspelen van Duym en Oudaan uit 1672 en 1672/1673 over de moord op de gebroeders De Witt. De conclusie vat de bevindingen kort samen.

Het leeuwendeel van het boek bestaat uit een zorgvuldige analyse van de tien treurspelen die de transformatie van de politieke theorie moeten weerspiegelen en veraanschouwelijken. De twee tragedies met een allegorische inslag over het beleg van Leiden, die stamden uit het kamp van de Zuid-Nederlandse calvinistische ballingen, pleitten voor en na het Bestand voor een krachtdadige voortzetting van de oorlog tegen het Spaanse Rijk, tegen de vredesgezinde lokroep in. De twee toneelstukken over de moord op Floris V waarschuwden gedurende en na het Bestand voor het gevaar van tweedracht en burgeroorlog en wezen op de noodzaak van een evenwichtige gemengde constitutie met een aristocratische en monarchale component als oplossing voor alle kwalen. De twee treurspelen over de terechtstelling van Maria Stuart lieten een uiteenlopend politiek geluid horen: terwijl Vondel zich sterk maakte voor het absolutisme en katholicisme, keerde Van der Lust zich daar juist heftig tegen. De twee tragedies over de moord op Caesar zonden ook een heel verschillende politieke boodschap uit: terwijl Verbiest de zonzijden van een sterke machtsconcentratie beklemtoonde, zag Van Someren alleen de schaduwzijden; een dictator kon de vrijheid even goed waarborgen als vernietigen. De twee drama's over de moord op de gebroeders De Witt leken op elkaar als water en vuur: terwijl Duym in de bange dagen van 1672 Johan de Witt brandmerkte als een landverrader, beschouwde Oudaan hem als een martelaar voor de vrijheid. De tragedies draaiden tot 1650 om de Nederlandse identiteit, de legitimatie van de opstand, de voortzetting van de eindeloze oorlog tegen het Spaanse Rijk en de gemengde constitutie als de beste staatsvorm, terwijl zij tijdens het stadhouderloze tijdperk draaiden om de bekende geschilpunten tussen staats- en prinsgezinden. Daarmee vormden zij in de ogen van de auteur een getrouwe afspiegeling van de ontwikkeling van de politieke theorie.

Het goed geschreven boek munt uit door helderheid, evenwichtigheid en zorgvuldigheid. Toch heeft het ook schaduwzijden. Om te beginnen kan men vraagtekens zetten bij de probleemstelling. De auteur beschouwt de politieke inhoud van historiedrama's in het licht van de ontwikkeling van de politieke theorie, zonder veel aandacht te schenken aan de politieke realiteit. Deze benadering leidt onvermijdelijk tot een eenzijdige interpretatie van de tragedies. De politieke lading ervan wordt systematisch in verband gebracht met abstracte denkbeelden van Lipsius, Althusius, Grotius en andere staatstheoretici, maar slechts terloops met de politieke

werkelijkheid van die dagen. Werd Hooft bij zijn vrees voor chaos en burgeroorlog primair gedreven door boeken van Lipsius of door de hoog oplaaiende bestandstwisten? Werd Sextinus bij zijn pleidooi voor een evenwichtige gemengde constitutie aangemoedigd door theoretische tractaten of door de machtsusurpatie van Maurits? Werd Vondel bij zijn verdediging van het absolutisme bezield door het werk van Thomas van Aquino, Bodin en andere theoretici of door de toenemende monarchale machtspositie in het toenmalige Europa? Werd

Verbiest bij zijn positieve beschouwing van machtsconcentratie bewogen door theoretische geschriften of door het optreden van Willem II? En zo kan men doorgaan. De probleemstelling roept nog meer vragen op. Zijn de historiedrama's a priori als weerspiegeling van de ontwikkeling van de politieke theorie te beschouwen of behoort dit eerst te worden bewezen? De auteur poogt deze moeilijkheid te omzeilen door tien historiedrama's te selecteren die de ontwikkeling van de politieke theorie in zekere zin illustreren. Wat wordt daarmee bewezen? Ligt het niet voor de hand dat de ontwikkeling van de politieke theorie en de politieke lading van historiedrama's evenwijdig liep omdat beide de politieke realiteit op de voet volgden?

Maar zelfs als men de probleemstelling en vooronderstellingen van de auteur als gegeven aanvaardt roept de selectie van juist deze tien historiedrama's vraagtekens op. De auteur constateert zelf dat de drama's van Duym en Van Zevecote over het beleg van Leiden alleen propagandistische waarde hadden en geen betekenis hadden voor de politieke theorie. De auteur onderkent zelf dat Vondel een buitenbeentje was en dat de twee drama's over Maria Stuart buiten het politiek-theoretisch discours in de Republiek stonden. De auteur merkt zelf op dat het treurspel van Verbiest teruggreep op een Frans voorbeeld en weinig relatie had met het politiek-theoretisch debat in de Republiek. De auteur laat zelf doorschemeren dat de drama's van Duym en Oudaan over de gebroeders De Witt zo direct op de gebeurtenissen reageerden dat zij meer weghadden van schotschriften dan van toneelstukken en met de politieke theorie niets uitstaande hadden. Wat blijft er op die wijze van het bewijsmateriaal over? De auteur had beslist archiefonderzoek moeten verrichten naar de scheppers van de behandelde historiedrama's. Nu blijven zij schimmen, afgezien van Hooft, Vondel en Oudaan, zodat de precieze verhouding tussen de politieke ideeën die treurspelen uitdroegen en de wereld waarin schrijvers toneelstukken met een politieke lading schiepen vaag blijft, buiten het genoemde drietal.

Deze kritische kanttekeningen nemen niet weg dat het boek een belangwekkende bijdrage vormt tot de politieke dimensie van het Nederlandse Renaissancetoneel, die helaas wordt veronachtzaamd. Moge het een aanmoediging vormen voor voortgezet onderzoek!

Guido de Bruin

P.C. Juffermans, *Drie perspectieven op religie in het denken van Spinoza. Een onderzoek naar de verschillende betekenissen van religie in het oeuvre van Spinoza* (Dissertatie Nijmegen 2003; Budel: DAMON, 2003, 480 blz., €24,90, ISBN 90 5573 360 1).

In deze dissertatie komen drie kanten van het religiebegrip bij Spinoza aan de orde. Na een inleiding (13-22) en drie zeer verhelderende hoofdstukken over respectievelijk Spinoza's denken over religie in de context van de Westerse wijsbegeerte (23-39), over de verhouding tussen de 'Ethica' en de 'Tractatus Theologico-Politicus' (TTP) (41-60), en een algemene schets van het eerste en tweede perspectief (61-66), volgen deze drie perspectieven: 1) het superstitiebegrip, dat wil zeggen Spinoza's kritiek op de toenmaals vigerende vormen van godsdienst (hs. 5, 67-157); 2) de filosofie als

ethisch-religieuze heilsweg (hs. 6, 159-282); 3) de openbaringsreligies van het jodendom en het christendom (hss. 7-10, 283-451). Een slotbeschouwing (452-472), een literatuurlijst en een persoonsregister besluiten het boek.

Over de persoon van de auteur vermeldt het boek alleen dat hij in 1945 geboren is. Ook uit de inhoud wordt wel duidelijk dat hij geen jonge academicus aan het begin van zijn universitaire carrière is. Hij kent en begrijpt Spinoza's filosofie en alle groten van de Spinoza-interpretatie grondig. Zijn taal is zeer gevormd. Uit de omvang van de drie ‘perspectieven’ (respectievelijk

91, 124 en 169 bladzijden) ziet men dat het derde hem het meest ter harte gaat. In een voetnoot op pagina 338 toont hij zich onthutst over het feit dat veel auteurs uit de periode van de Verlichting, maar ook uit onze tijd zo vooringenomen zijn geweest dat ze de waarde en het raadsel van de profetie geheel hebben verworpen. Nu, althans in Nederland, een oppervlakkig atheïsme zich van tijd tot tijd laat horen, is een tegengeluid als dit boek welkom.

Juffermans verricht dit heilzame werk intelligent en diepgravend. Men betrapt hem bijna nooit op een grof parti-pris. Integendeel, het verwoestende werk dat Spinoza aan de joodschristelijke dogmatiek heeft verricht, wordt in dit boek breed uitgemeten. Dat begint meteen in hoofdstuk 5, waarvoor Juffermans als centrale tekstgedeelten ter interpretatie gekozen heeft: de Appendix bij deel I van de 'Ethica' en de 'Praefatio' van de TTP. Het gaat hem daarbij om het kernbegrip van dit 'perspectief', de 'superstitio', het bijgeloof. Hij behandelt dan ook van het Aanhangsel alleen maar de eerste twee bladzijden, totdat hij de climax van de ontmanteling van het finalismebegrip, de 'superstitio' bereikt heeft. Met een vloed van andere passages uit Spinoza's werk bouwt Juffermans zijn interpretatie op. Deze behandeling is geheel overtuigend, maar dat zij 56 bladzijden moet duren, is jammer. Dit is een bezwaar dat ik tegen het hele boek koester: het is te uitvoerig.

Een tweede bezwaar is dat onder dit eerste perspectief in hetzelfde vlak ook de eerste twee bladzijden van de 'Praefatio' van de TTP behandeld worden (nog eens 35 blz.). Daarin functioneert de 'superstitio' op een geheel andere wijze: in de Appendix vindt de constructie van het begrip vanuit het finalistisch denken plaats; in de TTP gaat het om een retorische bewijsvoering van de stelling dat de oorzaak van het bijgeloof de angst is. Men kan die twee teksten niet goed vanuit hetzelfde perspectief bestuderen. Juffermans weet eigenlijk niet goed wat retorica is, zoals blijkt uit een passage op pagina 114, waar hij 'retoriek' negatief definieert tegenover de positieve begrippen 'discussie' en 'argumentatie'. Hoewel Juffermans in hoofdstuk 3 helder schrijft over de verhouding tussen 'Ethica' en TTP, beseft hij niet dat de gehele TTP een voorbeeld is van de toepassing van de 'Retorica' van Aristoteles, die Spinoza bezat. Retorica werd op alle scholen als één van de kernvakken onderwezen. Zeer bekend was ook het op Aristoteles gebaseerde handboek van G.J. Vossius. De TTP is een pleidooi, nog meer dan een onderzoek, en wel ten overstaan van een concreet contemporain publiek. Dat belemmert de gemakkelijke vertaling naar een andere tijd en een ander publiek. Van een publiek is in Juffermans' boek vrijwel nooit sprake.

De behandeling van het tweede perspectief op religie (hoofdstuk 6) neemt als centrale teksten het eerste scholium bij propositie 37 uit Ethica IV en een passage uit TTP, hoofdstuk 4 (de alinea's 3 t/m 6) die gaat over de natuurlijke goddelijke wet. Ook hier is de analyse van Spinoza's religio- en pietasbegrip helder en correct. Voor het verschil in tekstsoort is nu ineens wel de juiste verklaring gegeven. (163)

In het derde deel, de hoofdstukken 7-10, handelt de auteur over de bijbel en de openbaringsreligie. Ook hier gaat hij grondig analyserend te werk. Er is geen sprake van dat hij de filosofische status van bijbel en openbaring wil verhogen. De profetische kennis wordt als 'subjectief', 'variabel' en 'historisch contingent' beschreven. Er zijn goede beschouwingen over morele zekerheid, over de 'sensus verus' en de 'veritas rei', over de 'imagines' en de 'verba' van de profetische inspiratie en over de grote bijbelse figuren, Salomo en Christus, Adam en Mozes. Dat Spinoza meent

dat een gelovige lezing van de bijbel strekt tot het menselijk heil of nut (318), is zeker juist, maar Juffermans onderschat het polemische karakter van de TTP. Voor wie Spinoza's boek zelf aandachtig heeft gelezen, zijn Juffermans uiteenzettingen soms wat onnodig, maar hij is altijd helder en nuchter. Al met al is dit een uitstekende studie.

Aan het eind heeft Juffermans ook enige punten van kritiek op Spinoza. Zo zou hij een te

groot moreel krediet aan de staat toekennen. Dit acht ik een onbillijk verwijt. In de eerste alinea's van de hoofdstukken 17 en 20 van de TTP wordt men juist zeer getroffen door de vooruitziende blik van Spinoza inzake de gevaren van een te grote staatsmacht. De hoofdstukken 16-20 stuwen in de richting van democratische vrijheden.

Juffermans heeft op grote schaal gebruik gemaakt van mijn vertaling van de TTP, maar heeft 'waar mij dat wenselijk leek ... gekozen voor een eigen vertaal variant.' (6) Waar ik mijn vertaling vergeleken heb met zijn 'varianten', leken de laatste mij eigenlijk nergens verbeteringen. Ik volsta met één voorbeeld: op pagina 305 citeert Juffermans TTP hoofdstuk 7, al. 1: 'omnes fere sua commenta pro Dei verbo venditare videmus' als volgt: 'Een ieder tracht zo zijn eigen ... opvattingen als ... het woord van God te verkopen', maar commenta zijn 'verzinsels', 'leugens' en venditare betekent: 'aan de man brengen', 'uitventen'. Zo worden Spinoza de tanden uitgetrokken.

Voor de tekst verlaat Juffermans zich geheel op Gebhardt. Hij vermeldt de nieuwe tekstkritische editie van de TTP (Parijs, 1999) wel in zijn literatuurlijst, maar maakt er geen gebruik van. Dit levert hem in ieder geval één fout op: op pagina 164 en 290 stelt Juffermans dat Spinoza één maal in zijn TTP naar zijn 'Ethica' verwijst, namelijk in hoofdstuk 4, al. 4, slot. Misschien heeft Juffermans zich daar laten misleiden door de hoofdletter van de eerste druk en van Gebhardt: 'ad universalem Ethicam.' Er is geen sprake van dat Spinoza hier naar zijn 'Ethica' verwijst. Een aantal fouten in Latijnse woorden (steeds Idem in plaats van Ibidem!) laat ik nu maar onbesproken.

F. Akkerman

C.R. van den Berg, *Ds. Johannes Barueth 1709-1782. Een strijdbaar verdediger van de gereformeerde kerk en staat* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2003; Houten: Den Hertog, 2003, 452 blz., €27,50, ISBN 90 331 1751 7).

Dominee Johannes Barueth (1709-1782) was een man die in zijn tijd veel emoties opriep. Als voorbeeld mogen de reacties na zijn dood dienen. In een lijkzang, een spotdicht, een persiflage op een lijkrede en een toneelstuk uitten zijn tegenstanders hun vreugde over het verscheiden van 'een gehaaten Man, De Schandvlek deezer Eeuw, de Vriend van 't Hofgespan.'(316) Dergelijke reacties zal de naam Barueth nu niet meer oproepen, inspireren tot een dissertatie kan hij nog wel, blijkens het boek van Van den Berg.

De emoties die Barueth opriep, vormen een belangrijk onderdeel van het boek. Eén van de vragen die Van den Berg zich in de inleiding stelt, is of Barueth inderdaad zo'n steil en opvliegend man was als de historiografie ons wil doen geloven. Van den Berg geeft hierop een uitgebalanceerd en genuanceerd antwoord. Waar twee kijven, hebben twee schuld, zo blijkt ook hier. Barueth had zeker een moeilijk karakter, maar ook zijn collega-predikanten in Dordrecht hebben zich niet fair opgesteld. Natuurlijk is dit niet het enige. Van den Berg wil een biografie van Barueth geven en gaat daarbij in op zijn sociale omgeving, zijn theologische en stichtelijke

productie en zijn geschiedwerken. Barueth moest als predikant zijn positie bepalen in het geestelijke en intellectuele klimaat van die tijd. Van den Berg wijst daarbij vooral op zijn standpunt in het Voetiaanse-Coccejaanse spectrum, zijn mening over tolerantie en zijn houding ten opzichte van de opwekkingsbewegingen rondom 1750.

De eerste vijf hoofdstukken van het boek schetsen een beeld van Barueths levensloop. Logischerwijs is Barueths leven voor een groot deel verbonden met de gemeenten die hij diende:

Hoogwoud, Charlois en Dordrecht. In beide laatste plaatsen kwam de predikant in aanraking met oefenaars en in beide gevallen leidde dit tot een conflict. Barueth schaarde zich vierkant achter maatregelen om te voorkomen dat uitbarstingen van 'enthousiasme' zoals die in Nijkerk voorkwamen, zouden overslaan naar zijn eigen gemeente. Zijn predikantschap in Dordrecht werd echter vooral gekenmerkt door een langlopende ruzie met zijn collega-predikanten. Van den Berg laat mooi zien welke op zich onbeduidende factoren hierbij een rol speelden.

Barueth was een productief auteur. De lijst van zijn publicaties telt 37 titels. Niet altijd zijn ze op eigen naam geschreven. Er zijn verschillende boeken bij die onder pseudoniem zijn verschenen. De bekendste daarvan is wel de *Advocaet der Vaderlandsche Kerk*. Tot nu toe werd algemeen aangenomen dat dit een werk van Barueth is. Van den Berg gaat hierin mee en voert er een keur van argumenten voor aan. De thematiek, wijze van uitwerking en stijl zijn Barueth op het lijf geschreven. Ook voor een aantal andere werken weet Van den Berg aannemelijk te maken dat ze inderdaad Barueth als auteur hebben.

In de laatste vijf hoofdstukken behandelt de auteur enkele thema's uit Barueths werken. Barueth is vooral bekend gebleven als een orthodox theoloog en een fervent voorstander van de bevoorrechte positie van de gereformeerde kerk en het stadhouderlijk bewind. Tijdens zijn studie was Barueth vooral beïnvloed door Coccejaanse theologen. Van den Berg typeert hem als een 'ernstige Coccejaan'. Hartstochtelijk verdedigde Barueth de bijzondere status van de gereformeerde kerk. Met een ieder, buiten of binnen de gereformeerde kerk, die een voorstander was van verdergaande tolerantie, ging hij de polemiek aan.

In de epiloog schildert Van den Berg Barueth als een orthodox predikant met tolerante trekken. 'Zo kenmerkte zijn orthodoxie zich door eigen(tijdse) trekjes.'(287) Het boek had aan kracht gewonnen als deze conclusie grondiger was uitgewerkt. Als grootste gemis van het boek zou ik namelijk het ontbreken van een systematische beschouwing over Barueths positie in het intellectuele klimaat van zijn dagen en zijn houding ten opzichte van de Verlichting willen noemen. Barueths karakter was wellicht wat afwijkend van zijn collega's, zijn argumenten waren dat zeker niet. Barueth was een achttiende-eeuws orthodox theoloog, eentje van de oude garde, die de publieke orde onlosmakelijk verbonden zag met de publieke kerk. Als gevolg van fundamentele veranderingen in het denken over causaliteit en de steeds grotere plaats die werd gegeven aan materiële oorzaken, verdedigde Barueth de bevoorrechte positie van de gereformeerde kerk echter niet met theologische, maar met historische argumenten.

Verspreid over de verschillende hoofdstukken komt dit aspect wel aan bod. Zo vergelijkt Van den Berg in het hoofdstuk over Barueth en de Oranjes diens werk met dat van de zeventiende-eeuwse Abraham van de Velde. (249vlg.) In die vergelijking stipt Van den Berg enkele belangrijke verschillen tussen de zeventiende-eeuwse denkwijze bij Van de Velde en de achttiende-eeuwse bij Barueth aan. De verschillen die hij signaleert, wijzen op een fundamentele verschuiving in het denken. Graag had ik daarover meer gelezen.

Johan de Niet

J.D. Vlot, *'Ambitie en lust om wel te dienen.' De maritieme carrière van luitenant-admiraal Willem baron van Wassenaar (1712-1783)* (Zoetermeer: Protocol, 2002, viii + 156 blz., ISBN 90 76775 04 4).

Wie was luitenant-admiraal Willem baron van Wassenaar (1712-1783)? Op die vraag wil de auteur - zo stelt hij in zijn voorwoord - een antwoord kunnen geven. Hij noemt het boek

geen biografie van deze zeeman en dat is terecht. Het verhaal concentreert zich op de loopbaan van, watje nu zou noemen, een carrière-ambtenaar. Het tegenovergestelde van de grote admiraals uit de zeventiende eeuw, Piet Hein, Tromp en De Ruyter, die meer van het Amerikaanse 'schoenpoetser-miljonair' type waren. Zijn loopbaan sluit eerder aan bij de onderstroom, die feitelijk nooit is verdwenen in de marine van de Republiek, van adellijke jongelingen die voor een loopbaan in het zeewezen kozen. Van Wassenaar kende een lange loopbaan, die, na een tweejarige periode als cadet bij het Staatse leger, op zijn dertiende bij de marine begon als adelborst en die, na alle rangen doorlopen te hebben, eindigde als luitenant-admiraal van Holland en West-Friesland, een benoeming die hem in 1768 op 55-jarige leeftijd ten deel viel.

De auteur behandelt de lange maritieme levensloop van Van Wassenaar chronologisch en gedetailleerd, waardoor het verhaal voortkabbelt en de verveling van het eindeloos convooieren en patrouilleren in de Middellandse Zee en de Noordzee, waartoe de Nederlandse marine zich veelal noodgedwongen moest beperken, ook de lezer bevangt. Naar de VOC heeft Van Wassenaar nooit gelonkt want financieel had hij daar niets te zoeken. Zijn kapitaal lag in Gelderland, zeker na zijn huwelijk in 1751 met Johanna Wilda van Wijhe, die in de Betuwe landerijen bezat en het kasteeltje De Wijenburg dat het echtpaar als zomerresidentie gebruikte. Na het overlijden van Johanna hertrouwde hij op latere leeftijd met een nicht, Anna van Wassenaar-Starrenburg. Van Wassenaar was een fervent Orangist, wat hem op latere leeftijd nog in moeilijkheden had kunnen brengen maar hij stierf, net op tijd zou je kunnen zeggen, in augustus 1783 in het Betuwse Echteld. Een paar maanden tevoren had hij tot ergernis van zijn zoon ter gelegenheid van de 35-jarige verjaardag van Willem V een onverbloemd pleidooi voor het stadhouderschap gepubliceerd dat de nodige commotie had veroorzaakt in het Haagse circuit.

Het beeld dat de auteur oproept van Van Wassenaar past naadloos in het beeld van de Nederlandse marineofficier in de achttiende eeuw dat in de laatste decennia uit historisch onderzoek is ontstaan. Misschien daarom ook blijft Van Wassenaar weinig aansprekend. Dat heeft ook te maken met de aanpak en compositie van het boek, want er zitten bepaald interessante thema's in die niet uit de verf komen. Het intrigerende punt van de protectie bij voorbeeld, zo noodzakelijk om een bepaalde benoeming te krijgen, komt inderdaad aan de orde, zowel bij zijn benoeming tot ordinaris-kapitein bij de admiraliteit van Amsterdam als bij zijn overgang naar de Rotterdamse admiraliteit, maar de auteur houdt het beperkt en vrij neutraal. Dat is jammer want je voelt bijna dat er meer in zit. Ook de rivaliteit tussen de Amsterdamse en Rotterdamse scheepsbouwers duikt met regelmaat op en het is duidelijk dat Van Wassenaar daar mee bezig was, maar ook in dat geval zou een meer toegespitste aanpak het betoog krachtiger gemaakt hebben. En zo zouden er meer aanknopingspunten zijn geweest waardoor het boek en Van Wassenaar zelf meer kleur hadden kunnen krijgen.

Dat alles laat onverlet dat de tekst keurig verzorgd is (hoewel de drukletter wel een puntje groter had mogen zijn om het lezen te veraangenamen), en gebaseerd op uitvoerig bronnenonderzoek, veel informatie verschaft en vooral ook aanknopingspunten biedt om mee verder te gaan.

J.P. Sigmond

W.F.J. Mörzer Bruyns, *Schip recht door zee. De octant in de Republiek in de achttiende eeuw* (Dissertatie Leiden 2003, Werken uitgegeven door de Commissie voor zeegeschiedenis XX; Amsterdam: Edita KNAW, 2003, xi + 259 blz., €39,-, ISBN 90 6984 383 8).

In 1985 publiceerde Karel Davids zijn monumentale studie *Zeewezen en wetenschap*. Hierin

bood hij een uitputtend overzicht van de ontwikkeling van de techniek van de navigatie in Nederland, ingebed in een meer algemene vraagstelling naar de ontwikkeling en acceptatie van wetenschappelijke bevindingen in het algemeen. Bij het verschijnen van een nieuw boek over de geschiedenis van de navigatietechniek doet zich dus als vanzelf de vraag voor wat de auteur heeft willen of kunnen toevoegen. In het geval van het voorliggende boek luidt het antwoord: weinig. De auteur, J. Mörzer Bruyns, conservator bij het scheepvaartmuseum in Amsterdam, vult eigenlijk voornamelijk detailpunten in. Hij gebruikt Davids' boek wel als een bron van gegevens, maar doet niet eens een poging om in discussie te gaan met diens algemenere conclusies. Dat lijkt niet zozeer te komen doordat hij met Davids (medepromotor van deze studie) niet van mening zou durven verschillen, maar door een veel banalere omstandigheid. Mörzer Bruyns weet inderdaad zeer veel over navigatie-instrumenten, hun oorsprong, bouw en gebruik, maar hij lijkt een opmerkelijk gebrek aan interesse te hebben voor de wereld buiten dit domein. Voor een conservator misschien een legitieme houding, maar teleurstellend in een academisch proefschrift.

Wat het boek te bieden heeft is een geschiedenis van de octant in de achttiende eeuw in Nederland. De octant was een hoekmeetinstrument dat kort na 1730 vrijwel gelijktijdig in Engeland en de Verenigde Staten werd uitgevonden. Het werd in de navigatie gebruikt om de hoogte van hemellichamen boven de horizon te meten om langs die weg te bepalen op welke geografische breedte men zich bevond. De octant bood daarbij aanmerkelijk meer mogelijkheden dan oudere instrumenten met hetzelfde doel als de graadboog of het Daviskwadrant. De sextant was een vrijwel identiek instrument, maar men kon er grotere hoeken mee meten. Het werd vooral gebruikt om de hoek tussen de maan en een ander hemellichaam te bepalen, een techniek die men in de tweede helft van de achttiende eeuw ging gebruiken voor lengtebepaling.

Na een inleiding over de uitvinding en introductie van de octant in Europa in het kader van de algemene ontwikkeling van de navigatietechniek, waarin Mörzer Bruyns een nuttige correctie biedt op het anglocentrische beeld dat in veel moderne literatuur overheerst, is het boek geheel gewijd aan de opmars van de octant in Nederland: wie maakte wanneer wat voor octant, wie kocht of gebruikte ze, wat werd er over geschreven? De auteur heeft daarover tal van gegevens bijeengebracht. In een bijlage biedt hij een door hem zelf opgestelde, in principe volledige, lijst van bewaard gebleven achttiende-eeuwse Nederlandse octanten bestemd voor navigatie. In een tweede bijlage drukt hij een van zijn interessantste bronnen af: het ‘grootboek’ van Pieter Holm. De uit Zweden afkomstige Pieter Holm, oorspronkelijk stuurman, had van ca. 1737 tot 1774 een zeevaartschool in Amsterdam. Daarbij verkocht hij allerlei hulpmiddelen voor de navigatie. Daaronder waren ook octanten, die, zoals in deze studie wordt betoogd, voor hem gemaakt werden door de Rotterdamse instrumentmaker Jacobus Kley. Men krijgt de indruk dat Holm een handige zakenman was. Zijn produkten waren relatief duur, naar Mörzer Bruyns signaleert zonder naar een verklaring te zoeken, maar hij bood kennelijk wel gunstige voorwaarden: gratis controle, levering deels op krediet en met mogelijkheid van ruil of teruggave. De daarvoor benodigde boekhouding hield Holm bij in zijn grootboek. De tekst is door Mörzer Bruyns in hedendaags Nederlands hertaald. De bedragen zijn weggelaten, aangezien die voor de meeste artikelen elders in het boek behandeld worden en in de behandelde periode nauwelijks veranderen. Dat betekent wel dat meestal niet valt

op te maken of iemand nu een duur of een goedkoop octant kocht - Holm leverde ze in twee uitvoeringen.

Tot wat voor conclusie leidt al dit onderzoek nu? In oude literatuur vindt men nog wel dat de octant, ten gevolge van de behoudzucht van de Nederlandse zeeman, slechts zeer langzaam ingang vond, maar dat verhaal is door Davids al naar het rijk der fabelen verwezen. Mörzer Bruyns bevestigt nu deze conclusie op basis van veel meer gegevens. Hoewel de octant een

vrij duur instrument was vond het snel en gretig aftrek bij marineofficieren, bij de VOC en op de koopvaardij. Wetenschappelijke belangstelling en praktijkgerichtheid gingen hierbij hand in hand. Wat dit betekent voor de technische ontwikkeling of het intellectuele klimaat in de Republiek in de besproken periode is een vraag die, anders dan bij Davids, niet gesteld wordt.

Rienk Vermij

P. van Wissing, *Stokebrand Janus 1787. Opkomst en ondergang van een achttiende-eeuws satirisch politiek-literair weekblad* (Dissertatie Nijmegen 2003; Nijmegen: Vantilt, 2003, 608 blz., €34,90, ISBN 90 75697 99 6).

Het revolutietijdvak 1780-1813 was ooit een vergeten periode in de Nederlandse geschiedenis, maar dat is de laatste decennia grondig veranderd en de stroom houdt nog steeds aan. De oogst van het afgelopen jaar bevat publicaties over de patriotse ballingen na 1787. Een van de opvallende aspecten van de revolutionaire ontwikkelingen vanaf 1780 was de rol van de pers. De bekendste bladen, *De politieke Kruyer* en *De Post van den Neder-rhyn*, worden in de literatuur uitgebreid behandeld en aan *De Post* en zijn hoofdredacteur, Pieter 't Hoen, is recent een proefschrift gewijd.

Wat minder bekend is het satirische blad *Janus*, dat ook maar een korte verschijningsduur had: een deel van het jaar 1787. Dit periodiek, waarover ook al het nodige is verschenen, is door Pieter van Wissing, hoofd collecties van het Gelders Archief in Arnhem en auteur van diverse publicaties over de periode 1780-1800, geheel en al uitgeplozen in de dissertatie waarop hij vorig jaar in Nijmegen promoveerde. Opvallend is dat *Janus* zich niet in een van de kampen manifesteerde, maar boven de partijen wilde staan en zowel orangisten als patriotten op de hak nam. De meeste periodieken kozen duidelijk partij en wanneer ze dat niet deden, hielden ze zich gewoonlijk buiten de politiek. Voor de bijtende kritiek van *Janus* was niemand veilig, al hadden de aanhangers van de stadhouder het meest te vrezen. Hervorming van de staat in patriots-revolutionaire geest is als doelstelling van *Janus* te omschrijven.

Van Wissing heeft voor zijn onderzoek niet alleen de afleveringen van *Janus* stuk voor stuk gelezen en herlezen, hij heeft ook de context minutieus beschreven. Zo gaat hij uitgebreid in op de herkomst van de naam Janus, de Romeinse godheid met twee hoofden. Gelardeerd met foto's van overgebleven beelden uit de Oudheid gaat Van Wissing na welke positie de god Janus innam en laat zien dat de keuze voor de naam van deze duistere god een mystificatie is, symbolisch voor de ongrijpbaarheid van het tijdschrift.

De auteur laat zien dat hij een eindeloze rij aspecten heeft onderzocht. Wat het tijdschrift zelf betreft, gaat het zowel om technisch-organisatorische zaken (redigeren, drukken, distribueren) als om inhoudelijke analyses: stijl, redactiebeleid. Twee afleveringen, de nummers 2 en 30, respectievelijk van 8 januari en 16 juli 1787, worden in een hoofdstuk van 40 bladzijden tot op het bot ontleed. De context, de

positie van de pers in de patriottentijd, door Wissing getypeerd als mediacratie, alsmede de invloed die *Janus* heeft gehad, komen eveneens uitgebreid aan de orde.

Het best is de auteur in het ontrafelen van raadsels rond *Janus*. Zo gaat hij in een naar eigen zeggen 'spannende speurtocht' na wie er in aanmerking komen voor deelname aan de redactie, die zich in anonimiteit hulde. Bekende patriotten als P.P.J. Quint Ondaatje en diens vriend B.F. von Liebeherr kunnen beschouwd worden als medewerkers van het blad en ook van de bekende filosoof Johannes Kinker is betrokkenheid aannemelijk, al behoorde hij niet tot het

patriottenkamp. Deze pluriformiteit in het medewerkersbestand laat zich goed rijmen met de kritische houding van het blad jegens de verschillende partijen. Als belangrijkste redacteur komt de publicist Petrus de Wacker van Zon naar voren.

Niet alleen de auteurs hulden zich in een raadselachtige anonimiteit, ook wie de beschrevenen zijn, is althans voor de huidige lezers niet duidelijk. Van Wissing is systematisch nagegaan wie achter de vele bloemrijke aanduidingen schuil gaan. In de bijlage 'Wie is wie in Janus?' worden de schuilnamen alfabetisch op een rijtje gezet met de herleiding en de vindplaatsen in het satirische tijdschrift. Zo komen we te weten dat met Sidon of Ninivé Amsterdam bedoeld is, met Semiramis prinses Wilhelmina van Pruisen en met J. Immerzat de Mendax jr. de Utrechtse patriot Jan van Lidt de Jeude. Waar Van Wissing de schuilnamen niet heeft kunnen herleiden, geeft hij dat aan met een vraagteken. Het geringe aantal daarvan getuigt van zijn hardnekkige speurwerk. Waar deze voorzichtige auteur twijfelt, geeft hij dat nadrukkelijk aan. Zo heeft hij niet kunnen achterhalen wat de precieze redenen zijn geweest voor de oprichting van het tijdschrift. Hij vermoedt dat het de dreiging van een stadhouderlijke aanval op Utrecht is geweest, waardoor het conflict tot een complete burgeroorlog zou escaleren. De redactie wil dit met een frontale aanval op de stadhouder en zijn aanhang voorkomen. Dat plaatst het tijdschrift wel weer heel duidelijk in het patriotse kamp, wat weer schuurt met de kritische benadering van de patriotten. Met het plaatsen in de brede politieke context is de auteur van het proefschrift over *Janus* minder op dreef dan in het natrekken van namen en tekstanalyse. In dat laatste toont zich de neerlandicus Van Wissing ten volle.

Zijn aanpak maakt het boek beter hanteerbaar als naslagwerk dan als monografie. Bijlagen, register, notenapparaat en literatuurlijst (alle zeer uitvoerig) zijn bijzonder nuttig voor wie informatie zoekt over de patriottentijd, met name het aspect van de persgeschiedenis. Het opzoeken van allerlei zaken in dit lijvige boek is ook een veel aangenamer bezigheid dan het van voor naar achteren doorlezen ervan. Dat komt vooral door de stijl en de compositie. De stijl is een onevenwichtige mengeling van ingewikkeld, jargonachtig en anderzijds populair taalgebruik, met het veelvuldig voorkomen van 'je'. De auteur heeft bovendien de neiging wel erg veel uit te leggen. Dat ossen gecastreerde stieren zijn zal de gemiddelde lezer van dit type boeken echt wel bekend zijn en de uitleg daarvan haalt de vaart uit het toch al wijdlopige betoog over een passage uit *Janus* er helemaal uit.

De compositie is eveneens onevenwichtig en dat is eigenlijk een ernstiger probleem. In de inleiding lopen politieke context, mediageschiedenis, historiografie en probleemstelling door elkaar. Zelfs in de paragraaf 1.5, Opzet van het onderzoek, komt er eerst weer een stuk historiografie. Bovendien worden in de inleiding al te veel conclusies weggegeven. De indeling in hoofdstukken, genummerde subhoofdstukken en verder genummerde paragrafen is vaak onoverzichtelijk. Zo wordt subhoofdstuk 4 van hoofdstuk 4 halverwege onderbroken door een paragraaf 4.1 zonder dat er een paragraaf 4.2 volgt.

Het is jammer dat dit minutieuze onderzoek niet is weergegeven in een beter geschreven boek, maar de kracht van deze auteur ligt meer in het maken van uitgewerkte compendia zoals hij ook al heeft bewezen in zijn bijdrage aan het boek over de 'homines novi' van 1795. Een waardevol naslagwerk over een belangrijk tijdschrift uit de patriottentijd is *Stokebrand Janus* zeer zeker.

R.E. de Bruin

E. Fijnje-Luzac, *Myne beslommerde boedel. Brieven in ballingschap 1787-1788,* J.J.M. Baartmans, ed. (Nijmegen: Vantilt, 2003, 288 blz., ISBN 90 77503 01 3).

Deze uitgave is als het ware een voortzetting van de studie van Baartmans uit 2001, *Hollandse wijsgeren in Brabant en Vlaanderen. Geschriften van Noord-Nederlandse patriotten in de Oostenrijkse Nederlanden, 1789-1792*. Daarin is sprake van de correspondentie van Emilie Luzac met familieleden in Nederland tot aan haar vertrek uit Brussel naar Frankrijk. In de huidige publicatie gaat het om een integrale uitgave van de brieven van Emilie vanaf haar vertrek uit de woonplaats Delft (augustus 1787) tot aan haar overlijden in het Noord-Franse Watten op 28 november 1788.

Emilie Luzac, geboren op 30 november 1748, was getrouwd met Wybo Fijnje; deze was aanvankelijk doopsgezind predikant te Deventer en vanaf 1775 eigenaar/uitgever van de *Hollandsche Historische Courant* in Delft. Fijnje ontpopte zich, gesteund door zijn vrouw, als een volbloed patriot. Als gevolg van de Pruisische inval en het herstel van de Oranjestadhouder in 1787 moest hij samen met een groot aantal medestanders halsoverkop het land verlaten. Wybo vluchtte aanvankelijk naar Duitsland en Emilie, zwanger van haar derde kind, trok via Leiden en Amsterdam naar Antwerpen, waar het echtpaar werd verenigd; vervolgens ging het naar Brussel (januari 1788) en uiteindelijk naar Watten, bij Sint-Omaars in Frans-Vlaanderen (eind mei 1788). Hier bewoonden zij samen met de families Daendels, Valckenaer, Mappa en Blok, mede patriotse vluchtelingen, het zogenaamde Kasteel.

Vanuit al deze plaatsen correspondeerde Emilie met haar familie in Nederland, met name met Johan Luzac, redacteur/uitgever van de befaamde *Gazette de Leyde*, het familiebedrijf van de Luzacs, en later hoogleraar te Leiden. Meer dan veertig brieven zijn bewaard gebleven in de collectie-Luzac van de Leidse universiteit.

Uiteraard komen in deze brieven de politieke zaken van dat moment aan de orde, maar zij nemen een ondergeschikte plaats in. De volle nadruk ligt op de persoonlijke aangelegenheden van het gezin Fijnje-Luzac. Hierin ligt ook de meerwaarde van deze uitgave: de lotgevallen van de Bataafse vluchtelingen van binnenuit bezien door de ogen van een bezorgde echtgenote en moeder. Ons wordt een levendig beeld geboden van de moeilijkheden en onzekerheden, van de aftakelende gezondheid van Emilie, haar zwangerschap, de geboorte en het overlijden van dochtertje Gontje (‘ons lief kleintje is hier zonder eenige Staatsie bygezet op een gereformeerd kerkhof, vermits het een geusje zynde op geene andere plaats kon begraven worden.’); het overbrengen van kleren en inboedel uit Delft, het vereffenen van openstaande rekeningen en vorderingen, de hoop om de krant opnieuw te kunnen c.q. mogen uitbrengen etcetera. Uiterst curieus hierbij is de belangrijke rol en positie van de familieleden in patria, die uitgebreid geïnstrueerd worden om als financieel tussenpersoon op te treden, al dan niet voorzien van een vergaande volmacht. De Fijnjes behoorden weliswaar tot de gegoeden onder de vluchtelingen, maar dat zij en de familie er veel bij hebben ingeschoten is duidelijk. Eveneens komt in beeld de dagelijkse omgang met hun medevluchtelingen, met name de onderlinge band van de echtgenotes, met dien verstande dat het vrijwel altijd om standgenoten gaat. Over de minder gegoede vluchtelingen horen we weinig. De uitgave sluit af met een tweetal uitgebreide, ontroerende brieven van Wybo Fijnje aan de familie met een verslag van de laatste ziektedagen, het overlijden en de begrafenis van zijn echtgenote Emilie.

Wat de wijze van uitgave betreft het volgende. De bewerker heeft vijf Franse brieven in het Nederlands vertaald; de spelling en het taalgebruik zijn gehandhaafd, voorzover dat een goed begrip niet in de weg stond; de interpunctie is gemoderniseerd; afkortingen zijn aangevuld; toevoegingen en/of noodzakelijke verbeteringen worden gemarkeerd door haken <...>. Een

sober notenapparaat is toegevoegd met eindnoten na elke brief (de gekozen letter had van mij wel wat groter gemogen). Het register bevat alleen persoonsnamen, geen plaatsnamen en geen zaken. Het geheel wordt verlucht met enige foto's van het handschrift, historische afbeeldingen en contemporaine kiekjes van de diverse woonplaatsen van de Fijnjes in Nederland en Frankrijk. Van Emilie zelf is geen portret, tekening of silhouet bekend.

De inleiding geeft zoals gebruikelijk een achtergrondschets van de hoofdpersoon, haar familieachtergrond, de politieke ontwikkelingen en een verantwoording van de uitgave. De inleiding is mijns inziens te lang, 81 bladzijden inleiding en 200 bladzijden brieven. Dit komt omdat de bewerker op de bladzijden 34-77 een beeld van de belevenissen van Emilie in ballingschap uit haar brieven schetst, zeer leesbaar weliswaar en de moeite waard om te lezen, maar mij dunkt overbodig, omdat het zo dubbelop gaat. Een klein minpunt derhalve; de overheersende indruk is evenwel zeer positief en ik kan dit egodocument de lezer van harte aanbevelen.

H. Boels

Nieuwste geschiedenis

M.C.A. Kessels-van der Heijde, *Maastricht, Maestricht, Mestreech. De taalverhoudingen tussen Nederlands, Frans en Maastrichts in de negentiende eeuw* (Dissertatie Nijmegen 2002, Maaslandse Monografieën LXV; Hilversum: Verloren, 2002, 315 blz., ISBN 90 6550 713 2).

Taalkundigen en geschiedschrijvers spraken er in het midden van de negentiende eeuw al hun verwondering over uit: Maastricht was een drietalige stad. De officiële stukken werden in het Nederlands gesteld, de bovenlaag van de samenleving sprak en schreef Frans, maar in het alledaags spraakgebruik en bij informele contacten bediende men zich van het dialect. Al deden zich ook verschuivingen voor, de triglossie bleef heel de lange negentiende eeuw door, van 1780-1914, in stand. Het was een fenomeen dat in Nederland verder nergens werd aangetroffen.

Tot heden ontbrak een sociolinguïstische studie van dit fenomeen. Mevrouw Kessels besloot het hiaat te vullen, maar stuitte meteen op moeilijkheden. Het taalgebruik in het negentiende-eeuwse Maastricht is zeer verschillend gedocumenteerd. Zo rijk als de bronnen vloeien over het gebruik van het Frans, zo schamel is de informatie over het dialectgebruik. Daar komt bij dat de linguïstische theoretici diepgaand van mening verschillen over de achtergronden van meertaligheid. Sommigen zoeken het in sociale tegenstellingen: de maatschappelijke bovenlaag bedient zich van een cultuurtaal met internationale allure, een middengroep geeft om economische redenen de voorkeur aan de landstaal en het gewone volk beperkt zich tot het dialect. Anderen houden het erop dat elk der talen zijn eigen domein heeft. Publieke functionarissen leggen een andere voorkeur aan de dag dan personen actief in de culturele en de journalistieke wereld. Hun keuzes kunnen weer afwijken van de gewoonten op de werkvloer en in het informele circuit.

Een eerste verkenning van het bronnenmateriaal maakte al duidelijk dat men in het negentiende-eeuwse Maastricht misschien wel sociale lagen zou kunnen

identificeren met een voorkeur voor Frans of dialect, maar zeker niet een die men als Nederlandstalig kon betitelen. Het leek er veeleer op dat de taalvoorschriften die sinds 1823 golden voor het openbaar bestuur en het notariaat de beslissende stoot gaven voor gebruik van het Nederlands. De auteur besloot daarom de domeinhypothese te toetsen.

In heuristisch opzicht was het zeker een gelukkige keuze. Systematisch onderzoek naar de taal gebezigd in de gemeenteraad, de brieven van de burgemeesters, de notariële akten, kranten, advertenties, in Maastricht gedrukte boekwerken en in de archieven van scholen en families leverde een schat aan informatie op over de voorkeur voor een van de drie talen. In de eerste jaren van de negentiende eeuw won het Frans sterk veld. Maastricht was van 1796 tot 1814 hoofdstad van een tot Frankrijk behorend departement. Onderwijsinstellingen en overheid waren verplicht zich in het Frans uit te drukken. De bovenlaag van de samenleving had er geen moeite mee. Ze omarmde het Frans gretig als cultuurtaal. Het theater bracht Frans repertoire, op de soirées vertolkte jeugdig talent aria's uit Franse opera's. Het zou tot 1850 zo blijven. De taalwetten van 1823 vermochten zelfs de burgemeesters en de notarissen niet te verleiden hun pennenvruchten steeds in het Nederlands te stellen. De plaatselijke kranten bleven zelfs tot ruim na het midden van de eeuw overwegend Franstalig. De boekdrukkers wisselden wat sneller van voorkeur. Was van 1794 tot 1814 60% Frans- en 40% Nederlandstalig, tussen 1816 en 1839 was het omgekeerd.

De auteur meent dat de vertraging in de verschuiving naar het Nederlands, die door de koning met zoveel nadruk werd bevorderd, vooral te wijten was aan de economische relaties van de stad, die meeliftte met het snel industrialiserend Franstalige Luik. In de ontwikkeling van enkele inheemse grote bedrijven in de sectoren glas, aardewerk en papier in de tweede helft van de negentiende eeuw ziet ze vervolgens de grond voor de toename van het Nederlands, dat gaandeweg ook de pers en het theater in zijn greep kreeg. Van 1875 af bevorderden plaatselijke taal- en letterkundigen die trend.

De auteur meent dat deze ontwikkelingen passen in haar domeinhypothese. Het brengt haar evenwel in problemen. Ze moet toegeven dat tussen 1875 en 1914 juist de gewone man behoefte bleek te hebben aan kennis van de Franse taal. Op de laagste niveaus van het voortgezet onderwijs - de zevende en achtste klas van de lagere school en de voor boeren, ambachtslieden en kleine middenstanders bestemde burgeravondschool - werd in Maastricht meer aandacht besteed aan het Frans dan waar ook in Nederland. Tegelijk begon het dialect triomfen te vieren. De sociëteit Momus speelde de voortrekkersrol. Ze verenigde leden van de hogere burgerij met filantropische aspiraties en een dringende behoefte de lokale feestcultuur op een hoger plan te brengen door het volk te leren op een nette manier carnaval te vieren.

Het lukt niet goed dit onder te brengen in het gekozen verklaringsmodel, waarschijnlijk omdat is verzuimd kennis te nemen van de literatuur over het taalgebruik in een andere regio met drietaligheid - ditmaal Frans, Duits en een regionaal dialect -, de Elzas. In de eerste fase van de industrialisatie, vanaf 1840, werd daar rond de agglomeratie Straatsburg een stedelijk netwerk gevormd met uitstraling naar beide zijden van de Rijn. Er ontstond een geïntegreerde arbeidsmarkt, die de steden en dorpen aan de oostzijde van de Elzas en het aan de andere zijde van de rivier gelegen deel van Baden-Württenberg tot een perfecte economische eenheid samensmeedde. Arbeiders die nu eens aan deze, dan weer aan gene zijde van de Frans-Duitse grens werkten hadden minstens een rudimentaire kennis van beide talen nodig. Maar gewoonlijk bleef er enige taalachterstand die dwong bij informele contacten de voorkeur te geven aan het dialect.

Iets soortgelijks deed zich voor in de regio, waarin Aken, Hasselt, Luik en Maastricht zijn gelegen. Ook hier een netwerk van vroeg industrialiserende steden

met vanaf circa 1810 een hoofdrol voor Luik met zijn zware industrie, een plaats als subagglomeratie voor Aken met veel textiel en metaalverwerking, een minder geprononceerde rol voor Maastricht met vanaf 1832 glas en aardewerk en iets later papier en diverse Limburgs-Luikse grensdorpen met strohoedenfabricage. Vroegtijdige aanleg van spoorwegen maakte van de regio snel een een-

heid op arbeidsmarktterrein. De grote aantallen grensarbeiderspassen, die de gouverneurs van Limburg tot 1914 uitreikten, leggen er getuigenis van af. De samenhang van de regio werd nog versterkt door de grote verschillen in hoofdelijk inkomen tussen Luik-Aken en de beide provincies Limburg, met als gevolg dat de markten en winkels in Maastricht overstroomd werden door Frans- en Duitstalige koopjesjagers, zozeer zelfs dat de Nederlandse gulden er werd verdreven ten gunste van de frank en de mark.

Arbeiders, neringdoenden en winkelpersoneel, ze dienden allemaal enig Duits en Frans te verstaan en te spreken. Maar nu kon de bovenlaag van de bevolking geen status meer ontlenen aan zijn kennis van het Frans. Er waren echter andere mogelijkheden om te laten zien dat men zich verheven voelde boven het gewone volk. Charitatieve werken en het propageren van burgerlijke waarden voldeden perfect aan dit verlangen, mits men de nodige contacten wist te leggen met het gewone volk. Daar was voor nodig dat men zich niet afkerig toonde van dialectgebruik. De Maastrichtse elite vond een voortreffelijke oplossing: ze verhief het lokale dialect tot de cultuurtaal van de lach. De ‘kemikke opera’ werd geboren en het volksfeest bij uitstek, het carnaval, benut om te laten zien en horen dat de volkstaal zich bij uitstek leende voor een rol als uitdrukkingsmiddel van de humor. Het kan zijn dat sociale factoren gaandeweg de rol van de domeinen overnamen.

Al slaagt mevrouw Kessels er niet helemaal in de uitkomsten van haar onderzoek sluitend te verklaren, de rijke documentatie die zij bijeenbracht over het sociaal-culturele leven in Nederlands meest zuidelijke stad en in zeer verzorgde taal weergaf, maakt van haar boek een lezenswaardig werk dat wetenschappelijke perspectieven opent.

J.C.G.M. Jansen

G. Wiersma, *Mietje Hulshoff of De aanslag op Napoleon* (Amsterdam: Bert Bakker, 2003, 175 blz., €17,95, ISBN 90 351 2573 8).

Tijdgenoten zagen in haar een moderne Jaël of een Nederlandse Charlotte Corday. Zelf vergeleek zij zich het liefst met Jeanne d'Arc. Maar hoe moet Maria Hulshoff nu precies worden geduid: als een idealistische vrijheidsstrijdster, een gemankeerde tirannenmoordenares, ‘een staatkundige dweepster’ of het naïeve slachtoffer van politieke agitatoren? Uit het boekje dat Geertje Wiersma aan haar wijdde, wordt dit helaas niet duidelijk, zoals wel meer niet duidelijk wordt.

Maria Aletta Hulshoff (1781-1846) was de dochter van de vooruitstrevende, doopsgezinde predikant Allard Hulshoff, die zijn enthousiasme voor de politieke en maatschappelijke denkbeelden van de Verlichting op haar overdroeg. Als radicaal democrate raakte zij tijdens de opeenvolgende Bataafse regimes steeds meer teleurgesteld. De voortgaande beknotting van de vrijheid en de vergaande Franse inmenging in de binnenlandse politiek riepen haar weerzin en weerstand op. Bij herhaling werd Hulshoff in verband gebracht met de verspreiding van tegen de regering gerichte schotschriften. Leende zij in 1804 nog slechts haar naam aan een door anderen geschreven opruiend geschrift, van de *Oproeping van het Bataafsche volk* uit 1806 en van de *Waarschouwing tegen de requisitie* uit 1809 was zij wel de

auteur. Ook het pamflet *Droevige klagt van een aalmoeseniers-weeskind* uit 1808 moet hoogstwaarschijnlijk aan haar worden toegeschreven. Dat beweert althans Johan Joor in zijn dissertatie *De adelaar en het lam* (2000), maar Wiersma zwijgt daarover.

Hulshoff verrichtte deze gezagsondermijnende activiteiten niet in het geheim. Integendeel, zij wilde niets liever dan dat de overheid haar hiervoor veroordeelde om op die manier haar

standpunt te kunnen uitdragen. Vol overtuiging zocht zij de rol van politieke martelares. Hulshoff verzette zich resoluut tegen iedere poging van familie en vrienden haar tegen zichzelf te beschermen. Aan een door hen georganiseerde ontvoering naar Duitsland wist zij spoedig te ontsnappen, en toen de ingehuurde topadvocaten Johan Valckenaer en Willem Bilderdijk de jonge vrouw wilden vrijpleiten met een beroep op haar zwakke geestesgesteldheid, werden zij prompt door haar aan de kant gezet. Als 'ware patriot' en 'goede republikein' liet zij zich van 1806 tot 1808 opsluiten in het Amsterdamse verbeterhuis. Toen Hulshoff in 1809 opnieuw in het gevang belandde, toonde zij zich echter minder recalcitrant. Nu was zij wel bereid mee te werken aan een vluchtpoging. Na in haar cel van kleding te hebben gewisseld met de naaister van haar moeder wisten geestverwanten haar naar Groot-Brittannië te laten ontkomen.

Volgens Wiersma was Hulshoff inmiddels tot het inzicht gekomen dat de vrijheid van het vaderland niet zozeer gebaat zou zijn met haar hernieuwde opsluiting, als wel met het uit de weg ruimen van keizer Napoleon, die deze vrijheid steeds weer met voeten trad. Nu zijn er in de secundaire literatuur wel enkele aanwijzingen te vinden dat Hulshoff een aanslag op de Franse alleenheerser zou hebben beraamd, maar harde bewijzen ontbreken. Ook Wiersma heeft die niet boven tafel kunnen krijgen. De kunstmatig opgebouwde spanning aan het einde van haar boekje, met speculaties over de mogelijke moordplannen tijdens Napoleons bezoek aan de ingelijfde Hollandse departementen in 1811, eindigt dan ook abrupt in een anticlimax. Op de laatste bladzijden lezen wij dat Hulshoff opnieuw van mening was veranderd en, in plaats van met een ponjaard naar Amsterdam te reizen, met een bijbel naar New York vertrok. Daar publiceerde zij weliswaar in 1817 nog een handboek voor republikeinen, maar gaf zij zich gaandeweg toch geheel over aan een piëtistische geloofsbeleving. Pas in 1820 keerde zij naar Nederland terug.

In *Mietje Hulshoff* worden inderdaad 'de spannende belevenissen van een gedreven domineesdochter' (10) beschreven. Maar Wiersma's bewering dat zij haar heldin *duidelijk* voor de lezer neerzet - 'Zonneklaar werpen de bronnen uit het verleden hun licht op mijn lens. Losse stukjes vallen in elkaar. Er zijn geen gaten meer' (9) - is beslist onjuist. Zeker, de auteur heeft grondig bronnenonderzoek verricht, maar wist daarmee niet alle hiaten in Hulshoffs levensgeschiedenis te vullen. Men krijgt de indruk dat haar impressionistische, naar 'vie romancée' neigende proza dit moet maskeren. Daarbij worden overigens, omwille van de literaire vorm, ook de wèl bekende feiten - zoals Hulshoffs geboorte- en overlijdensdata of de titel van haar pamflet uit 1809 - bewust in het vage gelaten. Voor die feiten en vooral voor een analyse van die feiten blijven we voorshands aangewezen op het standaardwerk van Joor.

Wiersma schrijft voortdurend op suggestieve wijze, en niet alleen over de nooit gepleegde aanslag op Napoleon. Ook voor een goed begrip van haar hoofdpersoon essentiële zaken, zoals Hulshoffs complexe psychologie, het al dan niet bestaan van een breder revolutionair complot of hoe tirannenmoord te rijmen is met het geweldloze doopsgezinde geloof, worden door de auteur slechts vragenderwijs aangestipt. Voeg hierbij de niet in ieder opzicht even gelukkige compositie - vooral het eerste hoofdstuk wekt verwarring - en een wel erg simplistische en soms ook onjuiste beschrijving van de historische context, en men kan niet anders oordelen dan dat het hier gaat om een mislukt vormexperiment.

A.J.C.M. Gabriëls

W. van der Plas, *Katwijkse klederdrachten 1800-1985* ('s-Gravenhage: De Nieuwe Haagsche, 2003, 140 blz., €39,-, ISBN 90 77032 30 4).

Het dragen van klederdracht is in Nederland vrijwel uitgestorven. Maar anderzijds is het on-

derzoek naar klederdracht springlevend, gezien de verschillende tentoonstellingen en boeken die de laatste jaren over dit onderwerp zijn verschenen. Het hieronder besproken boek over Katwijkse klederdrachten is op een bijzondere wijze tot stand gekomen. Als afstudeerproject van haar studie boekillustrator leek het Wil van der Plas aardig om de klederdracht van haar Katwijkse voorouders op te tekenen - letterlijk én figuurlijk. Zij legde contact met het Katwijks Museum, dat zijn fiat aan het project gaf.

Het onderzoek richt zich op de vissersdracht van Katwijk aan Zee. Als uitgangspunt is de klederdracht uit het depot van het museum genomen, die de periode 1800-1985 bestrijkt. Aanvullende informatie over de kledingstukken is verkregen uit verschillende bronnen zoals literatuur, foto's, schilderijen en boedelinventarissen. Ook zijn parallellen met andere streekdrachten gemaakt. Dit was noodzakelijk, omdat lang niet alle kledingstukken bewaard zijn gebleven. Veel kledingstukken werden namelijk zo lang hergebruikt tot ze helemaal 'op' waren.

Het boek valt in twee delen uiteen: in het eerste deel wordt de nette dracht van de vissersvrouwen en -mannen besproken. In het tweede deel komen de dagelijkse dracht en de werkdracht aan bod. De vrouwendracht bestond uit drie onderdelen: het jak, de rok en daaroverheen het schort. De mannen droegen op hun beurt een lange broek met klepsluiting en een hemdrok met daaroverheen een 'kesjak'; een kielachtig bovenkledingstuk.

Vooral in de nette vrouwendracht - de dracht die men met name zondags droeg - zijn veranderingen zichtbaar. De vissersvrouwen keken de modetrends af van de burgerdracht en pasten deze toe op hun eigen kleding. Dit gebeurde echter niet met grote snelheid en bovendien werd ook niet elke trend overgenomen. De vissersdracht moest namelijk vooral praktisch zijn. Ook beschikten de vissersvrouwen niet over dure stoffen; zij moesten het doen met bedrukt katoen uit Engeland en Frankrijk. In de negentiende eeuw waren vooral paarse jakjes met bloemendessins geliefd, een exponent van de zogenaamde 'Biedermeierstijl'. In de loop van de twintigste eeuw domineerden de zwarte stoffen. Dit kwam doordat veel vrouwen in de rouw waren. En omdat steeds meer jonge vrouwen afstand deden van de dracht, bleven de oudere vrouwen - dikwijls weduwen - over.

Bij de mannendracht deed begin twintigste eeuw de kabeltrui zijn intrede Dit had waarschijnlijk te maken met het feit dat de Katwijkse vissers langere zeereizen maakten en meer vis meebrachten, waardoor de opbrengst toenam. Er konden dus duurdere kledingstukken aangeschaft worden. Ook de Katwijkse mannen zijn in de loop van de twintigste eeuw overgestapt van de specifieke dracht op de algemene mode.

De daagse- en werkdracht bestond uit allerlei oude kledingstukken. Men besteedde hierbij geen aandacht aan mode. Sommige vrouwen oefenden een eigen beroep uit en pasten hun kleding daarvoor aan. De visloopster (visverkoopster) bijvoorbeeld droeg een strohoed met een 'wrong' waarop zij een mand met vis kon dragen. Daarnaast bond ze een wit gestreken schort voor, wat een goede indruk moest maken op de klanten. De vissers droegen 'oliegoed': met olie geïmpregneerde, waterafstotende kledingstukken, zoals een kiel.

Als illustratief werk mag het boek over Katwijkse klederdrachten een geslaagd project worden genoemd. De auteur heeft duidelijk veel onderzoek gedaan en heeft de veranderingen in de dracht zelfs per strekkende centimeter kunnen beschrijven.

Bij elke reconstructie van een stijl worden detailtekeningen van bijvoorbeeld het stofpatroon gegeven. In aparte hoofdstukken wordt bovendien nader ingegaan op onderdelen als kappen, sieraden en schoeisel.

In historisch opzicht ontbreekt nog het een en ander. In het begin van het boek wordt terecht opgemerkt dat kleding iets zegt over de drager ervan. (9) Het boek is echter eerder te beschouwen als een stijlgeschiedenis dan als een sociale geschiedenis. De vissers die de kleding dragen, zijn anonieme personen. Het is echter juist de bedoeling dat de mensen een echt gezicht

krijgen. Er moet kortom nog onderzoek worden verricht naar de mens áchter de dracht. Hierbij zijn ook verschillen tussen kust (vissers) en land (boeren) van belang, die verder reiken dan alleen verschil in rijkdom. Het boek verschaft evenwel een uitstekende visuele basis voor nader historisch onderzoek.

Cristel Stolk

W. Wennekes, T. Broekmans, *Het boek van Hengelo 1802-2002. Kroniek van een industriestad* (Hengelo: Broekhuis, 2002, 306 blz., ISBN 90 70162 377).

Dit fraai uitgevoerde jubileumboek is uitgegeven naar aanleiding van het tweehonderdjarig bestaan van de gemeente Hengelo op 1 mei 2002. Journalist Wim Wennekes kreeg begin 2000 van de gemeente Hengelo de opdracht de geschiedenis van de stad te beschrijven. Wennekes overleed echter halverwege zijn opdracht, in 2001, waarna zijn echtgenote Trix Broekmans werd verzocht het boek te voltooien.

De lezer wordt in 23 korte hoofdstukken op de hoogte gesteld van de vele veranderingen die zich in de twee eeuwen, sinds Hengelo in 1802 op eigen benen kwam te staan, hebben voorgedaan. In het eerste hoofdstuk, waarin wordt ingegaan op de vroege geschiedenis van Hengelo, leren we dat de basis voor de textielnijverheid al door boerenwevers in de Karolingische tijd werd gelegd. Tussen de daaropvolgende elf chronologische hoofdstukken in, worden in aparte hoofdstukken belangrijke gebeurtenissen of onderwerpen uit een bepaalde periode beschreven.

Bestuurlijke ontwikkelingen, sociaal-economische en demografische gegevens, maar ook het culturele leven worden in deze uitgave op adequate en boeiende wijze onder de aandacht van de lezer gebracht. Ook de fabrikanten en de inwoners worden niet vergeten. Zo is hoofdstuk 5 gewijd aan de grondlegger van de Hengelose metaalindustrie, Charles T. Stork. De in 1822 te Oldenzaal geboren Stork, die zich al op veertienjarige leeftijd ‘werkgever’ mocht noemen, vestigde zich in 1855 in Hengelo. Mooi en informatief zijn de in de biografische schets opgenomen citaten uit door Stork in 1861 aan zijn vrouw geschreven brieven. De namen van Charles T. Stork, die van zijn broers en hun zonen worden overigens nog vele malen in deze publicatie genoemd. Gezien hun betekenis voor deze industriestad is dat niet verwonderlijk.

Hoofdstuk 19, ‘Hengelo in oorlogstijd: verwoesting en verzet’, is met 28 bladzijden het langste hoofdstuk van dit boek. Aan de verzetsdaden van ‘dwarse inwoners’, onder wie burgemeester Van der Dussen en dokter H. Hartstra, wordt evenals aan de gevolgen van de bombardementen waardoor Hengelo werd getroffen, uitgebreid aandacht geschonken. Daarnaast wordt in aparte kaders aandacht besteed aan de april/mei-staking van 1943 en aan de geschiedenis van de joodse gemeenschap in Hengelo.

De teloorgang van de Nederlandse textielindustrie kostte in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw duizenden arbeiders hun baan. Ook de jaren tachtig waren volgens de auteurs magere jaren. Niet alleen grote industrieën kwamen met slechte berichten naar buiten, ook de gemeente zelf moest als gevolg van oplopende

tekorten, drastisch saneren. De inwoners werden er niet vrolijk van. Acties waren het gevolg. Deze voor de stad en haar inwoners zo belangrijke gebeurtenissen worden dan ook door de auteurs op de voet gevolgd.

Het boek van Hengelo 1802-2002 moet voor de inwoners, mede door de zeer vele foto's waarmee het boek is geïllustreerd, een feest van herkenning zijn. De in het laatste hoofdstuk beschreven pogingen om Hengelo met Enschede te laten fuseren, zullen de Hengeloërs nog

vers in het geheugen liggen. Maar er kwam geen Dubbelstad en ook geen Twentestad, want de inwoners, die niets in een fusie zagen, kwamen massaal in opstand en wonnen de onafhankelijkheidsstrijd. Door middel van een bij de tweede poging gehouden referendum liet 92,1% van de inwoners weten tegen Twentestad te zijn. Actie voeren en in opstand komen heeft, aldus de auteurs, echter nooit in de aard van de Hengeloërs gelegen. Een en ander was het gevolg van het beleid van de ondernemers. Fabrieksdirecteuren hadden ook oog voor de sociale kanten van het bestaan. Toen machinefabriek Stork in 1968 het honderdjarig bestaan vierde, kon het bedrijf op een stakingsvrije eeuw terugkijken.

Niet iedere Hengeloër zal echter bekend zijn met het feit dat Gerrit Derk Raedt met 38 dienstjaren de langst regerende burgemeester van Hengelo is geweest (1846-1884). Of, dat Gerrit Bennink in 1885 de Democratische Textielarbeidersvereniging 'Vooruit' oprichtte. Wie weet nog, dat de eerste neger die zich in 1923 in Hengelo vestigde, Joseph Silvester heette, en dat hij zijn brood verdiende door op de markt tandpasta en geneesmiddelen te verkopen, om maar een paar wetenswaardigheden te noemen, waarmee dit jubileumboek vol staat.

Het boek van Hengelo 1802-2002 is dan ook, zeker voor de inwoners van Hengelo, een zeer interessant boek. Helder en duidelijk geschreven, zeer informatief, mooi vormgegeven en rijkelijk geïllustreerd.

Rita Hooijschuur

Th. von der Dunk, *Een kathedraal voor Amsterdam. De voorgeschiedenis van de Mozes en Aäronkerk aan het Waterlooplein* (Zutphen: Walburg pers, 2003, 112 blz., €13,50, ISBN 90 5730 226 8).

Op 4 augustus 1830 werd een eindrapport ingediend bij koning Willem I aangaande de bouw van een kathedraal op de Nieuwmarkt te Amsterdam, ter plaatse van de Waag. Een paar weken later begon de Belgische opstand, waardoor de plannen voor oprichting van een bisschopszetel te Amsterdam en de daarvoor benodigde kathedraal op de lange baan werden geschoven. Van uitstel kwam afstel. Thomas von der Dunk vond de geheime bouwplannen voor de kathedraal in de archieven van het voormalig ministerie voor katholieke eredienst en schreef aan de hand daarvan een beknopte monografie.

In twee hoofdstukken behandelt hij de consequenties van het concordaat van 1827 voor de stad Amsterdam - de stad werd na enige twijfel aangewezen tot bisschopszetel - en de inspiratiebronnen voor het kathedraalontwerp van stadsbouwmeester Jan de Greef. Het neoclassicistische ontwerp voor de kathedraal, dat onuitgevoerd bleef, zou enkele jaren later nog als uitgangspunt dienen bij de bouwplannen voor de rooms-katholieke parochiekerk van St. Antonius van Padua, ofwel de Mozes en Aäronkerk aan het Waterlooplein te Amsterdam. De relatie tussen de ontwerpen komt in een epiloog aan de orde.

Het concordaat van 1827, waarmee men het bestuur van de rooms-katholieke kerk in Nederland beoogde te herstellen, voorzag in de oprichting van twee bisschopszetels. Voor boven de rivieren viel de keuze op Amsterdam, omdat men hoopte dat een

bisschop in zo'n grote stad nooit erg invloedrijk zou kunnen worden. Maar er moesten natuurlijk wel een kathedraal, een seminarie, en een bisschoppelijke woning komen. Aardig is de beschrijving van het zoeken naar geschikte lokaties. Zo heeft men de Oranje-Nassaukazerne nog op het oog gehad voor bisschoppelijk paleis, kapel en kerk met bijbehorende tuinen! Er werd besloten tot nieuwbouw voor de kathedraal, omdat geen van de bestaande gebouwen of kerken aan de vereisten kon voldoen.

Het ontwerp werd gemaakt door een protestantse Hollandse architect, die geen ervaring had met de bouw van kathedralen; maar dat had op dat moment bijna niemand in het post-Napoleontische Europa. Het is dus niet overbodig dat is nagegaan uit welke inspiratiebronnen de architect kon putten. Onder andere zijn de bibliotheek van Publieke Werken en de opleiding van De Greef, die hier te lande niet veel voorstelde, onderzocht. Het ontwerp van De Greef wordt vergeleken met bestaande kerken en bouwtekeningen. De verwijzingen (niet altijd foutloos) naar afbeeldingen verderop in het boek, zijn onontbeerlijk. De conclusie van de schrijver is dat de hoofdopzet, 'een kruisbasiliek met kooromgang en twee torens' (46), teruggaat op de kathedraal van de Franse gotiek. Het inwendige zou verwijzen naar de vroegchristelijke basiliek. Vooral de voorgevel met een groot halfrond venster boven een portico en twee torens, toen nog zeldzaam in Nederland voor een neoclassicistische kerk, verraadt een grote contemporaine Franse, en zelfs Italiaanse invloed.

De relatie met het ontwerp voor de parochiekerk van St. Antonius van Padua ligt niet meteen voor de hand. De wordingsgeschiedenis van dat plan is onbekend. Maar Von der Dunk weet toch aannemelijk te maken dat het ontwerp voor de kathedraal uitgangspunt is geweest, en dat bewijzen ook een bijlage en de overeenkomsten in de bouwplannen zelf. Van een verbetering kon geen sprake zijn. De schrijver merkt over het ontwerp van de kathedraal al op: 'de projecten van de Fransen waren veel te groot(s), te gecompliceerd en daarmee te duur om voor De Greef echt als uitgangspunt te kunnen dienen, zijn creatie kon niets anders worden dan een provinciaals aftreksel van de megalomane visioenen van het pre- en post-revolutionaire Parijs.' (47) Voor de Mozes en Aäronkerk werd het allemaal nog minder, al was het alleen al omdat deze parochiekerk niet zo groot behoefde te worden als een kathedraal. Toch is het één van de belangrijkste neoclassicistische kerken in Nederland geworden.

Dit boek omvat een zeer degelijke notenlijst, de bewuste bijlage, 33 afbeeldingen van kerken en ontwerpen, waaronder die van de kathedraal en van de Mozes en Aäronkerk, registers op gebouwen en personen en verder een lijstje met afkortingen van geraadpleegde archieven. Nog een vermeldenswaardig feit uit *Een kathedraal voor Amsterdam* is dat de Duitse historicus Niebuhr een rol speelde bij het zoeken naar een geschikte bisschop voor Amsterdam. Dat het boek ook informatief is over de positie van de katholieke kerk in Nederland aan het begin van de negentiende eeuw, behoeft geen betoog.

Martha Catania-Peters

J. Janssens, *De Belgische natie viert. De Belgische nationale feesten, 1830-1914* (Symbolae. Facultatis litterarum Lovaniensis. Series B XXVI. Leuven: Universitaire pers Leuven, 2001, xii + 269 blz., €30,50, ISBN 90 5867 175 5).

Nationale feestdagen, vieringen en allerhande herdenkingen kunnen zich sinds geruime tijd in een aanzienlijke wetenschappelijke belangstelling verheugen. De

jonge Leuvense historicus Jeroen Janssens onderzoekt in zijn boek hoe België tussen 1830 en 1914 zijn nationale feestdag(en) vierde. Tijdens deze lange periode werden de feesten niet altijd op dezelfde dag(en) gevierd, en de keuze van de datum was revelerend voor de wijze, waarop de viering werd ingevuld. In juli 1831 besliste het Nationaal Congres, de grondwetgevende vergadering, dat de opstand tegen Nederland voortaan in september zou worden herdacht. Aanvankelijk ging de grootste aandacht naar de opstand en de 'martelaren', en de algemene sfeer was opvallend anti-Hollands. Het feest in de hoofdstad Brussel moest aan het binnen- en vooral aan het bui-

tenland bewijzen dat er een hecht nationaal bewustzijn aanwezig was in de nieuwe staat. De auteur blijft trouwens opvallend kort over het feit dat de overlevingskansen van België aanvankelijk niet hoog werden ingeschat. De Franse dreiging in 1848 gaf het nationaal gevoel en ook de feesten, die intussen nogal routineus verliepen, een nieuw élan. De heropleving bleek evenwel van korte duur, en ondanks de slechte verstandhouding met het Frankrijk van Napoléon III bleef een nieuw réveil uit. De voorspelbare programmering werkte de verstarring van de feesten verder in de hand.

In de loop van de jaren 1860 en 1870 verdwenen *De Stomme van Portici* en de martelaren voorgoed naar de achtergrond. De veteranen van 1830 waren dood of hoogbejaard. De nationale feestdag beklemtoonde de realisaties en successen (de liberale grondwet, de industrialisatie, de spoorwegen) van de moderne natiestaat België. Het was dan ook niet toevallig dat in 1880, naar aanleiding van de vijftigste verjaardag van de onafhankelijkheid, de nationale feesten werden verplaatst van september naar augustus. In 1890 werd beslist de nationale feestdag voortaan op 21 juli te vieren. Op deze dag, anno 2004 nog altijd de nationale feestdag, wordt de eedaflegging van Leopold I als koning der Belgen herdacht.

Naarmate na 1870 de buitenlandse dreiging verminderde, weerspiegelden de feesten in toenemende mate de binnenlandse politieke agenda. Vooral de tegenstelling tussen katholieken en antiklerikalen, de dominante politieke breuklijn in de negentiende eeuw, bepaalde het uitzicht van de feesten. Zo zaten de Jubelfeesten van 1880 volledig in de greep van de eerste schoolstrijd, die tussen 1878 en 1884 met grote heftigheid werd uitgevochten.

Ook de onenigheid over de data voor de feesten weerspiegelde de partijpolitieke en ideologische strijd. Bij de septemberfeesten stonden de revolutie en de onafhankelijkheid, zeg maar de grondwet en de liberale vrijheden, centraal, wat betekende dat zij werden geassocieerd met een ‘liberale’ invulling. De nationale feestdag van 21 juli legde de nadruk op het pact tussen de koning en de natie, en beklemtoonde in tweede instantie de rol van het katholicisme als pijler van de Belgische eigenheid.

Bij de parlementsverkiezingen van 1884 heroverden de katholieken de parlementaire meerderheid, maar de liberalen waren niet van plan de strijdbijl te begraven. Op dat moment leek de kloof tussen katholieken en liberalen de Belgen, of althans het ‘gepolitiseerde’ deel van de bevolking, veel dieper te verdelen dan de opkomende taal- of sociale tegenstellingen. Maar de ideologische verdeeldheid vormde geen bedreiging voor België, want zij stelde de nationale eenheid nooit in vraag.

Jeroen Janssens besteedt bijna uitsluitend aandacht aan de feestelijkheden in Brussel. Aangezien deze feesten Belgen uit alle provincies en sociale lagen naar de hoofdstad wilden lokken, werden zij gesubsidieerd door de nationale overheid en presenteerden zij een ambitieus programma. De auteur beperkt zich grotendeels tot een wat brave beschrijving van de ‘vermakelijkheden’, de monumenten, beelden en schilderijen, de (gelegenheids)liederen en hymnes en de versiering van gebouwen, pleinen en straten. Het is een beetje jammer dat iedere vergelijkende dimensie - met de provincie, maar ook met andere feesten en herdenkingen - ontbreekt. Een bijzonder moeilijk te beantwoorden vraag is of de feestvierders naar Brussel kwamen om te ‘laten zien dat ze Belg zijn’, of gewoon ‘omdat het feest is’, en de auteur houdt zich in dezen veiligheidshalve op de vlakte.

Bij het lezen van het boek bekruipt de lezer een sterk ‘déjà vu’-gevoel. In 2003 was 11 juli, de dag waarop de Guldensporenslag van 1302 wordt herdacht, net 30 jaar de officiële feestdag van de Vlaamse gemeenschap. De feestdag werd dan ook op passende wijze gevierd. Elf juli vormde het hoogtepunt van de elfdaagse campagne ‘Vlaanderen feest’, met gratis concerten in alle grote steden, een ‘Gulden Ontsporing’ in Brussel en een vuurwerkspektakel aan de kust.

Op het niveau van de straat, de wijk en de buurt vonden zo'n 1335 lokale vieringen plaats. Het boek van Jeroen Janssens toont alvast aan dat de veelgeroemde feestchecks van de Vlaamse overheid een lange Belgische voorgeschiedenis hebben. Meer zelfs, vandaag vertonen de Vlaamse en Belgische feestdag een merkwaardige gelijkenis. Tien dagen na de Vlaamse feestdag werd op 21 juli 2003, naar aanleiding van het tienjarig koningschap van Albert II, ook de nationale feestdag uitbundig gevierd, met een Te Deum en een militair défilé, maar ook met concerten, een tuinfeest in de tuin van het paleis van Laken, een volksbal in de Brusselse volkswijk de Marollen en het onvermijdelijke vuurwerk. En ook dit keer kwam de meerderheid van de aanwezigen vooral 'omdat het feest is.'

Maria de Waele

O. Westers, *Welsprekende burgers. Rederijkers in de negentiende eeuw* (Nijmegen: Vantilt, 2003, 525 blz., €32,90, ISBN 90 75697 93 7).

De laatste jaren is het literaire leven in brede zin vanuit cultuurhistorisch oogpunt onder de loep genomen. In het onderzoek naar bijvoorbeeld (lees)gezelschappen en tijdschriften gaat het niet langer om literaire vernieuwing of een esthetisch oordeel, maar om de sociale en culturele betekenis van deze achttiende en negentiende-eeuwse instellingen. De lijvige dissertatie van Oscar Westers over rederijkerskamers in de negentiende eeuw (in feite gaat het boek over de tweede helft van de negentiende eeuw) is een nieuwe, en belangrijke, loot aan deze stam.

In het eerste deel (Algemene aspecten van de rederijkerij) komen de doelstellingen en werkzaamheden van de rederijkerskamers aan de orde. Het gaat in het bijzonder om spreiding en herkomst van de kamers, de rederijkerspers, de rederijkersverbonden en -concoursen. In het tweede deel worden deze doelstellingen en werkzaamheden nader geanalyseerd op basis van rederijkerstijdschriften, de nagelaten archieven van de kamers en de gedrukte toneelteksten die in de kamers werden voorgedragen. Deze hoofdstukken gaan met name over het professionele en dilettantentoneel, het rederijkersrepertoire en de theorie en praktijk van de uiterlijke welsprekendheid.

De eerste negentiende-eeuwse rederijkerskamers ontstonden in de jaren 1840 in Amsterdam. De 1271 bestudeerde kamers hadden drie doelstellingen: oefening in de welsprekendheid, het aankweken van kennis over de Nederlandse letterkunde en de verheffing van het nationale toneel. Kennis van een beperkt aantal vaak voorgedragen teksten en beheersing van de voordrachtskunst behoorden tot de noodzakelijke vaardigheden van de negentiende-eeuwse burger. Het slechte imago van het nationale toneel trachtten de rederijkers te verbeteren door middel van het stimuleren van schouwburgbezoek en toneelopleidingen en door het beschaven van acteurs.

In de vervulling van deze laatste doelstelling slaagden de rederijkers niet, mede door onenigheid over de inhoud van de toneel verheffing. De rederijkers gingen zelf steeds meer toneelspelen. Door een goede voordracht en repertoirekeuze wilden ze een voorbeeld zijn voor de professionele toneelspelers, maar deze indirecte wijze van beïnvloeding werkte niet. Het resultaat was schouwburgvervanging in plaats van

schouwburgverheffing. Bovendien stond ter discussie of de burgerlijke fatsoensnormen toneelspelen, in het bijzonder met kostuums in plaats van het uniforme rokkostuum, wel toestonden. De rederijkerij richtte zich in de loop van de jaren 1850 steeds minder op de verheffing van het nationale toneel. Er werd, naast het voordragen

van teksten, steeds meer amateurtoneel gespeeld, waarbij gezelligheid voorop kwam te staan.

In het derde deel (Standenmaatschappij, politiek en religie) plaatst Westers de rederijkerij nadrukkelijk in een breder maatschappelijk perspectief. Hier ligt ook de meerwaarde van zijn dissertatie. Het begrip ‘burgercultuur’ speelt een centrale rol in zijn analyse van de rederijkerskamers. Aan de basis van de oprichting van de kamers in de jaren 1840 ligt het ideaal van een egalitaire, verbindende burgercultuur. Hierin past een houding van neutraliteit ten opzichte van politiek en religie. Hoewel in praktijk elite en middengroepen lid waren, werd cultuur gepresenteerd als algemeen toegankelijk. Deze attitude kwam ook tot uiting in de repertoirekeuze: er werd gewerkt met een beperkte canon, bijvoorbeeld Tollens' huiselijkheidspoëzie, waarin eenvoud en een verzoening met de standenmaatschappij werden gecultiveerd. Het rederijkersrepertoire droeg zo bij aan een nationaal gemeenschapsgevoel. Rond 1850 gingen de rederijkers echter zelf nieuwe toneelstukken schrijven, voornamelijk burgerlijk en historisch drama, die juist handelden over de spanningen in de standenmaatschappij. Veel toneelstukken gaven bijvoorbeeld een triomferende rol aan kantoorklerken, een nieuwe sociale groep die op deze manier waardering probeerde te krijgen. Westers duidt dit als maatschappijkritiek: de moraal van de prestatiemaatschappij, waarin individuele opwaartse sociale mobiliteit tot de mogelijkheden behoort, verwierf een centrale positie in de rederijkersactiviteiten.

Dat het karakter van de rederijkerskamers veranderde, blijkt niet alleen uit de nieuwe repertoirekeuze, maar ook uit de afkomst van de leden. Vanaf 1860 trokken de cultuur- en handelselite zich terug uit de kamers, en bleven de middengroepen alleen achter. Niet langer was sprake van een egalitaire burgercultuur, maar van een elitaire (nu buiten de kamers). Rond 1870 hadden de rederijkerskamers buiten het platteland hun standsoverschrijdend karakter verloren. Het begrip ‘burger’ kreeg langzamerhand een negatieve connotatie en was niet langer een ideaal waar middengroepen en elite samen voor streden.

Dezelfde ontwikkeling blijkt uit de toename van discussies over politieke zaken. Werd politiek rond 1850 nog uit rederijkerskamers geweerd, een decennium later werd betrokkenheid bij politiek gestimuleerd, mits men een neutrale houding aannam. Weer tien jaar later was dat veranderd: inmiddels werden de rederijkers wel geacht politieke kleur te kiezen. Ook op het gebied van de religie veranderde de houding van de rederijkers. Heerste in de kamers eerst een ideaal van neutraliteit, rond 1870 konden de rederijkers hun afkeer van rechtzinnigheid in de leer nauwelijks meer verhullen.

Daarom noemt Westers het jaartal 1860 als de belangrijkste cesuur in de geschiedenis van de negentiende-eeuwse rederijkerij en van de liberale burgercultuur in het algemeen. Hij wil deze geschiedenis echter niet alleen als verval van een burgerideaal duiden. De distinctiedrang van de rederijkers met hun nadruk op sociale mobiliteit kan ook worden gezien als organisatie en emancipatie van de (lagere) middengroepen voordat de verzuiling post vatte. Westers ziet geen overheersing van elitaire burgercultuur, zoals andere historici, maar beschrijft de periode 1860-1880 als een tijd waarin een ‘separatistische groepscultuur’ opgang doet. Al voor de daadwerkelijke verzuiling creëerden de middengroepen via de rederijkerskamers een spreekbuis. Deze studie naar rederijkerskamers heeft daarmee nieuw licht geworpen op het concept ‘burgerlijke cultuur’, in het bijzonder op de lagere burgerij.

Het zou interessant zijn dit semi-publieke verenigingsleven te vergelijken met burgerlijkheids-opvattingen in de privé-sfeer, die juist in de negentiende eeuw volgens veel historici veranderden. John Tosh en Thimo de Nijs bijvoorbeeld hebben op de annexatie van de privé-sfeer door de vrouw gewezen. Een vlucht van mannen in het verenigingsleven, alsmede een verandering in het concept van mannelijkheid, kan een effect hiervan geweest zijn. Westers heeft er echter voor gekozen de rederijkerskamers voornamelijk te vergelijken met de openbare sfeer. Hij

plaatst hen in de discussie over burgerlijke politiek, religie en verzuiling, waardoor de rederijkerskamers meer gewicht krijgen dan voorheen in de historiografie het geval was.

Willemijn Ruberg

J.Y.H.A. Jacobs, ed., *Gaandeweg aaneengesmeed. Geschiedenis van het bisdom Breda* (Nijmegen: Valkhof pers, 2003, 143 blz., €20,-, ISBN 90 5625 149 X).

Toen vorig jaar werd herdacht dat anderhalve eeuw geleden de roomskatholieke bisschoppelijke hiërarchie in ons land werd hersteld, is dat eigenlijk alleen in het bisdom Breda met nadruk gevierd. Dat is volkomen logisch want alleen dáár is in 1853 een nieuw bisdom tot stand gekomen. Het is toen gevormd uit delen van de vroegere bisdommen Antwerpen, Brugge en Gent (al eerder verenigd tot een apostolisch vicariaat). Later, in 1956, volgde nog een uitbreiding met het grootste deel van het in 1559 gestichte bisdom Middelburg, dat in 1853 bij Haarlem was gevoegd, en een klein deel van het bisdom 's-Hertogenbosch. In dit boek, een goed voorbeeld van verantwoord populariseren, geschreven door vijf kerkhistorici die - met uitzondering van de redacteur - nauwe relaties hebben met het Bredase bisdom, wordt uitvoerig op deze gecompliceerde wordingsgeschiedenis ingegaan.

Waar de eigenlijke bisdomsgeschiedenis aan de orde komt, maken de auteurs duidelijk hoe een diocees, aanvankelijk misschien bij uitstek gekenmerkt door een gesloten katholicisme, evolueerde tot een gebied dat zich manifesteerde als ‘een open katholieke leefwereld’, in sterke mate beheerst door streven naar zelfontplooiing en individuele vrijheid. (104) Daarbij wordt aandacht besteed aan vele aspecten van het kerkelijk leven, zoals de bestuursstijl van de successieve bisschoppen, de opleiding van de geestelijken en andere pastoraal werkenden, en de relatie van de kerk met het maatschappelijk leven in de breedste zin van het woord. Bij laatstgenoemd aspect valt op dat een bisschoppelijk beleid dat lang beheerst werd door angstvallige zorg voor de goede zeden en een sterke neiging tot bevoogding, steeds meer evolueerde in de richting van een streven naar verzoening van tegenstellingen en sociale bewogenheid, zoals heden ten dage wordt uitgedragen door bisschop Muskens met diens grote interesse voor de kansarmen en kanslozen in de nationale samenleving.

De auteurs manifesteren zich geenszins als lofredenaars. Zij schreven een gebruiksboek in klare taal, ook in die zin dat zij niet schromen impliciet of expliciet kritiek te uiten, zie bijvoorbeeld wat zij schrijven over de in 1980 gehouden bijzondere synode der Nederlandse bisschoppen. (108)

Een zo gedetailleerde bisdomsgeschiedenis confronteert de lezer uiteraard met diverse markante persoonlijkheden. Enkele wil ik noemen. Onder de literatoren vindt men Anton van Duinkerken en A.M. de Jong. Eerstgenoemde volgde een tijdlang de priesteropleiding van het bisdom Breda. De priester J. van den Brink, die na zijn promotie te Rome (in een tijd dat academisch gevormde priesters in de Nederlandse kerk nog zéér zeldzaam waren) voor het socialisme koos, doet door zijn levensgang denken aan zijn Belgische collega Adolf Daens. In tegenstelling tot laatstgenoemde

maakte hij zich echter mede als gevolg van een ‘hetze tegen zijn persoon’ (77) tenslotte los van de kerk.

Een uiterst curieuze figuur is de norbertijn F. Brouwers, vanaf 1837 proost van St.-Catharinadal bij Oosterhout, met zijn pathologische voorkeur voor ‘oud-christelijke vastenpraktijken.’ (57) Dat deze zieke geest zich heeft laten inspireren door de hervormers van Port-Royal komt mij zeer onwaarschijnlijk voor. Vermoedelijk is deze bewering geïnspireerd door een passage op

pagina 184 van Rogiers *Katholieke herleving*. Naar mijn idee heeft de Nijmeegse grootmeester zich op een dwaalspoor laten brengen door een zinsnede in een brochure over St.-Catharinadal en daardoor wel erg gemakkelijk uit zijn pen laten vloeien dat Brouwers van dat klooster 'een soort van 19e-eeuws Port-Royal' wilde maken.

Dit boek kan zonder meer gekenschetst worden als goed verzorgd, ook door de aanwezigheid van een uitvoerig persoonsnamenregister. Over die verzorging toch één kritische opmerking. Tot de goed gekozen illustraties behoren kleurenreproducties van geschilderde portretten van alle Bredase bisschoppen. Ik vind het jammer dat nergens de namen van de kunstenaars worden vermeld. Ook betreur ik dat niet vermeld wordt wie van de auteurs verantwoordelijk is voor welk gedeelte van deze publicatie, dan wel dat we hier te maken hebben met een feitelijke 'coproductie'.

Ph. M. Bosscher

H.T.A. Amsing, *Bakens verzetten in het voortgezet onderwijs, 1863-1920. Gymnasium, HBS en MMS in onderwijssysteem, leerplan en geschiedenisonderwijs* (Dissertatie Groningen 2002; Delft: Eburon, 2002, 416 blz., €29,50, ISBN 90 5166 892 9).

De Groningse pedagoge Hilda Amsing promoveerde in 2002 op basis van een lijvige onderwijshistorische studie van de ontwikkeling van het voortgezet onderwijs in Nederland van 1863 tot 1920. Ze ontleedde de identiteit van het gymnasium, de vijfjarige hogere burgerschool (HBS), de driejarige hogere burgerschool en de middelbare meisjesschool (MMS). De liberale minister van binnenlandse zaken J. R. Thorbecke (1798-1872) had deze drie laatste types vormgegeven in de wet op het middelbaar onderwijs (1863). Het gymnasium richtte zich naar 'de geleerde stand' en bereidde in de eerste plaats voor op universitaire studies. De HBS was bedoeld voor de hogere burgerij. Terwijl in het gymnasium de klassieke talen centraal stonden, legde de HBS de nadruk op wiskunde en natuurwetenschappen. Het programma van de driejarige HBS kwam overeen met dat van de eerste drie jaren van de vijfjarige HBS. De driejarige opleiding bood enerzijds eindonderwijs (voornamelijk voor technische en administratieve banen), maar gaf ook aansluiting op de vijfjarige HBS. Afgestudeerden van de HBS kwamen doorgaans terecht in hogere functies in handel en nijverheid. Het was de bedoeling dat zij 'de Nederlandse samenleving in technologisch opzicht (zouden) opstuwen in de vaart der volkeren.' (327) De MMS voorzag in een algemene vorming voor meisjes uit de gegoede burgerij.

Amsing toont aan dat in de door haar onderzochte periode de identiteit van deze onderwijstypes een hele verschuiving doormaakte. De hiërarchische verhouding tussen het gymnasium (behorende tot het hoger onderwijs) en het middelbaar onderwijs werd al bij aanvang door een groot deel van de politici en de schoolbesturen in vraag gesteld. In de volgende decennia werden volgens Amsing 'de bakens verzet.' De doelstellingen en leerplannen van gymnasium en HBS gingen steeds meer op elkaar lijken. De wet op het hoger onderwijs (1878) bekrachtigde deze ontwikkeling door 'moderne' vakken in te schrijven in het programma van het gymnasium en tegelijk voor leerlingen van de vijfjarige HBS de deur voorzichtig te openen naar de

universiteit. Daardoor werd dat onderwijstype - ondanks Thorbeckes keurslijf - eveneens een school voor voorbereidend hoger onderwijs. Ook de MMS, die aanvankelijk nog de vijfjarige HBS als referentiepunt hanteerde, probeerde haar identiteit na de eeuwwisseling meer bij het gymnasium te laten aansluiten. De vijf- en driejarige HBS raakten intussen van elkaar verwijderd. Eén van de verdiensten van dit boek is dat hier voor het eerst ten gronde de

identiteit van de driejarige HBS wordt gedefinieerd. In andere studies wordt immers maar al te vaak gesproken over ‘de HBS’, waarbij doorgaans enkel de vijfjarige school wordt bedoeld. Het driejarig broertje werd meestal over het hoofd gezien. Amsing maakt een duidelijk onderscheid tussen de vormingsidealen van de driejarige en de vijfjarige HBS. Dat verschil leidde in het begin van de twintigste eeuw ook tot het uiteenlopen van de lesprogramma's. De driejarige HBS werd zo meer en meer een zelfstandige middelbare school.

Thorbecke is één van de belangrijkste actoren in dit boek, maar Amsing geeft hem te veel eer door meermaals de indruk te wekken dat de categoriale en hiërarchische structuur van het middelbaar onderwijs zijn uitvinding geweest zou zijn. Door zich uitsluitend op de Nederlandse evolutie te focussen, gaat de auteur voorbij aan de grensoverschrijdende sociaal-economische en sociaal-culturele context waarbinnen het Nederlandse verhaal zich afspeelde. Immers, gelijkaardige structuren ontstonden vanaf het midden van de negentiende eeuw in diverse Europese landen. Er is een opvallende gelijkenis met het Belgische onderwijssysteem: een zesjarige humaniora, een vijfjarige beroepsafdeling (later omgedoopt tot ‘moderne humaniora’), een driejarige ‘école moyenne’. De Belgische wet van 1850 creëerde net als de Nederlandse wet van 1863 een hiërarchisch onderscheid tussen deze onderwijstypes. Net als in Nederland woedde er de volgende decennia een debat over de integratie van de ‘klassieke’ en de ‘moderne’ humaniora, in België bekend als ‘de question des humanités’, die eveneens leidde tot een zekere vorm van formele gelijkwaardigheid. Fritz Ringer beschreef een gelijkaardige evolutie in Frankrijk en typeerde dit als een ‘generalist shift’ die hij linkte aan sociale en economische factoren (Müller, Ringer & Simon, *The rise of the modern educational system*). Amsing stelt weliswaar dat ‘verschillende ontwikkelingen in de maatschappij, de wetenschap en de pedagogiek de referentiekaders van de actoren beïnvloedden’ (15), en schetst in haar eerste hoofdstuk wel de basislijnen van deze ontwikkelingen, maar laat na de handelingen van de actoren in haar volgende hoofdstukken te contextualiseren in deze gebeurtenissen.

Uit de beschrijving van de onderwijspolitieke disputen leren we veel over de vroege ontwikkeling van de middenschoolgedachte. Een belangrijke rol werd daarin blijkbaar gespeeld door de Vereniging van leraren MO. Die stelde reeds in 1883 in een motie: ‘Wij hebben behoefte aan eene school die, aansluitende aan de lagere, voorbereiding zij voor technisch en gymnasiaal onderwijs.’ (89) Terwijl op dat moment ‘technisch’ nog diende te worden verstaan als de HBS, zou diezelfde vereniging twintig jaar later een volledig nieuwe structuur uitwerken voor het voortgezet onderwijs, met een Eerste Middelbare School die een gemeenschappelijke onderbouw zou leveren voor een meer gesegmenteerde Tweede Middelbare School (ter vervanging van de vijfjarige HBS), maar ook voor technische scholen, landbouwscholen, kweekscholen (normaalscholen) en dergelijke. De subcommissie middelbaar onderwijs van de ministeriële ‘Ineenschakelingscommissie’ (1903-1910) zat op dezelfde golflengte, maar kon niet verhinderen dat de hoofdcommissie de categoriale onderwijsstructuur bestendigde. Amsing vermeldt echter niets over de rol die Casimir vervolgens gespeeld heeft in de ontwikkeling en verspreiding van het multilaterale lyceum.

Gezien de klemtoon die wordt gelegd op de geleidelijke deconstructie van de muren tussen de categoriale onderwijsvormen, is het eigenlijk jammer dat dit boek

al stopt in 1920 - hoewel, een studie over zestig jaar onderwijsbeleid en -praktijk is al een flinke brok. Die evolutie kreeg immers haar bekroning met de Mammoetwet van 1963. Die wet verving de schooltypes van 1863 door een nieuwe structuur, en creëerde een brugklas tussen lager en voortgezet onderwijs, met als doel het doorbreken van de segmentering waar de oude onderwijstypes een uiting van waren. Dat doel zou echter niet worden bereikt, en het middenschoolexperiment dat Van Kemenade een decennium later introduceerde zou ook een vroege dood sterven.
Amsing

verwijst hier kort naar (18), maar associeert de middenschool vreemd genoeg enkel met de Franse en Britse debatten over de eenheidsschool in het interbellum, terwijl het toch veel meer voor de hand liggend zou zijn om te refereren naar de Duitse 'Gesammtschule', het Franse 'collège unique', de Italiaanse 'scola media', de Britse 'comprehensive school', of het Belgische 'Vernieuwd Secundair Onderwijs' - in het kader waarvan overigens in heel het land middenscholen werden opgericht.

Naast de structurele onderwijsontwikkeling wordt via leerplanonderzoek ruime aandacht besteed aan de wijze waarop de scholen probeerden hun identiteit te profileren. Vooral het vierde hoofdstuk zal historici zeer boeien want daar hanteert Amsing op voortreffelijke wijze de leerplannen van het vak geschiedenis om de verschillen in de vormingsidealen van de schooltypen te typeren en toont ze aan welke invloed deze vormingsideaalgerelateerde verschillen gehad hebben op de inhoud van de leerboeken geschiedenis.

Amsing hanteert een vlotte pen en weet zelfs droge kost als de bespreking van leerplannen en programma's aangenaam verteerbaar te maken door er een sausje met vele citaten van beleidsmakers, pedagogen en leerkrachten over te gieten. Meer dan voorgaande historisch-pedagogische studies over dit thema schenkt Amsing bijzonder veel aandacht aan actuele 'hot topics' in de historische pedagogiek, zoals genderspecifieke problemen en de professionalisering van de lerarengroep. Via haar onderzoek van leerplannen en leerboeken weet zij bovendien een levensecht beeld te schetsen van de onderwijspraktijk in deze periode. Kortom, een zeer leesbaar boek dat ons een treffend beeld verschaft van de voorgeschiedenis van het nog steeds actuele onderwijspolitieke debat over de eigenheid en verwantschap van de diverse onderwijstypes.

B. Henkens

M. van der Burg, *'Geen tweede boer'. Gender, landbouwmodernisering en onderwijs aan plattelandsvrouwen in Nederland, 1863-1968* (Dissertatie Wageningen 2002, AAG Bijdragen XLI; Wageningen: Afdeling agrarische geschiedenis, Wageningen Universiteit, Hilversum: Verloren, 2002, 464 blz., ISBN 90 5808 593 7 (WU), ISBN 90 6550 693 4 (Verloren)).

In haar dissertatie probeert Margreet van der Burg een brug te slaan tussen de productiegerichte agrarische geschiedenis zoals die zich met name binnen de Wageningse school heeft ontwikkeld en de vrouwengeschiedenis. In haar ogen impliceerde de keuze voor een sociaal-economische benadering dat de landbouw voor de boerenstand een bestaansmiddel was en geen bestaanswijze. Over het reilen en zeilen op de boerderij kwamen we weinig te weten. Ook de vrouwengeschiedenis had een manco. Zij richtte zich met name op het leven van vrouwen in een stedelijke omgeving, waardoor in de recente geschiedenis van de Nederlandse vrouwenbeweging nimmer gerefereerd werd aan boerinnen, hun voorvecht(st)ers, noch aan initiatieven ter behartiging van hun belangen. De beeldvorming over boerinnen was ronduit negatief. In de ogen van tweede golf-feministen waren boerinnen en plattelandsvrouwen wel de meest conservatieve groep die ze zich konden voorstellen.

Om dit beeld te corrigeren concentreert Van der Burg zich op de ontwikkeling van het specifieke onderwijs voor jonge boerinnen en plattelandsvrouwen: het landbouwhuishoudonderwijs.

Het boek begint met twee hoofdstukken waarin respectievelijk de vraagstelling en de theoretische inkadering uit de doeken worden gedaan. Aan de hand van buitenlandse auteurs wordt ons duidelijk gemaakt dat een moderne, geëmancipeerde boerin niet gelijk stond met een agra-

rische vrouw die bedrijfsarbeid verrichtte. Voor een groot deel van de twintigste eeuw gold het als modern wanneer plattelandsvrouwen zich toelegden op de sociaal-culturele aspecten van de plattelandssamenleving. In de laatste decennia werd hen echter conservatisme verweten omdat zij nalieten te ijveren voor mede-ondernemerschap, een eigen bedrijfstak of een baan buitenshuis. Van der Burg wijst bijvoorbeeld op het werk van de Canadese politicologe L. Calbert die vaststelde dat feminisme te zeer verbonden was aan het politiek bewustzijn en activisme van stedelijke, goed opgeleide vrouwen om het te kunnen toepassen op agrarische vrouwen. Voor het omschrijven van het genderbewustzijn van deze groep introduceerde zij het begrip 'agrarisch feminisme'.

In hoofdstuk 3 komt Van der Burg toe aan het eigenlijke onderwerp van haar studie. Ze begint met een uitvoerige beschouwing over A.M.M. Storm-van der Chijs, de eerste en lange tijd enige vrouw die in de gelegenheid werd gesteld het woord te voeren op de jaarlijkse Landhuishoudkundige congressen. Van der Chijs - volgens Van der Burg 'algemeen erkend als 'wegbereidster' of 'baanbreekster' van de eerste feministische golf in Nederland', pleitte op deze congressen meermalen voor arbeid en scholing voor vrouwen, op terreinen 'die harer waardig zijn.' Haar pleidooien werden instemmend toegejuicht en beaamd, maar leidden niet tot actie. Haar optreden is voor Van der Burg aanleiding om uitgebreid stil te staan bij de vrouwelijke aanwezigheid tijdens de congressen. Wat de toegevoegde waarde hiervan is - met name de wijze waarop de dames werden verwelkomd - wordt niet duidelijk. Veel belangrijker voor de ontwikkeling van het vakonderwijs voor boerinnen was het optreden van J.P. Amersfoordt, die omstreeks 1880 initiatieven nam om het zuivelonderwijs voor vrouwen van de grond te tillen. Ook hij moest constateren dat de tijd nog niet rijp was.

Via de kortstondige ontwikkeling van het zuivelonderwijs in de jaren 1889-1896 (hoofdstuk 4) zijn we in hoofdstuk 5 aanbeland bij de ontwikkeling van het landbouwhuishoudonderwijs na 1900. Onder invloed van buitenlandse ontwikkelingen kwamen landbouwvoormannen tot de conclusie dat de modernisering van het landbouwbedrijf niet compleet was zonder aandacht voor het huishouden en het economische aandeel van vrouwen. Dit resulteerde in de start van experimentele landbouwhuishoudcursussen en in de oprichting van boerinnenkostscholen in Zuid-Nederland. De cursussen kenden een grote variatie in aantal uren, duur en vakkeninhoud. Niet alleen boerendochters, maar ook volwassen vrouwen bezochten de cursussen.

Een keerpunt vormde de Nijverheidsonderwijswet van 1919 (of 1921, want de wet uit 1919 werd in 1921 van kracht) waarmee het beheer van het landbouwhuishoudonderwijs werd overgeheveld van het ministerie van landbouw naar dat van onderwijs. De protesten vanuit de landbouwwereld konden niet verhullen dat de verschillen met het stedelijk huishoudonderwijs gering waren. Als reactie hierop ijverden landbouwhuishoudleraressen met succes voor de eigen identiteit. Er kwam een eigen onderwijsakte en een eigen inspectrice. Tegelijkertijd ging de discussie over het agrarisch karakter van het landbouwhuishoudonderwijs door. Na de Tweede Wereldoorlog werd de stormachtige groei tegelijk ook het naderende einde van het landbouwhuishoudonderwijs. Het aandeel boerenleerlingen liep terug en voor veel boerendochters was een toekomst in de landbouw niet meer

vanzelfsprekend. De Mammoetwet van 1968 markeerde het definitieve einde van het boerinnenonderwijs.

Ondertussen waren landbouwhuishoudleraressen ook activiteiten gaan ontplooien buiten de scholen. Van der Burg besteedt onder meer aandacht aan hun betrokkenheid bij de oprichting van dorpshuizen, aan de oprichting van boerinnenorganisaties, de huishoudelijke voorlichting en het maatschappelijk werk ten plattelande. Helaas blijft dit verhaal steken in de jaren veertig en wordt de huishoudelijke voorlichting in streekverbeteringsgebieden (jaren vijftig en zestig)

niet meegenomen. Wel komt het werk van landbouwhuishoudleraressen in ontwikkelingslanden aan bod. Waarom het woord 'ontwikkelingslanden' in de inleiding van hoofdstuk 7 voorzien wordt van de toevoeging 'zogenaamde' wordt niet duidelijk. Wordt hier gepoogd politiek correct te zijn?

Het slothoofdstuk van het boek begint met de constatering dat een geslachtsloze agrarische en plattelandsgeschiedenis voortaan als een dwaling van het verleden moet worden beschouwd. Het is de vraag of dit is vol te houden. Immers ook Van der Burg stelt vast dat het bedrijf voor alles ging en dat de belangen van de leden van het boerengezin ondergeschikt waren aan de bedrijfsbelangen. De verdienste van het boek is dat de landbouwmodernisering eens niet is beschreven van de productiekant maar dat de auteur oog heeft voor de onderlinge verhoudingen binnen het boerengezin. Haar boek eindigt met enkele aanzetten voor verder onderzoek, waaraan er ongetwijfeld nog verschillende kunnen worden toegevoegd.

Mari Smits

H. Daalder, *Gedreven en behoedzaam. Willem Drees 1886-1988. De jaren 1940-1948* (Amsterdam: Balans, 2003, 528 blz., ISBN 90 5018 615 7).

Toen de oorlog in 1940 over Nederland kwam, was Drees voorzitter van de SDAP-fractie in de Tweede Kamer, de Haagse gemeenteraad en de Provinciale Staten van Zuid-Holland en vicevoorzitter van het partijbestuur. Daarmee was hij nog lang niet de dominante figuur, die hij na 1948 als minister-president zou worden. Toch was zijn politieke en bestuurlijke ervaring al van dien aard, dat hij in de verwarde periode na de Duitse inval in de sociaal-democratische familie veel gezag had. In het beraad tussen de illegaal opererende politieke partijen en later ook tussen allerhande verzetsorganisaties zou hij, naarmate leidende figuren wegvielen, uitgroeien tot een echte spits. Van tal van overlegorganen werd hij welhaast vanzelfsprekend voorzitter. Ook maakte hij in de laatste oorlogsmaanden nog deel uit van het college van vertrouwensmannen, dat in opdracht van de regering in ballingschap voorbereidingen moest treffen voor de eerste fase na de bevrijding.

Deze 'bezettingscarrière', met een jaar gijzeling in Buchenwald, bestemde Drees voor voor een belangrijke rol in de naoorlogse politiek. Onomstreden was hij niet, want van de naar de voorgrond strevende vernieuwingsbeweging had hij geen hoge pet op, laat staan dat hij dacht aan een prominente rol van het verzet na de bevrijding. Herstel van de democratie naar de grondwettelijke regels primeerde bij hem en herschikking van het partijenlandschap wees hij af, als dat verwatering van de socialistische idealen en vormen van politiek bedrijven zou betekenen. Als representant van de oude politieke partijen formeerde hij samen met de 'vernieuwer' Schermerhorn het eerste naoorlogse kabinet, waarin hij zelf minister van sociale zaken werd. Dat bleef hij in het kabinet-Beel (1946-1948).

Gedreven en behoedzaam zijn de kwalificaties die Daalder aan de Drees van de periode 1940-1948 meegeeft. Gedrevenheid toonde Drees in het uitdragen van zijn opvattingen. Coöperatie met de Duitse bezetter riep bij hem weerzin op; voor de Nederlandse Unie had hij geen goed woord over. Aanspraken van delen van het

verzet op een prominente plaats in de politiek na de oorlog bestreed hij te vuur en te zwaard. En vernieuwingsgezinden hield hij voor dat hij het socialistisch erfgoed nooit zou verkwanselen. Behoedzaam was Drees vooral in het politieke spel zelf. Hoewel hij er radicale socialistische denkbeelden op nahield, was hij in de praktijk allesbehalve een scherpslijper. In een land van coalities, zo had hij al in de Haagse politiek

geleerd, had het geen zin de grenzen van het mogelijke te laten bepalen door eigen uitgangspunten. Als een van de weinigen in de sociaal-democratie toonde hij zich een realist en dat maakte hem daarbuiten tot een begeerde partner.

Over Drees is al zoveel geschreven, ook door hem zelf, dat Daalders boek niet meer kan verrassen. We komen een enkel nieuw detail tegen, maar het meeste is toch wel bekend. Het boek geeft ook geen aanleiding tot een nieuwe kijk. De auteur dwingt er ook niet toe, want hij beschrijft vooral. Een overbodig boek dan? Zeker niet. Als onderdeel van wat een vierluik moet worden vormt het een bouwsteen van de biografie. Er volgen nog delen over de periode tot 1940 (van de hand van Daalders medewerker J.H. Gaemers), over de Indonesische kwestie en ten slotte over het minister-presidentschap en de lange levensavond tot 1988. Als dat allemaal is verschenen, zal Daalder, zo kondigt hij aan, de balans opmaken. Het is daarom billijk het oordeel over het voorliggende deel op te schorten.

Wat voor biografie zullen we straks in handen hebben? Een lijvige, dat staat wel vast. We moeten rekenen op zeker tweeduizend pagina's Drees. Geen politicus heeft tot nu toe zo'n papieren standbeeld gekregen. Is dat niet wat veel van het goede, ook al geldt Drees voor menigeen als Nederlands grootste staatsman? Men kan er verschillend over denken. De ware liefhebber van het genre kan het in ieder geval nooit genoeg zijn, als de biografie maar goed gecomponeerd en prettig leesbaar geschreven is. Met Daalders Drees-biografie zal hij volop aan zijn trekken komen. Dat staat ook vast.

Interessanter is de vraag naar de aard van de biografie. In de inleiding van het voorliggende deel beklemtoont Daalder dat het gaat om een politieke biografie. Op zich is deze aanduiding weinig richtinggevend, behalve dan dat het levensverhaal van een politicus zal worden verteld. Over de wijze waarop dat zal gebeuren zegt zij niets. Nog afgezien ervan dat een politieke biografie zich niet per definitie hoeft te beperken tot het politieke leven van de politicus, zijn tussen een simpel feitenrelaas en de door sommigen als ideaal beschouwde ‘psycho-biography’ tal van varianten denkbaar. Er kan naar vele ‘politieke’ biografieën worden verwezen, waarin met meer en minder succes is gepoogd de hele mens van de politicus neer te zetten.

Daalder is op dit punt karig met zijn verantwoording. Met de aankondiging dat zijn biografie, althans dit deel, handelt over het politieke leven van Drees, doet hij zichzelf onrecht. Al lezende stel ik vast dat Daalder in weerwil van zijn aankondiging ons, voor zover de documentatie dat toelaat, de hele Drees wil geven, buitenkant en binnenkant, ook van het niet-politieke deel van diens leven. Regelmatig betreedt hij het voor de biograaf lastige terrein van het private en poogt hij, zonder in de valkuil van de psychologiserende biograaf te vallen, greep te krijgen op de samenhang tussen privé en publiek. Dat lukt voor de oorlogsjaren meer dan voor de periode 1945-1948, omdat de voor dit doel onmisbare bron, correspondentie van en met het thuisfront, voor de bezettingstijd rijkelijker vloeit dan voor de tijd erna.

Daalder is door Drees zelf gevraagd diens biografie te schrijven. Maar deze biografie-inopdracht zal getuige dit deel geen heiligverklaring worden. Al is bewondering voor Drees aanwezig, Daalder bewaart voldoende afstand van zijn ‘opdrachtgever’ om de plicht van de wetenschap - kritisch onderzoek - na te komen. Hij onderscheidt zich met ambachtelijke degelijkheid in de zin van opschrijven van wat met verifieerbare bronnen kan worden aangetoond; van voor opwinding bij de

lezer zorgende speculaties houdt hij zich ver. Daarmee krijgt Drees de biografie, die hij zich gewenst zal hebben.

J. Bosmans

H. Buiting, *De Nieuwe Tijd. Sociaaldemokratisch maandschrift 1896-1921. Spiegel van socialisme en vroeg communisme in Nederland* (Amsterdam: Aksant, 2003, 718 blz., ISBN 90 5260 067 8).

De initiatiefnemers van het tijdschrift *De Nieuwe Tijd*, dat verscheen tussen 1896 en 1921, kwamen voort uit de jonge en veelbelovende Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) van 1894. Het blad stelde de opkomende sociaal-democratische beweging in staat de belangrijkste maatschappelijke vraagstukken en politieke strategieën uit die tijd te analyseren en de marxistische opvattingen daarover verder uit te werken. In het blad overheersten de opvattingen van de linkervleugel, maar ook de anderen kwamen erin aan het woord. Dat het debat de politieke grenzen van de partij kon overschrijden, kwam omdat het blad een eigen juridische positie had die een te strakke sturing door de partij voorkwam. De vroege tegenstelling tussen sociaal-democraten en communisten in Nederland, die in 1909 tot een scheuring van de SDAP leidde, stimuleerde zowel het nadenken als het debat. *De Nieuwe Tijd* oriënteerde zich na de scheuring op de Sociaal-Democratische Partij (SDP), de voorloper van de communistische partij. Gezien de ontwikkeling van het debat tussen het grote aantal auteurs van betekenis is de ondertitel van Buitings boek 'spiegel van socialisme en vroeg communisme in Nederland' fraai gekozen. Het aantal abonnees ontwikkelde zich van 350 in het eerste jaar tot 700 in 1909, ruim 600 in 1916 en ongeveer 800 in 1921. Het blad werd vooral gelezen door (semi) intellectuelen en mensen uit de middengroepen en nauwelijks door arbeiders. Wie over de betreffende periode iets wil weten, heeft met *De Nieuwe Tijd* een 'Fundgrube' beschikbaar. Ik heb er zelf ten behoeve van de levensschetsen voor het *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* (1986-2003) veelvuldig gebruik van gemaakt. Buiting op zijn beurt gebruikt weer de nodige schetsen uit het *Biografisch woordenboek*. De ontsluiting van het blad is vergemakkelijkt door een alfabetisch 'Register van artikelen verschenen in *De Nieuwe Tijd* 1896-1921', samengesteld door Ger Harmsen en Joke van Dijk. Dit register is aanwezig op het Internationaal instituut voor sociale geschiedenis in Amsterdam, maar wordt door Buiting jammer genoeg niet genoemd. Zelf geeft hij een nuttige lijst van pseudoniemen en initialen, (tabel 2)

De Nieuwe Tijd heeft eerder de belangstelling van sociologen getrokken in verband met de ontwikkeling van de sociologie en de Marx-receptie in Nederland (Marianne Grunell in *Amsterdams sociologisch tijdschrift* (1976) afl. 4; Bertus Mulder in *Tweede jaarboek voor het democratisch socialisme* (1980)). Buiting sluit hierbij in zekere zin aan door bij zijn analyse van het blad zes thematische gebieden te onderscheiden: 1) marxisme en marxistische economie in de nationale context; 2) de houding tegenover de Nederlandse samenleving (parlement, kiesrecht, burgerlijk kamp, kerk, godsdienst, school en anarchisme); 3) de internationale sociaal-democratie (met thema's als revisionisme, reformisme, kolonialisme, imperialisme, militarisme, wereldoorlog en revolutie); 4) sociale verhoudingen (toestanden, sociale wetgeving, vakbeweging en coöperatie); 5) kunst en literatuur (kunst- en cultuurpolitiek); en 6) huwelijk, gezin en seksualiteit (met aandacht voor feminisme, vrouwenarbeid en prostitutie). Daarnaast onderkent hij vijf perioden: 1896-1900 (leerschool der sociaal-democratie), 1901-1909 (marxistische hoogtij en sociaal-democratisch schisma), 1910-1913 (in de schaduw van de wereldoorlog), 1914-1918 (oorlog en

revolutie; constituering van links-marxisme en communisme) en 1919-1921 (ondergang van het blad). In tabel 6 is te vinden hoeveel pagina's aan de verschillende rubrieken in de vijf perioden is besteed. De twee topauteurs in het blad waren W. van Ravesteyn jr. en Henriëtte Roland Holst (met respectievelijk 1974 en 1942 pagina's), gevolgd door Franc van der Goes (1539 pagina's) en Pieter Wiedijk (1156 pagina's). Willem

Vliegen bracht het niet verder dan 503 pagina's, David Wijnkoop tot 373 en Herman Heijermans jr. tot 273 pagina's. De laatste mocht van de redactie aanvankelijk niet meedoen omdat zijn seksueel getinte realistische stukken, zoals de Bordeelschets over een hoer die syfilis had opgelopen, wanbegrip bij de arbeiderslezers zouden kunnen opwekken én omdat een opbouwende verwijzing naar de socialistische toekomst ontbrak. Tegelijk kon de redactie de betekenis van Heijermans, die een eigen blad oprichtte dat kortstondig bestond (*De Jonge Gids*), niet ontkennen. Het kwam tot een compromis over deelname.

Buiting, die gewend is dikke boeken te schrijven met veel details (zijn dissertatie uit 1989 over het ontstaan van de SDP - *Richtingenstrijd in de SDAP* - telde 960 pagina's), heeft zich, wanneer men bedenkt dat *De Nieuwe Tijd* in totaal ruim 20.000 pagina's omvatte, duidelijk ingehouden, ook wat het notenapparaat betreft. De keuze voor de thema's is in dit verband een goede geweest en geeft ook aan waar de kracht van het boek ligt. Wie wil weten hoe in socialistische kring begin twintigste eeuw over bepaalde onderwerpen werd gedacht, vindt hier de opvattingen en onderlinge debatten (met nog steeds de nodige details). *De Nieuwe Tijd* ging uiteindelijk ten onder aan de spanningen die optraden tussen de verwachtingen van de redacteuren van het nieuwe Rusland na de revolutie van 1917 en de eigen belangen van de Sovjetstaat die allengs de overhand kregen. De strijd die tot de ondergang leidde, ging gepaard met een toenemende invloed van de CPN op *De Nieuwe Tijd*. Het besluit om het blad op te heffen ging uit van de Komintern en werd kracht bijgezet door de partij. De ruimte voor een minder gebonden blad was voorbij, zoals ook bleek uit de mislukte poging van Gorter het blad opnieuw op te richten.

Bob Reinalda

M. Eickhoff, *De oorsprong van het 'eigene'. Nederlands vroegste verleden, archeologie en nationaal-socialisme* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2003; Amsterdam: Boom, 2003, 438 blz., €25,-, ISBN 90 5352 935 7).

In tegenstelling tot historici, die zich al sinds mensenheugenis met de grondslagen van hun vak bezighouden, hebben Nederlandse archeologen nog maar weinig aan reflectie op het eigen vakgebied gedaan. Tot voor kort was de geschiedenis van de archeologie nog een overwegend witte vlek. Pas de laatste jaren komt hierin enige tekening. In 2002 verscheen - twintig jaar nadat J. Ayolt Brongers er aan begonnen was - de biografie van Cas Reuvens, de man die aan het begin van de negentiende eeuw aan de wieg stond van de professionele archeologiebeoefening in Nederland. In de laatste maanden van 2003 verschenen er twee belangwekkende boeken over de geschiedenis van de Nederlandse archeologie. De wetenschapsjournalist Theo Toebosch liet met *Grondwerk. 200 Jaar archeologie in Nederland* het eerste overzichtswerk over de ontwikkelingsgang van de Nederlandse archeologie het licht zien. Ruim een maand eerder verdedigde de historicus Martijn Eickhoff aan de Universiteit van Amsterdam zijn proefschrift *De oorsprong van het 'eigene'*.

Martijn Eickhoff heeft in dit boek zijn vleugels wijd uitgeslagen. Hoewel de titel van het boek de suggestie wekt dat de auteur zich vooral geconcentreerd heeft op de wijze waarop Nederlandse archeologen gereageerd hebben op de belangstelling van de nazi's voor hun werk, biedt het boek veel meer dan dat alleen. *De oorsprong van het 'eigene'* laat zich lezen als een geschiedenis van de wijze waarop in Nederland professionele archeologen vanaf het eind van de negentiende tot halverwege de twintigste eeuw hun vak uitgeoefend hebben. Om die reden

begint het boek dan ook met een in 1896 door A.E.J. Holwerda in Leiden uitgesproken rede, die de opmaat was van een reveil van de archeologiebeoefening. Later groeide diens zoon J.H. Holwerda uit tot een van de belangrijkste spinnen in het archeologische web. Van 1919 tot 1939 was hij directeur van het met de Leidse universiteit gelieerde Rijksmuseum voor oudheden in Leiden. Holwerda was gevormd in een klassiek-humanistische kennistraditie: voor hem begon en eindigde alles met de klassieke Oudheid. Ook het in Nederland gevonden archeologisch materiaal werd vanuit dat perspectief bestudeerd. Omdat het Leidse museum in die jaren de enige instelling was die een opgravingsbevoegdheid had, was Holwerda regelmatig in den lande aan het graven. Bij het verklaren van de aangetroffen verschijnselen sloeg, zo weten we nu, zijn fantasie wel eens op hol. Het meest bekende voorbeeld is zijn koepelgraftheorie. In de talloze in Nederland aangetroffen grafheuvels zag hij een nauwe verwantschap met de Myceense koepelgraven.

De grote tegenstrever van Holwerda jr. was de Groningse domineeszoon A.E. van Giffen, die rond 1915 enkele jaren als conservator aan het Rijksmuseum voor oudheden was verbonden en vervolgens in het voor hem opgerichte Biologisch-Archeologisch Instituut in Groningen aan de slag kon. Van Giffen, gepromoveerd in de plant- en dierkunde, was empirisch ingesteld. Als bioloog had hij geleerd op zoek te gaan naar feiten en als archeoloog deed hij niet anders. Zijn methode laat zich samenvatten als een systematische classificatie van direct waarneembare archeologische verschijnselen. Behalve een volstrekt andere wetenschappelijke vorming en een verschillende benadering van het vak, waren conflicten uit hun gezamenlijke Leidse periode (1913-1917) er de oorzaak van dat Holwerda en Van Giffen in de meest letterlijke zin elkaars rivalen waren. Nooit zouden ze beiden gelijktijdig in hetzelfde overlegorgaan of adviescollege zitting willen nemen. Omdat zij hun vijandschap ook op hun leerlingen overdroegen, was er tot het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog sprake van een Leidse en een Groningse School. Deze rivaliteit had, zo maakt Eickhoff omstandig duidelijk, grote gevolgen voor de archeologie.

Zeker toen in het interbellum veel pogingen werden ondernomen om de ‘volksgeest’ in archeologische vondsten te ontdekken. Zowel Holwerda, Van Giffen als A.W. Byvanck (de derde wetenschapper die in dit boek een hoofdrol krijgt toebedeeld) waren op zoek naar kennis van en inzicht in de etnische en raciale samenstelling van het Nederlandse volk. Het gevolg van deze aandacht was dat ‘het begin’ van de vaderlandse geschiedenis steeds verder terug in de tijd gesitueerd kon worden. Terwijl P.J. Blok in 1892 in het eerste deel van zijn achtdelige *Geschiedenis van het Nederlandsche volk* de vaderlandse geschiedenis nog met de Franken, Friezen en Saksen kon laten beginnen, duurde het niet lang voordat onomstotelijk vaststond dat dit begin ergens in het Neolithicum gezocht moest worden.

Met hun zoeken naar de etnisch-raciale identiteiten van de vroegste bewoners van ons land (waarbij de hunebedbouwers en de klokbekervolkeren speciale aandacht kregen), sloten de archeologen zich aan bij een veel bredere publieke en wetenschappelijke belangstelling voor het vraagstuk van etniciteit. Ook anderen, zoals volkskundigen, geografen, sociografen en fysisch antropologen hebben zich uitvoerig met de vraag beziggehouden op welke wijze cultuurverschillen binnen Nederland etnisch verklaard konden worden.

Eickhoff maakt op overtuigende wijze aannemelijk dat de opkomst van het nationaal-socialisme in Duitsland - een land waarop Nederlandse archeologen, Van Giffen voorop, van oudsher hun blik gericht hadden en waarmee intensief werd samengewerkt - in dit opzicht geen breuk betekende, maar dat er eerder van continuïteit sprake was. Na 1933 was er in Duitsland een ruimere belangstelling voor de archeologie. Dat deze (mede) een politiek doel diende, stoorde slechts een enkeling. Van medewerkers van de SS-Ahnenerbe stonden tot ver

na het einde van de Tweede Wereldoorlog hun hoge wetenschappelijke gehalte en hun drijfveren niet ter discussie.

Na de uitvoerige schets van de goede verstandhouding tussen Nederlandse en Duitse archeologen, is het voor de lezer niet verrassend dat er zich met de Duitse bezetting geen fundamentele koerswijziging voordeed. Omdat er vakinhoudelijk weinig redenen waren om niet met de Duitsers samen te werken, stelden de meeste Nederlandse archeologen zich loyaal op. Eickhoff beschrijft (en beoordeelt) hun handel en wandel niet op een obligate wijze. Dus geen etiketten met 'goed' of 'fout'. De Duitse bezetter heeft het de Nederlandse archeologen overigens ook niet overdreven moeilijk gemaakt. Zij had aanvankelijk alle vertrouwen in, zoals Eickhoff dat noemt, de zelfnazificatie van de Nederlandse archeologie. Toen dat niet het gewenste resultaat opleverde, heeft zij de Nederlandse vakbroeders niet willen dwingen. Niet onbelangrijk was dat de Duitsers Van Giffen als de beste opgraver van Europa beschouwden. Er was uiteindelijk maar één archeoloog die zich volledig voor het karretje van de Duitsers liet spannen. In plaats van dit feit uit te vergroten, besteedt Eickhoff meer aandacht aan de omstandigheden waaronder de archeologen toen bepaalde keuzes moesten maken.

De drang om de ontwikkelingen in de juiste context te plaatsen en zoveel mogelijk nuances aan te brengen, heeft een gedegen boek als eindresultaat. Maar deze drang tot volledigheid heeft ook zijn schaduwkanten. Eickhoff is zoveel belangwekkende zaken op het spoor gekomen dat hij de worsteling met het vraagstuk van de ordening niet helemaal tot een goed einde heeft gebracht. De driedeling van het boek is niet zo gelukkig: in deel I worden de drie toonaangevende archeologen besproken (Holwerda, Van Giffen en Byvanck), deel II heeft als titel 'archeologie en maatschappij' en het derde luik heet 'archeologie en nationaal-socialisme'. Omdat de drie hoofdrolspelers uit het eerste deel later steeds opnieuw opduiken en de grenzen tussen het thema van deel II en deel III flinterdun zijn, ligt het risico van herhalingen overal op de loer. Met een andere opzet had het boek moeiteloos honderd pagina's dunner kunnen worden zonder dat het verhaal eronder zou hebben geleden. Herhalingen dragen nog een ander risico met zich mee: slordigheidjes. Om deze opmerking te staven citeer ik twee passages die duidelijk niet met elkaar stroken. 'In de tweede helft van de jaren dertig werd hiertoe door de aan de NSB-gelieerde organisatie Der Vaderen Erfdeel het tijdschrift *De Wolfsangel* ingezet, later hernoemd tot *Der Vaderen Erfdeel*. Nadat Der Vaderen Erfdeel in de zomer van 1940 de naam Volksche Werkgemeenschap kreeg en als zodanig een SS-organisatie werd, poogde men het 'volksche' besef te verspreiden via de nieuwe tijdschriften *Volksche Wacht* en *Hamer*.' (158) Op bladzijde 241 staat over ditzelfde onderwerp het volgende te lezen: 'Bij de verbreiding van het 'volksche' nationaal-socialisme nam Der Vaderen Erfdeel het voortouw. ... De stichting gaf vanaf mei 1938 het tijdschrift *Der Vaderen Erfdeel* uit, dat ... vanaf juli 1939 verscheen als de *Volksche Wacht*.' Goed, ik geef het toe, het zijn details, maar in dit verband niet onbelangrijke kleinigheden. Maar voor de archeologen van driekwart eeuw geleden zouden ze - indien gemaakt door iemand uit het 'verkeerde' kamp - voldoende zijn geweest voor het oplaaien van een stammenstrijd. In dat opzicht waren deze archeologen echte nazaten van 'hun' Germaanse voorvaderen.

Cor van der Heijden

J.W. Schot, e.a., ed., *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw,* VII, *Techniek en modernisering. Balans van de twintigste eeuw* (Zutphen: Walburg pers, 2003, 372 blz., €39,95, ISBN 90 5730 070 2).

Met het verschijnen van deel zeven is de serie Techniek in Nederland in de twintigste eeuw

(TiN20) afgesloten. TiN20 is gedragen door de Stichting historie der techniek (SHT), gefinancierd door tal van instellingen en bedrijven, en uitgevoerd door tientallen wetenschappers op tal van universiteiten. Het kan worden gezien als één van de meest succesvolle NWO-projecten op het gebied van de geesteswetenschappen. De ideeën achter de TiN20-serie zijn in 1997 door de hoofdredacteuren gepresenteerd in een NEHA-jaarboek artikel. In aansluiting op het 'seamless web' paradigma, namen zij als uitgangspunt dat techniek en context naadloos in elkaar overvloeien - het gaat de auteurs van de serie om een contextuele geschiedschrijving. De redacteuren signaleerden destijds op voorhand een probleem. De voorganger van TiN20, het zesdelige overzichtswerk van de techniek in Nederland in de negentiende eeuw (TiN19), was keurig ingebed in bestaande discussies over de late industrialisatie in Nederland. De redacteuren van TiN20 lieten de lezer min of meer verontschuldigend weten dat zo'n referentiepunt voor de twintigste eeuw nog ontbreekt. Want, zo beargumenteerden zij aan de vooravond van het project, het debat over deze periode moet nog van de grond komen. Nu het laatste deel van TiN20 is verschenen, wordt het tijd om het debat in alle hevigheid te laten losbarsten.

De redactie van de zevendelige serie heeft nooit de intentie gehad een volledig overzicht - in de zin van een encyclopedie - te geven. Het is goed dat voor ogen te houden, zeker ook bij het lezen van het afsluitende zevende deel van de serie. Deel zeven bevat een negental hoofdstukken die de 'balans van de ontwikkeling van de techniek in de twintigste eeuw' moeten opmaken. Het zijn stuk voor stuk uitkomsten van onderzoek uitgevoerd door de postdocs die verbonden waren aan het TiN20-project. Elk van die hoofdstukken is geschreven op basis van een zelfstandig onderzoek en kent een eigen vraagstelling. De auteurs hebben volop gebruik gemaakt van de data die in de eerste zes delen van de serie zijn gepresenteerd. Uitgangspunt is dat de optelsom van de bijdragen moet resulteren in een herschrijving van de maatschappijgeschiedenis. Want, zo betogen de redacteurs aan het begin van het boek de '...geschiedenis van techniek is ook altijd geschiedenis van de maatschappij. Sterker nog, de geschiedenis in ons geval van Nederland, kan niet worden begrepen als de geschiedenis van de techniek in dat land wordt verwaarloosd. Industrialisatie en modernisering zijn belangrijke thema's in de geschiedenis van Nederland vanaf het einde van de negentiende eeuw.' (16)

Het accent in het afsluitende deel ligt dan ook op de brede, lange termijn ontwikkelingen die door de contextualistische aanpak zichtbaar zijn gemaakt. Elk hoofdstuk zou een recensie op zich rechtvaardigen, maar als geheel kent het de volgende opbouw: 'Eerst komen algemene aspecten van technische ontwikkeling in Nederland aan bod, zoals grote technische systemen en infrastructuren, zowel de ruimtelijke verspreiding als de vervlechting op locaties en de kwestie van schaalvergroting, daarna wordt er ingegaan op de rol van ingenieurs en andere relevante beroepsgroepen, om te eindigen met beschouwingen over de wisselwerking tussen technische ontwikkeling en economische structuren en onze cultuur.' (19) Gepoogd is de verhalen te verbinden door vooraf een theoretisch kader te schetsen waarmee de ontwikkelingen zijn te analyseren. Het gaat daarbij om het sociologisch getinte actor-structuur debat, de contextualistische aanpak en, zoals dat in TiN20-jargon is gaan heten, het centraal stellen van de co-evolutie van techniek en maatschappij.

De ontwikkeling van de techniek in de twintigste eeuw heeft zich in fasen voltrokken, zo blijkt uit lezing van het (opnieuw rijk geïllustreerde) boek. Aan het begin van de twintigste eeuw werd, zo betogen de auteurs, de maakbaarheid van de Nederlandse samenleving ontdekt. De opkomst van het industriële grootbedrijf met daarin onderzoekslaboratoria, de opkomst van grote communicatie- en transportinfrastructuren en technologische innovatie in het huishouden zijn daarvan voorbeelden. Het gaat om een ontwikkeling die al vanaf 1860 in gang was gezet, maar die na het eind van de Eerste Wereldoorlog (waarin het overheidsingrijpen mede bepalend was voor technologische ontwikkeling) werd verankerd in de Nederlandse samenle-

ving. In het interbellum werd deze modernisering betwist. Ondanks de economische crisis, nam de koopkracht van de burger toe en kan voorzichtig gesproken worden over massaconsumptie van diensten en goederen. Bij de culturele elite leverde dat heftige discussies op over de demoralisering van het volk. In de woorden van Huizinga ontstonden de halfbeschaafden - zij die profiteerden van technische vooruitgang, maar op het gebied van het geestelijke en culturele achterlijk bleven. Met een in onze ogen paternalistische retoriek werd het volk dan ook opgeroepen zich de kunst van het 'beheerst genieten' aan te leren.

De modernisering ging vervolgens gepaard met schaalvergroting en planningsidealen. Deze trend vindt haar hoogtepunt kort na de Tweede Wereldoorlog. De periode 1950-1970 - door economisch historici ook wel het economisch wonder genoemd - kenmerkt zich door een onstuimige groei van de welvaart. Het bezit van producten als telefoon, auto, radio, wasmachine, centrale verwarming, etc., zijn hiervan de tekenen. Kortom, het pad van de modernisering voerde langs schaalvergroting, verwetenschappelijkte techniek (R&D laboratoria), de opkomst van de consumptiecultuur, een grote rol van de overheid en een sterk geloof in de maakbaarheid van de samenleving. Echter, deze ontwikkeling werd vanaf de jaren zeventig ook sterk bekritiseerd. De technologische ontwikkeling had haar keerzijde laten zien. Berichten over milieuvervuiling waren de voornaamste reden om de technologische ontwikkeling kritisch te bezien - techniek en milieu werden in de debatten tegenover elkaar geplaatst. De roep om duurzame technologische ontwikkeling, zoals die tegenwoordig is geïnstitutionaliseerd in besluitvormingsprocessen, was alom te horen. Kortom, 'Als de laatste decennia van de twintigste eeuw onder één etiket gevat zou moeten worden, zou dat wellicht 'reflexieve modernisering' kunnen zijn.'(37)

Ambitieus als ze waren, hebben de auteurs getracht de maatschappijgeschiedenis te herschrijven. Wat mij betreft is dat project nog lang niet af. Maar nu het project TiN20 wel is afgerond, rijst de vraag hoe verder te gaan met techniekhistorisch onderzoek in Nederland. Het is mijn indruk dat het debat, en daarmee het vervolgonderzoek, zich op drie aandachtsgebieden zal concentreren. In de eerste plaats heeft de SHT, onder leiding van Johan Schot, het voortouw genomen bij het opzetten van een Europees techniekhistorisch project. Onder de noemer 'Tensions of Europe' gaan onderzoekers zich verdiepen in de technologische constructie van Europa, waarbij de nadruk ligt op de bestudering van technische verbanden tussen landen in Europa. Daarnaast streeft de SHT naar overdracht van verzamelde kennis naar scholen in het voortgezet onderwijs. Daar ligt nog een heel terrein braak, omdat techniek niet altijd even populair is onder jongeren. De TiN20-serie zal gebruikt kunnen worden voor documentatiemateriaal om het boeiende vak van techniek onder de aandacht van jongeren te brengen.

Tot slot wordt er binnen de SHT nagedacht hoe techniekhistorisch onderzoek kan worden ingezet bij beleids- en innovatiestudies. Immers, techniekhistorisch onderzoek leent zich bij uitstek voor het analyseren van lange termijn trends. Techniekhistorici zullen zich dan moeten verdiepen in beleids- en managementinstrumenten om zo de historische kennis te benutten. Samenwerking met collegae uit vakgebieden als de organisatiekunde of, meer specifiek, de innovatiestudies, kan tot een waardevolle synergie leiden. Omdat genoemde vakgebieden nog niet zijn uitgekristalliseerd, zullen voor technologie- en beleidsvraagstukken nieuwe, specifieke methoden moeten

worden ontwikkeld om technologische, padafhankelijke kenmerken in innovatietrajecten te kunnen analyseren.

De zevendelige serie over de techniek in Nederland in de twintigste eeuw zal nog voor velen een product zijn om de tanden op stuk te bijten. Wie geïnteresseerd is in het proces van modernisering zoals zich dat in Nederland heeft afgespeeld, kan niet om het laatste deel heen - het zet de agenda voor een brede, culturele analyse van onze maatschappij.

Kees Boersma

F.G.H. Löwik, *De Twentse beweging. Strijd voor moadersproake en eigenheid* (Dissertatie Groningen 2003; Enschede: Van Deinse instituut, 2003, 388 blz., €23,50, ISBN 90 74064 18 3).

Löwik, zelf een schrijver in het Twents, heeft met deze dissertatie het eerste handboek over de Twentse taalbeweging en de Twentse literatuur geschreven. In 1989 publiceerde hij reeds zijn afstudeerscriptie over de strijd voor het behoud van de eigen taal in Twente als een kleine voorstudie. Zijn samenwerking met de in het Fries en het Twents schrijvende zanger en uitgever Goaitsen van der Vliet heeft hem er mede toe gebracht een veel uitvoeriger boek over de Twentse taalbeweging te schrijven.

En uitvoerig is dit proefschrift zeker! Het omvat veel meer dan alleen maar een geschiedenis van de taalbeweging. Het biedt ook een gedetailleerd overzicht van de Twentse literatuur vanaf de eerste publicatie van een Twents gedicht in 1811 door de rijke Enschedese fabriqueur B.W. Blijdenstein. Daarnaast besteedt Löwik veel aandacht aan het Twentse regionalisme in de ruimste zin van het woord, waardoor wij van hem ook het nodige te weten komen over het werk van lokale en regionale historici, geografen, heemkundigen en biologen. Onder de bijlagen is een reeks biografische schetsen opgenomen van de belangrijkste Twentse schrijvers en regionalisten en tevens een overzicht met kritisch commentaar van alle Twentstalige publicaties vanaf het begin van de vorige eeuw. In een complete lijst van alle Twentse publicisten worden deze personen ook nog eens gerubriceerd naar de categorieën klasse, beroep, activiteit, godsdienst, politieke overtuiging en geboorteplaats.

Ook de auteur zelf komen wij in deze bijlagen en in het betoog tegen als onder meer de vertaler (met Van der Vliet) van het stripalbum *Asterix de Galliër* in het Twents. Dat deze publicatie uit 1997 met 15.000 exemplaren als het meest verkochte Twentstalige boek tot nu toe figureert zegt iets over de huidige opleving van het Twents, maar ook over het betrekkelijk armzalige niveau van de Twentse literatuur.

In de loop van de negentiende eeuw verscheen er nog maar weinig in het Twents wat de naam van literatuur verdiende. Pas in de twintigste eeuw kan van een bescheiden bloei gesproken worden. In 1902 werd begonnen met de uitgave van de *Driemaandelijkse Bladen*, het eerste wetenschappelijke tijdschrift, dat gewijd was aan de bestudering en de propagering van het ‘eigene’ in Oost-Nederland. Enkele jaren later werd op intitiatief van enkele typisch Twentse textielbaronnen de Oudheidkamer Twenthe in Enschede opgericht als centrum van onderzoek van de regio. Centrale figuren waren de amateurhistorici G.J. ter Kuile en J.J. van Deinse. Ter Kuile stond aan het begin van de Twentse geschiedschrijving met zijn *Geschiedkundige aantekeningen op de havezathen van Twente* (1911). Van Deinse werd de eerste populaire propagandist van de Twentse streekliefde met zijn tientallen artikelen over allerlei wetenswaardigheden in ‘het land van katoen en heide’ in het dagblad *Tubantia*. Hij ontwierp een vlag en een wapen voor Twente en schreef het Twentse volkslied, overigens wel in het Nederlands. Van Deinse kreeg een reeks navolgers, waarvan W.H. Dingeldein met zijn *Het land van de Dinkel* (1948) de belangrijkste werd. Naast hem was ook de architect Jan Jans een belangrijk voorvechter van het streek-eigene, dat hij in zijn eigen werk als bouwer van ettelijke boerderijen en woonhuizen in de praktijk bracht.

Bij het begin van de twintigste eeuw zag het er voor de Twentse taal niet al te best uit, maar enkele Twentstalige schrijvers wisten wel in te spelen op de toenemende algemene ontwikkeling en de groeiende belangstelling voor boeken en voor lezen. De eerste roman in het Twents, *Mans Kapbaarg* van Gerard Vloedbeld sr., verscheen in 1923 en 1924 als feuilleton en werd een doorslaand succes. In boekvorm zou het vele malen herdrukt worden, tot in de jaren ze-

ventig toe. Vloedbeld introduceerde een hele serie Platduitse romans in Twentse vertaling bij de Twentse krantenlezers. De nauwe verwantschap tussen beide Nedersaksische dialecten werd door de Duitse onderwijzer Arnold Rakers in 1932 wetenschappelijk aangetoond in zijn Marburger dissertatie *Die Mundarten der alten Grafschaft Bentheim und ihrer deutschen und niederländischen Umgebung*. Rakers, die met Dingeldein bevriend was, speelde een belangrijke rol bij de samenwerking tussen regionalisten aan beide zijden van de grens. Tijdens de Eerste Wereldoorlog gaven Ter Kuile en Van Deinse duidelijk blijk van hun verbondenheid met Duitsland. In de jaren dertig waren bijna alle Twentse schrijvers, Van Deinse voorop, actief in de in Münster opgerichte Duits-Nederlandse Vereniging. Maar gedurende de bezettingstijd bleken slechts enkele Twentse taalstrijders tot collaboratie bereid, in tegenstelling tot de meeste Friese en Drentse schrijvers. Zo trad Jans eind 1943 op als jurylid bij de beoordeling van inzendingen voor een door de Nederlandse Landstand, de nationaal-socialistische agrarische organisatie, georganiseerde prijsvraag voor nieuwe ontwerpen voor 'Saksische' boerderijen. Zijn samenwerking met collaborateurs heeft Jans in zijn populariteit als echt Twents bouwmeester na de oorlog overigens niet geschaad. Verschillende Twentse regionalisten waren actief bij het verzet. Dingeldein zat na de april-mei-stakingen van 1943 enige tijd gevangen in het concentratiekamp te Vught.

Na de oorlog zette de voorzichtige bloei van de Twentse beweging door, gestimuleerd door de in bezettingstijd gegroeide behoefte aan 'eigenheid'. Zo kwam het in 1953 tot de instelling van een leerstoel voor de Nedersaksische taal-en letterkunde aan de Groningse universiteit, die tot in 1972 bezet zou worden door de Neerlandicus Klaas Heeroma, bekend als Nederlandstalig dichter onder de naam van Muus Jacobse. Het initiatief hiertoe was genomen door de Groninger taalbeweging. Met Groningers, Drenten en Achterhoekers werd in de jaren vijftig samengewerkt in het literaire tijdschrift *'t Swienegeltje*, dat echter aan onderlinge spanningen te gronde ging. In 1956 werd voor het eerst een Twentstalige vereniging opgericht, de Twentsche Schrieverskring, die zich vooral inzette voor een uniforme Twentse spelling. Maar ook deze kleine organisatie hield het niet lang vol. Het verschijnen in 1961 van de vanwege het erotische thema als schokkend ervaren novelle *De boetenste duusternis* van de ambitieuze journalist Johan Gigengack veroorzaakte in het traditioneel katholieke milieu van de Twentse schrijvers zo veel opschudding, dat Gigengack de Twentse literatuur de rug toe keerde, wat tevens het einde van de Twentsche Schrieverskring inluidde. Omdat Vloedberg in hetzelfde jaar overleed, kwamen ook de door hem en Gigengack begonnen voorbereidingen voor de uitgave van een Twents woordenboek stil te liggen. Ondertussen begon het Twents in het dagelijks leven steeds meer terrein te verliezen aan het Nederlands. In de tweede helft van de jaren zeventig begon echter de belangstelling voor het Twents in intellectuele kring weer toe te nemen. Vooral op kerkelijk gebied onderging het Twents aanzienlijke statusverhoging door de werkzaamheden van de theoloog Anne van der Meiden, die in 1994 een project voor de volledige Twentse Bijbelvertaling startte. K.D. Schönfeld-Wichers, broer van de in het Nederlands schrijvende auteur Belcampo, had inmiddels in 1979 en 1983 in twee kloeke delen een Twents woordenboek gepubliceerd. Dat een gerenommeerd Nederlandstalig dichter als Willem Wilmink in 1992 met de Twentse dichtbundel *Heftanttat!* veel furore maakte,

geeft aan dat bij het einde van de vorige eeuw het Twents nog zeker niet tot het verleden behoorde.

Met zijn studie heeft Löwik op zijn beurt ook een belangrijke bijdrage geleverd aan de Twentse strijd. Toch bevredigt het boek niet helemaal. Het is te veel een opsomming geworden van alles wat er maar in het Twents en over Twente geschreven is. De auteur wijst er terecht op, dat het door hem zo betitelde ‘knipmutsengehalte’, het ouderwetse, agrarisch gekleurde conservatisme van de meeste Twentse schrijvers de belangstelling voor het Twents bij de meeste in

grote steden wonende Twentenaren sterk heeft belemmerd. Maar waarom er in een lange tijd economisch zo sterk bloeiende regio als Twente geen ruimte is ontstaan voor een moderne Twentse literatuur weet de schrijver niet te verklaren. Dat de enige socialistische Twentse schrijver Klaas Jassies, uit Almelo, ook al niets anders deed dan het leveren van traditionele boerengedichten en dito romans, had hem toch op een spoor moeten zetten. Het verschil met het veel meer agrarische en economisch veel minder draaiende Friesland is toch opvallend. Waarom slaagde de Friese literatuur er wel in zich te moderniseren en waarom wist de Friese taalbeweging zo'n veel sterkere positie te verwerven dan de Twentse? Deze vragen worden door Löwik niet gesteld en dus ook niet opgelost. Toch kunnen wij blij zijn met dit boek, omdat het ons veel leert over een boeiende en fraaie streek van ons land.

Gjalt Zondergeld

I.L. Blom, *Jean Desmet and the early Dutch film trade* (Dissertatie (bewerkt) Universiteit van Amsterdam 2000; Amsterdam: Amsterdam university press, 2003, 472 blz., ISBN 90 5356 570 1 (gebonden), ISBN 90 6356 463 2 (paperback)).

Sinds 1957 is het Nederlands Film Museum in het bezit van de nalatenschap van bioscoopexploitant en filmdistributeur Jean Desmet (1875-1956). Deze nalatenschap bestaat uit bijna negenhonderd films (voor het merendeel van buitenlandse origine en daterend van voor 1916), een collectie bijbehorend publiciteitsmateriaal (affiches, programmaboekjes, flyers en dergelijke), alsook Desmets bedrijfsadministratie. Op grond van dit materiaal schreef Ivo Blom zijn proefschrift *Pionierswerk. Jean Desmet en de vroege Nederlandse filmhandel en bioscoopexploitatie, 1907-1916* (Universiteit van Amsterdam 2000), waarvan vorig jaar de hier besproken Engelstalige handelseditie verscheen.

Desmets carrière in de filmbranche begon in 1907, toen hij als kermisexploitant zijn Tobogan - een grote glijbaan - inruilde voor een andere attractie:'The Imperial Bio Grand Cinematograph'. In 1909 maakte deze reisbioscoop plaats voor Desmets eerste vaste bioscoop, de Cinéma Parisien aan de Korte Hoogstraat in Rotterdam, en in 1910 werd hij ook actief als filmdistributeur. Zes jaar lang bleef het inkopen, verhuren en weer doorverkopen van films zijn voornaamste professionele bezigheid, naast het verder uitbreiden en uitbaten van wat één van Nederlands eerste bioscoopketens werd. Daarna verlegde Desmet zijn werkterrein opnieuw, nu naar de handel in onroerend goed. Zo af en toe verhuurde of verkocht hij nog wel eens een film uit zijn oude voorraad en één van zijn bioscopen - Cinéma Parisien aan de Nieuwendijk in Amsterdam - zou Desmet tot aan zijn dood aanhouden, maar zijn hoogtijdagen in de filmbranche waren na 1916 voorbij.

Wat Desmets korte carrière in het filmbedrijf voor historici toch zo razend interessant maakt, is dat het verloop ervan ten nauwste samenhing met een serie ingrijpende veranderingen die zowel de bedrijfstak als het medium film juist in de jaren tussen circa 1907 en 1917 doormaakte. In 1907 introduceerde het Franse Pathé Frères, toen 's werelds meest toonaangevende filmproducent, een nieuw

filmdistributiesysteem, dat al snel standaardpraktijk werd. Het was gebaseerd op het verhuren in plaats van het verkopen van films aan bioscoopexploitanten. Hierdoor werd het ten eerste goedkoper om een nieuwe bioscoop op te zetten - de startende exploitant hoefde immers niet meer te investeren in de aanschaf van een uitgebreide filmvoorraad. Ten tweede werd het nu ook financieel haalbaar om veel vaker dan voorheen het filmprogramma van een bioscoop te verversen en dus op één plaats hetzelfde publiek te bedie-

nen met steeds weer andere films. Te beginnen in de grotere steden, schoten ineens de vaste bioscopen als paddestoelen uit de grond, terwijl de reisbioscopen langzamerhand verdwenen. Rond 1911 kwam de volgende vernieuwingsgolf op gang met de invoering van de zogenaamde 'monopoolfilms'. Dit waren - voor die tijd - langere speelfilms, vaak met een steracteur in de hoofdrol. Bioscoopexploitanten konden zulke films huren in combinatie met het alleenvertoningsrecht voor een bepaald geografisch gebied en een beperkte tijdsperiode. De huurprijs ervan was hoog, wat leidde tot een differentiatie in het bioscopenpark tussen luxe premièretheaters met hogere toegangsprijzen, die de nieuwste monopoolfilms als eerste vertoonden, en goedkopere, 'gewone' bioscopen, waar ze pas in tweede instantie op het programma kwamen.

Zoals Blom laat zien, behoorde in ons land Jean Desmet met zijn overstap van de reisbioscoop naar de vaste bioscoop, zijn investeringen in de eerste luxe 'elite-bioscopen' in Rotterdam en Amsterdam, en zijn activiteiten in de filmhandel een tijdlang tot degenen die het best en het snelst wisten aan te haken bij de zojuist geschetste veranderingen in de toenmalige filmwereld. De klad kwam erin met het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog en de volgende veranderingsgolf die als gevolg daarvan door de branche trok. In Berlijn sloten veel filialen van buitenlandse productie- en distributiemaatschappijen en Brussel viel geheel weg als filmdistributiecentrum voor de Nederlandse markt, terwijl Desmet juist uit die plaatsen het merendeel van zijn films betrok.Verder ondervond hij hinder van alle beperkingen waaraan het internationale handelsverkeer tijdens de oorlog onderworpen werd en was Indië als afzetmarkt voor in Nederland uitgedraaide films slechter bereikbaar. Tot overmaat van ramp bleek Desmet ook nog eens slecht uit de voeten te kunnen met de handelspraktijken van de nieuwe Amerikaanse Hollywood-studio's, die tijdens de oorlogsjaren een steeds dominantere positie op de mondiale filmmarkt veroverden. Hun films - met sterren als Charlie Chaplin en Mary Pickford - waren populair bij het grote publiek, maar om ze te krijgen moest een distributeur zich verplichten om op voorhand en dus ongezien de complete jaarproductie van de producerende studio af te nemen, inclusief alle minder goed te verhuren films die daar bij konden zitten. Bovendien eisten de studio's meer dan vijftig procent van de winst op, die distributeurs met de verhuur van hun films maakten. Desmet weigerde op dergelijke voorwaarden met de Amerikanen in zee te gaan. Het gevolg van die opstelling was wel, dat hij de populaire Amerikaanse films niet aan zijn afnemers kon leveren. Zijn concurrentiepositie op de Nederlandse markt verzwakte danig en Desmet besloot daarop het zwaartepunt van zijn zakelijke activiteiten te verleggen naar de vastgoedsector.

De kracht van Bloms boek is dat de op zichzelf onder filmhistorici al wel bekende, grote structurele veranderingen, die zich in de jaren rond 1910 in de filmwereld voltrokken, er gedetailleerd in beschreven en geanalyseerd worden 'from the bottom up', vanuit de professionele praktijk van één ondernemer, die opereerde in een land, dat ook toen al een marginale uithoek van die internationale filmwereld was. Verrukt over de rijkdom van zijn unieke bronnencorpus en gevoed door zijn grote kennis van zaken, heeft Blom af en toe de neiging om daarbij ook werkelijk alles te vertellen wat er te vertellen valt, met name als het gaat over de films in de Desmet-collectie. Dit neemt echter niet weg dat zijn boek ook voor niet-specialisten goed toegankelijk

is en geregeld uiterst fascinerende leesstof biedt over een thema, dat voor de cultuurgeschiedschrijving van de twintigste eeuw van enorme betekenis is.

A. van der Velden

F. Boterman, M. Vogel, ed., *Nederland en Duitsland in het interbellum. Wisselwerking en contacten: van politiek tot literatuur* (Hilversum: Verloren, 2003, 256 blz., €23,-, ISBN 90 6550 763 9).

Over de Nederlands-Duitse betrekkingen in de negentiende en twintigste eeuw is inmiddels een groot aantal studies verschenen. De periode van het tweede Duitse keizerrijk (1871-1918) en de Eerste Wereldoorlog zijn beschreven in de uitstekende proefschriften van Andre Beening respectievelijk Marc Frey. De betrekkingen tussen 1933 en 1940 zijn vanuit verschillende invalshoeken in kaart gebracht en vooral over de relatie na 1945 is inmiddels veel onderzoek gedaan. Opmerkelijke lacune in dit veld vormt nog steeds de periode van de republiek van Weimar (1918-1933). Ook Lademacher besteedt in zijn overzichtswerk over de Nederlands-Duitse relatie in de negentiende en twintigste eeuw geen aandacht aan deze jaren. Zijn bespiegelingen stoppen aan het eind van de Eerste Wereldoorlog en worden voortgezet met de dreiging van Nazi-Duitsland na 1933. Overziet men de omvangrijke hoeveelheid literatuur over de Nederlands-Duitse relatie sinds de late negentiende eeuw, dan geldt bovendien wat Frits Boterman in 1998 in zijn oratie aan de Rijksuniversiteit Groningen opmerkte: de Tweede Wereldoorlog heeft onze blik vertroebeld op de langere lijnen en patronen in de bilaterale verhouding. De vooroorlogse jaren werden tot voorgeschiedenis van de periode 1940-1945 en de naoorlogse decennia stonden ook in het onderzoek lange tijd in het licht van normalisering na het dieptepunt van de bezettingsjaren. Zo was Botermans oratie zowel een verfrissend betoog tegen finalisme en tegen eenzijdige aandacht voor de nawerking van de oorlogsperiode als een pleidooi voor historiserend onderzoek naar de jaren voor 1940. Boterman voegde vervolgens zelf als bijzonder hoogleraar in Groningen de daad bij het woord en de voorliggende bundel vloeide voort uit een tweetal conferenties die hij in 2001 en 2002 met de mede-uitgeefster Marianne Vogel over de Nederlands-Duitse relatie tussen 1918 en 1940 organiseerde.

Interessant aan de betrekkingen in de jaren twintig is dat Nederland op verschillende terreinen een niet onbelangrijke rol voor Duitsland speelde. Op economisch gebied hielp Nederland met kredieten de economisch uiterst zwakke republiek van Weimar, in politiek opzicht was Nederland neutraal maar tegelijk ook een welkom tegenstander van het verdrag van Versailles en op cultureel gebied bestond vanuit Duitsland duidelijk belangstelling voor Nederland. Het is tegen deze achtergrond dat Boterman en Vogel hun bundel presenteren. Er was geen sprake van eenrichtingsverkeer vanuit Duitsland naar Nederland, maar, aldus Boterman in zijn inleiding, Nederland werd door Duitsland ontdekt als een bakermat van moderniteit, democratie en kleinschaligheid. Daarmee wordt een tweede aspect van Botermans onderzoeksdoel zichtbaar: niet alleen wil hij een andere invalshoek in het onderzoek naar de Nederlands-Duitse betrekkingen, ook staat hem een nieuwe visie op Nederland in het interbellum voor ogen. Weg van het beeld van Nederland als een ‘meisjesinternaat’ (H. W. von der Dunk), waarin braafheid, gezapigheid, cultureel provincialisme en conservatisme zouden hebben gedomineerd naar een gedifferentieerder beeld met meer aandacht voor het moderne Nederland en zijn eigen verdiensten in een actief wisselwerkingsproces met Duitsland.

Gemeten aan dat doel is de bundel niet meer dan een eerste aanzet. In zestien veelal korte artikelen wordt een breed spectrum aan thema's behandeld, variërend

van de politieke betrekkingen tijdens de Eerste Wereldoorlog en de republiek van Weimar tot aan het beeld van Berlijn in de Nederlandse literatuur van het interbellum, de vroege receptie van de theoloog Karl Barth in Nederland, de ervaringen van Erika en Klaus Mann in Nederland, de 'Nederlandsch-Duitsche Vereeniging', wetenschappelijke uitwisseling, de receptie van Duitse literatuur in Nederland en nog enkele thema's meer. Het niveau van de bijdragen is sterk wisselend. Som-

mige artikelen, zoals dat van Thomas Gijswijt over de politieke relatie tijdens de Eerste Wereldoorlog voegen niet veel toe aan het reeds bekende beeld - in dit geval van Nederlandse neutraliteit en afhankelijkheid. Ook Alexandra Paffen levert in haar bijdrage over Erika en Klaus Mann niet veel nieuws en het zeker informatieve stuk van Ismee Tames over de Nederlandsch-Duitse Vereeniging, die sinds 1919 culturele betrekkingen en Nederlands-Duitse stamverwantschap progageerde ontkomt niet geheel aan het 'voorgeschiedenis'-perspectief dat de bundel nu juist zou moeten tegengaan. Fragmentarisch is Gregor Langfelds artikel over enkele kunsthandelaren van moderne kunst in Nederland en ronduit zwak is Christiaan Janssen's beschrijving van de receptie van Duitse literatuur in de tijdschrijften *Het Duitsche boek* en *De weegschaal*. Inmiddels heeft Janssen zich gerevancheerd met een goede dissertatie over dit thema en het is te hopen dat dit in de toekomst ook kan worden gezegd over de andere veelal jonge auteurs in deze bundel. Veel bijdragen hebben een nog zeer voorlopig karakter en hoewel men in de bundel vergeefs naar verdere verwijzingen zoekt, betreft het in een aantal gevallen samenvattingen van lopend promotie- of postdoconderzoek.

Andere bijdragen zijn daarentegen zeer lezenswaardig. Zo licht Leon Hanssen overtuigend toe dat Nederland voor Thomas Mann in een aantal opzichten een voorbeeldfunctie vervulde en dat Manns eigen woorden uit 1924 bij een tafelrede in Den Haag meer dan beleefdheid waren. Mann sprak toen lovend over 'die Freiheitsphäre des modernen, des lebensfreundlich, lebenswillig-demokratischen Gedankens' in Nederland. Met zijn bijdrage ligt Hanssen geheel op de lijn van Boterman: Nederland was meer dan een stille vijver, waarin niets gebeurde en het speelde wel degelijk een eigen rol in buitenlandse reflecties op politieke en culturele moderniteit.

Tot de uitstekende bijdragen van de bundel behoort ook het artikel van Ute Schürings over de reputatie van Berlijn in de Nederlandse literatuur van het interbellum. Aan de hand van teksten van Ter Braak, Marsman, Lehning, Gans en anderen maakt zij duidelijk dat het bekende positieve beeld van Berlijn in die periode van bewonderde 'kosmopolitische wereldstad' en 'centrum van avantgarde' gerelativeerd moet worden en vooral in retrospectief ontstaan is. Zeker, in het Nederland van de jaren twintig bestonden dergelijke beelden, maar dat gold evenzeer voor negatieve beschrijvingen van uitzichtloosheid, desillusie en ondergang die ook met de stad in verbinding werden gebracht. Berlijn, aldus Schürings, werd veel ambivalenter waargenomen dan in het bekende naoorlogse clichébeeld van de bruisende, attractieve 'Weltmetropole'. Dat naoorlogse positieve beeld is vooral ontstaan, zo poneert Schürings, tegen de achtergrond van het negatieve imago dat na 1945 in Nederland zelf over het eigen land in het interbellum bestond. Tegenover het na de oorlog als provinciaal beschouwde Hollandse interbellum werd Berlijn juist geponeerd als het lichtende voorbeeld en verdwenen de ambivalente aspecten die in de jaren twintig nog wel hadden bestaan uit beeld. Ook de bijdrage van Schürings past daamee in Botermans visie dat het Nederlandse geschiedbeeld van het eigen land in het interbellum versimpeld is en nuancering behoeft.

Het is jammer dat slechts weinig artikelen het niveau van Hanssen, Schürings en Botermans eigen inleiding halen en dat het merendeel van de bijdragen teleurstellend vlak blijft. Zo is de bundel niet meer dan een programma met nog veel onvoldoende uitgewerkte onderdelen. Het wachten is nu op Botermans eigen monografie over dit

thema en op de hopelijk overtuigender deelstudies van de historici, kunsthistorici en germanisten die in deze bundel in kort bestek hun onderzoek toelichten.

Friso Wielenga

J. Linders, *Ik bof dat ik een kikker ben. Leven en werk van Max Velthuijs* (Schrijversprentenboek L; Amsterdam: Leopold, 's-Gravenhage: Letterkundig museum, 2003, 232 blz., €25,-, ISBN 90 258 4180 5).

Joke Linders begint haar boek over Max Velthuijs met een levendige impressie van de literaire, beeldende en musicale socialisatie van haar hoofdpersoon in het ouderlijk gezin. Komen de twee eerste domeinen door heel het boek aan de orde, het derde domein keert pas weer terug in de fraaie apotheose, wanneer de jeugdige gitarist Max Velthuijs als bijna tachtiger met zijn tekenpen meeswingt met een jazzband in het Concertgebouw, op tournee langs de belangrijkste theaters van Nederland en tijdens het North Sea JazzFestival. Kennelijk was dat musicale talent lang op het tweede plan geraakt.

Zulke artistieke ontwikkelingen weet Joke Linders verrassend als ‘the circle of live’ over het voetlicht te brengen. Zo presenteert ze veel meer in deze biografie, zoals de moeizame middelbare schooltijd van Velthuijs, zijn ervaringen tijdens de Tweede Wereldoorlog, zijn zevenjarig CPN-lidmaatschap, zijn zeven maal zeven vette en zeven magere jaren met vrouwen, zijn permanente inzet voor op de massa gerichte gebruiksgrafiek, zijn rol als pionier van het prentenboek binnen en buiten Nederland en uiteraard de stapsgewijze vernieuwing van de fabel van de kikker met de Kikkerprentenboeken als onbetwist hoogtepunt. En dat alles in een prachtig uitgegeven boek en in een spetterende tentoonstelling in het Letterkundig Museum. Welke auteur zal daar niet van dromen?

Toch zijn er ook kanttekeningen te maken. Allereerst zijn er de vele anachronismen die hinderlijk vooruitlopen op wat nog aangetoond of verteld moet worden. Hoe kan dat bij zo'n ervaren biografe? Kennelijk wilde ze zich de kans niet laten ontgaan om haar vele informanten, Max Velthuijs voorop, ook naar onderlinge verbanden te vragen tussen verleden en heden. Daar is niks mis mee, maar de antwoorden waren in een chronologisch kader beter tot hun recht gekomen. Dat geldt al evenzeer voor de motto's en de illustraties uit werk van veel later datum die bij herhaling worden ingebracht op momenten waarop ze in het leven als inspiratiebronnen nog in latente staat verkeren. Zo heeft het eerste hoofdstuk over de periode 1923-1935 ((van geboorte tot middelbare handelsschool) het motto gekregen: ‘'s Avonds lazen de grote mensen de krant en de kinderen maakten mooie tekeningen’ met als hoofdstukillustratie een afbeelding uit het prentenboek *Het goedige monster* dat pas in 1976 verscheen. Aan zulke analogieën kleven drie nadelen: wie niet achter in het boek de lijst van afbeeldingen erop naslaat kan de opgemerkte overeenkomst niet naar waarde schatten. Wie dat wel doet, plaatst zich buiten het verhaal dat verteld wordt. Tenslotte verstoren de latere illustraties het beeld van de tijd dat dan opgeroepen wordt.

Dit vooruitlopen doet afbreuk aan de toch al zwakke chronologische afbakening van de hoofdstukken. Daarnaast herhalen de thematisch geordende hoofdstukken met enige regelmaat wat chronologisch al aan de orde kwam. Mede daardoor komen de ‘Frauengeschichten’ met hun kommer en kwel, liefdesspel en overspel akelig dicht in de buurt van de sterrenrubrieken in de populaire pers. Dat had gedistantieerder en geserreerder mogen gebeuren, zodat er ook meer ruimte was ontstaan voor het werk zelf.

Bijvoorbeeld om de persoon van Max Velthuijs ook andere alter ego's te gunnen dan kikker. Zo wees Velthuijs zelf al op de rat als een afsplitsing van hem zelf en

vervult dit beest in *Kikker en de vreemdeling* ook ontegenzeggelijk de hoofdrol. Is de door Linders opgemerkte analogie met schaakspel en free jazz in deze niet veelzeggend? Wijst het wisselend soleren met simultane ondersteuning door andere musici, niet op een kikkercombo met nu eens kikker dan weer rat en soms haas of eend als solist? En wat te denken van de bewering dat kikker zichzelf pas

ontdekt na zes avonturen: ‘Pas als hij verliefd is geweest, een dierbare vriend heeft verloren, bijna doodgevroren is, een vreemdeling heeft geholpen, bang is geweest én heldhaftig, komt hij erachter wie hij wil en kan zijn.’ De kikkerverhalen als hoofdstukken in een ontwikkelingsroman? Dat suggereert wel erg sterk dat pas met *Kikker is kikker* de schrijver tot volle wasdom is gekomen, en dat eerdere kikkerverhalen slechts bescheiden aanloopjes tot dit meesterwerk zijn. Dan vind ik het plaatsen van deze verhalen in de joods-christelijke traditie van de zeven werken van barmhartigheid door de Fraters van Tilburg (naar analogie van het gelijknamige schilderij van de Meester van Alkmaar) minstens zo interessant als deze door merchandising uitvergrote ego-kikkerdrift. Kortom, over het werk van Velthuijs valt meer te zeggen wat steek houdt.

Piet Mooren

M. Polak, G. van Herwijnen, ed., *Wim Polak. Amsterdammer en sociaal-democraat* (Amsterdam: Meulenhoff, 2003, 319 blz., ISBN 90 290 7241 5).

In deze bundel, een uitgave van de ‘Wim Polak Stichting’, wordt verslag gedaan van het leven van Wim Polak (1924-1999) in de vorm van een thematische behandeling, die de belangrijkste episodes van diens leven bestrijkt. Dit met uitzondering overigens van Polaks staatssecretariaat op binnenlandse zaken (1973-1977), wegens gebrek aan voldoende (archivalische) informatie. Het hart van de bundel wordt uitgemaakt door beschouwingen van de hand van Polak zélf, aangevuld met artikelen van intimi en bekenden die de omgeving schetsen, waarbinnen Polak als gezagsdrager maar ook als ‘gewoon’ mens functioneerde. De thematische verhandeling wordt voorafgegaan door een beknopt overzicht van Polaks leven van de hand van diens zoon Menno Polak. Hij typeert het milieu waaruit zijn vader voortkomt als ‘solide buitenkerkelijk’, al is de joodse achtergrond onmiskenbaar, zoals onder meer naar voren komt uit Polaks ‘bar mitswa’ in 1937. Het gezin waarin Polak opgroeit wordt omschreven als ‘goed-burgerlijk’, zij het dat beide ouders *Het Volk*, orgaan van de SDAP, lezen en naar alle waarschijnlijkheid op deze partij hebben gestemd.

Wim Polak zelf beschrijft op humoristische en ontroerende wijze zijn jeugdjaren in Amsterdam, met trefzekere typeringen van ouders en grootouders én van de buurten waar hij als kind opgroeide. Als tegenhanger van déze jeugd, geeft Salvador Bloemgarten een fraaie schets van zijn eigen jeugdjaren in de Meerhuizenstraat in de Rivierenbuurt. Kostelijke anekdotes passeren de revue, maar het artikel doet tevens op doordringende wijze verslag van de tragiek van de Tweede Wereldoorlog die de joodse bewoners van de straat op wrede wijze treft. Ook Wim Polaks familie wordt zwaar door de nazistische bezetting getroffen. Zelf overleeft hij dankzij de onderduik in het Twentse Rossum, dichtbij Oldenzaal. Polaks nichtje Leny doet, geïnterviewd door Lilian Schuit, verslag van deze onderduikperiode die, ondanks het dodelijke gevaar, toch ook een positief gevolg heeft doordat Wim Polak er zijn latere vrouw, Jo van 't Kruijs, ontmoet, die uit een actief sociaal-democratisch milieu komt. In juni 1945 worden beiden lid van de SDAP en bij oprichting in februari 1946 sluiten ze zich aan bij de PvdA.

Wanneer Polak begin april 1945 wordt bevrijd uit de onderduik, snelt hij naar Enschede, waar hij eerst een baantje vindt bij *De Waarheid* als startpunt van een langdurige journalistieke loopbaan bij *Het Vrije Volk*, orgaan van de PvdA. Hans Daudt, die er zelf ook als journalist heeft gewerkt, doet verslag van Polaks tamelijk eigengereide journalistieke bestaan, dat heeft geduurd tot 1965. Polak werkt er als economisch redacteur, iets wat mede het schrijven van economisch-politieke commentaren inhoudt. Hijzelf geeft een korte levensbeschrijving van de

verlegen, gedistantieerde maar ook humoristische hoofdredacteur Klaas Voskuil die, hoewel in geschrifte volstrekt loyaal aan Drees en diens beleid rond de 'politionele acties' in Nederlands-Indië, voorstander was van de snelle onafhankelijkheid van de kolonie.

Een centrale plaats reserveert de bundel, terecht, voor de periode van Polaks wethouderschap (1965-1973) en diens functioneren als burgemeester (1977-1983), beide te Amsterdam. Naast verhelderende bijdragen van Pieter Nieuwenhuijsen over het 'naoorlogs wethouderssocialisme', Herman de Liagre Böhl over problemen rond ruimtelijke ordening en werkgelegenheid en van Guus Meershoek met betrekking tot Polaks optreden als hoofd van politie, zijn het toch vooral bijdragen van de hand van Polak zelf die getuigenis afleggen van het problematische karakter voor een overtuigd sociaal-democraat van dit soort bestuurlijke functies. Zeer in het bijzonder betreft dit de hoofdbrekens rond de ontruimingen van krakerspanden en de inhuldiging van Beatrix als koningin op 30 april 1980. Polak verschaft de lezer een intrigerende kijk achter de schermen, inclusief de vele ongewisheden en de bijna fysieke angst die het dreigen met en toepassen van geweld met zich meebrengen. Het is een buitengewoon openhartig verslag, dat evenwel de vraag oproept wat nu het specifiek 'socialistische' behelst van het weergegeven optreden. In Polaks bijdrage over deze kwestie wordt het beslissende punt van de integratie der sociaal-democratie binnen de bestaande orde nergens (principieel) geproblematiseerd. Er wordt gerept van het streven naar 'andere verhoudingen' (225), of zelfs 'een andere maatschappelijke orde' (228), maar gezwegen over hoe het burgemeesterschap een en ander naderbij zou kunnen brengen. Na zijn afscheid als burgemeester wordt Polak van 1983 tot 1994 bestuursrechter bij de Raad van State. Hij vertelt zelf op verhelderende wijze over kenmerken en feitelijke werkwijze van dit adviescollege, terwijl Willem Konijnenbelt Polaks visie op de Raad aan een nadere analyse onderwerpt. Erik Fischer tenslotte doet verslag van Polaks functioneren als bestuurslid van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, dat duurt van 1983 tot 1999, en geeft daarbij een beknopt historisch overzicht van het vermaarde instituut.

Als inkijk in het persoonlijke en bestuurlijke leven van Wim Polak is de bundel ongetwijfeld geslaagd en hij verkrijgt daarnaast ook een ruimer historisch belang door de intrigerende kijk achter de schermen én het duiden van de maatschappelijke en bestuurlijke omgeving van de beschreven hoofdpersoon.

Henny Buiting

N. van Dooren, R. van Leeuwen, ed., *Alle Hosper, landschapsarchitect 1943-1997* (Rotterdam: Uitgeverij 010, 2003, 208 blz., €39,50, ISBN 90 6450 446 6).

Alle Hosper is niet alleen het levensverhaal van een landschapsarchitect die op amper 54-jarige leeftijd overleed, ook geeft het een aardig inzicht in de ruimtelijke ordening van ons land vanaf de jaren zestig en de rol die Hosper en zijn collega's daarbij hebben gespeeld. Tevens laat het boek zien hoe zich een nieuwe landschapsarchitectuur heeft ontwikkeld in een interdisciplinaire en creatieve werkomgeving.

Hosper's carrière lijkt op die van een topvoetballer, die van club naar club verhuist en steeds beter wordt. Er zijn echter twee verschillen: Hosper ging veel langer door en bovendien bleef hij creatief tot zijn dood. Toen Hosper in 1961 met zijn studie in Wageningen begon, was de landschapsarchitectuur amper dertien jaar oud en hield zich bezig met de inrichting van het ontgonnen land. Hosper volgde colleges bij J.T.P. Bijhouwer, die hem het bodemkundige belang van het landschap deed inzien. Daarnaast werd zijn liefde gewekt voor ruilverkavelin-

gen, de Zuiderzeepolders en de Deltawerken door Nico de Jonge, die van Staatsbosbeheer kwam. Mede door Amerikaanse invloed veranderde de 'intuïtieve rationaliteit' van de landschapsontwerpen in een rationaliteit waarin de verschillende disciplines werden ingeschakeld en belangen die om de ruimte streden tegen elkaar werden afgewogen. Planoloog W.J.G. van Mourik wekte Hospers belangstelling voor Finse ontwerpen, die nieuwe naadloos in de bestaande natuurlijke landschapsvormen, zoals waterpartijen, inpasten. Het Eierplan - ovaalvormige waterbekkens in de Biesbosch - is een voorbeeld van het inpassen van grote structuren in het landschap. Door Van Mourik te assisteren kwam Hosper via de kring Midden-Utrecht bij Staatsbosbeheer, waar hij in teamverband leerde werken en met verschillende overheidsorganen leerde omgaan. Tevens leerde Hosper er in grootschalige ruimtelijke structuren te denken en 'snel de essentie' van opdrachten te doorgronden. De meest bepalende fase in zijn carrière was die bij de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders, waar een team aan de slag ging om delen van Zuidelijk Flevoland, met het nieuwe Almere, te ontwerpen. De uitgangspunten voor deze stad van het in 1972 gestarte projectbureau waren: een polinucleaire stad met overwegend eengezinswoningen met daartussen grote groenstroken. Jarenlang werd interdisciplinair gewerkt, waarbij deze praatgroep in een op resultaat gerichte organisatie werd omgevormd. Alle ontwerpbagage die Hosper uit Finland aan waterpartijen en van Staatsbosbeheer aan groenpartijen had meegenomen, werd nu uit de kast gehaald. Voor truttigheid van het oude land noch voor een overvloed aan details was in de ontwerpen plaats, omdat landschappen steeds in ontwikkeling zijn. Wat het projectbureau aan groen inplande, kon er later gewoon 'uitgekapt' worden. Ook vond Hosper het verwerpelijk om dingen harmonisch in te passen: niet verdoezelen, maar bestaande tegenstellingen gewoon laten zien. In de toenmalige nota binnenruimte (voor Almere-stad) werden op knappe wijze aspecten van water, flora, fauna, recreatie en zelfs vogeltrek geïntegreerd in een landschap dat werd ingezet als ruimtelijke drager voor een stad.

Na het projectbureau wierp Hosper zich op de openbare ruimte in de steden. In de kern gezond was toen de leuze, met andere woorden, behalve het op peil houden van het stedelijk groen, kwam ook het economisch revitaliseren van stadscentra aan de orde. De belangrijkste exercitie van Hosper was, om los van politieke partijen, een ontspannen scenario van de ruimtelijke ordening van Nederland te maken: Nederland Nu Als Ontwerp. Los van alle perikelen over grondstofschaarste en milieuverontreiniging werd aangetoond hoe Nederland er op een ontspannen wijze in 2025 of 2050 zou kunnen uitzien. De hierin verwezenlijkte stedelijke knooppunten (Arnhem-Nijmegen) vormden aanleiding aldaar nadere plannen uit te werken. Zo kwam Hosper in 1985 bij het bureau Bakker en Bleeker om in 1991 te eindigen met zijn eigen bureau.

Hoogleraar is Hosper nooit geworden, want hij bleef liever de oorspronkelijke en creatieve denker die met enkele vlugge schetsen een ontwerp kon maken. Toch kan er niet van een typisch Hosper-ontwerp worden gesproken, omdat vrijwel alles teamwerk was. Onmiskenbaar blijft echter zijn inbreng in de ontwerpen, de gedachte erachter en in het bijzonder de integratie van verschillende disciplines. Helaas ontbreekt vaak wel het oog voor de historie van het landschap en past deze wijze van ontwerpen maar moeilijk bij een strak aantal randvoorwaarden.

Door zijn vormgeving en opmaak worden landschapselementen in het boek optimaal gepresenteerd. Dit begint al op bladzijde 5. Door echter alleen de naam van Alle Hosper op de omslag te zetten, wordt niet duidelijk dat het om meer dan zomaar een landschapsarchitect gaat. Dit doet zowel zijn persoon als zijn nalatenschap te kort. Ook lijdt het boek aan een overmaat aan lay-out. De kleuren ogen mooi, de behandeling van de materie vraagt echter een

grote inspanning van de gebruiker. Het lijkt erg op het zoeken van het juiste huisadres in een nieuwbouwwijk met veel groen. Drie onderdelen van de inhoud lopen door elkaar. Zo wordt het leven van Hosper in zeven hoofdstukken besproken, maar in elk daarvan staat op paarse bladzijden een van zijn projecten of inspiratiebronnen. Opnieuw volgen vanaf bladzijde 115 nu wat gedetailleerder besproken projecten. Een summary, notenapparaat, bibliografie en register sluiten het boek af. De lezer krijgt het niet gratis, maar wat hij krijgt is boeiend.

Adriaan M.J. de Kraker

Yong Mun Cheong, *The Indonesian revolution and the Singapore connection 1945-1949* (Verhandelingen van het Koninklijk instituut voor taal-, land- en volkenkunde CCII; Leiden: KITLV press, 2003, xvi + 210 blz., €25,-, ISBN 90 6718 206 0).

Met het oog op een mogelijke mislukking van de Ronde Tafel Conferentie (RTC) waar eind 1949 de voorwaarden werden uitonderhandeld omtrent de overdracht van de Indonesische soevereiniteitsoverdracht, had de Nederlandse regering een omvangrijk rapport samengesteld om de wereld te tonen hoe onbetrouwbaar de republiek Indonesië was en welke slinkse wegen zij bewandelde in het conflict met het moederland. Centraal daarin stonden de door het republikeins bestuur geëntameerde en gesanctioneerde illegale contacten met het op een steenworp afstand gelegen Britse Singapore. Het betrof hier met name smokkelactiviteiten. Grote hoeveelheden opium en andere contrabande goederen die fortuinen vertegenwoordigden, werden buiten de Nederlandse autoriteiten aan veelal Chinese handelaren verkocht om deviezen, wapens en andere noodzakelijke middelen te verkrijgen om de Republiek overeind te houden. Doordat de RTC slaagde heeft het document nooit het licht gezien, maar het bestaan ervan en vooral de inhoud mogen typerend genoemd worden voor de importantie van de republikeinse contacten met Singapore. De Nederlandse autoriteiten maakten zich grote zorgen om deze zogeheten ‘Singapore connection’, en terecht. Niet alleen was deze verbinding financieel van groot belang voor de Republiek, ook politiek was zij dat. Singapore was middels het Indonesia Office welhaast de belangrijkste vooruitgeschoven diplomatieke post van Djokja. Vanuit Singapore (als uit tal van andere steden) werd de internationale gemeenschap bewerkt om steun te verlenen aan de zaak van de Indonesische vrijheidsstrijd. Kortom, de ‘Singapore connection’ vormde een cruciale levensader voor de Republiek. De Singaporese historicus Yong Mun Cheong nu heeft al de politieke en daarmee vaak hand in hand gaande clandestiene republikeinse banden met Singapore bestudeerd. Evenals zijn al weer uit 1982 daterende boek over luitenantgouverneur-generaal H.J. van Mook is ook deze publicatie een belangrijke studie. Aan de hand van met name Nederlandse bronnen - waarbij hij opvallend genoeg geen kennis heeft gehad van het bovengenoemde document - heeft hij op minutieuze wijze een tot nu toe onderbelicht facet van de Indonesische dekolonisatiestrijd uit de doeken gedaan. Hoewel Yong zich een onpartijdig man toont, verbloemt hij zijn sympathie voor hetgeen van republikeinse zijde ook in

Singapore gepresteerd werd niet. Niet voor niets noemt hij de jaren 1945-1949 in dit opzicht ‘a time of heroic achievement.’

Yongs onderzoek getuigt niet alleen inhoudelijk van grote klasse, zij wekt ook des te meer bewondering omdat de activiteiten doorgaans in het geheim plaatsvonden, hetgeen de reconstructie des te problematischer maakt. Hij is er goed in geslaagd een beeld op te roepen van de veelal uiterst moeizame, inefficiënte en altijd door geldgebrek geplaagde pogingen van de in Singapore vertoevende republikeinse belangenbehartigers om de zaak van hun ideaal te die-

nen. Ondanks de aanvankelijk opvallend terughoudende opstelling van de plaatselijke Britse autoriteiten (waarbij men zich overigens kan afvragen of dit een politieke achtergrond had zoals Yong suggereert of domweg voortkwam uit politioneel onvermogen alle onoirbare republikeinse smokkelactiviteiten te bestrijden), waren mislukkingen eerder regel dan uitzondering. Yong schetst hoe moeizaam het voor de door hem uitvoerig uitgelichte republikeinse diplomaten, journalisten en handelaren en andere Indonesische representanten was om hun weg te vinden en taak te vervullen in een door corruptie geteisterde stad die van oudsher bekend stond als een Eldorado voor smokkelaars, avonturiers en ander gespuis. Hij laat zien hoe groot het gebrek was aan coördinatie tussen alle republikeinse activiteiten in Singapore en hoezeer de gezamenlijke Indonesische interesses werden ondermijnd door amateurisme, naijver, eigenbelang en persoonlijke rivaliteit alsook ideologische tegenstellingen, om nog maar niet te spreken van de steeds succesvollere Nederlandse pogingen het republikeinse doen en laten er onmogelijk te maken. Al met al heeft Yong pioniersarbeid verricht en daarvoor kan hij niet genoeg geprezen worden. De enige kanttekening is dat hij van een zo spannend onderwerp als het onderhavige geen opwindender boek heeft gemaakt. Yong werkt zoals het een serieus historicus betaamt. Precies, gedegen, maar - helaas - ook een beetje droog.

Hans Meijer

B. Hogenkamp, *De documentaire film 1945-1965. De bloei van een filmgenre in Nederland* (Beeldcultuur in Nederland II; Rotterdam: Uitgeverij 010, 2003, 316 blz., ISBN 90 6450 523 3).

In 1960 won Bert Haanstra als eerste Nederlander een Oscar, voor zijn korte documentaire film *Glas*. Het was een hoogtepunt in de internationale erkenning voor de kwaliteit van de Nederlandse documentaire film, die eerder al tot bekroningen op het filmfestival van Cannes had geleid. Het tweede deel van Bert Hogenkamps inventarisatie van de Nederlandse documentaire film is gewijd aan deze naoorlogse hoogtij-jaren. Met overheidssubsidie of in opdracht van het bedrijfsleven (ook *Glas* was een bewerkte versie van een bedrijfsfilm) werd een groot aantal documentaires geproduceerd, waarvan vele gewijd waren aan de nieuwe industriële bedrijvigheid, de wederopbouw en de strijd tegen het water. Hollands Glorie, kortom. De tekst behandelt chronologisch alle tussen 1945 en 1965 door Nederlanders gemaakte film-documentaires van enige betekenis, met als begin- en eindpunt films die onder bijzondere omstandigheden geschoten zijn: tijdens de Hongerwinter en rond het huwelijk van Beatrix en Claus in 1966. Louis van Gasterens *Omdat mijn fiets daar stond* lijkt een nieuw tijdperk in te luiden waarin documentaires niet langer in de bioscoop, maar thuis voor de buis worden bekeken.

Net zoals in het eerste, reeds in 1988 verschenen deel over de periode 1920-1940, besteedt Hogenkamp ruime aandacht aan de productionele kant van het filmbedrijf: organisatie, financiering, techniek en distributie. Ook de ontwikkeling van het bioscoopjournaal komt in een afzonderlijk hoofdstuk aan de orde. Voorts gaat Hogenkamp in op de ontvangst door de films, zowel door critici als door het publiek.

Zo oordeelde Charles Boost in 1953 in het tijdschrift *Filmforum* nogal kritisch over *Bruin goud*, door Louis van Gasteren gemaakt in opdracht van de cacaofabriek Van Houten: 'Volledigheid kan een deugd zijn, maar in dit geval betekent zij duidelijk een op de proef stellen van het geduld.' Het is alsof Boost oordeelt over het boek waarin hijzelf figureert, want een streven naar volledigheid is zowel de belangrijkste kwaliteit

als het grootste manco van Hogenkamps boek. Het is schier uitputtend gedocumenteerd en weerspiegelt een ongeëvenaarde kennis van de Nederlandse documentaire film. Maar daarin ligt tevens de belangrijkste beperking. Hogenkamp bepaalt zich geheel tot het eigenlijke onderwerp: de documentaire film. Over de wereld die in die films wordt ontsloten lezen we vrijwel niets. We komen voorts soms en passant iets te weten over de levensloop van de belangrijkste filmers, en over hun relatie tot elkaar. Ze worden echter niet als beroepsgroep geanalyseerd. Ook over de financiers van de films leren we weinig. De informatie over de overheid als subsidiegever is slechts fragmentarisch terug te vinden, de grote lijnen van het overheidsbeleid, dat toch een stempel op de filmproductie heeft gedrukt, worden we niet gewaar. Hogenkamp is nog het meest informatief over de eerste jaren na de oorlog, toen overheidssteun alleen al vanwege de schaarste aan onbelichte film onontbeerlijk was. Maar ook over de beweegredenen van de particuliere opdrachtgevers die, gezien de wording van *Glas, Bruin goud* en zoveel andere films, van beslissende betekenis zijn geweest voor de bloei van de Nederlandse documentaire film, lezen we vrijwel niets. Ook het buitenland is vrijwel absent. Hier en daar wordt verwezen naar buitenlandse voorbeelden, en naar de ontvangst in het buitenland van de Nederlandse documentaire film. Maar de vraag in hoeverre sprake is geweest van een eigen Nederlands filmidioom, wordt niet gesteld. Het boek ontbeert zowel een probleemstelling als een conclusie. Gevolg is dat we het zonder verklaring voor het succes van de Hollandse documentaire school moeten stellen.

Kosten noch moeite zijn gespaard voor deze uitgave. Acht omvangrijke kleurenfotokaternen met stills uit Nederlandse documentaires, een groot aantal zwartwitfoto's en een DVD met vijf korte documentaires en enig aanvullend beeldmateriaal geven een prachtig antwoord op de schier onmogelijke opgave een boek over film te illustreren. In het boek is voorts een ‘filmografie'opgenomen, een selectie van Nederlandse documentaires uit de periode 1945-1965, onder vermelding van enkele feiten over de productie en enige wetenswaardigheden. Deze selectie is willekeurig, twee van de films op de DVD zijn niet vermeld, en de opgenomen informatie is summier en soms (zoals het jaar van uitbrengen van de eerdergenoemde film *Bruin goud*) strijdig met informatie in de tekst. Bovendien blijkt de bijbehorende website ten tijde van het schrijven van deze recensie in april 2004 geen toegang te bieden tot het beloofde volledige overzicht van documentaire films.

De in het omslag van het boek verzonken DVD is prachtig, de filmpjes zijn met grote zorg gedigitaliseerd. De ontwikkeling vanaf de bonkige zwart-witfilm *Houen zo!* van Cannes-prijswinnaar Herman van der Horst over de wederopbouw van Rotterdam tot de soepele beeldtaal in kleur van Hattum Hovings filmpje *Zeilen*, maakt duidelijk waarom Hogenkamp zózeer gefascineerd is geraakt door de documentaire film dat hij er, zo lijkt het, zijn levenswerk van heeft gemaakt. De opbouw van de reeks doet vermoeden dat er nog een deel zal volgen, gewijd aan de televisie-documentaire. Een dergelijk boek kan zeker niet geschreven worden zonder rekenschap te geven van de sociale en politieke ontwikkelingen vanaf het midden van de jaren zestig en zonder een indringende analyse van het omroepbestel. Want levenswerk of niet, Hogenkamps boeken bieden nog geen definitieve analyse van de Nederlandse documentaire film in de periode 1920-1965. De bredere culturele, maatschappelijke en internationale contexten zijn daartoe te summier geduid. Wel geven beide boeken, en zeker het hier besproken tweede deel, een schat aan informatie

over een belangrijke kunstuiting, waarmee de cultuurgeschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw er voor de periode tot 1965 ontegenzeggelijk een bron heeft bijgekregen waaraan niemand meer voorbij kan gaan.

Dirk Jan Wolffram

F. Baarda, G. van Engelen, W. van Wijk, *Aan de rand van de ramp. Het eiland van Dordrecht en de watersnood van 1953* (Dordrecht: Gemeente Dordrecht, 2003, 287 blz., ISBN 90 803175 3 5).

Nederlanders ouder dan zestig spreken van 'de ramp'. Wie jonger is, duidt deze gebeurtenis aan met 'de watersnoodramp van ... wanneer was dat ook al weer'? Nu in de laatste decennia het mentale klimaat in Nederland duidelijk is veranderd en gesproken kan worden van een heersende 'emotiecultuur', is de tijd kennelijk rijp voor het publiceren van interviews en egodocumenten over 'de ramp', waarbij zij 'die het allemaal van nabij hebben meegemaakt' aan het woord komen.

Bij de herdenking van de watersnoodramp van 1953 in 2003 heeft de gemeente Dordrecht zich klaarblijkelijk door deze overweging laten leiden. Vandaar dat zij aan drie journalisten de opdracht gaf voor het schrijven van *Aan de rand van de ramp*, dat een officiële geschiedschrijving wil zijn van de rol en het lot van Dordrecht in februari 1953. En vandaar ook dat het grootste deel van het boek gewijd is aan de interviews met een dertigtal ooggetuigen. De auteur Gert van Engelen verwoordt de aandacht voor deze democratisering van het geschiedverhaal als volgt: 'De kleine geschiedenissen van gewone mensen hebben net zoveel zeggingskracht als de daden en verhalen van bestuurders, politici en vorsten. Maar lang was het niet de gewoonte om de herinneringen van naamlozen te noteren, zeker niet in de jaren vijftig van de vorige eeuw. De geschiedenis werd verteld vanuit het perspectief van de autoriteiten, van bovenaf. De feiten van alledag, van mensen die *middenin* de geschiedenis zaten, vloeiden gewoon weg in het afvoerputje van de tijd.' (142)

De dertig interviews zijn journalistiek van hoog niveau. Er zijn hartverscheurende verhalen bij. Een prachtig stuk is dat over Wim Valk. Hij voegde zich bij een groepje moedige kerels, dat, volledig op eigen initiatief, een gat in de Zeedijk bij de Bovenhoek wist te dichten, waardoor het Eiland van Dordrecht op het nippertje werd behoed voor een overstromingsramp die duizenden mensen het leven zou hebben gekost. Toen zij na een korte rust bij de dijk terugkwamen, was het water wat gezakt. De nu wel aanwezige 'autoriteiten' vroegen wantrouwend wat Valk en de anderen kwamen doen en van wie ze 'opdracht hadden gekregen'! Valk concludeert enigszins bitter: 'De gezagsverhoudingen waren hersteld, kortom. We maakten meteen rechtsomkeert, naar onze tuinderij. Want daar hoorden wij thuis, nietwaar'? (113) Over de mannen van het eerste uur daar op de Zeedijk deelt Valk mee: 'Waar het er om spande, kreeg je een ander soort mens. Wat me die ochtend opviel, was het type mens dat daar stond te zwoegen. Het was een allegaartje, maar het beste was in ze boven gekomen.' (114) Valks opmerking stemt volledig overeen met wat Kees Slager over de redders van het eerste uur vermeldt in zijn standaardwerk *De ramp, een reconstructie*: '(het) valt op dat jongens, die zich niet altijd zo netjes houden aan de dorpse regels van fatsoen en deugdzaamheid, bij de reddingsacties voorop staan. Terwijl veel brave burgers toekijken.' Het waren vaak 'stropers, vrijbuiters en andere wilde jongens.' (130-131)

Aan de interviews gaat een hoofdstuk vooraf waarin Frits Baarda een minutieuze beschrijving geeft van de gebeurtenissen in het Dordt van begin februari 1953. Baarda baseert zich daarbij op krantenberichten en archivalia uit het gemeentelijk archief. Het is een goed stuk geschiedschrijving geworden, in een meeslepende journalistieke stijl geschreven.

Dordrecht lag in 1953 aan de rand van het rampgebied. De stad verzorgde de eerste opvang van de evacués uit het eigenlijke rampgebied: de Zeeuwse en Zuid-Hollandse eilanden. Ook was de stad het centrum van de reddingsoperatie, van waaruit allerlei hulpverleners afreisden naar de overstroomde gebieden. Daarnaast, zo blijkt uit dit boek, is Dordrecht tenauwernood

aan een verschrikkelijke overstromingsramp ontsnapt. Vandaar dat ook een hoofdstuk over bedijkingsplannen en waterwerken na 1953 is opgenomen.

Het boek is rijk geïllustreerd met foto's uit 1953, mooie portretten van de geïnterviewden en enige tekeningen. Verder zijn gedichten opgenomen van Jan Eijkelboom en Ad Zuiderent. Helaas zijn de twee opgenomen kaarten te weinig gedetailleerd. Men zoekt tevergeefs naar de talloze straat-, wijk-, dijk- en veldnamen waar het in dit boek van wemelt.

J.C. Vrielink

J. Peet, *Over leven op de markt. De fusies van NOG Verzekeringen. Structuurverandering in het verzekerings- en bankbedrijf in Nederland in de jaren 1960-2000* (Amsterdam: Aksant, 2004, 251 blz., ISBN 90 5260 123 2).

De regelmatige treinreiziger naar Amsterdam Centraal, binnenkomend aan de westzijde, zal zich uit de late jaren tachtig ongetwijfeld de ten dele blauwe neonreclame herinneren van NOG Verzekeringen. Intussen zal deze reiziger hebben opgemerkt dat thans daarvoor, niet ver van de Kamer van Koophandel aan de IJzijde, in de plaats is gekomen de neonaffiche van SNS Reaal Groep. Achter deze op zichzelf misschien niet zo gewichtige verandering gaat een opmerkelijke geschiedenis schuil van fusies en samengaan in het kleine en middelgrote bank- en verzekeringsbedrijf. En die wordt nauwgezet, met oog voor sociaal-economische details, verhaald in deze bedrijfshistorische monografie. Eigenlijk is deze geschiedschrijving daardoor een soort gevalstudie van fusieprocessen geworden die is geschreven op basis van bestaande economische theoretische inzichten en nog beschikbare bedrijfsarchieven alsook persoonlijke informatie van de spelers van destijds.

Twee zaken staan centraal in deze studie. In de eerste plaats betreft dat de algemene bedrijfseconomische theorie omtrent fusies en andere vormen van samenwerking tussen ondernemingen in samenhang met de macro-economische omgeving. In de tweede plaats is dat de illustratie van deze theorie aan de hand van een aantal fusies en samenwerkingsverbanden tussen kleine tot middelgrote verzekeraars en banken sinds 1960. Aldus wordt de feitelijke financiële geschiedschrijving over een recente periode ingebed in het analytische gedachtegoed van de hedendaagse bedrijfseconomie. Dit geeft deze bedrijfsgeschiedenis een speciaal en voorbeeldig karakter, maar leidt ook tot aandacht voor begripsafbakening die weliswaar onontkoombaar lijkt maar niettemin soms verveelt omdat de schrijver er te vaak op terugkomt. Boeiend blijft de geboden verslaggeving niettemin wel.

Hoofdrolspelers zijn een aantal middelgrote verzekeraars met visie en kleine spaarbanken die streven naar behoud van hun marktpositie in een wereld die wordt gekenmerkt door vorming van grote financiële conglomeraten die veel ruimte biedt aan niches voor specialismen en financiële innovatie. Hierachter gaan natuurlijk ook ondernemers schuil die inzien dat voortgaan op de oude voet op den duur de zakelijke belangen van alle betrokkenen ernstige schade zal berokkenen. De omstandigheden in de financiële bedrijfstak, waar branchevervaging en produktvernieuwing omwille van commercieel zelfbehoud bon ton zijn, is daarbij een belangrijke steun in de rug

bij het (in)formele overleg en het daaropvolgend daadwerkelijke aangaan van de samenvoegingsovereenkomsten. Het begin hiervan ligt voor dit boek in 1976 wanneer de Levensverzekeringsmaatschappij van het NOG, opgericht in 1842, en de eveneens onderlinge Brandwaarborg Maatschappij De Jong & Comp. uit 1809 samengaan om hun strategische positie te versterken. De eerste, voortgekomen uit het Nederlands Onderwijzers Genootschap, is vooral een levensverzekeraar met een kleine schadepoot. De tweede is overwegend

een schadeverzekeraar al beweegt zij zich ook wel op andere verzekeringsterreinen. Beide willen echter hun management versterken, een betere risicospreiding bewerkstelligen en bedrijfseconomische schaalvoordelen behalen met samengaan. Intussen gaat de ontwikkeling in de financiële sector waar zij opereren met grote snelheid voort en laat de verzekeringsbranche een aantal grote fusies zien die hun positie niet onberoerd zou kunnen laten. NOG Verzekeringen, zoals de combinatie uit 1976 uiteindelijk als bedrijfsnaam zal kiezen, beseft dat samenwerking met een bank noodzakelijk is vanwege de afzetkanalen. Ook de in 1990 gevormde combinatie van regionale spaarbanken in de SNS bank omvat enige verzekeringsactiviteit maar is allerminst een volwassen bankverzekeraar met stevige afzetkanalen. Hetzelfde geldt voor de verzekeraar Reaal - ontstaan uit een aantal met de arbeidersbeweging verbonden verzekeraars en spaarbankjes - waar de bancaire poot betrekkelijk klein is gebleven. Met de omvorming in 1994 tot houdstermaatschappij in samenhang met nog een aantal kleinere overnames wordt Reaal omgedoopt tot Reaal Groep. De hiervoor reeds genoemde SNS bank is eveneens op zoek naar een verbreding van haar verzekeringspoot vanwege onder meer de daarmee te verwerven expertise alsook de daardoor gegarandeerde middelentoestroom uit levensverzekeringen. Zonder veel moeilijkheden komen de partijen in 1993 tot een fusieovereenkomst. Daarmee ontstaat in Nederland met de SNS Groep, de laatste toevoeging vanwege de overname van NOG Verzekeringen en de toevoeging van de middelgrote verzekeraar Het Hoge Huys. Met het samengaan van de SNS Groep en de Reaal Groep in 1997 tot SNS Reaal Groep ontstaat de derde grote Nederlandse bankverzekeraar naast ING en Fortis. Tot zover de uiterlijke gebeurtenissen. Zoals steeds gaan hierachter echter vele dieperliggende overwegingen schuil die alles van doen hebben met marktpositie, commerciële toekomstvisie, kostenbeheersing en bestuurlijke kracht van de onderneming. En daarmee komen ook de algemene achtergronden van de vele fusiegolven in beeld, en in het bijzonder die in de financiële sector welke Nederland sinds 1912 heeft gekend. Elke fusiegolf, zo schetst de auteur op vaardige en alleszins toegankelijke wijze, heeft zijn eigen momentum. Zich kortheidshalve beperkend tot de onderhavige fusies maakt hij duidelijk dat de fusie uit 1976 vooral bepaald werd door het streven om te overleven. Bij de latere fusies van de jaren tachtig en negentig spelen naast strategische overwegingen en de wens schaalvoordelen te boeken, ook institutionele veranderingen zoals het verlaten van het structuurtoezicht door de Nederlandsche Bank, de doorslaggevende rol. Deze gewijzigde externe omstandigheden geven daaraan als het ware een extra momentum, zo leert de economische analyse van Peet. Een bijzonder detail bij dit alles is dat de beschreven fusiepartners over de golven heen verbonden blijken te zijn door de ideële motieven die aan hun oprichting vele decennia eerder ten grondslag hebben gelegen. Ook dit punt is opmerkelijk en krijgt terecht aandacht binnen dit bedrijfseconomisch fusiegeweld.

Samenvattend mag worden vastgesteld dat deze monografie het fusieproces van kleinere spelers in de financiële sector op heldere en informatieve wijze analyseert. De beschreven gevallen ogen wellicht minder spectaculair dan de vorming van de grote financiële conglomeraten, die de laatste jaren vanwege verschillende jubilea in historisch doorwrochte gedenkboeken de volle aandacht hebben gekregen. Toch is ook dit boek heel interessant omdat het een vaak vergeten sector uit het bank- en verzekeringswezen scherp voor het voetlicht brengt. Deze geschiedschrijving brengt

bovendien aan het licht dat in de beschreven fusiebesluitvorming ook het toekomstperspectief van de eigen werknemers in de betrokken bedrijven een belangrijke overweging vormde bij de bestuurders. Heel duidelijk komt dit naar voren in de beschrijving van de fusie van NOG en De Jong in 1976. Ook de poging het verklarende element in deze fusiebeschrijving een ruime plaats te geven is een verdienste die opgemerkt mag worden. En dit alles gebeurt op een begrijpelijke en zeer leesbare wijze.

M.M.G. Fase

Eindnoten:

1 Een vierde deel van de *Nieuwe Groninger Encyclopedie* is nog voor dit jaar (2004) in het vooruitzicht gesteld.

Naamlijst van medewerkers/sters

[Om privacyredenen is dit tekstgedeelte niet zichtbaar.]

De auteurs

Peter Ghosh was born in 1954, and is a Fellow in Modern History at St. Anne's College, Oxford.

Evert Peeters (1979) studeerde moderne geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Leuven. Als wetenschappelijk medewerker is hij sinds 2003 verbonden aan het Departement geschiedenis van de KU Leuven. Hij bereidt er een proefschrift voor binnen het kader van het FWO-onderzoeksproject 'Lebensreform in België, 1890-1950. Een cultuurhistorische analyse van ideeën en praktijken.' Van zijn hand verscheen eerder onder andere *Het labyrint van het verleden. Natie, vrijheid en geweld in de Belgische geschiedschrijving, 1787-1850* (Leuven, 2003).

Violet Soen (1981) is aspirant van het Fonds voor wetenschappelijk onderzoek - Vlaanderen (FWO-Vlaanderen), Faculteit letteren, departement geschiedenis, afdeling nieuwe tijd, Katholieke Universiteit Leuven [Research assistant of the Fund for scientific research - Flanders (Belgium) (FWO-Vlaanderen), Faculty of arts, history department, section early modern times, KUL - Catholic University Leuven].

Summaries

Violet Soen, *'C'estoit comme songe et mocquerie de parler de pardon.' Blocking a peace initiative (1566-1567)*

After the Compromise of the Nobles and a spurt of iconoclasm in 1566, a general pardon - a collective amnesty - was repeatedly proposed as a strategy to pacify the Low Countries and reaffirm royal power. This article describes how and why the suggestion to issue a general pardon provoked policymakers in Brussels and Madrid to place major obstacles in its path, even though the collective amnesty was in fact drawn up as a salutary measure. Alternate reactions from key players such as Philip II, Margarita de Parma, the Duke of Alba and Cardinal Granvelle actually corresponded to well-defined patterns and conceptions of issuing a pardon.

Evert Peeters, *Degeneration and dressage. Natural cures, vegetarianism and naturalism as building blocks for a modern society, 1890-1950*

Aloïs van Son, a natural therapist from Antwerp, presided over a successful medical practice in the 1920s en 1930s and strongly believed that his search for a drug-free 'natural' therapy was rooted in a much broader struggle against a 'degenerate' society that had lost touch with nature. It was only by changing oneself (Selbstreform), Van Son preached, that the modern individual could heal society. In this article, a crucial autobiographical confession by this headstrong and charismatic therapist will help to deepen our understanding of the 'life reform' movement (Lebensreform) as it developed between 1890 and 1950 not only in societies of natural therapists, vegetarians and naturists in Germany, but also among their Belgian counterparts. My aim is not, as has been done before, to provide an accurate qualification of the 'modern' or 'antimodern' character of the exterior ideology of this movement. On the contrary; I will try to lay bare the interior dynamics of 'life reform' practices. I will argue that opponents like Van Son found in the ascetic experience that these practices not only provided a refuge from but also gave access to modern reality.

Peter Ghosh, *Max Weber in the Netherlands*

This article has two main aims. First, it explores the treatment of the Netherlands in Max Weber's canonical essays on the *Protestant Ethic*. This is a real history and not simply a static exploration of a text, since Weber's attitudes towards Dutch religion (though not capitalism) shifted considerably after he first drafted the *Protestant Ethic* in 1904-1905. His engagement with the Dutch was a central part of the revision of the text that took place in 1906-1908, a period which also saw the writing of the companion essay on 'the Protestant sects.' Here is a phase in the history of this work which has been neglected hitherto; and yet the final text of the *Protestant Ethic*, as it was issued in 1920, was primarily a work of the years 1904-1908. By 1920 it was, as Weber said, an 'older' work. The second aim is to cast light on this history.

[Nummer 4]

Inleiding

Er is iets aan de hand met godsdienst in Nederland. Was ‘geestelijk leven’ nog slechts tien jaar geleden het minst prestigieuze redacteurschap bij een van de grote Nederlandse kwaliteitskranten, inmiddels zijn de veranderende plaats van godsdienst in de maatschappij en de praktische gevolgen die men dagelijks meent te ondervinden van de religieuze pluriformiteit regelmatig op de voorpagina te vinden, worden hele opiniepagina's aan deze onderwerpen gewijd, en leveren rituelen als stille tochten, kruisen in de berm op de plaats van een dodelijk ongeluk en de populariteit van relifrutsels van tijd tot tijd aardige plaatjes op voor de bijkaternen. Vooralsnog zijn deze ontwikkelingen vooral voer voor sociale wetenschappers. ‘Hun’ seculariseringsthese is door een en ander uiteraard onder zware druk komen te staan. In historische kring wordt al langer gewerkt aan het ondermijnen van de hegemonie van deze theorie. Aanvankelijk werd vooral de geschiedenis van de VS aangehaald als ‘bewijs’ van het ongelijk van de these dat moderniteit de religie langzaam maar zeker zou doen verdwijnen. Inmiddels is het bij veel historici die zich met de rol van godsdienst bezighouden, en trouwens ook bij veel godsdienstsociologen, gemeengoed dat het seculariserende West-Europa de uitzondering is in de moderne wereld.

Als het dan niet aan ‘de condities van de moderniteit’ ligt dat de Europese kerken leeglopen, dan ligt het voor de hand de verklaring voor deze West-Europese uitzondering te zoeken in een bijzondere historische ontwikkeling. Godsdienst is altijd en overal nauw verbonden geweest met de cultuur en met de machtsvormen die haar in stand houden. Wanneer deze veranderen, verandert de godsdienst mee. Die verandering is doorgaans diepgaand. Het is pas zeer recent dat in de (kerk)geschiedenis het inzicht veld wint dat niet alleen de ‘verhouding tussen kerk en staat,’ een klassiek historisch onderwerp, aan veranderingen onderhevig is, maar dat ook aard en wezen van religiositeit zelf in de loop van de geschiedenis radicaal veranderd zijn. Studies als die van Charles Taylor, *Sources of the Self* en Talal Asad, *Genealogies of religion* onderzoeken deze veranderingen op het grensgebied van sociologie respectievelijk antropologie en de geschiedenis, en het laatste woord is hier nog lang niet over gezegd. Reden te over dus voor de *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* om een themanummer aan religie te wijden.

Het nummer opent met een artikel van Joris van Eijnatten waarin hij de verandering traceert in de opvattingen die in Nederland gekoesterd werden over ‘hoe religie eruit hoort te zien’ in de lange achttiende eeuw. Hij herneemt hierin eerder verdedigde opvattingen van Peter van Rooden over de omslag in de late achttiende eeuw van een, door wereldlijke overheden en publieke kerk gedragen publieke orde, naar een individuele, in het morele zelf van de burger van het Vaderland gelokaliseerde godsdienst. Hij gaat echter heel anders te werk dan Van Rooden. Geïnspireerd door het werk van de (controversiële) Engelse vroegmodernist J.C.L. Clark analyseert hij de in zijn achttiende eeuw gangbare publieke vertogen over de plaats van godsdienst. Hij spitst dat toe op de manier waarop in die vertogen gerefereerd werd aan ketterij, aan de factor godsdienst in visies op het vaderlandse verleden en publieke autoriteit.

Deze vertogen staan buiten de door de traditionele kerkgeschiedenis bestudeerde bronnen, die voor het overgrote deel handelen over zaken van leer en kerkorde, en daarmee sterk confessioneel bepaald zijn. De methode van Van Eijnatten overstijgt dat confessionele perspectief. Op deze wijze kan hij zichtbaar maken dat, en ook wanneer, er omslagen liggen in de voorstellingen die in de lange achttiende eeuw heersten over de functie van godsdienst.

De rol van de beide wereldoorlogen voor de beleving van godsdienst staat de laatste jaren nogal in de belangstelling. Waar we met Van Eijnatten de religie als door de staat gesteunde morele orde al achter ons gelaten hebben in de overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw, betekende vooral de Eerste Wereldoorlog een breuk met het in de negentiende eeuw nog levendige gevoel van behoren tot een christelijke natie, of een bredere westerse christenheid, en de beschavingsmissie jegens de rest van de wereld die daarvan uit behoorde te gaan. Dit had vergaande gevolgen voor het zelfverstaan van de christelijke zendingsorganisaties. Vooral in de loop van de Tweede Wereldoorlog komt het begrip van de 'christelijke naties' onder druk te staan. Christendom en burgerschap doen niet langer eenzelfde beroep op het individu. In het artikel van Jan Bank wordt deze divergentie uitgewerkt op drie velden, dat van de loyaliteit tegenover het burgerlijk gezag, dat van de invloed van het barthianisme en dat van de organisatie van het verzet. Door deze zaken vergelijkenderwijs voor Nederlandse en Franse protestanten te beschrijven, probeert hij te ontkomen aan ingeslepen beelden van door confessie bepaalde verschillen in burgerlijke (on)gehoorzaamheid en verzetsbereidheid. Bestaande sociale en familiale netwerken, en het historisch besef zelf tot een ooit vervolgde minderheid te behoren blijken dan van doorslaggevend belang. Godsdienst blijkt daarbij eerder bepalend voor een groeps-identiteit, dan voor een politieke- of levenshouding.

Ook Peter van Rooden hanteert een comparatieve aanpak en ook hij gaat in op de verandering van 'wat godsdienst is' in de loop van de geschiedenis. Met behulp van *oral history* onderzoeksmethoden probeert hij zicht te krijgen op de aard van de verandering in het Nederlandse religieuze landschap sinds de jaren 1960. Hij heeft zich, met een groep antropologiestudenten, daarbij laten inspireren door het spraakmakende boek van Callum Brown, *The death of Christian Britain*. Brown schetst hierin hoe de diep in het Angelsaksische protestantisme gewortelde voorstelling van het leven als een individuele bekeringsweg, en van een christelijke gezinsideologie waarin de (getrouwde) vrouwen optreden als hoedsters van dit proces - ook en vooral bij hun van nature meer tot liederlijkheid geneigde mannen - in de jaren 1960 tamelijk abrupt zijn overtuigingskracht verliest. Het daarop gevolgde overlijden van het Britse christendom vertoont volgens Van Rooden en zijn discipelen weliswaar parallellen met de Nederlandse secularisatie, maar heeft toch in beide landen een geheel verschillend verloop. Sterker dan Brown benadrukt Van Rooden de omslag van wat eens een vanzelfsprekende christelijke levensstijl was, naar een volledig gedemocratiseerd levensgevoel, dat voor de betrokkenen nog steeds christelijk kan, maar dat beslist niet hoeft te zijn.

Thijl Sunier tenslotte behandelt de manier waarop in het meest recente verleden

Nederlandse moslims, in hun streven naar eigen scholen met een islamitische signatuur, gebruik maken van de voor christelijke groepen geschapen onderwijswetgeving. Hij mengt zich daarmee in de lopende discussies over de noodzaak van kennis van de nationale geschiedenis voor een succesvolle inburgering van immigranten en over de wenselijkheid of onwenselijkheid van het behoud van de vrijheid van onderwijs. Hij vergelijkt de fasering van de schoolstrijd in de negentiende eeuw met de wijze waarop, en de argumentaties op grond waarvan tegenwoordig islamitische scholen worden opgericht, en concludeert daaruit dat de veelgebezigde voorstelling van zaken, als zouden Nederlandse moslims 'terug willen naar de verzuiling,' op een misverstand berust. Zowel toen als nu ging de onderwijsstrijd om het karakter van de natiestaat, en ook hier is de groepsidentiteit belangrijker dan religiositeit binnen de kaders van de georganiseerde godsdienst.

Deze combinatie van artikelen geeft een aanzet tot een heroriëntatie op de geschiedenis van godsdienst in Nederland vanaf de achttiende eeuw tot heden. Hierin tekent zich een geheel ander 'verhaal' af dan wat we kennen uit de traditionele kerkgeschiedenis. De hier verzamelde auteurs hanteren alle vier nadrukkelijk een 'buitenperspectief.' Zij beschrijven geen religieuze tradities in de termen van degenen die zich tot die tradities rekenen of rekenden, maar onderzoeken hoe godsdienst functioneerde in verschillende perioden van het recentere Nederlandse verleden, en hoe 'wat godsdienst was' in de loop van de tijd veranderd is. Het zijn dan ook stuk voor stuk auteurs die buiten of aan de rand van de kerkhistorische professie staan: Van Eijnatten en Bank zijn historici, Van Rooden en Sunier zijn werkzaam als antropoloog. Deze bundeling wil daarmee tevens een brug slaan tussen de, nu toch te vaak binnen verschillende circuits geproduceerde, historische subdisciplines.

Joke Spaans

Orthodoxie, ketterij, consensus, 1670-1850. Drie historische vertogen over religie en openbaarheid

Joris van Eijnatten

Orthodoxie, ketterij, consensus

‘Alzo zijn wij velen een lichaam in Christus, maar elkeen zijn wij elkanders leden’, aldus Rom. 12:5. Consensus, de overeenstemming in het geloof, geldt als een wezenskenmerk van de christelijke kerk. Al in een vroeg stadium heeft de kerk zich gerealiseerd dat het voortbestaan van enige vorm van consensus afhankelijk is van de collectieve aanvaarding van geldige geloofsnormen. Om die normen vast te leggen en hun naleving af te dwingen, is zij spoedig overgegaan tot het bijeenroepen van concilies. Belangrijke kerkelijke samenkomsten als die te Nicea (325), Constantinopel (381) en Chalcedon (451) hebben uitspraken gedaan die zodanig gezaghebbend zijn gebleken dat zij door de hoofdstroom van de christenheid tot op heden worden aanvaard. Concilies of synoden zijn niet de enige middelen geweest waarmee consensus werd bereikt. De bisschop van Rome ontwikkelde zich in de loop van de Middeleeuwen tot een bron van consensus, uitmondend in de in 1870 uitgevaardigde leer van de pauselijke onfeilbaarheid. Een derde bron van consensus was de Schrift, of liever de interpretatie van de rond 400 officieel aanvaarde canon van geschriften door een formeel voor dit doel aangestelde geestelijkheid. De reformatorische kerken zouden mettertijd de trits ‘concilie, paus en geestelijkheid’ vervangen door het duo ‘synode en formulier.’ Voor religieuze dissidenten heeft dat weinig verschil uitgemaakt.

Indien orthodoxie datgene is wat gelegitimeerd of gepropageerd wordt door een instantie die de openbare geloofsconsensus handhaaft, dan is religieuze aberratie datgene wat het streven naar overeenstemming in het geloof doorkruist. De roep om consensus heeft van meet af aan tot weerstanden geleid, tot wat de heersende geloofsgroepen als ‘ketterij’ hebben bestempeld of veroordeeld. De concilies zelf waren mede bedoeld om duidelijkheid te krijgen over de standpunten van arianen, gnostici, manicheïsten, pelagianen en wat dies meer zij. Over zulke consensus verstorende spelbrekers doet het Nieuwe Testament duidelijke uitspraken. In de woorden van de Statenvertaling van 1637: ‘indien u iemand een Evangelie verkondigt, buiten hetgeen gij ontvangen hebt, die zij vervloekt’ (Galaten 1:9). Of: ‘die doornen en distelen draagt, die is verwerpelijk, en nabij de vervloeking, welker einde is tot verbranding’ (Hebreën 6:8). De instandhouding van consensus geldt als een geloofsopdracht, en het is niet moeilijk om in de bijbel een mandaat te vinden om aan andersdenkenden het zwijgen op te leggen. Devianten werden in het verleden regelmatig onschadelijk gemaakt, meestal door hen van hun ongelijk te overtuigen, soms door inzet van rigoureuzer middelen. Van de laatste spreken kruistocht, inquisitie, excommunicatie en verbanning het meest tot de verbeelding.

Er bestaan weinig werkelijk diachronische studies over religieuze ketterij als histo-

risch fenomeen, en de meeste hiervan handelen over het vroege christendom en de Middeleeuwen. Het recente *Brief history of heresy* van G.R. Evans is kenmerkend voor het kerkhistorische genre.[1] De auteur stelt dat het fenomeen ketterij in essentie een middeleeuws verschijnsel is. Alleen in de tijd van de eenheidskerk, van het relatief ongeschonden *corpus christianum*, is het zinvol om van ketterij te spreken. Voor wat betreft de periode van de Reformatie en daarna spreekt de auteur liever niet van ketterij of afvalligheid, maar van scheiding. De scheiding der geesten binnen de vroegmoderne christenheid heeft gelovigen gedwongen, elkaar in hun 'anders-zijn' te aanvaarden. Uit die aanvaarding is een besef van tolerantie ontstaan. Maar tolerantie is een armoedig surrogaat voor geloofseenheid, en bij de auteur leeft de hoop dat in de toekomst een verenigde kerk zal ontstaan die niet langer de uniformiteit, maar de diversiteit nastreeft. Deze argumentatie is legitiem, al lijkt de auteur van de hedendaagse nood een theologische deugd te maken. Het is echter opvallend dat in deze studie de notie van 'consensus' zélf (en al haar semantische varianten: broederschap, enigheid, *concordia, pax, unio*, enz.) niet of nauwelijks gehistoriseerd wordt. Het streven naar consensus is voor de auteur vooral een geloofskwestie, een zaak van de kerk gebaseerd op een tijdloze opdracht, of in elk geval op een tijdloos concept van 'kerk'.

In de context van de Nederlandse religiegeschiedenis lijkt de idee van religieuze consensus bijzonder problematisch. Typisch vaderlandse verschijnselen als 'tolerantie' en 'verzuiling' schijnen ermee fundamenteel in strijd. Doorgaans wordt een vorm van confessionele apartheid op het Nederlandse religieuze verleden geprojecteerd. Gereformeerden, remonstranten, doopsgezinden, lutheranen en rooms-katholieken (en soms ook joden) passeren in religie-historische beschouwingen afzonderlijk de revue.[2] Wat deze religieuze groepen bindt, is hun joods-christelijke religiositeit en het feit dat zij in Nederland leefden; zelden wordt hun geschiedenis geïnterpreteerd in het licht van concepten die niet direct aan kerk of christendom zélf zijn ontleend.[3] Dat laatste lijkt typerend voor de Nederlandse kerkgeschiedenis. Zij verkeert ten opzichte van de 'gewone' geschiedenis grotendeels in een toestand van wetenschappelijke en institutionele apartheid, die op bijvoorbeeld medisch historici, rechtshistorici en andere beoefenaars van historische subdisciplines wat bevreemdend zal overkomen. Daar komt bij dat Nederlandse kerkhistorische studies - uitzonderingen natuurlijk daargelaten - geen uitgesproken neiging tonen het verleden te problematiseren. Met grote concepten wordt bijna nooit gewerkt; het overgrote deel van de kerkhistoriografie is sterk biografisch, bibliografisch, archivalisch of filologisch. De door Peter

1 G.R. Evans, *A brief history of heresy* (Oxford, 2003). Vgl. ook H.O.J. Brown, *Heresies. Heresy and orthodoxy in the history of the church* (2e dr.; Peabody MA, 1998). Een klassieke Nederlandse studie is Th. de Vries, *Ketters. Veertien eeuwen ketterij, volksbeweging en kettergericht* (3e dr.; Amsterdam, 1984), waarin een marxistisch georiënteerde belangstelling voor de bestrijding van proto-revolutionaire ketters door de gevestigde machten.

2 Bijvoorbeeld O.J. de Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis* (3e dr.; Nijkerk, 1986).

3 Een interessante poging tot integratie van de religieuze geschiedenis in de gewone geschiedschrijving biedt S. Groenveld, *Huisgenoten des geloofs. Was de samenleving in de Republiek der Verenigde Nederlanden verzuild?* (Hilversum, 1995).

van Rooden[4] in 1996 gelanceerde conceptualisering van het religieuze verleden is door beoefenaars van de kerkgeschiedenis op detailpunten bekritiseerd; de these als zodanig heeft echter minder serieuze aandacht gekregen dan men zou verwachten.

De voorliggende bijdrage kan beschouwd worden als een pleidooi voor de integratie van de kerkgeschiedenis in de gewone geschiedenis, aan de hand van een drietal vroegmoderne concepten, namelijk orthodoxie, ketterij en consensus. Deze drie concepten komen aan bod in een analyse van drie onderling verbonden, intellectuele vertogen: een politiek, een historisch en een cultureel vertoog. De drie intellectuele vertogen hebben gedurende de 'lange' achttiende eeuw tussen 1670 en 1850 mede vorm gegeven aan de religieuze openbaarheid. Onder 'religieuze openbaarheid' wordt datgene verstaan wat binnen het publieke domein als legitieme religie geldt. Religieuze consensus wijst hier dus niet op wat een religieus instituut, zoals een kerk, of een religie, zoals het christendom, al dan niet als een rechtmatige vorm van consensus heeft beschouwd. Consensus duidt op publiek toelaatbare uitingen van religiositeit en veronderstelt dus legitimering door de politieke macht. De aard van die politieke macht is in de periode 1670-1850, waarin de overgang heeft plaatsgevonden van ancien régime naar natiestaat, ingrijpend veranderd. Met de veranderingen in de politieke macht heeft de religieuze openbaarheid zich radicaal gewijzigd, en daarmee ook het denken over orthodoxie, ketterij en consensus. In de volgende drie paragrafen worden die omslagen in het denken over religie nader onderzocht.

1 *Politiek: De produktie van orthodoxie*

Het eerste vertoog betreft de legitimatie van religie binnen het publieke domein. Hoe hebben de woordvoerders van diverse religieuze stromingen tussen 1670 en 1850 de religieuze openbaarheid - datgene wat binnen het publieke domein als legitieme religie geldt - vanuit politiek-theologisch perspectief weten te rechtvaardigen? Zoals bekend gold in de Republiek de door de overheden gesteunde gereformeerde kerk als de instantie die zorg droeg voor de publieke religieuze consensus. De gereformeerde kerk dankte haar bijzondere positie als 'publieke' kerk aan het eigenaardige politieke bestel van de Republiek, maar voor het overige onderscheidde zij zich nauwelijks van de confessionele 'staatskerken' in andere gebieden.

Zulke door de overheid gesanctioneerde en gesteunde kerken werden doorgaans op twee manieren gelegitimeerd.[5] De eerste legitimatie is gebaseerd op een politiek of juridisch, de tweede op een religieus uitgangspunt. Op grond van het eerste, politieke uitgangspunt laat de publieke kerk zich definiëren als dat godsdienstige instituut dat op grond van de Unie van Utrecht van 1579 en de Grote Vergadering van 1651 in de verschillende provincies beschikte over het alleenrecht op de 'openbare exercitie'

4 P.T. van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990* (Amsterdam, 1996). Zie ook W. Frijhoff, 'Epilogue,' in: *Embodied belief. Ten essays on religious culture in Dutch history* (Hilversum, 2002) 275-289.

5 Een vergelijkbare benadering bij J.G.A. Pocock, 'Within the margins: the definitions of orthodoxy', in: R.D. Lund, ed., *The margins of orthodoxy. Heterodox writing and cultural response* (Cambridge,1995) 33-53.

van de godsdienst. In de woorden van Johannes Barueth (1709-1782), een rechtzinnige achttiende-eeuwse predikant:

> Gelyk in de meeste koningryken en republycqen een zekere godsdienst de dominante is, welke met nadruk de religie van den vorst of staet genoemd wordt, zo is buiten alle kyf de ware suivere gereformeerde godsdienst, in de zeven geuniëerde provintien, voor het tegenwoordige, de dominante, en niet alleen de dominante, maar ook de enige publycque of openbare religie van het land.[6]

Zo'n legitimistisch argument - de gereformeerde kerk is de publieke kerk want dat hebben de overheden nu eenmaal zo gezamenlijk bij wet bepaald - liet zich natuurlijk slecht moreel verantwoorden. Dit wordt duidelijk wanneer we kijken naar de betekenis die in de kritische pers van de achttiende eeuw werd toegekend aan de term 'heresie'. In 1778 definieerde een anonieme schrijver heresie als volgt:

> Het zegt, volgens de beschryving, die Paulus, ter aangehaalde plaatse *Tit.* III, 10, van een ketter geeft, menschen, die grove en verderfelyke dwaalingen voorstaan, met een klaarblykelyk inzigt, om daar door een aanhang te maaken, en hoofden van een secte of party te worden.[7]

Heresie (afgeleid van het Griekse *hairesis)* betekent dus simpelweg 'secte' of 'partij'. Daarom konden juist de rechtzinnige gereformeerde geestelijken als de ware ketters worden beschouwd. Zij waren hoogstens de leiders van een bepaalde religieuze groepering, wier band met de politiek op een contingente juridische constructie zonder enige innerlijke morele rechtvaardiging berustte.[8]

De tweede, religieuze legitimatie ontleende haar zeggingskracht aan de mogelijkheid van bovennatuurlijke invloeden, aan beïnvloeding door de 'Geest'. Op grond van de 'Nederlandse Geloofsbelijdenis' (NGB) uit 1561 laat de gereformeerde kerk zich definiëren als een tijdelijke verschijning van de Kerk die er geweest is van het begin der wereld af en die er zijn zal tot het einde toe. Deze Kerk is een heilige vergadering van de waarlijk gelovige christenen, die al hun heil verwachten van Jezus Christus, gewassen door zijn bloed, geheiligd en verzegeld door de Heilige Geest (art. 27 NGB). Zo'n institutioneel vergankelijke manifestatie van de universele kerk wordt aan een aantal eigenschappen herkend. Deze zijn de zuivere prediking van het Evangelie, de zuivere bediening van de sacramenten en de uitoefening van kerkelijke tucht (art. 29 NGB). Waar de politiek-juridische legitimatie direct betrekking heeft op een reëel bestaand instituut, verwijst de religieuze legitimatie naar een ideële situatie of 'utopisch' ideaal. Dat ideaal kan een zichtbare, ecclesiologisch-institutionele vorm aannemen - zoals in de aangehaalde artikelen van de NGB - maar zich evengoed manifesteren in de onzichtbare eenheid aller gelovigen. Maar in al deze gevallen wordt uitgegaan van de verwachting dat de (Heilige) Geest gestalte zal geven aan het godsdienstige ideaal.

6 Joh. Barueth, *De advocaet der vaderlandsche kerk* (2 dln.; 's-Gravenhage, 1771-1772) II, 1.
7 *Algemeene Bibliotheek* (Amsterdam, 1778) II, 357-358.
8 J. van Eijnatten, *Liberty and concord in the United Provinces. Religious toleration and the public in the eighteenth-century Netherlands* (Leiden, 2003) 74-75.

De spanning tussen deze twee uitgangspunten, de politiek-juridische en de religieuze, typeert niet alleen het dilemma van de publieke kerk in de Republiek. Zij is kenmerkend voor alle gevestigde kerken van het ancien régime. Instituut en Geest laten zich niet gemakkelijk verzoenen. Te veel nadruk op politiek en wetgeving maakt de kerk tot een onderdeel en verlengstuk van de staat. In de decennia rond 1800 zou menige Europese machthebber erin slagen religie op deze manier te politiseren; zo werd aansluitend bij het napoleontische beleid ook in Nederland de Hervormde Kerk in 1816 politiek gereglementeerd. Te veel nadruk op spiritualistische metafysica weekt de kerk echter los van de staat, waardoor zij ofwel ten prooi valt aan de politiek, ofwel ongeschikt wordt om te functioneren als instituut. Juist deze spanning heeft de orthodoxie tot een variabel, dynamisch verschijnsel gemaakt, waardoor het niet altijd eenvoudig is haar op eenduidige wijze van ketterij of aberratie te onderscheiden. Een groot deel van de vroegmoderne religiegeschiedenis kan worden beschreven vanuit de spanning tussen twee verschillende voorstellingen van de religieuze openbaarheid, namelijk als Instituut dan wel als Geest.

In het spanningsveld tussen Instituut en Geest waren religieuze devianten diegenen die het *juste milieu* van de orthodoxie met opzet negeerden, bekritiseerden of verwierpen. Devianten behoorden doorgaans tot één van twee typen: een type dat met de politiek-juridische legitimatie niet uit de voeten kon, en een type dat moeite had met de veronderstelling dat juist de Geest gestalte gaf aan de religieuze openbaarheid. Devianten van het eerste type - degenen die de politiek-juridische legitimatie verwierpen - tekenden bezwaar aan tegen het feit dat de kerk als ‘een heilige vergadering van de waarlijk gelovige christenen’ zo nauw verbonden werd met politieke macht, met autoriteit, dominantie en (de dreiging van) geweld. De vergadering van gelovigen, stelden deze critici, ontleent haar legitimiteit niet aan wereldlijke gezagdragers, maar aan de Heilige Geest. Die Geest manifesteert zich ofwel in een door de kerk belichaamde, apostolische successie, ofwel in het innerlijk van de mens. In de Republiek manifesteerde de kritiek op religie als politiek bevoorrecht Instituut enerzijds in de ‘ketterij’ van het katholicisme, anderzijds in die van spiritualisten, van collegianten, antinomianen, quakers, piëtisten, herrnhutters en wat dies meer zij.

Over het katholieke beroep op de Geest kunnen we kort zijn. Twee varianten van katholicisme laten zich in de Republiek onderscheiden, een Roomse en een Utrechtse. Geen van beide heeft veel intellectuele invloed uitgeoefend op de constructie van de religieuze openbaarheid in het vroegmoderne Nederland. Hun wederzijdse geschiedenis geeft echter aan wat de consequenties zijn van het verwerpen van een institutionele opvatting van die religieuze openbaarheid. De aan Rome gehoorzame katholieken bevonden zich in de protestantse Republiek in een nagenoeg wetteloze positie, zich manifesterend in recognitiegelden en discriminerende plakkaten; Rome verwierp elke poging van de protestantse staat om zich met kerkelijke aangelegenheden te bemoeien.[9] De jansensistisch georiënteerde ‘oud-katholieken’ daarentegen kwamen van meet af aan tegemoet aan de gedachte dat religie politiek-juridisch in een staat ingebed

9 Wel hielden de Nederlandse overheden zich in de eerste helft van de achttiende eeuw steeds meer met de roomse katholieken bezig; daardoor werden zij impliciet als legitiem onderdeel van de staat erkend.

behoort te zijn. Zij gingen ermee akkoord - niet tot ontevredenheid van de politieke machthebbers - dat bisschopsbenoemingen de goedkeuring van de staat behoefden. Daarmee naderden zij het standpunt van alle grote territoriale orthodoxieën.

Die religieuze devianten die de werking van de Geest niet in en door een instituut, maar primair in het innerlijk van de mens verwachtten, vereenzelvigden de religieuze openbaarheid met de Geest. De Geest waart immers waar hij wil, in, om en buiten de officieel erkende of getolereerde religieuze genootschappen, en dwars door alle sociale lagen en standen heen, inclusief de geestelijke stand. Door de Geest geïnspireerde groepen onttrokken zich daarmee aan formeel toezicht, zowel inwendig (zij waren wars van interne controle, of trachtten hun organisatiegraad zo laag mogelijk te houden) als uitwendig (zij distantieerden zich bijvoorbeeld van confessies, waardoor officiële kerkelijke en politieke organen geen grip op hen konden krijgen). In Nederland hebben zich in de lange achttiende eeuw dergelijke groepen onder verschillende benamingen voorgedaan. Een goed voorbeeld zijn de hattemisten, volgelingen van Pontiaan van Hattem (1641-1706). Diens *Val van 's werelts af-god* (1718-1727) typeert wat destijds door de gevestigde geestelijkheid als 'bedorven mystiekerij' werd afgedaan. Afwijzing van de wet ('antinomisme') paarde zich aan afkeer van de 'publieque predikstoelen' en aan de verwachting dat álle christenen van álle gezindheden zich door en in de Geest zouden verenigen.[10] Vergelijkbare opvattingen kwamen voor onder de 'Hebreeën' van de laatste drie decennia van de zeventiende eeuw. Zij leverden hevige kritiek op de gereformeerde geestelijken als vertegenwoordigers van tucht en orde.[11] Tot dergelijke spiritualisten kunnen ook de böhmisten (volgelingen van de mysticus Jacob Böhme) en de collegianten (religieuze vrijdenkers, nauw verwant aan de doopsgezinden) worden gerekend.

Niet alleen vonden spiritualistische groeperingen overal aanhangers, het a- of antiinstitutionele ideeëngoed dat zij vertegenwoordigden keerde gedurende de lange achttiende eeuw voortdurend en in allerlei variaties terug. De publieke kerk zelf had te kampen met 'bevindelijken' van diverse theologische snit. Zich beroepend op de ervaring ('bevinding'), gaven ook zij prioriteit aan inwendige inspiratie door de Geest boven uitwendige, institutionele handhaving van de confessie. Met name in de controversen rond Johannes Eswijler (ca. 1633-ca. 1719) en Willem Schortinghuis (1700-1750) heeft het kerkelijk establishment getracht dergelijke groeperingen uit de religieuze openbaarheid te weren.[12] De herrnhutters, volgelingen van de Duitse rijksgraaf Nikolaus Ludwig Zinzendorf (1700-1760), stelden zich open voor alle gezindten, maar waren afkerig van een status als zelfstandige, formeel getolereerde kerk.[13] Zij ondermijnden daarmee de politiek-juridische ordening van de religieuze openbaarheid; bovendien verkondigden zij verdacht veel spiritualistisch ideeëngoed. De aantrekkings-

10 P. van Hattem, 'Korte hoofdsom van 't geheele gevoelen des autheurs', in: *Idem, Den val van 's werelts af-god, ofte het geloove der heyligen, zegepralende over de leere van eygen geregtigheid* (S.l., 1727) IV, 730-734.

11 Hierover vooral M. Wielema, *The march of the libertines. Spinozists and the Dutch Reformed Church (1660-1750)* (Hilversum, 2003) 19-52.

12 F.A. van Lieburg, *Eswijlerianen in Holland, 1734-1743. Kerk en kerkvolk in strijd over de Zielseenzame meditatiën van Jan Willemsz. Eswijler (circa 1633-1719)* (Kampen, 1989).

13 Van Eijnatten, *Liberty and concord*, 47-55.

kracht die de herrnhutters vooral op gereformeerden en doopsgezinden uitoefende ging rond 1750 gepaard met uitbarstingen van exuberante bevindelijkheid in delen van de publieke kerk. Deze 'Nijkerker beroeringen' leidde tot hernieuwde pogingen om de Geest te bezweren.[14] De religieuze openbaarheid die deze groeperingen zich voor ogen hielden, stond diametraal tegenover de feitelijk bestaande, confessionele openbaarheid. In hun spiritualistische utopie lieten zij de Geest triomferen boven het Instituut. De dominee was even overbodig als de magistraat; de enige gezagsdrager was immers de Geest. Een sympathisant van de hattemisten verkondigde 'dat ook de waare Kerke van Christus nooyt gevonden wert by die geene, die door de publique wetten voorgestaan word... .'[15] Consensus bestaat in de Geest, niet in het Instituut. 'Indien 'er een sake ydel is in de wereld,' aldus de mysticus Jacob Bril, 'so is het den twist en 't verschil, 't welk alle afgesonderde sichtbare kerken met malkander voeren.'[16]

Devianten van het tweede type - degenen die juist ontkenden dat de Geest een rol speelde (of diende te spelen) in de constructie van de religieuze openbaarheid - veroordeelden de aan de Geest toebedachte vrijheid als dubieus, zelfs gevaarlijk. Deze groep keerde zich niet, of niet alleen, tegen 'geestdrijvers'. In feite heeft de ambivalente betekenis van het 'inwendig licht' niet zelden geleid tot een vervaging van de grens tussen geest en rede, tussen spiritualisme en rationalisme.[17] Het in de Geest gegrondveste gezag werd door religieuze devianten van dit tweede type geminimaliseerd of afgewezen, beducht als zij waren voor alles wat naar caesaropapisme, klerikalisme, hiërarchie, priesterbedrog of heerszucht zweemde. Men denke in dit verband aan antiklerikale libertijnen zoals Pieter de la Court (1618-1685),[18] naast de vaak zeer verschillende schrijvers die door hun tegenstanders geassocieerd werden met twijfelachtige lieden als Erastus, Hobbes en Spinoza. Allen beschouwden het streven van de orthodoxie naar de vestiging van een eigen jurisdictie binnen de staat als een rechtstreekse aanval op het politieke gezag en een ondermijning van de maatschappij. De staat diende de kerk en dus de Geest te beheersen, niet andersom. De Groningse jurist Jean Barbeyrac (1674-1744) was een gematigde vertegenwoordiger van dit politiek-juridisch ageren tegen protestantse priestermacht.[19] Zijn collega Frederik Adolf

14 J. Spaans, ed., *Een golf van beroering. De omstreden religieuze opwekking in Nederland in het midden van de achttiende eeuw* (Hilversum, 2001).

15 Innocentius Devotus, *Antwoort aan den heer Jacob Ferdinand van Davervelt, predikant tot Utrecht* (S.l., 1733) 5.

16 *De werken, van den verlichten Jacob Bril, klaar en grondig aanwijsende het pit en merg van de ware wesentlijke en dadelijke God-geleerdheyd* (Amsterdam, 1705) 4.

17 De filosofische implicaties behandelt P. Kondylis, *Die Aufklärung im Rahmen des neuzeitlichen Rationalismus* (Stuttgart, 1981). Voor een recente toepassing: A. Fix, *Prophecy and reason. The Dutch collegiants in the early Enlightenment* (Princeton NJ, 1991).

18 H. Schilling, 'Afkeer van domineesheerschappij. Ein neuzeitlicher Typus des Antiklerikalismus', in: P.A. Dykema, H.A. Oberman, ed., *Anticlericalism in late medieval and early modern Europe* (Leiden enz., 1993) 655-668.

19 J. van Eijnatten, 'Swiss anticlericalism in the United Provinces. Jean Barbeyrac's *Oratio de magistratu, forte peccante, e pulpitis sacris non traducendo* (1721)', in: H. Méchoulan, e.a., ed., *Laformazione storica della alterità. Studi di storia della tolleranza nell'età moderna offerti a Antonio Rotondò* (Florence, 2001) III, 861-886.

van der Marck (1719-1800), berucht als *flagellum theologorum*, bracht de Geest in het gareel door de gemeenschap der gelovigen simpelweg gelijk te stellen met de burgermaatschappij: burgerschap betekende per definitie kerklidmaatschap, Geest en Institutie vallen samen. Hij moest zijn vrijmoedigheid met ontslag bekopen.

Deze erastiaanse ketters, antiklerikale libertijnen en rationalistische vrijdenkers beschuldigden de orthodoxie er doorlopend van de openbare religieuze consensus door oneigenlijke middelen in stand te houden. Vaak waren zij erop gespitst, de door synode en formulier vastgestelde consensus af te breken, bijvoorbeeld door de voorgeschreven dogma's ter discussie te stellen. De traditionele zonde- en verlossingsleer was één dankbaar voorwerp van kritiek. In de ogen van critici bood deze leer de theologische legitimatie voor de onderworpenheid van mensen aan kerkelijke en politieke machthebbers. Priesters, of ze nu protestants of katholiek waren, maakten zich immers vanwege de menselijke zondigheid als heilsbemiddelaars of heilsverkondigers onmisbaar. De van spinozisme beschuldigde, Zwolse predikant Frederik van Leenhof verkondigde niet voor niets een evangelie van geestelijke blijdschap, dat korte metten maakte met elk tobben over de zonde.[20] Zowel de drie-eenheid als de godheid van Christus moesten het ontzien, deels omdat deze leerstellingen in de optiek van critici ooit door een priesterlijk-conciliaire machtspolitiek tot stand waren gekomen, deels omdat ze geacht werden met de menselijke rede in strijd te zijn. Politiek-juridische ketters waren vaak uit opportunisme of uit overtuiging ariaan, antitrinitarieër of sociniaan, spinozist, deïst of zelfs atheïst. Allen stelden de menselijke ratio naast of boven de vermeende inwerking van de Heilige Geest in en door kerkelijke organisaties en tradities. Deze radicale critici zouden het pleit niet winnen: een serieus alternatief voor de religieuze openbaarheid is hun zogenoemde ‘radicale’ verlichting nooit geweest. Het spinozistische of deïstische ideaal van een religieuze consensus gebaseerd op de zuivere rede bleek even irreëel en ongeloofwaardig als een spiritualistisch dwepen met de Geest.

Na 1750 vond een tweeledige verschuiving plaats in het debat over de plaats van de Geest in de religieuze openbaarheid. Ten eerste werden de disciplineringsinstrumenten van de publieke kerk zelden nog ingezet tegen devianten van het ‘spiritualistische’ type. Voor een deel was dat het gevolg van de meer prominente aanwezigheid in de publieke sfeer van religieus ‘links’. Affaires als die rond Anthony van der Os (die aan de calvinistische rechtvaardigingsleer tornde) en de vertaling van Jean-François Marmontels *Bélisaire* (over de vraag of deugdbetrachting met de zaligheid wordt beloond) leidde de aandacht van de kerkelijke autoriteiten af. Bevindelijk orthodox was nog altijd beter dan kritisch heterodox.[21]

Ten tweede leidde ook de herwaardering van het gevoel in het publieke discours tot een mildere houding jegens bevindelijken. Deze herwaardering was een gevolg van de opkomst van de menskunde. Na ongeveer 1750 werd de notie van religie als

20 Wielema, *March of the libertines*, 114-118.

21 De meeste recente overzichten: R.A. Bosch, *Het conflict rond Antonius van der Os. Predikant te Zwolle 1748-1755* (Kampen, [1988]); E. van der Wall, *Socrates in de hemel? Een achttiende-eeuwse polemiek over deugd, verdraagzaamheid en de vaderlandse kerk* (Hilversum, 2000).

Geest minder geassocieerd met ‘valse mystiek’ of ‘antinomisme’ dan met ‘enthousiasme’,

'fanatisme', 'geestdrijverij' of 'melancholie'. Critici neigden ertoe, orthodoxie en geestdrijvers op één hoop te gooien, en de tekortkomingen van beide groepen met filosofische en antropologische argumenten toe te lichten. De verklaarde tegenstanders van de bevinding waren niet langer de orthodoxe geestelijken, maar degenen die de werking van de Geest aan de hand van psychologische, sociologische en/of medische factoren trachtten uit te leggen. Een vroege maar klassieke reactie van dit type is de *Waarschuwinge tegen de geestdrijverij* van Johannes Stinstra.[22] Deze doopsgezinde voorganger trok fel van leer tegen de hoogmoed van geestdrijvers die in de illusie verkeerden met een 'bevindelijk gevoel van Gods Geest bestraald te zijn,' en die zich gewillig onder het irrationele juk van de verbeelding voegden. Het beroep op eigen ingevingen beschouwde hij als de consequentie van een overmatig sterke verbeelding, van onbeheerste hartstocht en van bedorven bloed, verdikte vochten en verstopte vaten. Bovenal was het beroep op de Geest een ondermijning van de publieke rol van de menselijke rede. Voor Stinstra was het fundament van de religieuze openbaarheid niet confessioneel, maar rationeel.

De terugdringing van de orthodoxie uit het publieke domein en de herwaardering van de mens als een zelfstandig, met gevoel en rede begiftigd wezen, leidden ertoe dat in de tweede helft van de achttiende eeuw het vroegmoderne dilemma tussen Geest en Instituut op een ander plan werd getild. Zowel de Geest als het Instituut werd losgemaakt van de georganiseerde kerk. De Geest werd verinwendigd in de mens, en tegelijk ook geprojecteerd op de natie. Van godsdienstig gevormde burgers werd verwacht dat zij zich innerlijk verbonden wisten met de nationale gemeenschap. Tegelijk werd het Instituut vereenzelvigd, niet met een door de politiek gesteunde confessionele kerk, maar met de staat als zodanig. De staat beheerde voortaan via het onderwijs het domein van de gemeenschappelijke moraal, de kerk daarentegen werd een associatie van burgers aan welke het vrij stond, zich op het 'maatschappelijke middenveld' al dan niet met die publieke moraal te bemoeien. De aanwezigheid van de Geest in de religieuze openbaarheid werd daardoor afhankelijk van het welslagen van opvoeding en onderwijs. Niet door rechtstreekse invloeden of door institutionele heilsbemiddeling werden betrouwbare, religieuze burgers gekweekt, maar door de verspreiding onder burgers van voldoende kennis van het juiste (dat wil zeggen niet al te leerstellige) soort. Enthousiasten als Willem Bilderdijk (1756-1831) pleitten weliswaar nog voor een natie-brede inwerking van de Geest, waardoor de grens tussen mensen- en geestenwereld vervaagde en het Instituut opging in de Geest.[23] Maar hij was een notoire uitzondering. De bewakers van de religieuze openbaarheid nà 1800 legden de nadruk op rationeel onderwijs. De verlichte burger was een wel-onderwezen en wel-gevoelend gelovige, bevangen door een geest van vaderlandsliefde.

Voor de orthodoxie stond de vrije, metafysische inwerking van de Geest natuurlijk niet ter discussie. Pas rond 1850 zou zij erin slagen, de Geest los te maken van het paradigma van de nationale opvoeding. Een goed (protestants) voorbeeld - dat tevens

22 *Waarschuwinge tegen de geestdrijverij vervat in een brief aan de doopsgezinden in Friesland geschreeven door Joannes Stinstra leeraar der doopsgezinden te Harlingen* (Harlingen, 1750).

23 J. van Eijnatten, *Hogere sferen. De ideeënwereld van Willem Bilderdijk* (1756-1831) (Hilversum, 1998).

illustreert hoe dogmatische opvattingen ook historisch in plaats van louter theologisch geïnterpreteerd kunnen worden - biedt de van oorsprong lutherse deurwaarder Johannes Adam Wormser (1807-1862). In zijn in 1853 verschenen *Kinderdoop* fundeerde hij de Geest niet in de opvoeding, maar in de doop. 'Eene *gedoopte* natie doet niets minder veronderstellen dan een *heilige* natie.' Een gedoopte natie was het Nederlandse volk volgens hem al sinds de Middeleeuwen; en ook nu werpt de Nederlandse christen 'zijn kroost van de baarmoeder af op den Heer.'[24] Door deze welhaast werktuiglijke voortzetting van de nationale doop onder het Nederlandse volk werd de Geest losgekoppeld van de mens als een voor onderwijs en vorming vatbaar wezen. De Nederlander was niet primair door zijn kerklidmaatschap of opvoeding, maar krachtens zijn geboorte en op grond van zijn afstamming aangewezen op de Geest. Op grond van dit 'christelijk-historisch' principe kwam ook de staat in het vizier. Bij een volk dat door zijn geschiedenis geheiligd is, behoort vanzelf een 'staat met de bijbel.' De poging om de Geest los te koppelen van de verlichte natie, beroofde de Geest echter van zijn vrijheid. De christelijk-historische Geest werd intrinsiek onderdeel van het volkskarakter, en daarmee verbonden met het nationale verleden.

2 *Geschiedenis: De apologie voor ketterij*

Het tweede vertoog waarmee tussen 1670 en 1850 de religieuze openbaarheid vorm werd gegeven, handelt over de historisering van religie. Op welke wijze werd in de lange achttiende eeuw de religieuze openbaarheid van een verleden voorzien? Over de historisering van dit religieuze domein is weinig geschreven; er bestaat geen recent historiografisch overzicht van de Nederlandse kerkgeschiedenis.[25] Onder 'historisering' wordt hier de historische contextualisering van religieus ideeëngoed verstaan. Historisering betekent relativering, ook van de publieke betekenis van religie. De achttiendeeeuwse historisering van religie ondermijnde de legitimiteit van de publieke kerk, gaf 'secten' een rechtmatige plaats in de publieke sfeer en droeg daarmee bij tot een ingrijpende verandering in de wijze waarop de religieuze openbaarheid werd vormgegeven. In deze paragraaf worden slechts enkele aspecten van dit proces besproken, aan de hand van het debat over de historische betekenis van ketters en ketterijen.

In de slag om het religieuze verleden passeerden diverse argumenten de revue. Het onder confessionele theologen - om het even of zij katholiek, luthers of gereformeerd waren - meest populaire historische argument tegen de ketterij luidt

24 J.A. Wormser, *De kinderdoop, beschouwd met betrekking tot het bijzondere, kerkelijke en maatschappelijke leven* (2e dr.; Amsterdam, 1864) 41-42; meer voorbeelden in J. van Eijnatten, *God, Nederland en Oranje. Dutch Calvinism and the search for the social centre* (Kampen, 1993) 267-275. Voor een strikt dogmatische interpretatie van Wormsers 'verbondsleer': C. Graafland, *Van Calvijn tot Barth. Oorsprong en ontwikkeling van de leer der verkiezing in het gereformeerd protestantisme* ('s-Gravenhage, 1987) 408-413.

25 Zie echter P. van Rooden, 'Dutch protestantism and its pasts', in: R. Swanson, ed., *The Church retrospective* (Woodbridge, 1997) 254-263; het laatste historiografische totaaloverzicht is van Chr. Sepp, *Bibliotheek van Nederlandsche kerkgeschiedschrijvers. Opgave van hetgeen Nederlanders over de geschiedenis der Christelijke Kerk geschreven hebben* (Leiden, 1886).

als volgt: ‘een persoon die traditioneel door de kerkelijke orthodoxie van ketterij is beschuldigd,

kan en moet inderdaad als een ketter worden gebrandmerkt.'[26] Ketterij, volgens de voor deze benadering representatieve opvatting van Gisbertus Voetius, is een fundamentele dwaling aangaande de theologie of het geloof, veroorzaakt door menselijke verdorvenheid, de influistering van de duivel of morele gebreken als lichtvaardigheid, hoogmoed en jaloezie.[27] Traditioneel was de ketterbestrijding het terrein van de polemische of 'elenchtische' theologie, de discipline die erop gericht was de ware leer van de kerk tegenover de dwalingen van haar tegenstanders te verdedigen.[28] Veelzeggend is dat binnen deze tak van godgeleerdheid tevens allerlei verwante onderwerpen werden behandeld, zoals schisma, vrede, gematigdheid, vrijheid, voorzichtigheid, vooroordeel, het *odium theologicum*, partijzucht en de 'secten' - kortom, alles wat te maken heeft met de handhaving van religieuze consensus.

Het verleden fungeert binnen deze traditionele argumentatiewijze vooral als een arsenaal van bewijsplaatsen waarmee de positie van de heersende orthodoxie wordt geschraagd. Anders gezegd, de religieuze openbaarheid van het heden bepaalde de visie op het verleden. Regelmatig beweerden pleitbezorgers van een als onveranderlijk voorgestelde orthodoxie dat schijnbaar nieuwe ketterijen niets anders zijn dan oude dwalingen in nieuwe gedaanten. Achttiende-eeuwse arianen, arminianen, bekkerianen, deïsten, deurhovianen, hattemisten, herrnhutters, kwakers, leenhovianen, 'naamremonstranten', piëtisten, röellisten, rooms-katholieken, rozenkruisers, socinianen, spinozisten, verschoristen en vrijmetselaars (om maar enkele ketterse groeperingen te noemen), zij allen waren voor de heersende orthodoxie oude wijn in nieuwe zakken. *De oude ketters in haere bedriegheryen verresen op onse teghenwoordighe eeuwe* (1682) is een typische vlag voor een (in dit geval katholieke) confessionele schuit.[29] Nog in 1793 hief de predikant Jan Scharp (1756-1828) de volgende klaagzang aan:

> Arrius wordt uit de donkerheid opgehaald, Socijn en Crellius in een nieuw gewaad gestooken, eene gewaande opklaaring zendt ons de naturalisterij op naam van christendom, en het schemerlicht van Socrates op naam der Leer van Jesus toe, terwijl eene andere bende, onder den schijn van illuminatie, de bedriegerijen der waan-chijmisten en geestdrijvers doet herleeven, en beide, door de konstenaarijen van bedekte genootschappen

26 De in deze bijdrage gebruikte indeling van argumenten is gebaseerd op M. Mulsow, 'The trinity as heresy. Socinian counter-histories of Simon Magus, Orpheus, and Cerinthus', in: J. Chr. Laursen, ed., *Histories of heresy in early modern Europe. For, against, and beyond persecution and toleration* (New York, 2002) 161-170.

27 G. Voetius, *Selectarum disputationum theologicarum pars...* (5 din; Utrecht, 1648-1669) III, 723, 725.

28 Aldus M. Vitringa, 'Prolegomena', in: C. Vitringa sr., *Doctrina christiancae religionis, per aphorismos summatim descripta* (Arnhem, 1761) 26. In dogmatische handboeken komen definities van ketterij meestal ter sprake in het *locus* over de kerk *(de ecclesia):* vgl. B. de Moor, *Commentarius perpetuus in Johannis Marckii Compendium theologiae christianae didactico-elencticum* (7 dln.; Leiden, 1761-1778) VI, 80-81.

29 Fr. Simonis (pseud, van Gilles Estrix), *De oude ketters in haere bedriegheryen verresen op onse teghenwoordighe eeuwe* (leperen, 1682).

en listige verbintenissen, als uit gemaskerde batterijen, dat rijk poogen te bevechten, dat de poorten der hel niet zullen overweldigen.[30]

30 J. Scharp, *Godgeleerd-historische verhandeling over de gevoelens, de gronden, het gewigtige voor de eeuwigheid en burgermaatschappijen, den voortgang, en den tegenstand der hedendaagsche zoogenaamde verlichting en godsdienst-bestrijding* (Rotterdam, 1793) 4.

Van een historische contextualisering van religieus ideeëngoed is hier geen sprake: het verleden staat rechtstreeks in dienst van het heden.

Deze a-historische benadering van het verschijnsel ketterij wijst op nog een ander kenmerkend aspect van het vroegmoderne orthodoxe denken, namelijk zijn 'bipolair' karakter. Voortdurend werden in de historische lectuur twee waardenvelden gecontrasteerd: het onwaar-besloten-kwaadaardige stond tegenover het waar-openbaar-reine. Datgene wat onwaar is, verdraagt het klare licht van het evangelie niet en is daarom aangewezen op schuilplaatsen van waaruit het zich als een kwaadaardige kanker tracht te verbreiden. Datgene wat waar is, wordt daarentegen door goddelijk-providentiële krachten in de geschiedenis openbaar gemaakt en beschermd. De ketter is per definitie een huichelaar, een leugenaar die gebruik maakt van oneigenlijke redeneringen en methoden. Boektitels zijn in dit verband sprekend. Ketterjagers afkomstig uit alle gezindten schreven over de 'arglisten' of 'bedriegeryen' van ketters die in het 'geheim' opereren en openlijk 'aangewezen,' 'ontmaskerd,' 'ontdekt' of 'ontmomd' worden.

Het inmiddels bekende, dikwijls als 'gereformeerde historiografie' geafficheerde idioom van het Nederlandse Israël is rond deze bipolaire stellingname geconstrueerd. De grondgedachte van dit uit de preek voortkomend historisch genre is simpel: zoals hij dat in het verleden in Israël heeft gedaan, heeft God thans één van zijn kandelaren (de beeldspraak is ontleend aan onder meer. Matth. 5:15) in de Republiek geplant. Indien echter het Nederlandse volk blijft weigeren zijn zegeningen te tellen en in zijn zonden volhardt, zal God die kandelaar wegnemen en overbrengen naar een ander volk. Nederland zal ten prooi vallen aan duisternis, onwaarheid, ketterij. Dit protestantse idioom heeft in de recente geschiedschrijving wel gefungeerd als bewijs voor het bestaan van een nationaal bewustzijn vóór de opkomst van de negentiende-eeuwse natiestaat.[31] Ervan uitgaande dat natiebesef de historische contextualisering veronderstelt van een collectiviteit van burgers, die als zelfstandig geheel van een verleden en een toekomst wordt voorzien, heeft de zogenaamde 'Neêrlands Israël'-gedachte weinig met nationaal bewustzijn van doen. Het referentiekader in het 'Neêrlands-Israël' idioom is niet een natie van burgers, maar de volgens het principe van het *cuius regio, eius religio* geregeerde territoriale staat. De kandelaar die God naar eigen willekeur in een bepaald gebied plant, is simpelweg een vroegmoderne metafoor voor het feit dat in sommige territoria de waarheid openlijk verkondigd werd en in andere niet. De 'Neêrlands Israël'-gedachte was niet méér dan de toepassing in een preek van het a-historische, bipolaire denken waarmee in het confessionele tijdperk de religieuze openbaarheid werd vormgegeven.

De conventionele historische argumentatie van de orthodoxie maakte vanwege haar sterke nadruk op leerstellige correctheid geen indruk op devianten van het spiritualistische type. Deze groep gebruikte argumenten van het volgende type: 'een bepaalde historische persoon die traditioneel door de orthodoxie van ketterij wordt beschuldigd, is geen ketter, want hoewel hij de veroordeelde leer inderdaad onderschreef en dus

31 C. Huisman, *Neerlands Israël. Het natiebesef der traditioneel-gereformeerden in de achttiende eeuw* (Dordrecht, 1983) en R. Bisschop, *Sions vorst en volk Het tweede-Israëlidee als theocratisch concept in de Gereformeerde kerk van de Republiek tussen ca. 1650 en ca. 1750* (Veenendaal, 1993).

dwaalde, was hij in werkelijkheid een vroom, rechtschapen mens die ten onrechte vijandig en onverdraagzaam werd bejegend.' De *Kirchen- und Ketzergeschichte* (1699-1700) van de piëtist-spiritualist Gottfried Arnold, door de kwaker Willem Sewel (1654-1720) in het Nederlands vertaald als de *Historie der kerken en ketteren* (1701-1729), bestaat grotendeels uit variaties op dit argument. Spiritualistische geschiedverhalen zijn overigens zelf ook opgebouwd rondom een bipolaire tegenstelling, namelijk die tussen onwaar-verdorven-machtig en waar-zuiver-onmachtig. Datgene wat zich door middel van institutionele macht handhaaft, is verdorven en dus onwaar; hoogstens herbergt zo'n openbaar lichaam een kleine kern van de zuivere waarheid. In elk geval zal datgene wat zich vanwege zijn onmacht niet in het openbaar weet te handhaven, zich eerder vatbaar tonen voor zuiverheid van leer en zeden. Het beroep op het verleden van deze geestdrijvende devianten was niet minder a-historisch dan dat van de confessionele orthodoxie.

Het derde argument is het meest venijnige uit de reeks: 'een persoon die traditioneel door de orthodoxie van ketterij wordt beschuldigd, is in feite een steunpilaar of voorloper van die orthodoxie - maar dan wel van een dwalende orthodoxie'. Dit type argument komt bijvoorbeeld voor in het *Irenicum irenicorum* (1658) van de naar de Republiek gevluchte, Poolse sociniaan Daniel Zwicker. Het *Irenicum* was een antitrinitarische 'tegengeschiedenis' waarin uiteen werd gezet hoe de door alle orthodoxe partijen aangenomen godsleer reeds in een vroeg stadium gecorrumpeerd werd door platoonse en gnostische invloeden.[32] Zo'n benadering bood een systematisch alternatief voor het officiële kerkelijke verleden. Zij vergde nauwgezette studie en maakte alras deel uit van het standaardrepertoire van geleerde libertijnen en dissenters. De omgang met het verleden werd er op zijn minst kritischer door, aangezien elke vroegchristelijke bron opnieuw geïnterpreteerd en van de traditionele canon losgemaakt moest worden. Tot aan het einde van de achttiende eeuw bleef deze argumentatiewijze geliefd onder religieuze dissenters. De ophef die nog tegen het einde van het Nederlandse ancien régime ontstond rondom de *History of the corruptions of Christianity* (1782) van Joseph Priestley toont de kracht aan van deze *Umwertung aller Werte*[33] Historisch in de zin van contextualiserend was deze benadering echter niet.

Pas toen een vierde historisch argument zijn intrede deed, werd de religieuze openbaarheid werkelijk gehistoriseerd: 'een persoon die traditioneel door de orthodoxie van ketterij wordt beschuldigd en door de heterodoxie als voorloper of leidersfiguur wordt aanvaard, kan in feite door geen van beide partijen worden toegeëigend omdat hij of zij alleen op historisch onpartijdige wijze binnen de eigen context kan worden verstaan.' Een dergelijke contextualisering ging noodzakelijk gepaard met historische kritiek, en niet zelden betrof die de geschiedenis van de gevestigde kerken. Een vroeg voorbeeld hiervan is de *Historia inquisitionis* (1692) van de remonstrant Philippus van Limborch (1633-1712), die het traditionele middel van de polemiek inwisselde voor het nieuwe instrument van de kritiek. Hij bood een volledige, accurate editie

32 Hierover handelt Mulsow, 'The Trinity as heresy'.

33 Vertaald als *Historie der verbasteringen van het christendom* (Dordrecht, 1784). Zie P. van Gestel, '"De verbasteringen van het christendom". Joseph Priestley (1733-1804) en de Nederlandse Verlichting', *De achttiende eeuw,* XXX (1998) 3-29.

van een veertiende-eeuwse codex over de veroordelingen uitgesproken door de inquisitie te Toulouse. Het feit dat hij kerkelijke ontsporingen in hun historische context plaatste, betekende uiteraard niet dat hij ze goedkeurde. Aan zijn historisch relaas hoefde Van Limborch wat dat betreft ook weinig toe te voegen; zijn lezers hadden meteen door dat hier impliciet ook de Synode van Dordrecht werd gekapitteld.[34] Historische kritiek op de religieuze openbaarheid opende de mogelijkheid tot hervorming. Zo ontwikkelde zich enerzijds het besef dat de geestelijkheid in de chaotische periode van de Reformatie in haar strijd om te overleven er niet aan had kunnen ontkomen, onverdraagzaamheid en geweld goed te keuren. Anderzijds betekende dit nog niet dat zij ook in het heden op dergelijke middelen aanspraak mocht maken.[35]

Opvallend in de geleidelijke historisering van de religieuze openbaarheid, zoals die zich vooral na 1760 heeft voltrokken, is de grote invloed van Duitse geschriften. Het aantal in deze periode uit het Duits vertaalde werken groeide enorm, vooral wat betreft de godsdienstige publicaties.[36] De religieuze situatie in Nederland was in veel opzichten vergelijkbaar met die in de diverse Duitse landen en rijkssteden. Ook daar was sprake van een sterke confessioneel-protestantse orthodoxie die in toenemende mate onder druk kwam te staan. Een steun en toeverlaat van de lutherse rechtzinnigheid als de in Hamburg werkzame geestelijke Johann Melchior Goeze (1717-1786) - vooral bekend als de opponent van Lessing - gold reeds in de ogen van tijdgenoten als de Duitse tegenhanger van de bekende Hollandse predikant Petrus Hofstede (1716-1803).[37]

Op twee manieren zetten critici de geschiedenis in om de legitimiteit van gevestigde geloofsmonopolies te ondermijnen. Ten eerste werd de geschiedenis van de gevestigde kerken zelf gecontextualiseerd, en dus gerelativeerd. In Nederland is de indertijd bekende lutherse theoloog Johann Lorenz Mosheim (1693-1755) in dit opzicht één van de gangmakers geweest.[38] Diens benadering van de kerk als een sociaal-historisch fenomeen omvatte per definitie zowel ketterij als orthodoxie. Zijn indrukwekkende beheersing van het bronnenmateriaal leidde vanzelf tot aandacht voor allerlei voorheen gemarginaliseerde 'secten' en 'partijen.' Zijn streven naar onpartijdigheid uitte zich in een sterk verminderde nadruk op confessionele standpunten en formules. De historicus is er volgens Mosheim toe geroepen, de sekten en ketterijen uit het verleden te begrijpen omdat zij nu eenmaal wezenlijk deel uit maken van de geschiedenis van de kerk. De meeste ketterijen waren relatief onschadelijk en konden 'onpartijdig' be-

34 L. Simonutti, 'Between history and politics. Philip van Limborch's *History of the Inquisition'*, in: Laursen, *Histories of heresy*, 101-117.

35 Vgl. 'Aanmerkingen over de onverdraagzaamheid der hervormers', *Vaderlandsche letter-oefeningen* (1781-11) 45-53.

36 J. van Eijnatten, 'History, reform, and Aufklärung. German theological writing and Dutch literary publicity in the eighteenth century', *Zeitschrift für neuere Theologiegeschichte*, VII (2000) 173-204; Van Eijnatten, *Liberty and concord*, 309-380. Voor de periode 1760-1840 ontbreken vooralsnog harde statistieken.

37 J.P. de Bie, *Het leven en de werken van Petrus Hofstede* (Rotterdam, 1899).

38 Over Mosheims geschiedbeeld: U. Joh. Schneider, 'Zum Sektenproblem der Kirchengeschichte', in: M. Mulsow, e.a., ed., *Johann Lorenz Mosheim (1693-1755). Theologie im Spannungsfeld von Philosophie, Philologie und Geschichte* (Wiesbaden, 1997) 147-191.

schreven worden zonder hun aanspraak op legitimiteit of waarheid te onderschrijven. Mosheims methode vond navolging. In een laat achttiende-eeuwse anthologie van biografieën werd volgens dit principe niet alleen aandacht besteed aan paus Adriaan VI, de theoloog Johannes Coccejus en de dichter Jacob Cats, maar ook aan twijfelachtiger lieden als David Joris, Jan van Leiden, Faustus Socinus en Antoinette Bourignon.[39] Behalve dat gemarginaliseerde religieuze groepen als object van serieuze geschiedschrijving werden gerehabiliteerd, ontstond door de inzet van 'onpartijdige' historiografie een werkelijk *nationale* canon van politieke, culturele en religieuze VIP's. In de laat achttiende-eeuwse historisering van het publieke domein vormde de natie en niet een afzonderlijke kerk het referentiekader.

Het tweede middel waarmee de geschiedenis ingezet werd om het intellectuele bestaansrecht van de orthodoxie te ondermijnen, was de bijbelkritiek. De bijbelkritiek sloopte niet alleen de bijna tweehonderd jaar oude calvinistische dogmatiek, maar relativeerde het belang van een aantal kemleerstellingen van de christelijke traditie als zodanig. Minstens even populair als Mosheim was in de tweede helft van de achttiende eeuw de Duitse oriëntalist Johann David Michaelis (1717-1791). In zijn omvangrijke *Mozaisch recht of de ziel der wetten van Mozes* (1772-1776) bracht Michaelis de wetgeving van Mozes in verband met de politiek, moraal, geografie, religie, economie en gewoonten van de tijd waarin zij was ontstaan: een indrukwekkende poging tot contextualisering.[40] Een goed voorbeeld van de constructieve en tegelijk subversieve strekking die het gebruik van de geschiedenis kon hebben, is het destijds razend populaire genre van de apologie, waarin historische argumenten een voorname rol speelden.[41] Er verschenen historische overzichten van ketterijen, zoals de vertaling van de *Beschouwing van de voornaamste schriften der deïsten* (1765-1767) van John Leland. Anderen probeerden het verschijnsel ketterij opnieuw te duiden, zoals de Deventer hoogleraar Jean Henri Pareau (1761-1833) in zijn oratie over de positieve uitwerking van het ongeloof op het christendom.[42]

De apologetiek heeft in belangrijke mate bijgedragen tot herstructurering van de religieuze openbaarheid. De relativering van het confessionele verleden vroeg immers om een alternatief beeld van de plaats van religie in het publieke domein. Dat alternatief werd in de diverse apologieën geboden, juist omdat apologeten zich ervoor inzetten een beschaafd en humaan beeld van het christendom te propageren. Twee extremen moesten daarbij vermeden worden: dat van de radicale denkers, die hun vrijheid misbruikten om het christendom af te breken, en dat van de orthodoxie, die door haar obscurantisme de radicalen in de eerste plaats aanleiding tot kritiek had gegeven. Re-

39 *Levensbeschrijving van eenige voornaame meest Nederlandsche mannen en vrouwen, uit echte stukken opgemaakt* (10 dln.; Amsterdam, Harlingen, 1774-1795); Simon Stijl en Johannes Stinstra zouden tot de medewerkers hebben behoord.

40 Het oorspronkelijke *Mosaisches Recht* verscheen in 1770-1775.

41 Van Eijnatten, *Liberty and concord*, 309-329; ook E. van der Wall, 'Religiekritiek en apologetiek in de achttiende eeuw. De dynamiek van een debat,' *De achttiende eeuw*, XXXII (2000) 17-35.

42 Lelands werk verscheen oorspronkelijk als *A view of the principal deistical writers that have appeared in England during the last and present century* (1754-1756); Pareau, *Oratio de conatibus incredulorum rei Christianae plus emolumenti quam detrimenti afferentibus* (Deventer, 1790).

delijke overtuiging, niet irrationele overheersing was het grondprincipe van de nieuwe openbaarheid.

Contextualisering werd in de vroege negentiende eeuw onder de eerste Nederlandse kerkhistorici het *sine qua non* van het historisch bedrijf.[43] De theoloog Herman Johannes Royaards verzekerde in 1829:

> Wie verhaalt, hetgeen gebeurd is, voldoet niet, door alleen de zaken voor te stellen, die geschied zijn; hij moet tevens zeggen, hoe zij gebeurd zijn, en dezelve in dat licht plaatsen, waarin zij zijn voorgevallen; ziet daar het hoofdkarakter der geschiedenis, waarin al hare trekken besloten liggen.[44]

Door contextualisering van het verleden werd het eerst mogelijk religie te beschouwen als inherent deel van de nationale geschiedenis. Een in de historie gewortelde religieuze openbaarheid liet zich immers niet als een kandelaar willekeurig overplaatsen, zoals men zich eerder volgens het paradigma van 'Neêrlands Israël' de gang der geschiedenis had voorgesteld. De visie op de samenhang tussen waarheid en openbaarheid werd 'monopolair' in plaats van bipolair. Elke religieuze waarheid telde nu mee. Van álle burgers in verleden en heden, ongeacht hun persoonlijke religieuze voorkeur, werd verwacht dat zij participeerden in de religieuze openbaarheid. Hun aanspraak op specifieke waarheden deed niet zake; cruciaal was het feit dat zij hun overtuiging voor het voetlicht brachten, en daarmee volwaardig deelnamen aan de publieke orde. Om die reden diende elke 'ketter' in beginsel ook serieus voorwerp van historisch onderzoek te zijn. De religieuze openbaarheid van zowel heden als verleden was immers gefundeerd in de vrijheid van burgers om hun religieuze gevoelens te uiten. Die vrijheid veronderstelde wel de bereidheid dat zij zich door redelijke argumentatie van hun ongelijk lieten overtuigen. Over dit thema handelt de volgende paragraaf.

3 *Cultuur: De nationalisering van consensus*

Het derde vertoog dat de religieuze openbaarheid mede heeft vormgegeven, handelt over de culturele instrumenten waarmee religie werd gehandhaafd. Welke intellectuele omgangsvormen bepaalden binnen het publieke domein de houding tegenover religieuze aberratie? Ketterijen werden in de loop van de achttiende eeuw in elk geval milder bejegend. De draconische straf die de tot het calvinisme bekeerde, Italiaanse journalist Vincenzio Maria Gaudio (1722-1796) in 1766 in Amsterdam kreeg opgelegd - dertig jaar tuchthuis en eeuwige verbanning - was extreem. Zijn bestraffing was echter minder het gevolg van zijn fel, antiklerikaal radicalisme dan van de manier waarop hij zich tegenover de hoofdofficier opstelde. Als strafbare feiten hadden blasfemie, spinozisme en ongodisterij rond het midden van de eeuw al lang plaats

43 Vgl. A. Molendijk, *'Een hoogstbelangrijke wetenschap'. De beoefening van de kerkgeschiedenis in Nederland in de negentiende eeuw* (Groningen, 2000).

44 H.J. Royaards, 'Over den voortgang van de beoefening der geschiedenis, ook van die der christelijke kerk', *Archief voor kerkelijke geschiedenis, inzonderheid van Nederland*, I (1829) 5.

gemaakt voor diffamatie en eerroverij.[45] Voor een deel was deze geleidelijke acceptatie van de ketterij in de achttiende eeuw een gevolg van de algemene humanisering van het publieke discours. Beschaafde burgers plegen elkaar geen ketters te noemen. Het resultaat van ruim een eeuw gebakkelei en geredetwist was een nieuwe visie op de aard van religieuze consensus. Kort gezegd markeert de lange achttiende eeuw een overgang van een confessionele naar een agogische openbaarheid. De eis van uiterlijk conformisme werd ingewisseld voor een verplichting tot inwendige oprechtheid; godsdienstige gehoorzaamheid werd ondergeschikt aan religieuze zelfontplooiing.

Onder humanisering wordt hier verstaan de groeiende betekenis binnen het religieuze discours van de mens als een voor vorming en verbetering vatbaar wezen, voorzien van rede, rechten en emotionele behoeften. Dat is, zoals bekend, een mensvisie die haaks staat op het confessionele mensbeeld. Volgens het traditioneel christelijke mensbeeld heeft de zondige mens behoefte aan religieus gezag, dat hem de waarheid of juiste interpretaties daarvan aanreikt; de plaats van de mens in de religieuze en politieke orde der dingen is er een van gehoorzaamheid en onderworpenheid.[46] De confessionele staat beschikte over een omvangrijk apparaat om zowel de waarheid te dienen als de ondergeschiktheid af te dwingen. Dat geldt ook voor Nederland, ondanks het feit dat de publieke kerk in vergelijking met andere officiële kerken minder met de staat verweven was en een minder gecentraliseerde organisatie tot haar beschikking heeft gehad.

De Nederlandse publieke kerk bezat diverse controlemiddelen en verdedigingsmechanismen ter bescherming van de waarheid. Tot deze instrumenten behoorden onder meer de theologische faculteiten, degelijke onderwijsvoorzieningen voor toekomstige predikanten, een schare van kerkdienaren die geacht werd de formulieren van enigheid te hebben ondertekend, een goed georganiseerd systeem van kerkenraden, classes en provinciale synoden om over discipline en orthodoxie binnen en buiten de kerk te waken, de verplichte approbatie van door geestelijken geschreven publicaties, enzovoorts. De kerk onderhield een complex netwerk van formele en informele banden met de politieke machthebbers. Die banden werden in documenten als de Unie van Utrecht gesanctioneerd, met de ter synode altijd aanwezige commissarissen-politiek bevestigd en door familie- en vriendschapsrelaties met de heersende magistraten voortdurend bestendigd. De door kerk en staat gehandhaafde religieuze openbaarheid werd, kortom, inhoudelijk bepaald door confessionele regelgeving, beheerst door een geestelijke stand en gesteund door de politieke macht. Die openbaarheid hield stand door de uitoefening van toezicht op zowel gemeenteleden als dissenters; heterodoxie werd vermeden, gecontroleerd, onderdrukt of uitgeroeid. Dat de confessionele praktijk heel gematigd kon zijn - de publieke kerk legde uit pastorale of pragmatische overwegingen in de omgang met devianten vaak een grote mate van flexibiliteit aan de dag - doet aan het principe niets af.

45 Over Gaudio: A. de Haas, ‘Ondergang van een radicaal bekeerling’, in: *Idem*, ed., *Achter slot en grendel. Schrijvers in Nederlandse gevangenschap 1700-1800* (Zutphen, 2002) 145-153.

46 A.M.C. Waterman, ‘The nexus between theology and political doctrine in Church and Dissent’, in: K. Haakonssen, ed., *Enlightenment and religion. Rational dissent in eighteenth-century Britain* (Cambridge, 1996) 193-218.

De lange achttiende eeuw is daarom zo belangrijk voor de religiegeschiedenis omdat in deze periode fundamenteel aan het confessionele principe van gehoorzaamheid en onderworpenheid werd getornd. Daarvoor kwam een geheel nieuwe notie van religieuze openbaarheid in de plaats. De religieuze openbaarheid van de latere achttiende eeuw was de wereld van de genootschappen en tijdschriften, van een zich ontwikkelend nationaal communicatienetwerk. De structuren van het confessionele domein werden doorbroken doordat mensen zich zelfstandig buiten de officiële of getolereerde kerkelijke lichamen begonnen te organiseren, en naar een nieuwe vorm van religieuze consensus streefden.[47] Van die wereld, en het is van belang dat goed te beseffen, maakte ook de orthodoxie integraal deel uit. In 1775 kon het nieuwe orgaan van de gereformeerde orthodoxie, de *Nederlandsche Bibliotheek*, in een bespreking van de door het kunstgenootschap onder de zinspreuk 'Diligentiae omnia' uitgegeven *Letteröeffeningen* nog enthousiast meedelen:

> Wat toch kan meer' ter bevordering van wijsheid, en wel dooroefende kennisse verstrekken, dan dat zich lieden van een verheven geest, die boven het gemeen pleegt te denken, met den anderen vereenigen, om hunne waarnemingen, gedachten en oefeningen met elkanderen te deelen, en, door het opspooren van elkanders vlijt, en het verbeteren van elkanders misslagen, terwijl zij alleen voor zich zelven schijnen te werken, teffens der geheele weereld voordeelig te zijn.

De schrijver waardeerde het wanneer iemand eerlijk en publiekelijk zijn mening gaf om het algemeen vooruit te helpen. Uiteraard nam niet iedereen altijd de grenzen van het betamelijke in acht:

> Indien wij ... aan deeze onze 18de eeuw eenen bijzonderen naam moesten geeven, zouden wij haar, ten aanzien der wetenschappen, die der genootschappen, ten aanzien der zeden, de losbandige, en, ten aanzien der denkwijze, de vrijgeestige moogen heeten.[48]

Een orthodoxe religieuze openbaarheid laat zich beter handhaven door voorschrift en autoriteit dan door onderwijs en overreding. Pas in de loop van de eerste helft van de negentiende eeuw raakten rechtzinnige leidslieden ervan doordrongen dat een op sociabiliteit gebaseerde, religieuze consensus in dogmatisch opzicht wel gematigd en gemodereerd, en dus min of meer heterodox moest zijn.[49]

De eis die in de latere achttiende eeuw aan het religieuze individu werd gesteld was niet die van uitwendig conformisme, maar een van inwendige oprechtheid. De confessionele overtuiging dat een vastgestelde leer en formulieren van enigheid noodzakelijk waren om het bestaan en voortbestaan van een orthodoxe openbaarheid te garanderen, werd ingewisseld voor een nadruk op publieke opvoeding, beschaving, humanisering:

47 J. Kloek, W.W. Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag, 2001).
48 *Nederlandsche Bibliotheek* (1775-I) 319.
49 Hierover J. van Eijnatten, 'Modestia, Moderatio, Mediocritas. De protestantse geestelijkheid in Nederland en de regulering van het publieke debat (1670-1840)', *Tijdschrift voor geschiedenis*, CXVII (2004) 26-44.

dat wil zeggen op de morele ontwikkeling van burgers als beschaafde christenen. In de plaats van de oude, bipolaire tegenstelling tussen onwaar-besloten-kwaadaardig en waar-openbaar-rein werd zowel orthodoxie als ketterij opgevat als in potentie beschaafd, sociabel en nuttig. Door adequate opvoeding zouden verschillen er niet meer toe doen. Wilde de maatschappij profiteren van een in alle oprechtheid geventileerde mening over een religieuze kwestie, dan moest die mening de toets van een openbaar en in alle redelijkheid gevoerd debat kunnen doorstaan.

Oprechtheid was, evenals de apologie, een voornaam moreel-religieus wapen in de strijd tegen confessioneel gezag. Willem Leevend levert in de gelijknamige roman van Betje Wolff niet voor niets stevige kritiek op de onoprechte predikant die van de kansel rechtzinnige, bevindelijke taal uitslaat, terwijl hij in zijn hart de Dordtse *canones* verfoeit.[50] De boodschap van zedenprekende roman- en spectatorschrijvers was niet louter een moralistische. Hun boodschap reikte veel verder: door de oprechtheid van burgers zou het door geestelijke onderdrukking in stand gehouden bolwerk van de confessionele staat van binnenuit worden gesloopt. Daarvoor in de plaats kwam een vrij toegankelijke religieuze openbaarheid die inhoudelijk bepaald werd door publiek debat en niet door synodale oekazes. Om een zinnig debat mogelijk te maken, diende men terug te keren tot de oorspronkelijke leerstellige eenvoudigheid van de eerste christenen, en liefst alleen die dogmata de revue te laten passeren die een zedelijker of heilrijker leven bevorderden. De predestinatie behoorde daar volgens de meesten niet toe, over de verlossingsleer viel nog wel te praten. In alles diende men zich te laten leiden door wat destijds vrijwel unaniem (katholieken uiteraard uitgezonderd) beschouwd werd als het grondbeginsel van het protestantisme: de vrijheid van onderzoek, gepaard aan de vrijheid om aan de resultaten openlijk uiting te geven.

Het essay waarmee de remonstrantse theoloog Paulus van Hemert (1756-1825) begin jaren 1790 bij het Teylers Godgeleerd Genootschap de gouden penning won, is thans vrijwel vergeten. Het stuk werd gelezen door een kleine intellectuele elite, en er verscheen een wat obscure Duitse vertaling.[51] Zijn verhandeling gaf niettemin antwoord op een vraag die dertig of veertig jaar eerder de wachters van Sion in rep en roer zou hebben gebracht:

> hoe zal men den grondregel der protestanten, dat ieder christen, zynes verstands magtig, geregtigd, en, naar zyne bekwaamheid, verpligt is, om, in zaaken van den godsdienst, voor zich zelven te oordeelen, duidelykst verklaaren, en deszelfs aanneemlykheid ten bondigsten bewyzen?

Van Hemert achtte zelfs atheïsme toelaatbaar, en vertolkte daarmee een standpunt die in Nederland slechts Pierre Bayle (1647-1706) voor zijn rekening had durven nemen.[52] De beschaafde religieuze openbaarheid, zoals die zich na ongeveer 1760 had ontwik-

50 E. Wolff-Bekker, A. Deken, *Historie van den heer Willem Leevend* (Den Haag, 1886) VI, 28-42 (brieven VII-VIII).

51 *Verhandelingen, raakende den natuurlyken en geopenbaarden godsdienst, uitgegeeven door Teyler's Godgeleerd Genootschap*, XI (Haarlem, 1791); *Ueber das Recht und die Verpflichtung zum eignen Urtheile in der Religion* (Dortmund, 1798).

52 Van Eijnatten, *Liberty and concord*, 468-476.

keld, durfde de ongodisterij wel aan. Atheïsten, zo meende men, lieten zich wel opvoeden, beschaven.

Wie de vraag stelt naar humanisering en beschaving, stelt de vraag naar verlichting. Aan de relatie tussen 'verlichting' en religie in de lange achttiende eeuw is in de recente historiografie enige aandacht geschonken. Het gaat hier om twee samenhangende probleemstellingen: ten eerste de vraag hoe de vroege, 'radicale' fase van de 'Nederlandse verlichting' zich laat verbinden met de latere, 'gematigde' fase; ten tweede de vraag hoe die latere fase het beste geduid kan worden. Wijnand Mijnhardt heeft in verband met de eerste vraag een boeiende these ontwikkeld.[53] Zijns inziens deelden de kritische calvinisten, religieuze radicalen en spinozisten van de tweede helft van de zeventiende eeuw een ernstige bezorgdheid over wat zij beschouwden als de gefragmenteerde religieuze openbaarheid van de Republiek. Vertegenwoordigers van de verschillende groeperingen streefden daarom naar religieuze consensus, zij het op verschillende manieren. Mijnhardts interpretatie biedt een verklaring waarom in de decennia rond 1800 Balthasar Bekker wél en Spinoza niet werd gerecipieerd. Bekker vertegenwoordigde een moderate verlichting die bleek aan te sluiten bij de behoeften van de late achttiende eeuw; Spinoza daarentegen was veel te radicaal, en werd uit de nationale geschiedenis weggeschreven.

De these is bijzonder plausibel. Juist daarom rijst de vraag of het wel zinvol is om onderscheid te maken tussen radicale en gematigde Verlichting, laat staan om over Verlichting als zodanig te spreken. Mijnhardts kritische calvinisten bleken uiteindelijk de felste bestrijders te zijn van alles wat naar bekkerianisme (en aanverwante ketterijen als leenhovianisme en deurhovianisme) zweemde, en waren bovendien geharnaste verdedigers van de Dordtse orthodoxie. Daarnaast was de zorg om consensus allerminst voorbehouden aan religieuze devianten en filosofische radicalen - integendeel, het streven naar consensus was ook kenmerkend voor elke confessionele orthodoxie, van links tot rechts in het theologische spectrum. De verschillende groepen hielden er hoogstens verschillende visies op de aard van die religieuze consensus op na; wat wij de 'radicale Verlichting' noemen, was hoogstens een met de christelijke orthodoxie strijdige invulling van de confessionele staat.

Pas in de twee of drie decennia vóór 1800 begon men het woord 'verlichting' met enige regelmaat te gebruiken. Wie aan het einde van de achttiende eeuw in Nederland over 'verlichting' sprak, doelde in feite op 'beschaving'. Zowel verlichting als beschaving zijn 'ing-woorden': ze wijzen op een proces, en wel een van afnemende barbarij en toenemende verfijning, opvoeding, vorming, ontwikkeling. Dit verlichtings- en beschavingsproces was - althans volgens tijdgenoten - inherent religieus van aard omdat zich in een door de goddelijke voorzienigheid bestuurde wereld maar één verlichtingsproces liet indenken. In de Oudheid had de heidense filosofie dit proces op adequate wijze gestuurd, maar nu de wereld dankzij de nieuwe apologietechnieken en zendingsinitiatieven 'vol van kennis des Heeren' (Jes. 11:9) begon te geraken, was de christelijke religie voor iedereen de evidente leidraad.

53 Zie W Mijnhardt, 'The contraction of silence. Religious and political radicalism in Dutch history', in: W. van Bunge, ed., *The early Enlightenment in the Dutch Republic, 1650-1750* (Leiden, 2003) 231-262.

In dit verband is de term 'verfijnd heidendom' veelzeggend. De term doet zich bijvoorbeeld voor in de inaugurele oratie van de orthodoxe Leidse hoogleraar Gerard Johan Nahuys (1738-1781). In zijn *De subtilioris ethnicismi, inter Christianos nostra aetate serpentis, noxis ac remediis* (1781) bestreed hij niet het beschavingsproces als zodanig - waarom zou een theoloog ook tegen kennisvermeerdering zijn? - maar de manier waarop sommigen de voortgang van dat proces trachtten te stimuleren. Het ging hem te ver om Jezus en zijn apostelen te beschouwen als de gelijken van andere buitengewoon intelligente en geïnspireerde lieden als Mozes, Lycurgus, Zoroaster, Confucius, Socrates, Plato en Seneca, en hen allen op te vatten als door God gezonden ambassadeurs die de universele beschaving propageerden. Nahuys was niet minder voor verlichting geporteerd, maar achtte dat slechts wenselijk en mogelijk onder behoud van de klassieke heilsleer.[54] Voor hem was nauwelijks een grotere tautologie denkbaar dan een christelijke verlichting: elke verlichting was per definitie christelijk.

In de historiografie van de 'christelijke verlichting' in Nederland wordt doorgaans voortgeborduurd op een in 1968 gelanceerde stelling van Klaus Scholden Deze betoogde dat de (Duitse) verlichting zich niet tegenover, maar juist binnen de traditionele theologie ontwikkelde.[55] Ten grondslag aan deze interpretatie ligt in feite de opvatting, dat verlichting en religie twee verschillende zaken zijn. Christendom staat tegenover verlichting zoals (in een oudere geschiedschrijving) de Kerk tegenover de wereld. Omdat Kerk dan wel religie ook *in* de wereld staat, laat de tegenstelling tussen christendom en verlichting zich kwalificeren. Zo is men ook in de Nederlandse historiografie tot de constatering gekomen dat de verlichting zich in een getemperd christelijk-nationale mengvorm heeft geopenbaard, als een 'reformatorische,' 'protestantse,' 'gematigde' of 'conservatieve' verlichting. In die christelijke verlichting schuilt echter wel een inherente tegenstelling; het uiteenvallen ervan verklaart zowel de negentiende-eeuwse reconfessionalisering als de latere secularisatie van de maatschappij.

De notie van een 'christelijke verlichting' lijkt echter a-historisch, zelfs misleidend. In de late achttiende en vroege negentiende eeuw is de religieuze openbaarheid uit de aard der zaak een kwestie van humanisering en beschaving, die door opvoeding en innerlijke vorming door alle burgers toegeëigend kan worden. De fundamentele tegenstelling in de decennia rond 1800 was niet die tussen ketterij en orthodoxie, of tussen een beetje verlicht en een beetje rechtzinnig, maar tussen beschaafd en niet-beschaafd. Die tegenstelling sneed dwars door inhoudelijke religieuze of kerkelijke standpunten heen. Orthodoxe lieden stonden zij aan zij met hun heterodoxe compagnons in het

54 Vgl. ook de oratie van Klinkenberg: *De incredulorum machinationibus reipublicae admodum perniciosis* (Amsterdam, 1784); hierover E.G.E. van der Wall, *Verlicht christendom of verfijnd heidendom? Jacob van Nuys Klinkenberg (1744-1817) en de Verlichting* (Leiden, 1994).

55 K. Scholder, 'Grundzüge der theologischen Aufklärung in Deutschland', in: H. Liebing, K. Scholder, ed., *Geist und Geschichte der Reformation. Festgabe Hans Rückert zum 65. Geburtstag* (Berlin, 1968) 460-486. Toepassingen zijn bijvoorbeeld J. van den Berg, 'Theology in Franeker and Leiden in the eighteenth century', in: *Religious currents and cross-currents. Essays on early modern protestantism and the protestant Enlightenment* (Leiden, enz. 1999); E. van der Wall, 'Religie en Verlichting. Harmonie of conflict?', *De achttiende eeuw*, XXXII (2000) 5-15.

vormgeven van die religieuze openbaarheid.[56] De tegenstelling tussen christendom en Verlichting is afkomstig van een latere orthodoxie, die definitief afscheid had genomen van de beschaafd-religieuze openbaarheid van haar geestelijke voorzaten.[57] In feite borduurt de vraag naar de verhouding tussen christendom en verlichting op die negentiende-eeuwse tegenstelling voort.

4 *Conclusie*

In dit artikel zijn aan de hand van drie elkaar overlappende, intellectuele vertogen uit de periode tussen 1670 en 1840 enkele religiehistorische overgangen in kaart gebracht. Het eerste vertoog betreft de politiek-theologische legitimatie van religie binnen het publieke domein. De religieuze openbaarheid liet zich tijdens het ancien régime op twee manieren rechtvaardigen, politiek-juridisch (als 'Instituut') of theologisch (als 'Geest'). In het vroegmoderne confessionele bestel werd doorgaans tussen 'Instituut' en 'Geest' een midden gezocht. In de loop van de lange achttiende eeuw verloor de geest als publiek fenomeen echter zijn orthodoxie. Hij werd geïnternaliseerd in de mens als een voor beschavende opvoeding vatbaar wezen, en vervolgens verbonden aan de nationale geschiedenis waarbinnen die mens zich ontplooide. In de negentiende eeuw kwam de verhouding tussen orthodoxie, ketterij en religieuze consensus daardoor op een ander plan te staan.

Het tweede vertoog betreft de wijze waarop religie binnen het publieke domein werd gehistoriseerd. De religieuze openbaarheid werd binnen het confessionele bestel op diverse manieren van een verleden voorzien, hetgeen zich onder meer uitte in een bipolaire visie op de geschiedenis. In de contextualisering van kerk en ketterij, in de bijbelkritiek en in de apologetiek werd de historisering van religie zichtbaar. Daardoor veranderde de geschiedvisie van bipolair (geconstrueerd rond de tegenstelling waarheid versus onwaarheid) naar monopolair (waarbij in het publieke domein de notie van 'waarheid' ondergeschikt werd aan die van 'oprechtheid'). De religieuze openbaarheid van het verleden, en dus ook die van het heden, werd gebaseerd op de vrijheid van ieder individu om zijn eigen religieuze gevoelens oprecht te uiten.

Het derde vertoog betreft de wijze waarop religie binnen het publieke domein werd gehandhaafd. Religieuze aberraties werden aanvankelijk op grond van een traditioneel gezagsargument gemarginaliseerd: de mens heeft gehoorzaamheid te betrachten, want hij kan vanwege zijn zondigheid zelf niet bepalen wat waar en wat onwaar is. In de loop van de lange achttiende eeuw werd een geheel nieuwe religieuze openbaarheid geconstrueerd: niet de ondergeschiktheid, maar de vatbaarheid van de door opvoeding beschaafde mens voor gezonde godsdienst vormde de basis voor religie in het publieke domein. Ook de orthodoxie heeft deze verschillende historische vormen van religieuze openbaarheid aanvaard. Pas later is zij overgegaan tot het construeren en cultiveren van de tegenstelling tussen christendom en 'verlichting.'

56 Vergelijk in dit verband S.J. Barnett, *The Enlightenment and religion. The myths of modernity* (Manchester, New York, 2003).

57 De klassieke studie is G. Groen van Prinsterer, *Ongeloof en revolutie. Eene reeks van historische voorlezingen* (Leiden, 1847).

Wat levert deze exercitie nu op? In de eerste plaats biedt zij inzicht in de manier waarop aan de hand van aan de theologie ontleende concepten, ‘ketterij’ en ‘orthodoxie’, alsmede hun onderlinge relatie, zich historisch laten duiden. Men denke in dit verband aan de tegenstelling tussen Geest en Instituut, of aan het onderscheid tussen bipolaire en monopolaire visies op de samenhang tussen religieuze waarheid en historische openbaarheid. Zo beschouwd bieden de drie vertogen gezamenlijk een conceptueel kader waarbinnen religieuze ideeën, ook die van theologische en zelfs van dogmatische aard, historisch geïnterpreteerd kunnen worden. Ten tweede geven de drie vertogen er aanleiding toe, de ‘lange achttiende eeuw’ als één samenhangend geheel te bezien. In de kerk- dan wel religiegeschiedenis wordt dikwijls impliciet uitgegaan van een tegenstelling tussen de achttiende en negentiende eeuw, of wordt de negentiende eeuw beschouwd als een periode waarin men zonder de ballast van het ‘verlichte’ verleden een nieuw begin heeft kunnen maken. Daarbij wordt vaak ten onrechte een grote mate van continuïteit verondersteld tussen vroegmoderne en moderne orthodoxieën, dan wel tussen vroegmoderne en moderne ‘ketterijen’ of ‘radicale’ vormen van Verlichting. Uit elk van de drie hier geanalyseerde vertogen blijkt dat orthodoxie, ketterij en consensus onderling verbonden verschijnselen zijn, die in de tijd gelijksoortige, diepreikende veranderingen hebben doorgemaakt.

In de derde plaats biedt de notie van een ‘religieuze openbaarheid’ de mogelijkheid om het fenomeen religie te ontdoen van de ideologische lading waarmee het vaak nog altijd behept is. Een term als ‘kerkgeschiedenis’ werkt zo'n ideologisering niet minder in de hand dan het gebruik van begrippen als ‘de verlichting’ en zelfs ‘het christendom’ (of ‘de islam’). In die zin kan dit artikel beschouwd worden als een pleidooi voor de inpassing van kerkhistorische c.q. theologische noties in aan de sociale, politieke of cultuurgeschiedenis ontleende, conceptuele kaders. Enige reflectie van kerk- en religiehistorici op hun uitgangspunten zou op zijn minst blijk geven van bezinning op de veranderde en veranderende plaats van religie in de Nederlandse maatschappij.

Het protestantisme en de Tweede Wereldoorlog. De casus Nederland en de casus Frankrijk*

Jan Bank

Inleiding

De geschiedschrijving van de christelijke kerken in de Tweede Wereldoorlog wordt grotendeels bepaald door één hoofdvraag: In welke bewoordingen en in welke mate hebben zij verzet geboden tegen het nationaal-socialistisch regime? Deze vraag is legitiem. De Duitse bezetting was immers niet alleen een zaak van vijandige overheersing maar juist ook een thema van ideologische gelijkschakeling en van willekeur en vervolging. De kerken en hun gezagsdragers werden uitgedaagd tot een moreel antwoord op wat in christelijke termen een duivels regime zou moeten heten.

Frequent in deze geschiedschrijving is daarnaast het nationale gezichtspunt; de geschiedenis van de christelijke kerken in de Tweede Wereldoorlog is gevat in een nationaal kader en overstijgt slechts zelden de grenzen van het bezette land. Dat is niet uitzonderlijk; de geschiedschrijving van de oorlog is in haar totaliteit dikwijls nationaal bepaald, de natiestaat is immers een centrale doelstelling van verovering, bezetting en bevrijding. Dat is ze ook in de collectieve beleving. Opmerkelijk is het, dat deze nationale dimensie niet alleen het genre van het oorlogsepos domineert maar ook een vanzelfsprekend kader biedt voor de academische geschiedschrijving.

In deze bijdrage wordt een poging gedaan om de nationale begrenzing van het thema van de kerken in oorlogstijd te overstijgen. Gekozen wordt voor een gecombineerde beschouwing van het Franse en het Nederlandse protestantisme in de Tweede Wereldoorlog. Beide worden in hun geschiedenis gevolgd. Daaruit wordt een drietal thema's gekozen, waarin meer specifiek een tot op zekere hoogte vergelijkbare ontwikkeling wordt geschetst. De veronderstelling is, dat de relativering van de nationale begrenzing in deze studie niet alleen treffende overeenkomsten en verschillen van godsdienstige leer, beleving en cultuur in beide landen oplevert maar ook tot conclusies kan leiden over de dogmatische en mentale tradities van een bepaalde godsdienst, die in de loop van de geschiedenis in Europa in meerdere landen is gevestigd.

De voorrang van een zedelijke dimensie in de beschouwing van de confrontatie tussen bezettende macht en kerken maakt een analytische benadering van andere aspecten niet onmogelijk of onwenselijk. Dat wil zeggen, dat de houding van de christelijke kerken in de Tweede Wereldoorlog bij voorbeeld ook kan worden opgevat als een confrontatie tussen de nieuwe politieke macht en een in de bezette staat ge-worteld godsdienstig organisme. Kerken waren in de twintigste eeuw in West Europa kerkgenootschappen met een publiekrechtelijke status. Ze vormden een netwerk,

* Het artikel is een eerste resultaat van een gemeenschappelijke studie over religie in de Tweede Wereldoorlog, dat een onderdeel is van een door de European Science Foundation gesubsidieerd onderzoeksprogramma over ‘The Impact of National-Socialist and Fascist Occupations in Europe’ (INSFO).

waarin godsdienstige manifestaties, de invloed op onderwijs en vorming en specifieke maatschappelijke organisaties hun reikwijdte bepalen. Ze waren in de samenleving geworteld en kenden een basis in lokale gemeenschappen plus een hiërarchische vertakking in de gehele samenleving. Deze schets heeft betrekking op een verleden tijd, vóór de grootschalige secularisatie in het laatste kwart van de eeuw, maar dat feit verhoogt het historisch belang van de onderzoeksvraag. De kerken waren, toen de oorlog uitbrak, op een hoogtepunt van hun religieuze verdieping en maatschappelijke invloed.

In dit artikel wordt de confrontatie van de protestantse kerken in Nederland en Frankrijk met de bezettende macht geanalyseerd. Aan het begin ervan staat de veronderstelling, dat de christelijke kerken in West-Europa tijdens de Tweede Wereldoorlog in staat waren hun structuur te bewaren onder het Duitse bezettingsregime en zich daardoor konden ontwikkelen tot alternatieve gemeenschappen. Dat betekent enerzijds, dat de godsdienstpolitiek van de nationaal-socialistische bewindhebbers de kerken intact liet ondanks hun streven naar ideologische gelijkschakeling en ondanks de repressie. De kerken op hun beurt slaagden door een al dan niet doelbewuste markering van de eigen zelfstandigheid erin zich te handhaven. Dat betekende, dat er een gemeenschap werd gecontinueerd die haar leden elke zondag kon voeden met opwekkingen en vermaningen, troost kon bieden of zo nodig hen onder de kerkelijke tucht kon stellen. Deze continuïteit werd des te belangrijker, naarmate in de ontwikkeling van de wereldoorlog de intensiteit van bezetting en onderdrukking toenam en het burgerlijke gezag en zijn instellingen aan betekenis verloren.

De confrontatie wordt - in de begrenzing van een artikel - uitgewerkt op een drietal velden van onderzoek. Het eerste is het loyaliteitsprobleem aan het begin van de bezetting. Welke houding moest de kerk aannemen ten opzichte van de bezetting en een vijandig gezagsorgaan? Nauw hiermee verbonden is een discussie onder christenen over het verzetsrecht. Dat leidt naar het thema van een theologische confrontatie tussen nationaal socialisme en de godsdienstige instellingen. Het derde onderwerp is een antwoord op de vraag: In hoeverre kon de instandhouding van een kerkelijke organisatie, de opbouw van gemeenten en parochies leiden tot een alternatieve communicatiegemeenschap binnen de nationaal-socialistische dictatuur? Wat is in dat opzicht de betekenis van het aandeel van kerkelijke ambtsdragers in de opbouw van een onderduikorganisatie?

De Europese dimensie van dit onderzoek leidt ertoe, dat de oorspronkelijkheid gezocht wordt in de analytische verbinding van feiten en ontwikkelingen, die steeds eerder in een nationaal kader zijn geplaatst; niet zozeer nieuwe feiten maar een andere belichting. De vroegste literatuur bestaat voor het Nederlandse onderwerp uit drie gedenkboeken en voor het Franse uit twee. In 1946, een jaar na de bevrijding, werd er in opdracht van de Algemene Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk een geschiedenis van het kerkelijke verzet gepubliceerd; een historisch boekdeel en een ander, bestaande uit een selectie van de relevante documenten.[1] In 1949 verscheen er in opdracht van de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken een gedenkboek met de titel *Opdat*

1 H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk* (Den Haag, 1946).

wij niet vergeten. [2] De nadruk lag op de bijdrage van de kerken, haar voorgangers en leden 'aan het verzet tegen het nationaal-socialisme en de Duitse tirannie.' Twee jaar later publiceerde de stichting die de nalatenschap beheerde van de Landelijke Onderduik Organisatie en de Landelijke Knokploegen, een verzetsorganisatie voortgekomen uit de gereformeerde wereld met spreiding in hervormde en katholieke kring, een gedenkboek onder de titel *Het grote gebod*. [3] In Frankrijk kwam de Protestantse Federatie in oktober 1945 bijeen voor een verslag en beoordeling van de kerken in oorlogstijd.[4] Was deze vergadering gekenmerkt door het onmiddellijke karakter van de oorlogservaringen, een afstandelijker analyse was het resultaat van een min of meer officieel colloquium in Parijs in november 1992.[5] Sindsdien zijn er monografieën verschenen, die in de Nederlandse versie vooral de gereformeerde geschiedenis betreffen en in de Franse de Eglise Reformée.

Omvang en geschiedenis van het protestantisme in Frankrijk en Nederland

Onmiddellijk zichtbaar is het verschil in grootte tussen beide protestantse stromingen. In Nederland bekende zich in 1930 ruim 45 percent van de bevolking tot het protestantisme; in Frankrijk was dat naar schatting 4 percent; dat is een miljoen op een bevolking van veertig.[6] Dat er sprake is van een schatting en niet van een telling, vindt zijn oorzaak in het feit, dat in de Franse volkstelling de al dan niet bestaande godsdienstige belijdenis van de individuele burger van staatswege niet wordt gemeten. Overigens is in de Nederlandse versie en in de Franse het aandeel van de actieve gemeenteleden in het totale aantal niet bekend.

In de volkstelling van 1947 werden er op een Nederlandse bevolking van ruim 9,6 miljoen 2,9 miljoen hervormden en ruim 900.000 gereformeerden genoteerd plus 40.000 remonstranten. Naast deze calvinistische hoofdstroom telde Nederland bijna 70.000 lutheranen en doopsgezinden. Het gemengde karakter van de bevolking wordt ook duidelijk uit het percentage dat bij de volkstelling van 1930 had opgegeven niet tot een kerkgenootschap te behoren: 14,42, gelijk aan 1,1 miljoen inwoners. In 1947 was dat percentage 17,05, gelijk aan 1,7 miljoen inwoners. Het percentage roomskatholieken bedroeg in 1930 36,4 (2,8 miljoen); in 1947 was het 38,5% (3,7 miljoen).

2 Th. Delleman, ed., *Opdat wij niet vergeten. De bijdrage van de Gereformeerde Kerken, van haar voorgangers en leden, in het verzet tegen het nationaal-socialisme en de Duitse tyrannie* (Kampen, 1949).
3 *Het grote gebod. Gedenkboek van het verzet in LO en LKP* (Kampen-Bilthoven, 1951).
4 *Les églises protestantes pendant la guerre et l'occupation. Actes de l'Assemblée Générale du Protestantisme français réunie à Nîmes, du 22 au 26 octobre 1945* (Parijs, 1946).
5 *Les protestants français pendant la seconde guerre mondiale. Actes du colloque de Paris, 19-21 novembre 1992* (Parijs, 1994).
6 A. Allmann, *Frankreichs Protestantismus im Krieg* (Berlijn, 1940) 4.

Overzicht van het protestantisme in Nederland

	1930	1947
Nederlandse Hervormde Kerk	34,63%	31,1%
Gereformeerde kerken	9,3%	9,7%
Remonstranten	0,4%	0,4%
Lutherse kerken	1,2%	0,7%
Doopsgezinden	0,8%	0,7%
Overige kerken	1,5%	1,9%

De onvolledigheid van de Franse godsdienststatistieken leidt tot schaarse gegevens. Er zijn voor wat betreft de calvinistische kerken twee soorten cijfers: vóór de oorlog een telling van de orthodoxe stroming (Eglises réformées évangéliques) en na de oorlog die van de Hervormde Kerk van Frankrijk (Eglise réformée de France).

Eglises réformées évangéliques

1924	190.794
1931	180.361

Eglise réformée de France

1945	323.441
1950	349.696[7]

Het Franse en Nederlandse calvinisme, hoezeer met elkaar ook verwant, hebben een verschillend verleden; in het ene land is het de gevestigde godsdienst, in het andere een die van een minderheid. In Frankrijk zijn de hugenoten vervolgd vóór de tolerantie van het Edict van Nantes van Henri IV (1598) en na zijn herroeping onder Lodewijk XIV (1685). De herinnering eraan wordt nog steeds levend gehouden in het Musée du Desert in de Franse Cevennes; een gedenkplaats van strijd in onherbergzame streken, van hagenpreken en van martelaarschap. Tot die herinnering behoort overigens niet alleen de ‘vervolging’ maar ook de ‘vergane glorie’ van een succes volle strijd om gelijke rechten en om de status van een publieke kerk, waarvan het Edict van Nantes de culminatie was. In Nederland is het calvinisme nauw verbonden met de wording van de Nederlandse staat. De opstand tegen het absolutisme van de Spaanse Habsburgers in de zestiende eeuw was in de eerste plaats gemotiveerd door het streven om de oude gewestelijke vrijheden in de Nederlanden te handhaven, maar het belangrijkste onderwerp van strijd was de erkenning van de Reformatie en van de vrijheid van godsdienst. De calvinistische godsdienst werd in de noordelijke Nederlanden uiteindelijk een publieke kerk, in Frankrijk een gedoogde minderheid;

7 S. Mours, *Les Eglises réformées en France. Tableaux et cartes* (Parijs, 1958) 193.

met uitzondering van de Elzas, een grensgebied tussen Frankrijk en Duitsland waar een lutherse kerk tot stevige en zichtbare wasdom was gekomen.

Het Nederlandse calvinisme werd in de negentiende eeuw sterk beïnvloed door de confrontatie van een vrijzinnige theologie met nieuwe orthodoxe bewegingen zoals die van het piëtistische Réveil en die van een neocalvinisme. Dat leidde tweemaal in

de eeuw tot een afscheiding; een keer in een meer bevindelijke zin (1834) en een keer in een activistische (1886). De door koning Willem I nagestreefde en vooral bestuurlijke eenheid van het calvinisme werd doorbroken in een verscheidenheid van plaatselijke gereformeerde gemeenten, al dan niet verbonden met elkaar in de Gereformeerde Kerken. Vormden de gereformeerden de *chapel*, de *church* bleef de Nederlandse Hervormde Kerk, de vaderlandse volkskerk. Ze behield haar meerderheidspositie maar was verdeeld in diverse stromingen, al dan niet geïnstitutionaliseerd: van vrijzinnig via een middenorthodoxie tot een Gereformeerde Bond. Het behoud van deze richtingen in de ene kerk werd mogelijk gemaakt door het feit, dat de hervormde synode een bij uitstek bestuurlijk orgaan was, bakermat van het compromis en zonder bevoegdheid tot het doen van leerstellige uitspraken.

Het Franse protestantisme kende in de negentiende eeuw een vergelijkbare geschiedenis. In de Restauratie was er een nieuwe evangelisatie op titel van het Réveil en vervolgens, na 1848, een inwendige strijd tussen de orthodoxe en de vrijzinnige stroming. In 1872 kwam het op de nationale synode zelfs tot een scheuring en tot de creatie van een Unie van hervormde evangelische kerken (orthodox) en een Unie van hervormde - in feite vrijzinnige - kerken.

> Alors que j'habitais une ville qui comportait une chapelle et un temple, le temple était la place stable du protestantisme de la ville, la chapelle était la place la plus pieuse. Done d'un côté les libéraux plus proches du monde moderne, et les orthodoxes plus fidèles à ce que sont les dogmes de la foi.[8]

Eerst in de twintigste eeuw weten beide stromingen elkaar weer te vinden. In 1938 komt een overkoepeling tot stand in de Fédération protestante de France. Kenmerkend voor deze institutionele vereniging is, dat de leerstellige verschillen erkend blijven. Besluitvorming kan slechts op een aantal terreinen worden geconcretiseerd. Protestanten in Frankrijk waren geconcentreerd in sommige bergstreken zoals de Cevennes; boeren in dorpen, die in de twintigste eeuw door ontvolking werden gekenmerkt. Aan de andere kant was er de zogeheten ‘haute société protestante’, even sterk in de minderheid als sterk vertegenwoordigd in de Parijse bankwereld of onder de textielbaronnen van Nîmes. In de eerste decennia van de Derde Republiek was de radicale partij een voor de hand liggende politieke optie geweest. De wetgeving over scheiding van kerk en staat, die zo kenmerkend is voor de regeringen van de Derde Republiek, werd door de protestantse minderheid verwelkomd als een garantie voor de eigen vrijheid van belijdenis.

De godsdienstpolitiek van het nationaal-socialisme in Duitsland

De gemeenschappelijke noemer in de onderhavige vergelijking is de godsdienstpolitiek van de nationaal-socialistische bezetter. In Duitsland was dit beleid niet eenduidig, althans voor zover het ging om het christendom. Tussen de polen van samenwerking met en vervolging van de christelijke kerken is er een bandbreedte die in de recente

8 A. Dumans in: *Les protestants français pendant la seconde guerre mondiale*, 16.

geschiedschrijving steeds breder wordt bemeten en vooral in de nationaal-socialistische gedachtewereld ook meer beelden en voorstellingen toelaat die aan de christelijke religie zijn ontleend.[9] In het officiële partijprogramma werd gepleit voor het 'positieve christendom.' Twee gelijkenissen met christelijke voorstellingen springen daarbij in het oog. De ene is de christelijke leer van de verlossing, die kon worden aangewend in de seculiere interpretatie van een *Nationale Erhebung* door het nationaal-socialisme in 1933. De andere was de nadruk op een interpretatie van de Bijbel, waarin het Oude Testament werd achtergesteld bij het Nieuwe en Jezus Christus van zijn joodse afkomst zou worden ontdaan. Leiders zoals Hitler, Himmler en Goebbels, die allen een christelijke opvoeding hadden gekend, gebruikten christelijke metaforen in hun toespraken en geschriften. De keerzijde van deze ideologische toenadering was het streven om de nationaal-socialistische ideologie uit te werken en de plaats te laten innemen van een godsdienst; het zogeheten 'paganisme', waarvan bij voorbeeld de *Reichsleiter* Alfred Rosenberg blijk van gaf in het concept van zijn *Mythos des 20. Jahrhunderts*. Het is de verabsolutering van het Germaanse ras, die hem dreef, en in consequentie daarvan de verwerping van een christelijke erfzonde en een christelijk 'internationalisme.' Het waren overigens ook de kerkleiders, die de grens afbakenden. Juist het 'neopaganisme' was het hoofdonderwerp van kritiek in de encycliek *Mit brennender Sorge*, waarmee Pius XI in 1937 het nationaal-socialisme voor zijn kerk afwees. Dat gold in het verlengde daarvan ook voor de verabsolutering van het eigen ras.

De christelijke kerken waren na de *Machtergreifung* in 1933 in een nieuwe verhouding gebracht tot de staat. Aanvankelijk heerste het opportunisme. De katholieke kerk kreeg het concordaat gepresenteerd, waarover in de periode vóór Hitler al door het Vaticaan met de regering in Berlijn was onderhandeld, op voorwaarde van een verbod op politieke activiteit van de Duitse geestelijkheid. Het Duitse protestantisme werd een nieuwe ordening aangeboden in het nationale kader van de *Reichskirche*. Ook nadien werd de verhouding beheerst door pragmatisme. Hitler kon en wilde de confrontatie met de christelijke kerken niet dadelijk aangaan in een samenleving, waarin volgens de volkstelling van 1939 95 percent van de bevolking zich bekende tot één van de christelijke denominaties. Maar soms maakte dit opportunisme al tijdens het eerste decennium van de nationaal-socialistische heerschappij plaats voor een harde confrontatie. Toen in september 1939 Polen was veroverd, werd de landstreek rond Poznan geannexeerd als de Warthegau in het Duitse Rijk. Germanisering was het doel van deze bestuurlijke ingreep. Niet alleen de katholieke kerk - hoedster van een Pools nationaal erfgoed - maar ook de (Duitse) lutherse kerken werden vervolgd, priesters en predikanten gevangen gezet, de kerkgebouwen grotendeels in beslag genomen. De kerken verloren hun publiekrechtelijk karakter en werden gereduceerd tot privaatrechtelijke verenigingen, wat onder andere betekende dat ze moesten afzien van de administratieve erkenning en financiering van staatswege. Deze privatisering

9 R. Steigmann-Gall, *The Holy Reich. Nazi conceptions of Christianity, 1919-1945* (Cambridge, 2003) *passim*; Cl.-E. Bärsch, *Die politische Religion des Nationalsozialismus. Die religiösen Dimensionen des NS-Ideologie in den Schriften von Dietrich Eckart, Joseph Goebbels, Alfred Rosenberg und Adolf Hitler* (München, 2002) *passim*.

van de kerken werd ook in andere geannexeerde gebieden toegepast; in de Elzas bij voorbeeld.

In het kader van dit artikel is het relevant de geschiedenis van de protestantse kerken in het Duitse rijk na 1933 kort samen te vatten. Zij hebben over het algemeen in 1933 de *Machtergreifung* van de nationaal-socialisten begroet als een moment van nationale vernieuwing. Dat was de consequentie van hun moeizame aanvaarding van de Republiek van Weimar. In 1918, na de nederlaag van Duitsland in de Eerste Wereldoorlog, verloren de *Landeskirchen* hun *Landesfürst* en hun *Summus Episcopus*, de keizer in Berlijn. De houding van een groot deel van de predikanten kan bij voorbeeld worden getypeerd in het feit, dat de dolkstootlegende - de opvatting dat het Duitse leger in de rug was aangevallen vanuit het thuisfront - niet door een militair is uitgevonden maar het eerst van de kansel ter sprake is gebracht door een hofprediker. In 1933 werd het 'dolende' protestantisme de oplossing geboden van een nieuwe *Reichskirche*, die een variant zou zijn van de anglicaanse staatskerk in Engeland en alle landelijke denominaties zou verenigen. Daartoe werd de procedure van de verkiezing van een rijksbisschop in gang gezet. Het conflict dat hierover uitbrak, eerst in de calvinistische en toen ook in de lutherse kerken, was een dispuut over de macht van de staat in de godsdienstige gemeenschap en over de vraag in hoeverre christenen zich konden binden aan de nationaal-socialistische ideologie. Het Duitse protestantisme werd gespleten tussen de politieke adhesie aan het nieuwe Duitsland, de stroming van de zogeheten *deutsche Christen*, en een verzet tegen de staatsalmacht in een zogeheten *Bekennende Kirche*. In de laatste ging de predikant Martin Niemöller, held uit de Eerste Wereldoorlog, voor. De calvinistische theoloog Karl Barth was de voornaamste auteur van haar stellingen en verspeelde daardoor zijn leerstoel aan de theologische faculteit in Bonn. Toen duidelijk werd, dat het Duitse protestantisme zich geen rijkskerk liet opdringen, luwde de strijd. De status quo van een veelzijdig protestantisme, waarin verschillende richtingen en woordvoerders naast elkaar bestonden, duurde voort. Dat weerhield de kerken er niet van aan het begin van de Duitse invasie in Polen in september 1939 in vaderlandslievende kanselboodschappen een Duitse gemeenschappelijkheid te tonen.

Eerste thema: Het loyaliteitsprobleem

De vraag die als eerste wordt gekozen luidt: Hoe definieerden de protestantse kerken in Nederland en Frankrijk hun verhouding tot de nieuwe machthebbers na de Duitse overwinning in 1940? In welke termen formuleerde de respectieve kerkelijke leiding haar loyaliteit? De vraag heeft betrekking op de institutionele verhouding tussen staat en kerk, op de vraag van een erkenning van het nieuwe regime maar ook op de mogelijkheid en mate van co-existentie tussen christelijke godsdienst en nationaal-socialistische of rechts-nationalistische ideologie.

De doctrine van de gewapende neutraliteit had Nederland verplicht tot militaire weerstand tegen de Duitse invasie. Na vier dagen werd de strijd opgegeven; staatshoofd en ministers vluchtten naar Engeland en vormden er een regering in ballingschap.

Een burgerlijk dat wil zeggen politiek bezettingsbestuur deed zijn intrede. De Duitse invallers troffen een Nederland aan, waarin de godsdienst zichtbaar was in honderden kerken en in een maatschappelijke invloed die reikte van de sportvereniging tot de politieke partijen. Het bijzonder onderwijs, volledig door de staat gesteund, was van die beïnvloeding de kern. Het was te verwachten, dat het bezettingsregime in zijn streven naar nazificering spoedig zou stuiten op de grenzen van het door kerken beheerste deel van het publieke domein. Maar het eerste conflict betrof een ander thema: dat van de zondagse voorbede voor koningin en vaderland. Daarachter werd een loyaliteitsconflict met de invasiemacht zichtbaar. Kerkelijke leiders hadden in de zomer van 1940 naar het Duitse voorbeeld een 'essentiëler' strijd verwacht; 'nu echter de lus wordt aangetrokken, ben ik geneigd de voorbede voor de Koningin tot de essentialia te rekenen,' schreef J.R. Slotemaker de Bruïne, de eerste voorzitter van een Convent van protestantse Kerken aan een medestander.[10]

De voorbede in de Hervormde Kerk was voor de oorlog geen liturgische verplichting geweest. Sommige predikanten spraken haar uit, andere niet of slechts op nationale feestdagen. De willekeur werd in verband gebracht met de politieke instelling van de betreffende voorganger. Tien dagen na de capitulatie herinnerde ds. K.H.E. Gravemeyer, de secretaris van de Algemene Synode, de predikanten aan de reglementaire opdracht van de Nederlandse Hervormde Kerk tot 'aankweeking van liefde voor Koningin en Vaderland.' De tekst was letterlijk geciteerd uit het Algemeen Reglement van 1816, dat zo vaak omstreden document dat in 1940 dienst kon doen om de voorbede te legitimeren. Medio juni voegde hij er een verwijzing naar het Haagse Landoorlog Reglement aan toe. In geval van bezetting blijft de soevereiniteit berusten bij de oorspronkelijke staat doch is de uitoefening ervan in de handen van de bezetter, zo liet hij de zijnen weten. 'De uitoefening der souvereiniteit door het Staatshoofd is derhalve geschorst, maar geenszins vervallen.'[11] Het was een aansporing van hogerhand, die in de plaatselijke gemeenten verschillend werd uitgelegd; soms met nadruk gebeden, soms opvallend verzwegen. Er werden ook predikanten gevonden, die na mei 1940 zwegen tijdens de dienst terwijl ze voor de oorlog de trits van 'God, Nederland en Oranje' van de kansel vaak hadden verkondigd.

Dat de monarchie na de vlucht van de koninklijke familie niet alleen een onderwerp van collectieve demoralisatie kon zijn maar ook een brandpunt van oppositie, bleek op de eerste verjaardag van prins Bernhard in oorlogstijd, 29 juni 1940. Vooral in het westen van het land liet men van zijn gevoelens blijken in het dragen van een witte anjer, de lievelingsbloem van de prins. De politieke betekenis van deze Anjerdag drong tot Hitler door en leidde tot een schrobbering aan de rijkscommissaris. Op 1 augustus 1940 vaardigde hij een verbod uit op elke openbare uiting van sympathie aan het Huis van Oranje. De verhouding tot de monarchie was niet alleen een politiek thema voor de burgerlijke autoriteiten maar ook voor de kerkelijke. Om de individuele predikanten in hun keuze bij te staan, werd in januari 1941 de voorbede als een liturgisch formulier ingevuld. De Synode greep terug op het uit de tijd van de Reformatie

10 Geciteerd in: Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 48.

11 Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, *Geschiedenis van het kerkelijk verzet*, 228.

stammende 'Gebed voor alle nood der Christenheid', dat werd aangepast in die zin, dat de gemeente zou bidden 'voor de koningin, die Gij over ons gesteld hebt en voor de bezettende macht, die Gij over ons hebt toegelaten.'[12] Nu was het een liturgisch geschrift van de Nederlandse Hervormde Kerk geworden, waarop de individuele predikant zich in algemene zin kon beroepen.

Dit feit is om twee redenen van belang. De eerste is, dat de Nederlandse Hervormde Kerk al in het eerste oorlogsjaar een duidelijke stap zette in de richting van een naar Duits voorbeeld belijdende kerk, ook al is die in de aloude bestuurlijke vorm van 1816 (nog) niet mogelijk. De voorbede kan zo als een eerste bewijs van ommekeer worden geïnterpreteerd. De tweede reden is, dat zij zich in de eerste oorlogsmaanden duidelijk gaat manifesteren als de vaderlandse kerk. Met de veralgemening van de voorbede wordt de band met het Huis van Oranje feitelijk bevestigd en kan de kerk zich sterker presenteren als een hoedster van het nationale erfgoed. Het Duitse bezettingsregime heeft dit proces niet daadwerkelijk gestoord of gestopt. Er zijn individuele predikanten bedreigd of vervolgd om het feit dat zij de zondagse voorbede uitspraken, maar dat was geen algemene sanctie; ook niet om de Synode op haar schreden te doen terugkeren.

Ook in de Gereformeerde Kerken in Nederland is de traditie van de voorbede in het eerste oorlogsjaar een nieuwe discussie geworden. De gekozen samenwerking in het Convent van Kerken gaf daartoe alle aanleiding. Het debat werd gedeeltelijk in het openbaar gevoerd. In het *Calvinistisch Weekblad* verschenen in 1940 artikelen van de hand van de bekende pedagoog en hoogleraar aan de Vrije Universiteit, J.Waterink, waarin een neutrale houding ten opzichte van de bezetter werd bepleit; men moest gehoorzaamheid betrachten 'zolang de bezetting duurt, aan de ons land bezettende overheid.'[13] Voor Klaas Schilder echter, hoogleraar aan de Theologische Hogeschool te Kampen, was het Duitse bezettingsregime gebonden aan het Haagse Landoorlogreglement. Dat betekende dat de Nederlandse wetten geëerbiedigd moesten worden 'behoudens volstrekte verhindering.' Hij rekende daartoe de voorbede, de eedsaflegging en het recht van de kerken om te protesteren tegen inmenging in het eigen volksleven. De bezettende macht oefende wel gezag uit maar was daardoor nog geen wettige overheid. Schilder liet er geen misverstand over bestaan, dat naar zijn overtuiging 'onze wettige overheid die van Koningin Wilhelmina is.'[14]

H.H. Kuyper, zoon van Abraham Kuyper en vooraanstaand lid van de gereformeerde Synode, nam de gewoonte aan om de bezettende macht aan te duiden als 'legaal bewind.' Voor het gebruik van deze term beriep hij zich op de staatsman Colijn. Voor hem was de bezettende macht de door God gegeven overheid. Kuyper greep terug op een discussie uit de tijd van Calvijn en stelde, dat het nieuwe bewind geen *tyrannus sine titulo* was. Het nazi-regime kon aanspraak maken op de gehoorzaamheid van het Nederlandse volk, omdat er tot dusver geen sprake was van tiranniek optreden. Voor Kuyper bestonden twee motieven om berusting te propageren. Het religieuze motief

12 Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, II, *Documenten van het Kerkelijk Verzet*, 30.

13 G. van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1939-1941* (Utrecht-Antwerpen, 1973) 307.

14 J. Ridderbos, *Strijd op twee fronten. Schilder en de gereformeerde 'elite' in de jaren 1933-1945 tussen aanpassing, collaboratie en verzet op kerkelijk en politiek terrein* (Kampen, 1994) 310.

ontleende hij aan zijn overtuiging, dat God de situatie van dat moment bewerkstelligd had. Daarnaast stond een praktisch motief: berusting was de beste weg om strafmaatregelen van het Duitse militaire gezag te voorkomen. Vooral kerkenraden en predikanten werden door Kuyper opgeroepen zich 'aan te passen aan de nieuwe orde die thans gekomen is.' Terwijl Colijn in zijn publieke commentaar sprak van de vluchtende ministers, noemde Kuyper ook de uitgeweken koningin: 'De heldenrol, dien onze Prinsen van Oranje in het bangste gevaar, dat ons volk bedreigde, hebben vervuld, was voor Haar, die we als Landsmoeder lief hadden, niet weggelegd.'[15] Sprak in deze woorden ook niet in mee de distantie, die zijn vader, Abraham Kuyper, had betracht tot Wilhelmina? Was dit een rudiment van calvinistisch republicanisme?

De meeste van de gereformeerde predikanten hebben de voorbede getrouw onderhouden, terwijl sommigen zich bedienden van het gebed dat de Hervormde Synode in januari 1941 formuleerde. Er is van Duitse kant geen verbod gekomen op de voorbede. Wel zijn sommige predikanten individueel bedreigd of zelfs gevangen gezet.[16] Op 10 december 1941 liet de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken een schrijven uitgaan, waarin zij verklaarde dat de gebeden voor de noden van het Koninklijk Huis tot de roeping van de kerk behoorden evenals de van de kansel uitgesproken herdenking van de broeders en zusters die in gevangenschap verkeerden. De predikant die voor de noden van de overheid bad, deed dat niet als particulier persoon maar in zijn ambtelijke roeping.

> Het ligt in den aard der zaak, dat hij zich in de formuleering van deze nooden zal moeten onthouden van alle bitterheid en van alles, wat zou kunnen prikkelen en dat hij in sobere bewoordingen deze zoo teere en moeilijke zaken aan God zal moeten bekend maken, gelijk onze vaderen ons daarvan een treffend voorbeeld hebben nagelaten in het *Gebed voor alle nood der Christenheid*. Indien hij echter alzoo handelt en aldus zijn ambtelijke roeping getrouwelijk vervult, zoo weet hij, dat hij alleen aan den Koning der kerk verantwoording schuldig is en dat geen enkele wereldlijke instantie hem daarin zal mogen hinderen.

In het verslagen Frankrijk stelde zich het loyaliteitsprobleem op een andere wijze. De Duitse invasie was niet minder beslissend geweest, maar eindigde in een formele wapenstilstand op 22 juni 1940, waardoor de Franse staat intact werd gelaten. Het noorden werd door Duitse troepen bezet, het zuidoosten door Italiaanse, maar er was in het midden en zuiden een niet bezet landsdeel, waar een eigen regering haar zetel kon vestigen. Bovendien bleek het bewind van maarschalk Pétain zich in Vichy (en niet in het bezette Parijs) in relatieve zelfstandigheid, zonder directe inmenging van Hitler, te kunnen consolideren, terwijl het Duitse (militaire) bezettingsregime in de Franse hoofdstad onverwacht langere tijd nodig had om zich te constitueren. De nieuwe État Français legitimeerde zijn ontstaan door het uitroepen van een 'nationale revolutie', die bedoeld was als een breuk met de Derde Republiek, in de nederlaag ten onder gegaan, en als de overwinning van het rechtse Frankrijk op het republicanisme. De nadruk werd gelegd op herstel van morele waarden en normen en op een corpo-

15 Ridderbos, *Strijd op twee fronten*, 300.
16 Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 549.

ratieve ordening van de maatschappij. Het bewind kon op een zekere adhesie van de bevolking rekenen, voor wie de betrekkelijk snelle ineenstorting van de Franse strijdkrachten als een schok was gekomen.

In protestants kerkelijk perspectief was het uitbreken van de Europese oorlog in september 1939 de aanleiding tot een versterkt leiderschap. De rol van de predikant Marc Boegner als voorzitter van de Federatie werd prominenter en dientengevolge zwaarder. Hij werd ook de voorzitter van het nieuw opgerichte Comité Intermouvement d'aide aux Evacués (Cimade), dat de ondersteuning moest regelen aan de protestantse burgers die uit het schootsgebied van de Maginot Linie in de Elzas moesten evacueren naar het centrum en zuiden van Frankrijk. Hij liet er zijn herderlijke werkzaamheden als predikant in Passy voor schieten. In het zicht van de Duitse invasie in mei en juni 1940 trok Boegner met de regering mee zich terug naar Bordeaux. In september 1940 vestigde hij zich in de stad Nîmes, dat wil zeggen in het niet bezette deel van Frankrijk en in een stad waar een aanzienlijke protestantse minderheid was gevestigd. Hij kon zich op deze wijze aan een onmiddellijke controle door een Duits bezettingsregime onttrekken.

In zijn conferenties en preken in het najaar van 1940 toonde Boegner zich een voorstander van de 'Nationale Vernieuwing' (hij sprak niet van een 'Révolution nationale'), de legitimatie van het regime in Vichy. Hij had daarvoor twee redenen. De eerste was een conservatieve kritiek op wat hij zag als het politieke en zedelijke verval van de Derde Republiek want hij was geen voorstander van het Volksfront geweest en hij had met afgrijzen de nederlaag van de Franse strijdkrachten aangezien. De tweede was een representatie van het protestantse belang in de État Français die in ideologisch opzicht weliswaar gedomineerd werd door een katholiek réveil maar ook een politiek bondgenootschap van de christelijke godsdienst mogelijk maakte.

> Indeed, the rather closed, austere Parisian world of Protestant banking and high civil servant families was well-represented among the notables who stepped forward to replace the Third Republic politicians. By 1940 the religious issue that divided Catholic and Protestant in 1900 had long since given away to an antisocialist issue that united them.[17]

Op 27 juli 1940 had Marc Boegner zijn eerste ontmoeting met de vice-president van de regering, Pierre Laval. Op 13 september 1940 werd hij door maarschalk Pétain in audiëntie ontvangen. Hij bedankte hem bij deze gelegenheid voor wat de nieuwe regering in het kader van een zedelijk réveil wilde ondernemen tegen het drankmisbruik en de echtscheidingen en voor de gezinspolitiek en het jeugdbeleid.[18] In 1941 riep Pétain een 'Conseil national' in het leven, waartoe ook Boegner toetrad als vertegenwoordiger van een van de kerken van Frankrijk. Het was de consequentie van zijn adhesie aan de nationale en morele verheffing.

De hervormde Boegner bleef zich ongemakkelijk voelen in zijn positie in de État Français, die voor zijn ideologie ook naar historische voorbeelden zocht en bij voorbeeld een antirepublikeins, katholiek eerherstel organiseerde voor Jeanne d'Arc. De

17 R. O. Paxton, *Vichy France. New Order, 1940-1944* (New York, 1972) 171-172.

18 R. Mehl, *Le pasteur Marc Boegner (1881-1970). Une humble grandeur* (Parijs, 1987) 141.

herdenking van haar dood op de brandstapel werd een nationale feestdag, die gelegenheid bood om de strijd van de heldin tegen de Engelsen te benadrukken. Dat leidde in 1941 tot incidenten voor en in hervormde kerken en in 1942 tot een protestants protest tegen een op de scholen verspreide brochure, waarin te lezen viel 'que si Jeanne d'Arc n'avait pas triomphé, la France serait devenue anglaise et protestante' met noodlottige gevolgen voor de westerse beschaving.[19] Tot de zomer van 1942 bleef Boegner zijn steun aan het bewind van de maarschalk uitdragen; deels uit overtuiging maar in toenemende mate ook om erger te voorkomen. De deportaties van joden uit Frankrijk in de zomer van 1942 markeerden een overgang.

De houding van protestantse kerken in de zomer van de Duitse inval kent een gemeenschappelijke acceptatie van de status quo. In Nederland werd er een oppositioneel accent gelegd: de wettige overheid was het Huis van Oranje. Maar als de feitelijke overheid werd het regime van rijkscommissaris Seys Inquart erkend met wie onderhandelingen werden gevoerd en wederzijdse grenzen afgebakend. De verplichting van de voorbede voor de koningin maakte het de Nederlandse kerken bovendien mogelijk om zich te vereenzelvigen met de natiestaat en haar geschiedenis. Dat was de Nederlandse variant van een Europees patroon, waarin godsdienstige instellingen de taak op zich namen of kregen toegeschreven om de in verdrukking geraakte nationale identiteit te representeren. In Frankrijk bood de Eglise Reformée in de persoon van haar president een ondersteuning aan de eigen regering, die in haar ideologie een Frans-nationale variant van een corporatistische omwenteling tot uitvoering bracht. De kerk werd op deze wijze betrokken in een politiek zedelijkheidsoffensief dat ze kon beamen tot het moment waarop de eigen organisaties - de protestantse jeugdbeweging - dreigden te worden opgeofferd aan één nationale organisatie. Voor alle genoemde kerken gold dat hun maatschappelijke invloed werd beperkt maar niet onmogelijk gemaakt. Er bleef kerkelijke speelruimte, in West-Europa.

Excurs: De lutherse variant in de Elzas

Een afwijkend beeld bood de Elzas. De lutherse kerk in deze landstreek (Eglise de la Confession d'Augsbourg d'Alsace et de Lorraine - ECAAL) en de calvinistische kerk (Eglise Reformée d'Alsace et Lorraine - ERAL) hebben in Frankrijk al langer een uitzonderingspositie ingenomen. Sinds het verdrag van Westfalen (1648) kende de landstreek een vrijheid van godsdienst; de lutherse en calvinistische kerken werden er toen in hun rechten van 1624 hersteld. In de periode van de regering van Lodewijk XIV zijn er pogingen ondernomen om de Elzas geheel voor de moederkerk terug te winnen. De kathedraal van Straatsburg werd daarom aan de katholieke eredienst teruggegeven. Na 1870 was de landstreek geannexeerd door het Duitse Rijk. Dat betekende dat de wet op de scheiding van kerk en staat in de Derde Republiek (1905) er niet van toepassing was. Het *régime concordataire* uit de tijd van Napoleon bleef ook na de terugkeer van de Elzas in Frankrijk in 1918 van kracht. De geestelijken van

19 J. Poujol, *Protestants dans la France en guerre 1939-1945. Dictionnaire thématique et biographique* (Parijs, 2000) 96.

de lutherse en calvinistische kerken werden door de Derde Republiek betaald evenals het christelijk onderwijs.

Godsdienst in de Elzas

Jaren	Bevolking	Katholieken	Protestanten	Israëlieten
1871	1.043.178	771.528 74,0%	237.291 22,7%	32.241 3,1%
1910	1.218.803	867.194 71,2%	322.934 26,5%	23.468 1,9%
1931	1.199.915	877.640 73,1%	257.150 21,4%	20.202 1,7%
1962	1.318.070	962.136 73,0%	251.177 19,1%	8.304 0,6%[20]

De verhouding tussen de lutherse en calvinistische kerk in de Elzas bedroeg vier staat tot een. De lutheranen zijn vooral gevestigd in het departement Bas-Rhin en in de kantons Munster en Andolsheim in het departement Haut Rhin. Een (betrekkelijke) concentratie van calvinisten vindt men in de streken rond Mulhouse aan de Zwitserse grens. De lutherse predikanten, die dikwijls gevormd waren in Duitsland, de culturele en theologische bakermat van het lutheranisme, konden zich dikwijls met moeite slechts neerleggen bij de verfransing na 1918. Ook de secularisatie werd aan dit proces toegeschreven. ‘Quand les Allemands partirent, les églises strasbourgeoises furent vides.’[21] In de - veel kleinere - hervormde kerk was de adhesie aan de Franse staat groter. Het calvinisme droeg een Frans stempel; niet alleen vanwege de oorsprong van zijn stichter maar ook vanwege de nabijheid van het Franstalige en overwegend calvinistische deel van Zwitserland.

Na de nederlaag van het Franse leger werd in augustus 1940 de Elzas teruggebracht in het Duitse rijk. Het werd bestuurlijk samengevoegd met de Gau van Baden. Het grootste deel van de protestanten in dit gebied beschouwde deze annexatie als een terugkeer naar de toestand van vóór 1918 en telde zich opnieuw als de lutherse meerderheid in Duits gebied. Op het moment van de annexatie waren ongeveer 600.000 Elzassers geëvacueerd naar het midden van Frankrijk, omdat hun huizen in het schootsveld van de Maginot Linie waren gelegen. De meesten keerden na augustus 1940 terug. Onder hen waren predikanten, die de Duitse Weermacht begroetten met de koraal ‘Nun danket alle Gott.’ Terwijl in Vichy Frankrijk de katholieken zich begunstigd achtten door het nieuwe regime, meende in de Elzas de lutherse kerk dat te zijn. Deze lutherse adhesie kwam voort uit twee opvattingen. De ene is, dat deze protestantse kerk het verleden van een Duitse Reformatie met zich meedroeg en dus ook een Duitse cultuur in de Elzas kon vertegenwoordigen. (Ze kan worden verpersoonlijkt in de invloed van de predikant, arts en organist Albert Schweitzer, een Elzasser van geboorte.) De andere is, dat de leer van de twee rijken in het lutheranisme, de scheiding tussen kerkelijke en wereldlijke autoriteit, de gelovigen tot gehoorzaamheid aan de door God gewilde staat verplicht, maar dan ook leidde tot een aanpassing aan de

20 M. Lienhard, *Foi et vie des protestants d'Alsace* (Straatsburg/Wettolsheim-Colmar, 1981) 105.

21 D. Sturtzer, *Les églises protestantes d'Alsace pendant la Seconde Guerre Mondiale. Mémoire présenté en vue de l'obtention de la Maîtrise de Théologie Protestante* (Straatsburg, 1983) 15.

gegeven machtsverhoudingen. Dat was althans de karakteristiek die speciaal de Duitse evangelische kerk werd toegeschreven.

Het Duitse regime koos op 23 juni 1940 de lutherse predikant Charles Maurer uit om volgens het *Führerprinzip* de hoogste gezagsdrager te zijn in de Eglise de la Confession d'Augsbourg d'Alsace die voortaan Evangelisch-lutherische Landeskirche des Elsass moest heten. Eind september werd hij officieel in de Thomaskerk in Straatsburg 'zum Oberhirten' uitgeroepen. Maurer had deel uitgemaakt van een groep van 'autonomisten' die door de Franse regering in het heetst van de strijd werd geïnterneerd in Arches in de Vogezen. Hij was redacteur van de *Friedensbote*, een weekblad van de lutherse orthodoxie. De meerderheid van predikanten stemde met deze benoeming in want Maurer was een Elzasser in tegenstelling tot andere nieuwe bestuurders in deze Duitse provincie. Hij was 'germanophile' maar niet een aanhanger van het nationaal-socialisme en gold bovendien als een competent bestuurder.

Zijn gematigde houding bleek al dadelijk uit zijn houding ten opzichte van het Duitse aanbod om de kathedraal van Straatsburg opnieuw voor de protestantse eredienst te bestemmen. Dat wees hij af. Zijn voorkeur ging ernaar uit de kathedraal tot een nationaal heiligdom te verklaren voor allen die in het Groot-Duitse rijk een positief christendom van het geloof en van de daad poogden na te leven. Uiteindelijk werd ook deze gedachte niet verwezenlijkt. De Duitse burgemeester van Straatsburg en Maurer realiseerden zich beiden, dat dit in het Elzasser 'Heimatvolk' tweedracht teweeg zou brengen, terwijl de optie van een nationaal heiligdom de kerk zou beroven van een christelijke eredienst.[22] Maurer zorgde er ook voor, dat de predikanten de Franse taal niet volledig uit de kerk behoefden te verbannen maar in een samenvatting na de verplicht Duitstalige dienst de Franse gelovigen konden bedienen. Maurer onderstreepte het Duitse karakter van de kerk; l'Eglise protestante est la gardienne du *Volkstum* allemand.'[23] Soms ging hij zelfs zover om in afwachting van een versoepeling van de regels het nationaal-socialisme te prijzen en de hoop uit te spreken, dat deze ideologie het kerkelijke leven zou invoegen in de nationale opleving. De tegenkant van deze adhesie waren zijn onophoudelijke pogingen om vervolgde predikanten vrij te krijgen en zo lang mogelijk een zekere zelfstandigheid voor 'zijn' kerk te bewaren in het Grote Duitse rijk. In 1941 werd de Evangelisch-lutherische Lansdeskirche des Elsass geïncorporeerd in de Vereinigte evangelisch-lutherische Kirche Deutschlands. De lutherse theologanten kregen hun opleiding voortaan in de universiteiten van Tübingen, Erlangen of Leipzig; de faculteit in Heidelberg werd daarentegen gemeden als bolwerk van de Duitse christenen.

De lutherse kerk in de Elzas is op het moment dat ze *Heim ins Reich* kwam, een Duitse kerk geworden. Ze was voor een aanzienlijk deel van Franse beïnvloeding beroofd; haar Franstalige theologische centrum, de faculteit, was immers al bij het uitbreken van de oorlog in 1939 van Straatsburg naar Clermont Ferrand verplaatst. Daarom is haar geschiedenis eerder te begrijpen in een Duitse context dan in een Franse. De doelstelling van een germanisering van de Elzas bracht het nazi-regime ertoe de

22 Sturtzer, *Les églises protestantes d'Alsace pendant la Seconde Guerre Mondiale*, 52-59.
23 *Les églises protestantes pendant la guerre et l'occupation*, 543.

godsdienstpolitiek die in de Warthegau en in het protectoraat Bohemen werd gepraktiseerd, ook in deze gouw toe te passen. De preken moesten uitsluitend in het Duits worden gehouden. De zogeheten organische artikelen werden geschrapt, waardoor de lutherse kerk haar publieke status verloor. Ze werd als een private organisatie belast met 'Gewerbesteuer' en 'Umsatzsteuer' en 'Körperschaftsteuer.' Sommige kerkgebouwen werden gevorderd. De opgelegde kerkbelasting werd door de Elzasser protestanten massaal betaald. 'Payer sa cotisation revenait à témoigner son opposition, voire son hostilité au régime anti-clérical au pouvoir.'[24] Deze maatregelen hebben ertoe geleid, dat in de lutherse kerk predikanten en gemeenteleden gedesillusioneerd raakten in de aard van het heersende Duitse regime. Maar dat leidde niet tot het tegendeel van een protesterende kerk. Er is van de kansel bij voorbeeld niet geprotesteerd tegen de vervolging van de joden, die juist in de Elzas, met name in de stad Straatsburg met een concentratie van joodse burgers, hevig is geweest.

De lutherse gemeenten waren naarmate de oorlog verhardde steeds meer een toevluchtsoord en hun predikanten een factor van maatschappelijke samenhang en vertroosting.[25] In de preken lag de nadruk op een geestelijke verdieping, op de ontwikkeling van een persoonlijke en familiale vroomheid. Het was niet iedere predikant gegeven om profetische woorden te spreken tegen de heersende ideologie of de gemeenteleden te herinneren aan hun burgerplicht, laat staan hun christenplicht.

> Faire entendre une parole prophétique revenait à s'exposer aux représailles; faire entendre une parole agréable aux oreilles de l'occupant revenait par contre bien souvent à voir vider les bancs de l'église.[26]

In december 1944, na de Franse herovering van de Elzas, is het corps van predikanten aan een zuivering onderworpen. In sommige steden en dorpen werd de 'pasteur' van collaboratie beschuldigd en verdreven. Vier predikanten werden ontslagen, zeven namen vrijwillig ontslag, sommigen kregen een preekverbod en anderen werden eenvoudigweg overgeplaatst. In sommige gemeenten hebben de tegenstellingen tijdens de Duitse annexatie een lange naoorlogse schaduw gekend.

Tweede thema: Theologische confrontatie met het nationaal-socialisme

Een tweede vraag in deze gecombineerde geschiedschrijving luidt: In welke termen werd vanuit de christelijke kerken de theologische strijd gevoerd met het nationaalsocialisme? Welke ontwikkeling valt daarin te onderkennen? Bij nadere studie blijkt het al dadelijk zinvol om binnen het calvinisme een onderscheid te maken tussen de gereformeerde variant en de hervormde. De eerste biedt een singuliere, Nederlandse ontwikkeling, de tweede levert bij een blik over de grenzen enkele opmerkelijke overeenkomsten op.

24 Sturtzer, *Les églises protestantes d'Alsace pendant la Seconde Guerre Mondiale*, 99.
25 B. Vogler, 'Le protestantisme alsacien pendant la deuxième guerre mondiale', *Bulletin de la Société de l'histoire du Protestantisme français*, CXXVII (1981) 583.
26 Sturtzer, *Les églises protestantes d'Alsace pendant la Seconde Guerre Mondiale*, 154.

De Eglise Reformée de France en de Nederlandse Hervormde Kerk hebben met elkaar gemeen, dat ze zijn getekend door de strijd tussen modernisme en orthodoxie in de negentiende eeuw en dat sporen daarvan ook in de twintigste eeuw in bestuur en organisatie waren terug te vinden. Een belangrijke consequentie is terughoudendheid met betrekking tot de leerstellige uitspraken en de kerkelijke tucht. Deze leerstellige neutraliteit leidde ertoe, dat er in de Nederlandse Hervormde Kerk ook predikanten konden optreden met een impliciete of expliciete nationaal-socialistische gezindheid. Onder de hervormde predikanten was er een klein aantal - vijftien - dat openlijke adhesie betuigde aan de NSB. Er was een grotere groep die vóór maar vooral nà 1940 sympathiseerde met het Duitse regime. Voor zover er enige orde in hun motieven kan worden gelegd, waren zij bewogen door sociaal idealisme of predikten de idee van een 'godbelijdende' staat, een impliciete afwijzing van de neutraliteit van de overheid. In het politieke spectrum van het Franse calvinisme was er ook een plaats voor een radicale rechtervleugel. 'La droite protestante' verzamelde zich bij voorkeur maar niet uitsluitend in de Association Sully, genoemd naar de calvinistische staatsdienaar en minister van financiën Maximilien de Béthune Sully (1560-1614) onder Henri IV. Zij werd beschouwd als een protestantse variant van de Action française. Ze werd geleid door de predikant Noël Nougat (1882-1944), 'le Maurras des protestants royalistes', die zich Noël Vesper noemde en die predikant was in Lourmarin in de Provence.[27] Hij zag de democratie als onverenigbaar met de christelijke godsdienst en streefde een herstel na van de monarchie en een verzoening tussen monarchie en Reformatie. De groep werd ondersteund door protestantse aristocraten en bankiers.

De Gereformeerde Kerken in Nederland boden in de jaren dertig een ander beeld; dat van geslotenheid. Zij waren een belijdende kerk en kenden de Dordtse kerkorde als een van hun stichtingsoorkondes. Dat betekende onder andere, dat zij duidelijk maakten geen staatsinmenging te aanvaarden in kerkelijke zaken. De geschiedenis van de gereformeerde synodes werd gekenmerkt door intense discussie over het dogma en door procedures van leertucht en uitsluiting. De neo-calvinistische theologie verkeerde in Nederland in het Interbellum op een hoogtepunt door de ontwikkeling van de Vrije Universiteit. In 1880 begonnen had zij zich in de decennia daarna kunnen ontplooien en het intellectuele initiatief van haar stichter, Abraham Kuyper, kunnen verbreden en verdiepen. Ook de Theologische Hogeschool in Kampen, gesticht ten gevolge van de Afscheiding van 1834, had in het grotere geheel van de Gereformeerde Kerken deel aan deze bloei gekregen. Beide boden in haar gevulde theologische faculteit of hogeschool een academisch podium aan tal van jonge orthodoxe kerkgeleerden.

Wie het thema van de theologische confrontatie met het nationaal-socialisme bestudeert, stuit onontkoombaar op de naam van de hervormde Zwitserse theoloog Karl Barth (1886-1968). Daar zijn twee redenen voor aan te geven. Barth heeft vanaf het verschijnen van zijn *Römerbrief*, een commentaar op Paulus' Brief aan de Romeinen, in 1919 de aandacht op zich weten te vestigen van een generatie van jonge protestanten, voor wie zijn radicale denkbeelden stimulerend waren in hun naoorlogse kritiek op de burgerlijke maatschappij. Bovendien heeft hij door zijn leidende rol in de Duitse

27 A. Encrevé in: *Les protestants français pendant la seconde guerre mondiale*, 43.

kerkstrijd de politieke dimensie van de protestantse theologie nieuw leven ingeblazen en daarmee een christelijke argumentatie geformuleerd voor het verzetsrecht.

Barth heeft zijn studies in Duitsland gedaan, maar zijn denkbeelden in de jaren na de Eerste Wereldoorlog vormden een afscheid van de natuurlijke theologie, van de verstrengeling van kerk en burgerlijke cultuur, en van een Duits evangelisch piëtisme. Dat betekende, dat de theologie die zich in zijn ogen had omgevormd tot antropologie, haar verloren thematiek moest terugwinnen: in plaats van de religieuze mens moest de openbaring van God worden gezocht. De kennis van God is indirect, 'eine Entdeckung der Alteritat.' Dat betekende, dat de christenen geen onmiddellijk beroep konden doen op een in de geschiedenis aanwezige God. De consequentie daarvan was, dat in de dialectische theologie een christelijke staatsvorm werd afgewezen.[28] In de jaren dertig zette Barth zich aan zijn uiteindelijk tiendelige *Kirchliche Dogmatik*, waarin de oude reformatorische opvattingen in een discussie met het katholicisme en de antropologie in nieuwe bewoordingen en begrippen werden geformuleerd.

In de jaren na 1933 kwam uit deze theologie ook een oproep voort tot weerstand tegen de totalitaire staat. Barth stond aan de oorsprong van de zogeheten Barmer Thesen (1934), die de grondslag vormden van de *Bekennende Kirche*. De leer als zou en kon de staat de enige en totale orde van het menselijk leven worden en zo ook de opdracht van de kerk vervullen werd als een valse leer beoordeeld. Ook werd het een valse leer genoemd, dat de kerk zich staatkundige doelen zou stellen en zich een staatkundige waardigheid zou aanmeten en daardoor een orgaan van de staat zou worden. Karl Barth maakte van de verhouding tussen kerk en staat een van de hoofdthema's van zijn theologische reflectie. In 1938 hield hij voor Zwitserse predikanten een voordracht over *Rechtfertigung und Recht*, waarin de verhouding tussen 'goddelijke rechtvaardiging' en 'menselijk recht,' tussen kerk en staat op basis van bijbelse tradities en argumenten werd overdacht.[29]

> Es liegt nahe, sich heute dessen wieder zu erinnem, dass beide, Rechtfertigung und Recht, oder: das Reich Christi und die anderen Reiche, oder: die Kirche und der Staat im reformatorischen Bekenntnis einst nebeneinander gestanden, dass die Reformatoren unter einem Gottesdienst im Geist und in der Wahrheit ein Leben in diesem und in jenem Bereich verstanden haben.

De utopie van een 'hemels Jeruzalem' maakt het de christenen evenwel onmogelijk te geloven in de moderne verabsolutering van de staat. Daar staat tegenover, dat in de bijbelse traditie gebeden wordt voor de staat en haar dienaren.

Aanvankelijk bracht de dialectische theologie van Barth een adhesie teweeg onder een generatie van christen-studenten die in het geestelijke klimaat onmiddellijk na de Eerste Wereldoorlog gefascineerd werd door diens radicalisme in het godsgeloof en de afwijzing van een in de maatschappij gevestigde kerk. Na 1933, toen Karl Barth in Duitsland zijn *Barmer Thesen* had geformuleerd, werd deze radicale theologie een radicale politiek: een boegbeeld van een godsdienstig geïnspireerd verzet tegen de

28 Samenvatting in: G. Harinck, *Tussen Barmen en Amsterdam* (Amstelveen, 2003) *passim*.
29 K. Barth, *Eine schweizer Stimme 1938-1945* (Zollikon-Zürich, 1945) 13-57.

verabsolutering van het ras en de totalitaire denkbeelden van het nationaal-socialisme. In een terugblik moet daaraan worden toegevoegd, dat de jodenvervolging in de eerste fase geen hoofdthema was en pas in de oorlog zelf het centrum is geworden van een gaandeweg steeds openlijker verzet.

De Franse kennismaking met Karl Barth was niet alleen een moment van intellectuele nieuwsgierigheid, maar paste ook in een netwerk van theologische en intellectuele verwantschap tussen de calvinistische kerken van Frankrijk en van Franstalig Zwitserland (Suisse Romande). Hij kwam in 1924 voor het eerst gastcolleges verzorgen in Straatsburg. Tien jaar later was hij gasthoogleraar aan de Protestantse Theologische Faculteit in Parijs. In dat jaar was Karl Barth, nu woordvoerder en slachtoffer van de kerkstrijd in Nazi-Duitsland, een geleerde geworden 'non plus d'un commentaire en marge des théologies existantes, mais d'une thologie ample et solidement constituée.'[30] Ook in Frankrijk is het de naoorlogse generatie van studenten, die zich sterk aangesproken voelt door de radicale theologie van Karl Barth. De belangrijkste van hen was Pierre Maury, geboren in 1890 die secretaris was geweest van de Fédération française des Associations chrétiennes d'etudiants, de Franse versie van de christenstudenten verenigingen, en een tijdschrift had opgericht, getiteld *Foi et Vie*, waarin deze jongeren aan bod kwamen. Een van de redacteuren was de Zwitser Denis de Rougemont, in en na de Tweede Wereldoorlog woordvoerder van het personalisme. *Foi et Vie* was in zekere zin de protestantse tegenhanger van *Esprit*, het tijdschrift van Emmanuel Mounier dat een derde personalistische weg probeerde te vinden tussen fascisme en communisme. Maury werd als predikant in 1934 beroepen in Ferney-Voltaire, een Frans dorp dat grensde aan het kanton van Genève. Daar kwam hij in contact met W.A. Visser't Hooft, de secretaris van de Oecumenische Raad van Kerken in oprichting en al evenzeer een overtuigd barthiaan. Maury werd in 1934 predikant in Passy (nabij Parijs) in de gemeente van Boegner; in 1942 werd hij hoogleraar aan de Protestantse Theologische Faculteit in Parijs.

In de discussie binnen het Franse protestantisme is er een vrijzinnige kritiek, waarin Barth 'un christocentrisme excessif' werd verweten. Vrijzinnigen 'dénonçaient le pessimisme d'une doctrine qui enseignait le caractère radical du péché de l'homme. Ils y voyaient une résurgence de l'orthodoxie abhorrée.' De rechtzinnigen daarentegen herkenden zich niet in zijn theologie

> qui, au lieu de s'attacher aux formules dogmatiques, s'efforçait au 'contraire de mettre en évidence non pas une doctrine sur Dieu, mais l'acte même de Dieu, se révélant lui-même en Jésus-Christ, sujet et objet de la révélation.[31]

Het debat vóór en tegen het barthianisme werd in Frankrijk een actuele variant van de langdurige tegenstelling tussen orthodoxie en vrijzinnigheid. De theologie van Barth leidde bij wie door hem werd geïnspireerd tot een nieuwe stijl van prediking; van de abrupte en gepassioneerde preek waaruit elke psychologische analyse en elk moralisme

30 B. Reymond, *Théologien ou prophète. Les Francophones et Karl Barth avant 1945* (Lausanne, 1985) 27.

31 Mehl, *Le pasteur Marc Boegner (1881-1970). Une humble grandeur*, 76.

was verdwenen: een rechtstreeks appel van het Woord van God. Dat klonk anders dan de traditie van een 'heilige welsprekendheid' uit het begin van de twintigste eeuw.

Het kader waarin de nieuwe theologie van Karl Barth in Nederland bekend kon worden, bood de Nederlandse Christen-Studenten Vereniging (NCSV) en vooral haar secretaris Nico Stufkens, maar ook de Gereformeerde Studenten Bond (GSB) en vooral het lid Jan Buskes, die als hervormd predikant grote bekendheid zou verwerven. Toen Barth in 1935 vanwege de kerkstrijd in Duitsland in moeilijkheden geraakte, werd er een poging gedaan om hem een leerstoel aan de universiteit in Utrecht aan te bieden. Vanuit de Hervormde Synode werd dat afgewezen. Hij kwam in Utrecht wel gastcolleges geven over het Apostolicum, waarvan de Nederlandse vertaling werd verzorgd door de predikant en theoloog K.H. Miskotte die meer dan wie ook in Nederland zijn denkbeelden aan de orde en ter discussie zou stellen. Vanwege de grote belangstelling moest men uitwijken naar een zaal in het gebouw van Kunsten en Wetenschappen.[32] In maart 1939 werd hij opnieuw uitgenodigd, ditmaal door het bestuur van de Vrijzinnig-Christelijke Studenten Federatie, om in een vijftal universiteitssteden een gastcollege te geven. De minister-president, H. Colijn, bemoeide zich met deze uitnodiging. Barth mocht alleen optreden indien hij tevoren zijn voordracht aan de minister van justitie ter goedkeuring zou voorleggen. Hij wees dit van de hand met het argument dat er geen theologie bestond die identiek is aan politieke neutraliteit. In alle universiteitssteden volgde de plaatselijke politiek zijn optreden. In Amsterdam greep zij in, toen Barth politieke vragen wilde beantwoorden. Hij riep zijn gehoor op om in naam van het christelijke geloof partij te kiezen voor de humaniteit.[33]

In de kring van de neo-calvinisten werden de denkbeelden van Barth vanaf 1925 bediscussieerd. Men waardeerde zijn radicale theologie in die zin, dat het absolute van God werd hersteld. 'Het woord "de eere Gods" spreken wij veel te gemakkelijk uit.' Maar 'Barth ziet alleen den top van den berg en de diepte van het dal. Van den weg naar boven ziet hij niets.' Het ontbreken van reflectie over de weg, waardoor God in de heilsgeschiedenis zijn volk leidt, 'zal als een *cantus firmus* in alle verdere neocalvinistische kritiek op Barth door blijven klinken.'[34] Een bijzondere positie nam de theoloog Klaas Schilder (1890-1952) in. Hij was sinds 1934 hoogleraar aan de Theologische Hogeschool van Kampen. In die positie trok hij de regie over de neocalvinistische kritiek naar zich toe met de stelling, dat Barth het prachtige gereformeerde studievak van de *historia revelationis*, de geschiedenis van de bijzondere godsopenbaring, heeft 'vermoord.' God is niet alleen *transcendent*, boven en onafhankelijk van de wereld, maar is ook *immanent*, in de wereld, geduldig met ons meegaand. Schilder beroept zich op de intredepreek van Abraham Kuyper in Amsterdam (1870) onder de titel 'Geworteld en gegrond' en betoogt, dat in het calvinisme God niet al-

32 K. Barth, *De Apostolische Geloofsbelijdenis*, voor Nederland bewerkt en van aanteekeningen voorzien door K.H. Miskotte (Nijkerk, 1935).

33 Van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1939-1941*, 143-145.

34 M.E. Brinkman, *De theologie van Karl Barth: dynamiet of dynamo voor christelijk handelen. De politieke en theologische kontroverse tussen Nederlandse barthianen en neocalvinisten* (Baarn, 1983) 16-17.

leen ziet in termen van een blikseminslag in de horizontale wereld maar ook met 'wolk- en vuurkolom' de wegen van het volk Gods in de woestijn begeleidt. God zoekt 'reformeerend' aansluiting bij het milieu, waarin zijn openbaring leeft.[35]

In de visie van Schilder bevatte de radicale theologie van Barth het gevaar van een afwending van christelijke politiek en van een neutraliteit ten opzichte van de in de geschiedenis opgekomen staatsorde. Schrift en historie verplichtten het calvinisme tot waakzaamheid ten opzichte van de staat en tot vasthoudendheid ten opzichte van de van God gewilde en in de christelijke geschiedenis gewortelde staatsvorm. Hij had een beslissende invloed op het besluit van de synode van de Gereformeerde Kerken in Amsterdam (1936) waarin wordt uitgesproken dat er geen plaats is voor leden van de Gereformeerde Kerken in organisaties die van onschriftuurlijke dwalingen uitgaan zoals het leidersbeginsel, de totalitaire staat of de antimilitaristische verwerping van de oorlog. In één besluit werd zowel de Nationaal-Socialistische Beweging als de door barthianen geïnspireerde Christelijk-Demokratische Unie veroordeeld. Dit synodale besluit leidde ertoe, dat de gereformeerde predikant dr. H.W. van der Vaart Smit zijn ambt moest neerleggen en actief, met een christelijk persbureau, de NSB ging ondersteunen.

Toen de oorlog eenmaal was uitgebroken, werd Karl Barth, inmiddels hoogleraar in Basel in zijn neutrale geboorteland, een bron van opwekking tot verzet. De generatie die in het Interbellum zich had verzameld rond zijn katheder, maakte nu van wegen en sluipwegen gebruik om zijn oordeel te vernemen over de houding die men als christen en protestant had aan te nemen tegenover de vijand of bezetter. Het was door het tijdschrift *Foi et Vie*, dat hij zich in december 1939 tot de Franse theologen richtte die hem eerder in dat jaar nog in Bièvres hadden horen spreken in een reeks van colleges. Barth betoogde in zijn *Lettre aux Protestants de France*, dat er, wanneer onrecht aan de orde is, schending van de grondrechten, geen neutraliteit bestaat voor de kerken. 'Il serait regrettable que les Eglises chrétiennes, après avoir, dans les guerres précédentes, adopté souvent avec tant de légèreté une attitude nationaliste et militariste, prennent maintenant, et tout aussi légèrement, une attitude neutre et pacifiste.' Barth waarschuwde voor een veroordeling van het Duitse volk als boosaardig, maar verklaarde ook dat dit volk gebonden was aan een drukkende erfenis van een theologisch gegronde gehoorzaamheid aan de wereldlijke overheid; 'il souffre de l'erreur de Martin Luther quant aux rapports de la Loi et de l'Evangile, de la puissance temporelle et de la puissance spirituelle, erreur qui fut cause que son paganisme naturel n'a pas été enrayé et contenu, mais plutôt transfiguré, confirmé et renforcé.'[36]

In een tweede schrijven aan de protestanten van Frankrijk, dat in oktober 1940, drie maanden na de Duitse overwinning en de wapenstilstand, werd opgesteld en dat ondershands werd verspreid, spoorde Karl Barth zijn lezers aan zich te realiseren, dat de Kerk van Frankrijk in tegenstelling tot de staat geen wapenstilstand had gesloten. 'Dans l'Eglise de France, la guerre doit continuer spirituellement.' Hij waarschuwde

35 Brinkman, *De theologie van Karl Barth*, 20.

36 Tekst in: P. Bolle, J. Godel, ed., *Spiritualité, théologie et résistance. Yves de Montcheuil, théologien au maquis du Vercors* (Grenoble, 1987) 155-160.

tegen de apathie als een vorm van nederigheid want die gold slechts ‘l'humilité devant Dieu’ en niet tegenover de feiten en machten van deze wereld.

> Quand, comment, une défaite humaine serait-elle totale autrement que lorsque les chrétiens qui y participent auraient perdu la foi et la grâce toute-puissante de Dieu, la joie et le courage du témoignage.

Het berouw, een andere deugd die opgeld deed, zou niet mogen worden gelijkgesteld met een algeheel en nutteloos buigen voor de politieke werkelijkheid en een lijdelijke wroeging om de gemaakte fouten; ‘elle aurait encore moins se manifester dans les prétendues innovations par lesquelles on procurerait plus que jamais au “vieil homme” un triomphe accompli.’ Een ondubbelzinnige verwijzing naar het onthaal van de oude maarschalk Pétain.[37]

In juli 1942 sprak Karl Barth naar aanleiding van een hem toegezonden vraag ‘an meine Freunde in den Niederlanden’ zich uit over de voorbede voor de koningin. Indien deze voorheen bedoeld was ‘euer ernstliches Bekenntnis zu dem von Gott eingesetzten rechten Staat’ en niet als een uiting van romantische ‘Spielerei’ of van een sentimenteel patriottisme, nu meer dan ooit moest worden gehandhaafd. Want deze belijdenis van de rechtstaat, waarvan in Nederland het Huis van Oranje de exponent is, moet het christelijke antwoord zijn - *articulus stantis et cadentis ecclesiae* - op de roofzucht van het nationaal-socialisme.[38]

De fakkel was intussen al overgenomen. Zowel in Frankrijk als in Nederland hebben predikanten en gemeenteleden zich geïnspireerd gevoeld door het voorbeeld van de *Barmer Thesen* uit de Duitse kerkelijke strijd. Geestverwanten verenigden zich in het maken van nieuwe stellingen, die getuigden van radicale bewogenheid en door de bondigheid van formulering van invloed werden op de bestuursorganen in de hervormde kerken. In vergelijking met het voorbeeld van Barmen zijn de stellingen van Amersfoort en die van Pomeyrol over één onderwerp sprekender: de jodenvervolging wordt expliciet genoemd als een bron van kritiek op de nationaal-socialistische staat. De pleidooien voor een noodzakelijke christelijke bekommernis erom en voor de noodzakelijke kerkelijke protesten daartegen zijn telkens gefundeerd op een expliciete bijbelse verwantschap.

Het door Barth geïnspireerde verzet was de kern van de gedachtevorming in de groep van predikanten en gemeenteleden, die in 1937 elkaar hadden ontmoet op een conferentie in Doorn over de dialectische theologie. Een van hen is dominee Jan Koopmans geweest, die tot in het eerste oorlogsjaar secretaris was van de NCSV. Hij werd de eindredacteur van de zogeheten *Amersfoortse Stellingen*, waarin naar het voorbeeld van Barth's *Barmer Thesen* werd gesteld, dat de christelijke kerk zonder vrees tot de overheid en onderdanen moest spreken en dat de prediking van Jezus Christus de toenmalige Nederlandse neutraliteit niet kon schenden, want de kerk kan moeten spreken waar de staat zwijgt. Opvallend is - en daarin ging men verder dan

37 Tekst in: *Ibidem*, 161-166.
38 Barth, *Eine schweizer Stimme 1938-1945*, 246.

de *Barmer Thesen* - de stellingname tegen de vervolging van de joden. ‘Nog steeds denkt God op bijzondere wijze aan dit volk.’ De erkenning daarvan gebood tot ondubbelzinnig protest tegen welk antisemitisme dan ook en tot daadwerkelijke hulp aan wie om die reden werd vervolgd.[39] Karl Barth en Willem Visser 't Hooft, de secretaris van de Oecumenische Raad van Kerken in oprichting, betuigden hun instemming met de *Amersfoortse Stellingen*. In augustus 1940 deden de ondertekenaren van zich spreken in een oproep aan het moderamen van de Nederlandse Hervormde Kerk om het groeiende antisemitisme als eerste en urgente onderwerp aan de orde te stellen.

In een conferentieoord van de Eglise Reformée in Pomeyrol, niet ver van Tarascon in het departement Bouches du Rhône, waren op 16 en 17 september 1941 enkele predikanten en gemeenteleden bijeen om stellingen te formuleren over de houding die de christen en die de kerk hadden aan te nemen tegenover het wereldlijke gezag.[40] De groep bestond grotendeels uit predikanten uit het zuidelijke, niet-bezette deel van Frankrijk en was ook in meerderheid lid geweest van de Franse christen-studentenvereniging. Aan deze bijeenkomst leverde ook Willem Visser 't Hooft een belangrijke bijdrage.[41] In de eerste stelling werd Jezus Christus ‘un seul Seigneur de l'Eglise et du monde’ genoemd; met andere woorden, de christelijke kerk erkent geen andere heer dan Christus. In de tweede stelling heet het, dat het aan de kerk toebehoort ‘de porter un jugement sur la situation concrète de l'Etat ou de la nation, chaque fois que les commandements de Dieu (qui sont le fondement de notre vie en commun) sont en cause.’ De kerk moet het gezag van de staat erkennen, heet het in een vijfde stelling, zij moet haar leden aansporen hun burgerplichten te vervullen. Maar de gehoorzaamheid aan de staat is ondergeschikt aan de absolute gehoorzaamheid die men God is verschuldigd. De zevende stelling bevatte een protest tegen de vervolging van de joden. Deze begon met een verwijzing naar de bijbelse geschiedenis. ‘Fondée sur la Bible, l'Eglise reconnaît en Israël le peuple que Dieu a élu pour donner un Sauveur au monde et pour être, au milieu des nations, un témoin permanent du mystère de sa fidelité.’ De groep erkende vervolgens, dat de staat zich gesteld zag tegenover een probleem dat om een oplossing vroeg; maar ‘elie élève une protestation solemnelle contre tout statut rejetant les Juifs hors des communautés humaines.’

Niet steeds is het duidelijk te maken, welke invloed de genoemde door Barth geïnspireerde groepen van jonge predikanten hebben gehad. In het Nederlandse voorbeeld is het antwoord al vroeg in de oorlog gegeven. Bij monde van de theoloog dr. W.J. Aalders reageerde het nieuwe Convent van Kerken, dat de Kerk krachtens haar theologische visie in de eerste plaats oog moet hebben voor de christelijk gedoopte joden, die niet van de andere christenen mogen worden onderscheiden, en in de tweede plaats voor de joden in het algemeen een gelijke behandeling met andere burgers moet bepleiten.[42] Voor een aantal leden van de Lunterse groep, onder wie de predikant J. Buskes, was dit antwoord niet stellig genoeg. In oktober 1940, toen de maatregelen

39 Van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1939-1941*, 159-160.
40 Tekst van de stellingen in: Bolle, *Spiritualité, théologie et résistance*, 172-174.
41 W.A. Visser 't Hooft, *Memoires. Een leven in de oecumene* (Amsterdam-Brussel, 1971) 118-119.
42 Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 373-374.

tegen de joden in overheidsdienst bekend werden (de zogeheten *Arierverklaring*), kwam uit deze groep de pressie, die een aantal leden van het Convent van Kerken ertoe bracht zich in een verklaring tot de rijkscommissaris te wenden.

> Eindelijk worden de Kerken op het diepst ontroerd omdat het hier betreft het volk waaruit de Zaligmaker der wereld is geboren en dat het voorwerp is van de voorbede der Christenheid opdat het zijn Heer en Koning lere erkennen.[43]

De Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken tekenden deze verklaring. Daarmee was de eerste openbare - protestantse - kerkelijke kritiek een feit.

Een aantal gedachten uit de stellingen van Pomeyrol nam in 1942 de Synode van de Eglise Reformée in Valence over in een officiële verklaring. Het antisemitisme, dat een thema van verontrusting was in de groep, had toen al een weerwoord opgeleverd in de Franse hervormde kerk. Op 26 maart 1941 had Boegner op sterke aandrang van een aantal predikanten namens de Nationale Raad van zijn kerk een brief geschreven aan de Franse opperrabijn, waarin hij zijn medeleven betuigde met de beproevingen en onrechtvaardigheden tegenover joodse burgers, die voortkwamen uit de antisemitische wetgeving van Vichy. In deze brief - die van particuliere aard was maar spoedig algemeen bekend zou worden - is ook de voor protestantse verklaringen zo typerende bijbelse verwantschap te lezen.

> Entre vos communautés et les Eglises de la Réforme existe un lien que les hommes ne peuvent briser: la Bible der Patriarches, des Prophètes et des Psalmistes, l'Ancien Testament dont Jésus de Nazareth a nourri son âme et sa pensée et d'oú ses disciples de tous les siècles entendent la parole de Dieu.[44]

Achteraf gezien is deze aanvankelijk niet voor de openbaarheid bestemde brief van de kerkvoogd Boegner het eerste - protestantse - document van een kerkelijke kritiek op de vervolging van de joden door het bewind van Vichy.

De politisering van de theologie van Karl Barth, die de consequentie was van zijn positie in de Duitse kerkstrijd, heeft een niet te onderschatten invloed gehad op de jongere generatie van protestantse theologen. In de context van de oorlog is aan de afwijzing van de totalitaire staat - het hoofdthema van 1934 - de kritiek op en het protest tegen de jodenvervolging toegevoegd. Dat radicalisme werd geuit door jonge predikanten. In het algemeen kan worden vastgesteld, dat zowel in Frankrijk als in Nederland de reformatorische kerken de eersten waren die protesteerden tegen de maatregelen van uitsluiting van de joden, voordat de katholieke episcopaten van beide landen zich bij de gemeenschappelijke afwijzing van de vervolging zouden aansluiten. De bijbelse verbondenheid met het volk van Israël is van dit relatief vroege protestantse protest één verklaring. De andere is een politisering van de theologie onder jonge predikanten, die de consequentie was van het optreden van hun leermeester Barth.

43 Tekst geciteerd in: De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag, 1972) IV, 775.

44 Tekst in: Bolle, *Spiritualité, théologie et résistance*, 171.

Excurs: Bevindelijkheid in de oorlog

De zo juist geciteerde stellingen van Pomeyrol hebben negatieve weerklank ondervonden onder de sympathisanten van predikant Noël Nougat en zijn groep Sully. Hun antwoord kwam in de vorm van acht 'tegenstellingen.' In de vijfde maakten deze auteurs een onderscheid tussen de tuchtiging (châtiment) en de vervolging (persécution);

> la persécution ne pouvant être qu'envers ce qui est fidèle, le châtiment n'ayant lieu que pour ramener à la fidélité; elle prie donc pour le retour d'Israël à cette fidélité, demandant à Israël d'examiner dans sa propre conscience les mesures prises par l'Etats et l'instruction qu'elles comportent pour lui.

De tuchtiging was in de achtste stelling bedoeld als een aanleiding voor de Franse natie en aan de christenen van Frankrijk om zich te bekeren. 'Le devoir de l'Eglise reste en toutes choses de prêcher la repentance, le retour sur soi-même et le changement de coeur.'[45]

Sleutelbegrippen als repentance (berouw) en chatîment (tuchtiging) verwijzen naar een interpretatie van de oorlog als een straf Gods voor de zonden van de samenleving of van de christenen. Een dergelijke uitleg kon men ook aantreffen in de verklaring van de kleine groep van rechtzinnige Eglises réformées évangéliques indépendantes uit 1942 over het afroepen van de barmhartigheid Gods en van vergiffenis. Daartoe moesten de christenen zich tijdens de oorlog allereerst bekennen.[46] Deze orthodoxe stroming was niet bij de Eglise Réformée aangesloten en accentueerde haar eigen denkwijze. Zondebesef maar ook de consequentie daarvan, de geestesgesteldheid van de bevindelijkheid, is in het Nederlandse calvinisme veel duidelijker aanwezig geweest. In het kader van de oorlogsgeschiedenis is zij zelfs het thema geworden van twee publieke discussies: die over de houding van de kerkelijke (en politieke) voorman van de Gereformeerde Gemeenten en die over het tragische lot van ruim vierhonderd gijzelaars uit het dorp Putten.

In het spectrum van het calvinisme in Nederland is ter rechterzijde de bevindelijke stroming gesitueerd: gereformeerden die hun betiteling verdienen door een sterk geloof in de uitverkiezing Gods die voor mensen geldt onafhankelijk van hun handelen. In navolging van Calvijn werd gesteld, dat sommigen tot het eeuwige leven zijn verordineerd, anderen tot eeuwige verdoemenis. Deze gereformeerden krijgen van de kansel te horen, dat zij weliswaar op eigen kracht nooit tot de genade kunnen komen maar dat ze wel onderworpen zijn aan de eis van een bekering. De consequentie daarvan is, dat de individuele activiteiten en inspanningen op zich geen bijdrage zijn tot deze bekering. Zij onderscheiden zich daarmee van de gereformeerden, die van Abraham Kuyper de leer van de wedergeboorte aannemen; in de doop van uit gelovige ouders geboren kinderen kan hun wedergeboorte worden verondersteld. Deze overtuiging bezorgde deze gereformeerden geloofszekerheid, een zeker optimisme over hun daden en een zeker activisme in het maatschappelijke leven.

45 Geciteerd in: *Ibidem*, 193-194.
46 *Ibidem*, 192, noot 36.

De bevindelijke gelovigen, geconcentreerd op de eilanden en langs de grote rivieren,

waren met elkaar verbonden in de Gereformeerde Gemeenten. Het is vooral de predikant Gerrit Hendrik Kersten (1882-1948) geweest, die de maatschappelijke en politieke onthouding van deze gelovigen heeft doorbroken en hen heeft trachten te mobiliseren. Toen in Nederland in 1918 het algemeen kiesrecht werd ingevoerd, heeft hij de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) opgericht. In 1940 was hij predikant in Rotterdam en parlementslid en politiek leider van deze partij. Zijn maatschappelijk inzicht was met een zondebesef geladen. Op de jaarvergadering van de SGP in april 1940 had hij de oorlogsdreiging in verband gebracht met de grote zonden in de Nederlandse samenleving. Het zou niet verwonderlijk zijn dat God zijn straffende hand ook over Nederland zou uitstrekken. 'Onze val zal dan groot zijn.'[47]

In het eerste nummer van het dagblad *De Banier* (18 mei 1940), dat verscheen na het Duitse bombardement op Rotterdam, schreef hij een hoofdartikel onder de titel 'Gods gerechtigheid gehandhaafd.' De oorlog was uitgebroken om de zonden in de Nederlandse samenleving. God stortte rechtvaardig zijn gramschap over Nederland uit. Hij doet geen onrecht, ook niet indien hij 'de Duitscher gebruikt om ons te slaan.'[48] Dat uitgangspunt werd zo consequent volgehouden, dat in de latere hoofdartikelen ds. Kersten geen onvertogen woord wijdde aan de Duitse invasie of het bombardement, waarvan hij als Rotterdammer zelf de gevolgen had ondervonden. Hij prees in de rede waarmee Seyss Inquart het ambt van rijkscommissaris had aanvaard diens belofte van een vrije godsdienstoefening.

Ten aanzien van het Huis van Oranje hield hij de lezers van zijn dagblad *De Banier* voor, dat in het vaderlandse verleden groepen van de Nederlandse bevolking zelf hadden verhinderd dat een Oranjevorst het land kon besturen maar dat nu, na de Duitse inval, er een staatkundige toestand was ontstaan, waarin het Duitse regime had te beslissen over de terugkeer van de Oranjes en over een eventueel zelfstandig voortbestaan van Nederland. In dezelfde lijn van de redenering vond hij het onverantwoord om de bevolking aan te sporen tot verzet; dat was 'ophitsingpolitiek.' Eerst wanneer de overheid eisen zou stellen die tegen de geboden van God zouden ingaan zoals ontheiliging van de zondag of het opgaan van de kinderen in sport en ijdele werelddienst, was er ongehoorzaamheid mogelijk.[49] Na de bevrijding van Nederland werd deze gedachtegang aangepast. Kersten en zijn ambtsbroeder P. Zandt prezen de goedertierenheid van God, die Nederland bevrijdde van de onderdrukker 'dien Hij eenigen tijd over ons deed heerschen.' God had aan de veroveringen van Hitler grenzen gesteld. Het oude verbond van Willem van Oranje met God zou door koningin Wilhelmina moeten worden vernieuwd zodat het Nederlandse volk zou wandelen in de wegen des Heren.[50]

Na de oorlog werden zulke pleidooien voor passiviteit anders gewogen. Ds. Kersten moest zich als parlementslid voor de SGP in september 1945 onderwerpen aan een zuiveringsprocedure. De uitslag was negatief. Dat betekende, dat hij niet kon terug-

47 W. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij 1918-1948. Een bibliocratisch ideaal* (Houten, 1990) 221.
48 *Ibidem*, 221.
49 *Ibidem*, 227.
50 *Ibidem*, 239-240.

keren als lid van de Tijdelijke Staten Generaal (het in 1937 gekozen parlement). Zijn partij nam evenwel geen afstand van haar oprichter maar benoemde de 65-jarige Kersten tot erevoorzitter. 'Men bleef hem zien als de boetgezant die het volk had voorgehouden wat er zou gebeuren wanneer het bleef volharden in de zonde. Ondanks de loyaliteit jegens de bezetter verdacht men hem niet van nazi-sympathieën.'[51]

Niet alleen deze openbare zuiveringsprocedure kwam voort uit een publieke confrontatie tussen oorlogsgedrag en bevindelijkheid. Er was een tweede casus, die zich afspeelde aan de rechterkant van de Nederlandse Hervormde Kerk: het geval Putten. Kern van een naoorlogs debat was de vraag in hoeverre het zondebesef en de passiviteit van een groot aantal Puttenaren hadden bijgedragen tot de slechte afloop van hun gevangenschap in Duitse concentratiekampen.[52]

In het najaar van 1944 was de bevolking van het dorp Putten op de Veluwe gestraft voor een aanslag van een verzetsploeg op Duitse militairen in de nabije omgeving. Er werden 98 huizen in brand gestoken; 499 mannelijke inwoners weggevoerd naar concentratiekampen in het noorden van Duitsland. Van hen zou het grootste deel (426) deze gevangenschap niet overleven; onder hen 254 huisvaders. Was deze represaille onmiddellijk na de oorlog al een onderwerp van berichtgeving in de pers, eind 1946 verscheen er in het weekblad *De Baanbreker* een artikel van de jonge arts A. van Dantzig, die de Puttenaren in de concentratiekampen had kunnen observeren omdat hij daar zelf ook gevangene was geweest. Hij stelde vast, dat zijn medegevangen uit Putten minder dan anderen opgewassen bleken tegen de ontberingen van het kamp en noemde als een van de oorzaken de hechte 'rechts-protestantse' tradities en contacten.

> Het is duidelijk dat een dergelijke gemeenschap een grote mate van zekerheid en continuïteit biedt, en dat de leden ervan zo diep in de collectieve sfeer zullen zijn ingebed, dat zij, abrupt overgeplaatst naar een volkomen verschillend milieu hier niet dan met de grootste moeite een adequate houding zullen vinden.[53]

In de jaren zeventig werd deze thematiek opnieuw opgepakt in een televisiedocumentaire van de journalisten Koos Groen en Willem G. van Maanen, die in december 1977 door de VARA werd uitgezonden. Toen was het hoofdthema de bevindelijkheid zelf geworden: deze religieuze houding had de Puttenaren verhinderd verzet te bieden en in hen een onderdanigheid ontwikkeld, die de meeste van hen fataal was geworden. Dit thema paste zeer wel in het culturele klimaat van de jaren zestig en zeventig, waarin onderwerpen als gezag en conflict in een nieuwe belichting werden geplaatst. Het antwoord in het verband van dit artikel is tweeledig: de bevindelijkheid was aanwezig in de religieuze cultuur van Putten maar zij is niet de voornaamste, zij het indirecte, doodsoorzaak van de Puttenaren. Hen werd noodlottig, dat ze in het laatste oorlogsjaar terecht kwamen in slechte en geïmproviseerd ingerichte kampen in het noorden van Duitsland, waar toen nog geen slagveld was en dat daardoor de landstreek

51 *Ibidem*, 244.
52 Dit debat is weergegeven en geanalyseerd in: M. de Keizer, *Putten. De razzia en de herinnering* (Amsterdam, 1998).
53 Geciteerd in: *Ibidem*, 167.

werd van een concentratie van gevangenen. De barre omstandigheden van vooral het kamp Ladelund aan de grens met Denemarken zijn dodelijk geweest voor welke gedeporteerde dan ook. Resteert de vraag naar de bevindelijkheid.

In het dorp Putten was tachtig percent van de bevolking lidmaat van de Nederlandse Hervormde Kerk en wel van de orthodoxe richting in de Gereformeerde Bond. Tien percent behoorde tot de Gereformeerde Kerk. De hervormden hadden een 'zware' predikant, C.B. Holland, die hen voorhield, dat het nazi-regime een voorbode van Gods oordeel was over het geseculariseerde Europa en de Duitse bezetting een ramp. Op 1 november 1944, een maand na de razzia in Putten, preekte hij aldus:

> De ganse aarde kan heden ten dage zien dat de levende God een zondestraffende God is, dat de toom Gods geopenbaard wordt van de hemel over alle goddeloosheid en ongerechtigheid der mensen, en dat wij in die gerichten omkomen zullen zo wij geen Borg en Middelaar voor onze ziel gevonden hebben.[54]

Men moet ds. Holland recht doen in de vermelding, dat hij te onafhankelijk was om zich bij de Gereformeerde Bond te hebben aangesloten en dat hij in en na de ramp over Putten actief was in het brengen van troost en in pleidooien voor vergevingsgezindheid. Maar typerend was ook de reactie van de gereformeerden in Putten. Deze gemeenschap, onder leiding van ds. P. de Ruig, vormde de Kuyperiaanse variant van de orthodoxie en was bovendien in meerderheid niet in Putten geboren. Voor hen werd dominee Holland door zijn 'lijdelijke prediking' die een acceptatie van het Duitse gezag veronderstelde, 'dominee Duitsland.'[55] Deze bijnaam was onverdiend want de predikant was op geen enkele wijze Duitsgezind, maar zij is typerend voor een culturele tegenstelling tussen activistische en 'zware' gereformeerden.

Derde thema: Kerkorganisatie en verzet

De overstap van bevindelijkheid naar activisme is snel gemaakt, wanneer het derde thema aan de orde wordt gesteld; de hulp aan vluchtelingen en vervolgden in de vorm van een onderduikorganisatie. Dit onderwerp wordt in relatie gebracht tot de plaats van de godsdienst in de toenmalige maatschappij en tot de functie van een zogeheten alternatieve communicatie in de kerken tijdens de dictatuur van de bezetting.

Hulp aan onderduikers bleek in de geschiedenis van de oorlog een specifieke christelijke bijdrage aan de illegaliteit. Christenen hadden hierop zeker niet het monopolie, maar zij onderscheidden zich er wel door. Daarvoor zijn drie redenen aan te voeren. Christenen konden bij de hulp aan onderduikers putten uit een historisch besef van vervolging en van strijd omwille van de (ware) godsdienst. De traditie daarvan werd levendig gehouden in preken en in herdenkingen. Bovendien vereiste de hulp aan onderduikers een organisatie, die de kerken in hun regionale en lokale vertakkingen en in hun voortbestaan als gedoogde instelling onder het nazi-regime

54 Geciteerd in: *Ibidem*, 322.
55 *Ibidem*, 323.

konden doen ontstaan en stimuleren. De gemeente en de lokale geestelijke ambtsdrager waren nogal

eens de bron van een illegale hulporganisatie. Tenslotte kan worden vastgesteld, dat deze illegale activiteit in eerste instantie een niet gewelddadige vorm van verzet representeerde. Dat veranderde weliswaar tegen het einde van de oorlog, toen steeds meer verzetsgroepen moesten worden georganiseerd en ingeschakeld om de Duitse machinerie van het onderdrukken van onderduikmogelijkheden te ontregelen. In de zogeheten knokploegen werd de vraag naar de legitimiteit van geweld en liquidaties dan ook nadrukkelijk gesteld. Maar die ontwikkeling was de consequentie van een eerder initiatief om het onderduiken in bezette gebieden te organiseren.

Zowel in Nederland als in Frankrijk zijn er specifieke initiatieven van georganiseerde hulp aan onderduikers te vinden, die op een of andere manier met het protestantisme zijn verbonden en die na de oorlog in de collectieve herinnering daarmee ook werden verbonden: de landelijke onderduik in Nederland en de hulp aan vervolgden in het berggebied van de Cevennes in Frankrijk.

In Nederland is de belangrijkste manifestatie van protestants geïnspireerd verzet geweest de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers, afgekort tot LO. In de loop van de oorlog werd ze aangevuld door een Landelijke Organisatie van Knokploegen (LKP). Aan het begin ervan staat een predikant: Frits Slomp, alumnus van de Theologische Hogeschool in Kampen, predikant van de Gereformeerde Kerk en ondergedoken in de Achterhoek. Hij was in zijn Drentse ambtsperiode in aanraking gekomen met de Duitse kerkstrijd vanwege een nauw contact met predikanten van de *Alt Reformierte Kirche* uit het graafschap Bentheim waarmee de Gereformeerde Kerken in Nederland één verband vormde. In de verantwoording van zijn latere verzet klinken kuyperiaanse motieven door: de gewetensvrijheid komt in gevaar bij een ideologie, waarin de staatsidee zó totalitair is en de staatsalmacht in de praktijk zo groot. Dit ‘staatsabsolutisme werd ingevoerd in ons land, waar eeuwenlang de vrijheid en in 't bijzonder de gewetensvrijheid als het kostbaarste goed verdedigd was.’ Werd ‘het christelijk erfgoed der vrijheid in het leven van ons volk’ bedreigd, dan was een botsing met de vijand onvermijdelijk.[56]

Ds. Slomp kwam medio 1942 in Winterswijk in contact met Helena Kuipers-Rietberg, lid van het hoofdbestuur van de Bond van Gereformeerde vrouwenverenigingen. Samen zetten ze een organisatie voor hulp aan onderduikers op, die in de noordelijke provincies haar wortels heeft gekregen maar spoedig landelijke dimensies aannam; vooral na de april-mei stakingen in 1943, enkele maanden na de slag om Stalingrad die in een Duitse nederlaag was geëindigd en die een nieuwe fase van repressie in de bezette gebieden inluidde. De initiatiefneemster, Helena Kuipers (‘Tante Riek’ in het verzet) zou haar initiatief met de dood moeten bekopen in het concentratiekamp Ravensbrück in 1944. Ds. Slomp kon de oorlog, nadat hij in 1944 door een KP uit de gevangenis in Arnhem was bevrijd, als onderduiker overleven.

De eerste contacten liepen via de gereformeerde netwerken: pastorieën maar ook jeugdverenigingen, vrouwengroepen en vakbonden. Ds. Slomp reisde naar zijn ambtgenoten en kreeg de bijnaam Frits de Zwerver, die zijn geuzennaam werd. Kerkelijk

56 F. Slomp in: H. van Riessen, e.a., ed., *Het Grote Gebod. Gedenkboek van het verzet in LO en LKP* (4e druk; Kampen, 1989) xii.

waren ook de plaatsen van samenkomst. Een officieuze coördinatiecommissie - in de termen van de verzetsorganisatie aanvankelijk de 'beurs' geheten - kwam aanvankelijk bijeen in de kerkenraadskamer van de Burgwalkerk in Kampen of in de consistoriekamer van de Gereformeerde Zuiderkerk in Zwolle. De onderduikers, die deze organisatie van een onderdak moest voorzien, waren de vervolgde joodse burgers maar ook een groeiend aantal mannen, dat weigerde in krijgsgevangenschap te gaan of naar de dwangarbeid in Duitsland. De organisatie van het onderduiken kreeg het eerst vorm in de provincies in het midden van het land. In februari 1943 werd Friesland aangehaakt. In juli 1943 werd de overwegend protestantse organisatie aangevuld met een katholiek verzet uit Limburg, geleid door een geestelijke en een onderwijzer. Men kan dan spreken van een landelijke organisatie, niet alleen omdat intussen het gehele land werd bestreken maar ook omdat er sprake was van een verscheidenheid aan geloofsovertuiging en levensbeschouwing.

De LO werd in augustus 1943 vermeerderd met een Landelijke Organisatie van knokploegen (LKP), die was voortgekomen uit een weloverwogen poging om lokale en regionale knokploegen te coördineren. Door middel van gewapende acties kon men steun bieden aan de onderduikers: in eerste instantie door overvallen op kantoren van de distributie van levensmiddelen en op bevolkingsregisters. In 1944 werd het verzetswerk uitgebreid tot wapentransporten, sabotage en de liquidaties van wie als verrader werd gezien. De Landelijke Knokploegen telden toen ruim 600 illegale werkers. De opbouw tot een landelijke organisatie werd geleid door een voorhoede van vier gereformeerden, later aangevuld met verzetsstrijders van een andere denominatie. Een van de leiders was de Drentse boer Johannes Post. Hij is het voorbeeld geworden van een gereformeerde verzetsheld: gevormd in het Gereformeerd Jongelingsverbond en jong wethouder van Oosterhesselen voor de Antirevolutionaire Partij, voor wie een verzetsdaad moest worden voorbereid in gebed. Post bewees, aldus schreef de hoofdredacteur van het verzetsblad *Trouw,* J.A.H.J.S. Bruins Slot, 'dat de Nederlandse gereformeerde burgerman van vandaag als het er op aankomt de onburgerlijke gereformeerde geus van 1572 is.' Zijn leven en sterven is 'een vrome resonantie geweest van de grondtoon van ons volkskarakter, gelijk dit, door Oranje geleid, onder invloed der Hervorming, omstreeks 1572 zijn stempel ontving.'[57]

Na de oorlog is er een berekening gemaakt van de omvang van het aantal illegale werkers in de verschillende godsdienstige groepen. Op basis van dossiers waarin na de oorlog de regering verzocht werd om een zogeheten verzetspensioen, bleek dat de hervormden en in sterkere mate de katholieken waren 'ondervertegenwoordigd' in de aanvragen, terwijl de gereformeerden, de leden van andere kerkgenootschappen en de personen zonder kerkelijke binding waren oververtegenwoordigd. De katholieken vormden 17,7 percent van de onderzochte groep - waarbij men moet aantekenen, dat het zuiden van Nederland eerder is bevrijd en dat er voor de geestelijken zonder nakomelingen geen aanvragen zijn ingediend - maar telden in 1947 35,7 percent van de mannelijke beroepsbevolking. De hervormden kwamen tot 24,4 percent aanvragen op een percentage van de mannelijke beroepsbevolking van 32,3 percent.

57 J.A.H.J.S. Bruins Slot, geciteerd in: Delleman, *Opdat wij niet vergeten,* 371.

Voor de gereformeerden waren omgekeerd de percentages 18,5 percent aanvragen tegen 8,9 percent in de mannelijke beroepsbevolking; voor de overige kerkgenootschappen 6,1 percent tegen 3,6 percent en voor de niet kerkelijke groep 33,3 percent tegen 19,5 percent.[58]

In recent sociologisch onderzoek wordt aangetoond, dat er 'relatief meer verzetsstrijders' zijn geweest in plaatsen waar 'vergelijkenderwijs veel gereformeerden woonden' en 'dat zij zich met name richtten op de hulp aan onderduikers.'[59] Het beeld van een gereformeerde voorhoede in het Nederlandse verzet heeft zich vastgezet; naast dat van een prominente rol van de communistische partij.[60] Communisten hadden vóór de oorlog al ervaring opgedaan in een ondergrondse organisatie en kenden bovendien een groot belang toe aan de ideologie. In het voorbeeld van de gereformeerden kan tot op zekere hoogte eenzelfde verklaring worden gevonden: de combinatie van een intensief beleefde neocalvinistische overtuiging en een even intensief netwerk van eigen organisaties. De Doleantie van 1886 was in de Tweede Wereldoorlog ruim een halve eeuw oud. Uit de geschiedenis van het Nederlandse calvinisme was ook de oppositionele geest tegen een gevestigde vaderlandse kerk bewaard. 'De herinnering aan de geschiedenis van het ontstaan van onze staat speelde daarbij - zegenrijke vrucht van een eeuw christelijk onderwijs - een grote rol.'[61] Tijdens de Duitse bezetting was de 'zonde van de ongehoorzaamheid tegen de overheid' acceptabel om een groter kwaad, de verkrachting van een door God gegeven rechtsorde, te voorkomen.[62]

Tot de collectieve herinnering aan de Tweede Wereldoorlog behoort in Frankrijk de geschiedenis van een (geslaagde) onderduik van vervolgden in dorpen op het land. Chambon-sur-Lignon in het departement Haute-Loire is daarvan het voorbeeld.[63] Onder hen waren verzetsstrijders, joodse burgers maar ook Duitse tegenstanders van het nazi-regime. Na de oorlog groeide het aantal aldus geredde joden in de verbeelding uit tot vijfduizend, totdat in 1990 op een wetenschappelijk colloquium werd vastgesteld, dat de achtduizend inwoners van de hoogvlakte tussen de vijfhonderd en achthonderd Franse en buitenlandse joden hadden kunnen herbergen. Het *sanctuaire* van Chambon-sur-Lignon was in feite de hoogvlakte Vivarais-Lignon in twee departementen, Haute-Loire en Ardèche; er lagen protestantse kernen, waarvan een deel door Zwitserse predikanten werden bediend. In de Cevennes, een ander bekend 'terre de refuge', hebben op een bevolking van veertigduizend inwoners tussen de achthonderd en duizend joodse vluchtelingen de oorlog veilig kunnen

58 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog,* VII, *Mei '43 - Juni '44* (Den Haag, 1976) 1049.

59 M. Croes, P. Tammes, *'Gif laten wij niet voortbestaan.' Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945* (Amsterdam, 2004) 439.

60 Zie bij voorbeeld het herhaaldelijk herdrukte boek van A. Amelink, *De gereformeerden* (Amsterdam, 2003) 143.

61 J.A.H.J.S. Bruins Slot, geciteerd in: Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 365.

62 Variatie op een uitspraak van de economiestudent J.M. den Uyl, die zonder bronverwijzing wordt geciteerd in: Amelink, *De gereformeerden*, 146.

63 President Jacques Chirac koos deze plaats uit als het podium, van waaruit hij op 8 juli 2004 zijn persoonlijk getinte rede tegen racisme, antisemitisme en onverdraagzaamheid in Frankrijk uitsprak.

overleven. Maar ook in de juiste proporties zijn dit opmerkelijke aantallen. Beide bergstreken waren in de eerste

helft van de twintigste eeuw tien tot twintig percent van de oorspronkelijke bevolking kwijt geraakt. Leegstaande boerderijen en schuren boden een schuilplaats voor onderduikers. Net als op de hoogvlakte van Vivarais-Lignon bekende in de Cevennes een aanzienlijk deel van de autochtone bevolking zich tot het protestantisme.[64]

In diezelfde collectieve herinnering is één moment bepalend geweest: de bijeenkomst in het Musée du Désert nabij het dorp Mialet in het departement Gard op zondag 6 september 1942. Dit museum is sinds 1911 gevestigd in het geboortehuis van Rolland Laporte, leider van de zogeheten *camisards*, het verzet van de hugenoten in de Cevennes tegen de vervolging door Lodewijk XIV na de herroeping van het Edict van Nantes. Vanaf dat jaar werden er jaarlijks, behalve in enkele oorlogsjaren, op de eerste zondag van september grote bijeenkomsten gehouden ter herinnering aan de strijd en het martyrium van de calvinisten. Het is een erkende 'lieu de mémoire.[65] In 1942 verzamelde men zich er aan het einde van een zomer, waarin op grotere schaal in Frankrijk de joodse burgers werden gedeporteerd. De grote razzia van het *Vélodrome d'Hiver* in Parijs had op 16 en 17 juli 1942 plaatsgevonden; een maand later, op 25 en 26 augustus 1942, was er in Nîmes zelf jacht gemaakt op de joden. De bijeenkomst in het Musée du Désert werd daarom getekend door een actuele verontwaardiging en door de aansporing van Marc Boegner 'd'être de bons Samaritains envers les Juifs souffrant tout près de nous.' Na afloop volgde er een interne oproep aan de aanwezige predikanten om de onderduik te organiseren in hun pastorieën en in 'd'humbles fermes de fidèles de nos paroisses.'[66] De predikant van de orthodox hervormde kerk in Saint Jean du Gard aan de poort van de Cevennes, Henry Bruston, bij voorbeeld riep op 22 september zijn gemeenteleden op tot verzet tegen de vervolging van de joden die in strijd was met het evangelie. Het was het sein van de organisatie van een (regionale) onderduik.

In de grote menigte in en om het Musée du Désert waren joodse vluchtelingen mee naar binnen gebracht voor verdere spreiding in de onderduik. Ze kwamen sindsdien veelal uit de grote steden in het noorden en passeerden op hun weg naar de onderduik de hervormde gemeenten in Nîmes, van waar ze werden overgebracht naar hun adressen in de Cevennes. Predikanten speelden in dat verkeer een belangrijke rol. 'Les réfugiés passaient d'un presbytère à l'autre.' Naast hen verleenden groepen van de christen-studenten of medewerkers van de *Cimade* steun. In de Cevennes waren het de dorpelingen zelf die 'hun' onderduikers in een netwerk van familieleden konden onderbrengen. 'Résultat d'une culture protestante: la responsabilité est individuelle, profondément intériorisée, mais tous savent qu'ils peuvent s'appuyer sur la familie élargie en la communauté, avec des complicités qui peuvent aller très loin.'[67]

Is deze onderduik behalve een verzetsdaad van protestanten ook een vorm van protestants verzet? Het antwoord luidt ontkennend in de zin van een specifieke

64 P. Joutard, J. Poujol, P. Cabanel, ed., *Cévennes terre de refuge 1940-1944* (Montpellier, 1994) 13; Poujol, *Protestants dans la France en guerre. Dictionnaire thématique et biographique*, 146-150.

65 P. Nora, ed., *Les lieux de mémoire*. III, *Les France*, 1, *Conflits et partages* (Parijs, 1992) 530-559.

66 Joutard, *Cévennes terre de refuge 1940-1944*, 252.

67 *Ibidem*, 336.

protestantse verzetsbeweging, die zich door een godsdienstige overtuiging onderscheidde van

andere binnen de *Résistance* in Frankrijk.[68] Integendeel, noch uit traditie noch uit toenmalige discussies is enig exclusief confessioneel verzet voortgekomen. De vervolgden en de verzetsstrijders, divers in hun overtuiging, konden in hun strijd geïnspireerd worden door verschillende historische voorbeelden; de strijd van de *camisards* tegen het koninklijke absolutisme was een van deze bronnen. De relevantie van de godsdienst bleek uit twee feiten: het bestaan van een netwerk dat vervolgden en *marquisards* van schuilplaatsen kon voorzien én het feit van de historisch verklaarbare distantie van dorpsgemeenschappen in de bergen tot de centrale regering in het algemeen en tot het bewind van Vichy in het bijzonder.

Vergelijkt men het Nederlandse voorbeeld met het Franse, dan vallen er enkele overeenkomsten op. Het initiatief tot de organisatie van het onderduiken werd beide keren genomen vanuit en binnen een kerkelijk netwerk. Telkens speelden daarbij historische voorbeelden van kerkvervolging en religieus geïnspireerd verzetsrecht een rol. Daarover werd van de kansel gepreekt, daarvan werden oude (en nieuwe) voorbeelden verspreid. In beide gevallen is het initiatief ontstaan in de religieuze minderheden, die zich in hun denken en handelen er ook van bewust waren een religieuze of politieke voorhoede te zijn en door dat besef werden geactiveerd.

Conclusie

De conclusie kan slechts voorlopig worden getrokken. Daarvoor is het aantal geselecteerde thema's slechts een drietal en wordt nog niet het gehele calvinisme in het bezette Europa in het onderzoek betrokken; de Hongaarse en Roemeense varianten blijven in dit artikel buiten beschouwing.

Vastgesteld kan worden, dat de status quo tussen de christelijke instituties en de nieuwe regimes in de zomer van 1940 verregaande consequenties hebben gekend. Deze heeft de kerken intact gelaten en daardoor ook een bron van alternatieve communicatie in een legale vorm geschapen. Calvinisten hebben hun theologisch gemotiveerde oppositie tegen het totalitaire systeem en tegen de jodenvervolging in een zekere openbaarheid kunnen uitdragen. Twee gevolgtrekkingen zijn prominent. De eerste is, dat de bijbelse wortels van het calvinisme en de dagelijkse omgang met de bijbel in Frankrijk en in Nederland doorslaggevende factoren zijn gebleken van een protestants initiatief in het openlijke protest tegen de wegvoering van het ‘volk van Israël.’ Een tweede is, dat de historische dimensie van de kerkelijke strijd een levendige bron van inspiratie is geweest voor de organisatie en legitimering van een actueel verzet tegen de overheid; de zestiende eeuw werd zowel in Frankrijk als in Nederland in de twintigste eeuw herhaaldelijk tot leven gewekt.

Een andere belangrijke factor tenslotte zijn de plaats en het gewicht van de theologie in het calvinisme geweest. De radicale vernieuwing van Barth en zijn politisering in 1934 hebben in de letterlijke zin stof tot nadenken gegeven onder een grote generatie

68 M. Fabreguet, ‘Réfractaires, maquisards et communautés protestantes des Cévennes et du Vivarais (1943-1944)’, in: A. Encrevé, J. Poujol, ed., *Les protestants français pendant la seconde guerre mondiale* (Parijs, 1994) 404-405.

van predikanten en gemeenteleden, die al per definitie veel meer tot reflectie zijn gehouden en georiënteerd dan in andere takken van het christendom zoals het katholicisme of de orthodoxie. Nader vergelijkend onderzoek zal moeten uitwijzen of het gewicht van de reformatorische theologie een belangrijke bijdrage is geweest tot een veronderstelde grotere politieke bewustwording van verzet onder reformatorische christenen. Tot dusver zijn deze tekenen er wel.

Oral history en het vreemde sterven van het Nederlandse christendom*

Peter van Rooden

In de afgelopen veertig jaar is het Nederlandse christendom ingestort. Het is volstrekt gerechtvaardigd om van een plotselinge en vrijwel volledige ontkerstening van de Nederlandse samenleving te spreken. In 1960 behoorde Nederland nog tot de meest christelijke landen van Europa. Het niveau van persoonlijke betrokkenheid bij het christendom, zoals dat blijkt uit het kerkbezoek, was uitzonderlijk hoog. Gelovigen voerden bovendien bijna hun gehele sociale en culturele leven binnen confessionele subculturen, die zeer hecht waren en hun grenzen scherp bewaakten. De verschillende christelijke partijen, die samen sinds de invoering van het algemeen kiesrecht over een stabiele, absolute meerderheid beschikten, hadden hun politieke macht gebruikt om het christendom een buitengewoon gunstige positie binnen de Nederlandse samenleving te geven. Het bijzonder onderwijs werd door de staat gefinancierd, en een christelijke moraal was in de nationale wetgeving verankerd.[1] Aan het begin van de eenentwintigste eeuw is van deze uitzonderlijk krachtige positie van het Nederlandse christendom vrijwel niets over. De kerken hebben een onwaarschijnlijk groot ledenverlies geleden, in de orde van grootte van een derde van de Nederlandse bevolking. De leden die ze nog over hebben zijn overwegend oud, en blijken elk jaar minder kerkelijk betrokken te zijn. De grote confessionele subculturen zijn verdwenen. Het bijzonder onderwijs bestaat nog, maar heeft zijn eigen karakter vergaand verloren. De christelijke morele wetgeving is onttakeld. In de Nederlandse publieke sfeer speelt het christendom nog slechts een marginale rol.

Naar deze ontwikkeling is eigenlijk verbazend weinig onderzoek verricht. Wat bekend is, berust vooral op sinds de jaren zestig regelmatig herhaalde opinie-onderzoeken. Godsdienstsociologen hebben de antwoorden die Nederlanders in deze enquêtes gaven op vragen over levensbeschouwelijke kwesties geanalyseerd.[2] Het is niet moei-

* Dit artikel is het resultaat van een werkcollege binnen de opleiding antropologie van de Universiteit van Amsterdam. De deelnemende studenten - Daan Beekers, Iris Boering, Marieke van Eijk, Sarah van Groeningen, Franziska Jentsch, Janneke Maessen, Renate Moria, Joni Uhlenbeck, Sam van Vliet, Carlijn ter Weer en Nikki de Zwaan - namen niet alleen zeer competent de interviews af, maar waren ook verder nauw betrokken bij de verschillende stadia waarin dit artikel tot stand kwam. Hun buitengewone inzet heeft grote indruk op me gemaakt. De uitgewerkte interviews berusten bij de auteur.

1 S. Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland* (Nijmegen, 1983) 222-224, 233-234.

2 Sinds 1960 (H. Faber, T.T. ten Have, *Ontkerkelijking en buitenkerkelijkheid in Nederland, tot 1960* (Assen, 1970)) is er een groot aantal enquêtes uitgevoerd, waarin Nederlanders ondervraagd werden over hun geloof en religieus gedrag. De resultaten zijn het makkelijkst te vinden in twee series van rapportages. Ten eerste het in 1966 in opdracht van *Margriet* uitgevoerde onderzoek *God in Nederland* en zijn herhalingen: G.H.L. Zeegers, G. Dekker, J.W.M. Peters, *God in Nederland* (Amsterdam, 1967); W.H. Goddijn, H. Smets, G. van Tillo, *Opnieuw. God in Nederland* (Amsterdam, 1979); G. Dekker, J. de Hart, J. Peters, *God in Nederland, 1966-1996* (Amsterdam, 1997). Daarnaast staan overzichten van het Sociaal-Cultureel Planbureau: J.W. Becker, R. Vink, *Secularisatie in Nederland, 1966-1991* (Rijswijk-Den Haag, 1994); J.W. Becker, J. de Hart, J. Mens, *Secularisatie en alternatieve zingeving in Nederland* (Rijswijk-Den Haag, 1997); J.W. Becker, J.S.J. de Wit, *Secularisatie in de jaren negentig. Kerklidmaatschap, veranderingen in opvattingen en een prognose* (Den

lijk om de waarde van de kennis die dit soort onderzoek oplevert in twijfel te trekken.[3] Met pogingen de ontwikkeling te verklaren is het nog slechter gesteld. Het lijkt alsof het sterven van het Nederlands christendom in laatste instantie als een vanzelfsprekende ontwikkeling beschouwd wordt, niet als iets heel vreemds, een werkelijk probleem.

Dat godsdienst en moderniteit tegenover elkaar staan is, nog steeds, een fundamentele moderne mythe. De secularisatiethese heeft binnen de sociale wetenschappen altijd zo vanzelf gesproken dat ze pas laat, in de jaren zestig, expliciet geformuleerd werd.[4] Volgens deze these zou de modernisering van de samenleving traditionele geloofsvoorstellingen ongeloofwaardig hebben gemaakt. Mensen geloofden het niet meer. De kerken liepen leeg, en als gevolg daarvan verloor het christendom zijn invloed op de samenleving. De moderniteit zou haar invloed op godsdienst als maatschappelijk verschijnsel dus bovenal uitoefenen door het geloof van individuen aan te tasten.[5] Deze theorie leidt als vanzelf tot het gebruik van de methode van het opinieonderzoek. Individuele mensen wordt gevraagd wat ze geloven. Tegelijkertijd worden een aantal objectieve eigenschappen van hen vastgesteld, zoals geslacht, leeftijd,

Haag, 2000). Alleen voor de katholieke kerk beschikken we, dankzij het Kaski, over harde gegevens over de ontwikkeling van het kerkbezoek, de ontwikkeling van het aantal katholiek gedoopte en gevormde kinderen, de aantallen katholieke huwelijken en dergelijke. Vgl. http://www.kaski.kun.nl/. Het verschil kan aanzienlijk zijn. Volgens de zelfopgave in de enquête uit 1996 beschouwde 21% van de Nederlandse bevolking zich als katholiek. Van die katholieken gaf 23% aan de afgelopen week de kerk bezocht te hebben (Dekker, e.a., *God in Nederland, 1966-1996,* 12, 47). Dat zou neerkomen op zo'n 750.000 kerkgangers. Het Kaski telde in dat jaar op een willekeurige zondag zo'n 535.000 kerkgangers. Als de discrepantie tussen werkelijkheid en antwoord op zo'n simpele en harde vraag al zo groot is, hoe staat het dan met vragen waarvan zowel de objectieve als subjectieve betekenis veel minder duidelijk is, als 'Gelooft u in een persoonlijke God?'

3 Methodische reflectie op de vraag wat voor soort kennis dergelijke enquêtes nu eigenlijk produceren over wat godsdienst voor mensen in hun dagelijks leven betekent ontbreekt doorgaans. Als de kwestie al aan bod komt, wordt aangenomen dat technische verbeteringen in de enquêtes of in de statistische verwerking ervan alle problemen kunnen oplossen: vgl. A. Felling, J. Peters, O. Schreuder, *Dutch religion. The religious consciousness of the Netherlands after the cultural revolution* (Nijmegen, 1991) 8-9. Malinowski's wet, het grote inzicht van de antropologie ('mensen doen iets anders dan wat ze zeggen dat ze doen, en hebben dat niet in de gaten') geldt echter bij uitstek voor religieuze verschijnselen.

4 J. Casanova, *Public religions in the modern world* (Chicago-Londen, 1994) 17-19. Goede weergave van het klassieke beeld bij R. Wallis, S. Bruce, 'Secularization. The orthodox model', in: S. Bruce, ed., *Religion and modernization. Sociologists and historians debate the secularization thesis* (Oxford, 1992) 8-30.

5 P. van Rooden, 'Secularisation and the trajectory of religion in the West', in: H. Krop, A. Molendijk, H. de Vries, ed., *Post-Theism. Reframing the Judeo-Christian tradition* (Leuven, 2000) 169-188. Radicale herformuleringen van de secularisatiethese verzetten zich tegen deze nadruk op het individuele religieuze bewustzijn en identificeren secularisatie, in navolging van Durkheim, met het proces van maatschappelijke differentiatie. De logische consequentie van dit inzicht is dat de secularisatie begon toen de agrarische samenlevingen opkwamen, omdat zij een onderscheid maakten tussen religieuze en politieke autoriteit: M. Gauchet, *Le désenchantement du monde. Une histoire politique de la religion* (Parijs, 1985). De geschiedenis van de secularisatie wordt dan zo oud, dat de historicus er niets meer aan heeft.

opleiding, beroep, en woonplaats, die het mogelijk maken hun afstand tot het moderniseringsproces vast te stellen.[6]

Ook Nederlandse historici nemen de secularisatiethese doorgaans voetstoots aan. Rond 1980 schonk de nieuwe *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* nauwelijks aandacht aan de rol van godsdienst in de Nederlandse samenleving na 1800. Het meest recente overzichtswerk over de jaren vijftig en zestig, *Welvaart in zwart-wit* van Schuyt en Taverne, werkt met een versie van de secularisatiethese. Zij verklaren het ineenstorten van de katholieke kerk door te schetsen hoe deze de binnen de Nederlandse samenleving van na de Tweede Wereldoorlog fundamentele waarden van vrijheid en gelijkheid met voeten trad.[7] Dat had als gevolg dat de gelovigen wegliepen. De geleidelijke achteruitgang van de hervormde kerk sinds 1870 wordt door de auteurs als een vanzelfsprekende ontwikkeling beschouwd, die geen verklaring behoeft.

Voor aanzetten tot verklaring moet daarom een beroep gedaan worden op buitenlandse historische literatuur die de religieuze ontwikkeling in andere West-Europese landen in de twintigste eeuw beschrijft. Dat valt ook goed te rechtvaardigen. Het is duidelijk dat de Nederlandse ontwikkeling niet uniek was, maar een extreme variant vormde op een breder patroon. In alle West-Europese samenlevingen vond in de lange jaren zestig een omslag plaats in de positie van godsdienst.[8] Waar dit volgens de secularisatietheorie de voltooiing van een al veel oudere ontwikkeling was, hebben historici veel sterker de neiging de jaren zestig als een breuk te interpreteren. Het sociaal-historisch onderzoek naar godsdienst in West-Europa kwam tot bloei vanaf de late jaren 1970, en toonde in tal van gedetailleerde studies de beperkingen van de secularisatietheorie aan. Het sociale aspect van godsdienst in West-Europa in de negentiende en twintigste eeuw bleek veel belangrijker te zijn dan de secularisatietheorieën veronderstelden. Zowel de organisatorische aspecten van godsdienst, als de manieren waarop het beleefd werd, hingen altijd nauw samen met economische, politieke en regionale tegenstellingen. Godsdienst was daarom ook volledig ingebed in de maatschappelijke modernisering. Van een geleidelijke secularisatie was geen sprake. In zijn magistrale synthese van dit sociaal-historisch onderzoek verwerpt Hugh McLeod expliciet de nauwe band tussen maatschappelijke modernisering en secularisatie.[9] Het eigene van de Europese religieuze geschiedenis van de afgelopen twee eeuwen berustte er op dat de kerken na 1800 hun de hele maatschappij omvattende positie verloren, en partij werden in de bittere conflicten die de negentiende-eeuwse samenlevingen verscheurden. Ze verloren daardoor aan algemene invloed, maar ver-

6 De vraag wat dat geloof voor mensen betekent, hoeft dan vervolgens in het geheel niet meer gesteld te worden. Alle aandacht kan uitgaan naar het gebruik van de meest geavanceerde statistische technieken om gekwantificeerde aspecten van modernisering met veranderingen in geloofsopvattingen in verband te brengen: M. Grotenhuis, *Ontkerkelijking. Oorzaken en gevolgen* (Nijmegen, 1998).

7 K. Schuyt, E. Taverne, *1950. Welvaart in zwart-wit* (Den Haag, 2000) 302, 355-364, 528.

8 H. McLeod, W. Ustorf, ed., *The decline of Christendom in Western Europe, 1750-2000* (Cambridge, 2003).

9 H. McLeod, *Religion and the people of Western Europe, 1789-1989* (Oxford-New York, 1997).

wierven tegelijkertijd de loyale aanhang waarop alleen een partij kan rekenen. De door ideologie bepaalde sociale werelden - McLeod spreekt over ghetto's - die uit deze negentiende-eeuwse conflicten voortkwamen, bleven in de twintigste eeuw bestaan, totdat ze, in de lange jaren zestig, oplosten. Tot deze subculturen rekent McLeod ook de socialistische en communistische bewegingen, die in deze jaren hetzelfde lot ondergingen. Impliciet weigert hij godsdienst als een apart bereik van het menselijk leven te zien, en de West-Europese ontkerstening in de tweede helft van de twintigste eeuw te verklaren met behulp van een veronderstelde tegenstelling tussen godsdienst en moderniteit. Integendeel, de geschiedenis van onkerkelijkheid en van kerkelijke betrokkenheid liep in de negentiende en twintigste eeuw vergaand gelijk op. Voor de jaren zestig was onkerkelijkheid vooral een uitdrukking van een collectieve identiteit, liberaal, socialistisch of communistisch. De fragmentatie van religieuze beleving die in de lange jaren zestig plaatsvond, was iets heel anders dan deze eerdere ontkerkelijking. De sociaal-politieke bewegingen die de eerdere ontkerkelijking gedragen hadden, leden in de lange jaren zestig zo mogelijk nog grotere verliezen dan de kerken.

De meest recente en originele interpretatie van de religieuze geschiedenis van West-Europa is post-modern en post-structuralistisch van aard. In zijn *The death of Christian Britain* betoogt Callum Brown dat de godsdienstsociologische en sociaal-historische nadruk op objectieve sociale factoren berust op een fundamentele miskenning van de aard van het moderne Britse christendom.[10] Godsdienst bestond in Groot-Brittannië in de negentiende en twintigste eeuw bovenal in de vorm van een algemeen gedeeld vertoog, waarvan mensen gebruik maakten om te weten hoe ze zich moesten gedragen en hoe ze over hun leven moesten nadenken. Hoewel Brown erkent dat dit vertoog altijd omlijnd werd door zeer verschillende en complexe sociale contexten, beklemtoont hij de alomtegenwoordigheid ervan. Ook de autobiografieën van Engelse socialistische arbeiders, waarin ze vertellen hoe ze na hun lichtzinnige jeugd vol drank en vertier boeken begonnen te lezen en besloten hun leven te wijden aan de arbeidersbeweging, berustten op het evangelische schema van zonde en bekering. Het meest originele aspect van zijn eigenzinnige interpretatie is het argument dat het Britse sociaal-historische onderzoek naar de ontkerkelijking in de negentiende en twintigste eeuw een product is van dit christelijk vertoog. Juist omdat dat berustte op de retoriek van het individu dat Christus moet vinden, begonnen bezorgde negentiende-eeuwse christenen ongelovigen te tellen, terwijl het christelijk vertoog in werkelijkheid overal aanwezig was. Volgens Brown kan men van secularisatie in Groot-Brittannië pas spreken vanaf de jaren 1960. Toen kwamen andere mogelijkheden van zelfbegrip en zelfexpressie op, en verloor het christelijk vertoog plotseling zijn hegemonie. Het was bovenal het feminisme, en de nieuwe vormen van leven die voor vrouwen mogelijk werden, die het christendom de nekslag toebrachten. Het Britse christelijke vertoog was doordrenkt met voorstellingen over de rol van de vrouw, die als moeder door haar deugd en zuiverheid de christelijkheid van haar man en kinde-

10 C.G. Brown, *The death of Christian Britain. Understanding secularisation 1800-2000* (Londen-New York, 2001).

ren waarborgde. In de negentiende eeuw had een ‘feminisation of piety’ en een ‘pietisation of femininity’ plaatsgevonden. Volgens Brown is daarom niet klasse, maar *gender* de sleutel tot het begrip van de moderne Britse religiegeschiedenis.

De grote methodische vernieuwing in het onderzoek van McLeod en Brown ligt in hun impliciete verwerping van een voortijdige, al te snelle bepaling van de aard van godsdienst. De secularisatietheorie berust op de opvatting dat godsdienst uiteindelijk berust op de intellectuele en emotionele band tussen het individu en een bovennatuurlijke werkelijkheid. Godsdienst als maatschappelijk verschijnsel krijgt dan vorm door de consequenties die het individu voor zijn handelen en denken trekt uit de aard van deze band. McLeod en Brown werken met een veel opener en minder intellectualistisch begrip van religie. Godsdienst kan veel verschillende vormen aannemen, en om te begrijpen wat er in de lange jaren zestig met de West-Europese godsdienst gebeurd is, moet men empirisch vaststellen wat godsdienst in Europa toen was. McLeod en Brown doen dat vooral door heranalyses van de omvangrijke *oral history* projecten die in Engeland sinds de jaren zestig zijn verricht. In Nederland is *oral history* veel minder vaak beoefend, zeker op professionele wijze. In de projecten die wel zijn uitgevoerd wordt nauwelijks aandacht geschonken aan het godsdienstig handelen van gewone mensen.[11] Daarom is hier een verkennend onderzoek uitgevoerd, om te zien of *oral history* ook vruchtbaar kan zijn voor het begrip van de recente Nederlandse geschiedenis van godsdienst.

Er zijn voor dit onderzoek drieënveertig semi-gestructureerde diepte-interviews gehouden met oudere mensen. De vragen waren gericht op de rol van godsdienst in de jeugd van de respondenten en op de veranderingen in hun religieus gedrag tijdens hun leven, met een grote impliciete nadruk op kwesties rond *gender*. De interviews duurden doorgaans zo'n twee uur. De respondenten waren willekeurig gekozen. Ze vormen een redelijke, maar geen zuiver representatieve afspiegeling van de Nederlandse bevolking. Geografisch is er sprake van een goede spreiding, met responden-

11 Er zijn maar twee grootschalige *oral history* projecten in Nederland verricht. Ten eerste het project KomMissieMemoires (KMM), waarin sinds 1978 interviews zijn gehouden met bijna 900 Nederlandse missionarissen en met mensen die in Nederland betrokken waren bij het missionaire ‘thuisfront’, waarvan de verslagen bewaard worden in het Katholiek documentatie centrum bij de Universiteit van Nijmegen (vgl. A. de Jong, ‘Missiegeschiedenis en oral history. Een methodische terreinverkenning aan de hand van de KMM-documentatie’, *Jaarboek van het Katholiek documentatie centrum*, XVI (1986) 121-155). Met dit project is niet veel gedaan, en het is bovenal gericht op religieuze ‘professionals’. Ten tweede een zeer grootschalig onderzoek, door de Stichting mondelinge geschiedenis Indonesië, naar de belevenissen van mensen in Nederlands-Indië, Indonesië, en Nieuw Guinea in de jaren 1930, 1940 en 1950 (vgl. F. Steijlen, *Memories of ‘The Easf’. Abstracts of the Dutch interviews about the Netherlands East Indies, Indonesia and New Guinea (1930-1962)* (Leiden, 2002)). In de index wordt nergens naar godsdienst of de kerken verwezen. S. Leydesdorff, *Het water en de herinnering. De Zeeuwse watersnoodramp 1953-1993* (Amsterdam, 1993) berust op zo'n tweehonderd, door studenten afgenomen, interviews; godsdienst komt geregeld ter sprake, maar wordt niet apart geanalyseerd. M. Kerklaan, *Van huis uit. Drie generaties katholieken over de invloed van de secularisatie op hun beleving van seksualiteit, gezin en geloof* (Baarn, 1994) bevat fascinerende interviews, maar nauwelijks analyse. Kritische vragen over de juistheid van de opgehaalde herinneringen worden niet gesteld.

ten uit alle provincies behalve Overijssel, zij het met een oververtegenwoordiging van mensen uit Amsterdam en Noord-Holland boven het IJ. Er zijn veel meer vrouwen (31) dan mannen (12) geïnterviewd. Er waren, vergeleken met de religieuze verhoudingen in Nederland voor 1960, zoals die naar voren komen in de volkstellingen, teveel respondenten uit katholieke gezinnen (23 in plaats van 17), te weinig uit protestantse (13 in plaats van 19), maar precies het juiste aantal mensen dat in een onkerkelijke familie opgroeide (7). Hoewel er teveel respondenten afkomstig zijn uit de lagere middenklasse (23), bevat het onderzoek toch ook vijftien interviews met mensen wiens ouders arbeider waren, naast drie kinderen van boeren en twee geïnterviewden die uit de hogere middenklasse stamden. Zes respondenten zijn geboren in de jaren 1910, dertien in de jaren 1920, zestien in de jaren 1930, acht in de eerste helft van de jaren 1940.

Het volgende berust dus op een redelijk aantal gesprekken. Overeenkomsten en telkens terugkerende motieven in de interviews bleken voldoende te zijn om een beeld te schetsen van wat godsdienst in Nederland voor de jaren zestig was. Het was niet goed mogelijk om daarbinnen verschil aan te brengen, bijvoorbeeld tussen katholieken, hervormden en gereformeerden, of tussen verschillende decennia en generaties. Zo wekken sommige interviews bijvoorbeeld de indruk dat de jaren vijftig 'religieuzer' en 'kerkelijker' waren dan de jaren dertig, maar dit kan makkelijk op een vertekening berusten. Om dergelijke vragen te beantwoorden, zou verder onderzoek nodig zijn.

Aan *oral history* zijn grote methodische problemen verbonden, waar de beoefenaars van het vak veel over hebben nagedacht.[12] Het belangrijkste probleem is dat mensen hun leven herinneren en begrijpen vanuit het heden. Het interview, waarin ze doorgaans ondervraagd worden door een veel jonger persoon, versterkt deze neiging. Ook in dit onderzoek moeten deze problemen geconfronteerd worden. Voor de interviews gebruikt kunnen worden als bijdrage aan de religieuze geschiedenis van Nederland, moet de aard van de vertekening, die onvermijdelijk verbonden is met elke herinnering, geschetst worden.

Alle geïnterviewden hadden een sterk besef van het verschil tussen het heden en verleden, en legden de rol van godsdienst in hun jeugd uit door die te contrasteren met hun beeld van het huidige Nederland. Dat was deels een resultaat van de vorm van het interview. Ze trachtten jonge mensen uit te leggen hoe zij vijftig jaar geleden geleefd hadden. Het gebruik van zulke tegenstellingen was echter ook voor de geïnterviewden zelf de belangrijkste manier om hun verleden te begrijpen. De religieuze wereld van hun jeugd, die toen voor hen vanzelf sprak, is verloren gegaan en onbegrijpelijk geworden, zelfs voor hen die ook in het heden nog religieus betrokken zijn. Alleen met behulp van tegenstellingen kan die verloren wereld nog in hun levensver-

12 P. Thompson, *The voice of the past. Oral history* (2e dr.; Oxford-New York, 1988); E. Tonkin, *Narrating our pasts. The social construction of oral history* (Cambridge, 1992); V.R. Yow, *Recording oral history. A practical guide for social scientists* (Thousand Oaks, 1994); R. Perks, A. Thomson, ed., *The oral history reader* (Londen-New York, 1998); S. Williams, *Religious belief and popular culture in Southwark c. 1880-1939* (Oxford, 1999); Brown, *Death of Christian Britain*, 115-117, 181-185.

haal geïntegreerd worden. Een fotograaf, afkomstig uit een katholiek arbeidersgezin uit Bergen, vertelde het verhaal hoe hij als twaalfjarige, rond 1940, op straat een hem onbekend meisje tegenkwam dat hem en een vriend enthousiast toeriep:

> Ik heb mijn novene gehouden en ben nu een kind van God. Ik kan zo voor een paard en wagen springen en er gebeurt me helemaal niks!!

Hij vertelde het verhaal als een grap, en benadrukte hoe amusant hij de herinnering vond. Onmiddellijk daarna legde hij uit dat hij de uitroep toen heel normaal had gevonden, omdat hij niet beter wist en nooit iets anders gelezen had. Het lachen en de retorische vorm van de grap drukken zijn onbegrip uit voor wat ooit zijn eigen wereld en leven was. De verklaring dat hij niet beter wist, omdat hij niets anders gelezen had, is een manier om die kloof met het eigen verdwenen leven te dichten. Slechts een enkele geïnterviewde gaf elke poging om het eigen verleden uit te leggen op. Een katholieke vrouw van eenenzeventig vertelde haar interviewster dat jongeren nu in een andere wereld leven, zodat zij zelfs aan haar eigen kind niet had kunnen uitleggen hoe zij geleefd had. Ze kon dat, zoals ze zei, ook zelf ‘niet meer vanuit mijn hart.’ Ze realiseerde zich dat ze het gevoel van waaruit ze geleefd had niet meer op kon roepen.

Het erkennen van zo'n onbegrijpelijke breuk in het eigen leven is zeldzaam. De belangrijkste interpretaties met behulp waarvan mensen de afstand tot hun eigen verleden erkennen en dat verleden tegelijkertijd integreren zijn ontleend aan het heden. De meeste respondenten verwijzen naar de onwetendheid en de onmondigheid die het religieuze leven tijdens hun jeugd gekenmerkt zouden hebben. Deze gebreken staan dan tegenover de kennis en de autonomie waarover mensen in het heden zouden beschikken. Met behulp van deze hedendaagse waarden kunnen ze woorden vinden voor de onbegrijpelijkheid van dat vreemde element in hun jeugd, en tegelijkertijd begrijpen en rechtvaardigen waarom dat verleden hen zo vreemd is geworden.

Hoezeer deze manier om het verleden in het eigen levensverhaal te integreren berust op hedendaagse waarden, blijkt uit het volledig ontbreken van het motief dat godsdienst en sociale onrechtvaardigheid samengaan. Het verdwijnen van de standenmaatschappij wordt nooit gebruikt om de veranderingen die in het eigen religieuze leven hebben plaatsgevonden te interpreteren of te rechtvaardigen. Tot ver in de jaren 1950 waren de meeste Nederlandse kerkdiensten, zoals ze dat overigens altijd geweest waren, vooral een rituele uitdrukking van sociale ongelijkheid en hiërarchie. De belangrijkste mensen zaten vooraan, de armste mensen achterin. Deze rituele representatie van sociale ongelijkheid speelt in de interviews geen rol als middel om het eigen verleden in een levensverhaal te integreren. Het is niet dat de armenbanken, de vrije plaatsen achterin de kerk die als enige niet verhuurd werden, vergeten zijn. Nogal wat respondenten, vooral zij die er als kind in zaten, herinneren zich hen goed. Een in 1942 geboren zoon van een katholieke havenarbeider op het KNSM-eiland vertelde hoe zijn vader alleen op hoogtijdagen naar de kerk ging, en dan op een verhuurde en dus gereserveerde plaats ging zitten. Als iemand op hem af kwam zei hij ‘God is er ook voor mij. 'n Goeie die me hier wegstuurt...’ Het verhaal zegt iets

over de houding van de vader, maar de zoon verbond de anekdote niet met zijn eigen oordeel over de kerk of met de interpretatie van zijn eigen religieuze ontwikkeling. Alleen een ongeschoolde arbeider uit de Jordaan, wiens vader overleed toen zijn moeder in 1916 zwanger van hem was, gebruikt de herinnering aan deze bittere sociale tegenstellingen om zijn huidige houding jegens godsdienst tot uitdrukking te brengen:

> Godsdienst, waardeloos. Toen ik geboren werd, werd ik gedoopt, en kreeg mijn moeder een bruin brood en een rode kool. Maar omdat mijn moeder dag en nacht ging werken, had ze geen tijd meer om naar de kerk te gaan, toen kreeg ze niets meer. Dat is het geloof.

Maar hij was zijn hele leven communistisch of linkser. De overige respondenten die uit arbeidersmilieus afkomstig zijn, gebruiken hun herinneringen aan de nauwe band tussen godsdienst en sociale ongelijkheid niet om de religieuze veranderingen tijdens hun leven te begrijpen of uit te leggen. Collectieve noties over sociale ongelijkheid zijn in het huidige Nederland minder belangrijk dan het ideaal van individuele ontplooiing.[13] Daarom wordt het religieuze verleden wel herinnerd als onmondigheid en onwetendheid, maar niet als onrecht.

Het motief van de onmondigheid komt op allerlei manieren terug. Vier katholieke respondenten kwamen met het bekende verhaal over de priester die, een jaar na de laatste bevalling, bij het gezin langskwam en vroeg waar het volgende kind bleef. Het laatste van deze verhalen speelt in de jaren zeventig, bij een katholiek arbeidersgezin uit Amsterdam-Noord met twee kinderen, al stuurde de respondent volgens zijn zeggen de priester toen voorgoed weg. De nadruk op regels en gehoorzaamheid, die altijd verbonden is met deze interpretatie van het verleden als onmondigheid, gaat geregeld gepaard met een retorische schildering van vroegere angst.

> Daar was ik toen vreselijk bang voor, ik was echt bang om iets verkeerds te doen. Tijdens de communie had je speciale knielbanken, waar lakens overheen lagen, waar je handen onder moesten blijven als de pastoor de hostie op je tong legde, en die mocht je niet doorbijten want het was het lichaam van Christus en dan zou er bloed uit kunnen komen. Je mocht niet de hostie oprapen als hij viel, dat moest de pastoor doen, alles was heilig, heilig, heilig... Je werd van alle kanten onder druk gezet... Het was één en al pressie, je was constant in staat van zonde.

Uit andere herinneringen wordt echter duidelijk dat men in de tijd zelf heel goed met de regels om kon gaan en ze niet als drukkend ervoer. Een katholieke vrouw die in de jaren vijftig kleuterleidster was vertelde over een vriendin die op vrijdag jus over had en die bij het bereiden van het avondeten gebruikte. Juist op dat moment kwam de kapelaan langs. Ze begroette hem met de woorden:

> Ja, je hoeft niet te ruiken, want ik maak het op, want anders kan ik het weggooien. En jullie vreten paling! [geïnterviewde barst in lachen uit].

13 Vgl. Schuyt, Taverne, *1950. Welvaart in zwart-wit*, 300-302.

Een gepensioneerde leraar op een middelbare school legde zijn interviewster gedetailleerd uit dat de jaren vijftig een grauwe, nare, en corrupte periode waren, met zo'n sterk en rigide machtsvertoon door de katholieke kerk dat het niet goed kon gaan. Maar dat verhaal was een abstracte les, niet een herinnering. Zijn eigen verhalen gingen nu juist over het omgaan met regels: hoe hij en de andere leden van zijn voetbalclub in de jaren vijftig wegliepen uit de kerk als de mis te lang duurde en ze hun wedstrijd dreigden te missen. Een gereformeerde vrouw (Hersteld Verband) uit Amsterdam, geboren in 1931, vertelde dat ze altijd rebels was geweest, al vroeg twijfelde aan godsdienstige voorstellingen, en niet geïnteresseerd was in de kerk. In de loop van het interview herinnerde ze zich hoe ze een keer met een vriendje op zondag naar de bioscoop ging en zich daar schuldig over voelde. De tegenspraak tussen dat vreemde schuldgevoel en haar zelfbeeld werd onmiddellijk geneutraliseerd.

> Ik voelde me niet schuldig ten opzichte van een God of zo, maar dat was gewoon iets dat er ingepompt was; sociale controle. Het was puur een gevoel, dat is niet rationeel.

Maar over de manier waarop haar ouders de zondagsrust onderhielden was ze juist wel te spreken. Bij hen zou het eigen overtuiging zijn geweest, niet iets dat was afgedwongen. Verderop in het interview wordt duidelijk dat zij, jaren later, ook zelf haar dochter nog verbood deel te nemen aan schoonspringen op zondag. Het punt is niet dat er geen dwang was, maar dat die dwang doorgaans niet ervaren werd als dwang, als iets dat van buiten werd opgelegd aan een weerstrevend innerlijk. Er waren regels. Mensen konden daar mee omgaan. Sommige mensen waren banger dan anderen om regels te overtreden. En er waren ook religieuze handelingen die in het geheel niet op regels berustten. Een katholieke vrouw uit Leiden, geboren in 1924, ging in de jaren veertig en vijftig in de weekenden vaak zeilen met een vriendin, waarbij ze zich vermaakten door in de boot Marialiederen te zingen.

De andere manier om het grote verschil met het verleden duidelijk te maken en tegelijkertijd de kloof met het eigen vroegere leven te dichten is nadruk te leggen op de toenmalige onwetendheid. De vroegere intellectuele horigheid staat dan tegenover het huidige zelfstandig nadenken. Er wordt een intellectueel ontplooiingsverhaal verteld. Deze nadruk op onwetendheid komt vooral voor bij mensen die ook nu nog met religie bezig zijn. Een in 1935 geboren zoon uit een katholiek winkeliersgezin uit Voorburg beschreef het geloof waarin hij opgroeide als een louter traditionele godsdienst, die erop berustte dat iedereen geïndoctrineerd was, omdat er geen andere informatie beschikbaar was. Hij is ook één van de weinige respondenten die de oprechtheid van het geloof van zijn ouders in twijfel trok. Zij zouden alleen maar gelovig geweest zijn vanwege hun textielzaak, die dreef op een katholieke klandizie. Hij herinnert zich hoe hij altijd al bezwaar had tegen de kerkelijke ‘schijngebruiken’, waarvoor geen goede bijbelse rechtvaardiging bestaat. Zijn levensverhaal beschrijft hoe hij uiteindelijk, na een lange religieuze zoektocht, die hem door verschillende kerken leidde, op middelbare leeftijd Hebreeuws leerde om zelf de bijbel te kunnen begrijpen. De schildering van onwetendheid en indoctrinatie in zijn jeugd is onlosmakelijk verbonden met zijn huidige streven naar religieuze kennis. Een in België

geboren vrouw, die in 1960 als vijfentwintigjarige haar man naar Nederland volgde, formuleerde het motief van onwetendheid bijzonder scherp:

> Ik geloofde omdat je niks beter wist. Je werd dom gehouden en alles was van hun en van God ... en alles wat je deed was zonde.

Maar deze herinnering vindt plaats vanuit haar huidige, zeer betrokken lidmaatschap van de Amsterdamse Vredeskerk. Zelfs binnen deze verhalen over onwetendheid en onmondigheid realiseren sommige respondenten zich dat ze het toen niet zo ervoeren.

> Wat betreft die ouders van mijn eerste vriendje die mij niet wilden ontvangen [vanwege het verschil in confessionele identiteit]. Toen had ik daar geen woorden voor, maar nu wel: hypocrisie!

Een in 1934 geboren dochter uit een katholiek arbeidersgezin uit Vaassen legde uit dat de biecht tijdens haar jeugd een onderdrukkingsmechanisme was, maar herinnerde zich tegelijkertijd ook haar tevredenheid met dit ritueel, een tevredenheid die ze nu niet meer kan begrijpen.

> Daar moest je dus ingroeien, hè. Dat is dus de gewenning die je dan krijgt, als je het als kind niet doet, doe je het als grote ook niet ... Het was dus ook voor de geestelijke een [middel], wat de jeugd dus deed. Dat de geestelijke dus wist wat de grote mensen dus deden. Dat ze dat dus wisten. Het is eigenlijk een verkapte, hoe moetje dat zeggen, om er dus achter te komen hoe de mensen zich gedragen. Waar moeten we een preek over houden? Het gekke was dat ik toch wel altijd blij was na zo'n biecht, dan was ik toch weer God's kind.

De meest verhelderende opmerkingen over het verschil en de overeenkomsten tussen godsdienst voor de jaren zestig en het huidige leven werden naar voren gebracht door een katholieke vrouw met alleen lagere school. Ze werd in 1930 geboren in een groot katholiek arbeidersgezin, dat toen ze vier jaar oud was van Tegelen naar Zaandam verhuisde. Vader las daar een communistisch blad en zat in de kroeg, moeder nam de kinderen mee naar de kerk, op de armenbanken. De pastoor kwam vaak langs, en sprak haar vader dan aan op zijn afwezigheid. Ze legde haar interviewster met grote nadruk uit dat haar vader en haar moeder echt gelovige mensen waren, ook al was het gezin niet erg kerkelijk. ‘Ze was ontzettend gelovig, inwendig hoor, van binnen. Niet zozeer voor de mensen.’ Deze tegenstelling tussen godsdienst die een eigen en inwendig bezit is en religieuze handelingen die verricht worden omdat de sociale omgeving dat verwacht keert terug in de beschrijving van haar eigen betrokkenheid bij de kerk.

> Ik ga er niet meer naar toe hoor, maar ik ging er graag heen ... Ik ga er nu nog wel eens heen op feestdagen. Ik wil niet naar de kerk gaan om te laten zien; hier ben ik. Het moet

> van binnen uit komen. Niet van: hier zit ik. Ik wil graag aardig gevonden worden, maar niet omdat ik naar de kerk ga. Ze moeten ons aanvaarden hoe we zijn, dat doe ik ook.

Maar zij gebruikt deze tegenstelling heel anders dan de informanten die hun religieuze verleden als onmondigheid interpreteren door een onderscheid te maken tussen de collectieve dwang van vroeger en de individuele vrijheid nu. Haar interpretatie van de religieuze veranderingen kan niet anders dan post-modernistisch genoemd worden. Het is geen verhaal over de groei van persoonlijke vrijheid, maar een contrast tussen verschillende disciplinerende werelden. Ze leidt de innigheid van haar geloof terug op de strenge disciplinering in haar jeugd. Toen ze zeventien was overleden haar ouders en werd ze, in 1947, ondergebracht in een dienstje in een ziekenhuis in Maastricht, waar ze buitengewoon streng werd opgevoed door de nonnen.

> Ik ben nu nog onderdanig van die tijd. Maar het geloof vond ik niet vervelend, dat moest en daar was je in opgevoed.

Deze verbinding van innerlijk geloof met discipline (Michel Foucault en Talal Asad zouden haar analyse van haar eigen innerlijkheid onmiddellijk onderschrijven) gebruikt ze vervolgens om de veranderingen te interpreteren die tijdens haar leven hebben plaatsgevonden.

> De heilige hostie zou ik nooit in m'n handen nemen, of uitdelen, maar dat mag allemaal door leken, dat mocht nooit ... Maar alles is veranderd. Ik wil best naar de kerk, maar dan wil ik een goede preek meemaken, dat het erin gestampt wordt, een degelijke preek. Daar hou ik van, want ik ben zo opgevoed, hè. Vroeger ging je als katholiek op zondag naar de kerk. Nou mag je zaterdagavond, dan hoef je zondags niet. Vroeger waren er verplichtingen, je moest zondag, ging je niet, dan beging je een doodzonde. Dat is nu niet, dus het is gemoderniseerd. Vroeger was alles degelijk, nu is alles modern. Vroeger waren de mensen ook gevoeliger voor een ander, men leefde meer samen. Het lijkt of de mensen elkaar nu niks meer gunnen, afgunst. Het gevoel is anders. Kinderen worden nu veel te modern opgevoed. Alles is uiterlijk nu en daar heb je niks aan. Heel anders dan vroeger. Vroeger moest je, je werd geboren en je moest. Dat gevoel gaat nooit meer weg, want dat is je geleerd. Dat ik nog evenveel van hem hou hè, van ... dat durf ik niet te noemen ... van God hè ... dat weet ik niet, maar het gevoel gaat niet weg, want dat is je geleerd. Met de paplepel ingegoten hè, in de volksmond.

Haar scherpe inzicht dat echte en innerlijke gevoelens het resultaat zijn van disciplinering (‘Vroeger moest je, je werd geboren en je moest. Dat gevoel gaat nooit meer weg.’) maakt het haar mogelijk de uiterlijkheid, oppervlakkigheid en vrijblijvendheid van het moderne leven, waarin mensen louter indruk op elkaar willen maken, te karakteriseren met behulp van dezelfde tegenstelling tussen innerlijk en uiterlijk die ze ook voor de religieuze wereld van haar jeugd gebruikte.

Het is nu mogelijk om in te zien hoe de interviews gebruikt kunnen worden om de aard van de Nederlandse godsdienst voor de jaren zestig te reconstrueren. Mensen begrijpen hun verleden vanuit het heden, en de meeste informanten reconstrueren de

religieuze wereld van hun jeugd met behulp van de fundamentele tegenstelling tussen de individuele vrijheid en het authentiek gevoel die het heden zou kenmerken, en de opgelegde kennis en afgedwongen manieren van handelen in het verleden. Maar deze tegenstelling is retorisch van aard. Als men dit onderscheid al wil maken (wat als sociale wetenschapper of historicus niet verstandig is, omdat al het menselijke gedrag wezenlijk sociaal is) moet het post-modemistische inzicht van de arbeidersdochter uit Tegelen serieus genomen worden. Ook in het verleden was er echt gevoel en spontaniteit, net zoals er in het heden sprake is van dwang, conformiteit en onwetendheid. Uit de interviews moeten niet de schematische interpretaties die mensen aan hun levensverhaal ten grondslag leggen naar voren gehaald worden, maar juist de anekdotes, de verhalen, en de feitelijke gegevens die daar tegen ingaan of er los van staan. Als men op zo'n reflexieve en voorzichtige manier de interviews gebruikt om de aard van godsdienst in Nederland voor de jaren zestig te reconstrueren, komt een beeld van een coherente wereld naar voren.

Godsdienst was bepaald niet alleen maar dwang en onwetendheid. Het was ook een wereld met een eigen, sterke aantrekkingskracht. In verschillende interviews wordt de schoonheid van de kerk herinnerd, zoals die tot uitdrukking kwam in het gebouw zelf, of in zaken als de kerststal, de bloemen en de liturgische gewaden van de priester. Ook het zingen en de kerkelijke muziek, zeker als die bijzonder was, zoals met gregoriaanse gezangen of het verwerven van een nieuw orgel, was zeer aantrekkelijk. Een meisje uit een ontkerkelijkt katholiek arbeidersgezin uit Assendelft kwam in 1941 als tienjarige voor het eerst in de kerk, bij de bruiloft van een tante, en werd diep geraakt door de zintuigelijke impressies die ze daar onderging. Deze aantrekkingskracht van godsdienst maakte de invloed mogelijk die gelovige vriendjes of grootouders konden hebben op kinderen waarvan de ouders niet of nauwelijks kerkelijk betrokken waren. Een inmiddels onkerkelijke, maar nog steeds in religie geïnteresseerde vrouw vertelde hoe ze als kind door een katholiek vriendinnetje werd meegenomen naar de kerk en hoe haar alles werd uitgelegd.

> 'Kijk, in dat kastje daar woont God.' Nou ... en dan ging dat kastje open, en dan werden de hosties eruit gehaald. Dat sprak me enorm aan.

Het was het begin van haar religieuze leven. Een kind uit een kerkelijk volledig onbetrokken katholiek arbeidersgezin uit Amsterdam-Noord, toen nog de IJpolders, probeerde in de jaren dertig op vrijdag geen vlees te eten, hoewel zijn moeder zich bij het bereiden van de maaltijden niet hield aan het vastengebod. Hij deed dat onder invloed van zijn grootmoeder en een tante. In de jaren vijftig werd hij een zeer betrokken lid van de kerk, en maakte dankzij het katholiek onderwijs snel carrière.

Godsdienst was wijder aanwezig in de samenleving dan alleen in kerk, school en familie. De belangrijke rol van de zondagsschool komt in verschillende interviews naar voren, juist voor kinderen waarvan de ouders verder niets aan godsdienst deden, maar die hen daar wel naar toe stuurden. Sommige interviews wekken de indruk dat

er in de samenleving voor de jaren zestig een impliciete overtuiging heerste dat zonder godsdienst een moreel leven eigenlijk niet mogelijk was. Verschillende onkerkelijk opgevoede mensen beklemtoonden dat zij en hun ouders toch echt morele mensen waren.

> Nou, mijn ouders waren zeer klassebewuste mensen. Ze waren niet echt betrokken bij intellectuele of culturele dingen, maar ze waren solidair met de armen, met de arbeidersklasse.

Door een tweetal in arbeidersgezinnen opgegroeide geïnterviewden, geboren in 1931 en 1942, werd de gelijkluidende regel naar voren gebracht dat 'je mensen in hun waarde moet laten.' Een al vroeg ontkerkelijkte Amsterdamse vrouw van 86, die zeer actief was geweest binnen het socialisme, herinnerde zich nog hoe haar lutherse moeder, die ze verzorgde tijdens haar ziekte, tegen haar zei: 'ook al ben je geen christen, je doet toch heel wat.' Toch waren familie, kerk en school de belangrijkste plaatsen waar godsdienst werd beoefend en overgedragen. In de familie was het, zowel bij katholieken als bij protestanten, bovenal het bidden en het eventuele bijbellezen bij de maaltijden waarin godsdienst tot uitdrukking kwam. Het was een zeer belangrijk ritueel. Een man uit Alkmaar, die eind jaren vijftig opgroeide in een gereformeerd middenstandsgezin, herinnerde zich een overtreding van dit ritueel nog levendig.

> Mijn zusje en ik zijn wel eens per ongeluk in de lach geschoten tijdens een gebed. Mijn moeder riep: 'En nou is het genoeg!' [respondent maakt heftige handgebaren] En ze ramde haar vork in de tafel [nog meer gebaren]. Maar daarbij spieste ze per ongeluk het velletje van haar hand, waarop zij nog woester werd en wij nog harder moesten lachten. We moesten naar onze kamer, zonder eten naar bed. Nee, met het gebed werd niet gespot [een wijze vinger].

Het is overigens, zoals hieronder duidelijk zal worden, karakteristiek dat het de moeder was die de religieuze orde handhaafde.

De zondagsrust was zowel bij katholieken als bij protestanten zeer strikt, al mochten de eersten doorgaans op zondag sporten. Het is opvallend hoe vaak respondenten hier hun ouders beschermen en beklemtonen dat zij de zondagsrust echt uit zichzelf onderhielden, en dat niet deden omdat ze bang waren voor wat anderen van hen zouden denken. Het schema van de onmondigheid, waarbij het religieuze verleden wordt voorgesteld als een leven onder uitwendige dwang, wordt hier vrijwel altijd doorbroken. Naast de zondag werden ook andere heilige perioden onderhouden. Katholieken herinnerden zich vooral de meimaand, die aan Maria gewijd was, en waarin veel extra religieuze handelingen plaatsvonden. In een remonstrants gezin uit Den Haag werd de stille week voor Pasen strikt onderhouden. Als een verjaardag van de vader op Goede Vrijdag viel, werd die niet gevierd, en in de hele week mocht er eigenlijk niet gelachen worden.

Het was ook de familie die het verbod op gemengde huwelijken af dwong. Zulke

huwelijken kwamen onder en in de omgeving van de respondenten vaker voor dan men op grond van de bestaande literatuur zou verwachten.[14] Doorgaans leidden ze er toe dat een van beide partners zich bekeerde, maar zelfs dan bleven er vaak spanningen tussen de bekeerling en zijn of haar schoonfamilie. In het algemeen werden zulke verbanden sterk afgekeurd. Ook dit was overigens een regel waarvan gebruik gemaakt kon worden. Een katholieke jongen uit een arbeidersgezin in Bergen koos er in 1945 voor verkering te hebben en te vrijen met een protestants Fries meisje, juist omdat hij wist dat hun ouders een huwelijk niet goed zouden keuren en het daar dus niet op uit kon lopen. Toen ze lessen begon te nemen bij een priester, als voorbereiding op haar bekering, maakte hij het uit. Ook op de betrokkenheid bij godsdienstige rituelen werd door de familie toegezien. Het was gebruikelijk dat ouders hun kinderen overhoorden over de preek, niet zozeer om vast te stellen of ze die begrepen hadden, maar om zich ervan te verzekeren dat ze in de kerk waren geweest.

Het bezoek aan de kerk was een belangrijke presentatie van het zelf, zozeer dat een respondente, in haar commentaar op een aantal gereformeerde broers uit de Zaanstreek, zondagse kleding en religieuze opvoeding kon identificeren: ‘ze zijn heel erg religieus opgevoed, want geloof maar niet dat ze met klompen in de kerk kwamen.’ Het was gebruikelijk dat men nette kleding droeg en dat de vrouwen het hoofd bedekten. Uit de interviews krijgt men de indruk dat de kleding van vrouwen belangrijker en netter was dan die van mannen. Een katholieke vrouw uit een Amsterdams arbeidersgezin vertelde dat ze niet kerkelijk was getrouwd, omdat ze daar toen het geld niet voor hadden. Dat moet slaan op de noodzakelijk geachte nette aankleding van het huwelijk. Dit zou wellicht een deel van een verklaring kunnen zijn voor het relatieve lage percentage (57%) van het aantal kerkelijke huwelijken in 1951, toen de onkerkelijkheid nog onder de 20% lag.[15]

Kinderen kwamen met veruit de meeste christelijke rituelen in aanraking op de bijzondere scholen. Katholieke jongens en meisjes gingen bij het begin van elke schooldag naar de mis, hetzij op school, hetzij in een kerk. Soms werd ook bij het begin en einde van elke pauze gebeden. Orthodox protestantse kinderen begonnen en eindigden de schooldag met gebed en zongen elke ochtend een psalm.

De belangrijkste indruk die uit de interviews naar voren komt, is dat godsdienst in de jeugd van de kerkelijk betrokkenen volledig vanzelf sprak. Godsdienst was bovenal aanwezig in handelingen en rituelen, die het dagelijks leven doorlopend omlijstten.[16] Uiteraard gingen al deze handelingen ook gepaard met uitspraken, werden ze altijd vergezeld door een vertoog, maar er werd nooit gesproken over wat al die vanzelf-

14 Er is veel literatuur over het gemengde huwelijk. Het meest recente overzicht in: D. Hondius, *Gemengde huwelijken, gemengde gevoelens. Aanvaarding en ontwijking van etnisch en religieus verschil sinds 1945* (Den Haag, 1999) 101-137.

15 E.H. Bax, *Modernization and cleavage in Dutch society. A study of long term economic and social change* (Groningen, 1988) 164. De stijging van het percentage kerkelijke huwelijken tot 63% in 1965 zou dan een gevolg zijn van de toenemende welvaart.

16 Voor de katholieken een uitstekende beschrijving van deze wereld in H. Pijfers, J. Roes, *Memoriale. Katholiek leven in Nederland in de twintigste eeuw* (Zwolle, 1996).

sprekende handelingen en uitspraken voor het individu zouden kunnen betekenen. Tekenend is het antwoord op de vraag 'Werd er wel over godsdienst gepraat?' door een katholieke vrouw, de dochter van een ingenieur, die in de jaren veertig opgroeide in een hoogburgerlijk gezin in Den Bosch: 'Nou, in de meimaand moesten we allemaal op de knieën in de zitkamer weesgegroetjes bidden met de rozenkrans.' Zulke antwoorden komen heel vaak terug.

> Er werd eigenlijk niet zo over gefilosofeerd als nu. Het hoorde gewoon bij het leven, zo was je ritme van het leven, het gaf je rust.
>
> Het hoorde er gewoon bij dus dacht je er niet over na.

Een in 1968 op tweeëndertigjarige leeftijd uitgetreden priester vertelde over zijn jeugd in een gezin van negen kinderen, waarbinnen al vroeg vaststond dat hij priester zou worden.

> Je zat erin en ging gewoon daar in mee ... De eerste die vroeg naar mijn mening was mijn huidige vrouw.

Dat er niet over religie gesproken werd, dat de betekenis van religie voor het individu geen onderwerp voor gesprek was, dat religie, kortom, vanzelf sprak omdat het zich uitte in dagelijkse praktijken, wil niet zeggen dat het niet geïnterioriseerd kon worden. Dat gebeurde dan echter niet in de vorm van een persoonlijke voorkeur, waarin voor een bepaalde vorm van godsdienst gekozen werd omdat die aan de eigen behoeften beantwoordde. In de Nederlandse godsdienst van voor de jaren zestig was persoonlijke godsdienstbeleving niet gecommodificeerd, om het in de termen van de religieuze antropologie te zeggen. De interiorisatie van dit vanzelfsprekende geheel van rituelen en gebruiken blijkt uit het verrassend hoge aantal respondenten (zeven van de drieënveertig) dat uit eigen beweging (het onderwerp maakte geen deel uit van de aandachtspunten voor de gesprekken) het belang van religieuze beloften aansneed, of die nu de belijdenis of het huwelijk betroffen. Een hervormde boerendochter uit Lunteren, geboren in 1926, zei: 'Ik heb belijdenis gedaan en daarom zal ik nooit uit de kerk lopen.' Een hervormde vrouw, die in de jaren dertig en veertig opgroeide in een straatarm Rotterdams arbeidersgezin, gebruikte precies dezelfde formulering om uit te leggen waarom zij lid blijft van de hervormde kerk, hoewel ze een hekel heeft aan haar plaatselijke predikant en doorgaans de vieringen van het Leger des Heils bezoekt. Het is overigens opvallend dat de vijf respondenten die de herinnering aan een belofte verbinden met hun belijdenis allen protestant zijn, terwijl de twee katholieken haar met het huwelijk verbinden.

Het is verleidelijk om deze karakterisering van godsdienst van voor de jaren zestig terug te voeren op de oververtegenwoordiging van katholieken in de interviews. Een lange traditie schildert het katholicisme af als een rituele godsdienst. Toch moet die verleiding weerstaan worden. Uit zijn enquêtes bleek de socioloog Gadourek, toen hij in de jaren vijftig Sassenheim bestudeerde, dat 60% van de protestanten over het

geloof had nagedacht en gesproken, tegen 40% van de katholieken.[17] Maar hij vertelt niet waar dat spreken en nadenken uit bestond, hoe het plaatsvond, en of mensen het op zichzelf toepasten. Een veel uitgebreidere studie naar het geloofsleven van een veertigtal kernleden van de gereformeerde kerken in Drente, in de jaren 1980, vond juist dat er buitengewoon weinig over het geloof werd gesproken.[18] Dat suggereren ook deze interviews. Juist de georganiseerde orthodoxe protestanten waren zeer belerend en spraken van boven naar beneden. Universitair geschoolde predikanten hielden geleerde preken die door de gelovigen onvermijdelijk geritualiseerd werden. Ze produceerden geen vertoog dat door de leden van de gemeente gebruikt kon worden om over zichzelf na te denken.

Wat was binnen deze vanzelfsprekende en niet-reflexieve godsdienst, die zich voornamelijk in rituelen uitdrukte, de rol van de vrouw en de houding jegens seksualiteit? Net zoals over religieuze rituelen werd voor de jaren zestig over seksuele zaken doorgaans niet gesproken. Zelfs ongesteldheid was een moeilijk onderwerp en werd ook tussen moeder en dochter slechts aangeduid. Woorden voor de meer concrete aspecten van het seksuele leven werden tussen ouders en kinderen in het geheel niet gebruikt. Dat wordt door de respondenten ook algemeen gezien als het grote verschil met de manier waarop zij hun eigen kinderen hebben opgevoed, die doorgaans de adolescentie bereikten in de jaren zestig. Zij spraken wel met hen over seks. Het zwijgen over seksuele zaken was echter niet specifiek voor de kerkelijk betrokken ouders. Een man die in de jaren vijftig opgroeide in een communistisch arbeidersgezin uit de Zaan vertelde precies hetzelfde: ‘Daar werd niet over geluld.’ Dat er niet over seks gesproken werd betekende uiteraard niet dat er niets gebeurde. Een kwart tot een derde van de respondenten herinnerde zich hoe ze seks hadden voor het huwelijk, zij het vrijwel altijd met hun aanstaande echtgenoot.[19]

Een gedwongen huwelijk en bovenal een buitenechtelijk kind was een groot taboe, al gold dat voor het eerste minder in de arbeiderswereld van de Jordaan. Maar een meisje uit een katholiek arbeidersgezin met tien kinderen uit Vaasen werd in 1955 een jaar lang door haar ouders verstoten, toen ze er naderhand achter kwamen dat ze zwanger was geweest bij haar huwelijk. Ook in het communistische gezin uit de Zaan werd bovenal op de meisjes gelet. Sommige vrouwen wisten niets van voorbehoedsmiddelen; anderen herinnerden zich hoe ze actief op zoek gingen naar die kennis en die ook vonden. Een katholieke vrouw van in de twintig die in de jaren vijftig in Rotterdam in een protestantse boekhandel werkte en op zichzelf woonde, ging wel elke dag naar de mis, om voor haar omgeving waar te maken dat ze echt

17 I. Gadourek, *A Dutch community. Social and cultural structure and process in a bulb-growing region in the Netherlands* (Leiden, 1956) 104.

18 R.J. Benjamins, P.A. van der Ploeg, *Gewoonweg gereformeerd. Een onderzoek naar geloofsoverdracht* (Franeker, 1988).

19 Dat klopt heel aardig met wat bekend is. In 16% van de in Nederland in de jaren vijftig gesloten huwelijken werd binnen zes maanden een kind geboren. Die grens is vrij strak, en maar een deel van de vrouwen die voor het huwelijk seksueel actief was, werd zwanger: Th. Engelen, ‘Stiekem en met mate? Huwelijk en voortplanting in Nederland tijdens de jaren vijftig’, in: P. Luykx, P. Slot, ed., *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum, 1997) 131-146, 143.

katholiek was, maar bezocht ook met haar aanstaande man in het geheim een voorlichtingsavond om te weten te komen hoe niet zwanger te worden. De gewoonte dat vrouwen wanneer ze trouwden ophielden met werken was evenmin alleen christelijk. Ook onkerkelijke vrouwen stopten in de jaren vijftig na hun huwelijk doorgaans met werken. Het is opvallend, maar gezien het bovenstaande niet verbazend, dat geen van de respondenten deze seksuele regels en de normen over wat een vrouw behoorde te doen en te laten, verbindt met godsdienst. Als er in de interviews al een verband gelegd wordt tussen godsdienst en regels betreffende seksualiteit en vrouwelijkheid, gebeurt dat formeel. Er wordt dan een vergelijking gemaakt tussen de strengheid van de ouders in zake godsdienst en in zake seks. Ook dan worden beide onderwerpen niet inhoudelijk verbonden.

In het Nederland van voor de jaren zestig bestond dus geen discursieve band tussen vrouwen en godsdienst. Vrouwelijkheid en de regels die daarmee verbonden waren werden niet in religieuze termen naar voren gebracht, en religie werd niet vooral aan de vrouw toegeschreven. De hechte band die er wel degelijk tussen vrouwen en godsdienst bestond was feitelijk van aard. Uit vrijwel alle gesprekken wordt duidelijk dat vrouwen veruit de belangrijkste rol speelden bij de religieuze opvoeding, het toezicht op de vervulling van de rituelen, en de kerkelijke betrokkenheid van het gezin. De dochter van een Tilburgse slager, die opgroeide in de jaren dertig herinnerde zich dat: ‘de kinderen werden opgevoed door moeder. Vader vond dat moeder het geloof moest uitdragen.’ Toen een Amsterdamse vrouw eind jaren zeventig op vijftigjarige leeftijd besloot niet meer naar de kerk te gaan, hield haar man, een hervormde kerkvoogd die altijd veel kerkelijker was geweest dan zij, tot haar grote verbazing opeens ook op de kerkdiensten te bezoeken. Een vrouw uit een onkerkelijk Gronings schippersgezin trouwde in 1956 met een man uit een orthodox-protestantse Veluwse familie. Hoewel ze vanwege zijn ouders in de kerk trouwden, voelde ze zich niet echt welkom bij haar schoonfamilie. Ze besteedde de doop van hun eerste kind, een jaar later, uit aan haar man: ‘Jij moet het willen en jij moet het vragen aan de predikant.’ Het verhaal wordt duidelijk verteld omdat dit zo uitzonderlijk was. Dezelfde belangrijke rol van de moeder blijkt uit het verhaal van een informante uit de Haagse Schilderswijk over haar broer, een priester, die wachtte met uittreden tot zijn moeder overleden was. Het waren niet alleen moeders die toezicht hielden. Een katholieke arbeidersjongen had in 1959 verkering met een meisje uit de Spreeuwenbuurt in Amsterdam-Noord, neergezet door een katholieke woningbouwvereniging en daardoor een katholiek bolwerk.

> Een van de eerste keren dat ik met 'r naar de bioscoop ging, moesten we toch wel omlopen, om niet langs díe tante te lopen en niet langs díe tante en niet langs díe vriendin van oma.

Ze ontweken een geografie van vrouwelijk toezicht.

Ook voor de jaren zestig was verandering in religieus gedrag, zoals hierboven naar voren kwam, niet ongewoon. Kinderen uit onkerkelijke gezinnen raakten religieus betrokken. Mannen of vrouwen namen een ander of nieuw religieus gedrag aan wan-

neer ze trouwden met iemand van een ander geloof. In een aantal herinneringen aan de jaren veertig en vijftig wordt een dramatische verandering in religieus gedrag toegeschreven aan een bijzondere gebeurtenis. Een Amsterdamse vrouw uit een vrijzinnig-hervormd, maar vergaand ontkerkelijkt burgerlijk gezin herinnerde zich hoe ze, toen ze tijdens de oorlog gearresteerd was door de Gestapo, in de gevangenis plotseling zeker wist dat ze vrij zou komen - en dat ze zeer kerkelijk betrokken raakte toen dat ook echt gebeurde. Een andere informante vertelde hoe haar vader kort na de oorlog in Amsterdam een portefeuille met belangrijke papieren kwijtraakte. Een vriend nam hem mee naar de kerk om te bidden, zodat de dief last zou krijgen van gewetenswroeging. Toen de portefeuille anoniem werd teruggebracht, begonnen haar ouders hun katholieke geloof opeens zeer serieus te nemen. Het lijkt onjuist om hier te spreken over bekeringsverhalen. Er wordt niet verteld over een innerlijke worsteling of een plotselinge transformatie van het zelf. Naar aanleiding van een bijzondere gebeurtenis besluiten mensen een klaarliggend repertoire van religieuze handelingen opeens serieus te nemen.

Er is slechts één vergelijkbaar verhaal uit de jaren zestig en zeventig. De pleegzoon van de hierboven geciteerde katholieke arbeidersdochter uit Tegelen brak, tot haar grote ontzetting, met de kerk en met God toen zijn zoon van zeventien plotseling stierf aan een hartaanval. Eén respondente herinnerde zich de gebeurtenis waarbij de vanzelfsprekendheid van haar religieus gedrag voor het eerst doorbroken werd, en de schrik die daarmee gepaard ging.

> Wat ik toen wel geweldig vond was een plaat ‘Jezus redt’ [Robert Long, 1974]. Daar wordt de hak genomen. Aan de ene kant vond ik het gênant, maar aan de andere kant dacht ik ‘zo is het toch ook.’ Dat zat boordevol met kritiek die wij ook voelden; ‘God, wat heeft U toch rare dingen gedaan?’, kritiek op de paus. Nou, schitterend! [respondente begint helemaal te glunderen.]

Haar hele gezin luisterde mee. Maar uit haar levensverhaal blijkt dat het gezin al voor het luisteren naar Robert Long een progressievere katholieke kerk bezocht, en ook daarna nog lange tijd betrokken bleef bij de kerk, en dat die betrokkenheid slechts geleidelijk afnam.

Religieuze verandering in de jaren zestig en zeventig komt in veel levensverhalen voor, en dan altijd in de richting van een geringere kerkelijke betrokkenheid. Afgezien van het verhaal over de pleegzoon wordt er nooit een beslissend moment aangehaald, waarop mensen een keuze maakten en zich van de kerk afwendden uit twijfel over de waarheid van het verkondigde of in verzet tegen sociale dwang. De beschrijving van het geleidelijk wegdrijven van de kerk gaat geregeld juist gepaard met positieve herinneringen aan diezelfde kerk. De vrouw die naar Robert Long had geluisterd beschreef haar religieuze ontwikkeling in de jaren zeventig op zo'n manier.

> ‘En baden jullie nog wel voor het eten?’ Ja, ik denk het wel. Ik denk dat dat gestopt is toen ze [de kinderen] het huis uit waren. ‘Waarom stopte dat? Voelde je de drang niet meer?’ Nee, dat is het natuurlijk. Dat je eenmaal denkt van waarom zou ik het nog doen? Maar ik

> moet zeggen dat die kerk in Amsterdam-Noord, daar gingen we dan wel eens naartoe, dat sprak je aan. Dat was niet allemaal gezever. [respondente lacht] Dat was ook een hele aardige man. Die was er bijvoorbeeld openlijk niet mee eens dat ze in Rome zeiden dat je geen voorbehoedsmiddelen mocht gebruiken, dat soort dingen. Dat werd allemaal besproken. En er waren vrouwen die het evangelie baden en weet ik veel wat... Ik vond die kerk in Noord wel leuk. Maar ik had zoiets van als je eraan meedoet, dan moet je ook iets geven, wat doen.

Een andere Amsterdamse vrouw vertelde hoe ze in de late jaren zestig, toen ze eind dertig was, geleidelijk los raakte van de kerk en de religieuze gebruiken uit haar jeugd opgaf. Ook zij weet niet wanneer en waarom dat nu gebeurd is: 'Het proberen te geloven is langzaam weggeëbd.'

Wat plaatsvond is het tegendeel van een bekering. Een bepaalde levenswijze werd niet bewust ingeruild voor een andere, op grond van een keuze die een nieuwe richting aan het leven gaf. Integendeel. Een bepaald gedragspatroon, dat een vanzelfsprekend deel van het persoonlijk leven was, verdween daar geleidelijk uit, zonder dat dat opviel of bewust beleefd werd. In hun herinnering verbinden mensen deze verandering in hun religieus handelen ook niet met andere gebeurtenissen die in diezelfde jaren in hun leven voorkwamen, ook niet waar zo'n verband zich aan de lezer van de interviews bijna onweerstaanbaar opdringt. Drie vrouwen beschreven hoe ze in de jaren zestig of zeventig, nadat ze uit de kinderen waren, gingen studeren en werken. Elders in het interview vertellen ze hoe ze in deze zelfde periode ook wegdreven van de godsdienst waar ze bij betrokken waren. Maar in hun levensverhalen worden die twee ontwikkelingen niet verbonden. Een vrouw uit een onkerkelijk gezin, uit de Amsterdamse middenstand, was in de jaren vijftig hervormd geworden vanwege haar aanstaande man. Ze had haar leven altijd op hem gericht, en beschrijft haar traditionele huwelijk nu, met behulp van een modern jargon, in termen van een gebrek aan zelfrespect. In de jaren zeventig volgde ze een opleiding en vond een baan en een nieuwe vriend. Het huwelijk eindigde in een scheiding. In diezelfde tijd verliet ze de kerk, en raakte geïnteresseerd in oosterse spiritualiteit. Dat beide ontwikkelingen in dezelfde jaren plaatsvonden, blijkt alleen uit een zorgvuldige analyse van het interview. Een katholieke vrouw die met een arts getrouwd was, volgde hem voor tien jaar in het kerkelijk ontwikkelingswerk in Afrika. In 1968 kwamen ze terug, met hun vijf kinderen, en in de jaren zeventig ging ze studeren. Aan het eind van haar studie scheidde ze van haar man. Toen hield ze ook op de kerk te bezoeken. Ook zij legt geen verband tussen deze ontwikkelingen.

Herinneringen aan religieuze verandering in de jaren zestig en zeventig nemen in de interviews nooit de vorm aan van een bekerings- of bevrijdingsverhaal. Het opgeven van de religieuze praktijken, die in de jaren daarvoor zo'n belangrijk deel van hun leven waren geweest, maakt geen wezenlijk deel uit van het levensverhaal van de informanten. Godsdienst werd binnen hun leven geleidelijk aan onbelangrijk. Zelfs de vaak voorkomende interesse in nieuwe vormen van spiritualiteit berustte niet op een transformatie van eerdere religieuze gebruiken, maar was iets dat daarna of daarnaast opkwam. Een gereformeerde vrouw uit een burgerlijk gezin uit Den Haag, die

tijdens haar studententijd, begin jaren zestig, geleidelijk los was komen te staan van de kerk, ook al had ze eerder enthousiast deelgenomen aan het gereformeerde verenigingsleven, hield zich jaren later, tijdens een moeilijke periode in haar leven, veel met het boeddhisme bezig. Een verband met haar religieuze jeugd legde ze pas achteraf.

> En op een dag denk je terug, dan denk je aan het geloof, en dan denk je, ja, eigenlijk ging dat best over dezelfde dingen. Er was ook een hiernamaals en zo.

Dit is uiteraard een herinterpretatie. In de jaren zeventig interesseerde ze zich voor dit boeddhisme met een hiernamaals omdat ze dacht dat het antwoord kon geven op haar moeilijkheden. Ze gebruikte het om over zichzelf na te denken en haar persoonlijke problemen te confronteren. Haar boeddhisme droeg, kortom, een reflexief en individueel karakter. De godsdienst van haar jeugd was heel anders geweest: niet reflexief, maar vanzelfsprekend; niet discursief, maar ritueel; niet iets waarmee je je individualiteit vond, maar iets waardoor je deel was van een groep.

In drie interviews wordt een indirecte reden gegeven voor het afscheid van de kerk in de jaren zestig en zeventig. Het betreft precies dit collectieve aspect van de Nederlandse godsdienst van voor de jaren zestig. De rituelen waarop het vanzelfsprekend karakter van godsdienst in de jaren vijftig had berust waren altijd ook uitdrukkingen geweest van het behoren tot een bijzondere groep in de Nederlandse samenleving. De katholieke vrouw die in 1974 naar Robert Long geluisterd had, motiveerde haar losraken van de kerk, dat plaatsvond terwijl ze haar plaatselijke gemeente leuk vond en de priester haar aansprak, met een verzet tegen de collectieve verplichtingen die in haar ogen verbonden waren met godsdienst: '... ik had zoiets van als je eraan meedoet, dan moet je ook iets geven, wat doen.' Een vrouw die na een traditioneel christelijke opvoeding lid was geworden van verschillende New Age-achtige groepen, en die telkens had verlaten als ze haar begonnen te benauwen, keek zelfbewust en tevreden terug op haar eigen spirituele ontwikkeling: 'Ik hoor nu dus nergens meer bij en dat vind ik wel prima.' Een andere vrouw, gevraagd naar de reden waarom tegenwoordig nauwelijks nog mensen naar de kerk gaan, antwoordde: 'ze hebben minder angst en je moest ergens bij zijn ...'

Wat voor licht werpen de gegevens uit deze interviews nu op de geopperde verklaringen voor de omslag van de plaats van het christendom in de Nederlandse en West-Europese samenlevingen? De traditionele secularisatietheorie neemt aan dat modernisering het maatschappelijk belang van godsdienst indirect aantast door religieuze voorstellingen minder geloofwaardig te maken. Tegen deze opvatting zijn zwaarwegende theoretische bezwaren in te brengen,[20] en ook de feitelijke ontwikkeling van het Nederlandse christendom tussen 1800 en 1960 biedt geen steun voor deze interpretatie. Toch zou een aantal gegevens uit de interviews gebruikt kunnen worden om

20 Vgl. Van Rooden, 'Secularisation'; T. Asad, *Formations of the secular. Christianity, Islam, modernity* (Stanford, 2003).

individuele twijfel als verklaringsgrond voor de afname van religieuze betrokkenheid in de jaren zestig te ondersteunen. Het betreft herinneringen aan de radicale veranderingen in de liturgie van de katholieke kerk na Vaticanum II. Verschillende respondenten brachten hun verwarring over deze veranderingen met grote kracht naar voren. Het Latijn in de mis verdween: 'Het moest zo nodig voor iedereen verstaanbaar zijn.' Een vrouw uit een burgerlijk gezin uit Hoogkarspel, die in de twintig was toen de veranderingen plaatsvonden, verbond haar veroordeling van de gebruiken voor Vaticanum II met een nog grotere weerzin tegen wat er voor in de plaats kwam.

> Je kon toch niet zomaar niet meer naar de kerk gaan! Maar ik wist dat ik er niks meer te zoeken had. Die rituelen ook, dat biechten bijvoorbeeld. Die nam je maar aan als iets gewoons, maar als je er over nadacht was het gewoon belachelijk. Ik biechtte altijd hetzelfde in dat biechthokje, en later is dat afgeschaft en kwam er een soort gemeenschappelijke biecht. Dan kreeg je algemene vergeving, dat sloeg echt nergens op!

Een vrouw uit Vaassen, die samen met haar man een winkel dreef en in de jaren zestig in de dertig was, biedt een interpretatie die perfect lijkt te passen bij de intellectualistische verklaring van religieuze verandering die geboden wordt door de traditionele secularisatietheorie:

> Al die vernieuwingen kwamen ook op gang en dit kon en dat kon, en wat vroeger niet kon, kon nu. Oh, en als jullie zo met het geloof kunnen duvelen. Je hoefde ineens niet meer per se naar de kerk, je mocht de hostie met je handen aanpakken, biecht is weg, weet ik veel. Dat kan toch niet, een geloof is een geloof en dat moet zo blijven! Hoe kun je dat nu allemaal zo veranderen? Zijn we dan vroeger voor de gek gehouden? Vroeger moest je nuchter ter communie, want dat was het lichaam van Christus. Dat mocht je ontvangen. Later legden ze hem op je hand, dan denk ik waarom dan wel? Is het dan nog niet het lichaam van Christus? En door die dingen begin je te twijfelen en denk je, wat is dat voor een flauwekul.

Uit haar levensverhaal blijkt echter dat haar kerkelijke betrokkenheid al sterk verminderd was voor de invoering van de nieuwe liturgie, vooral als gevolg van haar inzet voor de winkel die zij en haar man dreven. De vrouw uit Hoogkarspel beschrijft elders hoezeer ze in deze jaren betrokken was bij allerlei gespreksgroepen binnen haar parochie, en de rituele veranderingen juist toejuichte. Het was een conflict met de pastoor over het ontbreken van een stellingname tegen Vietnam in zijn preken dat ze zich herinnert als de aanleiding om met de kerk te breken. De respondenten lijken hun reacties op de rituele veranderingen in de katholieke kerk te gebruiken om achteraf hun afscheid van de kerk te interpreteren en te rechtvaardigen.

De Nederlandse katholieke kerk voerde in de jaren zestig en zeventig, met de beste bedoelingen, een ingrijpende rituele revolutie door, juist om de gelovigen bewuster te maken, dat wil zeggen, het geloof meer tot een vertoog te maken dat ze ook op zichzelf konden toepassen. Dat maakte grote indruk, juist omdat godsdienst voor de jaren zestig zozeer op vaste en vanzelfsprekende rituelen berust had, en het is waar-

schijnlijk dat deze radicale verandering ertoe heeft bijgedragen dat de katholieke kerk in Nederland de afgelopen veertig jaar nog grotere verliezen heeft geleden dan de protestantse kerken. Dat gebeurde dan niet doordat de plotselinge verandering in de liturgie de katholieke leken tot intellectuele twijfel bracht, maar het geleidelijk minder belangrijk worden van religieuze handelingen in hun leven vergemakkelijkte en die ontwikkeling bespoedigde.[21]

In het feit dat het Nederlands christendom van voor de jaren zestig zich bovenal articuleerde in vanzelfsprekende praktijken, ligt ook het grote struikelblok voor een directe toepassing van Callum Brown's interpretatie van de ondergang van het Engels christendom op Nederland. Het twintigste-eeuwse Nederlandse christendom bestond niet als een algemeen gedeeld vertoog, maar in de vorm van verschillende complexen van bijzondere rituelen, gebruiken en regels binnen verschillende subculturen, die niet reflexief werden toegepast op het persoonlijk leven. Afgezien van de (kleine) subcultuur van bevindelijke protestanten werden er in de twintigste eeuw in Nederland, anders dan in Groot-Brittannië, dan ook weinig religieuze autobiografieën en dagboeken geschreven.[22] Er was evenmin sprake van een discursieve identificatie van vrouwelijkheid en vroomheid. Dat blijkt niet alleen uit de interviews. Nederlandse vrouwenbladen, zoals *Margriet*, droegen in de jaren vijftig wel een traditionele patriarchale moraal uit, maar die moraal werd in het blad nauwelijks religieus onderbouwd, omdat het zich richtte op vrouwen in verschillende religieuze groepen.[23] Vrouwen speelden een belangrijke rol bij het toezicht op de religieuze regels en handelingen, maar dat was een zaak van de praktijk, en geen vertoog.

21 Dit raakt aan het debat tussen Thurlings en Van Heek, over de vraag of de ontzuiling van het katholieke volksdeel in de kern daarvan begint (Thurlings), of dat externe invloeden beslissend waren (Van Heek). Vgl. J.M.G. Thurlings, *De wankele zuil. Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme* (2e dr.; Deventer, 1978) 210-225 en F. van Heek, 'Wat brengt de zuil aan het wankelen?', *Sociologische Gids*, XX (1973) 148-150. Ramakers en Righart merkten terecht op dat beide interpretaties elkaar niet hoeven uit te sluiten (J. Ramakers, H. Righart, 'Het katholicisme', in: P. Luykx, N. Bootsma, ed., *De laatste tijd. Geschiedschrijving over Nederland in de 20e eeuw* (Utrecht, 1987) 114-115). Belangrijker lijkt het inzicht van McLeod, dat de 'ontzuiling' in de lange jaren zestig niet alleen godsdienstige groepen trof. Als sociale werelden verdwenen in die jaren ook de sociaal-democratie en het communisme. Ook de grote conflicten binnen de katholieke kerk droegen ongetwijfeld bij aan de relatief grotere crisis van de katholieke kerk: J.A. Coleman, *The evolution of Dutch Catholicism 1958-1974* (Berkeley etc, 1978).

22 Het IIAV in Amsterdam (Internationaal Informatiecentum en Archief voor de Vrouwenbeweging) verzamelt sinds 1982 ongepubliceerde egodocumenten van vrouwen in Nederland. De collectie is uitstekend ontsloten. Slechts een klein deel van de 261 documenten bevat verwijzingen naar godsdienst. Uit de Nederlandse Centrale Catalogus blijkt dat voor 1960 slechts enkele tientallen Nederlanders, meest literatoren en politici, autobiografieën publiceerden. Dr. E van Lieburg heeft een voorlopige inventaris met honderden gepubliceerde bevindelijke autobiografische bekeringsverhalen uit de twintigste eeuw (bijna allemaal van voor 1960), maar deze circuleerden in een zeer kleine kring. Slechts enkele ervan worden bewaard in Nederlandse bibliotheken. Het lijkt overigens onmogelijk deze autobiografieën te interpreteren als een beschrijving van de ontwikkeling van een zelf.

23 C. Brinkgreve, M. Korzec, *'Margriet weet raad.' Gevoel, gedrag, moraal in Nederland 1938-1978* (Utrecht, 1978) 16, 21. Over de (te) kleine markt voor confessioneel geïdentificeerde vrouwenbladen in de jaren vijftig: A. Sens, M. Hagdorn, ed., *Van zeep tot soap. Continuïteit en verandering in geïllustreerde vrouwentijdschriften* (Amsterdam, 2004) 43-47.

Toch kan aan Brown's interpretatie de sleutel ontleend worden om de ineenstorting van het Nederlands christendom in de jaren zestig en zeventig te begrijpen. Brown construeert, in losse aansluiting bij Charles Taylor's *Sources of the self* een historisch schema van de Britse ontwikkeling van godsdienst in de laatste twee eeuwen.[24] Voor 1800 vormde religie de vanzelfsprekende achtergrond van alles wat mensen deden, dachten en voelden. In de woorden van Taylor, in deze periode:

> In our public and private life of prayer, penance and devotion, religious discipline, we lean on God's existence, use it as the pivot of our action, even when we aren't formulating our belief, as I use the stairs or the bannister in the course of my focal action of getting down to the kitchen to cook a meal.[25]

Na 1800 werkten volgens Brown Verlichting en evangelikaal protestantisme samen om godsdienst te veranderen in een te bereiken bezit van het individu. De evangelische verhaalstructuur van zonde en bekering werd zeer nadrukkelijk op de voorgrond geplaatst. Godsdienst wordt voorgesteld als iets diep persoonlijks, iets wat het individu op zichzelf moet toepassen. In de moderne tijd bestond het Britse christendom daarom bovenal in de vorm van een vertoog dat mensen zich moesten toeëigenen. In de jaren zestig werd de discursieve macht van dit christendom gebroken. Brown interpreteert de culturele revolutie van de jaren zestig van de twintigste eeuw als de popularisering binnen de massacultuur van wat Charles Taylor aan de hand van de hoge kunst en wijsbegeerte rond 1800 beschreef als de laatste transformatie van de westerse opvattingen van het zelf, 'the internalizing move of modern humanism, which recognizes no more constitutive goods external to us.'[26] In deze wereld gelden bovenal de waarden van authenticiteit, expressiviteit, en reflexiviteit.

Deze interpretatie van de jaren zestig als de popularisering van het romantische, expressieve en reflexieve zelf is een gelukkige greep, die ook buitengewoon vruchtbaar lijkt voor het begrip van wat er in Nederland vanaf de jaren zestig met het christendom gebeurd is. Brown's simpele periodisering is daarentegen in het geheel niet op Nederland toepasbaar. De politiek-religieuze ontwikkeling in Nederland en Groot-Brittannië verliep gedurende de afgelopen twee eeuwen volgens twee contrasterende cycli. In Groot-Brittannië nam tussen 1800 en 1880 de sociale en politieke relevantie van het religieuze verschil tussen de anglicaanse staatskerk en de protestantse dissenters gestaag toe, zozeer dat ze in het derde kwart van de negentiende eeuw in vrijwel volledig gescheiden werelden leefden. Na 1880 nam

24 Brown, *Death of Christian Britain*, 194-196.

25 Ch. Taylor, *Sources of the self The making of the modern identity* (Cambridge, Mass., 1989) 491. Taylor is een katholieke filosoof, die de in de moderne ethiek vrijwel algemeen aanvaarde tegenstelling tussen 'is' en 'ought', tussen feiten en waarden probeert te overstijgen, door te laten zien dat de manier waarop mensen over zichzelf denken als een persoon, iemand die handelt, als een zelf, altijd en noodzakelijk berust op een idee van het goede leven, ook al wordt dat ideaal niet expliciet gearticuleerd. Dit streven heeft hem buitengewoon populair gemaakt bij post-structuralistische sociale wetenschappers en historici, die op vergelijkbare wijze trachten de kloof tussen persoonlijke ervaring en objectieve structuren te dempen.

26 Taylor, *Sources of the self*, 94.

het politieke en sociale belang van dit religieus verschil gestaag af, en ontstond het algemeen gedeelde religieuze

vertoog dat Brown beschrijft.[27] In Nederland verliep de ontwikkeling precies omgekeerd. Tot in het laatste kwart van de negentiende eeuw werd bovenal de nadruk gelegd op de eenheid van de protestantse natie. Het was in deze periode dat het Nederlandse christendom bovenal als vertoog bestond. Dat vertoog berustte niet op het evangelische schema van zonde en bekering, maar op de voorstelling van de christen die opgevoed moest worden tot deugdzaam lid van de morele gemeenschap van de natie. Met de opkomst van de moderne massapolitiek in het laatste kwart van de negentiende eeuw nam het sociaal-politieke belang van religieus verschil in Nederland plotseling sterk toe. Er ontstonden religieuze subculturen, die hun grenzen bewaakten door hun rituele praktijken.[28] De vorm die de Nederlandse godsdienst in deze periode aannam, en die tot de jaren zestig wezenlijk ongewijzigd zou blijven, lijkt nog het meest op Taylor's karakterisering van het christendom van voor 1800: het vormde de vanzelfsprekende achtergrond van wat mensen deden en voelden. Deze kritiek doet echter niets af aan het centrale inzicht van Callum Brown, dat de culturele revolutie van de jaren zestig de sleutel is om te begrijpen wat er in het laatste kwart van de twintigste eeuw met het West-Europese christendom gebeurd is. De notie van het expressieve en reflexieve zelf maakt het mogelijk de verschillende aspecten van die culturele revolutie te integreren en te begrijpen waarom deze zo'n grote invloed kon uitoefenen op het Nederlandse christendom.

Al de ontwikkelingen die in de jaren zestig plaatsvonden, deden de bronnen van het reflexieve en expressieve zelf rijkelijker vloeien.[29] De plotseling toenemende welvaart en de daarop gebaseerde consumptiemaatschappij maakten het mogelijk het eigen ik op veel meer manieren gestalte te geven.[30] Kleding en de inrichting van het huis werden uitdrukking van de eigen smaak. De mobiliteitsexplosie die het gevolg was van het massale autobezit maakte het mogelijk geïndividualiseerde uitstapjes te maken, gericht op het eigen vermaak. In het algemeen bood de enorme groei van de vrije tijd veel meer mogelijkheden om het zelf te cultiveren. Vrouwen konden op veel meer manieren leven. De introductie van de pil en de veel vrijere expressie van seksualiteit maakten het mogelijk het eigen zelf tot in zijn lichamelijke kern beter te leren kennen en tot uitdrukking te brengen. De popmuziek celebreerde bovenal het expressieve zelf, en men zou kunnen speculeren dat de televisie, door zijn visuele representatie van individuen in een door consumptiegoederen bepaalde wereld, een grotere affiniteit heeft met het expressieve zelf dan de radio. De veranderende gezagsverhoudingen in samenleving en gezin waren zowel een reactie op deze ontplooiing van het expressieve en reflexieve zelf, als een voorwaarde daarvoor.

De logica van de nieuwe praktijken die de opkomst van het expressieve en reflexieve zelf mogelijk maakten en oplegden vormde een groot contrast met de aard van het

27 McLeod, *Religion and the people*, 112.

28 P. van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990* (Amsterdam, 1996) 147-199.

29 Over de consumptiestijging als cultured proces: Schuyt, Taverne, *1950. Welvaart in zwart-wit*, 274-285.

30 Voor de ontwikkeling van de consumptie in Nederland: J.C. van Ours, *Gezinsconsumptie in Nederland, 1951-1980* (Meppel, 1985).

Nederlandse christendom zoals dat bestond voor 1960. Dat berustte immers juist niet op een reflexief en expressief zelf, maar bestond in collectieve en vanzelfsprekende rituelen. De aard van deze tegenstelling moet echter goed begrepen worden. Het betrof niet een strijd tussen expliciete idealen of wereldbeschouwingen. Daarvoor waren beide levenswijzen teveel ingebed in praktijken die gearticuleerd werden in geheel verschillende domeinen van het dagelijks leven. Men kon heel goed het huis fris en modern inrichten en uitstapjes met de auto maken, of zijn haar lang laten groeien, een spijkerbroek dragen, en met een vriendin naar bed gaan, en tegelijkertijd bidden aan tafel en de kerk bezoeken. Alleen de zondag was een mogelijk veld van conflict. Mensen werden niet tot een bewuste keuze gedwongen. Door de opkomst van het reflexieve en expressieve zelf werd de traditionele vorm van godsdienst meer en meer uit de kern van het leven verdrongen en op den duur simpelweg irrelevant. In de interviews komt dit terug in de beschrijvingen van het zeer geleidelijk wegdrijven uit religieuze praktijken, en in de manier waarop de respondenten dit afsterven van de godsdienst van hun jeugd niet integreren met andere elementen in hun levensverhalen.

Het Nederlandse christendom stierf toen het ritueel, collectief en vanzelfsprekend religieus handelen waarin het vorm had aangenomen binnen het leven van de gelovigen steeds minder belangrijk werd als gevolg van de popularisering van het ideaal en de praktijken van het expressieve en reflexieve zelf. Deze hier naar voren gebrachte interpretatie kan op drie manieren misverstaan worden.

Er is, ten eerste, geen enkele inherente reden waarom het christendom niet ook in een post-modeme context, waarin het expressieve en reflexieve zelf het hoogste ideaal is, zou kunnen functioneren. Het is helemaal niet moeilijk om met behulp van intellectuele hulpbronnen uit de christelijke traditie het ideaal van dit moderne zelf te rechtvaardigen. De kerken in Nederland hebben sinds de jaren zestig onophoudelijk geëxperimenteerd met nieuwe religieuze praktijken en vertogen en hebben zo geprobeerd aansluiting te vinden bij het nieuwe zelf. De grootste religieuze bestsellers van de afgelopen twintig jaar, de boeken van Kushner, Kuitert en Ter Linden, worden allemaal gekenmerkt door een psychologisering van het geloof. Maar de overgang bleek wel heel moeilijk, en was waarschijnlijk zelfs onmogelijk. Het Nederlands christendom was geen damesblad. *Margriet* slaagde er zonder al te veel moeite (een enkele redactrice moest er uit worden gewerkt) in zich te veranderen en geaccepteerd te worden als een gids voor de ontdekking van het moderne vrouwelijke zelf.[31] Het werd een morele autoriteit op het gebied van consumptie, vrouwelijke zelfrepresentatie, de nieuwe gezagsverhoudingen binnen het gezin en seksualiteit. De Nederlandse kerken waren enerzijds bezwaard door hun tradities en vertoonden aan de andere kant in hun pogingen zichzelf te moderniseren een inherent elitarisme. Ook progressieve theologen keken diep neer op de wensen van gewone gelovigen.[32] Het is zelfs

31 Brinkgreve, Korzec, *'Margriet weet raad',* 21, 33.

32 Wouter Goddijn, secretaris van het Pastoraal Concilie, en feitelijk leider van de progressieve krachten in de Nederlandse katholieke kerk, sprak in 1966 de memorabele woorden: 'Er is een grote tyrannie van de gelovigen; ze houden verdomd veel tegen. Veel mensen weten eenvoudig niet wat er aan de hand is... Ideeën worden aan de top geboren.': E. Simons, L. Winkeler, *Het verraad der clercken. Intellectuelen en hun rol in de ontwikkelingen in het Nederlandse katholicisme na 1945* (Baarn, 1987) 276.

waarschijnlijk dat de vernieuwende pogingen aansluiting te vinden bij het nieuwe zelf de eroderende werking daarvan versterkte, niet alleen bij de katholieken, maar ook bij de protestanten. Bovenal hadden de Nederlandse kerken geen enkele ervaring in het aanbieden van het christendom als product op een culturele markt. Dat laatste is veel moeilijker dan het klinkt. Het Amerikaanse christendom heeft, zoals bekend, geen moeite met het succesvol aanbieden van godsdienst als consumptie-artikel. Het heeft de afgelopen halve eeuw zijn positie op de Amerikaanse culturele marktplaats behouden, dankzij een buitengewoon effectieve en ononderbroken stroom van organisatorische, ideologische en mediatechnische vernieuwingen. Maar het Amerikaanse christendom had er meer dan een eeuw over gedaan om deze vaardigheden te verwerven.[33] Tenslotte is de definitie van wat het christendom is niet alleen een zaak van de kerken. De rituele en collectieve aard van het Nederlands christendom uit de jaren vijftig lijkt voor veel mensen nog lange tijd het beeld bepaald te hebben van wat het christendom in wezen is. Deel uitmaken van een bijzondere sociale groep, verplichtingen en een bijzondere levenswijze worden beschouwd als vanzelfsprekende onderdelen van elke vorm van kerkelijke godsdienstigheid. Ook daarom ontstond tussen de kerken en nieuwe, reflexieve vormen van godsdienst (tegenwoordig doorgaans 'spiritualiteit' genoemd) een groeiende kloof.[34]

Ten tweede zou de hier naar voren gebrachte interpretatie misverstaan kunnen worden als een modernere, minder intellectualistische versie van de secularisatietheorie. Het Nederlandse christendom zou van onderaf zijn ingestort doordat de gelovigen, toen ze eenmaal bevrijd waren van hun collectieve verplichtingen, wegliepen om in vrijheid hun zelf te ontplooien. Men volgt dan de interpretatie die de meeste respondenten gaven van godsdienst in hun jeugd. De categorieën van onmondigheid en onwetendheid, die zij gebruiken om het religieuze leven in Nederland voor de jaren 1960 te karakteriseren, zijn de keerzijde van de expressiviteit en reflexiviteit die geacht worden het moderne zelf te kenmerken. Het 'native point of view' van de jaren zestig - dat het allemaal ging om bevrijding en verwerkelijking van het individu - wordt dan verheven tot historisch inzicht en sociaal-wetenschappelijke verklaring.

Deze analytische verwarring ligt des te meer voor de hand, omdat ook McLeod en zelfs de post-modernist Callum Brown de neiging hebben de gebeurtenissen van de jaren zestig als een bevrijding te interpreteren. Callum Brown kent in zijn verklaring een sleutelrol toe aan het feminisme.[35] McLeod schenkt in zijn beschrijving van het oplossen van de ideologische ghetto's in de lange jaren zestig veel aandacht aan de aantrekkingskracht die de welvaart en de idealen van individuele ontplooiing uitoefenden op de leden daarvan. Daarnaast wijst hij er op hoe de macht die deze subculturen over hun leden konden uitoefenen verminderde.[36] Dat tweede element had waar-

33 R. Laurence Moore, *Selling God. American religion in the marketplace of culture* (New York-Oxford, 1994).
34 Dekker, De Hart, Peters, *God in Nederland*, 39-44.
35 Brown, *Death of Christian Britain*, 175-181, 193-198.
36 McLeod, *Religion and the people*, 136-143.

schijnlijk zelfs wel sterker kunnen worden aangezet. De patronagenetwerken waarop de macht van de ideologische ghetto's berustte werden door de opbouw van de verzorgingsstaat en de toenemende welvaart gaandeweg minder belangrijk.

Het juiste inzicht dat politieke en sociale groepsvorming een wezenlijk onderdeel uitmaakte van wat godsdienst voor de jaren zestig was, mag er echter niet toe leiden dat de opkomst van het expressieve en reflexieve zelf beschouwd wordt als een simpele bevrijding. Zoals de arbeidersdochter uit Tegelen terecht opmerkte, laten mensen ook in de huidige tijd zich in hun handelen bepalen door wat er van hen verwacht wordt. Ook het zelf van de jaren zestig berust op een regime, dat wil zeggen, op vormen van autoriteit die buiten dat zelf staan.[37] Dit argument is met name ontwikkeld in sociaal-wetenschappelijke studies van de religiositeit van de New Age beweging,[38] maar het kan zonder meer uitgebreid worden naar het moderne zelf als zodanig. Ook het beeld en de praktijken van het moderne zelf worden aangereikt door, en berusten op, bestaande autoriteiten: de verzorgingsstaat, de arbeidsmarkt en bovenal de wereld van consumptie, zoals Colin Campbell in een briljante studie heeft betoogd.[39] Nederlanders zeggen wel in grote aantallen vrijheid en autonomie de belangrijkste waarden te vinden,[40] maar ze verschillen weinig van mening, en hun gedrag vertoont nog steeds zeer grote overeenkomsten, en is het in hoge mate voorspelbaar op basis van objectieve factoren.[41]

Tenslotte zou het hier geschetste beeld van wat godsdienst in Nederland voor de jaren zestig was verkeerd begrepen kunnen worden. Het betreft de verleiding deze godsdienst af te doen als geen ‘echte’ godsdienst, omdat het allemaal alleen maar macht, ritueel en gewoonte was, zodat de instorting van het Nederlands christendom dus ook niet hoeft te verbazen. Dit is een misinterpretatie die niet alleen door verschillende respondenten, maar ook door moderne kerkhistorici en filosofen naar voren is gebracht.[42] Ook deze analyse verheft een ‘native point of view’ tot sociaal-

37 C.P. Middendorp, *Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland. Progressiviteit en conservatisme in de jaren 60 en 70* (Meppel-Amsterdam, 1979) 33 sprak al over ‘de grotere mogelijkheden voor velen *(vaak ook de noodzaak daartoe* [mijn cursivering]) om gedrag naar individuele wensen en verlangens te bepalen.’

38 N. Rose, ‘Authority and the genealogy of subjectivity’, in: P. Heelas, e.a., ed., *Detraditionalization. Critical reflections on authority and identity* (Oxford, 1996) 294-327; P. Pels, ‘Religion, consumerism and the modernity of the New Age. A review essay’, *Journal of the Anthropological society of Oxford*, XXIX (1998) 263-272.

39 C. Campbell, *The romantic ethic and the spirit of consumerism* (Oxford-Londen, 1987).

40 A. Felling, J. Peters, P. Scheepers, ed., *Individualisering in Nederland aan het einde van de twintigste eeuw. Empirisch onderzoek naar omstreden hypotheses* (Assen, 2000).

41 J.W. Duyvendak, M. Hurenkamp, ed., *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid* (Amsterdam, 2004).

42 Benjamins, Van der Ploeg, *Gewoonweg gereformeerd*. Onlangs is een verslag van een reis door Nederland in 1947 door Karol Wojtyla, de huidige paus, boven water gekomen. Wojtyla prees de organisatie en inzet van de Nederlandse katholieken, maar meende een gebrek aan spiritualiteit en gerichtheid op God waar te nemen. De verleiding om dit als inzicht en, retrospectief, als verklaring voor de geschiedenis van het Nederlandse katholicisme te gebruiken, kunnen kerkhistorici niet weerstaan: vgl. P. Nissen, ‘Wat valt er in 2003 te gedenken? 1853 in het levensbeschouwelijk bewustzijn van Nederland’, in: J. Vis, W. Janse, *Staf en storm. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853. Actie en reactie* (Hilversum, 2002) 336-338, 346.

wetenschappelijke verklaring. Het betreft de opvatting van christelijke geestelijken in de negentiende en twintigste eeuw dat het persoonlijk geloof de kern en basis van het christendom vormt, en dat alle sociale aspecten ervan uiteindelijk secundair zijn. Ook dat is een buitengewoon hardnekkig beeld, waarvan de moderne antropologie van religie zich slechts met moeite heeft bevrijd.[43] Uit de interviews wordt daarentegen duidelijk, met name uit het belangrijke motief van de belofte, hoezeer ook zo'n van buiten aangereikt complex van religieuze handelingen, geïnterioriseerd kon worden.

De belangrijkste bijdrage die *oral history* aan de geschiedenis van godsdienst kan leveren lijkt juist hier te liggen. Het kan laten zien hoe het persoonlijke religieuze leven altijd is ingebed in sociale verbanden en daardoor beschrijven wat godsdienst op een bepaald moment werkelijk was.

43 T. Asad, *Genealogies of religion. Discipline and reasons of power in Christianity and Islam* (Baltimore, 1993).

Naar een nieuwe schoolstrijd?
Thijl Sunier

Inleiding

De islam is een van de snelst groeiende godsdienstige stromingen in Nederland. Misschien niet zozeer in kwantitatief, maar dan toch zeker in institutioneel opzicht. De zichtbaarheid van de islam is de laatste jaren sterk toegenomen, niet alleen omdat uiterlijke kenmerken zoals moskeeën een onderdeel van het straatbeeld in grote steden zijn geworden, maar ook omdat moslims zich meer dan voorheen manifesteren. Zij zijn nu ook in toenemende mate te vinden in de hogere regionen van de arbeidsmarkt en het onderwijs en nemen actief deel aan debatten over hun positie. Natuurlijk heeft die zichtbaarheid er ook mee te maken dat er vrijwel dagelijks berichten over de islam in de pers verschijnen. Politici en journalisten lijken geobsedeerd door de islam. Wat we er ook van moge vinden, we hebben hier te maken met een proces van ingroeien van (religieuze) nieuwkomers, minderheden, zo men wil. Zo bekeken is dit geenszins een nieuw verschijnsel voor Nederland. De Nederlandse geschiedenis heeft eerder te maken gehad met de emancipatie en ingroei van religieuze nieuwkomers. Wellicht is het beter hier te spreken van 'buitenstaanders'. Het ging namelijk niet altijd om migranten zoals nu het geval is, maar om de emancipatiestrijd van bepaalde religieuze stromingen en groepen in de Nederlandse samenleving.

Steeds vond die emancipatiestrijd plaats tegen de achtergrond van een discussie over de vraag wat het karakter was van de Nederlandse natiestaat. Nieuwkomers stellen eisen aan de gevestigde samenleving ten aanzien van de inrichting van die samenleving en ten aanzien van de positie van 'hun' religie. Een discussie over iets schijnbaar triviaals als de erkenning van feestdagen en op welke dagen vrij kan worden gegeven etc. heeft natuurlijk een symbolische lading. Als moslims vragen om een erkenning van hun feestdagen, stellen ze daarmee in feite ook de bestaande, op het christendom gebaseerde, situatie ter discussie. In Frankrijk, maar ook hier in Nederland, is het dragen van de hoofddoek aanleiding voor heftige discussie over de relatie tussen religie en staat. Maar ook heel wat fundamenteler zaken als de definitie van burgerschap worden actueel als religieuze nieuwkomers een plaats opeisen in de samenleving.

Ondanks dat bestaat met betrekking tot de emancipatiestrijd van moslims nog steeds de neiging dit af te doen als een tijdelijk aanpassingsprobleem van een groep migranten en niet als een onderdeel van een emancipatiestrijd. Achterliggende gedachte is dat de Nederlandse natiestaat als het ware 'af' is. De jaren van opbouw liggen meer dan een eeuw achter ons en de natiestaat hoeft niet meer bevestigd te worden.[1] Het feit dat moslims een aantal kenmerken van die natiestaat ter discussie stellen past daar eigenlijk niet in, of wordt zelf als 'ongepast' beschouwd, getuige de vaak heftige reacties op

1 Billig heeft onder meer laten zien dat ook 'voldragen' natiestaten hun identiteit voortdurend moeten herbevestigen en reproduceren. Hegemoniale vertogen over heden en verleden moeten steeds opnieuw verteld worden. M. Billig, *Banal nationalism* (Londen, 1995).

eisen van moslims. In zijn inmiddels klassiek geworden essay 'Het multiculturele drama' dat columnist Paul Scheffer in januari 2000 publiceerde, neemt hij expliciet afstand van de stelling dat de huidige emancipatiestrijd van moslims duidelijke parallellen vertoont met bijvoorbeeld die van katholieken in de negentiende eeuw. 'De levensbeschouwelijke verdeeldheid betrof een gemeenschappelijke geschiedenis, werd in toom gehouden door een algemeen aanvaarde grondwet en kon worden uitgevochten in een en dezelfde taal. Anders gezegd: de zuilen droegen één dak.'[2] Het dominante beeld dat moslims naar een 'voldragen' natiestaat zijn gemigreerd, dat 'onze waarden' niet ter discussie staan en dat moslims zich daaraan dienen aan te passen, is een onderdeel van dat dominante discours. Door de Nederlandse samenleving voor te stellen als een waarin we in de jaren zestig definitief hebben afgerekend met religie en waar we geconfronteerd worden met moslims die ruimte opeisen om hun geloof te belijden, worden die moslims in feite als moslims uitgesloten van lidmaatschap van die natie. De ophef over islamitische scholen, maar ook de berichtgeving over terroristische netwerken, conservatieve imams en andere kwesties die met de islam in verband gebracht worden, zijn wat dat betreft tekenend. De angst die bij veel mensen bestaat dat 'golven' moslims erop uit zijn 'ons' land te 'islamiseren,'[3] bevestigt de stelling dat het karakter van de natiestaat nog immer een onderwerp van discussie is. Wanneer we de argumenten bekijken die in de huidige discussie over islamitisch onderwijs, hoofddoeken, integratie en waarden en normen naar voren komen, dan is duidelijk dat die argumenten steeds vaker in een nieuwe vorm van nationalisme worden gegoten. In feite vragen publicisten als Ellian, Phillipse en Den Boef, en politici als Wilders, Hirsi Ali, maar ook Zalm, allen uiterst kritisch over de aanwezigheid van moslims in de samenleving, om de herintroductie van wat Anderson nationalisme 'van bovenaf' noemt,[4] een soort officieel nationalistisch ijkpunt waaraan moslims zich dienen te onderwerpen.

Een belangrijk aspect van het proces van natievorming is de sociale constructie van voorwaarden waaronder bepaalde groepen worden in-, en uitgesloten en het begrip burgerschap vorm krijgt. Brubaker heeft burgerschap omschreven als een exclusieve status die sommigen wel en anderen niet verkrijgen.[5] Formele juridische regels spelen daarbij slechts ten dele een rol. Hoe deze voorwaarden tot stand komen is nu juist onderdeel van het politieke proces. Dominante vormen van in-, en uitsluiting worden door 'buitenstaanders' betwist en ter discussie gesteld, of buitenstaanders eisen een gelijke behandeling en daarmee een de facto insluiting. De huidige discussie gaat in feite over de vraag onder welke voorwaarden moslims deel kunnen uitmaken van de Nederlandse 'verbeelde gemeenschap.'[6] Daarmee is het dus een debat over het 'be-

2 P. Scheffer, 'Het multiculturele drama', *NRC-Handelsblad*, 29-1-2000.
3 P. Fortuyn, *Tegen de islamisering van onze cultuur* (Utrecht, 1997). Vgl. F. Khosrokhavar, *Islam des jeunes* (Parijs, 1997).
4 B. Anderson, *Imagined communities* (Londen, 1995).
5 R. Brubaker, *Citizenship and nationhood in France and Germany* (Cambridge, 1992). Zie ook R. Bauböck, A. Heller, A.R. Zolberg, ed., *The challenge of diversity. Integration and pluralism in societies of immigration* (Aldershot, 1996).
6 Vgl. Anderson, *Imagined communities*.

twiste' karakter van die verbeelde gemeenschap. Moderne staten verschaffen weliswaar een relatief neutraal juridisch en bestuurlijk stelsel, maar als socio-cultureel stelsel is de staat allerminst neutraal. De vraag wat 'Frans' is aan Frankrijk en 'Nederlands' aan Nederland kan slechts beantwoord worden aan de hand van een specifiek historisch verhaal. Dat relativeert op zijn minst het scherpe onderscheid tussen 'civic' natiestaten zoals Frankrijk en 'etnische' natiestaten zoals Duitsland. In het eerste geval zou het gaan om burgerschap als een politiek contract tussen individu en staat, in het tweede geval gaat het om een notie van burgerschap die gebaseerd is op het lidmaatschap van een specifieke etnische groep. Burgers zijn allen lid van die etnische groep. Zelfs spreekwoordelijke 'civic' natiestaten als Frankrijk verpakken het politieke lidmaaschap in een verhaal over hoe het zo gekomen is.[7] In zulke verhalen bezetten bepaalde groepen op specifieke gronden het centrum van de maatschappelijke en politieke arena, terwijl anderen zich in de periferie bevinden. Sommige groepen claimen al vanaf het begin deel te hebben uitgemaakt van de natiestaat terwijl anderen er pas veel later deel van gingen uitmaken. We kunnen ons natiestaten in zekere zin voorstellen als voortdurend in ontwikkeling zijnde concentrische cirkels. Groepen die vroeger in de periferie zaten, zijn naar het centrum opgeschoven en nieuwe 'buitenstaanders' zijn ervoor in de plaats gekomen. In het vertellen en legitimeren van zo'n verhaal speelt nationale geschiedenis een belangrijke rol.[8]

Een analyse van de soms heftige debatten over de integratie van moslims en de plaats van de islam in de Nederlandse samenleving, zeker na 11 september 2001, laat zien dat fundamentele vragen over de relatie staat-kerk, de Nederlandse politieke cultuur en meer in het algemeen het karakter van de natiestaat op de politieke agenda worden geplaatst. Het gaat om kwesties die te maken hebben met de vraag hoe natiestaten omgaan met religieuze diversiteit en hoe deze zichzelf zien. Wat we ook vinden van de aanwezigheid van moslims, het is duidelijk dat de huidige ontwikkelingen met betrekking tot de islam het karakter van de West-Europese natiestaten ter discussie hebben gesteld.

Onderwijs is een klassiek terrein waarlangs emancipatie van religieuze minderheden heeft plaatsgevonden. Ook nu zien we dat veel van de discussie over de positie van moslims in Nederland gaat over onderwijs. De heftige discussies die momenteel over het onderwijsstelsel plaatsvinden, gaan verder dan de vraag of moslims gebruik kunnen maken van de onderwijswetgeving. Het gaat erom wie de organisatie en inhoud van het onderwijs in handen heeft en welke rol dat onderwijs speelt (moet spelen) in de vorming van burgers. Dat is een vraag die in de Europese geschiedenis teruggaat tot de Verlichting, maar die steeds opnieuw vorm krijgt. De centrale rol van onderwijs in staat- en natievorming is uitgebreid onderzocht en beschreven.[9] Door de staat geïnstigeerd en gesubsidieerd onderwijs kan worden opgevat als het cruciale instrument

7 Y. Gastaut, *L'immigration et l'opinion en France sous la Ve République* (Parijs, 2000).

8 W. Schiffauer, T. Sunier, 'Representing the nation in history books', in: W. Schiffauer, e.a., ed., *Civil enculturation. Nation-state, school and ethnic difference in four European countries* (Oxford, 2004) 33-60.

9 Zie o.a. A. Green, *Education and state formation. The rise of education systems in England, France and the USA* (Londen, 1990).

waarmee de natiestaat kinderen omvormt tot burgers, individuen tot politieke personen.[10] Zonder school zouden er geen natiestaten bestaan zoals we die in West-Europa kennen en het ligt dus in de rede dat de strijd over de zeggenschap over de organisatie en de inhoud van het onderwijs een strijd is die volledig is vervlochten met de geschiedenis van de West-Europese natiestaten, ook in Nederland.[11]

In dit artikel staat deze onderwijsdiscussie centraal.[12] De huidige discussies over islamitische scholen laten zien dat een veel fundamenteler debat in gang is gezet over het veranderende karakter van de Nederlandse natie. De eisen die islamitische politieke actoren momenteel stellen en de ontwikkelingen die daarin plaatsvinden, laten zien dat het hier niet gaat om een achterhoedegevecht in de samenleving. De stelling die ik zal uitwerken is dat 'de nieuwe schoolstrijd' begrepen moet worden als een onderdeel van de strijd van moslims voor een gelijkwaardige plaats in de Nederlandse samenleving. Daarmee dringen niet alleen de parallellen met de strijd van religieuze actoren in de negentiende eeuw zich op, die strijd heeft daardoor ook alles te maken met het continue proces van natievorming. Dat maakt een historische vergelijking dus ook relevant. Een systematische vergelijking van de nieuwe schoolstrijd met die in de negentiende eeuw leert dat er niet alleen opmerkelijke parallellen bestaan in het verloop ervan, maar vooral ook in de beeldvorming en stigmatisering van buitenstaanders. Katholieken werden evenzeer en met vergelijkbare argumenten buitengesloten als moslims nu.[13] De veelgehoorde stelling dat we in het geval van de islam te maken hebben met een fundamenteel andere cultuur en religie moet derhalve sterk in twijfel worden getrokken. De perceptie op culturele verschillen en culturele afstand is zoals altijd relatief en contextueel. Voorts wordt duidelijk dat zowel in de schoolstrijd zoals die zich aan het eind van de negentiende eeuw in Nederland voltrok, als in de huidige controverse over islamitische scholen de terugkerende grondvraag is in hoeverre dit type scholen past in de dominante natiestaat-logica.

Moslims in Nederland

10 Anderson, *Imagined communities;* P. Bourdieu, J. Passeron, *Reproduction in education, society and culture* (Londen, 1995); P. Bourdieu, *La distinction. Critique sociale du jugement* (Parijs, 1979); E. Gellner, *Nations and nationalism* (Oxford, 1983); A. Smith, *Nations and nationalism in a global era* (Cambridge, 1995). Zo betoogt Smith dat: '... certainly, most governments since the end of the nineteenth century have seen it as one of their prime duties to establish, fund and increasingly direct a mass system of public education - compulsory, standardized, hierarchical, academy-supervised and diploma-conferring - in order to create [both] an efficient labor force and [a] loyal, homogeneous citizenry.' (91)

11 H. Knippenberg, 'National integration and growing ethnicity among Dutch roman catholics and protestants in the 19th and early 20th century', *The Netherlands' journal of social sciences,* XXXV (1999) i, 47; S. Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland* (Nijmegen, 1983) 136; M. Wintle, 'Natievorming, onderwijs en godsdienst in Nederland, 1850-1900', in: H. te Velde, H. Verhage, ed., *De eenheid en de delen. Zuilenvorming, onderwijs en natievorming in Nederland 1850-1900* (Amsterdam, 1996) 25.

12 De hier gepresenteerde gegevens zijn ontleend aan een onderzoeksproject dat momenteel wordt uitgevoerd aan de Erasmus Universiteit naar religieuze nieuwkomers in Frankrijk, Nederland en Turkije.

13 P. van Rooden, *Religieuze regimes* (Amsterdam, 1996).

Volgens het CBS wonen en werken er op het ogenblik zo'n 890.000 mensen met een

islamitische achtergrond in Nederland. Hoewel deze groei van betrekkelijk recente datum is, zijn de islam en zijn aanhangers voor de Nederlandse samenleving allerminst onbekenden. Al eeuwen geleden bezochten diplomaten en handelsreizigers uit de islamitische wereld Nederland. Al in de zeventiende eeuw had men zich in de Nederlanden een duidelijk beeld van de islamitische wereld gevormd.[14] Bovendien was Nederland lange tijd heer en meester in het volkrijkste islamitische land ter wereld, Indonesië. In die periode hebben zich natuurlijk moslims in Nederland gevestigd, maar pas in de loop van de twintigste eeuw krijgt hun aanwezigheid een meer massaal karakter als gevolg van de komst van uiteenlopende groepen immigranten. In het interbellum ging het nog om een handvol Indonesische studenten die kortstondig in het koloniale moederland verbleven, en er hun eigen instituties van de grond brachten. Na de Tweede Wereldoorlog vestigden zich nieuwe groepen islamitische immigranten in Nederland: een deel van de Molukse ex-KNIL-militairen die in 1951 naar Nederland kwamen, was moslim, en ook onder de vroege Surinaamse migranten in de jaren vijftig en zestig bevonden zich kleine aantallen hindoestaanse moslims. Het aantal moslims is evenwel pas na 1965 sterk gegroeid, vooral door de komst van steeds grotere aantallen buitenlandse arbeiders en hun gezinsleden uit Noord-Afrika en Turkije. Bedraagt het geschatte aantal moslims in 1970 nog zo'n 50.000, in 1975 is dat al circa 100.000 en in 1990 ongeveer 400.000. Binnen enkele decennia is de islam volgens deze schattingen de tweede godsdienst (of beter gezegd: de grootste niet-christelijke godsdienst) van Nederland geworden. Dat klinkt overigens spectaculairder dan het in werkelijkheid is. Van de genoemde 890.000 is vermoedelijk niet meer dan de helft in enigerlei zin praktiserend moslim.[15]

Meer echter dan aantallen is het vooral de toegenomen zichtbaarheid van de islam die tot de verbeelding spreekt en onder de rest van de bevolking uiteenlopende reacties teweeg brengt. Lange tijd realiseerden weinigen zich dat in het kielzog van de zogenaamde 'gastarbeiders' die hier vanaf de jaren zeventig aankwamen, en later de vluchtelingen, ook een nieuwe religie aandiende in Nederland, de islam. Landman traceert de eerste (formele) islamitische organisatie in 1932, toen Indonesiërs in Den Haag een islamitische vereniging oprichtten.[16] Nadien zijn heel wat andere islamitische instellingen verschenen. Aanvankelijk bleef dit geloof verstopt achter de muren van pensions en fabrieken. Alleen bij speciale gelegenheden zag de buitenwereld iets van dit nieuwe geloof. Zo werd aan het begin van de jaren zeventig tijdens de vastenmaand Ramadan niet zelden gebruik gemaakt van kerken of fabriekshallen om religieuze plichten te vervullen. De aanwezigheid van moslims liet de Nederlandse samenleving nagenoeg onberoerd. Binnen bedrijven werden weliswaar ruimtes ingericht zodat islamitische werknemers hun godsdienstige verplichtingen konden nakomen, daarbuiten was van de islam lange tijd weinig merkbaar. Eén en ander veranderde naarmate de aanwezigheid van 'gastarbeiders' meer het karakter kreeg van permanente vestiging

14 G.A. Wiegers, 'De Nederlanden en de islam in de 19e eeuw. Wisselwerking tussen cultuurcontact en beeldvorming?', in: W.A. Shadid, P.S. van Koningsveld, ed., *Religie, cultuur en minderheden* (Tilburg, 1999) 141-154.

15 SCP, *Secularisatie in Nederland, 1966-1991* (Rijswijk-Den Haag, 1994).

16 L. Landman, *Van mat tot minaret* (Amsterdam, 1992) 20 e.v.

en - mede door gezinshereniging - de omvang en samenstelling van hun groepen veranderden. Vanaf het eind van de jaren zeventig werd de opbouw van islamitische instituties manifest in de meer publieke sfeer. Maar uitgangspunt bleef de tijdelijkheid. Tot het begin van de jaren tachtig werd de aanwezigheid van moslims door de overheid beschouwd als een tijdelijke aangelegenheid waarvoor ook geen speciaal beleid hoefde te worden ontwikkeld, zeker niet op het gebied van religie en cultuur.[17] Die cultuur en religie werden beschouwd als de culturele bagage die moslims vanuit hun land van herkomst hadden meegenomen. Religieuze praktijken vonden plaats in de religieuze enclave die moslims vormden. Met hun terugkeer zou die enclave als vanzelf weer verdwijnen. Degenen die hier wel permanent zouden blijven, zouden volledig assimileren in de Nederlandse samenleving, een samenleving die zelf sinds de jaren zestig in een proces van ontkerkelijking was verwikkeld. Wellicht van groter belang was dat ook moslims zelf volstrekt niet van zins waren hun leven hier te slijten. De meeste arbeidsmigranten beschouwden hun verblijf als tijdelijk en voor zover er pogingen werden gedaan om religieuze voorzieningen van de grond te krijgen, was dit zeker niet ingegeven door de overweging zich hier definitief te vestigen. Daar kwam aan het eind van de jaren tachtig verandering in, toen zich een kentering voltrok in de toekomstvisie van veel migranten en in de aard van de institutionalisering.

Een belangrijke reden voor deze cesuur is de omslag in het denken onder jonge moslims over hun relatie tot Nederland. Jonge moslims, mannen zowel als vrouwen, realiseerden zich dat zij zich voor hun toekomst op Nederland moeten oriënteren. Zij wilden breken met de status van hun ouders als gastarbeiders die nooit echt deel van de samenleving hadden uitgemaakt. Terugkeer was en is voor de meesten geen aanvaardbaar alternatief meer. Maar dit impliceert dat zij ook gevoeliger zijn voor allerlei vormen van uitsluiting, stigmatisering en economische achterstelling. Zij zijn bereid daartegen de strijd aan te binden. Dat betekent ook dat zij van mening zijn dat islamitische organisaties zich op andere taken moeten richten en andere prioriteiten stellen dan tot nu toe. Voor de meeste ouderen zijn de organisaties stukjes land van herkomst, voor een groeiende groep jongeren moeten het organisaties worden van Nederlandse moslims.[18] Dat wil natuurlijk geenszins zeggen dat zij ook volledig op moeten gaan in de samenleving zoals vaak wordt verondersteld. Wel betekent het dat zij eisen aan de samenleving en politiek stellen die betrekking hebben op een structurele plaats in die samenleving.

Uit het voorgaande moet duidelijk worden dat we in feite pas vanaf het eind van de jaren tachtig van emancipatie onder moslims kunnen spreken. Tot ver in de jaren tachtig verwachtte het overgrote deel van de moslims niet veel meer van overheid en samenleving dan enige ruimte om het geloof te kunnen belijden.[19] In de loop van de

17 Het is daarom des te opmerkelijker dat de commissie Blok het integratiebeleid van de afgelopen dertig jaar in kaart heeft gebracht. Pas in de loop van de jaren tachtig is er namelijk sprake van enigszins samenhangend integratiebeleid.

18 T. Sunier, *Islam in beweging. Turkse jongeren en islamitische organisaties* (Amsterdam, 1996).

19 Over de motieven van moslims die buiten de zogenaamde Dar-al-Islam (gebied van de islam) leven, is veel geschreven met name door traditioneel georiënteerde islamologen. Dezen overbenadrukken niet zelden de rol van de normatieve islam van schriftgeleerden die voorschrijft dat een moslim gehouden is zoveel mogelijk in een islamitische omgeving te

jaren tachtig is de aandacht onder moslims verschoven van de opbouw van religieuze accommodatie naar kwesties die samenhangen met de plaats van moslims in de Nederlandse samenleving. Vanuit de geloofsgemeenschappen-in-wording komt steeds meer vraag om erkenning van de eigen cultuur en godsdienst. De nadruk komt steeds meer te liggen op kwesties van gelijkheid, in- en uitsluiting. Ook de diversiteit van issues neemt toe. Ging het aanvankelijk vooral om accommodatie, in de loop van de jaren tachtig en in de jaren negentig krijgen allerhande deelterreinen meer aandacht, zoals onderwijs, zorg en welzijn, politieke machtsvorming, maatschappelijke en juridische erkenning.

Welk traject moslims voor deze emancipatie voor ogen hebben, verschilt aanzienlijk. Het is een wijdverbreid misverstand dat moslims zonder uitzondering aansturen op de opbouw van een eigen zuil naar analogie van het stelsel dat zo kenmerkend was voor de Nederlandse politieke cultuur sinds de jaren twintig. Verzuiling is echter nog steeds het meest voor de hand liggende en meest ingeroepen sociaal-politieke jargon waarmee de institutionele dimensies van een geloofsgemeenschap in Nederland worden begrepen en beschreven. Zo verklaarde premier Balkenende in november 2003 dat een ‘islamitische zuil’ geen werkbare optie is voor de integratie van moslims. De ironie wil dat het idee van een islamitische zuil juist in CDA-kringen voor het eerst geopperd is. Vooraanstaande CDA'ers als Klop en Zijderveld hebben meerdere malen naar voren gebracht dat verzuiling ook voor moslims de meeste perspectieven biedt. Het zijn vooral de traditionele islamitische woordvoerders die nog heel sterk in termen van verzuiling denken, maar onder jonge leiders is dat idee in snel tempo aan het verdwijnen. Het idee dat moslims een dergelijk traject voor ogen zweeft, hangt ongetwijfeld ook samen met het feit dat het islamitisch onderwijs, in veler ogen de ultieme manifestatie van de verzuiling, een belangrijk strijdpunt tussen moslims en overheid vormt. Daarover verderop meer.

Als we bekijken waarover moslims collectieve actie voeren, eisen stellen en verlangens uiten dan ontvouwt zich een veelkleurig palet. Onderwijs is natuurlijk een voor de hand liggend thema, maar er is veel meer. Zo is het verkrijgen van gebedsruimte een zaak die de gemoederen nog steeds bezighoudt, niet in de laatste plaats omdat discussie over vorm en plaats van moskeeën consequenties heeft voor de inrichting van de openbare ruimte.[20] Ook begraafplaatsen, ritueel slachten, de positie van imams en veel andere zaken die direct van doen hebben met het leven volgens islamitische normen zijn van groot belang. Echter, in toenemende mate richt collectieve actie zich op zaken die veel minder direct in het oog springen, zoals belangenbehartiging, politieke representatie en vertegenwoordiging. In het algemeen zien we niet alleen dat de politieke agenda van moslimsorganisaties zich door de tijd heen ontwikkelt, er is bovendien sprake van aanzienlijke verschillen van inzicht onder moslims

leven. Dat kan in de praktijk betekenen dat sommige traditionele schriftgeleerden moslims sterk ontraden contacten te onderhouden met niet-moslims, bijvoorbeeld in hun woonwijk. Andere moslims vinden dit echter baarlijke nonsense. Het is niet alleen de plicht van moslims om zich heen te kijken, het maakt je ook sterker, zo betogen zij.

20 F. Lindo, *Heilige wijsheid in Amsterdam. Ayasofya, stadsdeel de Baarsjes en de strijd om het Rivaterrein* (Amsterdam, 1999).

over de vraag wat prioriteit heeft en in welke richting een en ander moet ontwikkelen. Moslims onderling zijn evengoed in een politieke controverse verwikkeld over de vraag wat hun positie in de samenleving dient te zijn. Om een idee te krijgen wat de politieke agenda van moslimorganisaties is, is een benadering die uitgaat van islamitische organisaties als belangenorganisaties vruchtbaarder dan een benadering die motieven vooral verbindt aan religieuze normen en voorschriften. Moslims organiseren zich niet omdat de islam dat voorschrijft, maar om bepaalde doelstellingen te verwezenlijken.[21] Zo is het oprichten van islamitische scholen geen islamitisch voorschrift, maar een doelstelling die is ontwikkeld onder heel specifieke omstandigheden. Een kwestie die rond islamitische scholen speelt, vindt men in Frankrijk eigenlijk niet omdat daar maar één type school bestaat.[22] De strijd om 'eigen' scholen is dan ook geen teken van falende integratie, maar een eis die juist samenhangt met een sterkere oriëntatie op de samenleving.

Een historische vergelijking tussen de schoolstrijd toen en nu is ook relevant omdat het ons iets leert over de parameters van het debat in Nederland. Welnu wanneer we kijken naar de inhoud van dat debat over de positie van migranten uit islamitische landen, wanneer we de probleemdefinities en het repertoire van argumenten analyseren, dan blijkt er een grote mate van continuïteit te bestaan tussen toen en nu. Het sleutelbegrip hier is politieke cultuur. In veel literatuur wordt het begrip 'politieke cultuur' primair opgevat als het dominante 'model' dat de relatie tussen burgers en staat regelt.[23] Politieke cultuur verwijst echter ook naar de politieke habitus en naar concrete situaties waarin het 'model' als politiek repertoire wordt ingeroepen. De eerder besproken verzuiling krijgt in feite vorm in de manier waarop politieke actoren het begrip inzetten in strijd en onderhandeling. Door deze strijd worden die politieke cultuur en de natiestaat in feite gereproduceerd, heronderhandeld en opnieuw gedefinieerd. Natievorming is dus in de eerste plaats de inzet èn de uitkomst van het politieke proces. Politieke cultuur voorziet politieke collectieve actoren van de argumenten, de politieke taal voor onderhandeling en strijd. De uitkomst van die strijd bepaalt de uitgangspunten voor de volgende fase van de onderhandeling. Dit impliceert dat het voor collectieve actoren van fundamenteel belang is dit politieke jargon grondig te beheersen teneinde het effectief te kunnen inzetten en zonodig te veranderen.[24] Met andere woorden, als we kijken naar de manier waarop islamitische belangengroepen te werk gaan, dan moet er reeds van een aanzienlijke en grondige integratie sprake zijn wil hun actie effectief zijn. Een recent voorbeeld moge dit verduidelijken. Tijdens een debat tussen een aantal leden van het CDA en vertegenwoordigers van islamitische organisaties, merkten de christen-democraten op dat 'bepaalde islamitische waarden' niet thuishoren 'in onze samenleving.' Een woordvoerder van de Arabisch Europese Liga (AEL),

21 J. Nielsen, *Muslims in Western Europe* (Edinburgh, 1992).
22 Er zijn in Frankrijk echter wel particuliere scholen op religieuze basis. Bovendien zijn er bepaalde delen van Frankrijk waar een minder strikt republikeins beleid wordt gevoerd.
23 R.P. Formisano, 'The concept of political culture', *Journal of interdisciplinary history*, XXXI (2001) iii.
24 Zie ook D. McAdam, e.a., *Dynamics of contention* (Cambridge, 2001).

een van de meest actieve islamitische organisaties van het moment, refereerde aan het adagium 'soevereiniteit in eigen kring' en herinnerde de CDA'ers aan deze eis die ongeveer 120 jaar geleden door de toenmalige gereformeerde politiek voorman Kuyper werd gebruikt om autonomie af te dwingen. De CDA-vertegenwoordiger bleef uiteraard zeer kritisch ten opzichte van de islam, maar begreep onmiddellijk de portee van deze uitspraak. Het is een typisch Nederlandse politieke eis die alleen begrepen kan worden in de concrete politiek-historische context waarin het begrip is opgekomen. De vertegenwoordiger van de AEL hoefde in elk geval in deze kringen niet uit te leggen wat hij bedoelde met 'soevereiniteit in eigen kring.' De verwarring die het optreden van de welbespraakte woordvoerders van de AEL niet zelden teweegbrengt bij menig politicus en journalist is vooral ingegeven door het feit dat die woordvoerders zich niet gedroegen als geborneerde zeloten die men gemakkelijk als irrelevant en 'onaangepast' ter zijde kon schuiven. De AEL eist een plaats op met Nederlandse retorische middelen, maar zonder de bereidheid zich te voegen en dat steekt.

McAdam en anderen betogen dat in het overgrote deel van de studies over natievorming politieke cultuur als vanzelfsprekend wordt aangenomen.[25] Er wordt nauwelijks gekeken hoe politieke cultuur tot stand komt en gereproduceerd wordt. De interactie tussen verschillende relevante actoren die een cruciale rol spelen in het tot stand komen van politieke, sociale en juridische arrangementen en regelingen wordt beschouwd als bijzaak. McAdam en anderen beschouwen situaties waar sprake is van politieke strijd en onderhandeling als historische episodes. Zij omschrijven dit als 'contentious politics':

> episodic, public, collective interaction among makers of claims and their objects when (a) at least one government is a claimant, an object of claims, or a party to the claims and (b) the claims would, if realized, affect the interest of at least one of the claimants.[26]

Een belangrijke conclusie die daaruit voorlopig te trekken valt, is dat het proces van integratie van de islam in de Nederlandse samenleving en met name de discussie daaromheen zeer complex is, vele facetten kent en alleen goed begrepen kan worden als we de onderwerpen (onderwijs, moskeevestiging, politieke vertegenwoordiging etc.) als arena's beschouwen met een eigen dynamiek, eigen actoren en eigen probleemdefinities.

Islamitisch onderwijs in Nederland

Het verschijnsel islamitische scholen is primair een Nederlands product en heeft geen enkele overeenkomst met scholen in islamitische landen, noch met islamitisch religieus onderwijs. Het is op zichzelf niet verwonderlijk dat de eerste islamitische scholen pas in het midden van de jaren tachtig opgericht werden. Het was de tijd

25 *Ibidem*.
26 *Ibidem*, 5.

waarin steeds meer moslims zich op gingen maken voor een permanent verblijf in Nederland.[27]

27 Overigens is een islamitische school niet voor elke moslimouder zo'n voor de hand liggende gedachte. Nog steeds geeft een meerderheid van de moslimouders er de voorkeur aan hun kind naar een ander type school te sturen, niet in de laatste plaats vanwege de negatieve berichtgeving over veel scholen.

Op dit moment zijn er 35 islamitische basisscholen in Nederland. In 2000 werd de eerste school voor voortgezet onderwijs in Rotterdam opgericht. Op dit moment zijn er twee. Er zijn diverse pogingen ondernomen tot de oprichting van een islamitische universiteit. Het gaat in dit geval dus om onderwijsinstellingen die aan alle eisen voldoen die de wet stelt ten aanzien van de oprichting van bijzondere scholen. In die zin verschillen islamitische scholen in formele zin niet van andere typen bijzondere scholen in Nederland.[28] De in de grondwet vastgelegde onderwijsvrijheid stipuleert dat kinderen mogen worden onderwezen op de wijze die in overeenstemming is met de levensbeschouwelijke overtuiging van de ouders.[29] In het geval van islamitische scholen gaat het om een islamitische 'entourage' in de school. Er wordt rekening gehouden met islamitische feestdagen, er is godsdienstles en er is ruimte voor een wat grotere nadruk op een 'islamitische interpretatie' in het lesprogramma.[30] Voor het overige functioneren islamitische scholen niet anders dan andere scholen. Het curriculum dient te voldoen aan de eisen die door de onderwijsinspectie worden opgelegd. In dat opzicht hebben scholen doorgaans weinig ruimte om hun curriculum zelf in te vullen.[31]

Hoewel ook andere landen in West-Europa een vorm van bijzonder onderwijs kennen, en hoewel in landen als Duitsland en Engeland godsdienstlessen op school verplicht zijn, is het bijzondere van het Nederlandse systeem de combinatie van onderwijsvrijheid zoals vastgelegd in artikel 23 van de Grondwet en de volledige financiële gelijkschakeling van bijzonder en openbaar onderwijs, vastgelegd in de wet op het basisonderwijs van 1920.[32] Nergens anders heeft de 'strijd' om het onderwijs zo lang

28 Artikel 23 van de Grondwet stelt dat onderwijs in Nederland vrij is. Dat wil zeggen dat verschillende levensbeschouwelijke groeperingen vrij zijn hun eigen school op te zetten, mits ze aan bepaalde voorwaarden voldoen. Het openbaar onderwijs dient neutraal te zijn, dat wil zeggen 'met respect voor godsdienst en levensbeschouwing.' Zie ook T. Sunier, A. Meyer, 'Religion', in: H. Vermeulen, ed., *Immigrant policy for a multicultural society. A comparative study of integration, language and religious policy in five Western European countries* (Brussel-Amsterdam, 1997).

29 P.W.C. Akkermans, 'De juridische vormgeving van de onderwijsverzuiling', in: A.B. Dijkstra, J. Dronkers, R. Hofman, ed., *Verzuiling in het onderwijs* (Groningen, 1997) 63; S. Karsten,'Verzuiling als sociaal en politiek verschijnsel', in: *Ibidem*; H. Knippenberg, *De financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs in 1920 en haar gevolgen op lokaal niveau* (Amsterdam, 1992); *Onderwijsraad richtingvrij en richtingbepalend* (Den Haag, 1996); F. van Schoten, H. Wansink, *Nieuwe schoolstrijd. Knelpunten en conflicten in de hedendaagse onderwijspolitiek* (Utrecht, 1984).

30 W.A.R. Shadid, S. van Koningsveld, 'Islamitische scholen. De verschillende scholen en hun achtergronden', *Samenwijs*, X (1992) v; J. Teunissen, 'Basisscholen op islamitische en hindoeïstische grondslag', *Migrantenstudies*, VI (1990) ii; G. Driessen, J. Bezemer, *Islamitisch basisonderwijs. Schipperen tussen identiteit en kwaliteit?* (Nijmegen, 1999); Inspectie van het onderwijs, *Islamitische basisscholen in Nederland. Inspectierapport 1999-2* (Den Haag, 1999).

31 H. Ganzeboom, M. Kalmijn, J.L. Peschar, 'Het Nederlandse stratificatiepatroon in internationaal perspectief', in: J. Dronkers, W.C. Ultee, ed., *Verschuivende ongelijkheid in Nederland* (Assen, 1995); Green, *Education and state formation*.

32 J. Dronkers, A.B. Dijkstra, R.H. Hofman, 'Waarom blijft onderwijsverzuiling bestaan?', in: Dijkstra, Dronkers, Hofman, *Verzuiling in het onderwijs* (Groningen, 1997) 14; Knippenberg, *De financiële gelijkstelling*.

geduurd en nergens anders is die strijd zo duidelijk verknoopt met het historische proces van natievorming en de emancipatie van religieuze groepen. In zekere zin dateert de onderwijsvrijheid al van de liberale grondwet van 1848 waarin godsdienstvrijheid werd vastgelegd. De grondwetswijziging van 1917 heeft die onderwijsvrijheid toegespitst op de ruimte die levensbeschouwelijke groepen hebben, terwijl de onderwijswetgeving van 1920 de actieve en ondersteunende rol daarin van de staat vastlegde. In wezen is het meer nog de rol van de staat bij het bijzonder onderwijs die in het huidige debat ter discussie staat, dan de onderwijsvrijheid zelf. Er bestaat de neiging het debat over islamitisch onderwijs vooral op te vatten als een verzuilingsdebat, als een debat dus dat betrekking heeft op de uitkomsten van de schoolstrijd, de tijd van de zogenaamde pacificatie. Om de inzet van de huidige 'schoolstrijd' te begrijpen ligt een vergelijking met de situatie aan het eind van de negentiende eeuw meer voor de hand, de periode dus vóór de pacificatie, de strijd die vooraf ging aan de verzuiling.

Al aan het begin van de jaren tachtig zijn in Nederland pogingen ondernomen tot het oprichten van een islamitische school. In de meeste gevallen verklaarden de initiatiefnemers dat zij ontevreden waren over het gebrek aan ruimte dat moslims kregen op openbare scholen om de kinderen iets van de achtergrond van hun geloof bij te brengen. Bijzondere scholen weigerden islamitische leerlingen niet op voorhand, maar waren ook niet blij met hun komst. Een van die initiatieven kwam tot stand door een merkwaardige coalitie van christenen, die in de 'strijd' van moslims voor eigen scholen een ondersteuning van het systeem zagen, moslims, en meer links georiënteerde aanhangers van een multicultureel arrangement die islamitische scholen beschouwden als een cultureel recht. De pogingen mislukten en strandden op allerlei bureaucratische procedures en voorschriften en een gebrek aan noodzakelijke kennis bij de initiatiefnemers. In het algemeen is de oprichting van een bijzondere school, zeker voor religieuze nieuwkomers, een complexe en langdurige aangelegenheid ondanks het formeel wettelijke recht op gesubsidieerd bijzonder onderwijs. Vanaf het moment dat de eerste initiatieven van moslims naar buiten kwamen, zijn islamitische scholen hoogst omstreden geweest. Ambtenaren en politici hebben niet zelden van alles in het werk gesteld om de oprichting te voorkomen.[33] Zeker in het begin haalde de kwestie de landelijke pers en werd het islamitisch onderwijs onderwerp van een nationaal debat.[34]

Zulke debatten worden in belangrijke mate beïnvloed door een aantal factoren. Om te beginnen de grondwettelijke bepalingen van vrijheid van godsdienst en de scheiding van kerk en staat. Ten tweede het grondwettelijke gelijkheidsbeginsel dat in feite vervat is in artikel 1 van de Grondwet. Bij de grondwetswijziging van 1983 is dat principe opnieuw geformuleerd.[35] Het gelijkheidsbeginsel dateert in feite al van 1848 maar

33 A. Meyer, 'Islam en onderwijs in Utrecht' (Doctoraalscriptie KUN; Nijmegen, 1993); J. Roosblad, 'Het politieke discours rond de vestiging van een dependance van een islamitische basisschool in Amsterdam' (Doctoraalscriptie VU; Amsterdam, 1991); J. Rath, e.a., *Nederland en zijn islam. Een ontzuilende samenleving reageert op het ontstaan van een geloofsgemeenschap* (Amsterdam, 1996); W.A.R. Shadid, S. van Koningsveld, *De mythe van het islamitisch gevaar. Hindernissen bij integratie* (Kampen, 1992).

34 Zie Rath, *Nederland en zijn islam*.

35 *Ibidem*.

werd in 1983 herbevestigd door het doorknippen van de zogenaamde 'zilveren koorde', de financiële band tussen Nederlandse staat en kerk. Een belangrijk element van dat gelijkheidsbeginsel is dat Nederland, anders dan België en Duitsland, het begrip erkenning formeel niet hanteert. Zo bestaat er in Duitsland een systeem van kerkelijke belasting dat weer gebaseerd is op een formele erkenning van kerkgenootschappen als publiekrechtelijke lichamen. In België is de islam in 1974 'erkend', hetgeen vooral samenhing met de toenmalige oliecrisis. Het betekent dat moslims in België beschikken over een zogenaamde 'executieve', een vertegenwoordigend lichaam. Hoewel de Nederlandse overheid (evenals de Franse) natuurlijk overleg pleegt met vertegenwoordigers van moslims, heeft dit overleg staatsrechtelijk een andere status dan het overleg tussen de Belgische overheid en de executieve. Door de herbevestiging van de scheiding van kerk en staat in 1983 kwam daarmee de islam dus strikt formeel op gelijke voet te staan met de Nederlandse Hervormde Kerk.[36] Zoals ik al eerder opmerkte moeten we voor een analyse van de huidige strijd eerder kijken naar de periode voorafgaande aan de verzuiling, maar in het debat speelt de verzuiling natuurlijk wel een belangrijke rol. De laatste en zeker niet minst belangrijke factor is het gegeven dat het overgrote deel van de moslims in Nederland een migrantenachtergrond heeft en dat de meeste moslims zich vooralsnog op de onderste treden van de maatschappelijke ladder bevinden. Hoewel het aantal hoog opgeleide moslims de afgelopen jaren heel snel is gestegen, worden moslims nog immer beschouwd als een etnisch gesegregeerde onderklasse. Moslims worden gezien als migranten met een 'integratieprobleem.' Dit heeft hen enerzijds bepaalde voordelen opgeleverd. Met name in de jaren tachtig konden op die gronden met kracht van argumenten voorzieningen worden afgedwongen. In de jaren negentig, toen de overheid, zoals we zagen, een ander beleid ging voeren, werkte het beeld van een groep in een achterstandpositie juist contraproductief in de discussie over islamitische scholen.

Bij de oprichting van de eerste islamitische basisscholen in Rotterdam en Eindhoven in 1988 laaide het publieke debat op. Aanvankelijk waren het vooral argumenten die van doen hadden met integratie en segregatie van migranten.[37] De discussie vond namelijk plaats in een tijd dat integratie hoog op de politieke agenda kwam te staan. Het beleid uit het begin van de jaren tachtig ondervond in die tijd van allerwegen zware kritiek. De oprichting van islamitische scholen zou de segregatie in het onderwijs alleen maar versterken. Men beschouwde het basisonderwijs als de enige plaats waar kinderen van verschillende achtergrond bij elkaar komen. Diegenen die de oprichting ondersteunden verwezen naar de mogelijk positieve effecten die dit type onderwijs voor kinderen kan hebben. 'Confessioneel onderwijs bevordert de emancipatie en de ontwikkeling van een positief zelfbeeld van de leerlingen. Om dit zelfbeeld te bevor-

36 Het zal duidelijk zijn dat dit gelijkheidsbeginsel in de praktijk natuurlijk niet bestaat, maar een belangrijk deel van de islamitische leiders en woordvoerders heeft vanaf het begin begrepen dat dit gelijkheidsbeginsel een belangrijk politiek middel kan vormen teneinde een plaats in de samenleving te verwerven.

37 Tijdens het raadsdebat in Eindhoven was dit het belangrijkste onderwerp. Zie ook P. Jager, 'Brandhout voor het hellevuur', *Onderwijsblad* (2 januari 1999); W. Jansen Heijtmajer, 'De affectieve school', *Samenwijs*, X (februari 1992) ii, 272-286.

deren is het soms noodzakelijk korte tijd in relatief isolement onderwijs te genieten.'[38] Alhoewel ook in regeringskringen de vrees bestond van segregatie herbevestigde het ministerie van onderwijs overigens zijn standpunt inzake de verzuiling van het onderwijs en artikel 23 van de Grondwet.[39] Het was snel duidelijk dat er geen enkele wettelijke basis bestond om islamitische scholen te verbieden, daarvoor was de rechtsgelijkheid een te hoog goed.

In de jaren negentig vond een verschuiving in de argumenten plaats. Steeds meer ging het nu om de inhoud van islamitisch onderwijs. Wat werd er onderwezen op die scholen en in hoeverre kon de overheid daar invloed op uitoefenen? Dit had in belangrijke mate van doen met de veranderende verhoudingen tussen het Westen en de islamitische wereld. De Rushdie-affaire en de Tweede Golfoorlog waren daar ongetwijfeld debet aan. Maar bovendien bleek steeds vaker dat het niet meer ging om louter culturele verschillen tussen migranten en niet-migranten, maar om de inhoud van de religieuze boodschap. Meer en meer werd de islam als waarden- en normenstelsel een maatstaf waarmee de mate van integratie werd beoordeeld. Wie zich strikt aan de leer hield, had de meeste integratieproblemen. Impliciet werd (en wordt nog steeds) dus aangenomen dat migranten met een islamitische achtergrond het slechtst integreren.[40] Deze 'islamisering van het debat' vond al plaats in de jaren tachtig maar werd door genoemde internationale ontwikkelingen alleen maar scherper. Islamitische scholen zouden leerlingen aansporen hun contacten met de samenleving tot een minimum te beperken. Deze scholen zouden de spanningen tussen volgelingen van verschillende religies alleen maar groter maken. Het was vooral de Turkse en Marokkaanse seculiere elite die hierin het voortouw nam.[41] Een beetje terzijde van deze discussie kon men in conservatief christelijke kringen het argument horen dat de verzuiling niet voor niet-christenen, wellicht hoogstens voor joden bedoeld was.[42] Het gros van de christen-democraten was echter de mening toegedaan dat artikel 23 alle religies betreft. Vanouds heeft men in deze kringen het gelijkheidsargument altijd zwaar laten wegen. In seculier Nederland was natuurlijk de angst voor fundamentalistische tendensen op islamitische scholen een bron van zorg.[43] Sleutelbegrippen waren geweld, fundamentalisme, intolerantie, religieuze spanningen, verborgen agenda's en oriëntatie op de islamitische wereld.

Het ligt voor de hand dat dit type argumentatie de laatste jaren aan invloed heeft gewonnen. Ook de AIVD bemoeit zich momenteel met de gang van zaken op isla-

38 W.A. Shadid, P.S. van Koningsveld, 'Integratie of verzuiling. Islamitisch godsdienstonderwijs of een eigen bijzondere school', *Samenwijs*, VIII (1988) vi, 213-215.

39 Dit was in een tijd dat het CDA in de regering zat. Ministerie van onderwijs, 'Stichting van basisscholen op hindoistische of islamitische grondslag (Beleidsnotitie)', *TK1988-1989*, 21110, no. 1-2.

40 J. Rath, T. Sunier, 'Angst voor de islam in Nederland?', *Kritiek. Jaarboek voor socialistische discussie en analyse* (1993-1994); Sunier, *Islam in beweging*.

41 Zie bijvoorbeeld R. Kabdan, 'Op weg naar maatschappelijke spanningen op religieuze gronden', *Tijdschrift voor onderwijs en opvoeding* (1992) v, 4-6.

42 Rath, *Nederland en zijn islam*, 57.

43 J. van Casteren, P. Vermaas, 'Een fundamenteel gesprek', De *Groene Amsterdammer*, CXXIV (2000) vii; Jager, 'Brandhout voor het hellevuur'; Kabdan, 'Op weg naar maatschappelijke spanningen op religieuze gronden'.

mitische scholen. Er is een groeiende bereidheid in de samenleving en de politiek om islamitische scholen intensiever te monitoren. Nieuw is ook dat onder het conservatisme van Balkenende en Donner nu ook in brede CDA-kringen de wens groeit om voor islamitische scholen andere maatstaven aan te leggen. Dit gebeurt weliswaar nog in bedekte termen, maar de geest is uit de fles. In liberale kringen gaan steeds meer stemmen op om alle bijzondere scholen strenger te controleren, met name waar het godsdienstonderwijs betreft. Ook wil men de oprichting van nieuwe scholen aan strengere eisen onderwerpen. De vraag is echter of het creëren van een uitzonderingspositie voor islamitische scholen een structurele beleidsverandering zou kunnen worden. Morrelen aan het gelijkheidsbeginsel lijkt in Nederland vooralsnog een brug te ver. De huidige discussie over islamitische scholen laat dan ook zien dat de overheid en de politiek juist verwoede pogingen doen de kwestie te 'migrantiseren' en het voor te stellen als een integratie- en segregatieprobleem. Dat is logisch vanuit de optiek van zowel voor-, als tegenstanders van het verzuilde onderwijsstelsel. Voorstanders willen 'hun' systeem zoveel mogelijk uit de wind houden van de tegenstanders die in de huidige discussie natuurlijk een welkome aanleiding vinden de verzuiling in het onderwijs andermaal aan de kaak te stellen.

De schoolstrijd in de negentiende eeuw

Het is duidelijk dat een vergelijking tussen de huidige schoolstrijd en die van 130 jaar geleden met de grootste voorzichtigheid moet geschieden en dat de geschiedenis zich niet herhaalt. De Nederlandse samenleving van het midden van de negentiende eeuw is natuurlijk een fundamenteel andere dan die van nu. Om te beginnen was er geen democratisch stelsel zoals we dat nu kennen. Besluitvorming was een zaak van een elite. Met betrekking tot onderwijs kwamen moslims na de Tweede Wereldoorlog terecht in een volledig geprofessionaliseerd en gebureaucratiseerd systeem, met in zekere zin een voorgeschreven curriculum en een leger van controlerende instanties waarin nauwelijks plaats is voor autonomie. In de negentiende eeuw bestond geen leerplicht (die kwam in 1900). En hoewel de staat zich al vanaf het eind van de achttiende eeuw met het onderwijs bezighield, had het nog lang niet de betekenis die het later zou krijgen.[44] Ondanks deze en andere fundamentele verschillen, zien we een aantal opmerkelijke overeenkomsten. De belangrijkste is wel dat zowel in de negentiende eeuw als nu onderwijs een sterk gepolitiseerde zaak werd. Voorstanders van eigen scholen organiseerden zich in politieke comités en organisaties. Het werden politieke actoren. Ook de argumenten die naar voren werden gebracht en de strategieën die werden gebruikt vertonen opmerkelijke overeenkomsten. Alleen al het feit dat in de huidige discussies over islamitisch onderwijs door alle partijen expliciet naar

44 Weber heeft in zijn magistrale werk over de eenwording van Frankrijk gewezen op het feit dat de toenemende betekenis van het onderwijs voor staatsvorming parallel liep met de centralisering van de staat (E. Weber, *Peasants into Frenchmen. The modernization of rural France, 1870-1914* (Stanford, 1977)). Knippenberg en De Pater komen tot een vergelijkbare vaststelling voor Nederland (H. Knippenberg, B. de Pater, *De eenwording van Nederland* (Nijmegen, 1988)).

de geschiedenis wordt verwezen, en belangrijker nog, dat het repertoire van argumenten

vaak rechtstreeks is ontleend aan het verleden, maakt een vergelijking interessant. In plaats van de oprichting van islamitische scholen te beschouwen als een relatief geïsoleerd fenomeen dat samenhangt met de naoorlogse migratie, is het alleszins logisch de huidige situatie te beschouwen als een fase in een ononderbroken proces van strijd over de inrichting van het onderwijs en de opbouw van de natiestaat. In beide gevallen gaat het om een strijd om de natiestaat en om de emancipatie van religieuze groepen.

De strijd om het onderwijs in de negentiende eeuw kan ruwweg verdeeld worden in vier fases. In elk van deze fases was de strijd toegespitst op een specifieke kwestie en in elk van die fases zien we andere actoren en andere relaties tussen die actoren. De feitelijke schoolstrijd ontbrandde pas toen de nieuwe wet op het lager onderwijs onder het kabinet Kappeyne van de Coppello in 1878 tot stand kwam,[45] maar de prelude tot die schoolstrijd begint bijna honderd jaar daarvoor in de tijd van de Franse overheersing van de Lage Landen (België en Nederland) tussen 1795 en 1814. Ik noem dat de eerste fase. Het was de periode waarin de eerste stappen werden gezet in het proces van nationale eenwording en centralisatie van de staatsmacht. Een zeer essentieel aspect van die centralisatie was de grotere greep van de staat op het onderwijs.[46] Om de veranderingen te begrijpen die na 1795 plaatsvonden, moet iets meer gezegd worden over de situatie die daaraan vooraf ging. Nederland vormde om te beginnen nog lang geen eenheid. Communicatie en infrastructuur waren nauwelijks ontwikkeld.[47] Het noordelijk deel was overwegend protestants en het zuidelijk deel (België en delen van Zuid-Nederland) was katholiek. Tijdens de periode van de Republiek had de Gereformeerde Kerk een dominante positie. Katholieken en protestantse dissenters vormden minderheden met zeer weinig rechten. Zo waren zij niet vrij diensten in de openbaarheid te houden en waren zij formeel uitgesloten van overheidsambten.[48]

Na de Bataafse Revolutie veranderde dit radicaal. Een van de eerste maatregelen die werden genomen was de scheiding van kerk en staat in 1796. Desalniettemin had de revolutie in Nederland een protestantse ondertoon. Hoewel een aantal belangrijke maatregelen regelrecht uit Frankrijk was overgenomen, was hier nauwelijks sprake van een 'anti-godsdienststrijd'. De Franse Revolutie was primair gericht tegen de almacht van de adel en de katholieke kerk. Van een dergelijke situatie was in de Nederlanden geen sprake. De Bataafse Revolutie is dan ook wel omschreven als de typisch Nederlandse versie van de Verlichting.[49] Terwijl de rol van de heersende kerk in het openbare leven formeel was uitgespeeld, leidde dit niet tot een volledige uitbanning van de kerken uit de publieke sfeer, maar vond in Nederland een soort taakverdeling plaats tussen kerk en staat. De scheiding was erin gelegen dat de staat alleen individuen

45 R.W. Feikema, *De totstandkoming van de schoolwet van Kappeyne* (Amsterdam, 1929); Knippenberg, 'National integration'.
46 Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat*.
47 Knippenberg, De Pater, *De eenwording van Nederland*.
48 De status van publieke kerk die de Gereformeerde Kerk in de Republiek had, impliceerde dat alleen zij gerechtigd was diensten en publieke functies uit te voeren. Leden van de kerk hadden een gepriviligeerde positie en een betere toegang tot staatsinstellingen (Van Rooden, *Religieuze regimes*, 20-27).
49 Van Rooden, *Religieuze regimes, 27.*

- burgers - erkende en geen religieuze groepen. Lidmaatschap van een kerk was geen criterium meer voor het genieten van burgerschapsrechten. Alle burgers hadden nu dezelfde status. De kerk speelde geen rol meer in staatsaangelegenheden, maar was des te belangrijker waar het ging om zorg en welzijn. Kerken werden belangrijke 'spelers' in het maatschappelijk middenveld. Het was in deze periode dat de eerste wetten op het basisonderwijs van kracht werden. Onderwijs werd een zaak van nationaal belang. In de onderwijswet van 1806 stond vermeld dat het basisonderwijs een taak van de staat was en dat deze verantwoordelijk was voor de organisatie en de kwaliteit ervan. Van nu af heette het dan ook openbaar onderwijs. Een van de belangrijke aspecten van deze nieuwe situatie was de dominante positie van het publieke onderwijs ten opzichte van allerlei vormen van confessioneel onderwijs, georganiseerd door met name kerkelijke instanties. Overigens waren het de kerken die al in de achttiende eeuw het onderwijs als een van hun principiële taken rekenden. De wet van 1806 stipuleerde dat deze scholen voortaan alleen met toestemming van de staat konden opereren. Vaak kwam die toestemming er niet.[50]

Er was, met andere woorden, geen vrijheid van onderwijs. Beter gezegd, de staat ontnam de traditionele leveranciers van onderwijs hun taak en dit werd de eerste politieke onderwijskwestie in Nederland. Hervormden en katholieken protesteerden tegen de wet van 1806 maar met uiteenlopende motieven. De hervormden stelden dat het 'algemeen christelijke' karakter van het openbare onderwijs simpelweg niet christelijk genoeg was. Reeds toen al stelden zij een vorm van 'verzuiling' voor, namelijk zo dat elk van de denominaties zeggenschap kreeg over het 'eigen' onderwijs. De katholieken hadden een andere visie op het onderwijs, een visie die door de hervormden werd afgewezen. Het 'algemeen christelijke karakter' van het onderwijs was niet in hun belang aangezien 'algemeen christelijk' de facto hervormd betekende. Zij wilden volledige neutraliteit in het openbare onderwijs en een volledige vrijheid van onderwijs. Terwijl protestanten een duidelijke rol voor de staat zagen weggelegd in het handhaven van het christelijke karakter van het onderwijs, wilden de katholieken juist geen staatsbemoeienis.[51]

De liberalen/republikeinen hanteerden het gelijkheidsbeginsel met betrekking tot het onderwijs. Dat wilde zeggen dat zij een onderwijssysteem wilden hebben dat voor iedereen gelijk was. Een dergelijk systeem moest ertoe dienen om leerlingen tot burgers op te voeden en hen burgerlijke rechten en plichten bij te brengen. Voor protestanten was het onderwijs ook gerelateerd aan de natie, maar op een totaal andere manier. De hervormden beschouwden zichzelf als het hart van de Nederlandse natie, als diegenen die de opstand tegen de Spanjaarden in de tweede helft van de zestiende eeuw waren begonnen. Dit was de periode waarin volgens de protestantse geschiedopvatting de Nederlandse natie was geboren.[52] Op grond van deze redenering be-

50 Feikema, *De totstandkoming van de schoolwet van Kappeyne.*

51 P. Raedts, 'Tussen Rome en Den Haag. De integratie van Nederlandse katholieken in kerk en staat', in: H. te Velde, H. Verhage, ed., *De eenheid en de delen. Zuilenvorming, onderwijs en natievorming in Nederland 1850-1900* (Amsterdam, 1996) 34.

52 Zelfs in het midden van de negentiende eeuw nog beschouwden de Nederlands hervormden zich als het Tweede Uitverkoren Volk (Knippenberg, 'National integration', 41).

schouwden de hervormde elites hun onderwijs als het enige juiste nationale onderwijs. Nu zij inzagen dat hun positie na de revolutie ernstig verzwakt was, streefden zij naar het maximum haalbare: een schoolsysteem dat de religieuze diversiteit in de samenleving weerspiegelde. Hun houding was over het geheel genomen sterk defensief en protectionistisch: onderwijs moest christelijk blijven. Over de relatie tot de Nederlandse natie hadden zij geen uitgesproken opvattingen. Onderwijs moest een zaak van de kerk blijven zoals het dat altijd al was geweest. Maar aangezien er op dat moment nog geen leerplicht bestond, was het verzet niet erg hevig. Samenvattend liep de belangrijkste politieke scheidslijn ten aanzien van het onderwijs in die tijd tussen liberalen enerzijds en confessionelen anderzijds. Het was echter nauwelijks een zaak die nationale betekenis had en voor- en tegenstanders bestreden elkaar uitsluitend via de pers.

Het begin van de tweede fase wordt gemarkeerd door de invoering van de liberale grondwet van 1848 en eindigde met de invoering van de wet op het basisonderwijs van 1878. De liberale grondwet van 1848 wordt doorgaans beschouwd als een keerpunt in de geschiedenis van de Nederlandse natievorming.[53] In de jaren direct daaraan voorafgaand vonden al belangrijke ontwikkelingen plaats, zoals het eind van de door de Fransen gedomineerde politieke orde. In 1814 werd het Koninkrijk der Nederlanden gesticht onder de Oranjes. De snelle economische ontwikkelingen die in die periode plaatsvonden, maakten gedegen onderwijs steeds meer noodzakelijk teneinde analfabetisme te bestrijden en mensen beter voor de veranderende arbeidsmarkt te kwalificeren. Maar er was ook een meer pedagogisch argument. Onderwijs had ook de functie leegloperij en criminaliteit te voorkomen. In elk geval steeg in die jaren de aandacht voor het onderwijs en werd de vraag wie controle over de inhoud van dat onderwijs kreeg dringender. Ondanks dat gingen met name de protestanten door met het opbouwen van hun eigen onderwijs-infrastructuur.

De invoering van de liberale grondwet in 1848 waarin onderwijsvrijheid een prominente plaats kreeg, zette een aantal cruciale ontwikkelingen in gang die weer tot gevolg hadden dat de principiële actoren in de strijd een wezenlijk andere positie kregen. Hoewel de architecten van de nieuwe grondwet, Thorbecke voorop, de liberale grondbeginselen hoog in hun vaandel hadden, was er juist ook in liberale kringen grote twijfel over die vrijheid. Men vreesde dat wanneer de staat geen controle had op het onderwijs, de belangrijkste doelstelling van dat onderwijs, namelijk het bijbrengen van burgerlijke waarden, in gevaar zou komen.[54] Het waren vooral de protestanten die zich sterk maakten voor onderwijsvrijheid in de letterlijke zin van het woord. Geen overheidsbemoeienis dus.[55] Om wildgroei van confessionele scholen tegen te

53 Een van de centrale elementen in deze nieuwe grondwet was de religieuze gelijkstelling. De staat had vanaf dan geen formele relatie meer met welke godsdienst dan ook. Deze neutraliteit werd in 1983 nieuw leven ingeblazen met de herziening van de grondwet. Erkenning van religie (zoals in Duitsland en België) is in Nederland formeel een onbestaand concept sinds 1848. Dit impliceert dus dat christendom en islam formeel voor de wet gelijk zijn.

54 Dit is precies het argument dat ook nu tegen islamitische scholen wordt gebruikt. In beide gevallen zouden die scholen het gelijkheidsbeginsel in onderwijskundige zin in gevaar brengen.

55 Feikema, *De totstandkoming van de schoolwet van Kappeyne*, 7; Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat:* M. Wintle, 'Natievorming, onderwijs en godsdienst in Nederland, 1850-1900'.

gaan, bepaalde de liberale regering dat er overal in het land openbare scholen opgezet moesten worden.[56] Op dat moment zette dit beleid nog nauwelijks zoden aan de dijk.

De onderwijsvrijheid was vooralsnog een overwinning voor protestantse en katholieke (lees: voor de kerkelijke) leiders. Dezen legden in de jaren na 1848 een grote activiteit aan de dag op organisatorisch en institutioneel gebied. Op lokaal niveau werden met name door protestanten zogenaamde *grassroot level* organisaties opgezet, een soort belangenorganisaties die het onderwijsbeleid moesten uitdragen en verdedigen. Onder de Amsterdamse predikant Abraham Kuyper, die in 1876 politiek leider werd van de orthodox-protestanten die zich in 1886 als gereformeerden zouden afscheiden van de Nederlandse Hervormde Kerk, kreeg deze politisering een sterke impuls. Onder zijn leiding werd in 1878 de eerste politieke partij in Nederland opgericht, de Antirevolutionaire Partij (ARP).

Onder de katholieken vonden ook belangrijke ontwikkelingen plaats. Tot aan de jaren vijftig van de negentiende eeuw was de katholieke kerk vrijwel geheel lokaal georganiseerd. Bij ontstentenis van een bisschoppelijke hiërarchie en daarmee van directe controle vanuit Rome sinds de zeventiende eeuw hadden lokale parochies, net als de protestantse gemeenten, grote autonomie. Hierdoor was er sprake van een sterke band tussen kerkleiders en kerkgangers. De keerzijde was dat de katholieke kerken door hun zwakke maatschappelijke positie gemarginaliseerd en gefragmenteerd waren. Ook katholieken waren van mening dat onderwijs een zaak van de kerk was en de onderwijswet van 1806 beschouwden zij als een inbreuk op dat principe. Onderwijs was een zaak die in laatste instantie Rome aanging. De relatie van de katholieke kerk ten opzichte van de Nederlandse natiestaat was fundamenteel anders dan die van protestanten en liberalen. Katholieken konden geen claim leggen op de (mythische) banden met de Nederlandse 'verbeelde gemeenschap.'[57] In feite werden zij eerder als 'vijanden' van de Nederlandse natie beschouwd. Tijdens de Opstand in de zestiende eeuw tegen de Spanjaarden golden de katholieken immers als Spaanse bondgenoten. De voortdurende loyaliteit jegens Rome (een buitenlandse mogendheid) en de afscheiding van België in 1830 maakten de katholieken tot een 'verdacht' deel van de bevolking. De apotheose kwam in 1853 toen de bisschoppelijke hiërarchie na vele eeuwen werd hersteld. Nederland werd weer een kerkprovincie. Dit was min of meer een uitvloeisel van de godsdienstvrijheid die katholieken sinds 1848 genoten. Deze ontwikkelingen waren de aanleiding voor massaprotest door protestanten, de zogenoemde Aprilbeweging.[58] De protestanten beschouwden de invloed van de paus via de bisschoppen op de Nederlandse katholieken als een regelrechte buitenlandse inmenging. De spanning nam nog toe toen de paus in 1864 de encycliek *Quanta Cura* uitbracht die de zogenoemde 'Syllabus Errorum' bevatte. Daarin veroordeelde de paus de liberale grondwet van 1848 als een gevaarlijke ontwikkeling die schadelijk

56 Knippenberg, *De financiële gelijkstelling*, 8-9.
57 Vgl. Anderson, *Imagine communities*.
58 A.J. Bronkhorst, *Rondom 1853. De invoering der rooms-katholieke hiërarchie. De Aprilbeweging* (Den Haag, 1953).

voor de kerk was. De paus riep de gelovigen op zich tegen deze grondwet te verzetten.[59] Katholieken werden door veel protestanten (maar ook liberalen) beschouwd als een 'vijfde colonne'. Niet alle katholieken waren overigens gelukkig met de encycliek en de dictaten uit Rome. Een deel van de katholieke kerken was in de loop der jaren een eigen koers gaan varen, los van Rome. Velen zaten niet te wachten op pauselijke controle op hun doen en laten via een afgezant van de bisschop die nu hun vergaderingen moest bij wonen. Zij waren van mening dat deze gezanten geen enkel inzicht hadden in de lokale omstandigheden en dus ook geen beslissingen konden nemen. De politiek leider van de katholieken, Alberdingk Thijm, moest omzichtig tussen deze fracties navigeren teneinde geen breuken te veroorzaken.[60]

In de tweede fase van de schoolstrijd werd onderwijs steeds meer een zaak van nationaal belang, niet alleen omdat grotere delen van de bevolking ermee van doen kregen, maar ook omdat de strijd om onderwijs steeds meer een strijd werd over de vraag hoe de Nederlandse natie gedefinieerd moest worden. Als gevolg daarvan nam de heftigheid van het debat ook toe en sommigen vreesden zelfs dat het land verder uiteen zou vallen.

Al direct na de invoering van de nieuwe grondwet in 1848 brandde de strijd los tussen liberalen onder leiding van Thorbecke en antirevolutionairen onder leiding van Groen van Prinsterer. Inzet van het debat was de (mate van) vrijheid van onderwijs en de vraag wat de rol van de staat diende te zijn. De controverse beleefde zijn voorlopig hoogtepunt met de invoering van de schoolwet van 1857.[61] Tot in de jaren zeventig speelde de staat overigens nog steeds geen erg grote rol in het onderwijsdebat. Dat veranderde echter onder het liberale kabinet van Kappeyne van de Coppello dat in 1877 aantrad. Onder zijn leiding werd in 1878 een nieuwe onderwijswet aangenomen. Daarmee begon de laatste fase van de schoolstrijd en deze kwam pas in 1917 tot een eind toen confessionele scholen financieel gelijk werden gesteld aan openbare. Het was in deze fase dat de onderwijsstrijd in feite het decor werd waartegen zich een religieuze emancipatiestrijd ontvouwde. We moeten ons realiseren dat pas aan het eind van de negentiende eeuw zich zoiets ontwikkelde als een religieus-politiek groepsbewustzijn onder katholieken en gereformeerden, zij zich beiden emancipeerden van het door hervormden gedomineerde 'protestantse vaderland.' Knippenberg spreekt in dit verband zelfs van een soort religieuze etnisering.[62] De wet van 1878 week inhoudelijk niet eens zoveel af van eerdere onderwijs wetgeving. Het ging vooral om de

59 De spanningen liepen zo hoog op dat sommige katholieken besloten hun gezin ergens onder te brengen om die tegen woedende menigten te beschermen. Katholieken werden gezien als de principiële vijanden van de natie (A. de Bruin, 'Antipapisme bij protestanten in de negentiende eeuw. Een proeve', in: H. Righart, ed., *De zachte kant van de politiek. Opstellen over politieke cultuur* (Den Haag, 1990) 71-72). Na 1853 bleken katholieken op verschillende plaatsen te zijn ontslagen. Een verslaggever van een landelijke krant vond dat niet onterecht: '...Ze horen hier ook niet in een vrije protestantse natie. Laat de grond onder hun voeten branden' (geciteerd in Bronkhorst, *Rondom 1853*, 67). Zie ook Raedts, 'Tussen Rome en Den Haag', 37).

60 Bronkhorst, *Rondom 1853*, 79-88.

61 I. de Haan, *Het beginsel van leven en wasdom. De constitutie van de Nederlandse politiek in de negentiende eeuw* (Amsterdam, 2003).

62 Knippenberg, 'National integration', 38.

kwaliteit van het onderwijs.[63] Het grote verschil was dat gereformeerden en katholieken inmiddels sterk gepolitiseerd waren en over betere organisatorische middelen beschikten om de strijd aan te binden. Gereformeerde, maar vooral katholieke leiders hadden zich gaandeweg ontwikkeld van defensieve naar binnen gekeerde voorgangers tot politieke actoren met een nationale politieke agenda, die in hoge mate het politieke landschap in Nederland mede ging bepalen. Anderzijds concentreerde Kappeyne zich, meer dan zijn voorgangers op de plaats van religie in de samenleving. In dat opzicht leek hij op zijn Franse ambtgenoot Jules Ferry. Onder leiding van Kappeyne ontwikkelde het liberalisme zich van een legalistisch principe tot een politieke ideologie. Voor hem was openbaar onderwijs het middel om de invloed van de kerk op de samenleving terug te dringen. Openbaar onderwijs moest seculier en gecontroleerd zijn en door de overheid bekostigd. Het was deze 'ongelijke' behandeling van confessioneel en openbaar onderwijs die katholieken en gereformeerden geleidelijk bij elkaar bracht. Het volkspetitionnement, een initiatief van Kuyper, eiste een financiële gelijkstelling van alle soorten onderwijs. De petitie werd door katholieken en protestanten ondertekend.[64]

Aan het begin van de twintigste eeuw tekende zich geleidelijk een consensus af over het idee dat religieuze diversiteit op een of andere manier aan de basis moest staan van het toekomstige politieke arrangement. De partijen waren ongeveer even sterk en van een duidelijke overwinning van een van die partijen kon geen sprake zijn. Dit is een van de fundamentele verschillen met de situatie in Frankrijk, waar in die tijd een grote politieke meerderheid was. Ondertussen onderschreven alle partijen dat gemeenschappelijke doel en deden het voorkomen of zij hier altijd naar hadden gestreefd.[65] Zo kreeg de gedachte vorm dat religieuze ideologie onlosmakelijk verbonden is met natievorming in Nederland, maar dat het tegelijk onmogelijk is dat één partij de andere overheerst. Het was deze politieke balans die aan de basis ligt van de Nederlandse mythe omtrent tolerantie, overleg en compromis: het poldermodel.[66] Dit is ook wat Walzer omschrijft als *consociationalism*, een begrip dat hij ontleent aan Lijpharts pacificatie these.[67] De staat moet zich neutraal opstellen in zo'n situatie, meer als procesbewaker dan als deelnemer.[68]

Ondanks deze groeiende consensus bleef er nog een aantal noten te kraken wat het onderwijs betreft en bleven de partijen elkaar heftig bestrijden. Het is in deze tijd dat een discussie op gang komt over wat tegenwoordig de publieke ruimte wordt genoemd. In gereformeerde kringen wordt het begrip 'soevereiniteit in eigen kring' geïntroduceerd dat juist de privé-ruimte afbakent. Onderwijs moet volgens die gedachte een verlengstuk zijn van het ouderlijk milieu. Daarin verschilden confessionelen dus fun-

63 Feikema, *De totstandkoming van de schoolwet van Kappeyne*.
64 H. te Velde, 'Van grondwet tot grondwet. Oefenen met parlement, partij en schaalvergroting, 1848-1917', in: R. Aerts, e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen, 1999).
65 Raedts, 'Tussen Rome en Den Haag', 39.
66 Zie Schiffauer, Sunier, 'Representing the nation in history books'.
67 M. Walzer, *On toleration* (New Haven, 1997) 35.
68 Nog steeds is er discussie over het begrip neutraliteit. Sommigen beschouwen het als het buitenhouden van religie uit de publieke sfeer, anderen zien het juist als de volledige gelijkschakeling van elke religie.

damenteel van opvatting met de liberalen. Belangrijk is echter dat de gereformeerden het idee van 'volksdelen' verder vorm gaven. Nederland bestond vanouds uit verschillende confessionele delen die elk hun eigen verantwoordelijkheid ten opzichte van de natie hadden. Hier werd de kiem gelegd voor de latere verzuiling.

Het was de introductie van de leerplicht in 1900 die uiteindelijk zou leiden tot de volledige financiële gelijkschakeling van het onderwijs.[69] Gereformeerden en katholieken, maar ook de nieuw opgekomen socialistische partij, elk met hun eigen motieven stemden tegen de invoering van de leerplicht. De grondwetswijziging van 1917, waarin onderwijsvrijheid is geregeld en de onderwijswetgeving van 1920, waarin de financiële gelijkstelling vorm kreeg, moeten daarom in zekere zin gezien worden als een complex compromis dat geen van de partijen had voorzien.

De schoolstrijd in Nederland: een vergelijking

Er bestaat de neiging de strijd om islamitisch onderwijs te vergelijken met de periode waarin de verzuiling duidelijk vorm had. Dat wil dus zeggen met de periode tussen 1920 en 1960. Uit de hierboven beschreven ontwikkelingen wordt evenwel duidelijk dat niet de verzuiling, maar de periode voorafgaand aan de verzuiling relevant is. In zekere zin is de periode tussen 1920 en 1960 er een van relatieve politieke en culturele stabiliteit en van pacificatie, zelfs van stagnatie.[70] Ik heb eerder betoogd dat we de huidige 'schoolstrijd' kunnen beschouwen als een fase in een continue 'onderhandeling' over het karakter van de natiestaat. Het oplaaien van de politieke strijd, zowel nu als in de negentiende eeuw, vond om te beginnen plaats in een periode van relatief snelle maatschappelijke verandering.

Maatschappelijke verandering

De negentiende eeuw was de eeuw waarin de Nederlandse natiestaat 'in aanleg' was. Het was een periode van strijd en verandering zoals ik hiervoor heb beschreven. In de naoorlogse periode hebben zich opnieuw belangrijke maatschappelijke veranderingen voltrokken. Om te beginnen kwam er geleidelijk een eind aan de periode van verzuilde stabiliteit.[71] De ontzuiling, de ontkerkelijking en de veranderende relatie tussen staat en kerk leidden ertoe dat maatschappelijke geledingen op drift raakten en mede door de democratisering vanaf de jaren zestig veranderde het politieke landschap ingrijpend. De sociale basis waarop het verzuilingssysteem rustte, namelijk de functies die verzuilde organisaties vervulden in het maatschappelijk middenveld, werd geleidelijk vervangen door centraal georganiseerde zorgarrangementen. De

69 J.A. van Kemenade, ed., *Onderwijs. Bestel en beleid* (Groningen, 1987).

70 A. Lijphart, *Democracy in plural societies. A comparative exploration* (New Haven, 1977); Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat*; S. Stuurman, 'Het zwarte gat van de jaren vijftig', *Kleio* (1984) viii.

71 Van Rooden, *Religieuze regimes*, 40-45; SCP, *Secularisatie in Nederland*.

verzorgingsstaat kreeg vorm.[72] Een heel belangrijke ontwikkeling in dit verband was natuurlijk de omvangrijke

72 T. Sunier, 'Civil enculturation. Nation-state, school and ethnic difference in four European countries', *Journal of international migration and integration*, I (2000) iii, 305-331.

immigratie van arbeidsmigranten vanaf het begin van de jaren zestig, met name uit islamitische landen rond de Middellandse Zee.

Deze maatschappelijke veranderingen veroorzaakten gevoelens van onzekerheid over de vraag in welke richting de samenleving zich zou (dienen te) ontwikkelen. Dat was ook het geval in de tweede helft van de negentiende eeuw. In beide periodes zien we dan dat de discussie over het karakter van de Nederlandse natie hoog op de agenda komt te staan. Tegelijk kunnen deze maatschappelijke veranderingen opgevat worden als hulpbronnen en kansen voor politieke actoren. In de negentiende eeuw leidde de strijd uiteindelijk tot pacificatie en verzuiling en een afname van de invloed van de overheid op het onderwijs. Na de Tweede Wereldoorlog was het juist de ontzuiling en de hernieuwde invloed van de staat die belangrijk was. Op het eerste gezicht lijkt het niet logisch dat moslims middenin zo'n ontzuilings- en ontkerkelijkingsproces islamitische scholen willen opzetten. Bovendien lijkt het relatief lang te duren voordat de eerste initiatieven werden genomen. De reden daarvoor moeten we zoeken in een belangrijke en wezenlijke ontwikkeling die zich onder moslims voltrok in de loop van de jaren tachtig.

Politieke actoren en collectieve strijd

In veel literatuur zowel over verzuiling en schoolstrijd in de negentiende eeuw, als die over de opkomst van moslim- en hindoescholen wordt deze strijd beschouwd als een uitdrukking van culturele en religieuze diversiteit in de samenleving. Multiculturalisme is dan een feitelijk gegeven waarmee de samenleving geconfronteerd wordt.[73] Een dergelijke culturalistische verklaring ligt op het eerste gezicht voor de hand. Moslims joden, christenen en hindoes zijn natuurlijk niet alleen politieke categorieën. Het gaat om mensen die in veel gevallen een actief religieus leven leiden, netwerken hebben, bij elkaar komen en veel van hun streven moet natuurlijk primair in religieuze overtuiging gezocht worden. Veel aanhangers van verzuiling als politieke cultuur stellen daarentegen dat de oprichting van islamitische scholen een recht is dat moslims hebben en dat moet worden begrepen als de meest geëigende manier van integratie.[74] Moslims zijn in een dergelijke redenering passieve 'consumenten' van een recht dat de samenleving hun verleent. Het ligt natuurlijk ook voor de hand dat betrokkenen zelf ook naar dat recht verwijzen en het 'natuurlijke' karakter van religieuze identiteit inroepen. Cultuur en religie worden strategisch gereïficeerd.[75] We spreken dan evenwel over politieke actoren en niet meer over passieve consumenten. Het is deze politisering en de vorming van politieke actoren die de belangrijkste overeenkomst zijn tussen

73 Zie bijvoorbeeld A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Haarlem, 1968); H. Mahnig, 'Gelijkheid of 'respect voor verschil'? Integratiepolitiek in Frankrijk en Nederland', *Migrantenstudies*, XI (1995) i, 45; H.P.M. Adriaansen, A.C. Zijderveld, *Vrijwillig initiatief en de verzorgingsstaat* (Deventer, 1981).

74 Zie C.J. Klop, 'De Islam in Nederland. Angst voor een nieuwe zuil?', *Christen democratische verkenningen*, XI (1982) viii; C.J. Klop, 'Religie of etniciteit als bindmiddel?', *Migrantenstudies*, XV (1999) iv; C.J. Klop, 'Repliek', *Migrantenstudies*, XVI (2000) i.

75 G. Baumann, *Contesting culture. Discourses of identity in multi-ethnic London* (Cambridge, 1996).

schoolstrijd in de negentiende eeuw en die van nu. De vraag waarom en onder welke omstandigheden initiatieven werden ontplooid en eisen ten aanzien van het onderwijs werden gesteld is daarmee echter nog niet beantwoord.

Ik heb in het vorige gedeelte laten zien dat de verzuiling de onvoorziene uitkomst was van een strijd en niet de uitdrukking van een inherent kenmerk van de Nederlandse samenleving. In die strijd kregen collectieve actoren geleidelijk vorm en ontwikkelden standpunten ten aanzien van de vraag hoe de samenleving ingericht diende te worden. Evenzo kunnen we de huidige strijd over islamitische scholen niet bij voorbaat beschouwen als een strijd tussen vaststaande politieke actoren met vaststaande uitkomsten. De huidige opkomst van islamitische scholen moet worden gerelateerd aan een complex van maatschappelijke factoren en niet worden beschouwd als een uitdrukking van religieuze identiteit.[76] In de negentiende eeuw, de periode waarin moderne West-Europese natiestaten vorm kregen, was de opbouw van een nieuwe uniformerende nationale politieke cultuur een cruciaal proces.[77] Dit impliceerde onder meer de ontwikkeling van tot dan toe onbekende vormen van politieke en maatschappelijke loyaliteit (jegens de natie), de ontwikkeling van een nieuwe publieke ruimte en de transformatie van lokale identiteiten in nationale en niet in de laatste plaats de politisering van cultuur.[78] In het geval van Nederland werd het in 1814 gevormde Koninkrijk der Nederlanden met het Huis van Oranje het nieuwe referentiepunt voor die eenwording.[79] De politieke actoren die in dit proces tot ontwikkeling kwamen moeten worden gezien als het resultaat van dit moderniseringsproces. Leden van religieuze groepen werden moderne politieke actoren door in die nieuwe samenleving te integreren. Het idee dat we hier te maken hadden met groepen die 'al eeuwen' deel uitmaakten van de Nederlandse natie en de Nederlandse geschiedenis, zoals Kuyper en de zijnen beweerden, en zoals nog onlangs door Paul Scheffer werd herhaald, is dus eenvoudig onhoudbaar.[80] In elk van de fases die ik hierboven beschreef werden identiteiten opnieuw gearticuleerd en werd de politieke arena opnieuw gedefinieerd.

Een vergelijkbaar proces vindt ook nu weer plaats. Tot ongeveer het eind van de jaren zeventig beschouwden de meeste moslims zichzelf als tijdelijke bewoners van een land dat het hunne niet was. Hun religieuze identiteit was op geen enkele manier gerelateerd aan de Nederlandse samenleving. Moslims vormden een culturele enclave in een samenleving waarin religie op haar retour was. Wensen en eisen ten aanzien van religieuze voorzieningen werden niet geformuleerd in termen van gelijkheid, burgerschap of verzuiling. Het had te maken met religieuze behoeften en meer niet. Hoewel het aantal religieuze voorzieningen snel toenam, was de samenleving daarin nauwelijks geïnteresseerd en hechtte daar in elk geval geen bijzondere betekenis aan.

76 Sunier, *Islam in beweging*.
77 Vgl. Anderson, *Imagined communities*.
78 Knippenberg, De Pater, *De eenwording van Nederland*; Weber, *Peasants into Frenchmen*.
79 R. Aerts, e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen, 1999); Knippenberg, De Pater, *De eenwording van Nederland*; Raedts, 'Tussen Rome en Den Haag'; Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat*; N.C.F. van Sas, 'De mythe Nederland', De *negentiende eeuw. Documentatieblad Werkgroep 19e eeuw* (1992) xvi, 4-22; N.C.F. van Sas, ed., *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de 15e eeuw tot 1940* (Amsterdam, 1999).
80 Scheffer, 'Het multiculturele drama'.

Pas toen een groeiend aantal moslims zich sterker ging oriënteren op de Nederlandse samenleving en die samenleving als de hunne ging beschouwen, werd de onderwijskwestie actueel. De vraag naar islamitische scholen is dus niet een teken van gebrekkige integratie, maar van grotere betrokkenheid bij de Nederlandse samenleving. Deze verandering van oriëntatie zette zich in aan het begin van de jaren tachtig toen een kentering plaatsvond. Voor het eerst erkende de overheid dat tijdelijk verblijf een onrealistisch uitgangspunt was. De meeste migranten zouden hier permanent blijven. Zij zouden zo snel mogelijk op moeten gaan in de samenleving. In 1983 werd daartoe beleid ontwikkeld. Daartoe werd het concept integratie met behoud van identiteit geïntroduceerd.[81] Migranten verkregen een soort basisrecht te leven volgens hun eigen culturele achtergrond, vooropgesteld dat dit de integratie niet in de weg zou zitten. Dit werd de typisch Nederlandse weg naar volledig burgerschap. In de jaren tachtig stond de overheid dan ook relatief welwillend tegenover uitingen van cultuur en religie. Religie werd gezien als een basiskenmerk van individuen. Het integratieproces kon alleen geschieden met erkenning van het belang van die kenmerken. Bovendien werd het beschouwd als een soort psychologische uitlaatklep. Migranten moest de tijd worden gegeven zich een plaats in de samenleving te verwerven en zich aan de nieuwe omstandigheden aan te passen. Organisaties van migranten kregen een speciale functie in dit proces. Zij werden gezien als de brug tussen de individuele migrant en de samenleving. Daarmee kregen die organisaties dus wel uitdrukkelijk een tijdelijke status, maar voorlopig werden zij als een belangrijke geleding in de samenleving beschouwd en kregen zij een rol in het integratieproces.[82] Zij werden politiek en ideologisch geïncorporeerd in het overheidsbeleid. Ook islamitische organisaties werden gaandeweg als belangrijke migrantenorganisaties gezien. Zij konden gebruik maken van subsidies voor activiteiten die de integratie moesten bevorderen. Het neveneffect van dit beleid was dat het organisatorische netwerk onder moslims sterk verbeterde. Het waren deze organisaties die in de loop van de jaren tachtig en in de jaren negentig een belangrijke basis vormden voor organisaties die burgerschap centraal op de politieke agenda plaatsten. Organisaties van migranten ontwikkelden zich gaandeweg tot organisaties van nieuwe burgers. Het was in deze kringen dat de eerste initiatieven tot de oprichting van islamitische scholen werden geformuleerd. Ook op andere terreinen werd natuurlijk actie ondernomen. Belangrijk is de vaststelling dat het in alle gevallen ging om de transformatie van religieuze personen in religieuze politieke actoren. Het opeisen van een plaats in het onderwijsstelsel is dus geen bewijs van falende integratie zoals op dit moment weer alom klinkt maar een teken dat de integratie een nieuwe cruciale fase is ingegaan.

Vertogen van gelijkheid en verschil

Rond dit proces, dat ik eerder beschreef als een onderdeel van natievorming en in de arena van de ‘schoolstrijd’ ontwikkelen politieke actoren vertogen, beelden, verhalen

81 Ministerie van binnenlandse zaken, *Minderhedennota* (Den Haag, 1983).
82 Sunier, *Islam in beweging*.

en argumenten die hun strijd vorm geven. Wanneer we deze argumenten nader beschouwen dan valt onmiddellijk de opmerkelijke gelijkenis op met de vertogen in de schoolstrijd van de negentiende eeuw. Het lijkt erop dat hierin een zekere continuïteit zit. De strijd van toen wordt gebruikt als een referentiekader voor de strijd nu en het verleden voorziet politieke actoren van een argumentatief repertoire.

Zo wordt in veel publicaties nu betoogd dat de situatie van moslims nu op geen enkele manier te vergelijken is met de positie van katholieken in de negentiende eeuw. Ik zet grote vraagtekens bij deze stelling. Katholieken werden in het 'protestantse vaderland' evenzeer als niet-loyale buitenstaanders beschouwd als moslims nu.[83] Culturele afstand, culturele verschillen zijn geen objectieve gegevenheden maar worden onder concrete omstandigheden geconstrueerd. Stereotypering, in-, en uitsluiting kunnen alleen worden begrepen in context. Buitenstaanders van toen worden nu als insiders tot de natie gerekend. Het zijn statements over de vraag wie tot de natie wordt gerekend en hoe schaarse goederen worden verdeeld en ze moeten worden gezien als instrumenten in een strijd en niet als onveranderlijke waarheden. Om politieke strijd zo effectief mogelijk te maken moeten collectieve actoren bekend zijn met het dominante vertoog en met het symbolische repertoire van een samenleving.[84] Als moslims dus refereren aan 'soevereiniteit in eigen kring' dan geven ze in elk geval blijk van een zekere mate van historisch bewustzijn. Belangrijker is dat zij hun positie in de Nederlandse samenleving articuleren en dat hun strijd in feite een teken is dat de integratie in een vergevorderd stadium is.

83 Zie ook Van Rooden, *Religieuze regimes*; E. Sengers, *'Al zijn we katholiek, we zijn Nederlanders'. Opkomst en verval van de katholieke kerk in Nederland sinds 1795 vanuit rational choice-perspectief* (Delft, 2003).

84 Vgl. Bourdieu, *La distinction*.

Economie en totale oorlog
Hein A.M. Klemann

Naar aanleiding van Joggli Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad. De bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2003; Amsterdam: Boom, 2003, 848 blz., €45,-, ISBN 90 5352 883 0; tweede druk, ISBN 90 5352 960 8 (pbk.)).

In 1939 was de Utrechtse machinefabriek Jaffa zo goed als failliet. Het vermogen van het bedrijf bestond in 1939 na de slepende depressie van de jaren dertig op papier voor ruim 70% uit schulden. Daar kwam bij dat er al vele jaren niet of nauwelijks was afgeschreven, zodat grote delen van het machinepark en de inventaris, die nog steeds voor aanzienlijke bedragen op de balans figureerden, in feite waardeloos waren. De achterstallige afschrijvingen bedroegen zo'n 850.000 gulden, 50.000 gulden meer dan het eigen vermogen.[1] Overheidsorders samenhangend met de mobilisatie en de militaire oorlogsvoorbereiding maakten het in 1939 gelukkig weer mogelijk winst te maken en niet onaanzienlijke bedragen af te schrijven, maar in mei 1940 vervielen die orders weer. Jaffa moest een deel van zijn personeel ontslaan, maar kon dat niet door een door generaal Winkelman na de capitulatie afgekondigd ontslagverbod. Het middelgrote bedrijf met zo'n 300 man personeel en een balanstotaal van *f* 2,9 miljoen stond met zijn rug tegen de muur.

Op 10 mei 1940 was Nazi-Duitsland, Nederland, België en Frankrijk binnengevallen. Vijf en een halve week later had zelfs Frankrijk - dat vijfentwintig jaar eerder vier jaar lang tegen de Duitse legers overeind was gebleven - de strijd moeten staken. De oorlog was verloren en zij die meenden dat Engeland nog een kans maakte, leefden op een andere planeet. De Britten hadden, tenzij het krijgsverloop hun aan nieuwe bondgenoten zou helpen - iets waar voorlopig weinig op wees - geen schijn van kans om het continent te bevrijden. Toen Sovjet-Rusland vier jaar later het leeuwendeel van het Duitse leger, of wat er na de eerste grote Russische overwinningen nog van restte, aan het Oostfront vasthield, lukte het de Amerikanen met moeite, gesteund door de naar een tweede plan teruggevallen Britten, een bruggenhoofd op het Europese continent te bevechten. Voorlopig was het voor Londen al moeilijk de voeten droog te houden. Slechts de gebrekkige Duitse voorbereiding op een invasie spaarde de Britse eilanden voor eenzelfde lot als Frankrijk of Nederland, zo meent één van de belangrijkste historici over de Tweede Wereldoorlog van dit moment.[2] Oud-premier Colijn had dan ook zelden zo gelijk als in zijn brochure *Op de grens van twee werelden* uit 1940, toen hij erop wees dat Engeland weinig invloed meer op de toekomst van Nederland leek te kunnen uitoefenen en er rekening mee moest worden gehouden dat Duitsland het Nederlandse lot tot de eeuwwisseling zou bepalen.[3] Dat het anders is gelopen en Colijn, ongetwijfeld tot zijn opluchting, ongelijk kreeg, betekent niet dat zij ongelijk hadden

1 HUA 92, Machinefabriek Jaffa, inventarisnr. 121-123, Accountantsrapporten over 1937-1940 en 1942. Nr. 121 rapport 7 juni 1940 betreffende de controle over 1939, met dank aan drs. J. Luteijn.
2 R. Overy, *Why the allies won* (Londen, 1995) 13.
3 H. Colijn, *Op de grens van twee werelden* (Amsterdam, 1940) 51.

die bij het uitstippelen van hun beleid met een realistischer uitkomst rekening hielden. In de geschiedenis spelen te veel factoren mee om de ontwikkeling - en zeker de afloop van een groot militair conflict - te voorzien. Niettemin zijn beleidsmakers gehouden op het meest waarschijnlijke scenario te anticiperen. Koningin Wilhelmina, die

volgens haar biograaf slechts nadat Duitsland verslagen zou zijn, terug wilde keren, schreef na de ondergang van Frankrijk dat er in 'ons standpunt ... weinig [is] veranderd, omdat één bondgenoot is afgevallen.'[4] In de traditie van L. de Jong wordt deze houding als heldhaftigheid gezien. Het lijkt logischer vraagtekens te plaatsen bij haar realiteitszin en politiek inzicht. In het beste geval kan haar houding worden gekwalificeerd als een uiting van het enige waar een verdreven vorstin zich aan kan vastklampen, de moed der wanhoop.

Nederlandse historici hebben nog steeds de neiging de oorlog te beschrijven als een proces waarvan de uitkomst vastlag, wellicht omdat een Duitse overwinning hun voorstellingsvermogen te boven gaat. Toch dient de historicus zich te realiseren dat er voor de bevolking in 1940, 1941 en zelfs 1942 weinig was dat pleitte voor een geallieerde overwinning. Duitsland won op alle fronten en er diende dan ook met een Duitse eindoverwinning rekening te worden gehouden. In dit licht moeten de opvattingen van de verschillende ministers van het kabinet De Geer, die nog steeds voor defaitisten worden uitgemaakt, als realistisch worden geherwaardeerd. Nederland was door Duitsland verslagen en alle machten die daar nog iets aan konden en wilden doen, hadden eveneens in het stof moeten bijten. Voor een bedrijf als Jaffa had dit grote betekenis. Het zag zich geconfronteerd met een ras naderend faillissement, dat het kon afwenden door voor een vijand aan de slag te gaan, waarvan elke realist inzag - en alle belangrijke vooroorlogse autoriteiten verkondigden - dat deze het de komende decennia in Europa voor het zeggen zou hebben. Bedrijven, instellingen en individuen die dóór wilden gaan, moesten met een Duitse overwinning rekening houden. Wilhelmina kon in Londen heldhaftig elk compromis afwijzen - en welk alternatief bestond er ook voor haar - degenen die waren achtergebleven dienden, om te overleven, met de bezetter een *modus vivendi* in één of andere vorm te vinden. Daartoe moest de economie doordraaien en dat betekende op het Europese continent van de jaren veertig produceren voor Duitsland.

Had ik een recensie moeten schrijven over Joggli Meihuizens proefschrift *Noodzakelijk kwaad*, dan was dat ongetwijfeld de meest positief getoonzette recensie geworden die ik ooit had geschreven. Meihuizens proefschrift is een goed geschreven, gedegen studie over de naoorlogse bestraffing van economische collaboratie in al zijn facetten. Het opsporingsbeleid, de politieke besluitvorming, de strafrechtelijke gang van zaken, het komt allemaal ter sprake. Niettemin lijkt nu ik een bijdrage moet leveren aan een discussie over dit werk, en wel in de eerste plaats over het deel dat de economische ontwikkeling gedurende de bezetting behandelt, een andere toon op zijn plaats. Uiteraard heeft Meihuizen geen volledige geschiedenis van de economische ontwikkeling tijdens de bezetting geschreven. Dat was zijn taak ook niet. Wel heeft hij in het eerste hoofdstuk - een hoofdstuk dat met zijn kleine 150 pagina's een klein boekje op zich vormt - een uiteenzetting gegeven over de eerste maanden van de bezetting en de besluitvorming in een aantal bedrijfstakken die ertoe leidde dat de productie voor de Duitsers werd voortgezet. Achteraf doet het gedrag van deze ondernemers onsympathiek aan. Er draait een hele filmindustrie op de psychologische behoefte zich te identificeren met de held. Helden waren de ondernemers die ervoor kozen hun bedrijf voor de Duitsers te laten werken zeker niet. Ondernemers gewend zich aan te passen aan veranderende marktomstandigheden zijn geen helden die gokken op het onwaarschijnlijke scenario dat het goede overwint.

4 C. Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas* (4e dr.; Amsterdam, 2003) 293.

Het waren bedrijfsleiders, tegenover hun werknemers, hun kapitaalverschaffers - veelal hun familie - en tegenover de samenleving verplicht hun bedrijf overeind te houden en werk en inkomen te blijven verschaffen. Het is de vraag of het de taak van de historicus is ze daarover hard te vallen. Eerder lijkt het zijn taak hun gedrag zonder moralisme te verklaren. De eerste vraag die dan moet worden gesteld is of een bestraffing achteraf van wat deze ondernemers deden, wel op zijn plaats was.

Bestraffing is nodig als een lid van de samenleving zich min of meer vrijwillig te buiten gaat aan immoreel of sociaal ongewenst gedrag. De vraag is of daar sprake van was. Om dat te beoordelen dient te worden onderzocht hoe ondernemers ertoe kwamen hun productie ten behoeve van de bezetter voort te zetten. Meihuizen legt daar terecht de nadruk op, omdat het voor een ondernemer die eenmaal een order van de bezetter heeft aanvaard, onmogelijk is voor een volgende order een beroep te doen op gewetensbezwaren. In hoofdstuk I beschrijft Meihuizen dan ook minutieus welke rol in de besluitvorming om weer aan de slag te gaan, was weggelegd voor de diverse instanties van de bezetter, generaal Winkelman, verschillende Nederlandse ambtenaren - in de eerste plaats secretaris-generaal Hirschfeld - en *captains of industry* in voor de Duitse oorlogsvoering relevante bedrijfstakken. Het ligt in de aard van de vraagstelling van zijn gehele werk, dat hij daarbij meer oog heeft voor de ontwikkelingen en gedragingen aan Nederlandse kant, dan voor de tegenstellingen in het Duitse kamp. Zijn beschrijving is uitermate nuttig. Tot nu toe bestonden er twee elkaar tegensprekende beschrijvingen van deze gebeurtenissen, van de hand van L. de Jong en van J. Th. M. Houwink ten Cate.[5] Meihuizens beschrijving, die gebaseerd is op nauwkeurig bronnenonderzoek, sluit meer aan bij die van De Jong. Geheel nieuw is echter het inzicht dat ook ondernemers met morele en juridische problemen worstelden. Ondanks dat bezweken ondernemers en ambtenaren, na met de nodige juridische en morele bezwaren te hebben geschermd, spoedig voor de druk van de bezetter. De context waarin zij dat deden komt helaas nauwelijks ter sprake.

Het Nederlandse bedrijfsleven bestond bijna volledig uit kleine en middelgrote familiebedrijven. Naast het streven naar winst, werd het gedrag van de directie daarin bepaald door een gevoel van verantwoordelijkheid voor de kleine gemeenschap die zo'n bedrijf vormde, maar ook door gebrek aan overzicht van wat er zich binnen de economie of samenleving als geheel afspeelde. Zij dienden zonder veel overzicht over de situatie te besluiten al dan niet voor de bezetter te gaan produceren. Meihuizen verhaalt hoe in de bouwnijverheid zulke bedrijven door de bezetter onder druk werden gezet om hun activiteit op vliegvelden voor de Duitsers voort te zetten, met het dreigement dat er anders wel een andere aannemer te vinden zou zijn die zulke orders wilde uitvoeren. (131) In een markt waarin vele kleinere en middelgrote ondernemers met elkaar concurreren, hebben deze tegen zo'n argumentatie geen weerwoord. De concurrentie dwingt tot meedoen. Overleg tussen de ondernemers waarbij deze tot bindende afspraken komen, valt onmogelijk te realiseren, waardoor elke individuele ondernemer voor de vraag komt te staan, meedoen of dat aan de concurrentie overlaten. Dat laatste betekende dat men de handen schoon hield, maar zou er vermoedelijk toe leiden dat het bedrijf te gronde werd gericht. Anders dan in België, waar de industrie bestond uit bedrijven die bijna steeds deel uitmaakten van conglomeraten waarvan de leiding op centraal niveau besluiten kon nemen, stond binnen Nederland elk bedrijf er alleen voor. De overlegorganen van metaalondernemers of soortgelijke instanties, hadden te weinig macht om daar iets aan te veranderen. Het probleem van het individuele bedrijf valt het beste te vergelijken met het 'prisoners dilemma', waardoor de bezetter aan het langste eind

5 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag, 1969-1991) IV, 159 vlg.; J. Th. M. Houwink ten Cate, 'Generaal Winkelman, secretaris-generaal Hirschfeld en de Duitse bezettingspolitiek in mei-juni 1940', *BMGN*, CV (1990) 186-230.

trok. Meihuizen maakt aan deze problematiek geen woord vuil. Uit een recent proefschrift over de Belgische industrie blijkt dat in de enige sector waarin de industrie daar net als in Nederland bestond uit zelfstandige familiebedrijven - de textiel - de reactie van de ondernemers met die in Nederland te vergelijken viel. Ook daar vielen de ondernemers over elkaar heen om Duitse orders te bemachtigen. Het biedt een weinig opwekkend beeld, maar de oorzaak daarvan is niet de immorele houding van de ondernemers,

maar de organisatorische structuur van het bedrijfsleven.[6] Zij werden door de omstandigheden gedwongen en namen geen vrijwillig besluit.

Wat Meihuizen eveneens achterwege laat, is de houding van bedrijfsleiders en ambtenaren te beschrijven tegen de achtergrond van de oorlogssituatie. Als het na de val van Frankrijk duidelijk was dat Duitsland had gewonnen, dan dienen ook de beslissingen van ondernemers en ambtenaren die genomen werden na die datum in een ander licht te worden beschouwd. Zo dient bij de beoordeling van de aanvaarding van het *Protokoll* van Schrötter, het document waarmee de metaalindustrie op 4 juni 1940 door de pomp ging, in het oog te worden gehouden dat de Franse nederlaag zich toen duidelijk aankondigde, wat bleek uit de voltooiing van de Britse terugtrekking bij Duinkerken daags daarvoor.

De houding van de hoogste ambtenaren kan weer niet worden beoordeeld zonder de snel oplopende werkloosheid in de gaten te houden en het Duitse dreigement dat er voor arbeiders waarvoor Nederland zelf geen werk wist te vinden, in Duitsland wel emplooi zou zijn. Al half mei had een hoge Duitse officier dit dreigement uitgesproken en op 21 mei besloot ir. Ringers, de net benoemde regeringscommissaris voor de wederopbouw, dat het binden van zoveel mogelijk arbeiders in Nederland, in het beleid centraal moest staan. Ondertussen nam de werkloosheid juist steeds dramatischer vormen aan. In juni 1940 bedroeg deze onder vakbondsleden al 26%, wat binnen de beroepsbevolking als geheel neerkwam op 740.000. Daarmee was de werkloosheid hoger dan deze in de depressiejaren ooit was geweest. Het is geen wonder dat Hirschfelds departement van handel, nijverheid en scheepvaart, met het Duitse dreigement in het achterhoofd en met kennis over de rampen die Belgische arbeiders in de Eerste Wereldoorlog waren overkomen toen zij werden gedwongen in Duitsland te werken, nadat door de Franse capitulatie de oorlog verloren leek, de rijksbureaus - Nederlandse instanties ressorterend onder dit departement - opdracht gaf zoveel mogelijk mee te werken aan Duitse orders. De werkgelegenheid kwam centraal te staan.[7] Heldhaftig was dit niet, maar het is de vraag of het van een ambtenaar positief te waarderen zou zijn als hij met alles waarover zijn bevoegdheden zich uitstrekten, liever heldhaftig ten onder ging, dan zijn beleid pragmatisch bij te stellen.

'Als de heer Hirschfeld niet wordt gezuiverd, kunnen wij er verder wel mee ophouden', zo luidt een enige malen door Meihuizen aangehaalde uitspraak van Mansholt uit 1946 (onder andere op pagina 739). Hirschfeld deed echter niets anders dan de vuile handen maken, die iemand moest maken. Het is inderdaad de vraag - een vraag die door Meihuizen niet wordt beantwoord - of het niet onzinnig was dat er in de context van de totale oorlog die de Tweede Wereldoorlog was, ooit pogingen zijn ondernomen tot de berechting van economische collaboratie.

De Tweede Wereldoorlog was een totale oorlog, waarin allebei de oorlogvoerende partijen alles wat hun ter beschikking stond, mobiliseerden voor de strijd. Van aanvang af werd gepoogd alle productie dienstbaar te maken aan de overwinning. Als in 1942 Nazi-Duitsland daarin systematischer lijkt te worden, dan heeft dat ermee te maken dat de effectiviteit van de inzet van de economie na Speers benoeming tot

6 P. Nefors, *Industriële collaboratie in België. De Galopindoctrine, de emissiebank en de Belgische industrie in de Tweede Wereldoorlog* (Leuven, 2000).

7 Zie hiervoor: H.A.M. Klemann, *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam, 2002) 68.

bewapeningsminister sprongsgewijs toenam, niet omdat de intentie een andere werd. Al in mei 1940 werden door de *Rüstungsinspektion*, een Haagse buitenpost van het *Wehrwirtschafts- und Rüstungsamt* van het Duitse leger, pogingen ondernomen de Nederlandse defensie-industrie aan de slag te krijgen. De beschrijvingen van Meihuizen betreffen voornamelijk de bedrijfstakken die hiermee te maken kregen. Generaal Thomas, hoofd van die economische afdeling van het Duitse leger, had deze instantie samen

met Göring in Den Haag opgericht voordat Seyss-Inquart arriveerde, om zo te voorkomen dat die rijkscommissaris Nederland, inclusief de industrie, volledig in zijn greep zou krijgen, waardoor deze Berlijnse heren er niets meer over te zeggen zouden hebben. Zo ontstond een voor het Derde Rijk typerende machtsstrijd. Seyss-Inquart, die als opdracht had het Nederlandse volk te winnen voor een samengaan met Duitsland, kon deze Berlijnse plunderaars missen als kiespijn en zette daarom een eigen organisatie op die de Nederlandse industrie ten behoeve van Duitsland moest mobiliseren en tegelijkertijd de werkloosheid in Nederland moest beëindigen. Deze *Zentralstelle für öffentliche Aufträge*, later *Zentralauftragstelle,* inventariseerde in Duitsland welke orders de industrie daar door de oorlogsomstandigheden niet aankon, en sluisde die door naar Nederlandse bedrijven. Veelal waren dit civiele orders of orders waarvan niet onmiddellijk duidelijk was dat zij een militair doel dienden. Voor Duitsland maakte dat echter niet uit. Alle productie op het continent kon direct of indirect ten behoeve van de oorlogvoering worden ingezet. Betroffen de orders op generlei wijze voor het leger bruikbare zaken, dan betekende dit nog dat doordat deze zaken voortaan in bezet gebied werden geproduceerd, de Duitse industrie meer ruimte kreeg voor militaire productie. Na september 1943 zou Albert Speer er zelfs naar streven de niet-militaire productie zoveel mogelijk naar de bezette gebieden te verplaatsen, opdat de Duitse industrie vrijgesteld kon worden voor militaire productie. Alle productie op het Europese continent was nuttig voor de oorlogvoering. Onderscheid maken tussen een producent van voedsel voor de eigen bevolking - die eraan meehielp arbeiders gezond en tevreden te houden - en een wapenproducent ten behoeve van het Duitse leger, die deze arbeiders inzette, is emotioneel begrijpelijk, maar rationeel op weinig gebaseerd. Dat gegeven zijnde, is het de vraag of een begrip als economische collaboratie nog zinvol is in een totale oorlog. Productie en economische collaboratie waren immers identiek en de productie stilleggen was geen reële optie. Met het hanteren van dit begrip creëert de historicus slechts een toon waarin de morele veroordeling al impliciet vaststaat. Aangezien de producenten na de oorlog weer nodig waren, viel de mislukking waarop de berechting uitliep ook zonder Meihuizens onderzoek te voorzien. De vraag moet daarom worden gesteld of alle fouten in de uitvoering, de vervolging en de berechting waarop Meihuizen wijst en die volgens hem terug te voeren zijn op het feit dat het belang van de wederopbouw boven de rechtsgang prevaleerde, niet eerder terug te voeren zijn op de fout tot berechting over te gaan.

Rechtspraak en totale oorlog
Sjoerd Faber

Naar aanleiding van Joggli Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad. De bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2003; Amsterdam: Boom, 2003, 848 blz., €45,-, ISBN 90 5352 883 0; tweede druk, ISBN 90 5352 960 8 (pbk.)).

De dissertatie van Meihuizen is een belangwekkende en indrukwekkende studie. Dat is te danken aan inhoud en vormgeving, maar ook aan de precisie, de uitvoerige bronvermelding en de al even zorgvuldige verantwoording van de gevolgde werkwijze. Het spreekt vanzelf dat er desondanks vragen zijn gebleven en nieuwe zijn ontstaan. Redenen voor kritiek zijn er natuurlijk ook. In het bijzonder heb ik deze bij gedeelten waarmee de schrijver zich aan de uiteinden van zijn eigenlijke onderzoeksterrein bevindt. Nu is het in het algemeen zo dat de beoordeling van een boek vooral zou moeten gaan over hetgeen daarin centraal staat. In dit geval echter lijkt me concentratie op deze randgebieden heel goed te verdedigen. Vooral omdat ze voor de belangrijkste conclusies die de schrijver trekt heel belangrijk zijn. Ook is hiermee misschien een ander effect te voorkomen: juist een meesterwerk als dat van Meihuizen kan een remmende werking hebben als het om verder onderzoek gaat. Te snel wordt soms gedacht dat een goed begin het hele werk is.

In Meihuizens onderzoek spelen grote zaken en industriëlen, beleidsmakers en justitiële topmensen de hoofdrol. Het draait om de dossiers van grote mannen en geruchtmakende zaken. Deze zijn in de eerste decennia na de oorlog als eerste voor onderzoek geselecteerd. Bij Meihuizen, in de jaren zeventig gestart met zijn onderzoek, heeft de focus op deze selectie geleid tot een uitvoerige, gedegen analyse van belangrijke rechtspraak. Zijn vroege begin is hier bovendien een zegen geweest: zo maken de interviews met mensen die de bijzondere rechtspleging hebben meegemaakt en mede vorm gegeven *Noodzakelijk kwaad* extra fascinerend. Toch heeft Meihuizen niet alleen oog voor de berechting van de zwaardere economische collaboratiezaken, maar wel degelijk ook voor het vele dat hier nog buiten ligt, en niet alleen voor het geheel van die categorie van de politieke strafzaken, maar ook voor het immense totaal waarvan de economische collaboratie een relatief klein onderdeel vormt. Alleen al het gebruik van de term 'bestraffing' in de ondertitel van zijn werk zou daarop kunnen duiden. De auteur erkent voorts dat de mogelijkheid van al dan niet voorwaardelijke buitenvervolgingstelling voor een groot deel in de hoek van de bestraffing - in ruimere zin - is te plaatsen ('buitengerechtelijke berechting' of 'buitengerechtelijke bestraffing').[1] Veelzeggend is ook dat hij bij de bespreking van de 'vermogensstraf' over de voorwaardelijke buitenvervolgingstelling door de procureur-fiscaal zegt: 'Hij kon naast elf andere bijzondere voorwaarden een ongelimiteerde boete opleggen.' (706) Let wel: voorwaarden *opleggen*, én: een *boete opleggen*, terwijl het Besluit politieke delinquenten zelf wat dit laatste betreft

1 *Noodzakelijk kwaad*, 188-190, met verwijzing naar S. Faber en G. Donker, *Bijzonder Gewoon. Het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (1944-2000) en de 'lichte gevallen'* (2e dr.; Haarlem, 2001) 11. (Zie ook *Bijzonder Gewoon*, 12, noot 10).

heel voorzichtig spreekt van het stellen van deze bijzondere voorwaarde: ‘verplichting binnen te bepalen termijn een bepaald bedrag te betalen.’[2]

2 Besluit politieke delinquenten, 26 oktober 1945, *Stbl* F 244, art. 10, 3e lid, onder 1.

Hier staat tegenover dat Meihuizen op een aantal plaatsen de term straf in engere zin gebruikt of daarvan in zijn beschouwingen uitgaat: de sanctie die iemand ondergaat na daartoe door een strafrechter veroordeeld te zijn. Op pagina 479 vlg. schetst hij bijvoorbeeld dat van de ongeveer 6.000 economische collaboratiezaken die door het OM in behandeling waren genomen slechts zo'n 10% voor een bijzonder gerechtshof of tribunaal zijn gekomen. 'Een belangrijk deel' van de rest werd 'door het OM met toepassing van het opportuniteitsbeginsel afgedaan, in het bijzonder door middel van ... buitenvervolgingstelling' (van 'straffen' spreekt hij hier, op pagina 480, niet). Bovendien haalt Meihuizen in dit verband een beschouwing van G.E. Langemeijer aan die de toepassing bij de bijzondere rechtspleging, op relatief grote schaal, van het opportuniteitsbeginsel kennelijk zag als het tegendeel van 'strafrechtelijk verantwoordelijk stellen.' Deze meer traditionele, beperkte kijk op wat bestraffing is, past beter bij de conclusies die de schrijver aan zijn onderzoek verbindt. Laten we deze, met de aangevoerde argumenten en materialen, nog wat nader bezien.

Op z'n kortst gezegd is volgens Meihuizen 'de bestraffing van economische collaboratie ... mislukt.' (741) Deze stak bovendien negatief af bij de afhandeling van de veel groter in aantal zijnde niet-economische zaken. Op grond van her en der gevonden gegevens komt Meihuizen tot de volgende categorieën en aantallen.[3] Van de 483.967 dossiers die er in totaal door opsporingsorganen zouden zijn opgemaakt (inclusief 32.232 economische collaboratiedossiers, 7% van dat totaal) werd bijna de helft geseponeerd, te weten ± 100.000 door opsporingsdiensten en ± 127.515 door het openbaar ministerie. 'Een kwart (120.128) [van de dossiers] werd buiten vervolging gesteld. Voor de strafrechter verscheen 14 % van de zaken (65.750).'[4]

Van de PRAC's (opsporingsdiensten voor economische collaboratie)[5] bleven 19.647 dossiers 'onvoltooid' (61 %). Bij de overige dossiers (van de PRA's) was dit aantal relatief veel lager, te weten 50.927 (11,3%). Bij de 'voltooide', dat wil zeggen 'door het OM in behandeling genomen' dossiers, was het andersom: 18% van de economische tegen 51% van de overige. Daarnaast was er nog een derde categorie, namelijk die van de 'vervallen' dossiers (respectievelijk 21% en 38%).

Bij hetgeen in de twee voorgaande alinea's naar voren komt, zijn een aantal kanttekeningen te plaatsen:

Aan de genoemde aantallen zitten allerlei onzekerheden vast. Meihuizen geeft dat ook zelf toe. Zo is niet duidelijk of het bovenstaande totale aantal dossiers de economische collaboratiedossiers omvat of niet. Meihuizen kiest voor het eerste. Gebrek aan zekerheid komt ook tot uiting daar waar is gebruik gemaakt van het ± teken, enigszins bij '± 127.515' (precieze onzekerheid? onzekere precisie?), zonder meer bij '± 100.000'. Zelf heb ik ondervonden hoe snel het onderhavige archiefmateriaal je op het verkeerde been zet,[6] en daarom ben ik veel sterker dan

3 *Noodzakelijk kwaad*, 428 vlg., 479 vlg., 773 vlg.
4 *Noodzakelijk kwaad*, 479.
5 Van de speciale opsporingsdiensten die in het kader van de bijzondere rechtspleging hebben gewerkt worden in deze bijdrage in het bijzonder genoemd de Politieke Recherche Afdelingen [economische] Collaboratie (PRAC's) en de [algemene] Politieke Recherche Afdelingen (PRA's).
6 Zie *Noodzakelijk kwaad*, 431, noot 384.

Meihuizen geneigd aan te nemen dat laatstgenoemd aantal het produkt is van een zeer grove schatting. Achteraf zou kunnen blijken dat degenen die oorspronkelijk tot deze raming zijn gekomen het redelijk bij het rechte eind hebben gehad, maar het zou mij óók niets verbazen als het als niets meer of minder zal zijn aan te merken dan een regelrechte slag in de lucht. Helaas heeft de toegankelijkheid van het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging

niet de gewenste, en oorspronkelijk in de bedoeling liggende kwaliteit gekregen die het mogelijk zou hebben gemaakt deze vraag in een dag of twee te beantwoorden.[7] Het wachten is nu op iemand die hieraan een complete carrière zou willen besteden.

Meihuizen heeft cijfermateriaal van diverse aard en herkomst bijeengebracht en opgeteld. Hoe zorgvuldig hij deze appels en peren ook heeft verzameld, het blijven appels en peren. Om te beginnen gebruikt hij soms termen als 'persoon' (verdachte, veroordeelde), 'zaak' en 'dossier' door elkaar (zie bijvoorbeeld het hierboven aangehaalde buiten vervolging stellen van dossiers en het voor de strafrechter verschijnen van zaken). Op zich geen halszaak, maar wel bezwaarlijk als het om kwantificeren gaat, want een dossier had niet zelden betrekking op twee of meer verdachten, en met betrekking tot één verdachte konden dossiers door verschillende PRA's en/of PRAC's zijn opgemaakt. Het gevolg is dat de optelling van Meihuizen er een is van ongelijke grootheden.

Van al die opsporingsdossiers ging een deel ter verdere afhandeling naar het openbaar ministerie. Er zouden 234.413 van zulke 'voltooide' dossiers geweest zijn. Het aantal afdoeningen door het OM lag hoger. Meihuizen komt tot een totaal van 247.643, namelijk 120.128 buitenvervolgingstellingen en (±) 127.515 sepots. Het verschil is mogelijk te verklaren uit het feit dat het laatste getal betrekking heeft op dossiers (en daarmee op een groter aantal personen). Moeilijker te plaatsen is het totale aantal 'zaken' (in dit geval waarschijnlijk gelijk te stellen met 'dossiers') dat in de bijzondere parketregisters werd ingeschreven, in totaal ongeveer 280.000.[8]

In nevelen gehuld blijft de categorie van de 'vervallen' dossiers. Ze geven als het ware extra vaart aan Meihuizens gedachtegang, doordat ze het aandeel van de voltooide dossiers nog geringer doen lijken. Men zou ze echter juist als tekenen van voltooiing moeten zien, of als bijproducten van de voltooide dossiers. Veelvuldig bleken ten aanzien van dezelfde persoon door een en dezelfde PRA, door verschillende PRA's her en der in het land, of door een PRA én een PRAC dossiers te zijn aangelegd. Om te bereiken dat zich uiteindelijk één PRA of PRAC op zo'n verdachte ging concentreren ontwikkelde zich een drukke correspondentie om de voor deze concentratie vereiste overdracht van zaken te bereiken. De desbetreffende dossiers, al dan niet in de vorm van schaduwdossiers achtergehouden, werden als 'vervallen' aangemerkt.

Wie met het huidige CABR (een landelijke samenvoeging van tal van afzonderlijke rechterlijke, OM- en politiearchieven) wordt geconfronteerd, heeft reden om nog veel meer vraagtekens bij deze cijfers te zetten. Verdere details over of in verband met overdracht van zaken, achtergehouden dossiers, samenvoeging van PRA's en PRAC's, laat ik achterwege. Wel zij toegegeven dat in de tijd dat deze tellingen plaatsvonden, voornamelijk in 1947, de tellers alleen met hun eigen materiaal te maken hadden, dat zij het bovendien onder hun eigen handen hadden zien groeien. Het grootste manco waarmee we nu wat dit betreft te maken hebben is de ongelijksoortigheid van de beschikbare informatie, voor een deel als gevolg van de

7 Vgl. Faber, Donker, *Bijzonder Gewoon*, hoofdstuk iv: 'Het CABR, 1950-2000'.

8 *Ibidem*, 36 vlg. (Ook hier is het aantal verdachten ongetwijfeld hoger dan het aantal zaken.)

na 1950 toegepaste, deüniformerende en verwarrende opeenstapeling daarvan. Wat voor toekomstig onderzoek nodig is, is dat een helder antwoord mogelijk wordt op de vraag: met welke - en dus ook hoeveel - individuele personen hebben we te maken?

Besproken werd al dat de meeste buitenvervolgingstellingen beter als 'strafbeschikkingen' -

om een moderne term te gebruiken[9] - kunnen worden gezien dan als beslissing om strafvervolging te beëindigen of daarmee niet te beginnen. Dat geldt zeker voor de voorwaardelijke buitenvervolgingstellingen waarmee men na verloop van tijd de grote achterstanden, ontstaan bij de berechting door rechterlijke colleges, ongedaan maakte. Ook kunnen we een deel van de onvoorwaardelijke buitenvervolgingstellingen in deze hoek plaatsen, namelijk die waarbij sprake was van zodanig lichte schuld dat men het juist vond af te zien van het 'opleggen' van 'voorwaarden'. Dit schuldig verklaren zonder oplegging van straf werd door velen als oneervol, en dus toch als straf ervaren.

Nog moeilijker te vatten is dat ook achter het uiterlijk van sepot - het afzien van (verdere) vervolging - strafelementen verscholen kunnen zitten. Hier valt vooral te denken aan die gevallen waarin de verdachte voorarrest in een kamp had ondergaan, na verloop van tijd in vrijheid was gesteld, terwijl men er later niet aan toekwam of het niet nodig vond er toe over te gaan zo iemand ook nog buiten vervolging te stellen. De constatering dat betrokkene met het ondergane voorarrest (voorinternering) moest worden geacht voldoende te zijn gestraft moet ons vervolgens tot de conclusie brengen dat we hier te maken hebben met iemand die is gestraft. Hoe moeten we een dergelijk sepot wegen? Mogen we dat, zoals Meihuizen doet, wel op het schaaltje 'bestraffing mislukt' deponeren? Hiermee, en dank zij de overweging, dat het seponeren van strafzaken al ver voor de oorlog de gewoonste zaak van de wereld was, komen we bij enkele algemene vragen terecht, aan het eind van deze bijdrage nog aan te snijden, over de aard en de voortgang van de bijzondere rechtspleging.

Wat het relatief grote aantal onvoltooide economische dossiers aangaat, tenslotte dit. De door Meihuizen genoemde factoren - tijdgebrek en onvoldoende deskundige menskracht - zijn daaraan ongetwijfeld debet geweest. Wel is ook hier nog onvoldoende onderzoek in de dossiers zelf verricht. In hoeverre was het verzamelde bewijsmateriaal van zodanige kwaliteit of omvang, dat de noodzakelijke nadere informatie niet of nauwelijks, bijvoorbeeld slechts met onaanvaardbare of onhaalbare inspanningen, in te winnen was geweest, en in hoeverre verschilden hierin de economische van de overige dossiers?

De conclusies die Meihuizen trekt op basis van het door hem grondig bestudeerde materiaal zijn overtuigend, en de afweging van omstandigheden en overwegingen die hij daarbij toepast, is voorbeeldig. Wat echter in het voorgaande naar voren is gebracht dient ter ondersteuning van mijn bewering dat Meihuizen de gesignaleerde mislukking te gemakkelijk generaliseert. Wat in het bijzonder nog goed zou moeten worden onderzocht, is de positie van de kleine collaborateur. Meihuizen brengt deze enkele malen ter sprake, zoals op pagina 355 door middel van het bekende 'groentemannetje om de hoek' dat anders dan de fabrieksdirecteur wél werd gestraft. In de samenvatting (750) van de 'Conclusie' (739-751) zegt hij zelfs ronduit: 'de "kleine" economische collaborateurs werden doorgaans wel gearresteerd en de "grote jongens" slechts hier en daar.' Natuurlijk versterkt deze vorm van rechtsongelijkheid de opvatting dat hier van een mislukking moet worden gesproken.

9 Zie concept-wetsvoorstel 'OM-afdoening', februari 2004. Zie voor meer informatie, bijvoorbeeld www.overheid.nl (zoeken op 'strafbeschikking').

Toch kunnen we nog iets dieper graven. Een van de kernpunten bij het beoordelen van de bijzondere rechtspleging is dat deze met verschuivende normen en competenties is verlopen. Dat kon niet anders, want het geheel van regels en instituties waarmee men van start moest, was principieel én praktisch een misbaksel, en schoot daarom tekort. Het doen en laten van de bijzondere rechtsplegers kunnen we dan ook zien als de resultante van vele krachten, waarbij

echter een bijzonder belangrijke betekenis is toe te kennen aan de omstandigheid dat zoveel mensen na de bevrijding werden ingesloten. Met de aanvankelijk toebedeelde middelen waren deze zaken niet binnen redelijke termijn af te doen. Het aan het werk zetten van de bijzondere officieren van justitie als strafrechter leverde geen onmiddellijk soelaas, terwijl tegelijkertijd de eerste wraakzucht ten opzichte van de voorlopig geïnterneerden afnam en meer en meer werd gepleit voor invrijheidstelling en afronding van de zaken. Met vereende krachten, gedurende lange tijd volgehouden, wist men dit zwalkende schip af te meren. Dat was een grootse prestatie. De kampen wist men overbodig te maken. Het had lang genoeg, dus eigenlijk te lang geduurd. Het lot van de geïnterneerde verdachten kreeg prioriteit, en toen dat karwei grotendeels geklaard was, waren de energie en de bereidheid nu ook nog eens goed te beginnen met wat nog was blijven liggen, verdwenen. Dit nog afgezien uiteraard van hetgeen door Meihuizen hierover met betrekking tot economische collaboratiezaken wordt aangevoerd.

Al met al laat de bijzondere rechtspleging in totaliteit mislukking én succes zien, mislukking als strafrechtspleging misschien, maar toch ook succes als we er met een ruimere blik naar kijken. Over het eerste is er nu het resultaat van het onderzoek van Meihuizen. Dat is in meer dan één opzicht af. Over hetgeen met de bijzondere rechtspleging in totaliteit werd bereikt, is het onderzoek nog bepaald niet af. Over die geslaagde mislukking, zoals we het voorlopig maar moeten aanduiden, is het laatste woord nog niet gesproken.

Repliek
Joggli Meihuizen

Naar aanleiding van Joggli Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad. De bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2003; Amsterdam: Boom, 2003, 848 blz., €45,-, ISBN 90 5352 883 0; tweede druk, ISBN 90 5352 960 8 (pbk.)).

'Wat helaas juist [is,] is dat wij in het begin van de bezettingstijd ons slap hebben gedragen. Als handelsvolk zijn wij steeds uit op een compromis ook al is dat met de duivel.'[1] Gevolg van die Nederlandse handelsgeest: naar mate de Duitse bezetting voortduurde, werd economische collaboratie een algemeen verschijnsel. Meer dan de helft van de industrie was in de lente van 1944 werkzaam ten behoeve van de Duitsers. Gezien de omvang van deze hulpverlening aan de vijand was bestraffing van alle collaborateurs praktisch onmogelijk. Gestreng recht doen zonder aanzien des persoons en de wederopbouw waren met elkaar onverenigbaar. Dat het bedrijfsleven na de oorlog ter verantwoording werd geroepen, zag de naoorlogse regering dan ook vooral als een noodzakelijk kwaad. Een en ander betekende dat van de ruim 30.000 economische collaboratiezaken slechts een vijfde door het openbaar ministerie in behandeling is genomen. Van die circa 6.000 zaken is het overgrote deel buitengerechtelijk afgedaan; slechts ongeveer 10% daarvan is voor de strafrechter gekomen.

De opsporing en vervolging van economische collaborateurs in Nederland was willekeurig. Er ontbraken duidelijke richtlijnen. De ene zaak werd wel vervolgd, de andere, soortgelijke zaak niet. Er was willekeurige distributie van zaken over de bijzondere gerechtshoven, tribunalen en zuiveringsraden voor het bedrijfsleven. Het bedrijfsleven sprak in dit verband van 'terreur'. Economische collaborateurs werden in vergelijking met politieke collaborateurs en 'wapendragers' mild bestraft. In die zin was er sprake van rechtsongelijkheid. Maar er was ook rechtsongelijkheid tussen economische collaborateurs: de 'kleintjes' werden doorgaans wel gearresteerd en de 'grote jongens' slechts sporadisch. In geval van berechting werden aan de 'kleine vissen' zwaardere straffen opgelegd dan aan de 'grote vissen'. Voorts werd de verantwoordelijkheid voor de oorlogsproductie, zoals de aanleg en uitbreiding van vliegvelden, uitsluitend de industriëlen aangerekend en niet de overheidsfunctionarissen die adviezen hadden gegeven die als vrijbrieven voor deze collaboratie konden worden beschouwd.

Het herstel van de Nederlandse samenleving en in het bijzonder het belang van de economische wederopbouw bepaalden in belangrijke mate de gang van zaken. De rechtsongelijkheid die daaruit voortvloeide, was voor communistische politici reden om te spreken van 'principiële klassenjustitie', terwijl leden van de rechterlijke macht het hielden op de leuze 'deviezen boven recht'. Voor de oud-illegaliteit, sterk vertegenwoordigd in de met economische collaboratie belaste opsporingsdiensten, was dit reden de bestraffing een 'aanfluiting' te noemen. Ten slotte beschouwde de regering de bestraffing van economische collaboratie als een 'noodzakelijk kwaad'. Haar beleid werd in feite bepaald door één doelstelling: deze bestraffing zo spoedig

1 Jhr.J.J.G Beelaerts van Blokland, zoals geciteerd in *Noodzakelijk kwaad*, 746.

mogelijk te beëindigen. Kwam dat streven in gevaar, dan werd er bijgestuurd. De regering wist zich daarbij gesteund door een brede parlementaire meerderheid; slechts de communisten en een handjevol socialisten en gereformeerden uitten kritiek.

'Terreur', 'principiële klassenjustitie', 'deviezen boven recht', 'aanfluiting' en 'noodzakelijk

kwaad'. Alle betrokkenen hadden zo hun eigen, veelal verbitterde oordeel over de bestraffing van economische collaboratie - een bestraffing die gedicteerd werd door opportunisme in dienst van de wederopbouw. Dit is in het kort de conclusie van mijn proefschrift. De bijdragen van H.A.M. Klemann en S. Faber veronderstellen bekendheid met de inhoud daarvan zonder op de algemene lijn van mijn betoog in te gaan.

In navolging van J. Th. M. Houwink ten Cate[2] heeft Klemann zich op sleeptouw laten nemen door de verweren die na de oorlog door of vanwege de industriëlen zijn gevoerd om hun handelwijze tijdens de bezetting te rechtvaardigen dan wel te verontschuldigen. Dachten de industriëlen nog in termen van verzet, sabotage of traineren, bij Klemann zijn die begrippen eenvoudig geëcarteerd of - zoals E. Buyst en W. Lefebvre het recentelijk in dit tijdschrift formuleerden - 'complexloos' opzijgeschoven.[3] Zijn betoog komt er kort gezegd op neer dat vanwege de 'totale oorlog' er in feite maar één aannemelijke houding was, namelijk die van 'totale collaboratie' (al zou Klemann hier ongetwijfeld liever van 'aanpassing' dan van 'collaboratie' spreken[4]). Hierin overtreft hij figuren als dr. F.H. Fentener van Vlissingen en mr. D.U. Stikker die meenden, 'dat er toch ergens een grens moet zijn, anders zou men tenslotte alle eischen [van de Duitsers] moeten inwilligen, zoodat men toch ergens bereid moet zijn "neen" te zeggen.'[5]

Hét industriële verweer bij uitstek luidde dat men in functie was gebleven en had gecollaboreerd om het bedrijf vrij te houden van directe vijandelijke inmenging en om het personeel aan het werk en de outillage intact te houden. Deze zienswijze werd gedeeld door alle vooraanstaande industriëlen (onder wie de directeur van de machinefabriek Jaffa te Utrecht, W.H. Cos[6]), commissarissen en bankiers die zich over deze problematiek hebben uitgelaten:

> Men oordeelde ook achterna beschouwd de aangenomen houding de meest dienstige in het Nederlandsch belang en was ook nu nog te goeder trouw ten volle overtuigd, ten eerste, dat de lijdensweg van het Nederlandsche volk oneindig zwaarder geweest zou zijn dan het geval is geweest, indien de leiding der bedrijven zich aan hare functie had onttrokken, ten tweede, dat alsdan ook de politieke propaganda van vijandelijke en met den vijand sympathiseerende elementen een veel grooter resultaat zou hebben gehad dan thans en ten derde, dat men zijn beste krachten op gevaarlijke paden had gegeven aan een strijd met ongelijke krachten in uiterst moeilijke omstandigheden. Ook wanneer men in bepaalde gevallen indertijd misschien anders zou hebben gehandeld, indien men toen de mentaliteit van den vijand en den door hem gevolgden koers zoo goed had gekend,

2 J. Th. M. Houwink ten Cate, 'Generaal Winkelman, secretaris-generaal Hirschfeld en de Duitse bezettingspolitiek in mei-juni 1940', *BMGN*, CV (1990) 186-230.

3 E. Buyst, W. Lefebvre, 'De Nederlandse economie tijdens de Tweede Wereldoorlog bekeken vanuit een Vlaams/Belgisch perspectief', *BMGN*, CXIX (2004) 193.

4 Zie voor mijn kritiek op het verwarrende begrip 'aanpassing' of 'accommodatie': *Noodzakelijk kwaad*, 16-17 en 748.

5 *Noodzakelijk kwaad,* 557.

6 Zie bijvoorbeeld zijn verklaring van 14-02-1949, in dossier inzake C.P. Herberhold, Nationaal Archief, CABR, 57781 (tribunaal Utrecht 3093).

> als eerst langzamerhand het geval is geworden, zoo meende men toch, dat de algemeene houding van de leiding der bedrijven juist is geweest.[7]

De zwakke schakel in dergelijke verklaringen van industriële zijde is het zeer speculatieve karakter (het hoge 'zou-gehalte'): nergens werd onomstotelijk aangetoond dat door het

7 Aldus in 1946 de Rotterdamse jurist G. Nauta, die als spreekbuis fungeerde van de directies van zestien grote metaalbedrijven, waaronder de Hoogovens, Werkspoor, de RDM en De Schelde, *Noodzakelijk kwaad*, 552-553.

geschipper ‘om te redden wat nog te redden viel’ het Nederlands belang meer was gediend dan door een principiële weigering om de vijand hulp te verlenen. Daarentegen viel het voordeel dat de vijand had getrokken doorgaans niet te ontkennen.

Jaffa-directeur Cos had volgens het openbaar ministerie in Amsterdam via de Schiedamse scheepswerf Wilton-Fijenoord en de Amsterdamse machine-industrie Werkspoor ‘in vrij groten omvang voor de Duitsers gewerkt (onder meer de stuurinrichting der 60 mijnenvegers geleverd).’ Hij mocht dan ook van geluk spreken dat de economische collaboratiezaak tegen hem buitengerechtelijk is afgedaan, want het industriële verweer vond in de ogen van de (eigenlijke) bijzondere strafrechter in beginsel geen genade.[8] De rechter heeft het beroep op deze belangenbehartiging in de meeste gevallen verworpen: ten eerste wegens het speculatieve karakter ervan (558 vlg.) en ten tweede omdat het bedrijfsleven het Nederlands landsbelang categorisch had moeten laten prevaleren boven het bedrijfsbelang (574 vlg.). Daarbij legde de rechter - zeker volgens de huidige maatstaven - de lat hoog, getuige de woorden van mr. D.J. Veegens: ‘Het beginsel, dat een burger in oorlogstijd zoo noodig ook zijn vermogen moet wagen - zooals een soldaat zijn leven - is onbetwistbaar.’[9]

Klemann lardeert zijn betoog met sterk normerende oordelen, zoals ‘Niettemin zijn beleidsmakers gehouden op het meest waarschijnlijke scenario te anticiperen.’ En: ‘Bedrijven, instellingen en individuen die dóór wilden gaan, moesten met een Duitse overwinning rekening houden.’ En: ‘Ondernemers gewend zich aan te passen aan veranderende marktomstandigheden zijn geen helden die gokken op het onwaarschijnlijke scenario dat het goede overwint.’ Deze morele oordelen (op de stelligheid daarvan kom ik nog terug) zijn daarom zo opmerkelijk, omdat Klemann mij het uitspreken van zulke oordelen verwijt, oordelen die naar zijn opvatting geen plaats behoren te hebben in een historisch werk. Ik heb mij echter stelselmatig van dergelijke uitspraken trachten te onthouden. Maar kennelijk houdt Klemann de oordelen van functionarissen van de bijzondere rechtspleging voor de mijne. Die heb ik inderdaad op talrijke plaatsen in mijn boek weergegeven zonder daar zelf in te willen treden.

Klemann concludeert in vragende vorm dat de mislukking van de bestraffing van economische collaboratie niet zozeer is terug te voeren op het feit dat de wederopbouw boven de rechtsgang prevaleerde, als wel op het totale karakter van de Tweede Wereldoorlog. Dat maakte zo'n bestraffing volgens hem onzinnig. In mijn proefschrift staat uitvoerig dat juist de ‘totale oorlog’ de bestraffing - althans vanuit juridisch

8 Cos werd op 28 december 1949 zogenaamd geclausuleerd onvoorwaardelijk buiten vervolging gesteld door de advocaat-fiscaal bij het bijzonder gerechtshof te Amsterdam, mr. A.H. van de Veen. De beslissing werd gedragen door de gelegenheidsoverweging ‘dat niet gebleken is, dat de schuld van betrokkene van zodanige aard is, dat oplegging van een straf of maatregel ingevolge het Besluit Buitengewoon Strafrecht of het Tribunaalbesluit gerechtvaardigd is te achten.’ Met deze nogal ondoorzichtige formulering leek advocaat-fiscaal Van de Veen de (bewezen) schuld van Cos te willen verdoezelen. Brief van de officierfiscaal bij het bijzonder gerechtshof te Amsterdam, mr. G.J. Boelens, aan advocaat-fiscaal Van de Veen, 08-09-1948; Beslissing betreffende onvoorwaardelijke buitenvervolgingstelling inzake W.H. Cos, 28-12-1949, beide in Nationaal Archief, CABR, 107154 (PF Amsterdam T-60638). Zie in dit verband *Noodzakelijk kwaad*, 496-497.

9 Veegens was toentertijd raadsheer in de Bijzondere Raad van Cassatie (BRvC) en stond bekend om zijn gematigde, liberale standpunten. Zie *Noodzakelijk kwaad*, 544.

oogpunt - heeft vergemakkelijkt. De Bijzondere Raad van Cassatie (het hoogste rechtsorgaan van de bijzondere rechtspleging) bepaalde immers dat

> bij de uitlegging van het begrip hulpverlening aan den vijand in artikel 102 Wetboek van Strafrecht rekening moet worden gehouden met het gewijzigde karakter van den modernen, collectief gevoerden oorlog;

> dat in dit licht iedere opzettelijke medewerking aan een streven van den vijand, hetwelk middellijk of onmiddellijk met den oorlog samenhangt en waarin den vijand voordeel voor zijn oorlogvoering ziet, - door welke medewerking de door hem gewenste positie wordt versterkt - moet worden beschouwd als strafbare hulpverlening aan den vijand.[10]

Het verweer van de fabrikant die meubels had geleverd aan de Duitse marine - 'Met stoelen en tafels wordt de oorlog niet gewonnen' - werd dan ook niet gehonoreerd.[11]

Zoals gezegd stelt Klemann dat ik in alle toonaarden een normatief, moreel oordeel vel, met de strekking dat het Nederlandse bedrijfsleven moest worden gestraft. Hij acht dergelijke oordelen niet op hun plaats in een wetenschappelijke, historische publicatie. Een dergelijke publicatie dient naar zijn inzicht een beschrijvend karakter te hebben. Het zal Klemann echter niet zijn ontgaan dat noch in de wetenschapsfilosofie noch in de geschiedschrijving of in welke discipline dan ook serieuze wetenschappers zijn te vinden, die menen dat zoiets als neutrale of waardevrije beschrijving mogelijk is.[12] Elke historicus maakt - bewust of onbewust - gebruik van een waarderend of normatief kader van waaruit hij het verleden onderzoekt. Zelfs in de meest 'beschrijvende' geschiedschrijving, de droogste opsomming van feiten, zitten normatieve elementen verborgen, al is het maar in de selectie van het materiaal.

In *Noodzakelijk kwaad* heb ik er bewust naar gestreefd om niet mijn eigen subjectieve mening tot de maatstaf te verheffen waarmee ik een historisch proces analyseer. In plaats daarvan heb ik het probleem van de economische collaboratie benaderd vanuit het juridisch-morele kader dat in de tijd zelf voorhanden was. Hoe werd er tijdens en na de bezetting in juridisch-morele zin op economische collaboratie gereageerd? Een gedetailleerde beschrijving van dat proces staat in mijn boek. Ook de evaluatie daarvan heb ik niet willen doen steunen op mijn eigen voorkeur, maar op de morele en juridische overtuigingen die in de tijd zelf gangbaar waren - waarbij de opvattingen van de industriëlen die in het beklaagdenbankje terechtkwamen, allerminst over het hoofd zijn gezien.

Om van de door mij gehanteerde methode een voorbeeld te geven: de berechting van economische collaborateurs - een van de belangrijkste onderwerpen in mijn boek - had een wettelijke grondslag. Derhalve bepaalde niet ík maar de toen geldende wet dat economische collaborateurs dienden te worden berecht en bestraft. Immers, het Wetboek van Strafrecht, het Besluit Buitengewoon Strafrecht, het Tribunaalbesluit en het Besluit Zuivering Bedrijfsleven gaven elk een delictsomschrijving van (economische) hulpverlening aan de vijand en zodoende boden zij een grondslag voor opsporing, vervolging, berechting en zuivering daarvan. Voor de rechter ging het niet om de vraag aan welke gedragingen ondernemers of anderen 'gewend' waren, al dan niet teneinde zich aan te passen aan veranderende omstandigheden. Het ging

10 BRvC II, 20-12-1948 inzake J.S.C. Schoufour en F. Swarttouw, zie *Noodzakelijk kwaad*, 513.

11 *Noodzakelijk kwaad*, 518.

12 Zie bijvoorbeeld over dit onderwerp met betrekking tot de bezettingsproblematiek: Ch. Lorenz, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis* (6e herziene en uitgebreide druk; Amsterdam-Meppel, 2002) hoofdstuk xiv, paragraaf 2.

erom of die gedragingen in strijd waren met de wet of niet. Die kwestie is onafhankelijk van de vraag of ‘men’ in enig stadium van de Tweede Wereldoorlog heeft gemeend dat de Duitsers wel zouden winnen. Dergelijke speculatie ontsloeg niet van de verplichting de wet te gehoorzamen.

Het beleid van de regering en van het openbaar ministerie berustte dus op een wettelijke grondslag. Dat beleid bracht de verschillende rechtsprekende colleges in beeld. Dit beleid, deze colleges en hun werkzaamheden worden in mijn proefschrift beschreven en sporadisch

beoordeeld aan de hand van door henzelf gehanteerde en aan het wetsysteem ten grondslag liggende maatstaven.

In zijn reactie op mijn werk gebruikt Klemann economische argumenten om de opportuniteit van juridisch handelen te beoordelen. Met behulp van die argumenten velt hij, zoals gezegd, sterk normerende oordelen en soms doet hij dat ook los daarvan. Dat is bijvoorbeeld het geval waar hij de stelling verdedigt dat er aan de berechting van economische collaborateurs helemaal niet had moeten worden begonnen, nee zelfs, dat de van hulpverlening aan de vijand beschuldigde ondernemers niet als economische collaborateurs hadden mogen worden bestempeld. Daarmee velt Klemann een moreel oordeel niet alleen over de merites van de wettelijke bepalingen terzake, maar ook over de maatstaven die door de verschillende actoren zelf tijdens en na de bezetting werden gehanteerd. Dat staat hem vanzelfsprekend vrij. Maar met geschiedwetenschap, die het eigen standpunt problematiseert en probeert het eigen oordeel in te tomen bij het analyseren van het verleden, heeft zo'n benadering mijns inziens niets van doen.

Klemann paart aan zijn oordeelsvorming een stelligheid die bevreemdt, zoals bijvoorbeeld waar hij opmerkt: In het beste geval kan haar [koningin Wilhelmina's] houding worden gekwalificeerd als een uiting van het enige waar een verdreven vorstin zich aan kan vastklampen, de moed der wanhoop.' Soms is zijn oordeel zelfs losgezongen van de documenten die daarop betrekking hebben. Zo prijst hij dr. H. Colijn (deze had 'zelden zo gelijk'), omdat de oudpremier in de zomer van 1940 de bevolking had voorbereid op een Duitse bezetting tot tenminste het jaar 2000. Daar staan talloze verklaringen tegenover die een heel ander geluid laten horen. Mr. J.D. Schepers bijvoorbeeld, destijds nauw betrokken bij het vinden van de 'juiste houding' van het bedrijfsleven tegenover Duitse militaire orders, wees er voor de Parlementaire Enquêtecommissie op dat 'wij een bezetting van zoiets als een jaar of acht voor ogen hadden.'[13]

Het is voorts van belang erop te wijzen waarom ik in mijn boek geen woord vuil maak aan 'het prisoners dilemma'. De reden is eenvoudig omdat die problematiek naar mijn mening niet speelde: de ondernemers zaten niet in de positie van de 'prisoner' uit de speltheorie, al stonden zij wel voor morele dilemma's die dan ook uitvoerig ter sprake komen. Dat laatste geldt ook voor het al dan niet vrijwillige karakter van de door het bedrijfsleven verleende hulp aan de vijand, waarover Klemann - zich tot tolk makend van dat bedrijfsleven - opmerkt: 'Zij [de ondernemers] werden door de omstandigheden gedwongen en namen geen vrijwillig besluit.' De jurisprudentie laat - op een enkele uitzondering na - zien dat de pressie die door de Duitse bezettende macht op het Nederlandse bedrijfsleven werd uitgeoefend evenals de 'dwang der omstandigheden' geen overmacht in de zin van artikel 40 van het Wetboek van Strafrecht opleverden. Voorts stelde de rechter vast dat een eventueel in de aan vang van de bezetting uitgeoefende druk nimmer een verweer kon opleveren voor een jarenlange werkzaamheid ten behoeve van de vijand. In dit verband vestig ik er nog de aandacht op dat niemand is vervolgd alleen vanwege zijn houding in 1940.

13 *Enquêtecommissie regeringsbeleid 1940-1945,* 7c, *Verhoren. Leiding en voorlichting aan ambtenaren en burgers in de bezette gebieden; het contact met en de politiek ten aanzien van de verzetsbeweging in Nederland* ('s-Gravenhage, 1955) 576.

Tenslotte vindt Klemann, zelf auteur van de belangwekkende studie *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam, 2002), het teleurstellend dat ik zo weinig aandacht heb besteed aan de context waarin de gebeurtenissen tijdens de bezetting plaatsvonden. Hier wreekt zich dat hij zich in zijn bespreking vrijwel geheel op het eerste hoofdstuk van mijn boek heeft geconcentreerd. In de daarop volgende hoofdstukken en in het bijzonder in het meer dan 200 pagina's tellende hoofdstuk 5 komt deze context namelijk ruimschoots aan de orde.

Heeft Klemanns bijdrage betrekking op slechts één hoofdstuk, die van Faber concentreert zich op enkele 'randgebieden' van mijn boek: de positie van de 'kleine' collaborateur, de eindcijfers van de bijzondere rechtspleging en het poenale karakter van het sepot. Faber verdedigt deze keuze door op te merken dat ze voor 'de belangrijkste conclusies' die ik trek 'heel belangrijk' zijn. Ik zal hieronder aantonen dat dit niet het geval is.

Allereerst het punt van het sepot. Faber wijst er terecht op dat niet zelden van berechting (of zuivering) werd af gezien omdat men vond dat de betrokkene met het ondergane voorarrest al voldoende was gestraft. In een dergelijk geval zou het zijns inziens niet juist zijn de bestraffing mislukt te noemen. Af gezien van het feit dat in dergelijke gevallen in beginsel op het voorarrest een (al dan niet voorwaardelijke) buitenvervolgingstelling volgde, verschil ik hier niet met hem van mening. Het is dan ook onjuist te beweren - zoals Faber doet - dat ik dergelijke gevallen 'op het schaaltje "bestraffing mislukt"' heb gedeponeerd. Integendeel.[14] Wel is het zo dat bijvoorbeeld de door mij behandelde strafzaak tegen de Duitser Richard Fiebig een voorbeeld is van een mislukte bestraffing, omdat niettegenstaande een jarenlang voorarrest de zaak tegen hem uiteindelijk door onkunde en laksheid van de zijde van de staande en zittende magistratuur werd geseponeerd.[15]

Wat betreft 'het groentemannetje op de hoek' (in het jargon van die tijd synoniem voor de 'kleine economische collaborateur') geef ik toe dat diens positie in vergelijking met die van de industriële collaborateur wat onderbelicht is. Dat heeft alles te maken met de compositie van het boek. De lezer zij getroost, het boek was anders nog dikker geweest. Ik bestrijd echter dat daardoor mijn conclusie wordt aangetast dat het groentemannetje zwaarder is getroffen dan de fabrieksdirecteur (ik denk hier in het bijzonder aan het voorarrest en de opgelegde gevangenisstraf). Er was sprake van (vaak ergerlijke) rechtsongelijkheid.

Rest het cijfermateriaal. In het in 2000 verschenen *Bijzonder Gewoon* hebben S. Faber en G. Donker aangetoond hoe volstrekt onduidelijk het is om hoeveel dossiers en verdachten het gaat in het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR).[16] Een paar jaar eerder heb ik er al op gewezen dat de statistische gegevens met betrekking tot de bijzondere rechtspleging met een korreltje zout moeten worden genomen.[17] Ik heb gemeend deze gegevens desondanks te moeten publiceren, omdat dit zo gespecificeerd voor het laatst in een wetenschappelijke studie een halve eeuw daarvoor was gedaan door W.M.E. Noach.[18] De cijfers die ik noem in *Farce* (47 vlg.) en *Noodzakelijk kwaad* (773 vlg.) wijken overigens niet veel af van de zijne. Het komt er op neer dat er mogelijk een half miljoen dossiers zijn (geweest). Slechts van

14 Zie bijvoorbeeld *Noodzakelijk kwaad*, 712, 734.

15 *Noodzakelijk kwaad*, 633 vlg.

16 S. Faber, G. Donker, *Bijzonder Gewoon. Het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (1944-2000) en de 'lichte' gevallen'* (2e dr.; Haarlem, 2001) 33 vlg. Deze publicatie verscheen ter gelegenheid van de overdracht van het CABR van het ministerie van justitie aan het Algemeen Rijksarchief (het huidige Nationaal Archief).

17 J.P. Meihuizen, *Farce. De bestraffing van economische collaboratie 1944-1951* (Amsterdam, 1998) 38. Idem, *Noodzakelijk kwaad*, 479, 773.

18 W.M.E. Noach, *De Bijzondere Rechtspleging. Straf- en tuchtrechtelijk optreden tegen onvaderlandslievend gedrag uit de bezettingsjaren* ('s-Gravenhage, 1948) 21-22.

circa 200.000 dossiers is het bestaan zo goed als zeker[19] en van circa 100.000 dossiers is het bestaan min of meer zeker.[20] Van de rest, dat wil zeggen van maar liefst 200.000 dossiers, is het bestaan ongewis.

Uit deze cijfers blijkt in elk geval dat verreweg de meeste zaken buitengerechtelijk zijn

19 Te weten: bijzondere gerechtshoven (16.000), tribunalen (50.000), voorwaardelijke buitenvervolgingstelling (90.000) en onvoorwaardelijke buitenvervolgingstelling (39.000).

20 Te weten: sepot door het openbaar ministerie.

afgedaan. En voorts dat het totale aantal aangelegde dossiers niet vaststaat met alle gevolgen van dien voor de categorieën 'geseponeerde dossiers' (door de opsporingsdiensten) en 'onvoltooide dossiers'. Anders dan Faber meen ik evenwel dat deze hele kwestie - hoe relevant ook - op de belangrijkste conclusies in *Noodzakelijk kwaad* geen invloed heeft. Die hebben namelijk betrekking op economische collaboratiezaken. Ten aanzien daarvan beschikte het directoraat-generaal voor bijzondere rechtspleging met een nauwkeurigheid van 90% over gegevens betreffende de gevormde dossiers en betreffende de vraag of deze zaken doorgezonden waren naar de parketten van de procureurs-fiscaal of niet.[21]

Faber legt in zijn beschouwing mijns inziens terecht nadruk op het ontbreken van het precieze aantal CABR-dossiers. Voor toekomstig onderzoek is inderdaad een helder antwoord nodig op de vraag met hoeveel dossiers en verdachten we hier te maken hebben. Er is maar één bevredigende en wetenschappelijk verantwoorde wijze om dit probleem op te lossen: het stuk voor stuk tellen van de dossiers. Bewerking van deze dossiers en het opnemen van de daarin aangetroffen gegevens in een database is een monnikenwerk dat ondergetekende graag op zich wil nemen, mits de betrokken overheidsinstanties hun verantwoordelijkheid nemen en met geld over de brug komen voor dit project.

Niet alleen de wetenschap maar ook de praktijk is gediend met een dergelijke ontsluiting van het CABR. De huidige toegankelijkheid[22] zorgt ervoor dat de archivaris wel drie kwartier nodig heeft om de dossiers betreffende één persoon te produceren, terwijl deze tijd met behulp van een database teruggebracht kan worden tot hooguit driekwart minuut. Met de ontsluiting van het CABR is derhalve een groot maatschappelijk belang gemoeid.[23] Hiermee is nog een voordeel te behalen: uitsluitsel geven over de vraag of er reden is voor een positieve herwaardering van de bijzondere rechtspleging in haar totaliteit - Faber zelf neemt hierop al een voorschot door te spreken van een 'geslaagde mislukking'.[24] Het zou kunnen betekenen dat de vrees van de (hoofdrol)spelers in de bijzondere rechtspleging, 'dat de historie-schrijver ons niet fraai zal beoordelen', achteraf ongegrond zal blijken.[25] Ik acht de kans daartoe echter niet groot.

21 *Noodzakelijk kwaad*, 431, noot 384.

22 Alleen de gegevens van de circa 66.000 gerechtelijk afgedane zaken zijn in een database opgenomen.

23 In deze zin ook S. Plantinga, 'Het "Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging" bij het Nationaal Archief in Nederland: bewaring, ontsluiting en raadpleging', in: *Dossier 'Repressie en gerechtelijke archieven. Problemen en perspectieven',* bij het SOMA *Berichtenblad*, XXXVIII (Brussel zomer 2003) liii vlg.

24 Nog positiever (recentelijk): M.D. Bogaarts, *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945. De periode van het kabinet-Beel 3 juli 1946-7 augustus 1948. Register*, Band D, tweede helft b (Nijmegen, 2004) 14-15.

25 *Noodzakelijk kwaad*, 321.

In memoriam Bernard Hendrik Slicher van Bath (1910-2004)

Peter Klein

In de leeftijd van 94 jaar is op 27 september 2004 Bernard Slicher van Bath overleden. Zijn indrukwekkende veelzijdigheid, zijn bekwaamheden en eigenschappen hadden hem gemaakt tot een van de invloedrijkste Nederlandse historici van de twintigste eeuw. Door zijn veelal oorspronkelijke, baanbrekende onderzoeksactiviteiten kon hij zich zowel inhoudelijk als qua methoden en technieken ook in internationaal opzicht meten met de grootste geschiedkundigen van zijn tijd. Daarnaast heeft hij door het vervullen van talloze organisatorische en bestuurlijke taken en functies de wereld van de geschiedbeoefening wezenlijk aan zich verplicht.

Een en ander schijnt in tegenspraak tot zijn verlegen, stille verschijning. Wie hem voor het eerst ontmoette kon de indruk krijgen van doen te hebben met een wat kleurloze kamergeleerde zonder veel notie van de hem omringende samenleving. Een makkelijke, populariserende veelschrijver was hij niet, hoe omvangrijk zijn nagelaten oeuvre ook is. Pas wie hem en zijn werk beter leerde kennen begreep dat achter zijn bedaard voorkomen en zacht stemgeluid een buitengewoon boeiend mens en een krachtige persoonlijkheid schuil ging. Zelf heeft hij niet nagelaten zijn optreden als historicus toe te lichten en van commentaar te voorzien. Diverse eigenhandige geschriften en het van hem gemaakte filmportret tonen een man die gepast en bescheiden probeert zich als geschiedkundige te verantwoorden. Daarmee lijkt hij het zijn biograaf, die niet heeft te klagen over een gebrek aan gegevens, makkelijk te hebben gemaakt. Maar dat is toch niet het geval.

Bij nadere beschouwing blijkt Slicher namelijk alles behalve een open boek. Hij was integendeel een man vol onvermoede, verborgen eigenschappen, paradoxen en tegenstellingen: een stil water met diepe gronden. Enerzijds vol relativerende humor en vriendelijke geestigheid; anderzijds soms bijtend scherp en misprijzend; rechtlijnig maar soepel van geest; hardnekkig en zachtmoedig; onverzettelijk en vasthoudend maar altijd op zoek naar nieuwe wegen; orthodox en gedegen geschoold in de tradities van het ambachtelijke vakmanschap van de historicus, desondanks geleid door nieuwe denkbeelden - mede ontleend aan de (theoretische) maatschappijwetenschappen - en vernieuwende kwantificerende methoden en technieken; vreedzaam en strijdlustig; bezorgd, zorgzaam, hulpvaardig, vrolijk, charmant, gezellig en tegelijkertijd in zichzelf gekeerd; een nuchter registrator van feiten en cijfers uit de werkelijkheid maar bovenal een gepassioneerd gedreven geleerde. ‘De mens en zijn geschiedenis zijn onlosmakelijk aan elkaar verbonden, want de mens ontmoet zichzelf in de geschiedenis en de geschiedschrijving’, schreef hij aan het eind van zijn carrière.

Iets van dit alles spreekt uit zijn optreden tussen 1973 en 1978 toen hij fungeerde als tweede in de reeks voorzitters van het - destijds nog niet Koninklijk - Nederlands Historisch Genootschap. Met hoopvol enthousiasme was hij destijds de eenling die het Genootschap met zoveel woorden wilde transformeren tot ‘het historisch geweten van de natie.’ In aansluiting daarop koesterde hij het organisatorische visioen van het onder auspiciën van het Genootschap samenbundelen van het Nederlandse, sterk

gedifferentieerde en gevarieerde historische krachtenveld. Dat terrein lag met zijn onderwijs, onderzoek, archief- en museumwezen van oudsher verdeeld onder beheer van allerlei, veelal beperkte elitaire kringen van liefhebbers en vakgenoten. De kans de nadelen van deze verbrokkeling op te heffen door nauwere en bredere samenwerking binnen het zojuist uit fusies voortgekomen NHG kon beter niet worden verzuimd, meende hij. De tijd scheen er ook rijp voor. Teleurgesteld maar realistisch besefte Slicher overigens al gauw dat zijn ideaal in de gegeven verhoudingen en omstandigheden te hoog was gegrepen. Het is nog altijd onzeker of dat nu al dan niet te betreuren is.

Hij was zich trouwens terdege bewust van de mogelijke gevaren die verbonden waren aan het organisatorisch verstrakken van de historische discipline. Met kracht van argumenten stond Slicher vooraan als het er op aan kwam in de bres te springen voor de individuele vrijheden van de historicus - van de onderzoeker in de eerste plaats. De aanhoudend versterkte wurggreep die de overheid, uit ten dele financiële maar ook politiek-maatschappelijke overwegingen, nu al ruim een kwart eeuw lang in de vorm van taakverdeling en concentratie, voorwaardelijke financiering, prioriteitenstelling, planning, collectivisering en wat niet alles meer op onderwijs, onderzoek en archief- en bronnenbeheer is gaan uitoefenen was hem een gruwel. Historische inzichten zijn volgens hem alleen te verbeteren dank zij persoonlijke, individuele inspanningen.

Het verhinderde hem niet, onder andere als voorzitter van de Historisch-Wetenschappelijke Commissie der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen - hij was sedert 1960 lid van de Akademie -, in een afzonderlijk rapport uit 1974 substantieel bij te dragen tot de toekomstige inrichting van het historisch onderzoek. Het was overigens minder geruchtmakend dan mocht worden verwacht. Zelf bleef hij trouwens - het tekent de man! - met nadruk sceptisch gestemd over de zin en het nut van dergelijke plannenmakerij. De ‘telkens weer terugwijkende horizon’ van de geschiedenis was en bleef ‘een mysterie.’ De redelijk denkende romanticus Slicher heeft zich er mateloos en bij voortduring door laten boeien. Dat bood weinig speelruimte aan streng geregeld groepswerk.

Met deze zienswijze verpersoonlijkte hij in de praktijk de fundamentele betekenis van baanbrekende individuele research. En zo figureerde hij volgens een overzicht uit 1983 samen met Huizinga, Romein en Presser in het illustere internationale gezelschap van 22 prominenten - waaronder Meinecke, Pirenne, Beard, Namier, Braudel en Medvedew - die in de loop van de twintigste eeuw hun onuitwisbaar stempel op de geschiedwetenschap hebben gedrukt. Twintig jaar later zou zijn naam even goed thuis horen op een nieuwe lijst. Het verdient daarbij vermelding dat hij aansluiting vond bij de historische avant-garde van zowel de Franse *Annales*-school als de Amerikaanse *new economie history* of *cliometrics*. Maar door zijn eigen toon en werkwijze heeft hij desondanks ten opzichte van beide afstand bewaard. In binnenen buitenland kreeg hij zodoende bekendheid als grondlegger van de zogeheten ‘Wageningse school’ - waarvan hij zelf het bestaan hardnekkig bleef ontkennen. De omstandigheid dat zijn werk navolging vond nam niet weg dat hij het op individuele basis *persoonlijk* had verricht, luidde zo ongeveer zijn standpunt. De Wageningse

Afdeling Agrarische Geschiedenis liet onder zijn leiding inderdaad in tegenstelling tot bijvoorbeeld natuurwetenschappelijke laboratoria weinig ruimte voor groepsgewijs gecoördineerde onderzoeksactiviteiten. In zijn bronnenonderzoek bootste Slicher tot op zekere hoogte weliswaar de experimentele natuurwetenschappelijke werkwijze na, maar de geestes- of maatschappijwetenschappen waren in dit opzicht naar zijn oordeel toch van wezenlijk andere aard. Uiteenlopende opvattingen daarover waren mede aanleiding tot interne conflicten die er tenslotte toe leidden dat Slicher, tot ontsteltenis van menig vriend en collega in den lande, in 1972 ontslag nam als hoogleraar. Het was intussen alles behalve het eind van zijn werk. In zijn beroepsmatig bestaan was integendeel een nieuwe fase aangebroken, al zou hij zelf spreken van een logische voortzetting van vroegere ontwikkelingen.

Het is voor het overige onmogelijk op deze plaats ook maar bij benadering Slichers *Werdegang* als historicus uit de doeken te doen. Voortgekomen uit het regentenpatriciaat, zoon van een beroepsmilitair ten tijde van de Eerste Wereldoorlog, door polio uitgeschakeld van straatspel en sport vond hij geschiedenis al op de lagere school aantrekkelijk. Een jaar middelbaar schoolonderwijs van zijn latere Groningse collega P.J. van Winter bracht een nieuwe stimulans. Zijn heuse belangstelling ontstond overigens pas toen hij na zijn kandidaatsexamen aan de Groningse universiteit zelf aan de slag ging met onderzoek. Prehistorie, archeologie en middeleeuwse geschiedenis hadden zijn voorkeur omdat daarbij allerlei facetten van het menselijke bestaan zonder scherpe onderlinge afgrenzing samenkwamen. Van Oppermann leerde hij later in Utrecht, onder andere als diens assistent, het degelijke ambachtelijke werk van de historische vakman. Leraar wilde Slicher niet worden. Hij werd dus archivaris. Voordien had hij met zijn baanbrekende dissertatie *Mensch en land in de Middeleeuwen. Bijdragen tot de geschiedenis der nederzettingen in oostelijk Nederland* (Assen, 1944) bij Jan Romein - op instigatie van Oppermann oorspronkelijk bedoeld als bijdrage tot de nederzettingsgeschiedenis van Oost-Nederland - zijn sporen verdiend. In zijn studie over de periode 500 tot 1500 had hij veel meer verwerkt dan de gebruikelijke geschiedenis van plaatsnamen. Met enorme werklust had hij een grote verscheidenheid van juridische, sociale en economische bronnen en gegevens onderzocht die hem op het spoor van geïntegreerde maatschappijgeschiedenis hadden gezet. Deze was vooralsnog beperkt gebleven tot overwegend institutionele aspecten. De vernieuwing was echter onmiskenbaar. Zodoende was Slicher er in geslaagd allerlei gangbare vooroordelen te ontmaskeren als mythes, zoals de heersende denkbeelden over de Saksische oorsprong van de plaatselijke bevolking.

Tezelfdertijd voerde hij de ruraal-agrarische geschiedenis op als verwaarloosd thema van de oude, hollandocentrische, urbaan-commerciëel georiënteerde economische geschiedschrijving van Nederland. Was de landbouw, rijk aan dynamische veranderingen, tot ver in de negentiende eeuw niet het hoofdmiddel van bestaan geweest? Het proefschrift vormde de opmaat tot een van zijn hoofdwerken, *Een samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland van Overijssel* (Assen, 1957), dat model heeft gestaan voor de ontwikkeling van de 'Wageningse School'. Intussen had Slicher in 1949 zijn functie als Rijksarchivaris van Overijssel verruild voor het

professoraat, eerst in Groningen en vrijwel gelijktijdig in Wageningen, sedert 1956 uitsluitend aan de Landbouwhogeschool.

In deze jaren verruimde hij zijn wetenschappelijke activiteiten. Regionale geschiedenis werd geschiedenis van Nederland, later van Europa en tenslotte mondiale geschiedenis. Middeleeuwse geschiedenis zag zich verlengd met Nieuwe en Nieuwste geschiedenis. Sociografie, archeologie, kunst- en cultuurgeschiedenis, economie, demografie, seriële statistiek van onder andere voor het menselijke bestaan veelal beslissende oogstopbrengsten - en altijd maar weer nauwkeurig en vaak gedetailleerd bronnenonderzoek - zouden levensecht kleur gaan geven aan het werk van deze Manus van alles. Steeds weer slaagde hij er in het verleden uit verloren diepten te halen, of het nu ging om een veelzeggende periode uit het zestiende-eeuwse bestaan van de enkele geletterde Friese boer Rienck Hemmema (1958) of *De agrarische geschiedenis van* [heel] *West-Europa* [tussen] *500-1850* (1960). Het desbetreffende boek, dat Slicher wereldnaam bezorgde en in vijf of zes talen is vertaald, markeerde een hoogtepunt in zijn wetenschappelijke loopbaan. Daarna volgden nog twee nieuwe ontwikkelingsfasen. Daartoe mede gestimuleerd door zijn verblijf als gasthoogleraar in Chicago (1967-1968) verdiepte hij zich blijkens een reeks publicaties in de theoretische en methodologische achtergronden van zijn werk en de problematiek van de kwantitatieve geschiedschrijving. In de tweede plaats richtte hij zich sedert 1972 nog vrijwel uitsluitend op de geschiedenis van Latijns Amerika. Zijn benoeming tot directeur van het interuniversitair Centrum voor Studie en Documentatie van Latijns Amerika te Amsterdam kwam voor velen als een verrassing. Zelf zag hij dat anders. Ook de Leidse universiteit had trouwens voor hem nog een leerstoel op dat gebied in petto terwijl het in Nijmegen eveneens kwam tot samenwerking met vakgenoten. Zijn belangstelling voor dit continent was al in 1951 gewekt. Hem boeide de confrontatie van de drie uiteenlopende culturen - de Indiaanse, de Europese en de Afrikaanse - evenals de actuele ontwikkelingsproblematiek van het continent. De laatstgenoemde was volgens hem het product van bestaande maatschappelijke structuren zoals de verhouding tussen kerk en staat. In dat verband keerde hij zich onder meer tegen de marxistische ‘dependencia-theorie’ die de economische achterstand weet aan het koloniale verleden. Slicher ontwikkelde samen met zijn beschermeling Adriaan van Osch nieuwe methoden en denkbeelden waarmee hij de onjuistheid van dit idee heeft geprobeerd aan te tonen. Nieuw was onder andere dat hij de ‘vergeten periode van de zeventiende en achttiende eeuw’ van het hele continent als zodanig in het oog probeerde te vatten. Zo verkeerde hij metterdaad in het goede gezelschap van internationaal vermaarde geleerden als Charles Boxer, Herman Kellenbenz, Jean-François Bergier, Eric Hobsbawm en Ruggiero Romano. Zelf rekende hij de desbetreffende studies tot zijn hoofdwerk. Maar hier te lande staat de Latijns Amerikaanse geschiedenis nu eenmaal minder in de aandacht dan het geval is in andere Europese landen en de Verenigde Staten. Zijn onderzoekingen hadden hem per slot van rekening buiten de hoofdstromen van het nog altijd wat benauwde Nederlandse historische bedrijf gevoerd. Zo is Bernard Slicher van Bath een historicus geweest die uiteindelijk te groot was voor Nederland.

Inhoud 119de jaargang

Artikelen

Bank, J. Th. M. Het protestantisme en de Tweede Wereldoorlog. De casus Nederland en de casus Frankrijk,	491-523
Berkel, K. van. E.H. Kossmann als redacteur van de *Bijdragen en mededelingen*,	1-9
Buyst, E., Lefebvre, W. De Nederlandse economie tijdens de Tweede Wereldoorlog bekeken vanuit een Vlaams/Belgisch perspectief,	193-198
Duke, A. The Elusive Netherlands. The question of national identity in the Early Modern Low Countries on the Eve of the Revolt,	10-38
Eijnatten, J. van. Orthodoxie, ketterij en consensus, 1670-1850. Drie historische vertogen over religie en openbaarheid,	468-490
Faber, S. Een geslaagde mislukking,	582-586
Ghosh, P. Max Weber in the Netherlands 1903-1907. A neglected episode in the early history of The Protestant Ethic,	358-377
Haemers, J. De dominante staat. De Gentse opstand (1449-1453) in de negentiende- en twintigste-eeuwse historiografie,	39-61
Hoffenaar, J. ‘Wordt Nederland verdedigd?’ De discussie over de hoofdverdedigingslinie van de NAVO in het begin van de jaren vijftig,	174-192
Hoppenbrouwers, P.C.M. 1302-2002. De Guldensporenslag en zijn nagalm in de moderne tijd,	153-173
Klein, P. In memoriam Bernard Hendrik Slicher van Bath (1910-2004),	594-597
Klemann, H.A.M. Economie en totale oorlog,	577-581

Klemann, H.A.M. Repliek op Buyst en Lefebvre, 199-204

Meihuizen, J. Repliek op Klemann en Faber, 587-593

Peeters, E. Degeneratie en dressuur. Natuurgeneeswijze, vegetarisme en naturisme als ontwerpen voor een moderne samenleving, 1890-1950, 329-357

Rooden, P. van. Oral history en het vreemde sterven van het Nederlandse christendom, 524-551

Rooy, P. de. Geweld in de polder, 62-70

Soen, V. ‘C'estoit comme songe et mocquerie de parler de pardon.’ Obstructie bij een pacificatiemaatregel (1566-1567), 309-328

Spaans, J. Inleiding, 465-467

Sunier, Th. Naar een nieuwe schoolstrijd, 552-576

Vries, B. de. Het interieurjaar 2001, 71-76

Literatuuroverzicht

Aalders, G. *Leonie. Het intrigerende leven van een Nederlandse dubbelspionne* (D. Engelen) 284-286

Amsing, H.T.A. *Bakens verzetten in het voortgezet onderwijs, 1863-1920. Gymnasium, HBS en MMS in onderwijssysteem, leerplan en geschiedenisonderwijs* (B. Henkens) 433-435

Anrooij, W. van, e.a. *Al t'Antwerpen in die stad. Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd* (K. Heene) 223-224

Asseldonk, M. van. *De Meierij ontrafeld. Plaatselijk bestuur, dorpsgrenzen en bestuurlijke*

indeling in de Meierij van 's-Hertogenbosch, circa 1200-1832 (T. Kappelhof) 206-208

Baarda, F., Engelen, G. van, Wijk, W. van. *Aan de rand van de ramp. Het eiland van Dordrecht en de watersnood van 1953* (H.C. Vrielink) 458-459

Baarsen, R., e.a. *Rococo in Nederland* (B. de Vries) 71-76

Bechler, K. *Schloss Oranienbaum. Architektur und Kunstpolitik der Oranierinnen in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts* (M. Keblusek) 95-97

Beckers, D. *'Het despotisme der mathesis'. Opkomst van de propaedeutische functie van de wiskunde in Nederland 1750-1850* (R.H. Vermij) 391-392

Berg, C.R. van den. *Ds. Johannes Barueth 1709-1782. Een strijdbaar verdediger van de gereformeerde kerk en staat* (J. de Niet) 414-415

Bergsma, W. *'Zij preekten voor doven'. De Reformatie in Drenthe* (G.J. Schutte) 233-234

Berkers, E. *Technocraten en bureaucraten. Ontwikkeling van organisatie en personeel van de Rijkswaterstaat, 1848-1930* (D.J. Wolffram) 266-267

Beyen, M. *Oorlog en verleden. Nationale geschiedenis in België en Nederland, 1938-1947* (M. Grever) 135-137

Billen, C., e.a. *1302 Revisité. 1302 Herbekeken* (P.C.M. Hoppenbrouwers) 153-173

Blockmans, W., Hoppenbrouwers, P. *Eeuwen des onderscheids. Een geschiedenis van middeleeuws Europa* (M. Boone) 392-394

Bloemink, W, e.a. *De Waag in Deventer. 475 jaar geschiedenis* (G.A.C. Boon) 447-448

387-388 Blom, I.L. *Jean Desmet and the early Dutch film trade* (A.W.T. van der Velden)

Blonk, D., Blonk-van der Wijst, J. *Hollandia comitatus. Een kartobibliografie van Holland* (G.J. Borger) 214-215

Bodt, S. de, Kapelle, J., met medewerking van Gielen, Th., e.a. *Prentenboeken. Ideologie en illustratie 1890-1950* (P.J. Buijnsters) 275-277

Boterman, F., Vogel, M., ed. *Nederland en Duitsland in het Interbellum. Wisselwerking en contacten: van politiek tot literatuur* (J.W.E Wielenga) 449-450

Botke, IJ. *Boer en heer. 'De Groninger boer' 1760-1960* (G.M.T. Trienekens) 87-88

Breuker, P., e.a., ed. *De fiifde woansdei. 150 jier PC (1853-2003)* (O. Vries) 271-273

Broersma, M. *Beschaafde vooruitgang. De wereld van de Leeuwarder Courant 1752-2002* (J.C. Schouwenaar) 219-221

Bruijn, M. de, Broer, Ch. *Volc te voet. Gevolgen van de Guldensporenslag voor de opkomst van de burgerij in de Noordelijke Nederlanden* (P.C.M. Hoppenbrouwers) 153-173

Brusse, P. *Leven en werken in de Lingestreek. De ontwikkeling van het platteland in een verstedelijkt land 1850-2000* (H.C. Vrielink) 118-120

Buikema, R., Meijer, M., ed. *Kunsten in beweging 1900-1980* (D. Stam) 280-282

Buiting, H. *De Nieuwe Tijd. Sociaaldemokratisch maandschrift 1896-1921. Spiegel van socialisme en vroeg communisme in Nederland* (B. Reinalda) 439-440

Burg, M. van der. *'Geen tweede boer'. Gender, landbouwmodernisering en onderwijs aan plattelandsvrouwen in Nederland, 1863-1968* (M. Smits) 435-437

Burkom, F. van, e.a., ed. *Leven in toen. Vier eeuwen Nederlands interieur in beeld* (B. de Vries) 71-76

Caenegem, R.C. van, ed. *1302. Feiten en mythen van de Guldensporenslag* (P.C.M. Hoppenbrouwers) 153-173

Carasso-Kok, M., Lakerveld, C. van, ed. *Een curieus werck. Oorlog en vrede verbeeld in een zeventiende-eeuwse maquette* (E.O.G. Haitsma Mulier) 247-248

Cornelissen, I. *Alleen tegen de wereld. Joop Zwart, de geheimzinnigste man van Nederland* (D. Engelen) 131-132

Cruyningen, P.J. van. *Boerderijbouw in Zeeland van de tiende tot de twintigste eeuw. 'Schone*

welbetimmerde hofsteden' (K. Emmens) 80-81

Daalder, H. *Gedreven en behoedzaam. Willem Drees 1886-1988. De jaren 1940-1948* (J. Bosmans) 437-438

Deligne, C. *Bruxelles et sa rivière. Genèse d'un territoire urbain (12e-18e siècle)* (R. van Uytven) 385-386

Dell'Aira, R., Hoekstra, F. *Faustius, een geschiedenis van Faust in Nederland* (M. Catania-Peters) 83-84

Deneckere, G., Wever, B. de, ed. *Geschiedenis maken. Liber amicorum Herman Balthazar* (L. Nys) 380-382

Derez, M., e.a., ed. *Arenberg in de Lage Landen. Een hoogadellijk huis in Vlaanderen en Nederland* (A.-J.A. Bijsterveld) 216-217

Derks, M., Huisman, M. *'Edelmoedig, fier en vrij.' Katholieke arbeidersvrouwen en hun beweging in de twintigste eeuw* (W. Pelt) 126-128

Dooren, N. van, Leeuwen, R. van, ed. *Alle Hosper, landschapsarchitect 1943-1997* (A.M.J. de Kraker) 453-455

Doorn, M. van. *Het leven gaat er een lichten gang. Den Haag in de jaren 1919-1940* (M.A. de Winter) 134-135

Dragtenstein, F. *'De ondraaglijke stoutheid der wegloopers'. Marronage en koloniaal beleid in Suriname, 1667-1768* (E. Klinkers) 99-100

Driel, L. van. *Een leven in woorden. J.H. van Dale, schoolmeester, archivaris, taalkundige* (E.K. Grootes) 263-264

Dunk, Th. von der. *Een kathedraal voor Amsterdam. De voorgeschiedenis van de Mozes en Aäronkerk aan het Waterlooplein* (M. Catania-Peters) 427-428

Dutch-Asiatic Shipping (1595-1795) (http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/DAS (O.W.A. Boonstra) 234-235

Duyff, T., met medewerking van Deel, T. van. *'Je bent een onmogelijk man!' De briefwisseling tussen Simon Vestdijk en Johan van der Woude 1939-1969* (F. Vogelzang) 137-138

Duyvendak, M.G.J., ed. *Regionaal besef in het Noorden. Historische opstellen aangeboden aan prof. dr. P. Th. F.M. Boekholt bij zijn afscheid als hoofddocent in de regionale geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen op 23 november 2001* (Ph. M. Bosscher) 77-78

Eickhoff, M. *De oorsprong van het 'eigene'. Nederlands vroegste verleden, archeologie en nationaal-socialisme* (C.G.W.P. van der Heijden) 440-442

Elands, M., Staarman, A., ed. *Afscheid van Nieuw-Guinea. Het Nederlands-Indonesische conflict 1950-1962* (Ph. M. Bosscher) 296

Fasseur, C. *Wilhelmina. Sterker door strijd* (J.R. Soetenhorst) 122-123

Fijnje-Luzac, E. *Myne beslommerde boedel. Brieven in ballingschap 1787-1788,* Baartmans, J.J.M., ed. (H. Boels) 420-421

Fock, C.W., ed. *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900* (B. de Vries) 71-76

Francke, J. *Utiliteyt voor de gemeene saake. De Zeeuwse commissievaart en haar achterban tijdens de Negenjarige Oorlog, 1688-1697* (M. 't Hart) 102-104

Gerding, M.A.W., e.a., ed. *Encyclopedie van Drenthe* (F. Keverling Buisman) 383-385

Gomes, P.D. *Over 'natuurgenooten' en 'onwillige honden'. Beeldvorming als instrument van uitbuiting en onderdrukking in Suriname 1842-1862* (P.C. Emmer) 117-118

Griendt, H.F. van de. *Uit sphagnum geboren. Een eeuw turfstrooiselindustrie in Nederland 1882-1983* (M.A.W. Gerding) 123-125

Groenveld, S., Huizinga, J.J., Kuiper, Y.B., ed. *Nassau uit de schaduw van Oranje* (C.A. Tamse) 405-407

Haan, I. de. *Het beginsel van leven en wasdom. De constitutie van de Nederlandse politiek in de negentiende eeuw* (J.C. Kennedy) 259-261

Haan, I. de. *Politieke reconstructie. Een nieuw begin in de politieke geschiedenis* (H. te Velde) 378-380

Hajenius, A.M.L., met medewerking van Hofman, R. *Dopers in de Domstad. Geschiedenis van de Doopsgezinde gemeente Utrecht 1639-1939* (W. Pelt) 217-219

Ham, W. van der. *Meester van de zee. Johan van Veen (1893-1959) waterstaatsingenieur* (F.Vogelzang) 125-126

Hanou, A. *Nederlandse literatuur van de Verlichting (1670-1830)* (D. Sturkenboom) 84-85

Harinck, G., Kuiper, R., Bak, P, ed. *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980* (G.J. Schutte) 254-257

Heijst, A. van. *Liefdewerk. Een herwaardering van de caritas bij de Arme zusters van het goddelijke kind sinds 1852* (R. Hooijschuur) 120-121

Hering, B. *Soekarno. Founding father of Indonesia 1901-1945* (H. Meijer) 130-131

Hogenkamp, B. *De documentaire film 1945-1965. De bloei van een filmgenre in Nederland* (D.J. Wolffram) 456-457

Holst Pellekaan, R.E. van, Regt, I.C. de. *Operaties in de Oost. De Koninklijke marine in de Indische archipel (1945-1951)* (D.C.L. Schoonoord) 294-295

Huizinga, E., Lie, O.S.H., Veltman, L.M., ed. *Een wereld van kennis. Bloemlezing uit de Middelnederlandse artesliteratuur* (K. Heene) 221-223

Huussen jr., A.H. *Hemmo Dijkema 1799-1853. Gronings agronoom en Ruslandreiziger* (M. van Deursen) 107-108

Huygens, C. *Journaal van de reis naar Venetië*, Blom, F.R.E., met medewerking van Heijdra, J., Snijders-de Leeuw, T., ed. (E.O.G. Haitsma Mulier) 237-238

Huygens, C. *Mijn leven verteld aan mijn kinderen in twee boeken*, I, *Inleiding, teksteditie en vertaling*, II, *Commentaar en annotatie*, Blom, F.R.E., ed. (E.O.G. Haitsma Mulier) 237-238

Jacobs, J.Y.H.A. *Gaandeweg aaneengesmeed. Geschiedenis van het bisdom Breda* (Ph. M. Bosscher) 432-433

Jager, I. *Hoofdstad in gebreke. Manoeuvreren met publieke werken in Amsterdam 1851-1901* (A.J. van der Valk) 270-271

Janssens, J. *De Belgische natie viert. De Belgische nationale feesten, 1830-1914* (M. de Waele) 428-430

Juffermans, P.C. *Drie perspectieven op religie in het denken van Spinoza. Een onderzoek naar de verschillende betekenissen van religie in het oeuvre van Spinoza* (F. Akkerman) 412-414

Kessel, A. van. *'Ruggen recht, heren!' Hoe de Nederlandse christen-democraten het tegenover hun Duitse geestverwanten aflegden in het debat over het profiel van de Europese Volkspartij* (G. Harinck) 143-145

Kessel, I. van, ed. *Merchants, missionaries & migrants. 300 Years of Dutch-Ghanaian relations* (B.C. Meijerman) 85-87

Kessels-van der Heijde, M.C.A. *Maastricht, Maestricht, Mestreech. De taalverhoudingen tussen Nederlands, Frans en Maastrichts in de negentiende eeuw* (J.C.G.M. Jansen) 421-423

Kleijn, H.C.M., e.a., ed. *Interieurs belicht* (B. de Vries) 71-76

Klemann, H.A.M. *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (E. Buyst, W. Lefebvre) 193-198

Knegtmans, P.J., Rooden, P. van, ed.
Theologen in ondertal. Godgeleerdheid, godsdienst-

wetenschap, het Athenaeum Illustre en de Universiteit van Amsterdam (E. Stronks) 389-390

Koenigsberger, H.G. *Monarchies, States Generals and Parliaments. The Netherlands in the fifteenth and sixteenth centuries* (M.E.H.N. Mout) 225-226

Kool-Blokland, J.L. *De rand van 't land. Waterschapsgeschiedenis van Schouwen en Duiveland* (A. Vroon) 78-80

Kooman, K. *Een koningin met mannenbenen. Fanny Blankers-Koen, atlete van de eeuw* (G. van Essen) 289-290

Kristel, C., e.a., ed. *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (B. Schoenmaker) 382-383

Kruijsen, B. *Verzamelen van middeleeuwse kunst in Nederland 1830-1903* (J.M. van Winter) 114-115

Kuiper, R. *'Tot een voorbeeld zult gij blijven'. Mr. G. Groen van Prinsterer (1801-1876)* (G.J. Schutte) 254-257

Kuypers, I. *In de schaduw van de Grote Oorlog. De Nederlandse arbeidersbeweging en de overheid, 1914-1920* (L.J. Altena) 287-289

Laan, C.A. *Drank en drinkgerei. Een archeologisch en cultuurhistorisch onderzoek naar de alledaagse drinkcultuur van de 18de-eeuwse Hollanders* (J. Kamermans) 249-250

Land, M. van der. *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66, 1966-2003* (A.P.M. Lucardie) 299-301

Leemans, I. *Het woord is aan de onderkant. Radicale ideeën in Nederlandse pornografische romans 1670-1700* (E.O.G. Haitsma Mulier) 246-247

Leeuwe, H. de. *De Amsterdamse Schouwburg in 1795. Het eerste jaar der Bataafse vrijheid* (J.K.H. van der Meer) 251-253

Linders, J. *Ik bof dat ik een kikker ben. Leven en werk van Max Velthuijs* (P.E.J.M. Mooren) 451-452

Löwik, F.G.H. *De Twentse beweging. Strijd voor moadersproake en eigenheid* (G.R. Zondergeld) 445-447

Maenen, J.M.A. *De invoering van het metrieke stelsel in Nederland tussen 1793 en 1880. Aspecten van een beschavingsproces* (I.H. Stamhuis) 105-107

Matthey, I. *Vincken moeten vincken locken. Vijf eeuwen vangst van zangvogels en kwartels in Holland* (A.M. van der Woude) 212-214

Meihuizen, J. *Noodzakelijk kwaad. De bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog* (S. Faber, H.A.M. Klemann) 577-593

Mens, N., met bijdragen van Andela, G., e.a. *De architectuur van het psychiatrisch ziekenhuis* (W.G. van Dijk) 104-105

Meulen, D. van der. *Multatuli. Leven en werk van Eduard Douwes Dekker* (L. Dolk) 112-114

Middelkoop, N., ed. *Amsterdammers geportretteerd. Kopstukken 1600-1800* (E.O.G. Haitsma Mulier) 235-237

Middelkoop, T. van. *Een soldaat doet zijn plicht. Generaal H.G. Winkelman, zijn leven en betekenis als militair (1876-1952)* (H. Amersfoort) 121-122

Molenaar, L. *Marcel Minnaert, astrofysicus 1893-1970. De rok van het universum* (D. Baneke) 277-279

Molle, L. van, Heyrman, P., ed. *Vrouwenzaken-zakenvrouwen. Facetten van vrouwelijk zelfstandig ondernemerschap in Vlaanderen, 1800-2000* (D. Arnoldus) 253-254

Mörzer Bruyns, W.F.J. *Schip recht door zee. De octant in de Republiek in de achttiende eeuw* (R.H.Vermij) 416-418

Nederveen Meerkerk, E. van, Peet, J. *Een peertje voor de dorst. Geschiedenis van het Philips*

pensioenfonds (T. Kappelhof) 132-133

Nienes, A.P., Bruggeman, M., met medewerking van Muij-Fleurke, H.J. de, e.a. *Archieven van de Friese stadhouders. Inventarissen van de archieven van de Friese stadhouders van Willem Lodewijk tot en met Willem V, 1584-1795* (C.A. Tamse) 405-407

Nijkeuter, H. *Geschiedenis van de Drentse literatuur, 1816-1956* (M.A.W. Gerding) 110-112

Nijs, Th. de, Beukers, E., ed. *Geschiedenis van Holland*, II, *1572 tot 1795* (M.R. Prak) 404-405

Noak, B. *Politische Auffassungen im niederländischen Drama des 17. Jahrhunderts* (G. de Bruin) 410-412

Nörtemann, G.H. *Im Spiegelkabinet der Historie. Der Mythos der Schlacht von Kortrijk und die Erfindung Flanderens im 19. Jahrhundert* (P.C.M. Hoppenbrouwers) 153-173

Nys, L., e.a. *De zieke natie. Over de medicalisering van de samenleving 1860-1914* (G. Blok) 273-274

Oegema, J. *Een vreemd geluk. De publieke religie rond Auschwitz* (I. de Haan) 142-143

Oostindie, G., Klinkers, I. *Decolonising the Caribbean. Dutch policies in a comparative perspective* (M. Kuitenbrouwer) 297-299

Ormrod, D. *The rise of commercial empires. England and the Netherlands in the age of mercantilism, 1650-1770* (G. de Bruin) 242-244

Peet, J. *Over leven op de markt. De fusies van NOG Verzekeringen. Structuurverandering in het verzekerings- en bankbedrijf in Nederland in de jaren 1960-2000* (M.M.G. Fase) 459-460

Petersen, J.W. van. *Reizen is tol betalen. De verkeersontwikkeling in en om het gebied van Rijn en IJssel tot de Bataafse omwenteling van 1795* (G. de Bruin) 81-82

Plaat, G. van der. *Eendracht als opdracht. Lieuwe van Aitzema's bijdrage aan het publieke debat in de zeventiende-eeuwse Republiek* (C.S.M. Rademaker) 239-240

Plas, W. van der. *Katwijkse klederdrachten 1800-1985* (Chr. Stolk) 424-426

Polak, M., Herwijnen, G. van, ed. *Wim Polak. Amsterdammer en sociaal-democraat* (M.H.J. Buiting) 452-453

Polman, M., ed. *Anton van Duinkerken. Een veelomvattend mens* (G. Harinck) 286-287

Postma, J., Enthoven, V., ed. *Riches from Atlantic commerce. Dutch Transatlantic trade and shipping, 1585-1817* (P.C. Emmer) 402-403

Rem, M. *De taal van de klerken uit de Hollandse grafelijke kanselarij (1300-1340). Naar een lokaliseringsprocedure voor het veertiende-eeuws Middelnederlands* (A. Adamska) 396-399

Ribbens, K. *Universitaire journalistiek tussen onafhankelijkheid en informatievoorziening. Een geschiedenis van het U-blad* (F. Vogelzang) 301-302

Rodríguez Pérez, Y. *De Tachtigjarige Oorlog in Spaanse ogen. De Nederlanden in Spaanse historische en literaire teksten (circa 1548-1673)* (W. Thomas) 231-233

Roodhuyzen, Th. *De admiraliteit van Friesland* (Ph. M. Bosscher) 92-93

Ruitenbeek, H. *Kijkcijfers. De Amsterdamse Schouwburg 1814-1841* (R. van der Laarse) 257-259

Scagliola, S. *Last van de oorlog. De Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië en hun verwerking* (E.B. Locher-Scholten) 145-147

Schiweck, I. *... weil wir lieber im Kino sitzen als in Sack und Asch. Der deutsche* 140-142

Spielfilm in den besetzten Niederlanden 1940-1945 (D. Barnouw)

Scholten, F. *Sumptuous memories. Studies in seventeenth-century Dutch tomb sculpture* (E.O.G. Haitsma Mulier) 408-410

Schot, J.W., e.a., ed. *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw*, V, *Transport, communicatie*

(K. Boersma) 128-129

Schot, J.W., e.a., ed. *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw*, VI, *Stad, bouw, industriële productie* (K. Boersma) 279-280

Schot, J.W., e.a., ed. *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw*, VII, *Techniek en modernisering. Balans van de twintigste eeuw* (K. Boersma) 442-444

Schutte, G.J., ed. *Hendrik Cloete, Groot Constantia and the VOC, 1778-1799. Documents from the Swellengrebel Archive. Dokumente uit die Swellengrebel-argief* (R. Ross) 250-251

Simoni, A.E.C. *The Ostend story. Early tales of the great siege and the mediating role of Henrick van Haestens* (O. van Nimwegen) 407-408

Sleiderink, R. *De stem van de meester. De hertogen van Brabant en hun rol in het literaire leven (1106-1430)* (G. Croenen) 394-396

Smit, C. *Omwille der billijkheid. De strijd over de invoering van de inkomstenbelasting* (W. Fritschy) 108-110

Staal, P.-E. *Automobilisme in Nederland. Een geschiedenis van gebruik, misbruik en nut* (D. van Lente) 282-284

Stabel, P., Blondé, B., Greve, A., ed. *International trade in the Low Countries (14th-16th centuries). Merchants, organisation, infrastructure. Proceedings of the International Conference Ghent-Antwerp, 12th-13th January 1997* (V. Enthoven) 224-225

Stroo, C. *De celebratie van de macht. Presentatieminiaturen en aanverwante voorstellingen in handschriften van Filips de Goede (1419-1467) en Karel de Stoute (1467-1477)* (A.J. Vanderjagt) 399-400

Thomas, W. *In de klauwen van de inquisitie. Europese protestanten in Spanje, 1517-1648* (R.P. Fagel) 226-228

Tielhof, M. van. *Banken in bezettingstijd. De voorgangers van ABN AMRO tijdens de Tweede Wereldoorlog en de periode van rechtsherstel* (W.L. Korthals Altes) 139-140

Timmerman, R. Aeg. *Een golfclub in Brabant. Driekwart eeuw Toxandria* (G. van Essen) 290-291

Tollebeek, J., Verschaffel, T, Wessels, L., ed. *De palimpsest. Geschiedschrijving in de Nederlanden 1500-2000*, [I], *Teksten*, [II], *Fragmenten* (R.H. Vermij) 210-212

Tracy, J.D. *Emperor Charles V, impresario of war. Campaign strategy, international finance, and domestic politics* (M.E.H.N. Mout) 228-229

Trio, P, Heirbaut, D., Auweele, D. van den, ed. *Omtrent 1302* (P.C.M. Hoppenbrouwers) 153-173

Troost, W. *Stadhouder-koning Willem III. Een politieke biografie* (C.O. van der Meij) 97-98

Tussenbroek, G. van. *Onder de daken van Zaltbommel. Bouwen en wonen in de historische binnenstad (1350-1650)* (B. Klück) 208-209

Veenendaal-Barth, J.W., met medewerking van Vree, V.L., ed. *Particuliere notulen van de vergaderingen der Staten van Holland 1620-1640 door N. Stellingwerff en S. Schot*, VI, *januari 1633-april 1634* (G. de Bruin) 93-95

Venema, J. Beverwijck. *A Dutch village on the American frontier, 1652-1664* (J.A. Jacobs) 244-245

Venne, H.P.M. van de. *Cornelius Schonaeus Goudanus (1540-1611),* I, *Leven en werk van de christelijke Terentius. Nieuwe bijdragen tot de geschiedenis van de Latijnse scholen van Gouda, 's-Gravenhage en Haarlem* (C.S.M. Rademaker) 229-231

Verbruggen, J.F., Falter, R. *1302. Opstand in Vlaanderen* (P.C.M. Hoppenbrouwers) 153-173

Verhage, H. *Katholieken, kerk en wereld. Roermond en Helmond in de lange negentiende eeuw* (P. Luykx) 268-269

Vermij, R. *The calvinist copernicans. The reception of the new astronomy in the Dutch Republic, 1575-170* (H.F Cohen) 90-92

Vesters, P, ed. *Harnas voor de hoofdstad. De Stelling van Amsterdam* (E. Maes) 116-117

Vlis, I. van der, met medewerking van Rinsema, Th. *Weeshuizen in Nederland. De wisselende gestalten van een weldadig instituut* (B. Kruithof) 388-389

Vlot, J.D. *'Ambitie en lust om wel te dienen.' De maritieme carrière van luitenant-admiraal Willem baron van Wassenaar (1712-1783)* (J.P. Sigmond) 415-416

Vredenberg, J. *'Trotse kastelen en lichtende hallen.' Architectuur van elektriciteitsbedrijven in Nederland tot 1960* (J.E. Bosma) 274-275

Wal, R. van der. *Of geweld zal worden gebruikt. Militaire bijstand bij de handhaving en het herstel van de openbare orde 1840-1920* (B. Schoenmaker) 264-266

Weel, H.B. van der. *'In die kunst en wetenschap gebruyckt.' Gerrit Claeszoon Clinck (1646-1693), meester kunstschilder van Delft en koopman in dienst van de Verenigde Oostindische Compagnie* (J.P. Sigmond) 240-241

Weis, M. *Légitimer la répression des troubles. Les correspondances du pouvoir espagnol avec les princes allemands au début de la révolte des Pays-Bas (1566-1568)* (P.L. Nève) 400-402

Weis, M. *Les Pays-Bas espagnols et les Etats du Saint Empire (1559-1579). Priorités et enjeux de la diplomatie en temps de troubles* (P.L. Nève) 400-402

Wennekes, W., Broekmans, T. *Het boek van Hengelo 1802-2002. Kroniek van een industriestad* (R. Hooijschuur) 426-427

Wesseling, H.L. *Europa's koloniale eeuw. De koloniale rijken in de negentiende eeuw, 1815-1919* (S. Legêne) 261-263

Westermann, M., met bijdragen van Fock, C.W., Sluijter, E.J., Chapman, H.P. *Art and home. Dutch interiors in the age of Rembrandt* (B. de Vries) 71-76

Westers, O. *Welsprekende burgers. Rederijkers in de negentiende eeuw* (W.G. Ruberg) 430-432

Wezel, G. van, met medewerking van Blanc, P. le, e.a. *De Onze-Lieve-Vrouwekerk en de grafkapel voor Oranje-Nassau te Breda* (Y.L. Bleyerveld) 209-210

Wiel, K. van der. *Op zoek naar een biografisch portret in het verleden*, Bossaers, K., Brugman, J., Knoester, J., ed. (M. Catania-Peters) 205-206

Wiersma, G. *Mietje Hulshoff of De aanslag op Napoleon* (A.J.C.M. Gabriëls) 423-424

Wiesenfeldt, G. *Leerer Raum in Minervas Haus. Experimentelle Naturlehre an der Universität Leiden, 1675-1715* (R.H. Vermij) 101-102

Willem Procurator. *Kroniek. Editie en vertaling van het Chronicon van Willelmus Procurator*, Gumbert-Hepp, M., met medewerking van Gumbert, J.P., ed. (E. Dijkhof) 88-90

Willems, W. *Stadskind. Kroniek van een naoorlogse jeugd* (R. Schenkels) 296-297

Wissing, P. van. *Stokebrand Janus 1787. Opkomst en ondergang van een achttiende-eeuws satirisch politiek-literair weekblad* (R.E. de Bruin) 418-419

Yong Mun Cheong. *The Indonesian revolution and the Singapore connection 1945-1949* (H. Meijer) 455-456

Zondergeld, G. *Geen duimbreed?! De Vrije Universiteit tijdens de Duitse bezetting* (G. Harinck) 291-292

Zwemer, J.P. *Zeeland 1945-1950* (D.J. Wolffram) 293-294

Naamlijst van medewerkers/sters

[Om privacyredenen is dit tekstgedeelte niet zichtbaar.]

De auteurs

Jan Bank (1940) is hoogleraar Vaderlandse Geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Samen met prof. dr. Lieve Gevers (Katholieke Universiteit Leuven) leidt hij een werkgroep over religie in het onderzoeksprogramma van de European Science Foundation over The Impact of National-Socialist and Fascist Occupations in Europe (INSFO).

Joris van Eijnatten (1964) is Akademie-onderzoeker aan de Vrije Universiteit en mededirecteur van ReLiC, het VU-Centrum voor Nederlandse religiegeschiedenis.

Sjoerd Faber (1944) is hoogleraar rechtsgeschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

Hein A.M. Klemann (1957) is sinds 1988 werkzaam aan de Universiteit Utrecht.

Joggli Meihuizen (1949) is verbonden aan de juridische faculteit van de Universiteit van Amsterdam.

Peter van Rooden (1956) maakt deel uit van de Onderzoeksgroep godsdienst en maatschappij, Afdeling sociologie, Faculteit der maatschappij- en gedragswetenschappen, Universiteit van Amsterdam.

Thijl Sunier (1954) is universitair docent culturele antropologie aan de Universiteit van Amsterdam. In 1996 promoveerde hij op een proefschrift getiteld ‘Islam in beweging’ over jongeren in islamtische organisaties in Nederland.

Summaries

Joris van Eijnatten, *Orthodoxy, heresy and consensus, 1670-1850. Three historical discourses on religion and the public sphere*

The idea of a 'religious consensus' hardly seems applicable to the religious history of the Netherlands during the 'long' eighteenth century (1670-1850). It appears to contradict such religious phenomena as 'tolerance' and 'pillarization', which are considered to be typical features of Dutch history. Consequently, church historical accounts tend to project a form of confessional apartheid on the Dutch religious past. Religious history is rarely interpreted in terms or concepts that are not derived from the Christian church or from Christianity. Moreover, Dutch church history has a strong tendency to focus on biographical, archival or philological research. This article contains a sketch of three interconnected intellectual discourses on orthodoxy, heresy and consensus. Together, they provide a conceptual framework which allows us to interpret religious ideas in a light not informed by religious ideology. During the long eighteenth century, a period that marks the transition from the ancien regime to the nation state, each of the three discourses contributed to the formation of a religious public sphere. Focusing respectively on politics, history and culture, the three discourses fit into the more general development of the religious public sphere from 'confessional' to 'pedagogical'.

Jan Bank, *Protestantism and World War II The Dutch case and the French case*

This paper on the Protestant churches of France and the Netherlands during the Second World War is the preliminary result of a research project on religion in Europe in the 1940s. The project is part of a larger *European Science Foundation* programme on The Impact of National Socialist and Fascist Occupations in Europe (INSFO). Three main themes are discussed. The first looks at the institutional relations between the Churches and the new regimes in 1940: the Nazi regime in occupied Holland and the government of Vichy France. The second covers the confrontation between theology and the National Socialist ideology, looking at the influence of the radical theology of Karl Barth on the younger generation of ministers in both countries in particular. The third theme explores the types of resistance that resulted from Protestant ideologies, such as the duty to help refugees based on historical arguments. In this respect, special attention is given to Lutheranism in the Alsace under the German Reich, and to the effect of a particularly pious brand of Dutch Calvinism on its followers' attitudes to resistance and suffering.

Peter van Rooden, ***Oral history and the strange demise of Dutch Christianity***

During the last forty years, Dutch society has gone through a sudden and far-reaching dechristianisation process. Sociologists specialising in religion have monitored this development and explained it using the secularist theory. However, an exploratory oral history approach, based on 43 interviews, and using the modern social history of West European religion, propels us in another direction. The vibrant Dutch Christianity of the 1950s was based on collective rituals and discursive practices that were taken for granted. Although it was possible for individuals to become well-versed in this religion, they did not use the religious rites and rituals in order to think about their own situation. This peculiar nature of Dutch Christianity made it very vulnerable to the cultural revolution of the 1960s, interpreted here as the rise within mass-culture of the practices and ideals of the expressive and reflexive self. People did not choose to leave the churches, but instead drifted away, almost without realising it, as the religious practices from their youth gradually became less important within their lives. The churches were unable to create a form of Christianity that could adapt itself to the new ideal and practices of the self and effectively compete in the cultural marketplace.

Thijl Sunier, ***The school funding controversy revisited***

Since the mid 1970s, there has been an ongoing debate in the Netherlands about Islam's place in society. When following this debate, one might easily get the impression that we are dealing with a completely new and unprecedented phenomenon. A more thorough analysis, however, shows that this is only partly the case. When we put the debate about Islam into a historical perspective, focussing on the relationship between state and religion, the way in which Dutch society has dealt with issues of religious diversity, and how religious newcomers have been treated in the past, we are able to see that there are remarkable parallels with previous cases of religious emancipation and integration. In this article, the current debate about education and Islamic schools will be compared with aspects of the so-called school funding controversy that took place around the beginning of the 20th century.

Hein A.M. Klemann, ***The economy and full-scale war***

Meihuizen concludes that the interests of the reconstruction had to take precedence over those of an honourable judicial process, as a result of which cases of economic collaboration seldom reached the courts. This essay argues that Dutch firms could not avoid manufacturing goods for the occupying forces because they were often relatively small-scale in nature and organised along the lines of a family business. If this type of firm refused to fulfil a German order and its competitor was willing to

accept it, then it ran the risk of being squeezed out by the competition. This is why, in the Netherlands and elsewhere, as soon as a firm made the transition from a smallscale to a medium-sized family business it was inclined to work all-out for the occupying forces. This had nothing to do with free choice, but rather the will to survive. In addition to this, non-military production, even that which was geared towards keeping the people at home alive and healthy, supported the German war effort. In an economy where all military production is systematically maximized and manufacturing geared towards producing civilian goods is pushed back to a level where it can just about survive, all manufacturing becomes economic collaboration, thereby making the notion redundant. Consequently, the question that should have resounded throughout this study ought to have been whether a legal case could have been made against economic collaboration at all or whether this was doomed to fail from the start.

Sjoerd Faber, *A successful failure?*

Melhuizen's powerful dissertation focuses on one section of the Special Judicial Procedure: settling cases of economic collaboration, particularly the more serious ones. He also examines the Special Judicial Procedure as a whole. First of all with figures, which are less reliable than suggested as is argued in this contribution. Secondly, he used these figures to bolster up his conclusion that we have failed to punish economic collaboration. This is questionable, because the element of punishment was more important in those days than can be deducted from Melhuizen's views.

Joggli Meihuizen, *In response to Klemann and Faber*

The investigation and prosecution of economic collaborators in the Netherlands was arbitrary; there were no clear-cut guidelines. Some cases were prosecuted while other similar cases were dismissed. The distribution of cases among the special courts, tribunals and investigative committees was also arbitrary. Compared to their political and military counterparts, economic collaborators were given milder sentences, and collaborators in the civil services were seldom, or hardly, punished at all. In this sense, there was inequality before the law. A similar inequality existed, moreover, with respect to the economic collaborators themselves; petty economic collaborators were generally arrested, whereas the ‘big shots’ were rarely detained. The recovery of the Dutch social structure, and particularly the interests of post-war economic reconstruction largely determined the proceedings. Klemann's arguments are riddled with highly moral judgements. This is remarkable, since he criticises me for employing such judgements, which in his view should have no place in an historical work. Although I have consistently sought to avoid moral judgements, Klemann obviously

confuses the judgements of officials of the special administration of criminal justice with mine. It is true that I have repeatedly reproduced these in the book, without intending to present them as my own. In his contribution Faber stresses, in my view correctly, that precise information about the number of dossiers in the Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) is missing. For future research, clear answers are indeed needed to answer the question on how many dossiers and suspects we are dealing with here. It is clearly in society's best interest for more work to be carried out at the CABR and for the data that is found there to be stored in a database. The authorities should accept their responsibility in this matter and be prepared to fund the project.